

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia

A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai

Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeology

Volume 10

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai
Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeology

Budapesti Történeti Múzeum
Budapest History Museum

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
Nemzetközi szerkesztőbizottság / International Advisory Board

Heinrich Härke
Eberhard Karls Universität (Tübingen, D)

Oleksiy V. Komar
Institute of Archaeology of NUAS (Kiev, Ua)

Abdulkarim Maamoun
Damascus University (Damascus, Syr)

Denys Pringle
Cardiff University (Cardiff, UK)

Dmitry A. Stashenkov
Samara Regional Historical Museum (Samara, Ru)

RELATIONES RERUM

Régészeti tanulmányok
Nagy Margit tiszteletére

RELATIONES RERUM

Archäologische Studien
zu Ehren von Margit Nagy

Főszerkesztő

KOROM ANITA

Szerkesztők

BALOGH CSILLA – MAJOR BALÁZS – TÜRK ATTILA

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Régészettudományi Intézet

Budapesti Történeti Múzeum

BUDAPEST
2018

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia 2016. évi kiadványpályázat (KFB-157/2017),
a Budapesti Történeti Múzeum
és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem támogatásával (KAP16-71007-1.2-BTK) valósult meg.
A kötet szerkesztése az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

Felelős kiadó

Dr. Farbaky Péter főigazgató (Budapesti Történeti Múzeum)
Dr. Major Balázs intézetigazgató (PPKE BTK Régészettudományi Intézet)

Első és hátsó borítókép

Budapest III. Óbuda, Nagyszombat utcai katonai amphiteatrum, aranyozott ezüst fibulapár
(Fotó: Tóth Csilla, rajz: Nagy Margit)

Munkatársak

Vágner Zsolt, Verebes Anett

© A szerzők és az Archaeolingua Alapítvány
© Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Régészettudományi Intézet
© Budapesti Történeti Múzeum

ISBN 978-615-5766-13-8
HU-ISSN 2064-8162 (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia)

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni,
bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

2018

ARCHAEOLINGUA ALAPÍTVÁNY

H-1067 Budapest, Teréz krt. 13.

Fordítás és idegen nyelvű szövegek nyelvi lektorálása:
H. Simon Katalin, T. Bíró Katalin, Nagy Margit, Türk Attila

Tördelés és layout: Váczi Gábor

Nyomda: Prime Rate Kft.

TARTALOM – INHALT – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

VIDA TIVADAR

Köszöntő	11
Tabula Gratulatoria	15
Nagy Margit publikációi	17

M. VIRÁG ZSUZSANNA

A dunántúli vonaldíszes kerámia ember alakú agyagplasztikáiról egy újabb budapesti töredék kapcsán	25
Über die menschenförmigen Tonplastiken der transdanubischen Linienbandkeramikkultur im Licht eines Neuen Fragmentes von Budapest (Kom. Pest, Ungarn)	40

REMÉNYI LÁSZLÓ

A bronzkori településtörténeti változások értelmezése az új kronológiai adatok alapján	47
Die Interpretation von bronzezeitlichen siedlungsgeschichtlichen Änderungen mit Hilfe der neuen chronologischen Angaben	56

SZILAS GÁBOR

Elmosódó határok – A Pilinyi és Urnamezős kultúra lelőhelye Budapest, Rákoscsaba-Péceli úton	59
Verfliessende Grenzen – Der Fundort der Piliny- und Urnenfelderkultur in Budapest, Rákoscsaba, Péceli-Strasse (Kom. Pest, Ungarn).....	75

MERCZI MÓNIKA

Újabb adatok a késő bronzkor embertanához (Budapest-Péceli út)	85
Neue Angaben zur Anthropologie der Spätbronzezeit (Budapest-Péceli-Strasse, Kom. Pest, Ungarn)....	94

TÓTH FARKAS MÁRTON

Szkíta kori nyílhegyek a Budapesti Történeti Múzeum gyűjteményében	99
Skythenzeitliche Pfeilspitzen in der Sammlung des Historischen Museums von Budapest.....	110

HORVÁTH LÁSZLÓ ANDRÁS

Zwerge, Riesen, Schmiede und Bergarbeiter – Angaben zur frühesten Metallurgie	115
Törpék, kovácsok, bányászok – Adatok a legkorábbi fémművességhez.....	127

KÉRDŐ KATALIN

Detail eines römischen Kellers aus dem Vicus von Aquincum-Víziváros (Budapest II. Bezirk, Vitéz-Strasse 10, Kom. Pest, Ungarn).....	129
Római kori pince részlete az aquincum-vízivárosi tábor <i>vicus</i> ából (Budapest II. kerület, Vitéz utca 10.).....	134

NÉMETH MARGIT

Egy császárlátogatás emléke Aquincumban	139
Das Andenken eines Kaiserbesuches in Aquincum	142

BUDAI BALOGH TIBOR

New Altar – Old Acquaintance. C. Iulius Probinus and the <i>schola speculatorum</i> of Aquincum	145
Új oltár – régi ismeretség. C. Iulius Probinus és az aquincumi <i>schola speculatorum</i>	154

LASSÁNYI GÁBOR	
Egy ókori amulett az aquincumi katonaváros területéről	157
Ein antikes Amulett vom Gebiet der Militärstadt Aquincum	161
APPENDIX: KERÉNYI-NAGY VIKTOR	
Jelentés a Vályog utcában talált római kori bullából előkerült tövismaradványokról.....	162
PÁSZTÓKAI-SZEŐKE JUDIT	
Te rongyos élet – Budapest-Vályog utca 6. szám alatt feltárt sír bullájából származó textil vizsgálata és értelmezése	167
Die untersuchung und Deutung des im Grab der in Budapest, Vályog-Strasse 6 (Kom. Pest, Ungarn) freigelegten Bulle gefundenen Textilrestes	172
KOROM ANITA	
Korai szarmata női sír Dunakeszi határából	175
Ein frühsarmatisches Frauengrab in der Gemarkung von Dunakeszi (Kom. Pest, Ungarn)	193
BUZÁR ÁGOTA – BERNERT ZSOLT	
Dunakeszi-Székesdülő „D” tömb lelőhelyről előkerült 118. sír embertani jellemzése	203
Die anthropologische Charakterisierung des im Grab 118 von Dunakeszi-Székesdülő, Block „D” (Kom. Pest, Ungarn) freigelegten Skelettes	206
MOZGAI VIKTÓRIA – SZABÓ MÁTÉ – MAY ZOLTÁN – BAJNÓCZI BERNADETT	
A Dunakeszi-Székesdülőn feltárt korai szarmata sír aranyleleteinek kézi röntgenfluoreszcens és elektron-mikroszondás vizsgálata	209
Handheld XRF and electron microprobe study of gold finds of an Early Sarmatian grave (Dunakeszi-Székesdülő, County Pest, Hungary).....	218
VÖRÖS GABRIELLA – DINNYÉS ISTVÁN	
Szarmata és hun kori tűtartók Magyarországon II. A csont tűtartók	225
Sarmatische und hunnenzeitliche Nadelhalter in Ungarn II. Nadelhalter aus Bein (Kat. 12–43)	246
ISTVÁNOVITS ESZTER – KULCSÁR VALÉRIA	
A hun kori barbárok társadalmi rétegződése a legújabb magyarországi kutatások fényében.....	253
Die gesellschaftliche Schichtung der hunnenzeitlichen Barbaren im Lichte der neuesten ungarischen Forschungen	264
VADAY ANDREA	
Késő szarmata periódus sírja Jánoshalmán.....	269
Ein Grab aus der spätsarmatischen Periode in Jánoshalma (Kom. Bács-Kiskun, Ungarn).....	286
PINTYE GÁBOR	
Szándékos vagy véletlen? Újabb „magányos” kora népvándorlás kori sírok Nagykovács határában.....	291
Absichtlich, oder zufällig? Neu entdeckte frühvölkerwanderungszeitliche Einzelgräber an der Grenze von Nagykovács (Kom. Szabolcs-Szatmár-Bereg, Ungarn)	301
SÓSKUTI KORNÉL – MARCSIK ANTÓNIA	
Kora népvándorlás kori temetkezések Óföldsé-Ürmös (M43 9–10. lh.) lelőhelyen.....	307
Bestattungen aus der frühen Völkerwanderungszeit auf dem Fundort Óföldsé-Ürmös (M43 Fo. 9–10, Kom. Csongrád, Ungarn).....	328

ОКСАНА В. ГОПКАЛО

- Некоторые аспекты изучения костюма носителей культуры Черняхов–Сынтана-де-Муреш 339
Some aspects of studying of the costume of the Chernyakhov–Sîntana-de-Mureş Culture's
population 346

HORVÁTH ESZTER

- Van új a lencse alatt – A szilágysomlyói kincs fibuláinak műhelyösszefüggései
a legújabb optikai mikroszkópos vizsgálat alapján 355
Es gibt etwas Neues unter der Objektivlinse – Die Zusammenhänge der Werkstätten der Fibeln im
Schatz von Szilágysomlyó (Şimleu Silvaniei, Rumänien) aufgrund der neuesten Untersuchung unter
optischem Mikroskop 365

MAXIM E. LEVADA

- A buckle from Szabadbattyán (County Fejér, Hungary) and its parallels 373
Пряжка из Сабадбаттьян и её параллели (область Фейер, Венгрия) 388

МИХАИЛ М. КАЗАНСКИЙ

- Погребения и «поминальники» воинских предводителей пост-гуннского времени
в понтийских степях 393
A pontuszi sztyepp késő hun kori időszakából származó katonai elit sírjai és emlékhelyei 400

АННА В. МАСТЫКОВА

- Центрально-азиатские зеркала у кочевников пост-гуннского времени в Восточной Европе 409
Közép-ázsiai tükrök a kelet-európai sztyepp késő hun kori leletanyagában 415

MASEK ZSÓFIA

- A gepida kor Hódmezővásárhely térségében I. A gepida kori településhálózat és a
hódmezővásárhely-kotacparti 1934. évi feltárás kerámiaanyaga 419
Die Gepidenzeit in der Gemarkung von Hódmezővásárhely. Das gepidenzeitliche Siedlungs-
system und das Keramikmaterial der Ausgrabung 1934 in Hódmezővásárhely-Kotacpart
(Kom. Csongrád, Ungarn) 436

SZENICZEY TAMÁS – HAJDU TAMÁS – MARCSIK ANTÓNIA

- Gepidák az Alföldön a történeti embertani adatok alapján – Irodalmi ismertetés 447
Gepiden in der Grossen Ungarischen Tiefebene aufgrund der historischen anthropologischen
Angaben – Eine literarische Besprechung 458

ИГОРЬ О. ГАВРИТУХИН

- Пальчатая фибула потисского круга из Юго-Западной России 461
A Tisza menti leletkörből származó ötgombos fibula Délnyugat-Oroszországból 478

B. TÓTH ÁGNES

- Pliszírozott női ruhadarab a szentendrei langobard temetőben? II.
A 43. sír leletegyüttesének vizsgálata 489
Ein plissiertes Stück der Frauenkleidung im langobardischen Gräberfeld von Szentendre
(Kom. Pest, Ungarn)? II. Die Untersuchung des Fundverbandes im Grab 43 514

DIETER QUAST

- Das Ostseegebiet und die nördliche Grenzzone des byzantinischen Reiches
im späten 6. und 7. Jahrhundert 521
A Balti-tenger vidéke és a Bizánci Birodalom északi határsávja a 6. század végén
és a 7. században 532

VIDA TIVADAR	
A gepida továbbélés kérdése az avar kori Tisza-vidéken	537
Die Fragen des Weiterlebens der Gepiden in der awarenzeitlichen Theissgegend.....	546
SCHILLING LÁSZLÓ	
Ein völkerwanderungszeitlicher Goldanhänger mit Steineinlage aus Tác (Kom. Fejér, Ungarn).....	555
Népvándorlás kori kőberakásos aranycsüngő Tácról	571
BALOGH CSILLA	
Régészeti adatok az avar kori íjak készítéséhez – A Makó, Mikócsa-halomi kora avar kori temető 61. szerszámmellékletes sírja.....	583
Archäologische Angaben zur Herstellung der awarenzeitlichen Reflexbögen – Das Grab 61 des frühawarenzeitlichen Gräberfeldes Makó, Mikócsa Hügel mit Gerätbeigaben (Kom. Csongrád, Ungarn)	594
GULYÁS GYÖNGYI	
Titokzatos kora avar kori áldozati gödör Csanádpalotáról	601
Eine geheimnisvolle frühawarenzeitliche Opfergrube aus Csanádpalota (Kom. Csongrád, Ungarn)	609
PÁSZTOR ADRIEN	
A hódmezővásárhely-kishomoki avar kori sírok gyöngyleletei	615
Perlenfunde in den awarenzeitlichen Gräbern von Hódmezővásárhely-Kishomok (Kom. Csongrád, Ungarn)	620
RÓZSA ZOLTÁN	
7. századi avar települészet Orosháza-Bónum határreszen	625
Ein awarischer Siedlungsteil aus dem 7. Jahrhundert in Orosháza, Gemarkung Bónum (Kom. Békés, Ungarn)	633
MÜLLER RÓBERT	
Lovas temetkezések a gyenesdiási avar temetőben	641
Pferdebestattungen im awarischen Gräberfeld von Gyenesdiás (Kom. Zala, Ungarn).....	654
FANCSALSZKY GÁBOR	
Egy régészeti atlasz lehetőségei és az avar korszakra vonatkozó tanulságai	667
Die Möglichkeiten zur Verwirklichung eines archäologischen Atlas und dessen Lehren in Hinsicht der Awarenzeit.....	674
ÉDER KATALIN	
A budapest-lóversenytéri avar lelőhelyek azonosításának rövid története	685
Die kurze Geschichte der Identifizierung der awarenzeitlichen Fundorte auf der Budapest-Rennbahn (Kom. Pest, Ungarn)	687
OLGA V. ZELENKOVA – IRINA A. SAPRYKINA – TÜRK ATTILA	
A karancslapujtói honfoglalás kori öv és mordvinföldi 'hasonmása'. A karancslapujtói típusú övveretek kelet-európai elterjedése.....	689
Пояс эпохи завоевания Родины и его мордовская «аналогия». Поясные накладки типа Каранчлапуйте (Венгрия) и их распространение в Восточной Европе в X в.	702

AD MULTOS ANNOS!

NAGY MARGIT KÖSZÖNTÉSE

Jelen ünnepi kötetben olyan kollégák, barátok és tanítványok köszöntik Nagy Margitot, a Budapesti Történeti Múzeum régészét és főmuzeológusát 70. születésnapja alkalmából, akikre inspirálóan hatott az Ünnepelt sokoldalú tudományos tevékenysége. A vaskos kötet tisztelgés a hazai népvándorláskor kutatójának több évtizedes kitartó és eredményes munkássága előtt, és egyben köszönet a folyamatos együttműködésért. A szerzők kivétel nélkül hálásan emlékeznek a Margittal folytatott, irányt adó szakmai beszélgetésekre, konzultációkra.

Magam, Nagy Margitot az 1980-as évek közepén ismertem meg, amikor szakdolgozatomhoz, majd később doktori értekezésemhez gyűjtöttem anyagot. Munkahelye, a Budapesti Történeti Múzeum Ős- és Népvándorlás kori Osztálya akkor még a Kecskeméti utcában, a Pollack Mihály tervezte patinás Károlyi palota déli szárnyában volt. A múzeumi tevékenységhez kitűnően illő klasszicista épületben sok segítséget, tanácsot és még több, további kutatásra indító, ösztönző kérdést kaptam Margittól. Végzős egyetemistaként csak ekkor vált számomra nyilvánvalóvá, hogy a pesti belvárosban a Pesti Barnabás utcában székelő ELTE Régészeti Tanszéke és a Magyar Nemzeti Múzeum között van még egy fontos népvándorlás kori kutatóműhely, ahol Nagy Margit a hazai népvándorlás korszak elkötelezett kutatójaként, túltekintve saját budapesti múzeumi kutatóterületén, nagyobb Kárpát-medencei és tágabb európai összefüggésekben értelmezte a helyi és bevándorló népek hagyatékát. Aquincum és térsége az ő kutatásainak is köszönhetően lett a késő ókori pusztulás és átalakulás egyik tanulságos pannoniai példája.

Margit ekkor számtalan ásatással és leletmentéssel, kiállításrendezéssel volt elfoglalva, s a mindennapi muzeológusi, kurátori teendők elfedték azt az egyáltalán nem látványos, aprólékos és rendszeres tudományos gyűjtőmunkát, amelynek eredményei a később megjelent alapvető tanulmányokban és monografikus művekben mutatkoztak meg. Felsorolni is nehéz azoknak a budapesti római- és népvándorlás kori lelőhelyeknek a sorát, amelyeken a korszak nehéz viszonyai között lelkiismeretesen kisebb leletmentéseket vagy nagyobb ásatásokat folytatott, és amelyekről rendszeres, jól használható előzetes közleményekben számolt be. Alapos dokumentációit, művészi rajzait kutatógenerációk fogják még haszonnal forgatni. A Budapesti Történeti Múzeum régészeti kiállításaiiban feladata volt a népvándorlás kori leletanyag szakszerű bemutatása, amint az a Budai Várban ma is látható az „*Antik népek, ősi kultúrák*” című állandó kiállításon.

Nagy Margit az Eötvös Loránd Tudományegyetemen végzett, tanárai László Gyula és Bóna István voltak, akikkel később közös ásatásokat is folytatott. Tudományos elkötelezettsége és egyetemes látásmódja már az 1970-ben megvédett, a Közép-Tisza vidék 5–6. századi időszakát feldolgozó doktori értekezésében is megmutatkozott, és igazán későbbi műveiben teljesedhetett ki. Az egész Dél-Alföldre kitekintő igényességgel írta meg a gepidák korszakát a „*Szeged története*” sorozatban (1983), a korai népvándorlás kor történetét szülővárosa, Hódmezővásárhely városi monográfiájában (1984), és ezen kívül a szarmatáktól az avarokig összefoglalta Szentes múltját (1997). Az új, régiókon túlmutató érvényű megállapításokat tartalmazó összefoglalásai azért is váltak hosszú ideig hivatkozási alappá, mert az általa jól ismert, még közöletlen leletanyag értelmezésére épültek. Talán az egyik legtöbbet hivatkozott tanulmányát a gepida kori kiterjedt kulturális kapcsolatrendszer szemléltető sasos csatokról készítette (2002). A gepida korszakról írott aprólékos tárgy-, és viselettörténeti feldolgozásait enciklopédikus összefoglalások követték nemcsak hazai (*Hunok, gepidák, langobardok*, 1993), hanem nemzetközi felkérésre is. B. Tóth Ágnessel együtt készítették el a „*Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*” gepida szócik-

kének régészeti fejezetét (1999), amely 2001-ben a *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica*ban magyarul is megjelent. Tisza-vidéki szülőföldjéről hozott témája egész életében végigkísérte, és gepida kutatásainak megkoronázását jelentette, hogy az újonnan alapított *Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae* sorozat első két kötetében közre adhassa nemcsak Bóna Istvánnal folytatott hódmezővásárhely-kishomoki közös ásatásának leletanyagát, és annak általa készített tudományos értékelését, hanem más kiemelkedő jelentőségű gepida kori leletegyüttesek és temetők modern régészeti elemzését is (2002, 2004).

A Budapesti Történeti Múzeum régészeként Nagy Margitnak lehetősége adódott a késő ókori Aquincum és környéke népvándorlás kori népi és kulturális átalakulásának megrajzolására. Kezdetektől fogva a tőle megszokott módszerességgel állt neki a leletanyag szakszerű közlésének és feldolgozásának, a régi és bizonytalan leletek története felkutatásának. Az ókori Aquincum területére egymást követően betelepülő barbár népek megjelenéséről és történeti szerepéről az új régészeti eredményekre épülő, korszerű képet adott 1993-ban, amelyet később többször is kiegészített. A Duna–Rajna *limes* menti erődítményekben a 4. század második felében fokozatosan barbarizálódó katonai vezetőréteg kulturális és társadalmi kapcsolatrendszerét az aquincumi *canabae* két gazdag fegyveres sírjának értékelésével mutatta be (*Zwei spätrömische Waffengräber am Westrand der Canabae von Aquincum*). Nagy Margit megállapította, hogy a 4–5. század fordulóján Aquincum katonavárosa nem néptelenedett el teljesen, és a római temetők egyes parcelláit az 5. század első évtizedeiben is használták. Később három, kora népvándorlás kori sír kapcsán remek dolgozatban értekezett Aquincum és a szemben lévő Duna-part hun kori lakosságának népi összetételéről (*Kora népvándorlás kori sírleletek Budapest területéről*). A késő római infrastruktúra még a 6. században is meghatározóan befolyásolta Pannoniában a barbár népek letelepedését, s ezt a jelenséget a Szépvölgyi úti római szentélykörzet közelében előkerült kis langobard temető közlésével szemléltette (*Langobard sírok Budapest-Óbuda/Aquincumból*).

Nagy Margit érzékenyen figyelte a népvándorlás kori átalakulás mélyebb kulturális és mentális lenyomatait, a művészi (iparművészeti) reprezentáció megnyilvánulásaként értelmezhető ornamentika folyamatos átalakulását. Külön monográfiában elemezte a római császárkori Barbaricum művészetét befolyásoló antik előképek (a naturális állatábrázolások vagy a szürreális, fantasztikus lények) megjelenését és szerepét, és ebbe a kulturálisan vegyes eredetű vizuális világba a hun kori, sztyeppi nomád eredetű motívumok (ragadozó madár, oroszlán, áldozati állatok) beépülését (*Állatábrázolások és az I. germán állatstílus a Közép-Duna-vidéken [Kr. u. 3–6. század]*, 2007). Behatóan vizsgálta az 5. századi motívumkincs, és a 6. századtól a Közép-Duna-medencében is uralkodóvá vált, az állatalakokat stilizáltan megjelenítő germán I. állatstílus kapcsolatát.

A hazai kutatásban úttörő módon a mediterrán hatásra átalakuló, Meroving eredetű, avar kori II. germán állatstílus kialakulásával és elterjedésével is foglalkozott. Német nyelvű dolgozata a *Centro italiano di Studi sull'alto medioevo di Spoleto* rangos sorozatában jelent meg (1988), és magyarul az *Archaeologiai Értesítőben* is közlésre került. Emellett külön tanulmányt szentelt a kora avar kori bizánci típusú öveken megjelent maszkos ábrázolásoknak, amelyeken a császárképet utánzó szakállas arcok mögött ókeresztény jelentést feltételezett. Avar kori kutatásainak összegzését az addig ismert budapesti avar kori leletek szakszerű korpuszkiadásának a *Monumenta Avarorum Archaeologica* sorozat 3. köteteként történő közlése jelentette (1998).

Nyugdíjas éveire legfőbb feladatként a Rákoscsaba–Péceli úti barbarikumi temető feldolgozását és közlését tűzte ki célul, amelyet példás alaposággal és kitartással el is végzett, s a két kötetes monográfia 2018 tavaszán megjelent (*A Budapest, XVII. Rákoscsaba, Péceli úti császárkori barbár temető [Kr. u. 2–4. század]* I–II). Mint korábban is minden esetben, e kötetben is egyedül készítette el a rajzos táblákat, az összes szemléltető illusztrációt (típusábrát, grafikont, elterjedési térképet), különös tekintettel a gyöngök nagy műgonddal összeállított színes tábláira.

Érzékeny értelmiségiként ugyanilyen értően foglalkozik komolyzenével is, de nemcsak mint igényes zenerajongó. Elmélyültségét zenei témájú műfordításai mutatják: Galina Visnyevszkaja operaénekesnő önéletírása (*Életem*) és Szvjatoszlav Richter zongoraművész levelezésének közreadása (*Egy barátság levelei. Szvjatoszlav Richter és Nyina Dorliak levelei Fejér Pálhoz*).

Nagy Margit régészeti kutatási területe átfogja az egész Kárpát-medencei népvándorlás kort az 1. századi szarmatáktól a germánokon át, egészen a 9. századi avarokig. Aquincumi nézőpontjából értő módon illeszti be saját leletanyagát a késő ókori antik és a barbár világ találkozásának és átalakulásának nagy európai történeti folyamatába.

Kedves Margit! Isten éltesse!

E kötet szerzői nevében további örömteli alkotómunkát kívánok!

Budapest, 2018. június 21.

Vida Tivadar

TABULA GRATULATORIA

Анна Мастыкова	Максим Левада
Bajnóczi Bernadett	Mozgai Viktória
Balogh Csilla	Matúz Edit
Bálint Csanád	Merczi Mónika
Bernert Zsolt	Михаил М. Казанский
Bodó Sándor	Müller Róbert
Budai Balogh Tibor	Németh Margit
Buzár Ágota	Оксана В. Гопкало
Dieter Quast	Pásztor Adrien
Dinnyés István	Pásztókai-Szeőke Judit
Endrődi Anna	Pintye Gábor
Éder Katalin	Rácz Zsófia
Facsády Annamária	Reményi László
Fancsalszky Gábor	Rózsa Zoltán
Gömöri János	Schilling László
Gulyás Gyöngyi	H. Simon Katalin
Hajdú Tamás	Sóskuti Kornél
Hanny Erzsébet	Straub Péter
Heinrich-Tamáska Orsolya	Szabó Máté
Horváth Eszter	Szeniczey Tamás
Horváth László András	Szentpéteri József
Horváth M. Attila	Szépvolgyi János
Игорь О. Гавритухин	Szilas Gábor
Istvánovits Eszter	Szirmai Krisztina
Jan Bemmann	Tomka Péter
Kérdő Katalin	B. Tóth Ágnes
Kerényi Viktor	Tóth Farkas Márton
Kirchhof Anita	Tóth Mária
Kiss P. Attila	Tóth Zsuzsanna
Korom Anita	Türk Attila
Költő László	Vaday Andrea
Kulcsár Valéria	Vágner Zsolt
Lassányi Gábor	Váradí Adél
Láng Orsolya	Vida Tivadar
Major Balázs	M. Virág Zsuzsanna
Marcsik Antónia	Vörös Gabriella
Masek Zsófia	Zsidi Paula
May Zoltán	

NAGY MARGIT PUBLIKÁCIÓI

ÖSSZEÁLLÍTOTTA: KOVÁCS VALÉRIA

1963

A vásárhelyi kocsigyártás. In: *A hódmezővásárhelyi Állami Bethlen Gábor Általános Gimnázium Évkönyve* 1962–63. Hódmezővásárhely 1963, 68–74.

1969

Budapest, XI. Petzvál J. u. 110. *Archaeologiai Értesítő* 96 (1969) 258.

1970

A középkor küszöbén. Város az időben 9. *Budapest székesfőváros történeti, művészeti és társadalmi képes folyóirata* 8:3 (1970) 36–38.

Hódmezővásárhely-Kishomok. *Archaeologiai Értesítő* 97 (1970) 313.

Budapest, XI. Petzvál J. u. 110. *Archaeologiai Értesítő* 97 (1970) 313.

Budapest, XX. Soroksár. *Archaeologiai Értesítő* 97 (1970) 315.

Régészeti adatok a közép-Tisza-vidék V–VI. századi történetéhez. Bölcsészdoktori disszertáció. Budapest 1970.

1972

Budapest, II. Széphalom u. 10/B. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No 26. (1972) 59.

Magyarcsanak-Bökény (Társszerző: Nagy K.). *Archaeologiai Értesítő* 99 (1972) 261.

1973

A Fehérvári úti avar temető (The Avar Cemetery of Budapest-Fehérvári út). *Budapest Régiségei* 23 (1973) 59–87.

Budapest, XX. (Soroksár) Ócsai út. *Budapest Régiségei* 23 (1973) 271.

Budapest, X. Keresztúri út 162. *Budapest Régiségei* 23 (1973) 271.

Budapest, XI. Petzvál J. u. 110. *Budapest Régiségei* 23 (1973) 272.

Budapest, XX. (Soroksár) Vörös Október MGTSZ. *Budapest Régiségei* 23 (1973) 272.

1975

Budapest, XVII. Rákospalota, Péceli út 138. *Archaeologiai Értesítő* 102 (1975) 303.

1976

Budapest, XXI. Csepel-Háros (Társszerző: Schreiber R.). *Budapest Régiségei* 24:1 (1976) 405.

Budapest, X. Keresztúri út 210. *Budapest Régiségei* 24:1 (1976) 428.

Budapest, II. Széphalom u. 10/b. *Budapest Régiségei* 24:1 (1976) 429.

Budapest, XVII. (Rákoscaba) Péceli út. *Budapest Régiségei* 24:1 (1976) 429.

Budapest, XXII. Nagytétényi út 74–76. *Budapest Régiségei* 24:1 (1976) 430.

1978

- Budapest, XXI. (Csepel) II. Rákóczi Ferenc út 289–295. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 31 (1978) 68.
 Budapest, XXI. (Csepel) II. Rákóczi Ferenc u. 289–295. *Archaeologiai Értesítő* 105 (1978) 282.

1979

- Budapest a népvándorlás korában. In: *Budapest két évezrede: Budapest története az i. sz. I. századtól 1945. május 9-ig*. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban. Budapest 1979, 14–17.
 Budapest, XXI (Csepel) II. Rákóczi Ferenc u. 289–295. *Archaeologiai Értesítő* 106 (1979) 283.
 Budapest, XXI. II. Rákóczi Ferenc út 289–294. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 32 (1979) 67.

1981

- Budapest, XVII. (Rákoscsaba) Péceli út. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 34 (1981) 52.
 Budapest, XVII. (Rákoscsaba) Péceli út. *Archaeologiai Értesítő* 108 (1981) 270–271.

1982

- Lakatos, P.: Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden. Recenzió. *Acta Antiqua et Archaeologica* XVII – *Opuscula Byzantina* II, Szeged 1973. *Antik Tanulmányok* 19 (1982) 99–100.

1983

- A gepidák kora (454–567/568): Tárgyi hagyatékuk. In: *Szeged története 1. A kezdetektől 1686-ig*. Szerk.: Kristó Gy. Szeged 1983, 154–162.
 Budapest, XVII. (Rákoscsaba) Péceli út. *Régészeti Füzetek* Ser I. No. 36 (1983) 39.

1984

- Az i. e. I. – i. sz. VI. század. In: *Hódmezővásárhely története a legrégibb időktől a polgári forradalomig 1*. Szerk.: Szigeti J. Hódmezővásárhely 1984, 189–228.
 Budapest, XVII. (Rákoscsaba) Kiskároshíd u. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 37 (1984) 9.
 Budapest, XVII. (Rákoscsaba) Péceli út. *Régészeti Füzetek* Ser I. No. 37 (1984) 60.
 Budapest, III. (Békásmegyer) Pusztadombi út 12. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 37 (1984) 68.
 Budapest, III. Csúcshegy dűlő (Társszerző: Schreiber R.). *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 37 (1984) 68.
 Budapest, XI. Pannonhalmi út 25/b. (Társszerző: Schreiber R.). *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 37 (1984) 68.
 Budapest, XVII. Ároktő utca 130. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 37 (1984) 69.
 Budapest, XVII. Rákoscsaba, Péceli út. *Archaeologiai Értesítő* 111 (1984) 269.
 Budapest, Békásmegyer, III. Pusztadombi út 12. *Archaeologiai Értesítő* 111 (1984) 270.
 Budapest, XVII. Ároktő u. 130. *Archaeologiai Értesítő* 111 (1984) 271.
 Budapest, XI. Mikes Kelemen u. 42. *Budapest Régiségei* 25 (1984) 477.
 Budapest, XVII. (Rákoscsaba) Péceli út. *Budapest Régiségei* 25 (1984) 478.
 Budapest, XXI. (Csepel) Rákóczi út. *Budapest Régiségei* 25 (1984) 478.

1985

- Budapest, III. Solymárvölgyi út 21. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 38 (1985) 62.
 Budapest, XX. Klauzál u. 42. *Régészeti Füzetek* Ser I. No. 38 (1985) 62.

1986

Budapest, XVII. (Rákosszaba) Péceli út. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 39 (1986) 39.

Budapest, IV. Káposztásmegyer, lakótelep II/A. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 39 (1986) 51.

1987

[Katalogteile] II. 39–42, IV. 5, V. 27–104, VI. 41. In: *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit; die Archäologie des 5. und 6. Jahrhunderts an der mittleren Donau und der östlich-merowingische Reihengräberkreis*. Hrsg.: Menghin, W. et al. Nürnberg 1987.

Budapest, XVII. (Rákosszaba) Péceli út. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 40 (1987) 56.

Budapest, III. (Békásmegyer) Pusztadombi út 12. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 40 (1987) 63.

1988

Frühawarenzeitliche Grabfunde aus Budapest. Bemerkungen zur awarenzeitlichen Tierornamentik. In: *Popoli delle Steppe. Unni, Avari, Ungari*. Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'Alto Medioevo 35. Spoleto 1988, 373–411.

Budapest, XVII. (Rákosszaba) Péceli út. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 41 (1988) 31.

1989

A pesti síkság a római korban. In: *Aquincum: Budapest a római korban (Das römische Budapest)*. Szerk.: Póczy K. Budapest 1989, 71–74.

1991

Die Zeit der Völkerwanderung. In: *Budapest im Mittelalter*. Hrsg.: von Gerd Biegel. Braunschweig 1991, 95–101, 439–444.

De vlakte van Pest in de romeinse tijd. In: *Aquincum Romeins Boedapest: Nieuwe opgravingen en vondsten in Aquincum*. Boedapest-Heerlen 1991, 143–144.

Die pester Ebene am linken Donauufer in der Römerzeit. In: *Aquincum. Das römische Budapest. Supplement zum Ausstellungskatalog*. Speyer 1991, 12–20.

Budapest, XVI. (Sashalom) Zalavár u. 7. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 42 (1991) 47.

V. Bierbrauer: Invillino-Ibligo in Friaul I–II. Recenzió. *Archeologiai Értesítő* 118 (1991) 140–142.

1992

Kora avarkori sírleletek Budapestről: Megjegyzések az avar kori állatornamentikához (Early Avar grave finds from Budapest. Notes on the Avar Period animal style). *Archeologiai Értesítő* 119 (1992) 15–42.

1993

Óbuda a népvándorláskorban (Óbuda zur Zeit der Völkerwanderung). *Budapest Régiségei* 30 (1993) 353–395.

Gepida temetkezés és vallási élet. In: *Hunok, gepidák, langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szerk.: Bóna I. Szeged 1993, 60–61.

Gepida viselet. In: *Hunok, gepidák, langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szerk.: Bóna I. Szeged 1993, 63–64.

- Gepida társadalom. In: *Hunok, gepidák, langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szerk.: Bóna I. Szeged 1993, 67–69.
- Gepida ötvösség. In: *Hunok, gepidák, langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szerk.: Bóna I. Szeged 1993, 63–64.
- Gepida sasos csaták. In: *Hunok, gepidák, langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szerk.: Bóna I. Szeged 1993, 69–70.
- Gepida fibulák. In: *Hunok, gepidák, langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szerk.: Bóna I. Szeged 1993, 70–73.
- Gepida csontművesség. In: *Hunok, gepidák, langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szerk.: Bóna I. Szeged 1993, 75–76.
- Gepida-bizánci kapcsolatok. In: *Hunok, gepidák, langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szerk.: Bóna I. Szeged 1993, 76–77.
- Bökénymindszent. In: *Hunok, gepidák, langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szerk.: Bóna I. Szeged 1993, 83.
- Hódmezővásárhely. In: *Hunok, gepidák, langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szerk.: Bóna I. Szeged 1993, 86.
- Kiszombor. In: *Hunok, gepidák, langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szerk.: Bóna I. Szeged 1993, 88.
- Szentes. In: *Hunok, gepidák, langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szerk.: Bóna I. Szeged 1993, 95.
- Szentes-Berekhat. In: *Hunok, gepidák, langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szerk.: Bóna I. Szeged 1993, 95–96.
- Szentes-Kökényzug. In: *Hunok, gepidák, langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szerk.: Bóna I. Szeged 1993, 96.
- Szentes-Nagyhegy. In: *Hunok, gepidák, langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szerk.: Bóna I. Szeged 1993, 96–97.
- Szőreg-Téglagyár. In: *Hunok, gepidák, langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szerk.: Bóna I. Szeged 1993, 97–98.

1994

- Fundorte von Budapest. In: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Próbafüzet. Szerk.: Szentpéteri, J. Budapest 1994, 5–32.

1995

- Népvándorlás kori gyűjtemény (Sammlung der Völkerwanderungszeit – The collection of the migration period). In: *Budapesti Történeti Múzeum*. Főszerk.: Buzinkay G. Budapest 1995, 40–45.
- A népvándorlás kora. In: *Óbuda évszázadai*. Főszerk.: Kiss Cs. – Mocsy F. Budapest 1995, 117–138.
- L'oreficeria. In: *Gli Avari: un popolo d'Europa*. Ed.: Gian Carlo, M. Udine 1995, 93–101.

1996

- Kelenföld és vidéke a népvándorláskorában*. Etele XI. kerületi Helytörténeti Kör kiadása. Budapest 1996, 1–8.
- Rákosmente története a római és a népvándorlás korban. In: *Évszázadok a Rákosmentén. Tanulmánykötet a millecentenárium alkalmából*. Szerk.: Kézdi Nagy G. Budapest 1996, 20–31.

1997

A római csapatok kivonulása után: korai középkor, Aquincum (Nach dem Abzug römischer Truppen: das frühe Mittelalter, Aquincum). In: *Out of Rome: Aquincum/Augusta Raurica. Élet a Római Birodalom két városában (Augusta Raurica/Aquincum. Das Leben in zwei römischen Provinzstädten)*. Szerk.: Zsidi, P. – R. Furger, A. Basel 1997, 54–56.

Szentes és környéke az 1–6. században. Történeti vázlat és régészeti lelőhelykataszter (Szentes und seine Umgebung vom 1. bis 6. Jahrhundert. Eine geschichtliche Skizze und ein archäologischer Fundortkatalog). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3 (1997) 39–95.

1998

Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest I–II. Monumenta Avarorum Archaeologica 2. Hrsg.: Garam, É – Vida, T. Budapest 1998.

Ornamenta Avarica I. Az avar kori ornamentika geometrikus elemei (Ornamenta Avarica I. Die geometrischen Elemente der awarenzeitlichen Ornamentik). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998) 377–459.

Archäologisches (Társszerző: B. Tóth, Á.). In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Band 11. Berlin–New York 1998, 118–131.

1999

Ornamenta Avarica II. A fonatornamentika (Ornamenta Avarica II. Die Flechtbandornamentik). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 5 (1999) 279–316.

A gepida királyság (454–567). In: *A gepidák – Kora középkori germán királyság az Alföldön (Ein frühmittelalterliches germanisches Königreich auf den grossen ungarischen Tiefebene)*. Gyulai katalógusok 7. Szerk.: Havassy P. Gyula 1999, 31–37.

2000

A keresztény jelképek történeti és etnikai háttere a Budapesti Történeti Múzeum népvándorlás kori tárgyain. In: *Ókeresztény emlékek Aquincumban*. Szerk.: Zsidi P. Budapest 2000, 43–50, 55–57.

Der historische und ethnische Hintergrund christlicher Symbole an völkerwanderungszeitlichen Gegenständen des Historischen Museums von Budapest. In: *Frühchristliche Denkmäler in Aquincum*. Red.: Zsidi, P. Budapest 2000, 49–57, 63–66.

A népvándorlás kora. In: *Óbuda évszázadai*. Főszerk.: Kiss Cs. Budapest 2000, 141–162.

A gepidák (Gepiden) (Társszerző: Neumann, G. – Pohl, W. – B. Tóth, Á.). Reallexikon für Deutschen Altertumskunde 11. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 6 (2000) 165–189.

2001

Ornamenta Avarica. Az avar kori ornamentika geometrikus elemei. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. Szerk.: Márton A. Budapest 2001, 66–85.

Мастыкова, А. В. – Гавритухин, И. О.: Памяти Атиллы Кишша (1939–1999). *Российская археология* 2001:1, 186–187.

2002

Gräberfelder, Grab-, Streu- und Hortfunde. Budapest I. Tabán, Görög u. – Budapest, XXII. (Nagytétény)

- Rudnyánszky kert (Schloßgarten). In: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Varia Archaeologica Hungarica 13. Hrsg.: Szentpéteri, J. Budapest 2002, 73–86.
- Siedlungspuren. Budapest III. Aquincum Polgár város (Zivilstadt) – Budapest, XXI. Csepel-Háros. In: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Varia Archaeologica Hungarica 13. 2. Hrsg.: Szentpéteri, J. Budapest 2002, 461–463.
- Die gepidischen Adlerschnallen und ihre Beziehungen (A gepida sasos csatok és kapcsolataik). *Budapest Régiségei* 36 (2002) 363–392.
- Synkretistische Elemente in der frühawarenzeitlichen Ornamentik. Zur Frage der awarenzeitlichen Variante de Motivs “Maske bzw. Menschengesicht zwischen zwei Tieren”. *Zalai Múzeum* 11 (2002) 153–178.
- A gepida sasfejes csatok és kapcsolataik (Die gepidischen Adlerschnallen und ihre Beziehungen). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 8 (2002) 209–243.
- Hódmezővásárhely-Kishomok. Fundort und Fundumstände (Társszerző: Bóna, I.). In: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet* 1. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1. Reds.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2002, 34–77.
- Hódmezővásárhely-Kishomok. Bestattungsbräuche. In: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet* 1. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1. Reds.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2002, 77–95.
- Hódmezővásárhely-Kishomok. Fundanalyse. In: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet* 1. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1. Reds.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2002, 95–143.
- Hódmezővásárhely-Kishomok. Die Bevölkerung des gepidischen Gräberfeldes. In: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet* 1. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1. Reds.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2002, 143–148.
- Hódmezővásárhely-Kishomok. Zusammenfassung. In: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet* 1. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1. Reds.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2002, 148–163.
- Tarnaméra-Fehér István homokbányája. In: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet* 1. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1. Reds.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2002, 238.
- Tarnaméra-Szarvas Árpád homokbányája. In: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet* 1. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1. Reds.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2002, 239.
- Schauschek János. [Szócikk] In: *Magyar múzeumi arcképcsarnok*. Budapest 2002.

2003

- Hunkori férfisír Budapest-Zuglóból. In: *Vándorutak: múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére 60. születésnapja alkalmából*. Szerk.: Viga Gy. – Holló Sz. A. – Cs. Schwalm E. Budapest 2003, 297–325.

2004

- A hódmezővásárhely-kishomoki gepida temető (elemzés) (Das gepidische Gräberfeld von Hódmezővásárhely-Kishomok [Analyse]). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10 (2004) 129–239.
- Két késő római kori fegyveres sír az aquincumi *canabae* nyugati szélén (Late-Roman Armed Male Graves from the Northern Edge of the Canabae in Aquincum). *Budapest Régiségei* 38 (2004) 231–315.

2005

- Zwei spätrömerzeitliche Waffengräber am Westrand der *Canabae* von Aquincum. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 56:4 (2005) 403–486.
- A kajdaci 2. sír fibulapárjának ornamentikája. Megjegyzések a pannóniai langobard I. stíluskapcsolataihoz. *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 27 (2005) 43–80.
- Kora népvándorláskori gyermeksír amulettekkel Mártélyról (Csongrád megye) (5th century child grave with amulets and iron bell from Mártély [Csongrád County]). *Zalai Múzeum* 14 (2005) 97–127.
- Gyulavári. In: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet* 2. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Reds.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2005, 64–79.
- Hódmezővásárhely-Sóshalom. In: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet* 2. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Reds.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2005, 80–95.
- Hódmezővásárhely-Szent István utca. In: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet* 2. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Reds.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2005, 96.
- Magyarcsanak-Bökény. In: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet* 2. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Reds.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2005, 97–116.
- Szentes-Gyógyszertár. In: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet* 2. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Reds.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2005, 117–119.
- Szőreg-Téglagyár. In: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet* 2. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Reds.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2005, 120–202.
- Hunok – gepidák – langobardok* (Társszerző: Bóna I. – Cseh J. – Tomka P. – Tóth Á.). Magyar Őstörténeti Könyvtár Szeged 1993. Internetes változat 2005, Kempelen Farkas Digitális Könyvtár. <http://www.hik.hu/tankonyvtar>

2006

- V. századi leletek Hódmezővásárhely-Sóshalomról (Csongrád megye). In: *Publikálnak a vásárhelyi Bethlenesek. A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium 1963-ban érettségizett IV. A. osztályának kiadványa*. Szerk.: Bárdos J. – Frank J. – Imre L. Debrecen 2006, 97–122.
- Hódmezővásárhely-Sóshalom és Biharkeresztes-Ártánd-Kisfarkasdomb térségéből előkerült két aranyozott övcsat – régészeti kutatásokat kiegészítő – archeometriai vizsgálata (avagy együttműködik a IV. A.). In: *Publikálnak a vásárhelyi Bethlenesek. A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium 1963-ban érettségizett IV. A. osztályának kiadványa*. Szerk.: Bárdos J. – Frank J. – Imre L. Debrecen 2006, 123–134.

2007

- Állatábrázolások és az I. germán állatstílus a Közép-Duna-vidéken (Kr. u. 3–6. század) (Tierdarstellungen und der germanische Tierstil I. im Gebiet der mittleren Donau [3.–6. Jahrhundert n. Chr.])*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 5. Hrsg.: Garam É. – Vida T. Budapest, 2007.
- Kora népvándorláskori sírleletek Budapest területéről (Grabfunde aus der Völkerwanderungszeit im Gebiet von Budapest). *Budapest Régiségei* 40 (2006) 2007, 95–155.

2010

- A Hun-Age Burial with Male Skeleton and Horse Bones Found in Budapest. In: *Neglected Barbarians. Studies in the Early Middle Ages* 32. Ed.: Curta, F. Brepols 2010, 137–175.

2012

Langobard sírok Budapest-Óbuda/Aquincumból (Langobardische Gräber aus Budapest-Óbuda, Aquincum). In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti Tanulmányok Garam Éva tiszteletére (Thesaurus Avarorum. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam)*. Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 141–174.

2014

Megjegyzések a Budapest XVII. Rákoscsaba-Péceli út mellett és a Madaras-Halmokon (Bács-Kiskun m.) feltárt császárkori temetők temetkezési szokásaihoz (Remarks on the burial custom noted in the Roman period cemeteries uncovered at Budapest district XVII, Rákoscsaba-Péceli út and Madaras-halmok [County Bács-Kiskun]). In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára (Avarum solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday)*. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Opitz Archaeologica 6 – MTA BTK MÖT Kiadványok 2. Budapest 2014, 115–160.

2016

Sasfejes bronz csatlemez a hódmezővásárhely-kishomoki gepida temetőből (1969) In: *110 év – 110 műtárgy a Tornyai János Múzeum gyűjteményeiből*. Főszerk.: Dr. Nagy I. Múzeumi Műhely 10. Hódmezővásárhely 2016, 168–169.

2017

Schildbuckel von Herpály; Szilágysomlyó: Scheibenfibelpaar; Löwenfibelpaar; Bügelfibelpaar mit tierpaarverzierter Kopfplatte; Die Grabfunde von „Bakodpuszta”; Das Frauengrab von Gáva; Silberschnalle „Gyula”; Gleicharmige Bügelfibel aus Szentes-Nagyhegy; Adlerschnalle aus Szentes-Nagyhegy; Pferdegeschirrbeschlüge aus Veszékény;
Bügelfibel aus Szolnok-Szanda; Bügelfibelpaar aus Kajdacs. In: *400–1000. Vom spätantiken Erbe zu den Anfängen der Romanik. Handbuch zur Geschichte der Kunst in Ost-mitteleuropa* 1. Eds.: Lübke, Chr. – Hardt, M. Berlin–München 2017, 293–295, 312, 314–319.

2018

A Budapest, XVII. Rákoscsaba, Péceli úti császárkori barbár temető (Kr. u. 2–4. század) (Das barbarische Gräberfeld Budapest, XVII. Bezirk, Rákoscsaba, Péceli Straße aus der jüngeren Kaiserzeit [2.–4. Jahrhundert n. Chr.]) I–II. Budapest 2018.

A DUNÁNTÚLI VONALDÍSZES KERÁMIA EMBER ALAKÚ AGYAG- PLASZTIKÁIRÓL EGY ÚJABB BUDAPESTI TÖREDÉK KAPCSÁN

M. VIRÁG ZSUZSANNA*

Absztrakt: A tanulmány a közép-európai vonaldíszes kerámia körében ritka, de igen jellegzetes, ember alakú agyagplasztikákkal foglalkozik egy újabb budapesti lelet kapcsán. A Növény utcában előkerült, dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájának fiatalabb, kottafejes fázisára keltezhető figurát eredetileg edényperemre applikálhatták, majd szándékos letörése után gödörbe dobták. A szobrocscsa megrongálásának szituációja nem világos, de a lakóépülettel való kapcsolatát és a kidobásával összefüggő különleges körülményeket valószínűsíteni lehet. A figuratöredék részletes elemzésével, rekonstrukciós lehetőségeinek és lelőköörülményeinek vizsgálatával válaszokat kerestünk a plasztikák rendeltetésével kapcsolatos kérdésekre is.

Kulcsszavak: dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrája, kottafejes időszak, ember alakú agyagfigura, lelőköörülmények, rekonstrukció, töredékesség, funkció

BEVEZETÉS

A közép-európai vonaldíszes kerámia kultúrájának különféle antropomorf ábrázolásaival már régóta foglalkozik a kutatás. Annak ellenére, hogy számos publikáció és összefoglaló munka született már eddig is, az ember alakú agyagplasztikákkal kapcsolatban nyitott kérdések sora áll még előttünk.

A kisméretű szobrocscák a vonaldíszes kerámia körében meglehetősen ritka, de jellemző leletnek számítnak.¹ Jelen vannak a teljes települési területen,² bár a vonaldíszes kerámia nyugati és keleti zónájában gyérebben fordulnak elő.³ Noha minden fázisban megtalálhatók, csak kevés és töredékes embert ábrázoló agyagplasztika ismert a vonaldíszes kerámia kultúrája dunántúli területéről is, ahol a nagy felületű feltárásokon is csak igen kis számban vagy egyáltalán nem találtak ilyeneket.⁴ Éppen ezért minden újabb példány információkkal szolgálhat, hiszen elemzésükkel közelebb juthatunk a vonaldíszes kerámia népe hiedelmeinek és rituális cselekvéseinek megismeréséhez.

EMBER ALAKÚ AGYAGPLASZTIKA TÖREDÉKE BUDAPEST XXII. KERÜLET NÖVÉNY UTCÁBÓL

LELŐKÖRÜLMÉNYEK

A szobrocskatöredék az M0 autótűt Növény utcai csomópontjában került elő, ahol 2010–2011-ben, közel egy hektáron (1. kép 1–2, 4), összesen 1028 objektumot tártunk fel a középső neolitikus dunántúli vonaldíszes kerámia fiatalabb, kottafejes és Zseliz időszakának telepén. A különféle gödrök és néhány temetke-

* Budapesti Történeti Múzeum, Aquincumi Múzeum, 1031 Budapest, Záhony u. 4. zsuzsanna.m.virag@gmail.com

¹ BARNA 1999, 13; BECKER 2011; HOFMANN 2012; ZEEB-LANZ 2013 stb.

² HÖCKMANN 1965.

³ BECKER 2007, 120; BECKER 2010, 31; BECKER ET AL. 2014, 149–150; BECKER–DĘBIEC 2014, 73.

⁴ VIRÁG 2011; VIRÁG 2013.

zés maradványa mellett, a lelőhelyen tizenöt oszlopos szerkezetű épület részletét is azonosítani lehetett.⁵

Az agyagplasztika töredéke a 2010-ben feltárt 876. sz. objektumból származik (2. kép 1–5). Az ÉK–DNy-i tengelyű, tojás alakú, délnyugati és északkeleti részében teknőszerű ovális lemeledésekkel tagolt aljú gödör betöltése sötét szürkésbarna színű volt. A délnyugati mélyedésben égett, fekete foltok, patics-szemcsék is jelentkeztek a gödör aljától 15 cm-re, 20 cm vastagságban, elszórtan apró patics-törmelékkel. A felső 20 cm-ben nagyméretű kő feküdt, környezetében kerámia töredékekkel, állatcsontokkal és a gödör alja felett 15–20 cm-re az agyagplasztika töredékével (3. kép 1–2). A gödörből mindezek mellett egy parázsborító darabja (4. kép 13), egy kecske vagy juh négyfelé hasított lábközépcsontjából készült csontár (4. kép 14), egy gúla alakú agyagnehezék (4. kép 19), két bikónikus orsógomb (4. kép 16, 18) és egy csiszolt köeszköz (4. kép 11) is előkerült; valamennyi törött, illetve sérült állapotban. Gödör h.: 260 cm, sz.: 250 cm, m.: 58–60 cm.

AZ EMBER ALAKÚ AGYAGPLASZTIKA LEÍRÁSA

A töredék ovális keresztmetszetű, kissé homorúan ívelődő szobrocska felső részéből való (3. kép). A fejet és a törzset valószínűleg egyben mintázták meg, mivel a vállrész nem különül el, és hiányzik a karok indítása is. A fej felső részét mindkét oldalra és hátrafelé is kissé kiszélesedő, a homlok felett a fejtető lapított, majd hátrafelé megemelkedő, tetején erősen töredékes (3. kép 1f, 2f). Az orr plasztikus, a szemet két beszúrt ponttal, a száját és a szemöldököt karcolásokkal jelezték. A homlok fölött a szemöldökkel párhuzamosan egyenes, a halántéknál pedig hátrafelé nyitott félkör alakú vonalakat húztak. A szemek alatti felületet finoman bekarcolt aszimmetrikus mintázat borítja, amely az orr egyik oldalán ferde, a másikon függőleges rövid bekarcolásokból áll. Alatta vízszintes, a száj mellett függőleges vonalakkal lezárt, egyik oldalon apró cikk-cakkokból, a másikon rövidke vízszintesekből álló minta látható (3. kép 2a). A fej felmagasodó részének hátoldalát közepén, nehezen kivehető kottafejekben végződő függőleges párhuzamos bekarcolásokkal díszítették (3. kép 2c). A szobrocska hátrészén, a hátrafelé kiszélesedő fejrész indításáig vékony vonalakkal, sűrű szarufa/halszálla mintát alakítottak ki; a hát középvonalában, a bekarcolások középtáján és végződéseinél beszúrkált apró „kottafejekkel” (3. kép 2c). A jobb oldali rész kopott, a középső és a szélső beszúrkálások között húzott vonalak alig láthatók (3. kép 2b). A töredék világos sárgásbarna, polírozott, helyenként kopott felületű. Finoman iszapolt, de anyagában szerves adalék is felismerhető. Töredék ma.: 7 cm, átm.: 4 × 2,5 cm.

KELTEZÉS

A szobrocskát magát, a háton megjelenő díszített szarufa/halszálla minta jól keltezi a kottafejes kerámia-stílus időszakára. A korszak jellegzetességei ismerhetők fel a gödörből származó egyéb kerámialeletek zömének esetében is. A felületképzés és a díszítés alapján elváló finom- és durvakerámia egyformán pelyvás soványítású. Az első kategóriát többnyire polírozott, gömbszelet alakú (4. kép 1–3, 7–10; 5. kép 1, 3), bikónikus (4. kép 6) és csőtalpas (4. kép 20) formák, utóbbit leginkább gömbös testű (5. kép 4, 8, 11, 12, 14, 16–18), gömbszelet (5. kép 2) vagy tölcséres nyakú (5. kép 5–6), simított vagy durvított felületű edények töredékei képviselik. Díszítésük csipett (5. kép 7–8, 12, 14, 17), köröm- (5. kép 2, 9–10), illetve ujjbenyomásos (5. kép 18), de előfordulnak bekarcolások (5. kép 11), bevagdosások (5. kép 13), ujjal elhúzgált durvítás (5. kép 15), ujjbenyomásos bordadísz (5. kép 16), illetve ovális (5. kép 14), dugószerű (5. kép 4) és ujjbenyomásos vízszintes bütyökdíszek is (5. kép 18). A finomkerámiát jellemző kottafejes (4. kép 1–6) és bemélyített díszítés (4. kép 9–10) mellett ritka az ovális plasztikus bütyök (5. kép 1). A két kategória közötti átmenetet képviselő nagyobb, mély tálakon (4. kép 12, 15, 17) másféle bekarcolt mintázat is megjelenik (4. kép 15), köztük a későbbi, Zseliz időszakra utaló elemekkel (4. kép 12, 17). Így a plasztika gödörbe kerülése a késő kottafejes – kora Zseliz időszakban történhetett.

⁵ SZILAS ET AL. 2011; VIRÁG 2012; VIRÁG 2014.

A díszítés és a kiszélesedő, hátul megemelkedő fejrész alapján a szobrocska legközelebbi, azonos korú párhuzama Sukoró-Tóradúlóról ismert (6. kép 2).⁶ A gödör kerámialeleteinek legjobb megfelelői ugyancsak innen ismeretek,⁷ de párhuzamokat találunk Hévízgyörk-Kaparóházi dűlő,⁸ Letkés⁹ és Lovasberény¹⁰ lelőhelyeken is. Kottafejekkel díszített szobrocskatöredékek a fázis települési területén máshol is ismertek (pl. 6. kép 3, 5–6, 8, 10), Ausztriából több töredéket is közöltek,¹¹ a legkeletebbi példány Ukrajnából származik.¹²

A FORMAI JELLEMZŐK ÉS A MINTÁZAT ELEMZÉSE

A szobrocskatöredék elülső oldalát teljes egészében elfoglalja az arc és annak díszítése. Ezzel ellentétben a hátoldalt – a fej hátsó kiszélesedéséig – a plasztikák felsőtestének hátrészén szokványos szarufa/halszálla minta tölti ki. Eszerint a töredék szemből az arcot, hátulról viszont a szobrocska teljes felsőtestét jeleníti meg. Az arc és a felsőtest egybefüggő megmintázását igazolja a nyakrészt jelző vagy elkülönítő, idősebb¹³ és fiatalabb fázisban¹⁴ is jellemző, V alakú vagy ívelt vonalú bekarcolás,¹⁵ valamint a többnyire teljes hosszban vagy csonk formában jelzett karok¹⁶ nyomának hiánya is. A Növény utcaihoz hasonló széles nyakrésszel vagy egybefüggő megformálással inkább a fiatalabb szobrocskák körében találkozunk,¹⁷ az idősebb fázis plasztikáit többnyire a fej törzstől elkülönülő kialakítása jellemzi.¹⁸

A Növény utcai szobrocska nemére nézve nincs egyértelmű adatunk. A nemek kifejezése, a vonaldíszes kerámia kultúrája más területeihez hasonlóan,¹⁹ a dunántúli szobrocskák esetében sem volt mindig hangsúlyos. Valamennyi fázisban léteztek aszexuális ábrázolások,²⁰ és ilyenek a biztosan álló alakot mintázók is.²¹

Valóban férfit ábrázoló plasztika csak kivételes a vonaldíszes kerámia körében.²² Ha a nemi jelleg világosan kifejezésre kerül, a dunántúli esetekben mindig nőkről van szó az idősebb²³ és a fiatalabb fázisok-

⁶ MAKKAY 1975, 4. kép.

⁷ MAKKAY 1970, 10. tábla; GLÄSER 1993, Taf. 214–224.

⁸ GLÄSER 1993, Taf. 117–126.

⁹ GLÄSER 1993, Taf. 153–160.

¹⁰ GLÄSER 1993, 171.

¹¹ Kleinhadersdorf (A) (MAURER 1982, Abb. 56; BERG–MAURER 1998, 28, 93, Abb. 14); Pulkau (A) (MAURER 1982, Abb. 36; BERG–MAURER 1998, 96, Abb. 2).

¹² BECKER ET AL. 2014.

¹³ Budapest, Szépvölgyi út (VIRÁG 2011); Bicske (MAKKAY 1975); Szólád (KALICZ 1993, Fig. 16. 1a–c; KALICZ 1995, Abb. 5. 3; MAKKAY ET AL. 1996, Fig. 73. 1); Zalakomár (KREITER 2008, 78).

¹⁴ Balatonmagyaród (BARNA 1999, 10, 1. kép 1a–c); Balatonszemes-Szemesi-berek (HONTI–NÉMETH 2004, 6, III. tábla 1–2; BONDÁR ET AL. 2007, 124, 4. kép); Torony (ILON 2007, 76–77).

¹⁵ BECKER 2010, 36.

¹⁶ VIRÁG 2011; VIRÁG 2013.

¹⁷ Pl. Sukoró (MAKKAY 1975, 4. kép); Balatonmagyaród (BARNA 1999, 10, 1. kép); Tác (MAKKAY ET AL. 1996, Fig. 73. 2a–c); Balatonszemes-Szemesi-berek (BONDÁR ET AL. 2007, 124, 4. kép).

¹⁸ Pl. Bicske (MAKKAY 1975); Szólád (KALICZ 1993, Fig. 16. 1a–c); Zalakomár (KREITER 2008, 78); Balatonszemes-Bagódomb (SEBŐK 2007, 106. kép).

¹⁹ BECKER 2007.

²⁰ Balatonszemes-Bagódomb (SEBŐK 2007, 119–120, 106. kép); Sormás-Török-földek (BARNA 2005, 21–22, 7. kép 1a–c; BARNA 2007a, 68–69); Torony (ILON 2007, 76–77).

²¹ Balatonmagyaród (BARNA 1999, 10, 1. kép 1a–c); Becsehely (BARNA 2004, 36, 4. kép 1); Győrszemere (REZI KATÓ 1993, 21–22, Abb. 13. 4–5, Abb. 14. 3); Szakály (MAKKAY ET AL. 1996, 118, Fig. 74).

²² STÄUBLE 2004; BECKER 2010.

²³ Budapest, Szépvölgyi út (VIRÁG 2011); Bicske (MAKKAY 1972; MAKKAY 1975; MAKKAY 1978); Szólád (KALICZ 1993, Fig. 16. 1a–c; KALICZ 1995, Abb. 5. 3; MAKKAY ET AL. 1996, Fig. 73. 1); Zalakomár (KREITER 2008, 78); Zalavár (GLÄSER 1993, 406, Abb. 65).

ban is.²⁴ Mindezek mellett, a hajkoronával és hajpánttal ábrázolt fejtöredékek is nőalakokra utalhatnak. A hajpántos hajviseletet a korai időszakban valóságként,²⁵ később stilizáltabban, hátul többnyire függőleges bekarcolásokkal ábrázolták.²⁶

A Növény utcai szobrocscsa homlokrészén ugyancsak megtalálható az idősebb²⁷ és fiatalabb fázisokban²⁸ is megjelenő, általában a frizurát leszorító hajpántként azonosított vízszintes, és az annak részeként értelmezhető, halántékon ábrázolt, hátrafelé nyitott, félkör alakú bekarcolás is. Ugyanakkor a szobrocscsa fejrésze, a legtöbb hajkoronával rendelkezőtől eltérően, nem hátranyúló, hanem, a sukoróihoz hasonlóan, a fejtető hátsó részén magasodik fel. Hasonló a vonaldíszes kerámia kultúra korai időszakába tartozó, nagyobb bicskei plasztika is (6. kép 1),²⁹ ahol a hajviselet a vele egykorúaktól elterően nem naturalisztikus, hanem a fejtető hátsó részén felmagasodó, hátul pedig, a Növény utcaihoz hasonlóan, függőleges párhuzamos bekarcolásokkal díszített. Hasonló megformálás látható a fiatalabb, Zseliz körüli törökbálinti arcsoedényeken is.³⁰ Eszerint a hátul megemelkedő frizura vagy fejdísz, a női mellekkel ábrázolt bicskei szobrocscsa és a törökbálinti edények alapján a női ábrázolás (viselet) részeként, a vonaldíszes kerámia korai időszakától egészen a későig követhető.

Ugyanakkor ez a megformálás nemcsak fejtetőre tornyozott frizuraként/fejdíszként, hanem valamiféle fejfedőként is értelmezhető. A Növény utcai szobrocscsa homlokrésze, a vonaldíszes kerámia kultúrájából származó szoborfejek egy részéhez hasonlóan, vízszintesen kiszélesedő. A rokonítható szobrocskáknál azonban a fejtető többnyire teljesen lapított. Ez a kialakítás a Dunántúltól nyugatra eső területen, több figurán felismerhető már az idősebb szakaszban,³¹ de gyakoribbá és jellemzővé inkább a fiatalabb fázisban válik.³² Az ilyen lapított, széltében különböző irányban megnyúló, hátul megemelkedő³³ sapkát, fejfedőt a férfiviselet tartozékaként, az így ábrázolt plasztikákat pedig férfiábrázolásként azonosítják.³⁴ Megjegyzendő azonban, hogy a női frizúrához tartozó hajpánt a Növény utcai és a sokorói példányon is kifejezetten meghatározó elem, azaz a vízszintes vonal és a halántékon bekarcolt félkörök, a lapított fejtetővel ábrázolt, férfiakat megjelenítő szobrocskákat nem jellemzi; így a hátul megemelkedő fejrész viszonylatában ez a különbség inkább a nőiség megjelenítéséhez tartozó tornyozott frizura vagy diadém ábrázolása mellett szólhat. Az értelmezésnél természetesen figyelembe kell venni a lehetséges regionális különbségeket is,³⁵ míg a korai vonaldíszes kerámiától egészen a Zseliz időszakig megtalálható, hátul megemelkedő fejrésszel ábrázolt típus a Dunántúl északkeleti részén csoportosul, addig a lapított fejtető a Dunántúltól nyugatra jellemző.

Sematikusságuk ellenére is a Növény utcai és a sokorói példányon az arcábrázolás férfias jellege ismerhető fel. A vonaldíszes kerámia szobrocskáinak arcrészét általában nem díszítették, a Növény utcai plasztikán viszont az orr és a száj két oldalán lévő bekarcolások az arcszőrzet (bajusz és szakáll) ábrázolásaként is felfoghatók. Az aszimmetria azonban a díszítés szimbolikus jellegére is felhívja a figyelmet; így a mintázat arcfestésre, tetoválásra, esetleg valamiféle maszkra is utalhat, kétségesse téve, hogy valóban férfiábrázolásról lenne szó.

Összességben úgy tűnik, hogy a szobrocscsa megformálásában és díszítésében egyszerre jelennek meg

²⁴ Balatonszemes-Szemesi-berek (HONTI-NÉMETH 2004, 6, III. tábla 1–2; BONDÁR ET AL. 2007, 124, 4. kép); Petrivente (HORVÁTH-KALICZ 2003, 12, 4. kép 1); Szob-Malomkert (KÖVÁRI 2004, 8–9, 3. kép 4).

²⁵ MAKKAY 1975, 1–2. kép.

²⁶ REGENYE 2009, 179.

²⁷ Aba (MAKKAY 1975, 2. kép); Bicske (MAKKAY 1975, 5. kép); Balatonszemes-Bagódomb (KISS-SEBŐK 2007, 116, 102. kép).

²⁸ Balatonmagyaród (BARNA 1999, 1. kép 1); Bodorfa (REGENYE 2009); Sukoró (MAKKAY 1975, 4. kép).

²⁹ MAKKAY 1975.

³⁰ VIRÁG 1998, VIRÁG 2000.

³¹ Nerkewitz (D) (KAUFMANN 1976, Abb. 2. b); Perchtoldsdorf (A) (BERG-MAURER 1998, 29, 94, Abb. 18).

³² Quedlinburg (D) (KAUFMANN 1976, Abb. 2. d); Eggendorf (A) (MAURER 1982, 26, 92. Abb. 6).

³³ LÜNING 2005, 232–242.

³⁴ LÜNING 2005; ZEEB-LANZ 2013.

³⁵ BECKER 2010, 36.

olyan vonások, amelyek a női és a feltételezett férfiábrázolások körében is felismerhetőek. Ez esetben talán egyazon figurán az emberi nem kettősségének stilizált megjelenítése lehetett a cél, bár a szobrocskák többségének semleges megformálása inkább azt jelzi, hogy a vonaldíszes kerámia kultúra szobrain a termékenységet egyértelműen kifejező nemi jellegek ábrázolása nem volt elsődleges szempont.³⁶

Annak ellenére, hogy a Növény utcai plasztika megformálásában és díszítésében is hordoz sajátos elemeket, megtalálhatók rajta a közép-európai, így a dunántúli vonaldíszes kerámia plasztikákra alapvetően jellemző vonások is. A háton megjelenő halszálla/szarufa motívum a korai vonaldíszes kerámia több lelőhelyéről származó darabon is fellelhető,³⁷ de szerepel a középső, illetve késő vonaldíszes kerámia kultúrájának idejére keltezhető Pulkau (A) egyik szobrocskáján is.³⁸ A Dunántúlon is főként az idősebb fázisra jellemző ez a mintázat,³⁹ de továbbél a fiatalabb Keszthely-csoportban is.⁴⁰ Ez a motívum tehát hagyományosan megtalálható a dunántúli vonaldíszes kerámia fejlődésének folyamán, így a kottafejes kerámia-stílus elterjedési területén is.⁴¹ A ritkább fenyőág motívum⁴² a Dunántúlon inkább a fiatalabb fázisban, a Keszthely-csoport plasztikáin fordul elő,⁴³ de megjelenik a kottafejes területen⁴⁴ is.

A szarufa és fenyőág minta egyik értelmezése szerint a vonalakkal a ruházatot és a testékszereket,⁴⁵ mások véleménye alapján az emberi csontvázat⁴⁶ vagy éppen a csupasz testet,⁴⁷ esetleg a testfestést, illetve a tetoválást kívánták láthatóvá tenni.

Bizonyos testrészként nehezen azonosítható elemek, mint a derékon körbefutó övszerű vonaldísz,⁴⁸ a csüngő- vagy ruhadíszként értelmezhető ábrázolás,⁴⁹ a fenékrészén ruharedőzetnek tűnő függőleges bekarcolások⁵⁰ inkább a viselet ábrázolása mellett szólnak. Szintén a megjelenéshez, viselethez tartozó arcszörzetként, arcfestésként értelmezhető a Növény utcai töredék arcmintázata is. A bekarcolások egy részének viseleti elemként való azonosítását a hajviselet díszítményei, a nyaklánc, a melldísz, az öv és a karperec esetében a temetkezések adatai is támogatják, de olyan lelet, amely a fenyőág, illetve szarufa motívummal lenne kapcsolatba hozható, nem ismert a sírokból.⁵¹

A fenti feltevéseket lényegében egyesítő elképzelés szerint a szobrocskákon egyszerre jelenhet meg az öltözkéssel, a mezítelenséggel és főleg a háton ábrázolt fenyőág minta révén az anatómiai jellemzők kife-

³⁶ BECKER 2010.

³⁷ Cífer-Pác (SK) (PAVÚK 1994, Abb. 4. 8a–c, 9a–b); Reikersdorf (A) (HÖCKMANN 1965, Abb. 5. 1; MAURER 1981, 59, Abb. 2. 1); Wetzleinsdorf (A) (MAURER 1981, 59, Abb. 3. 3); Tárpești (RO) (HÖCKMANN 1972, 189).

³⁸ MAURER 1981, 59, Abb. 3. 1.

³⁹ Szólád (KALICZ 1993, Fig. 16. 1a–c; KALICZ 1995, Abb. 5. 3; MAKAY ET AL. 1996, Fig. 73. 1); Bicske (MAKAY 1972, Taf. 13; MAKAY 1975; MAKAY 1978; KALICZ 1998, Abb. 5. 2, 4); Zalakomár (KREITER 2008, 78).

⁴⁰ Kisunyom (KÁROLYI 1984, 434; KÁROLYI 2004, 97. ábra); Torony (ILON 2007, 76–77); Balatonszemes-Szemesiberek (HONTI–NÉMETH 2004, 6, III. tábla 1–2; BONDÁR ET AL. 2007, 124, 4. kép).

⁴¹ VIRÁG 2011; VIRÁG 2013; BECKER ET AL. 2014.

⁴² Gaukönigshofen (D) (WAMSER 1980, 26); Boskovštejn (CZ) (HÖCKMANN 1965, Abb. 1. 1).

⁴³ Balatonmagyaród (BARNA 1999, 10, 1. kép 1a–c).

⁴⁴ Sukoró (MAKAY 1975, 3–4. kép).

⁴⁵ QUITTA 1960, 170; HÖCKMANN 1965, 1, 7; MAKAY 1972, 18; MAKAY 1975; GLÄSER 1993, 407; LÜNING 2005; VIRÁG 2011; VIRÁG 2013; BECKER ET AL. 2014.

⁴⁶ OZOLS 1975, 1; OZOLS 1978, 99; WAMSER 1980, 17, 31; MAURER 1972, 7; MAURER 1981, 65; HÖCKMANN 1985, 97; BERG–MAURER 1998, 43; BARNA 1999, 14.

⁴⁷ HANSEN 2005; BECKER ET AL. 2014, 157.

⁴⁸ Brunn (A) (HANSEN 2007, Abb. 178, Taf. 498); Zalavár (GLÄSER 1993, 406, Abb. 65); Zalakomár (KREITER 2008, 78); Győrszemere (REZI KATÓ 1993, 21–22, Abb. 13. 5); Becsehely (BARNA 2004, 36, 4. kép 2).

⁴⁹ Torony (ILON 2007, 76–77); Szólád (MAKAY ET AL. 1996, 117, Fig. 73. 1c); Bicske (MAKAY 1975, belső borító).

⁵⁰ Balatonszemes-Bagódomb (SEBŐK 2007, 119–120, 106. kép); Szólád (KALICZ 1993, Fig. 16. 1a–c; KALICZ 1995, Abb. 5. 3; MAKAY ET AL. 1996, Fig. 73. 1a).

⁵¹ BECKER ET AL. 2014, 155–156.

jezésével kapcsolatos szimbolika; így az embert két vagy három rétegben kifejező jellemzők, a csontok, a bőr és a ruha egyszerre nyilvánulhat meg a figurákon.⁵² A szimbolikus figurák megformálásában, megjelölésében feltehetőleg a mindennapi életben viselt kellékek is mintaként szolgálhattak.

AZ EMBER ALAKÚ AGYAGPLASZTIKÁK REKONSTRUKCIÓS LEHETŐSÉGEI

Az ismert ember alakú agyagplasztikák 99%-a töredékesen került elő a vonaldíszes kerámia kultúrája területén, így az egyes tárgyak eredeti megformálása nem ismert,⁵³ a rekonstrukciós lehetőségek korlátozottak. Jelenleg a Dunántúlról sem ismerünk ép példányt, a feltárásokon csak hiányos darabok, sokszor csak a fej,⁵⁴ a törzs vagy annak részlete került elő. Leggyakrabban az alsó rész, a lábak, többször a fej és a karok is hiányoznak.⁵⁵

A töredékek között az idősebb fázisra inkább jellemző,⁵⁶ de a legfiatalabb időszakig megtalálható,⁵⁷ külön-külön megformált lábak csonkjaival meghatározható ülő,⁵⁸ vagy a valamihez támasztva használt,⁵⁹ félig ülő testhelyzetű plasztikák⁶⁰ mellett, álló figurák is azonosíthatóak. Utóbbiakat összefüggően, dorongszerűen megformált lábakkal ábrázolták.⁶¹ A korai medinai szobortorzó⁶² és a barcsi példány⁶³ kivételével, az eddig ismert dunántúli álló figurák az idősebb fázis végéről és a fiatalabb (kottafejes, illetve korai Keszthely) fázisok kezdetéről, illetve az azokat összekapcsoló átmeneti időszakból származnak.⁶⁴

Az önálló teljes plasztikák mellett, eleve alsó rész nélküli, részlegesen megformált, direkt applikációs célra szánt példányok is készülhettek.⁶⁵ Edényszeremre applikált, teljes álló alak lehetett a később önálló

⁵² BECKER ET AL. 2014, 158.

⁵³ BECKER 2007; VIRÁG 2011; VIRÁG 2013.

⁵⁴ Sokszor csak a fejrészt (Aba: MAKKAY 1972; MAKKAY 1975, Abb. 2; Balatonszemes-Bagódomb: KISS-SEBŐK 2007, 116, 102. kép; Bodorfa: REGENYE 2009; Győr: MITHAY 1966, 10. tábla 14; Hévízgyörk: KALICZ 1970, 35, 23. kép; KALICZ 1970a, 103, Taf. 7, 1; Sormás-Mántai dűlő: BARNA 2007a, 64–65; Sukoró: MAKKAY 1970; MAKKAY 1972; MAKKAY 1975, Abb. 3–4; Tác: MAKKAY ET AL. 1996, Fig. 73, 2a–c), ritkábban a lábakat (Barcs: KALICZ 1995, Abb. 9. 11) találták meg.

⁵⁵ Balatonszemes-Szemesi-berek (HONTI-NÉMETH 2004, 6, III. tábla 1–2; BONDÁR ET AL. 2007, 124, 4. kép); Budapest, Szépvölgyi út (VIRÁG 2011); Ikervár (FARKAS 2011, 242, 3. kép); Kisunymom (KÁROLYI 1984, 434; KÁROLYI 2004, 97. ábra); Medina (CSALOGOVITS 1936, 3. tábla; GLÄSER 1993, 405, Abb. 64); Sormás-Törökföldek (BARNA 2005, 21–22, 7. kép 1a–c; BARNA 2007a, 68–69); Szentgyörgyvölgy (BÁNYFY 2004, 81, Fig. 18, 143; BÁNYFY 2007, 72–73); Szob-Malomkert (KÖVÁRI 2004, 8–9, 3. kép 4); Szob-Verbicek (DINNYÉS ET AL. 1993, 4. tábla 9); Torony (ILON 2007, 76–77); Zalakomár (KREITER 2008, 78).

⁵⁶ Balatonszemes-Bagódomb (SEBŐK 2007, 119, 106. kép); Szob-Verbicek (DINNYÉS ET AL. 1993, 334, Tab. 4. 9); Szőlád (KALICZ 1993, Fig. 16. 1a–c; KALICZ 1995, Abb. 5. 3; MAKKAY ET AL. 1996, 117, Fig. 73. 1); Zalakomár (KREITER 2008, 78); Zalavár (KALICZ 1988, 92. kép 15; GLÄSER 1993, 406, Abb. 65).

⁵⁷ Becsehely (BARNA 2004, 36, 4. kép 2); Petrivente (HORVÁTH-KALICZ 2003, 12, 4. kép 1).

⁵⁸ Cífer (SK) (PAVÚK 1994, Abb. 4. 8; LÜNING 2005, Bild 354); Petrivente (HORVÁTH-KALICZ 2003, 12, 4. kép 1); Szob-Verbicek (DINNYÉS ET AL. 1993, 334, Tab. 4. 9); Zalavár (GLÄSER 1993, 406, Abb. 65), Balatonszemes-Bagódomb (SEBŐK 2007, 120).

⁵⁹ HORVÁTH-KALICZ 2003, 12.

⁶⁰ Zalavár (GLÄSER 1993, 406, Abb. 65); Petrivente (HORVÁTH-KALICZ 2003, 12, 4. kép 1).

⁶¹ HÖCKMANN 1972, 188.

⁶² CSALOGOVITS 1936.

⁶³ KALICZ 1995.

⁶⁴ Győrszemere (REZI KATÓ 1993, 21–22, Abb. 13. 4, Abb. 14. 3); Szakály (MAKKAY ET AL. 1996, 118, Fig. 74); Becsehely (BARNA 2004, 36, 4. kép 1).

⁶⁵ Balatonszemes-Bagódomb (SEBŐK 2007, 120); Becsehely (BARNA 2004, 36, 4. kép 2); Bicske (MAKKAY 1972, 18; MAKKAY 1975, belső borító, Abb. 5; MAKKAY 1978, 27, Fig. 7; GLÄSER 1993, Abb. 66. 2–3; KALICZ 1998, Abb. 5. 4); Szőlád (KALICZ 1993, Fig. 16. 1a–c; KALICZ 1995, Abb. 5. 3; MAKKAY ET AL. 1996, Fig. 73. 1); Tác (MAKKAY ET AL. 1996, Fig. 73. 2a–c).

plasztikaként használt, Balatonmagyaród-Kápolnapusztáról közölt példány is.⁶⁶ Egyes fejtörésekkel kapcsolatban is feltételezték már, hogy azok edényperemről vagy vállról törhettek le,⁶⁷ így jogosan vehető fel, hogy a fejet, illetve teljes felső részt egyben ábrázoló Növény utcai példány is applikáció lehetett. A hátrész enyhe ívelődése, a törésfelület ferdesége és a mindkét oldalon kidolgozott finom díszítés alapján a plasztika leginkább egy fordított csonka kúpos tál vagy egyenes szájú, gömbszelet alakú edény peremén képzelhető el (6. kép 7), ahol – hasonlóan a kápolnapusztaihoz⁶⁸ – kissé hátradőlve, arccal az edény belseje felé⁶⁹ helyezkedhetett el.⁷⁰

Az applikált antropomorf ábrázolásoknak az edénytestre tapadótól⁷¹ az arról önálló plasztikaként részlegesen kiemelkedőig, többféle változata ismert.⁷² Az erőteljes töredékesség miatt azonban ez a megoldás nehezen igazolható, így egyazon tárgy esetében többféle rekonstrukciós lehetőség is felmerülhet.⁷³ A plasztikák és az edények összefüggését mindenesetre, ha más formában is, az ölükben, kezükben edényeket tartó szobrocskák is bizonyítják. Az edényekkel kombinált szobrocskák rendeltetése az önálló plasztikákétól eltérő lehetett, a kultuszéletben, rituálékban játszott szerepük azonban nem vitatható.

A rekonstrukció szempontjából tehát a Növény utcai töredék is több lehetőséget vet fel. Az alsó rész teljes hiánya miatt nem sorolható be a teljes alakot mintázó körplasztikák ülő változatainak körébe. Sokkal inkább valószínűsíthetjük az applikált, esetleg a dorongszerű változatot, amit az egyben megformált felső rész mellett a vállak és karok ábrázolásának hiánya is megerősít.

AZ EMBER ALAKÚ AGYAGPLASZTIKÁK LELŐKÖRÜLMÉNYEINEK VIZSGÁLATA

Igen feltűnő jelenség, hogy a telepekről következően többnyire egyetlen szobrocskatöredék ismert; a Dunántúlon eddig mindössze három helyen került elő két különböző példányhoz tartozó darab.⁷⁴ Egy gödörben általában egyetlen szobortöredék feküdt,⁷⁵ és ritkaság, hogy ugyanabból az objektumból két különböző példány⁷⁶ vagy egyazon szobrocska két darabja kerüljön napvilágra.⁷⁷ A jelenség mögött kitapintható következetesség valamilyen módon a szobrocskák rendeltetésével állhatott összefüggésben.

Noha az antropomorf szobrocskák kivételes leleteknek számítanak a vonaldíszes kerámia körében, előkerülésük körülményei többnyire nem utalnak különleges bánásmódra velük kapcsolatban. Nem sírokból vagy szokatlan helyekről, hanem településeken, látszólag hétköznapi hulladékkal keveredve bukkannak fel.⁷⁸ Mivel csaknem valamennyi figura szórványlelet vagy másodlagosan gödrökből származik, elhelyezésük, használatuk eredeti helye nem ismert.⁷⁹

⁶⁶ BARNA 1999, 10, 1. kép 1a–c.

⁶⁷ ABA (MAKKAY 1969, 264, Abb. 14; MAKKAY 1975); Balatonszemes-Bagódomb (KISS–SEBŐK 2007, 116, 102. kép; SEBŐK 2007, 120; KISS–SEBŐK 2007, 116).

⁶⁸ BARNA 1999, 10. Továbbá pl. Hluboké Mašůvky (CZ) (PODBORSKÝ 1993).

⁶⁹ Pl. Vedrovice (CZ) (PODBORSKÝ 1993, 95, Abb. 50. 3).

⁷⁰ Edény nyakat áthidaló fülként való rekonstrukciót (pl. Pozsonysárfő (Blatné, SK) [PAVÚK 1978; HANSEN 2007, Taf 508. 3]) a plasztika hátoldalának finom díszítése miatt kevésbé valószínűsíthetünk annak ellenére, hogy a fejtető és az alsó rész töredékessége, valamint a tárgy enyhe ívelődése ezt a megoldást is megengedné.

⁷¹ KAUFMANN 1976, Abb. 4b; BECKER 2010, Abb. 2, 5–6.

⁷² Pl. Boskovštejn (CZ) (6. kép 4); Vedrovice (CZ) (6. kép 9); Köthen-Geuz (D) (KAUFMANN 1976, 75).

⁷³ Pl. Bicske (LÜNING 2005, 25, Bild 35, 36); Gaukönigshofen (D) (HOFFMANN 2014, 52, 2. j.).

⁷⁴ Balatonszemes-Bagódomb (KISS–SEBŐK 2007); Győrszemere (REZI KATÓ 1993); Dunakeszi-Székesdűlő (HORVÁTH ET AL. 2004, 209).

⁷⁵ ILON 2007, 74; ILON 2011, 25.

⁷⁶ Bicske (MAKKAY 1975).

⁷⁷ KISS–SEBŐK 2007, 114; SEBŐK 2007, 119–121.

⁷⁸ BECKER 2010, 34–35.

⁷⁹ HOFMANN 2005, 62; BECKER 2007; BECKER 2010.

A Dunántúlról ismert plastikák zömének előkerülési körülményeiről nincsenek adataink⁸⁰ és az újabb ásatásokból származó példányokról is gyakorta csak tényszerűen értesülünk.⁸¹ Ha említés történik róluk, akkor szórványról⁸² vagy minden fázisból gödrökről esik szó,⁸³ többnyire a körülmények részletezése nélkül.⁸⁴

Bár a hozzáférhetően adatolt gödrök egy része valóban nem rendelkezik megfogható különleges vonással,⁸⁵ mégis gyanítható, hogy a szobrocskatöredékek gödörbe kerülése nem lehetett minden esetben a szokványos hétköznapi cselekvéssor része. Különös körülményekre az idősebb⁸⁶ és a fiatalabb fázisból⁸⁷ is van példa. Ilyen a lakóépületként értelmezett,⁸⁸ legfeljebb különleges, esetleg fedett gödörként meghatározható bicskei „1. ház”, amelynek kialakítása, tartalma különbözik az átlagos hulladékgödrökétől. Hasonló jelenség Györszemerén is megfigyelhető volt.⁸⁹ A Növény utcai szobrocskát tartalmazó objektumban is vannak olyan lelettipusok és jelenségek, amelyek ritkán szerepelnek együtt egyszerű szemétgödörben. A vonaldíszes kerámia kultúrájának nyugati területein szintén felfigyeltek már hasonló, sokkal inkább valamiféle rituális aktus maradványaiként értékelhető gödör-együttesekre.⁹⁰

Léteztek tehát különleges körülmények még akkor is, ha ezek csak ritkán mutathatók ki.⁹¹ Bár a szakrális és a profán hulladékot nem mindig lehet megkülönböztetni,⁹² a példák mégis utalnak arra, hogy a szobrocskákkal való bánásmódnak, kidobásuk körülményeinek különféle módoszatai lehettek. Tény, hogy a szobrok minden esetben törtek, többségük pedig a háztartási hulladékkal együtt, mellékesen került gödörbe,⁹³ egy részük azonban mégis ezektől eltérően, tudatosan megválasztott körülmények között, más különleges tárgyakkal együtt, talán egy jelentőségét veszített szakrális készlet részeként kerülhetett kidobásra.

A szobrocskák eredeti elhelyezésének, rendeltetésének vizsgálatához a másodlagos lelőhelyként ránk maradt befogadó gödrök településeken belüli fekvése is információval szolgálhat. Sokszor csak gödorről történik említés,⁹⁴ így az épületekkel való lehetséges összefüggésre csak kevés adat van. Habár a gödrök házként való azonosítása kétséges, ilyen összefüggésben említik a Bicskéről⁹⁵ és a Györszemeréről származó⁹⁶ töredékeket tartalmazó gödröket is. Néhány esetben azonban a befogadó gödrök épülettel való

⁸⁰ Medina (CSALOGOVITS 1936); Zalavár (KALICZ 1988; GLÄSER 1993); Szólád (KALICZ 1993; MAKAY ET AL. 1996); Aba (MAKAY 1975); Szob-Verbicek (DINNYÉS ET AL. 1993); Balatonmagyaród (BARNA 1999, 10).

⁸¹ Torony (ILON 2007, 74; ILON 2011, 25); Balatonszemes-Bagódomb (KISS-SEBŐK 2007, 116, 102. kép); Ikervár (FARKAS 2011, 242, 3. kép); Zalakomár (KREITER 2008); Sukoró (MAKAY 1975; Fig. 5. 5); Sormás-Mántai dűlő (BARNA 2007); Becsehely (BARNA 2004, 36); Balatonmagyaród (BARNA 1999); Kisunym (KÁROLYI 1984, 434–435); Petrivente (HORVÁTH-KALICZ 2003, 12).

⁸² Pl. Bodorfa (REGENYE 2009); Szob-Verbicek (DINNYÉS ET AL. 1993, 334).

⁸³ Pl. Budapest, Szépvölgyi út (VIRÁG 2011); Bicske (MAKAY 1975; MAKAY 1978); Györszemere (REZI KATÓ 1993).

⁸⁴ Torony (ILON 2007, 74; ILON 2011, 25); Balatonszemes-Bagódomb (KISS-SEBŐK 2007, 114; SEBŐK 2007, 119–121); Balatonszemes-Szemesi-berek (HONTI-NÉMETH 2004, 6. III. tábla 1–2; BONDÁR ET AL. 2007, 124, 4. kép); Győr (MITHAY 1966, 32, X. tábla 14).

⁸⁵ Budapest, Szépvölgyi út (VIRÁG 2011, VIRÁG 2013); Szob-Malomkert (KÓVÁRI 2004, 8).

⁸⁶ Bicske (MAKAY 1975; MAKAY 1978, 16).

⁸⁷ Budapest, Növény utca; Györszemere (REZI KATÓ 1993).

⁸⁸ MAKAY 1975; MAKAY 1978, 16; SEBŐK 2007, 120–121.

⁸⁹ REZI KATÓ 1993, 13. kép 4, 21, 38. j.

⁹⁰ BECKER 2010, 34–35. Pl. Adldorf-„Kreuzäcker“ (D) (HUSTY 2000); Nieder-Mörlen (D) (SCHADE-LINDIG 2002, 108–110; SCHADE-LINDIG 2002a, 52); Ulm-Eggingen (D) (KIND 1989, 140, 477–478); Frankfurt-Niedereschbach (D) (HAMPEL 1989, 151–154).

⁹¹ BECKER 2014, 87.

⁹² HANSEN 2001, 38; BECKER 2014, 87.

⁹³ HOFMANN 2005, 62.

⁹⁴ Pl. Torony (ILON 2007, 74); Szob-Verbicek (DINNYÉS ET AL. 1993); Budapest, Szépvölgyi út 14. (VIRÁG 2011); Györszemere (REZI KATÓ 1993); Balatonszemes-Szemesi-berek (HONTI-NÉMETH 2004, 6); Sormás-Török földek (BARNA 2005, 21).

⁹⁵ SEBŐK 2007, 119–121.

⁹⁶ REZI KATÓ 1993, 18.

kapcsolata biztosabban feltehető.⁹⁷ Számos példát említenek a vonaldíszes kerámia kultúrájának más területeiről is, főleg hosszanti gödrökből való előkerülésre,⁹⁸ többször rendkívüli összetételű hulladékkal keverten.⁹⁹ Bár a lelőhely bolygatottsága miatt kétséges, hogy épülethez tartozó hosszanti gödörről van-e szó (*1. kép 3*), a lakóházzal való összefüggést a Növény utcai töredék esetében sem zárhatjuk ki.

Úgy tűnik tehát, hogy a házakkal való kapcsolat, a formatívtól egészen a fiatalabb fázisig, valamilyen formában jelen lehetett a Dunántúlon is. A házakhoz tartozó hosszanti gödrökből való előkerülés azonban nem változtat azon, hogy a szobrocskákat összetörték és eltávolították eredeti helyükről. A lakóépületekkel való összefüggés alapján azonban mégis feltételezhető, hogy a szobrocskák eredetileg az adott épületen belül 'laktak', használatuk a ház és a benne élő család közösségéhez kapcsolódott,¹⁰⁰ akik valamilyen okból idővel megsemmisítették, kiselejtezték őket.

A SZOBROK TÖREDÉKESSÉGE

A vonaldíszes kerámia kultúrájának más területein is jellemző gyakorlat szerint a kisméretű plasztikák többsége olyan helyeken tört el, ahol az csak erős behatásra lehetséges.¹⁰¹ Az összetörés és megsemmisítés szándékosságát jelzi az is, hogy nem csak a szórványok, hanem a feltárásokból származók is erősen sérültek.¹⁰² A Növény utcai példány estében is kétségtelen, hogy a fejtető sérülése szándékos ütés következménye. Amennyiben a plasztika applikáció volt, a nyak alatti törés a fejtető megütésekor keletkezhetett.

Készülhettek kifejezetten megsemmisítésre szánt darabok is,¹⁰³ sőt olyanok is, amelyek számára a használati idő nem ért véget a töréssel. Egyes példányok aljának lecsiszolása¹⁰⁴ vagy ragasztó anyagokkal történő kijavítása¹⁰⁵ is bizonyítja, hogy a szobrocskákat csak akkor semmisítették meg és dobták el, amikor a küldetésüket már végképp beteljesítették.

A SZOBROK FUNKCIÓJA

Az ember alakú agyagplasztikák töredékessége kétségtelenül használatukkal, funkciójukkal állhatott összefüggésben. A sajátos 'életúttal' rendelkező,¹⁰⁶ végezetül szerepüket veszített vagy éppen direkt elpusztításra készített darabokat szándékosan összetörték, majd egyes darabjaikat valamilyen indítatással külön helyekre tették, vagy mint esetünkben is, gödörbe dobták, más részeit esetleg a felszínen elszórták.

A szobrocskák készítését, használatát, elpusztítását nyilvánvalóan döntések sorozata előzte meg, amelyet alapvetően egy elérni kívánt cél határozott meg. A szobrocskák, fő szabályok ellenére is látható változatossága a különböző funkciókkal is összefüggésben állhatott.

Írott források hiányában igen nehéz, ha nem lehetetlen a plasztikák rendeltetésének felderítése. Figyelembe véve a nagy területeken, hosszú ideig való használatukat, bizonyos szabályok szerinti kialakításu-

⁹⁷ Szentgyörgyvölgy (BÁNFFY 2004, 267, Fig. 143; BÁNFFY 2007, 72); Balatonszemes-Bagódomb (KISS-SEBŐK 2007, 114; SEBŐK 2007, 119–121).

⁹⁸ Zwięczyca (PL) (BECKER 2014, 87).

⁹⁹ Pl. Adldorf-„Kreuzäcker“ (D) (HUSTY 2000); Nieder-Mörlen (D) (SCHADE-LINDIG 2002, 108–110; SCHADE-LINDIG 2002a, 52); Ulm-Eggingen (D) (KIND 1989, 140, 477–478); Frankfurt-Niedereschbach (D) (HAMPEL 1989, 151–154; BECKER 2014, 87).

¹⁰⁰ SEBŐK 2007, 120–121.

¹⁰¹ BECKER 2010, 34.

¹⁰² SCHADE-LINDIG 2002a, 52; HOFFMANN 2005, 61.

¹⁰³ HÖCKMANN 1985, 92; KAUFMANN 1989, 121, 128.

¹⁰⁴ ABA (MAKKAY 1969, 264, Abb. 14); Balatonmagyaród (BARNA 1999, 10; MAURER 1982, 57–59).

¹⁰⁵ KAUFMANN 1976, 90.

¹⁰⁶ RACZKY 2009.

kat, a szándékos pusztítás szabályszerűségét, nyilvánvalóan a neolitikus hiedelemvilág részét képezték. Azt, hogy ezen belül milyen szerepet játszottak, nehéz megítélni. A számos feltételezés ellenére sem világos, hogy a szobrocskák a szó szoros értelmében „idolok”,¹⁰⁷ esetleg mitikus ősök,¹⁰⁸ valós személyek, szentélyek tartozékai vagy játékok voltak-e.¹⁰⁹ Erőteljes töredékességük, szándékos összetörésük mágikus erejük felhasználására utal.¹¹⁰ A nemi jellegek kifejezésének hanyagolása az erősen sematizált szobrocskák túlnyomó részénél rávilágít arra, hogy szerepük nem csak termékenységi szertartásoknál lehetett,¹¹¹ hanem sokféle más okból – pl. beavatáshoz, gyógyulásért, babonázásért, távollévő ember, szellem vagy istenség képviselőjeként, esetleg egy történet illusztrálásához – is készíthettek antropomorf plasztikákat.¹¹²

Az embert két vagy három rétegben kifejező jellemzők, a csontok, a bőr és a ruházat egyidejű ábrázolásának elképzelése szerint a szobrocskák készítésének célja nem egy adott személy, hanem inkább valami nem emberi, talán természetfeletti jelenség vagy erő képviselője lehetett.¹¹³ A kívülről-belülről egyszerre megmutatott lény egész életútja, illetve maga az élet tükröződik a figurákon, amelynek pusztulását, „halálát” a szobrocska eltörése szimbolizálhatja. Ilyenképpen a szobrocskák egyben a halál vagy inkább az életből a halálba való átalakulás kézzelfogható megnyilvánulásaiként is értelmezhetők.¹¹⁴

Hasonló összefüggést sugalmaz az az elképzelés is, amely szerint a sajátos, bonyolult hajviseletű, de igen sematikus szobrocskák a nő biológiai képzetéhez, a termékenységhez társuló absztrakt fogalmat, magát az egyetlen életet testesítenék meg. Ez a feltevés egyben választ adhatna arra a következetesnek tűnő jelenségre is, ami a lelőhelyenként (településenként) egy, legfeljebb két szobrocskából való töredék előfordulásában nyilvánul meg.¹¹⁵ Nehéz azonban elképzelni, hogy egy település teljes közössége egyetlen, legfeljebb kettő ilyen jellegű, kisméretű agyagszobrocskát állított volna a termékenységi rituálék középpontjába, és ez a feltevés a szobrocskák erőteljes töredezettségét sem magyarázza. Mindemellett az agyagplasztikák rendkívül alacsony számának okaként azt a kézenfekvő feltételezést is figyelembe kell venni, amely szerint a rituálékhoz, kultuszhoz kapcsolódó figurákat főleg pusztuló szerves anyagból, többnyire fából is készíthették.¹¹⁶

Az edényre applikált plasztikák és az önálló szobrocskák minden bizonnyal másfajta rendeltetéssel bírhattak, még akkor is, ha egy részük eredetileg edény peremét vagy vállát díszítette, illetve onnan letörve, kijavítva, önálló szobrocskaként volt használatban.¹¹⁷ A lakóházakkal feltételezhető kapcsolat alapján mindkét esetben leginkább bajelhárító szerepük feltételezhető. Az edények természetszerűleg a bennük elhelyezett, szimbolikusan megjelenített javakat védték, míg az önálló figurák inkább az általuk megszemélyesített erő engesztelésére, befolyásolására, jóindulatának elnyerésére irányuló szertartások (pl. ital- vagy zsengeáldozat) alkalmával juthattak szerephez.¹¹⁸

¹⁰⁷ HÖCKMANN 1965.

¹⁰⁸ PETRASCH 2002; LÜNING 2005, 272–284.

¹⁰⁹ HANSEN 2001, 37.

¹¹⁰ KAUFMANN 1976, 90.

¹¹¹ BERTEMES–BIEHL 2001.

¹¹² BECKER 2010, 42.

¹¹³ BECKER ET AL. 2014, 158.

¹¹⁴ BECKER–DEBIEC 2014, 78.

¹¹⁵ REGENYE 2009, 180.

¹¹⁶ HORVÁTH–KALICZ 2003, 12.

¹¹⁷ MAKAY 1969, 264; MAKAY 1975; BARNA, 1999, 10.

¹¹⁸ SEBŐK 2007, 119–121.

ÖSSZEFOGLALÁS

A dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrája fiatalabb, kottafejes fázisára keltezhető Növény utcai agyagplasztika töredéke a legnagyobb valószínűséggel edényszeremről letört applikáció lehetett, későbbi használata önálló szobrocskaként nem bizonyítható. Befogadó gödrének tartalma alapján a torzó kidobásával kapcsolatban különleges körülményre gondolhatunk. Feltételezhetjük a lakóépülettel való kapcsolatot is, mivel a befogadó objektum vélhetően az egyik ház hosszanti gödréhez tartozhatott. Az általa díszített edény a házban lakó közösség szertartásainak kelléke lehetett, összetörésének körülményeire, okaira azonban nem tudunk adatokat nyerni.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönettel tartozom Kangyal Orsolyának és Csernus Erzsébetnek a grafikai munkáért. A tárgyfotókat Szilágyi Nóra készítette, munkáját ezúton is köszönöm.

IRODALOM

- BARNA 1999: P. Barna J.: A dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájának leletei Balatonmagyaród-Kápolnapusztáról (TLPC finds from Balatonmagyaród-Kápolnapuszt). *Zalai Múzeum* 9 (1999) 7–32.
- BARNA 2004: P. Barna J.: Becsehely-Homokos. Előzetes az M7 gyorsforgalmi út 71. sz. lelőhelyén feltárt neolitikus telep kutatásáról (1999–2000) (Becsehely-Homokos. Preliminary Report on the Exploration of the Neolithic Settlement at Site 71 of M7 Motorway [1999–2000]). In: *ΜΩΜΟΣ II. Őskoros kutatók II. Összejuvételének konferenciakötete*. Szerk.: Nagy E. Gy. – Dani J. – Hajdú Zs. Debrecen 2004, 33–42.
- BARNA 2005: P. Barna J.: Sormás-Török földek településtörténeti áttekintése. A középső neolitikum (The history of a settlement at Sormás-Török földek. Middle Neolithic). *Zalai Múzeum* 14 (2005) 17–36.
- BARNA 2007: P. Barna J.: Sormás, Mántai-dűlő (Zala megye). In: *Százszorszépek. Emberábrázolás az őskori Nyugat-Magyarországon (Wonderful Beauties. Human representations in prehistoric western Hungary)*. Szerk.: Ilon G. Szombathely 2007, 62–65.
- BARNA 2007a: P. Barna J.: Sormás, Török-földek (Zala megye). In: *Százszorszépek. Emberábrázolás az őskori Nyugat-Magyarországon (Wonderful Beauties. Human representations in prehistoric western Hungary)*. Szerk.: Ilon G. Szombathely 2007, 66–69.
- BÁNFFY 2004: Bánffy E.: The 6th millennium BC boundary in Western Transdanubia and its role in the Central European Neolithic transition (The Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb settlement). *Varia Archaeologica Hungarica* 15 (2004)
- BÁNFFY 2007: Bánffy E.: Szentgyörgyvölgy, Pityerdomb (Zala megye). In: *Százszorszépek. Emberábrázolás az őskori Nyugat-Magyarországon (Wonderful Beauties. Human representations in prehistoric western Hungary)*. Szerk.: Ilon G. Szombathely 2007, 70–73.
- BECKER 2007: Becker, V.: Early and middle Neolithic figurines – the migration of religious belief. *Documenta Praehistorica* 34 (2007) 119–127.
- BECKER 2010: Becker, V.: Figürliche Darstellungen der Linearbandkeramik. *Vorträge des 28. Niederbayerischen Archäologentage* 2010, 27–46.
- BECKER 2011: Becker, V.: Anthropomorphe Plastik der westlichen Linearbandkeramik. *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde* 83. Bonn 2011.
- BECKER 2014: Becker, V.: Figürliche Funde aus Zwięczyca. In: M. Dębiec: *Zwięczyca 3. Eine bandkeramische Siedlung am Wisłok*. Rzeszów 2014, 85–87.

- BECKER ET AL. 2014: Becker, V. – Dębiec, M. – Leontijovič Pozihovs'kij, O.: A Figurine Fragment from the Linear Pottery Culture site of Horiv (Rivnens'ka obl. / UA). *Archäologisches Korrespondenzblatt* 44:2 (2014) 149–162.
- BECKER–DĘBIEC 2014: Becker, V. – Dębiec, M.: Figural representations from the eastern border of the Linear Pottery Culture. In: *Anthropomorphism and symbolic behaviour in the Neolithic and Copper Age communities of South-Eastern Europe*. Eds.: Ursu, C.-E. – Țerna, S. Suceava 2014, 73–91.
- BERG–MAURER 1998: Berg, F. – Maurer, H.: *Idole. Kunst und Kult im Waldviertel vor 7000 Jahren*. Horn 1998.
- BERTEMES–BIEHL 2001: Bertemes, F. – Biehl, P. F.: The Archaeology of Cult and Religion: An Introduction. In: *The Archaeology of Cult and Religion*. Hrsg.: Biehl, P. F. – Bertemes, F. – Meller, H. Budapest 2001, 11–24.
- BONDÁR ET AL. 2007: Bondár M. – Honti Sz. – Márkus A. – Németh P.: Balatonszemes-Szemesi-berek. In: *Gördülő idő – Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között (Rolling Time. Excavations on the M7 Motorway in County Somogy between Zamárdi and Ordacsehi)*. Szerk.: Belényesy K. – Honti Sz. – Kiss V. Kaposvár–Budapest 2007, 123–133.
- CSALOGOVITS 1936: Csalogovits J.: Újabb-kőkori leletek Tolna vármegyéből (Funde aus der jüngeren Steinzeit). *Tolna vármegye múltjából* II. Szekszárd 1936, 15–21, 33–34.
- DINNYÉS ET AL. 1993: Dinnyés I. – Kövári K. – Kvassay J. – Miklós Zs. – Tettamanti S. – Torma I.: *Pest megye régészeti topográfiája. A Szobi és a Váci járás*. Magyarország Régészeti Topográfiája 9. Budapest 1993.
- FARKAS 2011: Farkas Cs.: *Időcsiga. Újabb eredmények Vas megye őskorának kutatásában (Zeitschnecke. Neue Forschungsergebnisse zur Vorgeschichte vom Komitat Vas)*. Szerk.: Farkas Cs. Szombathely 2011.
- GLÄSER 1993: Gläser, R.: *Die Linienbandkeramik in Transdanubien. Entstehung*. Inauguraldissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Fakultät für Orientalistik und Altertumswissenschaft der Ruprecht-Karls-Universität, Heidelberg. Manuskript auf öffentlichem Mikrofilm. Heidelberg 1993.
- HAMPEL 1989: Hampel, A.: Bemerkenswerte Fundstücke aus der linienbandkeramischen Siedlung in Frankfurt a. M.-Niedereschbach. *Germania* 67 (1989) 149–157.
- HANSEN 2001: Hansen, S.: Neolithic sculpture. Some Remarks on an Old Problem. In: *The Archaeology of Cult and Religion*. Hrsg.: Biehl, P. – Bertemes, F. – Meller, H. Budapest 2001, 37–52.
- HANSEN 2005: Hansen, S.: Körperschmuck und Praktiken des Körpers in der neolithischen Figuralplastik. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft* 134–135 (2004–2005) 2005, 29–53.
- HANSEN 2007: Hansen, S.: Bilder vom Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur antropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa I–II. *Archeologie in Eurasien* 20. Mainz 2007.
- HOFMANN 2005: Hofmann, D.: Fragments of power: LBK figurines and the mortuary record. In: *Elements of being. Mentalities, identities and movement*. Eds.: Hofmann, D. – Mills, J. – Cochrane, A. British Archaeological Report S1437. Oxford 2005, 58–70.
- HOFMANN 2012: Hofmann, D.: The life and death of Linearbandkeramik figurines. In: *Visualising the Neolithic: Abstraction, Figuration, Performance, Representation*. Eds.: Cochrane, A. – Jones, A. M. Oxbow Books 2012, 226–243.
- HOFMANN 2014: Hofmann, D.: Cast in clay. Linearbandkeramik figurines and society. In: *Anthropomorphism and symbolic behaviour in the Neolithic and Copper Age communities of South-Eastern Europe*. Eds.: Ursu, C.-E. – Țerna, S. Suceava 2014, 47–71.
- HONTI–NÉMETH 2004: Honti Sz. – Németh P.: Balatonszemes-Szemesi-berek. In: *A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán 2000–2001-ben végzett megelőző régészeti feltárások. Előzetes jelentés* II. Somogyi Múzeumok Közleményei 2002 (2004) 6–9.

- HORVÁTH–KALICZ 2003: Horváth L. – Kalicz N.: Újkőkori település feltárása Petriventén (Zala megye) (Excavation of a Neolithic site at Pertivente [Zala county]). In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2001 (Archaeological Investigations in Hungary 2001)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2003, 5–29.
- HORVÁTH ET AL. 2004: Horváth L. A. – Szilas G. – Endrődi A. – Horváth M. A.: Megelőző feltárás Dunakeszi-Székesdülőn (Preliminary Excavation at Dunakeszi-Székesdülő). In: *ΜΩΜΟΣ II. Őskoros kutatók II. Összejövetelének konferenciakötete*. Szerk.: Nagy E. Gy. – Dani J. – Hajdú Zs. Debrecen 2004, 209–218.
- HÖCKMANN 1965: Höckmann, O.: Menschliche Darstellungen in der bandkeramischen Kultur. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 12 (1965) 1967, 1–34.
- HÖCKMANN 1972: Höckmann, O.: Andeutungen zur Religion und Kultus in der Bandkeramischen Kultur. *Alba Regia* 12 (1972) 187–209.
- HÖCKMANN 1985: Höckmann, O.: Ein ungewöhnlicher neolithischer Statuettenkopf aus Rockenberg, Wetteraukreis. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 32 (1985) 92–107.
- HUSTY 2000: Husty, L.: Ein außergewöhnliches Steinbeildepot aus der linearbandkeramischen Siedlung von Adldorf-Kreuzäcker, Gem. Eichendorf, Lkr. Dingolfing-Landau. *Jahresbericht des Historischen Vereins für Straubing und Umgebung* 101 (1999) 2000, 27–109.
- ILON 2007: Ilon G.: Torony, Nagyrét dűlő (Vas megye). In: *Szászorszépek. Emberábrázolás az őskori Nyugat-Magyarországon (Wonderful Beauties. Human representations in prehistoric western Hungary)*. Szerk.: Ilon G. Szombathely 2007, 74–77.
- ILON 2011: Ilon G.: Torony-Nagyrét-dűlő. In: *Időcsiga. Újabb eredmények Vas megye őskorának kutatásában (Zeitschnecke. Neue Forschungsergebnisse zur Vorgeschichte vom Komitat Vas)*. Szerk.: Farkas Cs. Szombathely 2011, 23–28.
- KALICZ 1970: Kalicz N.: *Agyag istenek*. Budapest 1970.
- KALICZ 1970a: Kalicz N.: Hévizgyörk-Kaparóházi dűlő. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 1 (1970) 103–104.
- KALICZ 1988: Kalicz N.: *A termelő gazdálkodás kezdetei a Dunántúlon*. Nagydoktori értekezés I–II. Budapest 1988.
- KALICZ 1993: Kalicz, N.: The early Phases of the Neolithic in Western Hungary (Transdanubia). *Poročilo* 21 (1993) 85–135.
- KALICZ 1995: Kalicz, N.: Die älteste transdanubische (mitteleuropäische) Linienbandkeramik. Aspekte zu Ursprung, Chronologie und Beziehungen. *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 47 (1995) 23–59.
- KALICZ 1998: Kalicz, N.: *Figürliche Darstellung und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns*. Budapest 1998.
- KAUFMANN 1976: Kaufmann, D.: Linienbankeramische Kultgegenstände aus dem Elbe-Saale-Gebiet. *Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte* 60 (1976) 61–96.
- KAUFMANN 1989: Kaufmann, D.: Kultische Auserungen im Frühneolithikum des Elbe-Saale-Gebietes. In: *Religion und Kult in ur- und frühgeschichtlicher Zeit 13. Tagung der Fachgruppe Ur- und Frühgeschichte vom 4. bis 6. November 1985 in Halle (Saale)*. Hrsg.: Schlette, S. – Kaufmann, D. Berlin 1989, 111–139.
- KÁROLYI 1984: Károlyi M.: Az újkőkor kutatásának tíz esztendeje Vas megyében (1973–1983) (Zehn Jahre der Jungsteinzeitforschung in Komitat Vas [1973–1983]). *Vasi Szemle* 38 (1984) 429–440.
- KÁROLYI 2004: Károlyi M.: *Napszülöttek. Savaria földjének ősi kultúrái (Ancient cultures of Savaria before the Romans)*. Szombathely 2004.
- KIND 1989: Kind, C.-J.: Ulm-Eggingen. *Die Ausgrabungen 1982 bis 1985 in der bandkeramischen Siedlung und der mittelalterlichen Wüstung*. Stuttgart 1989.
- KISS–SEBŐK 2007: Kiss V. – Sebők K.: Balatonszemes-Bagódomb. In: *Gördülő idő – Régészeti feltárások*

- az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között (*Rolling Time. Excavations on the M7 Motorway in County Somogy between Zamárdi and Ordacsehi*). Szerk.: Belényesy K. – Honti Sz. – Kiss V. Kaposvár–Budapest 2007, 113–118.
- KREITER 2008: Kreiter A.: Zalakomár–Alsó-csalit. In: *Régészeti feltárások az M7–M70 autópálya Zala megyei nyomvonalán. Összefoglaló jelentés az 1999–2008 között végzett feltárásokról*. Szerk.: Horváth L. – Frankovics T. Zalaegerszeg 2008, 77–79.
- KÖVÁRI 2004: Kövári K.: A vonaldíszes kerámia különleges leletei Szobról (Unique finds of the Linear Pottery culture from Szob). In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2003 (Archaeological Investigations in Hungary 2003)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2004, 5–15.
- LÜNING 2005: Lüning, J.: *Die Bandkeramiker. Erste Steinzeitbauern in Deutschland*. Hrsg.: J. Lüning Rahden/Westf. 2005.
- MAKKAY 1969: Makkay J.: Die neolithischen Funde von Bicske. *Studijné Zvesti* 17 (1969) 253–270.
- MAKKAY 1970: Makkay J.: A kőkor és a rézkor Fejér megyében. *Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig* I. Szerk.: Makkay J. – Fitz J. Székesfehérvár 1970.
- MAKKAY 1972: Makkay J.: Eingeritzte und plastische Menschendarstellungen der transdanubischen Liniensbandkeramik. In: *Idole. Prähistorische Keramiken aus Ungarn. Ausstellung des Ungarischen Nationalmuseums Budapest im Naturhistorischen Museum Wien vom 11. Nov. 1972 bis 21. Jan. 1973*. Veröffentlichungen aus dem Naturhistorischen Museum 7. Wien 1972, 16–19.
- MAKKAY 1975: Makkay J.: A bicskei neolithikus telep és temető. *Az István király Múzeum Közleményei D sorozat* 104. Székesfehérvár 1975.
- MAKKAY 1978: Makkay, J.: Excavations at Bicske I. The Early Neolithic – The Earliest Linear Band Ceramic. *Alba Regia* 16 (1978) 9–60.
- MAKKAY ET AL. 1996: Makkay, J. – Starnini, E. – Tulok, M.: *Excavations at Bicske-Galagonyás (Part III): The Notenkopf and Sopot-Bicske Cultural Phases*. Trieste 1996.
- MAURER 1972: Maurer, H.: Über frühneolithische Idole und Verwandte Objekte aus dem p. B. Horn, NÖ. *Archaeologia Austriaca* 52 (1972) 1–9.
- MAURER 1981: Maurer, H.: Linearkeramische Kultobjekte aus Niederösterreich. *Fundberichte aus Österreich* 20 (1981) 57–94.
- MAURER 1982: Maurer, H.: Neolithische Kultobjekte aus dem niederösterreichischen Mannhartsbereich. *Mannus-Bibliothek Band* 19. Hückeswagen 1982.
- MITHAY 1966: Mithay S.: Zselízi típusú leletek a Győr, Pápai vámi újabbnéolithikus lakótelepen (Funde des Zselizer Typus auf einem jungsteinzeitlichen Siedlungsort bei der Pápaer Maut in Győr). *Arrabona* 8 (1966) 5–52.
- OZOLS 1975: Ozols, J.: Der Röntgenstil. Ein Beitrag zur vorgeschichtlichen Geistesgeschichte. *Bonner Jahrbuch* 175 (1975) 1–32.
- OZOLS 1978: Ozols, J.: Zur Deutung einiger neolithischer Statuetten. *Bonner Hefte zur Vorgeschichte* 17 (1978) 99–122.
- PAVÚK 1978: Pavúk, J.: Výskum neolitického sídliska v Blatnom. *Archeologické Výskumu a Nálezy na Slovensku v Roku* 1978, 206–211.
- PAVÚK 1994: Pavúk, J.: Zur relativen Chronologie der älteren Linearkeramik. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 36 (1994) 135–149.
- PETRASCH 2002: Petrasch, J.: Idol, Fetisch oder Kultbild? Zu Terminologie und Interpretation anthropomorpher und theriomorpher neolithischer Statuetten. In: *Mauerschau: Festschrift für Manfred Korfmann*. Hrsg.: Aslan, R. – Blum, St. – Kastl, G. – Schweitzer, F. – Thumm, D. Greiner 2002, 861–883.
- PODBORSKÝ 1993: Podborský, V.: *Pravěke dějiny Moravy*. Vlastivěda Moravská 3. Brno 1993.
- QUITTA 1960: Quitta, H.: Zur Frage der ältesten Bandkeramik in Mitteleuropa. *Praehistorische Zeitschrift* 38 (1960) 153–188.

- RACZKY 2009: Raczy P.: A Körös-kultúra figurális ábrázolásainak értelmezéséhez (Contribution to the interpretation of the figural representations from the Körös culture). *Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 19 (2009) 65–76.
- REGENYE 2009: Regenye J.: Idoltöredék Bodorfáról (Veszprém megye), adalék a DVK kultuszéletéhez. In: *Medinától Etéig. Tisztelgő írások Csalog Józsefszületésének 100. évfordulóján*. Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. Szentes 2009, 179–187.
- REZI KATÓ 1993: Rezi Kató G.: Adatok a Sokoróalja újkőkorához (Beiträge zum Neolithikum von Sokoróalja). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1993, 5–26.
- SCHADE-LINDIG 2002: Schade-Lindig, S.: Idole und sonderbar verfüllte Gruben aus der bandkeramischen Siedlung “Hempler” in Bad Nauheim-Nieder-Mörlen. In: *Varia Neolithica II. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas* 32. Hrsg.: Beier, H.-J. Weissbach 2002, 99–115.
- SCHADE-LINDIG 2002a: Schade-Lindig, S.: Idol- und Sonderfunde der bandkeramischen Siedlung von Bad Nauheim-Nieder-Mörlen “Auf dem Hempler” (Wetteraukreis). *Germania* 80:1 (2002) 47–114.
- STÄUBLE 2004: Stäuble, H.: „Adonis“ von Zschernitz. Kleiner Fund mit großer Wirkung. *Archäologie in Sachsen* 1 (2004) 4–10.
- SEBŐK 2007: Sebők K.: Emberábrázolás Balatonszemes-Bagódombról. In: *Gördülő idő – Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között (Rolling Time. Excavations on the M7 Motorway in County Somogy between Zamárdi and Ordacsehi)*. Szerk.: Belényesi K. – Honti Sz. – Kiss V. Kaposvár–Budapest 2007, 119–121.
- SZILAS ET AL. 2011: Szilas G. – M. Virág Zs. – Beszédes J.: Középső újkőkori, késő avar telepnyomok és a limesút részlete az M0 autótút Budatétény-Növény utcai csomópontjának feltárásán (Middle Neolithic, late Avar settlement traces and a segment of the limes road from the excavation of the Budatétény-Növény Street junction of the M0 motorway). *Aquincumi Füzetek* 17 (2011) 83–107.
- VIRÁG 1998: M. Virág, Zs.: Neuere anthropomorphe Darstellungen der Linienbandkeramik aus der Umgebung von Budapest. In: *The Late Neolithic of the Middle Danube Region*. Ed.: Draşovean, F. Timişoara 1998, 67–89.
- VIRÁG 2000: M. Virág, Zs.: Anthropomorphic vessels of Transdanubian Linear Pottery culture. In: *Karantano III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa*. Hrsg.: Hiller, S. – Nikolov, V. Wien 2000, 389–405.
- VIRÁG 2011: M. Virág Zs.: Újkőkori anyagszobrocska töredéke Budapestről, a Szépvölgyi útról (Neolithic clay figurine fragment from Szépvölgyi Road Budapest). *Budapest Régiségei* 44 (2011) 80–99.
- VIRÁG 2012: M. Virág Zs.: Újabb kutatások az M0 autótút Növény utcai csomópontjában. – További adatok a középső neolitikus település megismeréséhez (New research at the intersection of Növény Street with the M0 Motorway. – Further data on the Middle Neolithic settlement). *Aquincumi Füzetek* 18 (2012) 74–98.
- VIRÁG 2013: M. Virág, Zs.: On the Anthropomorphic Representations of TLPC in Connection with Some Recent Finds from Budapest (Figurines and Vessels with Facial Representations). In: *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczy on His 60th Birthday*. Eds.: Anders, A. – Kulcsár, G. Budapest 2013, 289–311.
- VIRÁG 2014: M. Virág Zs.: A Dunántúli (közép-európai) Vondíszes Kerámia kultúrája kutatásának eddigi eredményei Budapest körzetében (The research results of the Transdanubian (Central-european) Linear Pottery Culture in the area of Budapest). *Budapest Régiségei* 47 (2014) 21–71.
- WAMSER 1980: Wamser, L.: Eine Gefäßhaltende idollfigur der frühen Linearbandkeramik aus Mainfranken. *Jahresbericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege* 21 (1980) 26–38.
- ZEEB-LANZ 2013: Zeeb-Lanz, A.: Das bandkeramische Idol von Ilbesheim. – Abbild des Ahnherrn eines weitverbreiteten „Clans“? In: *Palatinatus Illustrandus. Festschrift für Helmut Bernhard zum 65. Geburtstag*. Eds.: Zeeb-Lanz, A. – Stupperich, R. Mainz–Ruhpolding 2013, 52–61.

ÜBER DIE MENSCHENFÖRMIGEN TONPLASTIKEN DER TRANSDANUBISCHEN LINIENBANDKERAMIKKULTUR IM LICHT EINES NEUEN FRAGMENTES VON BUDAPEST (KOM. PEST, UNGARN)

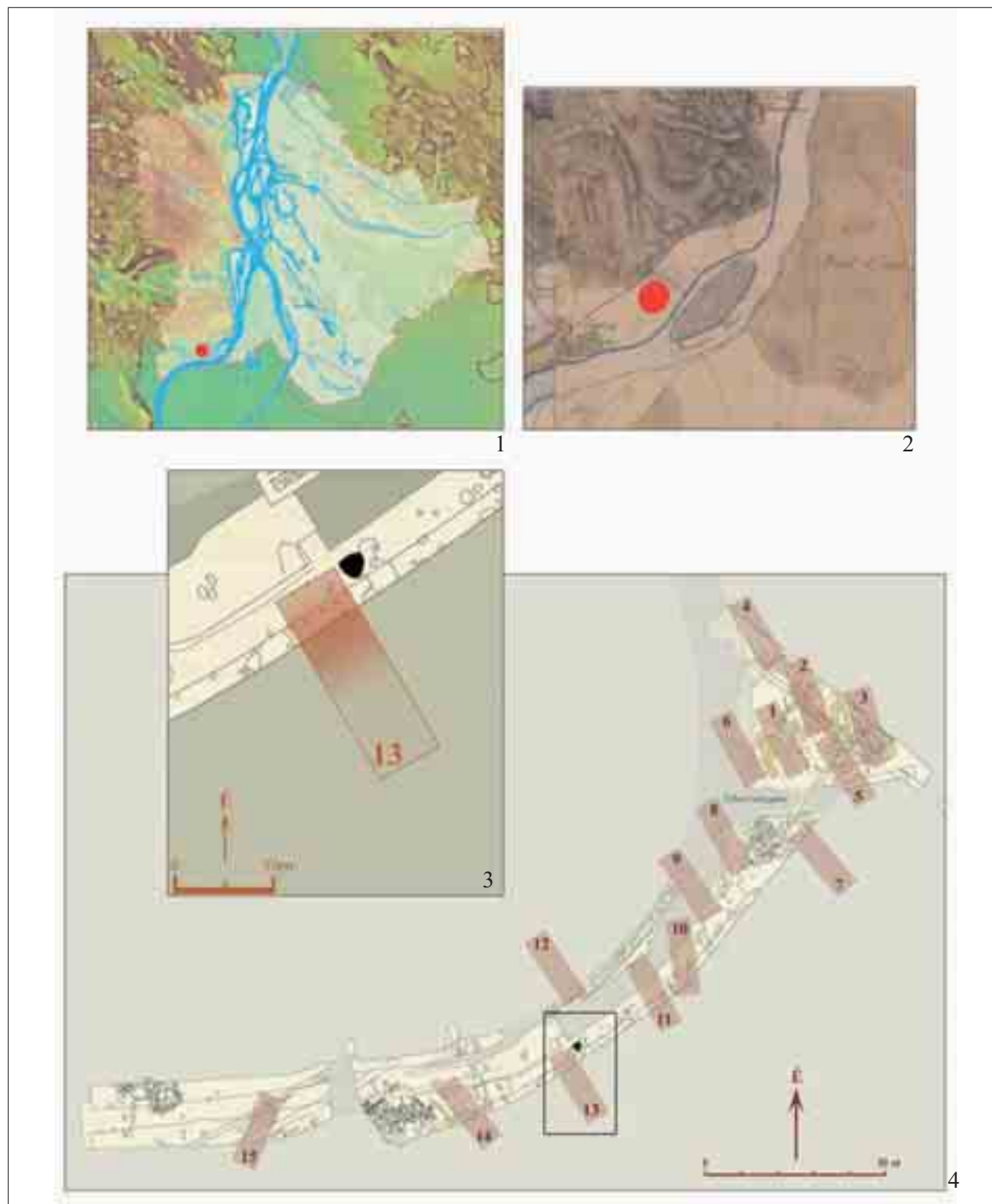
In der vorliegenden Studie werden die im Kreis der mitteleuropäischen Linienbandkeramik (LBK) selten auftauchenden, aber sehr charakteristischen menschenförmigen Tonplastiken im Licht eines neuen Fundes von Budapest behandelt. Das neue Exemplar von Budapest kam im Knotenpunkt der Schnellstrasse M0 und der Növény-Strasse ans Tageslicht, als da Ausgrabungen im Jahre 2011 und 2012 in der Siedlung der jüngeren Phase der transdanubischen (mitteleuropäischen) Linienbandkeramik durchgeführt wurden.

Das in der Növény-Strasse in einer Grube gefundene Statuettenbruchstück kann anhand seiner Dekoration und des Fundverbandes der Grube in die jüngere, notenkopfkeramische Phase der transdanubischen Linienbandkeramik datiert werden. Von vorne gesehen wurde das Gesicht, hinten aber – nach dem beinahe auf der ganzen Oberfläche eingekratzten Sparrenmusters beurteilt – der vollkommene Oberkörper dargestellt. Die auf beiden Seiten fein ausgeführten Kratze, ferner die Ausformung des Gesichtes und des Oberkörpers als eine Einheit sprechen dafür, dass sich die Statuette auf dem Rand einer kegelstumpfförmigen Schüssel oder eines kalottenförmigen Gefäßes geraden Mundes mit dem Gesicht nach Innen placiert haben könnte. Dass die Plastik absichtlich abgebrochen wurde, beweist die Beschädigung des oberen Teiles des Torsos eindeutig. Ob es später selbständig als Plastik benutzt war, ist nicht beweisbar.

Bei der Ausformung und Verzierung der Statuette sind die bei den Frauen- und vermutlich auch bei den Männerdarstellungen auftauchenden Züge gleicherweise erkennbar. So ist es möglich, dass es sich um die stilisierte Darstellung der Doppelheit des menschlichen Geschlechtes auf derselben Figur in diesem Fall handeln kann. Trotzdem ist es so, dass die Darstellung der die Fruchtbarkeit eindeutig ausdrückenden Geschlechtsmerkmale auf den Statuetten der mitteleuropäischen Linienbandkeramik kein primärer Aspekt war.

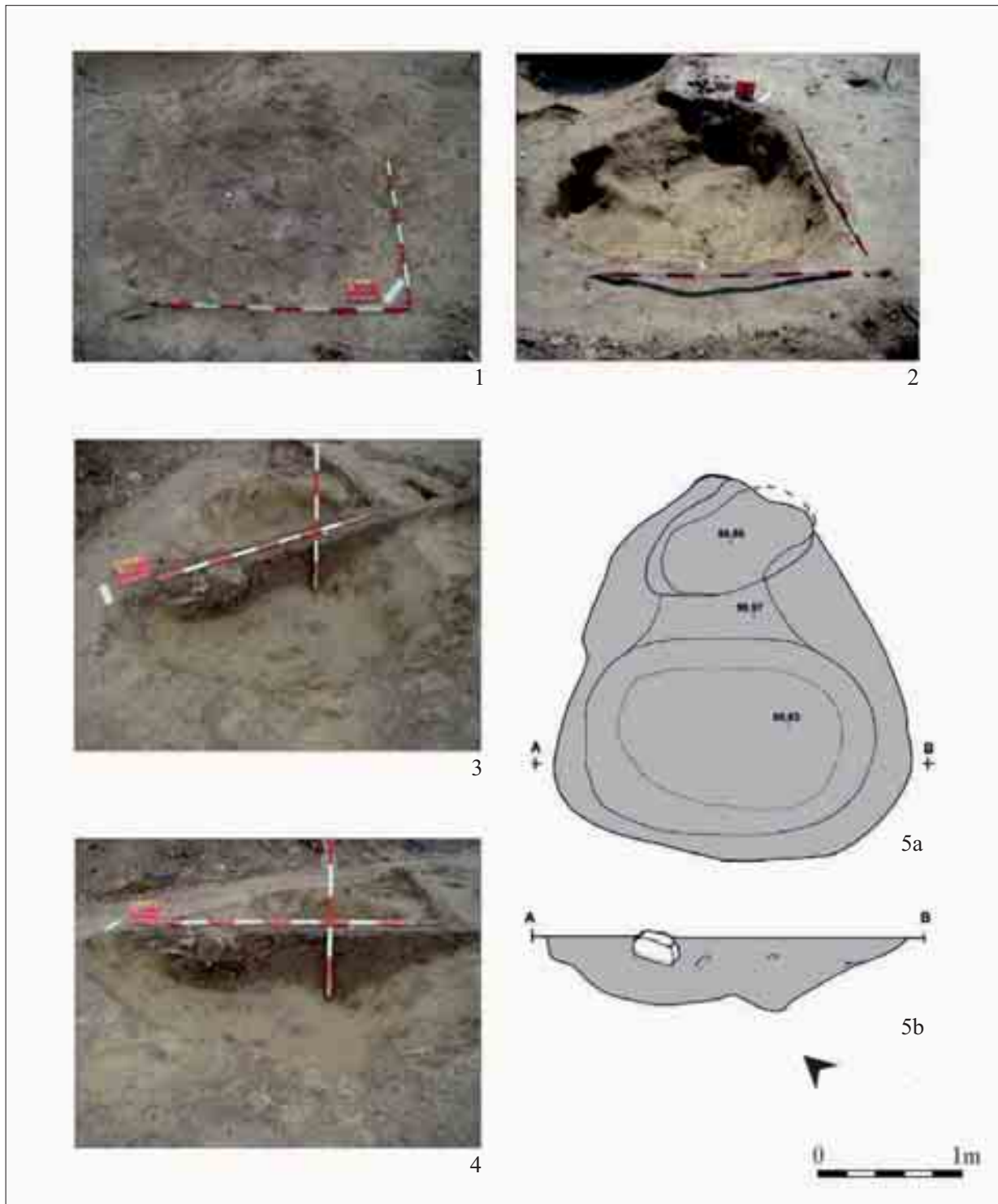
Aufgrund des Inhaltes der die behandelte Statuette enthaltenden Grube kann man hinsichtlich des Rauschmisses des Torsos an besondere Umstände denken. Auch eine Verbindung mit dem Wohngebäude ist anzunehmen, da die die Statuette enthaltende Grube vermutlich eine der Längsgruben des Hauses war. Das mit der Plastik versehene Gefäß dürfte ein Zubehör der durch die Gemeinschaft des Hauses verrichteten Zeremonien gewesen sein, über die Umstände und Gründe seines Zerbrechens stehen aber keine Angaben zur Verfügung.

Es ist wahrscheinlich, dass die Statuetten mehrerlei Funktion erfüllt haben dürften. Aufgrund dieser Annahme und der vermuteten Verbindung mit dem Wohnhaus kann man daran denken, dass die applizierten, aber auch die selbständigen Plastiken über eine Unglück verhütende Kraft verfügt hätten. Außerdem ist es mit der Möglichkeit der mit dem Leben und Tod zusammenhängenden symbolischen Deutung zu rechnen.

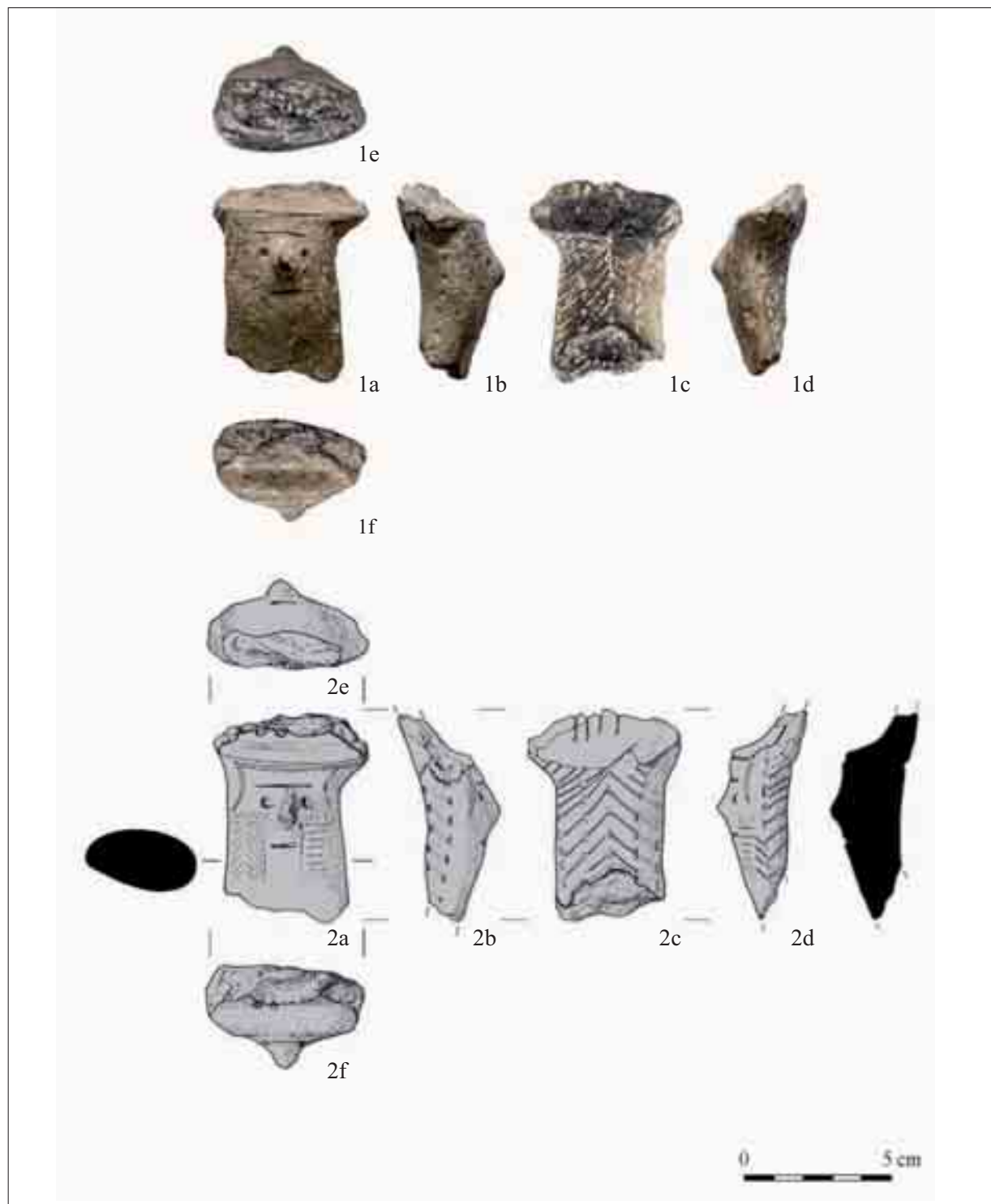
1. kép. Budapest, XXII. M0 Növény utca csomópont. 1: A lelőhely elhelyezkedése Budapest ősvízrajzi térképén; 2: A település fekvése az Első Katonai Felmérés (1763–1787) térképén; 3: A 876. objektum és a feltételezett 13. ház alaprajza; 4: A 876. objektum a település feltárt részének összesítő térképén

Abb. 1. Budapest, XXII. Bezirk, Knotenpunkt der Schnellstrasse M0 und der Növény-Straße. 1: Die Lage des Fundortes auf der urhydrographischen Karte von Budapest; 2: Die Lage der Siedlung auf der Karte der ersten militärischen Aufnahme (1763–1787); 3: Das Objekt 876 und der Grundriss des vermuteten Hauses 13; 4: Das Objekt 876 auf dem Gesamtplan des freigelegten Teiles der Siedlung

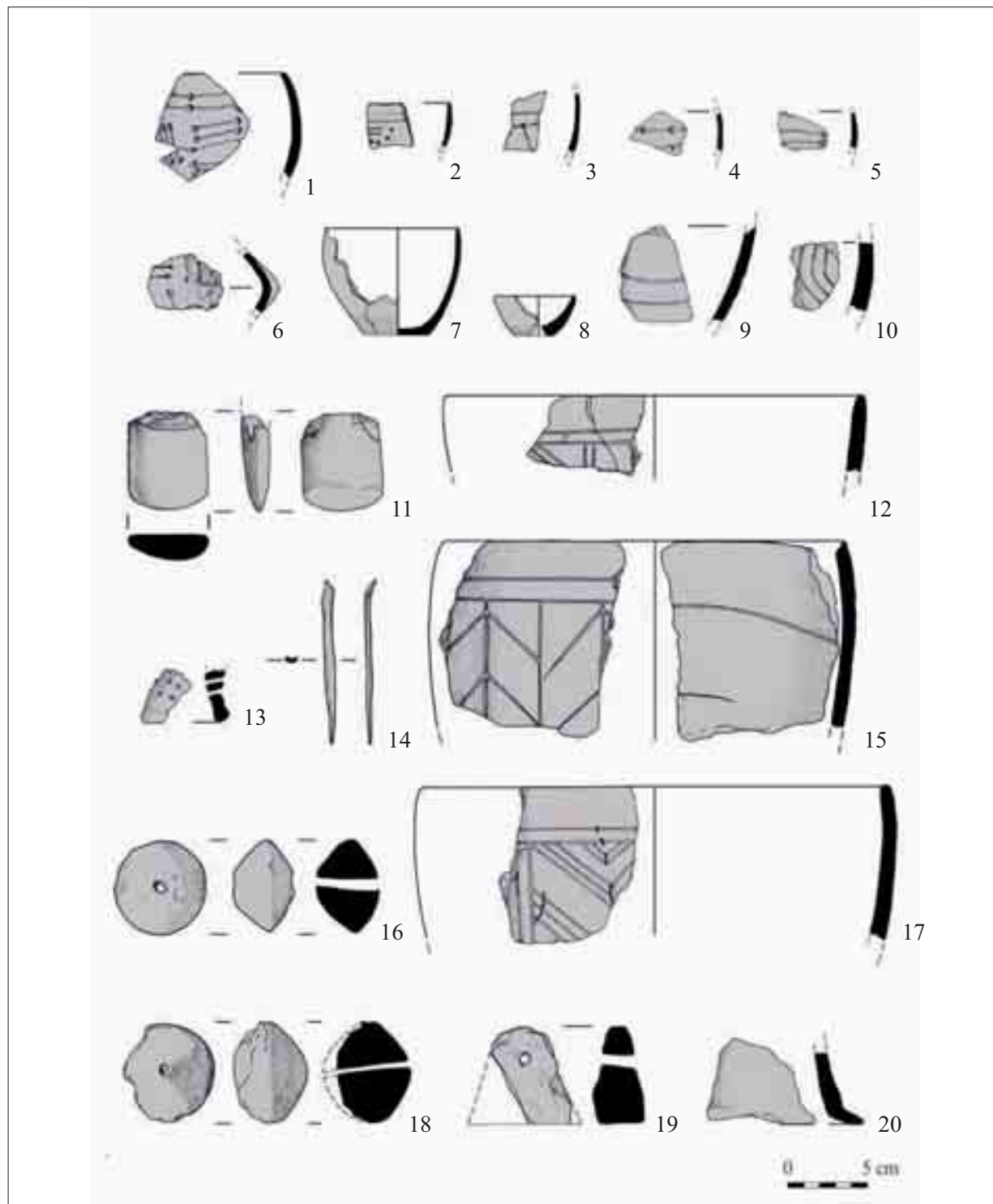

2. kép. Budapest, XXII. M0 Növény utca csomópont, 876. objektum

Abb. 2. Budapest, XXII. Bezirk, Knotenpunkt der Schnellstrasse M0 und der Növény-Strasse, Objekt 876

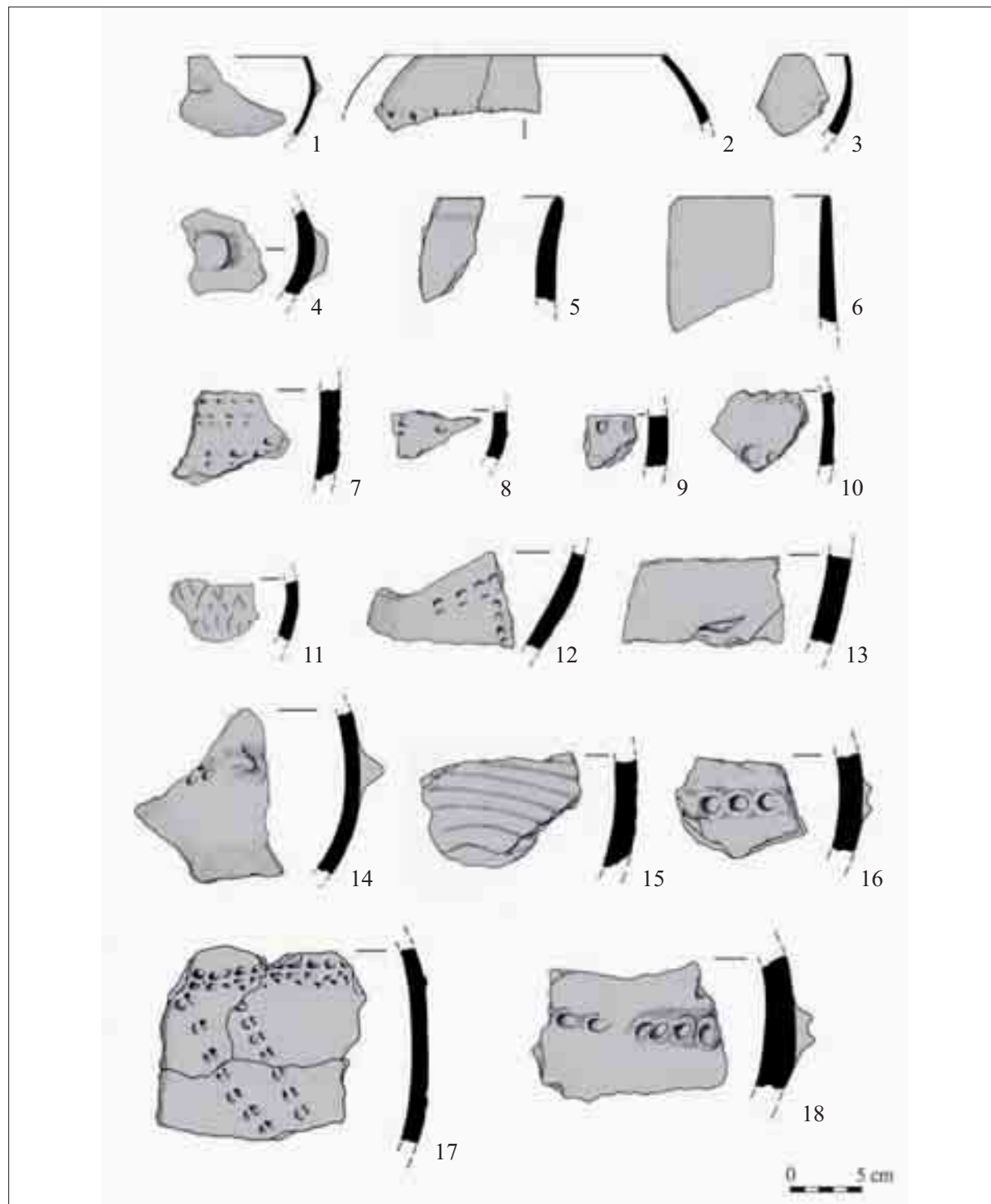

3. kép. Budapest, XXII. M0 Növény utca csomópont. Ember alakú agyagplasztika töredéke a 876. objektumból
 Abb. 3. Budapest, XXII. Bezirk, Knotenpunkt der Schnellstrasse M0 und der Növény-Strasse. Fragment der
 menschenförmigen Tonplastik aus dem Objekt 876

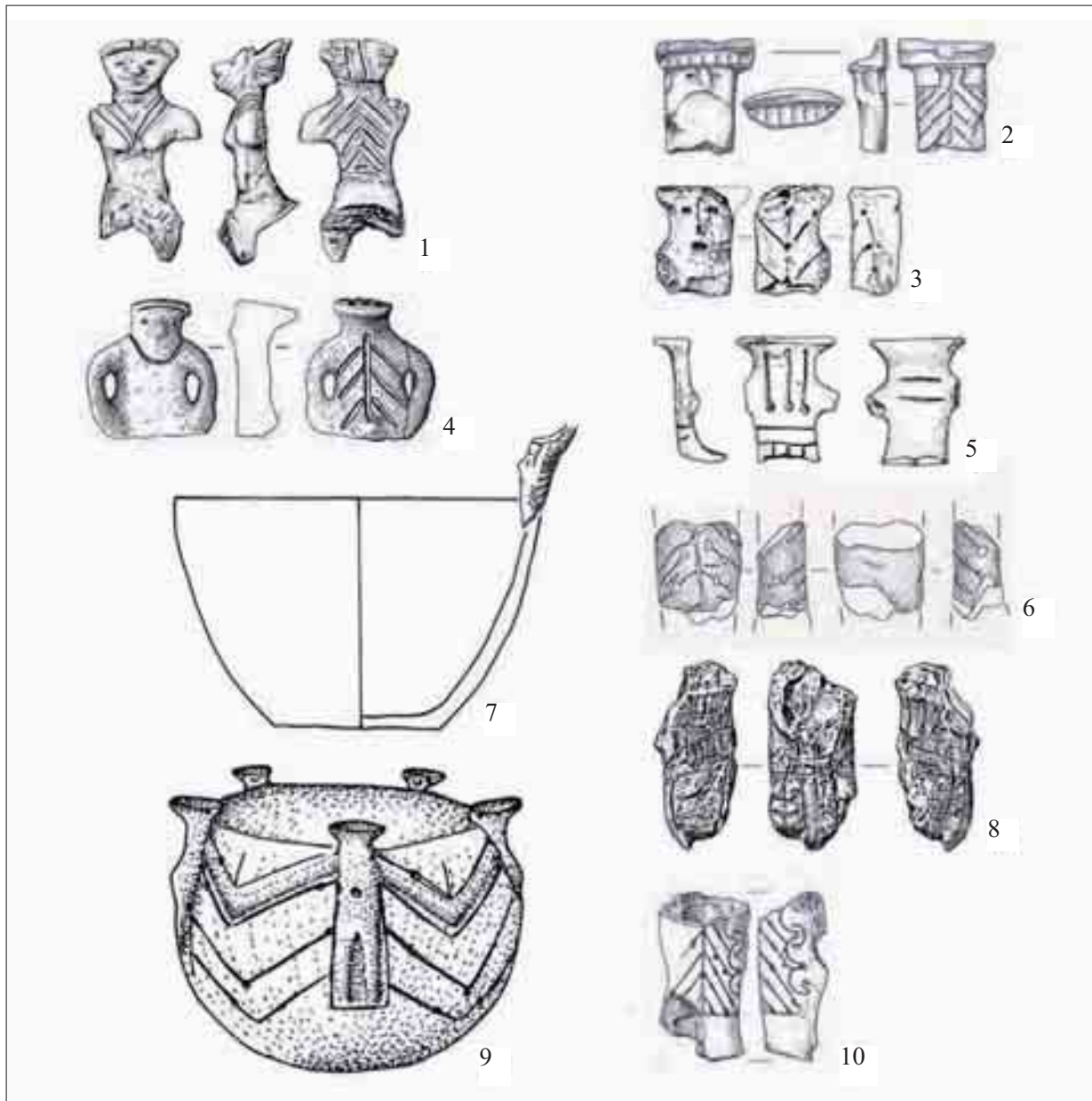

4. kép. Budapest, XXII. M0 Növény utca csomópont. Leletek a 876. objektumból: 1–10, 12–13, 15, 17, 20: Edénytöredékek; 11: Kőeszköz töredék; 14: Csontár; 16, 18: Orsógombok; 19: Agyagnehezék

Abb. 4. Budapest, XXII. Bezirk, Knotenpunkt der Schnellstrasse M0 und der Növény-Strasse. Funde aus dem Objekt 876: 1–10, 12–13, 15, 17, 20: Gefäßbruchstücke; 11: Bruchstück eines Steingerätes; 14: Knochenahle; 16, 18: Spinnwirtel; 19: Tongewicht

5. kép. Budapest, XXII. M0 Növény utca csomópont. Edénytöredékek a 876. objektumból
 Abb. 5. Budapest, XXII. Bezirk, Knotenpunkt der Schnellstrasse M0 und der Növény-Strasse. Gefäßbruchstücke
 aus dem Objekt 876

6. kép. 1, 4, 7, 9: Ember alakú edényapplikációk. 1: Bicske-Galagonyás (MAKKAY 1975, belső borító); 4: Boskovštejn (CZ) (HÖCKMANN 1965, Abb. 1. 8 nyomán); 7: Budapest, XXII. Növény utca (rekonstrukció); 9: Vedrovice (CZ) (PODBORSKÝ 1993, Abb. 50. 3 nyomán). 2–3, 5–6, 8, 10: Kottafejes díszű agyagplasztikák töredékei a VK kultúrája települési területéről. 2: Sukoró-Tóradűlő (MAKKAY 1975, 4. kép nyomán); 3: Pulkau (A) (MAURER 1982, Abb. 3b nyomán); 5: Kleinhadersdorf (A) (MAURER 1982, Abb. 3b nyomán); 6: Horiv (UA) (BECKER ET AL. 2014, Fig. 2 nyomán); 8: Przybranowo (PL) (BECKER-DĘBIEC 2014, Fig. 6. 8 nyomán); 10: Târpești (RO) (HANSEN 2007, 517, Taf. 506. 11 nyomán)

Abb. 6. 1, 4, 7, 9: Menschenförmige Gefäßapplikationen. 1: Bicske-Galagonyás (MAKKAY 1975, inner Einband); 4: Boskovštejn (CZ) (HÖCKMANN 1965, Abb. 1. 8); 7: Budapest, XXII. Növény-Strasse (Rekonstruktion); 9: Vedrovice (CZ) (PODBORSKÝ 1993, Abb. 50, 3). 2–3, 5–6, 8, 10: Bruchstücke von notenkopfverzierten Tonplastiken aus dem Siedlungsgebiet der LBK. 2: Sukoró-Tóradűlő (MAKKAY 1975, 4. kép); 3: Pulkau (A) (MAURER 1982, Abb. 3b); 5: Kleinhadersdorf (A) (MAURER 1982, Abb. 3b); 6: Horiv (UA) (BECKER ET AL. 2014, Fig. 2); 8: Przybranowo (PL) (BECKER-DĘBIEC 2014, Fig. 6. 8); 10: Târpești (RO) (HANSEN 2007, 517, Taf. 506. 11)

A BRONZKORI TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI VÁLTOZÁSOK ÉRTELMEZÉSE AZ ÚJ KRONOLÓGIAI ADATOK ALAPJÁN

REMÉNYI LÁSZLÓ*

Absztrakt: A gyarapodó számú radiokarbon adatok jelentősen átrajzolták a bronzkor kronológiai kereteit és lehetővé tették az egyes alfázisok pontosabb datálását. A korábbi elképzelésekkel szemben, a kora bronzkor 1 és a középső bronzkor 3 időszakot (korszideri korszak) a kulturális egységek mozaikossága jellemzi. Ezek alapján feltétlenül át kell értékelni az egyes korszakok közötti átmeneti időszakokkal kapcsolatos korábbi demográfiai modelleket és az ezekre épülő gazdaság- és társadalomtörténeti rekonstrukciókat.

Kulcsszavak: településtörténet, kronológia, bronzkor, korszideri időszak

A KRONOLÓGIAI SZEMPONTOK JELENTŐSÉGE A TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI VIZSGÁLATOKBAN

A településtörténeti modellek a – különböző módszerekkel azonosítható természetes és mesterséges – tájelemek (pl. települések, utak, épületek, temetők, erdők, művelt területek) térbeli hálózata időbeli változásának vizsgálatára épülnek. A településtörténeti irányú régészeti kutatások során, egy-egy földrajzi régióban azonosított lelőhelyek térbeli adatait korszakokra bontva elemzik, majd felvázolják az egymást követő korszakok változásainak szabályait vagy sajátosságait. Az elemzések végeredményeként olyan történeti, gazdaság- és társadalomtörténeti értelmezések születnek, amelyek azon alapulnak, hogy a vizsgált területen hogyan alakult a lelőhelyek számának, kiterjedésének, belső intenzitásának és komplexitásának változása és a folyamatok dinamikája. Ebből adódóan nemcsak a lelőhelyek földrajzi szóródása és egyéb térbeli adatai lényegesek, de kiemelten fontos annak tisztázása is, hogy egy-egy – a régészeti adatok alapján körvonalazott – relatív-kronológiai korszak a valóságban milyen hosszú ideig tartott.

A tanulmányban a fentieket a bronzkor két relatív-kronológiai korszakának (kora bronzkor 1 és középső bronzkor 3) esettanulmányával szeretném illusztrálni.

A KORA BRONZKOR 1 IDŐSZAK KRONOLÓGIAI KÉRDÉSEI ÉS TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI VONATKOZÁSAI

A magyar bronzkorkutatásban általánosan a Bóna István által kidolgozott hármas felosztáson (kora, középső és késő bronzkor) alapuló rendszer¹ használata terjedt el, amelyben a kora bronzkor időszaka is három alkorszakra (kora bronzkor 1, 2, 3) tagolódott. A korszak kezdetét hagyományosan a rézkor időszakát záró badeni kultúra felbomlása jelentette, a radiokarbon adatokat megelőzően kidolgozott rendszerben, a magyarországi kora bronzkort a Kr. e. 1900 és 1700 közötti időszakra datálták.²

* Budavári Ingatlanfejlesztő és Üzemeltető Nonprofit Kft., 1113 Budapest, Daróczi út 3.
laszlo.remenyi73@gmail.com

¹ BÓNA 1975, 26.

² BÓNA 1975, 26; KOVÁCS 1977, 14.

A kalibrált radiokarbon adatok jelentősen átrajzolták az európai őskor „hagyományos” kronológiai kereteit: a tipológiai alapon kidolgozott relatív-kronológiai rendszert a radiokarbon adatokra épülő „hosszú” kronológia váltotta fel. A radiokarbon eredmények a Kárpát-medencei bronzkor számára is jóval tágabb időkeretet szabtak meg. A korszak kezdetét továbbra is a badeni kulturális egység záródása jelentette, amit a radiokarbon adatok alapján ekkoriban a Kr. e. 3. évezred első harmadára, a Kr. e. 2800/2700 körüli időre tettek.³

A radiokarbon adatok alapján a bronzkor fázisai és alfázisai is új abszolút kronológiai keretet kaptak. A kezdő fázis, a kora bronzkor 1 kezdete természetesen a bronzkor kezdetével esett egybe, míg az alfázis végét a Harangedény-Csepel-csoport jellegzetes leletanyaggal jellemezhető lelőhelyeinek megjelenése, a kora bronzkor 2 időszak kezdete jelentette. A sajátos kulturális egység az európai harangedényes kultúrkör egyik közép-európai területi csoportjaként értelmezhető,⁴ így a csoport megjelenése a közép-európai harangedényes csoportok kialakulásához köthető, ennek kezdő dátuma – a közép-európai⁵ és a szaporodó hazai⁶ radiokarbon adatok alapján – Kr. e. 2500 körül határozható meg.

A kora bronzkor 1 időszak abszolút kronológiai kereteinek jelentős kitágulása (Kr. e. 2800/2700 és Kr. e. 2500 között) komoly kihívás elé állította a korszak kutatóit. A 200–300 év hosszúságúra nyúlt periódust – a dél-dunántúli vučedoli terület kivételével – nehezen lehetett kitölteni a kialakuló Somogyvár–Vinkovci- és a Makó–Kosihy–Čaka-kultúrák legkorábbi időszakának szórványos lelőhelyeivel.⁷ A kevés, legtöbbször kis intenzitású lelőhelyre vonatkozó adat alapján, a Kárpát-medencét (a Dél-Dunántúl kivételével) a kora bronzkor 1 időszakban egy rendkívül ritkán lakott területként értelmezte a kutatás.⁸ Mivel a késő rézkorban a településhálózat sűrű és intenzív volt, a rézkor és bronzkor határa egy drasztikus demográfiai visszaesésként volt értelmezhető, így a tell-kultúrák által reprezentált későbbi demográfiai „robbanást” hagyományos módon migrációs folyamatokkal magyarázták.⁹ Ezzel szemben az újabb szemléletű kutatás, a kora bronzkor 2 időszakban bekövetkező látványos demográfiai változást megpróbálta belső gazdaságtörténeti okokra visszavezetni.¹⁰ Az általános demográfiai modellek alapján¹¹ felvázolt tézis szerint a bronzkor elején a kis közösségek extenzív gazdálkodásra épülő életmódja a bőséges erőforrások miatt egy olyan lassú fejlődést indukált, amelynek eredménye a kora bronzkor 2 időszakban a tell-kultúrák kialakulása lett.

Mind a migrációs magyarázat, mind a gazdasági tényezőkre épülő demográfiai rekonstrukció alapja a régészeti kultúrákat, egymást váltó monolit tömbökként értelmező elképzelés volt, amely szerint, ha két régészeti kultúra lelőhelyei azonos területen jelennek meg, akkor nem lehetnek egykorúak. Így vált a kora bronzkor 1 időszak egy, a rézkor és a bronzkor időszakát összekötő – a radiokarbon adatok alapján – hosszú korszakká, amelyet a Somogyvár–Vinkovci- és Makó–Kosihy–Čaka-kultúrák monolitikus tömbjeinek lassú, alacsony dinamikájú, folyamatos fejlődése jellemezett.

A 2000-es évek elején indult nagyfelületű feltárások és tudományos kutatási programok, valamint az ezek kapcsán elvégzett radiokarbon vizsgálatok eredményeként jelentősen bővült a rendelkezésre álló források köre, így lehetővé vált a rézkor és bronzkor közötti átmeneti időszak pontosabb datálása is. Az új radiokarbon adatok, valamint a korábbi mérési eredmények újraértelmezése alapján kiderült, hogy a badeni

³ ECSEDY 1995, 14; MAGYAR RÉGÉSZET 2003, 124 (3. térkép), 140 (1. térkép), 3. kronológiai tábla; REMÉNYI 2003; REMÉNYI 2009; KISS 2012; HEYD 2013.

⁴ ENDRŐDI–REMÉNYI 2016.

⁵ BÁLEK ET AL. 1999; MÜLLER 1999, 67–69; MÜLLER–VAN WILLIGEN 2001, Fig. 18; PIGUET–BESSE 2009; PEŠKA 2013, Fig. 7.

⁶ PATAY 2013; REMÉNYI–ENDRŐDI 2016.

⁷ KALICZ 1968.

⁸ SZATHMÁRI 1999; REMÉNYI 2003; REMÉNYI 2003a.

⁹ BÓNA 1965; CSÁNYI 1996; BÓNA 1992.

¹⁰ REMÉNYI 2003; REMÉNYI 2003a; REMÉNYI 2005; REMÉNYI 2009.

¹¹ LIVI-BACCI 1999, 111–115.

kultúra több lelőhelyének legkésőbbi fázisa a Kr. e. 2600–2500 közötti időszakra keltezhető,¹² és erre a korszakra datálható a vučedoli kultúra záró fázisa is, amely párhuzamos a Somogyvár–Vinkovci-kultúra és a Makó–Kosihy–Čaka-kultúra korai időszakával,¹³ és a kelet-magyarországi kurgánok meghatározott kronológiai horizontjával.¹⁴

Az új információk mintegy 100 év hosszúságúra szűkítették a rézkor és bronzkor közötti átmeneti időszak kronológiai kereteit (*1. táblázat*). A rövid időszakban a Dél- és Nyugat-Dunántúl a vučedoli kultúra legkésőbbi, és a kialakuló Somogyvár–Vinkovci-kör – egymást váltó vagy inkább egymással részben párhuzamos – lelőhelyeivel tölthető ki. A Kárpát-medence további területeit a legkésőbbi badeni közösségek és a kialakuló Makó–Kosihy–Čaka-kultúra kis létszámú közösségei népesítették be; Kelet-Magyarországon a képet a rézkor végi, bronzkor eleji kurgánok népessége színezte.

A Baden/Makó–Kosihy–Čaka, illetve a Vučedol/Somogyvár–Vinkovci váltás mind a településtörténet, mind az anyagi kultúra szempontjából markánsan kimutatható: a nagyobb települések elnéptelenednek, a kerámiaművesség, a Baden/Makó–Kosihy–Čaka váltással alapvetően átalakul, a Vučedol/Somogyvár–Vinkovci esetében inkább átfejlődik. A két folyamat között egyértelmű az összefüggés: a hálózatot felépítő települések eltűntek, így megszűnt az a hálózat, ami a badeni kultúra egységes anyagi kultúrájának alapját jelentette. Kérdéses, hogy a településhálózat megszűnése milyen demográfiai változásokkal járt. A badeni kultúra esetében a nagyobb népességet koncentrálo települések elnéptelenedtek, helyüket kisebb közösségek rövidebb ideig használt települései vették át. A vučedoli kultúra zóki tell-településének felső vučedoli rétegét a Somogyvár–Vinkovci-kultúra lazább szerkezetű, a vučedoli tellnél nagyobb horizontális kiterjedésű települése fedi;¹⁵ ugyanakkor a kultúra horvátországi területein a tellek fejlődése töretlen,¹⁶ a Duna mentén északabbra a vučedoli rétegeket a proto-nagyrévi, majd nagyrévi rétegek követik.¹⁷ Azaz a településszerkezet folytonossága a Vučedol/Somogyvár–Vinkovci váltás esetén is kimutatható, annak ellenére, hogy a Dél-Dunántúl meghatározó települési egységeit a Somogyvár–Vinkovci-kultúra lazább szerkezetű, egyrétegű települései jelentik.¹⁸

Az új kronológiai keretek és a felvázolt kulturális kép alapján ma már kevésbé látszik drasztikusnak a rézkor és bronzkor váltásának időszakában korábban feltételezett demográfiai visszaesés. A maximum 100 évre szűkült időszakban több kulturális egység (Baden, Kosztolác[?], Vučedol, Somogyvár–Vinkovci, Makó–Kosihy–Čaka, kelet-magyarországi kurgánok) lelőhelyeinek egymást váltó vagy egymással részben, illetve egészen párhuzamos létezésével, azaz egyfajta kulturális mozaikossággal kell számolnunk. Azaz a badeni kultúra hálózatának – a rézkor és bronzkor határán történt – szétesése nem feltétlenül járt drasztikus demográfiai visszaeséssel. A hálózat szétesése sem értékelhető hirtelen bekövetkező drasztikus változásként, hanem sokkal inkább már egy, a klasszikus badeni időszak végén (cca. Kr. e. 3000-tól) megkezdődött folyamatként, amely valamikor a Kr. e. 2600 és 2500 közötti időszakban zárult le, területenként, lelőhelyenként eltérő ütemben. A hosszú folyamat okai ismeretlenek és valószínűleg több tényezősek. Belső gazdasági és társadalmi problémák, a rendelkezésre álló erőforrások szűkülése vagy a további fejlődéshez szükségesek bővülése, illetve ezekkel összefüggésben a Kr. e. 3000–2800 körül lejátszódó éghajlati változások¹⁹ egyaránt szerepet játszhattak. A változásokat a hálózat elterjedési területén belül lokális kulturális egységek vagy inkább hálózatok (Kosztolác, Vučedol) kialakulása is jelzi.

¹² HORVÁTH ET AL. 2006; HORVÁTH ET AL. 2008; DANI–HORVÁTH 2012, 97; KULCSÁR–SZEVEÉNYI 2013; HORVÁTH 2014.

¹³ BENKŐ ET AL. 1989; DURMAN–OBELIĆ 1989; DELLA CASA 1995; PRIMAS 1996, 165–169.

¹⁴ DANI–HORVÁTH 2012; HORVÁTH ET AL. 2013.

¹⁵ ECSÉDY 1982.

¹⁶ DIMITRIEVIĆ 1982.

¹⁷ SZABÓ 1992; SZABÓ 1994.

¹⁸ ECSÉDY 1978; BÁNDI 1984; BONDÁR 1995; KULCSÁR 2009, 263–268.

¹⁹ MOLNÁR 1984, 315.

A kora bronzkor 1 időszak így már nem a monolit kulturális tömbök lassú fejlődésével, hanem sokkal inkább az egymással részben vagy teljesen párhuzamos kulturális egységek mozaikosságának dinamikus változásával jellemezhető. Ez a modell teremti meg annak a lehetőségét is, hogy megnyugtató megoldást találjunk a kora bronzkor 2 időszakban, a tell-kultúrák kialakulásával jelzett, korábban meglepő hirtelenségűnek tartott demográfiai fejlődés kérdésére is.

A KOSZIDERI KORSZAK ÉS A KORAI HALOMSÍROS IDŐSZAK KRONOLÓGIAI KÉRDÉSEI ÉS TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI VONATKOZÁSAI

A kora bronzkor kezdetén megindult, a bronzkori tell-kultúrák kialakulása felé vezető folyamat a magyar terminológia szerinti középső bronzkor végén szakadt meg. A forrásanyag bővülése a középső bronzkor 3 időszak, az úgynevezett koszideri korszak eseményeinek és folyamatainak pontosabb megértését is lehetővé tette. A korszak értékelésének kulcsa a kezdetek óta a mai napig a közép-európai halomsíros kultúra Kárpát-medencei szerepének értelmezésében rejlik. A '90-es évekig a kutatás a középső és késő bronzkor váltásának időszakában megfigyelhető kulturális változásokat hagyományos módon a halomsíros kultúra több hullámban történő beköltözésével magyarázta.²⁰ Ahogy a korszak elnevezése (a Dunaújváros-Kosziderpadlás lelőhelyen előkerült kincseletek alapján²¹) is mutatja, a történeti eseményeket igyekeztek a középső bronzkorban elrejtett kincs- és depóleletek kronológiai horizontba sorolásával alátámasztani.

A '90-es évek elejének kutatási képét és az erre épülő történeti rekonstrukciót a tell-kiállítás katalógusának Bóna István által írt tanulmánya alapján ismerhetjük meg a legtisztább formában.²² A rekonstrukció szerint a késő bronzkor 3 időszak elején (Reinecke BB kezdetén) a halomsíros kultúra megszállta a Dunántúlt, elpusztítva a dunántúli mészbetétes kultúrát, amit a tolnadémedi típusú kincsek földbekerülése jelez; majd közösségei a Dél-Alföldön keresztül egész Kelet-Magyarországot birtokba vették a hajdúsámsoni horizontba sorolt leletegyüttesek alapján. Ahogy Bóna István fogalmaz, a koszideri korszak végére mindössze egyetlen középső bronzkori kultúra állt ellen a támadásnak, törzsterületét erősített települések hálózataival védve: a vatyai kultúra halomsíros elemekkel átítatott koszideri korú Alpár- és Rákospalota-fázisai.²³ A halomsírosok második hulláma azonban már a vatyai kultúrát is elsodorta, lezárva a magyarországi középső bronzkor időszakát, amit a koszideri típusú kincsek földbekerülése jelzett. A késő bronzkor kezdetét a halomsíros kultúra önálló csoportjainak (Rákóczipfalva, Hajdúbagos, Felsőszöcs) Reinecke időszaka jelentette. A hagyományos interpretációk a régészeti kultúrákat, mint egymást váltó monolit tömböket értelmezték, így a két fázisban lezajlott halomsíros hullámra épülő koncepció alapján a Reinecke BB időszak két fázisra volt osztható: a BB1 fázis kezdetét a Dunántúlt és Kelet-Magyarországot ért halomsíros invázió jelentette, míg a fázis vége a vatyai kultúrát felszámoló második halomsíros bevándorláshoz kapcsolódott, amely lezárta a koszideri korszakot, egyben a középső bronzkor időszakát. A korai halomsíros kultúra vatyai kultúra utánra keltezett lelőhelyeit és leletanyagát a BB2 időszakra datálták,²⁴ amely így egy sajátos átmeneti időszakként jelent meg a „valódi” halomsíros időszak (Reinecke BC) előtt.

Az 1992-ben megjelent tell-katalógus jól jelzi a korszak átmenetiségét: míg a Bóna István bevezető tanulmányához²⁵ mellékelte kronológiai táblán a hagyományos dátumokat tüntették fel, a korszak radiokar-

²⁰ MOZSOLICS 1957; BÓNA 1958; KŐSZEGI 1964; KOVÁCS 1966; KEMENCZEI 1968; BÓNA 1975, 75; KOVÁCS 1975; KOVÁCS 1981; KOVÁCS 1984; BÓNA 1992.

²¹ BÓNA 1958.

²² BÓNA 1992.

²³ BÓNA 1992.

²⁴ Vö. KEMENCZEI 1968; KOVÁCS 1975; KOVÁCS 1981; BÓNA 1992.

²⁵ BÓNA 1992.

bon adatait külön tanulmány ismertette.²⁶ Az ebben publikált adatok alapján a középső bronzkor a Kr. e. 2000/1900 és Kr. e. 1500/1450 közötti időszakra volt datálható.

A „hagyományos” történeti modellt elsőként azok az adatok ingatták meg, amelyek alapján egyértelművé vált, hogy a dunántúli mészbetétes kultúrát nem söpörte el teljesen az első halomsíros hullám, hiszen a kultúra több lelőhelye is a koszideri időszakra datálható.²⁷ Ezzel párhuzamosan a kutatás megkezdte a koszideri korszakról korábban kialakított kép ártértékelését.²⁸ A hangsúly a kincseletek elrejtésének konkrét történeti eseményekhez kötése helyett a kincsekben felhalmozott vagyonok gazdasági-társadalmi hátterének vizsgálatára került át. A tell-kultúrák fejlődését záró korszak, a korábbiakkal ellentétben már nem egy zavaros, háborús korszakzárásként értékelhető, hanem a fejlődés csúcsát jelentő, békés periódusként. Ennek részeként az általánosan elterjedő halomsíros jellegzetességek nem az ellenséges viszonytal, hódítással, hanem sokkal inkább a kapcsolatok szorosabbá válásával magyarázhatóak.²⁹ A korszak új interpretációi sem léptek túl azonban mindenben a „hagyományos” történeti modellen. A kutatás továbbra is a BB1 időszakra helyezte a koszideri időszakot, amelyet a korai halomsíros BB2 időszak váltott.³⁰ Ez utóbbi periódust azonban nehezen lehetett lelőhelyekkel kitölteni a forrásanyag szűkössége miatt, így az interpretációk a BB1–BB2 időszakok fordulóján jelentős demográfiai visszaeséssel számoltak. Bár az új modellek a koszideri korszak záródását nem a halomsíros hódítással, hanem olyan komplex gazdasági és társadalomtörténeti változással hozták összefüggésbe, amelyben jelentős szerepet játszott az időjárási viszonyok megváltozása: a kedvező éghajlati viszonyokkal jellemezhető szubboreális periódus Kr. e. 1450 körülre datált záródása.³¹ Ugyanakkor a demográfiai változások drasztikusságát nem kérdőjelezték meg, mivel az értelmezés alapját továbbra is a nagyszámú és komplex, intenzív lelőhelyekkel jellemezhető BB1 időszak és a szórványos adatokkal kitölthető BB2 időszak településtörténeti adatainak összevetése képezte.

A BB1–BB2 fázisok, egyben a koszideri időszak alapvető ártértékelése csak az utóbbi években vette kezdetét annak ellenére, hogy az egymást váltó monolit régészeti kultúrákra épülő történeti modell alátámasztására kialakított tipológiai rendszert számos ellentmondás terhelte. A BB2 horizont elkülönítését pusztán az tette szükségessé, hogy a régészeti kultúrákkal kapcsolatos „hagyományos” elképzelések szerint, ha két kultúra lelőhelyeinek elterjedése azonos, akkor nem lehetnek egykorúak. Azaz a korai halomsíros kultúra önálló lelőhelyei nem lehetnek egykorúak a vatyai kultúra késői lelőhelyeivel. Az alapvető problémát az jelenti, hogy a vatyai kultúra koszideri fázisának (Alpár- és Rákospalota-fázis) elkülönítése éppúgy a korai halomsíros jellegzetességek alapján történt, mint a BB2 időszakba sorolt korai halomsíros lelőhelyek leletanyagának meghatározása. Azaz a koszideri korszak (BB1) jellegzetes típusai ugyanúgy a szlovákiai korai halomsíros leletanyaggal párhuzamosíthatóak, mint a BB2 fázisba sorolt leletanyag.

Az elképzelésnek többek között ellentmond az, hogy a vatyai kultúra legnagyobb feltárt és publikált dunaújvárosi temetőjét a Reinecke BC időszak elejéig használták,³² azaz a legkésőbbi koszideri síroknak egyidejűnek kell lenniük a történeti interpretáció alapján körvonalaazott BB2 fázissal.

Egy Budapest XXII. kerületében (Nagytétény) folytatott megelőző feltárás során a korai halomsíros időszakba datálható körárkos temetkezések kerültek elő.³³ Mivel a leletanyag egyelőre nem került feldolgozásra és publikálásra, kevés figyelmet kapott. Az azonban már az előzetes ásatási jelentés alapján is egyértelmű, hogy az előkerült temetkezések legközelebbi párhuzamait a korai halomsíros időszak (azaz a Reinecke BB fázis) elejére datált Dolný Peterben (Komáromszentpéter, SK) feltárt sírok jelentik. A lelőhely a vatyai

²⁶ RACZKY ET AL. 1992.

²⁷ KISS 1997; KISS 2012a.

²⁸ VICZE ET AL. 2013.

²⁹ REMÉNYI 2003a; REMÉNYI 2005; REMÉNYI 2012; P. FISCHL–REMÉNYI 2013; REMÉNYI 2013.

³⁰ REMÉNYI 2012; REMÉNYI 2013; P. FISCHL–REMÉNYI 2013.

³¹ REMÉNYI 2003a; REMÉNYI 2005; REMÉNYI 2012; P. FISCHL–REMÉNYI 2013; REMÉNYI 2013.

³² VICZE 2011, 139–145.

³³ BESZÉDES–SZILAS 2006.

kultúra törzsterületének közepén fekszik: a Duna túlsópartján, a Csepel-szigeten fekvő vatyai temető (Csepel-Vízmű) több sírja is a koszideri időszakra (Reinecke BB) datálható,³⁴ de nincs túl messze Százhalombatta sem,³⁵ ahol az erődtített telep vastag felső rétegei a teljes koszideri időszakot reprezentálják.

Ezzel alapvetően kérdőjeleződött meg az elképzelés, amely szerint a vatyai kultúra a koszideri korszakban monolit kulturális tömbként állt ellen a halomsíros migrációnak. Sokkal valószínűbb, hogy a Reinecke BB időszakban kialakuló halomsíros kultúra közösségei nemcsak a Dunántúl és az Alföld területére jutottak el, de a nagytétényi sírok alapján a vatyai kultúra törzsterületére is. A halomsírosok infiltrációja és a vatyai kultúra késői közösségeinek továbbélése egy olyan mozaikos kulturális modell keretében képzelhető el, amelyben a vatyai kultúra koszideri lelőhelyei részben vagy egészében egykorúak a korai halomsíros kultúra lelőhelyeivel, pl. a nagytétényi temetővel, illetve a korábban a BB2 fázisba sorolt lelőhelyekkel (pl. rákospalotai edénylelet).³⁶

Az önálló korai halomsíros (BB2) időszak feltételezését a radiokarbon adatok sem erősítik meg. A korai halomsíros (BB) időszak a németországi radiokarbon adatok alapján Kr. e. 1550 és Kr. e. 1450 közé datálható, amit a Kr. e. 1450 és 1400 közé keltezett BC1 időszak követ.³⁷ Ezzel párhuzamos időszakban szóródnak a koszideri időszak C14 adatai, amelyek közül a legkésőbbiek Kr. e. 1500 és Kr. e. 1400 közé mutatnak.³⁸ Azaz a legkésőbbi koszideri lelőhelyek kitöltötték a teljes Reinecke BB időszakot, amelyet Kr. e. 1450 körül a Kárpát-medencében is a Reinecke BC időszak váltott (1. táblázat).

1. táblázat. Kronológiai táblázat
Tabelle 1. Chronologische Tabelle

Kr. e. 2600–2500	kora bronzkor 1	Vučedol B
Kr. e. 2500–2300/2200	kora bronzkor 2a	Vinkovci A
Kr. e. 2300/2200–2200/2100	kora bronzkor 2b	Reinecke A0
Kr. e. 2200/2100–2000/1900	kora bronzkor 3	Reinecke A1
Kr. e. 2000/1900–1600	középső bronzkor 1–2	Reinecke A2
Kr. e. 1600–1450	középső bronzkor 3 (koszider)	Reinecke B
Kr. e. 1450–1400	késő bronzkor 1	Reinecke C

A kronológiai keretek átalakulása nemcsak a „hagyományos” történeti modell átértelmezését tette szükségessé, de felülvizsgálatra szorul a koszideri korszak lezárulásával összekapcsolt drasztikus demográfiai visszaesés tétele is. Az inkább elméleti alapon elképzelt BB2 időszakokkal szemben, a Reinecke BC időszak már egyre inkább kitölthető régészeti lelőhelyekkel és markáns leletanyaggal. Ha a koszideri korszak – mozaikos kulturális modellre épülő – virágkora egészen a BC időszak kezdetéig tartott, akkor a két korszak váltása sokkal inkább tekinthető településtörténeti változásnak, a települési rend átalakulásának – amelynek hátterében továbbra is, az ismert klimatikus változások is meghatározó szerepet játszhattak –, mintsem drasztikus demográfiai visszaesésnek.

ÖSSZEGZÉS

A bronzkor két időszakának esettanulmánya alapján láthatjuk, hogy az új adatok alapján a kronológiai keretek pontosítása mellett sokszor a korábbi adatokra épülő, olykor nagy ívű elméletek is felülvizsgálatra szorulnak. A két időszak legfontosabb tanulsága, hogy túl kell lépünk az egymást váltó monolit régészeti

³⁴ REMÉNYI 2004.

³⁵ POROSZLAI 1992.

³⁶ SCHREIBER 1967.

³⁷ MÜLLER–LOHRKE 2011, 30; P. FISCHL ET AL. 2013, 358.

³⁸ RACZKY ET AL. 1992; P. FISCHL ET AL. 2013, 357, Fig. 6; JAEGER–KULCSÁR 2013.

kultúrák „hagyományos” modelljén. A lehetséges megoldást mindkét bemutatott esetben a kulturális egységek által kialakított mozaikos kulturális kép elfogadása jelenti. A mozaikosság hátterében az áll, hogy a régészeti kultúrák valójában nem területi egységekként, hanem sokkal inkább a kapcsolatrendszer bonyolult hálózataként értelmezhetőek. Hasonló értelmezés több régészeti kultúra (pl. Baden, zsinór-díszes és harangedényes hálózat) esetében is felmerült.

IRODALOM

- BÁLEK ET AL. 1999: Bálek, M. – Dvořák, P. – Kovarník, J. – Matějičková, Á.: Přehbiště kultury Zvoncovitých pohárů v Tvořihrázi (okr. Znojmo) (Das Gräberfeld der Glockenbecherkultur in Tvořihráz [Bez. Znojmo]). *Pravěk* 4 (1999) 9–98.
- BÁNDI 1984: Bándi, G.: Die Somogyvár-kultur. In: *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Hrsg.: Tasić, N. Beograd 1984, 125–132.
- BENKŐ ET AL. 1989: Benkő, L. – Horvát, F. – Horvatinčić, N. – Obelić, B.: Radiocarbon and Thermoluminescence dating of Prehistoric Sites in Hungary and Yugoslavia. *Radiocarbon* 31 (1989) 992–1002.
- BESZÉDES–SZILAS 2006: Beszédes J. – Szilas G.: Őskori és római kori lelőhelyek feltárása az M6 autópálya budapesti szakaszának nyomvonalán 2005-ben (Excavation of prehistoric and Roman period sites along the path of the Budapest stretch of the M6 highway in 2005). *Aquincumi Füzetek* 12 (2006) 147–158.
- BÓNA 1958: Bóna, I.: Chronologie der Hortfunde vom Koszider-Typus. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 9 (1958) 211–243.
- BÓNA 1965: Bóna, I.: The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age Hungary I–II. *Alba Regia* 4–5 (1963–64) 1965, 17–63.
- BÓNA 1975: Bóna, I.: *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*. Budapest 1975.
- BÓNA 1992: Bóna, I.: Bronzezeitliche Tell-Kulturen in Ungarn. In: *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Hrsg.: Meier-Arendt, W. Frankfurt am Main 1992, 9–39.
- BONDÁR 1995: Bondár, M.: Early Bronze Age Settlement patterns in south-west Transdanubia. *Antaeus* 22 (1995) 197–268.
- CSÁNYI 1996: Csányi M.: Újabb adat kelet-magyarországi kora bronzkorunkhoz (Teleprészlet Tiszakürt határában) (New data to the Early Bronze Age of East Hungary). *Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 9 (1996) 45–75.
- DANI–HORVÁTH 2012: Dani J. – Horváth T.: *Őskori kurgánok a magyar Alföldön. A Gödörsíros (Jamnaja) entitás magyarországi kutatása az elmúlt 30 év során. Áttekintés és revízió*. Budapest 2012.
- DELLA CASSA 1995: Della Cassa, P.: The Cetina group and the transition from Copper to Bronze Age in Dalmatia. *Antiquity* 69 (1995) 565–576.
- DIMITRIEVIĆ 1982: Dimitriević, S.: Die Frühe Vinkovci-Kultur und ihre Beziehungen zum Vučedoler Substrat im Lichte der Ausgrabungen in Vinkovci (1977/78). *Opuscula Archaeologica* 7 (1982) 7–36.
- DURMAN–OBELIĆ 1989: Durman, A. – Obelić, B.: Radiocarbon dating of the Vučedol Culture Complex. *Radiocarbon* 31:3 (1989) 1003–1009.
- ECSÉDY 1978: Ecsedy, I.: Die Siedlung der Somogyvár-Vinkovci Kultur bei Szava und einige Fragen der Frühbronzezeit in Südbanonen (A Somogyvár-Vinkovci kultúra szavai települése és a dél-dunántúli korabronzkor néhány kérdése). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 23 (1978) 97–136.
- ECSÉDY 1982: Ecsedy I.: Ásatások Zók-Várhegyen. (Előzetes jelentés) (Excavations at Zók-Várhegy [Preliminary report]). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 27 (1982) 59–106.

- ECSÉDY 1995: Ecsedy I.: A bronzkor kezdete. In: *A bronzkor kincsei Magyarországon*. Szerk.: Maráz B. Pécs 1995, 14–18.
- ENDRŐDI–REMÉNYI 2016: Endrődi, A. – Reményi, L.: Conclusions. In: *A Bell Beaker settlement in Albertfalva, Hungary (2470–1950 BC)*. Budapest 2016, 229–235.
- P. FISCHL ET AL. 2013: Fischl, P. K. – Kiss, V. – Kulcsár, G. – Szeverényi, V.: Transformations in the Carpathian Basin around 1600 BC. In: *1600 – Kultureller Umbruch im Schatten des Thera-Ausbruchs? 4. Mitteldeutscher Archäologentag vom 14 bis 16 Oktober 2011 in Halle (Saale)*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 9. Hrsg.: Meller, H. – Bertemes, F. – Bork, H. R. – Risch, R. Halle 2013, 355–371.
- P. FISCHL–REMÉNYI 2013: Fischl, P. K. – Reményi, L.: Interpretation Possibilities of the Bronze Age Tell Sites in the Carpathian Basin. In: *Moments in Time. Papers presented to Pál Raczy on his 60th birthday*. Eds.: Anders, A. – Kulcsár, G. Budapest 2013, 725–738.
- HEYD 2013: Heyd, V.: Europe at the Dawn of the Bronze Age. In: *Transitions to the Bronze Age*. Eds.: Heyd, V. – Kulcsár, G. – Szeverényi, V. Budapest 2013, 10–66.
- HORVÁTH 2014: Horváth T.: *The Prehistoric settlement at Balatonöszöd–Temetői–dűlő. The Middle Copper Age, Late Copper Age and Early Bronze Age Occupation*. Varia Archaeologica Hungarica 29. Budapest 2014.
- HORVÁTH ET AL. 2006: Horváth T. S. – Svingor É. – Molnár M.: Újabb adatok a Baden–Péceli kultúra keletkezéséhez. *Archeometriai Műhely* 3 (2006) 19–30.
- HORVÁTH ET AL. 2008: Horváth, T. S. – Svingor, É. – Molnár, M.: New Radiocarbon Dates for the Baden Culture. *Radiocarbon* 50:3 (2008) 447–458.
- HORVÁTH ET AL. 2013: Horváth, T. – Dani, J. – Pető, Á. – Pospieszny, Ł. – Svingor, É.: Multidisciplinary Contributions to the Study of Pit Grave Culture Kurgans of the Great Hungarian Plain. In: *Transitions to the Bronze Age*. Eds.: Heyd, V. – Kulcsár, G. – Szeverényi, V. Budapest 2013, 153–179.
- JAEGER–KULCSÁR 2013: Jaeger, M. – Kulcsár, G.: Kakucs-Balla-domb. A Case Study in the absolute and relative Chronology of the Vátya Culture. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 64 (2013) 289–320.
- KALICZ 1968: Kalicz, N.: *Die Frühbronzezeit in Nordostungarn*. Archaeologia Hungarica 45. Budapest 1968.
- KEMENCZEI 1968: Kemenczei T.: Adatok a Kárpát-medencei Halomsíros-kultúra vándorlásának kérdéséhez (Beiträge zur Wanderung Hügelgraberkultur im Karpatenbecken). *Archaeologiai Értesítő* 96 (1968) 159–187.
- KISS 1997: Kiss V.: A mészbetétes edények népe késői fázisának sírlelete Veszprémből (Die Grabfunde aus der Spätphase der Inkrustierten Keramik von Veszprém). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1997, 39–49.
- KISS 2012: Kiss V.: Megjegyzések a magyarországi kora és középső bronzkor relatív és abszolút keletkezésének kérdéseihöz. In: *ΜΟΜΟΣ IV. Őskoros Kutatók IV. Összejövetelének konferenciakötete*. Debrecen 2012, 215–250.
- KISS 2012a: Kiss, V.: *Middle Bronze Age Encrusted Pottery in Western Hungary*. Varia Archaeologica Hungarica 27. Budapest 2012.
- KOVÁCS 1966: Kovács, T.: A Halomsíros-kultúra leletei az Észak-Alföldön (Die Funde der Hügelgraberkultur). *Archaeologiai Értesítő* 93 (1966) 234–280.
- KOVÁCS 1975: Kovács, T.: Historische und chronologische Fragen des Überganges von Mittleren- zur Spätbronzezeit in Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 27 (1975) 299–317.
- KOVÁCS 1977: Kovács T.: *A bronzkor Magyarországon*. Budapest 1977.
- KOVÁCS 1981: Kovács, T.: Zur Problematik der Entstehung Hügelgräber in Ungarn. *Slovenská Archeológia* 29 (1981) 87–95.

- KOVÁCS 1984: Kovács, T.: Die Koszider Metalkunst. In: *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Hrsg.: Tasić, N. Beograd 1984, 377–388.
- KÖSZEGI 1964: Kőszegi F.: A Halomsíros-kultúra néhány magyarországi leletéről (On some Finds of the Tumulus Culture in Hungary). *Archaeologiai Értesítő* 91 (1964) 3–15.
- KULCSÁR 2009: Kulcsár, G.: *The Beginnings of the Bronze Age in the Carpathian Basin. The Makó–Kosihy–Čaka and the Somogyvár–Vinkovci Cultures in Hungary*. Varia Archaeologica Hungarica 23. Budapest 2009.
- KULCSÁR–SZEVERÉNYI 2013: Kulcsár, G. – Szeverényi, V.: Transition to the Third Millenium BC in the Carpathian Basin. In: *Transitions to the Bronze Age*. Eds.: Heyd, V. – Kulcsár, G. – Szeverényi, V. Budapest 2013, 67–92.
- LIVI-BACCI 1999: Livi-Bacci, M.: *A világ népességének rövid története*. Budapest 1999.
- MAGYAR RÉGÉSZET: *Magyar régészet az ezredfordulón*. Főszerk.: Visy Zs. Budapest 2003.
- MOLNÁR 1984: Molnár B.: *A föld és az élet fejlődése*. Szeged 1984.
- MOZSOLICS 1957: Mozsolics, A.: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Grossen Wanderung. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 8 (1957) 119–156.
- MÜLLER 1999: Müller, J.: Zur Radiokarbondatierung des Jung- bis Endneolithikums und der Frühbronzezeit im Mittelbe-Saale-Gebeit. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 80 (1999) 31–90.
- MÜLLER–LOHRKE 2011: Müller, J. – Lohrke, B.: Neue absolutchronologische Daten für die süddeutsche Hügelgräberbronzezeit. *Germania* 87 (2009) 2011, 25–39.
- MÜLLER–VAN WILLIGEN 2001: Müller, J. – van Willigen, S.: New radiocarbon evidence for European Bell Beakers and the consequences for the diffusion of the Bell Beaker Phenomenon. In: *Bell Beakers today, pottery, people, culture, symbols in prehistoric Europe. Proceedings of the International Colloquium Riva del Garda (Trento, Italy) 11–16 May 1998*. Ed.: Nicolis, F. Trento 2001, 59–75.
- PATAY 2013: Patay, R.: Bell Beaker Cemetery and Settlement at Szigetszentmiklós. First Results. In: *Transitions to the Bronze Age*. Eds.: Heyd, V. – Kulcsár, G. – Szeverényi, V. Budapest 2013, 287–319.
- PEŠKA 2013: Peška, J.: Two new burial sites of Bell Beaker Culture with an exceptional finds from Eastern Moravia/Czech Republik. In: *Current researches on Bell Beakers Proceedings of the 15th International Bell Beaker Conference: From Atlantic to Ural. 5th–9th May 2011 Poio Pontevedra, Galicia, Spain*. Eds.: Pilar, M. – Salanova, L. Santiago de Compostela 2013, 61–72.
- PIGUET–BESSE 2009: Piguet, M. – Besse, M.: Chronology and Bell Beaker Common ware. *Radiocarbon* 51:2 (2009) 817–830.
- POROSZLAI 1992: Poroszlai I.: Százhalombatta-Földvár. In: *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Hrsg.: Meier-Arendt, W. Frankfurt am Main 1992, 153–155.
- PRIMAS 1996: Primas, M.: *Velika Gruda I. Hügelgräber des frühen Jahrtausends v. Chr. im Adriagebiet – Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext. Tumulus burials of the early 3rd Millenium BC in the Adriatic – Velika Gruda, Mala Gruda and their context*. Bonn 1996.
- RACZKY ET AL. 1992: Raczky, P. – Hertelendi, E. – Horváth, F.: Zur absoluten Datierung der bronzezeitlichen Tell-Kulturen in Ungarn. In: *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Hrsg.: Meier-Arendt, W. Frankfurt am Main 1992, 42–47.
- REMÉNYI 2003: Reményi L.: A gazdálkodás és életmód kérdései a bronzkori Kárpát-medencében. In: *Vándorutak – Múzeumi örökség*. Szerk.: Viga Gy. – Holló Sz. A. – Cs. Schwalm E. Budapest 2003, 267–275.
- REMÉNYI 2003a: Reményi L.: Megjegyzések a Kárpát-medence középső bronzkori “virágkorának” kérdéséhez. *Őrégészeti Levelek* 5 (2003) 51–64.
- REMÉNYI 2004: Reményi L.: Középső bronzkori temetkezések Budapest térségéből (Middle Bronze Age burials from Budapest territory). In: *ΜΟΜΟΣ III. Őskoros Kutatók III. Összejövetelének konferenciakötete*. Szombathely 2004, 323–347.

- REMÉNYI 2005: Reményi, L.: The Golden Age of the Carpathian Basin and the Beautiful Warrior. In: *Gender Locales and Local Genders in Archaeology*. British Archeological Reports – International Series 1425. Ed.: Hjørungdal, T. Oxford 2005, 1–11.
- REMÉNYI 2009: Reményi L.: A nagyrévi kultúra kulturális és kronológiai kérdései (Cultural and chronological Questions of the Nagyrév culture). *Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 19 (2009) 229–254.
- REMÉNYI 2012: Reményi, L.: The Defensive Settlements of the Vátya Culture and Central European Bronze Age Exchange System. In: *Enclosed Space – Open Society. Contact and Exchange in the Context of Bronze Age Fortified Settlements in Central Europe*. Eds.: Jaeger, M. – Czebreszuk, J. – Fischl, K. P. Poznań–Bonn 2012, 275–286.
- REMÉNYI 2013: Reményi, L.: Remains from the Koszider Period from the area of Budapest. In: *Koszider: Hoard, Phase, Period? Round table conference of the Koszider problem*. Eds.: Vicze, M. – Poroszlai, I. – Sümegi, P. Százhalombatta 2013, 31–54.
- REMÉNYI–ENDRŐDI 2016: Reményi, L. – Endrődi, A.: The chronological status of the Early Bronze Age settlement of Bell Beaker-Csepel group in Albertfalva. In: *A Bell Beaker settlement in Albertfalva, Hungary (2470–1950 BC)*. Eds.: Endrődi, A. – Reményi, L. Budapest 2016, 221–227.
- SCHREIBER 1967: Schreiber R.: A rákospalotai edénylelet (The Rákospalota Pottery Find). *Archaeologiai Értesítő* 94 (1967) 48–52.
- SZABÓ 1992: Szabó G.: Dunaföldvár-Kálvária tell-település bronzkori rétegsora. *A Wosinszky Mór Múzeum Értesítője* 17 (1992) 29–51.
- SZABÓ 1994: Szabó, G.: Die Probleme der Entstehung der Nagyrév-Kultur entlang der Donau (A nagyrévi kultúra kialakulásának problémái a Duna mentén). *Zalai Múzeum* 5 (1994) 16–71.
- SZATHMÁRI 1999: Szathmári I.: Adatok a kora bronzkori makói kultúra kérdéséhez (Beiträge zur Frage der frühbronzezeitlichen Makó-Kultur). *Savaria* 24 (1999) 141–152.
- VICZE 2011: Vicze, M.: *Bronze Age Cemetery at Dunaujváros-Duna-dűlő*. Dissertationes Pannonica Ser. 4:1. Budapest 2011.
- VICZE ET AL. 2013: Vicze, M. – Poroszlai, I. – Sümegi, P. (eds.): *Koszider: Hoard, Phase, Period? Round table conference of the Koszider problem*. Százhalombatta 2013.

DIE INTERPRETATION VON BRONZEZEITLICHEN SIEDLUNGS- GESCHICHTLICHEN ÄNDERUNGEN MIT HILFE DER NEUEN CHRONOLOGISCHEN ANGABEN

Der Raum und die Zeit sind die Hauptkomponenten der siedlungsgeschichtlichen Änderungen. Der Raum ist aufgrund der archäologischen Angaben, der Siedlungen und im Zusammenhang mit ihnen aufgrund des Systems der Gräberfelder zu untersuchen. Das bronzezeitliche Siedlungsnetz ist aufgrund der archäologischen Forschungen, in erster Linie der neuen Angaben der mikroregionalen Programme wohl bekannt. Mithilfe dieser Angaben können wir das System der bronzezeitlichen Siedlungen, der Siedlungshierarchie und Landschaftsbenutzung skizzieren. Die chronologischen Rahmen der Bronzezeit wurden in den letzten Jahrzehnten aufgrund der Radiocarbonaten bedeutend modifiziert. Das Verschwinden der Badener Kultur, d. h. das Ende der späten Kupferzeit (nach der ungarischen Terminologie), zugleich der Beginn der frühen Bronzezeit können – im Gegensatz zu der früheren Datierung um 2700 v. Chr. – zur Zeit um 2600/2550 datiert werden. Den Aufstieg der bronzezeitlichen Tellkulturen und den Beginn der Reinecke B A-Periode kann man um 2300 v. Chr. und das Ende der bronzezeitlichen Tellkulturen um 1500/1450 datieren. Die zweite Hälfte der Periode der bronzezeitlichen Tellkulturen lief mit dem mitteleuropäischen Erscheinen

der Hügelgräberkultur (Reinecke BB) parallel und der Beginn der Reinecke BC-Phase, d. h. der Wechsel der bronzezeitlichen Tellkulturen und der Hügelgräberkultur sind in Ungarn um 1450 v. Chr. zu datieren. Aufgrund des neuen, auf Radiocarbonaten stützenden Chronologiesystems wurde es nötig, die früheren siedlungsgeschichtlichen und demographischen Theorien aufs Neue zu bewerten.

ELMOSÓDÓ HATÁROK – A PILINYI ÉS URNAMEZŐS KULTÚRA LELŐHELYE BUDAPEST, RÁKOSCSABA-PÉCELI ÚTON

SZILAS GÁBOR*

Absztrakt: A Budapest, XVII. kerület, Rákoscsaba-Péceli út több korszakos régészeti lelőhelyen előkerült késő bronzkori leletek a Reinecke BzD–HaA1 időszakba datálhatók. A kurdi horizontba sorolható viseleti tárgyakat (bronzláncot, díszített lemezcsüngőt, lándzsa alakú csüngőt, valamint egy borotvát) és egy ket-tőskónikus urnát tartalmazó hamvasztásos sír a késő pilinyi kultúra hagyatékaként értékelhető, míg a talp-csöves, sikozott peremű mély tálat, bordadiszes peremű fazekat tartalmazó objektum az idősebb urnamezős kultúrához köthető. A két kultúra leletanyagának keveredése néhány zárt gödöranyagban is tetten érhető volt. Az eltérő kapcsolatrendszerekkel rendelkező leletegyüttes a lelőhely stratégiai helyzetéről árulkodik.

Kulcsszavak: késő bronzkor (Reinecke BzD–HaA1), pilinyi kultúra, urnamezős kultúra, hamvasztásos urnasír, kulturális határok

BEVEZETÉS

A XVII. kerület, Rákoscsaba-Péceli út több korszakos régészeti lelőhely (azonosító: 15127, 30848) Budapest keleti közigazgatási határán, a szabályozott Rákos-patak déli partszakaszán helyezkedik el. Területén, a Péceli út északi oldalán első ízben 1971–1987 között Nagy Margit nagy sírszámú császárkori temetőt tárt fel,¹ majd e területtől északra 2005–2006-ban Korom Anita, az M0 autópálya keleti szektorának építéséhez kapcsolódóan szarmata települést dokumentált csaknem 3 hektárnyi felületen.² Ettől keletre 2013-ban köölaj-,³ 2014-ben gázvezeték fektetetésekhez⁴ kötődő feltárások gyarapították a lelőhelyről származó információinkat (1. kép 1).

A kutatások során a Kr. u. 3–5. századi temető és településmaradványok mellett előkerült őskori jelenségek túlnyomó része egy szórt szerkezetű kora bronzkori, a Makó-kultúrába sorolható településhez tartozott. Azonban mind Nagy Margit, mind Korom Anita említést tett késő bronzkori objektumokról is, melyek a szarmata temető területén elszórva, a telepfeltáráshoz kapcsolódó kutatás során pedig annak, temetővel határos déli határzónájában⁵ húzódtak (1. kép 2).⁶

A KÉSŐ BRONZKORI LELETANYAG LEÍRÁSA

A Nagy Margit által feltárt felületekről több, a késő bronzkor időszakára keltezhető leletanyag származott.

* Budapesti Történeti Múzeum, Aquincumi Múzeum, 1031 Budapest, Záhony utca 4. szilasg@gmail.com

¹ NAGY 1996.

² BP 006-os lelőhely (KOROM 2006).

³ SZILAS 2014.

⁴ KOROM 2014.

⁵ KOROM 2006, 181–183.

⁶ Az 1. kép 2. jelmagyarázata: 1: X. szelvény, „M” objektum; 2: „N” objektum; 3: XXXVIII. szelvény „A” sír; 4: 1186. sír; 5: 1187. sír; 6: 1400. objektum; 7–8: 1213. és 1214. sírok.

AZ 1973. ÉVI ÁSATÁS LELETEI

A XI. szelvény délnyugati oldalán napvilágot látott „M” objektum 85 cm mélyen jelentkezett. Átmérője 180 cm volt, mélysége 160 cm (1. kép 2: 1), betöltése kemény, kerámia és állatcsont származott belőle. Ezen kívül az „N” objektumból (1. kép 2: 2) és a szelvény mélyítése során is kerültek elő a korszakra jellemző edénytöredékek. 1. Kihajló, belül síkzott *peremtöredék* (2. kép 1). Homokkal, kerámiazúzalékkal soványított, belül sárgásbarna, kívül vörösesbarna színű. H.: 9,6 cm, sz.: 4,3 cm, v.: 1,2 cm. Ltsz.: BTM Ő 98.14.70. 2. Hengeres nyakú, vízszintesen kihajló *peremtöredék* (2. kép 2). Sárgásbarna, homokkal, kavicssal, kerámiazúzalékkal soványított. H.: 9,1 cm, sz.: 5,5 cm, v.: 0,8 cm. Ltsz.: BTM Ő 98.14.71. 3. Egyszeresen síkzott, kihajló *peremtöredék* (2. kép 3). Sárgásbarna, homokkal, kavicssal soványított. H.: 5,6 cm, sz.: 5,5 cm, v.: 1,4 cm. Ltsz.: BTM Ő 98.14.72. 4. Tölcséres nyakú, enyhén ívelt kihajló *peremtöredék* (2. kép 4). Belül sárgásbarna, kívül vörösesbarna, homokkal, kavicssal, kerámiazúzalékkal soványított. H.: 8,3 cm, sz.: 7,3 cm, v.: 1,8 cm. Ltsz.: BTM Ő 98.14.73. 5. Tojásdad testű, egyenes peremű *edény peremtöredéke* (2. kép 5), ragasztott. Vörösesbarna, kavicssal, kerámiazúzalékkal soványított. H.: 9,2 cm, sz.: 3,8 cm, v.: 0,9 cm. Ltsz.: BTM Ő 98.14.74. 6. Vastag falú, kettőskónikus *edény hastöredéke* (2. kép 8), vízszintesen futó ujjbenyomkodásos bordadísszel. Belül szürkésbarna, kívül téglavörös, kavicssal, kerámiazúzalékkal soványított. H.: 11,3 cm, sz.: 10 cm, v.: 1,6 cm. Ltsz.: BTM Ő 98.14.75. 7. Kettőskónikus testű *edény válltöredéke* (2. kép 7), a vállon ülő vastag szalagfüllel. Belül szürkésfekete, kívül szürkés sárga, kavicssal, kerámiazúzalékkal soványított. H.: 14,3 cm, sz.: 10,8 cm, v.: 1,1 cm. Ltsz.: BTM Ő 98.14.76. 8. *Szalagfűl töredéke* (2. kép 6), sárgásbarna, homokkal, kerámiazúzalékkal soványított. H.: 7 cm, sz.: 3,2 cm, v.: 1,2 cm. Ltsz.: BTM Ő 98.14.77.

AZ 1985. ÉVI ÁSATÁS LELETEI

A XXXVIII. szelvényben 15 méternél, 40 cm mélységben került elő az „A” sír (1. kép 2: 3), mélyszántás bolygatta, sírfoltot nem lehetett megfigyelni. Leletei: 1. Síkzott, kihajló peremű, rövid nyakú, ívelt vállú, kónikus hasú, alacsony, enyhén ívelt csőtalpon álló *tál* (3. kép 1). Válla függőlegesen kannelúrázott. Vörösesbarna színű, homokkal, kavicssal, kerámiazúzalékkal soványított. Perem átm.: 26,5 cm, talpcső átm.: 8,2 cm, ma.: 16,9 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz.: BTM Ő 98.14.191. 2. Tojásdad testű, vastag falú *edény alj- és profilált hastöredéke* (3. kép 3). Gyengén kiégetett, vörösesbarna színű, felületén agyagréteg, függőleges ujjbehúzkodással díszítve. Homokkal, kavicssal, kerámiazúzalékkal soványítva. H.: 21 cm, sz.: 20 cm, fenék átm.: 1,3 cm, oldalfal: 24,5 × 30 cm, v.: 1,2 cm. Ltsz.: BTM Ő 98.14.192. 3. Enyhén kihajló peremű, tojásdad testű *fazék nyak-, váll-,* valamint enyhén profilált *aljtöredéke* (3. kép 2). Pereme ujjbenyomkodással díszített, pereme alatt vízszintes állású bütyökdisz. Sárgásbarna, rosszul égetett, rücskös felületű agyagréteggel, melyet függőlegesen behúzkodtak. Perem h.: 18 cm, sz.: 14 cm, v.: 0,9 cm, alj: 14 × 8,5 cm, v.: 1,6 cm. Ltsz.: BTM Ő 98.14.193.

AZ 1987. ÉVI ÁSATÁS LELETEI

A XL. szelvény déli oldalán előkerült leletek. 1. Kihajló, síkzott, megvastagodó *peremtöredék* (4. kép 1), belül barna, kívül sárgásbarna, homokkal, kerámiazúzalékkal soványított. H.: 5 cm, sz.: 3,3 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz.: BTM Ő 98.14.196. 2. Derékszögben behúzott peremű *tál peremtöredéke* (4. kép 2), vörösesbarna, homokkal, kerámiazúzalékkal soványított. H.: 5,9 cm, sz.: 4,5 cm, v.: 0,7 cm. Ltsz.: BTM Ő 98.14.198. 3. Erősen kihajló, síkzott *peremtöredék* (4. kép 3), homokkal, kavicssal, kerámiazúzalékkal soványított. M.: 6 × 4,8 cm, v.: 1,9 cm. Ltsz.: BTM Ő 98.14.197. 4. Enyhén kihajló, síkzott *peremtöredék* (4. kép 4), homokkal, kavicssal, kerámiazúzalékkal soványított. H.: 7,3 cm, sz.: 4,9 cm, v.: 2,4 cm, Ltsz.: BTM Ő 98.14. 5. Ívelt nyakú és vállú *edény töredéke* (4. kép 5), vállá ferdén, balra dőlő kannelúrával díszített. Belül fekete, kívül sárgásbarna, homokkal, kerámiazúzalékkal soványított. H.: 9 cm, sz.: 9 cm, v.: 0,7 cm. Ltsz.: BTM Ő 98.14.200. 6. Kettőskónikus *edény hastöredéke* (4. kép 6), fekete, homokkal, kerámiazúzalékkal, kavicssal soványított. H.: 7,8 cm, sz.: 4 cm, v.: 0,9 cm. Ltsz.: BTM Ő 98.14.199. 7. Kettőskónikus *edény hastöredéke* (4. kép 7), benyomott bütyökkel, fekete, homokkal, kerámiazúzalékkal, kavicssal soványított. H.: 7,9 cm, sz.: 4 cm, v.: 0,9 cm. Ltsz.: BTM Ő 98.14. 8. Enyhén ívelt, kihajló *peremtöredék* (4. kép 8), S-profilú edényhez tartozhatott. Sárgásbarna színű, homokkal, kerámiazúzalékkal soványított. H.: 10,1 cm, sz.: 8,8 cm, v.: 1,1 cm. Ltsz.: BTM Ő 98.14.195.

A 2005-ÖS FELTÁRÁS SORÁN DOKUMENTÁLT JELENSÉGEK, LELETEK

1186. sír

Az urna az ásatási felület déli harmadában (1. kép 2: 4), egy 34×37 cm-es területen látott napvilágot összeroppan állapotban, felső részét mezőgazdasági művelés semmisítette meg; keleti irányból egy császárkori árok metszette (SE 1211; 5. kép 3). A sírgödör eredetileg ovális lehetett, de pontos alakját már nem lehetett megállapítani. H.: kb. 125 cm, sz.: 115 (SE 1211-el) cm, m.: 18 cm.

Az urnasír első leletei (apró csonttörmelékek, bronzlánc, összehajtogatott bronz borotva és kúpos, koncentrikus körrel díszített bronzcsüngő) a gépi humuszolás során, az urna észlelési szintjén kerültek elő, az altalaj jelentkezési szintjénél 5–7 cm-rel magasabban. A kézi tisztítás során a bronzlánc további darabjait sikerült kibontani. Az urna *in situ* került kiemelésre, későbbi bontása során az urnából még apró, felismerhetetlen emberi vázhoz tartozó csontszilánkok, hamvak láttak napvilágot (5. kép 1–3). Leletek: 1. *Urna* (5. kép 4–5). Kézzel formált, homokkal és kavicsal soványított, jól iszapolt, kívül fekete, belül vörösesbarna színű, kisméretű talpgyűrűn álló, kónikus hasú, kettőskónikus testű, kissé ívelt vállú edény töredéke. Hasvonalon nagyobb, lapos fogóbütyök, a vállát, a hasi bütyöktől eltolva, kisebb bütyökök díszítették. Ma.: 15,6 cm, has átm.: 30,1 cm, fenék átm.: 10 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz.: BTM N 2008.1.1186.1., 3–6. 2. *Bronzláncok* (6. kép 1), töredékes. Ovális, gömbszelet átmetszetű szemekből álló 12 darab, egysoros, egymásba fűzött, és egy darab egy karikára felfűzött, kétsoros bronzlánc töredéke. Sz.: 0,5 cm, v.: 0,1 cm, súlya: 45,47 g. Ltsz.: BTM N 2008.1.1186.7. 3. Trapéz alakú *lemezcsüngő* (6. kép 2a–b). Bronzlemezről trapéz alakban egymásra hajlított, szoknyájánál ellapított csüngő. Alsó és felső peremén beponcolt, álló lándzsa alakú motívumsor keretezi a lemezt, közöttük három, koncentrikus körökből felépülő spirális látható. Egész felületét patina borítja. Szűk felső pereme a használat vagy a hamvasztás során, öt helyen megrepedt. A csüngő teljes felülete égésnyomokat mutat. H.: 30 cm, sz.: 7, illetve 17 cm, v.: 0,1 cm. Ltsz.: BTM N 2008.1.1186.8. 4. Nyéltüskés kétélű bronz *borotva* (6. kép 3), éle a teljes megmaradt pengehosszon korrodált, pengéje hőtől vagy szándékos emberi manipuláció nyomán derékszögbe meghajlítva. A pengeváll csapott, pengéje rombusz keresztmetszetű, vége V-alakban bevágott. Penge h.: 7,3 cm, sz.: 1,4–1,9 cm, v.: 0,05 cm, nyél h.: 1,3 cm, sz.: 0,5–0,7 cm, v.: 0,1 cm. Ltsz.: BTM N 2008.1.1186.9. 5. Fűzfalevél alakú *csüngő* (6. kép 4), töredékes, két darabban, melyek összetartoznak. Karikás felső része sérült, hőtől deformálódott, egyszerűen, profiláció nélkül kapcsolódik a csüngőtesthez. A csüngőtest hőtől erőteljesen deformálódott, enyhén kiemelkedő középbordával, mely így háromszög átmetszetű. Valószínűleg egyoldali öntéssel készült. Karikás töredék h.: 2,5 cm, sz.: 1,2 cm, v.: 0,2 cm, a csüngő rész h.: 3 cm, sz.: 1,4 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz.: BTM N 2008.1.1186.10.

1187. objektum

Az 1186. sírtól délkeleti irányban, 2 méter távolságban (1. kép 2: 5), gépi nyesés során előkerült szórthamvas sír (7. kép 1–2). Ovális, kisméretű, K–Ny-i irányú foltal jelentkezett, oldala ívelten szűkül, alja teknős. A gödör közepén, egy 26×39 cm-es területen, a gödör aljától 9 cm-rel magasabban helyezkedtek el a hamvak egy csomóban, de a gödör északi részén is meg lehetett őket figyelni. A sírgödörből 1 darab kézzel formált, jellegtelen, apró *kerámiatöredék* került elő. H.: 73 cm, sz.: 68 cm, m.: 10 cm.

1400. objektum

A feltárási terület déli határán (1. kép 2: 6) előkerült, ovális, ÉNy–DK-i tengelyű, 130×200 cm alapterületű beásás, betöltése elszórtan sárgával kevert sötétbarna. Északi felén, az alján, a gödör közepéig benyúló, erősen fehér agyagszemcsés világosbarna, vékony sáv húzódott. Oldala ívelten szűkül, alja egyenetlen volt (8. kép 1a–b, 2a–b). Alja, oldala kissé túlbontva. A kerámiatöredékek egyenletesen kerültek elő a gödörből. A síkozott peremű tál összeálló töredékei 15 cm mélyen voltak. H.: 187 cm, sz.: 138 cm, m.: 41 cm. Leletei: 1. Behúzott peremű *tál töredéke* (8. kép 3). Kézzel formált, homokkal, kavicsal és kerámiazúzával soványított, barnásszürke színű, foltosan kiégetett edény töredékei. Feneke hiányzik, hasa csonkakúpos, behúzott pereme külső felületén háromszoros vízszintes síkozás. A síkozás alatt négy, különböző formájú (téglalap, bordaszerű vagy kerek) bütyök díszíti. Több darabból összeragasztott. Perem átm.: 43 cm, ma.: 14 cm, v.: 4 cm. Ltsz.: BTM N 2008.1.1400.11. 2. *Urna* (8. kép 4), kézzel formált, kavicsal, homokkal soványított, kívül fekete, gyengén fényezett, belül vörösesbarna színű. Vízszintesen kihajló peremű, csonkakúpos nyakú, enyhén ívelten kettőskónikus testű edény. Két szalagfüle, mely hiányzik,

a peremből indult és a váll tetejéhez kapcsolódott; a fülindításoknál pereme vízszintesen ívelt, hullámos vonalú. A váll felső részén hosszúkás, lekerekített bütykök, vele egy vonalban, a hasvonalon lapos, kerek, felülről többszörösen árkolt, lekerekített bütykök kerültek kialakításra. Vállát a hosszúkás bütykökből kiindulva kétirányú, ferde árkolások díszítik. Az elnyújtott bütykök alatt és a nyakon lencseszerű benyomkodásokból álló rozetta motívum. Több darabból összeragasztott. Perem átm.: 18,3 cm, has átm.: 34,5 cm, v.: 1 cm. Ltsz.: BTM N 2008.1.1400.1–10.

Szórvány bronzlelet

1. Bronz *nyakperec töredéke* (6. kép 5). Visszacsavart, lapos végű, kerek átmetszetű, szélei felé elvékonyodó, szarát vízszintes és V-alakban poncolt vonalkötegek díszítik. H.: 8,8 cm, v.: 0,25 cm. Ltsz.: BTM N 2009.2.2416.312.

A LELETANYAG ÉRTÉKELÉSE

Tekintettel arra, hogy a bemutatott leletanyag nem csupán időben, hanem a lelőhelyen belül területileg is egymástól viszonylag távol elhelyezkedő jelenségekből származik, így célszerűnek tűnt, hogy ásatásokra, objektumokra bontva kerüljön kiértékelésre.

A lelőhely déli, középső szakaszán, az 1973-as ásatás „M” objektuma és a környezetében (1. kép 2: 1–2) előkerült késő bronzkori leletanyag (2. kép 1–8) nem bír nagyobb keltező értékkel; a leletanyagban az urnamezős és a pilinyi fazekas tradíciók jellemzői egyaránt fellelhetők.

A csonkakúpos nyakú, kihajló peremek belső oldalának vízszintes síkozása (2. kép 1) az urnamezős kultúra jellegzetes díszítőeleme, urna, korsók, fazekak, mély tálak esetében történő alkalmazása a Reinecke BzD időszak végén, a Dunántúl és az Alföld területén a korai urnamezős, pre-Gáva időszakban, a késő pilinyi periódusban válik gyakorivá.⁷ Az ívelten vagy szögben törve kihajló peremtöredékek (2. kép 2–4) általánosan előforduló peremkiképzési módok az urnamezős időszakban,⁸ ugyanakkor a késő pilinyi településterületen, valamint a halomsíros kultúra leletanyagában is jelen vannak.⁹ Az egyenes peremű, enyhén ívelt nyakú peremtöredék (2. kép 5) kétfülű amforához tartozhat, mely eltérő testformával mind a pilinyi,¹⁰ mind az urnamezős kultúra leletanyagában előfordul, és a Kárpát-medencei halomsíros kultúra leletegyütteseiben is igen gyakran találkozunk vele.¹¹ A kónikus has felső harmadában jelentkező, vízszintes állású szalagfűl (2. kép 7) alkalmazása halomsíros eredetre utal, a pilinyi kultúra első fázisában gyakori, de előfordul a késői, Reinecke BzD–HaA periódusokban is.¹² Az edények vállán elhelyezkedő ujjbenyomkodásos bordadíszítés (2. kép 8) a késő bronzkor első felében a főző és tárolóedények jellegzetes díszítésmódja.

A lelőhely délkeleti szélén, az 1985. évi XXXVIII. szelvényben (1. kép 2: 3) napvilágot látott „A” sír (3. kép 1–3) leletanyaga az urnamezős kultúra hagyatékát képviseli és annak idősebb-középső, a Reinecke BzD vége–HaA2 közötti időszakába sorolható.

A talpon álló, síkozott, kihajló peremű, élesen profilált, árkolt vállú mély tál (3. kép 1) az urnamezős kultúra jellegzetes edénytípusa. Íveltebb, díszítetlen vállú változatai már a késő halomsíros időszakban feltűntek,¹³ sokszor még talpcső nélkül,¹⁴ melynek alkalmazása elsősorban a BzD–HaA1 időszakra da-

⁷ V. SZABÓ 1996; V. SZABÓ 2004.

⁸ KŐSZEGI 1988, 14. tábla 5.

⁹ KOVÁCS 1966, 4. kép 1–2, 8. kép 18 stb.

¹⁰ CSALOG–KEMENCZEI 1966, 7. kép 16.

¹¹ KOVÁCS 1966, 2. kép 4, 6. kép 20; TOČÍK 1964, Taf. IX. 1, Taf. X. 11, Taf. XIII. 1, 4.

¹² Jászberény (CSALOG–KEMENCZEI 1966, 90, 4. kép 1, 6. kép 4).

¹³ HORVÁTH 1994, 5. kép 4–5; KŐSZEGI 1988, 6. tábla 1.

¹⁴ HORVÁTH 1994, 13. kép 1.

tálható példányokon figyelhető meg.¹⁵ Ekkor jelent meg a váll függőleges vagy ferde árkolása is,¹⁶ mely eleinte ívelt vonalú. Az élesebb törésű változatai már a HaA1 időszakra jellemzőek.¹⁷ Ebből az időből származnak a példányunk térben legközelebbi párhuzamai, a Pécel-Pesti út 4. szám alatt feltárt sír edényei,¹⁸ melyek eltérést a has ferde árkolása és a kisebb talpkiképzés tekintetében mutatnak. Darabunkkal csaknem megegyező tálak ismertek a váli kultúra legkorábbi temetkezéseiből, a tököli temető, HaA1–2 időszakára datálható sírjából¹⁹ és Válról.²⁰ A tárgytypus HaA2–B időszakban használatos példányainak formája kissé megváltozik: válluk ívelten profilálttá válik,²¹ és esetükben a talpcső helyett a talpgyűrű alkalmazása kerül előtérbe.²²

A tojásdad testű fazekak (3. kép 2–3) általánosan használt bronzkori edénytípushoz tartoznak, a halomsíros kultúra nagyméretű példányain az ujjbenyomkodásos borda általában a váll vonalában húzódik;²³ a kisebbek pedig kétfülűek és peremből induló fogóbütyökkel rendelkeznek. A főváros késő halomsíros időszakra datálható telepnyagaiban már feltűnik a közepes méretű, ívelt hasú fazékforma,²⁴ azonban a példányunkhoz formailag közelebb álló, íveltebb hasú változatok használata a Reinecke BzD vége–HaA1 időszakban, a korai urnamezős, pre-Gáva típusú leletanyagban válik gyakoribbá. Díszítetlen példánya Szigetszentmiklósról,²⁵ füles és fül nélküli, egy esetben perem alatti bütyökkel díszített változatai a tiszacsegei edénydepóban szerepelnek.²⁶ A perem ujjbenyomkodásos bordával való díszítése is már megjelent a késő halomsíros időszakban,²⁷ és az idősebb urnamezős időszakban is alkalmazzák.²⁸ A késő urnamezős fázisban az edénytípus mérete csökken, és a fogóbütyökök átkerülnek a váll vonalára, a perem bordával történő díszítése is ritka. A péceli úti fazékon meglévő híg agyagréteget tartalmazó bevonat az idősebb urnamezős időszakban gyakori felületkezelési módnak számít.²⁹

A lelőhely délnyugati harmadában, az 1987. évi ásatás „XL” szelvényében előkerült leletanyag (4. kép) urnamezős és pilinyi jellegű töredékeket egyaránt tartalmaz. Kihajló, megvastagodó peremű (4. kép 1), sima és síkzott peremtöredékek (4. kép 3–4), a széles ferdén árkolt válltöredékek (4. kép 5) leginkább az urnamezős kultúra idősebb fázisára jellemzőek. Hasonló mondható el az enyhén kihajló peremű, kónikus nyaktöredékről, mely az urnamezős kultúra területén általánosan használt forma. A kettőskónikus hastörésű (4. kép 6; 4. kép 7) szalagfüles csészék viszont elsősorban a pilinyi kultúra leletanyagában találhatók meg.³⁰ Az élesen behúzott peremű tál (4. kép 2) előfordul mind a korai urnamezős,³¹ mind a pilinyi kultúra leletanyagában, utóbbiban gyakrabban.³²

A lelőhely nyugati, középső harmadában, a 2005-ös ásatás során előkerült 1186. hamvasztásos temetkezés (1. kép 2: 4) mellékletei a péceli úti lelőhelyről származó késő bronzkori leletanyag leginformatívabb darabjai, melyek a Budapest területén első ízben napvilágra került késő pilinyi kultúra hagyatékába tartoznak.

¹⁵ VÁCZI 2013a.

¹⁶ Baierdorf (A) (LOCHNER 1986, Taf. 7. 6).

¹⁷ VÁCZI 2013a; Sághegy (KŐSZEGI 1988, 45. tábla 2).

¹⁸ KEMENCZEI 1975, 65–66, Abb. 3. 14, 16.

¹⁹ PATEK 1958, 7. kép 5–6; KŐSZEGI 1988, 10. tábla, 3. kép.

²⁰ PETRES 1960, Taf. 11. 7.

²¹ Békásmegyer (KALICZ-SCHREIBER ET AL. 2010, 251, típusátábla: IV. A3 16).

²² VÁCZI 2013a.

²³ KOVÁCS 1975, Taf. 2. 9: 1, Taf. 8. 84: 1, Taf. 11. 131: 1.

²⁴ Budapest, XIV. Egressy út (KŐSZEGI 1988, 26. tábla 6).

²⁵ V. VADÁSZ 1992, 3. kép 10.

²⁶ V. SZABÓ 2004, 5. kép 2–4.

²⁷ Budapest, XIV. Egressy út (KŐSZEGI 1988, 26. tábla 1).

²⁸ Budapest, III. Harrer Pál utca (KŐSZEGI 1988, 17. tábla 19).

²⁹ Szigetszentmiklós-Vízműtelep (V. VADÁSZ 1992, 221, 6. kép 12; VÁCZI 2013, 819).

³⁰ GUBA 2008, 6. kép 4–5.

³¹ Szigetszentmiklós (V. VADÁSZ 1992, 9. kép 3).

³² GUBA 2008, 1. tábla 5, 7. tábla 3.

A talpgyűrűn álló, hasvonalán bütyökkel díszített edény (5. kép 4–5) a pilinyi kultúra fazekassága alapformájának számító kétfülű, kónikus nyakú urnaformához tartozik. A talpgyűrű és a kettőskónikus, éles hasvonalú forma együttes alkalmazása a pilinyi kultúra második fázisában lesz jellemző. Bár a díszítetlen vállú változata kissé ritkább, több párhuzamát ismerjük a kultúra törzsterületén kívül, a lelőhelyünket magában foglaló mikrorégióból is.³³

A trapéz alakú bronzlemez ékszer (*tutulus*; 6. kép 2a–b) a többnyire díszítetlen bronzlemezről hajlított ruhadíszek családjába tartozik, melynek gyártástechnológiai szempontból eltérő változatai a hengeres formájútól³⁴ a tölcséres alakú variánsig³⁵ terjednek. Az eltérést a hajtogatáshoz használt bronz lapocska alakja határozza meg: míg előbbinél négyzetes vagy téglalap, utóbbinál ívelt alapú háromszögformára vágta a bronzlemezt. Átmeneti típusként értelmezhetjük a Péceli úton is előkerült, trapéz alakú lemezből készített változatokat.³⁶

A tölcséres vagy trapéz alakú lemezékszerek párhuzamai a Kárpát-medence Reinecke BzD–HaA1 időszakára datálható leletegyüttesekben tűnnek fel legnagyobb mennyiségben,³⁷ de használatuk még a kora vaskorban is kimutatható.³⁸ Elsősorban az Északi-középhegység és a Dunántúl területéről előkerült ópályi és kurdi horizonthoz sorolható kincsleletekből ismertek, de előfordulnak a Kárpát-medence peremvidékén, sőt az Al-Duna zónájában is.³⁹ A tárgytypus, a korszak hamvasztásos rítusú temetőiből, elsősorban a Bakony-vidék késő halomsíros – kora urnamezős időszakra datálható halmos temetkezéseiből is nagyobb számban ismert,⁴⁰ de északi irányban a Čaka-kultúra területén,⁴¹ a Dél-Dunántúlon,⁴² valamint a korszakban erőteljes Bakony-vidéki kapcsolatokat mutató Dél-Alföld területén is megtaláljuk példányait.⁴³

Északkelet-Magyarországon a késő pilinyi leletegyüttesekben is előfordul, bár nem tartozik a rimaszombati bronzipar tipikus darabjai közé.⁴⁴ A Reinecke BzD–HaA1 időszakra datálható jászberény-cserőhalmi temető 105. sírjában hullámos szárú tüvel került elő,⁴⁵ de Pécelről is tudunk egy párhuzamáról.⁴⁶

A felületén látható poncolt motívumok jellege alapján a rákoscsabai példány alapanyagául gyaníthatóan a korszakban népszerű presztízstárgyként ismert lemezövek,⁴⁷ diadémok szolgálhattak. E készítésechnikai megfigyelést látványosan igazolja a csaknem 200 tölcséres csüngőt tartalmazó pécskai II. kincsben előforduló 25 db díszített példány, melyek mintázata a szintén a depó részét képező lemezöveken alkalmazott díszítőmotívumokra emlékeztet.⁴⁸ Ugyanez mondható el a többi díszített, Kárpát-medencei darabról is.⁴⁹

A többnyire lemezövek, egyéb lemezes tárgyak másodlagos felhasználásával kialakított ékszerek a kor-

³³ Kazár (CSALOG–KEMENCZEI 1966, 13. kép 7); Jászberény (CSALOG–KEMENCZEI 1966, 2. kép 3, 6. kép 10); Pécel (KÖVÁRI 1998, 8. kép 1, 4).

³⁴ TARBAY 2014, 209–210.

³⁵ TARBAY 2015, 92.

³⁶ ILON 1998, 187–188.

³⁷ JANKOVITS–VÁCZI 2014, 190.

³⁸ Füzesabony-Öregdomb (KEMENCZEI 1989, 3. ábra 10).

³⁹ TARBAY 2015, Fig. 10.

⁴⁰ Pénzesgyőr-Pénzeskúton Hulin-típusú tüvel (JANKOVITS 1992, Taf. 40. 8); Farkasgyepű-Pöröserdő I. (KEMENCZEI 1990, Abb. 7. 15–16); Farkasgyepű-Pöröserdő II. lelőhelyen (JANKOVITS 1992, Abb. 28. 9); Jánosházán (JANKOVITS 1992a, Taf. 36. 3) és Bakonyjánán kígyószárú tüvel (JANKOVITS 1992a, Abb. 39. 9).

⁴¹ Dedinka (SK) (PAULÍK 1986, 84, 97, Abb. 4, Abb. 8).

⁴² Sárbogárd-Tringer-tanya (JANKOVITS–VÁCZI 2014, Abb. 2. 6–10, Abb. 4. 1–3); Balatonfüzfő (ILON 2015, Fig. 9. 5–20).

⁴³ Csorva (TROGMAYER 1963, Taf. XXX. 8–10, Taf. XXXIV. 1, 8–13).

⁴⁴ A kultúra korai fázisában gyártott, azaz a Reinecke BzB1-től előforduló, laposabb kialakítású tölcséres lemezékszer másik típusba tartozik (FURMÁNEK 1980, 284; GUBA 2008, 81–82).

⁴⁵ CSALOG–KEMENCZEI 1966, 9. kép 9.

⁴⁶ KÖVÁRI 1998, 5. kép 4.

⁴⁷ TARBAY 2017, 106, 109.

⁴⁸ KEMENCZEI 1991, 34, 8. kép 1–25.

⁴⁹ Gyöngyössolymos IV. kincs (KEMENCZEI 1980, 140, 1. kép a–c); esztergom-szentgyörgymezői kincs (MOZSOLICS 1985, 5, Taf. 137. 22).

szakban megjelenő egyfajta divatot jeleznek. Viseletük valamilyen felsőruházatra varrva képzelhető el, mint azt az egy, Bakony-vidéki leletegyüttes kapcsán készült rekonstrukció mutatja.⁵⁰ A bekarcolt díszű változatok mellett, elsősorban a Felső-Tisza-vidéken az ópályi horizont időszakában tűntek fel olyan hegyesedő végű, tölcséres lemezcsüngők, melyek peremét gyöngysorral díszítették.⁵¹

A péceli leletegyüttesben szereplő, levél alakú csüngőt (6. kép 4) gyakran lándzsa alakú csüngőnek is hívják, de hosszabb, elnyúlt változatát fűzfalevél alakú, rövidebb, tömzsibb változatát babérlevél alakú csüngő elnevezéssel is illetik. A karikából és az ívelt, lándzsahegyre emlékeztető, gyakran a középvonalban futó bordával díszített csüngőtestből álló ékszer – a péceli úti síranyagban is szereplő – profilálatlan nyakrésszel, vagy profilált, nyaktagos változatban került kialakításra. E változatok gyakran együttesen fordulnak elő,⁵² és nem ritka a lemezből hajlított, tölcséres csüngőkkel való megjelenésük sem.⁵³

A tárgytypus első, szórványos példányai a korai halomsíros időszakból ismertek,⁵⁴ de számuk a késő halomsíros időszakban nőtt meg számottevően. Az elsősorban a Dunántúl középső harmadában koncentráló tárgytypus depókból, temetőkből és településekről ismert, de megfigyelhetőek példányai a Dél-Alföldön,⁵⁵ Felvidék, Szlavónia és Erdély területén is.⁵⁶ Középbordás példánya a németbányai település korai periódusában, a Reinecke BzD időszakra datálható szinten került elő.⁵⁷ A kurdi horizont (HaA1) anyagában már folyamatosan csökkenő számban van jelen, de még a fiatalabb urnamezős időszakban is előfordul.⁵⁸ A korai és idősebb urnamezős időszakba datált morva, dél-német, szlavóniai párhuzamok⁵⁹ a tárgytypus Közép-Duna-vidéki eredetét sugallják; egyben a fegyveres elit önkifejeződésének jeleként,⁶⁰ valamint falevélként értelmezve, az ujjászületés szimbólumaként interpretálják.⁶¹ Helyi gyártását bizonyítja egy Szőregről ismert öntőminta.⁶²

Használatukra vonatkozóan bizonyos depókban, összetett kontextusban való előkerülésük szolgáltat információt. Egyes esetekben díszkocsi peremén lévő karikáról csüngtek le,⁶³ máshol bronzláncra felfűzve, általában egy-egy fibulához kapcsolódva⁶⁴ kerültek elő. A pótrétei lelet kapcsán készített viseletrekonstrukcióban csüngős melldísz részeként fordul elő.⁶⁵ Mindezen adatok alapján felmerülhet a péceli úti sírból előkerült bronzláncok (6. kép 1) esetében is a két tárgytypus együttes használata. A bronzláncokkal kombinált más típusú csüngődíszek előfordulása elsősorban az északkelet-magyarországi, a pilinyi kultúra település területén előkerült depókra szorítkozik.⁶⁶

A péceli úton előkerült borotva (6. kép 3) az Európa-szerte ismert kétélű, nyéltüskés, V-alakban bevá-

⁵⁰ JANKOVITS 1992a, Abb. 13. 37.

⁵¹ Felsődobsza-Viss (KEMENCZEI 1984, Taf. LXVa. 7); Mende (KEMENCZEI 1975, 50, 52, Abb. 1, 7).

⁵² Pótréte (MÜLLER 1972, 8. kép 1–9); Ugod-Katonavágás (ILON 1992, 4. tábla 7–9; ILON 2014, Taf. 14. 14–16).

⁵³ Szentkirályszabadja (ILON 1998, Tab. 4–9, Tab. II. 10–14, Tab. III. 24–36); Pótréte (MÜLLER 1972, 8. kép, 1–9, 10. kép, 15–22).

⁵⁴ KOVÁCS 1975, 31. tábla 342: 10.

⁵⁵ Csorva (TROGMAYER 1963, Taf. XXIX. 22).

⁵⁶ MOZSOLICS 1985, 62; VÁCZI 2013, 823; JANKOVITS–VÁCZI 2014, 190.

⁵⁷ ILON 1989, 27, 7. ábra 6.

⁵⁸ FURMÁNEK 1980, 42–43.

⁵⁹ Slavonsky Brod, Brodski Varoš (HR) (CLAUSING 2003, 120–121, Abb. 55. 346–347).

⁶⁰ ILON 2015a, 144.

⁶¹ JANKOVITS 2008, 64.

⁶² MOZSOLICS 1985, 197, Taf. 274. 1a.

⁶³ Skallerup „Trudshøj” (DK) (VORSTEEN 1999, Taf. CXII. 276).

⁶⁴ MOZSOLICS 1985, 62.

⁶⁵ MÜLLER 1972, 8. kép 4–5, 13. kép.

⁶⁶ Borsodgeszt (KEMENCZEI 1984, Taf. XLV. 25); Tibolddaróc (KEMENCZEI 1984, Taf. LV. 1–2); Cserépfalu (KEMENCZEI 1984, Taf. XLIVd. 1).

gott pengevégződésű borotvák⁶⁷ egy átmeneti, a Kárpát-medencében viszonylag ritka, nyugat-európai kapcsolatot mutató variánsa lehet. Míg a nyéltüske alkalmazása e tárgytypusnál már a koszideri időszakban megjelenik,⁶⁸ a penge bevágása csak a Reinecke BzD időszaktól figyelhető meg.⁶⁹ A hozzá legközelebb álló, a pilinyi kultúra második fázisába datálható depókból ismert borotvák markolattüskéje hosszabb és vékonyabb, pengéjük teltebb formájú és bevágásuk jóval mélyebb.⁷⁰ Bajor, osztrák területeken eltérő formájú bevágással és aránylag még mindig széles pengével rendelkező változatok vannak használatban,⁷¹ ugyanakkor viszonylag közeli formai rokonságot mutató példányai Nyugat-Európából, sőt a Brit-szigetekről is ismertek.⁷²

A 2005-ös ásatás során, szintén a feltárt lelőhelyrész délnyugati harmadában napvilágot látott 1400. objektum (1. kép 2: 6) leletei a pilinyi és urnamezős hagyományú fazekas tradíciókat mutató típusok egy objektumon belüli látványos keveredését reprezentálják (8. kép 3–4).

A behúzott peremű, annak külső felületén vízszintes síkozással ellátott tálak (8. kép 3) az urnamezős időszak teljes fennállása alatt előfordulnak, ugyanakkor a meredeken emelkedő, mély tálszerű változatuk⁷³ leggyakrabban az idősebb és átmeneti urnamezős időszakban fordul elő.⁷⁴ A vízszintes síkozás a Reinecke BzD periódus második felében megjelenő díszítésmód, melyet a HaA 1–2 átmeneti időszakban is gyakran alkalmaztak tálak külső peremrészén.⁷⁵ A rákoscsabai példány hasán látható lapos, szegletes kialakítású fogóbütykök az urnamezős kultúra korai–középső időszakában divatosak, később már a lekerekített változatok kerülnek előtérbe.

A kantharosszerűen két, peremből kiinduló, nyakat átívelő, vállra támaszkodó füllel ellátott urna (8. kép 4) viszont az előző táltól eltérően, minden kétséget kizáróan a pilinyi kultúra fazekas művességének terméke. A forma a kultúra első fázisában is létezik,⁷⁶ de ott kevésbé éles hastörésű, és a váll többnyire díszítetlen. A késői időszakban megjelenő, éles hastöréssel jellemezhető példányain viszont már gyakran alkalmazott díszítésmód a váll árkolása. Előfordulnak Kazáron,⁷⁷ Jászberény-Cserőhalmon,⁷⁸ Nagybátonyban.⁷⁹ A Péceli úton előkerült edény késői datálását a felületén látható díszítéskombináció is megerősíti. A nyakon lévő hármás rozettadísz, a vállon elhelyezkedő függőleges állású, rövid, bordaszerű bütyök, a belőle sugarasan kiinduló, bekarcolt vonalkötegek, a borda alatt benyomkodott rozetta motívum és árkolt bütyök kombinációja a fiatalabb pilinyi időszakban jelenik meg⁸⁰ és a korai Kyjatice-kultúra sírjaiban is megtalálható.⁸¹

A szórványként előkerült, visszacsavart végű, kerek átmetszetű, bekarcolt díszű végénél elkalapált nyakperec párhuzamai (6. kép 5) a kissé tömzsibb, kora bronzkori előzményekkel rendelkező típushoz képest már vékonyabb kivitelben készültek, kerek átmetszetűek, díszítettek. Példányait a kurdi horizont

⁶⁷ KEMENCZEI 1984, 24–25.

⁶⁸ KŐSZEGI 1984, Abb. 2. 2.

⁶⁹ TANKÓ 2010, 118.

⁷⁰ Abaujkér (HOLSTE 1951, Taf. XXXIX); Alsódobsza (KEMENCZEI 1984, Taf. XLI. 25; TANKÓ 2010, 118–120; GUBA 2015, 173).

⁷¹ WEBER 1996, 202–203; JOCKENHÖVEL 1971, Taf. 3. 28–33, Taf. 27. 337–338.

⁷² Old Windsor (GB) (JOCKENHÖVEL 1980, Taf. 12. 204).

⁷³ Szigetszentmiklós (V. VADÁSZ 1992, 5. kép 4–6, 9. kép 2, 4).

⁷⁴ V. VADÁSZ 1992, 218.

⁷⁵ Budapest, IV. Káposztásmegyer (KŐSZEGI 1988, 32. tábla 4, 10, 33. tábla 8, 10, 37, tábla 12).

⁷⁶ KEMENCZEI 1967, Abb. 1. 10; FURMÁNEK 1977, 4: amphora-típus.

⁷⁷ CSALOG–KEMENCZEI 1966, 13. kép 3.

⁷⁸ CSALOG–KEMENCZEI 1966, 2. kép 1.

⁷⁹ PATAY 1954, 2. kép 3.

⁸⁰ Bercel-Sáfrányhegy (GUBA 2008, 82, 3. tábla 2).

⁸¹ Szajla (KEMENCZEI 1984, Taf. LXXIX. 2).

HaA1 időszakra tehető leletegyütteseiben találjuk meg,⁸² de előfordulnak pl. a Bakonyi-vidéki halomsírok anyagában⁸³ és a Délvidéken is.⁸⁴

A Péceli úti lelőhely késő bronzkori topográfiájáról a leletanyag értékelése alapján összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az urnamezős jellegű leletek elsősorban a feltárási zóna déli–délkeleti harmadában jelentkeznek (1. kép 2: 1, 2, 3, 6). A keleti szélén előkerült, tisztán urnamezősnek tartható leletegyüttesen kívül gyűjtött, réteganyagként jelentkező leletek hovatartozása azonban bizonytalan. Előbbbitől eltérő karaktert mutat a terület középső–nyugati harmadában napvilágra került, pilinyi kultúrába tartozó sír (1186; 1. kép 2: 4), valamint a pilinyi–urnamezős kevert anyagot adó 1400. objektum (1. kép 2: 6). A két terület között, a középső déli sávban, rétegből származó töredékek a két kultúra együttes jelenlétét mutatják.

A TEMETKEZÉSI RÍTUS⁸⁵

A Péceli úton előkerült sírok kis száma miatt nem lehet messzemenő következtetéseket levonni sem a temetkezési rítusra, sem a temető szerkezetére vonatkozóan. Az 1186. egyetlen, biztosan késő bronzkori, a pilinyi kultúrába tartozó hamvasztásos urnasír esetében az égésnyomokat mutató bronz mellékletek a sírt alkotó közepes méretű urna belsejében, nagyjából a hasvonal magasságában, az emberi kalcinált csontmaradványok között kerültek elő. Ugyanakkor a gépi, és feltételezhetően a korábbi mezőgazdasági bolygatás miatt a sír pontos jelentkezési szintjéről, valamint az urna felső harmadáról nincsenek adataink. A sír rítusáról azonban jelenlegi állapotában is kijelenthető, hogy megfelel a pilinyi kultúra temetőiben általánosnak mondható temetkezési szokásoknak, azaz itt is eredetileg valamilyen edénnyel lefedett urnába helyezték a máglyán megégett emberi maradványokat és sírmellékleteket. A kultúra temetőiben viszonylag gyakori kőpakolás nyomait nem tudtuk megfigyelni, mely elsősorban a kőben szegény vidékre utalhat.⁸⁶ A sír jelentkezési szintjére vonatkozóan csak feltételes megállapításokra szorítkozhatunk, ugyanakkor a bolygatottsága miatt viszonylag kis mélységben lehetett, mely szintén általánosan megfigyelhető jelenség a kultúra temetkezéseinél.⁸⁷ A Péceli úti temetkezés fémmellékletekben való viszonylagos gazdagsága látszólag ellentmond annak a tapasztalatnak, miszerint a kultúra késői periódusában csökken a sírokba helyezett fémek mennyisége,⁸⁸ melyek ekkor már gyakran töredékes állapotban fordulnak elő.⁸⁹ A bronz tárgyakon látható égésnyomok a kultúra temetkezéseinél a hamvak között előkerült fémek esetében figyelhetők meg, szemben a hamvak fölé helyezett mellékletekkel.⁹⁰ Annak ellenére, hogy a temetkezés viszonylag kevés antropológiai információt hordozó embertani anyagot szolgáltatott, a belőle származó borotva alapján valószínűsíthető, hogy az elhunyt férfi lehetett; bár a tárgytypus egy-egy példányát ismerjük feltételezhetően női sírból is.⁹¹

A fenti temetkezéshez való közelsége (2 méter) okán feltételelesen szintén a pilinyi kultúrába sorolható az 1187. szórthamvasztásos sír is (2. kép 2: 5), ahol az égett emberi csontok nagyjából egy szinten, 4–5 cm-rel a sírgödör feneke felett szóródtak, és csupán egy jellegtelen edénytöredék került elő közöttük. A pilinyi

⁸² MOZSOLICS 1985, 60.

⁸³ Csögle (JANKOVITS 1992, Abb. 6. 6).

⁸⁴ CLAUSING 2003, 199–200.

⁸⁵ A temetkezések antropológiai elemzését Merczi Mónika végezte el (MERCZI 2018).

⁸⁶ A kőpakolás szokása ebben az időszakban elsősorban a kőben gazdagabb hegyvidéki területeken lévő lelőhelyeken gyakori (CSALOG–KEMENCZEI 1966, 87).

⁸⁷ A Zagyvapálfalván korábban észlelt jelenség, miszerint a gazdagabb sírokat mélyebbre ásták, nem tekinthető a kultúra egészére nézve általánosnak (KALLI 2014, 112–113).

⁸⁸ Ugyanakkor, mint azt a jászberényi 105. sír is mutatja, előfordulnak ebben az időszakban is viszonylag gazdag fémmellékletekkel ellátott temetkezések (CSALOG–KEMENCZEI 1966, 9. kép 4–6, 8–10).

⁸⁹ KEMENCZEI 1984, 14–15.

⁹⁰ GUBA 2008, 86.

⁹¹ GUBA 2015, 170–173.

kultúra temetőiben meglehetősen ritkán fordulnak elő szórthamvasztásos sírok,⁹² ahol általában a sírgödör aljára szórják a megégett emberi maradványokat.⁹³ A Péceli úti sírból előkerült egyetlen atipikus cseréptörredék talán a más temetőkből ismert, töredékesen a sírokba kerülő edények szokásával függhet össze,⁹⁴ de esetünkben nem zárható ki a mezőgazdasági tevékenység okozta bolygatás sem.⁹⁵

Az 1400., hamvakat nem tartalmazó objektum esetében a jelképes sírként való értelmezés jöhet szóba,⁹⁶ bár a gödör nagyobb mérete ennek a feltételezésnek némileg ellentmond.

A két hamvasztásos sír közelsége esetleg egy vérségi kapcsolaton alapuló sírcsoport létezésére is utalhat, melyre vannak adataink a kultúra más lelőhelyeiről.⁹⁷

A temető szerkezetére és annak kiterjedésére vonatkozóan még ennél is kevesebbet tudunk mondani. Az is kérdés egyelőre, hogy vajon a területen dokumentált igen intenzív császárkori jelenlét az egyedüli oka-e a kisszámú késő bronzkori temetkezésnek? E tényező súlyát mutatja mindenesetre az a megfigyelés, hogy a késő bronzkori sírok és egyéb jelenségek túlnyomó része a szarmata temető és település közötti viszonylag üres, 30 méteres zónában került elő. A kisszámú temetkezés magyarázata lehet ugyanakkor a Rákospatak árterének közelsége is.⁹⁸ A temető kiterjedésére vonatkozó bizonytalanságot tovább növeli, hogy míg keleti irányban topográfiai viszonylag jól adatolt, késő bronzkori területhasználatot nem mutató zónával számolhatunk, addig a hamvasztásos síroktól közvetlen nyugatra eső sávról semmilyen régészeti információval nem rendelkezünk. Az ismert, pilinyi kultúrába tartozó temetők becsült mérete mindenesetre igen tág határok között mozog. Míg egyes lelőhelyek esetében több ezres sírszámú temetőket (Nagybátony: 1500–2000, Zagyvapálfalva: 1000, Šafárikovo [SK]: 10000), addig másokkal kapcsolatban alig pár tucat temetkezést tartalmazó lelőhelyeket feltételezhetünk.⁹⁹

Külön kell szólnunk a Rákoscaba-Péceli úti lelőhelyen feltárt, a 271 dokumentált szarmata temetkezés rítusától élesen elütő két, zsugorított, melléklet nélküli csontvázas sírról is (1. kép 2: 7–8; 7. kép 3–6).¹⁰⁰ Az egymástól alig 2 méterre előkerült 1213. és 1214. számú, Ny/DNy–K/ÉK tájolású temetkezések esetleges késő bronzkori eredetére jelenleg csupán a hamvasztásos sírokhoz való feltűnő közelségük (5 méter) utal.

A pilinyi kultúra temetőiben igen kis számban előforduló csontvázas temetkezési mód elszigetelt jelenségnek számít,¹⁰¹ az így eltemetett személyek társadalmi státuszáról, származásáról meglehetősen keveset tudunk. Jelen pillanatban az esetlegesen a korszak elitjéhez való tartozásukra utaló egyedüli adat az, hogy a kultúra hagyatékának tartott, bronzlemezről készített ékes diadémok¹⁰² feltételezhetően csontvázas sírokhoz tartozhattak. A rákoscabai lelőhely környezetében ugyanakkor két, a pilinyi kultúrába tartozó csontvázas sírt is ismerünk. Aszód-Hunyadi utcában egy ÉNy–DK tájolású, hanyatt fekvő pozícióban eltemetett személy sírja látott napvilágot, melynek jobb alkarja be volt hajlítva; mellé miniatűr csészét, urnát és két huzalkarikát helyeztek.¹⁰³ Feltételezhetően hasonló rítusú volt a Pécel-Bem utcai temetkezés X. sírja is, ám ennek kora már erősen kérdéses.¹⁰⁴ Ezzel együtt kellő mennyiségű összehasonlító anyag és természettudományos vizsgálatok hiányában jelenleg a Péceli úti csontvázas sírok kora eldönthetetlen.

⁹² Nagybátonyban 972 sírból 4 esetben figyelték meg (KEMENCZEI 1967, 263).

⁹³ FURMÁNEK 1977, 337; KEMENCZEI 1984, 14; KALLI 2014, 114.

⁹⁴ GUBA 2008, 86.

⁹⁵ KALLI 2014, 113.

⁹⁶ KEMENCZEI 1984, 15.

⁹⁷ KEMENCZEI 1967, 263.

⁹⁸ Hasonló geomorfológiai viszonyok magyarázhatják a zagyvapálfalvi temető szerkezetében megmutatkozó nagyfokú intenzitáscsökkenést (GUBA–VADAY 2008, 129).

⁹⁹ KEMENCZEI 1984, 14.

¹⁰⁰ A sírok leírását ld. MERCZI 2018.

¹⁰¹ FURMÁNEK 1977, 335.

¹⁰² Istenmezeje, Vácszentlászló (PATAY 1967).

¹⁰³ KÖVÁRI 1998, 44–45.

¹⁰⁴ KÖVÁRI 1998, 49, 57.

A RÁKOS-PATAK VÖLGYE, RÁKOSCSABA–PÉCEL MIKRORÉGIÓ KÉSŐ BRONZKORI TOPOGRÁFIÁJA ÉS TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI TANULSÁGAI

A Rákos-patak a Duna magyarországi szakaszának egyik leghosszabb, bal parti mellékvize, mely felső, észak–déli szakaszán a Gödöllői-dombságot szeli ketté, majd Pécel magasságában nyugati irányba forduló völgye a Pesti-síkság meghatározó morfológiai eleme lesz. Ezen belül, a bemutatott leletegyüttes közvetlen környékét jelentő mikrorégió, azaz a Rákos-patak völgyének Pécel–Rákoscsaba közötti szakasza a Pesti-síkságot keleti irányból lezáró Gödöllői-dombvidék peremén helyezkedik el, és mint ilyen, kiemelt stratégiai fontossággal bír.¹⁰⁵

A Reinecke BzD–HaA1 időszakban, a szóban forgó területtől északkeleti irányban a pilinyi, nyugati és déli irányban az urnamezős kultúrához köthető leletegyüttesek dominanciája figyelhető meg.

A pilinyi kultúra regionálisan elkülönülő, zagyvapálfalvi-csoport néven definiálódó korai közösségeinek nyomai még nem mutathatók ki a régióban, azonban a pilinyi kultúra második fázisában egy viszonylag jól adatolt dél–délnyugati irányú expanzió eredményeképpen¹⁰⁶ leletegyüttesei megjelennek Pest–mege kelet–északkeleti zónájában, a Gödöllői-dombságon, a Galga-mentén, a Rákos-patak felső szakaszán. Jelen pillanatban úgy látszik, itt a Kosd–Vác–Veresegyház–Kerepes–Pécel sáv mentén rajzolódik ki a fiatalabb pilinyi kultúra nyugati határvonala.¹⁰⁷

E vonaltól nyugatra legkésőbb a HaA1–2 időszakban tűnnek fel az idősebb urnamezős kultúra lelőhelyei,¹⁰⁸ majd a váli kultúra időszakában már többségében önálló települések, temetők jelzik a területen a nyugati orientációjú urnamezős megtelepedés folyamatosságát.¹⁰⁹ A határzónában azonban nem határolódik el egymástól élesen a pilinyi és az urnamezős jelenlét, amit vegyes összetételű leletegyüttesek és lelőhelyek bizonyítanak. Pencen, Kosdon a pilinyi és urnamezős sírok vegyesen fordulnak elő, Veresegyháza-Bika-rétről urnamezős sírok és pilinyi jellegű kerámiaanyag egyaránt ismert, Versegen háromszög átmenetű csésze, Aszódról síkozott edénytöredék került elő pilinyi leletkörnyezetben.¹¹⁰ A két eltérő típusú leletanyag jelenlétét mutatják pl. a Gödöllő térségében végzett szisztematikus mikroregionális kutatások eredményei is.¹¹¹ E jelenség azonban nem csupán a pilinyi kultúra délnyugati perifériájára jellemző: hasonló tendencia figyelhető meg a pre-Gáva és a proto-Gáva területiális térnek a pilinyi településterülettel való délkeleti érintkezési zónájában is.¹¹²

Ezek után nem meglepő, hogy a tanulmányban bemutatott rákoscsabai leletegyüttes kapcsán a szűken vett, viszonylag jól kutatott Rákos-patak völgy, Pécel–Rákoscsaba közötti szakaszának topográfiai vizsgálata (9. kép 1) is hasonló eredményt hozott, ahol nem csupán lelőhelyek, hanem néhol a régészeti objektumok szintjén is megfigyelhető az urnamezős–pilinyi együttlés.

Pécel mai településterületének keleti szélén, a patakvölgy déli lejtőjén, a Bem utca 3. és 5. szám alatt késő pilinyi temető lokalizálható, szemben vele, a Rákos-patak északi partszakaszán is a kultúra emléke-nyaga került elő.¹¹³ Tőle nyugatra, alig 1 km-re, a Pesti út 4. szám alól viszont az urnamezős kultúra idősebb

¹⁰⁵ Hasonló regionális jelentőséget tulajdonít Váczi Gábor a békásmegyeri temető népességének a leletanyag kapcsolatrendszer, keveredése és a lelőhely helyzete alapján (VÁCZI 2013b, 51).

¹⁰⁶ KEMENCZEI 1984, 26–27.

¹⁰⁷ KÖVÁRI 1998, 57, 15. kép.

¹⁰⁸ Mende, Pécel (KEMENCZEI 1975, 50–54, Abb. 1–2).

¹⁰⁹ Sashalom (PETRES 1960, Abb. 4. 7); Kerepes-Bazsarózsa utca, Budapest, IV. Káposztásmegyer (KÖSZEGI 1988, 34–38. tábla); Örbottyán-Szada (KÖSZEGI 1988, 47, 111, 48–49. tábla).

¹¹⁰ KÖVÁRI 1980, 8, III. tábla 2; KÖVÁRI 1998, 56.

¹¹¹ KÖVÁRI 2007, 43–44.

¹¹² V. SZABÓ 2017, 239, 242–244; KALLI 2014, 122.

¹¹³ KÖVÁRI 1998, 48–50.

szakaszába sorolható sírlelet ismert.¹¹⁴ Tovább nyugati irányban, a patak déli partszakaszán, a tanulmányban bemutatott pilinyi és idősebb urnamezős leletekkel jellemezhető temető és talán település húzódik.

A mikrorégió késő bronzkori topográfiáját az urnamezős időszakon belül pontosabban meg nem határozható leletegyüttesek tovább színezik. A Pécel területén a topográfiai kutatások eredményeképpen lokalizált kilenc urnamezős lelőhely¹¹⁵ mellett már Budapesten, a Rákoscsaba-Major-hegy déli részén,¹¹⁶ és vele átellenben, a patak túloldalán is¹¹⁷ regisztráltuk az urnamezős megtelepedést. Utóbbtól nyugatra, a Kis-Káros híd utca zónájában az urnamezős kultúra HaA2–B időszakra tehető temetője húzódik.¹¹⁸

E gyorsan változó, mobilis képhez adalékként fontos megemlíteni a mikrorégió területén a fiatalabb pilinyi időszakot megelőző periódus településtörténeti jellemzőit is. A középső bronzkor záró periódusától a késő bronzkor középső szakaszáig terjedő, Reinecke BzB1–C időszakban területünkön még a halomsíros kultúra markáns jelenléte mutatható ki. Rákoscsaba-Major-hegyen a koszideri időszakban induló, nagy kiterjedésű horizontális település ismert,¹¹⁹ ettől kissé nyugati irányban, a Szárny utca–Csordás utca zónájában pedig korai halomsíros temető húzódik.¹²⁰

Pécel–Rákoscsaba mikrorégiójának területe tehát a fentebb vázolt időszakban, azaz a Kr. e. 2. évezred második felében három jelentős kulturális-történeti változást élt meg, melyek a halomsíros–pilinyi–urnamezős kultúrák viszonylag kis területen jelentkező, eltérő irányú hatásmechanizmusokat mutató leleteiben érhetők tetten. E tény elsősorban a terület természetföldrajzi adottságainak, valamint kiemelkedő stratégiai, közlekedésföldrajzi elhelyezkedésének köszönhető, így az innen származó leletek régészeti szempontú vizsgálata újabb adatokat szolgáltat az őskori településtörténet különösen fontos részének tekinthető – ténylegesen mozgó – perifériális zónák kutatásához és a „kulturális határok” kérdésköréhez.¹²¹

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A több ásatási évad során előkerült késő bronzkori leletek feldolgozásra történő átengedéséért Nagy Margitnak és Korom Anitának tartozom köszönettel. A tárgyak fotózását Szilágyi Nóra, rajzolását Kangyal Orsolya végezte, munkájukat ezúton is nagyon köszönöm. Külön köszönettel tartozom Fülöp Kristófnak és Váczi Gábornak hasznos szakmai tanácsaikért.

IRODALOM

- CLAUSING 2003: Clausing, C.: Ein urnenfelderzeitliches Hortfund von Slavonski Bord, Kroatien. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 50:1 (2003) 47–205.
- CSALOG–KEMENCZEI 1966: Csalog Zs. – Kemenczei T.: A Jászberény-cserőhalmi későbronzkori temető (Die spätbronzezeitliche Gräberfeld von Jászberény-Cserőhalom). *Archaeologiai Értesítő* 93 (1966) 65–94.
- FURMÁNEK 1977: Furmánek, V.: Pilinyer Kultur. *Slovenská Archeológia* 25 (1977) 251–370.

¹¹⁴ KEMENCZEI 1975, 65–66.

¹¹⁵ MRT XIII: 19/1, 19/2, 19/12, 19/22, 19/36, 19/39, 19/42, 19/44, 19/48. lelőhelyek.

¹¹⁶ REMÉNYI ET AL. 2006, 175.

¹¹⁷ SZILAS 2001.

¹¹⁸ NAGY 1984.

¹¹⁹ REMÉNYI ET AL. 2006.

¹²⁰ SCHREIBER 1971.

¹²¹ A társadalomtudomány fogalomtárából kölcsönzött globalizáció e problematikát, azaz a globális jellegzetességek helyi adaptációját tér és idő kiterjesztésben próbálja modellezni (ROBERTSON 1995).

- FURMÁNEK 1980: Furmánek, V.: *Die Anhänger in der Slowakei*. Praehistorische Bronzefunde XI:3. München 1980.
- GUBA 2008: Guba Sz.: A pilinyi kultúra temetkezései Bercel-Sáfrányhegy II. lelőhelyén (Die Bestattungen der Piliny-kultur aus Bercel-Sáfrányhegy II.). *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 22 (2009) 67–98.
- GUBA 2015: Guba, Sz.: Eitle Männer, arbeitsame Frauen? Geschlechtsspezifische Gebrauchsgegenstände im Gräberfeld von Zagyvapálfalva (Ungarn). In: *An der Grenze der Bronze- und Eisenzeit. Festschrift für Tibor Kemenczei zum 75. Geburtstag*. Budapest 2015, 167–178.
- GUBA–VADAY 2008: Guba, Sz. – Vaday, A.: Grab- und Bestattungssitten im spätbronzezeitlichen Gräberfeld von Zagyvapálfalva: (NO Ungarn). In: *Funerary Practices of the Bronze and Iron Ages in Central and South-Eastern Europe: Proceedings of the 9th International Colloquium of Funerary Archaeology Bistrita, Romania May 9–11, 2008*. Cluj-Napoca 2008, 125–136.
- HOLSTE 1951: Holste, F.: *Hortfunde Südosteuropas*. Marburg–Lahn 1951.
- HORVÁTH 1994: Horváth L.: Adatok a Délnyugat-Dunántúl késő bronzkorának történetéhez (Angaben zur Geschichte der Spätbronzezeit in SW-Transdanubien). *Zalai Múzeum* 5 (1994) 219–235.
- ILON 1989: Ilon G.: 1989, Adatok az Északnyugat-Dunántúl későbronzkorának bronzművességéhez (Angaben über das Bronzehandwerk aus der Spätbronzezeit nordwestlich jenseits der Donau). *Pápai Múzeumi Értesítő* 2 (1989) 15–32.
- ILON 1992: Ilon G.: Újabb későbronzkori sírok Ugod-Katonavágásról (Neue jungbronzezeitliche Hügelgräber aus Ugod-Katonavágás). *Pápai Múzeumi Értesítő* 3–4 (1992) 85–96.
- ILON 1998: Ilon, G.: Late Bronze Age Bronze Hoard from Szentkirályszabadja, Veszprém County, Hungary. *Specimina Nova* 12 (1998) 181–194.
- ILON 2014: Ilon, G.: Der Anfang der Urnenfelderzeit (Bz D) im Bakonygebirge (Ungarn). Das Gräberfeld und die mehrschichtige Siedlung der Spät-Hügelgräberzeit und der Früh-Urnenfelderzeit in der Gemarkung von Némethánya. In: *The Beginning of the Late Bronze Age between the Eastern Alps and the Danube. Proceedings of the International Conference in Osijek, October 20–22, 2011*. Zbornik Instituta za arheologiju u Zagrebu – Serta Instituti Archeologici 1. Hrsg.: Ložnjak Dizdar D. – Dizdar, M. Zagreb 2014, 101–177.
- ILON 2015: Ilon, G.: Cemetery of the late Tumulus – early Urnfeld period at Balatonfüzfő, Hungary. *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae* Ser. III. No. 3. Budapest 2015, 27–58.
- ILON 2015a: Ilon, G.: Ein spätbronzezeitlicher Tracht-depot aus der Gemarkung von Ménfőcsanak (Nordwest-Transdanubien). In: *Zbornik na pamiatku Jozefa Paulika: štúdie (Gedenkschrift für Jozef Paulik: Studien)*. Zbornik slovenského národného múzea Archeologia Supplementum 9. Bratislava 2015, 139–154.
- JANKOVITS 1992: Jankovits, K.: Spätbronzezeitliche Hügelgräber in der Bakony-Gegend. *Acta Archaeologia Hungarica* 44 (1992) 3–81.
- JANKOVITS 1992a: Jankovits, K.: Spätbronzezeitliche Hügelgräber von Bakonyjákó. *Acta Archaeologia Hungarica* 44 (1992) 261–343.
- JANKOVITS 2008: Jankovits, K.: The symbolism and the wearing fashion of jewellery-pendants during the Bronze Age in Hungary. In: *Prehistoric Art and Ideology: Colloquium (UISPP Session C27). Proceedings of the XVth World Congress (IUSPP) 16*. Ed.: Anati, E. British Archaeological Reports International Series 1872 (2008) 61–71.
- JANKOVITS–VÁCZI 2014: Jankovits, K. – Váczi, G.: Angaben zu den spätbronzezeitlichen Gräbern von Sárbogárd-Tringer-tanya (Kom. Fejér) in Transdanubien. In: *The Beginning of the Late Bronze Age between the Eastern Alps and the Danube: Proceedings of the International conference in Osijek*,

- October 20–22, 2011. Zbornik Instituta za arheologiju u Zagrebu – Serta Instituti Archeologici 1. Hrsg.: Ložnjak Dizdar D. – Dizdar, M. Zagreb 2014, 179–200.
- JOCKENHÖVEL 1971: Jockenhövel, A.: *Die Rasiermesser in Mitteleuropa (Süddeutschland, Tschechoslowakei, Österreich, Schweiz)*. Prähistorische Bronzefunde VIII:1. München 1971.
- JOCKENHÖVEL 1980: Jockenhövel, A.: *Die Rasiermesser in Westeuropa (Westdeutschland, Niederlande, Belgien, Luxemburg, Frankreich, Großbritannien und Irland)*. Prähistorische Bronzefunde VIII:3. München 1980.
- KALICZ-SCHREIBER ET AL. 2010: Kalicz-Schreiber, R. – Kalicz, N. – Váczi, G.: *Ein Gräberfeld der Spätbronzezeit von Budapest-Békásmegyer*. Budapest 2010.
- KALLI 2014: Kalli A.: Késő bronzkori sírok Hernádvécse (Late bronze age graves from Hernádvécse). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 53 (2014) 103–145.
- KEMENCZEI 1967: Kemenczei, T.: Die Zagyvapálfalva-Gruppe der Pilinyer Kultur. *Acta Archaeologica Hungarica* 19 (1967) 229–305.
- KEMENCZEI 1975: Kemenczei, T.: Zur Verbreitung der spätbronzezeitlichen Urnenfelderkultur östlich der Donau. *Folia Archaeologica* 26 (1975) 45–70.
- KEMENCZEI 1980: Kemenczei T.: A Gyöngyössolymos-kishegyi negyedik bronzlelet (Der vierte Bronzefund von Gyöngyössolymos-Kishegy). *Agria – Az Egri Múzeum Évkönyve* 16–17 (1978–1979) 1980, 137–155.
- KEMENCZEI 1984: Kemenczei, T.: *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*. Archaeologica Hungarica 51. Budapest 1984.
- KEMENCZEI 1989: Kemenczei T.: Koravaskori sírleletek az Alföldről az Őskori gyűjteményben (Früheisenzeitliche Grabfunde von der Tiefebene in der Prähistorischen Sammlung). *Folia Archaeologica* 40 (1989) 55–73.
- KEMENCZEI 1990: Kemenczei, T.: Der ungarische Donauraum und seine Beziehungen am Ende der Hügelgräber-Bronzezeit. In: *Beiträge zur Geschichte und Kultur der mitteleuropäischen Bronzezeit*. Hrsg.: Furmánek, V. – Horst, F. Berlin–Nitra 1990, 207–228.
- KEMENCZEI 1991: Kemenczei T.: A pécskai/Pecica II. bronzlelet. *Folia Archaeologica* 42 (1991) 29–50.
- KOROM 2006: Korom A.: Régészeti kutatások az M0 körgyűrű keleti szektorának 06. lelőhelyén (Archaeological investigations at site no. 06 in the eastern sector of the M0 ring highway). *Aquincumi Füzetek* 12 (2006) 181–195.
- KOROM 2014: Korom A.: Budapest XVII. ker., Péceli út, Barátság 1-DN400 köolajvezeték (Hrsz.: 138598/149, 138598/53, 138598/47-48, 138598/162). *Aquincumi Füzetek* 21 (2015) 140–143.
- KOVÁCS 1966: Kovács T.: A halomsíros kultúra leletei az Észak-Alföldön (Die Funde der Hügelgräberkultur [Egyek-Szölőhegy]). *Archaeologiai Értesítő* 93 (1966) 159–199.
- KOVÁCS 1975: Kovács, T.: *Tumulus culture cemeteries of Tiszafüred*. Régészeti Füzetek Ser. II. No. 17. Budapest 1975.
- KŐSZEGI 1984: Kőszegi, F.: Mittelbronzezeitliche Grabfunde aus Budapest X. Bezirk, Jászberényi Strasse. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 4 (1984) 31–40.
- KŐSZEGI 1988: Kőszegi F.: *A Dunántúl története a későbronzkorban (The history of Transdanubia during the Late Bronze Age)*. BTM Műhely 1. Budapest 1988.
- KÖVÁRI 1980: Kövári K.: A pilinyi kultúra települése Aszódon (Die Siedlung der Pilinyer Kultur in Aszód). *Múzeumi Füzetek* 14 (1980) 5–15.
- KÖVÁRI 1998: Kövári K.: A pilinyi kultúra elterjedése Pest megyében. In: *Egy múzeum szolgálatában. Tanulmányok Asztalos István tiszteletére*. Múzeumi Füzetek 14 (1998) 43–74.
- KÖVÁRI 2007: Kövári K.: Gödöllő az őskorban In: *Gödöllő története I. A kezdetektől 1867-ig*. Szerk.: G. Merva M. – Horváth L. Gödöllő 2007, 33–52.

- LOCHNER 1986: Lochner, M.: Das frühurnenfelderzeitliche Gräberfeld von Baierdorf, Niederösterreich – eine Gesamtdarstellung. *Archeologia Austriaca* 70 (1986) 263–293.
- MERCZI 2018: Merczi M.: Újabb adatok a késő bronzkor embertanához (Budapest-Péceli út) (Neue Angaben zur Anthropologie der Spätbronzenzeit [Budapest- Péceli-Straße]. In: *Relationes rerum – Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére* (*Relationes rerum – Archäologische Studien zu Ehren von Margit Nagy*). Főszerk.: Korom A., szerk.: Balogh Cs. – Major B. – Türk A. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 10. Budapest 2018, 85–98.
- MOZSOLICS 1985: Mozsolics, A.: *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfunde von Aranyos, Kurd und Gyermely*. Budapest 1985.
- MRT XIII/3: Dinnyés I. – Kövári K. – Kvassay J. – Miklós Zs. – Tettamanti S. – Torma I.: *Magyarország Régészeti Topográfiája XIII/3. Pest megye régészeti topográfiája. Az aszódi és a gödöllői járás*. Szerk.: Torma I. Budapest 2012.
- MÜLLER 1972: Müller R.: A pótrétei későbronzkori kincslelet (Der spätbronzezeitliche Schatzfund von Pótréte). *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 11 (1972) 59–74.
- NAGY 1984: Nagy M.: 6/3. Budapest, XVII. Rákoscsaba, Kiskároshíd u. *Régészeti Füzetek* Ser. 1. No. 37 (1984) 9.
- NAGY 1996: Nagy M.: Rákosmente története a római és népvándorlás korban. In: *Évszázadok a Rákosmentén*. Szerk.: Kézdi Nagy G. Budapest 1996, 20–31.
- PATAY 1954: Patay P.: Előzetes jelentés a nagybátonyi temető ásatásának eredményéről (Premilinary report on the results of the excavations at the Nagybátony cemetery). *Archaeologiai Értesítő* 81 (1954) 33–49.
- PATAY 1967: Patay P.: Egy miniatűr bronz diadéma (A miniature bronze diadem). *Archaeologiai Értesítő* 94 (1967) 53–58.
- PATEK 1958: Patek E.: A tököli koravaskori urnatemető (Cimetiere a incineration decouvert dans le village de Tököl et datant de la première époque de l'âge de fer). *Budapest Régiségei* 18 (1958) 385–424.
- PAULÍK 1986: Paulik, J.: Čakanska mohyla v Dedinke, okr. Nove Zamky (IV). *Zborník slovenského národného múzea 80 Historia* 26 (1986) 69–112.
- PETRES 1960: Petres É.: Frühneuzeitliches Gräberfeld in Vál. *Alba Regia* 1 (1960) 17–42.
- REMÉNYI ET AL. 2006: Reményi L. – Endrődi A. – Maráz B. – M. Virág Zs.: Régészeti kutatások az M0 körgyűrű keleti szektorának nyomvonalán (Archaeological investigations in the eastern sector of the M0 highway ring). *Aquincumi Füzetek* 12 (2006) 168–182.
- ROBERTSON 1995: Robertson, R.: Glocalization: Time – Space and Homogeneity – Heterogeneity. In: *Global Modernities*. Eds.: Featherstone, M. – Lash, C. – Robertson, R. London 1995, 25–44.
- SCHREIBER 1971: Schreiber R.: Későbronzkori sírleletek Rákoskeresztúrról (Spätbronzezeitliche Grabfunde von Rákoskeresztúr). *Budapest Régiségei* 22 (1971) 293–299.
- SZILAS 2001: Szilas G.: 61. Budapest, Kis Károshíd utca. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2001* (*Archaeological Investigations in Hungary 2001*). Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2001, 152–153.
- SZILAS 2014: Szilas G.: Újabb régészeti kutatások a rákoscsabai szarmata településen (Recent archaeological excavations at the Sarmatian settlement in Rákoscsaba). *Aquincumi Füzetek* 20 (2014) 117–126.
- TANKÓ 2010: Tankó É.: Török, borotvák és sarlók a Piliny-kultúra nagybátonyi urnatemetőjéből (Dolche, Rasiermesser und Sichel aus dem Urnengräberfeld der Pilinyer Kultur in Nagybátony). In: *„Régről kell kezdenünk...”*. *Studia Archaeologica in honorem Pauli Patay – Régészeti tanulmányok Patay Pál tiszteletére*. Szerk.: Guba Sz. – Tankó K. Szécsény 2010, 115–124.
- TARBAY 2014: Tarbay, J. G.: Late Bronze Age depot from the foothills of the Pilis Mountains. *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae* Ser. III. No. 2. Budapest 2014, 179–298.
- TARBAY 2015: Tarbay J. G.: Késő bronzkori depó és sarló alakú tűk Fövenyesről (Magyarország, Veszprém m.) (A Late Bronze Age hoard and sickle-shaped pins from Fövenyes [Hungary, Veszprém

- county])). *Ősrégészeti Levelek* 2015, 84–118.
- TARBAY 2017: Tarbay J. G.: Égitestek, bronzkincsek, rituálék... Késő bronzkori fémleletek Hajdúböszörmény határából: Zelemér és Hetven-Laponyag (Celestial bodies, bronze hoards, rituals... Late Bronze Age metal finds from the surroundings of Hajdúböszörmény: Zelemér and Hetven-Laponyag). In: *A második hajdúböszörményi szitula és kapcsolatrendszere*. Studia Oppidorum Haidonicalium 13 (2017) 105–143.
- TOČÍK 1964: Točík, A.: *Die Gräberfelder der karpatenländischen Hügelgräberkultur*. Fontes Archaeologici Pragenses 7. Praha 1964.
- TROGMAYER 1963: Trogmayer, O.: Beiträge zur Spätbronzezeit des südlichen Teils des ungarischen Tieflandes. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 15 (1963) 85–122.
- V. SZABÓ 1996: V. Szabó G.: A Csorva-csoport és a Gáva-kultúra kutatásának problémái néhány Csongrád megyei leletegyüttes alapján (Forschungsprobleme der Csorva-Gruppe und der Gáva-Kultur aufgrund einiger Fundverbände aus dem Komitat Csongrád). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 2 (1996) 9–109.
- V. SZABÓ 2004: V. Szabó G.: A tiszacsegei edénydepó. Újabb adatok a Tisza-vidéki késő bronzkori edénydeponálás szokásához (Das Gefäßdepot von Tiszacsege. Neue Angaben zur Sitte der spätbronzezeitlichen Gefäßdeponierung in der Theißegend). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10 (2004) 81–113.
- V. SZABÓ 2017: V. Szabó G.: A Gáva-kerámiastílus kora. Az Alföld a hajdúböszörményi szitulák földbe kerülésének időszakában (The age of the Gáva pottery style. The Great Hungarian Plain in the time of the burying of the Hajdúböszörményi situlae). In: *A második hajdúböszörményi szitula és kapcsolatrendszere*. Studia Oppidorum Haidonicalium 13 (2017) 231–278.
- V. VADÁSZ 1992: V. Vadász É.: Későbronzkori település nyomai az M0 autópálya szigetszentmiklósi nyomvonalának közelében (Die spätbronzezeitliche Siedlung von Szigetszentmiklós in der Nähe der Autobahn M0). In: *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán*. BTM Műhely 5 (1992) 211–240.
- VÁCZI 2013: Váczi, G.: Burial of the Late Tumulus–Early Urnfield Period from the Vicinity of Nadap, Hungary. In: *Moments in Time Papers Presented to Pal Raczky on His 60th Birthday*. Eds.: Anders, A. – Kulcsár, G. Budapest 2013, 817–830.
- VÁCZI 2013a: Váczi, G.: Csőtálpas edények Balatonendréd-Öreghegy korai urnamezős korú temetőjében. *Ősrégészeti Levelek* 15 (2013) in print.
- VÁCZI 2013b: Váczi, G.: Cultural connections and interactions in the Late Bronze Age cemetery of Budapest-Békásmegyer, Hungary. In: *Brandbestattungen von der mittleren Donau bis zur Ägäis zwischen 1300 und 750 v. Chr.* Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 77 – Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission 32 (2013) 45–62.
- VOSTEEN 1999: Vosteen, M. U.: *Urgeschichtliche Wagen in Mitteleuropa. Eine archäologische und religionswissenschaftliche Untersuchung neolithischer bis hallstattzeitlicher Befunde*. Freiburger archäologische Studien 3. Freiburg 1999.
- WEBER 1996: Weber, C.: *Die Rasiermesser in Südosteuropa*. Prähistorische Bronzefunde VIII:5. Stuttgart 1996.

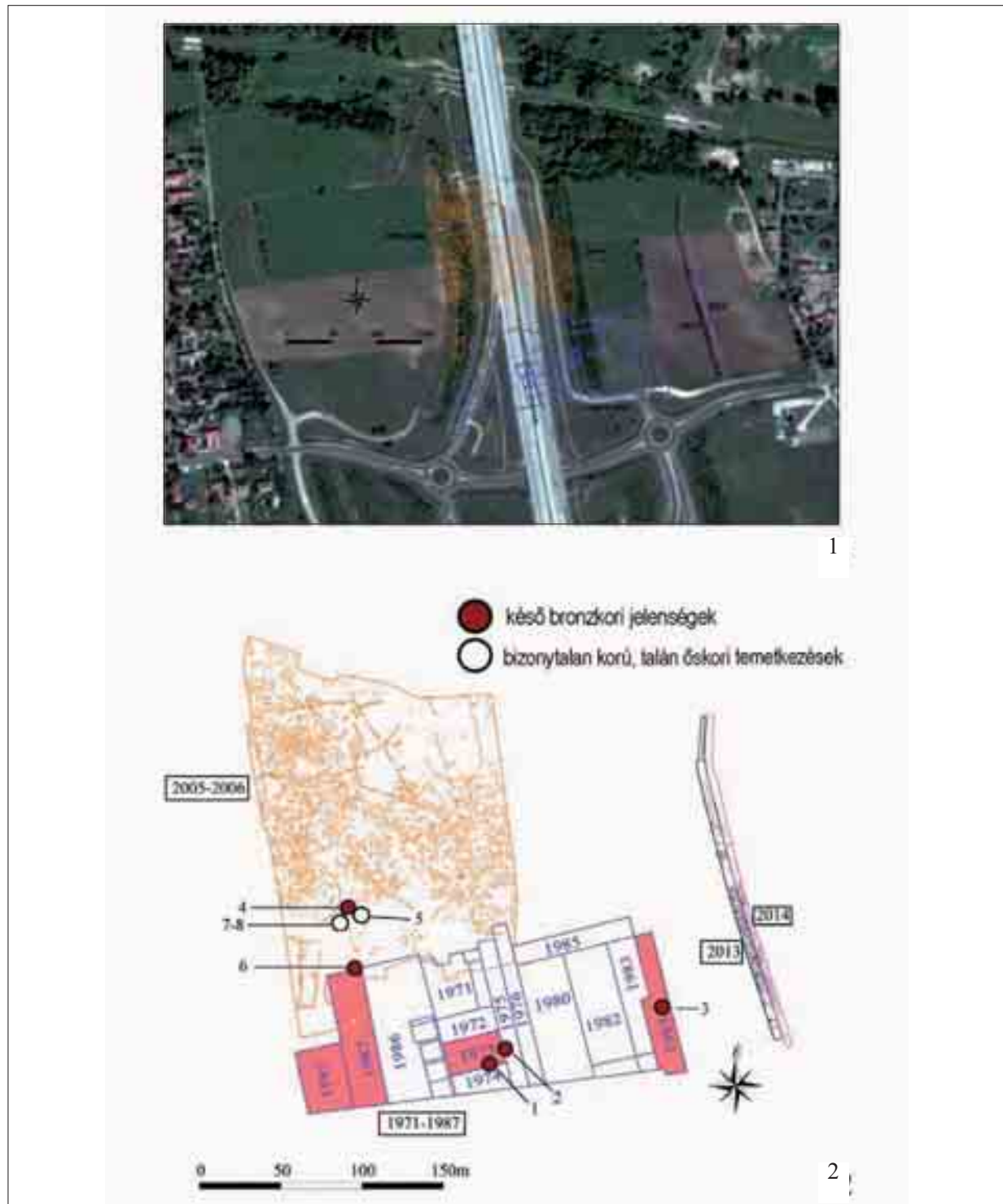
VERFLIESENDE GRENZEN –
DER FUNDORT DER PILINY- UND URNENFELDERKULTUR
IN BUDAPEST, RÁKOSCSABA, PÉCELI-STRASSE (KOM. PEST, UNGARN)

Auf dem Fundort Rákoscsaba-Péceli-Strasse, der sich auf der südlichen Uferstrecke des Rákos-Baches an der Verwaltungsgrenze von Budapest erstreckt, sind mehrere Epochen vertreten. Die ersten Freilegungen wurden zwischen 1971 und 1987 auf der Trasse der heutigen Péceli-Strasse unter der Leitung von Margit Nagy durchgeführt. An diesen Ausgrabungen kamen die Gräber eines kaiserzeitlichen Gräberfeldes mit großer Grabzahl zum Vorschein. Später stieß Anita Korom auf die Reste einer sarmatischen Siedlung nördlich von diesem Areal in den Jahren 2005 und 2006 vor den Bauarbeiten des östlichen Sektors der Autobahn M0.

Im Laufe der Ausgrabungen kamen auch urzeitliche Denkmäler – obwohl in viel kleinerer Anzahl – außer dem barbarischen Fundmaterial ans Tageslicht. Die Erscheinungen gehörten überwiegend zu einer frühbronzezeitlichen Siedlung verstreuter Struktur (Makó-Kultur), aber auch spätbronzezeitliche Objekte kamen im Gebiet des sarmatischen Gräberfeldes und in der 30 m breiten Zone des sich zwischen der Siedlung und dem Gräberfeld erstreckenden, weniger zerstörten Streifens ans Tageslicht.

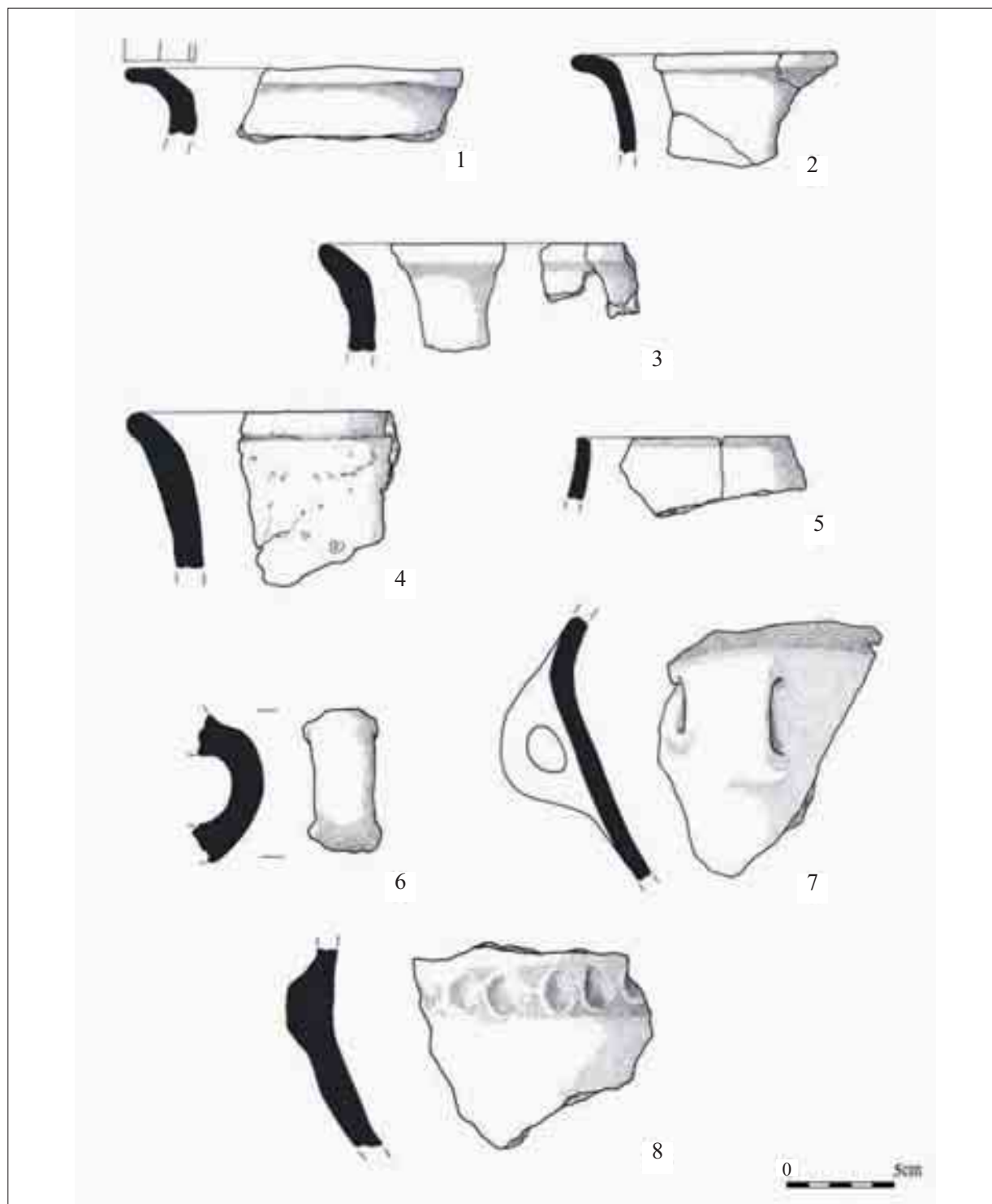
Das in einigen Gruben und einem Brandgrab vorgekommene Fundmaterial kann einheitlich in die ältere Urnenfelderperiode (Reinecke BzD–HaA1) datiert werden, zugleich verfügen die Befunde teils über westliche und teils nordöstliche Orientierung nach der kulturellen Einordnung. Die Form- und Verzierungs-elemente des Keramikmaterials (facettierte Ränder, schräg kannelierte Schulterbruchstücke, eiförmige Töpfe, tiefe Schüssel mit Rohrfuß und kannelierter Schulter) gehören zum Nachlass der älteren Urnenfelderkultur. Eine Schüssel mit eingezogenem, facettiertem Rand gehört zu der Urnenfelderkultur, während das in demselben Objekt gefundene zweihenkelige Urnengefäß mit kannelierter Schulter und Rosettenmotiv auf dem Hals das Produkt der späten Piliny-Kultur ist. Und im Gefäß mit Fußring, das im Brandgrab ebenfalls der Piliny-Kultur freigelegt wurde, kamen für den Kurd-Horizont kennzeichnende bronzene Schmucksachen und Geräte ans Tageslicht (trapezförmige verzierte Bronzeplättchen, Lorbeerblattanhänger, Bronzekette, zweischneidiges Rasiermesser mit Griffdorn).

Nach den heutigen Kenntnissen zeichnete sich die westliche Grenzlinie der jüngeren Piliny-Kultur im Gebiet des Komitates Pest entlang des Streifens Kosd–Vác–Veresegyház–Kerepes–Pécel ab. Der in Rákoscsaba, Péceli-Strasse freigelegte Gräberfeldteil befand sich im südwestlichen Grenzgebiet der Kultur und nach den heutigen Kenntnissen sind ausschließlich zu den Gemeinschaften der frühen Urnenfelderkultur gehörende Fundeinheiten westlich davon bekannt. Auf der Pécel–Rákoscsaba-Strecke fängt es an, sich im Tal des Rákos-Baches eine sehr zusammengesetzte spätbronzezeitliche Siedlungsgeschichte – dank nicht zuletzt der natur- und verkehrsgeographischen Lage strategischer Bedeutung dieses Areals – als Ergebnis der in den letzten Jahren durchgeführten Forschungen abzuzeichnen. In der zweiten Hälfte des 2. Jahrtausends v. Chr. gehörte dieses Gebiet zuerst zur Interessensphäre der Hügelgräberkultur, aber im Laufe von Änderungen sehr schnellen Verlaufs (was die Urzeit betrifft) wurde es die periphere Zone des späten Piliny-Blocks und dann – teils parallel damit – der Teil des Siedlungsgebietes der frühen Urnenfelderkultur.

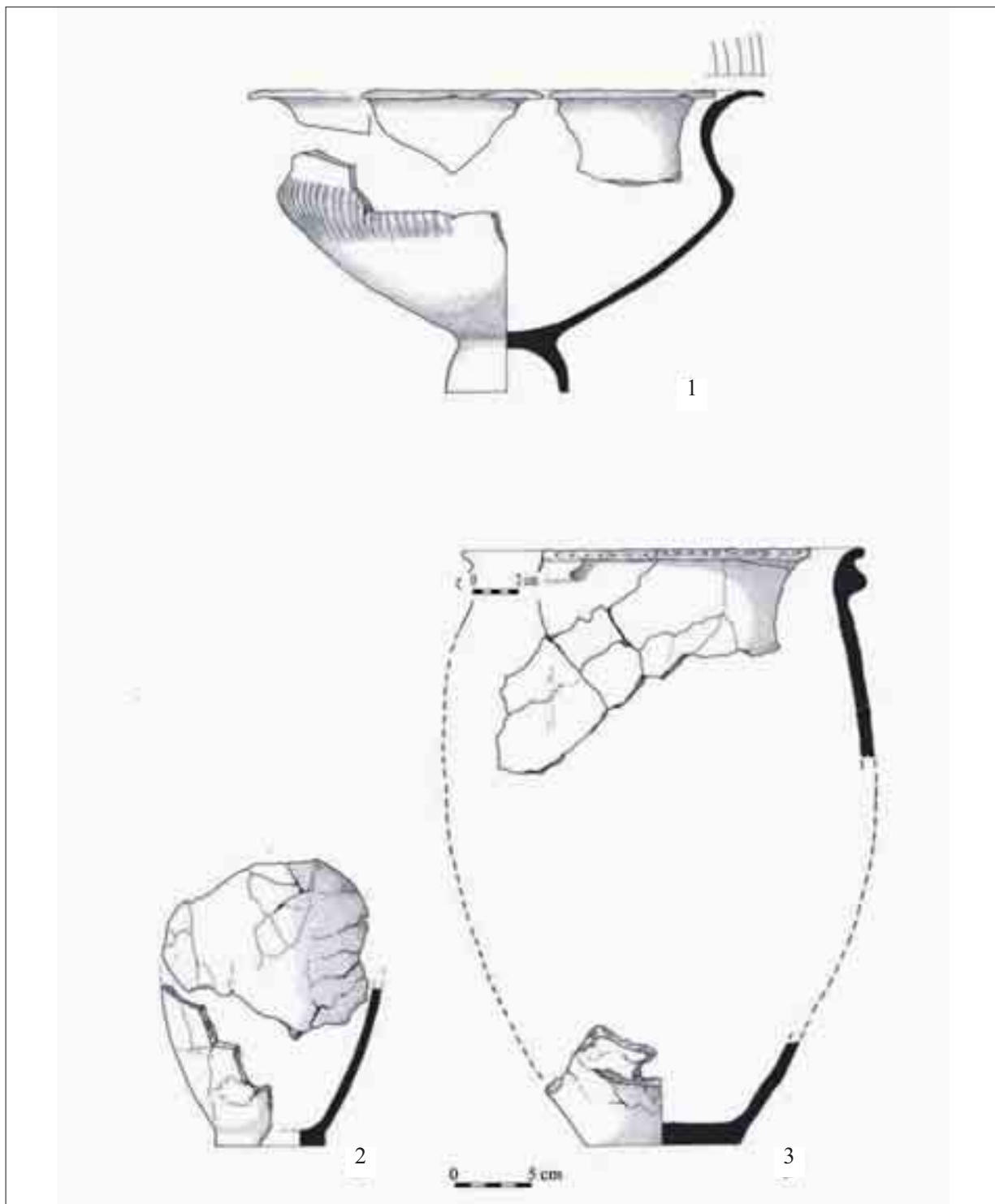

1. kép. 1: A Budapest, XVII. Rákosszaba-Péceli út lelőhelyen végzett feltárások összesítő alaprajza Google-térkép felhasználásával; 2: A késő bronzkori objektumok elhelyezkedése a Péceli úti lelőhelyen

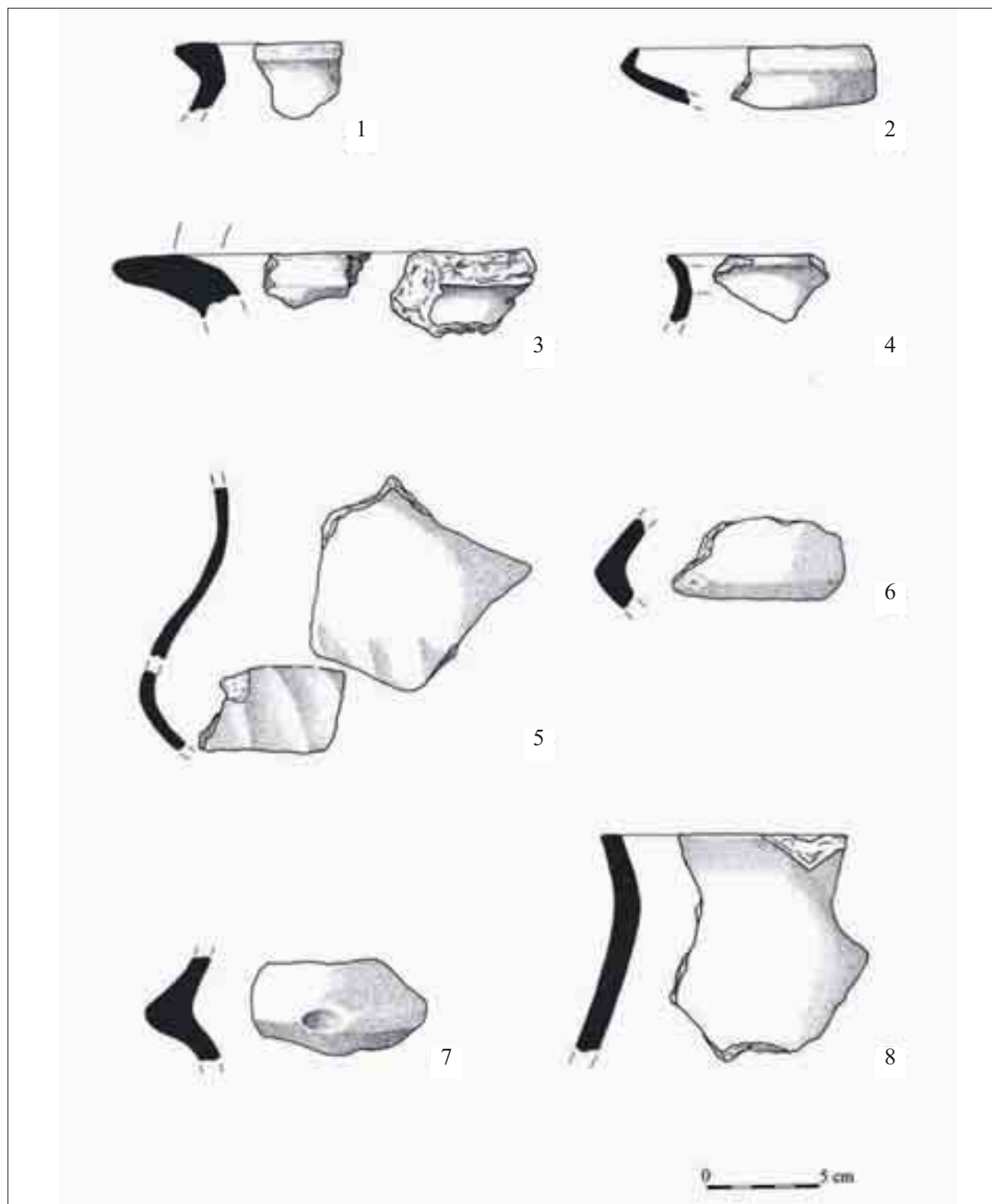
Abb. 1. 1: Gesamtplan der auf dem Fundort Budapest, XVII. Bezirk, Rákosszaba-Péceli-Strasse durchgeführten Freilegungen, mithilfe von Google Maps; 2: Die Lage der spätbronzezeitlichen Objekte auf dem Fundort Péceli-Strasse

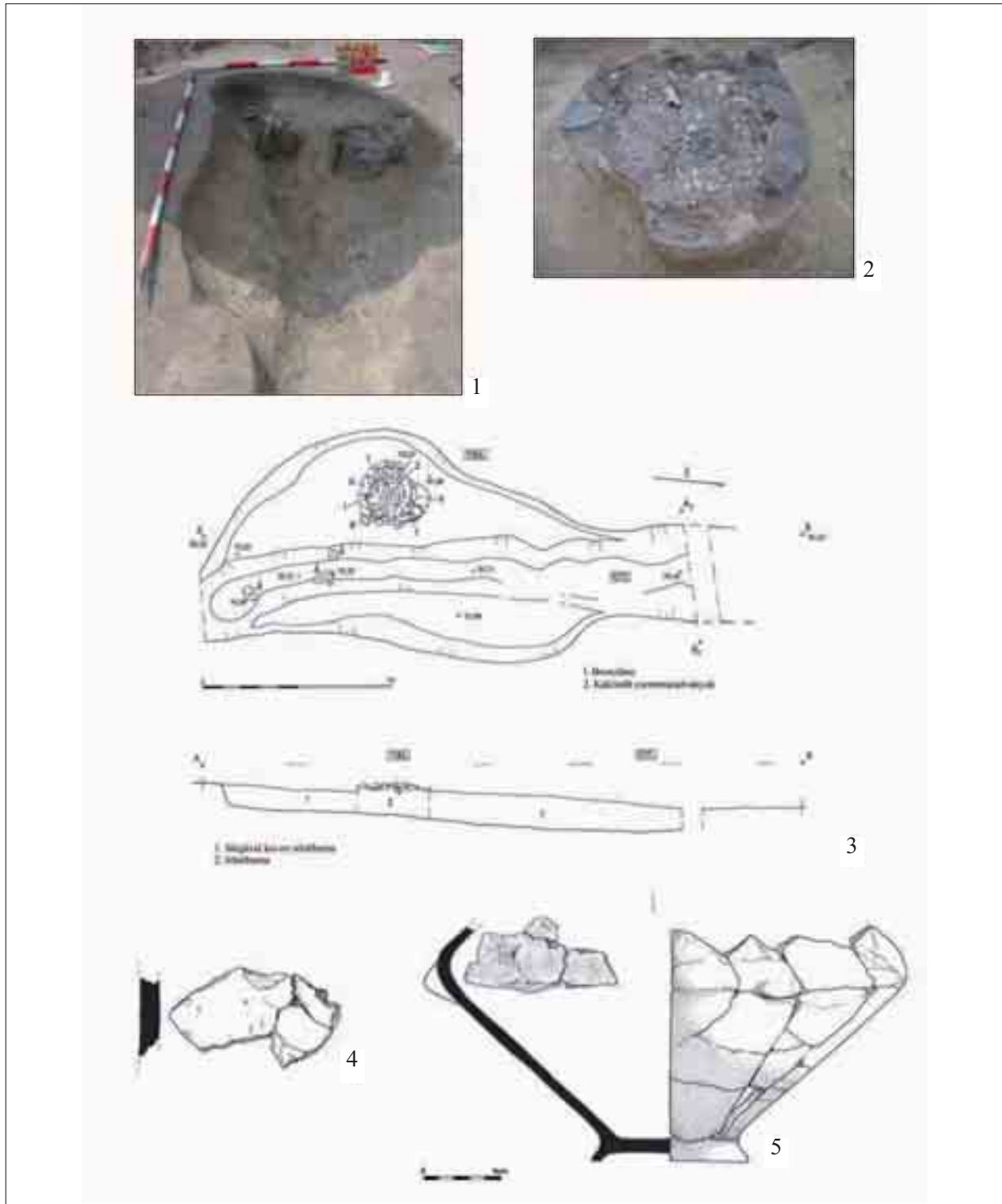
2. kép. Az 1973. évi ásatás során előkerült késő bronzkori leletek
Abb. 2. Die an der Ausgrabung im Jahre 1973 freigelegten spätbronzezeitlichen Funde

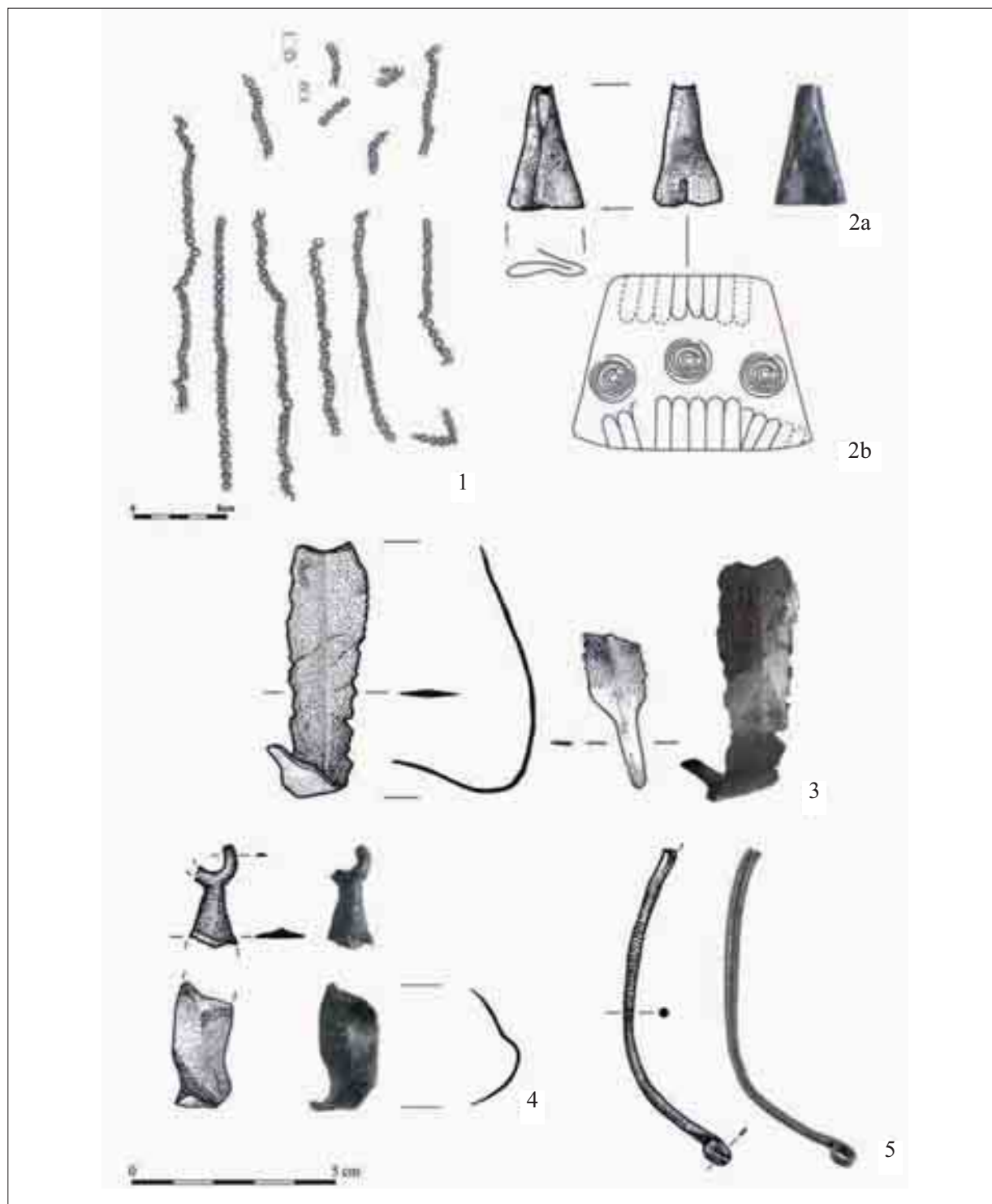
3. kép. Az 1985. évi "A" sír leletei
 Abb. 3. Die Funde des Grabes "A" aus dem Jahr 1985

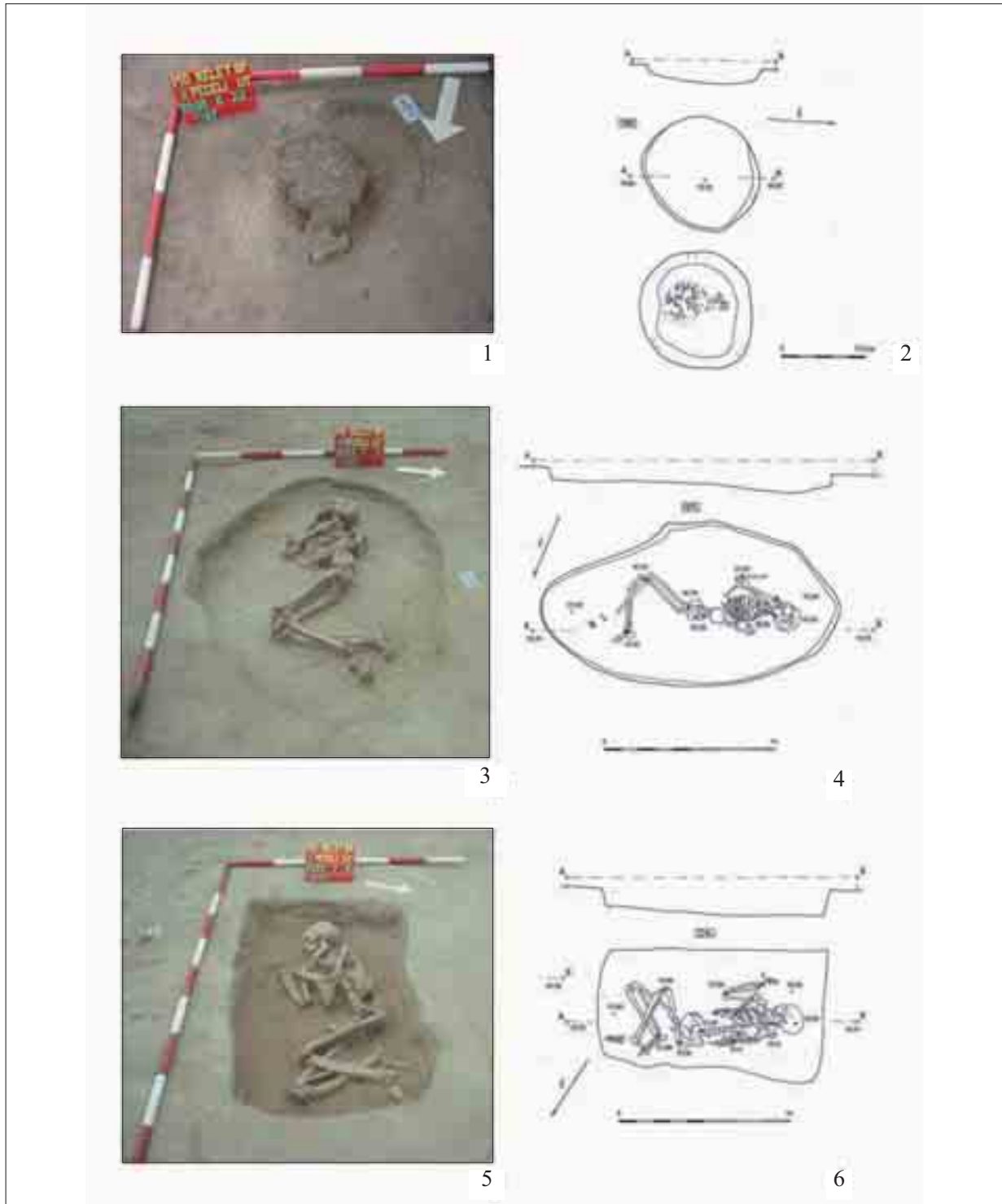
4. kép. Az 1987. évi ásatás késő bronzkori leletanyaga
Abb. 4. Das spätbronzezeitliche Fundmaterial der Ausgrabung im Jahr 1987

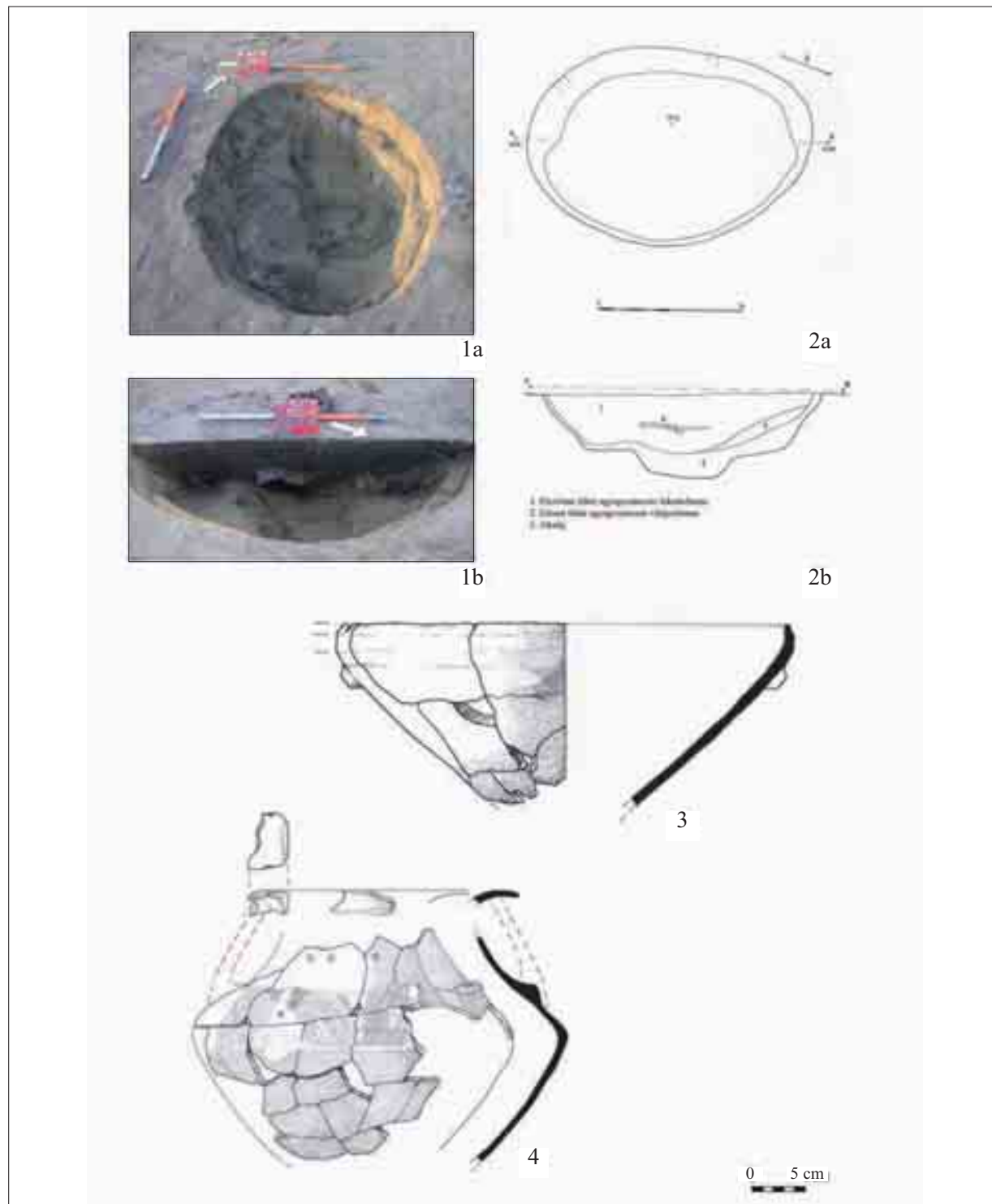
5. kép. 1–3: 1186. sír; 4–5: A sír urnaedénye
 Abb. 5. 1–3: Das Grab 1186; 4–5: Das Urnengefäß des Grabes

6. kép. Az 1186. sír leletanyaga
Abb. 6. Das Fundmaterial des Grabes 1186

7. kép. 1–2: 1187. sír; 3–4: 1213. sír; 5–6: 1214. sír
 Abb. 7. 1–2: Grab 1187; 3–4: Grab 1213; 5–6: Grab 1214

8. kép. Az 1400. gödör és leletanyaga
Abb. 8. Die Grube 1400 und das Fundmaterial daraus

1

2

9. kép. 1: A Rákospatak völgye, Rákoscscaba–Pécel mikrorégió késő bronzkori lelőhelyei: Halomsíros kultúra temetője (■) és telepe (●); késő pilinyi kultúra temetői (■); urnamezős kultúra (Rei Bz BD–HA A) temetői (■); urnamezős kultúra (Ha A2–B) temetője (■); urnamezős kultúra (▲), pilinyi kultúra (▲) és halomsíros kultúra (▲) lelőhelye; 2: A lelőhely mai képe keleti irányból fotózva (Légifotó: Civertan Grafikai Stúdió)

Abb. 9. 1: Die spätbronzezeitlichen Fundorte in der Mikroregion Rákos-Bach-Tal, Rákoscscaba–Pécel: Gräberfeld (■) und Siedlung (●) der Hügelgräberkultur; Gräberfelder der späten Piliny-Kultur (■); Gräberfelder der Urnenfelderkultur (Rei Bz BD–HA A)(■); Gräberfeld der Urnenfelderkultur (Ha A2–B)(■); Fundort der Urnenfelder- (▲), der Piliny- (▲) und der Hügelgräberkultur (▲); 2: Das heutige Bild des Fundortes aus einer östlichen Richtung (Luftfoto: Civertan Grafikai Stúdió)

ÚJABB ADATOK A KÉSŐ BRONZKOR EMBERTANÁHOZ (BUDAPEST-PÉCELI ÚT)

MERCZI MÓNKA*

Absztrakt: Budapest-Péceli úton, az M0 körgyűrű 06. lelőhelyén a pilinyi kultúra időszakából származó két hamvasztásos sírba az embertani vizsgálat eredményei szerint egy-egy 15 évnél idősebb, ismeretlen nemű egyént temettek. A hamvasztásos sírok közelében előkerült 12–14 éves gyermek és a vele valószínűleg rokonságban álló 32–38 éves, hosszúfejű (dolichokran), alacsony termetű nő esetében nem zárható ki, hogy ugyancsak a késő bronzkor időszakában lettek eltemetve.

Kulcsszavak: késő bronzkor, koponya- és vázcsontmérétek, kóros elváltozások

BEVEZETÉS

2005-ben tovább folytatódott az M0 körgyűrű keleti szektorának több lelőhelyre kiterjedő régészeti kutatása. Közülük a Budapest közigazgatási határán belül, Rákoscsabán, a Rákos-patak déli oldalán és a Péceli út északi oldalán elhelyezkedő 06. lelőhelyen négy régészeti korszak telepjelenségeit lehetett elkülöníteni. A feltárt objektumok döntő többségét (95%) a császárkorban létesítették, de a terület már az őskorban is lakott volt. A császárkori teleptől jól elkülönülő, elszórtan elhelyezkedő őskori objektumokat részben a kora bronzkor időszakához (Makó-kultúra), részben a késő bronzkorhoz (urnamezős kultúra) lehetett kötni.¹ A gazdag leletanyagot szolgáltató, nagy kiterjedésű, 2–3. század fordulója és az 5. század eleje közötti időszakban fennállt császárkori telep jelentőségét növeli, hogy korábban már a hozzá tartozó temető is ismertté vált.² A területen a legkésőbbi megtelepedésre az avar kor idején, a 8–9. században került sor.³

A lelőhelyen előkerült temetkezések közül két hamvasztásos és sírt ugyancsak őskoriként határoztak meg. Az 1186. számú urnasír a gépi humuszolás során megsérült, így leletei kimozdultak a helyükről. Az összeroppant urna az emberi csontmaradványok mellett bronzláncot, összehajtogatott bronzkést, koncentrikus körökkel díszített bronzcsüngőt tartalmazott. A fémleletek alapján a halottat a bronzkor késői időszakában temették el.⁴ Ezen belül a sírt a talpgyűrűs, hasvonalán bütykökkel díszített edény a pilinyi kultúra későbbi szakaszához köti.⁵ Az 1187. számú szórthamvas sírban a csontmaradványok a sír közepén egy csomóban, illetve kisebb részt a sírgödör északi részében helyezkedtek el. A sírból az embercsontokon kívül mindössze egy pontosabb időbeli besorolásra alkalmatlan, kézzel formált edénytöredék került elő.⁶

A hamvasztásos síroktól nyugatra, de azok közelében két csontvázast sírt is feltártak. Az 1213. és 1214. sírokban egy-egy zsugorított helyzetű váz feküdt. Az egymástól 3 méter távolságra elhelyezkedő sírok tájolása Ny–K volt. Az 1213. sírban a halottat a jobb oldalára fektették, karjait és lábait behajlították.

* Magyar Nemzeti Múzeum Balassa Bálint Múzeuma, 2500 Esztergom, Mindszenty tér 5. moni.merci@gmail.com

¹ KOROM 2006, 181–183.

² KOROM 2006, 183–193.

³ KOROM 2006, 193–194.

⁴ KOROM 2006, 183.

⁵ SZILAS 2018.

⁶ KOROM 2006, 183; SZILAS 2018.

Az 1214. sírban a háton fekvő halott végtagjait ugyancsak behajlították. Mivel mellékletet egyik temetkezés sem tartalmazott, a sírok korának meghatározása csak természettudományos vizsgálatokkal lehetséges. A zsugorított testhelyzet alapján azonban a sírok nem köthetők a szarmata időszakhoz. A temetkezési rítus mellett a hamvasztásos sírok közelsége is felveti annak lehetőségét, hogy a két halottat ugyancsak a bronzkor késői időszakában (pilinyi kultúra vagy urnamezős kultúra) temették el.⁷

MÓDSZEREK

A csontmaradványok vizsgálatát az alábbi módszerek alkalmazásával végeztem. A gyermekkorú (0–14 éves) halott életkorának becslésénél nemcsak a végtagcsontok hosszát⁸ és a maradó fogak fejlődését,⁹ hanem egyes csontok esetében az alkotórészek összezsugorodásának mértékét¹⁰ is figyelembe lehetett venni. A felnőtt korú (23 évnél idősebb) egyén biológiai életkorának becslése négy korjelző vizsgálatán alapult: a koponyavarratok elcsontosodása a koponya külső felszínén (O), a szeméremcsont (S) felszíni változásai, a karcsont (H) és a combcsont (F) fejének belső szerkezeti változásai.¹¹ Továbbá figyelembe lehetett venni a bordák szegycsont felőli végének alaki változásait is.¹² A morfológiai nem meghatározását, amire 15 éves kor felett van lehetőség, a koponyán és a vázcsontokon található 22 anatómiai jelleg és a csípőlapáti barázda (*sulcus praeauricularis*) vizsgálata alapján végeztem.¹³ A koponya- és vázcsontméretek felvétele R. Martin és K. Saller,¹⁴ osztályeloszlásuk elemzése V. P. Alekszejev és G. F. Debec¹⁵ munkáján alapult. A testmagasságot 4 végtagcsont (kar-, orsó-, comb- és sípcsont) legnagyobb hossza alapján, T. Sjøvold összes rasszra, mindkét nemre kidolgozott képleteivel számítottam.¹⁶ A leletanyag bemutatása során, amire a kis esetszám miatt síronként kerül sor, a csontváz as sírok esetében Éry Kinga, Marcsik Antónia és Szalai Ferenc útmutatásaihoz igazodtam.¹⁷ A hamvasztásos sírok vizsgálatánál Nemeskéri János és Harsányi László munkájára támaszkodtam.¹⁸

A HAMVASZTÁSOS SÍROK VIZSGÁLATÁNAK EREDMÉNYEI

1186. SÍR

Az embertani vizsgálatra került kis mennyiségű hamvasztott csontmaradvány többnyire fehéres szürke színű, de előfordulnak feketés szürke és barna színű csontdarabok is. A leletanyag nagyobb részben 1 cm-nél kisebb töredékből áll (hypermikrofragmentált, illetve mikrofragmentált), a sírfótón azonban néhány nagyobb méretű hosszúcsont töredék is látható. A hamvak között szinte alig található koponyatöredék, a fogak közül egy felső kisörlő és több nagyörlő gyökerei maradtak meg. A hamvasztott csontmaradványok s.: 107,63 gr.

⁷ A sírok keltezésének kérdéséhez ld. SZILAS 2018. Feltételeken ugyancsak a lelőhely őskori jelenségei közé sorolja a temetkezéseket KOROM 2006, 182.

⁸ STLOUKAL–HANÁKOVÁ 1978, 53–69.

⁹ SCHOUR–MASSLER 1941, 1153–1160.

¹⁰ SCHINZ ET AL. 1952; FEREMBACH ET AL. 1979, 1–32; SCHEUER–BLACK 2004.

¹¹ NEMESKÉRI ET AL. 1960, 103–115.

¹² IŞCAN ET AL. 1985, 853–863.

¹³ ÉRY ET AL. 1963, 41–90.

¹⁴ MARTIN–SALLER 1957.

¹⁵ ALEKSZEJEV–DEBEC 1964.

¹⁶ SJØVOLD 1990, 431–447.

¹⁷ ÉRY ET AL. 2008, 32–36.

¹⁸ NEMESKÉRI–HARSÁNYI 1968.

A *postcraniális* vázhoz köthető maradványok esetében csak ritkán lehetett eldönteni, hogy az egyes töredékek a váz mely eleméhez tartozhattak. A csonttöredékeken kóros elváltozást nem lehetett felfedezni. Az azonosítható kéz- vagy lábközépcsont esetében a csont vizsgálható végrésze (*epifízis*) már hozzacsontosodott a csonttesthez (*diafízis*), és zártak a foggyökerek csúcsai is. Mindezek alapján feltételezhető, hogy az urnasír egy 15 évnél idősebb, meghatározhatatlan nemű egyén maradványait tartalmazta.

1187. SÍR

A szórt hamvas sírból származó, embertani vizsgálatra került szürkésfehér színű csontmaradványok mérete jóval változatosabb, mint az előző sír esetében. A töredékek között 3–5 cm-es darabok is előfordulnak, az 1 cm-nél kisebb töredékek aránya viszont jóval alacsonyabb (mikro- és mesofragmentáltság). A koponya alkotórészei közül a halántékcsontról sziklacsonti része (*pars petrosa*), valamint nyakcsirtöredékek ismerhetők fel, az utóbbi esetében a varrat (lambdavarrat) is vizsgálható. Az előző sírhoz hasonlóan a fogakból (kis- és nagyörlők) csak a gyökerek maradtak meg. A *postcraniális* vázhoz sorolható töredékek között a 2. nyakcsigolya (*epistropheus*) és egy alsóbb nyakcsigolya viszonylag kisméretű teste ismerhető fel. A 2. nyakcsigolya esetében az ún. fognyúlvány (*dens epistrophei*) és mellékmag (*apex*) már összecsontosodtak. A hosszúcsontok közül alkar- és sípcsonttöredékek azonosíthatók, de előfordulnak ujjpercek is. A csontmaradványokon kóros elváltozást nem lehetett felfedezni. A leletanyag s.: 150,05 gr.

Az életkorbecslésnél a kiindulópontot ebben az esetben is az ujjpercek jelentik, amelyeknél a diafízis és az epifízisek már összecsontosodtak egymással. Ez jelzi, hogy ebbe a sírba is egy felnőtt korú, 15 évesnél idősebb egyént temettek. A vizsgálható lambdavarrat-szakaszok még nyitottak, de a varrat olyan részéről származnak, amelyek csak idősebb korban csontosodnak el, így az életkor pontosabb becslését nem teszik lehetővé. A halott nemének megállapításához ebben az esetben sem lehetett támpontot találni.

A CSONTVÁZAS SÍROK VIZSGÁLATÁNAK EREDMÉNYEI

1213. SÍR

A zsugorított helyzetű, jobb oldalára fektetett egyén váza csaknem teljesnek tekinthető. Hiányosságokat a baloldalon lehetett felfedezni, ahol a hosszúcsontok közül az orsócsont és a szárkapocscsont hiányoztak, de a kéz és a láb csontozata sem volt teljes. A meglévő csontok is sok esetben sérültek, hiányosak, és ugyanez érvényes a koponyára is (2. kép 3). Ez utóbbi ugyancsak a baloldalon, a falcsonton és az arci részen sérült. Az állkapocs bal oldali 2. kisörlő mögötti része a benne lévő fogakkal együtt letört, elveszett. A fogazatot tekintve a felső fogívből a metszők hiányoznak. Az alsó fogív esetében a jobb oldali negyed teljes, a baloldalon a 2. kisörlő és a nagyörlők hiányoznak (= *post mortem* fogvesztés). A halott helyzetéből következő hiányosságok nagy része már a dokumentáláskor is észlelhető volt.

Életkor és nem

A sírban eltemetett egyén még gyermekkorú, 15 év alatti volt, amit jelez az, hogy esetében a hosszúcsontok *diafízisei* és *epifízisei*, valamint a medencét alkotó csípő-, ülő- és szeméremcsont (*os ileum*, *os ischii*, *os pubis*) még nem csontosodtak össze egymással. A hosszúcsontok végeinek sérülése miatt csak a kar- és a combcsontok *diafízisének* hosszát lehetett lemérni. A karcsont hossza alapján a gyermek életkorát 12–14 évesre, a combcsont alapján 11–14 évesre lehetett becsülni. A gyermek fogazatából a tejfogak már hiányoznak, a maradék fogak esetében a koronák és a gyökerek fejlődése egyaránt befejeződött. Ez megerősíti azt, hogy a gyermek 11–12 éves kornál nem lehetett fiatalabb.

Életkorának becslésénél további segítséget nyújtott a 2. nyakcsigolya, amelynél a fognyúlvány és a mellékmag már összezsontosodott egymással. Ez arra utal, hogy a sírban nyugvó gyermek nem lehetett fiatalabb 12 éves kornál.¹⁹

A végtagcsontok hosszát, a fogak fejlettségét és az egyes csontrészek elcsontosodásának mértékét együttesen megvizsgálva életkorát 12–14 éves korra becsülhetjük. Mivel 15 éves kor alatt a férfiak és nők csontjain számottevő, szemmel látható eltérés nem mutatható ki, a gyermek nemének meghatározása hagyományos antropológiai módszerekkel nem lehetséges.

Kóros elváltozások, anatómiai variációk

A csontokon szabad szemmel történő vizsgálattal is fel lehetett fedezni néhány kóros elváltozást, illetve a szervezet fiziológiás működését többnyire nem befolyásoló anatómiai variációt.²⁰ A koponyafal szivacsos állományának megvastagodását, amit elsősorban a falcsontok törésfelületén lehetett észlelni, feltehetően vérszegénység okozta. A betegség kiváltó okai között gyakran szerepel a vashiány (vashiányos *anaemia*), ami vashiányos táplálkozás, illetve vasszívódási zavar következménye egyaránt lehet.²¹

A nyakcsigolyák közül a jobboldalon a 3., a baloldalon pedig az 5. nyakcsigolya oldalsó csigolyalyukát (*foramen transversarium*) egy-egy keskeny csonthíd két részre osztotta.²²

A hosszúcsontok közül mindkét karcsonton, a könyökárok (*fossa olecrani*) területén 9×7 , illetve 9×8 mm-es perforáció látható.²³ Méretük alapján azonban nem zárható ki, hogy részben posztmortálisan jöttek létre.

A fogazatot tekintve a jobb alsó szemfog gyökere az alsó harmadban kettéosztott volt (2. kép 1–2). Az alsó szemfogakon a számfeletti gyökér gyakorisága az irodalmi adatok szerint 1,0–10,0% között mozog. Számadatok tanúsága alapján ez a rendellenesség, amely többnyire a gyökér alsó felét érinti, nőknél figyelhető meg nagyobb arányban.²⁴ Rendellenes állású fogakra ugyancsak az alsó fogsorban lehetett példát találni, ahol a jobb és bal oldali 2. metsző kb. 45 fokban elfordult.

1214. SÍR

Az ugyancsak zsugorított helyzetben eltemetett váz csontjai közül a szegycsont, a jobb oldali térdkalács és a szeméremcsont hiányoznak, ezek egy része már a sírfotón sem látszik. A meglévő csontok a gyermek vázához hasonló megtartási állapottal jellemezhetők, így ebben az esetben is gyakori volt a hosszúcsontok szivacsos állományban gazdagabb végeinek töredékessége. Igen rossz állapotban lehetett felszedni a csigolyákat és a keresztcsontot, a koponyát viszont jobb megtartás jellemzi. A fogak közül posztmortálisan a felső fogsorból a jobb oldali 2. metsző, valamint a bölcsességfog, a baloldalon pedig a három frontfog (a két metsző- és a szemfog) veszték el, az alsó fogsorból pedig a bal 1. metsző hiányzik.

Életkor és nem

A halott életkorának becslésénél a kiindulópontot az egymással teljesen összezsontosodott *diafizisek* és *epifizisek* jelentik, ami jelzi, hogy a halott felnőtt korú, azaz 23 évesnél idősebb volt. Életkorának becsléséhez a Nemeskéri János, Harsányi László és Acsádi György szerint szükséges korjelzők közül a koponya-

¹⁹ SCHEUER–BLACK 2004, 202.

²⁰ JÓZSA 2006, 55.

²¹ JÓZSA 2006, 141–142; CARLI–THIELE 1996, 196–218.

²² FINNEGAN–FAUST 1974, 18, Fig. 11D.

²³ FINNEGAN–FAUST 1974, 10, Fig. 3D.

²⁴ KOCIS 1994, 87, 90–93.

varratok a külső felszínen még csaknem teljesen nyitottak voltak (I. fázis), de a belső felszínen is csak a nyílvarrat elülső szakasza csontosodott el. A szeméremcsont kis töredékén még megfigyelhető vízszintes bordázottság (II. fázis), a combcsont esetében viszont már megindult a szivacsos állomány felritkulása (el-sősorban a nyaki részen) és a kérgi rész elvékonyodása (III. fázis). A három korjelző alapján (az alsó értékek átlagát véve) a halott életkorát 32–38 évre lehet becsülni, ami alapján *adultus* korcsoportba (23–39 év) sorolható. Fogazata közepes mértékben (*abrasio media*) kopott,²⁵ a vizsgálható bordavégen szélesebb U alakú gödör és a perem cakkosságának hiánya figyelhető meg (V. fázis), ami nem mond ellent a három korjelző alapján becsült életkornak.

A halott koponyájának jobb megtartását jelzi, hogy rajta mind a 12 nemi jelleget vizsgálni lehetett, amelyek nőies (–1) vagy semleges (0) megjelenési formát mutattak. Átlagértékük –0,67, ami alapján a koponya összességében mérsékelten nőiesnek tekinthető. A vázcsontok 11 nemi jellege közül 7 volt vizsgálható, ezek nőies (–1 vagy –2) megjelenési formát mutattak. A jellegek –1,14-es átlaga alapján a váz feminitása kifejezettebb. Az összesen vizsgálható 19 bélyeg alapján kapott –0,84-es átlagérték ugyancsak a csontváz nőies voltát mutatja. A leginkább nőies jellegeknek az ülőcsonti nagybevágás (Nr. 17: *incisura ischiadica major*) és a csípőlapáti barázda (Nr. 23: *sulcus praeauricularis*) bizonyultak.

A koponya méret és alak szerinti jellemzői

A jó megtartású koponya (2. kép 5–6) a méretek osztályértékei (1. táblázat) alapján hosszú (M1), középszéles (M8) és magas (M17, M20) volt. A további hosszúsági méreteket tekintve a koponyaalap (M5) és az arckoponya (M40) egyaránt igen hosszúnak bizonyultak. A koponya relatív hosszát kifejező, a koponya legnagyobb szélességéből és legnagyobb hosszából számított ún. koponyajelző alapján (M8:M1) a nő koponyája ugyancsak hosszúnak (*dolichokran*) tekinthető. A magasság–hosszúsági jelzők (M17:M1, M20:M1) alapján a koponya oldalnézetben közép magas (*orthokran*), a magasság–szélességi jelzők alapján (M17:M8, M20:M8) nyakszirti nézetben viszont magas (*akrokran*) volt.

A további szélességi méreteket tekintve – a koponya legnagyobb szélességéhez (M8) hasonlóan – ugyancsak közepesen széles volt a homlok (M9) és a szemüreg is (M51); az orr (M54) és az állkapocs-szögletek közötti távolság (M66) osztályértékei viszont keskeny mérettartományba estek. A magassági méretek alapján az egész- (M47) és a felsőarc (M48), valamint az orr (M55) egyaránt közép magas, a szemüreg (M52) viszont alacsony volt. A homlok nemcsak abszolút méretét tekintve, hanem a koponyához viszonyítva is (M9:M8) középszélesnek (*metriometop*) bizonyult. Az arckoponya esetében – a bal oldali járomív töredékessége miatt – az egész- és felsőarc relatív magassága (M47:M45, illetve M48:M45) nem vizsgálható. A szemüreg nemcsak a magassági méret osztályértéke alapján, hanem a magasságot a szélességhez viszonyítva is (M52:M51) alacsonynak (*chamaekonch*) tekinthető. Az orr esetében a szélesség–magassági jelző (M54:M55) ugyancsak az orr keskeny voltát (*leptorrhin*) erősíti meg. A szögértékek szerint az egészarc (M72) függélyes, az orr kiemelkedése (M75/1) közepes mértékű. A koponya térfogata (M38) közepes.

A koponya – alaki jellemzőit tekintve – felülnézetben *ovoid*, hátulnézetben ház alakú. Oldalnézetben a nyakszirt lekerekített (*curvoccipital*), a lambdavarratban (*sutura lambdoidea*) nem alakultak ki varratcsontok. A homlok mérsékelten hátrafutó, a csontot függőlegesen kétfelé osztó varrat (*sutura metopica*) nem maradt meg. A tarhely (*glabella*) gyengén fejlett, ezzel összefüggésben az orrgyök sekély, az orrprofil homorú-domború, az elülső csontos orrtővis (*spina nasalis anterior*) fejlettsége nem vizsgálható, a felső fogív erősen előreálló. Az orrcsontok széles homokóra alakúak, az orrnyílás alsó pereme (*apertura piriformis*) enyhén árkolt (*fossa praenasalis*). A szemüregek alakja átmenetet mutat a szegletes és a kerek forma között, a szemfogi árok (*fossa canina*) mély, a felső fogív beívelő.

²⁵ HUSZÁR 1976.

A vázcsontok méret szerinti jellemzői (2. táblázat)

A kulcsontok esetében a csontok legnagyobb hossza csak a baloldalon volt mérhető. Ennek értékét a csonttest közepén mért kerületértékkel ($M6:M1 = 21,64$) összevetve megállapítható, hogy a csont karcsú volt. A karcsontok és a sípcsontok legnagyobb hosszát egyik oldalon sem lehetett mérni. A csonttest legkisebb kerületének értékei a karcsont esetében arra engednek következtetni, hogy ez a csont is legfeljebb közepesen vaskos lehetett. Az orsócsontok azonos hosszúságúak. A combcsont esetében a csont legnagyobb hosszát csak a jobb oldalon lehetett lemérni. Az orsó- és a combcsont legnagyobb hosszából számított testmagasság értéke 147,00 cm, ami alapján a sírba temetett nő alacsony termetű volt. A két csont közül az orsócsont szolgáltatta a magasabb termetértéket.

Kóros elváltozások, anatómiai variációk

A kóros elváltozások közül a felnőtt nő csontjain elsősorban ízületi megbetegedéseket lehetett észlelni. A csigolyák közötti porckorongok károsodására lehet visszavezetni a csigolyatesteken képződött csontperemeket, csőrszerű kinövéseket.²⁶ Ez az elváltozás enyhe formában egy felsőbb hátcsigolyán, közepes súlyosságú formában pedig a 3–5. ágyékcsigolyák testének felső peremén mutatkozott (1. kép 7). A csigolyák töredékessége alapján azonban elképzelhető, hogy a megbetegedés további csigolyákat is érintett. A nagyízületek közül erőteljes peremképződés²⁷ figyelhető meg a jobb térdízületben, a comb- (1. kép 4–5) és sípcsonton egyaránt. A sípcsont esetében az ízületi felszín belső oldala – a *condylus medialis* belső peremrésze (1. kép 6) – is fényesre kopott (*eburneatio*). A bal térdízületben mindössze kisfokú perem képződése észlelhető. A viszonylag fiatal (*adultus*) korú halott esetében az ízületi (különösen a térdízületi) megbetegedések előrehaladott volta az érintett testrészek (hát, jobb térd) igen nagyfokú igénybevételét jelzi.

A gyermekhez hasonlóan a felnőtt nőnél is meg lehetett megfigyelni a nyakcsigolyák oldalsó csigolyalyukainak kettéosztottságát, ami a jobboldalon az 5., a baloldalon a 6–7. csigolyákon alakult ki. Emellett csonthiány (7×4 , illetve 5×3 mm) mutatkozott mindkét könyökárokban (*perforatio fossa olcerani*; 1. kép 3). A jobb kulcsontban csatorna (*canalis intraclavicularis*; 1. kép 1–2) alakult ki.²⁸ Ezt a férfiaknál nagyobb arányban előforduló jelenséget²⁹ a gyermeknél nem lehetett észlelni. Járulékos ízületi felszín a jobb medencecsonton, a keresztcsont ízesülési helye mögött (*facies auricularis*) jött létre.³⁰ Ugyanezen a helyen a bal medence sérült, de valószínűsíthető, hogy a jelenség szimmetrikusan lépett fel.

A koponya anatómiai variációit tekintve mindkét szemüreg felső peremén, az orrüreg felé eső részen egy-egy félköríves bemélyedés (*incisura frontalis*) mutatkozott.³¹ Ezen a helyen, a gyermek koponyáján is fel lehet fedezni egy-egy igen sekély, szinte alig kivehető bemélyedést.

Az alsó frontfogakon egy-egy bemélyülő, vízszintes árok zománckárosodásra (fogzománc *hypoplasia*) utal,³² ami az árkok elhelyezkedése alapján 2–3 éves kor körül keletkezhetett (2. kép 4). Az elváltozás táplálkozási hiányosságok, vitaminhiány, heveny és idült fertőző betegségek következtében alakulhat ki.³³ A fogak közül a jobb alsó 2. nagyőrlő, és talán a bal alsó bölcsességfog is még a nő életében kihullott.

²⁶ STEINBOCK 1976, 287–289; MARCSIK 1996, 243–244.

²⁷ STEINBOCK 1976, 278–286; MARCSIK 1996, 244.

²⁸ ÉRY 1990, 221–225.

²⁹ ÉRY 1990, 221.

³⁰ FINNEGAN–FAUST 1974, 11, Fig. 5a.

³¹ REINHARD–RÖSING 1985, 12–16.

³² CARLI–THIELE 1996, 168, 174–178; JÓZSA 2006, 133.

³³ JÓZSA 2006, 133.

Szuvasodás³⁴ a jobb alsó 1. nagyírló belső (*mesialis*) oldalán lépett fel. A fogköképződés³⁵ valószínűleg a teljes fogazatra kiterjedt, de mára jórészt csak a frontfogakon maradt meg. A fogazati rendellenességek közül számfeletti gyökér fordult elő, ami a gyermekhez hasonlóan a jobb alsó szemfog alsó harmadában alakult ki (2. kép 1–2).

A LELETANYAG ÉRTÉKELESE

A Rákospatak völgye a késő bronzkor időszakában az Északkelet-Magyarországra és Kelet-Szlovákiára kiterjedő pilinyi kultúra, és a Dél-Németországtól a Tisza vonaláig kimutatható urnamezős kultúra érdekszférájának határvidékén helyezkedett el.³⁶ Ennek következtében a térség több lelőhelyén mindkét kultúra leletanyagát ki lehet mutatni.³⁷

Mind a pilinyi, mind az urnamezős kultúrában a hamvasztásos temetkezési rítus tekinthető általánosnak.³⁸ A kisszámú csontvázas sírba a pilinyi kultúra esetében – nem hiteles régészeti megfigyelések szerint – a vezető réteg tagjait temették,³⁹ de csontmaradványok (áldozati gödrökbe dobott egyének csontvázai) az urnamezős kultúrából is ismertek.⁴⁰

Az uralkodó hamvasztásos temetkezési rítus következtében egyik kultúra népességének embertani képe sem ismert. Néhány csontmaradvány vizsgálatára mindeddig csak az urnamezős kultúra időszakából került sor. Ezek eredményei alapján a kultúra népességén belül *gracilis mediterrán*, valamint *robusztus*, rövidfejű, *cromagnoid* elemeket lehetett kimutatni. Közülük a *gracilis mediterrán*okat a Kárpát-medence továbbélő lakosaival azonosították, a *cromagnoid*okat viszont keletről érkező idegen népesség képviselőinek tekintették.⁴¹ A Budapest-Péceli úti lelőhelyen eltemetett alacsony termetű, hosszúfejű (*dolichokran*) nő koponyáján a *gracilis mediterrán* típus jellegzetességeit lehetett felfedezni. Ez alapján szintén nem zárható ki annak lehetősége, hogy a nőt – *gracilis mediterrán* jellegei alapján a helyi lakosság képviselőjeként – a bronzkor késői időszakában temették el.

Az azonos tájolású sírokba és egymás közelében eltemetett felnőtt nő és nagyobb gyermek esetében felmerül az a kérdés, lehetett-e közöttük vérségi kapcsolat. A gyermek, noha koponyája nem volt mérhető, a nőhöz hasonlóan ugyancsak hosszúfejűséggel (*dolichokrania*) jellemezhető (2. kép 3, 5), amit megerősít az, hogy felülnézetben mindkét egyén koponyája *ovoid* formát mutat. Továbbá nagy hasonlatosság fedezhető fel közöttük az arckoponya morfológiai jellegeiben is (szem- és orrüreg alakja, orrcsontok szélessége, szemfogi árok mélysége). A két halott közötti rokonságot erősítik meg azok az anatómiai variációk/fejlődési rendellenességek is, amelyek megléte a nőnél és a gyermeknél egyaránt igazolható volt. Így mindkét egyén fogazatában előfordult számfeletti gyökérképződés, ami ugyanazt a fogat (jobb alsó szemfog) és ugyanolyan mértékben (gyökér alsó harmada) érintette. Nyakcsigolyák esetében a kettéosztott oldalsó csigolyalyuk, a karcsonatokon a *perforatio fossa olecrani*, valamint a szemüreges felső peremén kialakuló (a nőnél jól kifejezett, a gyermeknél viszont csak egy igen sekély bemélyedés formájában észlelhető) *incisura frontalis* szintén olyan jelenségeknek tekinthetők, amelyek a nő és a gyermek közötti vérségi kötelék meglétét támaszthatják alá.

³⁴ JÓZSA 2006, 92–93.

³⁵ JÓZSA 2006, 94–96.

³⁶ SZILAS 2007, 164; SZILAS 2018.

³⁷ SZILAS 2018.

³⁸ Az eddig vizsgált lelőhelyeket ld. KÖHLER 2008, 67–70; KÖHLER 2008a (pilinyi kultúra); KÖHLER–POLGÁR 2011, 56–58 (urnamezős kultúra).

³⁹ SZILAS 2007, 163.

⁴⁰ KÖHLER–POLGÁR 2011, 55.

⁴¹ KÖHLER–POLGÁR 2011, 57.

ÖSSZEGRÖZÉS

Budapest-Rákoscsabán, a Péceli út és a Rákos-patak között elhelyezkedő 06. lelőhelyen előkerült sírok közül két hamvasztásos (1186. és 1187. objektumok) sírt a pilinyi kultúrához kapcsoltak. A két urnasírba a fogazat és az ízületi végződés elcsontosodása alapján egy-egy 15 évnél idősebb, azaz felnőtt korú egyént temettek. A kis mennyiségű hamvasztott csontmaradvány a nem megállapításához egyik esetben sem nyújtott támpontot. Kóros elváltozást, anatómiai variációkat egyik egyénnél sem lehetett észlelni. Mivel a hamvasztásos sírok közelében feltárt, zsugorított helyzetű csontvázak (1213. és 1214. objektumok) esetében nem zárható ki, hogy ugyancsak a bronzkor késői időszakából származnak, embertani vizsgálatuk eredményei szintén ebben a cikkben kerültek bemutatásra. Mindkét váz viszonylag teljesnek tekinthető, de a csontvégek gyakran töredezetek voltak.

Az 1213. sírba a fogazat fejlettsége és a csontok hossza alapján egy 12–14 éves gyermeket temettek, amit a 2. nyakcsigolya esetében az egymással összezsontosodott fognyúlvány és mellékcsigolya is megerősített. Az 1214. sírban a koponyavarratok elcsontosodásának mértéke, a szeméremcsont felszínének bordázottsága és a combcsont csípőízületi végének belső szerkezeti változásai alapján egy *adultus* korú, 32–38 év közötti nő nyugodott, akinél a vázcsontok feminitása kifejezettebb volt, mint a koponyáé. Agykoponyája hosszú, középszáles (*dolichokran*), középmagas–magas (*orthokran–akrokran*) arckoponyája középmagas, szemüreg alacsony (*chamaekonch*), orrüreg keskeny (*leptorrhin*). Orsó- és combcsont alapján számított termete alacsony, amit a combcsont rövidsége okoz. A gyermek esetében feltételezhető, hogy ugyancsak hosszúfejű (*dolichokran*) volt. Mindkét egyénnél vannak arra utaló jelek (a gyermeknél a koponyafal szivacsos állományának megvastagodása, a felnőtt nőnél fogzománc *hypoplasia*), hogy gyermekkorban a táplálék mennyisége vagy minősége nem mindig volt megfelelő. A nő felnőtt korában elsősorban ízületi elváltozásokról szenvedett, ami a gerincoszlop háti, de leginkább ágyéki szakaszát és a jobb térdízületet érintette. Az elváltozások súlyossági foka (közepes, illetve annál erősebb) alapján az érintett területek olyan mértékű igénybevételnek voltak kitéve, ami az ízületi megbetegedés idő előtti kialakulásához vezetett. A nő és a gyermek közötti rokonságra utalnak a mindkét személynél előforduló anatómiai variációk/fejlődési rendellenességek: a számfeletti gyökérképződés szemfogon, a *perforatio fossa olecrani* a karcsonton, a kettéosztott oldalsó csigolyalyukak és az *incisura frontalis* a szemüreg felső peremén. A hosszúfejűség (*dolichokrania*), a felülnézetben *ovoid* koponyaforma és az arckoponya egyező morfológiai jellegei is (pl. széles orrcsontok, mély szemfogi árok, szemüreg alakja) a vérségi kapcsolat fennállását erősítik meg.

Amennyiben a két zsugorított helyzetben eltemetett csontváz késő bronzkori eredetét a természettudományos vizsgálatok is alátámasztják, abban az esetben, a nőben és a vele rokonságban álló nagyobb gyermekben a térség *gracilis mediterrán* jellegeket hordozó helyi eredetű lakosságának képviselőit kell látnunk.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönettel tartozom Korom Anitának és Szilas Gábornak az embercsontok vizsgálatának lehetőségéért, valamint a régészeti adatok rendelkezésemre bocsátásáért. Az embertani feldolgozás során nyújtott segítségükért Hajdu Tamást és Köhler Kittit illeti köszönet.

IRODALOM

- ALEKSZEJEV–DEBEC 1964: Алксеев, В. П. – Дебеч, Г. Ф.: *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва 1964.
- CARLI-THIELE 1996: Carli-Thiele, P.: *Spuren von Mangelkrankungen an steinzeitlichen Kinderskeletten*. Göttingen 1996.
- ÉRY 1990: Éry, K.: The frequency of canalis intraclavicularis in skeletal populations. *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 82 (1990) 221–225.
- ÉRY ET AL. 1963: Éry K. – Kralovánszky A. – Nemeskéri J.: Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja (A representative reconstruction of historic populations). *Anthropológiai Közlemények* 7 (1963) 41–90.
- ÉRY ET AL. 2008: Éry K. – Marcsik A. – Szalai F.: A vizsgálat módszerei. In: *A székesfehérvári királyi bazilika embertani leletei 1848–2002. Ecclesia Beatae Mariae Virginis Albaregalis* I. Budapest 2008, 32–36.
- FEREMBACH ET AL. 1979: Ferembach, D. – Schwidetzky, I. – Stloukal, M.: Empfehlungen für die Alters- und Geschlechtsdiagnose am Skelett. *Homo* 30 (1979) 1–32.
- FINNEGAN–FAUST 1974: Finnegan, M. – Faust, M. A.: Bibliography of human and nonhuman non-metric variation. *Research Reports* 14 (1974).
- HUSZÁR 1976: Huszár Gy.: *A fogkopás vizsgálatának újabb módszerei és ezek alapján végzett összehasonlító értékelések eredményei*. Doktori értekezés. Budapest 1976.
- IŞCAN ET AL. 1985: Işcan, M.Y. – Loth, S. R. – Wright, R. K.: Age estimation from the rib by phase analysis: White Females. *Journal of Forensic Sciences* 30 (1985) 853–863.
- JÓZSA 2006: Józsa L.: *Paleopathologia. Elődeink betegségei*. Budapest 2006.
- KOCSIS 1994: Kocsis S. G.: Ásatási leletekből származó maradandó frontfogak makromorfológiai fejlődési rendellenességeinek jellemzői és azok előfordulási gyakorisága. (Kandidátusi értekezés tézisei) (Macro-morphological developmental anomalies and their prevalence in permanent frontal teeth originating from excavations). *Anthropológiai Közlemények* 36 (1994) 85–95.
- KOROM 2006: Korom A.: Régészeti kutatások az M0 körgyűrű keleti szektorának 06. lelőhelyén (Archaeological investigations at the site no. 06 in the eastern sector of the M0 ring highway). *Aquincumi Füzetek* 12 (2006) 181–195.
- KÖHLER 2008: Köhler K.: A Bercel-Sáfrányhegy II. lelőhelyen feltárt késő bronzkori hamvasztott temetkezések antropológiai vizsgálata (Physical anthropological finds of the Piliny culture from Bercel-Sáfrányhegy II). *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 32 (2008) 67–72.
- KÖHLER 2008a: Köhler K.: A Pilinyi kultúra hamvasztott embertani leletei Zagyvapálfalva lelőhelyről (ÉK-Magyarország) (Physical anthropological finds from the Piliny culture unearthed at Zagyvapálfalva [NE Hungary]). In: *Interkulturális kapcsolatok a Közép-Duna medencében a bronzkorban*. Tata, 2008. szept. 27–30. www.academia.edu/7699148/Köhler_K._A_Pilinyi_kultúra_hamvasztott_embertani_leletei_Zagyvapálfalva_lelőhelyről_ÉK-Magyarország_Physical_anthropological_finds_from_the_Piliny_Culture_unearthed_at_Zagyvapálfalva_NE_Hungary. 2016 (2017.06.24.)
- KÖHLER–POLGÁR 2011: Köhler K. – Polgár P.: A késő bronzkori urnamezős kultúra Sopron és Pereszteg közelében feltárt temetkezései. *Soproni Szemle* 65:1 (2011) 47–65.
- MARCSIK 1996: Marcsik A.: Paleopatológiai ismeretek. In: Farkas L. Gy.: *Fejezetek a biológiai antropológiából* 1. Szeged 1996, 235–246.
- MARTIN–SALLER 1957: Martin, R. – Saller, K.: *Lehrbuch der Anthropologie* 1–2. Stuttgart 1957.
- NEMESKÉRI–HARSÁNYI 1968: Nemeskéri J. – Harsányi L.: A hamvasztott csontvázleletek vizsgálatának kérdései (Questions of the Examination of Cremated Bone-Finds). *Anthropológiai Közlemények* 12 (1968) 99–116.

- NEMESKÉRI ET AL. 1960: Nemeskéri, J. – Harsányi, L. – Acsádi, Gy.: Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. *Anthropologischer Anzeiger* 24 (1960) 103–115.
- REINHARD–RÖSING 1985: Reinhard, R. – Rösing, F. W.: *Ein Literaturüberblick über Definitionen diskreter Merkmale/anatomischer Varianten am Schädel des Menschen*. Ulm 1985.
- SCHEUER–BLACK 2004: Scheuer, L. – Black, S.: *The Juvenile Skeleton*. New York 2004.
- SCHINZ ET AL. 1952: Schinz, H. – Baensch, W. – Friedl, E. – Uehlinger, E.: Ossifikationstabelle. In: *Lehrbuch der Röntgen – Diagnostik* 5. Stuttgart 1952.
- SCHOUR–MASSLER 1941: Schour, J. – Massler, M.: The development of the human dentition. *The Journal of the American Dental Association* 28 (1941) 1153–1160.
- SJØVOLD 1990: Sjøvold, T.: Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Human Evolution* 5 (1990) 431–447.
- STEINBOCK 1976: Steinbock, R. T.: *Paleopathological Diagnosis and Interpretation. Bone Diseases in Ancient Human Populations*. Springfield 1976.
- STLOUKAL–HANÁKOVÁ 1978: Stloukal, M. – Hanáková, H.: Die Länge der Längsknochen altslavischer Bevölkerungen unter besonderer Berücksichtigung von Wachstumsfragen. *Homo* 29 (1978) 53–69.
- SZILAS 2007: Szilas G.: A késő bronzkor Pest megyében. In: *Pest megye monográfiája* I/1. Szerk.: Fancsalszky G. Budapest 2007, 153–210.
- SZILAS 2018: Szilas G.: Elmosódó határok – A pilinyi és urnamezős kultúra lelőhelye Budapest, Rákosszabá-Péceli úton (Verfliessende Grenzen – Der Fundort der Piliny- und Urnenfelderkultur in Budapest, Rákosszabá, Péceli-Strasse [Kom. Pest, Ungarn]). In: *Relationes rerum – Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére (Relationes rerum – Archäologische Studien zu Ehren von Margit Nagy)*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 10. Főszerk.: Korom A., szerk.: Balogh Cs. – Major B. – Türk A. Budapest 2018, 59–84.

NEUE ANGABEN ZUR ANTHROPOLOGIE DER SPÄTBRONZEZEIT (BUDAPEST-PÉCELI-STRASSE, KOM. PEST, UNGARN)

Auf dem sich in Budapest, zwischen der Péceli-Straße und dem Rákos-Bach erstreckenden Fundort 06 wurden zwei Brandgräber der Piliny-Kultur (Obj. 1186 und 1187) und zwei vermutlich ebenfalls spätbronzezeitliche Skelettgräber (Obj. 1213 und 1214) freigelegt und die Skelette anthropologisch untersucht.

In den Brandgräbern wurde je eine Person über 15 Jahren bestattet. Die in kleiner Menge zur Verfügung stehenden verbrannten Knochenreste boten keinen Anhaltspunkt zur Bestimmung des Geschlechtes. Keine pathologischen Veränderungen konnten bei diesen Personen beobachtet werden.

Im Skelettgrab 1213 wurde ein 12–14 Jahre altes Kind und im Skelettgrab 1214 eine Frau zwischen 32 und 38 Lebensjahren begraben. Die Frau hatte einen langen Hirnschädel (*dolichokran*) und eine niedrige Gestalt. Auch der Schädel des Kindes könnte lang gewesen sein. Die sich verdickte Schwammsubstanz des Schädels weist bei dem Kind darauf hin, dass die Menge oder Qualität der Nahrung nicht immer entsprechend war. Bei der Frau zeugt die Schmelzhypoplasie davon. Die Frau litt im Erwachsenenalter in erster Linie an Gelenkveränderungen. Auf die Verwandtschaft zwischen dem Kind und der Frau deuten die bei beiden Personen anwesenden anatomische Varianten/Entwicklungsfehler (überzählige Wurzelbildung auf dem Eckzahn, *perforatio fossa olecrani*, zweigeteilte seitliche Wirbellöcher, *incisura frontalis*), aber der lange Schädel (*dolichokran*) und gleiche morphologische Charakter des Gesichtsschädels (z. B. breite Nasenbeine, tiefe Eckzahngrube, Form der Augenhöhle) sprechen für die Blutsbande. Da die Verstorbenen in der Spätbronzezeit zumeist verbrannt wurden, ist das anthropologi-

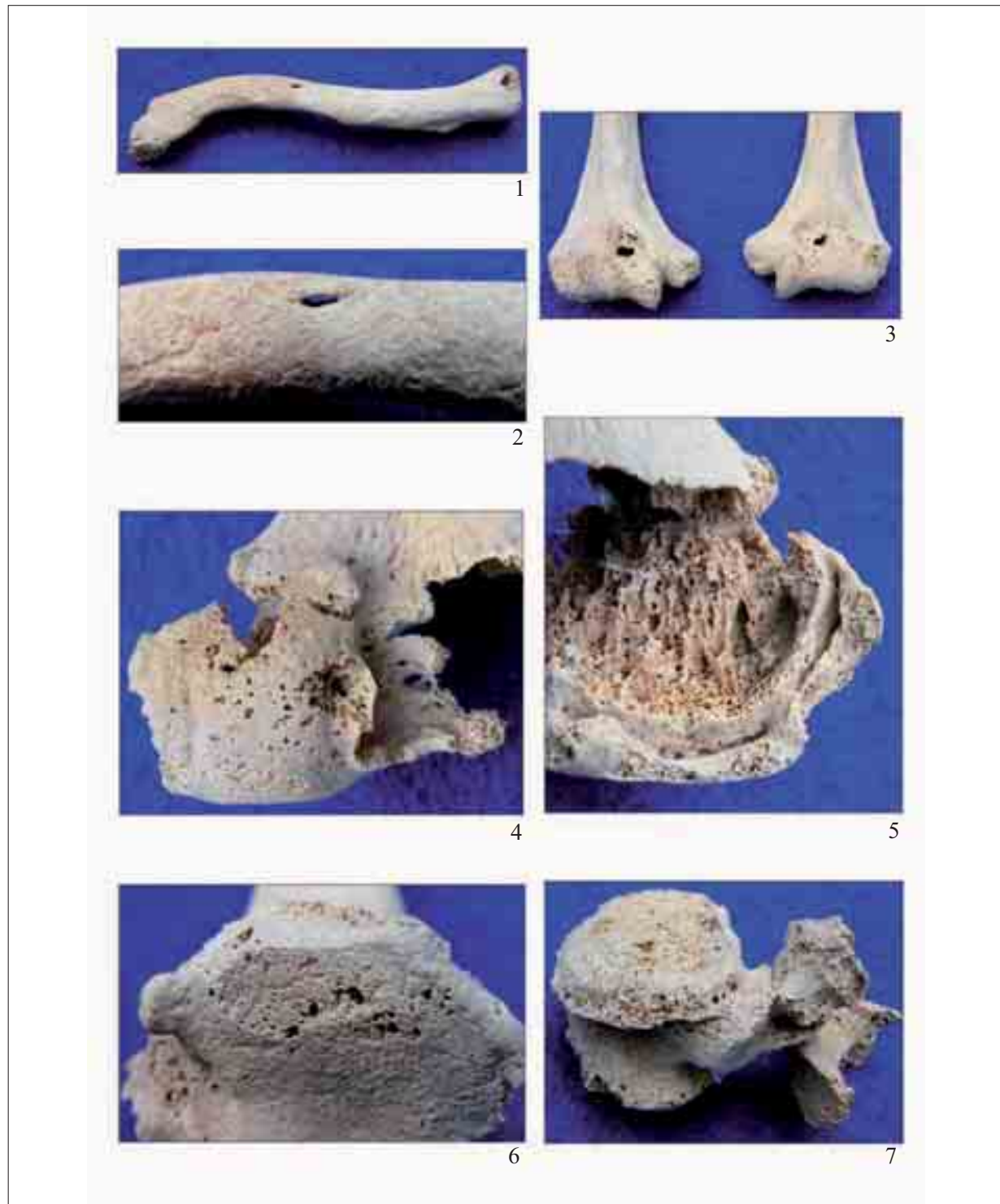
sche Bild dieser Epoche weniger bekannt. In beiden untersuchten Skelettgräbern dieses Fundortes wurden vermutlich die grazil-mediterrane Kennzeichen aufweisenden langköpfigen Vertreter der Population örtlichen Ursprungs begraben.

1. táblázat. Egyéni koponyaméreték és jelzők
Tabelle 1. Individuelle Schädelmaße und Indexe

<i>Martin No.</i>	<i>1214. objektum</i>
1.	177
5.	108
8.	135
9.	93
17.	134
20.	112
38.	1299,99
40.	108
45.	—
47.	110
48.	67
51.	40
52.	31
54.	22
55.	48
65.	—
66.	89
72.	84
75/1.	23
8:1	76,27
17:1	75,71
17:8	99,26
20:1	63,28
20:8	82,96
9:8	68,89
47:45	—
48:45	—
52:51	77,50
54:55	45,83

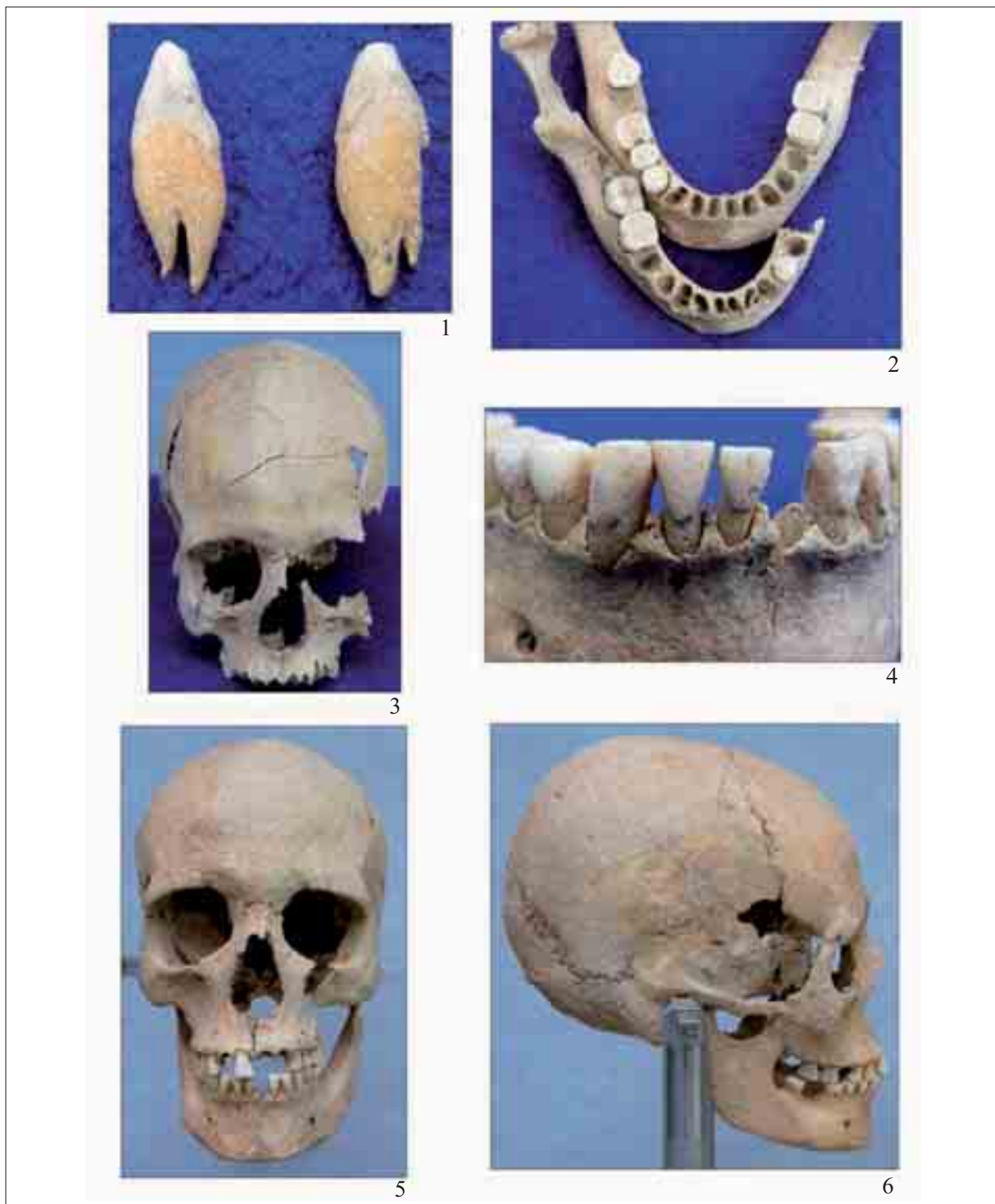
2. táblázat. Egyéni vázcsontméretek
Tabelle 2. Individuelle Skelletknochenmaße

Martin No.		1214. objektum	
		Jobb	Bal
<i>Clavicula</i>	1.	—	134
	6.	31	29
<i>Humerus</i>	1.	—	—
	2.	—	—
	4.	57	56
	5.	20	19
	6.	15	16
	7.	53	53
	7a.	61	60
<i>Radius</i>	1.	200	200
	2.	189	191
	3.	35	37
	4.	14	14
	5.	10	10
<i>Ulna</i>	1.	—	—
	2.	—	—
	3.	—	35
	11.	11	12
	12.	14	14
	13.	17	20
	14.	22	24
<i>Femur</i>	1.	362	—
	2.	—	—
	6.	23	22
	7.	24	26
	8.	74	75
	9.	32	36
	10.	22	25
	19.	41	41
<i>Tibia</i>	1.	—	—
	1/b.	—	—
	8.	28	27
	8a.	30	30
	9.	18	17
	9a.	20	20
	10.	76	74
	10/b.	69	67
<i>Fibula</i>	1	—	—
<i>Pubis</i> hossz		—	
<i>Ischium</i> hossz		—	
<i>Ischio–pubis</i> index		—	
<i>Cotilo</i> szélesség		32	
<i>Inc. isc. major</i> szélesség		41	
<i>Cot. isc.–inc. isch. m.</i> index		78,05	
Testmagasság (H1)		—	
Testmagasság (R1)		150,30	
Testmagasság (F1)		143,69	
Testmagasság (T1)		—	
Testmagasság (H+R+F+T/4)		147,00	

1. kép. 1214. objektum. 1–2: Csatorna a jobb kulcsonton; 3: Perforáció a karcsontok könyök felőli végén;
 4–5: Ízületi elváltozás a jobb combcsont térd felőli végén; 6: Ízületi elváltozás a jobb sípcsont térd felőli végén;
 7: Ízületi elváltozás az ágyéksigolya testének felső peremén

Abb. 1. Objekt 1214. 1–2: Rinne auf dem rechten Schlüsselbein; 3: Perforation am distalen Ende der Armknochen;
 4–5: Gelenkveränderung auf am distalen Ende des rechten Schenkelbeines; 6: Gelenkveränderung auf dem proximalen Ende des rechten Schienbeines; 7: Gelenkveränderung auf dem oberen Rand des Lendenwirbelkörpers

2. kép. 1–2: 1213–1214. objektumok. 1: Részlegesen kettéosztott gyökér a jobb alsó szemfogon; 2: A jobb alsó szemfog kettéosztott fogmedre az állkapocsban. 3: Az 1213. objektumból származó gyermekkoponya szemből; 4: Az 1214. objektumból származó nő alsó fogsorában látható fogzománc-képződési zavar és fogköképződés; 5–6: Az 1214. objektumból származó női koponya szemből és oldalról

Abb. 2. 1–2: Objekte 1213–1214. 1: Teilweise zweigeteilte Wurzel auf dem rechten unteren Eckzahn; 2: Die zweigeteilte Alveole des rechten unteren Eckzahnes im Kiefer; 3: Der Kinderschädel aus dem Objekt 1213, Vorderansicht; 4: Die Störung der Zahnschmelzbildung im unteren Gebiss der Frau aus dem Objekt 1214; 5–6: Der Schädel der Frau aus dem Objekt 1214, Vorder- und Seitenansicht

SZKÍTA KORI NYÍLHEGYEK A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBEN

TÓTH FARKAS MÁRTON*

„The rapidity, the suddenness, and the invisibility of the arrow could not belong to a “natural” world or an “ordinary” life. The mastery of the mysterious art of shooting darts was homologized to the meteorological prodigies of the Supernatural Beings or to the demons’ power of causing illness or death.” (Mircea Eliade)¹

Absztrakt: A Budapesti Történeti Múzeum a gyűjteményeiben 15 szkíta kori bronz nyílhegyet őriz, melyek a főváros 10 lelőhelyéről származnak. A tárgyak egy része középső vaskori kontextusban, más részük másodlagos helyzetben vagy szórványként került elő. Formai jegyeik alapján ezek között 9 változat különíthető el. A klasszikus szkíta típusokhoz 12 darab sorolható, ezek használata a Kr. e. 6–5. századra jellemző. 3 példány esetében korábbi keltezés is lehetséges, melyek közül a legidősebb a Csepel-Szabadkikötőről származó nyílhegy, melynek kora a Kr. e. 7. század második fele és a 6. század vége közé tehető. A cikk a nyílhegyek bemutatása mellett, azok tipológiai rendszerezésével és keltezésével foglalkozik.

Kulcsszavak: nyílhegy, középső vaskor, szkíta kor, tipológia, Budapest

BEVEZETÉS

A Budapesti Történeti Múzeum őskori és népvándorlás kori gyűjteménye 15 szkíta kori nyílhegyet őriz.² A különböző lelőhelyekről, eltérő kontextusból származó tárgyak tipológiai alapú, gyűjteményes közlése reményeink szerint hozzájárul mind Budapest középső vaskori történetének, mind pedig a tárgytypus kronológiai helyzetének és elterjedésének alaposabb megismeréséhez.

A nyílhegyek összesen 10 lelőhelyről származnak, melyek két, az M0 autópályát építését megelőző feltárást kivéve Budapest jelenlegi közigazgatási határán belül fekszenek (1. kép 1). A lelőhelyek közül 6 a középső vaskor időszakához sorolható, 2 bizonytalan kontextusú, egy-egy pedig császárkori szarmata, illetve avar kori. Utóbbiak esetében tehát a tárgyak tipológiai-kronológiai elemzését a lelőhelykörnyezet nem segíti.

A NYÍLHEGYEK LEÍRÁSA

1. Budapest III., Békásmegyér, Északi városkapu (1. kép 1:1): Láng Orsolya feltárása, 2008.³

1. sír (SE-11): Középső vaskori szórthamvas temetkezés. Háromélű, ötszög alakú, belső tokos, öntött bronz nyílhegy; élei a torkszáj alá nyúlnak, ferdén levágottak (2. kép 1). H.: 2 cm, átm.: 0,7 cm. Ltsz.: BTM Ö 2010.14.31.

* Budapesti Történeti Múzeum, Aquincumi Múzeum, 1031 Budapest, Záhony utca 4. tothfarkasmarton@gmail.com

¹ ELIADE 1970, 465.

² 2017. decemberében a Magyar Nemzeti Múzeum és a Budapesti Történeti Múzeum együttműködésében végzett terepbejárás és fémkereső műszeres leletfelderítés során Soroksár-Várhegy lelőhelyen egy további szkíta kori nyílhegyet találtunk. Ennek közzétételére azonban jelen tanulmány keretei között már nem volt lehetőség, a nyílhegyet a leletfelderítés és terepbejárás eredményeinek publikálása alkalmával tervezzük bemutatni.

³ LÁNG 2009, 167, 169.

2. *Budapest III., Csúcshegy-Harsánylejtő (1. kép 1:2)*: A dunántúli Hallstatt-kultúrához sorolható, középső vaskori, horizontális település. Szilas Gábor feltárása, 2006.⁴
SE-1423: Háromélű, hegyénél háromszög átmetszetű, babérlevél alakú, belső tokos, öntött bronz *nyílhegy*; tokrésze egyik oldalán szabálytalan formájú átlukasztás (2. kép 2). H.: 1,9 cm, átm.: 0,7 cm. Ltsz.: BTM Ő 2011.15.12987.
3. *Budapest III., Hajógyári-sziget (1. kép 1:3)*: Havas Zoltán feltárása, 2008.⁵
1. mt. 290/563. SE 300 (F86): Szórványlelet fémkereső műszeres leletfelderítésből. Háromélű, rövid, enyhe ívben hegyesedő, belső tokos, öntött bronz *nyílhegy*; bázisánál élei ferdén levágottak, köpűje fogazott. Tokrésze egyik oldalán szabálytalan, ovális átlukasztás; rossz megtartású, erősen korrodált (2. kép 3). H.: 1,9 cm, átm.: 1 cm. Ltsz.: BTM Ő 2013.11.1573.1.
4. *Budapest XI., Fehérvári út 149–155. (1. kép 1:4)*: Avar kori temető. Gábori Miklós feltárása, 1960.⁶
1. sír: Háromélű, háromszög átmetszetű és alakú, rövid külső tokos, öntött bronz *nyílhegy*; rossz megtartású, töredékes (2. kép 4). H.: 2,9 cm, átm.: 0,7 cm. Ltsz.: BTM N 62.1.3.
5. *Budapest XV., Rákospalota, Mogyoród útja 42. (1. kép 1:5)*: Szkíta kori birituális (urnás és csontvázas rítusú) temető. Nagy Tibor feltárása, 1959.⁷
6. sír: 1. Háromélű, hegyénél háromszög átmetszetű, ötszög alakú, belső tokos, öntött bronz *nyílhegy*; a tokszáj pereme oldalanként homorúan ívelt (élei a tokszáj alá nyúlnak, ferdén levágottak (2. kép 5). H.: 2,6 cm, átm.: 0,8 cm. Ltsz.: BTM Ő 2000.109.18. 2. Háromélű, hegyénél háromszög átmetszetű, ötszög alakú, belső tokos, öntött bronz *nyílhegy*; élei a tokszáj alá nyúlnak, ferdén levágottak (2. kép 6). H.: 2,2 cm, átm.: 0,7 cm. Ltsz.: BTM Ő 2000.109.18.
6. *Budapest XV., M0 I. lh. Rákospalota-Újmajor (1. kép 1:6)*: Szkíta kori telep. Endrődi Anna és Bencze Zoltán feltárása, 1996.⁸
185. árok: Háromélű, enyhe ívben hegyesedő, belső tokos, öntött bronz *nyílhegy*; egyik éle a tokszáj alá nyúlik, ferdén levágott (2. kép 7). H.: 2,5 cm, átm.: 0,7 cm. Ltsz.: BTM Ő 2010.13.4.
199. objektum: Háromélű, enyhén ívelt háromszög alakú, belső tokos, öntött bronz *nyílhegy* (2. kép 8). H.: 2,4 cm, átm.: 0,9 cm. Ltsz.: BTM Ő 2010.13.9.
254. objektum: Háromélű, hegyénél háromszög átmetszetű, háromszög alakú, belső tokos, öntött bronz *nyílhegy*; bázisánál élei ferdén levágottak (2. kép 9). H.: 2,7 cm, átm.: 0,8 cm. Ltsz.: BTM Ő 2010.13.14.
7. *Budapest XVII., Rákoscaba, Péceli út (1. kép 1:7)*: Kr. u. 2–4. századi szarmata temető.⁹ Nagy Margit feltárása, 1986.¹⁰
4. sír: Háromélű, enyhe ívben hegyesedő, belső tokos, öntött bronz *nyílhegy*; bázisánál egyik éle ferdén levágott, tokrésze egyik oldalán nagyméretű, ovális átlukasztás (2. kép 10). H.: 2 cm, átm.: 0,7 cm. Ltsz.: BTM N 74.1.9.
229. sír: Háromélű, enyhe ívben hegyesedő, belső tokos, öntött bronz *nyílhegy*; bázisánál élei ferdén levágottak (2. kép 11). H.: 2,6 cm, átm.: 0,9 cm. Ltsz.: BTM N 90.1.44.
8. *Budapest XXI., Csepel-Szabadkikötő (1. kép 1:8)*: Őskori szórványleletek (temető?). Nagy Lajos feltárása, 1938–1941.¹¹
Szórvány: Háromélű, ötszög alakú, hegyénél háromszög átmetszetű, rövid külső tokos, öntött bronz *nyílhegy* (2. kép 12). H.: 2,4 cm, átm.: 0,8 cm. Ltsz.: BTM N 54.29.6.
9. *Budapest XXIII., Soroksár, Haraszti út 42. (1. kép 1:9)*: Szkíta kori telepjelenségek és melléklet nélküli csontvázas

⁴ HAVAS ET AL. 2007, 164–167.

⁵ HAVAS-TÉZER 2009.

⁶ NAGY 1973, 61, 18. kép 3; NAGY 1998, 80–82, Taf. 77. C2; RUSTOIU 2015, Fig. 4. 5.

⁷ NAGY 1959; HORVÁTH 2001, 40–41, 7. kép.

⁸ HORVÁTH 2002; TÉZER 2011, 101–102, 106, 16. kép 31, 23. kép 10.

⁹ A szarmata sírokba helyezett szkíta kori *nyílhegy*ek esetében – egyet értve Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria 1995-ben publikált megállapításával (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1995, 11) – minden bizonnyal azzal az avar kort illetően már jól adatolt (RUSTOIU 2015) jelenséggel számolhatunk, hogy a települések vagy temetők létesítésekor megtalált tárgyakat az eredetétől eltérő funkcióban (pl. amulettként) hasznosítva vagy akár azokkal kereskedve, a leletek végül új kontextusban kerülnek elő. Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria későbbi, a fentieket revideáló, a szkíta típusú *nyílhegy*ek szarmata időszakban való használata melletti érvelése (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2014, 145–147) azonban a *nyílhegy*ek sztyeppi kronológiája alapján nem tartható. A bronzból öntött, belső tokos, szkíta típusú *nyílhegy*ek használatát a korai szarmata időszaktól, a Kr. e. 4. század folyamán felváltják a vasból készült, nyéltűskés típusok (KHAZANOV 1971, 35–36).

¹⁰ NAGY 2014.

¹¹ NAGY 1941; NAGY 1943; SZILAS–TÓTH 2016.

temetkezések. Pető Mária és I. Melis Katalin feltárása, 1989.¹²

4. *kutatórok*: Háromélű, ötszög alakú, belső tokos, öntött bronz *nyílhegy*; élei a tokszáj alá nyúlnak, ferdén levágottak, tokrésze egyik oldalán ovális átlukasztás (2. kép 13). H.: 2,2 cm, átm.: 0,7 cm. Ltsz.: BTM Ő 98.11.6.
10. *Budapest XXIII., M0 BP-008. lh. Soroksár; Akácos-dűlő* (1. kép 1:10). Szkíta kori temető. Bencze Zoltán feltárása, 2009.¹³

24. *sír*: Háromélű, háromszög átmetszetű, ötszög alakú, egyenes bázisú, belső tokos, öntött bronz *nyílhegy*; tokrésze egyik oldalán kisméretű, ovális átlukasztás (2. kép 14). H.: 2,3 cm, átm.: 0,8 cm. Ltsz.: BTM Ő 2011.12.15.

32. *sír*: Háromélű, háromszög átmetszetű, enyhe ívben hegyesedő, rövid külső tokos, öntött bronz *nyílhegy*; egyik éle a tokszájig fut, bázisánál élei és bázisa ferdén levágott, tokrésze egyik oldalán ovális átlukasztás (2. kép 15). H.: 2,2 cm, átm.: 0,7 cm. Ltsz.: BTM Ő 2011.12.239.

A szkíta kori nyílhegyek a korszak legismertebb, legjellegzetesebb tárgytípusai közé tartoznak. Pontos keltezésük ennek ellenére régóta problémás a hazai és nemzetközi kutatásban egyaránt, hiszen a korábban megjelenő és az újabb típusok használata folyamatos; az archaikusabb formák továbbélése mellett korán megjelennek a később népszerűvé váló változatok. Ennél fogva a jelen tanulmányban tárgyalt darabok datálására is csak tágabb határok között vállalkozhatunk.

A korábbi – elsősorban Anna I. Meljukova tipológiáján¹⁴ alapuló – elképzelések egy része szerint a szkíta típusú nyílhegyek közép-európai és Kárpát-medencei megjelenése a Kr. e. 6–5. századra tehető.¹⁵ Ezt a keltezést a már korábban eltérő következtetésekre jutó kutatók¹⁶ elképzeléseivel összhangban, elsősorban a Szomolány (Smolenice, SK) erődített telepén feltárt nyílhegyek vizsgálata alapján azóta többen módosították.¹⁷ Az első, korai szkíta nyílhegytípusok Kárpát-medencei megjelenésével ezek alapján a Kr. e. 7. század közepe táján már biztosan számolhatunk, de az erdélyi temetkezések egy részében ennél korábbra tehető változatok is előfordulnak.¹⁸ Ez utóbbiak rendkívüli forma- és méretbeli változatosságot mutatnak,¹⁹ míg a klasszikus és késői típusokat elsősorban a rövid külső, illetve belső tokos, háromélű, trapéz- vagy háromszög alakú formák képviselik.

A szkíta típusú bronz nyílhegyek tipológiai fejlődésének alapvető állomásait a kétélű, külső köpűs; a háromélű, külső köpűs; a háromszög átmetszetű, külső köpűs; a háromélű, háromszög átmetszetű, majd végül a négyszög átmetszetű, belső tokos nyílhegyek jelentik. Ezt a sematikus fejlődési sort azonban számos változat és az egyes típusok egyidejű, hosszan tartó használata teszi összetettebbé.

A belső tokos, háromélű nyílhegyek már a Kr. e. 7. század közepén felbukkannak, számuk a század második felétől jelentősen emelkedik; a korábbi külső tokos, két- és háromélű típusokat a Kr. e. 6. századtól fokozatosan kiszorítják.²⁰ A Vekerzug-kultúra Kr. e. 6. század első felétől induló, klasszikus fázisának lelőhelyein már szinte kizárólag az újabb változatokkal találkozunk. A háromélű, belső tokos forma mellett ritkábban rövid külső tokos, keskenyebb kivitelű változatok is feltűnnek; ugyanakkor a kétélű és szakás típusok használata erre az időszakra teljesen megszűnik.²¹ A közép-európai térséggel szemben ez az időrendi különbség az észak-pontuszi régióban nem mutatható ki; a külső köpűs nyílhegyek ott a Kr. e. 4. század folyamán is gyakorinak számítanak.²²

¹² PETŐ 1989, 3; PETŐ 1992.

¹³ BENCZE ET AL. 2010.

¹⁴ MELJUKOVA 1964, 14–32.

¹⁵ VASILIEV 1980, 74–76; CHOCHOROWSKI 1985, 91–93.

¹⁶ DUŠEK 1974, 388; KOSSACK 1982, 100–102; MARINESCU 1984, 76.

¹⁷ PARZINGER–STEGMANN–RAJTÁR 1988, 176–178; KEMENCZEI 1994, 79, 89–94, 97–99; HELLMUTH 2006, 201–206; KEMENCZEI 2009, 44.

¹⁸ KEMENCZEI 1994, 97; HELLMUTH 2014, 7.

¹⁹ Ld. Smolenice (HELLMUTH 2006, Abb. 2); Dédestapolcsány-Verebce-tető (V. SZABÓ ET AL. 2014, 5, és 3, 6, 8. kép); DARAGAN 2015.

²⁰ KEMENCZEI 2009, 45; KOŽUBOVÁ 2009, 126; HELLMUTH 2014, 7–8.

²¹ HELLMUTH 2014, 9.

²² KOŽUBOVÁ 2009, 125.

A NYÍLHEGYEK TIPOLÓGIÁJA ÉS IDŐRENDJE

A Budapesti Történeti Múzeum gyűjteményeiben levő 15 szkíta kori nyílhegy mindegyike háromélű, és három példány kivételével mind belső tokos kialakítású. Formai jegyeik alapján ezek között 9 változat különíthető el.²³

A nyílhegyeken hat esetben figyelhető meg kisebb-nagyobb átlukasztás, melyek minden esetben a nyílhegy felénél vagy alsó harmadánál, az élek között, a tokrészen helyezkednek el. Tipológiai-időrendi jelentőségük nincs (a korai és kései típusokon egyaránt előfordulnak), ezért osztályozásuknál ezt a jegyet figyelmen kívül hagytam.²⁴

I. változat

Háromélű, ötszög alakú, hegyénél háromszög átmetszetű, rövid külső tokos nyílhegyek (Csepel-Szabadkikötő).

A budapesti szkíta kori nyílhegyek legkorábbi típusait az I–III. változatok jelentik. Bár mindhárom nyílhegy háromélű és rövid külső köpűvel rendelkezik, kialakításukban mégis jelentősen különböznek. A Csepel-Szabadkikötőről előkerült, I. változathoz sorolt darab (2. kép 12) párhuzamait megtaláljuk például Szentés-Vekerzugon (30. sír),²⁵ a Szula-vidéki akszjutinci (UA) 4. kurgánban²⁶ és a Dnyeszter-vidéki krugliki (UA) 1. kurgánban.²⁷ Anja Hellmuth a hasonló, rövid köpűs, háromszögletű változatokat a Kr. e. 7. század első felétől megjelenő, korai szkíta típusok III. fázisához köti.²⁸ Ezek alapján az ismeretlen leletkontextusból származó csepeli nyílhegy korának megállapításánál a Kr. e. 7. század második fele – 6. század közti időszak tűnik valószínűnek.

II. változat

Háromélű, háromszög alakú és átmetszetű, rövid külső tokos nyílhegyek (Fehérvári út 149–155.).

A Fehérvári úti avar temető I. sírjából előkerült, a Kárpát-medencében ritkább, tőlünk keletre azonban rendkívül széles körben elterjedt bronz nyílhegy (2. kép 4) tipológiai szempontból különösen érdekes, hiszen külső köpűvel rendelkezik, de már a klasszikus és késő szkíta korra jellemző háromszögformát és háromszög átmetszetet mutatja.²⁹ Több hasonló példány ismert Szomolányból,³⁰ a Krím-félsziget kurgánjaiból,³¹ a Dnyeszter-vidék lelőhelyeiről³² és a Lausitz-kultúra erősített településeiről is.³³ A Volgától az Észak-Kaukázuson át a Cseh-medencéig húzódó elterjedésének gócpontjait a Közép-Dnyeper- és a Közép-Dnyeszter-vidék jelenti.³⁴ Anna I. Meljukova ezeket a nyílhegyeket már a késői típusokhoz sorolta,

²³ Az alacsony darabszám miatt magasabbrendű kategóriák (pl. főtipusok) bevezetését nem tartottam indokoltnak.

²⁴ Az egyes szkíta kori nyílhegyeken megfigyelhető, az élek között, a szárnyon vagy a tokon elhelyezkedő átlukasztások funkciójára nézve nem rendelkezünk közvetlen adatokkal. Feltehetőleg a hegy vesszőhöz való rögzítéséhez (KOŽUBOVÁ 2009, 92), esetleg hangképzéshez vagy gyújtó anyag applikálásához lehetett közük.

²⁵ PÁRDUCZ 1954, Fig. VIII. 14.

²⁶ ILINSZKAJA 1968, табл. XIX. 17.

²⁷ SZMIRNOVA 1968, рис. 3. 10; SZMIRNOVA 1993, рис. 2. 16.

²⁸ HELLMUTH 2014, 6–7, рис. 4.

²⁹ A nyílhegy jelenlegi rossz állapota, töredékes volta a tipológiai besorolást nehezíti, de egy korábbi közlésben megjelent rajza (NAGY 1973, 18. kép 3) alapján a tárgy jól vizsgálható.

³⁰ DUŠEK–DUŠEK 1995, Taf. 44. 36, Taf. 56. 17, Taf. 86. 11, 46, Taf. 89. 49, Taf. 91. 11.

³¹ HELLMUTH 2010, Taf. 67. 5–6, Taf. 141. 71–76.

³² SZMIRNOVA 1979, рис. 8. 22; SZMIRNOVA 1993, рис. 2. 11; HELLMUTH 2010, Taf. 52. 2; DARAGAN 2015, II. 17. 36–37.

³³ BUKOWSKI 1959, рис. 2, рис. 8. a–b; CHOCHOROWSKI 1985a, Abb. 4. 40–77.

³⁴ HELLMUTH 2010, 126, Abb. 168.

míg Olga I. Kurinszkij a pokrovkai (RUS) temetőből előkerült nyílhegyek elemzése kapcsán a Kr. e. 5–3. század közti időszakra keltezi a hasonló darabokat.³⁵ Ezzel szemben Anja Hellmuth a szomolányi nyílhegyek alapján felállított tipológiai rendszerben ezt a típust a III/3a csoportba sorolja,³⁶ melynek megjelenését a Kr. e. 7. század második felére teszi.³⁷ A típus korai keltezésével egyetértve a Fehérvári úti nyílhegy készítésének idejét a Kr. e. 7. század második felétől legkésőbb a Kr. e. 5. századig tarthatjuk valószínűnek. Ismeretlen lelőköörülményei miatt a tárgyról ennél több aligha mondható.

III. változat

Háromélű, enyhe ívben hegyesedő, hegyénél háromszög átmetszetű, bázisánál ferdén levágott élű, rövid külső tokos nyílhegyek (Soroksár, Akácos-dűlő 32. sír).

A Vekerzug-kultúra területén viszonylag gyakori változatot képvisel a Soroksár, Akácos-dűlőn feltárt szkíta kori temető 32. számú, felnőtt férfi bolygatott sírjából előkerült nyílhegy (2. kép 15). A külső köpű teljesen lerövidült, a nyílhegy szinte belső tokos típusúnak tekinthető. Párhuzamait többek közt Szent-Vekerzug 41. sírjából,³⁸ a mátraszelei temető 1. sírjából,³⁹ Monajról,⁴⁰ Pilinyből,⁴¹ Hetényből (Chotín, SK)⁴² és Bátorról (Batoș, RO)⁴³ ismerjük. A hasonló változatokat Anja Hellmuth a korai szkíta típusok Kr. e. 7. század közepétől megjelenő, IV. fázisába sorolja.⁴⁴ Anita Kožubová szerint a Kr. e. 7. század második felétől a Kr. e. 5. század első feléig voltak használatban. A soroksári 32. számú temetkezés további mellékletei egy vasár és egy vékony bronz huzalkarika. E tárgyak azonban nem segítik a pontosabb keltezést, így a sírban talált nyílhegy készítésének és földbe kerülésének idejét párhuzamai és a temető más leletei alapján tehetjük a Kr. e. 6–5. századra.

IV. változat

Háromélű, babérlevél alakú vagy enyhe ívben hegyesedő, hegyénél háromszög átmetszetű, bázisánál ferdén levágott élű, belső tokos nyílhegyek (Csúcshegy-Harsánylejtő; Rákospalota-Újmajor; Rákoscsaba, Péceli út).

Ehhez a változathoz három budapesti nyílhegy került (2. kép 2, 7, 11), melyek kialakításukban nem, csupán formájukban különböznek némileg az V. változathoz soroltaktól. A Vekerzug-kultúra lelőhelyein gyakorinak számítanak,⁴⁵ emellett nagy számban előfordulnak a Nyugat-Balkántól a Pontusz-vidékig. Már a Kr. e. 7. század végéről rendelkezünk adatokkal a belső tokos nyílhegyek Kárpát-medencei megjelenésére vonatkozólag, de a hasonló változatok elterjedésével csak a 6. századtól, a szkíta kor klasszikus időszakától számolhatunk. A típus használata a sztyeppe-vidéken a Kr. e. 4. század elejéig követhető, de példányai az 5. század folyamán még biztosan jelen voltak a Vekerzug-kultúra fegyverzetében is.⁴⁶ A csúcshegy-harsánylejtői, valamint a Rákospalota-Újmajor 185. objektumból és a Péceli úti szarmata temető 229. sírjából előkerült nyílhegyek korát ezek alapján a Kr. e. 6–5. századra tehetjük.

³⁵ KURINSZKIJ 2011, 52–53, рис. 5.

³⁶ HELLMUTH 2010, 125.

³⁷ HELLMUTH 2010, 335.

³⁸ PÁRDUZ 1954, Fig. XIV. 1.

³⁹ DORNYAY 1928, Taf. 36. 20.

⁴⁰ CSOMA 1887, 62.

⁴¹ KEMENCZEI 2009, Taf. 171. 23.

⁴² Hetény IA 269. sír (KOŽUBOVÁ 2009, Obr. 1).

⁴³ VASILIEV 1980, Pl. 9. 12.

⁴⁴ HELLMUTH 2014, 7–8, Fig. 5.

⁴⁵ Ismertek többek közt Tápiószele (PÁRDUZ 1966, Pl. LII. 3); Mátraszele (KEMENCZEI 2009, Taf. 155. 3); Piliny (KEMENCZEI 2009, Taf. 154. 2, Taf. 171. 13–14), Hetény (ROMSAUER 2004, Tab. III. 120–127; KOŽUBOVÁ 2009, Obr. 4. 7–8, 13); Pozsonyboldogfa (Boldog, SK) (ČAMBAL 2008, Obr. 2. 5) lelőhelyekről.

⁴⁶ KOŽUBOVÁ 2009, 74–76.

V. változat

Háromélű, enyhén ívelt háromszög alakú, egyenes bázisú, belső tokos nyílhegyek (Rákospalota-Újmajor; Rákoscsaba, Péceli út).

A Rákospalota-Újmajor lelőhely 199. objektumából (2. kép 8) és a Rákoscsaba, Péceli úti szarmata temető 4. sírjából (2. kép 10) származó, belső tokos, háromélű bronz nyílhegyek elterjedésük és tipológiai jellemzőik alapján megállapítható időrendjüket tekintve sem térnek el a IV. változatba tartozóktól. A Rákospalota-Újmajoron feltárt, Vekerzug-kultúrához tartozó település 199. számú, kerek gödrében a nyílhegy mellett többek közt kézzel formált és korongolt, valamint rácsmintás besimítású edénytöredékek kerültek elő.⁴⁷ A korongolt kerámia legkorábbi megjelenését a Vekerzug-kultúra területén a Kr. e. 7–6. század fordulójára, széleskörű elterjedését a 6. század első felére tehetjük.⁴⁸ A besimított rácsminta alkalmazásával a Dunántúlon, majd az alföldi lelőhelyeken a késői Hallstatt időszaktól, vagyis a Kr. e. 7. század végétől, legkésőbb a 6. század első felétől már számolhatunk.⁴⁹ Ezek a kísérőleletek tehát megerősítik a nyílhegyek tipológiai alapú keltezését; a típusváltozat használatának idejét térségünkben a Kr. e. 6–5. századra tehetjük.

VI. változat

Háromélű, enyhén ívelt háromszög alakú, hegyénél háromszög átmetszetű, bázisánál ferdén levágott élű, fogazott tokszájú, belső tokos nyílhegyek (Hajógyári-sziget).

Alapvető formai jegyeit tekintve jól illeszkedik a IV. és V. változat darabjaihoz, eltérést a bázisnál az élek ferde levágása és a tokszáj fogazottsága, valamint a hegy lapjain a VII. és VIII. változathoz hasonlóan kialakított, párhuzamos hornyok jelentik. Az egyetlen budapesti példányt a Hajógyári-sziget délkeleti szigetcsúcsának közelében zajlott feltárások során, fémkereső műszeres leletfelderítéssel talált, meglehetősen rövid („tömzsi”) nyílhegy (2. kép 3) jelenti. Hasonlót Szabadszállás-Józanról ismerünk.⁵⁰ A területen eddig zajlott régészeti kutatások során semmilyen egykorú lelet vagy jelenség nem került elő, így ezt a darabot szórványleletként, kontextus nélkül kell értelmeznünk. Anja Hellmuth tipológiája alapján a változat használatának idejét a szkíta kor klasszikus időszakára, a Kr. e. 6. század második felére és az 5. századra tehetjük.⁵¹

VII. változat

Háromélű, háromszög alakú, hegyénél háromszög átmetszetű, bázisánál ferdén levágott élű, belső tokos nyílhegyek (Rákospalota-Újmajor).

Ezt a változatot képviseli a rákospalotai szkíta kori telep 254. számú gödréből egyebek mellett kézzel formált és korongolt kerámia társaságában előkerült bronz nyílhegy (2. kép 9). A hozzá hasonló kevés, ismert Kárpát-medencei példány egyike a hetényi temetőből származik (Chotín IA, 248. sír).⁵² Az erdős sztyeppén gyakori típust Olga I. Kurinszkij a Kr. e. 5–4. századra keltezi.⁵³ Ezzel szemben Anja Hellmuth a hasonló darabokat a legkorábban, vagyis a Kr. e. 7. század közepétől megjelenő belső tokos nyílhegyek közé sorolja.⁵⁴ Anita Kožubová véleményét elfogadva⁵⁵ e változat használatával a Kr. e. 6. század első felétől már a Vekerzug-kultúra területén is feltétlenül számolhatunk.

⁴⁷ TÉZER 2011, 101, 14–16. kép.

⁴⁸ ROMSAUER 1991, 365; CZIFRA ET AL. 2011, 237.

⁴⁹ GÁTI 2009, 66; FIGLER 2012, 22. További példa Mezőkövesd-Mocsolyás (KEMENCZEI 2009, 126, Taf. 35. 2, 5).

⁵⁰ CHOCHOROWSKI 1985, Abb. 25. 32.

⁵¹ HELLMUTH 2014, 8–9, рис. 6.

⁵² KOŽUBOVÁ 2009, Obr. 7. 35.

⁵³ KURINSZKIJ 2011, 52–53, рис. 5. 30.

⁵⁴ HELLMUTH 2014, 7–8, рис. 5.

⁵⁵ KOŽUBOVÁ 2009, 78.

VIII. változat

Háromélű, ötszög alakú, háromszög átmetszetű, egyenes bázisú, belső tokos nyílhegyek (Soroksár, Akácos-dűlő 24. sír).

Az ide sorolt soroksári nyílhegy (2. kép 14) karakteres, ritka típust képvisel. Az egyenes bázisú, szabályos ötszögletű, lapjain a VI. és VII. változathoz hasonlóan két-két, élével párhuzamos hornyolással rendelkező példány legpontosabb párhuzamait a mátraszelei⁵⁶ és a szenci (Senec-Štrková kolónia, SK)⁵⁷ temetők leletei közt, Pozsonyboldogfán (Boldog, SK),⁵⁸ valamint a libnai (Sl) „Íjászsírban”⁵⁹ találjuk, de a Közép-Balkánon is előfordul (Cvetovac, RS).⁶⁰ A hasonló formájú, háromszög átmetszetű, belső tokos nyílhegyek tág időhatárok közé, a Kr. e. 6–5. századra keltezhetők.⁶¹ A soroksári temető 24. sírja csontvázas kettős temetkezés: egy felnőtt nő és egy 7–9 éves gyermek maradványait tartalmazta.⁶² A bronz nyílhegy a nő jobb oldalánál, az utolsó bordaívénél került elő; emellett egy korongolt, felhúzott fülű bögrét, egy kézzel formált, behúzott peremű tálat, gyöngyöket és egy lapos követ helyeztek a sírba. Ezek a viseleti tárgyak és mellékletek időrendjüket tekintve jól illeszkednek a nyílhegy Kr. e. 6–5. századra való keltezéséhez.

IX. változat

Háromélű, ötszög alakú, tokszáj alá nyúló, ferdén levágott élű, belső tokos nyílhegyek (Békásmegyer, Északi városkapu; Rákospalota, Mogyoród útja 42.; Soroksár, Haraszi út 42.).

Ez a változat jelenti a budapesti nyílhegyek legnépesebb tipológiai csoportját, amihez három lelőhelyről összesen négy darabot sorolhatunk: Békásmegyer, Északi városkapu (2. kép 1), Rákospalota, Mogyoród útja 42. (2. kép 5–6) és Soroksár, Haraszi út 42. (2. kép 13). Az ehhez a változathoz tartozó belső tokos, ötszög formájú nyílhegyek legfontosabb megkülönböztető jegyét a bázis (vagy tokszáj) alá nyúló élek jelentik. Példányai a Vekerzug-kultúra klasszikus időszakának temetőiben viszonylag gyakoriak.⁶³ A Kr. e. 7. század közepétől a sztyeppén már jelen lévő változat Kárpát-medencei használatának idejét Anita Kožubová véleményével összhangban a Kr. e. 6. század (annak is leginkább a második fele) és az 5. század első fele közé tehetjük.⁶⁴

ÖSSZEGZÉS

Mint a fenti elemzés alapján látható, az itt bemutatott 15 budapesti nyílhegy közül csupán három darabot sorolhatunk a részben még a korai szkíta korhoz köthető típusokhoz. Ezek közül is egyedül a Csepel-Szabadkikötőből előkerült példány keltezhető egyértelműen a Kr. e. 7. század második fele és a 6. század vége közé, míg a többi 12 nyílhegy már a klasszikus időszakra jellemző, leginkább a Kr. e. 6–5. századra tehető változatokat képvisel. Az egyértelműen korai, kétélű, hosszú köpűs és szakás típusok térségünkben egyelőre hiányoznak. Ez a keltezés összhangban áll a Budapest területéről eddig

⁵⁶ DORNYAY 1928, Taf. 36. 22.

⁵⁷ CHROPOVSKY 1962, Obr. 5. 3; KOŽUBOVÁ 2009, Obr. 6. 13.

⁵⁸ ČAMBAL 2008, Obr. 2. 3.

⁵⁹ HELLMUTH 2007, рис. 468. 6.

⁶⁰ FILIPOVIĆ 2015, рис. 2. 18.

⁶¹ KOŽUBOVÁ 2009, 77–80.

⁶² BERNERT 2010, Tab. 1.

⁶³ Előfordulnak többek közt Piliny (KEMENCZEI 2009, Taf. 171. 11–13), Hetény (KOŽUBOVÁ 2009, Obr. 4. 3, 9, 11, 12, 15, Obr. 7. 38, 48) és Szenc (KOŽUBOVÁ 2009, Obr. 6. 10) lelőhelyein.

⁶⁴ KOŽUBOVÁ 2009, 73–73, 76–77.

ismert, a dunántúli Hallstatt-kultúra és az alföldi Vekerzug-kultúra találkozási zónájában, a Duna két partjának közelében elhelyezkedő, bő tucatnyi középső vaskori lelőhely időrendjével. A Vekerzug-kultúrához tartozó 8, eredeti leletösszefüggésekkel rendelkező budapesti lelőhely (*1. kép 2*)⁶⁵ egyike sem sorolható a műveltség korai fázisához, azok kivétel nélkül a Kr. e. 6–5. századot felölelő klasszikus időszakot és a már La Tène elemekkel kevert késői fázist képviselik. A két legkorábbinak tartható szkíta jellegű bronz nyílhegy a szórvány csepel-szabadkikötői és az avar kori sír mellékleteként előkerült Fehérvári úti darab; így a fővárosi Duna-szakasz bal parti régiójában a középső vaskor korai horizontjának emlékei továbbra is hiányoznak. Ez, a pesti oldal kora és középső vaskori lelőhelyei között tetten érhető hiátus az esetleges történelmi narratíva mellett természetesen a kutatás hiányával, illetve aránytalanságaival is magyarázható.

Az egyes nyílhegyek készítési helyének, eredetének meghatározásához a korai típusok esetében elvégzettség⁶⁶ hasonló színvonalú és mélységű, a későbbi változatokat feldolgozó gyűjtőmunka szükséges. Ennek hiányában csupán a típusok keleti, sztyeppi és erdős sztyeppi eredetében lehetünk biztosak. A helyi, Kárpát-medencei készítésre utaló kevés rendelkezésünkre álló adat alapján⁶⁷ ugyanakkor feltételezhetjük a könnyen amortizálódó, gyakori pótlásra szoruló fegyver bizonyos változatainak gyártását a Vekerzug-kultúra egyelőre ismeretlen fémműves műhelyeiben, vagy vándor ötvösök és a harcosokkal együtt mozgó bronzöntők kezei közt.⁶⁸

E korábban kevesebb figyelmet kapó tárgytypus részletesebb vizsgálata és újabb lelőhelyek közlése segíthet a ma még nyitva hagyni kényszerült kérdések megválaszolásában, a korszak időrendjének és összetett kapcsolatrendszerének, valamint történelmi hátterének pontosabb feltárásában is.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönöm Sebők Katalinnak a kézirat átnézését és értékes tanácsait. A tárgyrajkok készítéséért Csernus Erzsébetnek és Kangyal Orsolyának tartozom köszönettel. Köszönöm továbbá Bencze Zoltánnak, Endrődi Annának, Havas Zoltánnak, Láng Orsolyának, Nagy Margitnak és Szilas Gábornak, hogy az általuk vezetett feltárásokon előkerült szkíta kori nyílhegyek közlését lehetővé tették számomra.

IRODALOM

BENCZE ET AL. 2010: Bencze Z. – Böröczky B. – Szigeti J.: Szkíta temető és népvándorlás kori telepnyomok az M0 körgyűrű Soroksár-Akácós-dűlői lelőhelyén (BP 008-as lelőhely) (Scythian period cemetery and marks of a Migration period settlement on the Soroksár-Akácós-dűlő site of the M0 motorway [Site BP 008]). *Aquincumi Füzetek* 16 (2010) 161–169.

⁶⁵ A szkíta kori Vekerzug-kultúra ismert lelőhelyei Budapest területén: 1: III. kerület, Békásmegyér, Északi városkapu; 2: XV. kerület, M0 I. lh. Rákospalota-Újmajor; 3: III. kerület, Hajógyári-sziget; 4: XV. kerület, Rákospalota, Mogyoród útja 42.; 5: XVII. kerület, Rákoskeresztúr, Csékút utca; 6: XXI. kerület, Csepel-Szennyvíztisztító; 7: XXI. kerület, Csepel-Szabadkikötő; 8: XXIII. kerület, Soroksár, Haraszi út 42.; 9: XXIII. kerület, M0 BP-007. lh. Soroksár, Rétek-dűlő; 10: XXIII. kerület, M0 BP-008. lh. Soroksár, Akácós-dűlő; 11: XXII. kerület, Budapest-Tárnok vasútvasút 8. lh. Nagytétény-Tétényliget.

⁶⁶ HELLMUTH 2006a; HELLMUTH 2010.

⁶⁷ ROMSAUER 2004, 411.

⁶⁸ Az Iraktól az ukrán sztyeppén és a Balkán-félszigeten át Délnyugat-Szlovákiáig előforduló, többféle öntéstechnikát reprezentáló nyílhegy öntőformák (ld. DARAGAN 2015a) szintén a fegyver gyors, mobilis előállításának lehetőségét mutatják.

- BERNERT 2010: Bernert, Zs.: Anthropological data from the Hungarian Scythian Period collected from the cemetery excavated at MO Ring Road, Site No. 008, Akácos-dűlő. *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 102 (2010) 257–267.
- BUKOWSKI 1959: Bukowski, Z.: Nowe znaleziska „Scytyjskie” z Polski (New “Scythian” Finds in Poland). *Archeologia Polski* 4 (1959) 257–283.
- CHOCHOROWSKI 1985: Chochorowski, J.: *Die Vekerzug Kultur. Charakteristik der Funde*. Warszawa–Kraków 1985.
- CHOCHOROWSKI 1985a: Chochorowski, J.: Die Rolle der Vekerzug-Kultur (VK) im Rahmen der skythischen Einflüsse in Mitteleuropa. *Prähistorische Zeitschrift* 60 (1985) 204–271.
- CHROPOVSKÝ 1962: Chropovský, B.: Birituálne skýtsko-halštatské pohrebisko v Senci (Skytisch-Hallstattzeitliches birituelles Gräberfeld in Senec). *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied* 9 (1962) 131–142.
- ČAMBAL 2008: Čambal, R.: Osídlenie okresov Bratislava, Senec a Pezinok v dobe halštatskej (Die Besiedlung der Bezirke Bratislava, Senec und Pezinok in Hallstattzeit). In: *CARNVNTVM GERVLATA Zborník. Pezinok–Bratislava 2008*, 78–100.
- CSOMA 1887: V. Csoma J.: A monaji halomról. *Archaeologiai Értesítő* 7 (1887) 60–65.
- CZIFRA ET AL. 2011: Czifra Sz. – Kreiter A. – Széles É. – Tóth M. – Viktorik O.: Kora vaskori korongolt kerámia a Kárpát-medencében (Early Iron Age wheel-turned pottery in the Carpathian Basin). *Archeometria Műhely* 2011:3 (2011) 235–250.
- DARAGAN 2015: Дараган, М. Н.: Наконечники стрел предскифского и раннескифского времени: технология изготовления, метрология и маркировка. *Труды Государственного Эрмитажа* 77 (2015) 127–170.
- DARAGAN 2015a: Дараган, М. Н.: Бронзовые литейные формы для изготовления наконечников стрел VIII – IV вв. До н. Э. (Bronze casting molds for producing arrow tips of the VIII – IV centuries BC. [Summary]). In: *Сарыарқа сақтары мәдениетідалалық Еуразиядағы этноәлеуметтік және мәдени үдерістерді зерттеу аясында. Археолог Кемал Ақышевты еске алуға арналған ғылыми мақалалар жинағы – Сакская культура сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии. Сборник научных статей, посвященный памяти археолога Кималя Акишевича Акишева (Sak Culture of Saryarka in the context of the study of ethnic and sociocultural processes of steppe Eurasia. The collection of scientific articles, dedicated to the memory archaeologist Kemal Akishev)*. Ред.: Бейсенов, А. З. Алматы/Almaty 2015, 100–112.
- DORNYAY 1928: Dornyay, B.: Der skythische Fund von Mátraszele bei Salgótarján. *Prähistorische Zeitschrift* 19 (1928) 340–347.
- DUŠEK 1974: Dušek, M.: Die Thraker im Karpatenbecken. *Slovenská Archeológia* 22:2 (1974) 361–434.
- DUŠEK–DUŠEK 1995: Dušek, M. – Dušek, S.: *Smolenice-Molpír. Befestigter Fürstensitz der Hallstattzeit* 1984:1–2. Nitra 1995.
- ELIADE 1970: Eliade, M.: Notes on the symbolism of the arrow. In: *Religions in Antiquity. Essays in Memory of Erwin Ramsdell Goodenough*. Studies in the History of Religions 14. Ed.: Neusner, J. Eugene 1970, 463–475.
- FIGLER 2012: Figler A.: Hallstatt-kori tumulusok Nagybaráti (Hallstatt Age tumuli in Nagybaráti [Győr-újbarát]). *Arrabona* 48:2 (2010) 2012, 7–48.
- FILIPović 2015: Филипович, В.: Скифские влияния в центральной части Балкан в раннем железном веке (Scythian Influences in the Central Balkan Region in the Early Iron Age). *Stratum plus* 3 (2015) 89–97.
- GÁTI 2009: Gáti Cs.: A szajki (Baranya megye) koravaskori telep kulturális kapcsolatai (Cultural contacts of the Early Iron Age settlement at Szajk [Baranya County]). In: *ΜΩΜΟΣ VI. Őskoros Kutatók VI. Összejövetelének konferenciakötete. Nyersanyagok és kereskedelem. Kőszeg, 2009. március 19–21*.

- (*Proceedings of the 6th Meeting for the Researchers of Prehistory. Raw materials and trade. Kőszeg, 19–21 March, 2009*). Szerk.: Ilon G. Szombathely 2009, 65–77.
- HAVAS ET AL. 2007: Havas Z. – Szilas G. – M. Virág Zs.: Próbafeltárás a csúcshegyi római villa környezetében II. (Budapest, III. ker. Harsánylejtő, Hrsz.: 20545, 20646, 20655/5, 20655/6) (Test excavation in the region of the Roman villa on Csúcshegy II [Budapest III, Harsánylejtő, Lrn.: 20545, 20646, 20655/5, 20655/6]). *Aquincumi Füzetek* 13 (2007) 154–179.
- HAVAS-TÉZER 2009: Havas Z. – Tézer Z.: Feltárások az óbudai Hajógyári-szigeten 2008-ban (Budapest, III. ker. Hajógyári-sziget, Hrsz.: 23798/3, 23796/7) (Excavations on the Dockyard Island in Óbuda in 2008 [Budapest III, Dockyard Island, Lrn.: 23798/3, 23796/7]). *Aquincumi Füzetek* 15 (2009) 30–43.
- HELLMUTH 2006: Hellmuth, A.: Smolenice-Molpír im Licht skythischer Angriffe auf die hallstatzeitlichen Siedlungen nördlich und südlich der Mährischen Pforte (Smolenice-Molpír vo svetle skytských nájazdovna halštatské sídliská severne a južne od Moravskej brány). *Slovenská Archeológia* 54:2 (2006) 191–208.
- HELLMUTH 2006a: Hellmuth, A. – Yalçıklı, D.: Pfeilspitzen: *Untersuchungen zu den sogenannten skythischen Pfeilspitzen aus der befestigten Höhensiedlung von Smolenice-Molpír*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 128. Bonn 2006.
- HELLMUTH 2007: Hellmuth, A.: Neues zum „Bogenschützengrab“ aus Libna. In: *Scripta Praehistorica in Honorem Biba Teržan, Situla* 44 (2007) 466–475.
- HELLMUTH 2010: Hellmuth, A.: *Bogenschützen des Pontischen Raumes in der Älteren Eisenzeit. Typologische Gliederung, Verbreitung und Chronologie der skythischen Pfeilspitzen I–II*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 177. Bonn 2010.
- HELLMUTH 2014: Hellmuth, A.: Horse, Bow and Arrow: A Comparison between the Scythian Impact on the Mediterranean and on Eastern Middle Europe. *Mediterranean Review* 7:1 (2014) 1–38.
- HORVÁTH 2001: Horváth M. A.: Budapest a szkíta korban. In: *Hatalmasok viadalokban. Az Alföld szkíta kora (Sie sind in Kämpfen siegreich. Das Zeitalter der Skythen in der Tiefebene)*. Gyulai katalógusok 10. Szerk.: Havassy P. Gyula 2001, 37–49.
- HORVÁTH 2002: Horváth M. A.: Előzetes jelentés a Bp. XVII. ker. Rákospalota-Újmajorbán előkerült szkíta kori településrészletről (Vorbericht über den Siedlungsteil aus Skythischer Zeit in Rákospalota-Újmajor, 17. Bzrk., Budapest). *Budapest Régiségei* 35 (2002) 103–123.
- ILINSZKAJA 1968: Ильинская, В. А.: Скифы днепровского лесостепного Левобережья. Киев 1968.
- ISTVÁNOVITS-KULCSÁR 1995: Istvánovits E. – Kulcsár V.: Szálfegyverek és íjak a Dunától keletre fekvő kárpát-medencei szarmata Barbaricumban (Stichwaffen und Bögen östlich der Donau gelegenen sarmatisches Barbaricum des Karpatenbeckens). *Altum Castrum* 4 (1995) 9–32.
- ISTVÁNOVITS-KULCSÁR 2014: Istvánovits, E. – Kulcsár, V.: Sarmatian archery in the Carpathian Basin – Revisited. In: *Honoratissimum assensus genus est armis laudare*. Red.: R. Madyda-Legutko – J. Rodzińska-Nowak. Kraków 2014, 143–149.
- KHAZANOV 1971: Хазанов, А. М.: *Очерки военного дела сарматов*. Москва 1971.
- KEMENCZEI 1994: Kemenczei, T.: Pfeilspitzen von Früh-Skythentyp aus Ostungarn (Korai szkíta típusú nyílhegyek Kelet-Magyarországon). *Folia Archaeologica* 43 (1994) 76–99.
- KEMENCZEI 2009: Kemenczei, T.: *Studien zu den Denkmälern skythisch geprägter Alföld Gruppe*. Inventaria Praehistorica Hungariae 12. Budapest 2009.
- KOSSACK 1982: Kossack, G.: Früheisenzeitlicher Gütertausch. *Savaria* 16 (1982) 95–112.
- KOŽUBOVÁ 2009: Kožubová, A.: Diaľkové zbrane z pohrebísk vekerzugskej kultúry na juhozápadnom Slovensku (Fernwaffen aus Gräberfeldern der Vekerzug-Kultur in der Südwestslowakei). *Zborník SNM CIII Archeológia* 19 (2009) 65–130.
- KURINSZKIN 2011: Куринских, О. И.: Наконечники стрел ранних кочевников Левобережного

- Илека VI–I вв. до н.э. (по материалам могильников у с. Покровка). *Российская археология* 2011:3 42–54.
- LÁNG 2009: Láng O.: Budapest, III. ker., Barát-patak–Országút–Hadrianus utca–Királyok útja által határolt terület, Hrsz.: 65554/27, 28, 29. *Aquincumi Füzetek* 15 (2009) 167–169.
- MARINESCU 1984: Marinescu, G.: Die jüngere Hallstattzeit in Nordostsiebenbürgen. *Dacia* 28 (1984) 47–83.
- MELJUKOVA 1964: Мелюкова, А. И.: *Вооружение скифов*. Археология СССР. Свод археологических источников. Москва 1964.
- NAGY 1941: Nagy Lajos jelentése a Főváros felé. 1941.IV.21. Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattár Archiv igazgatási iratgyűjtemény Középkori Osztály iratai, iktatószám nélkül.
- NAGY 1973: Nagy M.: A Fehérvári úti avar temető (The Avar Cemetery of Budapest-Fehérvári út). *Budapest Régiségei* 23 (1973) 59–87.
- NAGY 1998: Nagy, M.: *Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest I–II*. Monumenta Avarorum Archaeologica 2. Red.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 1998.
- NAGY 2014: Nagy M.: Megjegyzések a Budapest, XVII. Rákoscscaba-Péceli út mellett és a Madaras-Halmokon (Bács-Kiskun m.) feltárt császárkori temetők temetkezési szokásaihoz (Remarks on the burial custom noted in the Roman Period cemeteries uncovered at Budapest, District XVII, Rákoscscaba-Péceli út and Madaras-Halmok [County Bács-Kiskun]). In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára (Avarum solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday)*. Opitz Archaeologica 6 – MTA BTK MŐT kiadványok 2. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 115–160.
- NAGY 1943: Nagy T.: A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938–1942. évek között végzett kutatásairól. *Budapest Régiségei* 13 (1943) 359–399.
- NAGY 1959: Nagy T.: La Tène-kori szkíta jellegű sírlelet Rákospalotáról (Могила скифского характера эпохи Латенской культуры в Ракошпалоте). *Budapest Régiségei* 19 (1959) 123–138.
- PÁRDUCZ 1954: Párducz, M.: Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug II. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 4 (1954) 25–89.
- PÁRDUCZ 1966: Párducz, M.: The Scythian Age Cemetery at Tápiószele. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 18 (1966) 35–91.
- PARZINGER–STEGMANN-RAJTÁR 1988: Parzinger, H. – Stegmann-Rajtár, S.: Smolenice-Molpír und der Beginn skythischer Sachkultur in der Südwestslowakei. *Prähistorische Zeitschrift* 63 (1988) 162–178.
- PETŐ 1989: Pető M.: Bp. XX. Millenium telep, Dugattyúgyűrűgyár, strand, Szentdienes középkori temploma. Ásatási napló 1989. szeptember 18 – október 20. BTM Adattár, Ltsz.: 1613–90.
- PETŐ 1992: Pető M.: 6/2. Budapest, XX. (Millenium-telep, strand) Haraszti u. 42. (III). *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 44. Budapest 1992, 7.
- ROMSAUER 1991: Romsauer, P.: The earliest wheel-turned pottery in the Carpathian Basin. *Antiquity* 65 (1991) 358–367.
- ROMSAUER 2004: Romsauer, P.: Fragment kokily na odlievanie hrotov šípov skytskeho typu zo Smoleníc (Fragment of casting mould for arrowheads of Scythian-type from Smolenice). In: *Einflüsse und Kontakte alteuropäischer Kulturen. Festschrift für Jozef Vladár zum 70. Geburtstag*. Hrsg.: Bátora, J. – Furmánek, V. – Veliačik, L. Nitra 2004, 401–412.
- RUSTOIU 2015: Rustoiu, A.: Shooting the evil. “Scythian” arrowheads in Avar age graves from the Carpathian Basin. In: *Warriors, weapons, and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin*. Ed.: Cosma, C. Cluj–Napoca 2015, 89–106.
- V. SZABÓ ET AL. 2014: V. Szabó G. – Czajlik Z. – Reményi L.: Egy vaskori fegyveres konfliktus nyomai. Új topográfiai eredmények a Dédestapolcsányi Verebce-tető kutatásában I. (Traces of an Iron Age armed conflict. New Topographical Results from the Research into Verebce-bérc at Dédestapolcsány I).

- Magyar Régészet, online magazin (Hungarian Archaeology, E-journal)* (www.magyarregeszett.hu, www.hungarianarchaeology.hu), 2014 Spring.
- SZILAS–TÓTH 2017: Szilas G. – Tóth F. M.: Újraolvasott fejezet Budapest múltjából. Csepel-Szabadkikötő őskori leleteinek újrafeldolgozása és a városi régészeti topográfia lehetőségei (A re-visited chapter of Budapest's past. The re-assessment of the prehistoric finds from Csepel-Szabadkikötő and the perspectives in urban archaeological topography). In: *Magyarország régészeti topográfiája – Múlt, jelen, jövő*. Szerk.: Benkő E. – Bondár M. – Kolláth Á. Budapest, 2017, 487–511.
- SZMIRNOVA 1968: Смирнова, Г. И.: Раскопки курганов у села Круглик и Долиняны на Буковине. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа* 10 (1968) 14–27.
- SZMIRNOVA 1979: Смирнова, Г. И.: Курганы у села Перебыковцы – новый могильник скифской архайки на Среднем Днестре. *Труды Государственного Эрмитажа* 20 (1979) 37–67.
- SZMIRNOVA 1993: Смирнова, Г. И.: Памятники Среднего Поднестровья в хронологической схеме раннескифской культуры. *Российская археология* 1993:2, 101–118.
- TÉZER 2011: Tézer Z.: Szkíta kori településrészlet Budapest XV. kerület Rákospalota-Újmajor lelőhelyéről (The Scythian Age Site at Rákospalota-Újmajor [Budapest XV.]). *Budapest Régiségei* 44 (2011) 100–137.
- VASILIEV 1980: Vasiliev, V.: *Sciții agatârși pe teritoriul României*. Cluj-Napoca 1980.

SKYTHENZEITLICHE PFEILSPITZEN IN DER SAMMLUNG DES HISTORISCHEN MUSEUMS VON BUDAPEST

In der Sammlung des Historischen Museums von Budapest sind 15 skythentzeitliche Pfeilspitzen von zehn Fundorten aufbewahrt. 1. Von den Fundorten stammen sechs aus der mittleren Eisenzeit, zwei sind von unsicherem Kontext und je ein Fundort kann in die kaiserzeitliche Sarmaten-, bzw. in die Awarenzeit datiert werden. Die skythenzeitlichen Pfeilspitzen gehören zu den am weitesten bekannten und charakteristischen Gegenstandstypen dieses Zeitalters, trotzdem wirft ihre genaue Datierung seit langem Probleme sowohl in der heimischen als auch internationalen Forschung auf. Der Grund dafür ist, dass die früher erscheinenden und die neuen Typen kontinuierlich benutzt waren, die archaischen Formen weiter lebten und die später volkstümlichen Varianten parallel auftauchten.

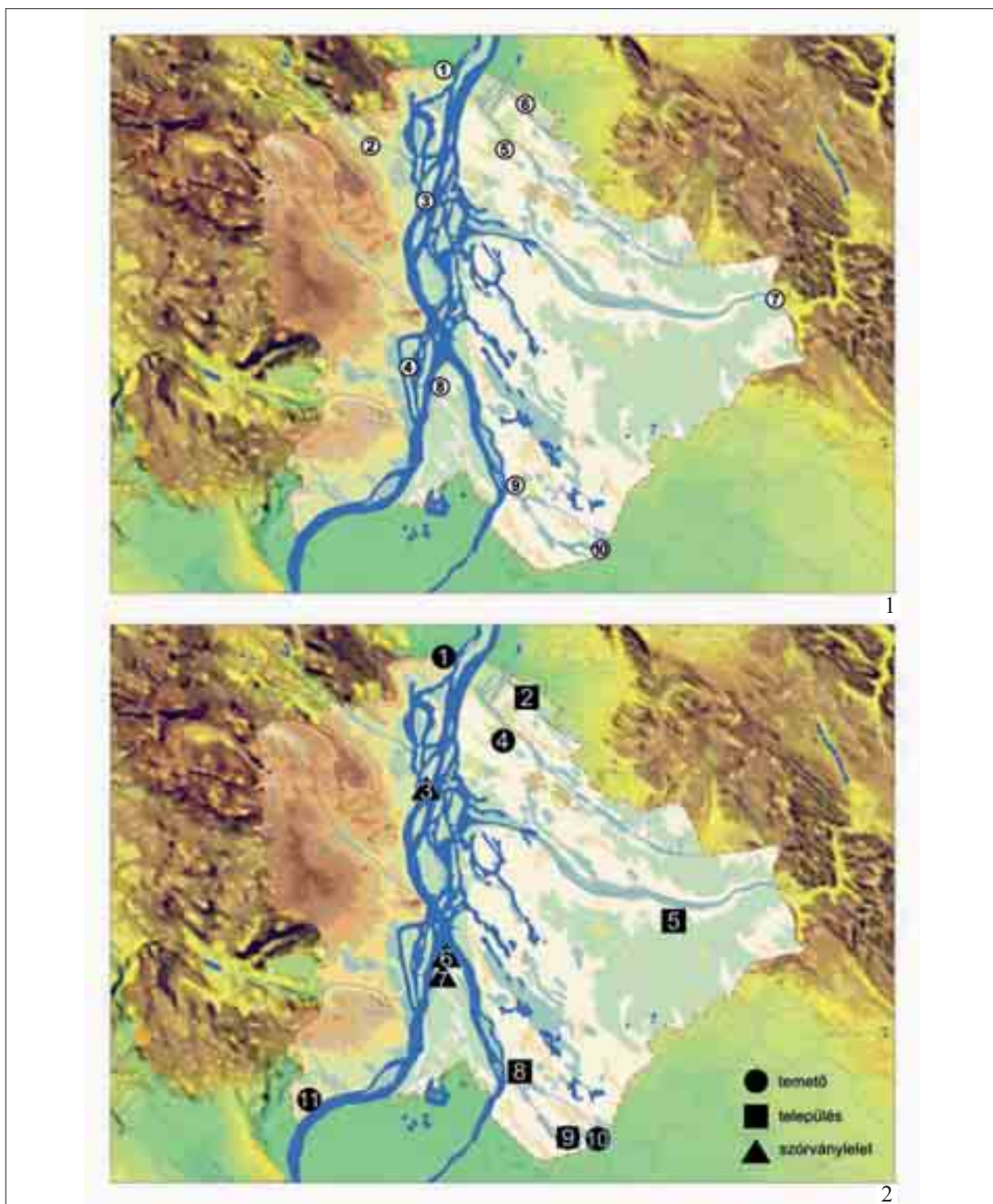
Die grundlegenden Stationen ihrer typologischen Entwicklung vertreten die zweikantigen Pfeilspitzen mit Außentülle, die dreikantigen Pfeilspitzen mit Außentülle, die dreikantigen Pfeilspitzen dreieckigen Querschnitts und dann die Pfeilspitzen viereckigen Querschnitts mit Innentülle. Zahlreiche Varianten und die parallel lange benutzten Typen machen dieses Bild vielschichtig. Mit dem Auftreten der ersten früh-skythischen Pfeilspitztypen im Karpatenbecken ist es schon um die Mitte des 7. Jahrhunderts v. Chr. sicher zu rechnen, aber einige siebenbürgische Bestattungen enthalten auch früher datierbare Varianten. Diese frühen Varianten weisen eine außergewöhnliche Vielfältigkeit auf, was die Form und Größe betrifft.

Die dreikantigen Pfeilspitzen mit Innentülle traten im Bereich des Karpatenbeckens schon in der Mitte des 7. Jahrhunderts v. Chr. auf, ihre Anzahl nimmt von der Mitte dieses Jahrhunderts bedeutend zu und sie verdrängten die früher benutzten zwei- und dreikantigen Pfeilspitzen mit Außentülle vom 6. Jahrhundert v. Chr. an allmählich. Auf den Fundorten der von der ersten Hälfte des 6. Jahrhunderts datierbaren klassischen Phase der Vekerzug-Kultur trifft man schon beinahe ausschließlich diese neuen Varianten. Außer der dreikantigen Form mit Innentülle treten die schmäleren Varianten mit kurzer äußeren Tülle seltener auf, die zweikantigen Typen und die Pfeilspitzen mit Widerhaken waren zu dieser Zeit nicht mehr in Gebrauch.

Alle von den in der Sammlung des Historischen Museums von Budapest aufbewahrten 15 skythenzeitlichen Pfeilspitzen sind dreikantige Stücke und mit Ausnahme von drei Exemplaren haben alle eine Innentülle. Aufgrund der Formmerkmale sind neun Varianten abzusondern, von denen nur drei, durch je

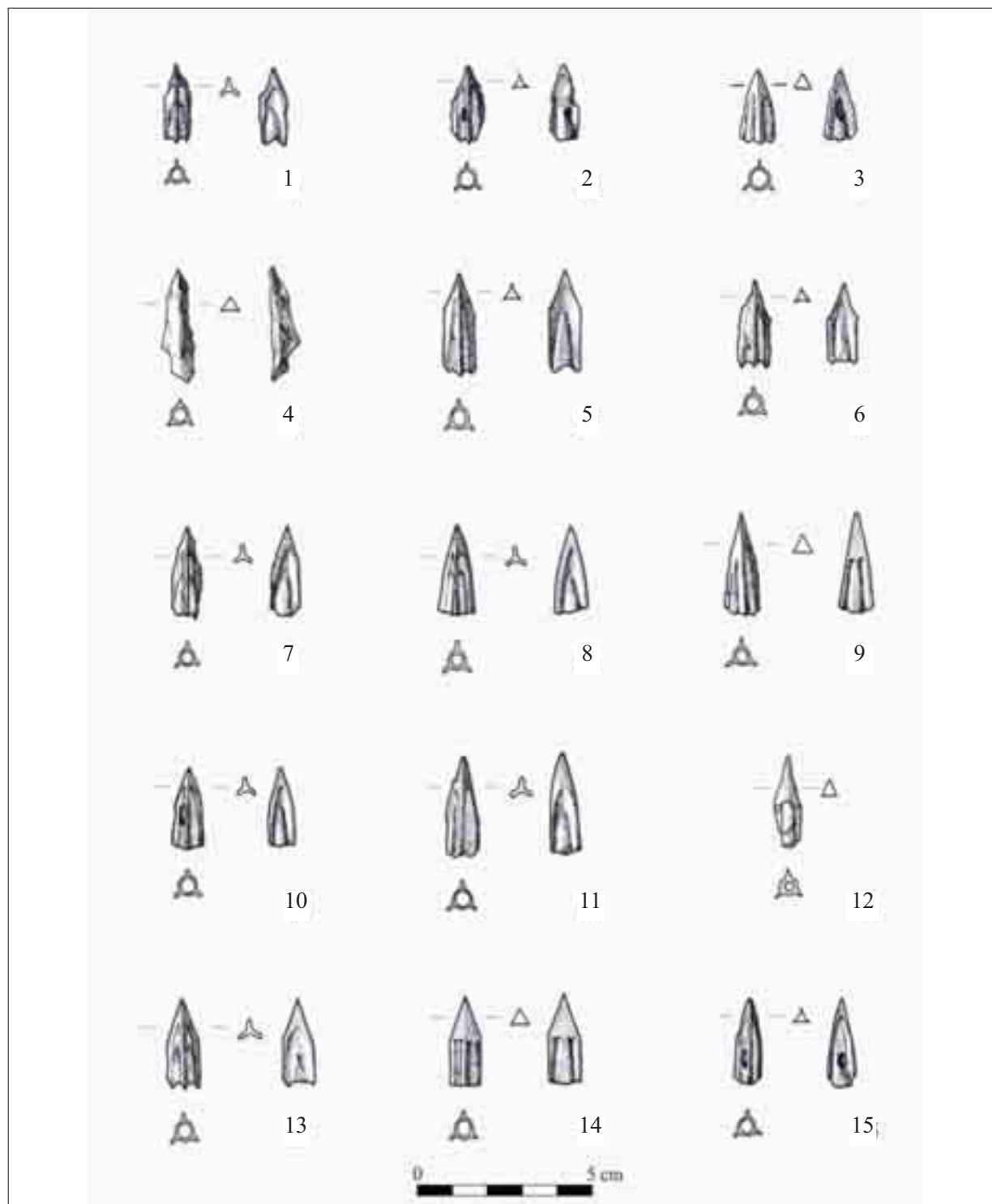
ein Exemplar vertretene Varianten den teils noch frühskythenzeitlichen Typen zugeordnet werden können. Von ihnen kann nur das in Budapest-Csepel, Szabadkikötő gefundene Exemplar eindeutig in die Zeitspanne zwischen der zweiten Hälfte des 7. und dem Ende des 6. Jahrhunderts v. Chr. datiert werden, während die anderen zwölf Pfeilspitzen für die klassische Phase kennzeichnend und meistens in das 6. und 5. Jahrhundert v. Chr. datierbar sind. Die eindeutig früh datierbaren zweikantigen Stücke mit langer Tülle und mit Widerhaken fehlen vorläufig in unserem Areal. Diese Datierung steht mit der Zeitstellung der im Gebiet von Budapest, in der Treffzone der transdanubischen Hallstatt- und der in der Tiefebene heimischen Vekerzug-Kultur, bzw. den beiden Ufern der Donau nahe liegenden, gegenwärtig bekannten, etwa ein Dutzend mitteleisenzeitlichen Fundorte im Einklang. Keiner von den acht der Vekerzug-Kultur zuzuordnenden, über ursprüngliche Fundzusammenhänge verfügenden Budapester Fundorten^{1.2} kann in die frühe Phase dieser Kultur eingeordnet werden, sie vertreten ausnahmslos die im Großen und Ganzen das 6. und 5. Jahrhundert v. Chr. vertretende klassische und die schon mit La Tène-Elementen gemischte späte Phase. Die für die ältesten Exemplare gehaltenen bronzenen Pfeilspitzen skythischen Charakters sind das in Budapest-Csepel, Szabadkikötő als Streufund vorgekommene und das als die Beigabe eines in Budapest-Fehérvári-Strasse freigelegten awarenzeitlichen Grabes gefundene Stück: So fehlen die Funde des frühen Horizontes der mittleren Eisenzeit in der linksufrigen Region der Donau bei Budapest weiterhin. Dieser zwischen den früh- und mitteleisenzeitlichen Fundorten der Pester Seite bemerkbare Hiatus kann außer der allfälligen geschichtlichen Erklärung auch mit Forschungslücke, bzw. Missverhältnissen der Forschung klar zu machen.

Zur Bestimmung des Herstellungsortes und Ursprungs der einzelnen Pfeilspitzen könnte eine auch die jüngeren Varianten bearbeitende Anhäufungsarbeit beitragen, deren Niveau der hinsichtlich der frühen Typen durchgeführten Arbeit ähnlich ist. Mangels dieser Angaben kann man nur im östlichen Ursprung der Typen von der Steppe oder Waldsteppe sicher sein. Aufgrund der wenigen, sich auf die Herstellung im Karpatenbecken beziehenden Angaben kann man zugleich annehmen, dass gewisse Varianten dieser leicht amortisierenden Waffe, die häufig ersetzt werden musste, in den bisher unbekannten Werkstätten der Vekerzug-Kultur, oder von wandernden, sich mit den Kämpfern bewegenden Schmieden erzeugt wurden.

1. kép. 1: A Budapesti Történeti Múzeum gyűjteményében őrzött szkíta kori nyílhegyek lelőhelyeinek elhelyezkedése Budapest ősvízrajzi térképén; 2: A szkíta kori Vekerzug-kultúra lelőhelyei Budapest területén (a lelőhelylistát ld. 65. lábjegyzet)

Abb. 1. 1: Die Fundorte der in der Sammlung des Budapestes Historischen Museums aufbewahrten skythenzeitlichen Pfeilspitzen auf der urhydrographischen Karte von Budapest; 2: Die Fundorte der skythenzeitlichen Vekerzug-Kultur im Gebiet von Budapest (Die Fundortlistes in Anm. 65)

2. kép. A Budapesti Történeti Múzeum gyűjteményében őrzött szkíta kori nyílhegyek
(a lelőhelyneveket ld. A nyílhegyek leírása fejezetben, a főszövegben)

Abb. 2. Die in der Sammlung des Budapester Historischen Museums aufbewahrten skythenzeitlichen Pfeilspitzen
(Die Fundortnamen s. im Kapitel „Beschreibung der Pfeilspitzen“)

ZWERGE, RIESEN, SCHMIEDE UND BERGARBEITER – ANGABEN ZUR FRÜHESTEN METALLURGIE

LÁSZLÓ ANDRÁS HORVÁTH *

Auszug: In den mythologischen Texten der Germanen und der griechischen Religion waren die Zwerge überwiegend, die mit den Metallarbeiten – Bergbau, Schmiedekunst in Verbindung gebracht wurden. Riesengroße Schmiede waren selten, oder fehlten vollkommen. Die Zwerge waren Großmeister ihrer Kunst, sie waren der Aufforderung der göttlichen Sphäre wert. Beide Gruppe der behandelten Mythologien gehören zur ältesten Schicht der Geschichten, stehen mit dem Unterirdischen und dadurch mit der Fruchtbarkeit in Verbindung.

Schlüsselwörter: Zwerg, Riese, Bergbau, frühe Metallurgie, Schmiede, deutsche Mythologie, griechische Mythologie, Kabiren, Telchinen, Daktylen

Gibt es jemanden, der die lieblichen Zwerge des Schneewittchen-Märchens nicht kennt? Die Zwerge mit ihrer spitzen Kappe, die so viel Lächeln auf das Gesicht der Leser zaubern. Im Märchen sind sie Bergleute, die Tag für Tag ihre schwere Arbeit tun. All dies scheint heute bloß ein Märchen zu sein, vor Jahrhunderten, sogar Jahrtausenden war das aber bei weitem nicht so. Außer dem Bergbau ist das Schmiedehandwerk eine andere, wichtige Phase der Metallherzeugung. Man braucht nicht wenige Fachkenntnisse und sogar eine recht große Körperstärke, damit man aus den Erzen schöne und nützliche Metallgegenstände schaffen kann. Obwohl wir, die Überlieferungen der verschiedenen Völker studierend, in den Mythologien mehrere Schmiede mit durchschnittlicher Körperhöhe kennen, bemerken wir die überraschende Tatsache, dass es dort oft Zwergschmiede Erwähnung finden. Wäre es möglich, dass diese schwere Arbeit von kleinwüchsigen Wesen ausgeübt wurde, oder waren doch nur riesige Menschen dieser Arbeit gewachsen? Diese Frage versuche ich da, in diesem Artikel mittels der Angaben der Grimm'schen „deutschen“ und der antiken griechischen Mythologien zu beleuchten.

Es unterliegt keinem Zweifel, dass die Erzeugung und Anwendung von Metallgegenständen eines der wichtigsten, die Kulturgeschichte grundsätzlich verändernden und bestimmenden Ereignisse waren. Diese metallurgischen Verfahren durchführen zu können, brauchte man aber den kontrollierten Gebrauch des Feuers als eine unerlässliche Voraussetzung.¹

Über eine Entdeckung der Metalle kann man ebenso wenig sprechen wie über die Entdeckung der Steingeräte.² Obwohl einige Einzelheiten noch umstritten sind, so viel ist schon heute sicher, dass es früh ein Interesse an Erzen und Metallen begann.³ Die Anfänge der Benutzung von metallenen Artefakten ge-

* hlaci953@hotmail.com

¹ PERNICKA 1990, 21.

² PERNICKA 1990, 21.

³ Obwohl weniger bekannt, aber kulturgeschichtlich von Bedeutung ist, dass es nicht in allen Gebieten das Kupfer, sondern das Eisen oder das Blei das erste von den Menschen bekannte und benutzte Metall waren. In mesolithischen Befunden wurden in außereuropäischen Gebieten (u. a. Beldibi und Belbaşı in Südwestanatolien) solche Eisenoxydkügelchen gefunden, die Schleifenspuren aufwiesen (ESIN 1976, 210; PARZINGER 1993, 344). In Catalhöyük kamen aber Bleigegegenstände in den ältesten Schichten vor (ESIN 1976, 213; PARZINGER 1993, 344).

hen tief in die Urzeit zurück. Während die ältesten Metallgegenstände in Mittel- und Südosteuropa, am meisten aus Kupfer, vor einigen Jahrzehnten noch in das Frühneolithikum,⁴ im Nahen Osten höchstens an das Ende des Mesolithikums zu datieren waren,⁵ wird es heute schon angenommen, dass Metall-, aber mindestens Erzbruchstücke schon im Paläolithikum benutzt werden konnten.⁶ Zu dieser Frühzeit handelt es sich noch um Kleingegenstände, deren Verwendung aber noch keinesfalls beweist, dass es hier um eine Metallurgie im engen Sinne handelte.

SCHMIEDE

Seit wann können wir über Schmiede und Schmiedekunst sprechen, ist es sehr schwer zu entscheiden. Schon seit den ersten Metallstücken, winzigen Ringen, Ahlen, Nadeln, und nicht nur von den ersten kupfernen Schwergeräten, Äxten und Beilen an, d. h. seit dem 5. Jahrtausend B.C. Eines ist sicher, die Hersteller dieser letzterwähnten Geräte sind schon für den Namen Schmied würdig.

Der Schmied ist einer der ältesten Berufe der Menschheitsgeschichte. Schmieden haftete im Altertum immer etwas Mystisches an. Schmiede wurden vor allem als Waffen-, Werkzeug- und Gerätehersteller geschätzt. Eine Spezialisierung gab es schon früh, besonders in den Städten mit ihren Zünften und in bestimmten ländlichen Regionen (z. B. Remscheid, Solingen, Schmalkalden, im Sauerland, im Siegerland und im Lahn-Dill-Gebiet). Damals kannte man solche Spezialisten wie Waffenschmiede, Messerschmiede, Nagelschmiede, Harnischmacher oder Kupferschmiede. Eine ähnliche Lage kann aber auch im Altertum vorgestellt werden.⁷

Eine andere Quelle des Aberglaubens um den Schmied bildete eine geheimnisvolle Kunst der Metallbearbeitung und die Bewunderung seiner überlegenen Werkzeuge, besonders Waffen.⁸

Die mythischen Schmiede sind mit großer Schöpferkraft gesegnete, kunstfertige Personen, die mit einem der wichtigsten Elemente, dem Feuer in enger Verbindung stehen. Der Schmied ist Demiurg, Ahn eines Volkes, sogar ein Gott, aber kann mindestens dessen Gehilfe sein. Der Umgang mit dem Element Feuer, das Erweichen des harten und kalten Metalls im Feuer und das Wiederstarren in neuer Form, muss auf den Menschen immer eine ungeheure Faszination ausgeübt haben.⁹

Unter den drei Künsten erwähnte ein mittelalterliches, angelsächsisches Gesetz die Schmiedekunst neben der Gotteslehre und Dichtkunst, was auf ihre besonders hohe Schätzung hinweist.¹⁰ Der Schmied, ähnlich dem Töpfer, ist Meister des Feuers, der das Material durch das Feuer in einen anderen Zustand bringt. Dabei offenbart sich eine solche religiös-magische Kraft, die fähig ist, die Welt umzuwälzen. Dadurch

⁴ VULPE 1976, 134; TODOROVA 1981, 4; KALICZ 1992, 7. Kupfer wurde in der Form von Perlen aus gediegenem Kupfer und Malachit bereits im 7. Jahrtausend v. Chr. in Mesopotamien benutzt (GALE ET AL. 1991, 49–54, Tab. 1–3; PERNICKA 1990, 28–47, Tab. 4). Auf verschiedenen akkademischen Fundorten sind Perlen ebenfalls aus gediegenem Kupfer im Nahen Osten (Çayönü, Tell Ramad, Aşıklı Höyük oder Ali Kosh) bekannt (ESIN 1976, 210; PARZINGER 1993, 344; YALÇIN–PERNICKA 1999, 45). Dieser Zeit geht also eine lange, oben schon erwähnte Periode voran, in der nur kleinformatige und mit einer einfachen Technologie verfertigten Metallgegenstände – überwiegend Schmucksachen – bekannt waren. Dadurch wird die Priorität Anatoliens in dieser frühen Zeit eindeutig bewiesen (PERNICKA 1990, 21). Dort stammen die ersten Metallgegenstände aus einer 1000–2000 Jahre älteren Periode als die von Europa und die primären Kenntnisse gelangten auch von hier nach Südosteuropa (ESIN 1976; KUNA 1989, 34; TODOROVA 1981, 4).

⁵ PERNICKA 1987, 609; MELLAART 1975.

⁶ PERNICKA 1987, 607.

⁷ JUNGWIRTH 1987, 258.

⁸ JUNGWIRTH 1987, 258.

⁹ JUNGWIRTH 1987, 258.

¹⁰ OHLHAVER 1939, 95.

wird der Schmied ein Demiurg, Schaman, Künstler und Zauberer auf einmal.¹¹ In den Mythologien ist der Demiurg (griechisch: Handwerker, Meister, Schöpfer, wortwörtlich „*dem Volk schöpfende*“) die Figur, deren Tätigkeit der der wirklichen Handwerker ähnelt. In der Mythologie ist der Demiurg häufig Töpfer, Schmied oder Weber.¹² Sie nehmen am kosmologischen Kampf um die Macht über die Welt zwischen den Hauptgöttern, besonders Wettergöttern und den Vertretern des Chaos teil. Schmiede erzeugen die Waffen, mit denen die Götter die Ur-Ungeheuer besiegen können.¹³

Die mythischen Geschichten erzählen uns viel über die alte Schmiedekunst. Da Schmiedekunst eine höhere Kunstfertigkeit ist, wird sie in den Mythen durch übermenschliche Wesen ausgeübt. Das ist der mythische Inhalt vieler Sagen Europas. Schmiede können: 1. Riesen (in unterirdischen Höhlen, besonders im Norden und Süden Europas), oder 2. Zwerge sein.

In der nordischen, hauptsächlich deutschen (germanischen) Überlieferung waren die mythischen Schmiede eindeutig Zwerge. In den griechischen Mythen sind viele kunstreiche Wesen bekannt, die die Schmiedekunst auf hohem Niveau ausgeübt hatten und wegen ihres kleinen Wuchs Zwerge waren.¹⁴

ZWERGE

Bereits antike Autoren, so Homer¹⁵ und Herodot¹⁶ berichteten über Zwerge, über die Pygmäen am Rand der damals bekannten Welt, d. h. in Äthiopien. Ob sie auch heute unter gleichem Namen bekannte kleinwüchsige Einwohner von Afrika, oder einfach mythische Wesen waren, ist unsicher. So viel ist klar, dass sich der Glaube an Zwerge auf die reale Existenz kleinwüchsiger Menschen stützte.¹⁷

Zwerge spielen in den Mythologien der alten Gedankenwelt in Europa, aber fast in der ganzen Welt, eine beträchtliche Rolle und scheinen keineswegs einfache Figuren der Kindermärchen zu sein. In der deutschen Überlieferung ist der Zwerg eine Sammelbezeichnung für kleinwüchsige, in Bergen, bzw. unter der Erde lebende Dämonen, Haus- und Ahnengeister, bzw. Elementarwesen mit Menschengestalt,¹⁸ die in einer organisierten Welt leben. Über das Maß ihrer Höhe verfügen wir über verschiedene Angaben, ihre Kleinwüchsigkeit könnte aber sogar symbolisch gewesen sein.¹⁹ Sie sind Kollektivwesen, die in Familien leben und auch einen König haben.²⁰ Ihre Äußere ist dickbauchig, bucklig und sie tragen einen Bart. Sie besitzen eine übermenschliche Kraft. Sie sind schlau und zauberkundig. Sie fertigen für die Menschen die ewig haltenden und kunstvollen Schlösser, besonders aber allerhand Gerätschaften für den Ackerbau und das Haus an.²¹

Die Entstehung der Zwerge²² schildert das Eddalied Völuspa (9ff),²³ in dem eine ganze Reihe von

¹¹ ELIADE 2004, 95.

¹² TOKAREV 1988, 51. Der Arzt, Alchemist und Astrologe Parazelsus unterschied noch im 16. Jahrhundert „*den schmidt der Metallen*“ vom „*schmid des Holzes*“ (OHLHAVER 1939, 11).

¹³ ELIADE 2004, 119–120; TOKAREV 1988, 148–149.

¹⁴ JUNGWIRTH 1987, 258.

¹⁵ ILIAS 3. 3–6.

¹⁶ HERODOT 3. 37.

¹⁷ BERGER 2007, 599.

¹⁸ LURKER 1988, 832; BERGER 2007, 599; TOKAREV 1988, 248–249; FRIES 1935, 284; NEUMANN–VOIGT 1973, 97.

¹⁹ LURKER 1988, 832.

²⁰ PETZOLDT 1990, 196.

²¹ JUNGWIRTH 1987, 258; NEUMANN–VOIGT 1973, 97.

²² Das Wort ‘Zwerg’ wurde in der Frühzeit in zahlreicher Form geschrieben: althochdt. tverc/tuerc, gitwerc; altnord. dvergr, dvaírgs, altengl. dweorg (SIMEK 1984, 475). Zwerg, Zwerg(l)e, Twërgl, Getwerg, Zwargl, Zwergle, Zwergli, Männlein (MÜLLER-BERGSTRÖM 1987, 1010–1011), was dem lateinischen nanus, und dem griechischen νάνος entspricht (GRIMM 1854, 415).

²³ Eddalied Fafnismál (SIMROCK 1851, 3ff).

Zwergennamen²⁴ aufgeführt sind. Über ihren Ursprung wurde in den Eddas verschiedene Traditionen überliefert: Die Völuspa 9 beschreibt ihre Erschaffung aus dem Blut der Riesen Brimir und den Knochen des Riesen Bláinn zur Zeit der Kosmogonie. Snorri beschreibt den Ursprung der Zwerge als madenähnlichen Lebewesen im Fleisch des Urriesen Ymir,²⁵ welche dann von den Göttern mit Verstand begabt wurden.²⁶ Ulpus nennt sie Zwischenwesen.²⁷

Als die Wohnung der Dwerge (Zwerge) gilt in den germanischen Sagen Nidavellir bzw. Schwarzalbenheim,²⁸ allgemein das Erdinnere, besonders natürlich die Berge und Felsen,²⁹ aber auch sonstige Erdspalten und Schluchten und sogar Gräber.

Die Schmiedekunst der Zwerge ist ein ursprünglicher, besonders durch altnordische und folkloristische Quellen reichlich belegender Zug. Die Zwerge kennen die unterirdischen Metalllager, die sie auch beschützen. Sie sind gute Kenner der Metalle und ihrer Kräfte, ferner die der Orte, wo sich das beste Gold findet, daher verfertigen sie die Kleinodien für die Götter (ein Sagenzug der griechischen und germanischen Mythologie) und den Wuderring Draupnir für Odin.³⁰ Über die isländischen Zwerge wird erwähnt, dass sie auch böse sein können.³¹

Die Zwerge konnten in den mythischen Geschichten verschiedene Rollen spielen. Die Asen wählten vier Zwerge, die das Himmelsgewölbe tragen und die vier Ecken der Welt bewachen. Sie heißen Nordi, Austri, Sudri und Vestri, d. h. Norden, Osten, Süden und Westen.³² Sie sind nicht minder geschickte Töpfer, Schneider und Schuster, aber sie haben überhaupt die Menschen backen, schmieden, schustern und schneiden gelehrt.³³ Die häufigste und vielleicht wichtigste Funktion, die sie erfüllen, ist die Schmiedetätigkeit.

Auch schon als Bewohner des Erdinneren treten sie mit den Erzen in Verbindung. Sie sind Hüter der

²⁴ Alphabetische Sammlung der wichtigsten Zwergnamen ist: Ai, Alberich, Alfrigg, Alwis, Anar, Andawari, Austri, Bavor, Berlingr, Billigr, Bivor, Brokkrdr, Dainn, Delligr, Durinn, Dvalinn, Fili, Finnr, Fjalar, Fundinn, Gandalf, Ginnr, Gjalar, Goldemar, Grerr, Gripir, Ivaldi, Kili, Kvasir, Laurin, Lit, Moinn, Möndul, Motsognir, Nainn, Nar, Nibelung, Nidi, Nordi, Nyr, Nyradr, Oinn, Onar, Schilbung, Sindri, Skirvir, Sudri, Thjodrörir, Thorinn, Thráinn, Thrar, Ulfa, Vestri, Vinálfr, Virvir, Vit, Walberan, Zwald.

²⁵ Ymir als Urwesen steht am Beginn der germanischen Kosmogonie. Er ist der Begründer des Geschlechtes der Reifriesen, indem er sich ungeschlechtlich fortpflanzte und durch Aneinanderreiben der Füße einen Sohn zeugte (PETZOLDT 2007, 602). Sein Tod ist auch als das erste Opfer aufzufassen. Diese Opferung kann vielleicht in die Altsteinzeit zurückgehen (VERHAGEN 1983, 43). Ymir ist auch in der Edda gelegentlich als „Gott“ bezeichnet. Er ist Urvater der Götter wie der Riesen. Es entspricht dem indoarischen Yama wie dem iranischen Yima und bringt als zweigeschlechtliches Wesen die Menschheit aus sich hervor. Er kann mit Purusa in der Rig-Veda in Parallele gestellt werden. In der Edda ist er ein manweibliches Wesen (VERHAGEN 1983, 43–44).

²⁶ Gylf 13 (SIMROCK 1851, 211 ff); GRIMM 1854, 525; SIMEK 1984, 477, NEUMANN-VOIGT 1973, 63, 97–98; VERHAGEN 1983, 43–44.

²⁷ „...die Schöpfung der Götter in Stein und Metall bringt nur die Zwischenwesen, die Zwerge hervor, die darum menschliches, d. h. organisch-wirkendes Ansehn haben...“ (VULPIUS 1987, 349).

²⁸ GRIMM 1854, 415; OHLHAVER 1939, 98. Nidavellir altnord. „dunkle Gefilde“ heißt der mythologische Ort im Norden, wo der goldene Saal des Zwerges Sindris Geschlecht steht (Völpusa 41 [SIMROCK 1851, 3 ff]; SIMEK 1984, 284). Ihr Reich war Schwarzalbenheim. Die Schwarzalben (altnord. svartálfar) waren ursprünglich eine Kategorie der Alben. Svartalfaheim bedeutete „Welt der Schwarzalben“. Da aber bei Snorri in beiden Stellen svartalfaheim als Wohnort der Zwerge bezeichnet wurde, liegt der Gedanke nahe, dass sie mit den Zwergen identisch waren (SIMEK 1984, 344, 477).

„Nördlich stand an den Nidabergen/ Ein Saal aus Gold für Sindris Geschlecht./ Ein anderer stand auf Okolnir/ Des Riesen Biersaal, Brimir genannt.“ (Völpusa 41 [SIMROCK 1851, 3 ff])

²⁹ Z. B. Edda, Alwislied, 3 (SIMROCK 1851, 73ff); MÜLLER-BERGSTRÖM 1987, 1040–1041.

³⁰ JUNGWIRTH 1987, 258.

³¹ Beachte den Zwergnamen Ginarr „Betrüger!“ Ähnlich wurden die Telchinen in der griechischen Mythologie charakterisiert (HEMBERG 1950, 287, Anm. 2). Siehe dort!

³² JUNGWIRTH 1987, 260.

³³ MÜLLER-BERGSTRÖM 1987, 1058.

Schätze und nicht zuletzt geschickte Schmiede.³⁴ In der altgermanisch-deutschen Mythologie sind mehrere Zwerge, die mit den Metallarbeiten in Verbindung stehen. Von ihnen erwähne ich jetzt vier, vielleicht die wichtigsten:

1. Ívaldi (Iwalt) ist ein Zwerg in der nordischen Mythologie. Er ist ein Schmied und der Vater der Göttin Idun. Seine namentlich nicht bekannten Söhne verfertigen in der Geschichte *'Lokis Wette mit den Zwergen'*, die im Skáldsk überliefert ist, das goldene Haar der Sif,³⁵ Freyrs³⁶ Schiff Skidbladnir,³⁷ sowie Odins/Wotans Speer Gungnir. Loki wettet darauf mit dem Zwerg Brokkr, dass dessen Bruder Sindri keine derartigen Kunstwerke schmieden könne. Darauf schuf dieser den goldenen Eber Freyrs Gullinborsti,³⁸ den goldenen Ring Draupnir³⁹ und Thors Hammer Mjölnir.⁴⁰
2. Sindri (altnord. „*der Funkensprüher*“ „*Schmied*“) heißt ein Zwerg in Völuspa 37. Laut Snorri⁴¹ hätte er den Eber Gullinbursti, den Ring Draupnir und den Hammer Mjölnir (Mjollnir) geschmiedet. Sein Gehilfe war Brokkr.⁴²
3. Brokkr (altnord. „*der mit metallenen Bruchstücken arbeitet*“ = der Schmied), der laut Snorri (Skáldsk 33) der Bruder und Gehilfe des Zwerges Sindri ist, der die oben schon mehrmals erwähnten Götterkleinodien verfertigte.⁴³
4. Reginn (altnord. „*der Mächtige*“) ist in der germanischen Heldensage der Ziehvater Sigurðs. Als kunstfertiger, aber boshafter Zwerg schmiedet er das Schwert Gramr für Sigurð und reizt ihn, bis er mit diesem Schwert seinen Bruder Fafnirs (den Drachen) tötet.⁴⁴

Die germanischen Sagen zeigen also den Zwerg als ein ambivalentes Wesen, das sich durch geheime Kenntnisse über Naturkräfte und Erzgewinnung auszeichnet.⁴⁵ Wie oben gesehen, verfertigen sie die wichtigsten Waffen der großen Götter, die schönsten Schmucksachen der Göttinnen und so auch besondere mythische Wesen wie der goldene Eber von Freyr. All dies weist auf ihre hohe Position innerhalb der mythischen Hierarchie hin. Sie sind uralte Wesen und als solche stehen mit der unterirdischen Welt in enger Verknüpfung. Sie wohnen in Bergen wie Erdmännchen und Wichtelmännchen und als solche kommen auch mit der Bergbautätigkeit in Verbindung.⁴⁶ Sie graben nach kostbaren Steinen, Salz, Gold und Silber, bohren Quellen, die den Menschen als Brunnen dienen.⁴⁷ Wenn man die Bergmännchen pickeln, klopfen hörte, dann wusste man sich in der Nähe einer erzeichen Ader. Als Spuren ihrer Tätigkeit findet man

³⁴ Kunstfertigkeit zeichnet die Zwerge besonders aus, nicht nur als Schmiede, wie zahlreiche Zwergnamen zeigen (Hanarr, Nýráðr, Naefer, Skirvir, Draupnir, Fjallar, Bifurr usw.) (SIMEK 1984, 476).

³⁵ NEUMANN-VOIGT 1973, 97.

³⁶ Freyrs Gattin, Gerd war die Tochter eines Riesens.

³⁷ VULPIUS 1987, 201; NEUMANN-VOIGT 1973, 46; LURKER 1989, 139; SIMEK 1984, 213.

³⁸ NEUMANN-VOIGT 1973, 65, 75; LURKER 1989, 139.

³⁹ NEUMANN-VOIGT 1973, 97.

⁴⁰ NEUMANN-VOIGT 1973, 97; [https://de.wikipedia.org/wiki/Ivaldi_\(Mythologie\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Ivaldi_(Mythologie)) (10.04.2017)

⁴¹ Skáldsk 33 (SIMROCK 1851, 259 ff).

⁴² SIMEK 1984, 351; VULPIUS 1987, 103.

⁴³ SIMROCK 1851, 259 ff; VULPIUS 1987, 103. Bei Vulpius kommt er unter dem Namen Brok vor (VULPIUS 1987, 103.) Der Mjölnir (altnord. Mjölnir oder Mjollnir) ist ein Hammer des Gottes Thor. Ebenso wie die göttlichen Attribute von Freyr und Odin, hatten ihn die Zwerge Sindri und Brokkr geschmiedet (Thrk 13, 19; Gylf 35; Skáldsk 20 [SIMROCK 1851, 71 ff, 211 ff, 259 ff]; VULPIUS 1987, 103; SIMEK 1984, 58; NEUMANN-VOIGT 1973, 38, 46) und Loki zu den Asen gebracht. Wenn er geworfen wird, erzeugt er Blitz und Donner und kehrt dann wie ein Bumerang in Thors Hand zurück (SIMEK 1984, 270). Mjölnir dient nicht nur als eine mythische Götterwaffe, sondern er spielte schon früh eine Rolle als Weihgerät wohl in der Fruchtbarkeitskultur (NEUMANN-VOIGT 1973, 65, 89, 97; SIMEK 1984, 270; LURKER 1989, 403; ELIADE 2004, 123; VULPIUS 1987, 59, 476; LURKER, 1989, 403).

⁴⁴ Fafnismal 39 (SIMROCK 1851, 142 ff); VÖLSUNGA SAGA 19; SIMEK 1984, 325.

⁴⁵ BERGER 2007, 600.

⁴⁶ MÜLLER-BERGSTRÖM 1987, 1055.

⁴⁷ MÜLLER-BERGSTRÖM 1987, 1018.

niedrige Gänge und winzige „Gezähen“ (Werkzeug).⁴⁸ Es ist kein Zufall, dass sie dort als Schmied gedacht wurden, wo Bergbau in der Neuzeit ausgeübt wurde. Sie wurden manchmal auch als Geister der Bergwerke aufgefasst.⁴⁹ Sie stehen ferner mit dem Feuer in Beziehung und dadurch treten sie auch als Licht auf.⁵⁰

In der griechischen Mythologie begegnen wir ebenso mehreren Figuren und Gruppen von kleinwüchsigen Schmieden. Alle wurden mit dem großen Schmiedegott Hephaistos in Verbindung gebracht.

Der auf Naxos lebende *Kedalion* spielte eine grundlegende Rolle im Leben des Hephaistos. Nach einer Scholion⁵¹ übergab ihn Hera nach dessen Geburt dem Kedalion zur Auferziehung und zum Lehren der Schmiedekunst.⁵² Kedalion spielte auch in der Orionsage eine Rolle. Das auf Chios entstandene Märchen von der Blendung des Orion durch Opinion erzählt, dass der geblendete Orion nach Lemnos zu der Esse des Hephaistos gegangen sei und dieser seinen Gehülfen Kedalion ihm übergeben habe. Orion nahm den Führer auf die Schulter und erreichte seinen Zweck.⁵³ In den Kyklopen waren die Diener des Hephaistos zu sehen; das ist so weit gegangen, dass Kedalion selbst in der Orionsage durch einen Kyklopen ersetzt wurde.⁵⁴ Kedalion stand auch mit dem Feuer in Verbindung. Sein Name wurde von Preller⁵⁵ als Feuerbrand erklärt, nach einer anderen Meinung⁵⁶ bedeutete sein Name Schüreisen. Wichtig ist, dass Kedalion auf einer seiner Darstellungen bärtig ist und wurde mit einem Schurz und Pileus versehen.⁵⁷ Kedalion war vielleicht wirklich ein Zwerg.⁵⁸ Wie Hephaistos selbst wurde er wahrscheinlich aus einer ursprünglich unpersönlich gedachten Gruppe von kunstfertigen Dämonen durch die Individualisierung hervorgehoben und er stieg endlich sogar zum Gott empor,⁵⁹ ebenso hat man auch wohl Kedalion zu verstehen.

Die Kabiren sind eine Gruppe von meist zwei mythischen Wesenheiten gottähnlichen Menschen beiderlei Geschlechts, die in verschiedenen örtlichen Mysterien-Kulten vorkommen, wenig panhellenische Identität haben und nach der antiken Auffassung vor- und ungrisch (phrygisch oder thrakisch) waren.⁶⁰ Sie sind die Kinder oder Enkel von Hephaistos. Nach Pherekides war ihre Mutter Kabeiro, die Tochter des Proteus- Meeresgottes auf der Chalkidike.⁶¹ In der Regel, wie bei Aischylos und Accius, wird ihre Anzahl nicht angegeben. Demgegenüber spricht Akusilaos über drei Kabiren und drei kabirische Nymphen.⁶² Nicht zuletzt sind sie wegen ihrer Verbindung mit Hephaistos Schmiede und arbeiten in Handwerkerbünden.⁶³ Besonders die lemnischen Kabiren arbeiten als Schmiede.⁶⁴ Als Gesellen des Hephaistos tragen sie auch einen Hammer, wie es auf ihren Bildern zu sehen ist.⁶⁵

Das Auffallendste in der Gesamtüberlieferung über die Kabiren ist, ihre Zugehörigkeit zum weiteren

⁴⁸ MÜLLER-BERGSTRÖM 1987, 1055.

⁴⁹ MÜLLER-BERGSTRÖM 1987, 1018.

⁵⁰ MÜLLER-BERGSTRÖM 1987, 1016.

⁵¹ ILIAS 14, 296.

⁵² STOLL 1894, 1012; GUNNIG, 1921, 107; VOLLKOMMER 1990, 978; NÜNIST 1999, 374.

⁵³ APOLLODOR 1, 4, 3; STOLL 1894, 1012.

⁵⁴ WILAMOWITZ 1895, 240; GUNNIG 1921, 107–108; VOLLKOMMER 1990, 979; NÜNIST 1999, 374, mit weiterer Literatur.

⁵⁵ PRELLER 1860, 145, 369.

⁵⁶ NÜNIST 1999, 374; VOLLKOMMER 1990, 978.

⁵⁷ VOLLKOMMER 1990, 979, Abb. 5.

⁵⁸ WILAMOWITZ 1895, 243.

⁵⁹ WILAMOWITZ 1895, 217–245.

⁶⁰ GRAF 1999, 123.

⁶¹ KERN 1919, 1421.

⁶² HEMBERG 1950, 166.

⁶³ GRAF 1999, 127.

⁶⁴ Die mythischen Sintier, die Urbevölker der Insel Lemnos, galten als die ältesten Bearbeiter der Metalle. Von Hephaistos, der von ihnen freundlich aufgenommen und gepflegt wurde, lernten sie diese Kunst und übten es mit ihm (STOLL 1875, 117–118).

⁶⁵ HEMBERG 1950, 169.

Kreis jener betont männlicher Gottheiten und Götterdiener, der Kureten, Korybanten, Idäische Daktylen, die die Gefolgschaft der Großen Mutter hießen.⁶⁶

*Ihr Heiligtum, das Kabirion, wurde auf Lemnos unweit von Hephaistia ausgegraben; erstaunlich ist da die Kontinuität des Kultes vom Vorgriechischen zum Griechischen.*⁶⁷

Lemnos verehrte in den Kabiren seine eigenen göttlichen Urbewohner: seine Urmenschen. Neben ihnen finden wir den orphischen Urmenschen Pratoalos.⁶⁸ Die Kabiren überhaupt waren wahrscheinlich uralte Gottheiten der Fruchtbarkeit der Erde niedrigen Ranges und darum finden wir sie in Böotien mit Demeter verbunden.⁶⁹ Mit dieser chthonischen Natur hängt ihr Wesen als dämonisch mit der Fruchtbarkeit zusammen, die sich namentlich im Phallos offenbart.⁷⁰

Damit steht es in Verbindung, dass sie auch mit dem Feuer, d. h. mit der jährlichen Erneuerung des Feuers in naher Verknüpfung standen. Philostratos von Lemnos schreibt:

*„Gereinigt wird die Insel [Lemnos] zu bestimmter Zeit im Jahr, und man löscht das Feuer neun Tage lang. Ein Festgesandtschaftsschiff aber holt Feuer aus Delos,⁷¹ und wenn es eintritt, bevor die Totenopfer zu Ende sind, darf es niergends auf Lemnos vor Anker gehen, sondern es treibt auf dem offenen Meer vor den Küstenvorspüngen, bis es nach heiligem Brauch erlaubt ist, einzulaufen. Sie rufen nämlich zu diesem Zeitpunkt unterirdische, geheime Götter an und bewahren darum, meine ich das Feuer rein im Schoß des Meeres. Wenn aber das Gesandtschaftsschiff eingefahren ist und sie das Feuer verteilt haben für alle übrigen Bedürfnisse des Lebens und insbesondere für die Handwerke, die des Feuers bedürfen, von da an, sagen sie, beginnt für sie ein neues Leben.“*⁷²

Die Daktylen waren in allen antiken Geschichten Diener der Großen Mutter, Geburtshelfer, Schmiede und Zauberer, die man, an der Größe der Mutter gemessen auch kunstreiche Zwerge nennen darf.⁷³ Der Name Daktylen, d. h. Finger, wird verschieden erklärt. Am wahrscheinlichsten war die Kunstfertigkeit die wahre Natur dieser metallurgischen Geister des Waldgebirges.⁷⁴ Ihre Anzahl war 10, fünf Männer und fünf Frauen. Die Männer waren Schmiede und sie erfanden das Eisen. Nach einer anderen Überlieferung waren die Brüder-Daktylen mit den Kuretes identisch, die die Wiege des Zeus bewahrten.⁷⁵ Die *Idaíoi Δακτυλοὶ* wurden mit den Zwergen der deutschen Volkssage gleichgesetzt. Es sind Däumlinge, die *Idaíoi* heißen, weil sie im Wald leben. Ihr Name wurde bereits im Altertum verschieden erklärt. Besonders stark war ihre Bedeutung dann im Kult der kretischen Rhea.⁷⁶ Auch die idäischen Daktylen gehören zur Umgebung der Großen Mutter, und zwar muss das asiatische Idagebirge für ihre Heimat gelten, obgleich sie mit der Zeit gleichfalls von dort nach Kreta und in die dortige Ida versetzt wurden.⁷⁷ Das älteste Zeugnis über die phrygischen Daktyloi sind einige Schol. Apoll. Rhod. I 1129 p. 371. aus dem Epos *Phoronis*. Dieses Epos bezeichnet sie weiter als die geschickten Diener der Adrasteia, die die Kunst des Hephaistos als die ersten

⁶⁶ KERÉNYI 1945, 37–38.

⁶⁷ BURKERT 1972, 217.

⁶⁸ HEMBERG 1950, 293; PRELLER-ROBERT 1894, 862; BLACKLEY 2013, 41.

⁶⁹ STOLL 1875, 118.

⁷⁰ HEMBERG 1950, 286–287; KERN 1919, 1430.

⁷¹ Auf Delos kennen wir eine Sage, nach der das Feuer dort erfunden wäre und die Insel selbst deshalb, wie man erzählte, früher *πυρίλη* geheißen hätte (PLINI IV. 12, 22; EITREM 1915, 145).

⁷² BURKERT 1972, 214; EITREM 1915, 145, mit weiterer Literatur.

⁷³ KERÉNYI 1951, 85.

⁷⁴ PRELLER-ROBERT 1894, 658.

⁷⁵ RANKE-GRAVES 1960, I. 292–293, 53§.

⁷⁶ KERN 1901, 2018.

⁷⁷ STRABO 10, 473; DIODOR 5, 64, 17, 7; KERN 1901, 2018.

in den Walddälern erfanden, das Eisen zum Feuer führten und ein herrliches Werk lehrten.⁷⁸ Sie wurden ebenda Phryger genannt.⁷⁹

Wie oben gesehen, treten die behandelten mythologischen Wesen als Völker auf. So ist es auch bei den Telchinen. In der griechischen Mythologie wurde ihr Auffindungsort auf Rhodos gestellt, die Insel selbst wurde auch Telchinia genannt.⁸⁰ Das älteste Zeugnis für die Telchinen bietet das Zitat von Stesichoros (Abschn. 8).⁸¹

Sie sind also auf Rhodos heimisch, obwohl sie ursprünglich eindeutig aus Hellas stammen.⁸² Dämonische Wesen sind sie auch, Hexenmeister und Zauberer.⁸³ Sie waren in verschiedenen Künsten geübt, aber ihr Wesenszug war das Schmiedehandwerk. Sie erzeugten zwei von den sagenberühmten mythischen Waffen: nach Hesiod,⁸⁴ Kallimach und Strabo (14, 2, 7) den (h)arpe, die Sichel des Kronos, mit der Uranos entmannt wurde,⁸⁵ ferner den Dreizack des Poseidon.⁸⁶ Ihre Zahl ist neun. Eine Gruppe von ihnen begleitete den neugeborenen Zeus nach Kreta. Sie wurden Kuretes, Ernährer und Beschützer des Zeus genannt.⁸⁷ Sie wurden aus dem Blut des Uranos geboren, was ihren uralten Charakter beweist.⁸⁸

RIESEN

Diese menschengestaltigen Wesen mit einer die Norm übersteigenden Körpergrößespielen in beinahe allen Mythologien eine große Rolle.⁸⁹ Sie werden fast immer als derb und feindlich beschrieben, was dem Gedanken nahe liegt, dass sie mit solchen Phänomenen wie Donner, Blitz, Lawinen, Muren, Fluten und ähnlichen gleichgesetzt wurden.⁹⁰ Sie sind dämonische Wesen von roher Kraft, die die Menschen in ihrem Wuchs so weit überragen, wie die Zwerge darin hinter den Menschen bleiben.⁹¹ Ihre urprünglichen Namen im Deutschen (ahd. *'duris'*, *'thuris'*, mhd. *'hiun'*) deuten auf die besonderen Kräfte dieses Wesens hin. In der deutschen Überlieferung gibt es viele Erzählungen von riesenhaften Dämonen in der deutschen Überlieferung, die unter verschiedenen Namen bei allen germanischen Stämmen bekannt sind.⁹²

Die Riesen spielen in der altnordischen Mythologie eine wesentliche Rolle sowohl in der germanischen Schöpfungsgeschichte als auch in den meisten Göttersagen.⁹³ In der deutschen Mythologie ist dagegen nur ein einziger Riese zu finden, der mit der Metallurgie in eine lose Beziehung gebracht werden kann: Eldr, der im Altnorddeutschen „Feuer“ heißt. Ein Riese in den Thulur bei Snorri,⁹⁴ ein Bruder von Âgir und Vindr und damit ein Sohn der Fornjatr. Da der somit mit dem Feuer identifizierte Sohn Fornjats Logi heißt, dürfte es man bei Eldr nicht für einen Namen, sondern nur für ein von Snorri personifiziertes Sy-

⁷⁸ KERN 1901, 2018; SEYFFERT 1956, 316.

⁷⁹ WILAMOWITZ 1955, I. 273.

⁸⁰ EITREM 1916; HERTER 1934, 222.

⁸¹ HERTER 1934, 197.

⁸² Sie kommen in Böotien, Keos und Sikyon vor, darauf weist der Beiname *'Telchinia'* in Teumessos und das Fest *Τελχινία* in Delphi hin (WILAMOWITZ 1955, I. 274).

⁸³ STRABO 14, 2 7; FRIEDLÄNDER 1916, 239; HERTER 1934, 212.

⁸⁴ HESIOD 175, 180.

⁸⁵ WELCKER 1857, 145; PRELLER-ROBERT 1894, 50; WILAMOWITZ 1895, 243.

⁸⁶ PRELLER-ROBERT 1894, 606–607; WILAMOWITZ 1895, 243; HERTER 1934, 204.

⁸⁷ STRABO 10, 3, 19, PRELLER-ROBERT 1894, 606.

⁸⁸ FRIEDLÄNDER 1916, 239.

⁸⁹ LURKER 1988, 598–599.

⁹⁰ LURKER 1988, 599.

⁹¹ NEUMANN-VOIGT 1973, 80.

⁹² FRIES 1935, 282.

⁹³ SIMEK 1984, 327.

⁹⁴ Skaldsk 26 (SIMROCK 1851, 259 ff).

nonym für Logi halten.⁹⁵

In den Sagas sind in unterirdischen Höhlen schmiedene Wesen bekannt, die aber im Text nicht näher bezeichnet werden. Sie heißen Bergschmiede. Oder aber ob sie Zwerge oder Riesen waren, bleibt im Dunkel. Obwohl es unter den Riesen auch einen Feuerriesen (Surtr) gab,⁹⁶ standen die Riesen der deutschen/nordischen Mythologie mit der Schmiedekunst in keinem Zusammenhang!

In der griechischen Mythologie tauchen Riesen nicht besonders häufig auf. Die berühmtesten sind die Kyklopen, die in mehreren Geschichten auftreten. Eine Gruppe nur von ihnen, die mit der Metallurgie in Verbindung gebracht werden kann. Sie sind die Riesen Brontes, Steropes und Arges, deren Namen die verschiedenen Aspekte des Blitzes ausdrücken.⁹⁷ Sie sind Söhne des Uranos und der Gaia, der Erdmutter und Gehilfe des Hephaistos.⁹⁸ Sie fertigten die Blitzwaffe des Zeus an, mit der er seine Feinde besiegte.⁹⁹ So erwarben die Kyklopen als Helfer des Hauptgottes eine hervorragende Rolle innerhalb der mythologischen Hierarchie.¹⁰⁰ Sie gehören aber nicht zu den Urriesen wie z. B. Ymir in der deutschen Mythologie.

In den meisten Geschichten der Mythologie berühren sich Zwerge und Riesen nicht, sie können aber einander vertreten. Die Zwerge und die Riesen können gleichfalls Meister sein. Die Zwerge sind in den meisten Fällen kluger als die Riesen, die Riesen stehen dagegen näher der Natur, während die Zwerge der Kultur.¹⁰¹ Wie gesehen, waren die mythischen Schmiede der griechischen Mythologie überwiegend auch Zwerge, oder mindestens zwergähnliche Wesen. Hier kennen wir aber auch riesige Schmiede, und zwar die Kyklopen. Auch nicht alle Kyklopen können mit der Schmiedetätigkeit verknüpft werden. Selbst die Gruppe dieser Wesen, die Hephaistos' Gesellen in der Schmiede waren. Ein gemeiner Zug der beiden ist, dass sie mehrmals Ureinwohner eines Landes sind, die später verdrängt wurden.¹⁰² Viele Geister, die sich in kleiner Gestalt in der germanischen Mythologie zeigen, erscheinen auch als Riesen, so der Hoymann, die Fänggen, die böse Lorggen, die wilden Leute, überhaupt Berggeister der Alpen.¹⁰³ Obwohl die Riesen der mittelalterlichen deutschen Überlieferung viele ähnliche Tätigkeit wie die Zwerge ausüben, stehen sie mit den Erzen, Metallen oder überhaupt mit der Schmiedekunst nicht, oder nur sehr selten in Verbindung.¹⁰⁴

Fassen wir die Obigen zusammen, so wird es klar, dass überwiegend die Zwerge mit den Metallarbeiten – Bergbau, Schmiedekunst – in der deutschen und antiken griechischen Religion in Verbindung gebracht wurden. Riesengroße Schmiede waren selten, oder fehlten vollkommen. Sie waren Großmeister ihrer Kunst, sie waren der Aufforderung der göttlichen Sphäre wert. Beide Gruppe der behandelten Mythologien gehören zur ältesten Schicht der Geschichten, stehen mit dem Unterirdischen und dadurch mit der Fruchtbarkeit in Verbindung. Es wird ferner durch die Verknüpfung mit dem Feuer unterstützt. Sie waren unterirdische Wesen, Dämonen, oder Götter minderen Ranges und standen nicht zuletzt dadurch mit der Fruchtbarkeit in Verbindung.

Zum Schluss noch ein Gedanke, der die Datierung der Entstehung ihrer Figur betrifft: Aus den oben behandelten Geschichten kommt es klar hervor, dass diese mythischen Schmiede nicht alle Arten der Schmiedekunst übten, ihre Tätigkeit beschränkte sich auf das Gold- und Waffenschmieden. Es werden z. B. Metallgefäße, die aber nach dem Zeugnis der archäologischen Funde von der späten Bronzezeit an in großer Zahl erzeugt wurden, nie erwähnt. So kann die Entstehung dieser Geschichten mit Recht in einem

⁹⁵ SIMEK 1984, 82.

⁹⁶ PETZOLDT 2007, 603.

⁹⁷ SCHWABL 1978, 1041.

⁹⁸ HESIOD 139ff; APOLLODOR 1,1,2.

⁹⁹ ROSCHER 1894, 167; PRELLER-ROBERT 1894, 57, Anm. 2 und Seite 181; WILAMOWITZ 1895, 241.

¹⁰⁰ SCHWABL 1978, 1041.

¹⁰¹ TOKAREV 1988, 249.

¹⁰² PETZOLDT 2007, 604; BERGER 2007, 599.

¹⁰³ MÜLLER-BERGSTRÖM 1987, 1120.

¹⁰⁴ MÜLLER-BERGSTRÖM 1987, 1127.

uralten Zeitpunkt, deutlich vor der Spätbronzezeit angenommen werden. Die Keime dieser Mythen und die Figur der mythischen Schmiede konnten sogar zur Zeit der ersten Schwergeräte, d. h. in der Kupferzeit der ungarischen Terminologie nach entstehen.

BIBLIOGRAPHIE

Ressourcen

- APOLLODOR: Apollodor: *Bibliothéké*. <http://www.gottwein.de/Grie/apollo001.php> (24.08.2017)
- DIODOR: Diodorus Siculus: *Bibliothéke historiké*. <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/entity/118679627> (24.08.2017)
- HERODOT: *Herodotos von Halikarnassos Geschichten und Geschichte*. http://www.gasl.org/refbib/Herodotos__Geschichten.pdf (24.08.2017)
- HESIOD: *Hesiod Theogonie*. <http://gutenberg.spiegel.de/buch/theogonie-3295/1> (24.08.2017)
- ILIAS: Homérosz: *Íliász*. Budapest 1984.
- PLINI: Plinius Secundus, C. d. Ä.: *Naturkunde Lateinisch-deutsch*. Hrsg. und übersetzt von Roderich König in Zusammenarbeit mit Joachim Hopp, Gerhard Winkler und Wolfgang Glöckler. München–Heimeran 1974.
- STRABO: Strabo: *Geographica*. <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/entity/118618806> (24.08.2017)
- VÖLSUNGA SAGA: *Völsunga saga*. https://hu.wikipedia.org/wiki/V%C3%B6lsunga_saga (24.08.2017)
- BERGER 2007: Berger, K. Ch.: Zwerge. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Zweite Auflage. Hrsg.: J. Hoops. Berlin–New York 2007, 599–601.
- BLACKLEY 2013: Blackley, S.: *Myth, Ritual and Metallurgy in Ancient Greece*. Cambridge–New York 2013.
- BURKERT 1972: Burkert, W.: Homo necans. Interpretationen altgriechischer Opferriten und Mythen. In: *Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten* 32. Hrsg.: Colpe, C. Berlin–New York 1972.
- EITREM 1915: Eitrem, S.: Opferritus und Voropfer der Griechen und Römer. *Viden Skapsyelskapets Skrifter* II. *Hist.-Filos. Klasse* No.1. Kristiania 1915.
- EITREM 1916: Eitrem, S.: Telchinia (Τελχινία). In: *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* 27. Hrsg.: Roscher, W. H. Leipzig 1916, 244–245.
- ELIADE 2004: Eliade, M.: *Kovácsok és alkimisták*. Budapest 2004.
- ESIN 1976: Esin, U.: Die Anfänge der Metallverwendung und Bearbeitung in Anatolien. *Colloque* 23. Nice 1976, 209–246.
- FRIEDLÄNDER 1916: Friedländer, P.: Telchinen (Τελχινες). In: *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* 27. Hrsg.: Roscher, W. H. Leipzig 1916, 236–243.
- FRIES 1935: Fries, de J.: Einleitung – Die vorgeschichtliche Zeit. Religion der Südgermanen. *Altgermanische Religionsgeschichte* 1. Berlin–Leipzig 1935.
- GALE ET AL. 1991: Gale, N. H. – Stos-Gale, Z. A. – Lilov, F. – Dimitrov, M. – Todorov, T.: Recent Studies of Eneolithic Copper Ores and Artefacts in Bulgaria. In: *Découverte de Metal*. Hrsg.: Mohen, J. P. – Éluère, C. Paris 1991, 49–75.
- GRAF 1999: Graf, F.: Kabeiroi (Κάβειροι, lat. Cabiri, die Kabiren). In: *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike* 6. Hrsg.: Cancik, H. – Schneider, H. Stuttgart–Weimar 1999, 123–127.
- GRIMM 1854: Grimm, J.: *Deutsche Mythologie. Dritte Ausgabe* 1–2. Göttingen 1854.

- GUNNIG 1921: Gunnig, J.: Kedalion (Κεδάλιον). In: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung* 11. Hrsg.: Wissowa, G. Stuttgart–Weimar 1921, 107–109.
- HEMBERG 1950: Hemberg, B.: *Die Kabiren*. Uppsala 1950.
- HERTER 1934: Herter, H.: Telchinen (Τελκινες). In: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung*. Hrsg.: Kroll, W. – Mittelhaus, K. Stuttgart 1934, 197–224.
- JUNGWIRTH 1987: Jungwirth, K.: Schmied. In: *Handbuch des deutschen Aberglaubens* 9. Nachträge. Hrsg.: Bächtold-Stäubli, H. Berlin–New York 1987, 258–266.
- KALICZ 1992: Kalicz N.: A legkorábbi fémleletek Délkelet-Európában és a Kárpát-medencében az i.e. 6–5. évezredben (The oldest metal finds in Southeastern Europe and the Carpathian Basin from the 6th to 5th Millenia BC). *Archeologiai Értesítő* 119 (1992) 3–14.
- KERÉNYI 1945: Kerényi, K.: Mysterien der Kabiren. Einleitendes zum Studium antiker Mysterien. *Eranos Jahrbuch* 11 (1945) 11–53.
- KERÉNYI 1951: Kerényi, K.: *Die Mythologie der Griechen. Die Götter- und Menschheitsgeschichten*. Zürich 1951.
- KERN 1901: Kern, O.: Daktyloi. In: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Hrsg.: Wissowa, G. Stuttgart 1901, 2017–2020.
- KERN 1919: Kern, O.: Kabeiros und Kabeiroi. In: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Hrsg.: Kroll, W. Stuttgart 1919, 1399–1450.
- KUNA 1989: Kuna, M.: Soziale und ökonomische Faktoren der Entwicklung der frühen Kupfermetallurgie in Südost- und Mitteleuropa. In: *Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C 14 3000–2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen. Acta des XIV. Internationalen Symp. Prag-Liblice 20–24.10.1986*. Praehistorica 15. Red.: Buchvaldek, M. Prag–Liblice 1989, 33–38.
- DAS ÄNEOLITHIKUM 1989: *Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C 14 3000 – 2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen. Acta des XIV. Internationalen Symp. Prag-Liblice 20–24.10.1986*. Praehistorica 15. Red.: Buchvaldek, M. Prag–Liblice 1989.
- LURKER 1988: Lurker, M.: *Wörterbuch der Symbolik. Unter Mitarbeit zahlreicher Fachwissenschaftler herausgegeben von Manfred Lurker*. Stuttgart 1988.
- LURKER 1989: Lurker, M.: *Lexikon der Götter und Dämonen. Namen, Funktionen. Symbole/Attribute*. Stuttgart 1989.
- MELLAART 1975: Mellaart, J.: *The Neolithic of the Near East*. London 1975.
- MÜLLER-BERGSTRÖM 1987: Müller-Bergström, W.: Zwerge und Riesen. In: *Handbuch des deutschen Aberglaubens* 9. Hrsg.: Bächtold-Stäubli, H. Berlin–New York 1987, 1008–1138.
- NEUMANN-VOIGT 1973: Neumann, E. – Voigt, H.: Germanische Mythologie. In: *Wörterbuch der Mythologie. Unter Mitarbeit zahlreicher Fachgelehrter herausgegeben von H. W. Haussig. Erste Abteilung. Die alten Kulturvölker II. Götter und Mythen im alten Europa*. Hrsg.: Haussig, H. W. Stuttgart 1973, 23–98.
- NÜNIST 1999: Nünist, R.: Kedalion (Κεδάλιον). In: *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike* 6. Hrsg.: Cancik, H. – Schneider, H. Stuttgart–Weimar 1999, 374.
- OHLHAVER 1939: Ohlhaver, H.: *Der germanische Schmied und sein Werkzeug*. Hamburger Schriften zur Vorgeschichte und Germanischen Frühgeschichte 2. Leipzig 1939.
- PARZINGER 1993: Parzinger, H.: *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Mittlerem Taurus I–II*. Mainz am Rhein 1993.
- PERNICKA 1987: Pernicka, E.: Erzlagerstätten in der Ägäis und ihre Ausbeutung im Altertum. Geochemische Untersuchungen zur Herkunftbestimmung archäologischer Metallobjekte. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 34 (1987) 607–714.
- PERNICKA 1990: Pernicka, E.: Gewinnung und Verbreitung der Metalle in prähistorischer Zeit. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 37 (1990) 21–129.

- PETZOLDT 1990: Petzoldt, R.: Zwerg. In: *Kleines Lexikon der Dämonen und Elementargeister*. München 1990.
- PETZOLDT 2007: Petzoldt, R.: Riesen. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Zweite Auflage. Hrsg.: Hoops, J. Berlin–New York 2007, 601–607.
- PRELLER 1860: Preller, L.: *Griechische Mythologie. Theogonie und Goetter*. Berlin 1860.
- PRELLER-ROBERT 1894: Preller-Robert, L.: *Griechische Mythologie. Theogonie und Goetter I*. Bearbeitet von C. Robert. Berlin 1894.
- RANKE-GRAVES 1960: Ranke-Graves, R.: *Griechische Mythologie. Quellen und Deutungen*. Rowohlts *Deutsche Enzyklopädie*. Hamburg 1960.
- ROSCHER 1894: *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* II:1. *Iache – Kyzikos*. Hrsg.: Roscher, W. H. Leipzig 1894.
- SCHWABL 1978: Schwabl, H.: Zeus (Teil II). In: (ed.) *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung*. Supplementband 15. Hrsg.: Ziegler, K. – Gärtner, H. Acilius – Zoilos. München 1978, 994–1411.
- SEYFFERT 1956: Seyffert, O.: *Dictionary of classical Antiquities. Mythology, Religion, Literature*. Cleveland–New York 1956.
- SIMEK 1984: Simek, R.: *Lexikon der germanischen Mythologie*. Stuttgart 1984.
- SIMROCK 1851: Simrock o. J.: *Die Edda. Übertragen von Karl Simrock*. <https://germanenherz.files.wordpress.com/2014/03/simrock-karl-die-edda-1851.pdf> (24.08.2017)
- STOLL 1875: Stoll, H. W.: *Die Götter und Heroen des classischen Altertums. Populäre Mythologie der Griechen und Römer* 1–2. Leipzig 1875.
- STOLL 1894: Stoll, H. W.: Kedalion (Κηδάλιον). In: *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* 2. Hrsg.: Roscher, W. H. Leipzig 1894, 1012.
- TODOROVA 1981: Todorova, H.: Die kupferzeitlichen Äxte und Beile in Bulgarien. *Prähistorische Bronzefunde* IX:14. München 1981.
- TOKAREV 1988: Tokarev Sz. A.: *Mitológiai enciklopédia* I–II. Budapest 1988.
- VERHAGEN 1983: Verhagen, B.: *Götter, Kulte und Bräuche der Nordgermanen. Kulturelle Wurzeln des Abendlandes in der nordeuropäischen Bronzezeit*. Tübingen 1983.
- VOLLKOMMER 1990: Vollkommer, R.: Kedalion (Κηδάλιον). In: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* V:1. Hrsg.: Ackermann, H. C. Zürich–München 1990, 978–979.
- VULPE 1976: Vulpe, A.: Zu den Anfängen der Kupfer- und Bronzemetallurgie in Rumänien. In: *IX Congrès [de l'] Union Internationale des Sciences Préhistorique [Nizza]. Colloque XXIII. Les débuts de la metallurgie*. Hrsg.: Müller-Karpe, H. Nice 1976, 134–175.
- VULPIUS 1987: Vulpius, C. A.: *Handwörterbuch der Mythologie der deutschen, verwandten, benachbarten und nördischen Völker*. (Reprint der Originalausgabe Leipzig 1826). Leipzig 1987.
- WELCKER 1857: Welcker, F. G.: *Griechische Götterlehre I*. Göttingen 1857.
- WILAMOWITZ 1895: Wilamowitz, M. U.: Hephaistos. Nachrichten von der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. *Phil.-hist. Klasse aus dem Jahre* 1895, 217–245.
- WILAMOWITZ 1955: Wilamowitz, M. U.: *Der Glaube der Hellenen* 1–2. Berlin 1955.
- YALÇIN–PERNICKA 1999: Yalçin, Ü. – Pernicka, E.: Frühneolithische Metallurgie von Aşikli Höyük. *Der Anschnitt* 9 (1999) 45–54.

TÖRPÉK, KOVÁCSOK, BÁNYÁSZOK – ADATOK A LEGKORÁBBI FÉMMŰVESSÉGHEZ

Ki ne ismerné a Hófehérke mese vidám törpéit, akik a bányában dolgoznak, és akik sok mosolyt csálnak ma is a nézők-olvasók arcára. Ez ott csupán mese, azonban a különböző népek mitológiáit vizsgálva kiderül, hogy sokkal több annál. A kérdés körüljárásához a modern európai kultúrát alapvetően befolyásoló, alakító germán és görög mítoszok vonatkozó figuráit, történeteit hívtam segítségül, hogy közelebb kerüljünk a kérdés megválaszolásához: törpék vagy óriások voltak-e a fémművesek és bányászok az írásbeliséggel nem rendelkező korokban.

A fémek használatának ideje nagyon távoli múltba nyúlik vissza és ott is több, egymástól jól elkülönülő fázist képvisel. A fémek, a fémművesség „feltalálásáról” biztosan nem beszélhetünk, az egy igen hosszú és minden bizonnyal zsákutcákkal is járó folyamat volt. A legrégebbi, a természetben található fémek után már a bányászott nyersanyagra épülő fémművesség, a magyarországi terminológia szerinti korai rézkorban – kb. Kr. e. 4500 körül – jelent meg. Innentől kezdve azonban nem kétséges, hogy már a mai értelemben vett, technikailag alig eltérő iparról van szó.

A kovácsok a társadalom kiemelkedő, megbecsült tagjai voltak, akiket csodálatra méltó mesterségükért nagy tisztelet övezett minden korban. Varázslónak tekintették őket, akik teremtő erejükön keresztül csodás tárgyakat képesek létre hozni. *Demiurgoszok*, aki teremtő erővel bírnak. A kovácsok szakmájuk nagymesterei, ezért a legmagasabb körök, az isteni szféra felkérésére méltók; sok esetben isteni származásúak, de legalábbis közel állnak az istenek világához; a mitológia legősibb rétegeihez tartoznak legtöbbször; mint ilyenek alvilági lények: démonok, alacsonyabb rangú istenek, valamint kapcsolatban állnak a termékenységgel. Mindez a tűzhöz fűződő viszonyukból is következik, ami a kovácsmesterség miatt természetes, de annál általánosabb szférát is jelenthet.

DETAIL EINES RÖMISCHEN KELLERS AUS DEM VICUS VON AQUINCUM-VÍZIVÁROS (BUDAPEST II. BEZIRK, VITÉZ-STRASSE 10)

KATALIN H. KÉRDŐ*

Auszug: An den Forschungsarbeiten des Kastells und des Vicus Aquincum-Víziváros (1991–2003) kam kein geschlossener Fundkomplex bislang zum Vorschein. Das ist kein Wunder, da das städtische Leben in diesem Areal bis zum heutigen Tag kontinuierlich ist. Durch die im Mittelalter, in der Türken- und Neuzeit über den römischen Gebäuden durchgeführten Bauarbeiten wurden viele altertümliche Denkmäler zerstört oder vollkommen vernichtet. Das Steinmaterial der Gebäude wurde bei diesen neuen Bauten wieder verwendet. Darum ist der oben behandelte Fundkomplex besonders bedeutend. Im Jahre 2002 gelang es, das Detail eines Kellers mit Steinwand freizulegen. Im Keller kamen zahlreiche keramische Funde ans Tageslicht. In der vorliegenden Arbeit wird dieses Fundmaterial kurz analysiert. Anhand der Terra Sigillaten und Münzen kann der Zeitpunkt der Einfüllung des Kellers in die antoninische Zeit datiert werden, aber das Weiterleben des darüber stehenden Gebäudes ist auch in der Severerzeit nachweisbar. Die in bedeutender Menge vorgekommenen Hauskeramikfunde bieten zur Bearbeitung des im Vicus von Víziváros freigelegten Fundmaterials einen guten Anhaltspunkt. Diesmal werden die wichtigsten Ergebnisse der archäobotanischen Untersuchung ebenfalls bekannt gegeben.

Schlüsselwörter: Das römische Kastell und Vicus von Aquincum-Víziváros (Budapest), Archäobotanik, Keller, Terra Sigillata, Münze, S-profilierter Teller, Hauskeramik

EINLEITUNG

Das Gebiet von Aquincum-Víziváros (I–II. Bez., Budapest) ist einer der wichtigsten Fundorte der frühen Geschichte von Aquincum (*Abb. 1. 1*). Wir haben die Bearbeitung des Fundmaterials meiner Ausgrabungen (1999–2002) begonnen.¹ Die ersten Ergebnisse dieser Arbeit aus dem Gebiet einer kleineren Fundrettung führe ich diesmal vor. Meine Wahl ist auf dieses Kellerdetail gefallen, weil es auf dem Zentralgebiet der Siedlung liegt und eine räumlich und zeitlich leicht eingrenzbare Einheit bildet. Die in großer Anzahl gefundene Hauskeramik mit S-Profil kann eine Basis für die weitere Untersuchung dieses Fundtyps bedeuten. Die Analyse und die Datierung basiert auf die *Terra Sigillata* sowie auf die Münzen. Die Bearbeitung des ganzen Fundmaterials ist noch nicht vollständig.

* Budapesti Történeti Múzeum, Aquincumi Múzeum, 1031 Budapest, Záhony utca 4. kerdo.katalin@mail.iif.hu

¹ Die Ausgrabung: KÉRDŐ-REMÉNYI 2003. Die wissenschaftliche Bearbeitung wird durch das Programm OTKA Nr. 72292 unterstützt. Die letzten Zusammenfassungen der Ergebnisse der archäologischen Forschung des Gebietes mit den topographischen Zusammenhängen und mit der neuesten Literatur: KÉRDŐ 2009; GABLER-KÉRDŐ 2011.

DIE BREITERE UMGEBUNG DES FUNDORTES

Aquincum-Víziváros liegt etwa 3 km südlich vom Militäramphitheater entfernt und das keltische *Oppidum* auf dem Gellértberg stand in gleicher Entfernung davon. Zwischen den Budaer Bergen und der Donau breitete sich die Abschwemmungskugel der Talmündung aus, was ein idealer Platz für die Errichtung eines Kastells bedeutete.

Der Fundort Aquincum-Víziváros ist von besonderer Bedeutung in der Geschichte von Aquincum. Die Anfänge des späteren Provinzsitzes können hier lokalisiert werden. Hier rückten die ersten römischen Truppen im 1. Jahrhundert n. Chr. zur Linie der Donau auf und hier errichteten sie das früheste Militärkastell.² Hier entwickelte sich auch der *Vicus* um das Kastell. Ist es noch eine Frage, ob eine *Legio* (IV Flavia) nach dem Abgang der beiden auch namentlich bekannten Reitertruppen (ala Hispanorum I [45/50–69], ala I Hispanorum Auriana [69-spätestens bis 107]) in diesem Gebiet stationierte. Nach den archäologischen Forschungen ist es aber sicher, dass der *Vicus* im 2–3. Jahrhundert weiter existierte und blühte, sogar war ein Teil des Gebietes aufgrund der spätrömischen Gräber auch noch in dieser Zeit (4. Jahrhundert) bewohnt.³

DER FUNDORT UND DIE FUNDUMSTÄNDE

An den archäologischen Ausgrabungen konnte ein Detail des regelmäßigen *Insula*-Systems innerhalb des durch die Limesstraße, durch die vom Inneren der Provinz aus führenden Diagonalstraße östlich und südlich begrenzten Gebietes in der Mitte der 1990er Jahre rekonstruiert werden (*Abb. 1. 1–3*). Leider hatten wir wegen des Charakters der Rettungsgrabungen, sowie wegen der Präventivgrabung keine Möglichkeit, die noch fehlenden Eckpunkte plangemäß zu erforschen.

Der erforschte Keller (*Abb. 1. 2–3*) erstreckte sich auf einer *Insula*, deren Grenzstraßen aus drei Richtungen (Westen, Osten und Süden) (*Abb. 3. 1–2*) bekannt sind. Die Straßen waren durchschnittlich 6 m breit mit Kanal auf einer oder beiden Seiten. An einer Stelle gelang es, die frühere Periode der Straße auszugraben, ihr Rand aus kleinen Würfelsteinen wurde intakt gefunden. Auf dem *Insula*-Teil südlich des Kellers wurden zahlreiche Gebäudedetails aus verschiedenen Perioden ans Tageslicht gebracht. Aus dem sich auszeichnenden, fragmentarischen Grundriss konnte aber die Funktion der Gebäude nicht bestimmt werden.

Das besprochene Ausgrabungsgebiet (von einer Größe von 12 × 17 m; *Abb. 1. 2–3*) war besonders im südlichen Teil ziemlich tief (bis 1,5–3,5 m) gestört. Römische Befunde blieben nur auf wenigen Flächen erhalten, so in der nordöstlichen Ecke ausgegrabene steinige, schotterige Fläche, die ein Rest der die *Insula* von Osten begrenzenden, nordsüdlich orientierten Straße sein konnte und nur 4 m² betrug. Unter deren Niveau kam eine Münze des Domitians (81–96) ans Tageslicht. Am westlichen Rand erstreckte sich vermutlich die Pfeilerreihe, in deren Fundamentierung zwei Pfeiler gefunden wurden und ein dritter an einer früheren Fundrettung südlich unseres Gebietes zum Vorschein kam. Etwa 2,5 m westlich von den Pfeilern wurde die Schlussmauer des Gebäudes entlang der Straße in einer Länge von 18 m freigelegt. An der nördlichen Seite des Gebäudedetails wurde je ein Detail von drei Räumen geborgen. Davon behandeln wir diesmal die Forschung des südlichen Kellerdetails.

² RADNÓTI 1955; GABLER 1999.

³ KÉRDŐ 2003; KÉRDŐ 2005, 83–84, 94–95.

DIE PERIODISIERUNG DER EINFÜLLUNG DES KELLERS ANHAND DER GEFUNDENEN MÜNZEN UND *TERRA SIGILLATA*-GEFÄSSE

Wir suchten Antwort auf die Frage, ob die Einfüllung des Kellers auf einmal geschah, oder mehrere Perioden unterschieden werden können.

In der Schichtung der Einfüllung des Kellers beobachteten wir zwei prägnante steinige Flächen (Abb. 2). Die obere erschien 80 cm unter dem Niveau der abgebauten Wände (Nr. 103) und die untere 1 m tiefer (Nr. 128). Auf der Profilzeichnung war nur ein Stein aus dem Gelniveau sichtbar, weil die steinige Schicht auf der Fläche vor dem Profil unterbrochen wurde. Bei beiden steinigen Flächen beobachteten wir je eine Vertiefung. In beiden Niveaus fanden wir aschige, holzkohlige Erde unter den Steinen, die untere steinige Schicht lag auf einem lehmigen Boden. Die Bepflasterungen schlossen also die Schichtreihen darunter praktisch ab. Die obere Bepflasterung (Nr. 103) datiert der Sesterz der Diva Faustina (*senior*), Roma 141–146. Auf der unteren Steinfläche (128) kamen keine Münzen zum Vorschein, aber der *Terra Sigillata* aus Banassac datiert sie in die Zeit des Domitians-Traians. Zwischen den beiden Schichten waren weitere aschige Schichten mit Holzkohle und Gebäuderesten zu sehen, in denen die Spuren der Brände dominierten. Auf dem östlichen und südlichen Teil des Kellers erschien ein lehmiger Befund, der Rest einer Fachwerkmauer oder Trennungswand war. Eine ähnliche Geschirrkammer aus Holz ist in Augusta Raurica bekannt.⁴ In der untersten, rosafarbenen, aschigen, eingestürzten steinigen Schicht (Nr. 146) mit Brandspuren haben wir unter mehreren verkohlten Holzstücken zahlreiche unversehrte Gefäße gefunden (14 Teller mit S-Profil, ein Topf, zwei kleinere Gefäße und einen großen Speicher mit roter Bemalung Abb. 3. 1–2, 4). Die verkohlten Holzstücke waren wahrscheinlich Teile des Gestells. Endlich stießen wir auf den gelben Untergrund 50–60 cm unter dem Fundamentierungsniveau der nördlichen Mauer (Nr. 44) des Kellers. Das weist darauf hin, dass eine Grube in den Boden des Kellers gegraben wurde.

Mit der Benutzung der Profilzeichnung der Kellerauffüllung und mit Hilfe der gefundenen Münzen und *Terra Sigillata* zeichnen wir die stratigraphischen Beziehungen (Matrix) (Abb. 2). So erhielten wir die folgende chronologische Reihe von unten nach oben:

1. Die untersten Schichten (Nr. 146, Nr. 133) und die aschigen Schichten ganz bis zur steinigen Schicht Nr. 139 und 128 stammen aus der Zeit des Domitians und Traians (81–117).
2. Schichten Nr. 119 und Nr. 118 stammen aus der Zeit des Domitians und der Antoninen (81–192).
3. Auf dem oberen Teil der Bepflasterung Nr. 103 kam der Sesterz der Diva Faustina *senior* zum Vorschein (Rom, 141–161).
4. Das Fundmaterial aus der Eingrabung (Nr. 108) kann in die späte Antoninen- und Severerzeit datiert werden.
5. Zuletzt kamen soviel *Terra Sigillata*-Stücke (14) in der intakten römischen Schicht Nr. 39 zum Vorschein, wie in den anderen zusammen. Die Herstellungszeit dieser Funde reicht von der Zeit des Hadrians und der Antoninen bis zur Severerzeit (117–235).

SCHLUSSFOLGERUNGEN

Nach den Vorgeführten könnten wir daran denken, dass die Auffüllung des Kellers das Ergebnis eines lang-samen Vorganges war. Wenn wir aber die Zerstreung der Stücke je eines Keramikgegenstandes untersuchen, bekommen wir ein anderes Ergebnis. Als Beispiel sollen da die Stücke eines der S-profilierten Teller

⁴ SCHMID 1997, 158, Abb. 112.

stehen,⁵ die in einer Dicke von 2,20 cm (100,0–102,20 m ü. M.) zerstreut waren und 5 Schichten betrafen (Nr. 118, 128, 133, 139). Deshalb setzen wir die Zeit der Auffüllung des Kellers in die Antoninenzeit. Die Funde der Severerzeit gehören zu einer Periode nach der Auffüllung.⁶

ARCHÄOBOTANISCHE UNTERSUCHUNGEN

Die Proben wurden von mehreren Punkten, in erster Linie aus der untersten Schicht mit den vielen Gefäßen, sowie aus den Gefäßen selbst genommen. Die Ergebnisse der Untersuchungen der im Keller gefundenen Kerne sind:

Die Forscherin hob die Tatsache der Mineralisierung hervor. Zuerst dachte sie an eine Latrine, die Eigenart des Ortes in Betracht gezogen müssen wir dagegen daran denken, dass der Vorgang von dem erhöhten Grundwasser induziert wurde. Auch das Einschlämmen wurde durch das sich bewegende Wasser verursacht. Bei einem Teil der Proben aus den Gefäßen müssen wir auch daran denken, dass die Pflanze nicht dort gespeichert wurde, sondern sie sich mit der Erde vermischte, hier denken wir vor allem an Unkraut. Als Beispiel erwähne ich die Ergebnisse von zwei Proben, beide Gefäße stammen aus der untersten Schicht Nr. 146. In der Erde aus dem ersten⁷ konnten 28 verschiedene Pflanzenarten unterschieden werden: Getreidearten, Ölpflanzen, Hülsenfrüchtler, Obstarten sowie Arten der synantropen Vegetation wurden bestimmt. Die Zahlen sind bei dem anderen Gefäß⁸ die folgenden: Anzahl der Gattungen ist 23, darin 4 Getreide, Ölpflanze, 2 Hülsenfrüchtler, Obstarten und Arten der synantropen Vegetation (*Abb. 3. 3*).⁹

DIE ZERSTÖRUNG DES KELLERS UND SEINE NÖRDLICHE MAUER

Zuerst muss eine bedeutende Beobachtung erwähnt werden. Der etwa 1,4 m hohe obere Teil der Nordmauer des Kellers war aus irgendeiner Ursache umgekippt. Ihre Steine verschoben sich in südlicher Richtung auf solche Weise, dass wir an der Ausgrabung einen Erdabsatz lassen mussten, damit es nicht einstürzt. Die Ursache für den Umkippen der Mauer wissen wir noch nicht, wahrscheinlich hatte es eine natürliche Wirkung. Dass könnte auch die Struktur der nördlichen Seite der Mauer beweisen, wo keine Verletzungen in der Textur der Mauer zu beobachten waren. Die Stabilität des in die Erde gebauten Fundaments erschütterte wahrscheinlich die Bewegung des Grundwassers. Das würde mit dem Einschlämmen in der untersten Schicht, sowie mit der von Archäobotanikerin erwähnten Mineralisierung in Einklang sein. Aufgrund der stark gebrannten Schichten der Kellerauffüllung beurteilt gab es auch Feuerbrände, ein solcher spielte vielleicht ebenfalls beim Einsturz eine Rolle. Diese eingestürzten Mauerteile bildeten die schon erwähnten steinigen Flächen.

DIE DATIERUNG DES GEFUNDENEN KELLERDETAILS

Die inneren Gelniveaus des zum Keller gehörenden Gebäudes konnten wir nirgendwo beobachten, weil sie in den späteren Zeitaltern vernichtet wurden. So haben wir auch keine Angaben für die letzte Vernich-

⁵ BTM RO Inv.Nr. 2002.14.31.

⁶ In den untersten Schichten kamen zahlreiche Teller mit S-Profil teilweise in Stücken, teilweise aber unversehrt zum Vorschein. Ihre Größe (Höhe, Raddurchmesser, usw.) ist verschieden, sowie auch das S-Profil, der Rand oder die Ausformung des Standringes. Ihre nach dem Brennen erhaltene Farbe wechselt sich auch von Sandgelb bis zum Ziegelrot. Trotzdem denken wir, dass sie einen einheitlichen Typ bilden. Ihre Größe kann besser mit ihrem Rauminhalt charakterisiert werden. Die Veröffentlichung dieses Fundtyps ist im Gange.

⁷ BTM RO Inv.Nr. 2002.14.4.

⁸ BTM RO Inv.Nr. 2002.14.5.

⁹ DÁLNOKI 2005, 3.

tung des Gebäudes. Nach dem bisher bearbeiteten Fundmaterial geschah die Auffüllung bzw. Vernichtung des Kellers in der Zeit der Antoninen, aber das Gebäude selbst war in der Severerzeit noch benutzt.

Es muss betont werden, dass nur Münzen und *Terra Sigillata*-Gefäße aus dem Fundmaterial des Kellers bearbeitet wurden, die Untersuchung der anderen (Amphoren, Glaswaren, Metallgegenstände, usw.) sind im Gang. Die Ergebnisse bieten archäologische Beweise für die Klärung der chronologischen und topographischen Fragen auf dem wichtigsten Fundort der frühesten Geschichte von Aquincum.

ERGEBNISSE UND OFFENE FRAGEN

ERGEBNISSE

1. Aus der geschlossenen Schicht des Kellers stammende Hauskeramik von großer Anzahl gibt einen Grund bei den anderen Fundorten.
 - 1.1. Für die typologische und chronologische Bearbeitung der Hauskeramik.
 - 1.2. Sowie für die Trennung der Perioden der Gebäudemauern und für die Rekonstruktion der Haustypen und danach der inneren Struktur der *Insula*.
2. Die Existenz der *Terra Sigillata*-Gefäße aus der Severerzeit beweist das Fortleben der Siedlung.

OFFENE FRAGEN

Welche Arten von Haustypen können rekonstruiert werden? Wie war die innere Struktur der *Insula*? Wo war die nördliche Linie der *Insula*? Was ist die Funktion der einzelnen Gebäude?

Im Gebiet des *Insulablocks* sowie in seiner näheren Umgebung erwarten wir keine weiteren Ausgrabungen. Alle der leeren Grundstücke wurden bebaut. Das Gebiet der Höfe konnte derzeit nicht untersucht werden. So können wir Antworten auf die erwähnten Fragen nur nach dem Vergleich der Ausgrabungsdokumentation und des Fundmaterials bekommen, nämlich aus der Untersuchung sowie aus der Rekonstruktion des Systems der anders orientierten Mauern der einzelnen Bauperioden bzw. von der Bearbeitung des Fundmaterials anderer, den Befunden des vorgeführten Kellers ähnlicher Phänomene anderer Fundorte.

DANK

Für die Bestimmung der *Terra Sigillata*-Funde bedanke ich mich bei Dénes Gabler, für die der Münzen bei Melinda Torbágyi. Die Amphoren werden von Piroska Hárshegyí bearbeitet. Die Untersuchungen wurden von Orsolya Dálnoki durchgeführt, für die Angaben bin ich ihr verdankbar. Die Abbildungen hat László Illés, die Übersetzung Annamária Szu, die Fotos Péter Komjáthy, die geodätische Vermessung Tibor Kovács gemacht.

LITERATUR

- DÁLNOKI 2005: Dálnoki O.: *Archaeobotanikai vizsgálatok, a Budapest II. kerület, Vitéz utca 10. és a Bem J. 3–Feketesas 4., római korú lelőhelyek földmintáinak elemzése. Konzerválódás, makromaradványok. Előzetes jelentés. Budapest, 2005. augusztus 8. Kézirat. Budapest 2005.*
- GABLER 1999: Gabler, D.: The Flavian limes in the Danube-bend (Eastern Pannonia). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1999, 75–86.

- GABLER–KÉRDŐ 2011: Gabler, D. – Kérdő, K.: Das früheste Alenkastell von Aquincum. In: *Studies in Archeology and History. An Anniversary volume to professor Nicolae Gudea his 70th birthday*. Red.: Cosma, C. Cluj-Napoca 2011, 169–184.
- KÉRDŐ 2003: H. Kérdő, K.: Das Alenlager und *Vicus* der Víziváros. In: *Forschungen in Aquincum 1969–2002. Aquincum Nostrum* II. 2. Red.: Zsidi, P. Budapest 2003, 81–84.
- KÉRDŐ 2005: H. Kérdő, K.: Die Anfänge von Aquincum und die Änderungen in Stadtstruktur in Víziváros in den Jahrhunderten der Römerzeit. In: *Die norisch-pannonischen Städte und das römische Heer im Lichte der neuesten archäologischen Forschungen. Aquincum Nostrum* II. 3. Reds.: Borhy, L. – Zsidi, P. Budapest 2005, 83–99.
- KÉRDŐ 2009: H. Kérdő, K.: Das Kastell von Aquincum-Víziváros und sein *Vicus*. In: *Investigation, Conservation and Maintenance of the Military Sites along the Ripa Pannonica. International Conference. Győr, november 2004*. Specimina Nova dissertationum ex Instituto Historiae Antiquae et Archaeologiae Universitatis Qüinqüeclesiensis – A Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszékének és Régészet Tanszékének Évkönyve 13 (2009) 93–110.
- KÉRDŐ–REMÉNYI 2003: H. Kérdő K.: Kutatások a feltételezett vízivárosi ala tábor és vicus területén (Investigations in the territory of the possible Víziváros ala fort und vicus). *Aquincumi Füzetek* 9 (2003) 124–130.
- RADNÓTI 1955: Radnóti, A.: Buda régészeti emlékei. In: *Budapest műemlékei* I. Magyarország műemléki topográfiája IV. Budapest 1955, 23–25.
- SCHMID 1997: Schmid, D.: Den Römern in die Kochtöpfe geschaut. In: *Out of Rome Aquincum/Augusta Raurica. Das Leben in zwei römischen Provinzstädten*. Reds.: Furger, A. – Kob, K. – Zsidi, P. Basel 1997, 158–159. Abb. 112.

RÓMAI KORI PINCE RÉSZLETE AZ AQUINCUM-VÍZIVÁROSI TÁBOR VICUSÁBÓL (BUDAPEST II. KERÜLET, VITÉZ UTCA 10.)

Aquincum-Víziváros táborának és *vicus*ának kutatása során (1991–2003) zárt leletegyüttes szinte soha nem került napvilágra. Ez nem csoda, hiszen a területen a városi élet gyakorlatilag napjainkig folyamatos. Az építési munkák, amelyek a római épületek felett a középkorban, a török- és az újkorban folytak, sok antik emléket megrongáltak vagy teljesen elpusztítottak. Az épületek kőanyagát az építkezésekhez újra felhasználták. Ezért különösen jelentős a fent nevezett leletegyüttes. 2002 folyamán egy kőfalú pince részletét tártuk fel, amelyben nagy mennyiségű kerámiát találtunk. A cikk rövid elemzése ennek a leletanyag-nak. A *terra sigillata* és érmek alapján a pince betöltésének időpontját az Antoninus-korra tehetjük, de a felette álló épület Severus-kori továbbélése is igazolható. Az előkerült jelentős mennyiségű házikeramia a Vízivárosi *vicus* leletanyagának feldolgozásához jó kiindulást ad. Röviden ismertetjük az archeobotanikai vizsgálat előzetes jelentésének legfontosabb eredményeit is.

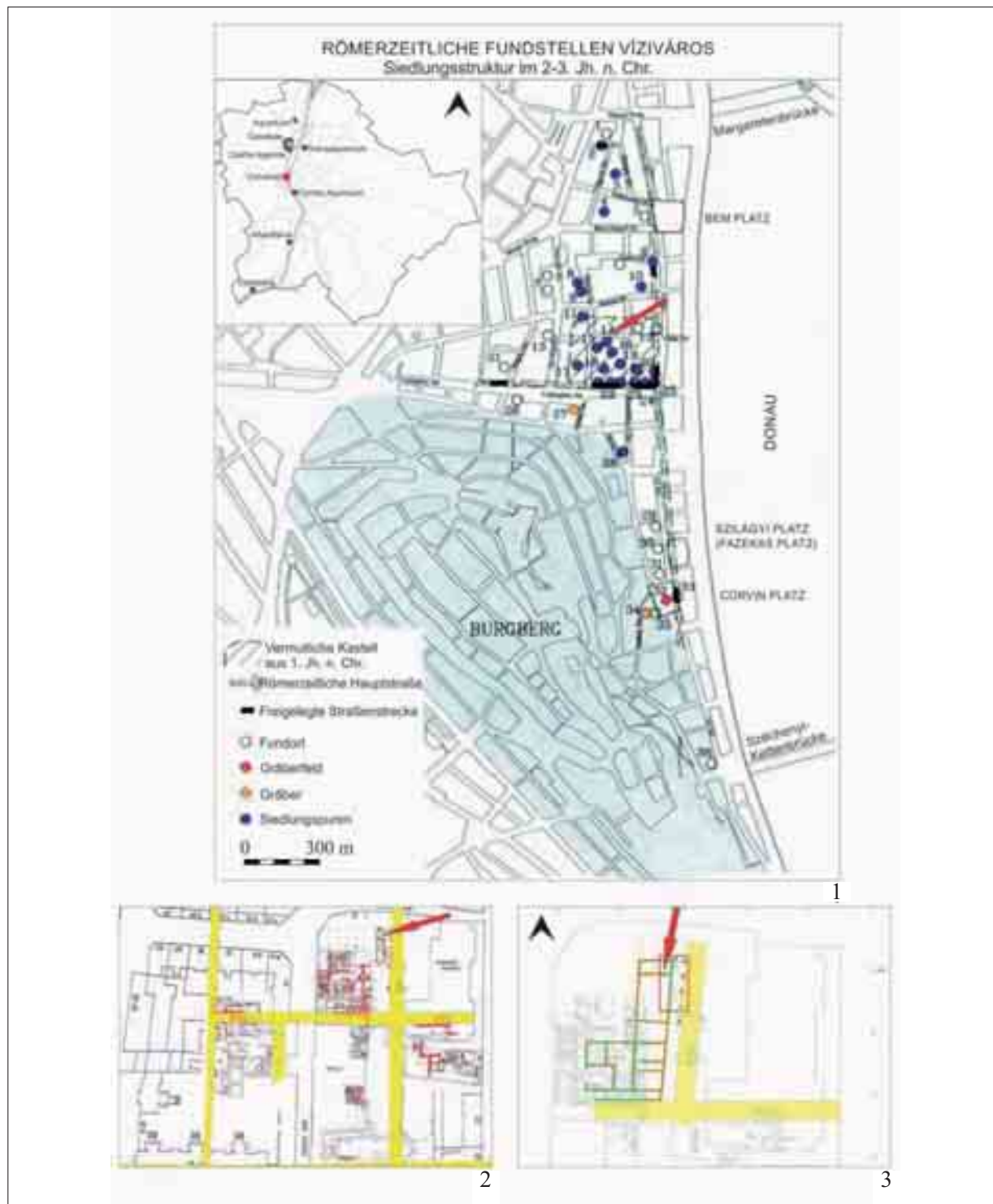

Abb. 1. Der Fundort und seine weitere Umgebung
1. kép. A lelőhely és tágabb környezete

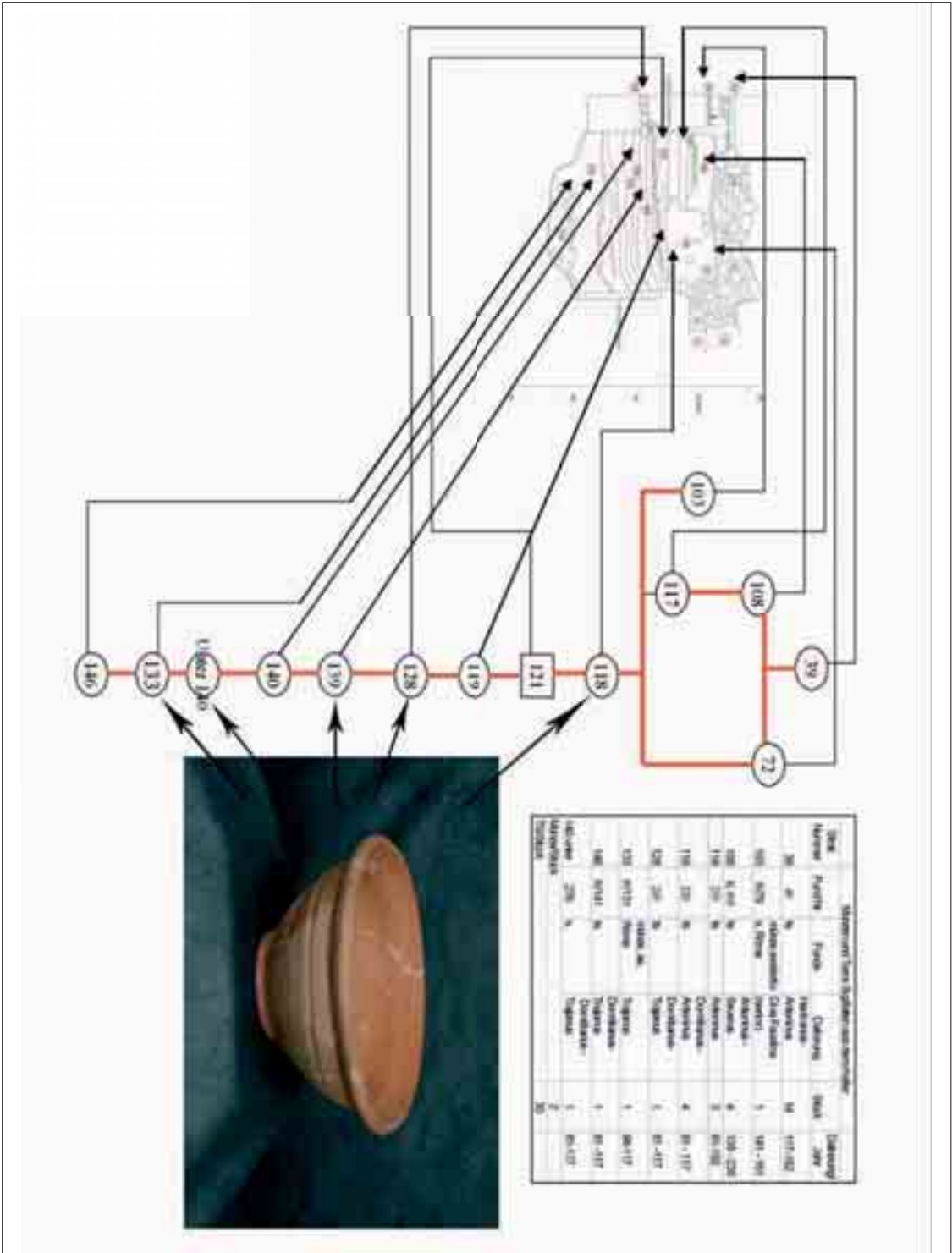

Abb. 2. Die Einföhrung des Kellers: Stratigraphie und Chronologie
2. kép. A pince betöltése: stratigraphia és kronologia

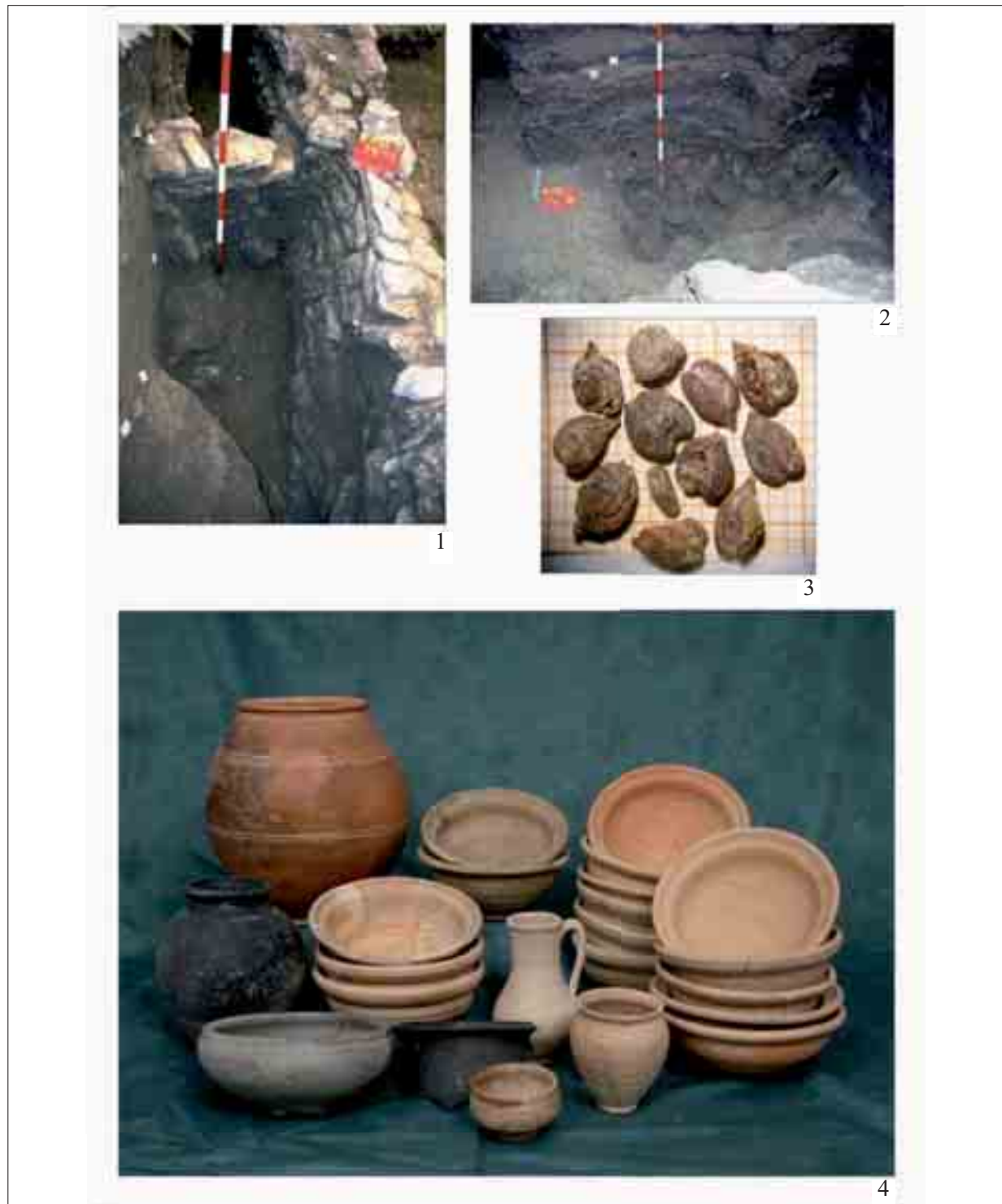

Abb. 3. 1: Detail des ausgegrabenen Kellers; 2: Die Freilegung des Geschirrfundes; 3: Ein archäobotanischer Fund (*Vitis vinifera*) aus dem Keller; 4: Der restaurierte Fundverband

3. kép. 1: A feltárt pince részlete; 2: Az edénylelet feltárás közben; 3: Egy archeobotanikai lelet (*Vitis vinifera*) a pincéből; 4: A restaurált leletgyűttes

EGY CSÁSZÁRLÁTOGATÁS EMLÉKE AQUINCUMBAN

NÉMETH MARGIT*

Absztrakt: Budapest III. kerület, Bécsi út 154. szám alatti telken, a katonaváros nyugati temetőjében került elő egy feliratos mészkőszarkofág. A díszítése és a felirat paleográfiai jellegzetességei alapján a Severus-korra datálható. Az elhunyt Aurelius Augusti libertus Paon, Severus Alexander császár felszabadított rab-szolgája volt, aki 233-ban halhatott meg Aquincumban.

Kulcsszavak: császárlátogatás, keleti hadjárat, Aquincum, familia Caesaris, Severus Alexander, gyaloghintó-hordozó

Az Aquincumi Múzeum 1998–1999-ben Facsády Annamária vezetésével leletmentő ásatást végzett a Budapest III. kerület, Bécsi út 154. szám alatti telken, az Eurocenter bevásárlóközpont építési területén. A munka során a katonaváros nyugati temetőjének több sírja került elő, közöttük egy feliratos mészkőszarkofág (1. kép).¹

A köemlék fedőlapja összetört, a láda alsó része és a feliratos mező felső része is két darabra törött. A ládában sem csontok, sem sírmellékletek nem maradtak. Méretei: 82 × 235 × 115 cm. A láda előlapja kétoldalt sarokpillér-szerűen kissé előreugrik, ezeket a felületeket azonban megmunkálatlanul hagyták. A mélyített *cymation* keretelésű feliratos mező mérete 52 × 110 cm, amelyet két oldalán norico-pannoniai keretdísz fog közre. A hét soros felirat sorai balra rendezettek, betűit gondosan faragták, magasságuk 5–5,5 cm, a szavakat lefelé irányított, háromszögletű *interpunctiók* választják el egymástól.

*Aurelio Aug(usti) liberto
Paoni pra^eposit(o) lectica-
rioru^m Aurelia Eupra^epia (!)
coniugi carissimo e^t incomp- (!)
5 arabili h[ene m]erenti et [Aur(elius)]
Paulinu^s [li]bertu^s patrono
bene me[re]nti f(aciendum) c(uraverunt)*

A szövegben az O betűk kicsik, az 1. sort záró O betűjének kivételével. A 2–3. sorban a *lectica/rioru^m* szó második C betűjének alsó vége befelé ívelődik, ugyanott az M betű felső részéhez a V betű rövid ferde *hastával* csatlakozik, a sor végét kisebb A betű zárja. A 6. sorban a V^S betűk jellegzetes kötése látható, ahol a V betű ferde ívelt *hastával* csatlakozik az S betű felső részéhez.

A felirat olvasása nem jelent problémát. Az elhunyt *cognomenje* Paon volt, amely a felirat 2. sorában grammatikailag helyesen *dativusban* áll.² Az 5. sorban talán *e[^t bene m]erenti* is olvasható, a sor végén *Paulinus libertus [Aur(elius)] gentiliciuma* a kő sérülése miatt hiányzik.

* Budapesti Történeti Múzeum, Aquincumi Múzeum, 1031 Budapest, Záhony utca 4. nemethmargit28@t-online.hu

¹ Az ásatásról FACSDY 2000, 56–61. A temetőről TOPÁL 1993; TOPÁL 2003. A szarkofágot (ltsz.: BTM RO 2009.1.5.) először Németh Margit közölte (KOVÁCS–SZABÓ 2010, 560) és HARL, F.: Lupa 10561 (<http://www.ubi-erat-lupa.org/simplesearch.php>. 2017.06.17.), mindkettő téves lelőhellyel. A lelőhely pontos meghatározásáért Havas Zoltánnak tartozom köszönettel. Javított lelőhellyel ld. NÉMETH 2013, 249–254.

² A *dativusban* álló *cognomen* korábbi olvasataira ld. KOVÁCS–SZABÓ 2010, II p. 57: *Paoni* vagy *Paont* [Németh M.], illetve *Lupa 10561: P(h)aont(i)* (<http://www.ubi-erat-lupa.org/simplesearch.php>. 2017.06.17.). A név utolsó betűje mégis I és nem T, az I betű felső végénél a kő erodált.

A szarkofág a császár egy felszabadított rabszolgája, Aurelius Augusti *libertus* Paon számára készült, aki a császár gyaloghintó-hordozóinak felügyelője (*praepositus lecticariorum*) volt és nyilvánvalóan egy császárlátogatás idején halt meg Aquincumban.³ Síremlékét is itt rendelte meg felesége, Aurelia Eupraepia és *libertusa*, Aurelius Paulinus, akik a hosszú útra is elkísérték. Feltehetően a temetés gyors lebonyolítása és talán az ár mérséklése érdekében egy előre elkészített szarkofágot választottak, amelyre csak a feliratot vésették rá, az előlap két oldalán a domborműnek szánt felületek kidolgozatlanul maradtak.

Az elhunyt életkorát a feliraton nem tüntették fel, de legalább 40 évesnek tarthatjuk őt. A *lecticarii* a császári udvartartás személyzetén belül a *domestici* közé tartoztak, akik a személyzet többi tagjához hasonlóan *servi* vagy *liberti* státuszban szolgáltak.⁴ A *praepositus* a 30. életéve előtt aligha szabadulhatott fel, majd hosszabb *libertusi* szolgálat után érhetette el azt a rangot, amelyben meghalt.⁵

Mivel a felirat paleográfiai jellegzetességei és a feliratos mező két oldalát közrefogó norico-pannoniai volutadisz is a korai 3. századra utal, az Aurelius *gentilicium*ot Caracalla, Elagabalus vagy Severus Alexander császártól kaphatta Paon, felszabadítása alkalmával.⁶ A Paon *cognomen* görög név, amely Macedoniából, Görögország-Boiotiából ismert.⁷ A feleség Eupraepia neve nemcsak a görög nyelvterület nagy részén, hanem a nyugati tartományokban is ismert.⁸ Mivel Eupraepiának ugyanaz a *gentiliciuma*, mint amelyet a férje visel, és semmi nem utal arra, hogy őt is a császár szabadította volna fel, akár szabadon születettnek is vélhetjük őt, aki *gentiliciumát* már a szüleitől örökölte vagy talán a férje szabadította fel anélkül, hogy erre utalás történne a feliraton. Egyik lehetőség sem bizonyítható.⁹ A *libertus* Paulinus *cognomenje* a provinciákban, s főleg Itáliában is elterjedt.¹⁰

Az elhunyt származásáról nincs tudomásunk, szabad *lecticarii* a thrákok, moesiaiak között, valamint a kisázsiai térségben találhatók.¹¹

A felirat különlegessége az aquincumi lelőhely, hiszen a császári *lecticarii* feliratai egyébként Róma városából ismertek; egyetlen carnuntumi sírfeliraton szerepel egy *imp(eratoris) lectraris* (=lecticarius), aki Domitianus császár kíséretében érkezett Carnuntumba.¹²

A Róma városi feliratok alapján ismerjük a *lecticarii* szervezetét.¹³ Hasonlóan a többi *domestici*hez, ők is *decuriákba* tagozódtak. Az adminisztratív feladatokat a *scribák* látták el.¹⁴ Az aquincumi feliratról egy második gyaloghintó-hordozó *praepositust* ismerhetünk meg az eddig egyetlen Róma városi mellett.¹⁵

A felirat a köemlék típusa és díszítése, valamint paleográfiai jellegzetességei alapján egyértelműen a

³ Hasonló eset ismert Carnuntumból Domitianus uralkodása idejéből: CIL III 4497: *T. Flavius Celsus, imp(eratoris) lectraris(!), decuria Eutacti h. s. e.* (SWOBODA 1964, 44; VORBECK 1980, 67). A *lectica* használatáról, a *lecticarii*ről ld. LAMER 1924, col. 1056–1108, col. 1066, col. 1077.

⁴ WEAVER 1972, 5–7.

⁵ LAMER 1924, col. 1097; WEAVER 1972, 224, 227.

⁶ A császárok felszabadított rabszolgáinak névadásához ld. DUFF 1958, 55; BOULVERT 1974, 33, 38; CHANTRAINE 1964, 65.

⁷ PAPE 1914, 1106, 1129; LGPN IV. 277 és III B; SOLIN 1982 643. H. Solin Paeonia, Paeonius formában a földrajzi nevekből képzett nevekhez sorolja (Macedonia, Görögország, Epirus) (SOLIN 1982); SOLIN–SALOMIES, 1994, 137 (mint *gentilicium*); SOLIN 1996, 159.

⁸ LGPN III A 113; SOLIN 1982, 1314; SOLIN 1996, 559; OPEL II, 127. A név Euprepes formában gyakran férfinévként is előfordul.

⁹ WEAVER 1972, 128.

¹⁰ LGPN II 363, III A 356, IV 276, V A 361–362; SOLIN–SALOMIES 1994, 244; SOLIN 1996, 46; OPEL III, 129.

¹¹ LAMER 1924, col. 1056–1108, col. 1066, col. 1077.

¹² Ld. 3. j.; MÓCSY 1959, 241, Nr. 24; CHANTRAINE 1964, 264, 266; STROBEL 1989, 101; FEHÉR–KOVÁCS 2004, 90–91, további irodalommal.

¹³ *ex corpore lecticariorum* (CIL VI 8872 [p. 3463]).

¹⁴ JONES 1949, 38; HALFMANN 1986, 107; *decurio lecticariorum* (CIL VI 8875, CIL VI 37756); Carnuntumból: *decuria Eutacti* (CIL III 4497 [p. 1770]); ld. még a 10. jegyzetet; *scriba lecticariorum* (CIL VI 8875).

¹⁵ *praepositus lecticariorum* (CIL VI 8874; WEAVER 1972, 227).

Severus-korra datálható. Paon halála Aquincumban akkor következett be, amikor valamelyik császár utazása során az alsó-pannóniai fővárost is érintette. Noha halálának okáról a felirat semmiféle említést nem tesz, feltételezhető, hogy erre inkább egy hadjárat befejezését követően, a visszaúton került sor, amikor a háborúk során kimerült katonák és a császári kíséret tagjai könnyebben estek áldozatul különböző fertőzéseknek, járványos betegségeknek. Ilyen helyzetről emlékezik meg Héródiánosz VI. 6. 2–3,¹⁶ amely szerint Severus Alexander serege a perzsákkal folytatott háború során (231–233) súlyos veszteségeket szenvedett, kiemelve, hogy Keleten a kedvezőtlen éghajlat, az elégtelen táplálkozás és a harcok következtében különösen az illyricumi csapatok katonái közül pusztultak el a legnagyobb számban. A hadjáratból visszatérve a császár csapataival ismét keresztülutazott Pannonián.¹⁷ Severus Alexander uralkodása előtt Caracalla 213 őszén, keleti hadjáratára menet vonult keresztül Pannonián,¹⁸ majd az Elagabalus császárral együtt 219-ben visszatérő csapatok ismételten érintették Pannoniát.¹⁹

Legkorábban Caracalla szabadíthatta fel 211-ben Aurelius Paont. Abból kiindulva, hogy ezt követően még legalább 10 évig, mint *libertus* látta el szolgálatát, Elagabalus 219. évi hadjárata idején még aligha lehetett *praepositus*. Paon minden valószínűség szerint Severus Alexander uralkodása alatt, közelebbről 233-ban, a keleti hadjáratból való visszatérés során halhatott meg.²⁰ Az aquincumi felirat azt is bizonyítja, hogy a császár és a seregek szárazföldi úton, Pannonia és Aquincum érintésével tértek vissza Keletről.

IRODALOM

Források

- CIL: *Corpus Inscriptionum Latinarum*. vol. III. Eds.: Mommensen, Th. – Hirschfeld, O. – von Domaszewski, A. Berlin 1904.
- LGPN: *A Lexicon of Greek Personal Names*. Eds.: Fraser, P. M – Mattheus, E. Oxford 1987–2010, Vol. I–IV.
- OPEL I²: *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum* I². Ed.: Lőrincz, B. Budapest 2005
- OPEL II–IV: *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum* II–IV. Ed.: Lőrincz, B. Wien 1999–2000.
- BOULVERT 1974: Boulvert, G.: *Domestique et fonctionnaire sous le Haut-Empire romain*. Paris 1974.
- CHANTRAINE 1964: Chantraine, H.: *Freigelassene und Sklaven im Dienst der römischen Kaiser. Studien zu ihrer Nomenklatur*. Wiesbaden 1964.
- DUFF 1958: Duff, A. M.: *Freedmen in the early Roman Empire*. Cambridge 1958.
- ECK ET AL. 2013: *Studia epigraphica in memoriam Géza Alföldy*. *Antiquitas*. Reihe I:61. Hrsg.: Eck, W. – Kovács, P. – Fehér, B. Bonn 2013.
- FACSÁDY 2000: Facsády A.: Leletmentések az ún. Bécsi úti temető északi részén (Rescue Excavations in the Northern Part of the so called Bécsi Street cemetery). *Aquincumi Füzetek* 6 (2000) 56–61.
- FEHÉR–KOVÁCS 2004: *Historia Pannoniae Antiquae ab a. D. LIV usque ad a. D. CLXVI. (Pannonia története Kr. u. 54–166 között)*. *Fontes Pannoniae Antiquae* 2. Eds.: Fehér, B. – Kovács, P. Budapest 2004.
- HALFMANN 1986: Halfmann, H.: *Itinera principum. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im römischen Reich*. Heidelberger althistorische Beiträge und Epigraphische Studien 2. Stuttgart 1986.
- JONES 1949: JONES, A. H. M.: The Roman Civil Service (Clerical and Sub-Clerical Grades). *Journal of Roman Studies* 39 (1949) 38–55.

¹⁶ Idézi KOVÁCS 2007, 175, 204. j., források és további irodalom megjelölésével.

¹⁷ HALFMANN 1986, 231.

¹⁸ HALFMANN 1986, 223; KOVÁCS 2007, 165–168.

¹⁹ HALFMANN 1986, 231; KOVÁCS 2007, 172.

²⁰ HALFMANN 1986, 231; KOVÁCS 2007, 175.

- KOVÁCS 2007: *Fontes Pannoniae Antiquae in aetate Severorum (Az antik Pannonia forrásai a Severus korban)*. Szerk.: Kovács P. Budapest 2007.
- KOVÁCS-SZABÓ 2010: *Tituli Aquincenses 2*. Szerk.: Kovács P. – Szabó Á. Budapest 2010.
- LAMER 1924: Lamer, H.: *Lectica, -icula, -icarius*. In: *Realencyclopädie des classischen Altertumswissenschaft* 12. Hrsg.: Pauly, F. – Wissowa, G. München 1924, 1056–1108.
- MÓCSY 1959: MÓCSY, A.: *Die Bevölkerung Pannoniens bis zu den Markomannenkriegen*. Budapest 1959.
- NÉMETH 2013: Németh, M.: Das Andenken eines Kaiserbesuches in Aquincum. In: *Studia epigraphica in memoriam Géza Alföldy. Antiquitas*. Reihe I:61. Hrsg.: Eck, W. – Kovács, P. – Fehér, B. Bonn 2013, 249–254.
- PAPE 1914: Pape, W.: *Wörterbuch der griechischen Eigennamen. Dritte Auflage neu bearbeitet von Dr. Gustav Eduard Benseler*. Braunschweig 1914.
- SOLIN 1982: Solin, H.: *Die griechischen Personennamen in Rom. Ein Namenbuch I–III*. CIL Auctarium. Series nova. Berlin–New York 1982.
- SOLIN 1996: Solin, H.: *Die stadtrömischen Sklavennamen. Ein Namenbuch I–III*. Forschungen zur antiken Sklaverei 2. Stuttgart 1996.
- SOLIN–SALOMIES 1994: Solin, H. – Salomies, O.: *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*. Hildesheim 1994.
- STROBEL 1989: Strobel, K.: Die Donaukriege Domitians. *Antiquitas* I:38. Bonn 1989.
- SWOBODA 1964: Swoboda, E.: *Carnuntum, seine Geschichte und Denkmäler*. Graz–Köln 1964.
- TOPÁL 1993: Topál, J.: *Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery. Bécsi Road 1*. Budapest 1993.
- TOPÁL 2003: Topál, J.: *Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery, Bécsi Road 2*. Budapest 2003.
- VORBECK 1980: Vorbeck, E.: *Zivilinschriften aus Carnuntum*. Wien 1980.
- WEAVER 1972: Weaver, P. R. C.: *Familia Caesaris. A Social Study of the Emperors Freedman and Slaves*. Cambridge 1972.

DAS ANDENKEN EINES KAISERBESUCHES IN AQUINCUM

Im Jahre 1998 und 1999 wurde eine Notgrabung von den Mitarbeitern des Aquincum Museums unter der Leitung von Annamária Facsády in Budapest, Bezirk III, Bécsi-Strasse 154. auf dem Baugelände des Einkaufszentrums Eurocenter durchgeführt. An der Ausgrabung wurden mehrere Gräber des westlichen Gräberfeldes der Militärstadt freigelegt, unter ihnen ein Kalksteinsarkophag mit Inschrift.

Die Deckplatte des Steindenkmals fehlte, der Kasten brach entzwei und auch der obere Teil des mit Inschrift versehenen Feldes ist beschädigt. Die Maßangaben sind: 82 × 235 × 115 cm. Die Vorderplatte des Kastens springt beiderseits eckpfeilerartig ein wenig hervor, diese Flächen wurden aber nicht behauen. Das vertiefte, durch Kymation umrahmte, mit Inschrift versehene Feld ist 52 × 110 cm groß, beiderseits ist eine norpannonische Rahmenzierde zu sehen. Die siebenzeilige Inschrift lautet wie folgt:

Aurelio Aug(usti) liberto
 Paoni praeposit(o) lectica-
 riorum Aurelia Eupraepia (!)
 coniugi carissimo et inconp- (!)
 5 arabili b[ene m]erenti et [Aur(elius)]
 Paulinus [li]bertus patrono
 bene me[re]nti f(aciendum) c(uraverunt).

Der Sarkophag wurde für den befreiten Sklaven eines Kaisers, für Aurelius *libertus* Paon angefertigt, der der Aufseher der Sänftenträger des Kaisers war (*praepositus lecticariorum*). Sein Grabdenkmal wurde von seiner Frau Aurelia Eupraepia und seinem *Libertus* Aurelius Paulinus bestellt. Paon starb offensichtlich zur Zeit eines Kaiserbesuchs in Aquincum. Damit die Beisetzung schnell stattfinden kann, wählten sie einen im Voraus angefertigten Sarkophag, auf den nur die Inschrift gemeißelt werden musste. Das Kuriosum der Inschrift ist der Fundort Aquincum selbst, weil die Inschriften der kaiserlichen *lecticarii* – mit Ausnahme einer einzigen Grabinschrift von Carnuntum (CIL III 4497) – in der Stadt Rom bekannt sind.

Aufgrund des Typs und der Verzierung des Steindenkmals kann die Inschrift eindeutig in die Severerzeit datiert werden, dafür sprechen auch die paläographischen Charakterzüge der Inschrift. Mit Hinsicht auf das *gentilicium* Aurelius könnte der Verstorbene, als er ca. 30 Jahre alt war, vom Kaiser Caracalla, Elagabal oder Severus Alexander befreit worden sein und nach einem weiteren 10 Jahre langen Dienst, in der ersten Hälfte seiner 40-er Jahre könnte er den Rang eines *praepositus* erhalten haben.

Mit Rücksicht auf diesen Zeitrahmen dürfte Caracalla Paon befreit haben und Paon wurde während der Regierungszeit des Severus Alexander zu einem *praepositus*. Er starb wahrscheinlich im Jahre 233 in Aquincum, zur Zeit der Rückkehr aus dem Ostfeldzug. Dies ist umso mehr wahrscheinlich, da die erschöpften Soldaten verschiedenen Infektionen und Epidemien leichter zum Opfer fielen, wie darüber bei Herodianos VI. 6. 2–3. geschrieben wurde. Es wurde da hervorgehoben, dass die meisten Soldaten in den in Illyricum dienenden Truppen ums Leben kamen und als Todesgrund wurden das ungünstige Klima, die unbefriedigende Ernährung und die Kämpfe angegeben. Die Inschrift von Aquincum dient als Beweis auch dafür, dass die Heere vom Osten auf dem Festland zurückkehrten.

1. kép. Aurelius Augusti libertus Paon, praepositus lecticariorum szarkofágja
 Abb. 1. Der Sarkophag des Aurelius Augusti libertus Paon, praepositus lecticariorum

NEW ALTAR – OLD ACQUAINTANCE. C. IULIUS PROBINUS AND THE *SCHOLA SPECULATORUM* OF AQUINCUM

TIBOR BUDAI BALOGH*

Abstract: Not long ago a Roman votive altar has been found in the Buda Castle, reused as a building material. The altar was erected by Iulius Probinus speculator whose name appears in the schola speculorum inscription, lost in the modern era, and preserved only on a drawing. There will be discussed, beyond the morphological and epigraphic analysis of the stone monument, the unit of speculatores in the late Severan period in Aquincum as well as the promotion system of the principales in general.

Keywords: Aquincum, governor's staff, speculatores, promotion system, votive altar, dii conservatores

INTRODUCTION

A Roman votive altar (inv. no.: BTM RO 2014.1.3.) was unearthed from an eighteenth-century foundation wall during rescue excavations conducted north of the Carmelite cloister in the Buda Castle (in the area formerly known as the Bishop's Garden, 1–11 Színház Street) in 2014 (*Fig. 1*).¹ The altar was carved out of limestone and is more-or-less intact (*Fig. 2. 1*). Although it was reused at least twice, only the back corners of the *corona*, the front surface of the *abacus*, and the front left side of the *crepido* and the *plinthus* are damaged. The *cymatium* and the *crepido* are only partially preserved on the right side.

The front and the sides of the altar (height: 88 cm, width at the plinth: 38 cm, depth at the plinth: 29 cm) were carved in a similar quality, the back, however, is cut flat and smooth. The top of the *corona* is horizontal, the robust, non-articulated corner *akroteria* are faintly preserved on the front side. The fan-shaped area between them was filled with a for today almost entirely obscured relief decoration, perhaps a peacock plant pattern.

The capital consists of a *cyma* and a *fascia* under the bipartite *abacus* divided by a horizontal, chiselled line. The base is equipped with a *fascia* and a *scotia* above the thick *plinthus*. Both side panels of the altar's body and the *plinthus* are smooth and undecorated.

The first line of the inscription – and therefore, that of the dedication – was situated on the front side of the *abacus*, which broke off and is now lost. The second to ninth lines of the inscription continue and terminate in a 37.5 × 26.5 cm field between the moulded capital and base. The surface with the inscription is heavily worn and polished. The left side edge of the inscription field is chipped, and therefore the vertical *hastae* of the first letters in the sixth and seventh lines were broken off. The right side edge is worn and rounded, suggesting that the altar was secondarily used as a stair for a rather long time. As a result of this wear, one letter or part of it is abraded from the ends of the second to the eighth lines. The hollows and cracks in the surface make reading difficult in the middle of the second, third and ninth lines, as well as in the beginning of the eighth line.

* Budapest History Museum – Museum Aquincum, 4 Záhony Street, 1031 Budapest. budaibalogh@yahoo.com

¹ About the excavation (without mentioning the Roman votive altar) see: PAPP 2015, 125–127.

The inscription reads as follows:

[- - -]
 CoNŞÊRŴATôR[i]
 BŴŞ ET OMN
 DoM[û]Ş ° ME[âe]
 5 C ° IVL ° PRoB[i]
 NŴS ° ŞPECŴ[I]
 LEG II ° ÂD PF [+]
 [p]Ro ŞE ÊT SV
 V [° s] ° L ° M °

The layout of the text is ordered, and has a pleasant rhythm. The second and eighth lines fill the available width; the VSLM formula in the last line is centrally aligned. The line spacing is 1.1–1.5 cm. The height of the letters varies between 3.2 and 3.4 cm in the second to the eighth lines, while in the ninth line it decreases to 2.6–2.7 cm. The letter “O” in the middle of words is an exception; these are only 1.1–1.6 cm high and are placed on the middle axis of the line. The width of the same letters sometimes varies in different lines. Letter density is considerable only in the second line, where ligatures are abundant.

The rich ligatures give the inscription a characteristic form. Ligatures ER, VA, OR can be read in the second line, VS in the third and sixth, originally also in the fourth, probably AE in the fourth, PF and certainly AD in the seventh, and ET in the eighth line. Most of them are not suitable for dating.² Only the ligated initials of the adjectives P(ia) F(idelis) form an exception, as these seem to be a phenomenon of the Severan Era in Aquincum, with examples dated to AD 218 and 230.³ The PF ligatures of Aquincum start with a single stem and usually both of the letter faces are oriented to the right. On the newly discovered altar, however, the bowl of the P turns left and the arms of the F turn right from the common stem, validating the real sequence of the adjectives. This elegant solution can be observed only in one other case, on the altar of Aurelius Respectus, *veteranus legionis*, dated to AD 230.⁴ This latter monument shows the most formal similarities to the altar from Színház Street, not only due to the PF ligature, but also concerning the font type, the use of small “o” letters within words, non-ligated “I”s,⁵ and the kinds of ligatures in general (Fig. 2. 2). Accordingly, on the basis of its paleographic character also the Színház Street inscription can be dated to the late Severan Period. The problems of more precise dating will be discussed in greater detail in connection with the text’s content.

Word division is present in the dedication CONSERVATORI–BVS and the *cognomen* PROBI–NVS. The mostly triangle-shaped *interpunctiones* are applied not only after abbreviations but also for separating whole words, albeit seemingly not in a consistent way. For this apparent inconsistency, however, also the poor state of preservation of the surface can be blamed.

The content of the inscription is clear, the majority of the missing parts can be reconstructed without any difficulties. Only the first line of the dedication on the *abacus*, now lost, and the abraded abbreviation of the legion’s imperial epithet at the end of the seventh line claims further examinations.

² FEHÉR 2014, 20–32.

³ TitAq 97 and TitAq 84, respectively. The inscription TitAq 77 is also dated to the Severan Period. Examples that cannot be precisely dated: TitAq 809, TitAq 947. The possibility for a later dating was raised in connection with the latter.

⁴ TitAq 84.

⁵ About this phenomenon: FEHÉR 2014, 21–22.

THE GOVERNOR'S MEN: C. IULIUS PROBINUS AND C. IULIUS SECUNDIANUS

The name of C. Iulius Probinus, *speculator legionis*, has been known since the Renaissance Era from an altar inscription that is now lost but has been preserved in various transcriptions.⁶ This altar inscription commemorates the restoration of the *schola speculatorum* in Aquincum (Fig. 2. 3). The restored building (*schola*) was officially opened on a symbolic date, the twentieth birthday of emperor Severus Alexander, October 1st, AD 228. Renovation costs were covered by ten *speculatores* of the two Lower Pannonian legions each, i.e. the members of their association also named *schola*. The name of Iulius Probinus is the seventh on the list of the twenty contributors.

The inscription of the newly discovered altar from Színház Street seems to justify Mommsen's reading of Probinus' *cognomen*, as opposed to a number of earlier proposed versions.⁷ The new monument also proves that Probinus, mentioned in the inscription of the *schola* without any specifications given about his legion, was, in fact, associated with the *legio II Adiutrix* in Aquincum. This fact, of course, has only administrative significance,⁸ since *speculatores* were senior staff officers of the *officium consularis* and, as such, they were associated with the governor's palace rather than with the army and its forts.⁹ At the moment, Probinus is the second of the contributors of the *schola speculatorum*'s restoration whose name occurs on a different stone monument as well.

The inscriptions of three altars with consular date found earlier in a storage room of a *beneficiarius* post close to Sirmium's western walls testify to the early career of another contributor, Iulius Secundianus, who was also associated with *legio II Adiutrix*.¹⁰ Iulius Secundianus, as *beneficiarius consularis*, dedicated altars to Iuppiter Optimus Maximus and the *genius* of the ruling emperor in the sacral area of the *statio* three times between 221–224 AD. On each occasion he offered the dedication jointly with another colleague. On October 1, 228 AD, however, he was already ranked fourth in the name list of the *speculatores* of the province Pannonia Inferior. As the inscription of the *schola speculatorum* in Apulum (Dacia Apulensis), as well as other soldier lists in several *officia consularis* of the Empire reflect a strict hierarchy, the position held by Secundianus in the *schola* must be considered his real rank in the seniority.¹¹ His position suggests that he was promoted to the rank of *speculator* not long after he had the last altar erected in the *beneficiarius* post at Sirmium.

⁶ TitAq 9.

⁷ CIL III p. 448; TitAq I. 15.

⁸ GICHON 1989, 166; CUPCEA 2008, 269.

⁹ About the history of *speculatores*, see: DOMASZEWSKI–DOBSON 1967, 32, 73; CLAUSS 1973, 59–77; GICHON 1989, 166–168; AUSTIN–RANKOV 1995, 54–60, 150–153; RANKOV 1999, 18–27; NELIS-CLÉMENT 2000, 117–121; CUPCEA 2008, 265–276.

¹⁰ AÉ 1994, 1415–1417. About the *statio*, see: POPOVIĆ 1989, 116–123. Mirković identifying the *beneficiarius consularis* Iulius Secundianus as the *speculator* of the same name (MIRKOVIĆ 1994, 357, 369), while Nelis-Clément hypothesized the same identification with greater caution (NELIS-CLÉMENT 2000, 144, 348, note 45). The *cognomen* Secundianus was undoubtedly common in the Empire and was present in almost all Latin-speaking provinces (OPEL IV 58). The prevalence of the name Iulius Secundianus, however, is more limited geographically, and concentrated in Africa Proconsularis (Ammaedara: CIL VIII 379=ILTun 416, CIL VIII 11575; Mactaris: CIL VIII 655= CIL VIII 11790, CIL VIII 23480; Furnos Maius: CIL VIII 23807). Another person is known by this name from Numidia (Cuicul: ILAlg 2.3, 8139). In the European region of the Empire, only one family from Latium (Casinum: AÉ 2011, 51; cf. GIOVAGNOLI–GREGORI 2014, 146–147, note 5) bore this name, apart from the above mentioned *beneficiarius* and *speculator* of the *legio II Adiutrix*. As the name Iulius Secundianus is only sporadically found in Europe, it is indeed unlikely that the *beneficiarius* and the *speculator*, who both served in Pannonia Inferior and followed similar career patterns in the same period, would have been two different persons.

¹¹ Apulum: IDR III/5.2, 426; IDR III/5.2, 435; Carnuntum: CIL III 4425; Tarraco: CIL II 4122; Lambaesis: CIL VIII 2586.

Unfortunately, it was not customary in Pannonia Inferior to include calendar dates in the inscriptions of altars erected at *beneficiarius* posts.¹² Therefore, it is impossible to reconstruct the precise date when the *beneficarii consularis* were assigned to posts. The length of their terms and the rotation schemes of the *officium consularis*, which varied considerably from one period to the other,¹³ are also unknown. It seems certain, however, that Iulius Secundianus spent four years as the head of the *statio* at Sirmium in the first half of the 220s AD, while his colleagues had shorter terms in their offices. Although the altar from 222 AD has not been recovered, the continuous presence of Secundianus in the *statio* is beyond doubt, because later he did not include any *iteratio* that would indicate his new assignment to the same office. His name occurs consistently in second place on the altars, although, his long-term assignment must have had a greater significance in terms of prospects for promotion.¹⁴

Principles of rotation among officers at Sirmium changed several times during the period from 221 to 231 AD.¹⁵

Table 1. Staff of the statio at Sirmium between 221–231 AD (after DISE 1997, 291)

1. táblázat. A 221–231 között Sirmiumban állomásozó helyőrség személyzete (DISE 1997, 291 alapján)

<i>Year</i>	<i>Long-term beneficiarii</i>	<i>Short-term beneficiarii</i>	<i>Reference</i>
221	Iulius Secundianus	Ulpian Vitalis	AÉ 1994, 1415
222	no altar found		
223	Iulius Secundianus	[- - -]LV Vitalis	AÉ 1994, 1416
224	Iulius Secundianus	Octavianus Avitus	AÉ 1994, 1417
225	no altar found		
226	no altar found		
227	no altar found		
228	Claudius Aurelius <i>or</i> Valerius Caesianus	Valerius Caesianus <i>or</i> Claudius Aurelius	AÉ 1994, 1418
229	Aurelius Domitianus	Iulius Potentinus	AÉ 1994, 1419
230	Aurelius Domitianus	[Aur(elius)] Florentinus	AÉ 1994, 1420
230	Titius Faustinus	Aelius Dignianus	AÉ 1994, 1421
231	Titius Faustinus	Lautius Emeritus	AÉ 1994, 1422

The lack of the altar from 222 AD may indicate that the short-term *beneficiarius* of 221 AD was assigned for two years, and so the unchanged staff did not erect a new altar. Later, from 223 AD the short-term assignment decreased to one year, and from 229 AD onwards even long-term appointments were shortened. In 230 AD, two short-term *beneficarii* changed each other, so the term of the first one was certainly shorter than one year (which means that the parallel long-term service necessarily could not have lasted longer than two years). As a result, from 223 AD onwards, there was only one annual rotation date, although in case of need a second day could be inserted. There is no information, however, about the precise day or at least the season for this rotation date. The only pieces of data preserved from the year 185 AD¹⁶ and 191 AD¹⁷ are not of much value in themselves, because without extensive comparative dates it is impossible to say if these years followed a standard schedule or were exceptional from this point of view. Moreover, it is doubtful if in such a flexible system any information dated to the reign of Commodus is of any relevance for the late

¹² The only exceptions: AÉ 1994, 1401 (August 23, 185 AD); AÉ 2003, 1426 (May 23, 191 AD).

¹³ DISE 1997, 286–292.

¹⁴ NELIS-CLÉMENT 2000, 126, 144–145.

¹⁵ DISE 1997, 291, Tab. 1.

¹⁶ AÉ 1994, 1401: August 23.

¹⁷ AÉ 2003, 1426: May 23.

Severan Period. Similar doubts arise concerning another piece of information gleaned from an inscription featuring the date (the ides of December) when L. Magius Proculus retired.¹⁸ This day did not necessarily coincide with the annual rotation date, and here not even the year of the altar's dedication is given.

Taking into consideration these facts, one can only deduce the date when Secundianus was promoted to the rank of *speculator*. In 224 AD, he still had an altar erected in Sirmium, and so the earliest date of his promotion was late in this year. It seems, however, that at that time only one rotation date was scheduled annually, and so his promotion is more likely to have taken place in 225 AD. No information is available about the number of officers promoted to *speculatores* along with him simultaneously, if there were any, and how the new members were ranked within the *schola*. If he started as the twentieth on the name list and became the fourth in only a four-year time span, he must have risen by four positions on average each year in the internal hierarchy as a result of promotions, incidental retirement or deaths of his colleagues. If he entered the list in a higher position, the average number of positions he must have risen decreases in some degree. Even in this case, it seems that there was a considerable fluctuation within the staff of the *schola*, especially in light of the low number of available further promotions.¹⁹ Moreover, the positions of *commentarienses* (2-3 persons in two-legion provinces) and *cornicularius legati* (one in each legion) were not necessarily open to application every year, and when they were, officers with other *duplicarius* ranks were also able to apply. At the same time, the relatively rapid changes in the staff of *speculatores* supports the observation that these officers just above the “efficiency bar” very rarely retired with this rank.²⁰ As yet unknown, new patterns in promotion opportunities may lie behind this phenomenon, such as direct promotion to the position of *cornicularius consularis*, transfer to tactical tasks of commissioned officers of the auxiliary forces,²¹ promotion to the rank of *optio ad spem ordinis*,²² or even to the *centurionatus*.²³ These latter questions are not answered by Secundianus' career, as after the opening of the restored *schola* he disappears and his further career path is presently unknown.

Even less is known about the career of Probinus. According to the usual, although in inscriptions never encountered scheme, he must have previously served as a *beneficiarius consularis*. It must be kept in mind, however, that from Marcus Aurelius' time on, greater leaps in promotion were also possible.²⁴ From this point of view, cases when *frumentarii* were promoted directly to the rank of *speculatores* are of special interest.²⁵ These new tendencies, which might have influenced Probinus' career as well, may serve as an explanation for the rule of Aurelius Pertinax, a *frumentarius* who acted as the leader of the restoration of the *schola speculatorum* in Aquincum. Pertinax may have been a candidate for the next position in the *schola* that became open for application.

¹⁸ AÉ 1994, 1458.

¹⁹ DOMASZEWSKI-DOBSON 1967, 32; CLAUSS 1973, 72; BREEZE 1974, 269; RANKOV 1999, 24, note 60.

²⁰ BREEZE 1974, 274. To date, altogether three *veterani ex speculatoris legionis* are known from the Empire: AÉ 1999, 80 (Nicomopolis, Aegyptus); AÉ 1968, 646 (Lambaesis, Numidia); CIL III 7688 (Potaissa, Dacia Porolissensis). Considerably more *ex speculatore* are identified from the *cohortes praetoriae* in the city of Rome. About these, see: CRIMI 2012, 491–504.

²¹ CUPCEA 2008, 276.

²² According to Breeze (BREEZE 1974, 272–273), the *optio ad spem ordinis* (or *optio spei*), a vice-*centurio* rank for receiving tactical preparation for non-commissioned officers heading for promotion, ceased to exist after 218 AD (TitAq 97). If so, this position was not available for those climbing the hierarchical ladder in Severus Alexander's time. Recently, however, the gravestone inscription of G. Antonius Victor, *optio spei legionis III Gallicae* from Sirmium (AÉ 1990, 856) was interpreted in the context of Emperor Maximinus' Thracian and Sarmatian war and the emperor's stay in Sirmium (KOVÁCS 2008, 104, Nr. 5, cf. 146–148). If the grave stele was, in fact, erected between the winter of 236/237 AD and the spring of 238 AD, the rank must have existed at least into Maximinus' reign.

²³ DOMASZEWSKI-DOBSON 1967, 32.

²⁴ BREEZE 1974, 272–273; OTT 1995, 47–48.

²⁵ NELIS-CLÉMENT 2000, 119–120.

The chronology of Probinus' career only fragmentary known: in 228 AD, when the *schola* officially opened, he ranked seventh in the hierarchy, which means that he must have had served as a *speculator* for a couple of years. Secundianus was ranked fourth in the same hierarchy, and had been promoted to the rank of *speculator* in about 225 AD. Probinus followed him closely in the hierarchy, and so may have entered the *schola speculatorum* together with Secundianus at earliest, but probably later, in the mid-220s, around 226 AD.

The pace with which Secundianus and after him, Probinus, climbed the hierarchical ladder, as well as the wide range of tasks a *speculator* could take on and the promising prospects of promotion may suggest that, if nothing untoward occurred, both of them must have achieved promotion by the early 230s AD. However, automatism in the promotion system of *principales* of the Roman army was ruled out. The pattern rather involved a selection of eligible candidates for promotion for certain tasks. These candidates could even rise through several ranks with one leap. There was no term of office defined for the *principales* and neither was promotion itself guaranteed.²⁶ Therefore, the later career of Probinus and its chronology is beyond even a sketchy reconstruction.

On the basis of the arguments presented above, the altar could have been erected in 225/226 AD at the earliest, while the latest possible date may be defined by either the promotion, retirement or death of Probinus. However, until a new inscription containing these bits of data surfaces, an absolute date cannot be determined. The original location (*schola, statio* etc.) of the altar is unknown, thus, the motivation behind its erection and the date this took place must remain in the realm of speculation.

The content and paleographic character of the inscription suggest the altar was raised in the last decade of Severus Alexander's reign. However, in light of cases where legionary officers served at the same rank for ten years or even longer²⁷ (even if these cases are mostly documented among the "*taktische Chargen*"), the abraded abbreviation of the imperial epithet at the end of the seventh line only with caution can be reconstructed as [S(everianae)].²⁸

THE DEDICATION

The first four lines of the votive altar bear the dedication. The first line is lost along with the broken-off front surface of the *abacus*. As for the missing text, the adjective *conservatoribus* in the second line claims a noun in dative, which also introduces the clause "*et omnibus domus meae*" at the same time. The noun in dative can only be the word DIS, which immediately offers an autonomous proposal for reconstructing the whole first line.

The votive altar in Aquincum erected by C. Iulius Geminus Capellianus,²⁹ *legatus Augusti pro praetore* (AD 157/158–160/161), features a short inscription in which the dedication is as vague and simple as *dis conservatoribus*.³⁰ Altars dedicated simply to *dii conservatores* are found throughout the Empire,³¹ including inscriptions where the word DIS stands alone in the first line, with its letters centered³² or justified.³³

Apart from this altar of Geminus Capellianus, only two other inscriptions are known from Aquincum

²⁶ BREEZE 1974, 276–277; OTT 1995, 46.

²⁷ BREEZE 1974, 264–265; Apamea: AÉ 1974, 648; Aquileia: CIL V 895; CIL V 898; Brigetio: RIU 692.

²⁸ The epithet Maximiniana was granted to the *legio II Adiutrix* in 236 AD: CIL III 14354⁵. Cf. Kovács 2008, 146–147.

²⁹ PIR² I 339; FITZ 1993, 525–527, Nr. 313; FEHÉR–KOVÁCS 2004, 199.

³⁰ CIL III 3419=TitAq 43.

³¹ CCAA: CIL XIII 8170; Lambaesis: CIL VIII 2554 (p. 954); Vazanis: CIL VIII 10178 and 17620; Komarevo: CIL III 13721.

³² Toscolano Maderno: CIL V 4864 (p. 1080).

³³ Arbeia: RIB 1054.

which mention the *dii conservatores*. One of these votive altars was erected by L. Flavius Aper,³⁴ an equestrian governor (v. p. *praeses*) around 270 AD to honor the *dii patrii conservatores*.³⁵ Similar wording is found only on the altar of another *praeses*, Aelius Aelianus, the governor of the province Mauretania Caesariensis, phrased *dis patriis et Mauris conservatoribus*.³⁶ The mention of the *dii patrii* are unnecessary on the votive altar of Probinus as the part <dis> *omnibus domus meae* covers its meaning: household deities include the deities of the homeland, and therefore, this otherwise quite rarely used combination is not likely to have been included in the original inscription.

The third inscription in Aquincum that features a similar dedication was erected by Domitius Victorinus, *centurio legionis IIII Flaviae*, between 162–166 AD. This inscription is uniquely formulated and mentions the *dii conservatores* after naming Aesculapius, Hygia and Silvanus.³⁷ In this case, the phrase may well refer to the named deities as a collective term.³⁸ The expression *dii conservatores*, however, more often stands as an item in its own right in a list of supernatural entities.³⁹

It is possible that even in the inscription of Probinus' altar this expression stands as one item of a list, but if so, the list must have been limited, as the width of the *abacus* encompasses a maximum length of 14–15 letters. Moreover, this list had to connect grammatically to the phrase *et omnibus domus meae*. On the basis of known analogies, the name of Iuppiter in the forms IOVI or IOM may have been inscribed here, complemented with the formula DIS DEABVSQ(ue).⁴⁰ The latter expression may have even been used without the name of the chief deity.⁴¹ After reviewing these possibilities, the words *dis*, *dis deabusque*, or *IOM dis deabusque* are all realistic reconstructions for the first line, and thus, the only certain element (*dis*) shall be used in the reconstructed text:

[?dis?]
 conșervâtôr[i]-
 bûș ęť ọmñ(ibus)
 dom[û]ș me[âe]
 5 C(aius) Iul(ius) Prob[us]-
 n[ost]r[us] specu[l(ator)]
 leg(ionis) II Âd(iutricis) P(iae)^F(idelis) [S(everianae)?]
 [p]ro se ęť su(is)
 v(otum) [s](olvit) l(ibens) m(erito)

The phrase *domus mea* in the dedication is also of special interest, as personal pronouns in the first singular are never used in such a context. In fact, this inscription has no analogy in the Roman Empire's epigraphic record from this point of view. For this purpose, the wording *domus sua*,⁴² a more ceremonial

³⁴ PIR² F 207; PIR² A 909; PLRE I p. 81: Aper 2. and L. Flavius Aper 3; FITZ 1994, 1051–1052. Nr. 690; Kovács 2008, 192.

³⁵ CIL III 15156=TitAq 44.

³⁶ Zuccabar: CIL VIII 21486.

³⁷ TitAq 37.

³⁸ Cf. Auzia: CIL VIII 9016 (p. 1960): *dis sanctis Libero et Liberae conservatoribus*.

³⁹ Roma: MANGANARO 2007, 199–200, note 1; Anauni: CIL V 5062; Bellunum: CIL V 8802; Apulum: CIL III 7771=IDR III/5.1, 319; Napoca: AE 1976, 576; Vazanis: CIL VIII 17621 and 17625; Satafis: CIL VIII 20251.

⁴⁰ MANGANARO 2007, 199–200, note 1; CIL V 5062; AE 1976, 576.

⁴¹ CIL V 8802.

⁴² Auzia: CIL VIII 9015 (p. 1960); CIL VIII 20743.

version derived from the family's *cognomen* (*domus Heraclitiana*, *domus Novelliana*, *domus Galloniana*⁴³ etc.), or possessive structures (*domus Rubeniorum*, *domus Saediorum*⁴⁴ etc.) were commonly preferred.

EPILOGUE – WANDERING STONES

The fragments of the inscription commemorating the renovation of the *schola speculatorum* in Apulum were found *in situ* in the governor's palace, which indicates that headquarters of the senior staff officers of the *officium consularis* were situated within the *praetorium* complex.⁴⁵ In Aquincum, the architecturally well-separated eastern wing of the governor's palace may have accommodated the rooms associated with the *praetorium*'s administrative role;⁴⁶ one cannot go far wrong by looking for the *schola speculatorum* in this area as well. It is also possible, however, that the different *scholae principalium* stood south of the palace, and may be identified with yet unexcavated remains that are now perceptible as remnants of walls. It is nevertheless certain that the *schola* renovated by the *speculatores legionum I et II Adiutricium Piarum Fidelium Severianarum* constituted a more-or-less integral part of the *praetorium* complex. Therefore, the inscription that commemorated the renovation of the *schola* was logically erected in the governor's palace. The marble altar was later moved from this spot at an unknown date. During the winter of 1479 the humanist Felice Feliciano – called Antiquus by Mommsen – spotted and copied the inscription in Old Buda, in *domo presbyteri*; not much later the object was transported to the Buda Castle. The last spot the inscription was seen was a wall section next to the Fehérvár Gate (Porta Albensis) in 1767.⁴⁷ The later whereabouts of the monument are unknown; the 1892–1893 dismantling of the Fehérvár Gate and the rondella failed to bring it to light. If the stone was not removed from the wall previously, it was probably destroyed during the siege of the Castle, 4th–21st May, 1849.

The history of the inscription of the *schola* may be incomplete, but even so the fate of the object is traceable after the Roman Period. Almost nothing is known about the fate of Probinus' altar, however. Not even its original place is certain. It seems logical to identify it as an altar of the *schola*, erected upon Probinus' promotion to *speculator*. In this case, it must have been commissioned around 225/226 AD. This is undoubtedly the most likely scenario, but it must be kept in mind that *speculatores* travelled frequently due to the nature of their tasks, and certainly had the motivation as well as the opportunity to erect votive altars outside Aquincum: at a *beneficiarius* post or even in their home villages. Consequently, it is uncertain if the monument came to the Buda Castle from the territory of Old Buda. Since no other Roman *spolia* were incorporated into the walls excavated in the Bishop's Garden, it can be excluded that Roman stones were deliberately transported in large numbers to the eighteenth-century construction works. The altar must have been kept in the Castle before the eighteenth-century constructions started. It was perhaps transported there as a unique work of art, at an unknown moment in time. Maybe it did not get into the collection catalogue, or the catalogue was simply lost. When the collection fell apart, the stone became simple building material, first perhaps as a stone step (although it cannot be excluded that the characteristic patterns of abrasion were already present when the object entered the Castle collection).

In a twist of fate, both inscriptions testifying to the generous offerings by Probinus ended up on the Castle Hill, even if by different means. Both became monuments and later building material. The votive altar is well preserved – maybe by the mercy of the *dii conservatores* – and as such, eventually became a monument

⁴³ Intercisa: RIU 1063, 1069, 1070; Capua: CIL X 3799; Ficulea: AE 2001, 900.

⁴⁴ Ateste: ILS 3252; Lugdunum: CIL XIII 1759.

⁴⁵ NELIS-CLÉMENT 2000, 283, 156, note 144; CUPCEA 2008, 270, 272; SCHÄFER 2014, 27, Anm. 125, 269.

⁴⁶ SCHÄFER 2014, 254–255.

⁴⁷ RITOÓKNÉ 2002, 82, 85; TitAq I. 14–15, Fig. 1.

again. Hopefully, the not yet localized marble altar of the *schola* will share a similarly lucky fate.

ACKNOWLEDGEMENT

I would like to express my gratitude to Adrienn Papp for the right of publishing the Roman altar.

BIBLIOGRAPHY

Sources

AE: *L'Année Épigraphique*

CIL: *Corpus Inscriptionum Latinarum*

IDR: *Inscriptiones Daciae Romanae*

ILAlg: *Inscriptions latines d'Algérie*

ILS: *Inscriptiones Latinae Selectae*

ILTun: *Inscriptions Latines de la Tunisie*

OPEL: *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum*

PIR: *Prosopographia Imperii Romani*

PLRE: *The Prosopography of the Later Roman Empire*

RIB: *The Roman Inscriptions of Britain*

RIU: *Die römischen Inschriften Ungarns*

TitAq: *Tituli Aquincenses*

AUSTIN–RANKOV 1995: Austin, N. J. E. – Rankov, N. B.: *Exploratio. Military and political intelligence in the Roman world from the Second Punic War to the battle of Adrianople*. London–New York 1995.

BREEZE 1974: Breeze, D. J.: The organisation of the career structure of the immunes and principales of the Roman army. *Bonner Jahrbücher* 174 (1974) 245–292.

CLAUSS 1973: Clauss, M.: *Untersuchungen zu den principales des römischen Heeres von Augustus bis Diokletian. Cornicularii, speculatores, frumentarii*. Dissertation der Ruhr-Universität Bochum. Bochum 1973.

CRIMI 2012: Crimi, G.: Il mestiere degli speculatores: nuovi dati e ricerche dopo gli studi di Manfred Clauss. In: *Le métier de soldat dans le monde romaine. Actes du cinquième Congrès de Lyon (23–25 septembre 2010)*. CEROR 42. Ed.: Wolff, C. Lyon 2012, 491–504.

CUPCEA 2008: Cupcea, G.: Speculatores in Dacia. Missions and careers. *Acta Musei Napocensis* 43–44:I (2006–2007) 2008, 263–279.

DISE 1997: Dise, R. L.: Variation in Roman administrative practice: the assignments of beneficiarii consularis. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 116 (1997) 284–299.

DOMASZEWSKI–DOBSON 1967: Domaszewski, A. – Dobson, B.: *Die Rangordnung des römischen Heeres*. Köln–Graz 1967².

FEHÉR 2014: Fehér B.: Nexus. A ligatúrák használata Aquincumban. *Studia Epigraphica Pannonica* VI (2014) 16–38.

FEHÉR–KOVÁCS 2004: *Historia Pannoniae Antiquae ab a. D. LIV usque ad a. D. CLXVI. Pannonia története Kr. u. 54–166 között*. Fontes Pannoniae Antiquae 2. Eds.: Fehér, B. – Kovács, P. Budapest 2004.

FITZ 1993: Fitz, J.: *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit* II. Budapest 1993.

- FITZ 1994: Fitz, J.: *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit* III. Budapest 1994.
- GICHON 1989: Gichon, M.: Military Intelligence in the Roman Army. In: *Labor omnibus unis. Gerold Walser zur 70. Geburtstag*. Historia Einzelschriften 60. Hrsg.: Herzog, H. E. – Frei-Stolba, F. Stuttgart 1989, 154–170.
- GIOVAGNOLI–GREGORI 2014: Giovagnoli, M. – Gregori, G. L.: Padre Ferrua e l'epigrafia pagana. In: *Padre Antonio Ferrua s.I. nel X anniversario della morte (2003–2013). Atti del Convegno di studi, Trinità-Mondovì 25–26 maggio 2013*. Cura: Mazzoleni, D. Città del Vaticano 2014, 129–159.
- KOVÁCS 2008: *Fontes Pannoniae Antiquae ab anno D. CCXXXV usque ad annum CCLXXXIV. Az ókori Pannonia forrásai Kr. u. 235 és 284 között*. Fontes Pannoniae Antiquae V. Ed.: Kovács, P. Budapest 2008.
- MANGANARO 2007: Manganaro, M.: Appendice I. Le epigrafi. In: *Saxa rubra. Archeologia del Territorio*. Cura: Messineo, G. Roma 2007, 199–206.
- MIRKOVIĆ 1994: Mirković, M.: Beneficarii consularis in Sirmium. *Chiron* 24 (1994) 345–404.
- NELIS-CLÉMENT 2000: Nelis-Clément, J.: *Les beneficiarii: militaires et administrateurs au service de l'Empire (Ier s. a.C–VIe s. p.C.)*. Bordeaux 2000.
- OTT 1995: Ott, J.: *Die Beneficiarii. Untersuchungen zu ihrer Stellung innerhalb der Rangordnung des römischen Heeres und zu ihrer Funktion*. Historia Einzelschriften 92. Stuttgart 1995.
- PAPP 2015: Papp A.: Budapest I. ker., Színház utca 1–11. (Hrsz.: 6458, 6459, 6460). *Aquincumi Füzetek* 21 (2015) 125–127.
- POPOVIĆ 1989: Popović, V.: *Une station de bénéficiaires à Sirmium. Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*. Année 1989, 116–123.
- RANKOV 1999: Rankov, B.: The Governor's men: The officium consularis in provincial administration. In: *The Roman army as a community, Kolloquium London 1997*. Journal of Roman Archaeology Supplement 34 (1999) 15–34.
- RITOÓKNÉ 2002: Ritoókné Szalay Á.: A római föliratok gyűjtői Pannóniában. In: „*Nympha super ripam Danubii*.” *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*. Humanizmus és reformáció 28. Budapest 2002, 75–86.
- SCHÄFER 2014: Schäfer, F. F.: *Praetoria. Paläste zum Wohnen und Verwalten in Köln und anderen römischen Provinzhauptstädten*. Köln 2014.

ÚJ OLTÁR – RÉGI ISMERETSÉG. C. IULIUS PROBINUS ÉS AZ AQUINCUMI SCHOLA SPECULATORUM

A Budai Vár Püspökkertnek nevezett telkén (I. ker. Színház utca 1–11) folytatott 2014. évi feltárás során római fogadalmi oltárkö került elő egy 18. századi épület alapfalából. A legalább kétszer újrashasznosított köemlék C. Iulius Probinus *speculator legionis* feliratát hordozza, még éppen olvasható állapotban.

A feliratállító neve a reneszánsz óta ismert az aquincumi *schola speculatorum* mára elveszett, 228. évi újjáépítését megörökítő oltárkőről. Az *officium consularis* felső hivatali rétegéhez tartozó *speculatores* fent említett névsorából C. Iulius Secundianus után Probinus a második személy, akinek létezését, Felice Feliciano rajzán túl, immár köemlék is igazolja.

A cikkben a feliratközlésen túl sor kerül néhány megállapítás levonására a két *speculator* pályafutását és általában véve a tartományigazgatásban tevékenykedő *principales* késő Severus-kori avanzsálási lehetőségeit illetően; az elveszett 1. sor rekonstrukciója kapcsán pedig a birodalom *dis conservatoribus* dedikációjú köemlékeinek számbavétele történik meg.

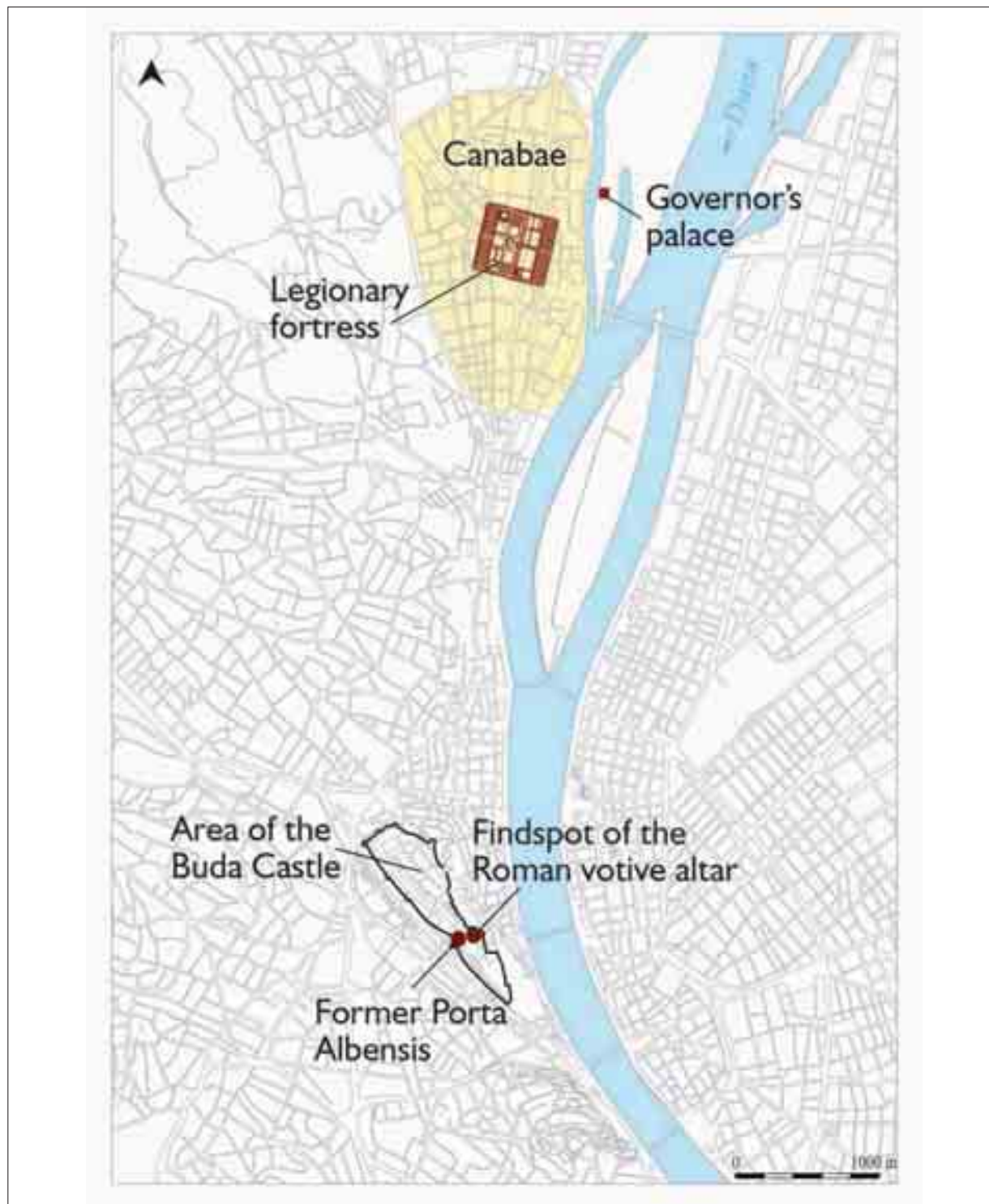

Fig. 1. Aquincum Military Town, the Governor's Palace and the Buda Castle, with the findspot of Probinus' altar and the location of the former Fehérvár Gate (Porta Albensis)

1. kép. Aquincum katonavárosa, a helytartói palota és az egykori Fehérvári Kapu (Porta Albensis)

EGY ÓKORI AMULETT AZ AQUINCUMI KATONAVÁROS TERÜLETÉRŐL

LASSÁNYI GÁBOR*

Absztrakt: A Budapest, III. kerület, Vályog utcában feltárt, Kr. u. 4. századra keltezhető gyermeksírban egy apró bronz bulla volt, ebben szerves maradványok, textilcsomagba zárt tövisek voltak elhelyezve. A növényi maradványok vizsgálata alapján a szerves maradványok varjútövisből (Rhamnus catharticus) származnak. A varjútövis (fehértövis) antik mítoszok és természetrajzi munkák szerint erőteljes bajelhárító funkcióval bír, ez a hagyomány tovább élt Európában egészen az újkorig.

Kulcsszavak: Aquincum, amulett, bulla, mágia, mitológia, római, vallás, varázslás, varjútövis

BEVEZETÉS

2001. márciusában Budapest, III. kerület, Vályog utca 6. szám alatt (1. kép 1), Madarassy Orsolya által vezetett feltáráson,¹ egy gyermektemetkezés (73. sír) bontása során olyan kerek bronzbulla került elő, amely szervesanyag-tartalma szerencsés módon épen vészelte át az elmúlt több mint másfél ezer évet. Bár az amulett az eltelt másfél évtizedben többször szerepelt kiállításokon² és publikációkban is említésre került,³ pontos tartalmáról eddig nem készült részletes közlés.

SÍRLEÍRÁS

A sír rajzos dokumentációja alapján (1. kép 2) hátton, megközelítőleg nyújtott testhelyzetben fekvő, Ny–K-i tájolású fiatal gyermek sírja. Mell.: 1. A jobb csuklóján egyszerű drótból kalapált bronz karperec (1. kép 4). Átm.: 5,4 cm. BTM Aquincumi Múzeum, gyarapodási szám: R2748/3. 2. Jobb lábánál egy hasas, sávosan vörös festésű, sárga anyagú pohár (1. kép 5). Ma.: 9 cm, legnagyobb átm.: 9 cm, perem átm.: 6 cm. BTM Aquincumi Múzeum, gyarapodási szám: R2748/2. 3. Nyakánál, a jobb kulcsont fölött egy vékony lemezből hajlított, domborított, kerek, egyszerű típusú bronz bulla (1. kép 3) volt, elülső oldalát vékony, háromszög alakú nyúlványok fogták össze a hátlapjával. Ma.: 2,8 cm, sz.: 2,1 cm. BTM Aquincumi Múzeum, gyarapodási szám: R2748/1.

A BRONZ BULLA

A bulla restaurálását 2002 elején Várnai Éva restaurátor végezte, a folyamat két fekete-fehér fotó alapján rekonstruálható. Az igen rossz állapotú, vékony bronzlemezből készült kapszula belsejéből egy kis golyót formázó, három textilszállal átkötött textilcsomagocskát sikerült kibontani (2. kép 1, 3). A textilcsomagból, annak felbontása után, növényi maradványok, tüskék kerültek elő (2. kép 1, 4).

* Budapesti Történeti Múzeum, Aquincumi Múzeum, 1031 Budapest, Záhony utca 4. lassanyi.g@gmail.com

¹ MADARASSY 2002.

² 2002-ben a *Vita Puerorum* c. kiállítás a BTM Aquincumi Múzeumban; 2003-ban *Játszani jó!* c. kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban.

³ Szilágyi Magdolna csak magát a bronz bullát vizsgálhatta és közölhette le, tartalmáról csak szóbeli információt kapott (SZILÁGYI 2005, 17–18, 26; SZILÁGYI 2005a, 156, 163, 170, 12. kép; LÁNG–SZU 2004, 46).

A bulla formája jól ismert Pannoniából. A hasonló apró bullák leggyakoribb alapanyaga bronz, de vannak aranyból és ezüstből készült példányok is viszonylag nagyobb számban.⁴ A közelmúltban Aquincumban ólomból készült darab is előkerült.⁵ A tárgytypus Aquincumban a Kr. u. 2. századtól 4. századig kimutatható.

A TEXTILMARADVÁNYOK

A sírból előkerült textilmaradványokról Pásztókai-Szeőke Judit írt tanulmányt. Megállapításai szerint a textil egy régi használt anyagdarabból származhat (2. kép 4), amelyet csak egyszerűen csomagolóanyag-nak használtak. Jelenlegi zöld színe a bronzkorróziótól ered.⁶

A TÜSKÉK

A textilcsomag belsejében található tüskék Kerényi-Nagy Viktor függelékben olvasható elemzése alapján varjútövissel (*Rhamnus cathartica*) azonosíthatók (2. kép 2). A latin szövegekben *spina alba* „fehér tövis” néven szereplő növényt mind gyógynövényként, mind bajelhárító funkcióval felruházta a hagyomány. Pedanius Dioskorides *Περὶ ὀλκισιατρικῆς* (*De materiamedica*) című művében a növény hashajtó és bőrbetegségeket segítő tulajdonsága mellett azt írja a varjútövisről, hogy annak ága ajtóra vagy ablakokba helyezve alkalmas arra, hogy távol tartsa a varázslatokat.⁷

Ez a bajelhárító funkció szerepel Ovidiusnál is, miszerint Janus Cranaenak az elcsábított nimfának lány-ságáért cserébe ajándékként adja azt: „*Sic fatusspinam, qua tristes pellereposset / a foribusnoxas – haecerat alba – dedit.*”⁸ („Szólt és néki tövist nyújtott át, tisztafehéret, / hogy vele ajtóból messzire űzze a bajt.”⁹).

Plinius Természettudományában a varjútövis gyógynövényként szerepel, amely a szülés utáni felépülésben és sebekre alkalmazva segít.¹⁰ A varjú- vagy macskatövisnek a magyar középkori és kora újkori népi hagyomány is démonűző szerepet tulajdonít.¹¹

BULLA, MINT VARÁZSTÁRGY

A bulla a római korban elterjedt kerek vagy ovális alakú, függesztő füllel ellátott, mágikus amulett-tartó. Anyaga többnyire fém: arany, ezüst vagy bronz, ritkábban ólom, de léteztek szerves anyagból (bőrből, textiltől) készült példányok is.

A bullákat újszülött kortól viselték a csecsemők bajelhárító célzattal. A szöveges források alapján a polgárjoggal rendelkező fiúk a felnőtt kor határán, 14–16 éves koruk körül, ünnepélyes szertartás keretében gyermeki ruhájukkal együtt váltak meg bullájuktól, és helyezték el azokat a házi oltárra, mielőtt felnőtt tógájukat magukra öltötték volna. A nők esetében nincsen ilyen szertartásra vonatkozó szöveges adat, de a császárkori sírleletek alapján felnőtt nők is viselték azokat. Az amulett-tartót elsősorban nyakba fűzték, de karpereceken is előfordulnak.

⁴ SZILÁGYI 2005, 12–15; SZILÁGYI 2005a, 162–166. Aranyból ld. LASSÁNYI 2006, 32, 2. kép.

⁵ LASSÁNYI–ANDERKÓ 2010, 64.

⁶ PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2018.

⁷ PEADNIOS DOSCORIDES I. 119.

⁸ OVIDIUS VI. 128–129.

⁹ OVIDIUS 119.

¹⁰ PLINIUS 24.76.

¹¹ FRAZER 1913, 153, 1. j.

Az arany bulláknak a köztársaságkor végéig státuszjelölő szerepük volt.¹² Viselésükre kezdetben csak a patríciusok, majd a szenátor-családok és lovagok gyermekei voltak jogosultak. A Kr. e. 2. századtól már minden szabad születésű (*ingenuus*) gyermek, a Kr. u. 1. századtól a felszabadított rabszolgák gyermekei (*libertini*) is hordhattak aranyból készített bullát. A tárgy megjelenik gyermekeket ábrázoló köemlékeken is.¹³

A bullákat rendszerint egyetlen fémlemezről alakították ki úgy, hogy a piskóta alakúra kivágott fémleplet, a domborítást és az esetleges díszítést követően ketté hajlították. Léteznek két darabból készült darabok is.

A bullák belsejébe mágikus feliratokat tartalmazó fémlemezeket és valószínűleg szerves anyagból készült varázsszövegeket, bajelhárító tulajdonságúnak vélt anyagokat – így tüskéket, növényi magokat, ásványdarabokat – vagy akár érmekeket is helyeztek. A bullák használata a köztársaságkortól egészen a késő római korig általános maradt, sőt a forma a népvándorlás korában is tovább élt.¹⁴

Különböző varázsszereket tartalmazó, testen viselt védőeszközök (bullák és amulettkapszulák) nagy számban ismertek a császárkorból és Pannoniából is. A bullákat általában nyakba akasztva viselték, de Aquincumból két vékony drótkészre, karperecre felfűzött példány is fennmaradt.¹⁵ A polgárváros keleti temetőjében *in situ* helyzetben is előkerült ilyen ékszer egy fiatal nő temetkezésében,¹⁶ aki a bal felkarján viselte (3. kép 2–3) a drótra felerősített amulett-tartót (3. kép 1).¹⁷

A Pannoniából 2003-ig ismert bullákat és hosszúkás hengeres amulettkapszulákat Szilágyi Magdolna gyűjtötte össze és publikálta.¹⁸ Bár az általa összegyűjtött 81 bulla jelentős részénél nem maradt meg annak belső tartalma, mintegy tucatnyi, elsősorban intercisai példánynál kerültek elő textilmaradványok és közelebből nem azonosított növényi részek.¹⁹

Egy, a Bécsi úti temetőben talált példányból²⁰ szőlőszem került elő,²¹ egy másik, az Aranypatak menti temetőben talált darabból pedig egy ezüstérem²² és egy vékony varázsfeliratos ezüstlemez²³ ismert. A Keszthely-Dobogókőn talált egyik sírból származó növényi maradványokat koriander (*Coriandrum sativum*) ágként és levélként azonosították.²⁴ Egy Intercisában talált példányban oroszlánszáj (*Antirrhinum*) toktermése volt.²⁵ Egy Carnuntumból előkerült bulla babérlevelet (*Laurus nobilis*), csontmaradványt és egy apró, bronz, valószínűleg Harpokratést ábrázoló szobrocskát rejtett.²⁶

Általánosságban elmondható, hogy ezeket a tárgyakat elsősorban gyermekek sírjából ismerjük, de több adat van arra, hogy nők is viselték azokat.

¹² SZILÁGYI 2005a, 156.

¹³ GOETTE 1986.

¹⁴ VIDA 2002, 183, Taf. 9.

¹⁵ Albertfalva (BTM RO 84.4.312/A); az Aranypatak menti temető egyik urnasírja (BTM RO 2005.40.626.).

¹⁶ Aquincumi polgárváros keleti (Gázgyár) temetője 861 sír, 20–29 éves nő (Bernert Zsolt meghatározása) D–É tájolású csontvázas temetkezése.

¹⁷ BTM Aquincumi Múzeum RO ltsz.: 2006.5.5226.

¹⁸ SZILÁGYI 2005; SZILÁGYI 2005a.

¹⁹ Összefoglaló táblázatukat ld. SZILÁGYI 2005a, 162–166.

²⁰ TOPÁL 2003, 15, Pl. 13, Fig. 28. 7.

²¹ SÁGI 1960, 216, Abb. 64. 4.

²² BTM Aquincumi Múzeum RO ltsz.: 30236. Az érem Traianus császár (Kr. u. 98–117) verdefényesnek leírt denárja (SZILÁGYI 1950, 321). Szilágyi az érmet Coh 187 *aureus*hoz hasonló típusúnak írja le, amely denárként valószínűleg RIC 342-es lehet. Ennek az utóbbinak a keltezése Kr. u. 114–117. Ezen a hátoldalon Sol ábrázolása látható.

²³ Az ezüstlemez feliratának elemzéséhez több feloldási kísérlet született (NÉMETH 2006), legutóbb Fehér Bence egyiptomi és héber jeleket vélt felfedezni a tárgyon (FEHÉR 2016). Olvasatában az egyiptomi szoláris szimbólika egybecseng a denáron szereplő Sol ábrázolással.

²⁴ SÁGI 1960, 216, Abb. 64. 4; SZILÁGYI 2005a, 166.

²⁵ FACSAR ET AL. 1977, 97.

²⁶ HUMER 2006, 178–179.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Vályog utca 6. szám alatti temető 73. kisgyerek sírja, a környezetében található temetkezések és a mellékletek alapján a Kr. u. 4. század második felére keltezhető. A csontváz nyakában zárt, kerek bronz bullában jó állapotban őrződött meg egy apró textilsomag, amely belsejében a botanikai vizsgálatok alapján varjútövishez tartozó (*Rhamnus cathartica*) tövismaradványok voltak becsomagolva.

A római korban fehértövisként ismert növényt az irodalmi és botanikai források bajelhárító, varázslatot távoltartó tulajdonságokkal ruházzák fel, így ez tökéletesen egybevág a bulla, mint varázstárgy apotropikus funkciójával.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ezúton is szeretném megköszönni a cikk írásához és az adatok összegyűjtéséhez Kolozsvári Krisztián, Láng Orsolya és Szu Annamária nélkülözhetetlen segítségét.

IRODALOM

Források

- OVIDIUS: *Fasti. Publius Ovidius Naso: Római naptár (Fasti)*. Fordította: Gaál L. Budapest 1986.
- PLINIUS: *Naturalis Historia. Pliny. Natural History, Volume VII. Books 24–27*. Loeb Classical Library 393. Cambridge 1956.
- PEDANIOS DOSCORIDES: *De materia medica. Codex Constantinopolitanus: Palatii Veteris*. Hrsg.: Bruins, E. M. Leiden 1964.
- FACSAR ET AL. 1977: Facsar, G. – Skoflek, I. – Salamon, Á: Eine Kapselfrucht (Antirrhnum) aus einer römischen Bulla und Bullen aus Bestallugen von Intercisa. *Antaeus* 7 (1977) 93–108.
- FEHÉR 2016: Fehér, B.: A Coptic magical name on a Pannonian phylacterion. *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 52 (2016) 77–88.
- FRAZER 1913: Frazer, J. G.: *The Golden bough* 9. *The scapegoat*. London 1913.
- GOETTE 1986: Goette, H. S.: Die Bulla. *Bonner Jahrbücher* 186 (1986) 133–164.
- HUMER 2006: Humer, F.: *Legionsadler und Druidenstabm Von Legionslager zur Donaumetropole*. Katalogband. Hrsg.: Humer, F. Wien 2006.
- LASSÁNYI 2006: Lassányi G.: Római temető és gazdasági épületek feltárása a Graphisoft Park területén (Excavation of a Roman cemetery and out-buildings in the territory of the former Gas Factory [today known as Graphisoft Park]). *Aquincumi füzetek* 12 (2006) 30–36.
- LASSÁNYI–ANDERKÓ 2010: Lassányi G. – Anderkó K.: Római kori telepjelenségek feltárása Óbuda-Kaszásdűlőn (Excavation of a Roman building and settlement phenomena at Óbuda-Kaszásdűlő). *Aquincumi füzetek* 16 (2010) 58–67.
- LÁNG–SZU 2004: Láng O. – Szu A.: Gyermek élete Aquincumban: mindennapok a régészeti leletek tükrében. In: *Játszani jó! Történelmi barangolás a játékok birodalmában*. Szerk.: Matuz E. – Ridovics A. Budapest 2004, 45–54.
- LIDMAN 1901–1905: Lidman, C. A. E.: *Bilder ur Nordens Flora*. Stocholm 1901–1905.
- MADARASSY 2002: Madarassy O.: Régészeti feltárások az aquincumi katonaváros területén (Archaeological excavations in the territory of the Aquincum Military Town). *Aquincumi füzetek* 8 (2002) 29–37.

- NÉMETH 2006: Németh Gy.: K3 Aquincumban: Egy mágikus amulett feliratának értelmezése. *Ókor* 2006:5 (2006) 249–52.
- PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2018: Pásztókai-Szeőke J.: Te rongyos élet – Budapest-Vályog utca 6. szám alatt feltárt sír bullájából származó textil vizsgálata és értelmezése (Die Untersuchung und Deutung des im Grab der in Budapest, Vályog-Strasse 6 freigelegten Bulle gefundenen Textilrestes). In: *Relationes rerum – Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére (Relationes rerum – Archäologische Studien zu Ehren von Margit Nagy)*. Főszerk.: Korom A., szerk.: Balogh Cs. – Major B. – Türk A. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 10. Budapest 2018, 167–173.
- SÁGI 1960: Sági, K.: Die spätrömische Bevölkerung der Umgebung von Keszthely. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 12 (1960) 187–256.
- SZILÁGYI 1950: Szilágyi J.: Jelentés a Fővárosi Ókortörténeti (Aquincumi) Múzeum kutatásairól és szerzeményeiről az 1945–1948. évek folyamán. *Budapest Régiségei* 15 (1950) 303–331.
- SZILÁGYI 2005: Szilágyi, M.: Late Roman Bullae and Amulet Capsules in Pannonia. *Annual of Medieval Studies at CEU* 11 (2005) 9–27.
- SZILÁGYI 2005a: Szilágyi M.: Bullák és amulettkapszulák az Aquincumi Múzeum gyűjteményében (Bullae and tubular amulet capsules in the collections of the Aquincum Museum). *Budapest Régiségei* 39 (2005) 151–171.
- TOPÁL 2003: Topál, J.: *Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery. Bécsi Road 2.* Budapest 2003.
- VIDA 2002: Vida, T.: Heidnische und christliche Elemente der awarenzeitlichen Glaubenswelt. Amulette in der Awarenzeit. *Zalai Múzeum* 11 (2002) 179–211.

EIN ANTIKES AMULETT VOM GEBIET DER MILITÄRSTADT AQUINCUM

An der im Jahre 2001 im Gebiet der *canabae* von Aquincum durchgeführten Präventivgrabung kam eine winzige Bronzebulle am Hals des Verstorbenen in einem Kindergrab aus dem 4. Jahrhundert v. Chr. ans Tageslicht. Im Inneren des Amulettbehälters befanden sich organische Reste ausgezeichneten Zustandes, d. h. Stachel in einem Textilgebund.

Obwohl dieses Fundensemble in den vergangenen anderthalb Jahrzehnten häufig ausgestellt wurde und sich mehrere Forscher darauf bezogen, wurde es ausführlich nicht veröffentlicht. Die pflanzlichen Reste wurden von Viktor Kerényi-Nagy botanisch untersucht, diese Ergebnisse sind im Anhang zu lesen. Aufgrund dieser Untersuchungen wurde es klar, dass die früher als Rosendorne beschriebenen organischen Reste aus Kreuzdorn (*Rhamnus catharticus*) stammen.

Nach den antiken Mythen und naturkundlichen Arbeiten verfügt der Kreuzdorn über eine kraftvolle Unheil abwehrende Funktion. Diese Überlieferung lebte in Europa bis die Neuzeit weiter. In der vorliegenden Studie wurden die archäologischen Ergebnisse zusammengefasst und wir versuchen, dieses besondere Zauberobjekt von Aquincumin in einen religionsgeschichtlichen Kontext zu stellen.

FÜGGELÉK – APPENDIX

JELENTÉS A VÁLYOG UTCÁBAN TALÁLT RÓMAI KORI BULLÁBÓL
ELŐKERÜLT TÖVISMARADVÁNYOKRÓL

KERÉNYI-NAGY VIKTOR*

Mivel a megtalált ókori varázsamulett Aquincum területén került elő és minden eddigi ismeret alapján a Pannon és Illír régióban készült, így e terület tövises cserjéit és lágyszárúit vettük számba e tövisleletek pontos azonosításához. Mikroszkópi vizsgálatunk során megállapítottuk, hogy egyértelműen tövisek kerültek elő és nem tüskék, mivel jól látható a héjkéreg, háncs- és faszövet elkülönülése.

A Kárpát-medencében az elmúlt 2000 évben nem volt jelentős flóraváltozás (az idegenhonos invazív fajok jelen esetben nem meghatározók), így az akkor őshonos fajok mai napig megtalálhatók e régióban. Az ókori mintához hasonló tövises fajok: *Berberis vulgaris* L., *Crataegus* spp., *Genista germanica* L., *Ribes uva-crispa* L., *Hippophaë rhamnoides* L., *Ononis* spp., *Paliurus spinosa-christii* L., *Prunus spinosa* L., *Pyracantha coccinea* Roem., *Pyrus pyraeaster* (L.) Burgsd., *Rhamnus* spp., *Ulex europaeus* L. és *Xanthium spinosum* L. A vizsgálatra érdemes tövises növényekről élő anyagot gyűjtöttünk, majd ezeket összehasonlítottuk a leletanyaggal.

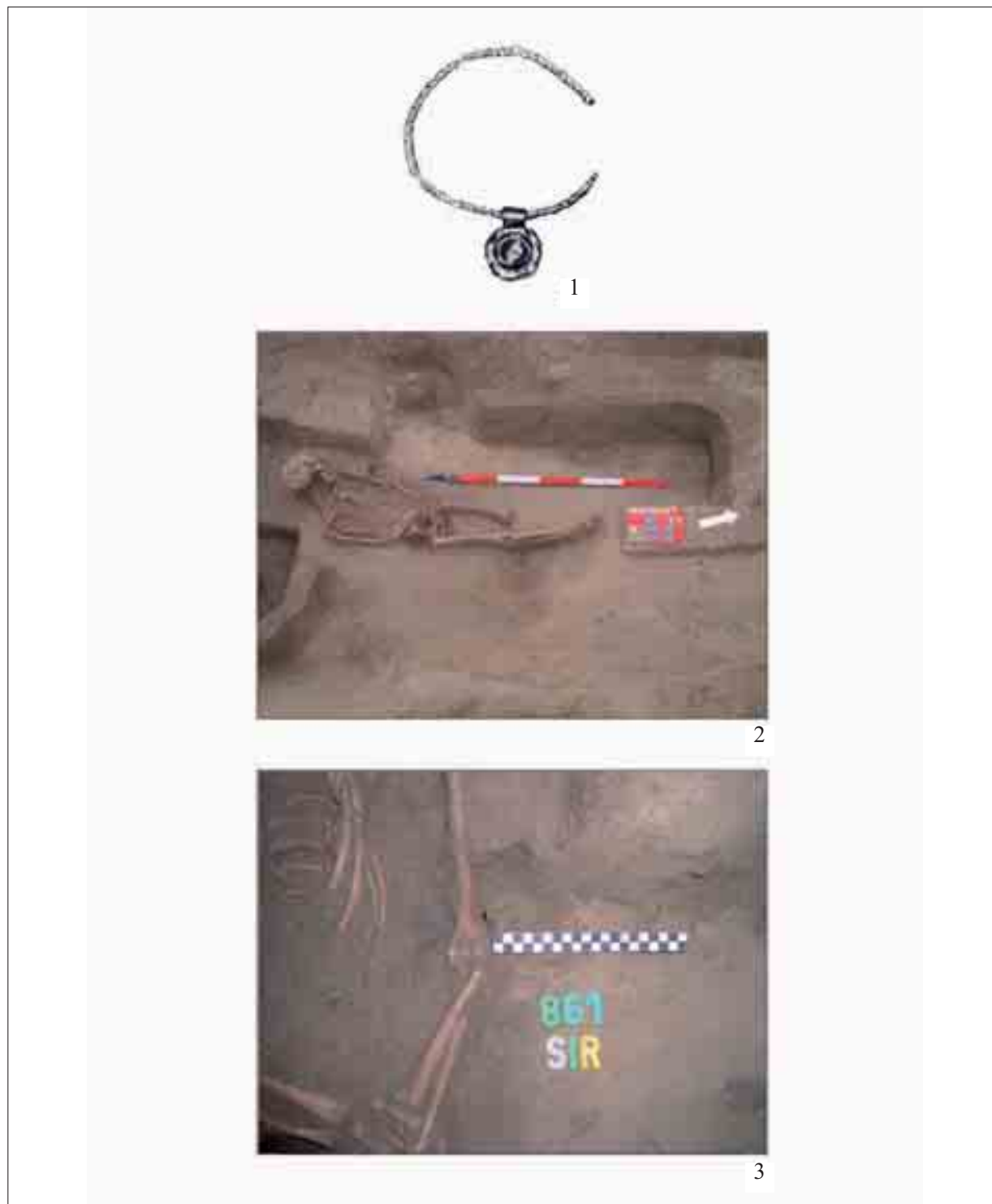
Az ókori tövisek 2–4 mm hosszú és aljuknál kb. 1 mm szélesek, ezeket vagy jól látható módon levágták egy éles eszközzel vagy bevágták egyik oldalon és letörték, így tulajdonképpen csak a tövis csúcsáról beszélhetünk. Az összehasonlító vizsgálat a tövisek alakjára, keskenyedésük mértékére, csúcsuk végződésére és alakjára, a kérgük bordázottságára, valamint paraszemölcsösségükre terjedt ki. Az amulettben talált ókori tövisek ezen vizsgálatok alapján egy, a *Rhamnus* nemzetségbe tartozó fajról származnak, nagy valószínűséggel a *Rhamnus catharticus* L. szolgáltathatta az alapanyagot. Megerősítő vizsgálatot jelenthet a hisztológiai összehasonlítás.

* Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, 1367 Budapest, Városliget, Vajdahunyadvár/Szent István Egyetem, MKK-NÖFI Növényteni Tanszék, 2100 Gödöllő, Páter K. u. 1. kenavi1@mail.com

2. kép. 1: A bulla és tartalma; 2: *Rhamnus cathartica* (LIDMAN 1901–1905, 240 nyomán); 3: A bullában talált textilcsomag a restaurátori bontás során; 4: A bullában talált textilcsomag kibontva

Abb. 2. 1: Die Bulle und ihr Inhalt; 2: *Rhamnus cathartica* (nach LIDMAN 1901–1905, 240); 3. Das in der Bulle gefundene Textilpaket im Laufe der Freilegung der Restauratoren; 4: Das in der Bulle gefundene Textilpaket nach der Freilegung

3. kép. 1: A 861. sírban talált bulla rajza; 2: A gázgyári temető 861. sírja; 3: Bulla a felkaron a 861. sírban
Abb. 3. 1: Die Zeichnung über die im Grab 861 gefundene Bulle; 2: Das Grab 861 des Gräberfeldes in der
Gasanstalt; 3: Die Bulle auf dem Oberarm im Grab 861

TE RONGYOS ÉLET – BUDAPEST-VÁLYOG UTCA 6. SZÁM ALATT FELTÁRT SÍR BULLÁJÁBÓL SZÁRMAZÓ TEXTIL VIZSGÁLATA ÉS ÉRTELMEZÉSE

PÁSZTÓKAI-SZEŐKE JUDIT*

Absztrakt: Az Aquincumi Múzeum régészeti gyűjteményében őrzött, Budapest III. kerület, Vályog utca 6. szám alól származó késő római sírban feltárt, rézötvözetből készült bulla belsejében megőrződött textilmaradvány vizsgálatát követően a vászondarab lehetséges készítési helyének és készítője identitásának meghatározására tesz kísérletet az alábbi tanulmány.

Kulcsszavak: Aquincum, római kori textil, fonás, sodrás iránya

2015. május 08-án az Aquincumi Múzeum régészeti gyűjteményében őrzött, Budapest III. kerület, Vályog utca 6. szám alól származó késő római sírban¹ feltárt, rézötvözet bulla² belsejében megőrződött textil- és zsinórmaradványokat Dino-Lite Premier2 (AD-7013MZT) típusú digitális mikroszkóppal vizsgáltam meg (1. kép 1). A fent említett szövet- és zsinórdarabka jó megtartású, színezetlen, nagy valószínűséggel növényi alapanyagból készült. A megközelítőleg 60 × 30 mm nagyságú textil kiegyenlített 1/1 vászon, sűrűsége 18–20/20–22 szál cm²-ként. Mindkét szálrendszert – azaz a lánc- és vetülékfonalakat – egyaránt s-sodratú fonalak alkotják, sodrásuk egyenetlen: szöge 23–35° között mozog. A fonalak vastagsága is változó, 0,25 és 0,55 mm közötti. A zsinór kétágú, S-sodratú. Az egyes ágak alig sodrottak, itt az irányt nehéz megállapítani. A zsinór átmérője 1,28–1,4 mm, sodrásának szöge 39–43°. Alapanyaga a szövetével megegyezőnek tűnik, talán éppen abból származó, kihúzott fonalak összecélnázásával alakították ki. Közvetlenül a bulla szétbontása után készült fotók szerint a textildarabkát a bullában hordott növényi tüskék becsomagolására használták,³ mégpedig a fenti zsinórral többszörösen áttekert-lezárt zsákocskát alakítva ki belőle.

A Vályog utca 6. szám alatt előkerült példány nem az egyetlen olyan textilmaradvány, melyet a Dunántúl területéről bulla vagy kapszula belsejéből ismerünk. Ugyanakkor jelen tudásom szerint, a közöletlen visegrádi darabon kívül ez az egyetlen megvizsgált lelet.⁴ A Vályog utcában előkerült szövetdarabkát nem kiemelkedő minőségbeli kvalitásai teszik érdekessé a római kor kutatója számára, hiszen ilyen tekintetben egy teljesen átlagos vászonnal állunk szemben, hanem egy olyan technológiai adat,

* pszeoke23@gmail.com

¹ A sír az Aquincum katonavárosához tartozó temető 2001. évi feltárásából származik, a feltárás vezetője Madarassy Orsolya volt. A 73. sírra és az abból előkerült bullára vonatkozóan ld. Lassányi Gábor tanulmányát jelen kötetben (LASSÁNYI 2018).

² SZILÁGYI 2005, 163, Kat. A23.

³ A növényi tüskék botanikai azonosítására vonatkozóan ld. Kerényi-Nagy Viktor elemzését Lassányi Gábor cikkében (LASSÁNYI 2018, 162).

⁴ SZILÁGYI 2005, Kat. A32, Kat. A35, Kat. 38–39, Kat. 41–43, Kat. A79, Kat. B15. Ezeken a példákön túl egy eddig közöletlen, szintén a 4. századból származó, visegrádi vászontöredéket ismerek, mely szintén egy rézötvözet bullából került elő.

amely szabad szemmel talán fel sem tűnik. Ez pedig a szövetet alkotó fonalak sodrásának óramutató járásával ellentétes, azaz s-iránya (1. kép 2).⁵

A választott sodrásiránynak a fonal teljes hosszában ugyanolyannak kell lennie, fonás közben nincs lehetőség az irány megváltoztatására, hiszen ez a készülő fonal szétesésével járna. A legtöbb kultúrában az egyik vagy a másik irány kedvezményezett, így az válik jellemzővé, a másik irányhoz sokszor negatív képzettársítások is kapcsolódhatnak, pl. gonosznak, ördöginek tartják.⁶ Minthogy a textilkészítés *chaine operatoire*-jának legidőigényesebb fázisa maga a fonás,⁷ ezért a fonók a közösség által preferált fonásirányt szokták választani, hiszen maguk is gyerekkoruk óta ezt gyakorolták,⁸ ezzel tudnak a leggyorsabban haladni, illetve így egyszerre több fonó is dolgozhat egymással párhuzamosan, hogy azonos minőségű fonallal tudja ellátni a folyamatosan munkálkodó szövőt. Ha egy szövet egyik szárendszerén belül a különböző sodratú fonalakat nem keverik, akkor a végeredmény látványát tekintve teljesen lényegtelen, hogy melyik irányt alkalmazzák.

Jelenleg széles körben elfogadott nézet, hogy az Európában élő közösségek a késő bronzkor végétől mindenképpen a z-sodrásirányt részesítették előnyben.⁹ Ettől csak a Skandináviában élők tértek el, azonban Kr. u. 200 körül ők is áttértek a többségi irányra.¹⁰ Ilyen tekintetben az Ibériai-félsziget is inkább sziget: tradicionálisan itt is inkább az s-sodrat a többségi választás, de korántsem olyan egyértelmű a térség különállása, amint azt korábban gondolták.¹¹

Jelen – sajnos meglehetősen foghíjas – tudásunk szerint még a Dunántúl bronzkori lakói is kedvelték az óramutató járásával ellentétes s-sodrásirányt, ezzel szemben a késő vaskorban már a z-irány tűnik kizárólagosnak. Tulajdonképpen a római kor lesz az az időszak, amikor ismét megjelennek a mindkét szárendszerben s-sodratú fonalból készült szövetek az itteni régészeti leletanyagban.¹² A Római Birodalom más nyugati tartományaiban ezeket a mindkét szárendszerben s-sodratú fonallal készült textíliákat *intrúzív* vagy importált daraboknak szokás tartani.¹³ Az importálás egyik iránya a fent említett Ibériai-félsziget, a másik a Földközi-tenger keleti medencéje felől lehetett.

Mai ismereteink szerint Izrael területén a lenből készült szövetek kizárólag s-sodratú fonallal készültek, de ha gyapjúból készült szövetek esetében a z-sodrat fel is tűnik alkalomadtán, akkor

⁵ A textilek leírására használt egyezményes terminológia szerint a sodratlan szálát I-vel, a fonáskor az óramutató járásával megegyező sodrással keletkező irányút Z-vel, az ezzel ellentéteset S-sel szokták jelölni. A betűk szára jelzi a fonalon látható sodrás-szög szárának irányát.

⁶ BARBER 1992, 65–68; MINOR 2000; PETERSEN–WOLFORD 2000; BENDER JØRGENSEN 2013, 128. Ez persze nem jelenti azt, hogy a másik irányba ne tudnának fonni, ha az a szükséges: pl. két szál összecentrálásakor az ellenkező irányt célszerű választani, illetve egyfajta mintázásra különböző sodrásirányú fonalakat egy szövet azonos szárendszerén belül is lehet alkalmazni (eng. *spin patterned textiles*). Ez utóbbi eljárás az őskori Európában ugyan népszerű, azonban a római korra éppen nem jellemző. Egy szöveten belül a két szárendszer is lehet különböző sodrásirányú, ez a megoldás a római kori Európában is megtalálható.

⁷ Az itt tárgyalt, nem túl finom vászon négyzetméteréhez szükséges fonalmennyiség elkészítéséhez egy tapasztalt szakembernek megközelítőleg 80–130 munkaóra lehetett szüksége (MÄRTENSSON ET AL. 2006, 8).

⁸ LD. LIPKIN 2012; LIPKIN 2013.

⁹ WILD 1970, 38; WILD 2002, 10; BENDER JØRGENSEN 1992, 13.

¹⁰ BENDER JØRGENSEN 1992, 13; BENDER JØRGENSEN 2013, 128; MANNERING ET AL. 2012, 97, 110–111.

¹¹ ALFARO GINER 1984, 243–244; ALFARO GINER 2012, 345; BENDER JØRGENSEN 1992, 107–8; WILD 2002, 10.

¹² Gyapjú: Budapest III. kerület, Jablonkai út (PÓCZY 1964; HAJNAL 1964); kender: Paloznak-Hampaszút (PALÁGYI 1972); len: Pécs (6 db – FÜLEP 1984, 302), Alsóhetény (6 db – SIPOS 1990), Budapest III. kerület, Bécsi út (7 db – NÉMETH–TOPÁL 1991); növényi: Sopron-Balfi utca 23. (közöletlen). Mindegyik esetben a vetülék- és a láncfonalak is s-sodratúak.

¹³ BENDER JØRGENSEN 1992, 13, 128; WILD 1970, 44–45; WILD 1988, 29; WILD 2002, 10; MÖLLER–WIERING–SUBBERT 2012, 168. A Magyarországnál és Ausztriánál is léptékekkel jobban kutató Németország területéről jelenleg csak 35 olyan római kori szövet ismert, melyek s-sodratú fonalat tartalmaznak. Ezek közül is csak 5 olyan van, melyek esetében mindkét szárendszerben ez található. Ezzel szemben Ausztria területéről ismert száznál valamivel több római kori szövet közel fele tartalmaz legalább az egyik szárendszerében s-sodratú szálát, és közel negyede kizárólag csak s-sodratú szálból készült (GRÖMER 2014, 35–38).

azt is európai, itáliai vagy görög importnak tartják.¹⁴ Az ókori Szíriára, így Palmyrára is inkább az s-sodrat a jellemző, a lenvásznaknál egyértelműen.¹⁵ Egyiptomban is az évezredes tradíciókat követve az s-sodrat a domináns, melyen még a térség 7. századi arab hódítása sem változtatott.¹⁶ Ennek ellenére nem biztos, hogy teljes mértékben egyet kell értenünk azokkal a kutatókkal, akik az európai leletanyagban feltűnő, s-sodratú fonalakból készült római kori vásznakat importnak tartják. Azon a lehetőségen túl, hogy magát a textilt importálták a Kelet-Mediterráneumból,¹⁷ esetleg Hispániából, elképzelhető az is, hogy annak készítője költözött át a jó üzleti lehetőségekkel kecsegtető Pannoniába (illetve Európába),¹⁸ így a szövetek ugyan helyben, feltételezhetően helyi alapanyagokból¹⁹ készültek, de a fonó szocializációjának helyszínére, korábbi lakhelyére jellemző fonásiránnyal.²⁰ Nem tartom elképzelhetetlennek azt sem, hogy a Közel-Keletről Pannoniába áttelepültek – és tudjuk, hogy nem lehettek kevesen²¹ – több generáción keresztül örökölték át fonási hagyományaikat, így a tárgyalt szövetdarabka akár helyi alapanyagból, pannoniai születésű fonó által is készülhetett; ilyen tekintetben pedig akár 100%-ig lokális terméknek is tartható. Ezért is lenne célszerű a tárgyalt aquincumi textil természettudományos provenancia-vizsgálatát (Sr-izotóp) elvégezni a jövőben.

Végezetül a vászonszövet darab funkciójáról is essék néhány szó. Valószínűleg jelen esetben egy használattól elkopott és sérült textília kisebb, ép részét használták fel csomagolóanyagként a bullába zárt növényi maradványok körbevételére. Minthogy sokszor hajlamosak vagyunk kizárólag korunkra jellemző sajátosságnak tartani a tárgyak becsomagolása iránti szenvedélyt, ezért is érdemes megemlékezni eleink hasonló attitűdjéről is,²² bár figyelemre méltó, hogy – legalábbis a római korban – erre a célra sokszor a korábbi használattól elkopott, majd javított, de akár több ilyen darabból is összeállított textíliákat is felhasználták.²³

Függetlenül attól, hogy élete hosszú fonalát milyen irányba sodorja Klóthó, adjanak a Párkák Margitnak még sok-sok ünneplésre, vidámságra okot adó születésnapot!

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A visegrádi vászontöredék tanulmányozásáért és az adat felhasználásának lehetőségéért Gróf Péternek tartozom köszönettel.

¹⁴ SHAMIR 2015.

¹⁵ SCHMIT-COLINET–STAUFFER 2000, 14.

¹⁶ BENDER JØRGENSEN 2013, 128.

¹⁷ Kontinenseken átívelő európai megrendelésekről és beszerzésekről a birodalom keleti tartományaiból: DROSS-KRÜPE 2012; PAETZ GEN SCHIECK–PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2013, 204–205; PÁSZTÓKAI-SZEŐKE–PAETZ GEN SCHIECK 2013, 66.

¹⁸ Textilművesek és -műhelyek felvevőpiachoz közelebb településéről (pl. a szállítással járó kockázat és költségek kiküszöbölésére) ld. GLEBA 2008, 63; ZIMI 2012; BENDA-WEBER 2013.

¹⁹ A palinológiai adatok bizonyítják a len helyi, pannoniai termesztését a római kor folyamán (SÜMEGI ET AL. 2011). Kendert már a középső bronzkorban használnak szövet készítésére a Kárpát-medencében, de a kelták is feldolgozzák: kenderáztatásról árulkodnak a pollenek (SÜMEGI 1998, 395; SÜMEGI 1999). Csalánhasználatra vonatkozó adatunk Pannoniából egyelőre nincs.

²⁰ Hasonló gondolatok fogalmazódtak meg egy brigitói falfestmény emberalakjainak szír eredetű, de már a római katonaság által adaptált ruhadarabjainak lehetséges készítési helye kapcsán (PAETZ GEN SCHIECK–PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2013, 204–205; PÁSZTÓKAI-SZEŐKE–PAETZ GEN SCHIECK 2013, 66).

²¹ A keleti bevándorlókról legutóbb összefoglalóan: BUDAI BALOGH 2011; AGÓCS 2013.

²² HARRIS–DOUNY 2014.

²³ SHAMIR 2015.

IRODALOM

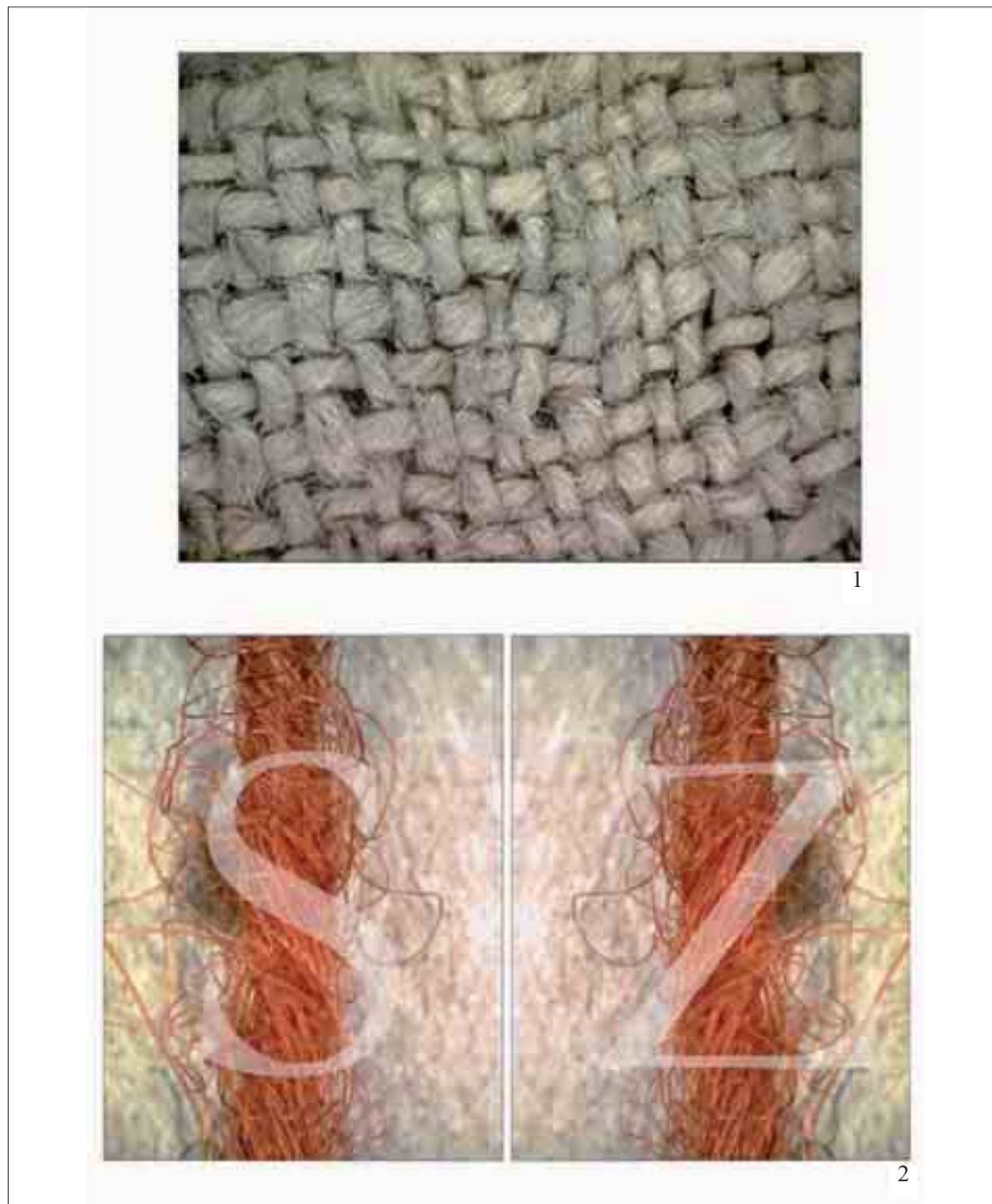
- AGÓCS 2013: Agócs, N.: People in Intercisa from the Eastern Parts of the Roman Empire. *Specimina nova Dissertationum ex Institutis Historiae Antiquae et Archaeologiae Universitatis Quinqueecclesiensis – A Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszékének és Régészet Tanszékének Évkönyve* 21–22 (2013) 9–27.
- ALFARO GINER 1984: Alfaro Giner, C.: *Tejido y cestería en la Península Ibérica: Historia de su técnica e industrias desde la prehistoria hasta la romanización*. Bibliotheca Praehistorica Hispana 21. Madrid 1984.
- ALFARO GINER 2012: Alfaro Giner, C.: Spain. In: *Textiles and Textile Production in Europe from Prehistory to AD 400*. Ancient Textiles series 11. Eds.: Gleba, M. – Mannering, U. Oxford 2012, 334–346.
- BARBER 1992: Barber, E. J. W.: *Prehistoric Textiles. The Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Ages with Special Reference to the Aegean*. Princeton 1992.
- BENDA-WEBER 2013: Benda-Weber, I.: Textile Production Centres, Products and Merchants in the Roman Province of Asia. In: *Making Textiles in pre-Roman and Roman times. People, places, identities*. Ancient Textiles series 13. Eds.: Gleba, M. – Pásztókai-Szeőke, J. Oxford 2013, 171–191.
- BENDER JØRGENSEN 1992: Bender Jørgensen, L.: *North European Textiles until AD 1000*. Aarhus 1992.
- BENDER JØRGENSEN 2013: Bender Jørgensen, L.: Spinning faith. In: *Embodied Knowledge. Historical Perspectives on Belief and Technology*. Eds.: Stig Sørensen, M. L. – Rebay-Salisbury, K. Oxford 2013, 128–136.
- BUDAI BALOGH 2011: Budai Balogh, T.: Iam pridem Syrus in Danuvium defluxit Orontes? Az Aquincum-polgárvárosi városnegyed körüli tényekről és tévhitekről. *Ókor* 3 (2011) 73–82.
- DROSS-KRÜPE 2012: Droß-Krüpe, K.: Purchase orders of military garments from papyri of Roman Egypt. In: *Wearing the cloak. Dressing the Soldiers in Roman Times*. Ancient Textiles series 10. Ed.: Nosch, M. L. Oxford 2012, 13–18.
- FÜLEP 1984: Fülep, F.: *Sopianae. The History of Pécs during the Roman Era, and the Problem of the Continuity of the Late Roman Population*. Budapest 1984.
- GLEBA 2008: Gleba, M.: Auratae Vestes. Gold Textiles in the Ancient Mediterranean. In: *Pupureae Vestes II. Symposium Internacional sobre Textiles y Tintes del Mediterráneo en el mundo antiguo*. Eds.: Alfaro Giner, C. – Karali, L. Valencia 2008, 61–77.
- GRÖMER 2014: Grömer, K.: Römische Textilien in Noricum und Westpannonien im Kontext der archäologischen Gewebefunde 2000 v. Chr.–500 n. Chr. in Österreich. *Austria Antiqua* 5. Wien 2014.
- HAJNAL 1964: Hajnal L.: Az újabb aquincumi múmiasír textil anyagának vizsgálata (Die Untersuchungen der Textilien aus dem neuen Mumiengrab in Aquincum). *Archaeologiai Értesítő* 91 (1964) 192–193.
- HARRIS-DOUNY 2014: *Wrapping and Unwrapping Material Culture. Archaeological and Anthropological Perspectives*. Ed.: Harris, S. – Douny, L. Walnut Creek 2014.
- LASSÁNYI 2018: Lassányi G.: Egy ókori amulett az aquincumi katonaváros területéről (Ein antikes Amulett vom Gebiet der Militärstadt Aquincum). In: *Relationes rerum – Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére (Relationes rerum – Archäologische Studien zu Ehren von Margit Nagy)*. Főszerk.: Korom A., szerk.: Balogh Cs. – Major B. – Türk A. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 10. Budapest 2018, 157–165.
- LIPKIN 2012: Lipkin, S.: *Textile-Making in Central Tyrrhenian Italy from the Final Bronze Age to the Republican Period*. British Archaeological Reports International Series 2369. Oxford 2012.
- LIPKIN 2013: Lipkin, S.: Textile Making in Central Tyrrhenian Italy – Questions Related to Age, Rank and Status. In: *Making Textiles in pre-Roman and Roman times. People, places, identities*. Ancient Textiles series 13. Eds.: Gleba, M. – Pásztókai-Szeőke, J. Oxford 2013, 19–29.
- MANNERING ET AL. 2012: Mannering, U. – Gleba, M. – Bloch Hansen, M.: Denmark. In: *Textiles and*

- Textile Production in Europe from Prehistory to AD 400*. Ancient Textiles series 11. Eds.: Gleba, M. – Mannering, U. Oxford 2012, 91–118.
- MÅRTENSSON ET AL. 2006: Mårtensson, L. – Andersson, E. – Nosch, M. L. – Batzer, A.: *Technical Report, Experimental Archaeology part 2:2: Whorl or Bead?* Copenhagen 2006.
- MINAR 2000: Minar, J.: Spinning and Plying: Anthropological Directions. In: *Beyond Cloth and Cordage. Archaeological Textile Research in the Americas*. Eds.: Ballard Drooker, P. – Webster, L. D. Salt Lake City 2000, 85–99.
- MÖLLER-WIERING–SUBBERT 2012: Möller-Wiering, S. – Subbert, J.: Germany: Roman Iron Age. In: *Textiles and Textile Production in Europe from Prehistory to AD 400*. Ancient Textiles series 11. Eds.: Gleba, M. – Mannering, U. Oxford 2012, 153–181.
- NÉMETH–TOPÁL 1991: Németh M. – Topál J.: Verses szarkofág mumifikált temetkezéssel a Bécsi úti sírmezőből. *Budapest Régiségei* 27 (1991) 73–84.
- PÁSZTÓKAI-SZEŐKE–PAETZ GEN. SCHIECK 2013: Pásztókai-Szeőke J. – Paetz gen. Schieck, A.: Inspiráció, imitáció és imázs. A Kr. u. 3. századi katonai viselet szír eredetű elemei. *Ókor* 12:2 (2013) 61–68.
- PAETZ GEN. SCHIECK–PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2013: Paetz gen. Schieck, A. – Pásztókai-Szeőke, J.: Power Dressing in Pannonia. Tunics with Arrow-shaped Purple Decoration represented in a Roman Wall-painting at Brigetio. In: *Luxury and Dress. Political Power and Appearance in the Roman Empire and its Provinces*. Eds.: Alfaro Giner, C. – Ortiz García, J. – Martínez García, J. Valencia 2013, 181–216.
- PALÁGYI 1972: Palágyi Sz.: A paloznaki és a túskevári szarkofág. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 11 (1972) 109–119.
- PETERSEN–WOLFORD 2000: Petersen, J. B. – Wolford, J. A.: Spin and Twist as Cultural Markers: a New England Perspective on Native Fiber Industries. In: *Beyond Cloth and Cordage. Archaeological Textile Research in the Americas*. Eds.: Ballard Drooker, P. – Webster, L. D. Salt Lake City 2000, 101–117.
- PÓCZY 1964: Póczy K.: Újabb aquincumi múviasír (Ein neuen Mumiengrab in Aquincum). *Archaeologiai Értesítő* 91 (1964) 176–189.
- SHAMIR 2015: Shamir, O.: *A burial textile from the first century CE in Jerusalem compared to Roman textiles in the land of Israel and the Turin Shroud*. DOI: 10.1051/shsconf/20151500010
- SIPOS 1990: Sipos E.: Heténypusztai római kori textilek vizsgálata. *A Textil- és Ruhaipari Múzeum Évkönyve* 7 (1990) 7–13.
- SCHMIDT-COLINET–STAUFFER 2000: Schmidt-Colinet, A. – Stauffer, A.: *Die Textilien aus Palmyra. Neue und Alte Funde*. Mainz 2000.
- SÜMEGI 1998: Sümegi P.: Az utolsó 15000 év környezeti változásai és hatásuk az emberi kultúrákra Magyarországon. In: *A régésztechnikusok kézikönyve*. Szerk.: Ilon G. Szombathely 1998, 367–397.
- SÜMEGI 1999: Sümegi, P.: Reconstruction of flora, soil and landscape evolution, and human impact on the Bereg Plain from late-glacial up to the present, based on palaeoecological analysis. In: *The Upper Tisa Valley*. Tiscia Monograph Series 4. Eds.: Hamar, J. – Sárkány-Kiss, A. Szeged 1999, 173–204.
- SÜMEGI ET AL. 2011: Sümegi P. – Bodor E. – Persaits G. – Molnár D. – Csökmei B. – Szávai Sz.: *Részjelentés a Győr-Enese elkerülő M85 autópálya szakaszon végzett környezettörténeti vizsgálatok eredményeiről*. Kézirat. Szeged 2011.
- SZILÁGYI 2005: Szilágyi M.: Késő császárkori bullák és amulettkapszulák az Aquincumi Múzeumban. *Budapest Régiségei* 39 (2005) 151–171.
- WILD 1970: Wild, J. P.: *Textile Manufacture in the Northern Roman Provinces*. Cambridge 1970.
- WILD 1988: Wild, J. P.: *Textiles in Archaeology*. Princes Risborough 1988.
- WILD 2002: Wild, J. P.: The Textile Industries of Roman Britain. *Britannia* 33 (2002) 1–42.
- ZIMI 2012: Zimi, E.: Purple Dye in the Roman Province of Macedonia. The Evidence from Northern Greece. In: *Textiles and Dress in Greece and the Roman East: A Technological and Social Approach*. Eds.: Tzachili, I. – Zimi, E. Athen 2012, 145–160.

DIE UNTERSUCHUNG UND DEUTUNG DES IM GRAB
DER IN BUDAPEST, VÁLYOG-STRASSE 6 (KOM. PEST, UNGARN)
FREIGELEGTE BULLE GEFUNDENEN TEXTILRESTES

Im Mittelpunkt der vorliegenden Studie steht ein ca. 60 × 30 mm großes Textilstück, das im Inneren einer aus Kupferlegierung angefertigten, in einem aus dem 4. Jahrhundert n. Chr. stammenden Grab (Nr. 73) freigelegten Bulle erhalten blieb. Der Fundort des Grabes befindet sich in Budapest, Vályog-Straße 6 und der Textilrest wird in der archäologischen Sammlung des Aquincum-Museums aufbewahrt. Der Textilrest stammt aus einer ausgeglichenen Leinwandbindung. S-Garne bilden beide Fadensysteme, die Zahl der s-Garne beträgt 18–20/20–22 Fäden/cm² und wahrscheinlich wurden sie aus ungefärbtem pflanzlichem Grundstoff gemacht.

Obwohl es über den genauen Herstellungsort der Textilie ohne die weiteren naturwissenschaftlichen Untersuchungen des Grundstoffes nichts Sicheres zu sagen ist, bestrebt sich die Verfasserin, die von der, für die meisten im Gebiet Europas vorgekommenen Gewebe kennzeichnenden Spinnrichtung (Z) abweichenden (S) Deutungsmöglichkeiten zu skizzieren: Das macht sie einerseits hinsichtlich des Herstellungsortes (östlicher Mittelmeerraum, Europa, oder hierorts Pannonien?) und andererseits was die Identität der das Garn spinnenden Person betrifft (im Osten arbeitender Ostländer, ein nach Europa umgesiedelter Ostländer, oder eine die östlichen Traditionen ihrer Familie bewahrende, aber schon in Europa, vielleicht in Pannonien geborene Person?).

1. kép. 1: A vályog utcai vászonszövet; 2: s- és z-sodratú modern gyapjúfonalak (fotó: Pásztókai-Szeőke J.)
Abb. 1. 1: Die Leinwand aus der Vályog-Strasse; 2: Moderne s- und z-Wollgarne (Photo: J. Pásztókai-Szeőke)

KORAI SZARMATA NŐI SÍR DUNAKESZI HATÁRÁBÓL

KOROM ANITA*

Absztrakt: A tanulmány egy Dunakeszi határában feltárt korai szarmata női sír leletanyagával foglalkozik. Az arany fülbevalóval, csüngővel, arany fóliás gyöngyökkel, arany flitterekkel díszített ruhában eltemetett nő gyöngyészerei közt karneol, hegyikristály és borostyán gyöngyök tűnnek fel, emellett azonban a hazai korai szarmata anyagban eddig ismeretlen típusokat is találunk: egy fajansz oroszlánt és arcábrázolásos, illetve sakktábla mintás millefiori gyöngyöket. Az unikális leletanyag párhuzamai nem segítenek az előzmény zóna behatárolásában, mert az analógiák a Pontusz északi partvidékén és a Kubán-vidékén egyaránt megtalálhatók.

Kulcsszavak: Dunakeszi, „aranyhorizont”, aranyflitter, csüngő, arcos gyöngy, fajansz oroszlán, hegyikristály, Fekete-tenger, Kubán-vidék

BEVEZETÉS

2004-ben Dunakeszi-Székesdülőn (1. kép 1), a Buy-Way bevásároló központ építését megelőzően a Budapesti Történeti Múzeum megelőző ásatást végzett.¹ A feltárás során több régészeti korszak emlékanyagát dokumentáltuk, többségük a kora bronzkorra datálható. Az őskori teleprészlet délnyugati szélén két császárkori sír helyezkedett el.

A SÍROK LEÍRÁSA

40. sír (1. kép 4): T.: DNy–ÉK (210–30°). H.: 215 cm, sz.: 75–92 cm, m.: 10 cm. Bolygatatlan aknasír. A sírgödör sekély, meredek falú, vízszintes aljú volt. A sírban egy bolygatatlan, háton fekvő, közepes megtartású váz feküdt rendellenes pózban. A feje jobbra billent, a kulcsontok erősen felhúzva, jobb kézfej hiányzott. A bal kar szorosan a test mellett feküdt, a kézfej a medence alatt volt. A lábak kissé felhúzva jobb oldalra fordulva feküdtek. A lábfejek hiányosak voltak. Váz h.: 147 cm. Mell.: 1 db apró, fehér üveggyöngy.²

118. sír (1. kép 3): T.: D–É (165–345°). H.: 237 cm, sz.: 78–95 cm, m.: 45–52 cm. A sírban nyújtott helyzetű, háton fekvő, bolygatatlan, 30–35 éves nő temetkezését bontottunk ki. A lekerekített sarkú, téglalap alakú, meredek falú, vízszintes aljú sírgödör jóval szélesebb és hosszabb volt a váznál. Koporsóra utaló nyomokat nem találtunk. A nőt a láb helyzete ellenére valamilyen szerves anyagba erősen betekerhették, erre a magasan felhúzott kulcsontok helyzete utal. A halottat kissé ferdén helyezték a sírba. A teljes bal kar és a bal oldali alsó bordák hiányoztak. A váz baloldali hiányossága nem egy temetés utáni bolygatásnak tudható be, hiszen rablásra utaló nyomokat nem tapasztaltunk; a sír betöltése homogén volt. A rablás ellen szól az a tény is, hogy sem vázcsontok, sem leletek nem voltak a betöltésben. A jobb kéz szorosan a medence mellett feküdt. A combcsontok felhúzva, az alsó lábszárak összetartottak, a sarokcsontok, lábtőcsontok egymással szemközt feküdtek. Váz h.: 152 cm. Mell.: 1. A csontváz jobb oldalán, a váll vonalában, álló helyzetben *orsógomb* (6. kép 3) feküdt.³ Kézzele formált, homokkal és kavicsal soványított, rosszul

* Budapesti Történeti Múzeum, Aquincumi Múzeum, 1031 Budapest, Záhony utca 4. anita.korom@gmail.com

¹ KOROM-REMÉNYI 2005, 205–206.

² A váz és a leletanyag elveszett.

³ A leletanyag a BTM népvándorlás kori gyűjteményében található, ltsz.: BTM N 2011.2.118.1.–2011.2.118.96. A restaurálás Csere Judit munkája.

eldolgozott felületű, világosbarna, aszimmetrikusan bikónikus, alja kissé homorú. Furata az alja felé enyhén széleseedik. Ma.: 2,3 cm, átm.: 3,8 cm, furat átm.: 0,6–0,7 cm. 2. Az orsógomb felett egy öntött bronz, kör alakú, sima hátlapú, enyhén homorú, törött szélű *tükrör* (6. kép 1) hevert. Elő- és hátlapjának széle kissé síkzott, feltehetően a tükröt tartó fakeret miatt dolgozták el utólag. Átm.: 5,6 cm, v.: 0,1 cm, súly: 21,4 g. 3. A mellkas jobb oldalán, függőleges ívben 7, a bal oldali alsó borda sornál egy kerek *aranyflittert* (3. kép 1–8; 4. kép 1–8) találtunk. Aranylemezről préselt kerek, közepén kicsúcsosodó tagban végződő, széleiken bordázott ruhadíszek. A felvarrásra szolgáló egy-egy lyuk a borda és a kiemelkedő tag találkozásánál, egymással szemben helyezkedett el. Egy lemeznél többszörös javításra utal a háromszor megújított átfúrás (4. kép 34). Három lemez sérültebb, kiemelkedő középső tagjuk beszakadt (4. kép 4–6). A sírban elfoglalt helyzetük nem utal a sérülés lehetséges okára. Átm.: 0,9 cm, súly: 0,08–0,1 g. 4. A koponya jobb oldalán és alatta, 16 db gyöngyből álló *gyöngynyáklánc* (5. kép 2, 4) feküdt: 9 db nyomott gömbös hegyikristály gyöngy (átm.: 1,2–1,3 cm, v.: 0,7–1 cm, furat átm.: 0,1–0,3 cm); 2 db korong alakú borostyángyöngy (átm.: 1 cm, v.: 0,5 cm, furat átm.: 0,3 cm); 1 db bordázott üvegyöngy (átm.: 1–1,3 cm, h.: 1,7 cm, furat átm.: 0,33 cm); 3 db nyomott gömbös (átm.: 0,7–1,1 cm, v.: 0,5–0,8 cm, furat átm.: 0,1–0,2 cm) és 1 db szögletes testű karneolgyöngy (átm.: 0,7 cm, v.: 0,5 cm, furat átm.: 0,2 cm) és 2 db hosszú, hengeres testű *aranyfóliás üvegyöngy* (h.: 1,4–1,6 cm, átm.: 0,3 cm, súly: 0,1 g; 3. kép 21, 23; 4. kép 21–22). Az egyiket az állkapocsnál, a másikat a csüngőn találtuk. A láncot a koponya alatt talált kisméretű, öntött, négyszögletes metszetű zárt *bronzkarika* fogta össze. Külső átm.: 1,9 cm, belső átm.: 1,2 cm, v.: 0,45 cm, súly: 4,12 g.⁴ A bordák alatt patkó alakú, öntött, *lunula* alakú *aranycsüngő* (3. kép 22; 4. kép 23) feküdt, hátlappal felfelé. Teste bordázott, hátoldala sima, közepén, egymással szemben egy-egy granuláció. Nyitott végein szintén egy-egy, de különböző méretű gömböcske látható. Átm.: 1,5 × 1,3 cm, v.: 0,1 cm, súly: 1,26 g. 5. Hosszú *nyáklánc* (5. kép 1, 3).⁵ A koponya jobb oldalán és alatta koncentrálnak, 31 db gyöngyből rekonstruált hosszabb lánc, közepén fajansz oroszlán alakú gyönggyel: 17 db nyomott gömbös hegyikristály gyöngy (átm.: 1,1–1,5 cm, v.: 0,5–1,1 cm, furat átm.: 0,1–0,3 cm); 5 db korong alakú borostyángyöngy (átm.: 1,1–1,4 cm, v.: 0,4–0,6 cm, furat átm.: 0,3 cm); 1 db bordázott üvegyöngy (átm.: 1,4–1,5 cm, h.: 1,5 cm, furat átm.: 0,5 cm); 7 db nyomott gömbös karneolgyöngy (átm.: 0,8–1,2 cm, v.: 0,6–0,9 cm, furat átm.: 0,1–0,2 cm), valamint egy téglalap alapon fekvő oroszlánt ábrázoló fajanszgyöngy (3. kép 19; 4. kép 19). Sörénye, pofája jól kidolgozott. Mellső lábai a fejfelé párhuzamosan fekszenek, egyik hátsó lába a test jobb oldalán. Farka a combjára tekeredik. Egyenes vastagságú furata a középtengelybe esik (talapzat h.: 2,6 cm, sz.: 1,8–1,9 cm, v.: 0,4–0,5 cm, a figurával együtt v.: 1,3 cm, furat átm.: 0,3 cm, oroszlán h.: 2,5 cm, sz.: 0,9–1,4 cm, m.: 0,9 cm). A láncot a bal lapocka alatt talált, kisméretű, öntött, négyszögletes metszetű zárt *bronzkarika* fogta össze. Külső átm.: 2,2 cm, belső átm.: 1,3 cm, v.: 0,5 cm, súly: 4,12 g. 6. A koponya kiemelésekor egy *arany fülbevaló* (3. kép 20; 4. kép 20) került elő az állkapocs baloldalán. Egyik vége tölcseresen kiszélesedő, másik vége túszerűen elvékonyított. Testét négyes gúlába rendezett és egytagú granulációk szabályosan váltakozó sora díszíti. A tölcseres zárótag elkeskenyedő szakaszán indul a díszítősor egy gúlaelemmel. Átm.: 2,9 × 2,6 cm, v.: 0,2 cm. 7. Az alkarcsont közepén, a karperec felett 10 db háromszögletű aranylemezről préselt *ruhadísz* (3. kép 9–18; 4. kép 9–18) volt. H.: 0,9–1,2 cm, sz.: 0,6–0,7 cm, súly: 0,07–0,09 g.⁶ Egy részük a jobb oldali medencelapát mellé csúszott le, ezeknél a háromszögek csúcsa a kézfej felé mutatott. A karperecnél lévő három darab csak felszedés közben került elő. Az applikációk a felső kétharmad részükön 3–4 vízszintes, az alsó harmadukon négy, függőleges és párhuzamos bordával díszítettek. Hátsó oldalukon 0,1 cm széles peremük van (4. kép 33). A felerősítést szolgáló három átlukasztás eredetileg a háromszögletű lemezek sarkaiban volt, de mindegyiken javítások vannak különböző helyeken. 9–9 darabon a felső lyukasztást, illetve az alsó két felerősítésre szolgáló lyukat újították meg. A megújításnál már nem törekedtek a szimmetriára, több helyen megfigyelhető, hogy ellentétes oldalról fúrták át a lemezt. A hátulról történő lyukasztás roncsolását már nem dolgozták el (4. kép 33). A két legkisebb applikáció egy vízszintes bordával kisebb, mint a többi lemez, feltehetően a javítás során levágtak belőlük (4. kép 9–10). 8. Két fázisban bontottuk ki a *karék* 19 db, 5 típusba sorolható színes gyöngyét (3. kép 24; 4. kép 31): 1 db apró fehér üvegyöngy (átm.: 0,7 cm, v.: 0,5 cm, furat átm.: 0,3 cm); 3 db lapos, korong alakú, közepén átfúrt borostyángyöngy (átm.: 0,7–0,9 cm, v.: 0,2–0,4 cm, furat átm.: 0,3 cm); 8 db kerek karneolgyöngy (átm.: 0,7–0,9 cm, ma.: 0,6–0,7 cm, furat átm.: 0,15–0,25 cm). A 3 db négyszögletes, korong alakú, sakktáblamintás gyöngy (3. kép

⁴ A lánc nem szimmetrikus, az aranycsüngő nem közepén van. Ennek oka lehet az is, hogy a bontás során kimozdult, és a hely megjelölése nélkül szereplő gyöngyök innen is előkerülhettek.

⁵ Ez egy lehetséges rekonstrukció. A gyöngyök egy része a mellkason szétszóródva helyezkedett el, feltehetően a test becsavarásakor szakadhatott el a lánc.

⁶ Az egyik applikáció állatjáratból került elő a sír oldalfalánál, betöltésből.

25–27; 4. kép 28–30) közül kettő sárga-piros-fekete és fehér színekből áll, a harmadik pedig piros és fehér (átm.: 0,9 cm, v.: 0,35–0,45 cm, furat átm.: 0,2–0,25 cm). A karék része továbbá 4 db korong alakú, keresztben átfúrt, arcot ábrázoló mozaikgyöngy (3. kép 28–31; 4. kép 24–27). A három egyforma gyöngyön az arc sárga (6 × 4 mm), a szemek, a szemöldök és az orrvonal fekete. A fekete, piskóta alakú szájat piros vonal keretezi. A hajat piros, párhuzamos vonalak jelzik a két szem közötti szakaszon. Az arcot 1 mm vastag fekete és 0,5 mm vastag piros sáv övezi; az egész gyöngyöt pedig 2 mm vastag zöld réteg veszi körbe (átm.: 0,9–1,15 cm, v.: 0,3–0,4 cm, furat átm.: 0,15–0,2 cm). A negyedik arcgyöngy eltér a fentiektől (3. kép 31; 4. kép 27). Az arc fehér (4 × 5 mm), szeme, szemöldöke, orrvonal és a száj fekete. A homlokreszen egy fekete, hosszabb hajtincs lóg a jobb szem fölé. Az állán, a két szem vonaláig 1 mm vastag vörös „szakáll” látható. Az arcot 1 mm vastag fekete és 0,5 mm vastag fehér sáv keretezi, az egész gyöngyöt pedig 1–2 mm vastag világoszöld réteg veszi körbe (átm.: 0,9–1 cm, v.: 0,3–0,35 cm, furat átm.: 0,15–0,2 cm). 9. Az alkar alsó harmadában egy törött, kör átmetszetű, nagy átmérőjű, egyenetlen vastagságú, felcsavart végű, bronz *huzalkarperec* (6. kép 2) volt. A bronzdrótból hosszú hurkot képeztek, majd háromszor csavarták a karperec testére. Átm.: 5–6 × 7,4 cm, v.: 0,05–0,1 cm, hurok h.: 1,2 cm, súly: 1,99 g. 10. Egyfülű *korsó* (6. kép 4) feküdt a bal lábfej folytatásában, eldőlvé, szájjal kelet felé nézett. Kisméretű, korongolt, csillámos homokkal soványított, téglavörös, rosszul eldolgozott felületű, erősen kopott, kettős kónikus testű, foltokban vörös bevonatos. A perem alatt rögzített, meredeken futó, bordázott szalagfüle rossz kiképzésű. A fül a hasvonalra támaszkodik, egy ujjnyom látható a szalagfül tövében, valószínűleg a rögzítéskor keletkezett. A nyakvonalon körbefutó két sekély hornyolat ívét megszakítja a fül. Hosszú nyaka hengeres, pereme törött, típusa nem meghatározható. Olyan, mintha utólagosan lekerekítették volna, feltehetően egy sérülés után. Talpa profilált, enyhén homorú. Perem átm.: 3,1 cm, fenék átm.: 6,8 cm, ma.: 17,2 cm, fül h.: 7,2 cm, sz.: 2,8 cm, v.: 1 cm.

TEMETKEZÉSI RÍTUS

A dunakeszi két sír biztosan nem egy nagyobb temetőhöz tartozott. A terület 2000 óta számos régészeti ásatás helyszíne volt,⁷ így biztonsággal kijelenthetjük, hogy csak ez a két sír került elő.

A Kr. u. 1. század során bevándorló jazig népcsoport anyaga kis sírszámú temetkezésekből ismert. Ezek nagy része a 20. század elején és nem hiteles körülmények között került elő, jelentős hányaduk tulajdonképpen szórványnak tekinthető.⁸

A Dunakeszin feltárt két sír nemcsak a mellékletekben, hanem a temetkezési rítusban és a sírgödör méreteit tekintve is jelentősen különbözik egymástól. Az elhunytakat háton fekvé temették el, a gazdag melléklettel ellátott, 30–35 éves nőt nyújtott, míg a másikat kissé rendellenes pózban tártuk fel: koponyája jobbra billent, lábai kissé felhúzott állapotban voltak. Ez utóbbi ovális, nagyon sekély sírgödörben feküdt. A tőle 15 méterre, délre lévő aranyeleletes sírt (1. kép 2) 50 cm mélyen találtuk meg, a váll helyzete alapján a halottat szorosan becsavarhatták. Koporsóra utaló nyomokat nem találtunk, de a sírgödör mérete alapján használatát feltételezhetjük.⁹

A sekély sírban fekvő halott egyetlen gyöngye alapján biztonsággal nem jelenthető ki, hogy az aranyeleletes nő kortársa, de a temetkezésben talált fehér kis kásagyöngy a szarmaták jellegzetes gyöngytípusa. A két sír összetartozását megerősíti egy füzesabonyi párhuzam is. Az „aranyhorizonthoz” tartozó 7 síros temetőben, az egyik arany ékszerekkel eltemetett halottól 5 méterre egy gyöngy-mellékletes, rendellenes helyzetben eltemetett váz feküdt.¹⁰ Mindkét esetben a gazdagabb sírtól északnyugatra he-

⁷ Dunakeszi Auchan és a többi áruházi területének megelőző ásatása 2000-ben zajlott a Budapesti Történeti Múzeum vezetésével. A közel 6,5 hektárnyi felületen 2700 objektumot tártak fel (HORVÁTH ET AL. 2001). 2004-ben az Auchan északi felén épülő Buy-Way teljes felületét átkutattuk (KOROM-REMÉNYI 2005).

⁸ Az I. és II. periódus datálási problematikájával és a lelőhelyek hitelességével legutóbb Vörös Gabriella foglalkozott (VÖRÖS 2006).

⁹ Farkas Csilla két, a dunakeszihez hasonló alapterületű füzesabonyi sírnál figyelt meg koporsó maradványokat (FARKAS 2000).

¹⁰ FARKAS 2000, 18.

lyezkedett el a másik sír. Feltehetően ugyanazt a társadalmi jelenséget figyelhetjük meg: az előkelő nőt a szolgálójával együtt temették el.

Jelen esetben a „magányos” temetkezés okát a szállásterülettől távol bekövetkező, véletlenszerű halálesetnek tudhatjuk be.¹¹

A LELETANYAG ÉRTÉKELÉSE

ÉKSZEREK

Fülbevaló

A tölcséres-tűs záródású, granulációdíszes fülbevaló a koponya alatt került elő (3. kép 20; 4. kép 20), annak bal felén, az állkapocsnál, a viseleti helynek megfelelően (2. kép 2:6). Párja nem volt, pedig a koponya jobb oldalán bolygatás nyoma nem látszott.

A granulációdíszes aranyfülbevalók a korai leletegyüttesek jellemző ékszerei, viszonylag nagy számban fordulnak elő. A díszítést tekintve granulációs darabok a jellemzőek, kevesebb a a rekeszes vagy granulációs-rekeszes díszítésűek száma. Kőhegyi Mihály megfigyelése szerint a díszítés nem jelent sem kronológiai, sem földrajzi különbséget.¹²

Általában a 3-4 granulációt gúla alakban helyezték egymásra, ezek ismétlődtek szabályszerűen. Ritkábban fordul elő a dunakeszi darabon megfigyelt díszítés: a gúla között egyes granulációt találunk. A zárótag a granulációs díszítésű fülbevalóknál egységes, minden esetben tölcséres-tűs megoldású. A granulációs-rekeszes típusoknál változó tölcséres vagy hurkos-kampós.

Az aranyflitterekkel, tükrökkel, fajansztárgyakkal szemben a keleti területeken a csüngők és a fülbevalók kevés párhuzammal rendelkeznek.¹³ Mindössze öt, hasonló kiképzésű, granulált fülbevaló párhuzamot ismerünk: a Krím-félszigeten található Zavetnoje (UA) késő szkíta temetőből,¹⁴ egy tordírozott, arany példányt a Csertovickoje I. (RUS, Voronyezs megye), 3/42. kurgánból (8. kép 4),¹⁵ egyet a Kr. u. 75–125 közé datált Mocra (UA, Transznisztria) temetőből (8. kép 2)¹⁶ és egy ezüst darabot a Kr. u. 50–75-re keltezett Dnyeszter menti Brăviceni (MD) lelőhelyről (8. kép 3).¹⁷ Granulációs, de hurkos-kampós záródású a késő szkíta Uszty-Alma (UA) 618/3. sír arany fülbevalója (8. kép 5).¹⁸ Vitalie Bârcă a moldovai anyag értékelésekor¹⁹ a brăviceni darabot a II. típusba sorolta, a tölcséres záródású fülbevalók „b” variánsaként elemezte. A tölcséres záródású, különböző méretű, díszítetlen variánsok ezen a területen nagyobb számban fordulnak elő.²⁰ A fentiek alapján elsősorban a granuláció alkalmazása az eltérő elem a Pontusz- és a Kubán-vidéki leletanyaghoz képest, hasonló zárszerkezet az említett térségekben nem nagy számban, de előfordul.²¹ Különösen érdekes ez, mivel a Kr. e. 1 – Kr. u. 1. század első felére kel-

¹¹ Bernert Zsolt antropológiai összefoglalóját ld. a kötetben (BERNERT 2018).

¹² KŐHEGYI 1985, 330.

¹³ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006, 212–213.

¹⁴ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006, 213.

¹⁵ MEDVEDJEV 2007, Abb. 4. 6.

¹⁶ BÂRCĂ 2006, Fig. 78. 4.

¹⁷ BÂRCĂ 2006, 296, Fig. 35. 4.

¹⁸ PUZDROVSKIJ 2007, 151, рис. 126. 16.

¹⁹ A Kárpátok és a Dnyeszter keleti oldala által határolt terület leletanyagát vizsgálta a Kr. e. 1 – Kr. u. 2. század eleje közötti intervallumban (BÂRCĂ 2006, 377).

²⁰ BÂRCĂ 2006, 391, Fig. 178.

²¹ A tölcséres-tűs zárószerkezetre már Kőhegyi Mihály is felhívta a figyelmet, megjelenését Kr. e. 2–1. század fordulójára tette (KŐHEGYI 1985, 330).

tezhető Pontusz- és Kubán-vidéki leletanyag alapján görög mesterek ismerték és használták a granuláció és filigrán díszítést.

Nyaklánc

A gyöngyök száma, elhelyezkedése és a viseleti helyzetnek megfelelően talált két, trapéz metszetű bronzkarika két nyakláncot feltételez. A koponya alatt talált bronzkarika (5. kép 2, 4) foghatta össze a nyaknál talált gyöngyöket és a félhold alakú csüngőt. A bal kulcsont alatti zárókarika pedig a lapockán függőleges helyzetben kibontott és a mellkason, valamint alatta megfigyelt gyöngyökhöz tartozott, mely nyaklánc központi eleme a fajansz oroszlán alakú gyöngy volt (5. kép 1, 3).

Csüngő

A mellkas alatt, hátlappal felfelé egy arany félhold/patkó alakú csüngő feküdt (3. kép 22; 4. kép 23) egy aranyfóliás gyönggyel. A bordázott alapra utólag illesztették rá a bordázott fület és a granulációkat, ami a méretbeli különbségek és az elhelyezés módja alapján nem biztos, hogy szakértő kezek munkája.

Farkas Csilla a füzesabonyi leletek alapján úgy vélte, hogy a *lunula* alakú csüngő és az aranylemezből hajlított gyöngyök a ruhára lehettek felvarrva, és nem nyakláncon viselhették.²² A dunakeszi sír csüngője és a két aranyfóliás gyöngye biztosan nyaklánc eleme volt, hiszen az egyik rúd alakú gyöngy a koponya környéki gyöngyöknél, az állkapocsnál került elő. A ruhán való rögzítés ellen szól sírbeli helyzetük is: a csüngőt a bordák alatt bontottuk ki egy aranyfóliás gyönggyel együtt, hátlappal felfelé feküdt. A ruházatra biztosan felvarrt kerek aranylemezek mindegyikét ezzel szemben a bordákon találtuk.

A fülbevalók mellett a korai szarmata sírok másik vezérlelete a félhold alakú csüngők csoportja. Míg a díszítést tekintve a fülbevalóknál a granuláció a gyakoribb, a *lunuláknál* a rekeszes díszítés az elterjedtebb, pár darabnál a rekeszes-granulációs kombináció tűnik fel. Többségük alaplemeze és a függesztő füle is bordadíszes. A dunakeszi sír egyetlen hazai párhuzama az Eger vidékéről előkerült szórvány *lunula*.²³

A készítéstechnikát tekintve az eddig ismert arany csüngők két fő csoportba sorolhatók: 1. öntött és 2. lemezes, préselt csüngők. Ez utóbbiak képviselik a népesebb csoportot.²⁴

A félhold alakú csüngők részletes elemzésével legutóbb Nagy Margit foglalkozott a Rákospatak menti sír kapcsán, az újonnan előkerült leleteket is felhasználva.²⁵ Megfigyelése szerint abszolút többségben vannak a préselt, lemezes darabok. Az öntött példányoktól teljesen eltér a 4–5. századra keltezett Rákospatak mentén feltárt sír *lunulája*,²⁶ melynek a végein található félgömböket az öntés során alakították ki,²⁷ és nem utólag forrasztották rá, mint a dunakeszi és a Szeged-Csongrádi úti 25. sír lelete esetében.²⁸

Vaday Andrea szerint a korszak félhold alakú csüngői biztosan pontuszi műhelyekben készültek az aranygyöngyökkel, flitterekkel együtt.²⁹ A leletanyag alapján biztonsággal ez nem jelenthető ki, hiszen az „aranyhorizont” granulációs és rekeszes darabjainak párhuzamai a keleti területekről, a fülbevalókhoz

²² FARKAS 1998, 77.

²³ KÖHEGYI 1985, 271.

²⁴ A leletek újrapi publikálásával változhatnak a készítéstechnikára vonatkozó ismereteink. A Nagykörű-Marsó tanya lelőhelyen talált, két végén rekeszdíszes *lunula* Köhegyi Mihály leírásában préselt lemezként szerepel (KÖHEGYI 1985, 295), egy újabb publikációban azonban már öntöttként került leírásra, amit a fotó is megerősít (VÁGÓ 2015, 343, V. 187).

²⁵ NAGY 2006, 96–99.

²⁶ A sírban egy tordírozott arany *torques*, egy *lunula* alakú bronz fibula és egy agyag korsó volt (NAGY 2006, 95–96).

²⁷ NAGY 2006, 98, 1. kép 1a.

²⁸ HAVASSY 1998, Kat. 23.

²⁹ VADAY 1983, 173–174.

haszonlóan csak kis számban³⁰ ismertek annak ellenére, hogy a félhold alakú csüngők a hellenisztikus ékszerek között is megtalálhatók. Két granulációval díszített aranycsüngő ismert a késő szkíta Uszty-Alma-i temető Kr. u. 1–2. századra keltezett sírjaiból (8. kép 6–7).³¹ A gömbös végű *lumula* forma a Pontusz-vidéki görög városokban és a pannoniai kora császárkori anyagban is elterjedt volt, így ez nem segít a gyártási hely meghatározásában. Az egyszerű előállítási technika miatt mind a pannoniai, mind a szarmata gyártás lehetősége felmerült.³²

Aranyfóliás gyöngyök

A csüngőt két oldalról egy-egy aranyfóliás üveggyöngy keretezte, ami párhuzam nélküli a hazai anyagban (3. kép 21, 23; 4. kép 21–22). A korszak leleteinek többsége beszolgáltatott leletanyag, így elképzelhető, hogy a rendkívül törekeny aranyfóliás gyöngyök már a helyszínen megsemmisülhettek. Az ismert leletegyüttesekben a csüngőt bordázott vagy sima aranylemezről hajlított cső alakú gyöngyök kísérték.³³

A Kárpát-medencében, a 2. századtól a 4. századig előforduló aranyfólia-bevonatok elsősorban többtagú gyöngyökön jelentek meg. A Pontusz-vidéki anyagban az egyszerűbb aranyfóliás rúdgyöngyök (Alekszejeva 4. típus) a Kr. e. 3 – Kr. u. 2. századig megtalálhatók.³⁴

A vékony aranyfóliát kihűlt üvegalapra helyezték rá, feltehetően valamilyen ragasztóanyag segítségével, a külső üveget pedig melegítéssel fixálták, ügyelve, nehogy az aranyfólia túlmelegedve megolvadjon. A folyamat végén a hosszú rudat a kívánt méretűre darabolták.³⁵

A készítéstechnika Egyiptomba vezethető vissza, az aranyfóliás gyöngyök gyártása a római időkben is folytatódott. A Pontusz-vidéki városokban a Kr. e. 2–1. században tűntek fel,³⁶ a Kr. u. 2–3. században mind a Fekete-tenger vidékén, mind a Kárpát-medencében előfordulnak.³⁷ A Barbaricumot feltehetően a tibiscumi műhely látta el a későbbiekben, termékei között Benea csoportosításában a XVII. típusba tartoznak a tagolt, aranyfóliás gyöngyök.³⁸

Karneolgyöngyök

Összesen 20 csiszolt karneolgyöngy volt a sírban, a karékbe és a két nyakláncba fűzve: 19 kisebb-nagyobb, gömbölyű, szűk furatú és egy téglalap alakú, hasábos darab. A szarmata kor egyik meghatározó gyöngytípusa a karneol, mely a kalcedon vasvegyületektől narancsos-vörössé alakult változata.³⁹ A szabálytalan gömb alakú, szűk furatú karneol nemcsak az „aranyhorizont” sírjainak jellemző gyöngytípusa, időhatárát tágitani kell, mint arra legutóbb Nagy Margit rámutatott.⁴⁰ Az 5. század első felére keltezett Zalavár utcai sírban bordázott kék és fehér üveggyöngyökkel és különböző típusú borostyángyöngyökkel együtt találták.⁴¹ Vaday Andrea a gömbös formát keleti eredetűnek tartja, véleménye szerint csak a késő szarmata

³⁰ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006, 215–216.

³¹ A 772 sír a Kr. u. 1–2. század fordulójára keltezhető (PUZDROVSKIJ 2007, 152, рис. 126. 11; 8. kép 6), a 619/3. sírt az 1. század második felére keltezik (PUZDROVSKIJ 2007, 152, рис. 126. 10; 8. kép 5).

³² NAGY 2006, 98–99.

³³ Példaként említhető Nagykörű-Marsó Péter tanya lelőhely (VÁGÓ 2015, 343, V. 187) és Füzesabony-Kastélydűlő 150. sírja (VÁGÓ 2015, 343 V. 189; FARKAS 2000, 17).

³⁴ ALEKSZEJEVA 1978, 28–30.

³⁵ SPAER 1993, 11–12.

³⁶ VADAY 1989, 101.

³⁷ BENEÁ 2004, 117–118.

³⁸ BENEÁ 2004, 117.

³⁹ Neve a latin *cornea* (cseresznye) szóból ered (OBERFRANK–RÉKAI 1993, 160).

⁴⁰ NAGY 2006, 107.

⁴¹ NAGY 2006, 103, 7. kép, 9. kép 1.

periódusban tűnik fel újra az újonnan érkező keleti bevándorlók sírjaiban.⁴²

A karneol a Pontusz-vidék leggyakoribb féldrágakő típusa. A kora szarmata sírok nyomott gömbös, egyik oldalán szűk, másik oldalán kiszélesedő furatú, a Kr. u. 1–2. század jellemző gyöngyeit a Fekete-tenger északi vidékének gyöngyanyagát összefoglaló Je. M. Alekszejeva a 2a típusba sorolta.⁴³

A hazai anyagban a karneolok két gyöngysortípusban fordulnak elő: 1. Egyforma méretű gömbölyű karneolokat fűztek fel,⁴⁴ vagy különböző méretűek alkották a láncot, általában növekvő sorrendben,⁴⁵ 2. különböző típusú és nem feltétlenül féldrágakő gyöngyöket fűztek egybe, mint a dunakeszi sírnál is. A 118. sírban méretek szerinti csoportosítás is történt: a nyakláncra inkább nagyobb karneolokat fűztek (10 db), a kisebb darabok (10 db) a karéket alkották.⁴⁶

Hegykristály

A dunakeszi sír mindkét nyakláncában találunk gömbölyű hegyikristály gyöngyöket. Érdekes, hogy mind-egyik darab egyik oldalán a furatra merőlegesen, egyenlő hosszúságú vájat figyelhető meg, mely esetleg a csiszolási eljárással magyarázható.

Ritka leletnek tekinthető ez a rendkívül sérülékeny, áttetsző féldrágakő, mely a kvarc szintelen, legtiszább változata;⁴⁷ Plinius keleti eredetűnek véli.⁴⁸

A Fekete-tenger északi partvidékének gyöngytípusai között is megtalálható. Je. M. Alekszejeva a 2a típusba sorolta a nyomott gömbös, egyik oldalán szűk, másik oldalán kiszélesedő furatú, a Kr. e. 1 – Kr. u. 1. századra jellemző gyöngytípust.⁴⁹

A Kárpát-medencei leletanyagban ritkán fordul elő, és nem csak a korai időszakra jellemző. Unikális az alsónémedi temető Kr. u. 1–2. századi nyaklánc, amely csupa hegyikristály gyöngyből állt.⁵⁰ A jól ismert mázas római edényt is tartalmazó 2–3. század eleji szarvasi sír nyakláncába és övcsüngőjébe is hegyikristályt fűztek.⁵¹ A kora szarmata és a hun kor jellegzetes gyöngytípusa, melyet Vaday Andrea keleti eredetűnek tart.⁵²

Borostyángyöngy

A dunakeszi sírban, a nyakláncokba és a karékba fűzve, összesen 10 korong alakú borostyángyöngy volt. A korong alakú, lapos borostyángyöngyök a korai sírok jellegzetességei,⁵³ de hasonlóan a gömbölyű karneolokhoz, a korong alakú borostyánok sem köthetőek csak a korai időszakhoz, későbbi temetkezésekben is előfordulnak.⁵⁴ A különböző típusú és nagyságú csiszolt borostyánok nyaklánc, karék, sőt ruha aljának

⁴² VADAY 1989, 106.

⁴³ ALEKSZEJEVA 1982, 15.

⁴⁴ Szeged-Csongrádi út 24. sír karéke (KŐHEGYI 1985, X. tábla 26–27); Szeged-Felsőpusztaszer 17. sír (PÁRDU CZ 1941, XIV. tábla 7); Nyíregyháza, Felsősima (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2013, Fig. 3).

⁴⁵ Ilyen a Kelebia-Vermesjárás lánc (KŐHEGYI 1985, V. tábla); Mezőcsát-Hörösögös 56. sírja (VADAY 1983, Taf. 5. 4); Füzesabony-Kastély dűlő 60. sír nyaklánc (FARKAS 2000, 15).

⁴⁶ Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria megfigyelése szerint a korai időszak sírjaiban átlagosan 36–38 db karneolgyöngy található. Feltételezésük szerint egyen gyöngyfűzéseket árusíthattak (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006, 220).

⁴⁷ OBERFRANK–RÉKAI 1993, 155.

⁴⁸ PLINIUS XXXVII. könyv IX. 23.

⁴⁹ ALEKSZEJEVA 1982, 7.

⁵⁰ Nem biztos azonban, hogy a különböző méretű gyöngyökből álló lánc egy sír anyaga. Alsónémedi-Faluréti domb leletanyaga nem régészeti feltárásból került múzeumba (KOREK 1980, 40).

⁵¹ JUHÁSZ 2002, 89.

⁵² VADAY 1988–1989, 106.

⁵³ Örvény-Seres dűlő (KŐHEGYI 1985, 296); Füzesabony-Kastély-dűlő 150. sír (FARKAS 2000, 18, 14. kép).

⁵⁴ Példaként a 2–3. századra keltezhető Kiskőrös-Csukástó, Rác kút 8. (PÁRDU CZ 1941, 21, XXVI. tábla 41–44) és a hasonló időszakra datálható, Abony 39. lelőhely 95. sírjára (GULYÁS 2011, 136) hivatkozom.

gyöngysorában is feltűnnek. Vörös Gabriella megfigyelése szerint a madarasi temető korong alakú borostyánjai kizárólag nyakláncokban, különböző típusú gyöngyökkel együtt felfűzve fordultak elő. További érdekes megfigyelése, hogy a temető gyöngyhímezésű sírjai közül az értékes borostyán-, karneol- és mészkögyöngyöket tartalmazó sírok a kísérő ékszergarnitúra alapján egyértelműen a temető legrangosabb sírjai közé tartoztak.⁵⁵

A császárkor elején luxuscikknek számító⁵⁶ borostyánnak bajelhárító és gyógyító erőt is tulajdonítottak; Plinius torokgyulladásra és lázcsillapításra ajánlotta,⁵⁷ amulettként pedig csecsemők védelmét szolgálta.⁵⁸

Gerezdelt üvegyöngy

A hazai anyagban viszonylag ritkán találkozunk a dunakeszi sírban talált két gerezdelt, világoskék, nagyobb méretű üvegyöngy párhuzamaival. Elsősorban nyaklánc részeként fordulnak elő,⁵⁹ vagy az övről lecsüngő szalagra/szalagokra varrták fel őket.⁶⁰ Legkorábbi párhuzamai az 1–2. század fordulójára keltezett Szeged-Csongrádi úti darabok.

Már Kőhegyi Mihály felhívta az „aranyhorizont” ismertetése során a figyelmet arra, hogy a típus üveg változata a keleti sztepp vidéken már a szkíta kortól előfordul.⁶¹

A Pontusz-vidéken viszonylag nagyobb számban tűnik fel az előképének tekinthető fajanszgyöngy, melynek kék és zöld üvegutánzata viszonylag gyorsan elterjedt.⁶²

Fajansz oroszlán

A hosszabb nyaklánc központi díszé a téglalap alakú talapzaton fekvő oroszlán alakú fajanszgyöngy (3. kép19; 4. kép 19). A Kubán- és Pontusz-vidéki leletanyaghoz képest a Kárpát-medencei szarmata anyagban viszonylag ritka a fajansz amulett. Viselése mögött már vallási okokat nem feltételezhetünk, ékszerként hordták. Mivel ezek a fajansztárgyak szinte teljesen hiányoznak a pannoniai anyagból is,⁶³ így kizárhatjuk annak lehetőségét, hogy római közvetítéssel juthattak a szarmata Barbaricumba. Sokkal valószínűbb, hogy eredetüket a Fekete-tenger vidékén kell keresnünk, ahol ez a tárgycsoport a Kr. u. 1–2. században élte virágkorát.⁶⁴ A szkarabeuszt és oroszlánt ábrázoló fajansz amuletteket, a gerezdelt gyöngyöket a Kárpátok keleti oldalán,⁶⁵ a Kubán és a Don torkolatvidékén is gyakran helyezték a sírba.⁶⁶ A keleti területeken, az elsősorban nőkre jellemző (karékbe vagy nyakláncba fűzött) fajansz amulettek nagyobb számban kerülnek elő az erdő zóna területén feltárt telepanyagban.⁶⁷

A fajansz nem tartalmaz agyagot, összetétele ugyanaz, mint az üvegnek, csak más mennyiségben. Elő-

⁵⁵ VÖRÖS 2003, 148.

⁵⁶ Plinius leírása alapján egy kis borostyán emberfigura ára egy erősebb élő emberével egyezett meg (PLINIUS XXXVII. könyv XII. 49).

⁵⁷ PLINIUS XXXVII. könyv XI. 44 és 50.

⁵⁸ PLINIUS XXXVII. könyv XI. 50.

⁵⁹ Az Örvény-Seres dűlői nyakláncba gömbölyű karneol, korong alakú borostyán és hengeres fehér gyöngyök mellé fűzték (KŐHEGYI 1985, 296).

⁶⁰ A Kiskőrös-Vágóhídi dűlő 17. sír (KŐHEGYI 1985, 314) és az 1–2. század fordulójára keltezett Szeged-Csongrádi út 19. és 24. sír gyöngyei a publikáló szerint az övhöz erősített fűzőek részei lehetnek (VÖRÖS 1981, 4, 6. kép). 2–3. századi környezetből öv részeként tűnik fel az Endrőd-Szujókeresztői 27., 88. sírban (VADAY-SZŐKE 1983, 82, 88).

⁶¹ KŐHEGYI 1985, 334.

⁶² Nagyobb számban a Kr. u. 2. századtól vannak jelen. További irodalmi hivatkozással: VADAY 2016, 765.

⁶³ DOBROVITS 1979, 114.

⁶⁴ SZIMONYENKO ET AL. 2008, 45.

⁶⁵ BÂRCĂ 2006, Fig. 184.

⁶⁶ SZIMONYENKO ET AL. 2008.

⁶⁷ A cikk szerzője szerint a fajansztárgyak az erdő zóna területén letelepedett törzsekbe beházasodott szarmata nőkkel érkezhettek (VORONYATOV 2011).

állítását viszont különbözik: porrá tört kvarchomok, mész nátron vagy hamuszír vízben összekevert elegye, amelyet kézzel vagy fa-, esetleg agyagmintában formáztak meg, végül a saját hígított, fénoxidokkal színezett mázával fedték be. Egyiptomból a Pontusz-vidékére a kereskedelmi áru és a készítéstechnika görög közvetítéssel juthatott el.⁶⁸

A talapzat típusa alapján az oroszlános fajanszgyöngyöknek két főcsoportja van: a fekvő állat ovális vagy szögletes alapon fekszik. Je. M. Alekszejeva a szín alapján végezte el csoportosításukat, melyben a dunakeszi sír türkiz oroszlánja a 68b csoportba sorolható, amit a Kr. u. 1–2. századra keltezett.⁶⁹

Az Alföldön mindössze két lelőhelyről ismerünk fajanszgyöngyöt. Lajosmizse-Kónya major, M5 16. lelőhelyen egy feldúlt női sír betöltésében három darab szkarabeusz gyöngy volt.⁷⁰ A dunakeszi oroszlán pontos párhuzama a Kazáron feltárt Kr. u. 190–225-re keltezett császárkori kelta fazekastelep egyik göd-réből került elő.⁷¹

Karperec

Viseleti helyének megfelelően, a jobb alkaron találtuk a karperecet (6. kép 2), közvetlenül a háromszög alakú aranylemezek sora alatt. Nagyméretű, kissé deformált, vékony huzalkarperec, hosszú hurkos-kampós záródású, testre felcsavart véggel. Pontos párhuzamát megtaláljuk a leletanyagában nagyon hasonló füzesabonyi temető 150. sírjában,⁷² és az 1. század közepétől a 2. század elejéig keltezett bráviceni halomsírban.⁷³

Karé

Sakktábla mintás gyöngyök

A karék gyöngyei között három sakktáblamintás, négyszögletes millefiori gyöngy volt, közülük kettő egyforma: vörös, fehér, fekete és sárga színek kombinációja ismétlődött. A Fekete-tenger északi partvidékének anyagában is viszonylag ritkának számító korong alakú típust Je. M. Alekszejeva (435–436. típus) az 1–4. századra datálta.⁷⁴ Az ismert lelőhelyeik egybeesnek a korai arcós gyöngyök elterjedési területével.

Mintázatuk változatos, a sakktáblaszerűen összerakott színes üvegszálak rombusz, gyémánt alakzatot formáltak, vagy – mint a dunakeszi darabokon is – a teljes felületet lefedték a gömbös vagy korong alakú gyöngyökön.⁷⁵ A 2–4. század között működő tibiscumi műhely gömbös és téglalap alakú formát egyaránt gyártott,⁷⁶ de a sírunkban talált gyöngyök eredetét még – a sír keltezése miatt – a keleti szállásterületen kell keresnünk.

Arcos gyöngyök

A sír egyik legérdekesebb tárgyátípusa kétségtelenül a korong alakú arcós gyöngyök csoportja. Az arcábrázolásos millefiori gyöngyök elemzésével elsőként D. Selling foglalkozott.⁷⁷ Munkájában két főtípust különített el, melyek nemcsak díszítésben, elterjedésben, hanem kronológiailag is különböznek. Az I., korai típusba tartozó korong alakú gyöngyöknél egy, míg a gömbös gyöngyöknél az egyszínű üvegalap közepén 2–6

⁶⁸ DOBROVITS 1979, 116.

⁶⁹ ALEKSZEJEVA 1975, 44; SZIMONYENKO ET AL. 2008, 45.

⁷⁰ Kulcsár Valéria ásatása, közöletlen.

⁷¹ VADAY 2006, 102; VADAY 2016, 770.

⁷² FARKAS 2000, 13. kép 6.

⁷³ BÂRCĂ 2006, 614, Fig. 176. 2.

⁷⁴ ALEKSZEJEVA 1982, 39.

⁷⁵ STOUT 1985, 30.

⁷⁶ STAWIARSKA 2014, 32, Fig. 12.

⁷⁷ SELLING 1942.

arcos elem látható egy sávban. A 4–5. századra datálható II. típus gömbös gyöngyein, a középső sávban lévő arcábrázolás más motívummal, legtöbbször sakktáblamintával kombináltan jelenik meg.⁷⁸ Ugyanezt a besorolást vette alapul M. Tempelmann-Mączyńska: a Selling I. típus nála a 369-nek felel meg, a II. pedig a 370-nek.⁷⁹ Je. M. Alekszejeva az arcot keretező színek alapján csoportosított: a 448–454. számú darabok jelentik gyöngyeink párhuzamát.⁸⁰ Az I. típusú gyöngyök száma ugyan meghaladja a II. típusét, de ezek rendszerint nem hiteles ásatásból származnak, hanem bizonytalan eredetűek (többségük internetes aukciós oldalakról ismert), a 61 korong alakú példányból mindössze 22 került elő régészeti tevékenység során (9 kép).⁸¹

Az átlagosan 1–1,2 cm átmérőjű, 0,3–0,5 cm vastagságú korong alakú gyöngyök mindig csak egy arcot ábrázolnak. Alakjuk szerint leggyakrabban kör és négyszögletesek. A dunakeszi sír négy, korongos gyöngye közül három teljesen egyforma a színek, a szemek és a szájak ábrázolása tekintetében. A világoszöld gyöngy arc kiképzése finomabb vonalú, haját egy arcba belógó tincs jelöli.

A publikált korong alakú gyöngyök variációja nagy, de bizonyos szabályosság megfigyelhető. Az áll vonalát alulról egy sáv határolja; ez a dunakeszi darabok közül csak a világoszöld gyöngyön figyelhető meg. A kész arcot legtöbbször egy 0,1 mm széles fekete sáv keretezi, majd egy hasonló vastagságú, általában világosabb szín. Ezt veszi körbe a gyöngy alapszínét adó üveg, amely leggyakrabban áttetsző zöld.⁸²

Érdekes a gyöngyökön a haj ábrázolása is: általában a két szem közötti szakaszon a haját piros-fehér vagy fekete-fehér váltakozó csíkokkal imitálják.⁸³ Ezt a hajábrázolást stilizált kígyóként is értelmezik, amely a Gorgók egyik fontos ismérve.⁸⁴

Már D. Selling is felvetette elemzésében, hogy ezek a gyöngyök egyben amulettek is lehettek.⁸⁵ Egy, a Krím félszigeten talált *crepundium* részeként számos ember és arcábrázolás közt egy Selling I. típusú arcos gyöngy és egy fajansz oroslán is feltűnik (8. kép 1).⁸⁶

A millefiori gyöngyök előállítására költséges és képzettséghez kötött, emiatt csak magas szaktudással rendelkező üvegműhelyekben gyárthatták. Az egyes mintatípusok hosszú életűek, míg mások csak bizonyos időszakokra jellemzőek.⁸⁷

A gyártási folyamat során egy hőálló kerámiaedényben a szódát, a homokot és a színezéshez használt fémoxidokat összekeverik 1200–1400 fokra, hogy a szennyeződések az anyagból kiszűrjék. Az üvegmasszából egy hosszabb vasrúd segítségével különböző vastagságú, formára alakítható üvegszál húzható ki, amit a kívánt méretűre vágnak. A millefiori gyöngyök készítésénél előre meg kell tervezni a motívumot és a megfelelő sorrendben elkészíteni a különböző színű üvegszálakat. Az egyes szálakat helyi melegítéssel olvasztják össze (8. kép 8).⁸⁸ A folyamat végén egy hosszú rúd keletkezik, amit 3–4 mm vastag szeletekre vágnak.

A bonyolult készítési mód miatt elképzelhető, hogy esetleg az arcot tapasztalt üvegműhelyek állították elő, és a készterméket már kevésbé képzett szakmunkások is be tudták ágyazni a kívánt színű és alakú

⁷⁸ SELLING 1942, 23–24.

⁷⁹ TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 61.

⁸⁰ ALEKSZEJEVA 1982, 40–41.

⁸¹ Robert K. Liu az 1972–2000 között megjelent aukciós katalógusok anyagából gyűjtötte össze a korai arcos gyöngyöket tanulmányához. A 326 arcos gyöngyből 282 db gömbös és 41 korong alakú (LIU 2014).

⁸² A korong alakú gyöngyöket elemző cikkében Robert K. Liu hét színkombinációt figyelt meg. Leggyakoribb a zöld keret, majd a világos vörös, gesztenyebarna és áttetsző kék (LIU 2014, 42).

⁸³ A vörös csíkok száma 5–17 között váltakozik, de 8–9 az átlag (LIU 2014, 41).

⁸⁴ LIU 2014; RIHA 1990, 83. Robert K. Liu részletesen elemzi a Medúza és a Gorgó ábrázolás jellemzőit (LIU 2014).

⁸⁵ SELLING 1942, 48.

⁸⁶ JOHNSTON 1909, 69, Fig. 17.

⁸⁷ VOLKMANN-THEUNE 2001, 530.

⁸⁸ Az Észak-Indiában ma is készített arcos gyöngyök alapján rajzsorozat készült a feltételezett előállításról (VOLKMANN-THEUNE 2001, 525–526, Abb. 1, Abb. 3a).

keretbe.⁸⁹ Ennek alátámasztására anyagvizsgálatok adatai még nem állnak rendelkezésünkre.⁹⁰ Nem ismerünk központi arcelemet, félkész terméket sem az üvegműhelyek leletanyagából.

Az előállítási hely tekintetében A. Kisa 1908-as publikációja óta él az a nézet, hogy az arcos gyöngyöket Alexandriában gyártották a Kr. u. 1. század elején.⁹¹ A magdalensbergi (A) arcos gyöngy elemzésekor B. Czurda-Ruth érinti a technika eredetének kérdéskörét is. Véleménye szerint a millefiori gyöngy készítését Alexandriában fejlesztették ki, ahonnan a gyártási technika is elterjedhetett.⁹² Ez utóbbit vette át B. Rützi⁹³ és E. Riha⁹⁴ is. Az ábrázolások ikonográfiája alapján még a 4–5. századra datálható Selling II. típusnál is felmerült az egyiptomi eredet lehetősége.⁹⁵ Újabb publikációkban a gyöngytípusok elterjedési területe a Fekete-tenger északi partvidékére irányította a figyelmet, főleg a Selling II. típus esetében.⁹⁶ Néhány Selling II. típusú gyöngyön végzett anyagvizsgálatot a késő római arcos gyöngyökkel foglalkozó A. M. Stout. Az eredmény egyértelműen római műhelyre utal. Véleménye szerint Róma vagy Trier jöhet szóba előállító központként.⁹⁷

A korai Selling I. típusú arcos gyöngyök előállítási helyét még nagy valószínűséggel a millefiori technika bölcsőjét jelentő Alexandriában kell keresnünk, ahonnan a technika ismerete görög közvetítéssel eljuthatott a Fekete-tenger északi partvidékére, majd Itáliába is.⁹⁸ A kérdést nehéz eldönteni, hiszen nem ismert a korszakból egyetlen üvegműhely sem, ahol millefiori gyöngyöket is készíthettek.

Már a 1940-es években megjelent összefoglalójában az 1. századra keltezte az I. típust D. Selling,⁹⁹ ezt finomították az azóta előkerült keltezhető darabok. Herculaneumban egy női váz mellett heverő nyakláncba 6 korong alakú gyöngy volt felfűzve (7. kép 6). A Vezúv kitörése Kr. u. 79-re keltezi a leletanyagot.¹⁰⁰ Ennél sokkal korábbi a Róma környékén talált, hegyikristály és arcos gyöngy ékszerekkel eltemetett kislány sírja, melyet a nem kopott Tiberius érem alapján a Kr. u. 16-ra kelteznek.¹⁰¹ Oberwinterthur (CH) római *vicus*-ában a három korong alakú gyöngy egymás mellett volt a 2. periódus planírozási rétegében (7. kép 1), amely az 1. század 30-as éveire datálható.¹⁰² Ugyanerre az időszakra keltezhetőek a Selling I. típus gömbös gyöngyei is. Az Augstban talált darab pontosabb keltezése a Kr. u. 1–3. századi perióduson belül a kísérő leletanyag alapján nem lehetséges (7. kép 3).¹⁰³ A 7 lengyelországi gömbös gyöngy a B1–B2 időszakra datálható (7. kép 4).¹⁰⁴ A magdalensbergi darab értékelésénél a szerző az 1. század első felére teszi a gömbös arcos gyöngy készítési idejét.¹⁰⁵ Az 1. század első harmadára/felére keltezhetőek a Meroében talált hosszú hajú, mellkast is ábrázoló gömbös gyöngyök.¹⁰⁶ A Csertovickoje (RUS) I, 5/40-es kurgánból előkerült gömbös és kettő korong alakú gyöngy az 1–2. század elejére datálható (7. kép 2).¹⁰⁷

⁸⁹ LIU 2014, 42.

⁹⁰ A dunakeszi arcos gyöngyök archeometriai elemzésének eredményeiről BAJNÓCZI ET AL. 2018.

⁹¹ SELLING 1942, 48.

⁹² CZURDA-RUTH 1979, 197–198.

⁹³ RÜTTI 1988, 91.

⁹⁴ RIHA 1990, 83.

⁹⁵ ZAK 1977, 69.

⁹⁶ TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 135; ERDRICH-VOSS 1997, 82.

⁹⁷ STOUT 1986, 76.

⁹⁸ A millefiori gyöngyök kutatástörténeti összefoglalóját ld. VOLKMANN-THEUNE 2001, 523–525.

⁹⁹ SELLING 1942, 48.

¹⁰⁰ GORE 1984, 563.

¹⁰¹ STOUT 1985, 23–24.

¹⁰² RÜTTI 1988, 91, Taf. 26. 1905–1907, Taf. 31. 1905–1907.

¹⁰³ RIHA 1990, 83.

¹⁰⁴ TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 61, Taf. 12.

¹⁰⁵ CZURDA-RUTH 1979, 198.

¹⁰⁶ STOUT 1985, 23–25.

¹⁰⁷ MEDVEGYEV 2007, Abb. 2. 34, Abb. 6. 24–26.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a Kr. u. 1. század 20–30-as éveitől a 2. század elejéig használt Selling I. típusú gyöngyök viszonylag tág körből ismertek: Egyiptomtól egészen Dél-Skandináviáig.¹⁰⁸ Ezzel szemben a 4. század közepétől az 5. század elejéig datálható Selling II. típus elsősorban Dél-Skandináviában és a Balti-tenger vidékén fordul elő.¹⁰⁹

RUHÁZATI ELEMEEK

Aranyflitterek

Az elhunyt fiatal nő ruházatát 8 kerek (3. kép 1–8; 4. kép 1–8) és 10 háromszög alakú (3. kép 9–18; 4. kép 9–18), vékony aranylemezke díszítette, melyek egy garnitúrához tartozhattak. Az utóbbiak a jobb alkaron és alatta voltak, szabályosan kiadva a ruha ujjának ívét. Közvetlenül alattuk vékony bronzhuzal karperec hevert. Az applikációk a medence és az alkar közötti részen fordítva, szélesebb felükkel felfelé álltak, amit feltehetően a ruházat meggyűrődése okozhatott. A leletek helyzete alapján a kabát háromnegyedes ujjú lehetett, nem érhetett le a csukló vonaláig.

Az aranylemezkek hosszú idejű használatára nem csak a felületükön keletkezett sérülések utalnak. Szinte mindegyik lemezen javításnyomok láthatóak, legtöbbször a háromszög csúcsánál. Feltehetően a lemez sérülése miatt újították meg a felvarráshoz szolgáló lyukat. Sokszor az új átlukasztás készítésénél már az esztétikára sem törekedtek, a lemez szélén, ferdén, egymással nem párhuzamosan, és a lemezek roncsolódása alapján általában a lemez hátulja felől lyukasztották át újból őket. Két háromszög alakú flitternél a nagyobb lyukakat 1–2 igen apró lyuk kíséri. Ezek a többszörösen átlukasztott lemezek egyben a leghasználtabbak is, közülük kettő jóval kisebb, feltehetően a korábbi, javíthatatlan sérülések miatt levágtak belőlük. Kopottságuk, sérülésük nem véletlen, hiszen ezek a flitterek a ruhaujj oldalára voltak felvarrva, ahol a legnagyobb igénybevételnek voltak kitéve. A medence felőli oldalon három és a kar külső felén két ilyen sérült lemez volt.¹¹⁰

A lemezek hátoldala is segítséget nyújt a viseletrekonstrukció elkészítéséhez. A lemezeket 1–2 mm hosszan hajlították hátra, néhány esetben vízszintesen is behajlították őket, sugallván, hogy a lemezek hátlapjához – feltehetően azok megerősítése céljából – valamilyen kitöltő anyagot helyeztek (4. kép 33). Felvarrhatták őket bőrlemezre, de gyantával vagy viasszal is kitölthették.¹¹¹ A hátoldali megerősítésre mindenképpen szükség lehetett, hiszen ezek a mm vastagságú aranylemezek önmagukban nagyon sérülékenyek voltak. A bordadíszítés és a kör alakú flitterek középső, kiemelkedő eleme inkább a rugalmasabb térkitöltő anyagot feltételezi. A merevítő anyag viszont súlynövekedést okozott, így nem valószínű, hogy vékony, fátolszerű anyagra voltak felvarrva; valószínűbb, hogy egy erősebb tartású anyagot használtak.

Összehasonlítva a felvarrt aranylemezkeket a füzesabonyi sír tárgyaival, szembevetendő a dunakeszi anyag kopottsága és nagyobb igénybevétele. Az összes füzesabonyi háromszög alakú flitter ép, javításra utaló nyomok nem láthatók rajtuk. A dunakeszi nő aranydíszítésein nagyobb igénybevétel nyoma látható, melyek mindennapi vagy hosszabb ideig tartó használatra utalnak.

A korszak fő motívumai a geometrikus elemek. A keleti szállásterületen jóval nagyobb számban és variációban fordulnak elő,¹¹² mint a hazai anyagban, amire a rozetta alakú arany flitterek dominanciája jellemző. A szélén díszített, gömbölyű középső taggal rendelkező kerek applikációk az alföldi leletanyagból

¹⁰⁸ STOUT 1986, Fig. 4.

¹⁰⁹ Az eddig ismert 23 db datálásával, elterjedésével legutóbb az epöli (H) sír kapcsán J. Bemmman foglalkozott (BEMMANN 2006, 221–222, Abb. 6).

¹¹⁰ A külső oldali felvarráshoz tartozhatott a 60. számú melléklet, amit a sír szélén, állatjáratban találtunk.

¹¹¹ Honfoglalás kori préselt aranylemezek esetében vetette fel ezt Révész László (RÉVÉSZ 2001, 25–27).

¹¹² BÂRCĂ 2006, 615, Fig. 179.

hiányoznak, de számos jól datálható párhuzammal rendelkeznek a keleti szállásterületről.¹¹³ A háromszög alakú applikációknak pontos párhuzamát nem találtam, maga a forma a hazai¹¹⁴ és a Pontusz-, valamint a Kubán-vidéki síranyagban is megtalálható.¹¹⁵

Ismert, hogy az „aranyhorizontba” tartozó sírok többsége nem hiteles körülmények között került elő, így az egyes flittertípusok és viseleti összefüggések vizsgálata sok esetben nem lehetséges. Összesen négy sírban volt háromszög alakú flitter: Kiskörös-Vágóhídi dűlő, Seregélyes 18. sírjának 13 háromszögletű arany lemeze az alkaron lévő karneolok között került elő, a mellkason pedig négy rozetta alakú lemezt találtak.¹¹⁶ A Füzesabonyi 60. sírban szintén rozetta dísszel kombinálva fordult elő, és a dunakeszi sírban is az alkaron voltak a háromszögletű aranylemezek. A fentiek alapján feltehetően egyfajta szabályszerűség lehetett a flitterek felvarrásában: a háromszögletű darabok a ruha ujját díszítették, a felsőruházat nyakkivágását rozetta vagy kerek flitterek ékítették.

A geometrikus aranyflitterek a 4–5. századi viseletben ismét feltűntek, a hochfeldeni (F) 4. századi leletegyüttesben a kerek arany applikációk párhuzama látható.¹¹⁷ A kevés és széles területre lokalizálható párhuzamok nem segítenek a készítési hely szűkítésében. Az arany alapanyag folyamatos felhasználása miatt az archeometriai vizsgálatok sem biztos, hogy a kérdést illetően értékelhető eredménnyel zárulnak.¹¹⁸ Az arany ékszerek előállítási központja a kutatás mai állása alapján nem lokalizálható.¹¹⁹

HASZNÁLATI ESZKÖZÖK

Orsógomb

A jobb felkar külső oldalán talált bikónikus, homorú aljú orsógomb (6. kép 3) párhuzamai a korai lelet-horizont jellemző használati tárgyai. A Füzesabony-Kastély-dűlőn feltárt 7 sírból 4 női sírban ugyanez a típus volt, két sírban szintén a jobb váll mellett.¹²⁰ Ennek ellenére nem tarthatjuk korhatározónak, hiszen megtalálható a 4. század végére – 5. század elejére keltezhető Makó, Mikócsa-dűlői 215. sír mellékleteként is.¹²¹ A fentiek alapján elmondható, hogy a típus nem korhatározó, de a korai horizont sírjainak többségébe ezt helyezték.

Bronztükrök

A jobb felkarcsont külső oldalán, közvetlenül az orsógomb felett bontottuk ki a kisméretű bronztükröt (6. kép 1), mely Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria tipológiai besorolásában a 2. típusba sorolható; a kissé

¹¹³ A 2. század első felére keltezhető Al-Duna-vidéki Vitănești (RO) (BÂRCĂ 2015, Fig. 8/6), az 1. század második felére datált Beloles'e (UA) (BÂRCĂ 2006, 525, Fig. 27. 11–13) és Turlaki (UA) (BÂRCĂ 2006, 587, Fig. 130. 5) lelőhelyekről ismert párhuzamuk. A Kubán-vidéki, Kr. u. 1–2. század első felére keltezhető „arany temetők” anyagában is feltűnik, pl. Uszty-Labinszkaja (RUS) (SZIMONYENKO ET AL. 2008, Taf. 87. 1) és Tiflisszkaja (RU) (SZIMONYENKO ET AL. 2008, Taf. 80. 1) temetőiben.

¹¹⁴ Kiskörös-Vágóhídi dűlő, Seregélyes 18. sír (VÁGÓ 2015, 343, V. 188); Tarnaméra-Urak dűlője 4. sír (KŐHEGYI 1985, 330); Füzesabony-Kastély dűlő 60. sír (VÁGÓ 2015, 346, V. 199).

¹¹⁵ Mihajlovka (UA) (BÂRCĂ 2006, 553, Fig. 75) és Turlaki (UA) (BÂRCĂ 2006, 587, Fig. 130) területéről teljes felületen osztott háromszög motívum ismert.

¹¹⁶ PÁRDUCZ 1941, 22.

¹¹⁷ SCHMAUDER 2005, 43.

¹¹⁸ A lunula, az aranyfűlbevaló és a flitterek egy részének archaeometriai vizsgálati eredménye a kötetben olvasható (MOZGAI ET AL. 2018).

¹¹⁹ SZIMONYENKO ET AL. 2008, 331.

¹²⁰ FARKAS 2000.

¹²¹ PÓPITY 2014, 168.

homorú, sima tükrök csoportjába.¹²² A Kárpátok és a Dnyeszter keleti oldala által határolt terület szarmata anyagát vizsgálva V. Bârcă a kerek és lapos tükröket a II. típusba sorolta, melyek a vizsgált területen a Kr. e. 1. századtól a Kr. u. 1. századig megtalálhatók, de a Kr. u. 1. században nagyobb számban.¹²³

A tükrök sírba helyezésének szokása mind a Kárpát-medencében, mind a sztyepp területén általánosan elterjedt volt, a római sírokban és az Alföldön is megfigyelhető. Érdekes, hogy a szóban forgó típust általában épen helyezték a sírba.¹²⁴ A hazai anyagban analógiái az 1. századtól egészen a 4–5. századig fellelhetők. Stabil helye a sírban sem a sztyeppen (ahol jóval nagyobb számban megtalálható), sem a Kárpát-medencében nem volt.¹²⁵ A dunakeszi sírhoz hasonlóan a tükröt a koponya környékére, annak jobb oldalára helyezték a 3–4. századra keltezett Üllő 56. lelőhely 2. sírjában.¹²⁶ A felkarcsont bal oldalán tárták fel egy bikónikus orsógomb kíséretében a Budapest XVII. kerület, Rákoscsaba, Major-hegy dél lelőhely 3. századra keltezhető temetkezésében is.¹²⁷

EDÉNYMELLÉKLET: KORSÓ

A hazai „aranyhorizont” edénytípusaira elsősorban a rövid nyakú, széles vállú, korongolt és kézzel formált palackforma a jellemző.¹²⁸ A dunakeszi sírban talált vörös, alsó harmadában szélesedő korsó feltehetően római előképre vezethető vissza, formai párhuzamát a keleti szállásterület számos korai lelőhelyéről ismerjük, csak korongtalppal.¹²⁹ A Kárpátok keleti oldalán elterülő régió edénykészletére is jellemzőek az egyfülű korsók az 1. század második felében, de szélesebb nyakkal és korongtalppal.¹³⁰ A dunakeszi sír korsójának peremét nehéz rekonstruálni, a fül csatlakozásánál eltört, majd utólag lecsiszolták. Így nem egyértelmű, hogy az 1. század végére – 2. század elejére keltezhető csertovickojei I. temető 5/40. kurgánsírjából előkerült, perembe csatlakozó fülű edény (6. kép 6)¹³¹ áll-e formailag közelebb hozzá, vagy az 1. század második felére keltezett Hancăuț-i (RO) sír korsója (6. kép 5). Ez utóbbi pereme tölcséresen kiszélesedő, alja kis korongtalp, vállán hornyolattal tagolt, méretbeli adatai sokban hasonlítanak a dunakeszi sír edényéhez.¹³² A Középső-Don-vidéken található csertovickojei temető kurgánjának anyaga azért is érdekes, mert a korsón kívül fajansz oroszlán-gyöngy, granuláció díszes arany fülbevaló, gömbölyű karneol- és hegyikristály, valamint egy gömbös és egy korong alakú arcos gyöngy is volt a sírban.¹³³

ÖSSZEFOGLALÁS

A Kárpát-medencei jazig emlékanyag értékelése során Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria hangsúlyozza, hogy *”a mai napig nem sikerült a kutatásnak körülhatárolnia egy olyan területet és olyan időszakot, mely*

¹²² ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1993, 12–13.

¹²³ BÂRCĂ 2006, 397.

¹²⁴ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1993, 11–12.

¹²⁵ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1993, 15.

¹²⁶ DINNYÉS 2001, 78.

¹²⁷ MARÁZ 2009.

¹²⁸ DINNYÉS 2014, 2–3. tábla.

¹²⁹ A Hmelnyickij (UA) 4. kurgán 8. sírjából egy okkersárga bevonatos, besimított mintás (SZIMONYENKO ET AL. 2008, Taf. 3. 1a) korsót ismerünk.

¹³⁰ BÂRCĂ 2006, Fig. 155–160.

¹³¹ MEDVEGYEV 2007, 264, Abb. 5. 2.

¹³² BÂRCĂ 2006, Fig. 62. 8.

¹³³ MEDVEGYEV 2007, 264–265, Abb. 5–6.

a Kárpát-medencei lelethorizont megfelelő előzménye lehetne”.¹³⁴ Ugyanezt támasztja alá a dunakeszi sír leletanyaga is, a tárgyak többségének párhuzamai a keleti szállásterületen rendkívül szórta helyezkednek el. A hazai anyagban párhuzamokkal nem rendelkező, eddig nem vizsgált fajansztárgyak és arcábrázolásos gyöngyök sem segítenek az előzmény-terület meghatározásában.

A kronológiát tekintve a keleti szállásterületek párhuzamaival vigyáznunk kell, ahogy erre legutóbb Vaday Andrea rámutatott; a Kárpát-medencében ezek rövidebb időszakot ölelnek át.¹³⁵ A sír datáló értékű, keleti párhuzamokkal rendelkező tárgyai (az arany fülbevaló és főleg a flitterek, a fajansz oroszlán és az arcos gyöngyök) alapján a sír a Kr. u. 1. század végére – 2. század elejére keltezhető.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönettel tartozom az ásatást vezető Reményi Lászlónak a publikálás lehetőségéért és az ásatási fotókért. A rajzok és a rekonstrukció elkészítésében Kangyal Orsolya segített, a fotókat Tóth Csilla és Szilágyi Nóra készítette. Köszönettel tartozom Kulcsár Valériának a lektorálásért és hasznos tanácsaiért, aki a keleti vonatkozások terén több fontos kérdésben segítette munkámat, valamint a lajosmizsei szkarabeusz gyöngyökkel kapcsolatos információt a rendelkezésemre bocsátotta.

IRODALOM

Forrás

ID. PLINIUS: *Természetrész az ásványokról és a művészetekről. C. Plinii Secundi Naturalis Historia XXXIII–XXXVII.* Ford.: Darab Á. – Gesztelyi T. Budapest 2001.

ALEKSZEJEVA 1975: Алексеева, Е. М.: *Античные бусы северного Причерноморья.* Археология СССР. Свод Археологических Источников. Вып. Г1-12. Москва 1975.

ALEKSZEJEVA 1978: Алексеева, Е. М.: *Античные бусы северного Причерноморья.* Археология СССР. Свод Археологических Источников. Вып. Г1-12. Москва 1978.

ALEKSZEJEVA 1982: Алексеева, Е. М.: *Античные бусы северного Причерноморья.* Археология СССР. Свод Археологических Источников. Вып. Г1-12. Москва 1982.

BAJNÓCZI ET AL. 2018: Bajnóczi, B. – Fintor, K. – Szabó, M. – Tóth, M.: Preliminary micro-XRF study of mosaic face beads found in an Early Sarmatian grave excavated at Dunakeszi – implications for the base glass composition and colourants. In: *Hadak útján – A népvándorlás kor fiatal kutatóinak XXVI. konferenciája.* Dissertationes Archaeologicae Supplementum 2. Szerk.: Rácz Zs. – Gulyás B. – Koncz I. Budapest 2018, 33–44.

BÂRCĂ 2006: Bârcă, V.: *Istorie și civilizație. Sarmatii în spațiul est-Carpatic (Sec. I A. Chr. – începutul sec. II. p. Chr.) (History and civilisation. The sarmatians in the east Carpathians region [1st century BC – beginning of the 2nd century AD]).* Cluj–Napoca 2006.

BÂRCĂ 2015: Bârcă, V.: The reinterpretation of the sarmatian finds from the Romanian Plain I. *Journal of Ancient History and Archaeology* 2:1 (2015) 35–63.

BEMMANN 2006: Bemann, J.: Eine Völkerwanderungszeitliche Bestattung aus Epöl, Kom. Esztergom, mit Schwertriemendurchzügen skandinavischer Form. In: *Miscellanea Romano-Barbarica in*

¹³⁴ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006, 212.

¹³⁵ VADAY 2016, 762.

- honorem septagenarii magistri Ion Ioniță oblata*. Eds.: Mihailescu-Bîrliba, V. – Hriban, C. – Munteanu, L. Iași 2006, 217–246.
- BENEA 2004: Benea, D.: *Die Römischen Perlenwerkstätten aus Tibiscum (Atelierele Romane de mărgelă de la Tibiscum)*. Timișoara 2004.
- BUZÁR–BERNERT 2018: Buzár Á. – Bernert Zs.: A Dunakeszi-Székesdülő „D” tömb lelőhelyről előkerült 118. sír embertani jellemzése (Die anthropologische Charakterisierung des im Grab 118 von Dunakeszi-Székesdülő, Block „D” freigelegten Skelettes). In: *Relationes rerum – Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére (Relationes rerum – Archäologische Studien zu Ehren von Margit Nagy)*. Főszerk.: Korom A., szerk.: Balogh Cs. – Major B. – Türk A. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 10. Budapest 2018, 203–207.
- CZURDA-RUTH 1979: Czurda-Ruth, B.: *Die römischen Gläser vom Magdalensberg*. Kärntner Museumschriften 65 – Archäologische Forschungen zu den Gräbern auf dem Magdalensberg 6. Klagenfurt 1979.
- DINNYÉS 2001: Dinnyés I.: Vecsés 56. lelőhely (Ferihegy-dűlő) szarmata sírjai (Sarmatian graves at the Vecsés 56 site [Ferihegy-dűlő]). In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 1998 (Archaeological Investigations in Hungary 1998)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2001, 77–86.
- DINNYÉS 2014: Dinnyés I.: Korai szarmata sírleletek Ócsáról és Albertirsáról (Early Sarmatian grave finds: Ócsa, Albertirsó). In: *Múltunk a föld alatt. Újabb régészeti kutatások Pest megyében (Our past under the earth. Recent archaeological investigations in Pest Country)*. Szerk.: Rajna A. Szentendre 2014, 95–106, 175, 227–233.
- DOBROVITS 1979: Dobrovits A.: *Dobrovits Aladár válogatott tanulmányai I. Egyiptom és az antik világ*. Budapest 1979.
- ERDRICH–VOSS 1997: Erdrich, M. – Voß, H.-U.: Die Perlen der Germanen des 1.–5. Jahrhunderts in der Mecklenburg-Vorpommern, Schleswig-Holstein und Niedersachsen. In: *Perlen. Archäologie, Techniken, Analysen*. Hrsg.: von Freeden, U. – Wiczorek, A. Bonn 1997, 77–93.
- FARKAS 1998: Farkas Cs.: Korai szarmata temető aranyleletes sírjai Füzesabony határából (Újabb adatok a szarmata kori viselet problémaköréhez). In: *Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön*. Gyulai katalógusok 6. Szerk.: Havassy P. Gyula 1998, 69–81.
- FARKAS 2000: Farkas Cs.: Kora szarmata sírok Füzesabony határában (Füzesabony-Kastély-dűlő I.) (Frühsarmatische Gräber in der Gemarkung von Füzesabony [Füzesabony-Kastély-dűlő I.]). In: *A népvándorlaskor kutatóinak kilencedik konferenciája. Eger, 1998. szeptember 18–20*. Heves Megyei Régészeti Közlemények 2. Szerk.: Petercsák T. – Váradi A. Eger 2000, 15–50.
- GORE 1984: Gore, R.: After 2000 years of silence. The dead do tell tales at Vesuvius. *National Geographic* 165:5 (1984) 556–613.
- GULYÁS 2011: Gulyás Gy.: Szarmata temetkezések Abony és Cegléd környékén. *Studia Comitatus* 31 (2011) 125–254.
- HAVASSY 1998: Havassy P.: Katalógus. In: *Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön*. Gyulai Katalógusok 6. Szerk.: Havassy P. Gyula 1998, 67–81.
- HORVÁTH ET AL. 2001: Horváth L. A. – Endrődi A. – Horváth M. A. – Szilas G.: Őskori telepek és sírok Dunakeszi határában (Excavation of prehistoric settlements and graves in Dunakeszi). *Aquincumi Füzetek* 11 (2005) 197–209.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1993: Istvánovits E. – Kulcsár V.: Tükrök a császárkori és a kora népvándorlás kori népeknél a Kárpát-medencében (Der Spiegel der Kaiser- und Frühvölkerwanderungszeitlichen Barbarenvölker im Karpatenbecken). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31:2 (1993) 9–57.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006: Istvánovits E. – Kulcsár V.: Az első szarmaták az Alföldön (Gondolatok a Kárpát-medencei jazig foglалásról) (The first Sarmatian in the Great Hungarian Plain [Some notes on the Jazygen immigration into the Carpatian Basin]). *A Jósza András Múzeum Évkönyve* 48 (2006) 203–237.

- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2013: Istvánovits, E. – Kulcsár, V.: The „upper class” of the Sarmatian society in the Carpathian Basin. In: *Macht des Goldes. Gold der Macht. Herrschafts- und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donauraum*. Weinstadt 2013, 195–211.
- JOHNSTON 1909: Johnston, H. W.: *The private life of the Romans*. Chicago 1909.
- JUHÁSZ 2002: Juhász I.: Mázas római edény Szarvasról (Roman glazed dish from Szarvas). *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 23 (2002) 83–97.
- KOREK 1980: Korek J.: *Alsónémedi történetének régészeti forrásai a honfoglalás koráig*. Alsónémedi 1980, 9–47.
- KOROM–REMÉNYI 2005: Korom A. – Reményi L.: Újabb régészeti kutatások Dunakeszi-Székesdülön (Recent archaeological investigations at Dunakeszi-Székesdülő). *Aquincumi Füzetek* 11 (2005) 197–209.
- KÖHEGYI 1985: Köhegyi M.: Kora szarmata aranyleletes női sírok az Alföldön (Frühsarmatische Frauengräber mit Goldfunden in der Grossen Ungarischen Tiefebene). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1982 (1985) 267–355.
- LIU 2014: Liu, K. R.: Nubian mosaic face beads. The enigma of variations. *Ornament* 37:5 (2014) 40–45.
- MARÁZ 2009: Maráz B.: Császárkori települések és temetkezések. Budapest XVII. ker., Rákoscsaba, Major-hegy dél (M0 BP02 lelőhely) (Settlement and burials from the period of the Roman empire. Budapest XVII. ker., Rákoscsaba, Major-hegy South [site. no. M0 BP02]). In: *Régészeti kutatások Budapest peremén (Archaeological Investigations on the Outskirts of Budapest)*. Szerk.: Endrődi A. – Szilas G. Budapest 2009.
- MEDVEGYEV 2007: Медведев, А.: Hügelgräber und befestigte Siedlungen der sarmatischen Zeit am oberen Don. *Eurasia Antiqua* 13 (2007) 257–284.
- MOZGAI ET AL. 2018: Mozgai V. – Szabó M. – May Z. – Bajnóczi B.: A Dunakeszi-Székesdülön feltárt korai szarmata sír aranyleleteinek kézi röntgenfluoreszcens és elektron-mikroszondás vizsgálata (Handheld XRF and electron microprobe study of gold finds of an Early Sarmatian grave [Dunakeszi-Székesdülő, Hungary]). In: *Relationes rerum – Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére (Relationes rerum – Archäologische Studien zu Ehren von Margit Nagy)*. Főszerk.: Korom A., szerk.: Balogh Cs. – Major B. – Türk A. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 10. Budapest 2018, 209–223.
- NAGY 2006: Nagy M.: Kora népvándorláskori sírleletek Budapest területéről (Grabfunde aus der frühen Völkerwanderungszeit im Gebiet von Budapest). *Budapest Régiségei* 40 (2006) 95–155.
- OBERFRANK–RÉKAI 1993: Oberfrank F. – Rékai J.: *Drágakövek*. Budapest 1993.
- PÁRDU CZ 1941: Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon I. (Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns I)*. *Archaeologia Hungarica* 25. Budapest 1941.
- PÓPITY 2014: Pópity D.: Szarmata temetőrészlet és ismeretlen korú sír Makó-Mikócsa-dülőben (M43 31. lelőhely)(A Sarmatian cemetery and a grave of unknown date at Makó-Mikócsa dülő site [Site M43 31.]. In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára (Avarum Solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday)*. Opitz *Archaeologica* 6 – MTA BTK MÖT Kiadványok 2. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 161–182.
- PRASSOLOV–SKVORZOV 2016: Prassolow, J. A. – Skvorzov, K.: On the Significance and Research Potential of the Grebieten Burial Ground: A Reconstruction of the Prewar State of Knowledge and the Prospects for Modern Research. *Archaeologia Baltica* 23 (2016) 81–95.
- PUZDROVSKIJ 2007: Пуздровский, А. Е.: *Крымская Скифия II в. до н.э. – III в. н.э. Погребальные памятники. Симферополь*. Симферополь 2007.
- RÉVÉSZ 2001: Révész L.: *Aranyszántás Balotán. Gazdag honfoglalás kori sírok Kiskunhalas környékén (The Golden Harvest of Balota. Rich female graves from the time of the Hungarian Conquest around Kiskunhalas)*. Budapest–Kiskunhalas 2001.

- RIHA 1990: Riha, E.: *Der römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst*. Forschungen in Augst 10. Augst 1990.
- RÜTTI 1988: Rütli, B.: *Beiträge zum Römischen Oberwinterthur*. Vitudurum 4 – Berichte der Zürcher Denkmalpflege Monographien 5. Zürich 1988.
- SCHILTZ 2001: Schiltz, V.: *L'Or des Amazones. Peuples nomades entre Asie et Europe VIe siècle av. J. C. – IVe siècle apr. J. C.* Párizs 2001.
- SCHMAUDER 2005: Schmauder, M.: Im Brennpunkt des Geschehens: Germanische Völker an der Donau. In: *Die Völkerwanderung. Europa zwischen Antike und Mittelalter*. Stuttgart 2005, 43.
- SELLING 1942: Selling, D.: Mosaikpärlor med ansiktsmasker (Mosaikperlen mit Gesichtsmasken). *Forvänner* 37 (1942) 23–48.
- SPAER 1993: Spaer, M.: Gold-Glass Beads: A Review of the Evidence. *Beads: Journal of the Society of Bead Researchers* 5 (1993) 9–25.
- STAWIARSKA 2014: Stawiarska, T.: *Roman and early Byzantine glass from Romania and northern Bulgaria. Archaeological and technological study*. Warsaw 2014.
- STOUT 1985: Stout, A. M.: *Mosaic glass face beads: Their significance in northern Europe during the Later Roman Empire I–II*. PhD dissertation, University of Minnesota. Minnesota 1985.
- STOUT 1986: Stout, A. M.: The Archaeological Context of Late Roman Period Mosaic Glass Face Beads. *Ornament* 9:4 (1986) 58–61, 76–77.
- SZIMONYENKO ET AL. 2008: Simonenko, A. V. – Marčenko, I. I. – Limberis, N. Ju.: *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban*. Archäologie in Eurasien 25. Mainz 2008.
- TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985: Tempelmann-Mączyńska, M.: *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*. Römisch-Germanische Forschungen 43. Mainz 1985.
- VADAY 1983: Vaday, A.: Das Gräberfeld der Jazyges Metanastae in Mezöcsát-Höröcsögös. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 12–13 (1982–1983) 1983, 167–188, 382–391.
- VADAY 1989: Vaday, A.: *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricum*. Antaeus 17–18. Budapest 1989.
- VADAY 2006: Vaday A.: Kazár – több korszakú régészeti lelőhely. Előzetes jelentés II. (Kazár – a multi period archaeological site. Preliminary report II). In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2005 (Archaeological Investigations in Hungary 2005)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2006, 99–108.
- VADAY 2016: Vaday A.: A szarmata Barbaricum határvidékén (Am Grenzgebiet des Sarmatischen Barbaricums). In: *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára*. Szerk.: Csécs T. – Takács M. Győr 2016, 757–793.
- VADAY-SZŐKE 1983: H. Vaday A. – Szőke B. M.: Szarmata temető és gepida sír Endrőd-Szujókeresztén (Sarmatischen Gräberfeld und gepidisches Grab on Endrőd-Szujókereszt). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1983, 79–132.
- VÁGÓ 2015: Vágó Á.: *A Kárpát-medence ősi kincsei. A Kőkortól a honfoglalásig*. Budapest 2015.
- VOLKMANN-THEUNE 2001: Volkmann, A. – Theune, C.: Merowingerzeitliche Millefioriperlen in Mitteleuropa. *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 42 (2001) 521–553.
- VORONYATOV 2011: Воронятов, С. В.: Египетский фаянс на поселенческих памятниках северной периферии античного мира (Egyptian faience in the settlements on the northern periphery of the ancient world). *Нижевожский археологический вестник* 12 (2011) 95–104.
- VÖRÖS 1981: Vörös G.: Adatok a szarmatakori női viselethez (Angaben zur sarmatenzeitlichen Frauen-tracht). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1981, 121–135.
- VÖRÖS 2003: Vörös G.: A ruhák aljának gyöngyözése a Madaras-Halmok szarmata temető sírjaiban

- (Der Perlenverzierte Saum von Bekleidungsstücken in den Gräbern des Sarmatischen Gräberfeldes Madaras-Halmok). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 9 (2003) 145–150.
- VÖRÖS 2006: Vörös G.: Az alföldi jazigok hagyatékának kronológiai problémái. *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében* 2005. Szeged 2006, 21–29.
- ZAK 1977: Zak, J.: Die Glasperlen mit Gesichtsmasken und Schachbrettmustern in Nord-und Mitteleuropa. *Zeitschrift für Archäologie* 11 (1977) 67–72.

EIN FRÜHSARMATISCHES FRAUENGRAB IN DER GEMARKUNG VON DUNAKESZI (KOM. PEST, UNGARN)

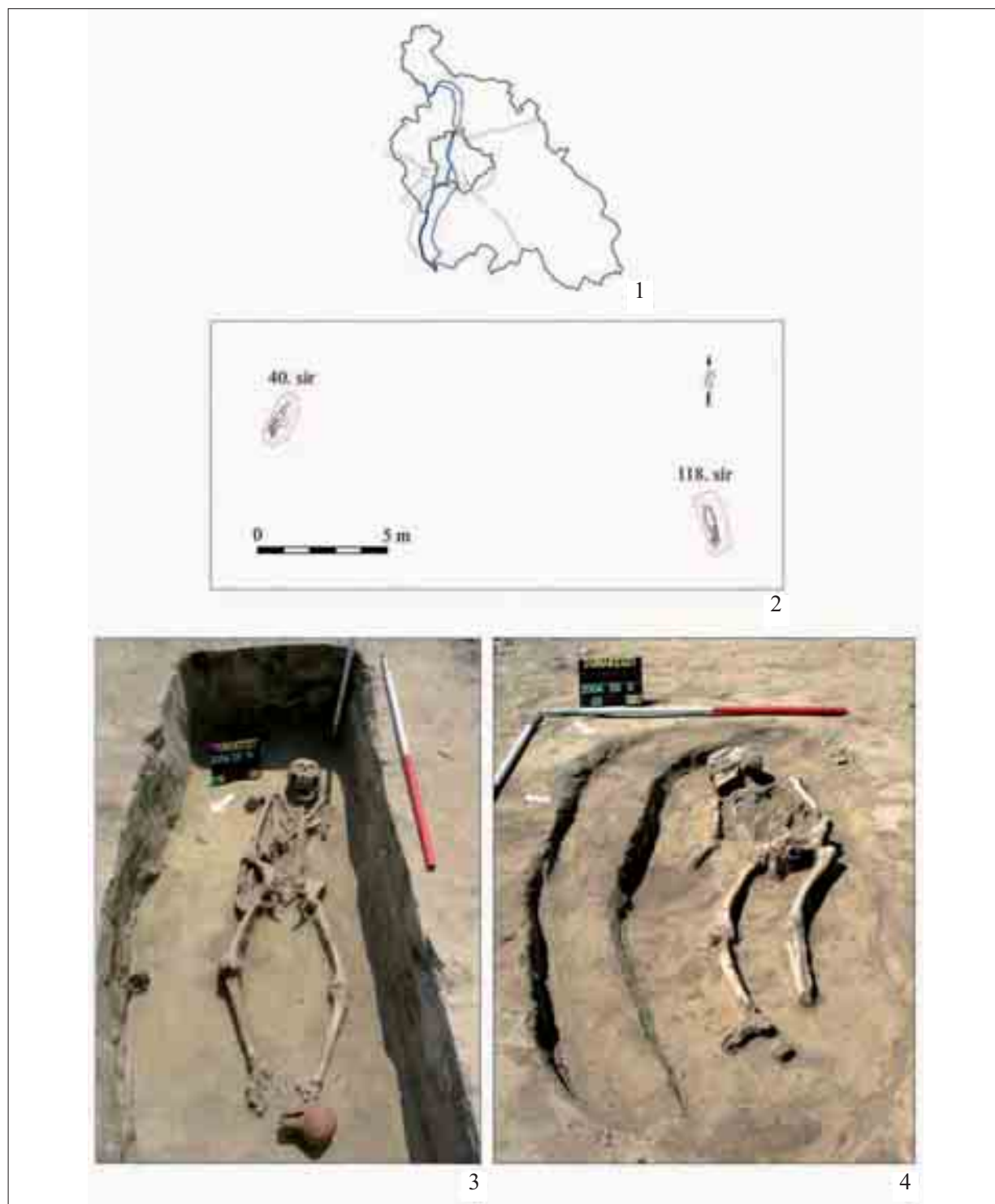
In Dunakeszi-Székesdülő kamen zwei frühsarmatische Gräber im Jahre 2004 an der auf dem Baugelände des späteren Warenhauses Buy-Way durchgeführten Präventivgrabung ans Tageslicht. Die Grabungssitte und das Fundmaterial dieser S–N-orientierten Gräber wichen voneinander bedeutend ab. In dem größeren und tieferen Grab wurde eine mit Schmucksachen reich ausgestattete Frau begraben, während es nur eine einzige Perle in dem anderen, 15 m weit nach Norden befindlichen seichten Grab neben der in einer etwas ordnungswidrigen Lage liegenden Toten als Beigabe gab. Das Ohrgehänge mit granulierter Verzierung verfügt über mehrere Analogien im Fundmaterial des Karpatenbeckens, aber im östlichen Siedlungsgebiet sind sehr wenige Analogstücke bekannt. Ähnliches ist auch über den halbmondförmigen Anhänger zu sagen. Die als Beigabe vorgekommenen Perlentypen sind auch im nördlichen Küstengebiet des Schwarzen Meeres in großer Zahl aufzufinden. Die kugeligen Karneol- und die im heimischen Fundmaterial sehr selten auftauchenden Bergkristallperlen sind im 1. und 2. Jahrhundert n. Chr. im östlichen Siedlungsgebiet kennzeichnend. Die kugeligen Karneol- und die scheibenförmigen Bernsteinperlen sind in den Bestattungen sowohl des 4. als auch des 5. Jahrhunderts bekannt. Die Zierde einer der mit Hilfe der Perlen rekonstruierten Halskette war eine löwenförmige Fayenceperle, deren Parallelen im 1. und 2. Jahrhundert n. Chr. in den Ostkarpaten, in der Pontus- und Kubangegend in relativ großer Zahl auftauchten.

Die am meisten interessanten Gegenstände sind die in den Armschmuck gefädelten Millefioriperlen. Die mit Schachbrettmuster verzierten scheibenförmigen Perlen und die Gesichtperlen kommen im archäologischen Kontext selten ans Tageslicht, auf Auktionsseiten erscheinen sie aber in desto größerer Anzahl. Die von Dagmar Selling 1942 veröffentlichte Typochronologie ist auch heute noch stichhaltig. Die dem frühen Typ I zuzuordnenden scheibenförmigen Perlen weisen ein Element mit Gesicht in der Mitte des monochromen Glasgrundes auf, während die kugeligen Perlen 2–6 solche Elemente. Auf den kugeligen Perlen des in das 4. und 5. Jahrhundert datierbaren Typs II tritt die Gesichtsdarstellung mit einem anderen Motiv, meistens mit Schachbrettmuster kombiniert in dem mittleren Streifen auf.

Die Analogien der in Dunakeszi freigelegten Perle sind in Europa, im nördlichen Küstengebiet des Schwarzen Meeres und in Ägypten im weiten Kreis bekannt. Mithilfe der Parallelen kann dieser Perlentyp an das Ende des 1. und den Anfang des 2. Jahrhundert datiert werden.

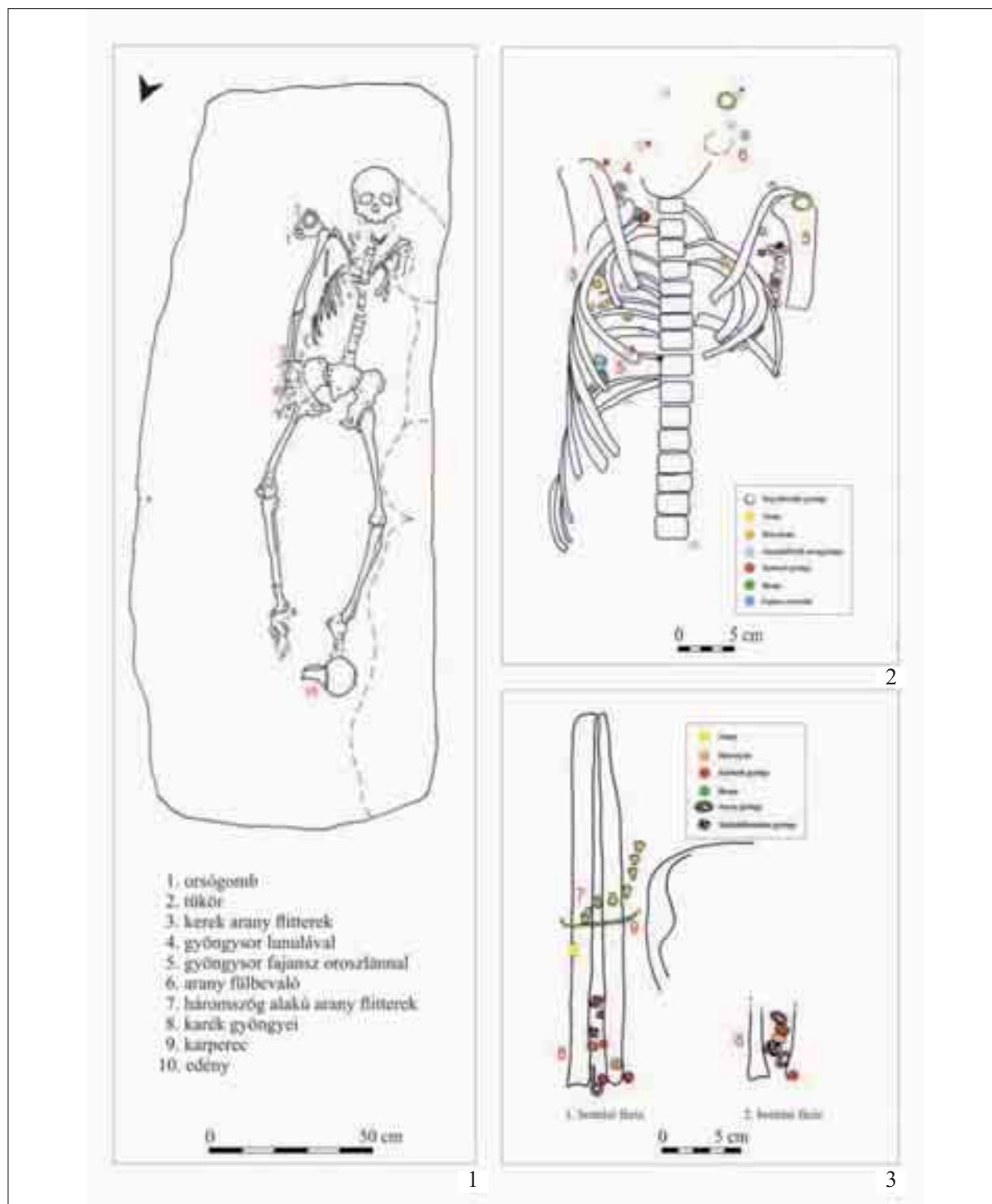
Die Bekleidung der in ihren Lebensjahren zwischen 30 und 35 Verstorbenen war mit acht runden und zehn dreieckigen kleinen und dünnen Goldblechen verziert, die als Teile einer Garnitur zu betrachten sind. Die letzteren lagen auf dem rechten Unterarm und darunter, so zeichnete sich die Form des Ärmels ab. Aufgrund der Lage der Flitter kann eine Oberbekleidung mit Dreiviertelärmel, die auf der Brust senkrecht mit runden Applikationen verziert wurde, rekonstruiert werden.

Mithilfe der über Datierungswert und östliche Analogien verfügenden Gegenstände, des goldenen Ohrgehänges und besonders der Flitter, Löwen- und Gesichtperlen aus Fayence kann man das Grab an das Ende des 1. und den Anfang des 2. Jahrhunderts datieren.

1. kép. 1: A lelőhely elhelyezkedése; 2: Ásatási helyszínrajz (készítette: Viemann Zs.); 3: A 118. sír ásatási felvétele;
4: A 40. sír ásatási fotója (fotók: Reményi L.)

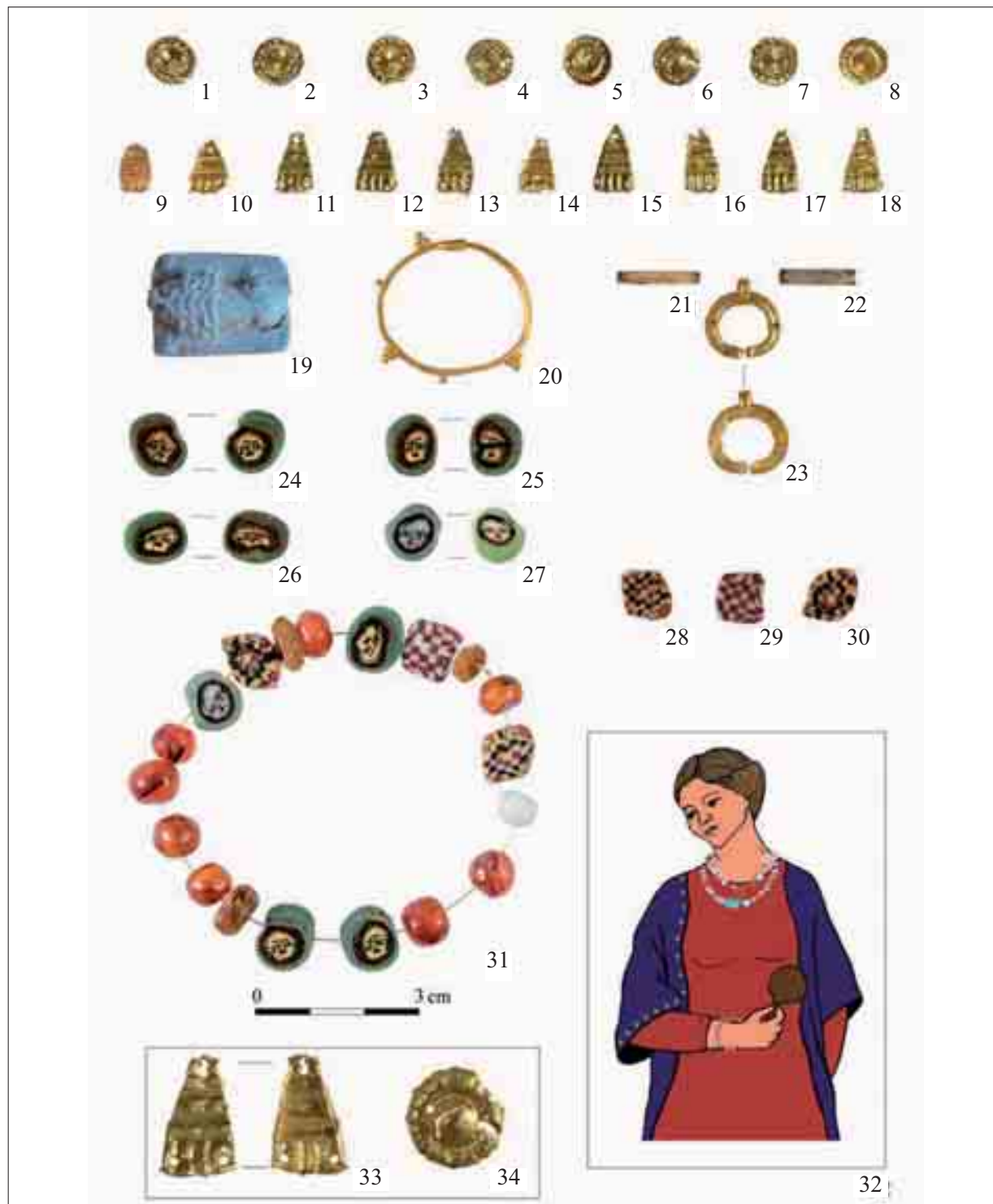
Abb. 1. 1: Die Lage des Fundortes; 2: Gesamtplan der Freilegung (gemacht von Zs. Viemann); 3: Photo des Grabes 118 an der Freilegung; 4: Photo des Grabes 40 an der Freilegung (Photos: L. Reményi)

2. kép. 1: A 118. sír rajza; 2: A mellkas részletrajza; 3: A jobb alkar bontási fázisai (2–3 rajz: Korom A.)
 Abb. 2. 1: Zeichnung des Grabes 118; 2: Detailzeichnung über den Brustkorb; 3: Die Phasen der Freilegung des rechten Unterarmes (Zeichnung 2–3 von A. Korom)

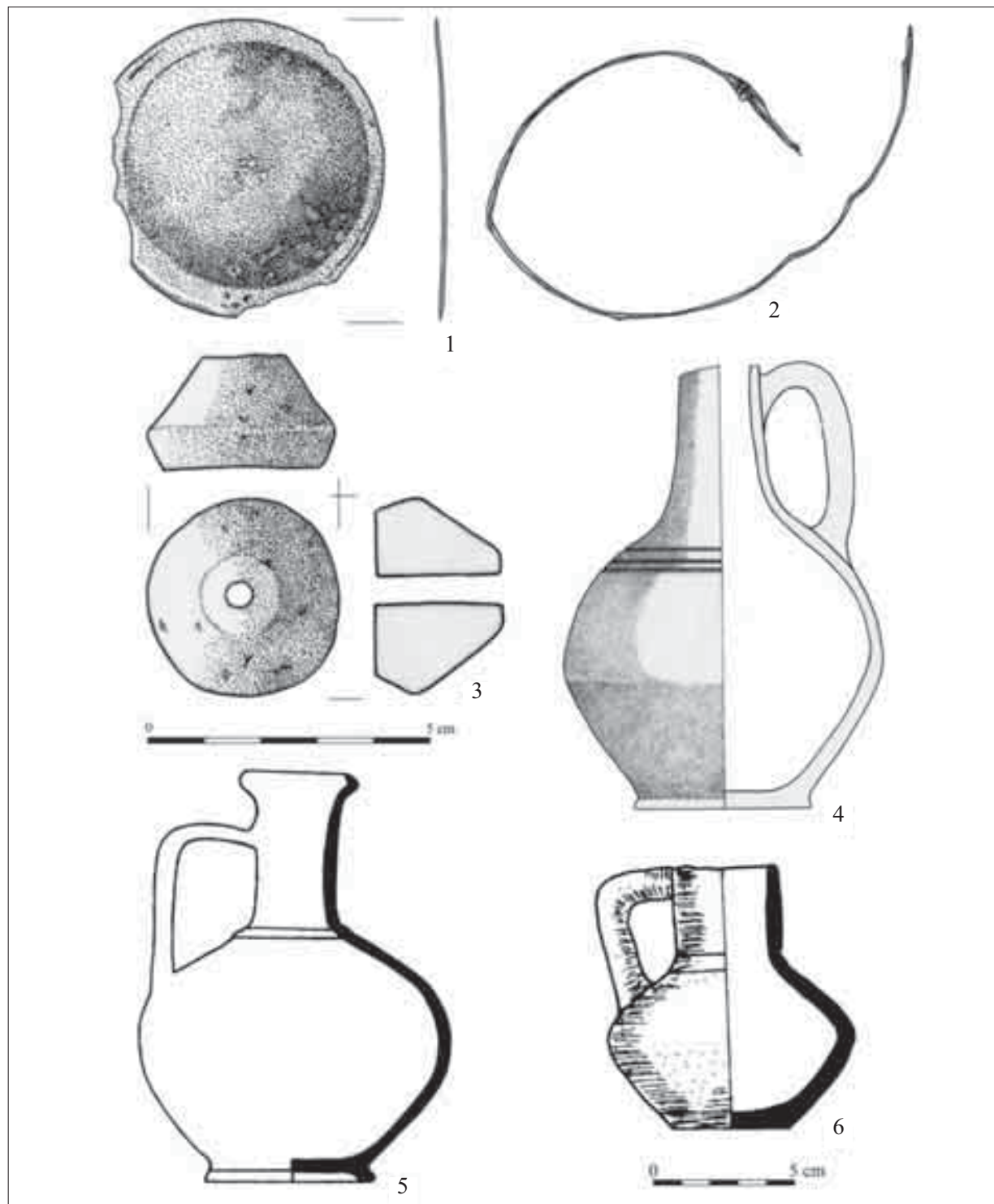
3. kép. 1–23, 25–31: A 118. sír leletanyaga; 24: A karék rekonstrukciója
 Abb. 3. 1–23, 25–31: Das Fundmaterial des Grabes 118; 24: Rekonstruktion des Armschmucks

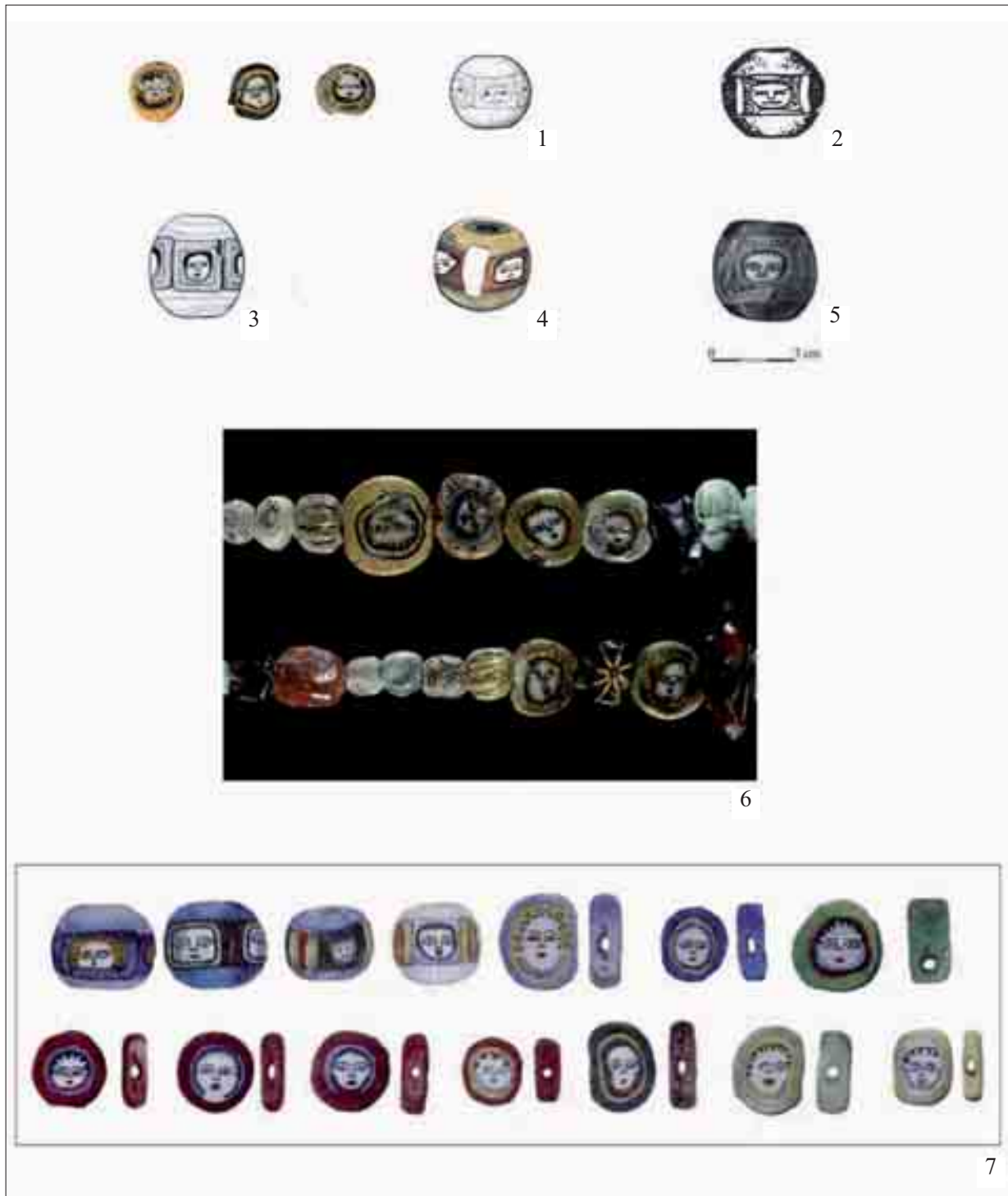
4. kép. 1–30: A 118. sír leletanyaga; 31: A karék rekonstrukciója; 32: Ruharekonstrukció;
 33–34: Az arany applikációk nagyított fotója
 Abb. 4. 1–30: Das Fundmaterial des Grabes 118; 31: Rekonstruktion des Armschmucks; 32: Rekonstruktion der
 Bekleidung; 33–34: Das vergrößerte Photo der goldenen Applikationen

5. kép. 1, 3: A hosszabb nyaklánc rekonstrukciója; 2, 4: A rövidebb nyaklánc rekonstrukciója
 Abb. 5. 1, 3: Die Rekonstruktion der längeren Halskette; 2, 4: Die Rekonstruktion der kürzeren Halskette

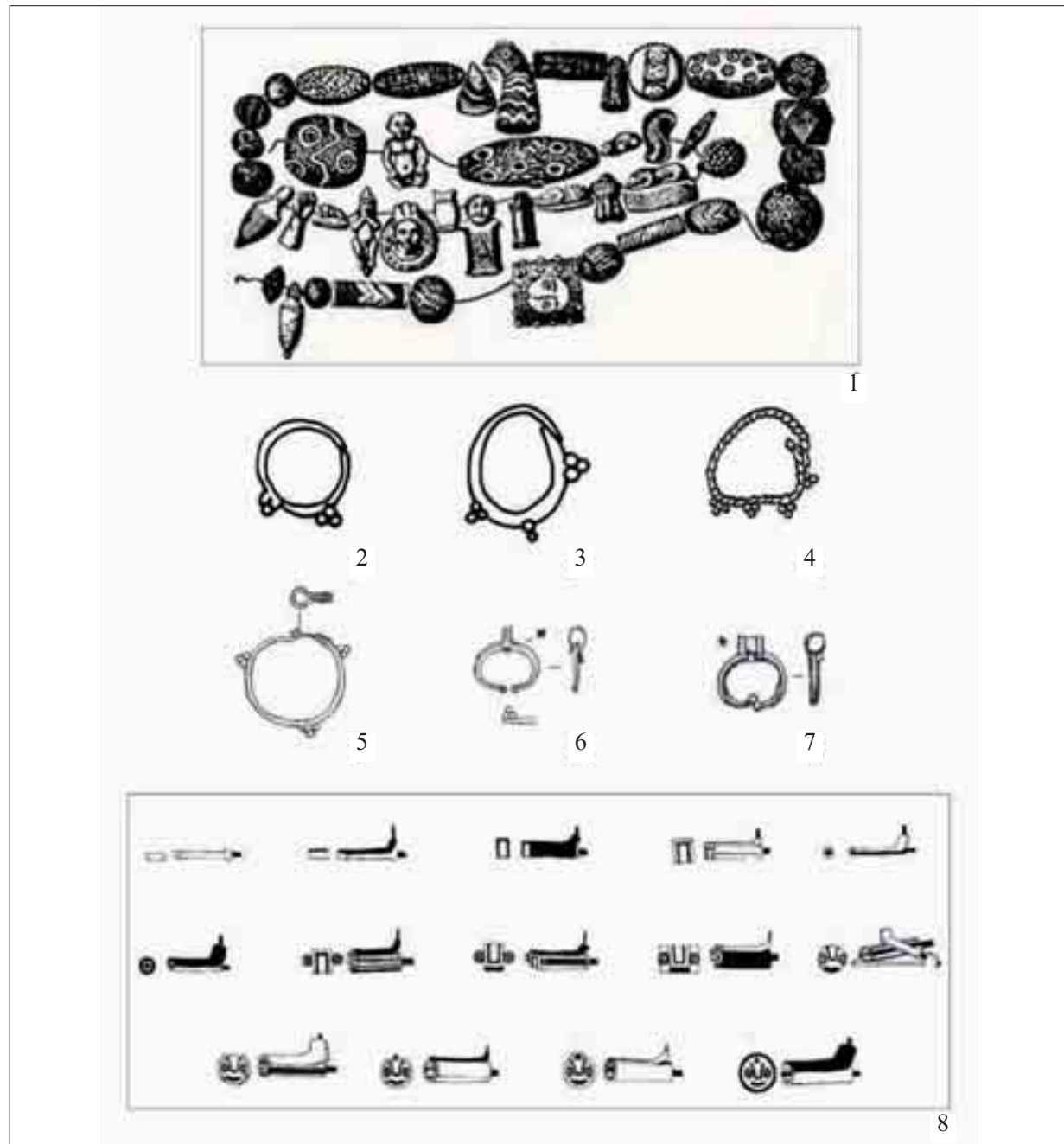

6. kép. 1–4: A 118. sír leletei; 5: Korsó, Hancăuți (MD) (BÂRCĂ 2006, Fig. 62. 8 nyomán);
 6: Korsó, Csertovickoje (RU) (BÂRCĂ 2006, Fig. 218 nyomán)
 Abb. 6. 1–4: Die Funde des Grabes 118; 5: Krug, Hancăuți (MD) (nach BÂRCĂ 2006, Fig. 62. 8);
 6: Krug, Csertovickoje (RU) (nach BÂRCĂ 2006, Fig. 218)

7. kép. Selling I. típusú gyöngyök. 1: Oberwinthertur (CH) (RÜTTI 1988, Taf. 26. 1905–1908 nyomán); 2: Cser-tovickoje (RU) (MEDVEGYEV 2007, Abb. 6. 26 nyomán); 3: Augst (CH) (RIHA 1990, 83 nyomán); 4: Lubowidz (PL) (TEMPELMANN MĄCZYŃSKA 1985, 61 nyomán); 5: Grebieten (RU) (PRASSOLOW-SKVORZOV 2016, Fig. 7a nyomán); 6: Herculaneum (I) (GORE 1984 nyomán); 7: Fekete-tenger északi partvidéke (ALEKSZEJEVA 1982 nyomán)

Abb. 7. Perlen vom Typ Selling I. 1: Oberwinthertur (CH) (nach RÜTTI 1988, Taf. 26. 1905–1908); 2: Csertovickoje (RU) (nach MEDVEGYEV 2007, Abb. 6. 26); 3: Augst (CH) (nach RIHA 1990, 83); 4: Lubowidz (PL) (nach TEMPELMANN MĄCZYŃSKA 1985, 61); 5: Grebieten (RU) (nach PRASSOLOW-SKVORZOV 2016, Fig. 7a); 6: Herculaneum (I) (nach GORE 1984); 7: Nördliches Küstengebiet des Schwarzen Meeres (nach ALEKSZEJEVA 1982)

8. kép. 1: Crepundium a Krim félszigetről (RU) (JOHNSTON 1909 nyomán). 2–5: Granuláció díszes fülbevalók. 2: Mocra 1. halom, 10. sír (UA) (BÁRCÁ 2006, Fig. 78. 4 nyomán); 3: Brăviceni 22. halom, 1. sír (MD) (BÁRCÁ 2006, Fig. 35. 4 nyomán); 4: Csertovickoje I, 3/42-es kurgán (RU) (MEDVEGYEV 2007, Abb. 4. 6 nyomán); 5: Uszty-Alma 618/3. sír (UA) (PUZDROVSZKIJ 2007, 151, puc. 126. 16 nyomán). 6–7: Granuláció díszes csüngők. 6: Uszty-Alma 619/3. sír (UA) (PUZDROVSZKIJ 2007, 152, puc. 126. 10 nyomán); 7: Uszty-Alma 772 sír (UA) (PUZDROVSZKIJ 2007, 152, puc. 126. 11 nyomán). 8: Készítés menete Volkmann alapján (VOLKMANN–THEUNE 2001, 527, Abb. 1. 3a nyomán). Abb. 8. 1: Crepundium aus der Krim (RU) (nach JOHNSTON 1909). 2–5: Ohrgehänge mit granulierter Verzierung. 2: Mocra Hügel 1, Grab 10 (UA) (nach BÁRCÁ 2006, Fig. 78. 4); 3: Brăviceni Hügel 22, Grab 1 (MD) (nach BÁRCÁ 2006, Fig. 35. 4); 4: Čertovickoje I, Kurgan 3/42 (RUS) (nach MEDVEGYEV 2007, Abb. 4. 6); 5: Uszty-Alma Grab 618/3 (UA) (nach PUZDROVSZKIJ 2007, 151, puc. 126. 16). 6–7: Anhänger mit granulierter Verzierung. 6: Uszty-Alma Grab 619/3 (UA) (nach PUZDROVSZKIJ 2007, 152, puc. 126. 10); 7: Uszty-Alma Grab 772 (UA) (nach PUZDROVSZKIJ 2007, 152, puc. 126. 11). 8: Der Herstellungsprozess nach A. Volkmann (nach VOLKMANN–THEUNE 2001, 527, Abb. 1. 3a)

9. kép. Selling I. típusú arcos gyöngyök elterjedési térképe. 1: Augst (CH) (RIHA 1990, Taf. 36. 1170); 2: Oberwinthertur (CH) (RÜTTI 1988, Taf. 26. 1905–1908); 3: Dunakeszi; 4: Magdalensberg (A) (CZURDA–RUTH 1979, Taf. 23); 5: Herculaneum (I) (GORE 1984); 6: Uherské Hradiště (CZ) (TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 61); 7: Leżnica Wielka (PL) (TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 61); 8: Lubowidz (PL) (STOUT 1986 Fig. 16; TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 61); 9: Malbork-Wielbark (PL) (TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 61); 10: Nowy Targ (PL) (STOUT 1986, Fig. 17; TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 61); 11: Szczecin Szczecin (PL) (TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 61); 12: Friesland, Wieuwerd (NL) (SELLING 1942, 26); 13: Friesland, Stiens (NL) (SELLING 1942, 26); 14: Meroe (SUD) (STOUT 1985, 286); 15: Čertovickoje (RU) (MEDVEGYEV 2007, Abb. 6. 26); 16: Róma környéke (I) (STOUT 1985, 285); 17–19: Pantikapaion (RU) (STOUT 1985, 287); 20: Kovalenko (RU) (SCHILTZ 2001, 257); 21: Tanais (RU) (STOUT 1985, 287); 22: Grebieten (RU) (PRASSOLOV–SKVORZOV 2016, Fig. 7a)

Abb. 9. Die Verbreitungskarte der Perlen vom Typ Selling I. 1: Augst (CH) (RIHA 1990, Taf. 36. 1170); 2: Oberwinthertur (CH) (RÜTTI 1988, Taf. 26. 1905–1908); 3: Dunakeszi (HU); 4: Magdalensberg (A) (CZURDA–RUTH 1979, Taf. 23); 5: Herculaneum (I) (GORE 1984); 6: Uherské Hradiště (CZ) (TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 61); 7: Leżnica Wielka (PL) (TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 61); 8: Lubowidz (PL) (STOUT 1986 Fig. 16; TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 61); 9: Malbork-Wielbark (PL) (TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 61); 10: Nowy Targ (PL) (STOUT 1986, Fig. 17; TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 61); 11: Szczecin Szczecin (TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 61); 12: Friesland, Wieuwerd (NL) (SELLING 1942, 26); 13: Friesland, Stiens (NL) (SELLING 1942, 26); 14: Meroe (SUD) (STOUT 1985, 286); 15: Čertovickoje (RU) (MEDVEGYEV 2007, Abb. 6. 26); 16: Die Umgebung von Rom (I) (STOUT 1985, 285); 17–19: Pantikapaion (RU) (STOUT 1985, 287); 20: Kovalenko (RU) (SCHILTZ 2001, 257); 21: Tanais (RU) (STOUT 1985, 287); 22: Grebieten (RU) (PRASSOLOV–SKVORZOV 2016, Fig. 7a)

A DUNAKESZI-SZÉKESDÜLŐ „D” TÖMB LELŐHELYRŐL ELŐKERÜLT 118. SÍR EMBERTANI JELLEMZÉSE

BUZÁR ÁGOTA* – BERNERT ZSOLT*

Absztrakt: Magányosan eltemetett, szarmata női csontváz antropológiai vizsgálatát végeztük el. A hiányzó bal kar, a mellkas és a csípő sérülései a halála környékén történtek (perimortem). A bal vállövön megfigyelhető vágásnyomok orvosi beavatkozásra utalhatnak. A sír utólagos bolygatását, sír rablását a vizsgálat során ki lehetett zárni.

Kulcsszavak: Dunakeszi-Székesdülő, szarmata, antropológia, amputáció, perimortem elváltozás

BEVEZETÉS

A szarmata elnevezés etnikailag és embertanilag is rendkívül összetett, alapvetően lovas-nomád, iráni nyelvcsaládhoz tartozó törzsek gyűjtőneve, akik több hullámban vándoroltak be a Kárpát-medencébe. A szarmata törzsek a Kr. e. 1. – Kr. u. 1. évezred fordulóján az Urál és a Kárpátok külső vonala közötti területet tartották fennhatóságuk alatt.

A Kr. u. 1. században, a Duna–Tisza közére elsőként a jazigok költöztek be a Fekete-tenger északi partvidékéről. Emlékanyaguk a szakirodalomban „aranyhorizontként” szerepel, utalva arra, hogy bolygatatlan sírjaik gazdagnak tűnnek a későbbi évszázadok rabolt, ezáltal szerényebb emlékanyagához képest.

A szarmaták kapcsolatát a Dunántúlon alapított Pannonia provinciával négy évszázadon át békés és háborús időszakok váltakozása jellemezte.¹

Az elmúlt évtizedek során embertanilag feldolgozott szarmata szériák vizsgálati eredményeit terjedelmi okokból itt nem részletezzük, ezek összefoglalását olvashatjuk Kocsis Kinga szakdolgozatában.²

Jelen munka szempontjából a szarmatákkal kapcsolatban a következő megállapítások a legfontosabbak: 1. A szarmaták embertanilag igen heterogének, a rövid (*brachykran*) koponyatípus a leggyakoribb. 2. A mongoloid típusú koponyák aránya alacsony. 3. A koponyatorzítás velük jelenik meg a Kárpát-medencében, de előfordulása ekkor még szórványos. 4. A nők átlagos termete mintegy 155 cm. 5. A csontmaradványok rendszerint rossz megtartásúak, ami a halott öltözetével függhet össze.

A DUNAKESZI-SZÉKESDÜLŐ „D” TÖMB 118. SÍR ANTROPOLÓGIAI JELLEMZÉSE

A 118. sírszámmal jelzett egyén csontmaradványait Korom Anita régész adta át embertani vizsgálatra 2015. november végén. A magányosan eltemetett sírba a gazdag (részben arany) mellékletek alapján a Kr. u. 1. század végén – 2. század elején élt egyént temettek.³ A csontmaradványok mosatlan állapotúak voltak. A mosás, tisztítás során a koponyát és az állkapcsot egybetartó földből, a jobb oldalról egy korong ala-

* Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tár, 1083 Budapest, Ludovika tér 2. buzar.agota@nhmus.hu; bernert.zsolt@nhmus.hu

¹ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1998.

² KOCSIS 2011.

³ A sír régészeti összefoglalása ugyanebben a kötetben található (KOROM 2018).

kú, középen átfűrt, kissé mállékony állagú gyöngy került elő. A csontok általános állapota/megtartása jó, csupán az *epifizisek* gyengébb szerkezetű területein sérült a csontok külső, kemény állománya (*substantia compacta*). Több, a régészeti feltáráshoz vagy az azt követő tároláshoz, szállításhoz köthető sérülést (*post-mortem*) figyeltünk meg, közülük a legkomolyabb, hogy a jobb felkarcsont középső területén kettétört. Ezeknek a *postmortalis* sérüléseknek a törési felszínei sokkal világosabb színűek, mint a csontok külső felszíne. A csontok színénél ki kell térnünk arra, hogy számos helyen megfigyelhetők zöld színű patinanyomok (jobb vállrégió, jobb bordák, jobb alkarcsontok közepe, bal állkapocstest, bal vállrégió). Ezek jól egybevágnek a régészeti leírásban említett mellékletekkel (tükör, karperec, bronzkarika). A sok halotti melléklet arra utal, hogy a vizsgált egyén a közösség megbecsült tagja lehetett.

A csontokat 2015.11.1. leltári számmal vettük nyilvántartásba. A koponya ép, az állkapocs ép, a vázcsontok hiányosak.

AZ ALKALMAZOTT MÓDSZEREK

A morfológiai nem meghatározásánál a koponyán 8, a *mandibulán* 4, a vázcsontokon 9 nemi dimorfizmust mutató anatómiai jelleget vettünk figyelembe.⁴ A biológiai életkort a *facies symphysialis ossis pubis* felszíni változásai⁵ és koponyavarratok csontosodásának mértéke⁶ alapján becsültük. Figyelembe vettük a bordák *sternalis* végének alakulását,⁷ valamint a maradó fogak gyökereiben a szervetlen anyagok demineralizációjának előrehaladottságát.⁸ Felhasználtuk továbbá a maradó fogak kopottságát is az életkor korcsoporti becslésére.⁹ A koponya- és vázcsont-méreteket és indexeket felvételében R. Martin és K. Saller¹⁰ munkáját követtük. Mindkét oldal végtagcsontjain vettünk fel méreteket.

ÁLTALÁNOS EMBERTANI ÉRTÉKELÉS

A csontváz morfológiai jellegei alapján a sírban egy nő nyugodott. A koponya és a vázcsontok is kifejezetten nőiesek, de a csípője férfiasan keskeny volt és a végtagok erőteljes izomtapadásai izmos testalkatról árulkodnak.

Életkora a nyitott koponyavarratok, az alig kopott fogazat, a borda *sternalis* végének és a *szimfizis* felszínének megjelenése alapján valószínűleg 30–35 év (*adultus*). Termete a combcsontok hosszából számítva 165 cm.

A koponya nagyon rövid, csaknem szélesebb a hosszánál. A homlok lapos, a nyakszirt széles és lapos. Az arckoponya jellemzői a kerek szemüreg (*orbita*), a közepesen széles orr, enyhe *alveolaris prognathia* és a közepesen mély *fossa canina*. Típusa szerint a pamíri és valamilyen mongoloid rassz keveréke, embertani szempontból keleti eredetű.

A koponya metrikus adatai: M1:159; M5:95; M8:151; M9:100; M10:136; M11:131; M12:113; M17:128; M20:113; M23:507; M40:90; M43:105; M45:135; M46:96; M47:121; M48:72; M51:40; M52:35; M54:25; M55:55; M62:47; M63:44; M65:130; M66:99; M69:28; M70:27; M71:66.

A vázcsontok *epifiziseinek* kismértékű töredezettsége miatt csak néhány vázcsont hosszúsága volt mérhető: bal *clavicula*: 145; jobb *clavicula*: 143; jobb *humerus*: 307; bal *femur*: 409; jobb *femur*: 415

⁴ ÉRY ET AL. 1963; ÉRY 1992.

⁵ TODD 1920.

⁶ NEMESKÉRI ET AL. 1960; MEINDL–LOVEJOY 1985.

⁷ ISCAN ET AL. 1984.

⁸ LAMENDIN ET AL. 1992.

⁹ ÉRY 1992; HUSZÁR–SCHRANZ 1976.

¹⁰ MARTIN–SALLER 1957.

A SÉRÜLÉSEK LEÍRÁSA

A magányosan előkerült lelet érdekessége, hogy a vázcsontok közül nemcsak néhány apróbb csont hiányzik – ami viszonylag gyakran előfordul –, hanem a teljes bal kar a kéz összes kéztő-, kézközépcsontjával és ujjperccével együtt, valamint a bal bordák közül az alsó hat és a teljes szegycsont. Szokványos esetben, amikor a holttestet kirabolják, a kisebb csontok a sírgödörben maradnak, és jelzik a végtag egykori jelenlétét. Amennyiben a rablás nem sokkal a temetés után következik be és a lágyrészek még összetartják a csontokat, a kisebb csontok is hiányoznak. Itt ezt a lehetőséget kizárhatjuk, mert a vállrégió nem mozdult ki, tehát a kart nem a sírgödörből rángatták ki. A bal és a jobb váll is a kulcscsontok helyzete alapján egészen hozzá volt szorítva a törzshöz, a holttest törzsét erősen körbetekerték (1. kép 1). A rablás ténye ellen szól a sírgödörben bolygatatlanul található számos melléklet és a rablójárat nyomának hiánya. A sírrablás tehát nagy valószínűséggel kizárható. Pont ez a két momentum keltette fel a régészek érdeklődését. A bal végtag és a bal bordasorozat részleges hiánya rejtélyes, de a bal lapocka ízületi felszíne alatti három vékony vágás (6, 7 és 10 mm hosszú) és a lapocka külső élén (*margo lateralis*) látható további apró vágások (1. kép 2), valamint az *acromion* nyúlvány letört állapota figyelemre méltó. Ezek a sérülések *perimortem* keletkezettek. A vágások felszínét és az *acromion* nyúlvány felszínét is zöld patina színezi, amit a bal kulcscsont alatt talált bronz karika okozott.

Mivel mindkét váll egyforma szorosan volt a test mellett, és a lapocka sérülései korabeli emberi beavatkozásnak tekinthetők, azt gondoljuk, hogy a bal kart a halál előtt amputálták. A bal oldali alsó bordák hiánya arra utalhat, hogy az amputációt egy komolyabb sérülés előzte meg. A bal oldali 4., 5. és 6. bordán több, nem gyógyult törés figyelhető meg, amelyek sötét törési felszíne arra utal, hogy ezek a régmúltban történtek (*perimortem*), szemben a jobb bordákon látható hasonló, de világos törésfelszínű ásatási sérülésekkel. A bal csípőlapát belső felszínén, egymástól 22 mm-re két apró lyuk látható (1. kép 3), amelyeket okozó erő a csont felszínét áttörte, és a betört csontdarabkákat a szivacsos állományba préselte; ezek még mindig ott vannak. Ez a sérülés is sötét felszínű. A két lyuk leginkább egy ragadozó állat szemfogainak a nyomára emlékeztet és a távolságuk alapján az aranyakál keverhető elsősorban gyanúba. Ami a halott testhelyzetéből és a csontjaiban található *postmortem*, illetve *perimortem* sérülésekből biztonsággal állítható az az, hogy a nőt a bal karja, a bal oldali alsó bordái és a szegycsontja nélkül temették el. Azt természetesen nem bizonyíthatjuk, hogy állattámadás vezetett a nő halálához, de valószínűnek látszik, hogy a temetés előtt ragadozók vagy dögevők tépték szét a bal hasüreg, a mellüreg és a bal kar egy részét.

IRODALOM

- ÉRY 1992: Éry K.: *Útmutató a csontvázleletek feldolgozásához (Posztgraduális szakképzés jegyzete) (Handbook of skeletal remain's investigation [Work-book of Postgradual Education in Physical Anthropology])*. Kézirat. Budapest 1992, 44.
- ÉRY ET AL. 1963: Éry K. – Kralovánszky A. – Nemeskéri J.: Történeti népeiségek rekonstrukciójának reprezentációja. *Anthropologiai Közlemények* 7 (1963) 41–90.
- HUSZÁR–SCHRANZ 1976: Huszár Gy. – Schranz D.: A fogszuvasodás elterjedése a Dunántúlon, az újkőkortól az újkorig (Die Zahnkaries in Transdanubien von der Neolithenzeit bis zur Neuzeit). *Fogorvosi Szemle* 45 (1976) 3–38.
- ISCAN ET AL. 1984: Iscan, M. Y. – Loth, S. – Wright, R.: Age estimation from the rib by phase analysis: White Males. *Journal of Forensic Sciences* 29 (1984) 1094–1104.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1998: Istvánovits E. – Kulcsár V.: Vázlat a szarmaták sztyeppeit történetéhez. In: *Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön*. Gyulai katalógusok 6. Szerk.: Havassy P. Gyula 1998, 1–32.

- KOCSIS 2011: Kocsis K.: *A római kori Barbarikum embertani kutatásainak eredményei*. Szakdolgozat. Budapest 2011, 1–147.
- KOROM 2018: Korom A.: Korai szarmata női sír Dunakeszi határából (Ein frühsarmatisches Frauengrab in der Gemarkung von Dunakeszi). In: *Relationes rerum – Régészeti Tanulmányok Nagy Margit tiszteletére (Relationes rerum – Archäologische Studien zu Ehren von Margit Nagy)*. Főszerk.: Korom A., szerk.: Balogh Cs. – Major B. – Türk A. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 10. Budapest 2018, 175–202.
- LAMENDINET AL. 1992: Lamendin, H. – Baccino, E. – Humbert, J. F. – Tavernier, J. C. – Nossintchouk, R. M. – Zerilli, A.: A Simple Technique for Age Estimation in Adult Corpses: The Two Criteria Dental Method. *Journal of Forensic Sciences* 37:5 (1992) 1373–1379.
- MARTIN–SALLER 1957: Martin, R. – Saller, K.: *Lehrbuch der Anthropologie* I. Stuttgart 1957, 426–596.
- MEINDL–LOVEJOY 1985: Meindl, R. S. – Lovejoy, C. O.: Ectocranial Suture Closure: A Revised Method for the Determination of Skeletal Age at Death Based on the Lateral–anterior Sutures. *American Journal of Physical Anthropology* 68 (1985) 57–66.
- NEMESKÉRI ET AL. 1960: Nemeskéri, J. – Harsányi, L. – Acsádi, Gy.: Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. *Anthropologischer Anzeiger* 24 (1960) 103–115.
- TODD 1920: Todd, T. W.: Age Changes in the Pubis Bone I. The Male White Pubis. *American Journal of Physical Anthropology* 3 (1920) 285–334.

DIE ANTHROPOLOGISCHE CHARAKTERISIERUNG DES IM GRAB 118 VON DUNAKESZI-SZÉKESDÚLÓ (KOM. PEST, UNGARN), BLOCK „D” FREIGELEGTE SKELETTES

Es wurde die anthropologische Untersuchung des in die frühsarmatische Periode des Karpatenbeckens datierbaren (Ende des 1. Jahrhunderts n. Chr. – Anfang des 2. Jahrhunderts n. Chr.) einzelnen Frauengrabes durchgeführt. Die Entwicklung der Insertionen weist auf eine langdauernde physische Aktivität hin. Die morphologischen Eigenschaften des Schädels weisen auf die östliche Herkunft der jungen Frau hin.

Die Analyse der Knochenreste unterstützte die archäologische Beobachtung, wonach die junge Frau ohne ihren linken Arm begraben wurde. Außer den Schnittpuren der einstigen Amputation konnten zahlreiche perimortale Bruchflächen auf den linksseitigen Rippen beobachtet werden. Beide winzige Löcher auf dem linken Beckenschaufel lassen auf den Anbiss eines Tieres schließen. Da diese Verletzungen nicht heilten, ist es anzunehmen, dass sie unmittelbar vor dem Tod entstanden. Der Zweck der Amputation könnte entweder die Lebensrettung oder die Plastik des zerstörten Bereiches nach dem Tod gewesen sein.

1. kép. Dunakeszi-Székesdűlő „D” tömb 118. sír. 1: Az ásatáson készült fotó (Reményi L. fényképe);
 2: A lapocka oldalsó élén látható vágásnyomok; 3: A bal medence belső felszínén megfigyelhető fognyomok
 Abb. 1. Grab 118 von Dunakeszi-Székesdűlő Block „D”. 1: Grabungsfoto (Foto: L. Reményi); 2: Schnittspuren auf
 der seitlichen Kante des Schulterblattes; 3: Zahnspuren auf der inneren Oberfläche des linken Beckenschaufels

A DUNAKESZI-SZÉKESDÜLŐN FELTÁRT KORAI SZARMATA SÍR ARANYLELETEINEK KÉZI RÖNTGENFLUORESZCENS ÉS ELEKTRON-MIKROSZONDÁS VIZSGÁLATA

MOZGAI VIKTÓRIA* – SZABÓ MÁTÉ* – MAY ZOLTÁN** – BAJNÓCZI BERNADETT*

Absztrakt: *A Dunakeszi-Székesdülőn feltárt szarmata női sír aranyleleteinek kémiai összetételét határoztuk meg roncsolásmentesen, kézi röntgenfluoreszcens spektrométerrel (hXRF) és elektron-mikroszondás vizsgálattal (EPMA). Az ékszerek többsége nagy tisztaságú (>98 tömeg%) aranyból készült, kivéve a nagyobb (17 tömeg%) ezüsttartalmú aranyötvözetből készült kerek flittereket, valamint két granulát a lunulán. A platinafém-zárványok és az ón hiánya alapján feltehetően elsődleges, teléres aranyat használhattak a tárgyak készítéséhez. A lunula akasztójának, valamint a lunula és a fülbevaló granulációs díszítésének rögzítéséhez rézsókat (ún. reakcióforrasztást) használhattak.*

Kulcsszavak: *szarmata, aranytárgyak, kézi XRF, elektron-mikroszonda, granuláció*

RÉGÉSZETI HÁTTÉR ÉS A VIZSGÁLT ARANYLELETEK

2004-ben, a Dunakeszi-Székesdülőn feltárt őskori telep délnyugati részén egy magányos, D–É tájolású szarmata női sír került elő.¹ Az előkelő származású asszony ruhájának nyakkivágását vagy kabátját vékony aranylemezből préselt kerek flitterek, a ruhaujját pedig háromszög alakú flitterek díszítették. A nyak körül karneol, borostyán és kalcedon gyöngyökből álló nyakláncot találtak, melynek közepén aranylemezes, granulációval díszített *lunula* függött. Egy másik, hosszabb nyakláncnak lehetett a része a mellkason talált fajansz oroszán gyöngy. A koponya alól, a nyaklánc összefogására szolgáló, zárt bronzkarika mellől került elő egy granulációval díszített aranyfülbevaló. Ennek párhuzamai számos korai szarmata anyagban megtalálhatók.² A sírban talált aranyleletek, a gyöngyök és a fajansz oroszán feltehetően pontuszi eredetűek. A sír az ékszergarnitúra összetétele alapján a Kr. u. 1. század végére – 2. század elejére datálható.³

Tanulmányunkban a sírban talált arany fülbevaló, az arany *lunula*, valamint három-három háromszög alakú és kerek aranyflitter (*1. kép*)⁴ archeometriai vizsgálatának eredményeit ismertetjük. A vizsgálatokhoz roncsolásmentes módszereket (kézi röntgenfluoreszcens spektrométer, hXRF és elektron-mikroszondás analízis, EPMA) alkalmaztunk. A kutatás célja: az aranytárgyak kémiai összetételének meghatározása, a nyersanyag aranyérc típusának (elsődleges vagy másodlagos érctelep) behatárolása, valamint a tárgyakon (a granulációhoz és a *lunula* akasztójához) alkalmazott rögzítési technika rekonstrukciója.

* MTA CsFK Földtani és Geokémiai Intézet, 1112 Budapest, Budaörsi út 45. mozgai.viktoria@csfk.mta.hu; bajnoczi.bernadett@csfk.mta.hu

** MTA TTK Anyag- és Környezetkémiai Intézet, 1117 Budapest, Magyar tudósok körútja 2.

¹ KOROM–REMÉNYI 2005, 205–206.

² KÖHEGYI 1982, 267–355; FARKAS 2000, 15–50.

³ A leletanyag régészeti értékelése a kötetben olvasható: KOROM 2018.

⁴ A leletanyag a Budapesti Történeti Múzeum Népvándorlás kori Gyűjteményének része. A leletek leltáriszáma: arany fülbevaló: BTM N 2011.2.118.10., arany *lunula*: BTM N 2011.2.118.12., háromszög alakú aranyflitterek: BTM N 2011.2.118.14., BTM N 2011.2.118.16., BTM N 2011.2.118.22., kerek aranyflitterek: BTM N 2011.2.118.7., BTM N 2011.2.118.8., BTM N 2011.2.118.9.

ARANYTÁRGYAK ARCHEOMETRIAI VIZSGÁLATÁNAK LEHETŐSÉGEI

Az arany fényes, sárga színű, nagy fényvisszaverő-képességű, könnyen alakítható, nyújtható, puha fém. Az ezüsttel és a platinafémekkel együtt a nemesfémek csoportját alkotja. Olvasztás vagy hőkezelés nélkül is könnyen alakítható, ezért nagy értékkel bírt és már az őskortól kezdve használták. A Kr.e. 4. évezred második felétől nemcsak másodlagos, folyóvízi torlatos telepekből nyerték ki az aranyat, hanem elsődleges kvarctelésekből is.⁵ Különböző bányászati, ércfinomítási és díszítési technikák fejlődtek ki, hogy minél jobb minőségű aranytárgyakat készíthessenek. Az arany ritkasága, nagy értéke miatt gyakran újrahasznosították, újraolvasztották a tárgyakat.⁶

Az aranytárgyak archeometriai kutatása, kémiai összetételük meghatározása többféle célból történhet: (1) a tárgyak osztályozására és összehasonlítására, (2) a felhasznált nyersanyag eredetének (provenienciájának) és (3) a tárgyak eredetiségének meghatározására.

A természetben leggyakrabban természetes formájában fordul elő, és gyakran ötvöződik egyéb elemekkel (ezüst, réz, platinafémek stb.).⁷ A természetben megtalálható arany rendszerint tartalmaz legalább 4–5% ezüstöt. Az ezüsttartalom széles tartományban változhat (5–50%, természetes arany-ezüst ötvözet).⁸ Az 50%-nál nagyobb ezüsttartalom szándékos ötvözés eredménye. Az elemi arany réztartalma nem haladja meg az 1%-ot, és 3%-nál nagyobb réztartalom már szándékos ötvözésnek tekinthető.⁹ Az arany vastartalma nem haladja meg az 5%-ot.

Az arany kevés nyomelemet tartalmaz, az oxidatív légkörben történő olvasztás során pedig el is veszíti nyomelemtartalmának jelentős részét. Az ezüsttel, rézzel való ötvözés megváltoztathatja az eredeti nyomelemtartalmát. Az aranytárgyak nyomelemtartalmának meghatározásához nagyon pontos és precíz analitikai módszerek szükségesek. A tárgyak nagy értéke miatt a mintavétel nagyon korlátozott, szinte lehetetlen. Különösen problémás ez a ppm vagy ppb mennyiségben kimutatandó, proveniencia szempontból fontos elemeknél, például az ólomnál, ónnál, platinafémeknél is. Az aranytárgyak ólomtartalma nagyon kicsi (~1 ppm), ezért – pl. az ezüstitárgyakkal ellentétben – az ólomizotóp-arányok meghatározása és értelmezése nehézkes lehet. A torlatarany jellemzően platinafém-zárványokat is tartalmaz, amelyeknek a kémiai és ozmiumizotóp-összetétele nagyon változatos lehet, emiatt a nyersanyag származási helyének meghatározásában korlátozottan használhatók.

Az aranytárgyak kémiai összetételének meghatározása többféle mintavételt igénylő, illetve nem igénylő, roncsolásos és roncsolásmentes analitikai módszerrel történhet, mint pl. energiadiszperzív röntgenfluoreszcens spektrometria (ED-XRF), pásztázó elektronmikroszkópia (SEM), elektron-mikroszkop (EMP), atomemissziós spektroszkópia (AES), atomabszorpciós spektroszkópia (AAS), részecske indukált röntgenemissziós spektrometria (PIXE), neutronaktivációs analízis (NAA), indukzív csatolású plazma optikai vagy atomemissziós spektrometria (ICP-OES/AES), indukzív csatolású plazma tömegspektrometria (ICP-MS).¹⁰

A jelen kutatásban ED-XRF és EMP technikát alkalmaztunk. Az ED-XRF technika legfőbb előnye a roncsolásmentesség mellett a hordozhatóság. Érzékenysége kisebb a mintavétellel járó technikáknál, így a nyomelemek meghatározása korlátozottan lehetséges. A kimutatási határok 500–1000 ppm közöttiek. Az ED-XRF méréseket kiegészítettük elektron-mikroszkopos vizsgálattal. Az elektron-mikroszkop a pásztázó elektronmikroszkóppal (SEM) analóg működésű, kimutatási határai hasonlóak, ha energiadisz-

⁵ STÖLLNER ET AL. 2008, 280; HAUPTMANN–KLEIN 2009, 76.

⁶ PERNICKA 2014, 159–162.

⁷ BUTTERMAN–AMEY 2005, 13; RAPP 2009, 147.

⁸ CRADDOCK 1995, 111.

⁹ CRADDOCK 1995, 111.

¹⁰ MEYERS 1969, 67–83; HARTMANN 1970; HARTMANN 1982; FERREIRA–GIL 1981, 189–199; WATLING ET AL. 1994, 205–219; GONDONNEAU–GUERRA 1999, 262–270; GUERRA–CALLIGARO 2003, 1528–1529; GUERRA–CALLIGARO 2004, 1199–1208; GUERRA 2008, 317–327; STANDISH ET AL. 2014, 209–211.

perzív spektrométerrel (EDS) történik az elemzés. A pásztázó elektron-mikroszkópos/elektron-mikroszondás vizsgálat előnye, hogy nagy nagyítású képek és elem térképek készíthetők, gyors pontméréseket végezhetünk és jól tanulmányozhatók a tárgyak részletei, melyek a készítése technikához is adatokat adnak. A visszaszórtelektron- (BSE) képek a kémiai és az orientációs különbségekről, a szekunderelektron- (SE) képek a felszíni morfológiáról adnak információt. Korlátozó tényező a mintakamra mérete, így a mintavétel nélkül vizsgálható tárgyak száma. Mind az ED-XRF, mind a pásztázó elektron-mikroszkópos/elektron-mikroszondás vizsgálat felületi módszer – jóllehet az XRF-nél a gerjesztő röntgensugárzás behatolási mélysége nagyobb –, azaz a tárgy vékony felszíni rétegéről adnak kémiai összetételi információt. Az összetételi információ elemenként eltérő mélységből származik a különböző ötvözetekben. Például 80% aranyat, 15% ezüstöt és 5% rezet tartalmazó aranyötvözetnél az ón karakterisztikus röntgensugárzása $\sim 36 \mu\text{m}$, az ezüsté $\sim 25 \mu\text{m}$, az ólomé $\sim 11 \mu\text{m}$, az aranyé $\sim 8,3 \mu\text{m}$, míg a rézé $\sim 5,6 \mu\text{m}$ mélységből származik az XRF mérésnél. EDS elemzéseknél még kisebb mélységig ($\sim 5 \mu\text{m}$) hatol be az elektronsugár.¹¹ Ezért nagyon fontos tudni, hogy jelen van-e és milyen vastagságban felszíni, korróziós réteg, amelynek összetétele eltér a tárgy fő tömegének összetételétől. Aranytárgyaknál ez különösen nagy problémát jelenthet, hisz nem látható vastag korróziós réteg a felszínükön. A tiszta arany jól ellenáll a korróziós folyamatoknak, azonban a régészeti aranytárgyak általában tartalmaznak egyéb elemeket is (ezüst, réz). Ezek a kevésbé nemes elemek a korróziós folyamatokban eltávozhatnak a felszíni rétegből, ami az arany felszíni dúsulásához vezet; emiatt a felületi módszerekkel akár 10 relatív tömeg%-kal kevesebb ezüstöt, és akár 30–40 relatív tömeg%-kal kevesebb rezet detektálhatunk a tárgy tömeges összetételéhez képest. A fenti probléma általában kiküszöbölhető, ha a tárgy felületét kis területen megpolírozzuk vagy vékony karcot ejtünk, eltávolítva a felszíni, korrodált réteget, majd a felszín alatti részt újramérjük, s ezt a folyamatot addig ismétljük, míg állandó kémiai összetételt kapunk, ami a tárgy eredeti kémiai összetételének tekinthető.¹² Ez az eljárás extrém vastag ($>50 \mu\text{m}$) felszíni rétegnél már nehezen alkalmazható.¹³ A tárgyak alakja, geometriája szintén befolyásolhatja a mérések pontosságát, hisz a fenti vizsgálati módszereket eredetileg polírozott, sík felületek mérésére tervezték. A XRF mérésnél az ideálistól való $\pm 30^\circ$ szögeltérés a kémiai összetételben az átlagtól való 1σ eltéréseken belül van, azonban az ívelt-hajlott felszín EDS mérésénél már az az ideálistól való $\pm 15^\circ$ szögeltérés is jelentős mérési hibát okoz. A szög növekedésével nagyobb ezüsttartalmakat mérünk, míg a szög csökkenésével kisebb ezüsttartalmakat kapunk. Az ezüst koncentrációjának mérését jobban befolyásolja ez a hatás, mint a rézé.¹⁴

ALKALMAZOTT ANALITIKAI MÓDSZEREK

A tárgyak mintaelőkészítés és mintavétel nélküli, roncsolásmentes kémiai elemzését kétféle módszerrel végeztük. Minden tárgyat megmértünk kézi röntgenfluoreszcens (hXRF) spektrométerrel (Thermo Scientific Niton Xl3t GOLDD+ típus, Peltier hűtés, Ag anódos, 50 kV-os röntgensugárforrás, energiadiszperzív, Large Drift detektor (LDD) 180 eV felbontással). Az alábbi fő-, mellék- és nyomelemek koncentrációját határoztuk meg: Au, Ag, Cu, Fe, Pd, Sn, Sb, Nb, Bi, Pb, Co, Ni, Zn, Cd, Mn, Cr és Ti. Minden ponton kétféle, gyárilag beépített kalibrációval mértünk (általános ötvözet, „General Metals” és nemesfém, „Precious Metals” kalibrációs csomagokkal) 40–45 és 60–90 másodperces mérési idővel. A mérési terület 8 mm (háromszög alakú és kerek flitterek) vagy 3 mm (fülbevaló és *lunula*) átmérőjű kör. Az adatok 100%-ra normáltak. A háromszög és a kerek flittereket 2–2 ponton, az arany fülbevalót 4 ponton, míg az arany *lunulát* 3 ponton mértük meg.

¹¹ TATE 1986, 20; BLAKELOCK 2016, 914.

¹² TATE 1986, 22–23; BLAKELOCK 2016, 918–919.

¹³ TATE 1986, 22–23.

¹⁴ BLAKELOCK 2016, 915.

Néhány tárgyat nagy nagyításban elektron-mikroszondával tanulmányoztunk, amellyel a főelem-koncentrációt (Au, Ag és Cu) is meghatároztuk (JEOL Superprobe-733 gyártmány, Oxford Instruments INCA Energy 200 típusú energiadiszperzív (EDS) detektor, 20 kV gyorsító feszültség és 6 nA mintaáram). Pontelemzéseket és területi méréseket ($120\text{ }\mu\text{m} \times 120\text{ }\mu\text{m}$ -től $3\text{ mm} \times 3\text{ mm}$ -ig) is végeztünk. A kvantitatív elemzésekhez az alábbi sztenderdeket használtuk: ezüst-szulfid (Ag_2S), réz és arany. A mérési idő 90 másodperc (pontelemzések) és 5 perc (területi mérések) volt. A 95 tömeg% alatti és 105 tömeg% fölötti összkoncentrációjú méréseket az értékelésnél nem vettük figyelembe.

EREDMÉNYEK

KÉZI XRF ELEMZÉSEK

Mindhárom háromszög alakú flitter nagy tisztaságú aranyból (99,2–99,4 tömeg%) készült (2. kép 1). Az arany mellett az alábbi mellékelemeket mutattuk ki: ezüst (0,5 tömeg%) és vas (0,04–0,09 tömeg%); a réz mennyisége kimutatási határ alatti. Az elő- és hátlap összetételében nincs mérhető különbség.

A három kerek flitter kevesebb aranyat és több ezüstöt tartalmaz (81,8–82,3 tömeg% arany és 16,7–17,1 tömeg% ezüst), mint a háromszög alakúak (2. kép 1). Emellett 0,8–1,0 tömeg% rezet, legfeljebb 0,05 tömeg% vasat, 0,09–0,1 tömeg% bizmutot és 0,02 tömeg% ólmot mutattunk ki. Az elő- és hátlap összetételében nincs mérhető különbség.

A *lunula* összetétele eltér az elő- és a hátoldalán. Az előlapon nagyobb réztartalmat mértünk (97,9 tömeg% arany, 1,9 tömeg% réz, az ezüst mennyisége kimutatási határ alatti), mint a hátoldalon, ahol az ezüst is megjelenik, viszont kevesebb a réz (99,6 tömeg% arany, 0,03–0,06 tömeg% réz, 0,08–0,15 tömeg% ezüst). Az elő- és hátoldal vastartalma közt nincs különbség (0,14–0,19 tömeg%; 2. kép 1).

A fülbevalót több ponton megmértük (karika és granuláció), inhomogén összetételt találtunk (2. kép 1). Az aranytartalom 98,0 és 99,1 tömeg%, a réztartalom 0,4 és 1,5 tömeg% közötti. Az ezüst- és vastartalom kisebb ingadozást mutat (0,08–0,14 tömeg% ezüst, 0,26–0,38 tömeg% vas).

ELEKTRON-MIKROSZONDÁS ELEMZÉSEK

Az elemzések igazolták a hXRF vizsgálattal kapott eredményeket, nevezetesen: a háromszög alakú flitterek nagy tisztaságú aranyból készültek (az arany mellett néhány mérési pontban 1% ezüstöt mutattunk ki), míg a kerek flitterek ezüstartalma nagyobb (5–19 tömeg%), és az egyik kerek flitter 0,8–1,3 tömeg% rezet is tartalmaz (2. kép 2; 3. kép). A visszaszórtelektron-képek alapján a flitterek kalapálással készültek, a rögzítésükhöz használt lyukat az erre a célra való hegyes szerszámmal ütötték át (4. kép 1, 4.).

A *lunula* karikája nagy tisztaságú aranyból készült, a hXRF mérésekkel összhangban az előlapján detektáltunk rezet (~1%), míg a hátlapon nem. A granulációs díszítés közül kettő anyaga megegyezik a karika anyagával, a másik két granula (bal alsó és bal felső) több ezüstöt tartalmaz (~5–12 tömeg%) (1. kép 7; 3. kép 5). A granulációs díszítés és a *lunula* akasztójának rögzítési módja jól látszik a szekunder- és a visszaszórtelektron-képeken, így pl. a granulák és a karika összeolvadása a találkozási pontoknál (5. kép 4, 5). Az akasztó rögzítésénél 0,8–1 tömeg% rezet, míg a granuláció rögzítésénél 0,8 tömeg% rezet mutattunk ki.

A fülbevaló szintén nagy tisztaságú aranyból készült, a granulációs díszítés anyaga megegyezik a karika anyagával (1. kép 8; 3. kép 6). A granulák egymással és a karikával a találkozási pontoknál összeolvadtak (5. kép 1–2). A granuláció rögzítésénél esetenként 1–1,5 tömeg% rezet mutattunk ki.

Platinafém-zárványokat egyik tárgyban sem találtunk.

DISZKUSSZIÓ

Az aranytárgyak hXRF és elektron-mikroszondás elemzése – figyelembe véve, hogy mindkettő felszíni elemzési módszer, és mintaelőkészítést nem alkalmazhattunk – hasonló eredményt mutatott, amelyek szerint a kerek flitterek eltérő, nagyobb ezüsttartalmú (17 tömeg% a hXRF vizsgálatok alapján) aranyötvözetből készültek, mint a többi, nagy tisztaságú (>98 tömeg%) aranyból készült tárgy. Különbséget találtunk továbbá a *lunula* karikája és egyes granulái között, az utóbbiak közül kettő több ezüstöt tartalmaz (5–12 tömeg% az elektron-mikroszondás elemzések szerint), hasonló eltérést viszont nem találtunk a fülbevaló karikájának és granuláinak ezüsttartalma között.

A tárgyak közül a háromszög alakú flitterek, a *lunula* karikája és két granulája, valamint a fülbevaló anyagában nem mutatható ki vagy nagyon kicsi az ezüsttartalom (jellemzően $\leq 0,5\%$), vagyis a természetben megjelenő arany (természetes aranyötvözet) ezüsttartalmától (5–50%) eltér. Mindez ércfinomítási eljárásra, cementációra (sófolymatra vagy kénfolymatra), esetleg amalgamációra utalhat, amelyekkel el tudták távolítani az arany ezüsttartalmát.¹⁵ A nagyobb ezüsttartalmú kerek flitterek értékei beleillenek a természetben megjelenő arany összetételi tartományába; további vizsgálatokat igényel annak megállapítása, hogy összetételük szándékos ötvözés eredménye-e.

Az elemzett aranytárgyak nem tartalmaznak platinafém-zárványokat. Ezek hiánya többféleképpen értelmezhető: (1) az aranyat nem torlatos telepekből bányászták vagy (2) olyan torlatos telepből származik, ami nem tartalmazott platinafém-zárványokat, vagy (3) az aranyat kézi szortírozással gyűjtötték, így nem került platinafém-zárvány a bányászott aranyba.¹⁶

A kerek flitterekben és a *lunula* előlapján hordozható röntgenfluoreszcens spektrométerrel 0,8–1,9% réztartalmat mértünk. Ez a réztartalom nem változtatja meg az arany fizikai tulajdonságait, vagy a színét (2. kép 2), ezért szennyezésnek és nem tudatos adagolás eredményének tekinthető. Egyrészt a természetben előforduló arany is tartalmaz rezt (ritkán 1%-nál nagyobb mennyiségben), másrészt a folyóvízi torlatos aranytelepekben előfordulhatnak különféle rézszárványok, melyek a bányászat során bekekerülhetnek az ércanyagba.¹⁷ A *lunula* hátlapján kevesebb rezt mutattunk ki, mint az előlapján (kimutatási határ alatt, illetve $\sim 1\%$ réz az elektron-mikroszondás elemzések szerint). Az eltérés oka a különböző mértékű korrózió kivül – ami a hátoldalon szelektíven eltávolíthatta a rezt – az előoldalon a granuláció rögzítéséhez használt forrasztanyagból (ld. lentebb), valamint a mérési geometriából (az előoldal görbültségéből) is adódhat.

A természetes és a kassziterit (ón-oxid) szintén együtt jelenhet meg torlatos telepekben, emiatt az aranytárgyak óntartalma torlatos eredetre utalhat. A vizsgált aranytárgyakban nem mutattuk ki ón jelenlétét, azonban ez nem jelenti azt, hogy nem származhat torlatos telepből az arany, mivel az ón oxidatív légkörben történő olvasztás során eltávozik.¹⁸

Szarmata aranytárgy kémiai összetételét közlő tanulmány – tudomásunk szerint – alig készült. Egy késő szarmata (Kr. u. 2–3. századi) temetkezés (Pokrovka, RUS) 17 aranytárgyának kémiai összetételét határozták meg ICP-OES és ICP-MS módszerekkel.¹⁹ A tárgyak kisebb aranytartalmat (84,0–94,1%) és nagyobb réztartalmat (1,95–5,94%) mutattak 0,20–7,51% ezüsttartalom mellett, mint a dunakeszi leletek. A pokrovkai tárgyakban négyféle összetételű aranyötvözetet mutattak ki, amelyből kettőt a 3%-nál nagyobb réztartalom alapján tudatos ötvözés eredményének tekintettek; a platinatartalom alapján pedig két tárgy aranyát az Urálból származtatták.²⁰

¹⁵ TYLECOTE 1962, 2–7; FORBES 1971, 173–181; CRADDOCK 1995, 115–119; RAMAGE–CRADDOCK 2000, 27–53.

¹⁶ OGDEN 1977, 70.

¹⁷ PERNICKA 2014, 159–162.

¹⁸ LEHMANN ET AL. 2014, 242–244; LEUSCH ET AL. 2014, 170.

¹⁹ HALL ET AL. 1998, 545.

²⁰ HALL ET AL. 1998, 548–551.

A *lunulát* és a fülbevalót granuláció díszíti. Ez a díszítési mód széles körben elterjedt a Mediterráneumban, legnagyobb mesterei az etruszkok voltak.²¹ A legkorábbi granulációs díszítés Ur városából ismert (Kr. e. 2560–2500). Leggyakrabban aranytárgyak díszítésére használták, de ismertek granulációval díszített ezüst- (Szíria: Kr. e. 2370–2200; Görögország, Közép- és Észak-Európa: Kr. e. 7. század – Kr. u. 12. század) és réztárgyak (Spanyolország, Kr. u. 15. század) is.²² A granulák (golyócskák) mérete változatos. A legkisebb ismert 0,14 mm átmérőjű (etruszk porgranuláció), míg a legnagyobb több mm átmérőjű (avar ötvösmunka Magyarországról, 9. század).²³ A *lunulát* (5. kép 5–6) és a fülbevalót (5. kép 1–2) 1–1,5 mm átmérőjű golyócskák díszítik. Több granulációtípus is elkülöníthető: különálló vagy pontgranuláció, lineáris granuláció, tömeges vagy mezőgranuláció, klaszter vagy szőlőszerű granuláció.²⁴ A *lunulát* és a fülbevalót pont-, illetve klasztergranuláció díszíti.

A granuláció formai gazdagsága több technikai problémát is felvet: hogyan készítették ezeket az apró golyócskákat, ráadásul ilyen nagy számban; hogyan helyezték rá és forrasztották a díszítendő felületre? Rögzítésük alapján a különböző korszakok, kultúrák granulációs díszítése két csoportba sorolható. Egyes tárgyaknál kimutatható „fémese” forrasztás (arany-ezüst-réz ötvözet) a rögzítési pontokban,²⁵ míg más tárgyaknál nem mutattak ki forrasztótvözetet.²⁶ Az utóbbi tárgyaknál „nemfémese” (kolloid) forrasztást használtak,²⁷ amely régészeti tárgyak vizsgálata és modern kísérleti munkák alapján az alábbi módon készülhetett: Rézvegyületet (malachit $[\text{Cu}_2\text{CO}_3(\text{OH})_2]$, azurit $[\text{Cu}_3(\text{CO}_3)_2(\text{OH})_2]$, réz-oxidok [kuprit, Cu_2O és tenorit, CuO keveréke], verdigris [réz-acetát-pentahidrát, $\text{Cu}(\text{CH}_3\text{CO}_2)_2 \times 5\text{H}_2\text{O}$], vitriol [réz-szulfát-pentahidrát, $\text{CuSO}_4 \times 5\text{H}_2\text{O}$], réz-hidroxidot $[\text{Cu}(\text{OH})_2]$) szerves ragasztóanyaggal (pl. glutin-nyv, tragantmézga, halenyv, arabmézga) és vízzel összekeverték, majd ezzel az anyaggal rögzítették az aranygolyócskákat. Ezután a tárgyat faszén ágyon lassan hevítették, ami redukív környezetet biztosított. A szerves anyag szén-dioxid formájában eltávozott, a réz-vegyület pedig fémrézzé redukálódott. A réz az arannyal ötvözetet alkotott, így rögzítve a golyócskát az alaphoz.²⁸ A *lunula* és a fülbevaló granuláinak rögzítésénél megjelenő kis mennyiségű réz (0,8–1,5 tömeg%) és az ezüst hiánya a „nemfémese” forrasztáshoz utal.

Ókori aranytárgyak készítése során alapvetően háromféle forrasztási technikát használtak: (1) forrasztóanyag nélküli forrasztás, (2) keményforrasztás, reakcióforrasztás vagy diffúziós forrasztás (eng. *reaction soldering*, *diffusion bonding*), (3) rézforrasztás (eng. *brazing*).²⁹ A *lunula* akasztójának rögzítésénél mért réztartalom (0,8–1 tömeg%) reakcióforrasztásra utal (rézforrasztás alkalmazásakor a mértnél nagyobb réz- és ezüsttartalom várható), azaz az akasztót külön rögzítették a tárgyhoz és nem egyben öntötték ki vele. Az eljárás hasonlít a granulációs díszítés rögzítéséhez. A forrasztáshoz különféle rézsókat (malachit- vagy azuritpor) használtak,

²¹ WOLTERS 1981, 119; GUERRA 2008a, 479–489; RASTRELLI ET AL. 2009, 357–364; NESTLER–FOMIGLI 2010.

²² WOLTERS 1981, 120.

²³ WOLTERS 1981, 120.

²⁴ WOLTERS 1981, 120–122.

²⁵ Egyiptomi Középbírodalom (Kr. e. 19. század), Irán a pártus időszak végétől (Kr. u. 1–2. század), őskori Észak- és Közép-Európa (Kr. e. 6. század–Kr. u. 4. század), császárkori Római Birodalom (Kr. u. 2–3. század), Bizánci Birodalom (Kr. u. 3–11. század), népvándorlás kori Észak-Európa (Kr. u. 4–7. század), Közép- és Dél-Európa (középkortól napjainkig) (WOLTERS 1981, 122).

²⁶ Mezopotámia (Kr. e. 2500), Szíria (Kr. e. 2370-től), Trója (Kr. e. 2350–2100), Transzkaukázus (Kr. e. 2128-tól), Egyiptom (Kr. e. 18. századtól), középső minószi kori Kréta (Kr. e. 18. század), Palesztina a középső bronzkortól (Kr. e. 1625-től), Irán (Kr. e. 16. századtól), Görögország a kora mükénéi kortól (Kr. e. 16. század), Ciprus (Kr. e. 1550-től), etruszkok (Kr. e. 7. századtól) (WOLTERS 1981, 122, 124).

²⁷ WOLTERS 1981, 125–127.

²⁸ MARYON 1949, 110–113; UNTRACHT 1968, 202–207; WOLTERS 1981, 124–127; OBERFRANK 1986, 30–32; GUERRA–CALLIGARO 2003, 1530–1531.

²⁹ DUVAL ET AL. 1989, 5–13; GUERRA–CALLIGARO 2003, 1529–1530; TROALEN ET AL. 2009, 116–117; LEMASSON ET AL. 2015, 283–284.

amit folyósítószerrel (általában bórax) keverték össze. Ezt a keveréket vitték fel az összeforrasztani kívánt felületre. Ezután melegítették, és ügyeltek arra, hogy a rögzíteni kívánt részek ne olvadjanak meg.³⁰

ÖSSZEFOGLALÁS

Az ékszerek anyaga nagy tisztaságú arany, kivéve a nagyobb ezüsttartalmú aranyötvözetből készült kerek flittereket és két granulát a *lunulán*. A *lunula* akasztójánál, valamint a *lunula* és fülbevaló granulációs díszítésének rögzítésénél rézsók (úgynevezett reakcióforrasztás) alkalmazása valószínűsíthető.

A tárgyak készítéséhez felhasznált arany eredetének (bányahelyének) behatárolásához – amennyiben nem újrahasznosított az anyag – szükséges lenne az egyes tárgyak nyomelem- és ólomizotóp-összetételének lézeralblációs induktív csatolású tömegspektrométeres (LA-ICP-MS) vizsgálattal történő meghatározása. A platinafém-zárványok és az ón hiánya alapján elsődleges, teléres aranyat vagy ónt és platinafém-zárványokat nem tartalmazó torlatos aranyat használhattak a tárgyak készítéséhez.

IRODALOM

- BLAKELOCK 2016: Blakelock, E. S.: Never judge a gold object by its surface analysis: a study of surface phenomena in a selection of gold objects from the Staffordshire Hoard. *Archaeometry* 58:6 (2016) 912–929.
- BUTTERMAN–AMEY 2005: Butterman, W. C. – Amey III, E. B.: *Mineral commodity profiles – Gold*. Open File Report 02-303. USGS, Reston, Virginia 2005.
- CRADDOCK 1995: Craddock, P. T.: *Early metal mining and production*. Edinburgh 1995.
- DUVAL ET AL. 1989: Duval, A. R. – Eluere, C. – Hurtel, L. P.: Joining techniques in ancient gold jewellery. *Jewellery Studies* 3 (1989) 5–13.
- FARKAS 2000: Farkas Cs.: Kora szarmata sírok Füzesabony határában (Füzesabony-Kastély dűlő I.). In: *A Népvándorlaskor Kutatóinak Kilencedik Konferenciája*. Heves Megyei Régészeti Közlemények 2. Szerk.: Petercsák T. – Váradi A. Eger 2000, 15–50.
- FERREIRA–GIL 1981: Ferreira, G. – Gil, F. B.: Elemental analysis of gold coins by PIXE. *Archaeometry* 23:2 (1981) 189–199.
- FORBES 1971: Forbes, R. J.: *Early metallurgy, the smith and his tools; gold, silver and lead, zinc and brass*. Studies in ancient technology VIII – Metallurgy in Antiquity Part 1. Leiden 1971.
- GONDONNEAU–GUERRA 1999: Gondonneau, A. – Guerra, M. F.: The analysis of gold by ICP-MS with a UV laser. Application to the study of the gold currency of the Muslim West Africa. In: *Metals in Antiquity*. British Archaeological Reports International Series 792 (1999) 262–270.
- GUERRA 2008: Guerra, M. F.: An overview on the ancient goldsmith's skill and the circulation of gold in the past: the role of X-ray based techniques. *X-ray Spectrometry* 37 (2008) 317–327.
- GUERRA 2008a: Guerra, M. F.: Etruscan gold jewellery: genuine, restored or pastiche? In: *Actas del VII Congreso Ibérico de Arqueometría*. Eds.: Rovira Llorens, S. – García-Heras, M. – Gener Moret, M. – Montero Ruiz, I. Madrid 2008, 479–489.
- GUERRA–CALLIGARO 2003: Guerra, M. F. – Calligaro, T.: Gold cultural heritage objects: a review of studies of provenance and manufacturing technologies. *Measurement Science and Technology* 14 (2003) 1527–1537.

³⁰ MARYON 1949, 107–115; UNTRACHT 1968, 172–173; OBERFRANK 1986, 28–29; RAUB 1996, 27–30; GUERRA–CALLIGARO 2003, 1529–1530.

- GUERRA–CALLIGARO 2004: Guerra, M. F. – Calligaro, T.: Gold traces to trace gold. *Journal of Archaeological Science* 31 (2004) 1199–1208.
- HALL ET AL. 1998: Hall, M. E. – Brimmer, S. P. – Li, F.-H. – Yablonsky, L.: ICP-MS and ICP-OES studies of gold from a Late Sarmatian burial. *Journal of Archaeological Science* 25 (1998) 545–552.
- HARTMANN 1970: Hartmann, A.: *Prähistorische Goldfunde aus Europa II. Spektralanalytische Untersuchungen und deren Auswertung*. Studien zu den Anfängender Metallurgie 3. Berlin 1970.
- HARTMANN 1982: Hartmann, A.: *Prähistorische Goldfunde aus Europa II*. Studien zu den Anfängen der Metallurgie 5. Berlin 1982.
- HAUPTMANN–KLEIN 2009: Hauptmann, A. – Klein, S.: Bronze Age gold in Southern Georgia. *Archéo Sciences, revue d'archéométrie* 33 (2009) 75–82.
- KOROM 2018: Korom A.: Korai szarmata női sír Dunakeszi határából (Ein frühsarmatisches Frauengrab in der Gemarkung von Dunakeszi [Kom. Pest]). In: *Relationes rerum – Tanulmányok Nagy Margit tiszteletére (Relationes rerum – Archäologische Studien zu Ehren Margit Nagy)*. Főszerk.: Korom A., szerk.: Balogh Cs. – Major B. – Türk A. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 10. Budapest 2018, 175–202.
- KOROM–REMÉNYI 2005: Korom A. – Reményi L.: Újabb régészeti kutatások Dunakeszi-Székesdülön. *Aquincumi Füzetek* 11 (2005) 197–209.
- KÖHEGYI 1982: Köhegyi M.: Kora szarmata aranyleletes női sírok az Alföldön (Frühsarmatische Frauengräber mit Goldfunden in der Grossen Ungarischen Tiefebene). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1982 (1985) 267–355.
- LEHMANN ET AL. 2014: Lehmann, R. – Fellenger, D. – Vogt, C.: Modern metal analysis of Bronze Age gold in Lower Saxony by using laser ablation mass spectrometry (ns-LA-ICP-QMS and fs-LA-ICP-MCMS) and portable X-ray fluorescence (pXRF). In: *Metalle der Macht – Frühes Gold und Silber. Metals of power – Early gold and silver* 6. *Mitteldeutscher Archäologentag vom 17. bis 19. Oktober 2013 in Halle (Saale) – 6th Archaeological Conference of Central Germany, October 17–19, 2013 in Halle (Saale)*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 11:1. Eds.: Meller, H. H. – Risch, R. – Pernicka, E. Halle (Saale) 2014, 237–246.
- LEMASSON ET AL. 2015: Lemasson, Q. – Moignard, B. – Pacheco, C. – Pichon, L. – Guerra, M. F.: Fast mapping of gold jewellery from ancient Egypt with PIXE: Searching for hard-solders and PGE inclusions. *Talanta* 143 (2015) 279–286.
- LEUSCH ET AL. 2014: Leusch, E. – Pernicka, E. – Armbruster, B.: Chalcolithic gold from Varna – Provenance, circulation, processing and function. In: *Metalle der Macht – Frühes Gold und Silber. Metals of power – Early gold and silver* 6. *Mitteldeutscher Archäologentag vom 17. bis 19. Oktober 2013 in Halle (Saale) – 6th Archaeological Conference of Central Germany, October 17–19, 2013 in Halle (Saale)*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 11:1. Eds.: Meller, H. H. – Risch, R. – Pernicka, E. Halle (Saale) 2014, 165–182.
- LEUSER 1949: Leuser, J.: Über die Besonderheitender Edelmetalllegierungen im Schmuckgewerbe. *Metall* 3 (1949) 105–110.
- MARYON 1949: Maryon, H.: Metal working in the Ancient World. *American Journal of Archaeology* 53:2 (1949) 93–125.
- MEYERS 1969: Meyers, P.: Non-destructive activation analysis of ancient coins using charged particles and fast neutrons. *Archaeometry* 11:1 (1969) 67–83.
- NESTLER–FOMIGLI 2010: Nestler, G. – Fomigli, E.: *Etruscan granulation. An ancient art of goldsmithing*. Brunswick (Maine) 2010.
- OBERFRANK 1986: Oberfrank F.: *Az aranyművesség története*. Budapest 1986.
- OGDEN 1977: Ogden, J. M.: Platinum group metal inclusions in ancient gold artifacts. *Journal of the*

- Historical Metallurgy Society* 11:2 (1977) 53–72.
- PERNICKA 2014: Pernicka, E.: Possibilities and limitations of provenance studies of ancient silver and gold. In: *Metalle der Macht – Frühes Gold und Silber. Metals of power – Early gold and silver*. 6. Mitteldeutscher Archäologentag vom 17. bis 19. Oktober 2013 in Halle (Saale) – 6th Archaeological Conference of Central Germany, October 17–19, 2013 in Halle (Saale). Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 11:1. Eds.: Meller, H. H. – Risch, R. – Pernicka, E. Halle (Saale) 2014, 153–164.
- RAMAGE–CRADDOCK 2000: Ramage, A. – Craddock, P. T.: *King Croesus' gold. Excavations at Sardis and the history of gold refining*. London 2000.
- RAPP 2009: Rapp, G.: *Archaeomineralogy*. Berlin–Heidelberg 2009.
- RASTRELLI ET AL. 2009: Rastrelli, A. – Miccio, M. – Troalen, L. G. – Martín-Torres, M. – Guerra, M. F. – Siano, S. – Sumera, A. – Vitobello, M. L.: Modern and ancient gold jewellery attributed to the Etruscans: a science-based study. *Archéo Sciences, revue d'archéométrie* 33 (2009) 357–364.
- RAUB 1996: Raub, C. J.: Reaction soldering with copper on an Early Medieval disc brooch from Germany. *Gold Bulletin* 29:1 (1996) 27–30.
- STANDISH ET AL. 2014: Standish, C. D. – Dhuime, B. – Hawkesworth, C. J. – Pike, A. W. G.: New insights into the source of Irish Chalcolithic and Early Bronze Age gold through lead isotope analysis. In: *Metalle der Macht – Frühes Gold und Silber. Metals of power – Early gold and silver* 6. Mitteldeutscher Archäologentag vom 17. bis 19. Oktober 2013 in Halle (Saale) – 6th Archaeological Conference of Central Germany, October 17–19, 2013 in Halle (Saale). Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 11:1. Eds.: Meller, H. H. – Risch, R. – Pernicka, E. Halle (Saale) 2014, 209–222.
- STÖLLNER ET AL. 2008: Stöllner, T. – Gambaschidze, I. – Hauptmann, A.: The earliest gold mining of the Ancient World? Research on an Early Bronze Age gold mine in Georgia. In: *Ancient Mining in Turkey and the Eastern Mediterranean*. International Conference AMITEM. Eds.: Yalcin, Ü. – Özbal, H. – Paşamehmetoğlu, A. G. Ankara 2008, 271–288.
- TATE 1986: Tate, J.: Some problems in analysing museum material by non-destructive surface sensitive techniques. *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research* B14 (1986) 20–23.
- TROALEN ET AL. 2009: Troalen, L. G. – Guerra, M. F. – Tate, J. – Manley, B.: Technological study of gold jewellery pieces dating from the Middle Kingdom to the New Kingdom in Egypt. *Archéo Sciences, revue d'archéométrie* 33 (2009) 111–119.
- TYLECOTE 1962: Tylecote, R. F.: *Metallurgy in Archaeology*. London 1962.
- UNTRACHT 1968: Untracht, O.: *Metal Techniques for Craftsmen – A Basic Manual on the Methods of Forming and Decorating Metals*. New York 1968.
- WATLING ET AL. 1994: Watling, R. J. – Herbert, H. K. – Delev, D. – Abell, I. D.: Gold fingerprinting by laser ablation inductively coupled mass spectrometry. *Spectrochimica Acta* 49B:2 (1994) 205–219.
- WOLTERS 1981: Wolters, J.: The ancient craft of granulation – A re-assessment of established concepts. *Gold Bulletin* 14:3 (1981) 119–129.

HANDHELD XRF AND ELECTRON MICROPROBE
STUDY OF GOLD FINDS OF AN EARLY SARMATIAN GRAVE
(DUNAKESZI-SZÉKESDÜLŐ, COUNTY PEST, HUNGARY)

This study presents the results of the material analysis performed on gold artefacts found in an early Sarmatian woman grave at Dunakeszi-Székesdülő (Hungary). The main aims of the archaeometric research were to measure and compare the chemical composition of gold artefacts, to determine the type of the used gold ores (primary (vein) or secondary (placer) gold deposits), and to reconstruct the technique used to fix the granules as well as the hanger of the *lunula*. Three round flitters, three triangular flitters, a *lunula* and an earring were analysed non-destructively using a handheld X-ray fluorescence spectrometer (hXRF) and electron microprobe analysis (EMPA).

Most of the artefacts were made from very high purity gold (> 98 wt% Au), except the round flitters and two granules of the *lunula*, which were made from gold alloy richer in silver (up to 17 wt% Ag). The very low silver content (< 0.5 wt% Ag) in most of the objects may indicate the use of refining process (salt or sulphur process, or possibly amalgamation). The low copper content (0.8–1.9 wt% Cu) of the objects does not change either the physical properties or the colour of the gold alloy, therefore it is supposed to be an unintentional contamination. No platinum group element (PGE) inclusions or tin were determined in the analysed objects indicating that gold possibly derives from primary vein deposits, or alternatively from secondary placer deposits without PGE grains. To fix the hanger of the *lunula* and the granules of the *lunula* and the earring, copper salts (so-called reaction soldering) were used.

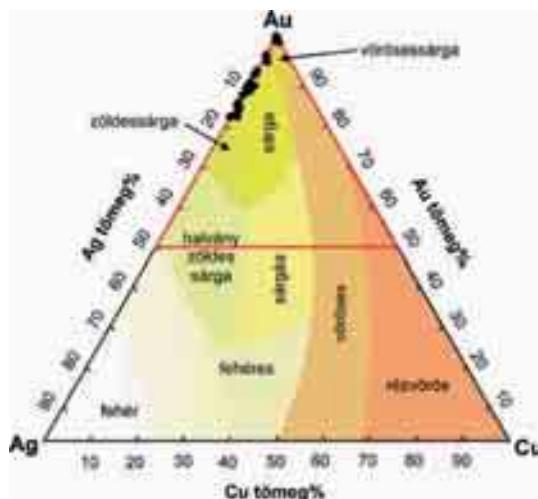

1. kép. A vizsgált aranyleletek. 1–3: Kerek flitterek; 4–6: Háromszög alakú flitterek; 7: Lunula; 8: Fülbevaló
(fotó: Tóth Cs.)

Fig. 1. The analysed gold artefacts. 1–3: Round flitters; 4–6: Triangular flitters; 7: Lunula; 8: Earring
(photo: Cs. Tóth)

Mérés helye	Mérési terület	Au	Ag	Cu	Fe	Sb	Sn	Bi	Pb	Zn
2011.2.118.22 (háromszög alakú flitter)										
előlap	8 mm	99,22	0,54	0,01	0,08	<kh	<kn	<kh	<kh	<kh
hátlap	8 mm	99,40	0,54	<kh	0,04	<kh	<kh	<kh	<kh	<kh
2011.2.118.14 (háromszög alakú flitter)										
előlap	8 mm	99,39	0,53	<kh	0,08	<kh	<kh	<kh	<kh	<kh
hátlap	8 mm	99,39	0,55	<kh	0,04	<kh	<kh	<kh	<kh	<kh
2011.2.118.16 (háromszög alakú flitter)										
előlap	8 mm	99,38	0,56	<kh	<kh	<kh	<kh	<kh	<kh	<kh
hátlap	8 mm	99,37	0,54	<kh	0,09	<kh	<kh	<kh	<kh	<kh
2011.2.118.9 (kerek flitter)										
előlap	8 mm	82,29	16,74	0,82	0,05	<kh	<kh	0,09	0,02	<kh
hátlap	8 mm	82,27	16,79	0,85	<kh	<kh	<kh	0,09	0,02	<kh
2011.2.118.8 (kerek flitter)										
előlap	8 mm	81,92	16,99	0,97	<kh	<kh	<kh	0,10	0,02	<kh
hátlap	8 mm	81,82	17,02	1,05	<kh	<kh	<kh	0,10	0,02	<kh
2011.2.118.7 (kerek flitter)										
előlap	8 mm	81,87	17,04	0,97	0,03	<kh	<kh	0,09	0,02	<kh
hátlap	8 mm	81,75	17,12	1,00	0,04	<kh	<kh	0,09	0,02	<kh
2011.2.118.12 (lunula)										
előlap	3 mm	97,93	<kh	1,86	0,14	<kh	<kh	<kh	<kh	<kh
hátlap, 1. pont	3 mm	99,61	0,15	0,03	0,17	<kh	<kh	<kh	<kh	<kh
hátlap, 2. pont	3 mm	99,67	0,08	0,06	0,19	<kh	<kh	<kh	<kh	<kh
2011.2.118.10 (fülbevaló)										
granuláció	3 mm	98,51	0,10	1,03	0,35	<kh	<kh	<kh	<kh	<kh
karika	3 mm	99,14	0,11	0,40	0,26	<kh	<kh	<kh	<kh	<kh
karika	3 mm	97,98	0,14	1,50	0,38	<kh	<kh	<kh	<kh	<kh
granuláció	3 mm	98,26	0,08	1,41	0,26	<kh	<kh	<kh	<kh	<kh

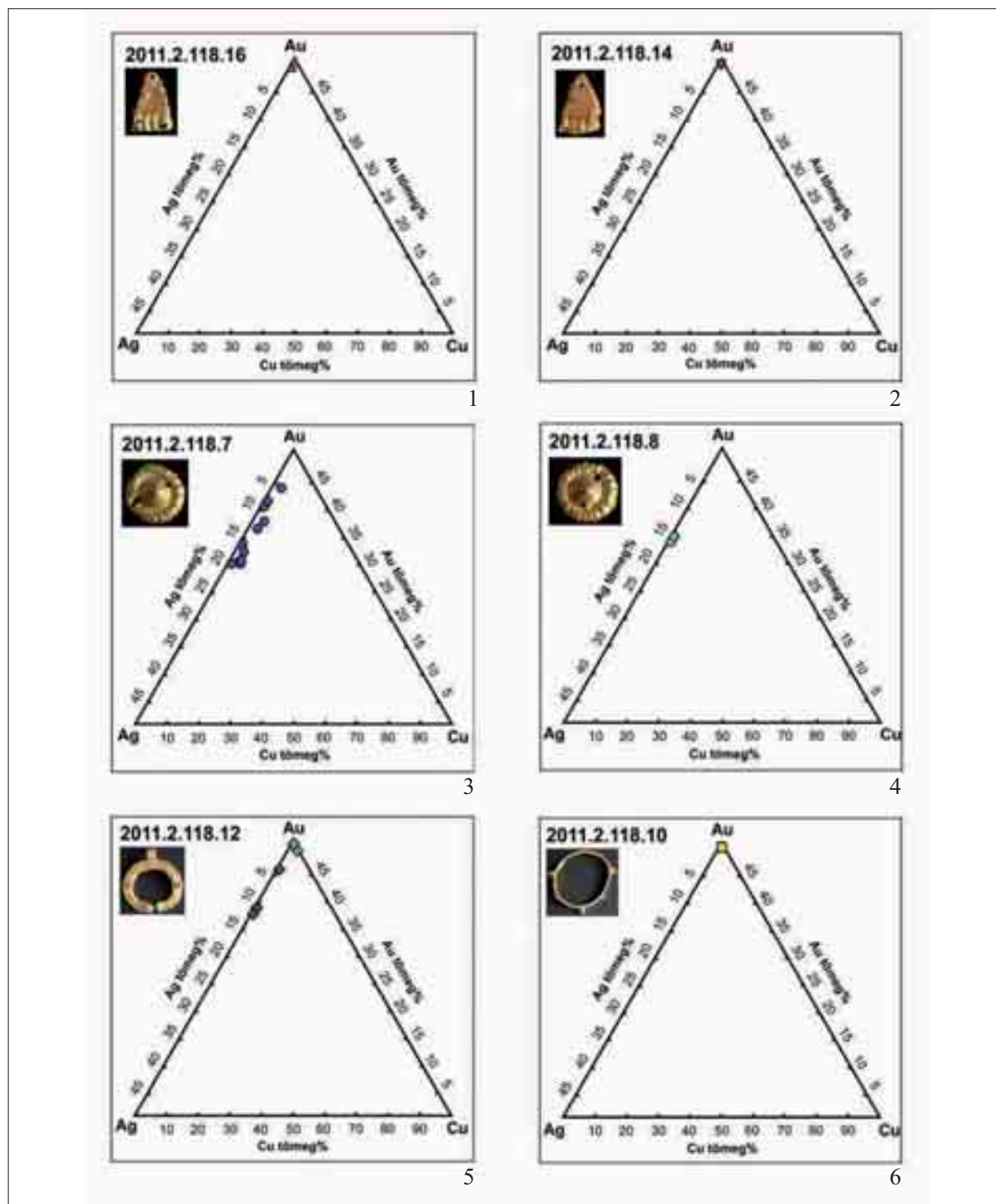
1

2

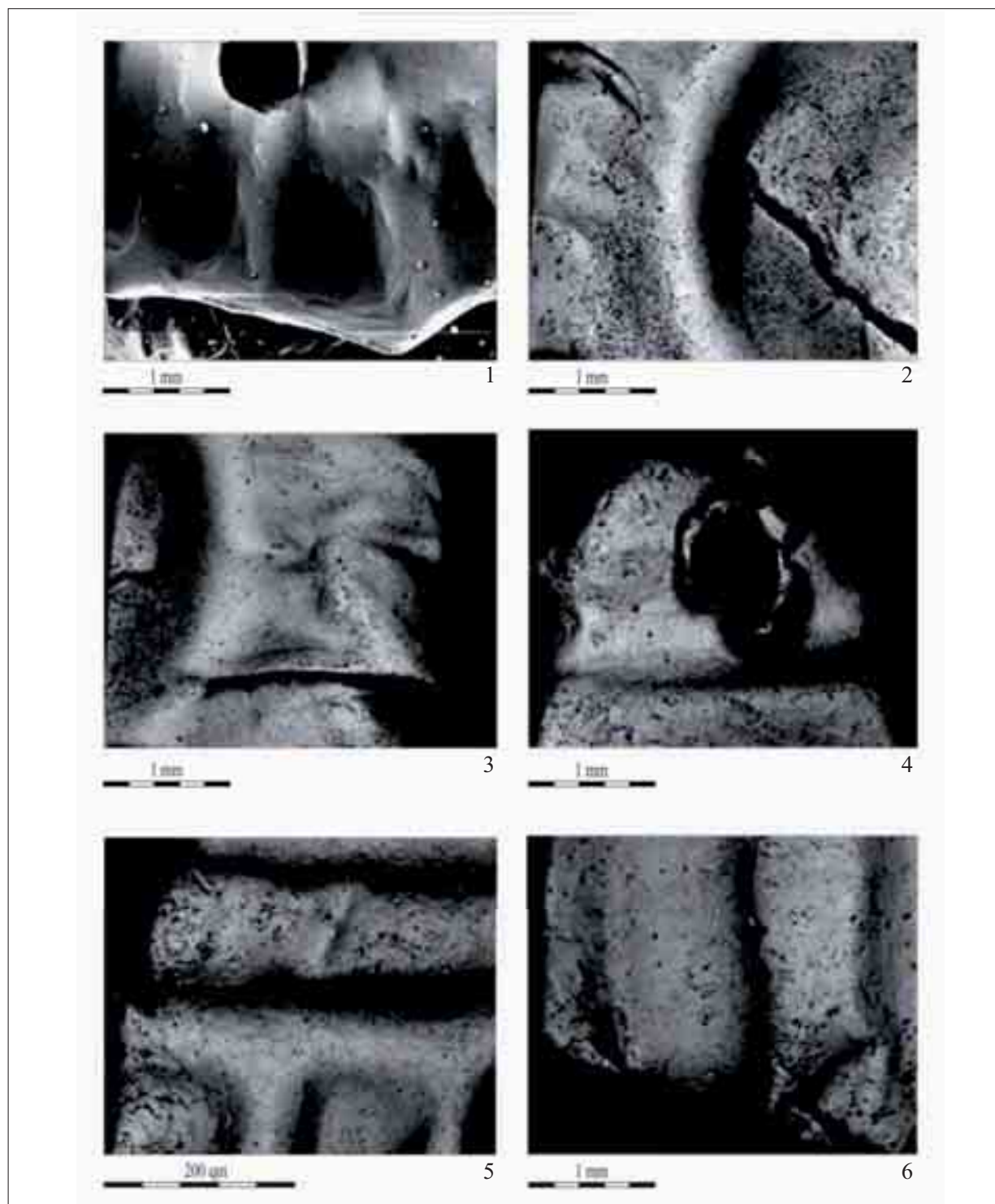
2. kép. 1: A kézi röntgenfluoreszcens mérések eredménye (tömeg%, <kh: kimutatási határ alatt); 2: Az aranytárgyak kémiai összetétele az arany-ezüst-réz háromszögdiagramon (LEUSER 1949) ábrázolva az elektron-mikroszkopos eredmények alapján (fekete jelek, a 3. képpel megegyezően; a piros háromszög jelöli a 3. képen bemutatott diagramok tartományát)

Fig. 2. 1: Chemical composition of the gold artefacts measured by handheld X-ray fluorescence spectrometer (weight%; <kh: <LOD (below level of detection); 2: Chemical composition of gold artefacts plotted in the gold-silver-copper triangular diagram (LEUSER 1949) based on the electron microprobe analysis (black signs, consistent with Fig. 3; the red triangle indicates the range of triangular diagrams in Fig. 3)

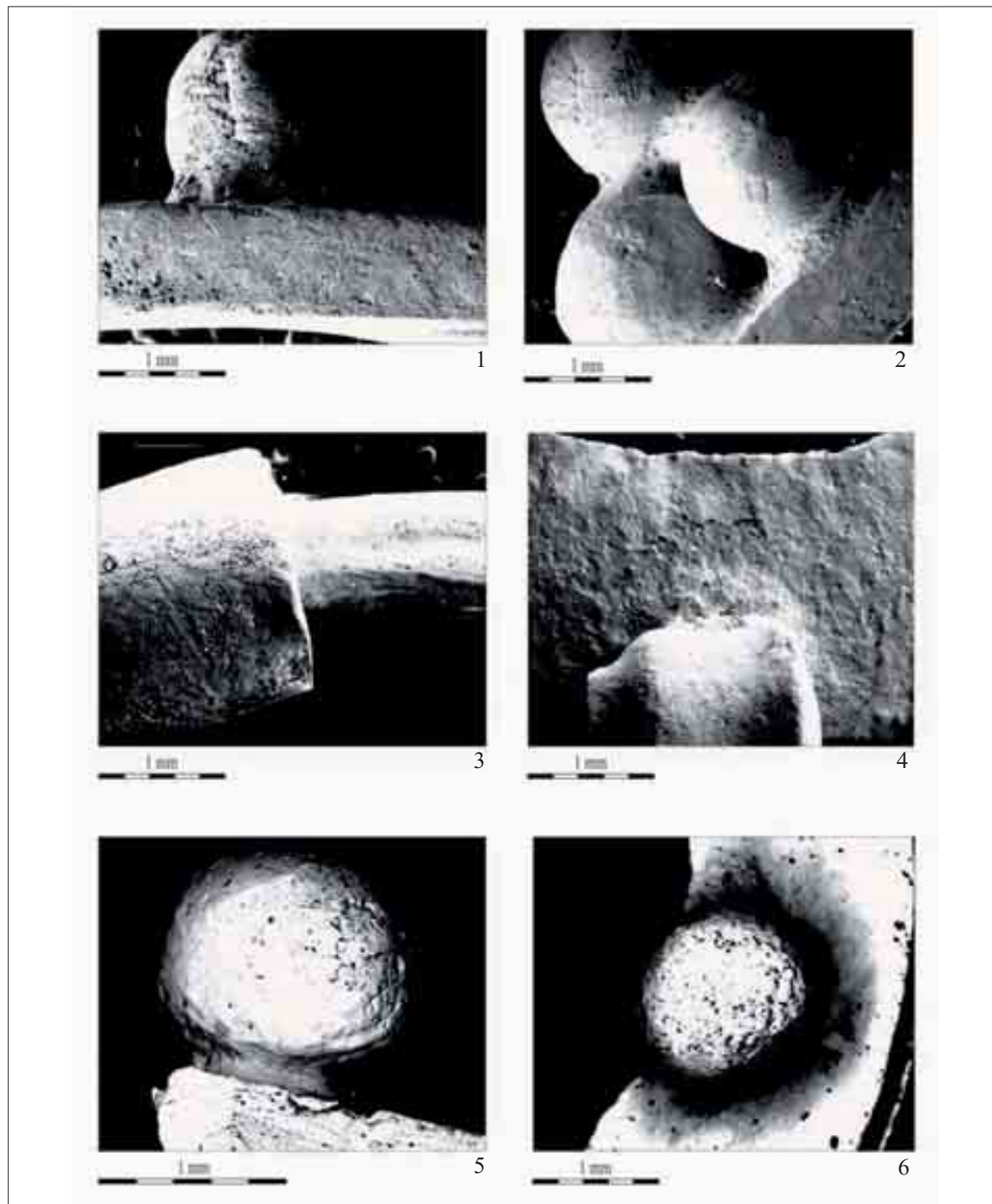

3. kép. Az aranytárgyak kémiai összetétele az arany-ezüst-réz háromszögdiagramon (LEUSER 1949) ábrázolva az elektron-mikroszkondás eredmények alapján (a lunula diagramján világosabb szín jelöli a karika, sötétebb szín pedig a nagyobb ezüsttartalmú granulák kémiai összetételét)

Fig. 3. Chemical composition of the gold artefacts plotted in the gold-silver-copper triangular diagram (LEUSER 1949) based on the electron microprobe analysis (in the diagram of the lunula lighter colour indicates the chemical composition of the ring, whereas darker colour indicates the chemical composition of granules with higher silver content)

4. kép. Szekunder- és visszaszórtelektron-képek. 1–3: Kerek flitterek; 4–6: Háromszög alakú flitterek
 Fig. 4. Secondary and backscattered electron images. 1–3: Round flitters; 4–6: Triangular flitters

5. kép. Szekunder- és visszaszórtelektron-képek. 1–3: Fülbevaló; 4–6: Lunula
Fig. 5. Secondary and backscattered electron images. 1–3: Earring; 4–6: Lunula

SZARMATA ÉS HUN KORI TŰTARTÓK MAGYARORSZÁGON II. A CSONT TŰTARTÓK

VÖRÖS GABRIELLA* – DINNYÉS ISTVÁN **

Absztrakt: Tanulmányunk célja, hogy összegyűjtsük és elemezzük a szarmata és hun kori csont tűtartókra vonatkozó adatokat, megvizsgáljuk a használatuk módját és időrendi határait, továbbá kísérletet teszünk a tárgytipus eredetének felkutatására is. A tanulmány egyik fontos eredménye, hogy sikerült megállapítani a madárcsontból készült tűtartók jelenlétét az alföldi szarmata női sírokban már a 3. század közepén, de e tűtartók többsége a késő szarmata (részben a késő római) időszakban, valamint a hun korban került sírba.

Kulcsszavak: csont tűtartó, vas varrótű, szarmata, hun kor, Pannonia, Barbaricum, női temetkezések

BEVEZETÉS

Az alföldi szarmaták, majd a hun kor asszonyainak munkaeszközei közül viszonylag ritkán kerültek be a temetkezéseikbe a bronzlemezről, valamint az állatcsontból készült tűtartók (1. kép). A tűtartóknak e két, korban és anyagban lényegesen eltérő csoportja közül már foglalkoztunk a bronz tűtartókkal.¹ Ez alkalommal a császárkori és a hun kori tűtartók nagyobb számú csoportját alkotó, csontból készített tűtartókat tekintjük át. A csont tűtartók többsége madárcsontból készült, az emlős-kiskérődző csontból készültek kisszámú csoportot alkotnak.

Az anyaggyűjtésünk térbeli határa a mai Magyarország, ami önkényesnek tűnik, hiszen már a kutatástörténeti bevezetőben átlépjük határait, és később sem maradunk meg mindig a magunk szabta, szűk keretek között. Munkánkat kezdeti lépésnek szánjuk, amivel kapcsolódhatunk a nagyobb egységek anyaggyűjtéseihez, és reményeink szerint kapaszkodót nyújthatunk a majdan előkerülő tűtartók közléséhez, értékeléséhez.

Katalógusunkban a 12–43. szám alatt közöljük a csont tűtartókra vonatkozó adatokat. Fontosnak éreztük, hogy a már korábban közzétett és részletesen elemezett bronzlemez-es tűtartók lelőhelyeinek listája ebben a cikkünkben is szerepeljen (Kat. I/1–11), ezzel is érzékeltetve, hogy a két leletcsoport sem időrendileg, sem a használat módjában nem különül el mereven egymástól. A lelőhelytérképen is együtt jelöltük a két csoportot (1. kép).

A katalógust két szempont szerint állítottuk össze. Az egyik a tűtartók anyaga, tudniillik, hogy madár (Kat. II/12–38) vagy emlőscsontból (Kat. II/39–43) készültek-e. A tűtartókat a két nagy csoporton belül, abc-rendben soroltuk fel aszerint, hogy alföldi vagy dunántúli/pannoniai lelőhelyen kerültek-e elő. A katalógusban csak a tűtartókra vonatkozó adatokat szerepeltetjük.

II/1. MADÁRCSONTBÓL KÉSZÜLT TŰTARTÓK (KAT. 12–38)

A vizsgált időszak tűtartói közül elsőként a madárcsont tűtartók szerepeltek az eszköz tényleges rendeltetésének helyes meghatározásával a magyar régészeti irodalomban. Az 1903-ban feltárt, majd 1912-ben

* vorosgabriella@yahoo.com

** distvan4410@t-online.hu

¹ VÖRÖS–DINNYÉS 2016.

közzétett marosszentannai (Sântana de Mureș, RO), nyugati gót temető 27. és 36. sírjában sérült, hiányos csonthengerben vastű került elő. E vastűk varrótű rendeltetését egyértelművé tette a 65. sír, ahol a csonthenger maradványaival együtt átfűrt fokú, bronz varrótű is volt a mellékletek között. Kovács István a tűtartókat a tűk csonttokjának vagy csonthüvelyének nevezte, s a tűkkel együtt a munkaeszközök közé sorolta.² A továbbiakban az 1911–1914. évi hortobágyi³ és a későbbi feltárások késő szarmata és hun kori, madárcsont tűtartóinak rendeltetése már nem volt kétséges. Ezzel szemben a bronzlemez tűtartók valós funkciója igen későn derült ki. Az elsőként közölt felcsúti tűtartót Hampel József illatszertartóként ismertette.⁴ Bár az 1898-ban előkerült jászberény-alsómuszaji sírlelet csonka tűtartóját tűtoknak nevezte a leleteket összegyűjtő Hild Viktor, ez csak 1975-ben juthatott a korszakkal foglalkozók tudomására.⁵ Későbbi, pontosabb ásatási megfigyelések, szerencsésebb leletösszefüggések tették egyértelművé a tűtartó rendeltetést: a Madaras-Halmok szarmata temető 1966-ban feltárt 114. sírjában szűkülő csöves tűtartó, benne vastű,⁶ Intercisa délkeleti temetőjének 458. sírjában huzalfüggesztős tűtartó,⁷ az 1984-ben előkerült veregyeházi sírleletben hengeres tűtartóban vastű volt a női temetkezésekben.⁸

A szarmata és hun kori madárcsont tűtartók többségében egy-egy vas varrótű volt, melyek többnyire töredékes állapotban maradtak fenn (Kat. 16, 19–23, 25–26, 28, 30, 36). Talán a Lussonium római tábor területén feltárt sír tűtartójából (Kat. 35) előkerült, 5,9 cm-es vastű lehetett ép példány.⁹ A Csongrád-Kaszárnya 127. sír leletei között levő vasár- vagy tűtöredék¹⁰ – ha valóban varrótű volt – eredetileg a tűtartóban (Kat. 15) lehetett. Vasrozsdafoltok tanúskodnak a vastű egykori meglétéről az abonyi (Kat. 12) és a Csongrád-Berzsenyi utcai (Kat. 14) temetkezés tűtartóiban. Az apátfalvai tűtartóban (Kat. 13) nem volt sem bronz, sem vas varrótű, nincs tűt bizonyító elszíneződés sem. Nem volt tű a tűtartóban és a sírleletek között sem került elő tű vagy tűtöredék a hortobágyi V/7. (Kat. 17), a jászberényi (Kat. 18), az óföldréai 114. (Kat. 24), a Szeged-Kiskundorozsma, daruhalmi (Kat. 27), a tiszalöki (Kat. 33) és a tiszavalk-kenderföldi (Kat. 34) sírban. A Tiszadob-Sziget 11. sír tűtartója (Kat. 29) utóbb megsemmisült, a sír leletei között tű, tűtöredék nincs. Nincs adatunk türe a budaörs-kamaraerdei római temető 163. sírjából előkerült tűtartó (Kat. 37) esetében sem.

A tűtartók nagytűtű madarak valamelyik hosszúcsontjából, mindkét csontvéget eltávolítva, a vágási felületet megcsiszolva készültek. A Csongrád-Kaszárnya 127. sír tűtartója (Kat. 15; 2. kép 4) daru lábcsontról, az apátfalvai (Kat. 13; 2. kép 2) és a Csongrád-Berzsenyi utcai tűtartó (Kat. 14; 2. kép 3) nagytűtű madár sárcsontjából készült. Tudomásunk szerint egyedül a két tiszadobi tűtartó (Kat. 30–31; 3. kép 3–4) anyagát határozták meg pontosan: házilúd felső (*humerus*) és daru alsó (*ulna*) szárnycsontja. Több esetben csak madárcsont (Kat. 12, 19–21, 24–26, 28; 2. kép 1, 6–7; 3. kép 1–2), madár lábcsontról (Kat. 18; 2. kép 5), madár csöves csont (Kat. 27, 34; 3. kép 6), madár hosszúcsont (Kat. 32, 35) a meghatározás.

Ezek a tűtartók egyenes (Kat. 24, 28; 3. kép 2), enyhén ívelt (Kat. 13–15, 18, 31, 33, 35; 2. kép 2–5; 3. kép 4–5) vagy kissé S-alakú (Kat. 30, 34; 3. kép 3, 6) csontcsövek, kerek, szabálytalan ovális vagy kerekített háromszögletes keresztmetszettel. Faluk vékony, ezért sérülékenyek, gyakran kerülnek elő kisebb-nagyobb hiányokkal, főleg a feldúlt temetkezésekből (Kat. 12–13, 16–17, 19–23, 25–28, 33, 36; 2. kép 1–2, 6–7; 3. kép 1–2, 5, 7). A mérhető hosszúságú apátfalvai tűtartó (Kat. 13; 2. kép 2) és az ép példányok (Kat. 14–15, 18, 24, 30–31, 34, 35; 2. kép 3–5; 3. kép 3–4, 6) hossza 8,4–8,5 cm (Tiszadob,

² KOVÁCS 1912, 276, 285, 315–316, 330, 32. kép 7–8, 46. kép 14, 16, 90. kép 2–3.

³ ZOLTAI 1912, 25–36; ZOLTAI 1913, 56–66; ZOLTAI 1914, 20–24; ZOLTAI 1916, 7–12.

⁴ HAMPEL 1881, 143; VÖRÖS–DINNYÉS 2016, Kat. 11.

⁵ STANCIK 1975, 149; VÖRÖS–DINNYÉS 2016, Kat. 3.

⁶ KÖHEGYI–VÖRÖS 1998, 7–8, I. tábla 10; VÖRÖS–DINNYÉS 2016, Kat. 5.

⁷ VÁGÓ–BÓNA 1976, 44–45, Abb. 41, Taf. 11. 458; VÖRÖS–DINNYÉS 2016, Kat. 10.

⁸ MESTERHÁZY 1986, 142, Abb. 2. 4–5; VÖRÖS–DINNYÉS 2016, Kat. 9.

⁹ FAZEKAS 2014, 103, 27. tábla 7.

¹⁰ PÁRDUZ 1963, 49, Taf. VII. 15.

Kat. 30; 3. kép 3) és 10,4 cm (Jászberény, Kat. 18; 2. kép 5) között szóródik, lényegesen rövidebb, 6,5 cm-es a tiszaföldvári (Kat. 32). Átmérőjük alapján a legvékonyabb a 0,7–0,8 cm-es, Paks-Dunakömlőd, Iussoniumi (Kat. 35) és a 0,77–0,8 cm-es, jászberényi (Kat. 18; 2. kép 5) tűtartó. A mezőszemerei 12. objektum (Kat. 22; 2. kép 8) és a tápé-malajdoki (Kat. 28; 3. kép 2) tűtartó töredékének átmérője 0,8 cm. 0,8 és 0,9 cm közötti az abonyi (Kat. 12; 2. kép 1), a csongrád-kaszárnyai (Kat. 15; 2. kép 4), a Makó-Mikócsa-dűlői (Kat. 19), a mezőszemerei 44. sír (Kat. 21; 2. kép 7), mindkét óföldségi (Kat. 24–25), a sándorfalvai (Kat. 26; 3. kép 1), a tiszaföldvári (Kat. 32) és a pátyi (Kat. 36; 3. kép 7) darab átmérője. Kb. 1 cm átmérőjű példány került elő a Csongrád-Berzsenyi utcai (Kat. 14; 2. kép 3), a nagybányai (Kat. 23) sírban és ilyen méretű a két tiszadobi (Kat. 30–31; 3. kép 3–4) tűtartó is. Lényegesen nagyobb, 1,3 cm-es az apátfalvai (Kat. 13; 2. kép 2) és a Szeged-Kiskundorozsma, daruhalmi tűtartó (Kat. 27), a tiszalöki, hiányos eszköz (Kat. 33; 3. kép 5) átmérője pedig 1,4 cm. A szabálytalan ovális keresztmetszetű, tiszavalki tűtartó (Kat. 34; 3. kép 6) átmérője $0,9 \times 1,4$ – $1,3 \times 1,5$ cm.

A tűtartók peremeinek közelében nincsenek vékony furatok, melyek bármelyik végüknek szögezett fakoronggal történt lezárását bizonyíthatnák.

A madárcsont tűtartók dísztelenek, egyedül a nagybányai (Kat. 23) látszanak a peremektől 1,5 és 1,5–2 cm távolságban vízszintesen karcolt vonalak, melyek talán díszítésnek tarthatók. Nagyon távoli rokon, vonalas díszítést a szeged-kundombi avar temető 61. sírja hengeres tűtartóján látunk, melyen a peremek közelében és középen 3-3 vonalból álló, vésett szalag fut körbe.¹¹

A szarmata és hun kori tűtartókra hasonlító intercisai és brigetioi, provinciális csontcsövek¹² eredeti funkciója bizonytalan. Közülük mindkét intercisai és az egyik brigetioi csövön kicsi szeglyukak vannak. Ilyen lyukak az ismert, biztosan tűtartóként használt csontcsöveken nincsenek. Talán a tűtartókhoz legjobban hasonlító, brigetioi csőnek (Kat. 38; 3. kép 8) lehetett ilyen funkciója. Ezt a feltételezést gyengíti, hogy a provinciális lakosság pannoniai temetkezéseiben az ehhez hasonló tűtartók ismeretlenek, és a varrótű is a ritka mellékletek közé tartozik.¹³ Valószínűleg nem helyi, hanem germán származású nőt temettek el tűtartóval (Kat. 37) a kamaraerdei római temetőben.¹⁴ A solvai késő római sírokban nincs tűtartó, vas varrótűt pedig a 333 sír közül is mindössze egyetlen temetkezésben találtak.¹⁵

II/2. EMLŐSCSONTBÓL KÉSZÜLT TŰTARTÓK (KAT. 39–43)

A leletcsoport mindössze öt tárgyból áll. Elsőnek a szeged-kundombi tűtartó (Kat. 42; 4. kép 4) került elő szarmata nő sírjából, de közzététele csak a közelmúltban történt meg. Az egyetlen pannoniai példányt, a keszthelyi, sajátos alakú tűtartót (Kat. 43; 4. kép 5) késő római temetkezésben, valószínűleg 1961-ben tárták fel.¹⁶ A három jászkarajenői, nagy valószínűséggel tűtartó (Kat. 39–41; 4. kép 1–3) késő szarmata településen, csontfaragvány depóból került napvilágra 1986-ban.

Vastű, nyilván varrótű volt a szeged-kundombi (Kat. 42) és a keszthely-dobogói (Kat. 43) sírok tűtartóiban. A leletegyüttes jellegéből (csonttárgyak depója) adódóan nem volt tű a jászkarajenői tűtartókban (Kat. 39–41).

Nincs archeozoológiai meghatározása a szeged-kundombi tűtartónak (4. kép 4),¹⁷ esztergált gyöngy- és

¹¹ SALAMON–SEBESTYÉN 1995, 17, 54, Pl. 9. 61: 7; TÓTH 2011, 20.

¹² BÍRÓ 1994, 68, 121, Cat. 857–859, Pl. LXXXVIII. 857–859.

¹³ A csont tűtartók kapcsán: SÁGI 1981, 124, 30. j.; OTTOMÁNYI 2001, 58.

¹⁴ OTTOMÁNYI 2005, 46.

¹⁵ KELEMEN 2008, 116, 252, 52. tábla 5.

¹⁶ SÁGI 1962, 31. A jelentésben sírszámozás nem szerepel, de az 1958. évi 9–48. és az 1959. évi 56–67. sírok között hiányzó sírszámokat kaphatta meg az 1961. évi feltárás 7 sírja.

¹⁷ PINTYE 2011, 75; Kat. 42.

pálcátagos díszítése szerint anyaga nagy valószínűséggel az esztergált, avar tűtartókéhoz hasonlóan kiskérőrdő végtagsont, juh sípcsont lehet. Ezt támaszthatja alá, hogy a Móra Ferenc Múzeumban levő 50 db avar kori, hengeres tűtartó majd mindegyike kiskérőrdő végtagsontból, sípcsontból (köztük juh sípcsontból), kispátás végtagsontból, 2 db agancsból, 1 db sertécsontból készült, csupán egyetlen díszítetlen tűtartó anyaga madárcsont.¹⁸ Felgyő-Kettőshalom lelőhelyen az avar telepobjektumokból 7 tűtartó és tűtartó töredék került elő. 6 példány juh sípcsontból (*tibia*) készült, 2 db oldalát hasábosra faragták, 4 db hengeres; egyet házilúd felső szárnycsontjából (*humerus*) alakítottak ki.¹⁹ Kőrösi Andrea meghatározása szerint juh sípcsont az anyaga a három jászkarajenői, hengerszerű tárgynak,²⁰ melyek szintén tűtartónak (Kat. 39–41; 4. kép 1–3) készülhettek. Ismeretlen a keszthely-dobogói eszköz (Kat. 43; 4. kép 5) csontanyaga.

Bizonyára a faragás és az esztergálás eredményeként lett szabályos henger a szeged-kundombi tűtartó (Kat. 42; 4. kép 4) alakja. Két végének eltávolítása után megmaradt a sípcsont eredeti, egyik végénél kiszélesedő formája a jászkarajenői tűtartóknál, a 13. számú enyhén S-alakú (Kat. 39; 4. kép 1), hengerhez közelítő a 199. számú (Kat. 40; 4. kép 2) és enyhén ívelt a 200. számú (Kat. 41; 4. kép 3) tűtartó. Átmetszetük a körhöz közeli oválistól a szabálytalan, nyújtott oválisig változik. A keszthely-dobogói tűtartó (Kat. 43; 4. kép 5) hengerszerű, de alul kiszélesedő alakja a jászkarajenőiekhez hasonlít. Hosszuk közel áll a madárcsont tűtartókéhoz: 9 cm-es a szeged-kundombi (Kat. 42; 4. kép 4), közel egyforma, 9,14 és 9,41 cm közötti a három jászkarajenői (Kat. 39–41; 4. kép 1–3), kicsit hosszabb, 10,5 cm-es a keszthelyi tűtartó (Kat. 43; 4. kép 5). Elég egyenletes a kundombi (Kat. 42) átmérője, az esztergált gyűrűtagoknál többnyire 1,1 cm, a gyöngytagoknál 1,2 cm (4. kép 4). Az alul kiszélesedő alaknak megfelelően a jászkarajenői tűtartók (Kat. 39–41) átmérője eltérő: 1,33 × 1,51 és 1,34 × 1,55 cm közötti felül, 1,3 × 1,69 és 1,51 × 1,95 cm közötti alul (4. kép 1–3). Nagyobb a különbség a keszthely-dobogói példány (Kat. 41) felső és alsó átmérője-szélessége között: felül kb. 1,15 cm, alul kb. 1,9 cm (4. kép 5). Az a lényeges különbség a szeged-kundombi (Kat. 42) és a jászkarajenői (Kat. 39–41), valamint a keszthelyi (Kat. 43) tűtartók között, hogy az előbbieket nyitottak, míg a keszthely-dobogói az alsó, szélesebb végén zárt.

Míg a madárcsont tűtartókra a díszítetlenség a jellemző, addig az emlőcsont tűtartók közül egyedül a keszthely-dobogói (Kat. 43) dísztelen (4. kép 5). Esztergált gyöngy- és gyűrűtagok borítják a szeged-kundombi (Kat. 42) tűtartót (4. kép 4). A jászkarajenői példányok mindkét pereménél mélyen kimetszett szalag (vonalak között zeg-zug vonal) fut körbe (Kat. 39–41; 4. kép 1–3), a Kat. 41. tűtartóra stilizált állatalakot²¹ is vésett a készítő (4. kép 3).

A HASZNÁLAT IDŐSZAKA

Az alföldi szarmata emléktárhelyeken a madárcsont tűtartók megjelenésével a 3. század vége felé számolt a hazai kutatás, gyakoribb feltűnésüket a 4. század második felére tette, s a keleti germán népekhez (Maroszentanna–Csernyahov kultúra) fűződő kapcsolatokkal magyarázta.²² Anyaggyűjtésünk alapján a madárcsont tűtartó valamivel korábban, a 3. század közepén már megtalálható az alföldi szarmatákánál, s valamikor a 3. század folyamán megjelent – igaz, kivételesen – *Pannonia Inferior* provinciában is. A Nagybányhegyes-Tatár-árok 31. objektumban, a D–É tájolású, gyöngydiszes öltözkű nő temetkezésében a tűtartó (Kat. 23) a késő szarmata időszaknál korábbi temetkezésekre jellemző, aszimmetrikus, kettős csonkakúp alakú orsógombbal, Drag. 33. típusú, *terra sigillata* csészével, kopott festésű, provinciális kor-

¹⁸ TÓTH 2011, 15–21.

¹⁹ KÖRÖSI 2010, 113–114.

²⁰ DINNYÉS 2011, 295.

²¹ Ló, szarvasagancsos ló (DINNYÉS 2011, 294–295, 318, 71. tábla 200).

²² GARAM–VADAY 1990, 211; ISTVÁNOVITS 1993, 135; VADAY–DOMBORÓCZKI 2001, 108.

sóval, valamint fiatalabb sírokban is előforduló, kéttagú, a hosszú rugótekeres végein és a kengyel kezdeténél gombos, oldalt lehajlított lábú ezüstfibulával együtt került elő. Ez a sír a 3. század középső harmadánál nem későbbi.

A Dunától nyugatra a legkorábbi megjelenést az előzetesen a 3. századra keltezett, budaörs-kamaraerdei 163. sír túntartója (Kat. 37) jelenti. Viszonylag jól keltezhető a Hortobágy–Poroshát halmos temető V/7. sírjának túntartója (Kat. 17) az egyenes és ívelt, felrakott bordákkal díszített, talpgyűrűs üvegphórá alapján a 3. század utolsó harmadára – a 4. század elejére.²³ Néhány túntartós temetkezés (Kat. 16, 24–25) a késő szarmata időszakon belül (nagyjából a 3. század közepétől kb. 425-ig, a hun központ Alföldre kerüléséig) nem keltezhető. Nincs időrendi adatunk a még közöletlen, tiszaföldvári túntartóról (Kat. 32) és a brigetioi csontcsőről (Kat. 38; 3. kép 8). A mezőszemerei túntartók (Kat. 20–22; 2. kép 6–8) kora a 358 utáni második–harmadik évtized,²⁴ a tiszadobiak (Kat. 29–31; 3. kép 3–4) a 4. század végére keltezhetők.²⁵ A 4. század közepe és az 5. század eleje, első harmada közötti időszakban temették el az abonyi (Kat. 12; 2. kép 1), az apátfalvai (Kat. 13; 2. kép 2) és a tiszavalki túntartó (Kat. 34; 3. kép 6) gazdáját, velük egyező korú a szeged-kiskundorozsmai túntartó (Kat. 27) is a sírban talált, becsiszolt oválisokkal díszített, Kowalk-típusú üvegphórártoredék alapján. A 4. század végén, az 5. század elején helyezték sírba a túntartójával a Makó–Mikócsa-dűlő asszonyt.²⁶ A csongrádi (Kat. 14–15; 2. kép 3–4), a sándorfalva-eperjesi (Kat. 26; 3. kép 1) és a tápé-malajdoki (Kat. 28; 3. kép 2) túntartók a 4. század vége és az 5. század közepe közötti időszakra keltezhetők. Az 5. század első fele–közepe a kora a jászberényi túntartónak (Kat. 18; 2. kép 5), az 5. század első felére, inkább a második negyedére keltezhető a pátyi hiányos példány (Kat. 36; 3. kép 7). Az 5. század közepén, középső harmadában került a sírmellékletek közé a tiszalöki (Kat. 33; 3. kép 5) és a Paks–Dunakömlőd, lussoniumi túntartó (Kat. 35).

A madárcsont túntartók használatának kora – a mai Magyarország területén – a 3. század közepe és az 5. század közepe közötti, késő szarmata és hun kori időszak. Nincs tudomásunk a hun kort közvetlenül követő korból származó madár- vagy emlőscsont túntartóról az avar túntartók megjelenéséig. A tiszaföldvár-téglagyári, hosszú életű szarmata település kivételével az ismert madárcsont túntartókat sírokban tárták fel. E temetkezések majd mindegyike – az alföldi szarmata temetkezések uralkodó irányításának megfelelően²⁷ – D–É és ehhez közelálló tájolású, női temetkezés. A női sírok közé illeszkedik a Mezőszemere–Kismari-fénék 44. sír, melybe 3–4 év körüli leányt temettek el női viseletben és felnőttekre jellemző mellékletekkel.²⁸ A legfiatalabb temetkezések közül a D–É irányhoz közeli a Paks–Dunakömlőd, lussoniumi női sír tájolása, de etnikuma kérdéses.²⁹ Ny–K tájolású az 5. század első felére–közepére keltezett, Jászberény–Szőlő-dűlő 1. sír³⁰ és a Páty–Malom-dűlő 560. sír.³¹ Bár az alföldi szarmata temetőkben is vannak Ny–K tájolású sírok,³² a jászberényi sírt talán gepida,³³ de a fibulapár és főleg a 4. (vagy A) sír délkelet-európai, ún. meótípusú rövidkardja³⁴ alapján inkább alán etnikumhoz köthetjük. Hun kori germán közösség temetkezett Pátyon.³⁵ Nem ismerjük az 5. század közepére keltezett Tiszalök–Árpád utcai sír tájolását, a temetkezést

²³ ZOLTAI 1941, 288, Taf. VIII. 1; BARKÓCZI 1988, 90, 57a típus.

²⁴ VADAY–DOMBORÓCZKI 2001, 121–122; ÁCS–VADAY 2004, 123.

²⁵ ISTVÁNOVITS 1993, 139.

²⁶ ISTVÁNOVITS 1993, 139.

²⁷ KULCSÁR 1998, 16.

²⁸ VADAY–DOMBORÓCZKI 2001, 28, Abb. 47.

²⁹ FAZEKAS 2014, 100, 128.

³⁰ PÁRDUZ 1959, 318; CSALLÁNY 1961, 236.

³¹ OTTOMÁNYI 2001, 41, 5. kép.

³² KULCSÁR 1998, 20–22; KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 249–250.

³³ CSALLÁNY 1961, 236.

³⁴ PÁRDUZ 1959, 367–368; BÓNA 1993, 223, 31. rajz; ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2008, 285–286, I. tábla 1; ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2009, 144–146, таб. I, рис. 1. 1.

³⁵ OTTOMÁNYI 2001, 65–66.

szintén germán, utóbb gepida „nemesasszony” sírjának határozták meg.³⁶ A jászberényi és a tiszalöki, túrtartós temetkezések etnikai meghatározása vitatott, gepida voltuk egyebek mellett azért is kétséges, mert a hun kor utáni gepida temetők női sírjaiból túrtartó – tudomásunk szerint – eddig nem került elő. Tehát a madárcsont túrtartók használata a késő szarmata időszakra jellemző és ebben a korszakban használatosak a női temetkezésekben jóval ritkábban feltűnő, bronzlemez túrtartók késői típusai is.³⁷ Jelen ismereteink szerint a madárcsont túrtartók legfiatalabb példányai az 5. század első felében–közepén kerültek földre.

Az emlőscsont túrtartók közül a szeged-kundombi túrtartó (Kat. 42) késő szarmata temetkezés melléklete, a 4. század végére – az 5. század elejére keltezhető.³⁸ Talán az 5. század elején, a hun hódításkor vagy kevéssel később, a birodalmi központ Alföldre történt áthelyezése következtében szűnt meg hirtelen az élet a jászkarajenői Sárhalom közelében található késő szarmata faluban, s ezért maradt a faragványdepó, benne a három túrtartó (Kat. 39–41) a felhagyott településen.³⁹ A szeged-kundombihoz hasonló korú a keszthely-dobogói római temető 52. sírjának túrtartója (Kat. 43), melyet a sír pénzei alapján a 4. század harmadik harmadára – az 5. század elejére keltezhetünk. Az emlőscsont túrtartók tehát a 4. század vége felé jelentek meg a késő szarmata és a késő római leletanyagban. A kevés adat alapján csak feltételezhető, hogy használatuk a hun korban is folytatódott.

A CSONT TÚRTARTÓK EREDETÉRŐL

Eddig a hazai kutatás a madárcsont túrtartóknak az alföldi szarmata leletanyagban a 3. század vége felé történt feltűnését jogosan tulajdonította a szomszédos nyugati gótok hatásának, feltételezve az esetleges etnikai kapcsolatokat is.⁴⁰ Láttuk azonban, hogy a túrtartók korábban, legkésőbb a 3. század közepén már megjelentek a szarmata női viseletben, amit a még közöletlen nagybányai sír túrtartója (Kat. 23) bizonyít. A korábbi megjelenés és az alföldi szarmaták jelentős északi és északkeleti irányú kapcsolatai felvetik, hogy a madárcsont túrtartók nem a Marosszentanna–Csernyahov kultúra területéről származtak.

A szarmata szállásterület lakói és a velük szomszédos germán népcsoportok közötti, korai kapcsolatokról részben az írott források, részben a szarmata sírok germán eredetű tárgyai és a 2. század végétől a települések leletei is vallanak.⁴¹ Bizonyítottan ebben az időszakban, pontosabban már a 2. század közepe előtt tetten érhető a kereskedelmi kapcsolat a vandálokkal és távolabbi területekkel is. A teljesség igénye nélkül következzenek néhány példa. A Visztula torkolatvidékéről származnak a veregyházi női sír (Kat. 9) karperecei és néhány további, rokon példány.⁴² Jó példa a vandálokkal (Przeworsk kultúra) való, elég korai kapcsolatra a gyulavári sírlelet kétágú tövises övcsatja⁴³ és a hévizgyörki 28. sír hasonló, nagyméretű, vas övcsatja.⁴⁴ Az utóbbi sír aranylemezzel bevont fibulája (*Einsprossenfibel*) szintén a Przeworsk kultúra területéről származik.⁴⁵ Germán típusú fegyver a férfi sírjából előkerült két, köpűs nyílhegy.⁴⁶ Ezek a réggen kiépült kereskedelmi kapcsolatok is eredményezhették a madárcsont túrtartók megjelenését az alföldi szarmata nők viseletében, majd sírleleteik között már a 3. század közepén (Kat. 23). Pannoniától északra

³⁶ KOVRIG 1951, 117; NAGY ET AL. 2000, 170.

³⁷ VÖRÖS–DINNYÉS 2016, 225.

³⁸ PINTYE 2011, 76.

³⁹ DINNYÉS 2011, 295.

⁴⁰ GARAM–VADAY 1990, 211; ISTVÁNOVITS 1993, 135; VADAY–DOMBORÓCZKI 2001, 108.

⁴¹ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2003, 238.

⁴² Korábbi irodalommal, részletesen ld. MESTERHÁZY 1986, 149–153.

⁴³ További, szintén germán eredetű tárgyakat is elemez Vaday Andrea (VADAY 1987, 73, 76–80).

⁴⁴ DINNYÉS 1991, 154, 162.

⁴⁵ Hasonló darabokra ld. DINNYÉS 1991, 153–154, 167.

⁴⁶ DINNYÉS 1991, 156, 173.

levő területéről származhatott az a budaörsi, madárcsont tútártós (Kat. 37) germán nő, akit római temetőben hantoltak el a 3. században.⁴⁷ Mind a budaörsi tútártó, mind a brigetioi csonthenger (ha tényleg tútártó, Kat. 38.) az alföldi szarmata kapcsolatok eredményeként is kerülhetett a provinciába. Eredet szempontjából kérdés tehát, hogy a Marosszentanna–Csernyahov kultúrát megelőző időszakból honnan ismerünk madárcsont tútártókat, tútártós női sírokat?

Ismereteink szerint legutóbb Andrzej Kokowski foglalkozott átfogóan ezzel a kérdéssel. Összegyűjtötte a korai (Maslomecz csoport) és a későbbi (Marosszentanna–Csernyahov kultúra) gót szállásterületen, valamint tágabb szomszédságában, a Pzeworsk és a Wielbark kultúra területén a madárcsont tútártókat. Arra a megállapításra jutott, hogy a Wielbark kultúra sírjaiból lényegében nem ismertek tútártók, amit az időszakban jellemző hamvasztásos rítussal hozott összefüggésbe.⁴⁸ A Pzeworsk kultúrából egyetlen, az 1. század végére (B2) keltezhető példányt említ Tuchlin (PL) lelőhelyről.⁴⁹ A Maslometz csoport és a Marosszentanna–Csernyahov kultúra temetkezéseiben elég gyakoriak a madárcsont tútártók. Elterjedési térképükön 28 lelőhelyet jelölt meg, többségüket a Marosszentanna–Csernyahov kultúra területén.⁵⁰ Elemzése szerint a lelőhelyek időrendileg az A–H fázisba sorolhatók be, amely a 180 (B2 vége) és 370/380 (D1) közötti időszaknak felel meg.⁵¹ Leszögezhető Andrzej Kokowski áttekintése alapján is, hogy a madárcsont tútártók – ha a kialakulásukkal kapcsolatban lehetnek is kérdőjelek – használata a Balti-tenger déli partvidékéről, a Visztula torkolatvidékéről a gót vándorlással jutott el a Fekete-tenger északnyugati partjához és az Al-Duna mentére. Alföldi feltűnésük egyaránt lehet a szarmaták észak felé irányuló és a Fekete-tenger partvidékéhez fűződő kapcsolatainak az eredménye. A 3. század közepét követő, késő szarmata időszakban a tútártók fokozatos gyarapodása a Marosszentanna–Csernyahov kultúrával, a keleti szomszéd nyugati gótokkal kiépült kapcsolatoknak is köszönhető lehetett. Néhány hun kori, tútártóval (Kat. 33, 35–36) eltemetett, az Alföldre és a Dunántúlra nagy valószínűséggel újonnan betelepült asszony talán a Marosszentanna–Csernyahov kultúrkörből származó népcsoport tagja volt.

A késő szarmata és a késő római időszak vége felé megjelent emlőcsont tútártók (Kat. 39–43) eredetének vizsgálatához jelenleg igen kevés tény áll rendelkezésünkre. E kevés adat alapján felvethető, hogy a legkésőbbi szarmata időszak emlőcsont (Kat. 42) és juhcsont (Kat. 39–41) tútártói belső fejlődéssel alakulhattak ki. Egyedi példának tekinthetjük a késő római keszthely-dobogói tútártót (Kat. 43).

A LELŐHELYEK FÖLDRAJZI HELYZETE

A lelőhelyek nagy része alföldi, csak elvétve találtunk néhányat a Dunántúlon, késő római (Kat. 37, 43) illetve korai népvándorlás kori (5. század második negyede, közepe; Kat. 35–36) környezetben (*1. kép*).

Az Alföldön az eddig ismert, csont tútártós sírok zöme a Duna–Tisza közén helyezkedik el, annak is inkább a keleti oldalán, a Tisza jobb parti, széles sávjában. Az északi, korszakunkba tartozó lelőhelyek (Mezőszemere [Kat. 20–22], Tiszadob [Kat. 29–31], Tiszalök [Kat. 33], Tiszavalk [Kat. 34]) közül kiemelkedő szerepe lehetett a mezőszemereinek. Az itteni temetőt létesítő, katonáskodó szarmata közösség a Csörsz-árok középső vonalának védelmét láthatta el, feltehetően római szövetségesként.⁵² A szarmata sáncrendszeren belül helyezkedik el a tiszadobi és a tiszavalki temetőrészlet, míg a korszak egyik legfiatalabbja, a tiszalöki sír a sáncokon kívül került elő.

⁴⁷ OTTOMÁNYI 2005, 46.

⁴⁸ KOKOWSKI 1998, 732. Megjegyezzük, hogy a Wielbark kultúra temetőiben a hamvasztottak mellett csontvázas sírok is vannak.

⁴⁹ KOKOWSKI 1998, 831, Fundliste 19b.

⁵⁰ KOKOWSKI 1998, 733, Abb. 59.

⁵¹ KOKOWSKI 1998, 703.

⁵² VADAY–DOMBORÓCZKI 2001, 114.

Az áttekintett időszak értékelése szempontjából különösen fontosnak ígérkeznek a Körös–Tisza–Maros vidékén nemrég feltárt, zömében még közöletlen, túttartós sírt is tartalmazó temetők: Apátfalva (Kat. 13), Makó (Kat. 19), Nagybánhegyes (Kat. 23), Óföldreák (Kat. 24–25). A temetkezési rítus néhány, etnikumot meghatározó vonása alapján – a temetkezések déli tájolása, továbbá, hogy a sírok egy részét árokkal kerítették és föléje halmot emeltek⁵³ – feltételezhető, hogy ez a terület is a legkésőbbi, legalább a 420-as évekig, esetleg az 5. század közepéig lakott szarmata szállásterület része volt.

A TÚTTARTÓK HELYZETE A TEMETKEZÉSEKBEN

A túttartó, mint női munkához kapcsolódó eszköz, döntő többségben a női temetkezésekből ismert. Gyűjtésünkben egyetlen férfi sírból, a keszthely-dobogói késő római temető 52. sírjából előkerült példány (Kat. 43) szerepel. Ezt a női sírok túttartóitól több vonásában erősen különböző eszközt – más eszközökkel, tárgyakkal együtt – vaskarikával záródó szövetzacsokban helyezték sírba, s talán a tulajdonosának a többi sírleletből nem kikövetkeztethető mesterségére utalhatott.

Nincs értékelhető adat néhány feldúlt temetkezés (Hortobágy-Poroshát [Kat. 16–17], Mezőszemere 40. sír [Kat. 20], Nagybánhegyes [Kat. 23], Óföldreák-Ürmös 114. sír [Kat. 24], Szeged-Kiskundorozsma, Daruhalom III. 191. sír [Kat. 27], Tiszadob-Sziget 28. sír [Kat. 30]) esetében. A tiszadobi szórvány túttartó (Kat. 31) elpusztult temetkezésből származhat.

Áttekintve a rendelkezésünkre álló hiteles vagy többé-kevésbé annak tekinthető adatokat megállapíthatjuk, hogy a túttartók sírbeli helyzete elég változatos. A koponya közelében, attól jobbra találták a túttartót a bolygatatlan Csongrád-Berzsenyi utcai 6. sírban (Kat. 14) és a Makó-Mikócsa-dűlői temetkezésben (Kat. 19), bár itt a másodlagos helyzet (állatjáratok okozta bolygatottság) nem zárható ki egyértelműen. Szintén a koponya közelében, a jobb kulcsont és a gerinc között fekvő fibulán találták a lussoniumi túttartót (Kat. 35). Hasonlóan a nyak táján feküdt a Tiszalök-Árpád úti sír túttartója (Kat. 33).

Az érintetlen és kevésbé bolygatott temetkezésekben – néhány kivétellel – a túttartót a deréktájon, a medence sávjában vagy annak közvetlen közelében találták meg a sírok kibontásakor. Jobboldalon, a jobb karnál volt a túttartó a Szeged-Tápé, Malajdok A temető 29. sírjában (Kat. 28), a pátyi 560. sír háborítatlanul maradt részében a jobb combcsont alatt került elő a túttartó, benne vastúvel (Kat. 36). A baloldalon, a csontvázak különböző részein gyakrabban fordultak elő. A Csongrád-Kaszárnya 127. sírban (Kat. 15) a mellkas alján, a tiszadobi 11. sírban (Kat. 29) a medencecsont felső szélénél, az apátfalvai 139. sírban (Kat. 13) a medencelapát külső oldalán helyezkedtek el. Az alkar és a medence között találtak rá a mezőszemerei 12. objektumban (Kat. 22), az Óföldreák-Ürmös 169. sírban (Kat. 25) az alkar belső oldalánál, a tiszavalki 2. sírban (Kat. 34) az alkar alatt volt. Szintén a baloldalon, de kissé lejjebb, a combcsont felső harmadának külső oldalán volt a túttartó a sándorfalvai 6. sírban (Kat. 26).

Az előbbiektől eltérően, a medence sávjától távol, a mellkas jobb felső szélénél került elő a túttartó az Abony-Turjányos-dűlői sírban (Kat. 12), a mezőszemere-kismari-fenéki 44. sírban (Kat. 21) pedig a jobb combcsont alsó végének külső oldalánál. Szintén a medence sávjától távol, de a baloldalon, a felkar külső oldalánál feküdt a túttartó a Jászberény-Szőlő-dűlői sírban (Kat. 18).

A túttartók női sírokban megfigyelt helyzetét a következőkben összegezhethetjük. 4 esetben feküdt a túttartó a koponya közelében, 8 temetkezésben a medence sávjában vagy annak közvetlen közelében, 3 sírban a medencétől távolabb került elő. Oldalakat tekintve a női vázak bal oldalán voltak 6 sírban a medencénél, egy sírban attól távolabb. Jobb oldalon csak 2 temetkezésben fordult elő a túttartó a medence sávjában, 2 sírban kissé távolabb. Bár az esetszám nem jelentős, az bizonyára nem véletlen, hogy a túttartók többnyire a medence vonalában és annak közvetlen közelében (8 eset), többségükben a baloldalon (6 eset) tűnnek fel

⁵³ KÚJÁNI 2014, 104–105, 1–3. tábla.

a sírokban. Tehát a nők többsége a derék közelében, valószínűleg az övre függesztve,⁵⁴ a baloldalon viselte a tűtartót, benne a varrótűt. A megfigyelések arra utalnak, hogy a szarmata és a hun kori csont tűtartók viseleti módja megegyezett az avar tűtartók viseletével:⁵⁵ az övre függesztett, keskeny textil- vagy puha bőrszalagot áthúzták a tűtartón, majd a végére csomót kötöttek, így a szalagon fel-le mozgatható tűtartó fedhette a szalagba tűzött varrótűt. Ez a rögzítési mód ad magyarázatot arra, hogy a csont tűtartók egyik végén sem lehetett megfigyelni a lezárásukat szolgáló lyukakat vagy erősebb kopásnyomokat.

A bronzlemez tűtartók esetében – mint korábban láttuk – csak néhány adatból lehetett a tűtartók viseletbeli szerepére következtetni. 7 temetkezés közül négyenél figyeltek meg olyan sírbeli helyzetet, amelyik a tűtartó övre függesztésére utal. A baloldalon viselte a tűtartóját a Kiszombor A temető 112. sírba (Kat. 4) és a Szeged-Kiskundorozsma, Nagyszék II. lelőhely magányos sírjába (Kat. 8) eltemetett asszony. Középtájon, a combcsontok között került elő a madarasi 114. sír tűtartója (Kat. 5). A nagykőrös-felsőgógányi temetkezésben a tűtartó (Kat. 7) jobboldali viseletét rögzítette a feltárás.⁵⁶

Nem lehetett viseleti összefüggése a koponya közelében előkerült tűtartóknak (4 eset), tehát ezek az övről levéve kerülhettek a sírokba. A Csongrád-Berzsenyi utcai, a makói és a lussoniumi tűtartóban volt vastű (Kat. 14, 19, 35), a tiszalöki példány (Kat. 33) esetében viszont nincs türe vonatkozó adat. A csont tűtartós temetkezéseknél lényegesen korábbi veresegyházi sírban is viseleti helyétől távol, a lábfejeknél találták meg a bronzlemez tűtartót (Kat. 9).⁵⁷

Míg az eddig tárgyalt női temetkezésekben a csont tűtartók önálló mellékletként kerültek a sírokba, a pátyi tűtartó (Kat. 36) a jobb combcsont közepe alatt feküdt egy csontfésűvel együtt; eredetileg valamilyen szerves anyagú tartóeszközben, tarsolyban lehettek.⁵⁸ A mezőszemerei tűtartókkal kapcsolatban is felmerült, hogy tarsolyban vagy zacskóban hordhatta őket a tulajdonosa.⁵⁹

TŰTARTÓK TELEPÜLÉSEKRŐL

A már nagy számban megkutatott települések, feltárt településrészletek közül a feldolgozás alatt álló Tiszaföldvár-Téglagyár szarmata település esetében van tudomásunk tűtartó (Kat. 32) előkerüléséről. Szintén közöletlen a Jászkarajenő-Sárhalm közeli levő késő szarmata településrészlet, ahol egy fazékba rakott, utóbb nagyrészt szétszántott csontfaragvány depó került elő, s a faragványok között⁶⁰ három, juhcsontból készített, díszített tűtartó (Kat. 39–41) volt.

A TŰTARTÓVAL ELTEMETETT NŐK KÖZÖSSÉGÜKÖN BELÜLI HELYZETE

A szarmata és a hun kori nők sírjaiba helyezett, női munkaeszközök közül az orsó (orsógomb, orsókarika) a leggyakoribb, lényegesen ritkább a varrótű tűtartóban vagy anélkül.⁶¹ A női viselet ránk maradt emlékeinek szerénysége, gazdagsága, az övről lecsüngő tűtartó viselése, illetve a tűtartó mellékelése az illető nőnek a közösségén belüli társadalmi-gazdasági helyzetével függött össze. A bronzlemez tűtartóval eltemetett szarmata nőkről megállapíthattuk, hogy ők a közösségeiknek egyértelműen gazdag, tehetős tagjai vol-

⁵⁴ VADAY-DOMBORÓCZKI 2001, 109.

⁵⁵ LÁSZLÓ 1941, 188–190, 2. kép.

⁵⁶ VÖRÖS-DINNYÉS 2016, 227, 230.

⁵⁷ VÖRÖS-DINNYÉS 2016, 227.

⁵⁸ OTTOMÁNYI 2001, 49, 58.

⁵⁹ VADAY-DOMBORÓCZKI 2001, 109.

⁶⁰ DINNYÉS 2011, 285–288, 1. térkép.

⁶¹ Legutóbb, korábbi irodalommal Vörös 2013, 23–28.

tak. Arany ékszerek voltak a jászberény-alsómuszaji (Kat. 3), a madarasi 584. (Kat. 6) és a veresegyházi (Kat. 9) sírban, emellett a jászberény-alsómuszaji és a veresegyházi nőt gazdagon ellátták ezüstékszerekkel is. Kevésbé gazdag ezüstékszer, ékszertöredék volt a Kiszombor B 112. (Kat. 4), a madarasi 584. és a nagykörös-felsőgógányi (Kat. 7) sírban. Ritka lelet a jászberény-alsómuszaji sír ezüstveretes faedénye, a Madaras-Halmok 584. sír ezüsthuzalatos gemmája és a 114. sír (Kat. 5) három bronztükre. Nem gyakori a szarmata nők temetkezéseiben a római ládika sem, melyet a jászberény-alsómuszaji, a nagykörösi és a Szeged-Kiskundorozsma, nagyszéki sírba (Kat. 3, 7–8) helyeztek. Gyöngyös kivarrású ruhában temették el a kiszombori, a madarasi, a nagykörösi és a Szeged-Kiskundorozsma, nagyszéki asszonyokat.⁶²

Áttekintve a csont tűtartóval eltemetett nők – néha feldúlt, rabolt (Kat. 15–16, 18, 23–24, 27–28, 36) – sírjaiból előkerült leleteket, ezek mennyisége és minősége utal az illető nők társadalmi helyzetére.

Az alföldi szarmata nők temetkezései közül aranyozott ezüstcsüngő, lemezes testű ezüsthuzal, két ezüsthuzal gyűrű került elő a Tiszadob-Sziget 11. sírból (Kat. 29).⁶³ Hozzávetőleg hasonló gazdagsági szintet képviselnek az óföldrői 169. sír (Kat. 25) – ezüst fülbevalópár, két ezüsthuzal, két ezüsthuzal karpercepár – és a Szeged-Tápé, Malajdok A 29. sír (Kat. 28) – két ezüsthuzal és ezüstcsat – nemesfém tárgyai.⁶⁴ Kisméretű, ezüst fibulapár is ékítette a csongrád-kaszárnai (Kat. 15),⁶⁵ ezüsthuzal az apátfalvai (Kat. 13), a nagybánhegyesi (Kat. 23) és a Szeged-Kiskundorozsma, daruhalmi (Kat. 27), tűtartóval eltemetett nők ruháját. Szerény ezüstékszerekkel, karikás borostyáncsüngővel és huzalgűrűvel helyezték sírba a tiszadobi 28. sír (Kat. 30) asszonyát.⁶⁶ Apró ezüsttárgy, ezüstékszer volt a Csongrád-Berzsenyi utcai 6. (Kat. 14.),⁶⁷ az óföldrői 114. (Kat. 24) és a sándorfalva-eperjesi 6. sírban (Kat. 26).⁶⁸ Az apró ezüsttárgyas temetkezések közül a Mezőszemere-Kismari-fenéki 12. objektumot (Kat. 22) aranyozott bronz övcsatja és bronztükre emeli ki.⁶⁹ Gyöngyös kivarrású ruhába öltöztetett asszonytól vettek búcsút hozzátartozói – velük bizonyára a helyi közösség tagjai is – az apátfalvai (Kat. 13), a Makó-Mikócsa-dűlői (Kat. 19), a nagybánhegyesi (Kat. 23) és mindkét óföldrői-ürmői (Kat. 24–25) sírba történt temetéskor. E temetkezések közül egyedül a makói asszonynak voltak csak bronzékszerei. Néhány gyöngyszemen túl bronzfibula és római dénárjelezte a Mezőszemere-Kismari-fenék 40. sír (Kat. 20) asszonyának „gazdagságát”.⁷⁰ A hortobágy-porosháti V/7. halomsír (Kat. 17) esetében csupán az üvegpohár jelzi, hogy tehetősebb nő feküdt a sírban.⁷¹ Csak a tűtartó az említésre méltó lelet az abonyi (Kat. 12), a feldúlt hortobágy-porosháti III/5. halomsír női temetkezése (Kat. 16) és a tiszavalki (Kat. 34) sír esetében. A máig egyetlen, esztergált tűtartós temetkezés, a Szeged-Kundomb 260. sír (Kat. 42) nőjének szerény gazdagságát a bronzfibula és az öt bronzpénz mellett a félkörös fogójú csontfésű jelentette.⁷²

A csont tűtartóval eltemetett szarmata nők közül – az áttekintett sírleletek alapján – hiányoznak a felső vezetőréteg, az arisztokrácia nőtagjai. Az ezüsttárgyakkal, ékszerekkel sírba helyezett nők a helyi közösségek rangosabb, tehetősebb tagjai lehettek (Kat. 13, 15, 23, 25, 27–29 és talán Kat. 17), rangjuk és gazdagságuk a bronz tűtartós hölgyek szegényesebbjeivel (Kiszombor, Nagykörös, Szeged-Kiskundorozsma, Nagyszék)⁷³ állítható párhuzamba. A csont tűtartós nők többsége átlagos helyzetű tagja volt a közösség-

⁶² VÖRÖS–DINNYÉS 2016, 230.

⁶³ ISTVÁNOVITS 1993, 98, Abb. 6. 7–10.

⁶⁴ PÁRDUCZ–KÖREK 1946–1948, 294, LV. tábla 3–4, 9.

⁶⁵ PÁRDUCZ 1963, 49, Taf. VII. 17–18, Taf. X. 6–7.

⁶⁶ ISTVÁNOVITS 1993, 107, Abb. 13. 5, 7.

⁶⁷ PÁRDUCZ 1963, 20, Taf. II. 4.

⁶⁸ VÖRÖS 1985, 144, VI. tábla 6.

⁶⁹ ÁCS–VADAY 2004, 109, 5. kép 4, 6. kép 1–2.

⁷⁰ VADAY–DOMBORÓCZKI 2001, 21–22, Abb. 31. 6–7, 9–10.

⁷¹ ZOLTAI 1941, 288, Taf. VIII. 1.

⁷² PINTYE 2011, 71, 2. kép, 3. kép 3, 10.

⁷³ VÖRÖS–DINNYÉS 2016, Kat. 4, 7–8.

nek, akiket a túttartó viselete (Kat. 16, 20–22, 24, 26, 34, 42), sírjaikba mellékelése (Kat. 14, 19, talán 12) különböztetett meg a közösség más nőtagjaitól.

Az 5. század első felére–közepére keltezhető, nagy valószínűséggel nem alföldi szarmata származású, Jászberény-Szőlő-dűlői asszonyt (Kat. 18) ékvéséses, bronz fibulapárja⁷⁴ helyi közössége tehetősebb, de nem kiemelkedő tagjának jelzi. A pátyi 560. sírt (Kat. 36) nem lehet megítélni az erős bolygatás, a felsőtest és az itteni ékszerek hiánya miatt. A madárcsont túttartós sírok között egyértelműen a leggazdagabb az 5. század közepére keltezett, Tiszalök-Árpád utcai temetkezés (Kat. 34). Ez az asszony arany fülbevalói, nagyméretű, lemezes testű, részben aranyozott ezüst fibulapárja, harmadik ezüstfibulája, vastag, ezüst karperecpárja, aranyozott ezüst övcsatja, nagyméretű borostyán és féldrágakő gyöngyei⁷⁵ alapján népének vezető – bár nem a legfelső – rétegéhez tartozhatott.⁷⁶ Csak árnyalattal szegényesebb a Paks-Dunakömlőd, Lussonium tábor területén, az 5. század közepső harmadában eltemetett, talán a Pontusz-vidékről származó nő (Kat. 35), akit nagyobb méretű, lemezes ezüstfibulái, ezüstberakásos, aranyozott bronz övcsatja, csípője bal oldalán viselt, bronz díszlemezes, nagy üveggyöngyös tarsolya⁷⁷ alapján szintén népcsoportjának vezető rétegéhez sorolhatunk.⁷⁸

A csont túttartóval eltemetett nőknek a sírleleteikből kikövetkeztethető társadalmi-gazdasági helyzete erős rétegzettséget mutat a közösségeiknek egyszerű és tehetősebb tagjaitól a népcsoportja vezető rétegéhez tartozó asszonyig. Tehát más-más társadalmi réteghez tartozó nőknek volt egyik jellegzetes munkaeszköze a csont túttartó és – az esetek többségében – benne a vas varrótű.

Mezőszemere-Kismari-fenék lelőhelyen, a II. sírcsoportban tárták fel a 44. sírt,⁷⁹ amelyben a csontváz mérete alapján egy 3–4 év körüli kislány nyugodott. A temetkezés nemcsak azért érdemel figyelmet, mert anyaggyűjtésünkben ez az egyetlen gyermek/leány sír, ahol túttartó és tű együttese (Kat. 21) fordult elő,⁸⁰ hanem mert a temetkezésbe ezeken kívül is még további, elsősorban vagy kizárólag felnőtt nőkre jellemző melléklet bekerült: orsógomb, kampós végű tű, azaz orsószárhoz tartozó horog,⁸¹ vaskés.⁸² Egyedülálló módon 3 pénz volt a leletek között: egy átfúrt bronzpénz ékszerként, eredetileg bizonyára a nyakban,⁸³ egy *denarius* mellékletként a medence közepén,⁸⁴ egy újabb *denarius* pedig a sír földjéből került elő. A csüngők sírba kerülése megszokott jelenség a gyermekek esetében, de ebben a temetkezésben összesen 4, különböző típus fordult elő, közöttük egy *Cypraea* csiga is, ami a női termékenységgel hozható kapcsolatba.⁸⁵ Az ezüstcsengő⁸⁶ a nyakban lehetett a nyaklánc gyöngyei közé fűzve, az egyedi kialakítású, szegletes csüngő⁸⁷ a csigával együtt a textilövre volt erősítve.

Viselete több szempontból is a felnőttekének a vonásait hordozza. Szokatlanul nagy mennyiségű gyöngy volt a sírban, ezeket főként a váz bal oldalán bontották ki,⁸⁸ közöttük lehettek felfűzöttek és felvarrtak

⁷⁴ PÁRDUCZ 1959, 318, Taf. XXI. 13–14, Taf. XXII. 2–3; CSALLÁNY 1961, 236, Taf. CCII. 10–11.

⁷⁵ KOVRIG 1951, 113, XLII. tábla 6–7, XLIII. tábla 1–6, XLIV. tábla.

⁷⁶ KOVRIG 1951, 117.

⁷⁷ FAZEKAS 2014, 24–28. tábla.

⁷⁸ FAZEKAS 2014, 121–122.

⁷⁹ VADAY-DOMBORÓCZKI 2001, Abb. 47.

⁸⁰ VADAY-DOMBORÓCZKI 2001, Abb. 50. 2–3.

⁸¹ PÓPITY 2014, 168; PÓPITY 2015, 114.

⁸² VADAY-DOMBORÓCZKI 2001, Abb. 48. 11–12, Abb. 49. 2.

⁸³ VADAY-DOMBORÓCZKI 2001, Abb. 48. 5.

⁸⁴ VADAY-DOMBORÓCZKI 2001, Abb. 48. 10.

⁸⁵ VADAY-DOMBORÓCZKI 2001, 72, Abb. 49. 5.

⁸⁶ VADAY-DOMBORÓCZKI 2001, Abb. 48. 2.

⁸⁷ VADAY-DOMBORÓCZKI 2001, Abb. 49. 6.

⁸⁸ VADAY-DOMBORÓCZKI 2001, Abb. 48. 1, 3, 4.

egyaránt.⁸⁹ Mindkét csuklóján gyöngykarperectet viselt.⁹⁰ A boka környékén kibontott példányok alapján a ruhája alját kivarrták.⁹¹ Ami egészen egyedivé teszi a viseletét az az a megfigyelés, hogy valószínűleg két övet hordott. Az egyik egy keskeny bőrvö volt, melynek csatja a viseleti helyén, a derékon (a medence jobb oldalán) volt, a jobb combcsont mellett került elő a bőrvö szíjvége is.⁹² A baloldalán, a combcsont mellett két sorban sorakozó gyöngyök a karika nélküli textil díszöv lecsüngő szálait díszítették,⁹³ a két csüngő (a *Cypraea* és a téglalap formájú) mellett itt bontottak ki egy kisméretű kést is.⁹⁴ Feltételezés szerint a gyermek alsó ruháját fogta össze a gyöngyözött díszöv, és lehetett egy felső réteg öltözete is, amelyet a bőrvö rögzített. A publikálók szerint a másik, talán valószínűbb lehetőség, hogy a csat és a szíjvég egy tarsolyhoz tartozott.⁹⁵

A szarmata gyermekek sírjairól, ezen belül a leányokéről nem lehet általánosságban beszélni, hiszen egy hosszú időszak földrajzi értelemben kiterjedt népességéről van szó. Annyit lehet összegzően leszűrni az eddigi kutatásokból, az 1–5. század közötti időszak 21 temetője 78⁹⁶ és a madarasi temető 129 gyermeksírnak vizsgálata alapján,⁹⁷ hogy a felnőttek leletitípusaihoz képest a gyerekeké jóval zártabb csoportot alkot és főként az ékszerek, valamint a viselet körébe tartozik. Az összképet lehetséges szűkebb korszakokonként árnyalni. A 4. században és az 5. század első évtizedeiben megfigyelhető, hogy a korábbi időszakhoz képest kissé megnő a mellékletek gyakorisága, közöttük főként edények és vaskések fordulnak elő gyakrabban, kivételesen pénzt is tettek a gyermekek sírjaiba.⁹⁸ Érdekes viszont, hogy a korszak temetőiben ritkán kerülnek elő kimondottan gazdag gyermeksírok. A „gazdagság” elsősorban a leletek sokféleségét jelenti, és nem azt, hogy nemesfém ékszer vagy lelethalmazódás (egy sírban több fibula vagy több soros nyaklánc) fordulna elő. A megfigyelések szerint egyes gyermekeket felnőttként hantoltak el, amit a temetés rítusának több vonása együttesen vagy külön-külön is kifejezhet. Ide tartozik pl. a sírok jelölése elvétele halommal, kissé gyakrabban körülárkolással, a koporsó használata vagy a felnőtt leletitípusok, viseleti elemek feltűnése, mint a mezőszemerei 44. sír esetében is.

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunk célja az volt, hogy összegyűjtsük és elemezzük a csont tűtartókra vonatkozó adatokat, megvizsgáljuk a használat módját és időrendi határait. Kísérletet tettünk a magyarországi példányok eredetének felkutatására is.

A csont tűtartók nagytűtű madarak, ritkán emlősök hosszúcsontjából készültek, hosszuk 8,5 és 10,4 cm, átmérőjük 0,7 és 1,5 cm közötti. Többségükben egy-egy vas varrótü volt, melyek többnyire töredékes állapotban maradtak fenn. Az emlősalat csontjából készített példányok – a keszthelyi kivételével – díszítettek.

Főként nők sírjaiban fordulnak elő, de településről és depóból is ismerünk példányokat. A csont tűtartós sírok zöme a Duna–Tisza közén helyezkedik el, annak is inkább a keleti oldalán, a Tiszához közelebb eső területen. Jelentős számú lelőhely található a Felső-Tisza-vidéken, újabban a Maros folyó torkolatvidékén és

⁸⁹ VADAY–DOMBORÓCZKI 2001, 67.

⁹⁰ VADAY–DOMBORÓCZKI 2001, Abb. 48. 6, 9, 13.

⁹¹ VADAY–DOMBORÓCZKI 2001, Abb. 49. 4–5.

⁹² VADAY–DOMBORÓCZKI 2001, Abb. 7–8.

⁹³ VADAY–DOMBORÓCZKI 2001, Abb. 49. 1, 3.

⁹⁴ VADAY–DOMBORÓCZKI 2001, Abb. 49. 2.

⁹⁵ VADAY–DOMBORÓCZKI 2001, 77.

⁹⁶ VÖRÖS 2005.

⁹⁷ KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 263–279.

⁹⁸ VÖRÖS 2005, 137–138.

a folyó mentén is megsaporodott a számuk. A Dunától nyugatra néhány példányról van csak tudomásunk.

A sírban elfoglalt helyük nagyon változó, de ennek ellenére jól megfigyelhető volt, hogy a tútártók többnyire a medence vonalában és annak közvetlen közelében, többségükben a bal oldalon tűnnek fel. Tehát a nők az övre függesztve, „avar módra” viselték a tútártót, benne a varrótűt.

Viseleti tárgyaik, mellékleteik alapján nem jelentenek önálló csoportot a tútártókkal eltemetett nők, nem tűnnek ki semmilyen szempontból sem a korszak sírjai közül. A leletek mennyiségét, gazdagságát megvizsgálva arra jutottunk, hogy társadalmi-gazdasági helyzetük erős rétegzettségét mutat. Mint ahogyan az időszak temetőiben, közöttük is megtalálhatók a közösségek egyszerű és tehetősebb tagjai, sőt a vezető réteghez tartozó asszonyok is. Ritkán kerülnek elő kimondottan gazdag gyermeksírok. Csak egy esetet ismerünk (Mezőszemere), amikor a csont tútártóval együtt még számos további, felnőtt nőkre jellemző melléklet került be egy kisleány sírjába.

A tanulmány egyik fontos eredménye annak megállapítása, hogy a madárcsont tútártó már a 3. század közepén is megtalálható volt az alföldi szarmatáknál, és a 3. század során feltűnt *Pannonia Inferior* provinciában is. Ezért felvethető, hogy a madárcsont tútártók az alföldi szarmaták régi és kiterjedt északi–északkeleti irányú kapcsolatai eredményeként is megjelenhettek a nők munkaeszközei között és a viseletükben. Andrzej Kokowski⁹⁹ áttekintése alapján az a legvalószínűbb, hogy a madárcsont tútártók – bár a kialakulásukkal kapcsolatban lehetnek kérdőjelek – használata a Balti-tenger déli partvidékéről, a Visztula torlatvidékéről a gót vándorlással jutott el a Fekete-tenger északnyugati partjához és az Al-Duna mentére. Alföldi és pannoniai feltűnésük tehát egyaránt lehet a szarmaták és a római tartomány észak felé irányuló, valamint a szarmatákat a Fekete-tenger partvidékének lakóihoz fűző kapcsolatoknak az eredménye. Új, a Dunántúlra kelet felől betelepült népcsoportok hagyatéka a lussoniumi és a pátyi, madárcsont tútártós temetkezés.

Az adatok összegzése során egyértelműnek bizonyult, s a korábbi kutatások is azt mutatják, hogy a csont tútártók zöme a késő szarmata (részben a késő római) időszakban, valamint a hun korban került sírba. A temetkezési szokások és a sírok leletei alapján a vizsgált időszakban szarmata alapnépességgel számolhatunk az Alföldön. Ehhez az alapnépességhez új etnikai csoportok illeszkedtek, melynek során kevert anyagi kultúrával jellemezhető temetők jöttek létre a 4. és az 5. század fordulója tájától.¹⁰⁰ E sokszínű régészeti leletanyag egyik alkotóeleme az Alföldön és *Pannonia Inferior* tartományban már korábban megjelent, keleti germán eredetű, madárcsont tútártó.¹⁰¹ Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy vannak további vonások is, melyek ehhez a körhöz köthetők.¹⁰² A magunk részéről azzal a véleménnyel értünk egyet, amely a hasonló, sőt gyakran ugyanazon műhelyből származó, azonos tárgytypusok megjelenését – többek között a csont tútártók viszonylagos megsaporodását is a 4. század vége és az 5. század közepe közötti időszak magyarországi lelőhelyein – egyfajta uniformizálódási folyamat jeleként értelmezi. Ennek következtében egységes, új divat terjedt el, és ennek során vagy eredményképpen új tárgyakat emeltek be a korszak népcsoportjai temetkezési szokásaik körébe az eurázsiai sztyeppe és Európa nagy részén.¹⁰³ Ebben az összetett, számos etnikumot és óriási területet érintő folyamatban szerepet játszott többek között a Marosszentanna–Csernyahov kultúra, ahol a gótokkal azonosítható temetők számos sírjában került elő madárcsont tútártó. E kultúra etnikai hátterének és kapcsolatainak, kapcsolatai jellegének, valamint a magyarországi lelőhelyekhez kötődésének kutatása fordulatokban bővelkedik, és máig élénken foglalkoztatja az időszak kutatóit.¹⁰⁴

⁹⁹ KOKOWSKI 1998.

¹⁰⁰ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1999, 93.

¹⁰¹ GARAM–VADAY 1990, 211; ISTVÁNOVITS 1993, 135; VADAY–DOMBORÓCZKI 2001, 108.

¹⁰² ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1999, 88, Fig. 20. 2.

¹⁰³ ISTVÁNOVITS 1998, 310; OPREANU 2011, 196–197.

¹⁰⁴ MASEK 2011, 249–252.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönjük Kulcsár Valériának és B. Tóth Ágnesnek, hogy dolgozatunkat számos kritikai észrevétellel és kiegészítő megjegyzéssel illették és ezzel nagyban segítették a munkánkat. Köszönjük kedves kollégáinknak, H. Vaday Andreának (Kat. 32), Kujáni Yvettnak (Kat. 13), Benedek Andrásnak (Kat. 23), Sóskuti Kornélnak (Kat. 24–25, 27), hogy a még közöletlen, tűtartós temetkezések és a tiszaföldvári tűtartó adatait rendelkezésünkre bocsátották. Megköszönjük Fazekas Ferenc doktori disszertációja és Tóth Renáta diplomamunkája használatának lehetőségét. A táblák összeállításának, szerkesztésének számítógépes munkáit Farkas Ildikónak, a ceglédi Kossuth Múzeum munkatársának köszönjük.

KATALÓGUS

I. BRONZLEMEZ TŰTARTÓK¹⁰⁵

1. Abony-Szolnoki úti homokbánya; 2. Füzesabony-Kettőshalom, 2. homokbánya; 3. Jászberény-Alsómuszaj, Kis Német-tanya; 4. Kiszombor B 112. sír; 5. Madaras-Halmok 114. sír; 6. Madaras-Halmok 584. sír; 7. Nagykőrös-Felsőgógány, I. halom; 8. Szeged-Kiskundorozsma, Nagyszék II. lelőhely; 9. Veresegyház-Csokonai utca. 6; 10. Dunaújváros-Intercisa délkeleti, késő római temető 458. sír; 11. Felcsút.

II/1. MADÁRCSONT TŰTARTÓK

Alföld

12. *Abony-Turjányos-dűlő (Abony 36. lelőhely) 83. objektum*:¹⁰⁶ Gépi földmunkával megsértett, DNY–ÉK tájolású, magányos női sír. A jobb oldali bordák külső ívénel, vasfibula töredéke alatt madárcsontból készített, henger alakú *tűtartó töredéke* (2. kép 1). Kívül-belül vasrozsa foltos, egyik vége lecsiszolt. Kb. 3/4-e hiányzik. 4. század vége – 5. század eleje.¹⁰⁷ H.: 2,7 cm, átm.: 0,8–0,85 cm (mérések a tábla 1:1 mérete alapján).
13. *Apátfalva-Nagyút-dűlő, M43 42. lelőhely 139. sír*:¹⁰⁸ D–É tájolású, *maturus* nő bolygatatlan sírja. A bal medencelapát külső oldalán nagytestű madár bal sípcsontjából (*Aves sp. tibia sinistra*) készített, kissé ívelt *tűtartó* (2. kép 2). Mindkét vágási felület lecsiszolt. Keresztmetszete szabálytalan, kerekedő háromszög. Mindkét pereme hiányos. 4. század közepe – 5. század első harmada.¹⁰⁹ H.: 9,7 cm, átm.: 1–1,3 cm.
14. *Csongrád-Berzsenyi utca 6. sír*:¹¹⁰ DDK–ÉÉNy tájolású, bolygatatlan, női sír. Állkapocstól jobbra nagyobb madár sípcsontjából készült, enyhén ívelt *tok (tűtartó)* (2. kép 3), melyen vasrozsa maradványai láthatók. Hun kor, 4. század vége – 5. század közepe.¹¹¹ H.: 8,5 cm, átm.: kb. 1 cm (az átmérő az idézett irodalom táblafotója alapján).
15. *Csongrád-Kaszárnya (Kenderföldek) 127. sír*:¹¹² DDK–ÉÉNy tájolású, feldúlt (medence és környéke) női sír. Bal mellkas alsó harmadán, a gerinccel párhuzamosan daru lábsontjából készült, íveltformájú, hengeres *tűtartó* (2. kép 4). Hun kor, 4. század vége – 5. század közepe. H.: 10 cm, átm.: kb. 0,8 cm (átmérő a publikáció tábla-

¹⁰⁵ Részletes leírásuk: VÖRÖS–DINNYÉS 2016.

¹⁰⁶ GULYÁS 2011, 170, 68. tábla 3.

¹⁰⁷ GULYÁS 2011, 175.

¹⁰⁸ Közöletlen, a tűtartót említi KUIJÁNI 2014, 102, 9. tábla 4.

¹⁰⁹ KUIJÁNI 2014, 115.

¹¹⁰ PÁRDU CZ 1963, 20, 35, Abb. 4. 1, Taf. II. 10.

¹¹¹ PÁRDU CZ 1963, 35.

¹¹² PÁRDU CZ 1963, 48–49, Abb. 8. 3, Taf. VII. 25.

fotója alapján).

16. *Hortobágy-Poroshát III. halomcsoport, 5. halomsír*:¹¹³ Két DDNy–ÉÉK tájolású, különálló temetkezés egymás mellett. A keleti, feldúlt, leletei alapján női sírban *vastű csont túttartóban*, melynek végei hiányosak. Késő szarmata temetkezések.¹¹⁴
17. *Hortobágy-Poroshát V. halomcsoport, 7. halomsír*:¹¹⁵ DDNy–ÉÉK tájolású, leletei alapján női temetkezés. Vékony, egyik végénél kissé kiszélesedő, mindkét peremén töredékes, kettétörött *csontcső*, síron belüli helye nem ismert. Késő szarmata temetkezés.¹¹⁶ A felrakott bordákkal díszített, talpgyűrűs üvegpohár¹¹⁷ alapján a 3. század utolsó harmada – 4. század eleje.¹¹⁸
18. *Jászberény-Szőlő-dűlő 1. sír*:¹¹⁹ Ny–K tájolású, részben bolygatott, leletei alapján női sír. Bal felkar külső oldalán kissé ívelt, valószínűleg madár lábcsontjából készített *csontthenger* (2. kép 5). 5. század első fele – közepe a Léva–Perse-típusú fibulapár alapján. H.: 10,4 cm, átm.: 0,77–0,8 cm (a publikáció táblájának méretaránya alapján).
19. *Makó-Mikócsa-dűlő, M43 31. lelőhely 215. objektum*:¹²⁰ DNY–ÉK tájolású, rönkkoporsóban eltemetett, idős nő. Nem feldúlt, de állatjáratokkal bolygatott temetkezés. A koponya jobb oldalánál valószínűleg madár csontból készült, hengeres *túttartó három töredéke*. Belső felületükön vasrozsdafoltok. A túttartó nagyobbik fele hiányzik. 4. század vége – 5. század eleje.¹²¹ H.: 1,5–3,6 cm, átm.: 0,9 cm, vastű h.: 2,6 cm, átm.: 0,1–0,3 cm.
20. *Mezőszemere-Kismari-fenék, I. sírcsoport 40. sír*:¹²² D–É tájolású, lepelbe burkolt nő. A sír betöltésből madár csont *túttartó* (2. kép 6) kb. 3 cm-es, sérült, lemorzsolódott felületű töredéke közel 5 cm-es *vastű töredékekkel* (méretek a publikáció képeinek méretezése alapján). 358 utáni második–harmadik évtized.¹²³
21. *Mezőszemere-Kismari-fenék, II. sírcsoport 44. sír*:¹²⁴ D–É tájolású kislány majdnem teljesen megsemmisült váza 160 × 38 cm-es deszkakoporsóban. Jobb combcsont alsó végének külső oldalánál hengeres, madár csont *túttartó* (2. kép 7) kb. félkör metszetű, peremes töredéke *vastű töredékekkel*. A túttartónak 70–80%-a hiányzik. 358 utáni második–harmadik évtized.¹²⁵ A töredék h.: 3,7–3,8 cm, átm.: kb. 0,8 cm, a két tűtöredék együttes h.: 3,2–3,3 cm. A betöltésből egy vékony, elkeskenyedő csontcsőben levő kisméretű, kampós fejű *vastű* is előkerült. H.: 3,3–3,4 cm (méretek a publikáció képeinek méretezése alapján). A karikába hajló fejű vastű (helyesebben horog) csontcsőve szerintünk nem túttartó,¹²⁶ a horog és cső az orsózár végébe lehetett illesztve.¹²⁷
22. *Mezőszemere-Kismari-fenék 12. objektum*:¹²⁸ Felnőtt nő D–É tájolású, koporsós sírja. A bal alkar és a medence között csont *túttartó töredéke* (2. kép 8) *vastű maradványával*. 4. század 60–80-as éve. ¹²⁹ H.: 2,8 cm, átm.: 0,8 cm, a két tűtöredék együttes h.: 2,4 cm (méretek a publikáció képeinek méretezése alapján).
23. *Nagybánhegyes-Tatár-árok, MOL 9. lelőhely 31. objektum*:¹³⁰ D–É tájolású, a koponya és a medence közötti részen feldúlt, női temetkezés. Medence környékén, a bolygatott embercsontok között fényesre kopott felületű, vékonyfalú, hengeres, csont *túttartó két töredéke*. Felületén, a peremektől 1,5 és 1,5–2 cm távolságra vízszintesen bekarcolt vonalak láthatók. Belsejében vasrozsdafoltok. A leletei alapján legkésőbb a 3. század középső harmadára keltezhető. H.: 4,1 és 4,7 cm, átm.: 0,9–1,1 cm.

¹¹³ ZOLTAI 1941, 280, Taf. V. 11.

¹¹⁴ PÁRDUCZ 1941, 325.

¹¹⁵ ZOLTAI 1941, 288, Taf. VIII. 3.

¹¹⁶ PÁRDUCZ 1941, 325.

¹¹⁷ ZOLTAI 1941, 288, Taf. VIII. 1.

¹¹⁸ BARKÓCZI 1988, 90–91, 57a típus, Taf. XII. 127, Taf. LXXV. 127.

¹¹⁹ PÁRDUCZ 1959, 318; CSALLÁNY 1961, 236, Taf. CCII. 9.

¹²⁰ PÓPITY–SZ. WILHELM 2009, 226; PÓPITY–SZ. WILHELM 2009a; PÓPITY 2014, 161, 168, 2. kép 3–5, 4. kép 1–3, 8. kép 2–3.

¹²¹ PÓPITY 2014, 169.

¹²² VADAY–DOMBORÓCZKI 2001, 22, 108, Abb. 32, 33. 5.

¹²³ VADAY–DOMBORÓCZKI 2001, 115, 121–122.

¹²⁴ VADAY–DOMBORÓCZKI 2001, 28–29, 109, Abb. 47, Abb. 50. 2–3.

¹²⁵ VADAY–DOMBORÓCZKI 2001, 115, 121–122.

¹²⁶ VADAY–DOMBORÓCZKI 2001, 30, 109, 629. j; Abb. 48, 12.

¹²⁷ Vö. PÓPITY 2014, 168; PÓPITY 2015, 114.

¹²⁸ ÁCS–VADAY 2004, 108–109, 122, 7. kép 2, 11. kép 1.

¹²⁹ ÁCS–VADAY 2004, 123.

¹³⁰ Benedek András ásatása, közöletlen.

24. *Óföldvár-Ürmös I, M43 9. lelőhely 114. sír:*¹³¹ DK–ÉNy tájolású, rönkkoporsóban eltemetett, felnőtt nő teljesen feldúlt, kirabolt sírja. A koporsó közepén hengeres, madárcsontból készített *tűtartó*. Késő szarmata. H.: 8,6 cm, átm.: 0,8 cm.
25. *Óföldvár-Ürmös I, M43 9. lelőhely 169. sír:*¹³² DK–ÉNy tájolású, felnőtt női sír. A bal alkarcsonatok belső oldalánál, közvetlenül a *Cypraea* csüngő mellett hengeres, valószínűleg madár csontjából készült *tűtartó töredéke*. Erősen hiányos, a belsejében elhelyezett *vastűből* is kevés maradt fenn. Késő szarmata. H.: 2,9 cm, átm.: 0,8 cm, tű h.: 1,8 cm.
26. *Sándorfalva-Eperjes 6. sír:*¹³³ DDK–ÉÉNy tájolású, fiatal nő bolygatatlan, koporsós temetkezése. Bal combcsont külső oldala mellett, a kéz vonalában madárcsont *tűtartó töredéke* (3. kép 1) *vastűvel*. Hun kor, 4. század vége – 5. század első–második harmada.¹³⁴ Töredék h.: 2,7 cm, átm.: 0,8–0,9 cm, vastű töredékeinek együttes h.: kb. 6 cm.
27. *Szeged-Kiskundorozsma, Daruhalom III., M5 82. lelőhely 191. sír:*¹³⁵ D–É tájolású, teljesen feldúlt, rönkkoporsós női sír, a temetkezést délen nyitott körárok övezte. A bolygatott csontok között madár csőves csontjából készített *tűtartó*. Egyik vége szabályosan levágott, a másik törött. 4. század második harmada – 5. század eleje. A tűtartónak közel fele hiányzik. H.: 6 cm, átm.: 1,3 cm.
28. *Szeged-Tápé, Malajdok A 29. sír:*¹³⁶ DDK–ÉÉNy tájolású, női sír. A váz felsőteste bolygatott. A jobb kar mellett madárcsontból készült, hengeres *tűtartó* (3. kép 2), benne *vastű*. Késő szarmata, 4. század második fele – 5. század első fele. A tábla 1:1 méretű fotóján a tűtartó egyik vége ép, a másik töredezett. H.: 5,5 cm, átm.: 0,8 cm, vastű h.: 5,4 cm.
29. *Tiszadob-Sziget 11. sír:*¹³⁷ D–É tájolású, leletei alapján női temetkezés. A bal medencecsont felső szélénél csont *tűtartó*, mely utóbb megsemmisült. A temető korábbi, D–É-i és hasonló tájolású sírjai a 4. század végére keltezhetők.¹³⁸
30. *Tiszadob-Sziget 28. sír:*¹³⁹ DDK–ÉÉNy tájolású, állatjáratokkal bolygatott női sír. Apró leletei a sírgödör északi részén levő állatjáratból kerültek elő. Házi lúd felső szárnycsontjából (*humerus*) készült, enyhe S vonalban hajló, egyik végénél kerekített, egyenlőszárú háromszög metszetű *tűtartó* (3. kép 3) *vastű maradványaival*. A temető korábbi, D–É és hasonló tájolású sírjai a 4. század végére keltezhetők.¹⁴⁰ H.: 8,4–8,5 cm, átm.: 1 cm (méretek az illusztráció méretezése alapján).
31. *Tiszadob-Sziget szórvány, a 33. sírtól 2,5 m-re nyugatra:*¹⁴¹ Daru alsó szárnycsontjából (*ulna*) készített, enyhén ívelt *tűtartó* (3. kép 4) *vastű maradványaival*. H.: 10 cm, átm.: 0,8–1 cm (méretek az illusztráció méretezése alapján).
32. *Tiszaföldvár-Táglagyár:*¹⁴² H. Vaday Andrea 1979. évi feltárása során a késő szarmata település 1979/4. gödréből madár hosszúcsontjából kivágott, henger alakú *tűtartó* került elő. H.: 6,5 cm, átm.: 0,9 cm.
33. *Tiszalök-Árpád utca 17.:*¹⁴³ 1948-ban előkerült, magányos (?) női sír. Nyak táján alig ívelt *csonthenger* (3. kép 5), aminek közel fele hiányzik. 5. század közepe, Felső-Tisza-vidéki germán népcsoport vezető rétegének asszonya;¹⁴⁴ 5. század közepe, gepida nemesasszony temetkezése.¹⁴⁵ H.: 6,4 cm, átm.: 1,4 cm.¹⁴⁶
34. *Tiszavalk-Kenderföld 2. sír:*¹⁴⁷ D–É tájolású, részben bolygatott (lábfejek) női sír. Bal alkarcsonatok alatt, kereszt-

¹³¹ SÓSKUTI 2009, 247; SÓSKUTI 2009a, 22–23.

¹³² SÓSKUTI 2009, 247; SÓSKUTI 2009a, 22–23.

¹³³ VÖRÖS 1985, 144–145, 159, 10. kép, VI. tábla 1.

¹³⁴ VÖRÖS 1985, 160.

¹³⁵ MÉSZÁROS–SÓSKUTI 2006.

¹³⁶ PÁRDUZ–KOREK 1946–1948, 294, LV. tábla 7–8.

¹³⁷ ISTVÁNOVITS 1993, 98.

¹³⁸ ISTVÁNOVITS 1993, 139.

¹³⁹ ISTVÁNOVITS 1993, 107, Anm. 33, Abb. 13. 1–2.

¹⁴⁰ ISTVÁNOVITS 1993, 139.

¹⁴¹ ISTVÁNOVITS 1993, 110, Anm. 33, Abb. 17. 13.

¹⁴² Közöletlen, említi VADAY 1980, 56–57; VADAY 1980a, 246.

¹⁴³ KOVRIG 1951, 113, 1. kép, XLIII. tábla 7.

¹⁴⁴ KOVRIG 1951, 117.

¹⁴⁵ NAGY ET AL. 2000, 170.

¹⁴⁶ A tárgy méreteit a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tár szívességéből közölhetjük.

¹⁴⁷ GARAM–VADAY 1990, 171, 176, Abb. 3. 3.

ben madár csöves csontból készült *tűtartó* (3. kép 6). Enyhén S-alakú cső, keresztmetszete szabálytalan ovális, mindkét vége levágott és lecsiszolt. 4. század második fele – 5. század eleje.¹⁴⁸ H.: 20 – elírás, helyesen 10 – cm, átm.: $0,9 \times 1,4\text{--}1,3 \times 1,5$ cm.

Dunántúl

35. *Paks-Dunakömlőd, Sánchegy (Lussonium) 2010/1. sír*:¹⁴⁹ A római tábor területén feltárt, DDNy–ÉÉK tájolású, bolygatatlan (a feltárás közben véletlenül megsértett) női sír. A jobb kulcs csont és a gerinc között fekvő, lemezes testű fibulán madár hosszúcsontjából készített, kissé ívelt *tűtartó*. Mindkét vége levágott, lecsiszolt. A tűtartóban levő *vastű* egyik vége megvastagodóan rozsdásodott (tűfok?). Pontusz-vidékről származó, előkelő asszony temetkezése az 5. század középső harmadából.¹⁵⁰ H.: 9,8 cm, átm.: 0,7–0,8 cm, tű h.: 5,9 cm.
36. *Páty-Malom-dűlő 560. sír*:¹⁵¹ Ny–K tájolású, 50–70 éves nő sírja, a váz felsőteste hiányzott. Jobb combcsont középső része alatt (fésűvel együtt) kissé ívelt, sima hengeres, dísztelen csont *tűtartó* (3. kép 7). Egyik vége letörött, hiányzik. Belsejében törött *vastű* és rozsdafoltok. 5. század első fele, valószínűleg 425 utáni, hun kori germán temetkezés.¹⁵² H.: 6,8 cm, átm.: 1 cm, tűtörredék h.: 5,8 cm.

Pannonia

37. *Budaörs-Kamaraerdő 163. sír* (közöletlen): É–D tájolású női temetkezés. A sírból csont *tűtartó* is előkerült. Előzetes leírás és értékelés szerint valószínűleg germán származású nő 3. századi sírja.¹⁵³
38. *Komárom-Szőny, Brigetio*:¹⁵⁴ Közlebbi adatok nélkül, ismeretlen rendeltetésüként. Egyik vége felé kissé keskenyedő, vékonyfalú, kör keresztmetszetű *csonthenger* (3. kép 8), talán tűtartó. Végei keresztirányban levágva, a felületén zöldes elszíneződés. H.: 8,4 cm, átm.: 1,1 cm.

II/2. EMLŐSCSONT TŰTARTÓK

Alföld

39. *Jászkarajenő-Sárhalom 13. faragvány*:¹⁵⁵ *Tűtartó* (?) (4. kép 1). Juh bal oldali sípcsontból (*Ovis aries, tibia sinistra*), mindkét csontvéget levágva készült. Enyhén S-alakú, egyenetlen, ovális átmetszetű. Mindkét végénél mélyen kimetszett, körbefutó szalag: két-két vonal között zeg-zug vonal. Barna, sötétbarna színű, világos foltokkal. Kisebb felülethiányok. 5. század eleje – első negyede.¹⁵⁶ H.: 9,14 cm, felül átm.: 1,36–1,55 cm, alul átm.: 1,47–1,86 cm.
40. *Jászkarajenő-Sárhalom 199. faragvány*:¹⁵⁷ *Tűtartó* (?) (4. kép 2). Juh jobb sípcsontjából (*Ovis aries, tibia dextra*), mindkét csontvéget levágva készült. Előzőhöz hasonló alakú és díszítésű. Oldalán a felület kaparásakor berezgő szerszám vonalka sorai. Sötét sárga, részben sötétbarna színű, az alsó törredék egyik fele kifehéredett. Két törredékből ragasztva, oldalán jelentős hiány, jelentős felülethiányok. 5. század eleje – első negyede.¹⁵⁸ H.: 9,23 cm, felül átm.: 1,34–1,55 cm, alul átm.: 1,51–1,95 cm.
41. *Jászkarajenő-Sárhalom 200. faragvány*:¹⁵⁹ *Tűtartó* (?) (4. kép 3). Szabálytalan, hosszában kissé ívelt henger

¹⁴⁸ GARAM–VADAY 1990, 205.

¹⁴⁹ FAZEKAS 2014, 100–101, 103, 24. tábla 3, 27. tábla 7.

¹⁵⁰ FAZEKAS 2014, 121–122, 128.

¹⁵¹ OTTOMÁNYI 2001, 41, 43, 5. kép 5–6.

¹⁵² OTTOMÁNYI 2001, 65–66.

¹⁵³ OTTOMÁNYI 2005, 46.

¹⁵⁴ BÍRÓ 1994, 68, 121, Cat. 856, Pl. LXXXVIII. 856.

¹⁵⁵ DINNYÉS 2011, 297, 71. tábla 13.

¹⁵⁶ DINNYÉS 2011, 295.

¹⁵⁷ DINNYÉS 2011, 317, 71. tábla 199.

¹⁵⁸ DINNYÉS 2011, 295.

¹⁵⁹ DINNYÉS 2011, 317–318, 71. tábla 200.

alakú, juh bal sípcsontból (*Ovis aries, tibia sinistra*), mindkét csontvéget levágva készült. Szabálytalan ovális átmetszetű. A peremek közelében egy-egy mélyen vésett szalag, melyek a perem felé 3, a belső oldalon 2 vonal közötti zeg-zug vonalból állnak. Az alsó szalagon balra álló, stilizált állatalak (agancsos ló?) mélyen kimetszett vonalrajza. Felületén a kaparásakor berezgő szerszám durva és finom vonalka sorai. Sárgásbarna-sötétbarna színű, világos foltokkal, a keskenyebb felső rész harmada a napsütéstől kifehéredett. Felső peremnél kis felülethiányok. 5. század eleje – első negyede.¹⁶⁰ H.: 9,41 cm, felül átm.: 1,33–1,51 cm, alul átm.: 1,3–1,69 cm.

42. *Szeged-Kundomb 260. sír*:¹⁶¹ Az avar temető területén feltárt, egyetlen szarmata temetkezés.¹⁶² DK–ÉNy tájolású női sír. Medencében henger alakú, csont *tűtartó* (4. kép 4), melynek felületét esztergált díszítés borítja: gyűrűtagok között négy gyöngytag. Benne *vastű* maradványait figyelte meg Cs. Sebestyén Károly. 4. század vége – 5. század eleje.¹⁶³ H.: 9 cm, átm.: 1,1–1,2 cm (átmérő a 3. kép méretaránya alapján).

Pannonia

43. *Keszthely-Dobogó 52. sír*:¹⁶⁴ DNY–ÉK tájolású aknasír, férfi. Jobb lábszárcsontok külső oldalánál, szövetzacsokban, más tárgyakkal együtt emlőscsontból készített, alján az ízületi vég közelében elfürészelt, itt ezért zárt, a keskenyebb, felső végén nyitott *tűtartó* (4. kép 5). A pénzék alapján a 4. század harmadik harmada – 5. század elejére keltezhető. H.: 10,5 cm, felül átm.: kb. 1,15 cm, alul átm.: kb. 1,9 cm (átmérők a publikáció képének méretezése alapján), *vastű* töredék h.: 3,3 cm.

IRODALOM

- ÁCS–VADAY 2004: Ács Cs. – Vaday A.: Mezőszemere, Kismari-fenék. Késő-császárkori – kora-népvándorláskori temetőrészlet II. (Mezőszemere, Kismari-fenék, Late-Imperial – Early Migration Cemetery Fragment II). *Agria – Az Egri Múzeum Évkönyve* 40 (2004) 105–136.
- BALOGH 2016: Balogh Cs.: *Régészeti adatok a Duna–Tisza közti avarok történetéhez (The History of the Avars in the Danube–Tisza Interfluvium as reflected in the archaeological record)*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia – A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology 6. Szerk.: Major B. – Türk A. Budapest, 2016.
- BARKÓCZI 1988: Barkóczi, L.: *Pannonische Glasfunde in Ungarn*. Studia Archaeologica 9. Budapest 1988.
- BÍRÓ 1994: T. Bíró, M.: *The Bone Objects of the Roman Collection*. Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Series Archaeologica II. Red.: Kovács, T. – Nagy, M. Budapest 1994.
- BÓNA 1993: Bóna I.: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest 1993.
- CSALLÁNY 1961: Csallány, D.: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u. Z.)*. Archaeologia Hungarica 38. Budapest 1961.
- DINNYÉS 1991: Dinnyés I.: A hévizgyörki szarmata sírok (Sarmatian graves from Hévizgyörk). *Studia Comitatus* 22 (1991) 145–202.
- DINNYÉS 2011: Dinnyés I.: A jászkarajenői késő szarmata csontfaragványok. *Studia Comitatus* 31 (2011) 285–337.
- FAZEKAS 2014: Fazekas F.: *Késő antik transzformáció(k) a valeriai limes mentén (Kr. u. IV–V. század)*. Doktori disszertáció. Pécs 2014.
- GARAM–VADAY 1990: Garam, É. – H. Vaday, A.: Sarmatische Siedlung und Begräbnisstätte in Tiszavalk. *Communicationes Archaeologicae Hungaricae* 1990, 171–219.

¹⁶⁰ DINNYÉS 2011, 295.

¹⁶¹ PINTYE 2011, 71, 75, 2. kép, 3. kép 8.

¹⁶² Balogh Csilla álláspontja szerint a temetkezés avar kori (BALOGH 2016, 245–246, 56. kép 9).

¹⁶³ PINTYE 2011, 76.

¹⁶⁴ SÁGI 1981, 25–26, Abb. 11. 5i, 5k.

- GULYÁS 2011: Gulyás Gy.: Szarmata temetkezések Abony és Cegléd környékén. *Studia Comitatus* 31 (2011) 125–181.
- HAMPEL 1881: Hampel J.: Római sírok Pannoniában. *Archaeologiai Értesítő* 1 (1881) 136–146.
- ISTVÁNOVITS 1993: Istvánovits, E.: Das Gräberfeld aus dem 4.–5. Jahrhundert von Tiszadob-Sziget. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 45 (1993) 91–146.
- ISTVÁNOVITS 1998: Istvánovits E.: Adatok az Észak-Alföld 4. század végi – 5. század elejei lakosságának etnikai meghatározásához (Angaben zur ethnischen Bestimmung der Bevölkerung in der nördlichen Tiefebene am Ende des 4. und Anfang des 5. Jahrhunderts). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998) 309–324.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1999: Istvánovits, E. – Kulcsár, V.: Sarmatian and Germanic People at the Upper Tisza Region and South Alföld at the Beginning of the Migration Period. *Spisy Arch. ústavu AV ČR. Brno* 13 (1999) 67–94.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2003: Istvánovits, E. – Kulcsár, V.: Some Traces of Sarmatian- Germanic Contacts in the Great Hungarian Plain. In: *Kontakt-Kooperation-Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus*. Hrsg.: von Carnap-Bornheim, C. Neumünster 2003, 227–238.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2008: Istvánovits E. – Kulcsár V.: Az ún. „meót” típusú kardok/török a Kárpát-medencében (The so-called „Meothian” type swords/daggers in the Carpathian Basin). *A Jósza András Múzeum Évkönyve* 50 (2008) 281–290.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2009: Иштвановитш, Э. – Кульчар, В.: Мечи/кинжалы с боковыми вырезами в Карпатском вассейне. In: *Гунны, готы и сарматы между Волгой и Дунаем: сборник научных статей*. Ред. и предисл.: Фурасьева, А. Г. Санкт–Петербург 2009, 143–151.
- KELEMEN 2008: H. Kelemen M.: *Solva. Esztergom későrómai temetői (Die spätrömischen Gräberfelder von Esztergom)*. Libelli Archaeologici Ser. Nov. III. Esztergom 2008.
- KOKOWSKI 1998: Kokowski, A.: Die Masłomęcz-Gruppe. Ihre Chronologie und Beziehungen innerhalb des gotischen Kulturkreises – ein Beispiel für den kulturellen Wandel der Goten im Verlauf ihrer Wanderungen. *Bericht der Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archeologischen Institut* 78 (1998) 641–833.
- KOVÁCS 1912: Kovács I.: A marosszentannai népvándorláskori temető (Cimetière de l' époque de la migration des popules à Marosszentanna). *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem-és Régiségtárából* 3 (1912) 250–367.
- KOVRIK 1951: Kovrig I.: A tiszalöki és a mádi lelet. *Archaeologiai Értesítő* 78 (1951) 113–118.
- KÖHEGYI–VÖRÖS 1998: Köhegyi M. – Vörös G.: Bronz tútártó egy madarasi szarmata sírból. *Makói Múzeumi Füzetek* 90 (1998) 7–12.
- KÖHEGYI–VÖRÖS 2011: Köhegyi M. – Vörös G.: *Madaras-Halmok. Kr. u. 2–5. századi szarmata temető*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged 2011.
- KÖRÖSI 2010: Körösi A.: Szarmata és avarkori csonteszközök Felgyő-Kettőshalmon (Typology of the Worked Bone Implements from Felgyő-Kettőshalom dűlő). In: *Csont és bőr. Az állati eredetű nyersanyagok feldolgozásának története, régészete és néprajza (Bone and Leather. History, Archaeology and Ethnography of Crafts Utilizing Raw Materials from Animals)*. Szerk.: Gömöri J. – Körösi A. Budapest 2010, 99–116.
- KUJÁNI 2014: Kujáni Y.: Adatok a Maros–Körös-közének 4–5. századi temetkezéseire az apátfalvi temető alapján (Contributions to the 4–5th century Funeral Rites in the Area between the Rivers Körös and Maros based on Excavations in the Cemetery of Apátfalva). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Új folyam* 1 (2014) 101–129.
- KULCSÁR 1998: Kulcsár V.: *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai (Погребальный обряд*

- сарматов Карпатского бассейна. The burial rite of the Sarmatians of the Carpathian basin*). Múzeumi Füzetek 49. Aszód 1998.
- LÁSZLÓ 1941: László Gy.: Adatok az avarság néprajzához (Contributi all' etnografia degli avari). *Archaeologiai Értesítő* 3 (1941) 171–204.
- MASEK 2011: Masek Zs.: Adatok a Marosszentanna–Csernyahov-kultúra és az alföldi késő szarmata – hun kori kerámiaanyag kapcsolataihoz (Date privind relațiile ceramicii culturii Sântana de Mureș–Cernehov și a ceramicii sarmatice târzii – epocii hunice din Câmpia Maghiară. Angaben zu den Beziehungen der Sintana de Mureș–Črenjachov-Kultur und des spätsarmatisch-hunnenzeitlichen Keramikmaterials auf dem Ungarischen Tiefebene). In: *Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában*. Molnár István Múzeum Kiadványai 3. Főszerk.: Körösfői Zs. Székelykeresztúr 2010–2011 (2011) 249–292.
- MESTERHÁZY 1986: Mesterházy, K.: Fröhsarmatenzeitlicher Grabfund aus Verezegyház (Kora szarmata kori sírlelet Verezegyházról). *Folia Archaeologica* 37 (1986) 137–161.
- MÉSZÁROS–SÓSKUTI 2006: Mészáros P. – Sóskuti K.: Szeged–Kiskundorozsma, Daruhalom-dűlő III. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2005 (Archaeological Investigations in Hungary 2005)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2006, 315–316.
- NAGY ET AL. 2000: Nagy M. – Neumann, G. – Pohl, W. – B. Tóth Á.: A gepidák. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 6 (2000) 165–189.
- OPREANU 2011: Opreanu, C. H.: Az erdélyi Marosszentanna-kultúra vége: Szentgyörgy-kultúra, vagy „posztcsernyahovi horizont”? (Sfârșitul culturii Sântana de Mureș in Transsilvania: „cultura Sfântu Gheorghe”, sau „orizontul post-cerniahovian”?). In: *Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában*. Molnár István Múzeum Kiadványai 3. Főszerk.: Körösfői Zs. Székelykeresztúr 2010–2011 (2011) 191–201.
- OTTOMÁNYI 2001: Ottományi K.: „Hunkori” sírok a pátyi temetőben („Hunnenzeitliche” Gräber im Gräberfeld von Páty). *Archaeologiai Értesítő* 126 (2001) 35–74.
- OTTOMÁNYI 2005: Ottományi K.: A római kori település Kamaraerdő területén. In: *Antik gyökereink. Budaörs múltja a régészeti leletek fényében*. Szerk.: Ottományi K. – Mester E. – Mráv Zs. Budaörs 2005, 38–55.
- PÁRDU CZ 1941: Párducz, M.: Die nähere Bestimmung der Hügelgräber der. röm. Kaiserzeit in Hortobágy. *Dissertationes Pannonicae* Ser. II. No. 11. Budapest 1941, 309–325.
- PÁRDU CZ 1959: Párducz, M.: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 11 (1959) 309–398.
- PÁRDU CZ 1963: Párducz, M.: *Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn*. Studia Archaeologica 1. Budapest 1963.
- PÁRDU CZ–KOREK 1948: Párducz M. – Korek J.: Germán befolyás a Maros–Tisza–Körös szög késő szarmata emlékanyagában (Les éléments germaniques dans la civilisation sarmatique récente de la limitée par les fleuves Maros, Tisza et Körös). *Archaeologiai Értesítő* 7–9 (1946–1948) 1948, 291–311.
- PINTYE 2011: Pintye G.: Egy elfeledett sírról, avagy a Szeged-kundombi avar temető „különce” (a 260. számú sír) (Über ein vergessenes Grab: der „Sonderling” des awarischen Gräberfeldes von Szeged–Kundomb [Grab 260]). In: *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XIX. konferenciája*. Győr 2011, 71–81.
- PÓPITY 2014: Pópity D.: Szarmata temetőrészlet és ismeretlen korú sír Makó–Mikócsa dűlőben (M43 31. lelőhely) (A Sarmatian cemetery and a grave of unknown date at Makó–Mikócsa dűlő [Site M43 31]). In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára (Avarorum solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday)*. Opitz Archaeologica 6 – MTA BTK MÖT kiadványok 2. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 161–182.

- PÓPITY 2015: Pópity D.: Horogra akadva – Egy új típusú kézi orsó felfedezése az alföldi szarmatáknál (Auffindung auf einem Haken – Also Entdeckung eines neuen Handspindeltyps bei den Ungarnland lebenden Sarmaten). In: *Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája, Esztergom 2014. november 4–6. (Conference of young scholars on the Migration Period, Esztergom, November 4–6. 2014.)*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia (Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology) – A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai 3.1 – Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.1. Főszerk.: Türk A., szerk.: Balogh Cs. – Major B. Budapest–Esztergom 2015, 97–128.
- PÓPITY–SZ. WILHELM 2009: Pópity D. – Sz. Wilhelm G.: Makó, Mikócsa-dűlő. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2008 (Archaeological Investigations in Hungary 2008)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2009, 224–226.
- PÓPITY–SZ. WILHELM 2009a: Pópity D. – Sz. Wilhelm G.: Késő szarmata és késő avar település és Kr. u. 4. századi sírok Makó, Mikócsa-dűlőben. In: *Nyomvonalba zárva. Régészeti feltárások az M43-as autópályán és a Makót elkerülő út nyomvonalán*. Szerk.: Balogh Cs. Szeged 2009, 40–43.
- SALAMON–SEBESTYÉN 1995: Salamon, Á. – Cs. Sebestyén, K.: The Szeged-Kundomb Cemetery. In: *Das awarische Corpus IV (Avar corpus füzetek IV)*. Szerk.: Kovrig I. – Madaras L. Debrecen–Budapest 1995, 8–108.
- SÁGI 1962: Sági K.: Keszthely-Dobogó (Veszprém m., Keszthelyi j.). *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 15. (1962) 31.
- SÁGI 1981: Sági, K.: *Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó*. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1981.
- SÓSKUTI 2009: Sóskuti K.: Óföldsé, Ürmös I. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2008 (Archaeological Investigations in Hungary 2008)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2009, 247.
- SÓSKUTI 2009a: Sóskuti K.: Késő szarmata temetők és kora népvándorlaskori sírok Óföldsé–Ürmös I. lelőhelyen. In: *Nyomvonalba zárva. Régészeti feltárások az M43-as autópályán és a Makót elkerülő út nyomvonalán*. Szerk.: Balogh Cs. Szeged 2009, 22–23.
- STANCZIK 1975: Stanczik I.: *Szolnok megyei régészeti adatok Hild Viktor jegyzeteiből*. Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 25–26. Szolnok 1975.
- TÓTH 2011: Tóth R.: *Adatok az avar csontművesség kérdésköréhez. Csont és agancstárgyak a Móra Ferenc Múzeum gyűjteményéből*. Szakdolgozat. Szeged 2011.
- VADAY 1980: H. Vaday A.: Tiszaöldvár–Téglagyár (Szolnok m.). *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 33 (1980) 56–57.
- VADAY 1980a: H. Vaday, A.: Tiszaöldvár–Ziegelfabrik (Kom. Szolnok). *Archaeologiai Értesítő* 107 (1980) 246.
- VADAY 1987: H. Vaday, A.: Der Grabfund von Gyulavári. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1987, 73–82.
- VADAY–DOMBORÓCZKI 2001: Vaday, A. – Domboróczki, L.: Mezőszemere, Kismari-fenék. Spätkaiser – frühvölkerwanderungszeitliches Gräberfeldsdetail (Mezőszemere–Kismari-fenék. Késő-császárkori – kora-népvándorlaskori temetőrészlet. Mezőszemere–Kismari-fenék). *Agria – Az Egri Múzeum Évkönyve* 37 (2001) 5–206.
- VÁGÓ–BÓNA 1976: B. Vágó, E. – Bóna, I.: *Der spätrömische Südfriedhof. Die Gräberfelder von Intercisa I*. Budapest 1976.
- VÖRÖS 1985: Vörös G.: Hunkori szarmata temető Sándorfalva–Eperjesen (Ein sarmatische Begräbnisstätte aus der Hunnenzeit in Sándorfalva–Eperjes). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1982–83:1 (1985) 129–172.
- VÖRÖS 2005: Vörös G.: A szarmata kori gyermek temetkezések jellemzői néhány temető adatai alapján

- (Előtanulmány a Madaras–Halmok temető feldolgozásához) (Die Merkmale der sarmatischen Kinderbestattungen Aufgrund von Angaben einiger Gräberfelder [Vorarbeit zum Gräberfeld Madaras–Halmok]). *A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve* 7 (2005) 127–150.
- VÖRÖS 2013: Vörös G.: Tűk a szarmata sírokban I. Kampós végű tűk a női viseletben. In: *Negyven-hatvan. Tanulmányok Labádi Lajos 60. születésnapjára*. Szerk.: Georgiádes I. – Tánczos R. Csongrád 2013, 23–45.
- VÖRÖS–DINNYÉS 2016: Vörös G. – Dinnyés I.: Szarmata és hunkori tűtartók Magyarországon I. Bronzlemez tűtartók (Sarmatische und hunnenzeitliche Nadelbehälter in Ungarn I. Die Nadelbehälter aus Bronzeblech [Kat. 1–11]). In: *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére*. Főszerk.: Kovács L. – Révész L. Budapest 2016, 223–239.
- ZOLTAI 1912: Zoltai L.: *Jelentés Debreczen sz. kir. város múzeuma 1911. évi működéséről és állapotáról*. Debrecen 1912.
- ZOLTAI 1913: Zoltai L.: *Jelentés Debreczen sz. kir. város múzeuma 1912. évi működéséről és állapotáról*. Debrecen 1913.
- ZOLTAI 1914: Zoltai L.: *Jelentés Debreczen sz. kir. város múzeuma 1913. évi működéséről és állapotáról*. Debrecen 1914.
- ZOLTAI 1916: Zoltai L.: *Jelentés Debreczen sz. kir. város múzeuma 1914. és 1915. évi működéséről és állapotáról*. Debrecen 1916.
- ZOLTAI 1941: Zoltai, L.: Die Hügelgräber der römischen Kaiserzeit in Hortobágy. *Dissertationes Pannonicae* Ser. II. No 11. Budapest 1941, 270–308.

SARMATISCHE UND HUNNENZEITLICHE NADELHALTER IN UNGARN II. NADELHALTER AUS BEIN (KAT. 12–43)

Der Zweck unserer Studie ist, die Angaben über die sarmatischen und hunnenzeitlichen beinernen Nadelhalter anzuhäufen, ferner die Gebrauchsweise und die zeitlichen Grenzen zu untersuchen.

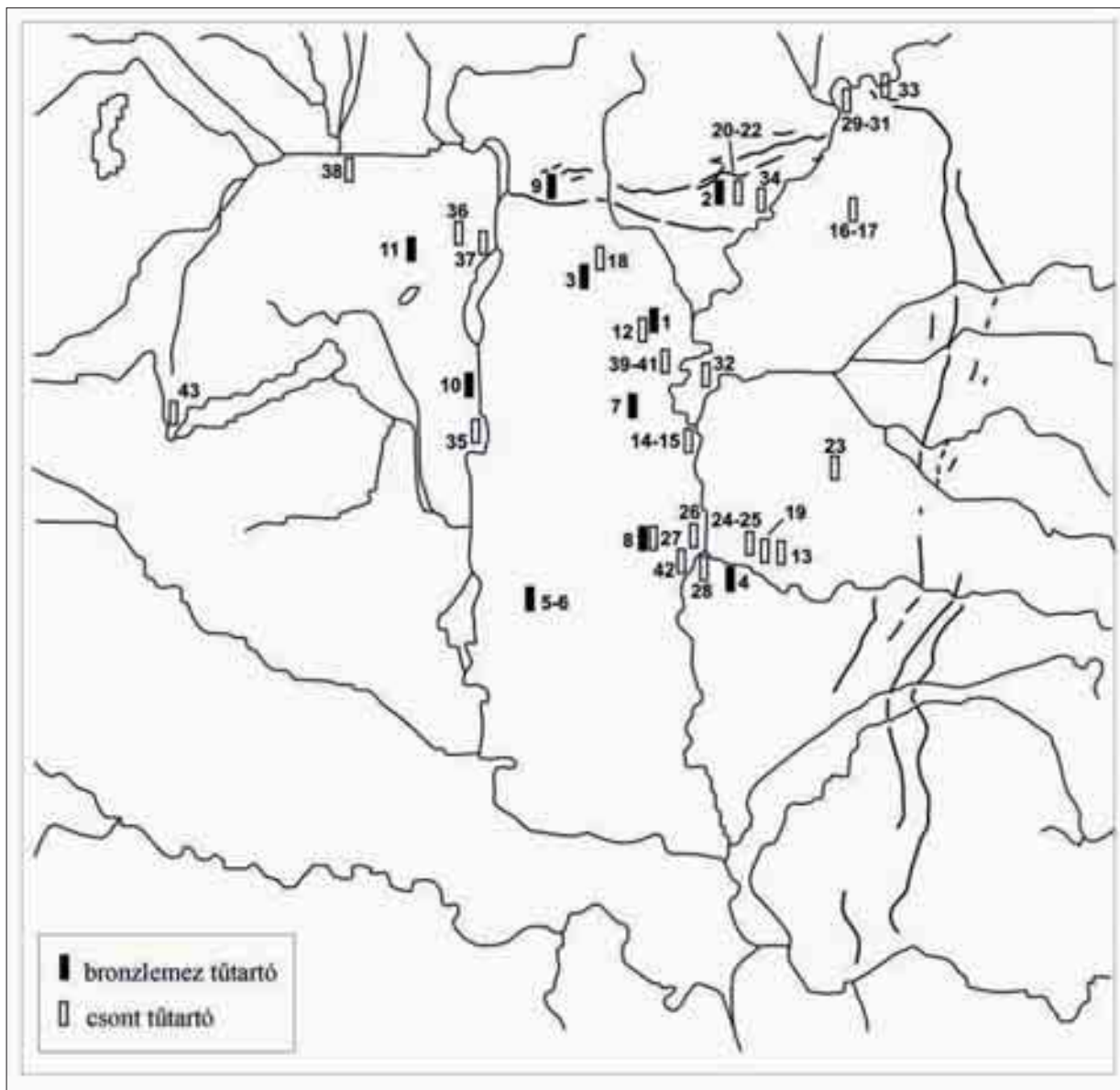
Wir versuchten auch, den Ursprung der in Ungarn gefundenen Exemplare aufzusuchen. Die beinernen Nadelhalter wurden aus dem Langknochen von Vögeln großen Körpers, oder selten aus dem von Säugtieren gemacht. Im Inneren dieser Gegenstände befand sich zumeist je eine bruchstückhafte eiserne Näh-nadel. Die Nadelhalter kamen überwiegend in Frauengräbern zum Vorschein, aber auch in Siedlungs- und Depotfunden sind einige Exemplare bekannt. Die meisten Gräber mit beinernen Nadelhaltern wurden im Donau-Theiß-Zwischenstromland freigelegt, besonders auf dem östlichen Teil dieser Landschaft, nahe der Theiß. Zahlreiche Fundorte sind in dem oberen Theißgebiet bekannt und neulich nahm die Zahl solcher Funde auch im Mündungsgebiet der Maros zu. Westlich der Donau wissen wir über einige Stücke Bescheid.

In den Gräbern lagen sie nicht immer an derselben Stelle. Meist befanden sie sich in der Höhe des Beckens und in der unmittelbaren Nähe, im Allgemeinen auf der linken Seite. Man kann also darauf schließen, dass die Frauen den Nadelhalter auf den Gürtel gehängt trugen. Die Gräber mit den Nadelhaltern ragen sich unter den Bestattungen dieser Epoche in keiner Hinsicht hervor, die Bestattungen zeugen von einer starken Schichtung nach ihrer gesellschaftlich-wirtschaftlichen Lage. Ausgesprochen reiche Kindergräber kommen nur sehr selten zum Vorschein.

Die meisten beinernen Nadelhalter gelangten in der späten Sarmatenzeit (teils in der späten Römerzeit) ins Grab. Zugleich waren die aus Vogelknochen angefertigten Nadelhalter schon in der Mitte des 3. Jahrhunderts bei den Sarmaten in der Großen Ungarischen Tiefebene bekannt und sie traten in diesem Jahrhundert auch in der Provinz *Pannonia Inferior* auf. Ihr Auftauchen in der Großen Ungarischen Tiefebene und in Pannonien kann das Ergebnis der Verbindungen zwischen den Sarmaten und der nach Norden richtenden Beziehungen der römischen Provinz, oder der Verbindungen zwischen den Sarmaten und der

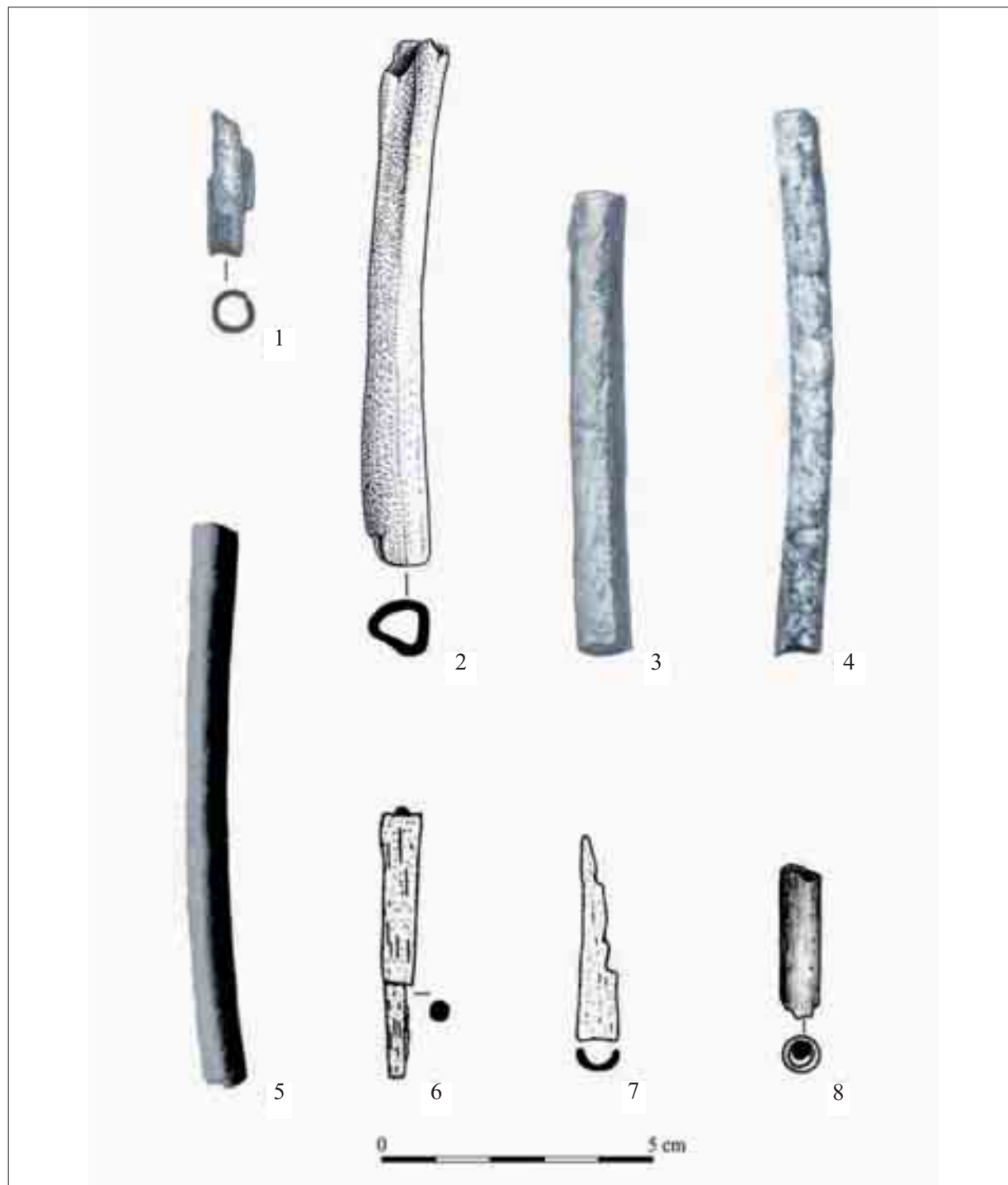
Bevölkerung der Küstengegend des Schwarzen Meeres sein, oder sogar können sie von ostgermanischer Herkunft sein. Die relative Zunahme der Zahl der beinernen Nadelhalter in der Epoche zwischen dem Ende des 4. und der Mitte des 5. Jahrhunderts auf den ungarischen Fundorten kann als das Zeichen einerlei Uniformisierung betrachtet werden.

Als dessen Ergebnis verbreitete sich eine einheitliche neue Mode und im Laufe dessen oder als Ergebnis dessen wurden neue Gegenstände in dieser Epoche zu den Grabbeigaben in der eurasiatischen Steppe und auf dem großen Teil Europas hinzugezogen. In diesem zusammengesetzten, zahlreiche Ethnika und ein riesiges Gebiet betreffenden Prozess spielte unter anderen die Maroszentanna–Tschernjachow-Kultur eine Rolle, in der aus Vogelknochen angefertigte Nadelhalter in zahlreichen Bestattungen der für gotisch zu haltenden Gräberfelder ans Tageslicht kamen.

1. kép. Szarmata és hun kori tűtartók. 1–11: Bronzlemez tűtartók. 1: Abony; 2: Füzesabony; 3: Jászberény; 4: Kiszombor; 5–6: Madaras; 7: Nagykőrös; 8: Szeged-Kiskundorozsma; 9: Veresegyház; 10: Dunaújváros-Intercisa; 11: Felcsút. 12–43: Csont tűtartók. 12: Abony; 13: Apátfalva; 14–15: Csongrád; 16–17: Hortobágy; 18: Jászberény; 19: Makó; 20–22: Mezőszemere; 23: Nagybánhegyes; 24–25: Óföldsé; 26: Sándorfalva; 27: Szeged-Kiskundorozsma; 28: Szeged-Tápé; 29–31: Tiszadob; 32: Tiszaföldvár; 33: Tiszalök; 34: Tiszavalk; 35: Paks-Dunakömlőd, Lussonium; 36: Páty; 37: Budaörs; 38: Szőny-Brigetio; 39–41: Jászkarajenő; 42: Szeged-Kundomb; 43: Keszthely

Abb. 1. Sarmatische und hunnenzeitliche Nadelbehälter. 1–11: Die Nadelbehälter aus dem Bronzeblech. 1: Abony; 2: Füzesabony; 3: Jászberény; 4: Kiszombor; 5–6: Madaras; 7: Nagykőrös; 8: Szeged-Kiskundorozsma; 9: Veresegyház; 10: Dunaújváros-Intercisa; 11: Felcsút. 12–43: Die Knochennadelbehälter. 12: Abony; 13: Apátfalva; 14–15: Csongrád; 16–17: Hortobágy; 18: Jászberény; 19: Makó; 20–22: Mezőszemere; 23: Nagybánhegyes; 24–25: Óföldsé; 26: Sándorfalva; 27: Szeged-Kiskundorozsma; 28: Szeged-Tápé; 29–31: Tiszadob; 32: Tiszaföldvár; 33: Tiszalök; 34: Tiszavalk; 35: Paks-Dunakömlőd, Lussonium; 36: Páty; 37: Budaörs; 38: Szőny-Brigetio; 39–41: Jászkarajenő; 42: Szeged-Kundomb; 43: Keszthely

2. kép. Madárcsont tűtartók. 1: Abony (GULYÁS 2011, 68. tábla 3 nyomán); 2: Apátfalva (KUJÁNI 2014, 9. tábla 4 nyomán); 3–4: Csongrád (PÁRDUCZ 1963, Taf. II. 10, Taf. VII. 25 nyomán); 5: Jászberény (CSALLÁNY 1961, Taf. CCII. 9 nyomán); 6–7: Mezőszemere (VADAY–DOMBORÓCZKI 2001, Abb. 33. 5, Abb. 50. 3 nyomán); 8: Mezőszemere (ÁCS–VADAY 2004, 7. kép 2 nyomán)

Abb. 2. Die Nadelbehälter aus dem Vogelknochen. 1: Abony (nach GULYÁS 2011, 68. tábla 3); 2: Apátfalva (nach KUJÁNI 2014, 9. tábla 4); 3–4: Csongrád (nach PÁRDUCZ 1963, Taf. II. 10, Taf. VII. 25); 5: Jászberény (nach CSALLÁNY 1961, Taf. CCII. 9); 6–7: Mezőszemere (nach VADAY–DOMBORÓCZKY 2001, Abb. 33. 5, Abb. 50. 3); 8: Mezőszemere (nach ÁCS–VADAY 2004, 7. kép 2)

3. kép. Madárcsont tűtartók. 1: Sándorfalva (VÖRÖS 1985, VI. tábla nyomán); 2: Szeged-Tápé (PÁRDUCZ–KOREK 1948, LV. tábla 8 nyomán); 3–4: Tiszadob (ISTVÁNOVITS 1993, Abb. 13. 2, Abb. 17. 13 nyomán); 5: Tiszalök (KOVRIK 1951, XLIII. tábla 7 nyomán); 6: Tiszavalk (GARAM–VADAY 1990, Abb. 3. 3 nyomán); 7: Páty (OTTOMÁNYI 2001, 5. kép 5 nyomán); 8: Szőny-Brigetio (BÍRÓ 1994, Pl. LXXXVIII. 856 nyomán)

Abb. 3. Die Nadelbehälter aus dem Vogelknochen. 1: Sándorfalva (nach VÖRÖS 1985, VI. tábla 1); 2: Szeged-Tápé (nach PÁRDUCZ–KOREK 1948, LV. tábla 8); 3–4: Tiszadob (nach ISTVÁNOVITS 1993, Abb. 13. 2, Abb. 17. 13); 5: Tiszalök (nach KOVRIG 1951, XLIII. tábla 7); 6: Tiszavalk (nach GARAM–VADAY 1990, Abb. 3. 3); 7: Páty (nach OTTOMÁNYI 2001, 5. kép 5); 8: Szőny-Brigetio (nach BÍRÓ 1994, Pl. LXXXVIII. 856)

4. kép. Emlőscsont tűtartók. 1–3: Jászkarajenő (DINNYÉS 2011, 71. tábla 13, 199–200 nyomán);
 4: Szeged-Kundomb (PINTYE 2011, 3. kép nyomán); 5: Keszthely (SÁGI 1981, Abb. 11. 5k nyomán)
 Abb. 4. Die Nadelbehälter aus dem Säugetierknochen. 1–3: Jászkarajenő (nach DINNYÉS 2011, 71. tábla 13,
 199, 200); 4: Szeged-Kundomb (nach PINTYE 2011, 3. kép 8); 5: Keszthely (nach SÁGI 1981, Abb. 11. 5k)

A HUN KORI BARBÁROK TÁRSADALMI RÉTEGZŐDÉSE A LEGÚJABB MAGYARORSZÁGI KUTATÁSOK FÉNYÉBEN

ISTVÁNOVITS ESZTER* – KULCSÁR VALÉRIA**

Absztrakt: A tárgyalt korszakban (4. század utolsó harmada – 5. század) a Kárpát-medencében három temetkezési típust különböztethetünk meg: 1. magányos sírok/áldozati helyek; 2. kis sírcsoportok; 3. nagy temetők. Ezek a különbségek bizonyos mértékben tükrözik a társadalom rétegződését. Jelen cikkünkben a szarmata lelethorizont és a magányos/kis sírcsoportos temetkezések közötti összefüggéseket vizsgáljuk.

Kulcsszavak: hun kor, szarmaták, társadalom, „magányos” sírok

BEVEZETÉS

A Kárpát-medence korai története során – gyakorlatilag a hun hódításig – eltérő nagy földrajzi régiók vonzáskörzetébe tartozott. Európa legnagyobb folyója, a Duna élesen szétválasztotta a medence keleti és nyugati felét.¹ A hun kor előestéjét is ez a helyzet jellemezte: míg a folyam jobb partját a Római Birodalom birtokolta, a bal part barbár népek lakhelyéül szolgált. E megosztottság egyenes következménye volt, hogy a hunok hódításának nem ugyanazon pillanatban esett áldozatul a Duna két oldala. Úgy is megfogalmazhatjuk a kérdést, hogy mit jelent ezen a területen maga a hun kor, azaz a hun hatalom kiterjedése az alföldi szarmata területre, illetve a Duna-vidéki tartományokra. A provinciák barbarizálódása közismert tény. Ugyanakkor a hunok pannoniai, illetve valeriai foglalása éles viták kereszttüzében áll. Valeria átadásának idejét 406-ra vagy 409-re valószínűsítik leginkább, míg Pannonia I. esetében a legelfogadottabb időpont 431 vagy 433.² Kérdés, milyen mértékben érzékelhető a régészeti leletekben a változás.

Az Alföld megszállására nyilvánvalóan a provinciák átadása előtt sor került. O. Maenchen-Helfen véleménye szerint már Uldin idején megtörténhetett a hun előnyomulás az Alföldön, hisz a 370-es évek végén már nem volt olyan komolyabb erő, mely azt megállíthatta volna. Ha figyelembe vesszük a hunok intenzív al-dunai tevékenységét, és azt a tényt, hogy a gótok elhagyták Erdélyt, valamint, hogy a hunok legfőbb szövetségesei már több mint három évtizede az alföldi szarmatákkal rokon alánok voltak, akkor egyet kell értenünk Maenchen-Helfennel, hogy a 380-as évekre az Alföld már a hunok és alán szövetségeseik fennhatósága alatt állt.³ Erre az időpontra utal az utolsó regisztrált szarmata pannoniai betörés (383–384). Az egyre csökkenő számú forrás ellenére jól érzékelhető, hogy a 4. század középső harmadában a *limes*re nehezedő szarmata nyomás hirtelen megszűnt, aminek hátterében az új hatalmi struktúra kialakulását kell sejtenünk az Alföldön. Ez további érvet jelent a Maenchen-Helfennél említettek mellett.

* Jósa András Múzeum, 4400 Nyíregyháza, Benczúr tér 21. istvanov@josamuseum.hu

** Szegedi Tudományegyetem BTK Régészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2. vkulcsar58@gmail.com

¹ A tanulmány az OTKA 104980 sz. pályázat támogatásával született. A cikk módosított, orosz nyelvű változata ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2016.

² Összefoglalóan TÓTH 2009, elsősorban 113–114, 159–189.

³ MAENCHEN-HELFEN 1973, 43; THOMPSON 2003, 33.

A 378. évet jelölte meg e tekintetben Ju. A. Kulakovszkij is,⁴ aki szerint erre az időpontra elsősorban Ausonius egy helye utal.⁵

A 4. század utolsó negyedétől az alföldi Barbaricum képe régészeti szempontból rendkívül összetett. Annyi bizonyos, hogy a temetkezések száma növekszik, tehát egyfajta „demográfiai boommal” szembesülünk, amelynek egyedüli magyarázatát az újabb és újabb bevándorló hullámokban találhatjuk meg. A korábbi régészeti horizont nem szűnik meg; az autochton lakosság betagozódik az új struktúrába. A hun kor előtt induló szarmata telepeken töretlenül kimutatható az élet legalább az 5. század elejéig. Ugyanezt tapasztaljuk a temetők esetében is. Ez a lehetőség valójában már a korábbi időszak közölt leletanyaga alapján is sejthető volt.⁶ Az elmúlt évtizedek nagyberuházást megelőző feltárásai az egész Alföldön hoztak felszínre olyan jól dokumentált temetőket, amelyeknek körárkos, gyöngyös viselettel jellemezhető, egyértelműen szarmataként meghatározható néhány sírja – elsősorban a megvastagodó karikájú, karikára hajló peckű csatok alapján – biztosan keltezhető legalább az 5. század elejére. Ilyen például Abony 49. lelőhely 236. sír,⁷ Nagyálló-Ipari park,⁸ Nyíregyháza-Rozsrét,⁹ Óföldségek–Ürmös,¹⁰ Üllő 5. lelőhely¹¹ stb.

Ha tehát a hun kori barbárok társadalmi rétegződését vesszük górcső alá, akkor első lépésként meg kellene kísérelnünk megvizsgálni a szarmata társadalmon belüli változásokat ebben az időszakban.

Ez a feladat önmagában véve sem könnyű. Aligha véletlen, hogy az e tekintetben rendelkezésünkre álló szakirodalom igencsak gyér, és ami van, az is elsősorban az auktorok adataira épít.¹² Ennek egyik elsődleges oka a szarmata temetkezések kiemelkedően nagymértékű rablottsága. Valójában a sírok „szegényes” volta csak látszat. A nemrégiben általunk összegyűjtött aranyleletes sírok¹³ viszonylag nagy száma önmagában figyelmeztet arra, hogy alighanem egy kivételes gazdagságú néppel állunk szemben. Nem véletlen az eredetileg nyilván meglehetősen módos temetkezések módszeres fosztogatása. Egyedi eset, de itt szükségesnek látjuk megemlíteni a Kőhegyi Mihály által a „III. periódusból” származóként meghatározott 35,5 g-os arany karperecet Bajáról.¹⁴

Ugyanakkor azt is meg kell állapítanunk, hogy az aranytárgyak térképezése sem vezetett közelebb ahhoz a kérdéshez, hogy hol volt(ak) az egyes időszakokban a szarmata központok az Alföldön. Így például néhány Kr. u. 1. századi római *aureus* előfordulása alapján felvetődött annak lehetősége, hogy a legkorábbi időszakban esetleg a Jászságban keresendő – legalábbis az egyik – centrum.¹⁵ A leletek elterjedése és minden más, előkelőkre utaló nyom híján azonban ezt a feltételezést el kell vetnünk annak ellenére, hogy – mint arra később kitérünk – az egyetlen talán tényleg fejedelminek nevezhető temetkezést (Jászalsószentgyörgy) valóban a Jászság területéről ismerjük.¹⁶

A közelmúltban Nagy Margit tett kísérletet a szarmata társadalom rétegződésének felmérésére.¹⁷

⁴ KULAKOVSKIJ 2000, 83–84.

⁵ „Frank és szvéb hordák, amelyek befogadást keresnek, hogy római seregeinkben szolgáljanak, és ahol a hunok kóborló bandái szövetségre léptek a szarmatákkal, és ahol a geták alán barátaikkal támadták a Dunát.” (AUSON. PRECAT.COS.VI.28–35 [a szerzők fordítása angolból]).

⁶ Csupán egyetlen kiragadott példaként idézzük Szentes–Jaksort (PÁRDUCZ 1950, 112).

⁷ GULYÁS 2011, 170, 176, 66. tábla 4.

⁸ Scholtz Róbert és Pintye Gábor közöletlen ásatása.

⁹ Jakab Attila, L. Nagy Márta és kollégái közöletlen ásatása.

¹⁰ GULYÁS 2014, 52–53.

¹¹ Kulcsár Valéria és kollégái közöletlen ásatása.

¹² VADAY 2001; VADAY 2003; VADAY 2008.

¹³ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2013.

¹⁴ MNM ltsh.: 28.1913. KŐHEGYI 1958, 42, Nr. 10.

¹⁵ FÜLÖP 1976, 255.

¹⁶ Ez persze későbbi idősakra keltezhető, és etnikai meghatározása ugyancsak vitatott.

¹⁷ NAGY 2014, 119–124.

Az ő – figyelemre méltó, és általunk korábban kevésbé konkrétan ugyancsak felvetett¹⁸ – elképzelése szerint az alaposan kifosztott szarmata sírok esetében leginkább a sírgödör mérete határozza meg az eltemetett társadalmon belüli rangját.¹⁹ Ezt a hipotézist két lelőhely elemzése alapján meggyőzően sikerült bizonyítani. Mind a Budapest-Péceli úti, mind a madarasi temetőnél e tekintetben igen nagy különbségek jelentkeznek az egyes sírok között. A Péceli úti temető legnagyobb gödre 6,53 m² volt, a körárok nélküli temetkezések átlaga ehhez képest 1,96 m²; Madarason a legnagyobb 11 m², az átlagos alapterület pedig 2,38 m².²⁰ Ehhez kapcsolta hozzá azt a megfigyelést, hogy a sírok méretének növekedésével fordított arányban áll a számuk, tehát a nagyobb méretű gödrök jóval ritkábbak, mint a kisebbek. Példaként Nagy Margit adatsorát idézzük a madarasi temetőről:

1. táblázat. A madarasi temető sírgödör méretei és a társadalmi státusz összefüggései

Nagy Margit megállapításai alapján (NAGY 2014, 123)

Tabelle 1. Die Größenangaben der Grabgruben im Gräberfeld von Madaras und die Zusammenhänge des gesellschaftlichen Status nach den Feststellungen von Margit Nagy (nach NAGY 2014, 123)

11 m ² felett	1 sír	magas rangú vezető
9–10 m ²	4 sír	magas rangú vezetők és családtagok
8–9 m ²	10 sír	magas rangú vezetők és családtagok
7–8 m ²	10 sír	magas rangú vezetők és családtagok
6–7 m ²	18 sír	alacsonyabb rangú vezetők és családtagok
5–6 m ²	11 sír	alacsonyabb rangú vezetők és családtagok
4–5 m ²	15 sír	az arisztokrácia „kísérete”, szabad harcosok és családtagjaik
3–4 m ²	44 sír	az arisztokrácia „kísérete”, szabad harcosok és családtagjaik
2–3 m ²	195 sír	az arisztokrácia „kísérete”, szabad harcosok és családtagjaik
1–2 m ²	227 sír	szegény szabadok és/vagy rabszolgák, gyerekek egy része
1 m ² vagy alatta	75 sír	főként gyerekek

Meglátása szerint az életkort, nemet ugyancsak érdemes összevetni ezekkel az adatokkal, és olykor a rablás után visszamaradó leletek (pl. fegyverek) is árnyalják a képet.

A Nyíregyháza határában, Felsősimán Istvánovits Eszter által feltárt 156 síros, illetve a Kulcsár Valéria és kollégái által Üllő 5. lelőhelyen dokumentált 100 körüli sírt tartalmazó (1. kép) szarmata temetőrészlet sírméreteinek vizsgálata jól alátámasztja a Nagy Margit által felvázoltakat. Amennyiben ez az elképzelés a további temetők elemzése során bizonyítható egy-egy lelőhelyen belül, érdekes kérdés, hogy van-e különbség az egyes sírmezők, majd egyes régiók, illetve időbeli horizontok között. Erre a szempontra figyelmeztet a nyíregyházi (2. kép 1) és üllői (2. kép 2) lelőhely grafikonjának összehasonlítása. Mindkét esetben kimutathatóak a különbségek, de az előbbinél nem annyira élesek, mint az utóbbinál, a sírméretetek kevésbé szélsőségesek. Minthogy a nyíregyházi temető nagy valószínűséggel legkésőbb a 3. század vége táján lezárul, az üllői pedig éppen az ezt követő időszakra datálható, felmerül a kérdés, hogy az eltérő kép adott esetben nem az időbeli társadalmi változások leképeződése-e.

Az nyilvánvaló, hogy a 4. század végére – 5. század elejére az alföldi temetők már nagyon erősen eltérő jellegűek lehetnek, csoportokat (Csongrád, Tápé–Malajdok, Tiszadob, Ártánd stb. csoport) lehet

¹⁸ A magunk részéről úgy véltük, hogy a legnagyobb méretű gödrök valószínűleg fa sírkamrát tartalmazhattak, és mint ilyenek a szarmata társadalom legelőkelőbb rétegéhez köthetők (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2014, 442–443).

¹⁹ Nagyon helyesen nem vette figyelembe a sírmélységeket, amelyek jóval bizonytalanabbak, mint az alapterület, hiszen az erősen tagolt felszín miatt nehezen lehet meghatározni az eredeti és a jelenlegi felszíni formák eltérését: a magasabb területek erősebben kophattak, az alacsonyabbak töltődhetek stb.

²⁰ A legkisebb sírméretet nem érdemes figyelembe vennünk, hisz a gyereksírok nyilvánvalóan lefelé térnek el az átlagtól. Úgy véljük, ezek a kiemelt adatok is pregnánsan bizonyítják az eltérést.

megkülönböztetni. Kis sírszámú (pl. Sándorfalva²¹) és népes temetkezőhelyek (pl. Madaras²²) egyaránt előfordulnak. A bevezetőben említett 380 utáni történeti változás, illetve az azt megelőző, nyilvánvalóan mind feszültebbé és zavarosabbá váló helyzet, mely az ún. szarmata beháborúban is leképeződik, erősen rányomja bélyegét az alföldi régészeti horizontra. Bár – mint láttuk – a korábbi szarmata lakosság tömeges továbbélése a kontinuus temetők és telepek alapján ma már nem kérdőjelezhető meg, újabb és újabb népcsoportok bevándorlásával kell számolnunk.

Ha az Alföldön keressük a szarmata központokat, meg kell jegyeznünk, hogy a hazai szakirodalomban nem esik szó két olyan bászági (szerbiai) kincsleletről, amelyeket a szarmata elithez kötöttek. Az egyik Starčevórol (Tárcsó), a másik Vattináról (Vatin) származik. A 336–337 utánra keltezhető starčevói együttes 3 arany hagymagombos fibulát, egy *aranytorquest*, 2 arany hajkarikát, 12 aranyérmét (közülük 2 *multipla*) és egy ezüstitányért tartalmazott. A vattinai egy D N CONSTANTII feliratos arany karperecet. Előbbit egy római polgár, utóbbit egyenesen a császár egy szarmata előkelőnek juttatott ajándékként interpretálták,²³ ami természetesen hipotézisként kezelendő.

Valójában a tárgyalt korszakban egyetlen olyan lelőhelyet ismerünk az alföldi szarmata területről, amelyről felmerült, hogy az fejedelmi temetkezés lehetett: a jászalsószentgyörgyit.²⁴ Rítusa (kiemelkedő magasságú – 7 m – halom, amelyet további kurgánok kísérnek; nagyméretű fa sírkamra) és a rablást átveszelő leletei (aranylemezzel borított vas pajzsdudorok, arany ruhadíszek, kandeláber stb.) a társadalom legfelsőbb rétegei felé mutatnak. A sírban megőrződött Högom típusú pohár töredéke a hun korra keltezi a temetkezést. A rablás és a nem minden pontján világos dokumentáció miatt nehezen értelmezhető a rítus számos eleme. A tárgyak többségét csak nehezen lehet beleszorítani akár szarmata, akár hun kori kontextusba. Annyi világos, hogy az együttes etnikailag leginkább valamelyik frissen érkező sztyeppi iráni népességhez köthető, de ennél többet jelenlegi ismereteink alapján aligha mondhatunk.

A Kárpát-medencei szarmata társadalom vizsgálatához további lehetőséget kínálnak a jövőbeli numizmatikai kutatások. Az Alföld 4. századi érmeinek összegyűjtése és verdék szerinti csoportosítása – véleményünk szerint – újabb eredményekhez vezethet. Erre a lehetőségre az óföldrői szórvány fémleletek közlése hívta fel a figyelmünket. Innen Torbágyi Melinda 69 db 4. századi érmét határozott meg. Ezzel kapcsolatban írja Sósuti Kornél, hogy „A verdék szerinti megoszlás a késői leleteknél a Pannoniában is tapasztalható tendenciákkal ellentétes képet mutat. Míg a pannoniai érmék esetében a leggyakoribbak a sisciai és aquileai verdék pénzei, addig az óföldrőiak esetében ... a meghatározott darabok 73%-a a thessalonikai, a constantinopolisi, a nicomediai, valamint közelebbről nem ismert keleti verdékből származnak.”²⁵ A jelenség hátterében mindenképpen az alföldi barbárok új – keleti – orientációját véljük magyarázatként megtalálni. Hogy hogyan kell elképzelnünk ezt az új kapcsolatrendszert, az még persze kérdés, főként annak ismeretében, hogy a Csernyahov kultúra területéről (illetve a Wielbark kultúra egy régiójából) származó 4. századi pénzek zöme ugyancsak a keleti verdékből került ki.²⁶ A módszeres kutatás rávilágíthat jó néhány fontos összefüggésre. Ezek közé tartozik, hogy van-e kapcsolat a Csernyahov kultúra területén és az Alföldön az érme-összetételben megjelenő párhuzamnak. Kiderülhet, hogy mikor kezdenek el keletre kacsingatni az alföldi szarmaták. Megtudhatjuk, hogy vajon az egész Alföldön egyszerre, illetve egyaránt lezajlik-e a kapcsolatokban a váltás, vagy van területi eltérés.

Mindenesetre a fenti adatok és a felvetett lehetőségek módszeres további kutatása megerősítheti azt

²¹ VÖRÖS 1983.

²² KŐHEGYI–VÖRÖS 2011.

²³ Legutóbb: IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2008, 40–42, Fig. 2, további irodalommal.

²⁴ HILD 1901.

²⁵ SÓSKUTI 2013, 504–505.

²⁶ MAGOMEDOV 2006, 48–49; MIZGIN 2013, 229. Hogy a csernyahovi területen is éppen 73%-uk – mint Óföldrőikon –, az nyilván a véletlenek játéka... A gótok perzsa hadjáratokban *foederat*iként való részvétele – mint magyarázat erre a jelenségre – talán épp az alföldi pénzek vizsgálata alapján lesz majd megkérdőjelezhető.

az elképzelést, hogy hosszabb távon az alföldi szarmaták társadalmi struktúráján belüli változásokról a régészeti adatok alapján az erős rablottság ellenére is többet tudunk mondani.

A fentiek alapján egyelőre azt állapíthatjuk meg, hogy a szarmata társadalom szerkezetéről – beleértve a korábbi időszakot is – viszonylag kevés ismerettel rendelkezünk. Annyi bizonyos, hogy egy erősen strukturált, földműves népesség lehetett. A hódító hun társadalomba – legalábbis a régészeti leletek tanúsága szerint – a szarmaták alighanem gyorsan és nagyobb megrázkódtatások nélkül betagozódtak: a korábbi falvakban törés nélkül folytatódott az élet. Az alföldi szarmata településeken rendszerint nincsen pusztulási réteg.²⁷ A temetők az 5. század elejéig bizonyíthatóan nem szűnnek meg. Keltező leletek híján felhagyásuk pontos időpontja nehezen dönthető el. Azt sem zárhatjuk ki, hogy legalább a gepida uralom idejéig használják ezeket. A kései síroknál megfigyelhető rablások, a gödrök méretének eltérő volta stb. jelzi, hogy a szarmata társadalom továbbra is megőrizhette korábbi szerkezetének alapvető vonásait; az Alföld népessége egyszerűen – ahogy írtuk – betagozódott az új rendbe.

Általánosságban nézve a Dunántúl provinciáiban (Pannonia I–II., Valeria, Savia) hasonló a helyzet. A korábbi leletanyag és rítus egyes elemei ugyancsak törés nélkül kimutathatók az 5. században.²⁸ A nyelvészeti adatokkal kiegészítve azonban mindenképpen különbséget kell tennünk a keleti és a nyugati részek között, mivel az utóbbi területeken a helynévanyag – legalábbis részben – kontinuum (pl. Arrabo/Rába, Poetovio/Ptuj, Sala/Zala, Siscia/Sisak stb.), miközben a keleti részen ez nem mutatható ki.²⁹ A provinciálrégészet tehát itt a római lakosság kitelepítésével számol. A korábban nyitott római temetők késő császárkori, illetve hun kori használata, kronológiája és a „barbár jellegű” leletanyag megjelenése, etnikai interpretációja legalább annyi kérdést vet fel, mint az alföldi kortársaké. Csak utalunk itt a provinciák sokat feszegetett problémáira: a barbár betelepítésre, a *foederati*-kérdésre stb.

Akár az Alföldről, akár a Dunántúlról van szó, nem csak az alaplakosság korábban indult sírmezőinek folytatása figyelhető meg, hanem olyan temetkezések feltűnése is a hun korban, amelyek rítusa és leletanyaga új és idegen ebben a környezetben. Erről a leletanyagról és a temetkezési szokásokról általánosságban elmondható, hogy egyfelől kitapintható az uniformizálódás (ugyanolyan tárgyak és jelenségek, mint a Kárpát-medencétől keletebbre és nyugatabbra: poliéderes fülbevalók, fésűk, murgai típusú korsók, É–D-i és Ny–K-i tájolás, aknasírok, karikára hajló peckű csatok, alá- és oldalt hajlított lábú fibulák, nomád tükrök stb.); másfelől rendkívül heterogének: ahány temető/magányos sír/sírcsoport ahány, az annyiféle, rendkívüli variabilitás a jellemző (van, ahol relatíve sok a torzított koponya, máshol egyáltalán nincs; a tájolás helyenként a temetőn belül egységes, máshol nem; eltérő a temetők szerkezete, a mellékletek – pl. az edények – helye stb.). Ez a kép a gepida uralomig nem változik. Azután az Alföldön a perifériára ez továbbra is igaz marad, miközben a langobárd, illetve gepida leletanyag a 6. századra viszonylag koherens kultúrára utal.

A kontinuum temetőktől eltekintve a 4. század utolsó harmada és a 6. század első harmada közti időszak temetkezései alapvetően háromféleképpen kerülnek elő: 1. magányos temetkezések/áldozatok; 2. kiscsoportos temetők; 3. nagyobb kiterjedésű temetők (ezek az Alföldön nagyon kis számban vannak jelen). Ez az eltérés alighanem a társadalmi rétegződés egyféle leképeződése lehet. Éppen ezért mindenképpen közelebbi vizsgálatot igényel. Dolgozatunkban az első két csoportra és az Alföldre fókuszálunk.

A kutatás által magányosnak meghatározott sírok egy része jellemzően harcos férfi, a másik része jellemzően lemezfibulás nő. Ugyanakkor már korábban is jelezték, hogy ez utóbbiakhoz tartozhat 1–2 gyerek sírja.

²⁷ Egyes elképzelések szerint a települések objektumaiban talált emberi maradványok pusztulási réteget jeleznének, sőt a hun hódítás jeleként értelmezhetőek (VADAY 1997, 86). Valójában több érv szól e hipotézis ellen. Jelen témánk szempontjából a legfontosabb, hogy egy-egy leégett szarmata ház kifejezetten ritkaságnak számít, és ha elő is fordul, a háztartás felszerelése nem ég bent, azaz nem váratlan gyűjtogatásnak eshet áldozatul.

²⁸ OTTOMÁNYI 2001, további adatokkal; OTTOMÁNYI 2007, 307–314; OTTOMÁNYI 2012.

²⁹ MÓCSY 1975, 196.

A sírok „magányos” voltával kapcsolatban több elmélet látott napvilágot. Ezeket előbb Prohászka Péter, majd kibővítve Rácz Zsófia foglalta össze.³⁰ (A legelterjedtebb nézetek a magányos/kis sírcsoportos temetkezésekkel kapcsolatban:

1. A germán elithez köthetők, hatalmi központok.³¹
2. Családi vagy udvarházakhoz kötődő temetkezőhely. A kor településszerkezetének (majorság, tanya) mintájára temetnek. Ok: az életmód.³²
3. A sírrablás megakadályozása a cél, „titokban” temetnek.³³

Mielőtt a magányos és kis sírcsoportos temetkezések fenti értékelését megvizsgálnánk, vessünk egy pillantást az újabban előkerült, ide sorolható lelőhelyekre! Ez már csak azért sem lényegtelen, mert a korábbi együttesek lelőkörményei rendszerint ismeretlenek, illetve a „gazdag” sírok környékét annak megállapításához kellőképpen nem kutatták, hogy meg lehessen határozni, voltak-e további temetkezések a közelben.

Az utóbbi évek nagyberuházást megelőző feltárásai során több esetben megfigyelhető volt, hogy az 5. századra keltezhető – vélhetőleg összetartozó – sírok között viszonylag nagyobb távolság mérhető. Így pl. Ordacsehi-Kis-töltés 2-2 sírja „*egymástól távol*”,³⁴ Ordacsehi-Csereföld négy sírja „*egymástól igen nagy távolságra, 50–100 méterre*”,³⁵ Nyíregyháza-Rozsrétszőlő két temetkezése egymástól 480 méterre (3. kép 1)³⁶ volt. Üllő 5. lelőhelyen (4 sír, egy további sír korhoz tartozása kérdéses) az 5. századi sírok közti legkisebb távolság 50 méter, a legnagyobb 150–170 méter, Üllő 9. lelőhelyen (2 sír) 30 méter.³⁷

Így a nagy felületű újabb ásatások alapvetően változtattak az eddig általánosan elterjedt elképzeléseken. Egyfelől kiderült ugyanis, hogy nem csak a nagy lemezfibulás nők (ún. Tiszalök–Mád horizont) és fegyveres férfiak lehetnek látszólag magányosak. Másfelől szempontunkból azon is van a hangsúly, hogy „látszólag”! Az egymástól több tíz, sőt száz méterre elhelyezkedő sírok összetartozása ugyan megkérdőjelezhető, mivel azonban korántsem egyedi esetekről van szó, mégis igencsak valószínűnek kell tartanunk, hogy a jelenség nem véletlen; rendszer figyelhető meg az egymástól távol, de nagyjából egy periódusban elföldelt temetkezésekben. További közös jellemzőjük, hogy közelükben velük egykorú vagy kevéssel korábbi temető vagy telep található.

Hogy nem egyedi esetekről beszélünk, azt annál is inkább elmondhatjuk, mivel nem kizárólag hun kori specialitásról van szó. Hasonló jelenséget figyeltek meg például az újabban előkerült Jobbágyi-Gyúri-földek 5–6. századi és a Kiss Attila által korábban közölt Jobbágyi-Petőfi Sándor utca 46. sz. alatt talált, 6. század első negyedére keltezett női sír esetében. Ezek a temetkezések „*alig egy kilométerre fekszenek egymástól*”.³⁸ Kótaj-Verba-tanya lelőhelyen egy 5. század végi – 6. század eleji temetőt tártak fel. Ettől 60 méterre került elő egy hasonló korú sír elszigetelve a többitől, amelyet ha önmagában találnak meg kis felületű ásatáson, akkor ugyancsak a „magányos” kategóriában emlegeti a továbbiakban a kutatás (3. kép 2).³⁹

A további, a sztyepről a Kárpát-medencébe költöző népeiségek közül e tekintetben elsősorban a korai avar kort és a honfoglalás időszakát emelhetjük ki. Mindkét periódusban jellemző, hogy vannak igazolha-

³⁰ PROHÁSZKA 2003, 78; RÁCS 2014, 204–205.

³¹ BÓNA 1986, 71; TEJRAL 1999, 255–274.

³² NAGY 1993, 60; PROHÁSZKA 2003, 78.

³³ BÓNA 1986, 71.

³⁴ KULCSÁR 2007, 192.

³⁵ GALLINA 2007, 210.

³⁶ PINTYE 2014, 2. kép.

³⁷ Nem világos, hogy Üllő 5. és 9. esetében egy vagy két lelőhelyről van-e szó. Akárhogy is vesszük, 1250 méter választja el az előbbi, illetve az utóbbi néven számon tartott feltárás két egymáshoz legközelebb eső temetkezését. Az Üllő 5. lelőhelyen a hun kori sírok feltárói Kövári Klára, Nagy Andrea és Rácz Tibor, Üllő 9. lelőhely sírjai Kulcsár Valéria közöletlen ásatásán kerültek elő.

³⁸ MASEK 2014.

³⁹ Az adatokat az ásató Jakab Attilának köszönjük.

tóan magányos sírok, emellett pedig ún. „temetési területek”. Utóbbiakra jellemző, hogy egymástól nagy távolságra egykorú sírok fordulnak elő. A magányos (elsősorban férfi, de van nő is) temetkezések között akadnak – főként az avar időszakban – kivételes gazdagságúak és „átlagosak” egyaránt.⁴⁰ Így mind ezek, mind a „temetési területek” léte magyarázatra szorul.

Magányos fegyveres férfiak és magányos „előkelő” nők a Kárpát-medencében a honfoglalás korában ugyancsak jellemzőek.⁴¹ A nagy felületű ásatások fontos eredményei közé tartozik, hogy több lelőhely esetében egyértelművé vált egy olyan temetőtípus, ahol a magányosnak tűnő – fegyveres férfi – sír körzetében, 100–200 méter távolságra előkerül a sírmező (pl. Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom; Szeged-Öthalom, V. homokbánya; Kiskundorozsma-Subasa; Nyíregyháza-Felsősimai;⁴² Nyíregyháza-Oros⁴³). Ráadásul ezekben az esetekben azt is sikerült megfigyelni, hogy a temetőben nyugvók mellett több nemesfémeket lehetett találni, mint a magányosan/elkülönülve temetetteknél.⁴⁴ Mindemellett a honfoglalás kori kutatás kénytelen továbbra is számolni a magányos temetkezésekkel, amelyeket jobb híján – ugyanabból az okból, mint a hun korban, azaz a környezet kellően ki nem terjedt kutatása miatt – a jövőben már csak sok kérdőjellel sorol az elkülönülten temetkezők közé.

További párhuzamot jelent a hun korral, hogy míg a magányos honfoglaló férfiak ugyan fegyveresek, de különösebb gazdagság nem jellemző rájuk, ugyanakkor a rozettás lószerszámmal gyakran magányosan eltemetett nőket – akárcsak az 5. századi lemezfibulás asszonyokat – a „rangos” jelzővel szokás illetni. A férfi- és női temetkezések összetartozása adott körülmények között ugyancsak hipotetikus. Ha ugyanis egy réteghez soroljuk őket – legyenek bár germánok vagy honfoglalók – felmerül a kérdés, miért különülnek el, miért nem egy helyen temetik el őket.

Az tehát világos, hogy a Kárpát-medencében a hun korszaktól kezdve egészen a honfoglalás koráig valószínűleg léteznek – ha nem is a korábban feltételezett viszonylag nagy számban – magányos temetkezések. Olykor ezek csak látszólag magányosak, mert pár száz méteren belül velük (legalábbis közel) egykorú temetkezőhelyet nyitottak.⁴⁵ Az avar időszakban ma már elfogadott „temetési terület” fogalmat a hun kori kutatásnak ugyancsak át kell vennie, hisz itt is előkerülnek több hektárnyi területen szétszórta, egymástól nagy távolságra jelentkező sírok.

Ami a sajátos temetkezési szokásokat illeti, annak magyarázataként több lehetőség is felmerült: titokban temetés; a pásztorkodó életmódhoz kapcsolódó rövid idejű megtelepedés; a sztyeppi kurgántemetők mintájára történő halomemelés; annak lehetősége, hogy különböző területekről kiszakadó családok települtek volna le, melyek nem alkottak egy közösséget; vagy hogy egy-egy kis létszámú közösség rövid ideig használt temetőjének kezdő sírjairól lenne szó, arról, hogy „kis létszámú közösségek – ,elfogadva’ a másra nem használt hely szakrális jellegét – temették elhunyt tagjaikat közösségek szerint külön-külön, tükrözve az életben meglévő különállásukat.” Egyetértünk Lőrinczy Gábor és Rácz Zsófia meghatározásával, hogy „a magányos vagy szórt temetkezési forma oka nem egyetlen tényező. Árnyaltabb megközelítés szükséges: a pásztorkodó-nagyállattartó életmód, egy terület kolonizációja és az elit szeparált temetkezései mind szóba jöhetnek e szokás magyarázataként, koronként és régióként eltérő valószínűséggel.”⁴⁶

⁴⁰ LŐRINCZY 1996, 184–185; BALOGH–WICKER 2012, 559; BALOGH 2014, 244–245; legutóbb a korábbi irodalommal: LŐRINCZY–RÁCS 2014, 166–171.

⁴¹ Ezekkel legutóbb behatóan foglalkozott Lőrinczy Gábor és Türk Attila (LŐRINCZY–TÜRK 2011, 431).

⁴² JAKAB 2009, 114–15.

⁴³ A lelőhelyen előkerült honfoglalás kori temetőt Jakab Attila publikája.

⁴⁴ Ezen a ponton mindenképpen eszünkbe kell, hogy jusson, hogy a szarmata temetkezéseket alighanem nemesfémekért – leginkább aranyért – fosztogathatták. Azaz egykor „gazdagabbak” voltak, mint a magányosan eltemetett ezüst lemezfibulás nők vagy a fegyveres férfiak.

⁴⁵ A honfoglalás kori lelőhelyeken ez egyértelműen megállapítható; a hun kori „magányos” temetkezések összetartozása vagy legalábbis azonos időszakban történő használata a közeli szarmata vagy római temetővel még további kutatásokat igényel.

⁴⁶ LŐRINCZY–RÁCS 2014, 171.

Ha elfogadjuk, hogy ezek a lehetőségek motiválják/motiválhatják a magányos, kiscsoportos, „temetési területen” történő elföldelést vagy éppenséggel a temető közelében elkülönülten temetést, akkor a következő kérdésünk az lehet, hogy vajon milyen mértékben mondhatjuk ki a rítusnak csupán ezen egyetlen eleme alapján, hogy adott esetben az előkelő réteg tagjáról van szó. Fogalmazhatunk úgy is, hogy konkrétan szükséges felállítanunk azokat a viszonylag objektív kritériumokat, amelyek meghatározzák számunkra, hogy egy-egy temetkezést a korabeli társadalmon belül melyik réteghez köthetünk; ki tartozik az elithez.

Arra már előljáróban nyomatékosan fel kell hívnunk a figyelmet, hogy az elit nyilvánvalóan egy társadalmi piramis felső szintjét jelenti, és kizárólag akkor van értelme, ha a piramisnak van alsó része is. Ha nem zárkozunk el mereven a vegyes érvelés elől, akkor részben a források, részben a régészeti adatok alapján e piramis csúcsát és legalsó talapzatát alighanem megpróbálhatjuk meghatározni. Előbbi nyilván a hun uralkodó, illetve közvetlen környezete (Szeged-Nagyszéksós és a további „igazi” hunokhoz köthető leletek biztosan). A legalsó réteghez az Alföldön a szarmata temetők „köznépi” részét köthetjük, a Dunántúlon a Volker Bierbrauer által Csákvár–Szabadbattyán–Viminacium típusúként körülhatárolt népesítést.⁴⁷ Régészeti szempontból azonban rögtön felmerül a kérdés, ha a szarmata sírok zömét módszeresen fosztogatták – nyilván nemesfémért –, ahogyan azt többször hangsúlyoztuk, akkor igencsak elvárható, hogy a piramis felsőbb lépcsőin állók náluk gazdagabbak legyenek.

Ha megvizsgáljuk az alföldi magányos és kiscsoportos temetkezéseket, akkor meg kell állapítanunk, hogy néhány kivételtől eltekintve alig-alig rendelkeznek aranytárgyakkal. Azt várnánk, hogy Attila idején a hunoknak egyértelműen kimutatható legyen egy masszív elit rétege az Alföld déli részén fekvő központban. Sokatmondó például, hogy a hun uralkodó rétegre, méltóságviselőkre állítólag olyannyira jellemző kőbetétes aranycsatok⁴⁸ éppen a hatalmi központ régiójában, azaz az Alföldön gyakorlatilag hiányoznak.⁴⁹

Azzal a – már korábban is felismert – paradox helyzettel kell tehát szembenéznünk, hogy Attila feltételezett központjának tág környékére csak néhány régészeti nyom mutat: a talán áldozati helyként értelmezhető Nagyszéksós, a bakodpusztai sírleletek, valamint a szikáncsi és szilágysomlyói kincs – ez utóbbiak azonban nem feltétlenül utalnak hatalmi központokra, hiszen a kincsek elrejtésének helye lehet esetleges. Nem ismerünk az Alföldön az untersiebenbrunni horizonthoz sorolható, a Bierbrauer-féle osztályozás szerint Ia kategóriás temetkezéseket⁵⁰ („értékes” ékszerek, *aranytorques*, a ruha aranylemezekkel való díszítése, ivókészlet stb.).⁵¹ Több vonásuk alapján a legrangosabbak közé sorolhatóak a jászalsószentgyörgyi kurgánok (halmos-sírkamrás rítus, arany ruhadíszek és aranylemezes pajzsok), amelyek azonban erős rablottságuk és a bizonytalan ásatási megfigyelések miatt nem értékelhetők kellőképpen. A nagy lemezfibulás nők, „magányos” sírokban eltemetett fegyveres férfiak társadalmi hierarchiában elfoglalt helyének meghatározása valóban fontos feladat, elsősorban annak fényében, hogy kik állnak alattuk és felettük a ranglétrán, azaz hol van a Tisza-vidéki legfelsőbb arisztokrácia és az ún. *populus*. A hun kor társadalmi rétegződésének felvázolásához az Alföldön a korszak teljes, jelenleg rendelkezésre álló síranyagának módszeres felgyűjtésére és újraértékelésére van szükség.

⁴⁷ BIERBRAUER 1989, 76.

⁴⁸ BÓNA 1991, 252–254, Abb. 39.

⁴⁹ A szóban forgó csatokat legutóbb J. Tejral gyűjtötte össze és térképezte (TEJRAL 2011, Abb. 307, Fundliste 1).

⁵⁰ BIERBRAUER 1989, 81–82.

⁵¹ Kivételt jelentenek a bakodpusztai sírok, amelyek azonban Bóna István szerint a hun uralom utáni időszakra keltezhetők (BÓNA 1993).

IRODALOM

Forrás

- AUSON. PRECAT. COS.: Ausonius with an English translation by Hugh G. Evelyn White. London–New York 1919. Decimus Magnus Ausonius: *Precatio consulis designati pridie Kal. Ian. Fascibus sumptis* (http://www.intratext.com/IXT/LAT0574/_IDX023.HTM) (2015.11.19.)
- BALOGH 2014: Balogh Cs.: Kora avar sírok Felgyő-Kettőshalmi-dűlőben (Early Avar Graves at Felgyő-Kettőshalmi dűlő). In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára* (*Avarum Solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday*). Opitz Archaeologica 6 – MTA BTK MÖT Kiadványok 2. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 243–278.
- BALOGH–WICKER 2012: Balogh Cs. – Wicker E.: Avar nemzetségek sírja Petőfiszállás határából (Das awarenzeitliche Sippenhäuptlingsgrab von Petőfiszállás). In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére* (*Thesaurus Avarorum. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam*). Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 351–582.
- BIERBRAUER 1989: Bierbrauer, V.: Ostgermanische Oberschichtgräber der Römischen Kaiserzeit und des frühen Mittelalters. In: *Peregrinatio Gothica*. Archaeologia Baltica 8. Łódź 1989, 39–106.
- BÓNA 1986: Bóna I.: Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei I. In: *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I*. Budapest 1986, 15–91.
- BÓNA 1991: Bóna, I.: *Das Hunnenreich*. Budapest 1991.
- BÓNA 1993: Bóna I.: Bakodpuszta. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok – gepidák – langobardok*. Szeged 1993, 27–28.
- FÜLÖP 1976: Fülöp Gy.: Újabb tanulmány a római érmek szarmata kori forgalmáról a mai magyar Alföldön (A new paper on the circulation of Roman coins during Sarmatian times on the contemporary Hungarian Plain). *Archaeologiai Értesítő* 103 (1976) 253–262.
- GALLINA 2007: Gallina Zs.: Kora népvándorlás kori temetőrészlet. In: *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között*. Szerk.: Belényesy K. – Honti Sz. – Kiss V. Megjelenési hely nélkül 2007, 209–211.
- GULYÁS 2011: Gulyás Gy.: Szarmata temetkezések Abony és Cegléd környékén. *Studia Comitatus* 31 (2011) 125–253.
- GULYÁS 2014: Gulyás Gy.: Késő szarmata temetőrészletek Óföldséák-Ürmös II. lelőhelyen (M43-as autópálya 10. lelőhely) (Late Sarmatian cemetery parts at the site Óföldséák-Ürmös II [Motorway M43, Site 10]). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 56 (2014) 15–107.
- HILD 1901: Hild V.: A jász-alsó-szent-györgyi sír. *Archaeologiai Értesítő* 21 (1901) 120–138.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2013: Istvánovits, E. – Kulcsár, V.: The upper class of Sarmatian society in the Carpathian Basin. In: *Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschaft- und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donauraum*. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 2. Hrsg.: Hardt, M. – Heinrich-Tamáska, O. Weinstadt 2013, 195–209.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2014: Istvánovits, E. – Kulcsár, V.: Sarmatian chamber graves in the Great Hungarian Plain and their steppe antecedents. In: *Kammergräber im Barbaricum. Zu Einflüssen und Übergangsphänomenen von der vorrömischen Eisenzeit bis in die Völkerwanderungszeit*. Hrsg.: Abegg-Wigg, A. – Nina L. Schriften des Archäologischen Landesmuseums, Ergänzungsreihe 9. Neumünster–Hamburg 2014, 437–446.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2016: Иштванович, Э. – Кульчар, В.: Социальная стратификация варваров гуннского времени в свете новейших исследований в Венгрии. К проблеме „отдельных” или небольших групп погребений. *Краткие сообщения Института археологии* 244 (2016) 102–119.

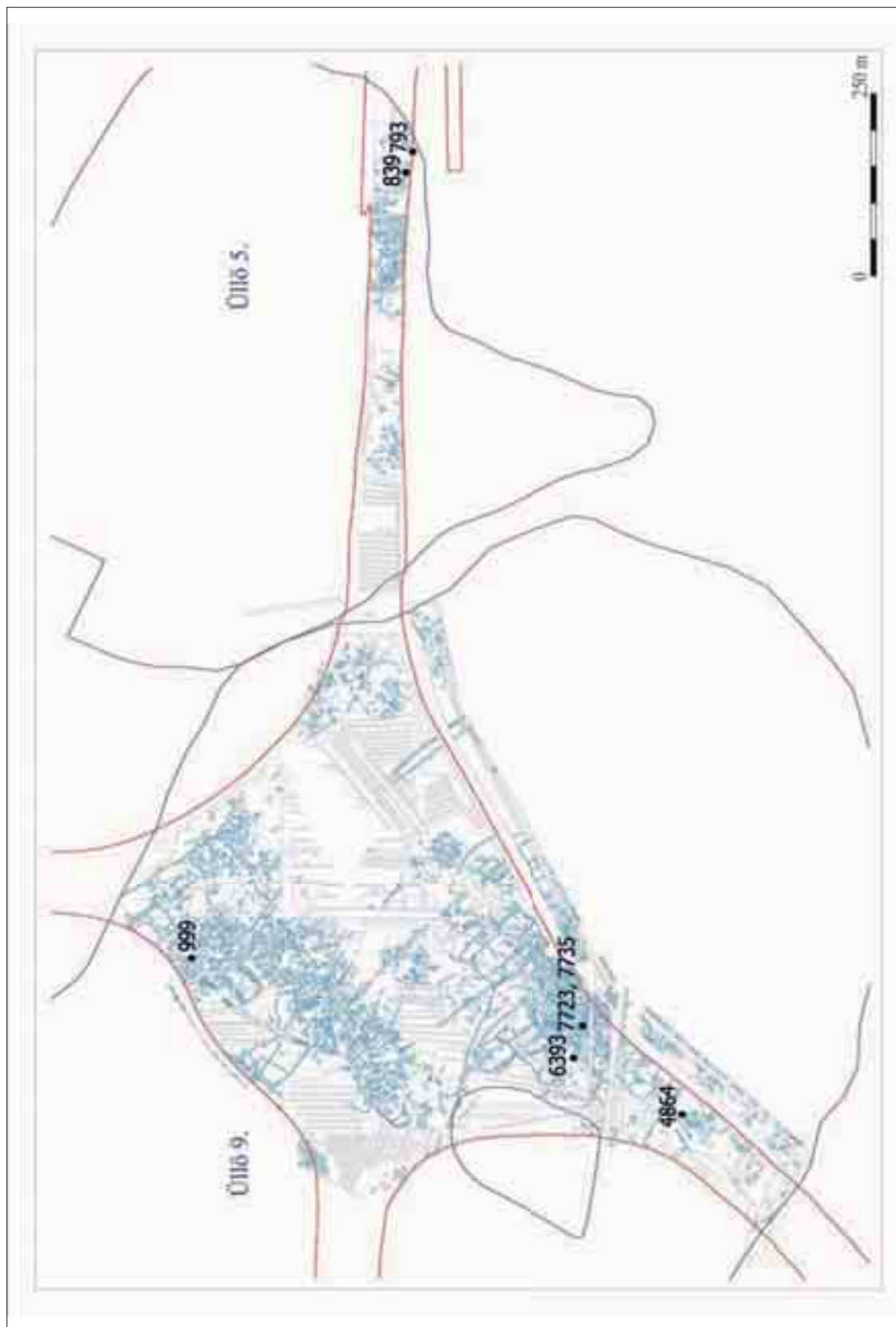
- IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2008: Ivanišević, V. – Bugarski, I.: Western Banat during the Great Migration Period. In: *The Turbulent Epoch II. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period*. Monumenta Studia Gothica V. Eds.: Niezabitowska-Wiśniewska, B. – Juściński, M. – Łuczkiwicz P. – Sadowski, S. Lublin 2008, 39–61.
- JAKAB 2009: Jakab Attila: X–XI. századi temető Nyíregyháza-Felsősimán határából (10th–11th century cemetery at Nyíregyháza-Felsősimán [Motorway M3, site 161]). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 51 (2009) 79–149.
- KÖHEGYI 1958: Köhegyi M.: *Adatok a szarmatakor településtörténetéhez*. Szakdolgozat. Budapest 1958.
- KÖHEGYI–VÖRÖS 2011: Köhegyi M. – Vörös G.: *Madaras-Halmok. Kr. u. 2–5. századi szarmata temető*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged 2011.
- KULAKOVSKIY 2000: Кулаковский, Ю. А.: *Избранные труды по истории аланов и Сарматии*. Санкт-Петербург 2000.
- KULCSÁR 2007: Kulcsár G.: Ordacsehi-Kis-Töltés. In: *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között*. Szerk.: Belényesy K. – Honti Sz. – Kiss V. Megjelenési hely nélkül 2007, 185–192.
- LŐRINCZY 1996: Lőrinczy G.: Kora avar kori sír Szentes-Borbásföldről (Ein frühawarenzeitliches Grab in Szentes-Borbásfeld). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 2 (1996) 177–189.
- LŐRINCZY–RÁCZ 2014: Lőrinczy G. – Rác Zs.: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye avar sírleletei II. Tiszavasvári-Kashalom-dűlő kora avar kori temetkezései (Avarian finds from Szabolcs-Szatmár-Bereg County II. Early Avarian graves from Tiszavasvári-Kashalom-dűlő). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 56 (2014) 141–217.
- LŐRINCZY–TÜRK 2011: Lőrinczy G. – Türk A.: 10. századi temető Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát-ról. Újabb adatok a Maros-torkolat Duna–Tisza közti oldalának 10. századi településtörténetéhez (Gräberfeld des 10. Jh. in Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát. Neue Ergebnisse zur Siedlungsgeschichte des 10. Jh. der Region zwischen Donau und Theiss gegenüber der Maros-Mündung). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 419–479.
- MAENCHEN-HELFEN 1973: Maenchen-Helfen, O. J.: *The World of the Huns. Studies in their History and Culture*. Berkeley–Los Angeles–London 1973.
- MAGOMEDOV 2006: Магомедов, Б. В.: Монеты як жерело вивчення історії племен черняхівської культури (Монеты как источник изучения истории племен черняховской культуры. Coins as a source of study of the Chernyakhiv's tribes history). *Археологія* 4 (2006) 46–51.
- MASEK 2014: Masek Zs.: Germánok az út szélén. In: *Ásónyomon. Az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének tudományos-ismeretterjesztő blogja*. 2014. <http://www.asonyomon.hu/germanok-az-ut-sze-len/> (2015.11.12.).
- MIZGIN 2013: Мызгин, К. В.: Римские монеты в ареале черняховской культуры: проблема источников поступления helyett поступления (Roman Coins in the Areal of Chernyakhov Culture: Sources of Inflows. Monedele romane în arealul culturii Cerneahov: problema surselor de parvenire). *Stratum plus* 4 (2013) 217–233.
- MÓCSY 1975: Mócsy A.: *Pannonia a késői császárkorban*. Apollo Könyvtár 4. Budapest 1975.
- NAGY 1993: Nagy M.: Gepida temetkezés és vallási élet. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok – gepidák – langobardok*. Szeged 1993, 60–61.
- NAGY 2014: Nagy M.: Megjegyzések a Budapest, XVII. Rákócscsaba-Péceli út mellett és a Madaras-Halmokon (Bács-Kiskun m.) feltárt császárkori temetők temetkezési szokásaihoz (Remarks on the burial custom noted in the Roman Period cemeteries uncovered at Budapest, District XVII, Rákócscsaba-Péceli út and Madaras-Halmok [county Bács-Kiskun]). In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára (Avarum Solitudines. Archaeological studies presented to*

- Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday). Opitz Archaeologica 6 – MTA BTK MÖT Kiadványok 2. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 115–160.
- OTTOMÁNYI 2001: Ottományi K.: Hunkori sírok a pátyi temetőben („Hunnenzeitliche” Gräber im Gräberfeld von Páty). *Archaeologiai Értesítő* 126 (2001) 35–74.
- OTTOMÁNYI 2007: Ottományi K.: A római kor emlékei Pest megyében (öslakosság, településszerkezet, temetkezés, vallás, betelepített barbárok). In: *Pest megye monográfiája I/1. A kezdetektől a honfoglalásig. Pest megye régészeti emlékei*. Szerk.: Fancsalszky G. Budapest 2007, 249–341.
- OTTOMÁNYI 2012: Ottományi K.: Késő római sírcsoportok a pátyi temetőben. *Archaeologia – Altum Castrum Online* 2012. <http://archeologia.hu/keso-romai-sircsoportok-a-patyi-temetoben> (2015.03.20.)
- PÁRDUCZ 1950: Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon III. (Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III)*. Archaeologia Hungarica 30. Budapest 1950.
- PINTYE 2014: Pintye G.: Magányos hunkori temetkezések Nyíregyháza határában (Hun Age single graves at the track of Motorway M3). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 56 (2014) 109–140.
- PROHÁSZKA 2003: Prohászka P.: A perjámosi sír (1885) és helye az 5. századi lemezfibulák női temetkezései között (Das Grab von Perjámos [1885] und seine Stellung innerhalb der Frauenbestattungen mit Blechfibeln aus dem 5. Jahrhundert). *Archaeologiai Értesítő* 128 (2003) 71–93.
- RÁCZ 2014: Rác Zs.: 5. századi sírok Hajdúnánás-Fürj-halom-járás (M3 41/A) lelőhelyről (Gräber aus dem 5. Jahrhundert von Nordost-Ungarn [Fundort Hajdúnánás-Fürj-halom-járás]). In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára (Avarum Solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday)*. Opitz Archaeologica 6 – MTA BTK MÖT Kiadványok 2. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 203–212.
- SÓSKUTI 2013: Sóskuti K.: Szórvány fémleletek az Óföldséak–Ürmösön (M43, 9–10 lelőhely) feltárt késő szarmata településrészletről (Metal stray finds from the Late Sarmatian settlement part investigated at Óföldséak–Ürmös [Motorway M43, Site 9–10]). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 55 (2013) 449–522.
- TEJRAL 1999: Tejral, J.: Die spätantiken militärischen Eliten beiderseits der norisch-pannonischen Gränze aus der Sicht der Grabfunde. In: *Germanen beiderseits des spätantiken Limes*. Hrsg.: Fischer, T. H. – Precht, G. – Tejral, J. Köln–Brno 1999, 217–292.
- TEJRAL 2011: Tejral, J.: *Einheimische und Fremde. Das norddanubische Gebiet zur Zeit der Völkerwanderung*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR v Brně 33. Brno 2011.
- THOMPSON 2003: Thompson, E. A.: *A hunok*. Budapest 2003.
- TÓTH 2009: Tóth E.: *Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei*. Dombóvár 2009.
- VADAY 1997: Vaday A.: Atipikus szarmata település a Kompolt-Kistéri tanya 15. lelőhelyen (Eine atypische sarmatische Siedlungserscheinung auf dem Fundort Kompolt, Kistéri-Gehöft 15). *Agria – Az Egri Múzeum Évkönyve* 33 (1997) 77–107.
- VADAY 2001: Vaday, A.: Military system of the Sarmatians. In: *International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st–5th centuries A.D.* Múzeumi Füzetek 51. – A Jósza András Múzeum Kiadványai 47. Eds.: E. Istvánovits – V. Kulcsár. Aszód–Nyíregyháza 2001, 71–193.
- VADAY 2003: Vaday A.: A szarmata barbarikum központjai a Kr. u. 2. században (Centres of the Sarmatian Barbaricum in the 2nd century). *Barbarikumi Szemle* 1 (2003) 9–22.
- VADAY 2008: Vaday, A.: Megjegyzések a szarmata iazygok társadalmához. In: *Pécsi történeti katedra*. Szerk.: Csabai Z. – Dévényi A. – Fischer F. – Hahner P. – Kiss G. – Vonyó J. Pécs 2008, 57–70.
- VÖRÖS 1983: Vörös G.: Hunkori szarmata temető Sándorfalva-Eperjesen (Eine sarmatische Begräbnisstätte aus der Hunnenzeit in Sándorfalva-Eperjes). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1982–1983:1 (1983) 129–172.

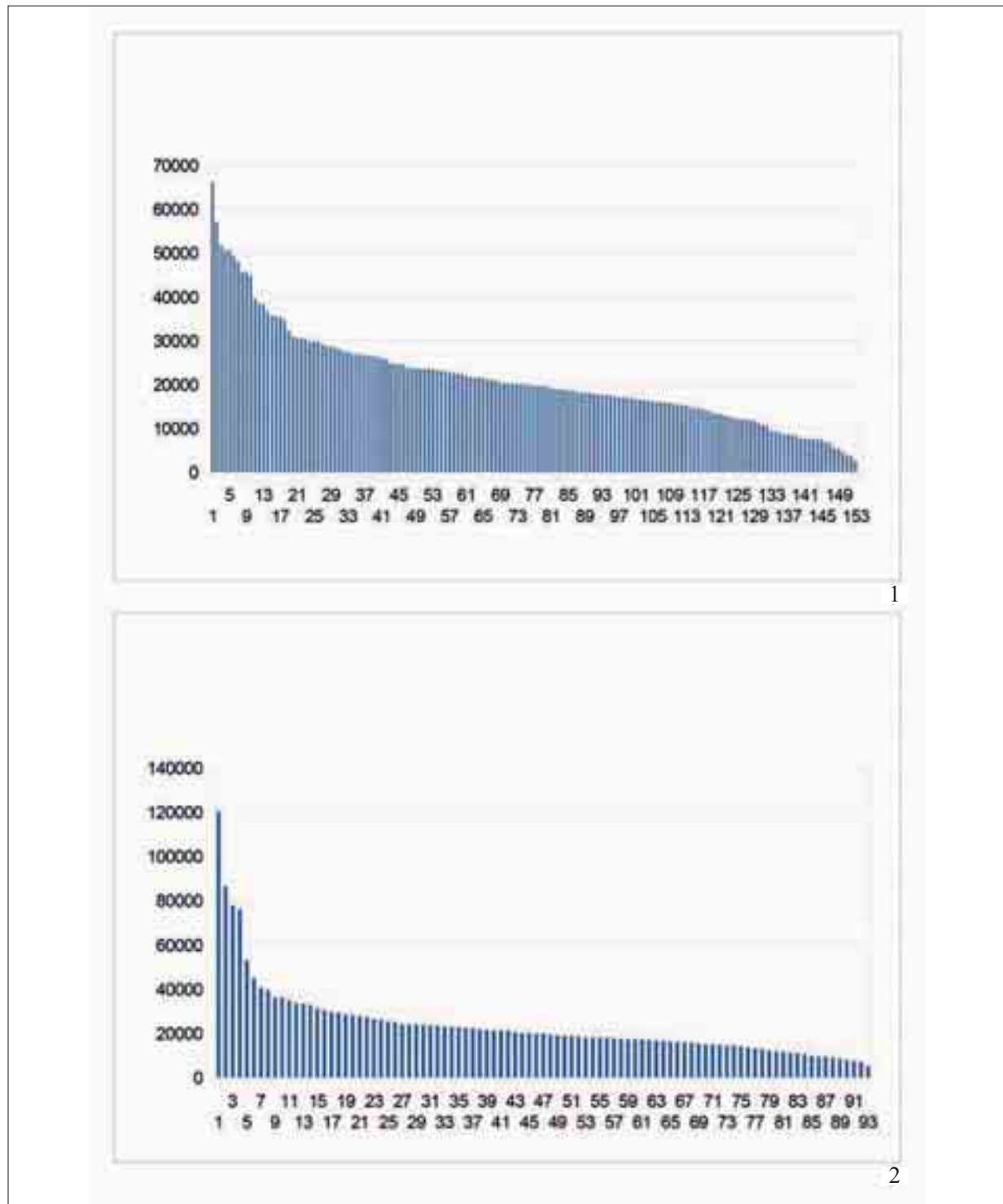
DIE GESELLSCHAFTLICHE SCHICHTUNG DER HUNNENZEITLICHEN BARBAREN IM LICHT DER NEUESTEN UNGARISCHEN FORSCHUNGEN

Im letzten Viertel des 4. Jahrhunderts war die Bevölkerung der Großen Ungarischen Tiefebene in ethnischer Hinsicht außergewöhnlich heterogen. Die Zahl der Gräber nahm im Vergleich zu der vorangehenden Epoche offensichtlich zu, das weist auf eine demographische Explosion hin. Nur eine einzige Erklärung ist möglich, nämlich der kontinuierliche Zufluss der einwandernden Gruppen. Der frühere archäologische Horizont verschwand nicht, die Stammbevölkerung passte sich der neuen Struktur an. Die früher bewohnten sarmatischen Siedlungen und die Gräberfelder, deren Belegung früher begann, existierten auch am Anfang des 5. Jahrhunderts weiter. An den in den letzten Jahrzehnten durchgeführten großflächigen Präventivgrabungen wurden mehrere späte Gräberfelder freigelegt, für die die alten sarmatischen Traditionen kennzeichnend sind (z. B. Gräben um die Gräber, Frauentracht mit vielen Perlen, usw.). Diese Gräberfelder können – hauptsächlich mithilfe der Schnallen mit sich auf den sich verdickenden Ring beugendem Schnallendorn bis den Anfang des 5. Jahrhunderts datiert werden. Außer den traditionellen sarmatischen Gräberfeldern begann man Nekropolen neuen Typs zu belegen (Tiszadob- und Ártánd-Gruppe). Die neuen Funde zeigen einerseits eine Uniformiertheit auf: Dieselben Beigaben und Elemente des Bestattungsritus tauchen östlich und westlich vom Karpatenbecken auf: N- und W-Orientierung der Gräber, einfache Schachtgräber, polyederförmige Ohrgehänge, Käämme, Gefäße Murga-Typs, usw. Andererseits sind sie sehr heterogen: Voneinander stark abweichende Gräberfelder/Einzelgräber/Gräbergruppen (z. B. gibt es in einigen Gräberfeldern viele deformierte Schädel, während solche in anderen überhaupt nicht vorkamen; auf einigen Orten wurden die Verstorbenen einheitlich orientiert, andernorts aber gemischt, usw.). Diese Lage bestand ganz bis die Ankunft der Gepiden.

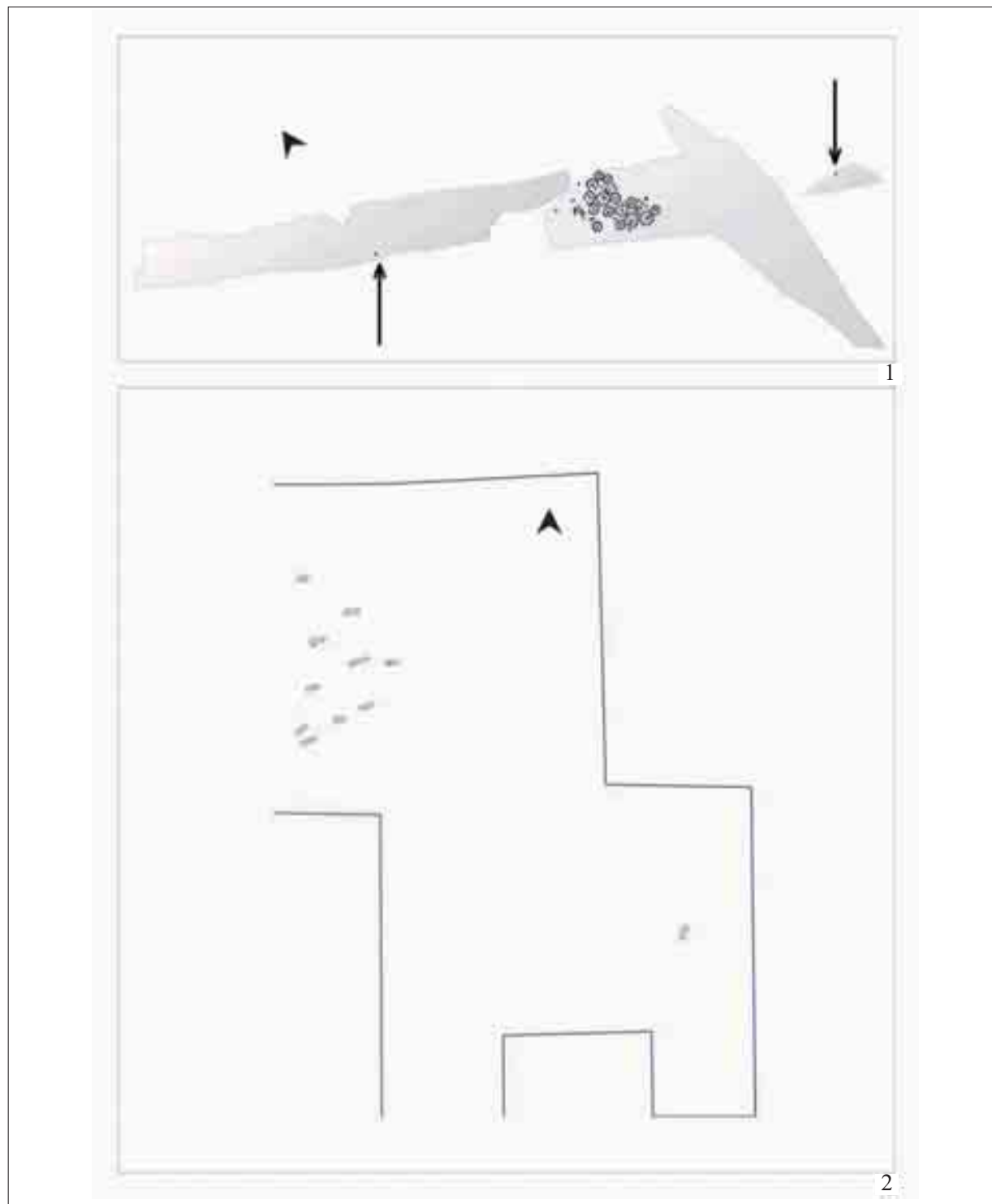
In der behandelten Epoche (letztes Drittel des 4. Jahrhunderts – 5. Jahrhundert) können drei Bestattungstypen unterschieden werden: 1. Einzelgräber/Opferstätten; 2. kleine Gräbergruppen; 3. große Gräberfelder. In gewissem Maße widerspiegeln diese Unterschiede die Schichtung der Gesellschaft. Es ist zu bemerken, dass die Begriffe „Einzelgrab“ und „kleine Gräbergruppe“ nicht eindeutig sind. Früher brachten die Forscher die Bestattungen des Tiszalök–Mád-Horizontes mit „edlen Damen“ in Verbindung. Heute wissen wir schon, dass es kein zuverlässiges Argument gibt, dass die mit Blechfibeln bestatteten Toten „einzeln“ gewesen wären. An großflächigen Ausgrabungen kamen zugleich Einzelgräber ans Tageslicht, in denen es keine Blechfibeln gab. An solchen Freilegungen stieß man auf mehreren Fundorten auf Gräber dieser Epoche, die voneinander weit entfernt (50–80 m) lagen. Dass sie zueinander gehörten, ist es mehr als wahrscheinlich. Auf den meisten Fundorten tauchten die hunnenzeitlichen Gräber in der Nähe von ebenfalls hunnenzeitlichen oder etwas jüngeren sarmatischen Gräberfeldern und/oder Siedlungen auf. Im vorliegenden Artikel untersuchen wir die Zusammenhänge zwischen dem sarmatischen Fundhorizont und den Einzelgräbern bzw. kleinen Gräbergruppen, die Betonung liegt auf der Rolle der letzteren in der gesellschaftlichen Hierarchie.

1. kép. Úllő 5. és 9. lelőhely térképe (a hun kori sírok számmal jelölve)
Abb. 1. Plan der Fundorte Úllő 5 und 9 (die hunnenzeitlichen Gräber sind nummeriert)

2. kép. 1: Sírméretek (cm²) Nyíregyháza-Felsősimaszentmihályi szarmata temetőjében;
 2: Sírméretek (cm²) Üllő 5. lelőhely szarmata temetőjében
 Abb. 2. 1: Grabgrößen (cm²) im sarmatischen Gräberfeld Nyíregyháza-Felsősimaszentmihályi;
 2: Grabgrößen (cm²) im sarmatischen Gräberfeld Üllő Fo. 5.

3. kép. 1: Nyíregyháza-Rozsrétszőlő, temetőtérkép (a hun kori sírok külön jelölve) (PINTYE 2014, 2. kép alapján);
2: Kótaj-Verba-tanya, kora népvándorlás kori temető térképe

Abb. 3. 1: Nyíregyháza-Rozsrétszőlő, Gräberfeldplan (die hunnenzeitlichen Gräber extra bezeichnet)
(nach PINTYE 2014, Abb. 2); 2: Kótaj-Verba-Gehöft, Plan des frühvölkerwanderungszeitlichen Gräberfeldes

KÉSŐ SZARMATA PERIÓDUS SÍRJA JÁNOSHALMÁN

VADAY ANDREA*

Absztrakt: *A cikk egy Jánoshalma határában előkerült K–Ny tájolású női sírt ismertet. A temetkezésből származó leletek kivétel nélkül sérült, kopott ékszerek, melyeket átalakítva használtak tovább. E jelenségek egy olyan időszakra utalnak, amikor a pannoniai római és szarmata műhelyek már megszűntek, az árucikkek beszerzése nehézségekbe ütközött.*

A leletek között megtalálhatók a késő császárkori római, valamint az alföldi prehun- és Attila-kori fázisra keltezhető helyi és keletről hozott szarmata tárgyak, amelyek részben a germán anyagból is ismertek. Egyedüli kivétel a távolabbi észak–északnyugat-európai germán területek késő császárkori és kora népvándorlás kori különböző típusú fibuláival rokonítható, sérült ezüst fibula. A sír az Attila-kori fázist követő legkésőbbi szarmata törzstörödékhöz köthető.

Kulcsszavak: *késő szarmata, ékszerek, Beuga, Babai*

BEVEZETÉS

A Bácskai-löszhát és a Kiskunság találkozásánál fekvő Jánoshalma (1. kép 1) sokáig fehér folt volt a szarmata kutatásban. 1958-ban a régészeti szakkört szervező Trillsam Márton rajztanár vezetésével indult meg a település és a szomszédos Kéleshalom környékének anyaggyűjtése.¹ A régészeti lelőhelyekről és leletekről dr. Karsai Ferenc² is említést tett.³ A császárkori lelőhelyek a város belterületén sűrűsödtek,⁴ a külterületen már szórványosabbak voltak (1. kép 2). A szőlőműveléskor, szántáskor vagy építkezések közben előkerült császárkori tárgyak egy része elkallódott. Az információvesztést jól példázza a Kápolna utca 20. szám alatti ház kertjében, földmunkák során hamus gödörből előkerült, edénybe rejtett éremkincs is. Az edény elkallódott, az 1 kg-nyi pénzből is csak egy Antoninus Pius ezüst denár, egy Licinius és egy II. Constantinus bronzpénz került be a gyűjteménybe.

Trillsam Mártonnak és Karsai Ferencnek köszönhető, hogy a leletek egy részét a munkásoktól összegyűjtötték és kikérdezték a találókat a lelőhelyről és az előkerülési körülményekről. A Helytörténeti Gyűjtemény barbár anyaga a szarmata kor második és harmadik periódusának telep- és temetőobjektumaiból került elő, a bennük talált római fibulák, pénzek és edénytörödékek alapján.

1962-ben két lelőhelyről számolt be röviden Kőhegyi Mihály, aki helyszíneléskor a Kutyahegyen⁵ és

* MTA BTK Régészeti Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca. 4. / Pécsi Tudományegyetem BTK Régészeti Tanszék, 7624 Pécs, Rókus u. 2. vaday.andrea@btk.mta.hu

¹ A leletek az általános iskola folyosóin kaptak helyet, majd 1991-ben átkerültek a Városi Könyvtár Bajai úti épületének alagsorába. 2011-ben a gyűjtemény átkerült a Molnár utca 4. sz. ház felújított épületébe.

² 1992-ben az anyag felvételekor számos hasznos felvilágosítással is segítette a munkámat.

³ KARSAI 1974, 8–10.

⁴ Az ún. Kutyahegy környékén, a Kápolna–Vadgalamb–Görgey–Áldás utcák által határolt térségben a házak építéskor és a kertműveléskor sírokból és telepobjektumokból számos lelet kerül elő. A Vadgalamb utcában hulladékgödörökből és tároló vermekből kézzel formált és gyorskorongolt edények, a sírokból térdfibula, fenékö (KARSAI 1974, III. tábla bal alsó kép) és kalcedon gyöngyökből fűzött gyöngysor látott napvilágot (KARSAI 1974, 8–9).

⁵ KŐHEGYI 1972a; KŐHEGYI 1990a.

Hergyevicán, a TSz istállóinak építésekor megbolygatott hulladékgyödrökből késő szarmata edénytöredékeket gyűjtött.⁶ A lelőhelyek száma ugrásszerűen megnőtt a rendszerváltást követő nagyberuházásokhoz kapcsolódó terepbejárások, helyszínelések és a kivitelezéseket megelőző feltárások során (1. kép 3).⁷

Érdeklődésre tarthat számot egy eddig közöletlen sír, amely a Borota felé vezető műútból délre leágazó bekötőút végén, a dézsmakerti Petőfi TSz⁸ – a bekötőúttól jobbra fekvő – téglalap alaprajzú épülete mellett, vízvezeték fektetésekor került elő valamikor 1964 után.⁹ A munkások elmondása szerint a munkaárok löszös és erősen vizes talajában kb. 1 m mélyen bukkantak rá a koponyájával keletnek fektetett, nagyrészt elkorhadt csontvázra (1. kép 4–5).¹⁰ Közeliében csak két szarmata telepről van információ. 2004-ben a műutat keresztező gázvezeték fektetésekor megnyitott kutatóárókban egy szarmata ház részlete,¹¹ tűzhely és gödrök kerültek elő.¹² A termelőszövetkezettől délre, terepbejáráskor ugyancsak telepre utaló anyagot figyeltek meg.¹³

A SÍR LELETEI

1. *Ezüst fülbevaló* (2. kép 1). Testét felmelegítve, egyenetlen vastagságúra kihúzott drótból készítették. Egyik végét a vastagabb huzalból ovális hurokba hajlították, majd a fennmaradó, elkeskenyedő szálvéget szorosan, sűrűn rácsavarták a testre. A másik, keskenyebb szálvég felől húzták rá eredetileg a testre a három sokszögű, enciánkék üveggyöngyöt; közéjük szintén sűrűn feltekert, vékonyabb drótok kerültek, amelyeken kisebb-nagyobb egyenetlenséget hagyott húzáskor a fogó éle. Az alapdrót kihegyesedő végét visszahajlítva alakították ki a fülbevaló másik, kampós végét. Végül a kampó és a gyöngy közé ismét sűrű drótcavarás került, hosszabb díszítetlen szakaszt hagyva a kampós végig. A fülbevaló teste kissé eltorzult és megrepedt (2. kép 1a). Középső gyöngye hiányzik, a közéjük csavart drót is több helyen megsérült (2. kép 1b). Alapdrót átm.: $4,8 \times 4,8$ cm.

2. Az előző *fülbevaló* párja (2. kép 2). Hurkos vége részben hiányos, kampója hiányzik. A középső gyöngye szintén nincs meg. A testhuzal egy helyen megrepedt (2. kép 2a). A testre felcsavart huzal több helyen megsérült és összecsiszott (2. kép 2b). Alapdrót átm.: $4,7 \times 4,9$ cm.

3. *Ezüst torques* (2 kép 3). Kör keresztmetszetű testhuzala szintén előmelegítéses dróthúzással készült. Ezt követően fogtak hozzá egy másik, hosszabb, vége felé elvékonyodó drótot, amelyet az előzővel együtt megcsavartak. A sérült részen jól látszik, hogy az első huzal már kissé kihűlt, emiatt csavarodásán kontúrja élesebb a második – még melegebb – drótnál (2 kép 3b). A hosszabb huzal elvékonyodó végét 1,5 cm hosszan már nem tekerték meg, hanem a legkeskenyebb szakaszát kétszeresen kör alakban megcsavarva alakították ki az ékszer hurkos végét. A fennmaradó drótvéget ötszörösen visszacsavarták a *torques* testére. A nyakperecen egy nagyobb hordó alakú kalciumgyöngy van.¹⁴ Az ékszer eltört, testéből 25,5 cm hosszú töredék maradt meg. A huzal több helyen is megrepedt, amikor felmelegítés nélkül összehajlították (2 kép 3a). Mérete alapján így már csak karperecként használhatták. Átm.: $7,5 \times 7,5$ cm, huzalok átm.: 0,11–0,24 cm.

⁶ KÖHEGYI 1972; KÖHEGYI 1990. A két lelőhelynél szereplő irodalom: Régészeti Füzetek Ser. I. No.15 (1962) 41. téves! Az Archaeológiai Értesítő adott évre vonatkozó (*Forschungen*) jelentéseiben sem szerepel.

⁷ A lelőhely-nyilvántartásban szereplő, regisztrált szarmata lelőhelyek régészeti anyaga mindmáig publikálatlan. A jelentésekben a császárkoron belül nem törekedtek pontosabb keltezésükre.

⁸ A leletek mellett tartott vázlatos rajz és feljegyzés alapján.

⁹ Karsai Ferenc szíves szóbeli közlése szerint.

¹⁰ A munkásoktól összegyűjtött tárgyak a Helytörténeti Gyűjteménybe kerültek, az embertani anyag sorsa ismeretlen. Wilhelm Gábor szíves szóbeli közlése szerint a gyűjtemény anyagának nagy részét azóta széthordták.

¹¹ A ház betöltésében egy rossz minőségű *terra sigillata* töredékei voltak. Az ásatási jelentés szerint a telep szürke, apró kavicsal soványított kerámiája kézi korongon készült (ROSTA 2004, 232).

¹² Lelőhely-azonosító: 45178. Jánoshalma, Petőfi TSz út, szarmata telep. Jelentés leletmentésről Jánoshalmán, lelőhely-bejelentő adatlap Csátalja (KÖH 600/2111/2004). A város és a Petőfi TSz között regisztrált lelőhely valószínűleg azonos a lelőhely-nyilvántartás kataszteri térképén szám nélkül, csak körvonallal jelzettel (1. kép 5).

¹³ Lelőhely-azonosító: 50560. Lelőhely-bejelentő adatlap: Jánoshalma, Dézsmakert (KÖH 600/1831/2004).

¹⁴ Nem a találók húzták rá, mivel a *torques* restaurálása után sem mozdítható el.

4. Téglalap keresztmetszetű lemezből készült *bronzkarperec* (2. kép 4), nyitott végei kiszélesednek. Egyik végét vésett vonalakkal és félköríves fazettálással díszítették, a másik erősebben korrodált végén a díszítésnek csak egy része maradt meg. Átm.: $5,1 \times 4,8$ cm, lemez mérete közepén: $0,2 \times 0,3$ cm, végein: $0,1 \times 1$ cm.
5. Az előző *karperec* párja (2. kép 5). Díszítése ugyancsak hiányos. Átm.: $6,2 \times 6$ cm, lemez mérete közepén: $0,2 \times 0,35$ cm, végein: $0,1 \times 0,7$ cm és $0,08 \times 0,68$ cm.
6. 1 mm átmérőjű, kör keresztmetszetű bronzhuzalból készült, felcsavart végű, zárt rugós karikán, fejevén átfúrva felfüggesztett *Cypraea (Erosaria annulus)*¹⁵ csüngő (2. kép 6). Csiga: $2,5 \times 1,7$ cm, összenyomódott karikájának átm.: $0,9 \times 1,2$ cm.
7. A gyűjteményben a gyöngyök egy részét öt láncba fűzték, részben típus, részben nagyság alapján. A kísérő cédula szerint a kisebbek „*inkább a lábak táján feküdtek, mintha kézzel szórták volna szét.*” Korong alakú, bázisos *borostyángyöngy töredéke* (3. kép 1). Axis: 0,4 cm, bázis: 0,9 cm, legnagyobb átm.: 1,1 cm, furat átm.: 0,3 cm. Íves szélű, korong alakú, bázis nélküli *üveggyöngy* (3. kép 2), beleolvasztott sárgás-piros és középkék pettyekkel. Axis: 0,35 cm, legnagyobb átm.: 0,95 cm, furat átm.: 0,33 cm. Nyomott gömb alakú, bázisos, sárgás-piros, átlátszatlan alapanyagú *üveggyöngy* (3. kép 3), két beolvasztott citromsárga és két, később rácseppentett, kevésbé beolvadt fekete pettyel. Axis: 1,8 cm, bázis: 0,9 és 0,85 cm, legnagyobb átm.: 1,8 cm, furat átm.: 0,5 cm. Nagyobb – a ferde levágás miatt kissé szabálytalan – gömb alakú bázisos, kékesfekete szemes *üveggyöngy* (3. kép 4), két citromsárga beolvasztott pettyre rácseppentett fekete szemmel, amelyeket ezután vékony fehér üvegszállal kereteztek. Axis: 1,2 cm, bázis: 1,9 és 2 cm, legnagyobb átm.: 1,75 cm, furat átm.: 0,6 cm. Átlátszatlan kékesfekete alapanyagú bázisos, gömb alakú *millefiori üveggyöngy* (3. kép 5). Átellenes oldalán két citromsárga körbe szerkesztett hétsugaras, napkorong mintával. Axis: 1,1 cm, bázis: 0,4–0,6 cm, legnagyobb átm.: 1,2 cm, furat átm.: 0,5 cm. Az előzőhöz hasonló, de a készítéskor kissé szétfolyt mintájú *gyöngyszem* (3. kép 6). Ferde furata az egyik oldalán nem centrálisan helyezkedik el. Axis: 1,1 cm, bázis: 0,85 és 0,7 cm, legnagyobb átm.: 1,25 cm, furat átm.: 0,4 cm. Nyomott gömb alakú, bázisos, átlátszatlan kékesfekete alapanyagú *millefiori üveggyöngy töredéke* (3. kép 7). Átellenes oldalain egy-egy apró négyzet alakú sárgásfehér pontokkal keretezett kékesfekete kör alakú mező, bennük két-két körben elhelyezkedő sárgásfehér betéttel. A mezőből spirálisan kiinduló sárgásfehér szálakat olvasztottak a gyöngybe, amely még nem hült ki, amikor lehúzták a pálcáról, mintája ekkor eltorzult. Axis: 0,81 cm, bázis: 0,8 cm, legnagyobb átm.: 1,35 cm, furat átm.: 0,5 cm. Nyomott gömb alakú, bázisos, kékesfekete, átlátszatlan alapanyagú *millefiori gyöngy töredéke* (3. kép 8). Egyik oldalán megmaradt a két sorban sárgásfehér négyzetekkel keretezett ovális fekete mező, közepén rombusz alakban hét fehér négyszög vesz körbe egy fekete négyzetet, amelynek oldalaihoz kereszt alakban négy piros négyzet simul. Testén az előzőhöz hasonlóan spirális vonalban, a mezőből kiinduló sárgásfehér szálak futnak körbe. Axis (töredékes): 0,8 cm, bázis: 0,71 cm, legnagyobb átm.: 1,1 cm, furat átm.: 0,5 cm. Nyomott gömb alakú, bázisos, átlátszatlan fekete *üveggyöngy* (3. kép 9), sárgásfehér inkusztált hullámvonalas díszítéssel. Axis: 0,8 cm, bázis: 0,9 cm, legnagyobb átm.: 1,13 cm, furat átm.: 0,64 cm. Az előzőhöz hasonló *gyöngy töredéke* (3. kép 10). Axis: 0,6 cm, bázis: 0,6 cm, legnagyobb átm.: 1 cm, furat átm.: 0,3 cm. Nagyméretű, bázis nélküli, gyűrű alakú, átlátszatlan fekete *üveggyöngy* (3. kép 11), sűrűn, spirálban ráfolyatott sárgásfehér szállal. Axis: 0,5 cm, legnagyobb átm.: 3,32 cm, furat átm.: 1,7 cm. 4 db kékesfehér és egy középkék átlátszó *üveggyöngy* (3. kép 12). Ívháromszög alapú csonka gúla alakúak, egyik bázisuk kisebb, a másik nagyobb. A készítéskor a pálca elhegyesedő végén lehettek, emiatt a furataik csonkakúp alakúak. Axisok: 0,7 és 0,9 cm között. 5 db sokszögű, kissé átlátszó sötétkék *üveggyöngy* (3. kép 13). Axis: 0,9–1,4 cm, furat átm.: 0,1–0,2 cm. 5 db, az előzőhöz hasonló formájú *karneolgyöngy* (3. kép 14). Axisok: 0,7–1 cm, furat átm.: 0,1–0,2 cm. 2 db lyukacsos felületű, fosszilis csigából vagy kagylóból csiszolt sokszögű *gyöngy* (3. kép 15), felületükön néhol barnás elszíneződéssel. Axisok: 1–1,1 cm, furat átm.: 0,2–0,21 cm. 5 db – az előzőhöz hasonló anyagú – hosszú henger-, és 5 db hordó alakú bázisos *gyöngyszem* (3. kép 16). Felületükön helyenként kivehető még a ház barnásra színeződött ereze. Axisok: 1,2–2 cm, furat átm.: 0,3–0,5 cm. 14 db fehér, átlátszatlan, kissé szabálytalan nyomott gömb alakú bázisos *üveggyöngy* (4. kép 1). Legnagyobb átm.: 0,7–0,8 cm, furat átm.: 0,25–0,3 cm, axisok: 0,4–0,51 cm. 7 db fehér, átlátszatlan hengeres *üveggyöngy* (4. kép 2). Legnagyobb átm.: 0,65–0,7 cm, furat átm.: 0,4 cm, axisok: 0,4–0,45 cm. 23 db sötétpiros, átlátszatlan, nyomott gömb alakú bázisos *üveggyöngy* (4. kép 3). Legnagyobb átm.: 0,7–0,8 cm, furat átm.: 0,2–0,3 cm, axis: 4,8–0,5 cm. 2 db sötétpiros, átlátszatlan, kissé szabálytalan, nyomott gömb alakú bázisos *üveggyöngy* (4. kép 4). Legnagyobb átm.: 0,9 cm, furat átm.: 0,25 cm, axis: 0,49 cm. 56 db sötétpiros, átlátszatlan, ferdén vágott, kissé szabálytalan rövid henger alakú *üveggyöngy* (4. kép 5).

¹⁵ LINNÉ 1758.

Legnagyobb átm.: 0,82–0,92 cm, furat átm.: 0,28–0,31 cm, axis: 0,4 cm. 63 db fehér, átlátszatlan alapú, sötétpiros bevonatos, nyomott gömb alakú bázisos *üveggyöngy* (4. kép 6). Legnagyobb átm.: 0,68–0,92 cm, furat átm.: 0,2–0,3 cm, axis: 0,5–0,6 cm. 19 db fehér, átlátszatlan alapú, sötétpiros bevonatos, rövid henger alakú *üveggyöngy* (4. kép 7). Legnagyobb átm.: 0,7–0,8 cm, furat átm.: 0,4 cm, axis: 0,5–0,55 cm.

8. Oldalt hajlított lábú, töredékes, 6,1 cm hosszú *ezüstitfibula* (4. kép 8). Kengyelének feje 0,8 cm széles, innen fokozatosan keskenyedik a 0,5 cm széles lábvépig. Kengyele és lába trapéz keresztmetszetű. A lábvég és a kengyel lábfeleli vége két vésett vonal között két félkörös fazetálással díszített, a fejnél az utóbbi duplikált. A tengelyre merőleges, ovális, átlukasztott fejevében megmaradt a rugóspirál vas stiftjének töredéke, valamint az egyik oldalához tapadt a spirál ívesen meghajló darabja (4. kép 8b). A fibuláról letört tűszerkezet rugójának négy csavarulatába ugyancsak belerozdásodott a vastengely (4. kép 8a). A megmaradt rugótöredék hossza a fibula egykori szélesebb spirálkarjaira utal. Már eldönthetetlen, hogy a spirálkarok végén gombokkal zárták-e le a tűszerkezetet, amelyet felső vagy alsó húrvezetéssel rögzítettek a fibulához. A letört tű- és rugódarabot felmelegítették, majd a rugót a tű folytatásában kiegyenesítették. Ekkor torzult el és húzódott szét a rugó spirálja. Ezt követően a töredéket rugóval a lábvég felé, fordított helyzetben beszorították a tűtartóba.¹⁶ A javított fibulát már nem lehetett eredeti funkciójának megfelelően összezárva használni, de még betűzhették a ruhába.

9. Többtagú, felsőhúros, oldalt lehajlított lábú *fibula* (4. kép 9). Az egy darabból öntött fibula teste csónakszerűen középen kiszélesedő, íves keresztmetszetű. A kengyelre merőleges kissé tagolt fejtagját egymás alatt két helyen átlukasztották. A felsőn keresztbe húzott vastengelyre került a tűszerkezet ötszörösen megcsavart rugója. Karvégi szálát az alsón húzták át, majd a huzalvéget a másik karvégtől visszacsavarták a tengelyre. A megmaradt szálból alakították ki a ma már hiányzó tűt. A karok végét az elkalapált végű vastengelyre húzott végeiken kettős bordával tagolt bronzgombokkal zárták le. Hasonló gombot húztak a fejtagra, amelynek végét szintén elkalapálták. A fibula egyik karvégi gombja mellé gyöngydrót csavartak. A karok végét elszínezte a vastengely rozsdája. A kengyelre két-két keskenyebb közé egy szélesebb lemezt hajlítottak (4. kép 9a). Rögzítésükre melegen kihúzott, vége felé elkeskenyedő, feldarabolt drótot használtak, amelyet körbecsavartak a fibulán a kengyel két végére többszörösen, a következő lemezknél keskenyebb szakaszon. A középső széles lemez két végére kétszeres sima drót, majd kétszeresen felcsavart gyöngydrót került. A szintén húzott alapdróton helyenként egyenetlen a gyöngyözés. A láb téglalap alakú tagolással kapcsolódik a kengyelhez. A fibula több helyen is sérült. Nincs meg a rugóról letört ezüst tűje és a fej feleli lemez. A lábhoz csatlakozó lemez pedig megrepedt (4. kép 9b). A középső széles lemez lábfeleli részén a gyöngydrót egy része is letört. Kissé oldalról érte egy ütés a középső és a fej feleli szomszédos lemezt, valamint a közéjük rácsavart drótokat. Az ovális horpadás szélén megrepedt a ráhajlított lemez is.

10. A kísérő cédula szerint „*A csontváz hasán volt*” a kis középső bronzkori, korrodált és törött *bronztőr* (4. kép 10). A pengevég és markolatlemez egy része már korábban letört, a pengető fölött a két szegecs hely csak részben maradt meg. Két kisebb, félgömb fejű szegecs azonban megmaradt. A tör már töröten került be a sírba, zöldes fehér vadpatinája a törésfelületeket is bevonta. A tör töredékes h.: 8,2 cm, legnagyobb (fent) sz.: 2,9 cm, törésnél (lent) sz.: 0,9 cm.

11. A sírban volt még egy „*agyagedény*”, amely munkások kezén elkallódott.

A LELETEK ÉRTÉKELÉSE¹⁷

FÜLBEVALÓ

A hurkos és kampós záródású, sokszögű gyönggyel és sűrű drótfelcsavarással díszített ezüst fülbevalók a késő szarmata periódus jellegzetes ékszerei. Testátmérőjük 3,5–5 cm közé esik. Készítésük alapján két típus különíthető el. I. típus: sűrűn felcsavart huzallal elválasztott gyöngyök a testhuzalra húzva, II. típus: a gyöngyök a testhuzalra szakaszosan felcsavart drótra fűzve. Ezek az előzőeknél egyszerűbb és gyorsabb eljárással készültek, hátrányuk, hogy a felfűző drót vékonyabb, így a testen kívül elhelyezkedő gyöngyök könnyebben letörhettek.

¹⁶ A restaurálás után sem lehetett kimozdítani.

¹⁷ Terjedelmi kötöttségek miatt alább csak néhány párhuzamra hivatkozom.

Az ékszerek testhuzalból kialakított hurkos vége kör- vagy ovális alakú, a maradék elkeskenyedő szálát mindkét típusnál sűrűn visszacsavarták a testre. A gyöngyök hosszú axisú, négyzet- vagy téglalap keresztmetszetű sokszögű karneol vagy kék üveggyöngyök.

Zsámbok A, Ny–K tájolású sírjának „rosszezüst” fülbevalópárjának hurka kör alakú, a testhuzalára csavart dróton két karneolgyöngy van.¹⁸ Az egyikről letörtek a gyöngyök, de a drótfelcsavarások száma alapján ez is két gyöngyös volt.

Párducz Mihály¹⁹ hivatkozása a zsámboki sír irodalmára félreérthető.²⁰ Az ott közölt fülbevalók az ugyanitt idézett szentes-zalotai, egymásra ázott 1–2. századi, KDK–NyÉNy tájolású sírokból kerültek elő. A zsámbokihoz hasonló a fülbevalók kör alakú zárótagja és a karneol gyöngyök is szintén a külső huzalon voltak. Eltérés azonban, hogy a drótfelcsavarások száma alapján a fülbevalókra három gyöngyöt fűztek.

Ovális hurkos, külső huzalra húzott három karneolgyöngyös fülbevalók kerültek elő a szeged-öthalmi 19.²¹ és a madarasi temető 285. sírjából.²² Endrőd-Kocsorhegyen a 41., D–É tájolású sírban két töredékes fülbevaló volt.²³ A 9. számú töredék testhuzalán volt a gyöngy, a 10. számú másíkról letört gyöngyben a rajz alapján vékonyabb szál töredéke maradt meg; ez utóbbi talán külső szálon volt. A jánoshalmi fülbevalók pontos párhuzama, ovális hurkos, testhuzalra fűzött kék üveggyöngyös fülbevaló a békés-borostyáni homokbánya D–É tájolású 2. sírjából került elő.²⁴

TORQUES

A *torques* az Alföldön a kora szarmata periódustól kezdve használt ékszerek közé tartozik. A Pontusz-vidéki műhelyekben készült aranypéldányaikat a közép szarmata periódustól kezdve váltották fel a sima vagy csavart, ezüsből vagy bronzból készített nyakperek, ritkábban fordulnak elő a több fémszálból csavart darabok.

A nyakat teljesen körülölelő nyakperek mellett feltűnt a rövidebb, ún. fél*torques* két változata: a közép szarmata periódusban rövidebbek, a késő szarmata periódusban huzalhosszúságuk már elérheti a teljes *torques*ek háromnegyedét. Zárótagjaiknál a hurkos-kampós, kétkampós és kéthurkos, illetve a két végén elkalapált és átlukasztott vég egyaránt előfordul.

A másodlagosan karperecként használt jánoshalmi töredékes ezüst *torques* megmaradt hossza alapján eredetileg akár teljes vagy akár hosszabb fél*torques* is lehetett. A teljes *torques*ek több változata fordul elő az Alföldön. Egyhuzalas, kéthurkos nyakpereg Szentes-Sárgapart 26. sírjából,²⁵ kettősen megcsavart kéthurkos Szeged-Öthalom 21. sírjából²⁶ és Szentes-Sárgapart 32. temetkezéséből került elő.²⁷ Hasonló a zár szerkezete a lovrini (RO) 2. sír rövid fél*torques*ének²⁸ is. Egy ezüsthuzalból készített, kettősen megcsavart kéthurkos, igen kopott – hun korra keltezett – hosszabb fél*torquest* találtak a szeged-szőregi homokbányá-

¹⁸ PÁRDUZ 1950, 24, LXXII. tábla 1–2.

¹⁹ PÁRDUZ 1950, 89.

²⁰ CSALLÁNY 1906, 50. és az 50. oldalon közölt számozatlan kép 2–3. számú rajza. Párducz Mihályt valószínűleg az tévesztette meg, hogy mindkét együttesben azonos típusú karpereg volt, és a zsámboki széles spirálkaros oldalt hajlított lábú, fazettált fibulájának aláhajlított lábú változata volt a zalotai 1–2. sírban is.

²¹ PÁRDUZ 1960, 78, XXVII. tábla 11–12.

²² KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 96, 64. tábla 4–5.

²³ JUHÁSZ 1978, 97, II. tábla 9–10.

²⁴ TURCSÁNYI 2008, 96, 6. tábla 1.

²⁵ PÁRDUZ 1950, 10, XVI. tábla 4.

²⁶ PÁRDUZ 1960, 78, XXVII. tábla 1.

²⁷ PÁRDUZ 1950, 11, XXI. tábla 11.

²⁸ PÁRDUZ 1950, 11, LXVIII. tábla 6.

ban.²⁹ Klárafalván, a Községháza 1. – gyöngyei alapján a Kr. u. 4. század második felére keltezett – sírban három, két huzalból készült, kettősen megcsavart kéthurkos rövidebb és hosszabb féltorques került elő.³⁰ Valószínű, hogy a jánoshalmi példány is hasonló volt, bár csak egyik kettős, kör alakú hurkos vége maradt meg. A nagykarolyfalvai (Banatski Karlovac, RS) csavart testhuzalú, kettősen megcsavart kéthurkos torquesére a jánoshalmihoz hasonlóan hordó alakú, puha mészkő gyöngyöt fűztek.³¹

A sima és a csavart, kéthurkos záródású, gyöngysorral kiegészített nyakpereceket Párducz Mihály az ún. Kiszombor–Ernőháza csoport ékszereinek tartotta.³² A típusváltozatok – a lovrini kivételével – a Körös–Maros–Tisza közén sűrűsödnek,³³ ahová a germán hatást mutató tápé-malajdoki – késő szarmata, hun korra is átnyúló – csoportot is lokalizálták.³⁴ A csoportban azonban ez a típus nem fordult elő, így Párducz Mihály feltételezte, hogy a torquesek a későbbi, az „első hun lökésekkel” bevándorló újabb szarmata néphullámhoz tartozhattak.³⁵

A jánoshalmi torques a késő szarmata periódus prehun- és Attila-kori fázisára egyaránt keltezhető, de átalakítása miatt még később is a földbe kerülhetett.

KARPEREC

A legegyszerűbben előállítható karperecek közé sorolhatók a kör- vagy négyzet keresztmetszetű huzalból hajlított, nyitott végeiken elkalapált bronz és ezüst példányok. Díszítetlen a Szeged-Tápé 14. sír karperece, gyöngyei között a jánoshalmihoz hasonlóan sokszögű karneol és hordó alakú mészkő példány is volt.³⁶ Szeged, Röske-Sárosvölgyön került elő egy bronz karperecpár.³⁷ A díszített darabok végeinél vonalas karcolást, tremolórozást, poncolást és fazettálást, illetve ezek kombinációját is alkalmazták. Egyszerű előállításuk miatt hosszú életű típus, már a kora szarmata periódus második fázisától kezdve a késő szarmata periódus végéig megtalálhatók.³⁸ A típus főleg a Barbaricum középső sávjában és a Dél-Alföldön terjedt el nagyobb számban, de a poncolt pontkörös és bekarcolt vonaldíszes karperecek a késő császárkorban római területen is előfordulnak (pl. Bátaszék-Kövesd pusztá³⁹).

GYÖNGY

A jánoshalmi sír gyöngyei anyagát és előállítási technikáját tekintve heterogén összetételűek. Az egyes típusok gyakorta együttesen fordulnak elő mind Pannoniában, mind a szarmata Barbaricumban.

A borostyángyöngyök különböző formatípusai a kora szarmata periódustól kezdve ismertek az alföldi anyagban. Egy részüket a keletről érkezők hozták magukkal, de az idők múltával mind az északi germán vidékekről, mind a provinciából átjuthattak távolsági kereskedelem útján a szarmatákhoz.

²⁹ VÖRÖS 1986, 19, 28, III. tábla 4.

³⁰ PÁRDU CZ 1951, 24–25, XIII. tábla 1–3.

³¹ BARACSKI 1975, 17, 6. ábra, 13. tábla.

³² PÁRDU CZ 1960, 92, 30. j.

³³ PÁRDU CZ 1951, 25, 28. j.

³⁴ PÁRDU CZ–KOREK 1948.

³⁵ Azóta a csoport halmos temetőkhöz és a roxolánokhoz kötését megcáfolták.

³⁶ VÖRÖS 1996, 114, 125, 17. kép 5, 7.

³⁷ REIZNER 1892, 166, 2. kép 9–10.

³⁸ Szolnok-Szandaszőlős, Netovább csárda (VADAY 1989, 284, Taf. 135), Törökszentmiklós-Surján, Újtelep (VADAY 1989, 268, Taf. 93. 3: 1), Orosházi-tanyák (NAGY 2005, 13. kép 1–2), Balástya-Sóspál-halom mellett (BALOGH–HEIPL 2010, 150, 154, 2. kép 6–7), Kiskundorozsma-Subasa 26/78. lh. (BOZSIK 2003, 6. kép 3–4), Klárafalva B temető (PÁRDU CZ 1950, LII. tábla. 1–2), Szeged-Öthalom (PÁRDU CZ 1960, XXVIII. tábla. 2–3, 6–7, XXIX. tábla 1).

³⁹ PÉTERFI 1993, 50, 69, II. tábla 15: 1, XV. tábla 109: 1.

A kisebb-nagyobb hordó- és rövidebb-hosszabb axisú, henger alakú, puha mészkő gyöngyök a keletről érkezők sírjaiban tűnnek fel a közép szarmata periódustól kezdve. Az Alföld északi felében szórványosabban fordulnak elő Fábiánsebestyénen,⁴⁰ Kisújszálláson⁴¹ és Csanádon.⁴² Nagyobb számban az Alföld déli részén sűrűsödnek lelőhelyeik a közép szarmata periódustól kezdve. Pl. Szentés környékén a sárgaparti,⁴³ jaksori,⁴⁴ kajáni⁴⁵ temetőkből, valamint a Hékedí szőlőben fordulnak elő.⁴⁶ Délebben is előfordulnak a szeged-öthalmi 20. sírban,⁴⁷ a Kiszombor B temetőben,⁴⁸ Deszk 70. sírjában,⁴⁹ Hódmezővásárhely-Gorzán,⁵⁰ Klárafalva B temető sírjaiban⁵¹ és a dóci 6–7. sírban.⁵² A magyar határtól délre, Bácskában és a Bánátban is megtalálhatók, többek között Ada-Merzics féle tégláégetőben (RS),⁵³ Bácskeresztúron (Ruski Krstur, RS)⁵⁴ Törökkanizsán (Novi Kneževac, RS),⁵⁵ Lovrinban,⁵⁶ Crvena Crkva-n (Vöröstemplom, RS), Nagykárolyfalván, Écskán (RS).⁵⁷

A sokszögű, poliéderez, ún. lecsiszolt sarkú hasáb alakú és a hatszög alapú hasáb alakú karneolgyöngyök (3. kép 14) egyaránt hosszú életű típusok. Az Alföldön a keletről érkező bevándorlók anyagában a közép szarmata periódus első fázisának végétől jelentek meg, majd ismét feltűntek nagyobb számban a késő szarmata periódus prehun- és Attila-kori fázisában. A késő szarmata periódusban kék, lila és barnás színű üvegből készült formautánzataik is gyakoriak voltak.⁵⁸ Kék színű példányaik a jánoshalmi fülbevalópáron és külön láncban is megtalálhatók. Hasonló kék, különböző nagyságú üvegyöngy volt Szeged-Öthalom 19. sírjában a különböző színű üveg- és nagyobb hengeres, puha mészkő gyöngyök mellett.⁵⁹ Ugyanitt a 32. sírban, kék és vöröses sokszögű példányok mellett hordó formájú puha mészkő gyöngy is volt,⁶⁰ az ásatás előtt előkerült sírban pedig a jánoshalmihoz hasonlóan sokszögű karneol, hordó forma, puha mészkő és gömb alakú fehér és zöld üvegyöngyöket találtak.⁶¹

A poliéder forma közkedvelt volt a császárkorban, feltűnt a római csonttűkön is, a késő császárkortól kezdve pedig mind a tartományokban, mind pedig a barbár vidékeken elterjedtek a fémtűk, fülbevalók és karperecek végein. A kék poliéderez üvegyöngy a 4. századi pannoniai temetőkből is ismert, gyakoribbá a század második felében vált.⁶² Többek között Bátaszék-Kövesd-pusztán a 76. sírban, a sírleírásban felsorolt éremkatalógus számának megfelelően⁶³ a Nr. 166 (Valentinianus, Siscia 367–375), Nr. 168 (Valens,

⁴⁰ PÁRDUCZ 1944, LII. tábla 6.

⁴¹ PÁRDUCZ 1950, LXXIV. tábla 8.

⁴² PÁRDUCZ 1950, C. tábla.

⁴³ PÁRDUCZ 1950, I. tábla 5, IV. tábla 3, 5, VIII. tábla 4, IX. tábla 14–15, XIII. tábla 6, 8, XIV. tábla 1, XV. tábla 2–3, XVI. tábla 2–3, XVIII. tábla 8–10, XX. tábla 1–3, XXI. tábla 12–13, XXII. tábla 14, XXVII. tábla 5.

⁴⁴ PÁRDUCZ 1950, LVII. tábla 3, LVIII. tábla 6.

⁴⁵ PÁRDUCZ 1950, LXII. tábla 6, LXIII. tábla 3.

⁴⁶ PÁRDUCZ 1950, CXXXIII. tábla 16.

⁴⁷ PÁRDUCZ 1960, 78, XXVIII. tábla 10.

⁴⁸ PÁRDUCZ 1950, XXXII. tábla 18, XXXIV. tábla 12–15, XXXVIII. tábla 17–19, XLII. tábla 11, XLVII. tábla 5.

⁴⁹ PÁRDUCZ 1950, LXV. tábla 3.

⁵⁰ PÁRDUCZ 1950, XCVIII. tábla 8.

⁵¹ PÁRDUCZ 1950, L. tábla 13–14, 19, LI. tábla 20–23, LIV. tábla 31, LVI. tábla 2–4, 6–10.

⁵² TROGMAYER 1960, 59–60, XI. tábla 4, XII. tábla 2–3.

⁵³ PÁRDUCZ 1950, CV. tábla 3–4.

⁵⁴ PÁRDUCZ 1950, CXII. tábla 2–3.

⁵⁵ PÁRDUCZ 1950, LXXV. tábla 10.

⁵⁶ PÁRDUCZ 1950, LXVIII. tábla 6.

⁵⁷ BARACSKI 1975, 17, 49, 4–5. és 19. táblák.

⁵⁸ VADAY 1989, Abb. 20. V. típus 2. csoport A variáns.

⁵⁹ PÁRDUCZ 1960, 78.

⁶⁰ PÁRDUCZ 1960, 80, XXVI. tábla 2.

⁶¹ PÁRDUCZ 1960, 90, XXX. tábla 8.

⁶² PÉTERFI 1993, 41–42. j., irodalmi utalásokkal.

⁶³ PÉTERFI 1993, 62.

Aquileia 367–375) és Nr. 169 (Valens 364–378) érmével együtt.⁶⁴ A gyöngytípus a késő császárkorban és a kora népvándorlás idején a gót anyagban is megtalálható.⁶⁵

Jánoshalmán legtöbb az egyszerűbb technikával előállított gömbölyű üvegyöngy. Készítésükénél az olvasztott üvegbe mártott fémpálcát gyorsan forgatták, majd a még képlékeny üveget éles, vékony pengéjű szerszámmal bevagdalták. Ezután a vízbe mártott, kihűlt pálcáról könnyen lecsúszthatók voltak a gyöngyszemek. A forgatáskor a felületi feszültség miatt a gyöngy gömbölyű, bázis nélküli lett, bázisos formája a már kissé kihűlt anyag feldarabolásakor alakult ki. A pálcára merőleges vágásnál a gyöngy alakja szabályos, a bázis az axisra merőleges (4. kép 1, 3), a ferde bevágáskor azonban szabálytalanná válhatott (4. kép 2, 4–5).

Az egyszínű üvegyöngyök között 14 átlátszatlan fehér (4. kép 1) és 25 sötétpiros (4. kép 3–4), nyomott gömb alakú, bázisos darab található.⁶⁶ A típushoz sorolható még az a 63 gyöngy, amelyeknél a pálcán lévő fehér, átlátszatlan kissé kihűlt üveget sötétpiros olvadt üvegbe mártották, bevonatot képezve az egyszínű *anima* felületén (4. kép 6).⁶⁷ Bázisuk bevonatatlan felülete a későbbi darabolásra mutat. A gyöngyök legnagyobb ármérője 0,68–0,92 cm közé esik. Méretük, számuk alapján talán ezek szolgáltak a nadrágszárak és/vagy a felsőruha aljának díszítésére. Az egyszínű bázisos és bázis nélküli közepméretű gömbölyű üvegyöngy hosszú életű típus, az Alföldön az Antoninus-kortól kezdve a késő szarmata periódus végéig megtalálható, de tovább él a népvándorlás korban is.

A bonyolultabb technikával készített üvegyöngyök, inkrusztált, folytatott, ráolvasztott és millefiori gyöngyök⁶⁸ a kora szarmata periódus második fázisától kezdve fordulnak elő a jazyg főtörzs keletről hozott anyagában. A fázis végétől már a nyugati provinciák áruai között is megtalálhatók, az újabb keleti néphulámok sírjaiban azonban ismét nagyobb számban tűnnek fel a Pontusz-vidéki műhelytermékek is. Számos színváltozatuk a barbárok lakta területeken is közkedvelt, és még a népvándorlás korra is jellemző.

Az ívháromszög bázisú, egyik végük felé szélesedő⁶⁹ üvegyöngyök (3. kép 12) az Alföldön ritkábbak. Kettő került elő Szeged, Röske-Sárosvölgyön⁷⁰ különböző típusú gyöngyök közé fűzve. Sokszögű gyöngyökkel együtt egy szem került elő Szentés-Zalotán,⁷¹ két fehér volt a leírás szerint a szentes-sárgaparti 35. sírban,⁷² és Szentés-Rákóczi utca 108. szám 3. sír gyöngysorában.⁷³ Tiszaföldvár-téglagyár 84. sírjának nyakláncába ugyancsak egy átlátszó kék szem volt.⁷⁴ A germán területen nem gyakoriak, a C1b–C2 és D periódusban fordulnak elő.⁷⁵ A provinciákban is feltűnnek, többek között kopott a Constanstinus dinasztia pénzeivel együtt került elő a fazekasbodai 7. sírból,⁷⁶ Bátaszék-Kövesd pusztán a 23. sírban kék példányait sokszögű kék üveg- és korong alakú borostyángyöngyök,⁷⁷ a 101. sírban zöld színűeket hengeres puha mészkőgyöngy kísérték.⁷⁸ Enciánkék darabok a halbtorni (A) temetőben is megtalálhatók.⁷⁹

⁶⁴ PÉTERFI 1993, 115–116. Elírás, hogy a temető legkésőbbi érmeivel keltezett sírnál (PÉTERFI 1993, 85) Iovianus pénzt említ (Nr. 165), amely a 65. sírban volt (PÉTERFI 1993, 59).

⁶⁵ PEKÁRY 1955, 28. és 66. j., a további irodalommal.

⁶⁶ VADAY 1989, Abb. 20. I. típus, 2. csoport A variáns.

⁶⁷ A technikát először Tiszaföldvár-téglagyár gyöngyeinél lehetett megfigyelni.

⁶⁸ VADAY 1989, 103–104.

⁶⁹ Az irodalomban dinnyemag-, szív alakú, illetve kúpos megnevezéssel.

⁷⁰ REIZNER 1892, 166, 2. kép 19.

⁷¹ NAGY 1984, 60, 13. kép 4.

⁷² PÁRDUCZ 1950, 12. A XXII. tábla 14–15. gyöngysorokban azonban nem szerepelnek!

⁷³ PÁRDUCZ 1950, 24, LXXI. tábla 7.

⁷⁴ SCHWARZ 2011, II. tábla 7.

⁷⁵ MASCYŃSKA 1985, VII. csoport 80–81. típus: 19, 32, 316, Taf. 1. 80 a–b, 81.

⁷⁶ DOMBAY 1957, 225, XXIV. tábla 20.

⁷⁷ PÉTERFI 1993, 51, III. tábla 23: 1.

⁷⁸ PÉTERFI 1993, 67, XIV. tábla 101: 8.

⁷⁹ 33. sír (DONEUS ET AL. 2014, 128, Abb. 104: 16).

Szeged-Öthalmon az ásatás előtt előkerült gyöngysorban öt kék szem volt.⁸⁰ A többi gyöngytípus a szarmata anyagban is előfordul, Párducz Mihály feltehetően a dinnyemag gyöngyök miatt nem tartotta szarmata korinak a gyöngysort, mivel a típus a népvándorlás korban sokkal gyakoribb. A Budapest-Szépvölgyi út 5. sír gyöngye⁸¹ bizonyítja, hogy még a Kr. u. 6. század első harmadában langobard sírban is előfordul,⁸² sőt továbbél az avar korban is.

CYPREA ANNULUS

A felcsavart végű karikára függesztett *Cypraea annulus* élőhelye a tigris és párduc kaurikhoz hasonlóan a Vörös-tenger és az Indiai-óceán. Tengeri és szárazföldi kereskedelem útján jutott el a Kárpát-medencétől keletre élő nomádokhoz, majd a keletről érkező bevándorlókkal került Pannonia szomszédságába a közép szarmata periódus első fázisában, és a késő szarmata periódus prehun kori fázisában.⁸³ Az *annulus* a monektákhoz hasonlóan a szkítáknál nagyobb számban fordul elő,⁸⁴ a Kárpát-medencei szarmata anyagban eddig párhuzam nélkül áll. Nincs adat arról, hogy hol volt a sírban, mérete alapján ugyan elképzelhető lenne, hogy a nyakláncra függesztették, de valószínűbb, hogy – a medencelapát, combcsont és csukló balján előkerült nagyméretű *Cypraea*-hoz hasonlóan – az övet díszítette.⁸⁵

FIBULÁK

Oldalt hajlított lábú ezüsfibula

Az oldalt hajlított lábú, széles spirálkaros fibula (4. kép 8) eltört, majd átalakítva használták tovább.⁸⁶ A széles spirálkarú, többtagú, alá- és oldalt hajlított lábú típusú, fazettált fibulák számos változata széles körben terjedt el, a Kr. u. 3. század harmadik harmadától kezdve. A változatok egyazon időszakra jellemzőek. A Tiszavalk-Kenderföldek 4. sírjában három fibula közül az egyik ezüst, egytagú, rövid, oldalt hajlított lábú és fazettált kengyelű.⁸⁷ A másik, ugyancsak ezüst, egytagú, de aláhajlított lábú, nagyméretű, többszörösen fazettált, trapéz keresztmetszetű kengyelű.⁸⁸ Átmenet a két lábtípus között a kísérelleteik alapján a Kr. u. 4. század vége – 5. század elejére keltezett Makó-Mikócsa dűlői 215. sír bronz és a 245. sír ezüst fibulája,⁸⁹ trapéz keresztmetszetű kengyele és két végének fazettálása hasonló a jánoshalmaihoz. Az *Armbrustfibel*hez sorolt rövid tűtartójú, alsóhúros, fazettált kengyelű és lábú, a spirálkart lezáró gomb nélküli variánsai germán területen gyakoriak.⁹⁰ A típus még a 4. század második felében is előfordul.⁹¹ A Wielbark–Csernyahov tradíciójú fibulák között gombokkal lezárt széles karú, oldalt hajlított lábú, többszörösen fazettált kengyelű példány is feltűnik.⁹²

⁸⁰ PÁRDU CZ 1960, 90, Nr. 78, XXX. tábla 7.

⁸¹ NAGY 2012, 146, 148, 154, 15. kép 1, 16. kép 23.

⁸² NAGY 2012, 157.

⁸³ KOVÁCS–VADAY 1999, 250, 259.

⁸⁴ KEMENCZEI 2009, 91–92, 186.

⁸⁵ KOVÁCS–VADAY 1999, 262.

⁸⁶ KULCSÁR 1998, 51. j. átalakítást említ három – különböző korú – fibulánál is.

⁸⁷ GARAM–VADAY 1990, 176, Abb. 6. 2.

⁸⁸ GARAM–VADAY 1990, 176, Abb. 6. 3.

⁸⁹ PÓPITY 2014, 165–166, 8. kép 10, 10. kép 1.

⁹⁰ Einsdorf, Sylta, Merseburg-Süd, Merseburg-Querfurt (D) (BEMMANN 2008, 23–25, Abb. 2. 1–4).

⁹¹ Kassedorf (D) 168. sír (ARTICUS 2004, 51, Taf. 41).

⁹² KAZANSKI 1998, Fig. 3. 4.

A germán eredetűnek tartott, gombos végű variánsainak itáliai példányai⁹³ kapcsán Maurizio Buora részletesen tárgyalta a műhelykérdést és kronológiai meghatározásukat. Megjelenésüket a barbár *laeti* és *gentiles* Pó-vidéki betelepítésekhez kötötte, többek között a fegyverek és ékszerek alapján a szarmatákhoz is.⁹⁴

Többtagú, felsőhúros, oldalt lehajlított lábú fibula

A Kr. u. 4. század második felétől kezdve terjedtek el az Alföldön azok a fibulák, amelyekre a díszítési gazdagság, az alkalmazott különböző technikák, a díszítőelemek nagyfokú keveredése, valamint a korszak divatjának megfelelő formai és díszítésbeli átalakítás is jellemző.⁹⁵ A pontos párhuzam nélküli többtagú, felsőhúros, rövid oldalt lehajlított lábú fibula (4. kép 9) elemei is több fibulatípus variánsainál fordulnak elő.

A sima- és a granulációsorból álló huzalt utánzó gyöngydrótja a hellenisztikus időktől kezdve megtalálható mind a görög–római, mind a határaikon túl fekvő vidékek ékszeranyagában. A két huzaltípus funkcionális szerkezeti elemként rögzítésre és díszítésre egyaránt szolgálhat a jánoshalmi fibulához hasonlóan. A körbe hajlított gyöngydrót gyakori az Eggers C1a–D időszak különböző típusú germán fibuláinál.⁹⁶

Jellegzetes a jánoshalmi ruhakapcsolótű csónakforma kengyele, amely a gyöngydrót rátét mellett a germán fibulákra is jellemző.⁹⁷ Hasonló kengyelű az Alföldön két széles spirálkarú, alsóhúros vasfibula.⁹⁸ Az északi germán területen az ún. Niemberg típusú széles spirálkarú, oldalt hajlított lábú fibulák között,⁹⁹ a Kr.u. 480–520/523 közé datált Ozingell típusú fibuláknál,¹⁰⁰ valamint a Rohrbeck típusú fibuláknál is megtalálható ez a kengyelformája.¹⁰¹

A jánoshalmi példány rövid tűtartójához hasonlóak a Kr. u. 5. századi csavart kengyelű, ún. niembergi Prága típusú fibulák tűtartói is.¹⁰² A jánoshalmi darabnak nemcsak rövid, oldalt hajlított lába, de kengyele is formai hasonlóságot mutat a Kr. u. 5. század közepére – második felére keltezett münchen-ramersdorfi fibulapárral. A típus még a 6. század elején is használatban volt.¹⁰³

A Niemberg típus mecklenburgi varánsa hasonló a Wiesbaden típusú fibulákhoz is.¹⁰⁴ A Wiesbaden típusú fibulák variánsai¹⁰⁵ túlnyomó részben a Közép-Rajna-vidéken terjedtek el a Kr.u. 4. század vége – korai 5. században. Változataiknál a jánoshalmi fibula elemei is megtalálhatók. Csak pár példa: a drótrátéteteket imitáló bordázott kengyelű jena–lobedai fibula íves, széles kengyelére további sima és gyöngyözött huzalokat hajlítottak,¹⁰⁶ hasonló drótrácsavarások díszítik a wiesbadeni (D) és wulfeni (D) fibulák széles kengyelét,¹⁰⁷ és a świelinói (PL) példányokat,¹⁰⁸ valamint a hřensko (CZ) kora népvándorlás kori ezüst-

⁹³ BUORA 1994, Abb. 2.

⁹⁴ BUORA 1994, 606–607, 10–12. j.

⁹⁵ Pl. a Hódmezővásárhely, Erzsébet-újközségi egytagú, felsőhúros, aláhajlított lábú fibulát többtagúra alakították át a rugóján keresztül húzott – két végén rácsavart gyöngydróttal kiegészített, bordákkal keretezett gombokkal lezárt – stifttel. A láb és kengyel két végére hajlított nagyobb sima huzalokat pedig gyöngydróttal keretezték (NAGY 1984, 209, ugyanitt a számozatlan kép 1a–1. rajza).

⁹⁶ KHOMIAKOVA 2012, Abb. 2.

⁹⁷ MENKE 1986, Abb. 2. 1, Abb. 7. 1.

⁹⁸ Malajdok A 31. és 33. sír (PÁRDUCZ–KOREK 1948, 295, LV. tábla 5a–b, LVII. tábla 3a–b).

⁹⁹ SCHULTE 1997, 142, Abb. 4.

¹⁰⁰ SCHULZE-DÖRRLAMM 1986, 620, Abb. 30.

¹⁰¹ SCHULZE-DÖRRLAMM 1986, 620, Abb. 31. 2–3.

¹⁰² SCHULZE-DÖRRLAMM 1986, 620, Abb. 31. 8.

¹⁰³ SCHULZE-DÖRRLAMM 1986, 599, Abb. 2. 1–2, Tab. 2.

¹⁰⁴ SCHULTE 1997, 146.

¹⁰⁵ A típus formaváltozataival, díszítésmódjaival Joachim Werner feldolgozását (WERNER 1981) követően az egyes lelőhelyek anyagát ismertette könyvtárnyi irodalom foglalkozott.

¹⁰⁶ PESCHEL 1966, 269, Abb. 2c.

¹⁰⁷ WERNER 1981, attachment 2, Fig. 1, Fig. 15.

¹⁰⁸ MACZYŃSKA 2013, Abb. 9. 1–2, 4.

fibula széles kengyelét.¹⁰⁹ A tiszavalki 4. sír ötszögű lába és a láb–kengyel poncolt lemezrátéte gyakori a Wiesbaden típusú ruhakapcsolótűknél. Kengyelére ugyancsak gyöngydrótokat hajlítottak. Fejvégi ket-tősen tagolt gombja azonos a jánoshalmaival.¹¹⁰ A jánoshalmához legközelebb áll a gross-körisi (D) fibula, ezüst kengyelére hajlított aranylemezeit gyöngydrótokkal rögzítették.¹¹¹

BRONZKORI TÖR

A középső bronzkori tört másodlagosan késnek használták. Az avarokkal ellentétben a Kárpát-medencei szarmata sírokból ritkán kerül elő korábbi korszakból származó lelet. Sânnicolau Mare-n (Nagyszentmiklós, RO) az ugyanitt fekvő bronzkori lelőhelyről származik a kora szarmata periódus második fázisára keltezhető 7/2005. jazyg sír egyik edénye.¹¹² Ugyancsak ritkább a lelőhely közelében vagy kissé távolabb talált tárgy is. Bronzkori edényt tettek Óföldrék-Ürmös II. lelőhely 141. csecsemő sírjába.¹¹³ Szkíta szórványedény látott napvilágot a Csongrád-Endre király utcai szarmata temetőből,¹¹⁴ és ugyancsak egy szkíta hamvasztásos sírból került egy összeégett gyöngy a szentes-sárgaparti temető 35. sírjába.¹¹⁵ Ritka a szarmata lelőhelyeken a levágott púpú *Cypraea moneta* is.¹¹⁶ Négy hasonló volt Törökszentmiklós 1. sírjában.¹¹⁷ Szentes-Sárgapart és Törökszentmiklós szarmata sírjainak közelében vannak szkíta lelőhelyek, így nem kizárt, hogy ezek is a talált tárgyak közé tartoznak. Három kisméretű *Cypraea* volt Tápé-Malajdok B 34. sírjában is.¹¹⁸ Ezeknél is felmerülhet, hogy a lelőhely egy „őskori” sírjából származnak. A szkíta sírokban gyakori *moneta*-kat legtöbbször púpjukat levágva fűzték vagy varrták fel a ruhára,¹¹⁹ míg a szarmatáknál a termékenységhez köthető nagyméretű *Cypraea Tigris* és *Pantherina* csigákat a dézsmakerti *annulus*hoz hasonlóan csonkítatlanul, a fejevéjükön átfúrva, felcsavart végű karikákon függesztették fel.

ETNIKAI MEGHATÁROZÁS

Az etnikai meghatározáshoz felhasználható a temetkezési rítus, a sírok tájolása, a halottak sírba fektetési iránya, a mellékletadási szokások és a leletek eredetének elemzése. Az Alföldön információcsökkentő tényező a nagyszámú sírrablás, az egyes régiók eltérő kutatottsági foka, valamint az, hogy – a Madaras-Halmok kivételével – csak temetőrészletek alapján vonható le bármilyen következtetés.

Pannonia szomszédságában általános az É–D tengelytájolás, köztük domináns a fejjel délnek temetés. Sokkal kevesebb a keleti szarmata területen is ismert Ny–K és K–Ny tájolású temetkezés. A jánoshalmihoz hasonló tájolás az Alföldön a többségében D–É és a K–Ny tájolású sírmezőkben, illetve egy-egy magányos sírnál fordul elő.¹²⁰

A sírok tájolását, a halottak rendellenesnek tartott fordított elhelyezését elhantolását etnikai, társadalmi, gazdasági és kronológiai szempontok alapján vizsgálták. Az etnikai meghatározásra három feltevés kínálkozott:

¹⁰⁹ JIŘÍK ET AL. 2008, 189, Abb. 5. 1.

¹¹⁰ GARAM–VADAY 1990, 176, Abb. 1.

¹¹¹ VOß ET AL. 1998, Pl. 65b.

¹¹² BEJAN ET AL. 2011, 164, Pl. II. 4, Pl. IV. 4.

¹¹³ GULYÁS 2014, 26, XX. tábla 2.

¹¹⁴ PÁRDUZ 1941, IV. tábla 8a–8b.

¹¹⁵ PÁRDUZ 1950, XXII. tábla 13.

¹¹⁶ Hódmezővásárhely-Gorzsa 1 db (PÁRDUZ 1944, XLVI. tábla 12).

¹¹⁷ PÁRDUZ 1950, LXXII. tábla 8.

¹¹⁸ PÁRDUZ–KÖREK 1948, 297, LIII. tábla 15–17.

¹¹⁹ PATAY–KISS 2002, 122, irodalmi hivatkozásokkal.

¹²⁰ KULCSÁR 1998, 21, 4. kép.

1. A D–É tájolástól eltérő sírokban a továbbélő La Tène őslakosság temetkezhetett.¹²¹ Ez azonban kizárható, ugyanis ha az őslakosok temetkeztek volna így, akkor már a kora szarmata periódustól kezdve előfordulnának, majd az idők múltával lejártszódó népi asszimiláció miatt fokozatosan csökkenne számuk. A K–Ny és Ny–K tájolás azonban csak a Kr. u. 2. század második felétől, az Antoninus-kortól, a közép szarmata periódustól kezdve a késő szarmata periódus végéig volt szokásban.
2. Kulcsár Valéria másik feltevése, hogy a tájolás a szarmatákkal együtt érkező idegen etnikumhoz köthető, akikre sem a nagyobb kurgán emelése, sem az árokkeret nem jellemző. A Kárpát-medencei „jelöletlen” síros szarmata temetőrészletekben azonban mindkét sírtípus előfordul, így csak nagyobb sorozatok esetében lehetne a Ny–K tengelyű síroknál a hiányt egyértelműen jellemző bizonyítékként értékelni. Megállapítja, hogy a csoport nem használ koporsót sem, de további bizonytalanságra utal, hogy ez alól kivételt is említ.¹²²
3. Ugyanekkor nem zárja ki, hogy a tájolás a keleti késő szarmatákhoz köthető, mivel a tájolás – ha nem is túl gyakran – a sztyeppvidéken a Kr. u. 2–4. században is előfordult.¹²³ Azt is hozzáteszi, hogy e sírokban alacsonyabb társadalmi rétegbe tartozó és/vagy szegényebb halottak nyugodhattak.

A fentiek alapján kétségtelennek látszik, hogy keletről érkező szarmata törzstörődék sírjairól van szó, de köztük is voltak vezetők, előkelőbb és gazdagabb családok tagjai, mint a jánoshalmi sírban nyugvó asszony is.

KRONOLÓGIAI MEGHATÁROZÁS

A sír leleteinek többsége hosszabb életű típus. A párhuzamok alapján a prehun- és Attila-kori fázisban a keletről érkezőkhöz köthető a sokszögű karneolgyöngy, a puha mészkögyöngy, a *Cypraea* csüngő. A horizont borostyán, inkrusztált, folytatott és millefiori üveggyöngyeinek eredete kérdéses, egyaránt előfordulnak a keleti szarmata területen, a tartományokban és a germán lakta vidékeken is. A szarmata Barbaricumban és Valériában is megtalálható a kék sokszögű és dinnyemag alakú üveggyöngy, a díszített, elkalapált végű karperec és a széles spirálkarú, fazettált díszítésű fibula. Ugyancsak a prehun- és Attila-kori fázisra jellemző az Alföldön a jánoshalmi *torques* és a feltehetően helyi műhelyekben készített fülbevalók típusa is.

A 4. kép 9. ezüstfibula kengyelkiképzése, lemezráhajlítása és drótrátéi a Wiesbaden típusú fibulák variánsaival rokon, és azokkal egy időszakra, a prehun-, illetve az Attila-kori fázisra keltezhető. Rövid, oldalt hajlított lába és csónakforma kengyele azonban a 6. század első negyedében is előfordul a ramersdorfi altípusnál.

Fontos jelenség, hogy a fémtárgyak kivétel nélkül sérültek. Felmerülhet ugyan, hogy a letört kisebb-nagyobb darabokat nem szedték össze, de valószínűbb, hogy már sérülten kerültek a sírba. Erre utal az eltört tárgyak átalakítása is (2. kép 3; 4. kép 8). A fülbevalókról hiányzó középső gyöngynél szintén felmerül, hogy a 2. kép 2., erősen sérült darabjáról az letört, így hogy párban legyenek, a másikról (2. kép 1) is letörték. Több sérülés van a 4. kép 9. fibuláján, sőt a bronzkarperecek díszítése is megkopott (2. kép 4–5).

A javított és átalakított tárgyak olyan időszakot jeleznek, amikor már a római és szarmata műhelyek megszűntével az árucikkek beszerzése nehézségekbe ütközött. Az áruhiány pótlására kézenfekvő megoldásnak kínálkozott a korábbi lelőhelyek, sírok kifosztása is. Nem véletlen, hogy késként használták a középső bronzkori lelőhelyen talált tört is.

¹²¹ PÁRDUZ 1956, 182; KULCSÁR 1998, 22.

¹²² KULCSÁR 1998, 22.

¹²³ KULCSÁR 1998, 22. 17. j.

TÖRTÉNETI HÁTTÉR

A Tisza jobb partján fekvő jánoshalmi sír a Körös–Maros–Tisza közének nyugati oldalán sűrűsödő¹²⁴ Ny–K tengelyű temetkezésekhez közel került elő. A Kr. u. 4. század közepén az Alföld déli részén a szarmata beháborúk, majd a *limigantes* kitelepítésével csökkent ugyan a szarmata lakosság száma, de a prehun- és Attila-kori fázisban újabb keleti hullámok érték el az Alföldet. Bács-Kiskun, Csongrád- és, Békés-megyében, valamint a Bácska–Bánát északi részén sűrűsödik az egyik szarmata csoport korábban a térségben ismeretlen jellegzetes leletanyaga: a bográcsok¹²⁵ és az ún. sárkányos és egyéb figurális besimított díszítésű edények.¹²⁶

A szarmaták lakta terület az Attila halálát követő beharcokkal és hatalmi villongásokkal teli időszakban azonban leszűkül. A délre vonuló gepida csapatok az útjukba eső, majd a Körös–Maros–Tisza közének megszállásakor az ottani szarmata telepeket elpusztították, lakosaikat leölték.¹²⁷ Az alföldi gepida királyságon kívül élő szarmaták katonai ereje meggyengült, kénytelenek voltak szövetséget kötni a szomszédos gepidákkal. Több dunántúli germán néppel együtt csatlakozva az Ardarich vezette szövetséghez, részt vettek a hun Ellak elleni Nedao menti csatában is. A hunok legyőzése után a gepidák ellensúlyozására Bizánc átadta Pannoniát a keleti gótoknak.¹²⁸ A római stratégia sikeresnek bizonyult, a gótok 469-ben a Bolia menti csatában győzelmet arattak a gepida szövetséges hadsereg felett, köztük a Beuca és Babai király vezette, szarmata törzstörődék seregein is.¹²⁹ Alföldi András a két király említéséből arra gondolt, hogy a szarmatáknál is megvolt a kettős királyság intézménye.¹³⁰ Valószínűbb, hogy két külön szarmata törzstörödékről van szó. Ezt támasztja alá az is, hogy a két évvel későbbi dél-alföldi események leírásakor Jordanes Beucat már nem említi.

A Kr. u. 454–469 közti időszakban Kiss Attila is két szarmata csoportot feltételezett.¹³¹ A Duna–Tisza közének északi részén volt Beuca királysága,¹³² lokalizálását megerősíti a király részvétele a Bolia menti¹³³ csatában. Szállásterületétől délkeletre feküdt Babai királysága. A két szarmata törzstörödék területét a közejük ékelődött szkírek megszállta terület választotta el. Nem véletlen, hogy Babai déli irányban terjeszkedett, Camundus római vezért legyőzve Singidunumot is bevette. Theoderik újabb hadjáratakor azonban a király elesett, családját kifosztották, és még Singidunumot is elfoglalták a szarmatáktól.¹³⁴ Babai törzsének megmaradt tagjai gót fennhatóság alá kerültek, majd egy részük a gótokkal együtt elvándorolt, más részük a gepidák uralma alá került.

¹²⁴ KULCSÁR 1998, 4. kép.

¹²⁵ VADAY 1981a.

¹²⁶ VADAY 1981; VADAY 1981a; SÓSKUTI–WILHELM 2006; SÓSKUTI–WILHELM 2006a. A sárkányos, madárfejes besimított kerámia és a germán állatstílus rokon vonásai olyan szarmata népcsoportra utalnak, amelyre jelentős hatással volt a germán világ kultúrája is.

¹²⁷ VADAY 1997.

¹²⁸ NAGY 1997, 50, a korábbi irodalommal.

¹²⁹ „...*Suavorum reges Hunimundus et Halaricus vereti, in Gothos arma moverunt freti auxilio Sarmatarum, qui cum Beuca et Babai regibus suis auxiliarii ei advenissent...*” (JORDANES, GETICA LIV. 277).

¹³⁰ ALFÖLDI 1942, 174.

¹³¹ KISS 1981, 171, Abb. 1. 4.

¹³² Eddig nem került még elő biztosan hozzájuk köthető, keltezett leletanyag.

¹³³ A folyó Ipolyval való korábbi azonosítását (BÓNA ET AL. 1993, 21) megcáfolva a Sárvízzel azonosították (KISS–FAZEKAS 2000).

¹³⁴ „...*Danubio super Babai Sarmatarum rege discurrit, qui tunc de Camundo duce Romanorum victoria potitus superbiae tumore regnabat, eoque superveniens Theodoricus interemit familiaque et censu depraedans ad genitorem suum cum victoria repedavit. Singidunum dehinc civitatem, quam ipsi Sarmatae occupassent, invadens...*” (JORDANES, GETICA LV. 282).

ÖSSZEFOGLALÁS

A jánoshalmi sír leletei a késő szarmata periódus utolsó fázisaira jellemzőek. Kivétel a 4. kép 9., pontos párhuzam nélküli ezüsfibulája. Elemei a Kr. u. 4. század vége – 5. század időszakában, az északi germán lakta vidékeken sűrűsödnek az Elba–germán kultúrában és annak mecklenburgi csoportjában is, valamint az azzal keletről szomszédos Dębczyno csoportban, sőt még a velük délen határos vidékeken, a Niemberger csoportban és a Luboszyce kultúra területén is előfordulnak. Délnyugatra a Thuring kultúra elterjedési területén is feltűnnek. Ennek alapján a jánoshalmi fibula műhelyének meghatározása és egy pontosan meghatározható germán törzshöz kötése is problematikus. Az sem dönthető el, hogy a klímaváltozás miatt délre húzódnak, esetleg a langobardok és/vagy az előlük délre menekülők hozták-e magukkal.¹³⁵

Theoderic hadjárata előtt Babai szállásterületének legdélebbi része Singidunum környékére tehető. Jánoshalma fekvése alapján azonban kérdéses, hogy Babai népéhez tartozott-e a sír halottja. Ebben az esetben ugyanis még északabbra, a Duna–Tisza közére is kiterjedt Babai királysága. Az sem zárható ki, hogy az asszony a szkírek fennhatóság alatt továbbélő szarmata lakossághoz tartozott. Az északi és déli szkír lelőhelyek között ugyanis látszólag üres terület húzódik.¹³⁶ Az időszak áradástól mentes vidék azonban alkalmas volt a megtelepedésre, így a hiátus a kutatottság alacsonyabb fokával és a pontosabban datálható leletek hiányával magyarázható.¹³⁷

Az elmondottak alapján a jánoshalmi sír az Attila-kori fázist követő egyik legkésőbbi, dél-alföldi szarmata csoporthoz köthető.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Szamos Éva kolléganőmnek köszönöm a sír közelében fekvő szarmata lelőhelyek azonosítását (1. kép 5). A fémtárgyakat Somlósi Éva (MTA BTK Régészeti Intézete) restaurálta, itt is köszönetet mondok munkájáért.

IRODALOM

Forrás

JORDANES, GETICA: Iordanes: Getica. De originis actibusque Getarum. (Rec. Th. Mommsen) *Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi* V/I. Berolini 1882.

ALFÖLDI 1942: Alföldi A.: A pesti oldal új urai. In: *Budapest története* I. Budapest 1942, 172–235.

ARTICUS 2004: Articus, R.: Das Urnengräberfeld von Kasseedorf, Lkr. Ostholstein: die Entwicklung des südöstlichen Schleswig-Holstein während der jüngeren römischen Kaiserzeit. *Internationale Archäologie* 74. Rahden 2004.

BALOGH–HEIPL 2010: Balogh Cs. – Heipl M.: Szarmata temetőrészlet Balástya, Sós-pál-halom mellett. Új adatok a dél-alföld árokkeretes szarmata temetőihez és a rendellenes temetkezéseihez (Sarmatisches Gräberfeldteilstück bei Balástya, Sós-pál-halom. Neue Ergebnisse zu sarmatischen, von einem Grabenumgebenen Gräberfeldern, und zu irregulären Bestattungen der südlichen Tiefebene). In: *Pusztaszertől Algyőig*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monumenta Archaeologica 2. Szeged 2010, 149–167.

¹³⁵ A távolság miatt kizárható, hogy kereskedelmi áru lett volna.

¹³⁶ Kiss 1981, 171, Abb. 1. 3.

¹³⁷ A gepida és szkír szövetséges viszony miatt ugyanis kizárható, hogy a két nép között húzódo gyepű lett volna.

- BARACSKI 1975: Барачки, С.: Накит Сармата у Банату. Са прегледом сарматских налазишта. Вршац 1975.
- BEJAN ET AL. 2011: Bejan, A. – Măruia, L. – Tănase, D.: Un mormânt cu podoabe de aur din epoca sarmatică timpurie descoperit la Sânnicolau Mare-Seliște (jud. Timiș) (A Sarmatian Grave with Gold Adornments Found at Sânnicolau Mare-Seliște [Timiș County]). *Analele Banatului* 19 (2011) 161–180.
- BEMMANN 2008: Bemann, J.: Anmerkungen zu einigen Kleinfunden der jüngeren Römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit aus Mitteldeutschland. In: *The turbulent epoch II*. Monumenta Studia Gothica 5. Hrsg.: Niezabitowska-Wisniewska, B. – Juściński, M. – Łuczkiewicz, P. – Sadowski, S. Lublin 2008, 21–38.
- BÓNA ET AL. 1993: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok, gepidák, langobardok*. Szeged 1993.
- BOZSIK 2003: Bozsik K.: Szarmata sírok a Kiskundorozsma-subasai 26/78. számú lelőhelyen (Sarmatian Graves at Site 26/78. in Kiskundorozsma-Subasa). In: *Úton-útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán*. Szerk.: Szalontai Cs. Szeged 2003, 97–106.
- BUORA 1994: Buora, M.: Fibeln germanischen Ursprungs im Archäologischen Museum Aquileia. *Germania* 72:2 (1994) 606–611.
- CSALLÁNY 1906: Csallány G.: Ókori leletek a szentesi múzeumban. *Archaeologiai Értesítő* 26 (1906) 47–55.
- DOMBAY 1957: Dombay J.: Későrómai temetők Baranyában (Spätrömische Friedhöfe im Komitat Baranya). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1957, 181–371.
- DONEUS ET AL. 2014: Doneus, N. – Draganits, E. – Ertel, Ch. – Preh, A. – Taeuber, H. – Vondrovec, K. – Winter, H.: Das kaiserzeitliche Gräberfeld von Halbtun, Burgenland. *Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 122. Mainz 2014.
- GARAM-VADAY 1990: Garam, É. – Vaday, H. A.: Sarmatische Siedlung und Begräbnisstätte in Tiszavalk. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1990, 171–219.
- GULYÁS 2014: Gulyás Gy.: Késő szarmata temetőrészletek Óföldrék-Ürmös II. lelőhelyen (M43-as autópálya 10. lelőhely) (Late Sarmatian cemetery parts at Óföldrék-Ürmös II [Motorway M43, Site 10]). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 56 (2014) 15–107.
- JÍŘÍK ET AL. 2008: Jiřík, J. – Peša, V. – Jenč, P.: Ein Depot der älteren Völkerwanderungszeit im Elbdurchbruch bei Hřensko (Depot starší fáze doby stěhování národů z Labského kaňonu u Hřenska a jeho kulturní kontext). *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege* 50 (2008) 185–209.
- JUHÁSZ 1978: Juhász I.: Szarmata temető Endrődön (Sarmatisches Gräberfeld in Endröd). *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 5 (1978) 87–114.
- KARSAI 1974: Karsai F.: *Jánoshalma története az őskortól 1849-ig*. Kecskemét 1974.
- KAZANSKI 1998: Kazanski, M.: Les fibules germaniques orientales et danubiennes en Gaule périodes C2–D2. *Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg* 5 (1998) 375–386.
- KEMENCZEI 2009: Kemeczei, T.: Studien zu den Denkmälern skythisch geprägter Alföld Gruppe. *Inventaria Praehistorica Hungariae* 12. Budapest 2009.
- KHOMIAKOVA 2012: Khomiakova, O.: Sambian-Natangian Culture Ring Decoration Style as an Example of Communication between Local Elites in the Baltic Region in the Late Roman Period. *Archaeologica Baltica* 18 (2012) 147–166.
- KISS 1981: Kiss, A.: Germanischer Grabfund der Völkerwanderungszeit in Jobbágyi (Zur Siedlungsgeschichte des Karpatenbeckens in den Jahren 454–568). *Alba Regia* 19 (1981) 167–185.
- KISS-FAZEKAS 2000: Kiss, M. – Fazekas, F.: Wo fand die Schlacht am Fulss-Bolia statt? *Specimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis* 16 (2000) 243–250.

- KOVÁCS–VADAY 1999: Kovács, L. – H. Vaday, A.: On the problem of the marine gastropod shell pendants in the Sarmatian Barbaricum in the Carpathian Basin. *Antaeus* 24 (1999) 247–277.
- KŐHEGYI 1972: Kőhegyi M.: Jánoshalma-Kutyahegy. *Cumania* 1 (1972) 241.
- KŐHEGYI 1972a: Kőhegyi M.: Jánoshalma-Hergyevica. *Cumania* 1 (1972) 241.
- KŐHEGYI 1990: Kőhegyi M.: Jánoshalma-Kutyahegy. *Cumania* 12 (1990) 121–122.
- KŐHEGYI 1990a: Kőhegyi M.: Jánoshalma-Hergyevica. *Cumania* 12 (1990) 121.
- KŐHEGYI–VÖRÖS 2011: Kőhegyi M. – Vörös G.: *Madaras-Halmok. Kr. u. 2–5. századi szarmata temető.* Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged 2011.
- KULCSÁR 1998: Kulcsár V.: *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai (The burial rite of the Sarmatians of the Carpathian basin).* Múzeumi Füzetek 49. Aszód 1998.
- MAĆZYŃSKA 1985: Tempelmann-Maćzyńska, M.: Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum. *Römisch-germanische Forschungen* 43. Mainz am Rhein 1985.
- MAĆZYŃSKA 2013: Maćzyńska, M.: Die Goldfibel von Młotecno (Hammersdorf), Kr. Braniewo in Nordostpolen (Auksinė segė iš Młotecno (Hammersdorf) [Braniewo rajonas, šiaurės rytų Lenkija]). *Archaeologia Litwana* 14 (2013) 181–198.
- MENKE 1986: Menke, M.: Frühvölkerwanderungszeitliche Fibeln aus dem Ungarischen Nationalmuseum. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1986, 55–92.
- NAGY 2005: Nagy D. S.: Az Orosházi-tanyák, MÁV homokbánya szarmata temetője (Sarmatisches Gräberfeld aus der MÁV-Sandgrube von Orosházi-tanyák). *A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve* 7 (2005) 11–48.
- NAGY 1984: Nagy M.: Az i.e. I. – i. sz. VI. század. In: *Hódmezővásárhely története.* Szerk.: Szigeti J. Hódmezővásárhely 1984, 189–228.
- NAGY 1997: Nagy M.: Szentés és környéke az 1–6. században. Történeti vázlat és régészeti lelőhelykataszter (Szentés und seine Umgebung vom 1. bis 6. Jahrhundert. Eine geschichtliche Skizze und ein archäologischer Fundortkataster). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3 (1997) 39–95.
- NAGY 2012: Nagy M.: Langobard sírok Budapest-Óbuda/Aquincumból (Langobardische Gräber aus Budapest-Óbuda/Aquincum). In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére (Thesaurus Avarorum. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam).* Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 141–174.
- PATAY–KISS 2002: Patay P. – B. Kiss Zs.: Az Alsótelekes-dolinkai szkítakori temető közöletlen sírjai (Az 1962. és 1964. évi feltárás eredményei) (Die unpublizierten Gräber des skythenzeitlichen Gräberfeldes von Alsótelekes-Dolinka [Die Ergebnisse der Freilegungen der Jahre 1962 und 1964]). *Folia Archeologica* 49–50 (2001–2002) 2002, 79–141.
- PÁRDUCZ 1941: Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon I. (Denkmäler der Sarmatanzeit Ungarns I).* *Archaeologia Hungarica* 25. Budapest 1941.
- PÁRDUCZ 1944: Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon II. (Denkmäler der Sarmatanzeit Ungarns II).* *Archaeologia Hungarica* 28. Budapest 1944.
- PÁRDUCZ 1950: Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon III. (Denkmäler der Sarmatanzeit Ungarns III).* *Archaeologia Hungarica* 30. Budapest 1950.
- PÁRDUCZ 1951: Párducz M.: Szarmatakori leletek Klárafalváról (Sarmatian Finds from Klárafalva). *Archaeologiai Értesítő* 78 (1951) 24–25.
- PÁRDUCZ 1956: Párducz, M.: Beiträge zur Geschichte der Sarmaten in Ungarn im II und III Jahrhundert. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7 (1956) 139–182.
- PÁRDUCZ 1960: Párducz M.: Hunkori szarmata temető Szeged-Öthalmon (Sarmatischer Friedhof aus der Hunnenzeit in Szeged-Öthalom). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1958–1959 (1960) 71–99.

- PÁRDU CZ–KOREK 1948: Párducz M. – Korek J.: Germán befolyás a Maros–Tisza–Körös-szög késő szarmata emlékanyagában (Les éléments germaniques dans la civilisation sarmatique récente de la région limitée par les fleuves Maros, Tisza et Körös). *Archaeologiai Értesítő* 7–9 (1946–1948) 1948, 291–316.
- PEKÁRY 1955: Pekáry T.: Későrómai sírok Fenékpusztán (Spätromische Gräber in Fenékpuszt). *Archaeologiai Értesítő* 82 (1955) 19–29.
- PESCHEL 1966: Peschel, K.: Thüringische Gräber von Jena-Lobeda. *Ausgrabungen und Funde* 11 (1966) 267–273.
- PÉTERFI 1993: V. Péterfi Zs.: A Bátaszék-Kövesd pusztai későrómai temető (Der spätromische Friedhof von Bátaszék-Kövesd puszt). *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 13 (1993) 47–168.
- PÓPITY 2014: Pópity D.: Szarmata temetőrészlet és ismeretlen korú sír Makó-Mikócsa dűlőben (M43 31. lelőhely) (A Sarmatian cemetery and a grave of unknown date at Makó-Mikócsa dűlő [Site M43 31]). In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára* (Avarum solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday). Opitz Archaeologica 6 – MTA BTK MÖT Kiadványok 2. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 161–182.
- REIZNER 1892: Reizner J.: A szeged-röszkei sírletelek. *Archaeologiai Értesítő* 12 (1892) 161–168.
- ROSTA 2004: Rosta Sz.: Jánoshalma határa. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2004* (Archaeological Investigations in Hungary 2004). Szerk.: Kisfaludy J. Budapest 2004, 232.
- SCHULTE 1997: von Schulte, L. J.: Untersuchungen zu den Niemberger Fibeln. *Ethnographisch-archaeologische Zeitschrift* 38 (1997) 135–176.
- SCHULZE-DÖRR LAMM 1986: Schulze-Dörrlamm, M.: Romanisch oder Germanisch? Untersuchungen zu den Armbrust- und Bügelknopffibeln des 5. und 6. Jahrhunderts aus den Gebieten westlich des Rheins und südlich der Donau. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 33 (1986) 593–720.
- SCHWARZ 2011: Schwarcz D.: Szarmata fémművesség a tiszaföldvár-téglagyári temető 84. sírjában található ékszerek tükrében. In: *Hadak útján: a népvándorlás kor kutatóinak XIX. konferenciája. Xántus János Múzeum, Győr, 2008. október 20–22.* Szerk.: Bíró Sz. – Tomka P. Győr 2011, 57–70.
- SÓSKUTI–WILHELM 2006: Sóskuti K. – Sz. Wilhelm G.: „Sárkányok az Alföldön” II. Meanderes-spirális díszítésű edények a Kárpát-medencei Szarmata Barbaricumban („Drachen in der Ungarischen Tiefebene” II. Gefäße mit Mäander-Spiralverzierung im Sarmatischen Barbaricum des Karpatenbeckens). In: „*Hadak útján*” A Népvándorlaskor Fiatal Kutatóinak XVI. konferenciáján elhangzott előadások. Szerk.: Újlaki Pongrácz Zs. Nagykovácsi 2005, 53–83.
- SÓSKUTI–WILHELM 2006a: Sóskuti K. – Sz. Wilhelm G.: „Sárkányok az Alföldön” I. Besimított szalagos testű figurális motívumok szarmata edényeken (Tipológia és elterjedés). In: „*Hadak útján...*” XV. A népvándorlás kor fiatal kutatói 15. konferenciájának előadásai. Tatabánya, 2004. október 4–6. Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek 8. Szerk.: László J. – Schmidtmayer R. Tatabánya 2006, 11–54.
- TROGMAYER 1960: Trogmayer O.: Szarmata temető Dócon (Sarmatischer Friedhof in Dóc). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1958–1959 (1960) 59–69.
- TURCSÁNYI 2008: S. Turcsányi I.: Szarmata sírok a Békés határában levő borosgyáni homokbányából (Sarmatian graves from the borosgyáni sandpit in the outskirts of Békés). *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 32 (2008) 95–106.
- VADAY 1981: H. Vaday, A.: Bemerkungen zur Frage der eingegliätteten Keramik mit figuraler Verzierung. *Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 10–11 (1980–1981) 1981, 121–130, 385–392.
- VADAY 1981a: H. Vaday A.: Késő szarmata agyagbográcsok az Alföldön (Spätsarmatenzeitliche Tonkessel von der Tiefebene). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1980–1981 (1981) 31–42.

- VADAY 1989: H. Vaday, A.: *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums*. Antaeus 17–18. Budapest 1989.
- VADAY 1997: H. Vaday A.: Atipikus telepjelenség Kompolt, Kistéri tanya 15. lelőhelyen (Eine atypische sarmatische Siedlungerscheinung auf dem Fundort Kompolt, Kistéri-Gehöft 15). *Agria – Az Egri Múzeum Évkönyve* 33 (1997) 77–107.
- VOß ET AL. 1998: Voß, H. U. – Hammer, P. – Lutz, J.: Römische und germanische Bunt und Edelmetallfunde im Vergleich. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 79 (1998) 107–382.
- VÖRÖS 1986: Vörös G.: Hunkori leletek a szeged-szőregi homokbányából (Funde der Hunnenzeit aus der Sandgrube von Szeged-Szőreg). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1986:1 (1986) 15–30.
- VÖRÖS 1996: Vörös G.: Temetkezési szokások és viselet egy dél-alföldi temetőben (Szeged-Tápé) (Bestattungssitten und Trachten eines sarmatischen Gräberfeldes in der südlichen Tiefebene [Szeged-Tápé]). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 2 (1996) 111–176.
- WERNER 1981: Werner, J.: Zu einer elbgermanischen Fibel des 5. Jahrhunderts aus Gaukönigshofen, Ldkr. Würzburg. Ein Beitrag zu den Fibeln vom „Typ Wiesbaden“ und zur germanischen Punzornamentik. *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 46 (1981) 225–254.

EIN GRAB AUS DER SPÄTSARMATISCHEN PERIODE IN JÁNOSHALMA (KOM. BÁCS-KISKUN, UNGARN)

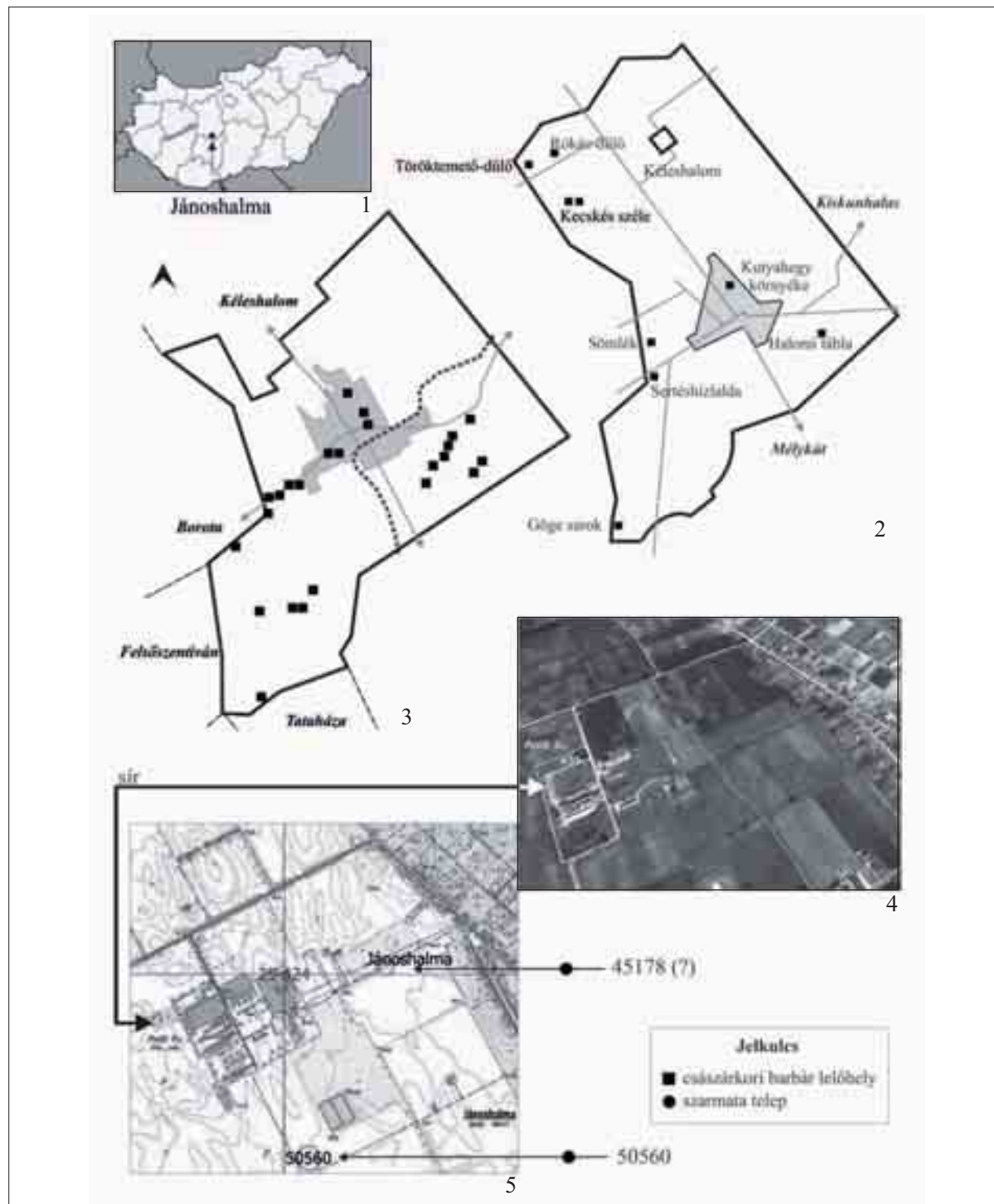
In der vorliegenden Arbeit wird ein in der Gemarkung von Jánoshalma bei Verlegung einer Wasserleitung gefundenes reiches Frauengrab behandelt. Die folgenden Beigaben kamen in diesem O–W-orientierten Grab zum Vorschein: silberne Ohrgehänge, ein Torques, Bronzearmbänder, ein *Cypraea-annulus*-Anhänger, monochrome und inkrustierte Perlen, Millefiori-Glasperlen, bzw. Perlen mit aufgeflossener Verzierung, ferner weiche Kalkstein-, Karneol- und Bernsteinperlen, Silberfibeln, ein mittelbronzezeitlicher Dolch und ein Gefäß, das die Arbeiter verschwinden ließen.

Die ausnahmslos beschädigten und abgewetzten Schmucksachen wurden umgeändert weiter benutzt, so eine Fibel, die Ohrgehänge und der auf dem mittelbronzezeitlichen Fundort gefundene Dolch, bzw. wurde der gebrochene Torques zu einem Armband gebogen. Diese Erscheinungen weisen auf die Zeitspanne hin, als die römischen und sarmatischen Werkstätten schon aufhörten zu produzieren und die Beschaffung der verschiedenen Artikel Schwierigkeiten verursachte.

Unter den Funden sind spätkaiserzeitliche römische Produkte, ferner in die prähunnische und Attila-zeitliche Phase datierbare lokale und von Osten importierte sarmatische Gegenstände zu finden, die teils auch im germanischen Fundmaterial bekannt sind.

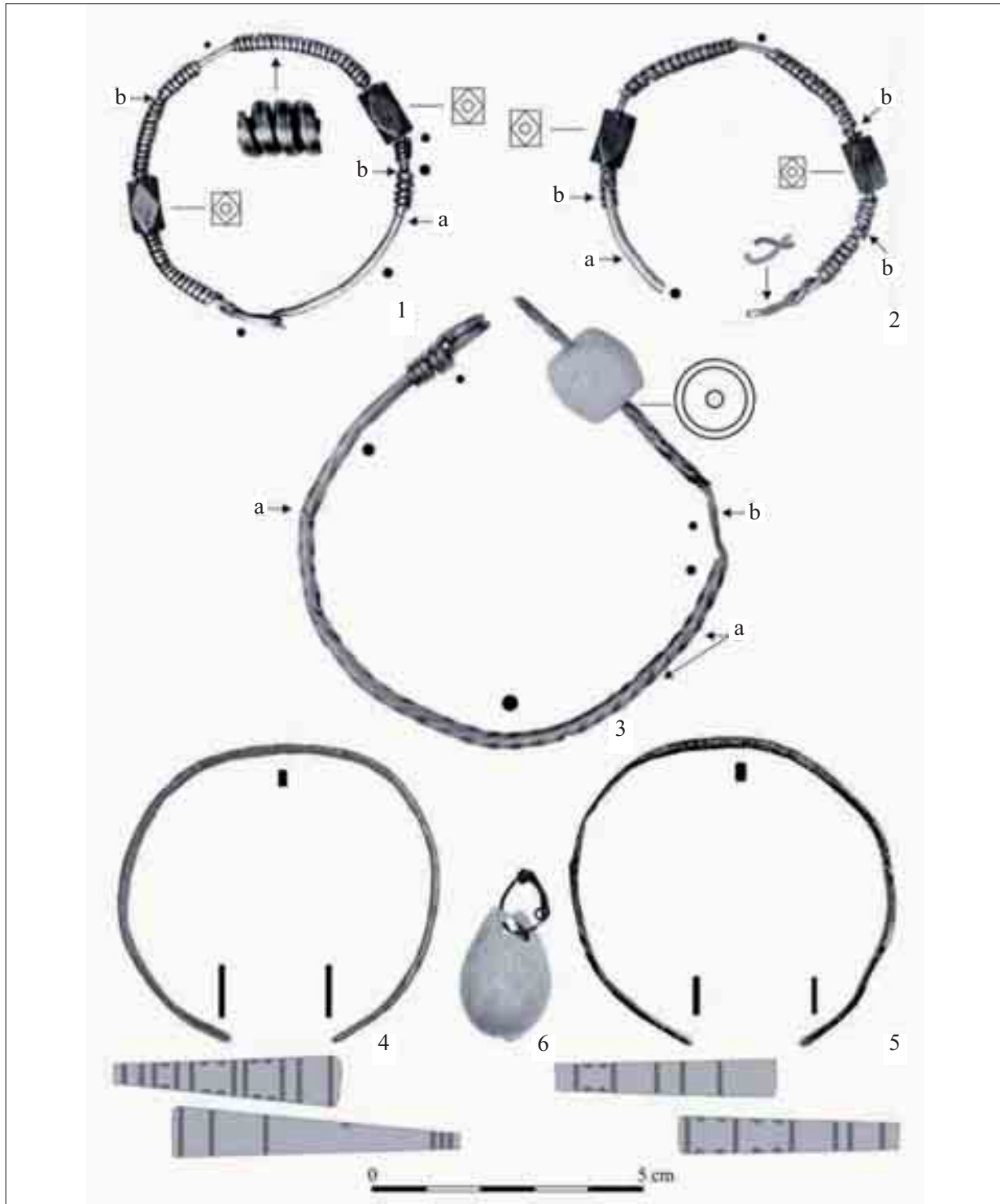
Die einzige Ausnahme ist die beschädigte Silberfibel, die mit den spätkaiserzeitlichen und frühvölkerwanderungszeitlichen, in den nördlich und nordwestlich weit liegenden europäischen germanischen Gebieten bekannten Fibeln verschiedenen Typs in Verwandtschaft steht. Da keine genaue Analogie für die Forscher zur Verfügung steht, sind die Bestimmung der herstellenden Werkstatt und die Verbindung zu einem bestimmten germanischen Stamm unsicher. Aufgrund des Verbreitungsgebietes der kennzeichnenden Elemente der Fibel ist es auch nicht auszuschließen, dass sie von den Langobarden und/oder von den, vor ihnen nach Süden Flüchtenden mitgebracht wurde.

Der Zustand der Funde und die erwähnte Fibel weisen darauf hin, dass das behandelte Grab mit dem Rest des spätesten sarmatischen Stammes nach der Attila-zeitlichen Phase in Verbindung gebracht werden kann.

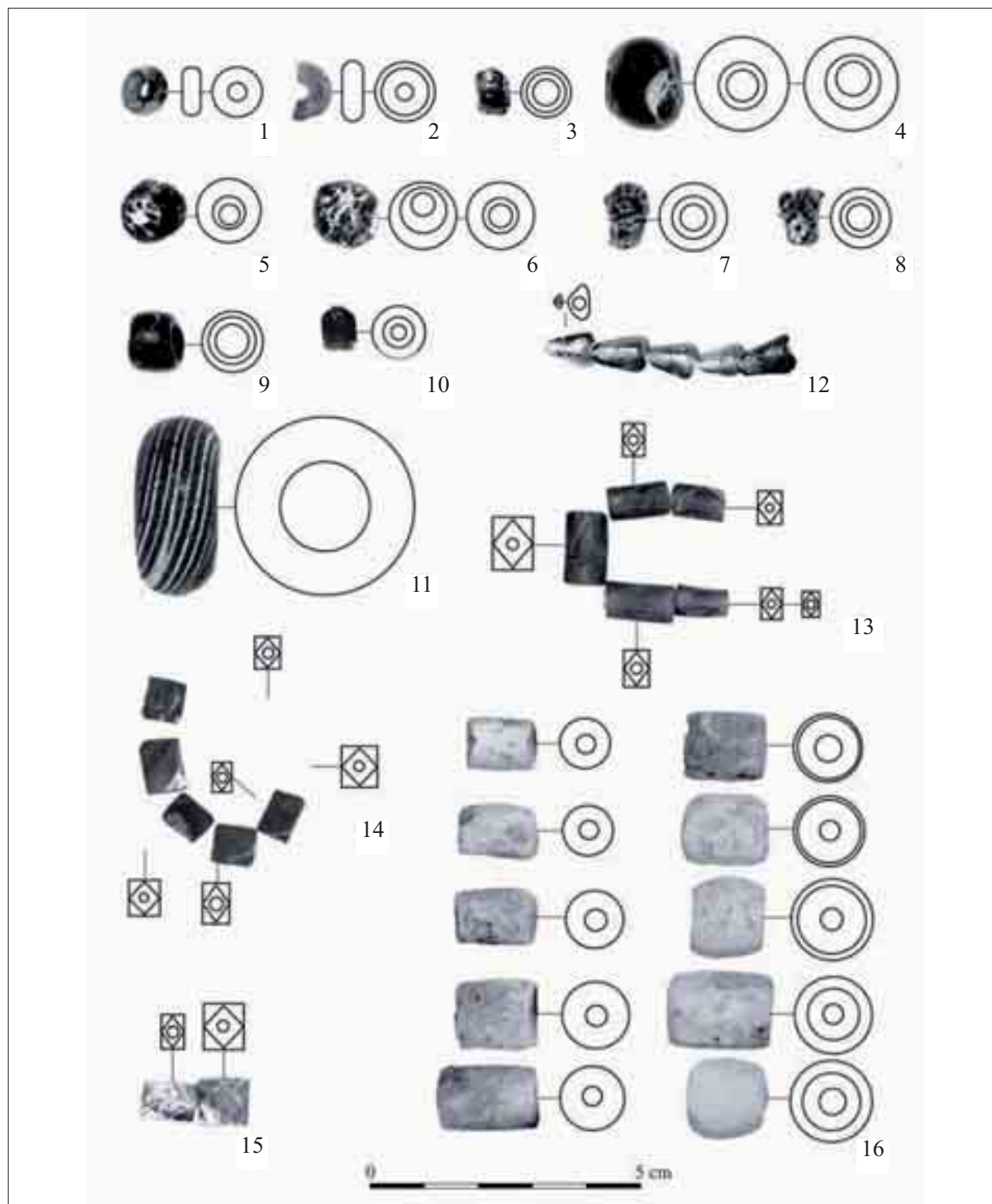

1. kép. 1: Jánoshalma fekvése; 2: Szarmata lelőhelyek (KARSAI 1974 nyomán); 3: Szarmata lelőhelyek (2015);
4–5: A sír helye

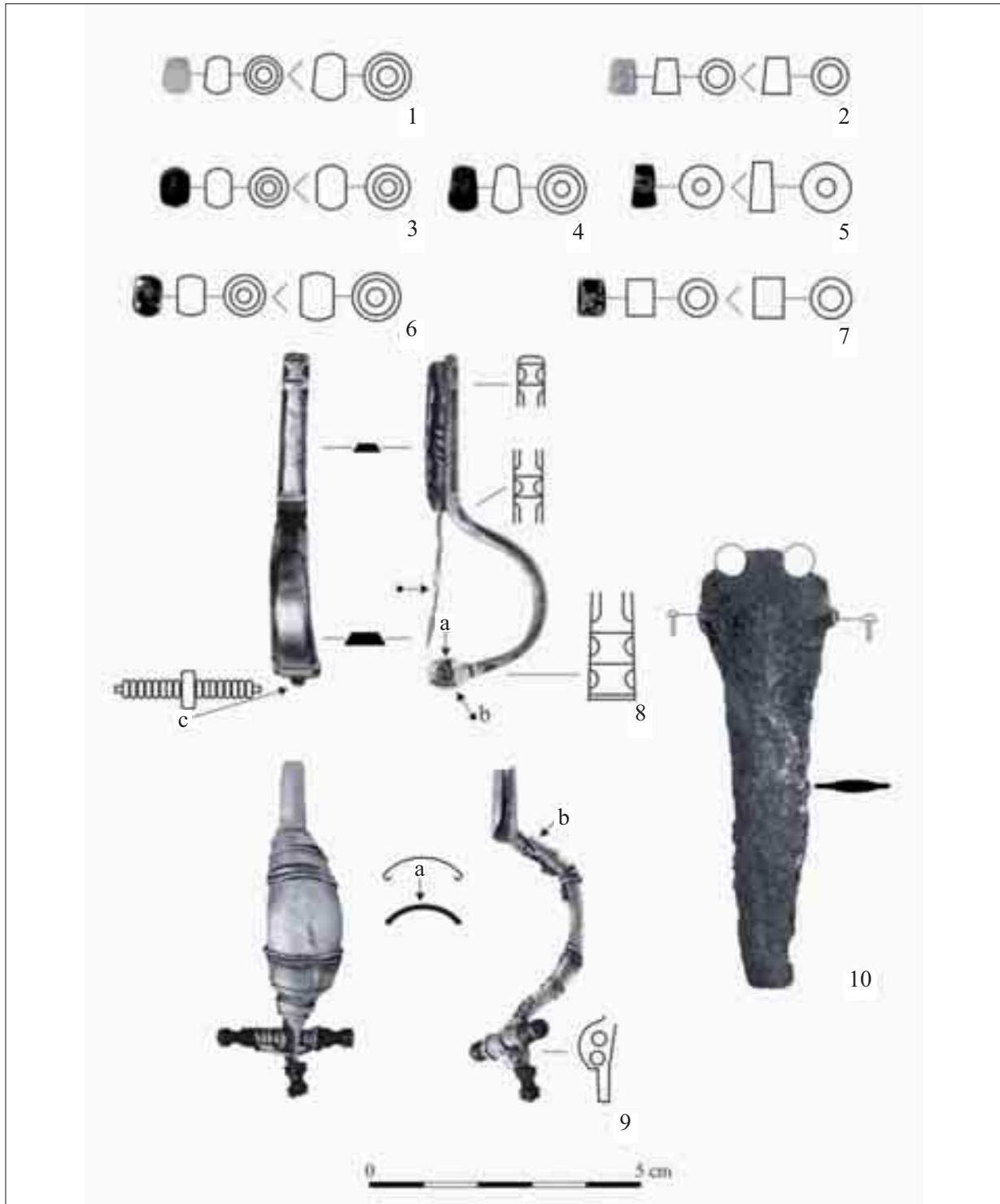
Abb.1. 1: Die Lage von Jánoshalma; 2: Sarmatische Fundorte (nach KARSAI 1974); 3: Sarmatische Fundorte
(2015); 4–5: Die Lage des Grabes

2. kép. 1–2: Fülbevalók; 3: Torques; 4–5: Karperecek; 6: Cypraea csüngő
 Abb. 2. 1–2: Ohrgehänge; 3: Torques; 4–5: Armbänder; 6: Cypraea-Anhänger

3. kép. Gyöngyök
Abb. 3. Perlen

4. kép. 1–7: Gyöngyök; 8–9: Fibulák; 10: Középső bronzkori tőr
 Abb. 4. 1–7: Perlen; 8–9: Fibeln; 10: Mittelbronzezeitlicher Dolch

SZÁNDÉKOS VAGY VÉLETLEN? ÚJABB „MAGÁNYOS” KORA NÉPVÁNDORLÁS KORI SÍROK NAGYKÁLLÓ HATÁRÁBAN

PINTYE GÁBOR*

Absztrakt: A Nagykálló határában (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye) található lelőhelyen egy szarmata temető- és településrészlet mellett két különálló, hun kori – kora népvándorlás kori sírt tártunk fel. A temető az egyes leletek tanúsága szerint a hun fennhatóság idején is használatban volt, ezért felmerült, hogy az ide temetkezők és a két „magányos” sírba helyezett egyén között kapcsolat lehetett. A tanulmány néprajzi adatok segítségével foglalkozik a sírjelölés problémájával, továbbá az ún. vese vagy B alakú csatok datálásával, elterjedésével.

Kulcsszavak: hun kor, magányos sír, sírjelölés, vese alakú csat

BEVEZETÉS

2008–2009-ben megelőző feltárást folytattunk Nagykálló határában, a Kis-Ludas-tó dűlőben tervezett ipari park területén. A nagy kiterjedésű lelőhely a dűlő északi részén, az egykori Kis-Ludas-tó keleti magaspartján húzódik észak–déli irányban (1. kép). Az ásás során szkíta, szarmata és avar településrészletet, 2 szkíta, 2 hun kori sírt és egy 57 sírból álló szarmata temetőrészletet tártunk fel.¹ A császárkori falu objektumai a lelőhely teljes egészére kiterjednek, s annak ellenére, hogy a leletanyaga most még feldolgozatlan, annyi megállapítható, hogy a Kr. u. 2. századtól az 5. század első harmadáig/feléig használatban volt. A temetővel is hasonló a helyzet. Az alábbiakban a két különálló sírral és a temetővel való lehetséges kapcsolatukkal foglalkozom.

A JELENSÉGEK LEÍRÁSA²

899. objektum (3. kép 7): A sírgödör T.: Ny–K, a váz T.: Ny–K. H.: 250 cm, sz.: 65 cm, m.: 60 cm. Lekerekített sarkú téglalap alakú, sötétbarna, sárga és szürke szemcsés felszínű objektum. A sírgödör a középső harmadában enyhén kiszélesedett. Koporsó foltot nem észleltünk. A sírgödör szűk volt, de jóval nagyobb, mint a váz. A jó megtartású, *maturus korú nő* váza a hátán feküdt, nyújtott helyzetben. Karok szorosan a test mellett. A koponya dél felé nézett. A bal kézfej ujjperceinek egy része, a teljes jobb kézfej és a lábujjak egy része hiányzott, illetve kimozdult. A bal szárpocscsont úgyszintén kissé elmozdult. A váz a sírgödör alja felett 14 cm-rel feküdt. A koponyatető és a nyugati sírfal között 16 cm, a lábujjak és a keleti sírfal között 55 cm távolságot mértünk. Mell.: 1. A jobb vállon nagyméretű, felülhúros, egytagú, aláhajlított lábú *vasfibula* (3. kép 1) feküdt. Kengyele téglalap átmetszetű. H.: 8,8 cm. 2. A bal mellkason, a felkarcsont alsó felével párhuzamosan egy másik, erősen korrodálódott, nagyméretű, felülhúros, egytagú, aláhajlított lábú *vasfibula* (3. kép 2) került elő. H.: 8 cm. 3. Középső nyélállású *vaskés* (3. kép 3), pengéje törött, markolatán famaradvány. H.: 10,1 cm, sz.: 1,5 cm, v.: 0,3 cm. 4–5. *Poliédergombos fülbevalópár* (3. kép 4–5).

* Jósa András Múzeum, 4400 Nyíregyháza, Benczúr tér 21. pintye.gabor@gmail.com

¹ JAM RégAd.: 2010.115. Egy kisgyermek sírja a szarmata település egyik házának padlója alól került elő, azaz nem a temetőhöz tartozik.

² A leletanyag a nyíregyházi Jósa András Múzeumban található, leltározatlan.

Az egyik az öreglyukon került elő, párját felszedés után, a koponya alatt a földben találtuk. Függetlenül a hasábformához közelít, kopott. Átm.: 1,7 és 2 cm. 6. A nyakon üveggyöngyökből fűzött *nyaklánc* 11 db kék kubooktaéder formájú és 8 db zöld poliéder formájú üveggyöngyből (3. kép 6). Darabjai a koponya, a gerinc és a lapocka alatt is jelentkeztek. Mosáskor a koponyából 2 db zöld poliéderes üveggyöngy és 1 db kék hasáb alakú üveggyöngy került elő. 945.01. *objektum*: Nagyméretű, kör alakú, elmosódott szélű, sötétbarna, sárga szemcsés felszínű gödör. A 945. számú árok keleti harmadában, arra ráásva találtuk. Ívelt oldalú, egyenes aljú gödör, mely a déli széle felé enyhén mélyül. Betöltése szürkésbarna sárga szemcsés (4. kép 4). A gödröt ráásták az 1038. sírra. Átm.: 145 cm, m.: 42 cm.

1038. *objektum* (4. kép 5): A sírgödör T.: É–D, a váz T.: É–D (10° eltéréssel nyugati irányba). H.: 256 cm, sz.: 60 cm, m.: 43 cm. A csontváz h.: 156 cm. A 945.01. gödör bontásakor észleltük, azt egyértelműen a sírra ásták. Foltját nem láttuk, csak miután 10 cm mélyen megnyestük a gödör környékét. Lekerekített sarkú téglalap alakú, sötétbarna, sárga és szürke szemcsés felszínű objektum. A sírgödör az északnyugati sarkában padkás kiképzésű volt és jóval hosszabb, mint a váz. Jó megtartású, *maturus korú férfi* váza feküdt a sírban háton fekvő, nyújtott helyzetben. Karjai szorosan a test mellett helyezkedtek el, a kézfejek és a bal lábfej csontjai kimozdultak. Koponyája nyugati irányba billent, az állkapocs leesett. A koponyatető és a sír északi vége között 35 cm, a lábujjak vége és a déli sírfal között 39 cm távolság volt. Mell.: 1. Közvetlenül a jobb váll felett egy *korsót* (4. kép 2) bontottunk ki, melyhez a koponya hozzáért. Szürke, korongolt, kopott, jól iszapolt, kisméretű. Pereme enyhén kihajlik, nyakát gallér, vállát sekély árok tagolja, alja vágott. Nyaka függőlegesen, hasa a vállától az oldala közepéig sűrű, keskeny sávokkal simított. Kör átmetszetű füle a gallérból indulva a vállára támaszkodik. Ma.: 17 cm, perem átm.: 7 cm, fenék átm.: 7 cm. 2. A gerincoszlopon kissé balra csúsztatva, a keresztcsont felett egy *vascsatot* (4. kép 1) találtunk. Vese alakú, körszelet átmetszetű, pecke a karikára hajlik. A csatkarika körben bevagdalt. H.: 4,7 cm, sz.: 3,4 cm, v.: 0,8 cm.

TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

A 899. sírban egy 48–57 év közötti nő, míg a közelében, az 1038. sírban egy 52–61 év közötti férfi nyugodott.³ Pozíciójuk, temetési rítusuk és életkoruk alapján talán nem túlzás feltételezni, hogy egy idős házaspárról van szó, habár sírjaik tájolása különböző, és nem közvetlenül szomszédosak egymással; a két sír távolsága 12 m (2. kép).

Ha a 899. sír halottjának tájolását nézzük, akkor a Ny–K irányítás inkább a germán etnikum sajátossága,⁴ a szarmatáknál meglehetősen ritka.⁵ Az 1038. sír halottjának ÉÉNy–DDK tájolása már több lehetőséget is felvet: a Marosszentanna–Csernyahov műveltség és a nyugati gótok temetkezései között éppúgy előfordul,⁶ mint a késő szarmata temetőben.⁷ Esetünkben figyelembe kell venni az ún. Tiszadob- vagy az Ártánd-körrel való kapcsolat lehetőségét is. A névadó temetőben e két tájolás egyszerre van jelen.⁸

Tény az is továbbá, hogy az É–D tájolású szarmata sírok ritkák és gyakran, legalábbis látszólag magányosak. Fontos megfigyelés, hogy lelőhelyeik egyik gócpontja – a Körös–Maros köze mellett – az Alföld észak-északkeleti része. E rítus szarmata közegben való megjelenését keleti migrációval vagy alacsony társadalmi helyzettel magyarázza a kutatás.⁹ Az északi irányú fektetés szokása a Hun Birodalom egészére – beleértve Pannoniát is – jellemző, ráadásul a Dunántúl késő római temetőiben talált magányos sírok esetében is igaz ez a megállapítás.¹⁰

³ JAM Embertani Gyűjtemény, ltsz.: 2011.9.9. és 2011.9.7. Az embertani vizsgálatokat Dr. Szathmáry László végezte el.

⁴ Elsősorban dunántúli példákat hoz Gallina Zsolt. Az általa áttekintett sírok, kiscsaládi temetők a 4. század közepe – 5. század második fele között voltak használatban (GALLINA 2005, 130).

⁵ KULCSÁR 1998, 20–22.

⁶ BÓNA 1961, 195–196; BÓNA 1986, 115, 121.

⁷ GULYÁS 2014, 36–37.

⁸ ISTVÁNOVITS 2000, 198–199.

⁹ KULCSÁR 1998, 19–20.

¹⁰ ZASZECKAJA 1994, 19, ta6. 22; SÁGI 1955, 187; TOMKA 2001, 165.

A 899. sírra tekintve rögtön feltűnik a szükségesnél jóval nagyobb sírgödör (3. kép 7): ez a szokás a hun kor egyik jellegzetessége a Dunántúlon (pl. Páty¹¹) éppúgy, mint a Tiszadob-kör temetőiben, de a szarmatáknál is megfigyelték.¹² Ennek magyarázata az lehet, hogy nyilván gazdag – mára elporladt szervesanyag – melléklettel temették el az elhunytakat.¹³

Mindkét temetkezés függőleges falú, egyenes aljú aknasír. Az 1038. sír formája csónakra emlékeztet és további érdekessége a déli fal mentén húzódó padkaszakasz (4. kép 5). Ez jellegéből adódóan valószínűleg nem a sír fedésével lehet kapcsolatban, hanem valamilyen mellékletet helyezhettek rá. Hasonló jelenséget feltételezhetünk a Mezőkövesd-Szentistván 2. számú, 5. század közepe tájára keltezett gepida női sír falából kiugró „fülke” esetében is. Ebből a sírből egyébként egy poliédergombos arany fülbevalópár is napvilágot látott.¹⁴

A sírban megfigyelt szakaszos padka a Dunántúlról is ismert, egyebek mellett az Ordacsehi-Csereföld 510. női sírből. Megjegyzendő, hogy az idős nő mellett két oktaéderes fejű ezüst tűt is találtak.¹⁵ A NyDNY–KÉK tájolású temetkezést az 5. század középső harmadára – harmadik negyedére datálta és az osztrogótokhoz kötötte Gallina Zsolt.

A szarmatáknál ritka a padkás sírgödör, legutóbb Abony 39. lelőhelyen figyelték meg.¹⁶

A koporsót illetően a 899. sírral kapcsolatban nincs biztos információ; a test mellett szorosan fektetett karok megengedik a „bepólyálásra” való következtetést. Az 1038. sírban a koponyával érintkező korszok szűk helyet feltételez, talán egy rönkkoporsóra utalhat.

A SÍROK EGYMÁSHOZ ÉS A SZARMATA TEMETŐHÖZ VALÓ VISZONYA

Ha feltételezzük, hogy a közel azonos életkorú, idős pár egyben házaspár is volt, felmerül a kérdés, hogy miért más a sírok tájolása. Erre csak az a lehetőség kínálkozik magyarázatul, hogy a pár két tagja két különböző etnikumhoz tartozhatott, akik (vagy elhantolóik) ragaszkodtak népük rítusához.

A magyarázathoz a néprajz hívható segítségül. A jelenség ritkán recens temetőkben is tetten érhető: egy közösségbe újonnan bekerült egyén magával hozza ősei temet(kez)ési szokásait, esetünkben sírjelölését is. Jó példa erre a szamossályi régi temetőbe eltemetett egyik házaspár sírja, ahol egyikőjük szatmárcsekei származásának megállapításához elég megnézni csónakos fejfáját.¹⁷ Morvay Péter a bőrvelyi temető fejfáinak bemutatásakor írta le, hogy a Mátészalkán eltemetett bőrvelyiek sírjaira otthonról, hazai típusúakat hoztak.¹⁸

A szarmata temetkezésektől legalább 60–80 méterre ásták a 899. számú sírt (2. kép). Ez alapján tovább gondolva a két „magányos” halott esetét: ugyan nem egymás mellett vannak, de a részben kortárs szarmaták temetőjétől jócskán elkülönülnek, mintegy hangsúlyozván különállásukat (rangjukat?). Felvetődhet az is, hogy ez a pozíció időrendi különbséget is jelezhet, ám akármennyire is kitoljuk a két temetkezés idejét az utolsóként megásott szarmata sírhoz képest, az a maximum néhány évtizedes differencia sem tűnteti el a szarmata hantokat/halmokat még a rablások okozta pusztítással sem. Azaz: a két sír megásásakor ezeket (kegyeletből?) biztosan figyelembe vették.

¹¹ OTTOMÁNYI 2001, 43.

¹² ISTVÁNOVITS 2000, 198.

¹³ KŐHEGYI–VÖRÖS 1992, 68, 69, 6. kép.

¹⁴ LOVÁSZ 1999, 239, 243, II. tábla, 245, 263.

¹⁵ GALLINA 2005, 131–132, 135, 2. kép 4.

¹⁶ GULYÁS 2011, 139.

¹⁷ A szerző megfigyelése.

¹⁸ MORVAY 1958, 67–68. A mátészalkai temetőben Nyárády Mihály egy szatmárcsekei származású halott sírján figyelt meg csónakos fejfát (NYÁRÁDY 1963, 202).

Hasonló reláció a Dunántúlon is több esetben előfordult: a késő római temető közelében magányosan vagy kis csoportokban, eltérő tájolással temetkező barbár sírok jelentkeztek. Kovács Péter a késő római forrásokat elemezve rámutatott, hogy az 5. század elejére keltezhető leletanyaggal feltárt sírokban nyugvók nem tartozhattak a *foederati* soraiba, mivel ekkorra már nincs írásos adat rájuk vonatkozóan. Éppen ezért valószínű, hogy ezek a hun hódítással érkeztek új hazájukba.¹⁹

A gödör és az 1038. sír szuperpozíciójából tudjuk, hogy a szarmata telep a hun uralom idején is létezett, illetve esetleg túl is élte azt (4. kép 5).²⁰ A nomád hódításokból levont következtetéseket figyelembe véve már korábban felmerült hasonló helyzetben, pl. a nyíregyháza-rozsrétszölői „hun” sírok – szarmata temető relációjában, hogy a magányos hun kori sírokban nyugvók a szarmata falu vezetői lehettek.²¹ A jelenséget máshol is megfigyelték, többek között Üllő 5. lelőhely szarmata telep és temető sírjai esetében²² és Óföldreák-Ürmösön ugyanilyen kontextusban.²³ Ez utóbbit támasztaná alá a 946.02 számú gödör és az 1038. sír szuperpozíciója is.

Akárhogy is van, elkülönült sírjaik, eltérő rítusuk és leletanyaguk alapján feltételezhető, hogy a 899. és 1038. sírokba eltemetett halottak a kortárs szarmata közösséggel kapcsolatban lehettek, akár annak élén is állhattak. Ha nem így lenne, nehéz lenne megmagyarázni, hogy miért csak e két hun kori vagy hun kor utáni temetkezés került elő, és ezeket miért épp a szarmata sírmező határán ásták meg. Az elkülönült sírokban és a szarmata temetőben nyugvók egy részének kortárs mivoltát a 153. sír csatja erősíti meg (4. kép 3).²⁴ A tárgy jellegzetes kései szarmata tárgytípus, mely a hun korszakra keltezhető.²⁵ Jó analógiája egyebek mellett a sándorfalva-eperjesi szarmata temetőből²⁶ és Orosháza, Dénes-téglagyárból ismert.²⁷ Ez utóbbit Csallány Dezső a hun uralom utáni szarmatákhoz kötötte.²⁸

A 899. SÍR ÉRTÉKELÉSE

ÉKSZEREK

Fülbevaló és nyaklánc

A poliédergombos fülbevalótípus (3. kép 4–5) legnagyobb számban a Kárpát-medencéből ismert. A késő római temetőkben és a pannoniai hun kori barbár sírokban is megtalálható, de a Fekete-tenger partvidéki, D2 horizontba tartozó keleti germán és alán sírokra is jellemző.²⁹ Egyes vélemények szerint a Fekete-tenger vidékéről Pannoniába telepített *foederati* státuszú népekkel jelenik meg,³⁰ mások szerint római eredetű,

¹⁹ KOVÁCS 2004, 139–140.

²⁰ Megjegyzendő, hogy a gödör nem tartalmazott leletanyagot, de a környéken csak szarmata településobjektumokat tártunk fel.

²¹ ALFÖLDI 1932, 35; PINTYE 2014.

²² RÉGKUT 2006, 42–43.

²³ GULYÁS 2009, 24–25; SÓSKUTI 2009, 23.

²⁴ A helyzet nagyon hasonló a Nyíregyháza-Rozsrétszölő, Szelkő-dűlőben bemutatott esethez. A beköltöző hunok uralmának letéteményeseihez köthető elméletekről, feltevésekről ld. PINTYE 2014.

²⁵ Fontos megjegyezni, hogy a temetőnek csak a nyugati része van feltárva, de – egyebek mellett – több sírból jellegzetes késő szarmata – hun kori övcsat és egy szíjvég is napvilágra került.

²⁶ VÖRÖS 1985, 160, III. tábla 2.

²⁷ CSALLÁNY 1961, Taf. CXCI. 3.

²⁸ CSALLÁNY 1961, 337.

²⁹ SALAMON–BARKÓCZI 1978, 190; TEJRAL 1988, 37, Abb. 18. 7, 38; ISTVÁNOVITS 1993, 121.

³⁰ SALAMON–BARKÓCZI 1971, 79; B. VÁGÓ–BÓNA 1976, 196–198.

de viseletük a keleti germánok között a legnépszerűbb.³¹ A tárgytypus a szarmatáknál csak elvétve fordul elő.³² Használatának végét a langobard és gepida leletek jelentik.³³

Poliédergombos fülbevalópárunk két tagja különböző méretű. Ez a jelenség nem egyedi, az Intercisa területén feltárt I. számú késő római temetőben ugyanúgy megvan,³⁴ mint például a *castellum* sarkánál feltárt 5. századi kislánysírban.³⁵ Nagyobbik példányunkhoz (3. kép 5) hasonló, elnagyolt, kisméretű, lapos, kissé nyújtott poliédergombos darab származik egy gyugyi keleti gót sírból,³⁶ valamint Pécs-Má-lomról, egy az 5. század első felére keltezett, Ny–K tájolású *foederati* sírból.³⁷ Megyénkben Szamosta-tárfalváról,³⁸ Tiszadobról,³⁹ Nyíregyháza-Oros 26. lelőhelyről,⁴⁰ Kótaj-Verba-tanyáról⁴¹ és Máriapócsról ismert a típus.⁴² A szamostatárfalvi példányok szórványok és aranyból készültek,⁴³ az orosi és máriapócsi darabok anyaga – a most bemutatottakhoz hasonlóan – bronz, a tiszadobiak bronzok és ezüstök, míg a kótaji pár aranyozott ezüst kivitelű.⁴⁴ A bronz darabok minden esetben Ny–K irányítású sírokból származnak. A tiszadobi, kisméretű ezüst fülbevalókat tipológiai alapon a Kr. u. 4. század végére, míg a bronzokat az 5. századra keltezték.⁴⁵

A 899. sírban fekvő idősebb nő nyakláncot viselt, melynek gyöngyei közül a kék, lecsapott sarkú hasáb alakú darabok előfordulnak már a Kr. u. 2–3. századi szarmata sírokból is,⁴⁶ ám a sokszögű üveggyöngyök a késő római kori sírokból tűnnek fel már a 4. század első harmadában. Kék példányokat (3. kép 6) egyebek mellett a pátyi temető rész egyik sírcsoportjából közöltek.⁴⁷ A típus használata párhuzamos a poliédergombos fülbevalókkal és hajtűkkel.⁴⁸ Poliédergombos fülbevaló, kék és fekete üveggyöngyökkel együtt fordult elő Szekszárd-Palánkon, a Ny–K irányítású 217. sírban, melyet Kiss Attila 450–475 közé keltezett és az osztrogótokhoz kötött.⁴⁹ A tiszadobi 18. sírban a poliédergombos fülbevaló mellett ott voltak a poliéder alakú, enciánkék gyöngyök is. Istvánovits Eszter a sírok gyöngykészletét elemezve megállapította, hogy az üvegpéldányok színe a Kr. u. 4. század második felétől fellépő általános divatnak megfelelően sötét tónusú, kék és zöld.⁵⁰ Távolabbra tekintve megállapítható, hogy a típus kedvelt a Marosszentanna–Csernyahov típusú temetőkben is a 4. század folyamán, és ott is elsősorban a kék variáns örvendett nagy népszerűségnek.⁵¹

A lecsapott sarkú kocka alakú, sötétzöld darabokhoz pontos analógiát nem ismerek, de a fentiek tanúsága szerint a forma nem keltezhető a 4. századnál korábbra.

³¹ KOVRIG 1959, 218; SZŐKE 1996, 36–37.

³² PÁRDUCZ 1959, 313, Taf. VIII. 5–6.

³³ SALAMON–BARKÓCZI 1978, 191.

³⁴ B. VÁGÓ–BÓNA 1976, 196–198.

³⁵ VISY 1981, 211, 214–215, 4. kép 4–5.

³⁶ KISS 1996, 56, 62, 76, Abb. 6. 21, 77, Abb. 7. 86, Abb. 16. 1.

³⁷ NAGY 1993, 97, 101, II. tábla 1.

³⁸ CSALLÁNY 1961, Kat. 178.

³⁹ ISTVÁNOVITS 1993, Abb. 8. 11, 100–101, Abb. 17. 3–4, 110, 212.

⁴⁰ MARTA ET AL. 2005, 256–257.

⁴¹ JAM RégAd.: 2007.56.

⁴² JAKAB 2010, 279.

⁴³ CSALLÁNY 1961, Kat. 178.

⁴⁴ Az orosi, kótaji és máriapócsi darabok közöletlenek (JAM ltsz.: 2006.14.2., 2010.536.24. és 2010.536.33.).

⁴⁵ ISTVÁNOVITS 1993, 121.

⁴⁶ ISTVÁNOVITS 1990, 87, 114, VI. tábla 1, 95, 119, XI. tábla 2; VADAY 1996, 35.

⁴⁷ OTTOMÁNYI 2012, 6, 9, 6. kép 6.

⁴⁸ SALAMON–BARKÓCZI 1971, 46, Abb. 10. 3, 55, 63, 71, 73; B. VÁGÓ–BÓNA 1976, 196.

⁴⁹ KISS 1996, 62–63.

⁵⁰ ISTVÁNOVITS 1993, 100–101, 124–125, Abb. 8. 11, 14.

⁵¹ VORNIC–CIOBANU 2010, 66.

VISELETI TÁRGYAK

Fibulák

A nagyméretű, aláhajlított lábú, egytagú, felülhúros vasfibulák (3. kép 1–2) a 4. század második felére – 5. század elejére tehetők. A megyénkben ilyen került elő a tiszadob-szigeti 5. sírból.⁵² Ismert a típus a Dél-Alföldön is, egyebek mellett Csongrád-Berzsenyi utca 4., 6.,⁵³ valamint Óföldsé-Ürmös SNR 140. hun kori szarmata sírokból.⁵⁴

A dunántúli, hun kori – kora népvándorlás kori germán népek fibulaviseletével többek között B. Tóth Ágnes foglalkozott, kitérve a korábbi tanulmányokra is. Összefoglalójából kiderül, hogy a germán asszonyok a vállakon párban viselt ruhakapcsoló tűket a *peplos* hordásakor alkalmazták, melynek divatját a legkonzervatívabban a keleti germánok – elsősorban a gótok – őrizték meg.⁵⁵ A szarmaták teljes szállásterületén nagyon ritka jelenség két fibula egy sírban, de még ezen belül is minimális számú a klasszikus divatra utaló nyom.⁵⁶

HASZNÁLATI ESZKÖZÖK

Kés

A középső nyélállású, kétélű kés (3. kép 3) markolatát fa borította és hüvelye is fából készült. Általános típus, datáló értéke nincs, mindössze a helyzete érdekes: a mellkas bal oldalán, részben a könyökhöz és a közvetlenül a fölötte lévő fibulához érve került elő. Úgy tűnik, a sírba tétel után fektették a halottra. Nem lehetetlen az sem, hogy a kés esetleg a nagyméretű fibulához volt erősítve, mintegy arról lógott le.

AZ 1038. SÍR ÉRTÉKELÉSE

KORSÓ

A korszó fej mellé helyezése (4. kép 2) a teljes hun érdekszférában általános szokás, de a szarmaták temetkezéseiben is viszonylag gyakran találkozni ezzel a rítussal.⁵⁷ A szürke, Murga típusú korszó legszembetűnőbb sajátossága, hogy nincs vonalas mintával díszítve, mindössze a nyak és a váll eltérő irányú simítása ad karaktert az edénynek. A típussal többen kimerítően foglalkoztak, ennek ismertetésétől itt eltekintek; csak azt emelem ki, hogy a késő császárkor provinciális lakosságától a szarmatákra át a gepidákig, langobardokig használatban volt.⁵⁸ Legjobb analógiáját a csongrád-kenderföldi hun kori szarmata temető 44. sírjában találjuk meg.⁵⁹

⁵² ISTVÁNOVITS 1993, 96, 116, Abb. 5. 9.

⁵³ PÁRDUZ 1963, 19, 20, 45, Taf. 1. 16, Taf. 14.

⁵⁴ GULYÁS 2014, 45–46, 4. kép 2.

⁵⁵ B. TÓTH 2005, 16.

⁵⁶ KULCSÁR 1998, 53.

⁵⁷ TOMKA 2001, 166; KULCSÁR 1998, 119–120.

⁵⁸ Legutóbb MASEK 2013, 237.

⁵⁹ PÁRDUZ 1959, 313, 335, 387, Abb. 2. 26.

ÖVCSAT

Egyes vélemények szerint a vese vagy másképpen B-alakú, kissé megvastagodó karikájú és ráhajló tövisű övcsatok (4. kép 1) feltehetően a késő római sírokban talált, szíjszorító darabokra vezethetők vissza.⁶⁰ A szarmata anyagban erre a csattípusra Párducz Mihály hívta fel a figyelmet és kiemelte, hogy ismert ennek bevagdalt karikájú változata is. Megemlíti, hogy a dél-országi sztyeppen széles körben elterjedt típus, melynek legáltalánosabb keletkezése a Kr. u. 4. század vége – 5. század eleje, de ismert 5–6. századi datálása is.

A csatunk jó analógiája a csongrád-kenderföldi 37. női sírból előkerült példány.⁶¹ Ilyen, vasból készült darabot közölt Vörös Gabriella Szeged-Tápéról, egy 4. századi⁶² szarmata férfisírból és Algyőről.⁶³ Legutóbb Gulyás Gyöngyi mutatott be két hasonló típusú⁶⁴ csatot Óföldsé-Ürmös II. lelőhelyről, a Kr. u. 4. század végére datált 2. sírcsoport SNR 17. és 35. férfisírjaiból.⁶⁵ Ez utóbbi csatkarikája egyértelműen bevagdalt.⁶⁶ Fontos megjegyezni, hogy e temetkezések ÉNy–DK irányúak.⁶⁷

Példányunkkal kapcsolatban felmerült, hogy a karikán lévő bevágásokat tausirozás céljából alakították ki. Ha ez így van, akkor a legjobb és térben legközelebbi párhuzama a Nyíregyháza-Rozsrétszőlő 36/c lelőhely 372. női sírjából származik.⁶⁸ Másik, szintén kiváló analógiáját Aquincumból közölték egy 5–6. század fordulójára/a 6. század elejére keltezett germán női sírből. E lelet vizsgálata kapcsán B. Tóth Ágnes végigkíséri a tárgy típus különböző variánsait, és megállapítja, hogy a díszítetlen vas példányok megvannak már az 5. század elejétől, de a bevagdalt karikájúak csak a század utolsó harmadából/negyedéből ismertek.⁶⁹ A csattípust Jaroslav Tejral az 5. század második felére datálja és a Duna-vidékről eredezteti.⁷⁰

ÖSSZEFOGLALÁS

Láthatjuk, hogy az 1038. sír csatjának analógiái ismertek szarmata közegből éppúgy, mint a tágabb értelemben vett Duna-vidék germán népeinek viseletéből. A Murga típusú korsó szintén közkedvelt tárgy a késő római kor és a népvándorlás kor korai időszakában, így a halott etnikumának meghatározásához nem nyújt fogódzót. Csátjának kronológiája felöleli a teljes 5. századot. A sír tájolása a hun korban általános, leletanyaga iráni és germán közegben egyaránt előfordulhat, így a halott etnikuma homályban marad.

A 899. sír fülbevalóira szintén igazak az előbbi megállapítások. A nyaklánc poliéder formájú gyöngyei a 4. század második felétől jelennek meg és elsősorban germán kapcsolatokat mutatnak. A fibulaviselet

⁶⁰ B. VÁGÓ-BÓNA 1976, 218, Taf. 8. 126: 1, Taf. XXXVII. 5; TOMKA 2001, 169.

⁶¹ PÁRDU CZ 1959, 377–378, Taf. VIII. 13.

⁶² A tanulmány címében tágabb periódusként a 3–4. század van megjelölve, de tárgyaik analógiáihoz több esetben is hun kori példákat említenek, ezért emeltem ki a 4. századot.

⁶³ VÖRÖS 1996, 133, 5. kép 6.

⁶⁴ Megjegyzendő, hogy mind a Vörös Gabriella (VÖRÖS 1996, 112), mind Gulyás Gyöngyi oválisnak írja a hivatkozott darabokat (GULYÁS 2014, 52). Erre az általánosításra már B. Tóth Ágnes is felhívta a figyelmet (B. TÓTH 2005, 17).

⁶⁵ A szerző szerint a sírcsoport anyagi kultúrája alapján kapcsolatban állt a többi sírcsoporttal, de el is tért azoktól; feltehetően egy, a hun korban beköltöző új közösség tagjai lehetnek. Egyértelmű szarmata voltukat nem jelenti ki (GULYÁS 2014, 63).

⁶⁶ Érdemes alaposan tanulmányozni az ilyen típusú korrodált vascsatokat, ugyanis az általam bemutatott példányon is csak egy rövid szakaszon tudtuk azonosítani a csatkarika bevagdálását (B. TÓTH 2005, 19).

⁶⁷ GULYÁS 2014, 36, 63, 75, 76, III. tábla 3, IV. tábla 2.

⁶⁸ ALMÁSSY ET AL. 2005, 291–292. Az anyagot Istvánovits Eszter dolgozza fel, a leletre ő hívta fel a figyelmemet. A temető datálása a Kr. u. 5. század közepe/második fele.

⁶⁹ B. TÓTH 2005, 18–19, 25, 39–40, 6. kép 3. a–b, 7. kép 1–3.

⁷⁰ TEJRAL 1997, 351.

módja pedig egyértelműen ezt támasztja alá, azaz megkockáztatható, hogy egy közelebről meg nem határozható keleti germán asszony temetkezéséről van szó. Mindazonáltal az összes tárgy megengedi annak lehetőségét, hogy a 4. század végétől az 5. század második feléig/végéig terjedő szakaszban viselték őket.

A temetőhöz való viszonyuk alapján valószínű, hogy e két sírba temetett egyén a szarmata falu lakóival kapcsolatban állt. Ha tehát a későbbi datálást fogadjuk el, akkor az 5. század közepén – második felében még élő és virágzó szarmata közösséggel számolhatunk. Az a megfigyelés, hogy a település 945.01. számú gödre az 1038. sírra van ásva, alátámasztani látszik az előbbi megállapítást.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A cikk lektorálásáért Kulcsár Valériának tartozom köszönettel. A sírok embertani anyagát Szatmáry László határozta meg. A Nyíregyháza-Rozsrétszőlő 36/c lelőhely taúsírozott ovális vascsatjára Istvánovits Eszter hívta fel a figyelmem. A sírrajzokat Kiss László rajzoló és Tompa György régész, a tárgyrajzokat Beleznai Gabriella és Sipos Attila Csaba rajzoló, a térképeket Veszprémi László készítette. Munkájukért, segítségükért fogadják köszönetemet.

IRODALOM

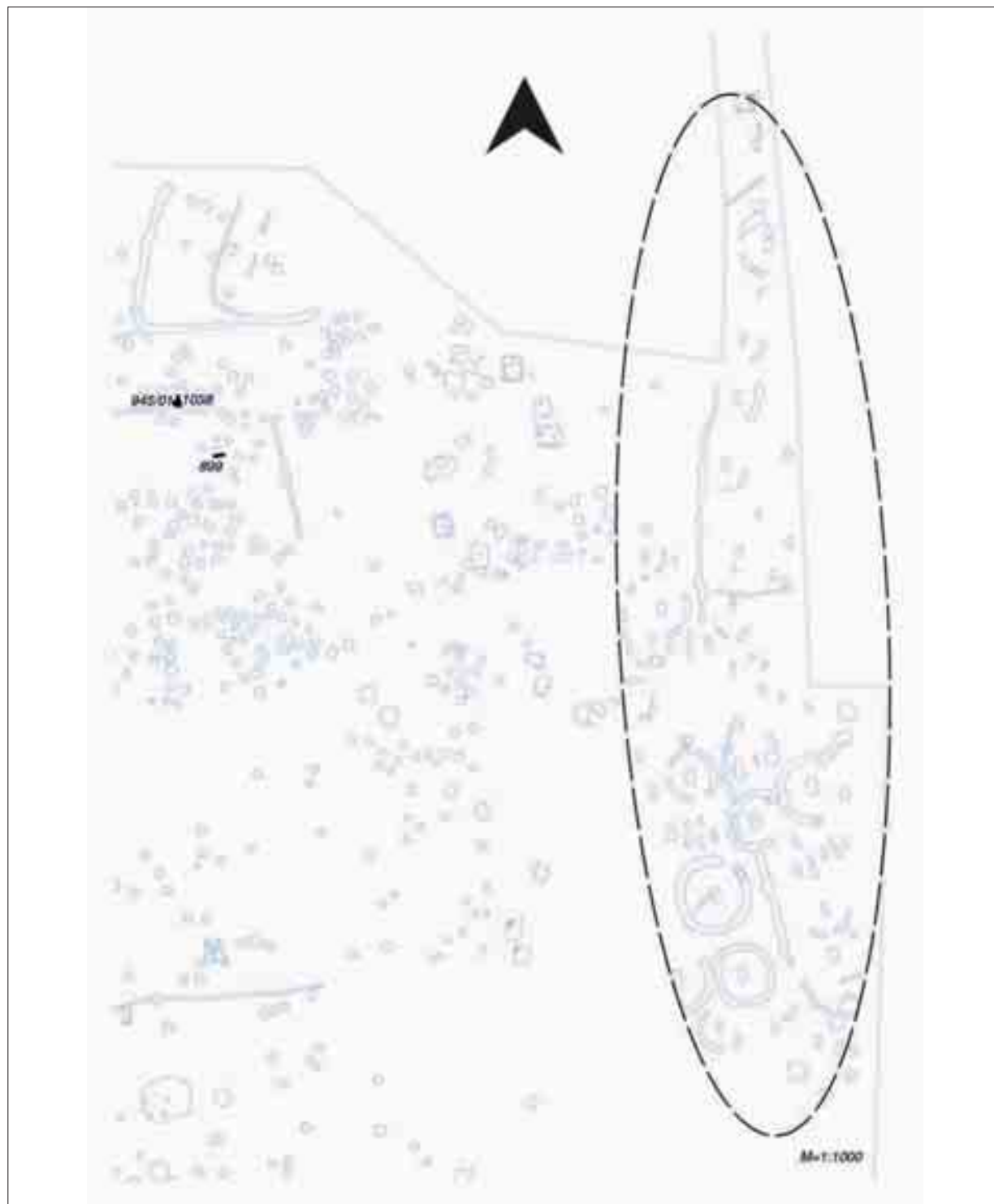
- ALFÖLDI 1932: Alföldi A.: *Leletek a hun korból és ethnikai szétválasztásuk*. Archaeologia Hungarica 9. Budapest 1932.
- ALMÁSSY ET AL. 2006: Almássy K. – Astaloş, C. – Babolcsi A. – Gergely B. – Istvánovits E. – Virag, C.: Nyíregyháza-Rozsrétszőlő, Nevelős-homokbányától D-re (Varga-tábla). In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2005 (Archaeological Investigations in Hungary 2005)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2006, 291–292.
- BÓNA 1961: Bóna I.: Az újhartyáni germán lovassír (Das germanische Reitergrab von Újhartyán). *Archaeologiai Értesítő* 88 (1961) 192–209.
- BÓNA 1986: Bóna I.: Dáciától Erdőelvéig. In: *Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig*. Szerk.: Makkai L. – Mócsy A. Budapest 1986, 107–234.
- CSALLÁNY 1961: Csallány, D.: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken*. Archaeologica Hungarica 38. Budapest 1961, 454–568.
- GALLINA 2005: Gallina Zs.: 5. századi sírok Ordacsehi-Csereföldön. *Zalai Múzeum* 14 (2005) 129–136.
- GULYÁS 2009: Gulyás Gy.: Szarmata temetők Óföldák-Ürmös II. lelőhelyen. In: *Nyomvonalba zárva. Régészeti feltárások az M43-as autótú és a Makót elkerülő út nyomvonalán*. Szerk.: Balogh Cs. Szeged 2009, 24–25.
- GULYÁS 2011: Gulyás Gy.: Szarmata temetkezések Abony és Cegléd környékén. *Studia Comitatus* 31 (2011) 125–153.
- GULYÁS 2014: Gulyás Gy.: Későszarmata temetőrészletek Óföldák-Ürmös II. lelőhelyen (M43-as autópálya 10. lelőhely) (Late Sarmatian cemetery parts at Óföldák-Ürmös II. [Motorway M43, site 10]). *A Nyíregyházi Jóna András Múzeum Évkönyve* 56 (2014) 15–107.
- ISTVÁNOVITS 1990: Istvánovits E.: A Felső-Tisza-vidék legkorábbi szarmata leletei. 2–3. századi sírok Tiszavasváriból (The earliest Sarmatian finds from the Upper Tisza region – 2nd–3rd century burials in Tiszavasvári). *A Nyíregyházi Jóna András Múzeum Évkönyve* 27–29 (1984–1986) 1990, 83–134.
- ISTVÁNOVITS 1993: Istvánovits, E.: Das Gräberfeld aus dem 4.–5. Jahrhundert von Tiszadob-Sziget. *Acta Archaeologicae Hungariae* 45 (1993) 91–146.
- ISTVÁNOVITS 2000: Istvánovits, E.: Völker im nördlichen Theißtal am vorabend der Hunnenzeit.

- In: *Gentes, Reges und Rom. Auseinandersetzung – Anerkennung – Anpassung. Festschrift für Jaroslav Tejral zum 65. Geburtstag*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR 16. Brno 2000, 197–208.
- JAKAB 2010: Jakab A.: Máriapócs, Kossuth tér, kegytemplom (KÖH 35601). In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2009 (Archaeological Investigations in Hungary 2009)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2010, 279.
- KISS 1996: Kiss, A.: Das Gräberfeld von Szekszárd-Palánk aus zweiten Hälfte des 5. Jh. und der ostgotische Fundstoff in Pannonien. *Zalai Múzeum* 6 (1996) 53–86.
- KOVÁCS 2004: Kovács P.: Hun kori sír Százhalombattán (A grave from the hun period at Százhalombatta). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2004, 123–150.
- KOVRIK 1959: Kovrig, I.: Nouvelles trouvailles du Ve siècle découvertes en Hongrie. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 10 (1959) 209–226.
- KÖHEGYI–VÖRÖS 1992: Köhegyi M. – Vörös G.: 3–4. századi temető és 4–5. századi település Szeged-Algyőn (A 3rd–4th century cemetery and a 4th–5th century settlement at Szeged-Algyő). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1989–1990 (1992) 63–116.
- KULCSÁR 1998: Kulcsár V.: *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai (The burial rite of the Sarmatians of the Carpathian Basin)*. Múzeumi Füzetek 49. Aszód 1998.
- LOVÁSZ 1999: Lovász E.: Hun és germán jellegű leletek Borsod megyében (Hunnische und germanische Funde im Komitat Borsod). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 37 (1999) 237–265.
- MARTA ET AL. 2005: Marta, L. – Astaloş, C. – Kádas Z. – Virag, C. – Sana, D.: Nyíregyháza-Oros, Úr-Csere. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2004 (Archaeological Investigations in Hungary 2004)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2005, 256–257.
- MASEK 2013: Masek, Zs.: Die kulturellen Beziehungen der hunnenzeitlichen Eliten im östlichen Mitteleldonauebiet am Beispiel der einglättverzierten Drehscheibenkeramik. In: *Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschafts- und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donaauraum*. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 2. Hrsg.: Hardt, M. – Heinrich-Tamáska, O. Weinstadt 2013, 229–250.
- MORVAY 1958: Morvay P.: Ember alakú fejfák a börvelyi temetőben (Anthropomorphe hölzerne Grabmäler auf dem Friedhof von Börvely). *Ethnographia* 69 (1958) 51–69.
- NAGY 1993: Nagy E.: V. századi népvándorlás kori sírok Pécs-Málom lelőhelyen (Graves from the 5th century in Pécs-Málom). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 38 (1993) 95–102.
- NYÁRÁDY 1963: Nyárády M.: A szatmárcsekei református temető fejfái (The grave-posts from the calvinist cemetery in Szatmárcseke). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 3 (1963) 193–218.
- OTTOMÁNYI 2001: Ottományi K.: „Hunkori” sírok a pátyi temetőben. („Hunnenzeitliche” Gräber im Gräberfeld von Páty). *Archaeologiai Értesítő* 126 (2001) 35–74.
- OTTOMÁNYI 2012: Ottományi K.: Késő római sírcsoportok a pátyi temetőben. *Archaeologia – Altum Castrum Online* 2012, 2–16.
- PÁRDU CZ 1959: Párducz, M.: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. *Acta Archaeologica Hungariae* 11 (1959) 309–398.
- PÁRDU CZ 1963: Párducz, M.: *Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn*. Studia Archaeologica 1. Budapest 1963.
- PINTYE 2014: Pintye G.: Magányos hunkori temetkezések Nyíregyháza határában (Hun Age single graves at the track of Motorway M3). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 56 (2014) 109–140.
- RÉGKUT 2006: *Régészeti kutatások másfél millió négyzetméteren. Autópálya és gyorsforgalmi utak építését megelőző régészeti feltárások Pest megyében 2001–2006*. Szerk.: Tari E. Szentendre 2006.
- SALAMON–BARKÓCZI 1971: Salamon, Á. – Barkóczi, L.: Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts (IV. század végi, V. század eleji temetkezések Csákváron). *Alba Regia* 11 (1971) 35–80.

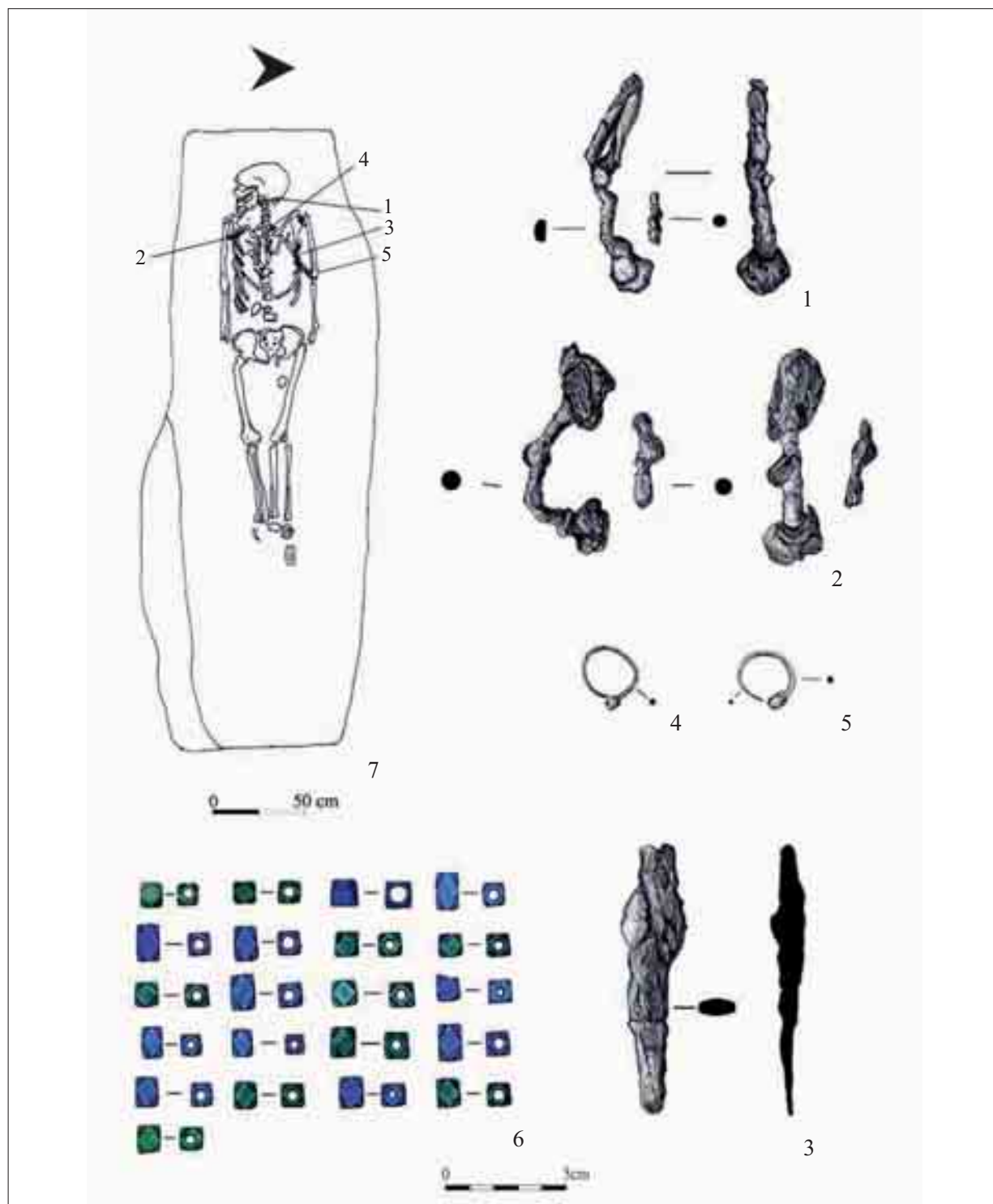
- SALAMON–BARKÓCZI 1978: Salamon Á. – Barkóczi L.: Régészeti adatok Pannonia későrómai periodizációjához (376–476) (Archäologische Angaben zur spätrömische Periodisation Pannoniens (376–476). *Archaeologiai Értesítő* 108 (1978) 189–205.
- SÁGI 1955: Sági K.: Hunkori sír Keszthelyen (Могила гуннской эпохи из г. Кестхей). *Archaeologiai Értesítő* 82 (1955) 185–189.
- SÓSKUTI 2009: Sóskuti K.: Késő szarmata temetők és kora népvándorlás kori sírok Óföldséak-Ürmös I. lelőhelyen. In: *Nyomvonalba zárva. Régészeti feltárások az M43-as autót és a Makót elkerülő út nyomvonalán*. Szerk.: Balogh Cs. Szeged 2009, 22–23.
- SZŐKE 1996: Szőke, B. M.: Das Wölkervanderungszeitliche Gräberfeld von Kilimán-Felsőmajor, Kom. Zala (SW-Ungarn). *Zalai Múzeum* 6 (1996) 35–45.
- TEJRAL 1988: Tejral, J.: Zur Chronologie und Deutung der südöstlichen Kulturelemente in der frühen Wölkervanderungszeit Mitteleuropas. In: *Die Wölkervanderungszeit im Karpatenbecken*. Eds.: Menghin, W. – Püllhorn, W. Nürnberg 1988, 11–46.
- TEJRAL 1997: Tejral, J.: Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldona-uraum. In: *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donaauraum*. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR 8. Hrsg.: Tejral, J. – Freisinger, H. – Kazanski, M. Brno 1997, 321–393.
- ТОМКА 2001: Tomka P.: Az árpási 5. századi sír (The grave of Árpás from the 5th century). *Arrabona* 39 (2001) 161–188.
- B. TÓTH 2005: B. Tóth Á.: Kora népvándorlás kori sír Aquincumban. *A Vosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 27 (2005) 11–41.
- VADAY 1996: Vaday A.: Szarmata temetőrészlet Kompolton (Eines sarmatisches Gräberfeldsdetail in Kompolt). *Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve* 31–32 (1995–1996) 1996, 5–62.
- VISY 1981: Visy Zs.: 5. századi sír Intercisában (Ein Grab aus dem 5. Jh. in Intercisa). *Archaeologiai Értesítő* 108 (1981) 211–217.
- B. VÁGÓ–BÓNA 1976: B. Vágó, E. – Bóna, I.: *Die Gräberfelder von Intercisa. Der Spätrömische Südostfriedhof*. Budapest 1976.
- VORNIC–CIOBANU 2010: Vornic, V. – Ciobanu, L.: Obiecte de podoabă descoperite în necropole de tip Sântana de Mureș–Černjachov de la Brăviceni (Украшения из могильника типа Сынтана де Муреш–Черняхов у с. Брэвичень). *Revista Arheologică Serie nouă* 4:2. Chișinău 2010, 58–80.
- VÖRÖS 1985: Vörös G.: Hunkori szarmata temető Sándorfalva-Eperjesen (Eine sarmatische Begrabnistätte aus der Hunnenzeit in Sándorfalva-Eperjes). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1982–1983:1 (1985) 129–172.
- VÖRÖS 1996: Vörös G.: Temetkezési szokások és viselet egy dél-alföldi szarmata temetőben (Szeged-Tápé) (Bestattungssitten und Trachten eines sarmatischen Gräberfeldes in der südlichen Tiefebene [Szeged-Tápé]). *MFME – Studia Archaeologica* 2 (1996) 111–176.
- ZASZECKAJA 1994: Засецкая, И. П.: *Культура кочевников Южнорусских Степей в гуннского эпохи (конец IV–V вв.)* (Nomadic culture of the South Russian steppelands: the end of the fourth and the fifth centuries). Санкт-Петербург 1994.

ABSICHTLICH, ODER ZUFÄLLIG?**NEU ENTDECKTE FRÜHVÖLKERWANDERUNGSZEITLICHE EINZELGRÄBER
AN DER GRENZE VON NAGYKÁLLÓ (KOM. SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG, UNGARN)**

Im Jahre 2008 und 2009 legten wir zwei abgesondert befindliche hunnenzeitlich – frühvölkerwanderungszeitliche Gräber neben einem sarmatischen Siedlungs- und Gräberfeldsdetail auf einem, in mehreren Epochen bewohnten archäologischen Fundort in der Gemarkung von Nagykálló frei. Einige Funde zeugen davon, dass das Gräberfeld während der hunnischen Herrschaft noch belegt war. Darum erhob sich die Frage, dass es eine Verbindung zwischen den da Bestatteten und den beiden, in Einzelgräbern begrabenen Personen gewesen sein könnte. In je einem kurzen Absatz der Studie wird die Problematik der Grabzeichen, bzw. der Datierung und Verbreitung der sog. nieren- und B-förmigen Schnallen behandelt. Die Analogien bestätigen, dass die Bestimmung der Ethnika in dieser Epoche mit Hilfe von Funden unmöglich ist. Darum konnte ich nur eine vorsichtige Bewertung unternehmen. Nach der Zusammenfassung der Ergebnisse der Analyse kam ich zu der Folgerung, dass die Mitglieder des alten Paares (?) zu anderen Völkern gehören konnten: Die im Grab 899 Bestattete konnte zu einem ostgermanischen Stamm gehören, während die iranische Verwandtschaft im Fall des im Grab 1038 liegenden Mannes für mich wahrscheinlich zu sein scheint. Es ist zu bemerken, dass viel weniger Beweise für die letztere Möglichkeit sprechen.

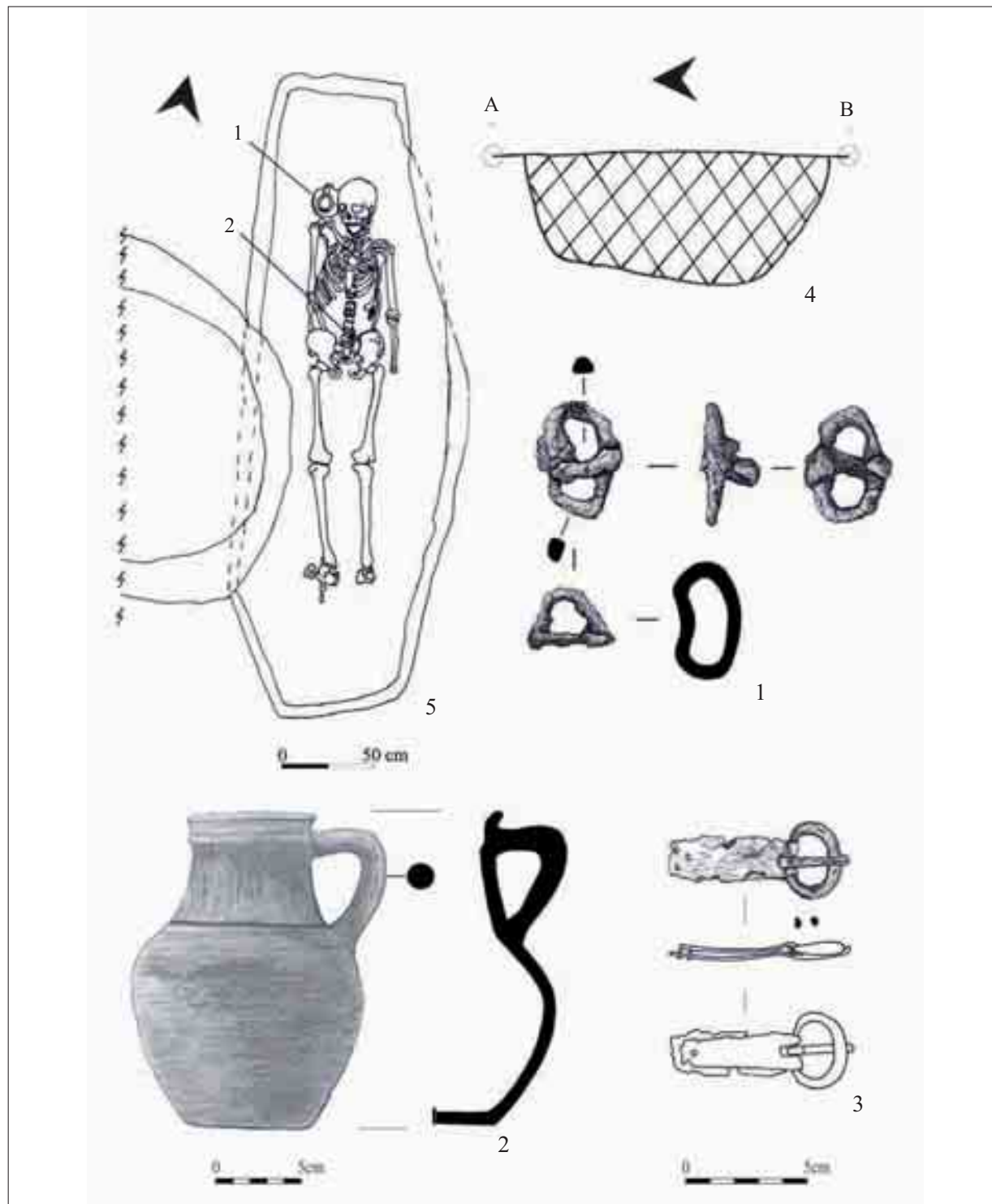

2. kép. A Nagykálló-Kis-Ludas-tó dűlőben végzett feltárás felszínrajzának részlete
Abb. 2. Detail des Gesamtplanes der Freilegung in Nagykálló-Kis-Ludas-tó dűlő

3. kép. Nagyálló-Kis-Ludas-tó dűlő. 1–6: A 899. sír és leletei. 1–2: Fibulák; 3: Kés; 4–5: Fülbevalók; 6: A nyaklánc gyöngyei. 7: A 899. sír

Abb. 3. Nagyálló-Kis-Ludas-tó dűlő. 1–6: Das Grab 899 und die Funde. 1–2: Fibeln; 3: Messer; 4–5: Ohrgehänge; 6: Die Perlen der Halskette. 7: Das Grab 899

4. kép. Nagykálló-Kis-Ludas-tó dűlő. 1–2: Az 1038. sír és leletei. 1: Övcsat; 2: Korsó. 3: Övcsat a szarmata temető 153. sírjából; 4: A 945.01. gödör metszetrajza; 5: Az 1038. számú sír és a 945.01. gödör nyugati fele
 Abb. 4. Nagykálló-Kis-Ludas-tó dűlő. 1–2: Das Grab 1038 und die Funde. 1: Gürtelschnalle; 2: Krug.
 3. Gürtelschnalle aus dem Grab 153 des sarmatischen Gräberfeldes; 4: Schnitt der Grube 945.01;
 5: Das Grab 1038 und die westliche Hälfte der Grube 945.01

KORA NÉPVÁNDORLÁS KORI TEMETKEZÉSEK ÓFÖLDEÁK–ÜRMÖS (M43 9–10.LH.) LELŐHELYEN

SÓSKUTI KORNÉL* – MARCSIK ANTÓNIA**

Absztrakt: A lelőhelyen többek között három É–D tájolású padmalyos és egy NyÉNy–KDK tájolású kora népvándorlás kori sír került elő. A településről és temetőrészletekből származó leletek alapján ezek a sírok kapcsolatba hozhatóak a korábban és részben azokkal egy időben a településen élt szarmata népességgel. A régészeti és az embertani adatok alapján feltételezhető, hogy ezek a temetkezések egy, a hun korban Kelet-Európából beköltöző, új temetkezési szokásokat magukkal hozó és új divathullámokat magán hordozó iráni eredetű népesség emlékeiként értelmezhetők.

Kulcsszavak: késő szarmata, kora népvándorlás kor, családi sírcsoport, padmalyos temetkezés, É–D tájolás, kétsoros csontfésű, történeti embertan, mesterségesen torzított koponya, „lapát” alakú metszőfogak

BEVEZETÉS

A Körös–Maros közének déli részén található Óföldreák–Ürmös lelőhelyen, az M43-as autópálya építéséhez kapcsolódóan 2008–2009 során került sor az előkészítő munkák alkalmával 9–10–11. számmal elnevezett lelőhelyrészek¹ feltárására (1. kép).² A munkálatok alatt bebizonyosodott, hogy a három terület egy lelőhelyhez sorolható.

A nyomvonalban a késő szarmata településjelenségek mellett több késő szarmata és 5. századi sírcsoport került elő. A temetkezések közül három (1–3. csoport) az M43 10. lelőhelyrésze esett.³ Két további temetőrészlet az M43 9. lelőhely nyugati szélén helyezkedett el (4–5. csoport).⁴ Egy magányos sír feltárására 2009 során került sor az M43 9. lelőhely déli részén (6. csoport).

A nyomvonal nyugati oldalán, annak délnyugati részén, a szelvényfáltól mintegy 5–6 méterre három É–D irányítású temetkezés (5. csoport) (2. kép 2), valamint ezektől, kb. 60 méterre délkeletre egy magányos sír került elő (6. csoport) (2. kép 1). Jelen tanulmány ezen temetkezések bemutatását tűzte ki céljául.⁵

A SÍROK ÉS ANTROPOLÓGIAI ANYAGUK LEÍRÁSA

189. sír (289. SNR): T.: É–D (10–190°). Sírakna h.: 190 cm, sz.: 55 cm, m.: 83 cm, padmaly sz.: kb. 43 cm, m.: 92 cm. Csontváz h.: 152 cm (3. kép 1, 3–4). Keskeny, téglalap alakú, sárga agyagos betöltésű foltként jelentkezett, közepén

* Budavári Ingatlanfejlesztő és Üzemeltető Nonprofit Kft., 6721, Szeged, Szt. Mihály utca 4.
soskuti.kornel@gmail.com

** Szegedi Tudományegyetem TTIK Embertani Tanszék, 6726 Szeged, Közép fasor 52.
antonia.marcsik@gmail.com

¹ A munkálatok előtt, 2004-ben elvégzett terepbejárások egy változó intenzitású felszíni leletszóródást mutató települést jeleztek. Területét egy öntözőcsatorna, valamint egy dűlőút kettészelte, ezért a település mesterségesen elkülönülő részletei a 9. és a 10. lelőhelyszámot kapták. A 11. lelőhely ezektől keletre volt. A 9. lelőhely feltárását 2008-ban Sóskuti Kornél, 2009-ben Balogh Csilla vezette, a 10. lelőhely feltárását Gulyás Gyöngyi végezte.

² GULYÁS 2008; SÓSKUTI 2008; BALOGH ET AL. 2009; GULYÁS 2009; SÓSKUTI 2009.

³ GULYÁS 2014.

⁴ SÓSKUTI 2009.

⁵ A tanulmány az OTKA K-104980 pályázat támogatásával készült.

egy feketés-barnás folttal. A sírakna bontását metszettel meghagyásával kezdtük. Aljára érve nem került elő csontváz vagy egyéb vázrész. A sír metszetének tetejében ez a barna sáv látható. Az alatta lévő rétegek szinte végig sárga agyagból álltak, csak helyenként volt látható egy-egy vékony, barna humuszos réteg.⁶ A sírakna keleti hosszanti fala kevert állagú volt, betöltésnek bizonyult, ez alapján a temetkezés eredetileg padmalyos volt. A metszettel tovább húzva, felülről rábontottunk a padmaly feltételezett helyére. Mivel foltként a körülötte lévő altalajtól nem vált el, ezért mesterségesen megnyitott kutatóaknával vált lehetővé a temetkezés feltárása (3. kép 1). A sír keleti hosszanti falába vájt fülkében előkerült a csontváz. A padmaly szintje kicsit lentebb volt a sírakna aljától, enyhén lejtett a belseje felé, melyet a váz enyhén dőlt tartása is követett (3. kép 3–4). A szabálytalan oldalú padmalyban egy *maturus* korú, mesterségesen torzított koponyájú nő nyújtott testhelyzetű csontváza nyugodott. A metszettel a padmaly eredeti magassága nem volt mérhető, mert a fölötté lévő altalaj rászakadt.⁷ A váz egyenes vonalban feküdt, karok a test mellett, könyökben enyhén behajlottak. A jobb kéz csontjai a medencelapát alatt voltak. A lábai kissé balra fordultak a sírfénék enyhe lejtése miatt. Mell.: 1. A jobb medencelapáton ovális *vascsat* (3. kép 6) feküdt. Korrodáltsága miatt a csatolás iránya nem volt megfigyelhető. Karikája egyenletes vastagságú, kissé ovális formájú. H.: 2,1 cm, sz.: 2,3 cm. 2. A csontok felszedésekor, a mellkasról egy töredékes *vasfibula* (3. kép 7) került elő. Kengyele magasan ívelt, lapos lemezből készült. A rugószerkezetből a korrózió miatt nem látni pontos részleteket. A fibula lába hiányzott. H.: 4,1 cm, m.: 1,9 cm. 3. A jobb oldali medencelapátok felszedésekor egy felső nyélállású, enyhén ívelt hátú, egyenes pengéjű *vaskés* (3. kép 8) került elő. Iránya a csontváz tengelyével megegyező volt. H.: 9,7 cm. 4. A vaskés mellett, annak külső oldalán egy kétsoros *csontfésű* (3. kép 5; 6. kép 5) helyezkedett el. A csontfésű több részből készült. Egyik fogójának a felületét geometrikus bekarcolt vonalakkal díszítették. A másik fogó díszítetlen, lapos volt. A fogókat és a középső fésűtestet öt vasszöggel erősítették össze. A tárgy töredékesen maradt meg. H.: 9,3 cm, sz.: 4 cm.

Antropológiai leírás: Nő, *maturus* (II) életkorcsoportú egyén töredékes koponyája és hiányos vázcsontjai. A nem meghatározása 12 jelleg, életkora a varratelcsontosodás (IV) és a fogkopás fokozatainak (4–5) vizsgálata alapján történt. Morfológiai jelleg: kifejezett a *maxilla* fogmedri részének előreállása (*alveolaris prognathia*). Taxon: europid (közelebbről meghatározhatatlan). Patológiai elváltozás: *hyperostosis frontalis interna* (HFI) kezdetleges formája („*en plaque*”) a homlokudornak megfelelő belső felszínen gödör alakú képződményekkel. Mindkét *tuber parietale* területén kb. 5 cm átmérőjű, kör alakú, rézsútos bemélyedés (középső része *post mortem* hiányzik). Fogstatusz: 13 fogból 5 fognál gyökérmaradvány, a *mandibula alveolusai* jórészt *ante mortem* felszívódtak. A koponya mesterségesen torzított (8. kép 1–3). A szorító kötés (kb. 2 cm széles) nyoma a homlokon, a koponyatetőn, a *bregma* mérőpont mögötti területen és a *pterion* (halánték) tájékon figyelhető meg, a nyakszirti régió lefutása egyenes.

190. sír (290. SNR): T.: É–D (16–196°). Sírakna h.: 196 cm, sz.: 58 cm, m.: 56 cm, padmaly sz.: kb. 56 cm, m.: 64 cm. Csontváz h.: 178 cm (4. kép 1–4). Hosszúkás, keskeny, sárga agyagrögös betöltésű foltként jelentkezett. Bontása során metszettel hagytunk, melyben a kevert agyagos betöltés egységességét csak néhány, 1–1,5 cm vastagságú sötétebb, humuszos réteg szakította meg. A sírakna alján itt sem kerültek elő embercsontok, csak néhány – a településről származó – szarmata kerámia és állatcsont töredék fordult elő a betöltésben. A sírfal nyugati, kevert állagú oldalában alul vázmaradványok voltak, mely biztosan jelölte, hogy ez a sír is padmalyos temetkezés. Az oldalsó kamra feletti betöltés foltként élesen nem vált el a körülötte elhelyezkedő talajtól, ezért a váz feltárásához rábontottunk arra. Ennek során keletkezett a rajzon látható nagy téglalap alakú munkagödör keletkezett (2. kép 2; 4. kép 1). A sír alján, a vázhoz közeli területen egy kissé szabálytalan, ívelt vonalvezetésű betöltődés jelentkezett. Ez volt a padmaly széle. A sírban hanyatt fekvő, nyújtott testhelyzetben eltemetett nő csontváza volt. A metszettel a padmaly magassága nem volt mérhető, mert a fölötté lévő altalaj rászakadt (4. kép 3). A sírakna és a padmaly alja közel azonos mélységben volt, a kettőt egy enyhén kiemelkedő, az altalajból meghagyott gerinc választotta el. A csontváz vonala nem egyenes, derékban kicsit megtört; a test enyhén jobbra dőlt a padmaly belső oldalfala felé. A koponya jobb oldalára billent, belül üreges volt. A karok a test mellett nyújtva, a lábak egymással párhuzamosan álltak. Bontáskor a csontokon vékony, löszös, iszapos réteget figyeltünk meg. Ez egy beiszapolódás lehetett, mely a nyitott, üreges oldalaknak részben természetes feltöltődését jelölte. Mell.:

⁶ A 3–6. ábrákon szereplő metszetrajzok betöltési kódjai: 1: sárga agyag; 2: szürke agyag; 3: világosbarna humusz, agyag; 4: barna humusz, agyag; 5: sötétbarna humusz, agyag; 6: kevert, sárgásbarna humusz, agyag; 7: kevert, szürkésbarna humusz, agyag; 8: szürkésbarna humusz, agyag; 19: szürke humusz; 20: fekete humusz, faszén; 23: szürke humusz, hamus.

⁷ Az illusztrációk közt szereplő rajz csak vélhető formáját rekonstruálja (3. kép 4).

1. A jobb vállnál egy sárgásbarna, sötétszürke foltos, kézzel formált, kettőskúpos, lapos testű *orsógomb* volt (4. kép 7). Átm.: 3,2 cm, ma.: 1,7 cm. 2. A bal kézfej előtt egy fekete, korongolt, kettőskónikus testű, kisméretű *orsógomb* (4. kép 6) feküdt. Átm.: 2,4 cm, ma.: 1,6 cm. 3. A combcsontok között egy alsó nyélállású, ívelt hátú, hosszú *vaskés* (4. kép 5) feküdt hegyével a lábfejek irányába. Pengéje viszonylag keskeny, az éle a hosszas használat során ívesre kopott. H.: 17,9 cm, sz.: 1,8 cm.

Antropológiai leírás: Nő, *maturus* (I) töredékes koponyája és vázcsontjai. A nem meghatározása 10 jelleg alapján, az életkor megállapítása a varratelcsontosodás (III), a szeméremcsonti felszín (III), és a fogkopás fokozata (IV) szerint történt. Anatómiai variáció: *ossa Wormiana*. Morfológiai jelleg: nyakszirt lekerekített (*curvoccipital*), a homlok egyenes lefutású. Taxon: europid (*gracilis mediterrán-x*). Fogstatusz: *post mortem* hiányzik: 17, 18, 27, 28, 37, 41; életben elvesztett: 37 és 12 (lapát alakú), 11–21. (szintén lapát alakú lehetett), 22. (golf-alakú és lapát-forma).

191. sír (291. SNR): T.: É–D (4–184°). Sírakna h.: 150 cm, sz.: 46 cm, m.: 50 cm, padmaly sz.: kb. 55 cm, m.: 58 cm. Csontváz h.: 134 cm (5. kép 1–3). Rövid, keskeny, sárga agyagrögös betöltésű, téglalap alakú foltként jelentkezett egy sötétbarna, korábbi telepjelenség (213. objektum [313. SNR]) tetejébe ásva (2. kép 2). Bontását metszetelve kezdtük el. Kibontottuk az aknát, melynek alján nem voltak embercsontok. A metszettel végig sárga, agyagrögös betöltésű volt, csak helyenként lehetett megfigyelni néhány, 1–2 cm vastag barna, humuszos réteget. A nyugati hosszanti oldala kevert jellegű volt, itt helyezkedett el a padmaly. Ez fentről foltként nem különült el a körülötte lévő talajtól. Felülről rábontottunk, ezért alakult ki a sírrajzon látható nagy téglalap alakú gödre (2. kép 2; 5. kép 1). A metszetben megfigyelhető volt a föld alá ásott akna beszakadása következtében megsüllyedt településobjektum betöltésének elmozdulása. A padmalyban egy *gyermek* hanyatt fekvő, nyújtott testhelyzetű csontváza nyugodott. A padmaly itt is keskeny, szabálytalan szélű volt. A nyújtott testhelyzetű váz vonala deréktájon erőteljesen megtört, a felsőtest előre bukott. A belül ürege koponya jobb oldalára, a padmaly belseje felé billent. A karok a test mellett nyújtott helyzetben feküdtek, a bal kézfej a medencelapát alá került. A lábak egyenesen, egymással párhuzamosan helyezkedtek el. A csontok gyenge megtartásúak voltak, a bordák és a csigolyák felszedéskor szétporladtak. Mell.: 1.: A jobb felkar felső végéhez, a karral párhuzamosan egy kétoldalas *csontfésűt* (5. kép 5; 6. kép 6) helyeztek. Az egyik fogójának felületét geometrikus vésett mintákkal díszítették. A másik fogó díszítetlen. A fogak és a fésű végei töredékesek. Az összeerősítésére öt vas nittszeget használtak. H.: 11,4 cm. 2. A bal combcsont külső oldalán egy barna, korongolt, kopott felületű, kettőskónikus testű *orsógomb* (5. kép 4) volt. Átm.: 2,5 cm, ma.: 1,4 cm. 3. Az *orsógomb* mellett barnára korrodálódott, de eredetileg világoszöld anyagú, *üvegtöredék* (5. kép 6) feküdt. Oldalfala a homorú rész közepén vastag, a szélei felé egyre vékonyodik. Az eredeti edényforma pontosan nem ismert. H.: 3,7 cm. 4. Az *orsógomb* mellett egy kicsi vaskorrózió is megfigyelhető volt, mely vasmagot nem tartalmazott, teljesen szétporladt. Feltételezhetően az orsóhoz tartozó fémtárgy lehetett.

Antropológiai leírás: Gyermek, *infans* I. (6–7 év) korú koponya és vázcsontok maradványai (a bal alsó végtagból a *corticalis* részek, a bal felső végtagból a *humerus* alsó része és a *corpus*, *radius* középső része, jobb *femur* felső és középső része, ezen kívül bordák, csigolyák, lapocka, kulcscsont darabjai). Életkora a fogak erupciója alapján: M1, I1 gyökeréből ¾ rész. Morfológiai jelleg: I2 koronán gyenge lapát-forma *tuberculummal*.

422. sír (176. SNR): T.: NyÉNy–KDK (300–120°). Sírakna h.: 220 cm, m.: 7–10 cm. Csontváz h.: 165 cm (6. kép 1–2, 4). Lekerekített sarkú, téglalap alakú, rézsűs oldalú, egyenes aljú, sekély aknasír. Ráásták a 177. SNR számú szarmata épületre (6. kép 4), ezért a sírgödör északi és keleti szélét a betöltésben nem lehetett követni. A sírban hanyatt, nyújtott testtartásban fekvő váz feküdt, kissé a bal oldalára dőlve, lejtősen elhelyezkedve. Koponyája összeroppan, balra fordult. Vállai enyhén fel voltak húzva. Jobb karcsontja és medencecsontja a gépi munka során kimozdult. Bal karja nyújtva, a testtől távolabb helyezkedett el. Lábai nyújtott tartásúak, enyhén terpeszben álltak. Mell.: 1. A sírból, közelebbről nem meghatározható helyről egy szögletes keresztmetszetű, hosszúkás, közepe felé elkeskenyedő *bronz tárgy* (6. kép 3) töredéke került elő. H.: 6,4 cm, sz.: 0,5 cm.

Antropológiai leírás: Férfi (?) (+1.4), *maturus* (40–50 év) rendkívül töredékes koponya csontjai és közepes/rossz megtartású vázcsontjai. Abrázio: közepes a *molaris* fogakon, frontfogakon enyhe. Taxon: europid (*os frontale* és a *mandibula* alapján), közelebbről meghatározhatatlan. *Tibiák sagittalis*an laposak (*platycnem tibia*), hosszanti bemélyedés a *crista anterior* mentén. Patológia: a bal *humerus corpora* törött, emiatt kifelé hajlott. (Feltételezhetően fiatalos törés). Fogstatusz: *post mortem*: 15, 22, 23, 48, 47, 45, 42, 41, 31, 32, 34, 35, 37, 38, csíráhiány (?): 18, 28. I1 gyenge többszörös *tuberculum dentale*., I2, 22 gyenge lapát-forma.

A TEMETKEZÉSEK ELHELYEZKEDÉSE A LELŐHELYEN

A három egymás mellé megásott, azonos tájolású és azonos rítuselemeket tartalmazó temetkezés (189–191. sírok) egy különálló sírcsoportot alkot a lelőhelyen (5. sírcsoport). Az 5–6 méter távolságra elhelyezkedő déli szelvényfal (2. kép 2) ugyan nem zárja ki annak lehetőségét, hogy további sírok előfordulásával lehet számolni a beruházással nem érintett területen, de a Kárpát-medencéből ismert hasonló korú lelőhelyek tanúsága szerint elképzelhető, hogy a három temetkezés egy kis sírszámú önálló temetőt képezhetett. A szórt szerkezetű, egymástól viszonylag nagyobb távolságra elhelyezkedő sírokból, az egymáshoz közel megásott temetkezésekből álló, de távolabb elhelyezkedő csoportokból kialakult temetőkhöz egyaránt lehet példákat említeni.

Szórt szerkezetű a Tápé-Széntégláégetőn feltárt temető.⁸ A több, egymástól távolabb elhelyezkedő, kisebb sírcsoportból álló temetőszerkezetet jól példázza Fonyód-Vasúti-dűlő 2 (Mérnöki-telep) lelőhely.⁹ Az óföldéaki temetőhöz hasonlóan szintén három sírt tártak fel Letkésen,¹⁰ öt sír került elő Sióagárdon.¹¹

A 189–191. síroktól mintegy 60 méter távolságra délkeleti irányba található 422. objektum (176. SNR) egy Ny–K irányú temetkezés volt (2. kép 1–2). A sírt – a 191. temetkezéshez hasonlóan – a korábbi, részben már feltöltődött 423. (177. SNR) számú épületre ásták rá, melyet jól mutat a váz északi oldalán a csontok jelentkezési szintje alatt található szarmata leleteket tartalmazó réteg (6. kép 2, 4). A betöltődésére a sír megásása előtt került sor, a beásásba került szervesanyag még nem tömörödött. Erre csak később kerülhetett sor, melynek eredményeként a 422. sír megsüllyedt, ezért a váz kissé oldalirányba megdőlt és a lábak enyhén nyitott állásba kerültek (6. kép 1). A temetkezés időrendjének megállapításához a szarmata településjelenséggel betöltött helyzetén, valamint tájolásán kívül kevés információ áll rendelkezésre. A váz mellől, közelebből pontosan nem ismert helyről egy ismeretlen funkciójú bronztárgy (6. kép 3) került elő. Ezek alapján feltételezhető, hogy egy, a szarmata településjelenség visszatöltődése után nem sokkal később megásott temetkezésről lehet szó.

A fentebb említett népvándorlás kori temetőszerkezetek alapján nem tartható kizártnak, hogy a három sírból álló csoporttól távolabb előkerült csontváz ugyanazon temető egy következő sírcsoportjának része lehetett, annak ellenére, hogy temetkezési szokásai eltértek azokétól (tájolás, sírgödör formája). A déli szelvényfal közelsége ebben az esetben sem teszi kizárhatóvá további temetkezések jelenlétét.

A TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

A tanulmányban bemutatásra kerülő sírokban megfigyelt temetkezési szokások a császárkor valamint a népvándorlás kor több évszázadot felölelő időszakából, az Alföld területéről ismert elemeket tartalmazzanak. Különlegességük talán abban rejlik, hogy az egyes elemek, mint például a tájolás vagy a sírforma kialakítás hasonló együttállásban csak ritka, egy szűk időintervallumra jellemző periódusban találkozunk egymással olyan formán, mint az az óföldéaki lelőhelyen tapasztalható volt.

TÁJOLÁS

A 189–191. sírok tájolása – néhány fok eltéréstől eltekintve – É–D. Az orientáció ilyen formája az Alföldet az 1–5. század során benépesítő szarmaták körében viszonylag ritka, de nem szokatlan. Jelenlétét a

⁸ B. TÓTH 1994, 288, 1. kép.

⁹ GALLINA–STRAUB 2014, 215, 1. kép 3b.

¹⁰ PAPP–SALAMON 1980.

¹¹ ÓDOR 2001, 41.

kutatás részben az újonnan keletről megjelenő népelemekkel magyarázta, tekintve, hogy a késő szarmata időszakban ott ez vált uralkodó orientációvá.¹² Esetenként az alacsonyabb társadalmi helyzetű vagy egyéb ok miatt rendellenesen eltemetett elhunytak tájolásaként is értelmezhetőek (pl.: Derecske, Tápiószele).¹³ Az óföldről sírok esetében ez utóbbi nem feltételezhető.

Ez a tájolás az 5. században megtalálható az Alföldön, melyet többek között jól példáz az óföldről sírokkal egy szűkebb földrajzi régióban feltárt mindszeri temetkezés,¹⁴ vagy a távolabbi területekről ismert Palkonya-Hőerőmű, Lakótelep¹⁵ lelőhely padmalyos sírja,¹⁶ illetve a Tiszadob-Ókenézen előkerült ÉNy–DK irányú temetkezés.¹⁷

A késő római korban, majd a népvándorlás korában ez a tájolási forma nemcsak az Alföldön, hanem a Dunántúl területén is megjelenik. Viszonylag alacsony számban, de megtalálható a késő római és *foederat*ként betelepített barbár elemeket egyaránt tartalmazó lelőhelyeken, melyek közül Csákvár 13. sír¹⁸ vagy például Intercisa¹⁹ említhető. A hun kori kis sírszámú temetőkben és a magányos sírok között egyaránt felbukkan, mint az például Keszthely-Téglagyárnál vagy Dabronc-Ötvöspusztán²⁰ is megfigyelhető volt.²¹ Az É–D-i tájolás az 5. század második felére, valamint a 6. századra teljesen eltűnt az Alföldről, az erre az időre keltezhető régészeti emlékekből hiányzik.²²

A tájolás Kárpát-medencében megfigyelt elterjedését a korábbi kutatás egyrészt a késő szarmata és Marosszentanna–Csernyahov kultúra hatásával, a hunok emlékeként,²³ másrészt ázsiai sztyeppi eredettel magyarázta.²⁴ Pontosan nem ismert, hogy az 5. században a szokás gyakorlói milyen etnikai csoporthoz tartozhattak, annyi bizonyos, hogy a kelet-európai sztyeppen, a 3–4. században ez a tájolás a késő szarmata kultúrkörben általánosnak tekinthető.

A fentebbiekben említett temetőkben (pl.: Csákvár, Intercisa, Fonyód-Vasúti-dűlő 2, Tápé-Szentéglá-égető) a másik általános és nagyobb számban előforduló tájolási forma a Ny–K és az ÉNy–DK irány. Ezeket az orientációkat figyelték meg az Óföldről-Ürmösön feltárt 422. sírnál (6. csoport), valamint a lelőhely 2. számú sírcsoportját képező három, különálló temetkezés esetében egyaránt.²⁵ Az Alföldön ez a tájolás a 2–4. századi szarmata kultúrkörben ritkán előforduló, idegen szokásnak tekinthető.²⁶ Az óföldről lelőhelyen megjelenésük új elemek betelepülésével hozható kapcsolatba.²⁷

SÍRFORMA

Az óföldről 189–191. sírok eredetével kapcsolatosan további adatokat szolgáltathat a sírgödör kialakításának formája. A sírok hosszanti oldalába padmalyt ástak. Két esetben a nyugati, egy esetben a keleti oldalba.

A sírforma ugyan a későbbi évszázadokban alacsony számban feltűnik a gepida temetőkben (pl.: Szol-

¹² KULCSÁR 1998, 16–20.

¹³ KULCSÁR 1998, 33.

¹⁴ NAGY 2005, 99.

¹⁵ A lelőhely Palkonya neve a mai Tiszapalkonyával egyezik meg.

¹⁶ CSALLÁNY 1958, 84.

¹⁷ CSALLÁNY 1958, 85.

¹⁸ SALAMON–BARKÓCZI 1970, 40.

¹⁹ B. VÁGÓ–BÓNA 1976, 175–181.

²⁰ Az ötvöspusztai temetkezés kelet felé 22°-al tér el az északi iránytól (SÁGI 1985, 81).

²¹ SÁGI 1955; SÁGI 1985.

²² CSALLÁNY 1961, 294–298; NAGY 1993, 60.

²³ CSALLÁNY 1958, 86; KOVRIG 1959, 212–214.

²⁴ TOMKA 2001, 165.

²⁵ GULYÁS 2014, 37.

²⁶ KULCSÁR 1998, 20.

²⁷ GULYÁS 2014, 63.

nok-Zagyvart, Alcsi; Tiszapüspöki-Fehér-tópart 18. lelőhely; 9. kép),²⁸ azonban nagyobb számban az avaroknál vagy az Árpád-korban adatolt a Kárpát-medence területéről.²⁹ Megjelenése a 4–5. században bekövetkező népvándorlások hullámaival veszi kezdetét.³⁰ Elterjed a Dunántúlon, illetve a Dunától keletre eső Barbaricumban egyaránt (9. kép). A sírforma változatai megtalálhatóak többek között a késő római jellegzetességeket tartalmazó intercisai³¹ vagy a keszthely-dobogói³² temetőben. A római jellegzetességeket tartalmazó lelőhelyek közt is található különbség a temetkezés formájában. Azok mellett, hogy tájolásuk nem minden esetben egységes, különbséggént értelmezhető, hogy míg például Intercisában valamennyi padmalyos sír száját *tegulával* fedték le, addig a keszthelyi sírok egy részénél a téglá vagy egyéb más borítás nyoma hiányzott. A Dunától keletre eső alföldi Barbaricum területéről a késő római vagy a kora népvándorlás kor időszakát tekintve publikációból ez idáig mindösszesen Palkonya-Hőerőmű, Lakótelep lelőhelyről ismert a szokás.³³ Ezek mellett a kézirat adatgyűjtését követően további két lelőhelyen is előkerült egy-egy hasonló sírformával rendelkező temetkezés. Az egyik az Alföld északi peremén, Mezőkövesd határában található (Mezőkövesd-Modine lelőhely),³⁴ míg a másik a Duna–Tisza-közén – Kecskeméttől délre – került elő.³⁵ Ezek alapján az Alföld más területein is várható további, hasonló temetkezési szokásokat tartalmazó sírok előfordulása.

Megjegyzendő, hogy a 4–5. században az alföldi szarmata temetőkből a padmaly ásásának szokása teljes mértékben hiányzik³⁶ mindannak ellenére, hogy a kelet-európai szállásaikon évszázadokon keresztül elterjedt és a 3–4. században kifejezetten kedvelt e sírforma alkalmazása.³⁷

A temetkezési szokások tekintetében erőteljes hasonlóságok fedezhetők fel a Keszthely-Téglagyár, Dabronc-Ötvöspusztá és a Palkonya-Hőerőmű, Lakótelep lelőhelyeken, valamint az Óföldreák-Ürmösön feltárt sírok között. Mind a négy lelőhelyen a sírok az É–D főirányba voltak tájolva (Keszthely: É–D; Ötvöspusztá: É–D; Palkonya: ÉÉNy–DDK; Óföldreák É–D [4–16 fok eltérés keletre]) és valamennyi esetben a sír nyugati oldalába alakították ki a padmalyt.

A hasonló elemekből álló, összetett temetkezési forma valószínűleg közös gyökerekből eredeztethető. Kárpát-medencei megjelenésének előzménye minden bizonnyal a Fekete-tenger északi partvidékén, a Marosszentanna–Csernyahov kultúra területén és késő szarmata közegben kereshető.³⁸ A Kárpát-medencéből ismert É–D tájolású 5. századi sírokhoz hasonló temetkezések ismertek Kaborga IV (Mikolajivi terület, UA, 12. sír),³⁹ Furmanovka ([Furmanivka] Odessza, UA, 2. sír)⁴⁰ vagy éppen a Duna-Deltától északra található Nagornoje-2 ([Nahirne] Odessza, UA, 58. sír)⁴¹ lelőhelyekről. Furmanovka esetében az óföldreáki 190–191. sírokhoz hasonlóan a nyugati oldalba fektették az elhunytat, míg a Kaborga IV, Nagornoje-2 lelőhelyeken a keletibe, mint az óföldreáki 189. sírban nyugvó halottat.

Mivel a szokás korábbi évszázadokban sem a Dunántúlon, sem az Alföldön nem ismert, viszont Kelet-

²⁸ CSEH 2005, 25–26, Abb. 4. 19A, Abb. 5. 21; HOPPÁL ET AL. 2015.

²⁹ LŐRINCZY–STRAUB 2006, 282.

³⁰ LŐRINCZY–STRAUB 2006, 282.

³¹ B. VÁGÓ–BÓNA 1976, Abb. 52, Abb. 53, Abb. 59, Abb. 62, Abb. 84, Abb. 100, Abb. 101, Abb. 103, Abb. 116.

³² SÁGI 1981, Abb. 13, Abb. 17, Abb. 20, Abb. 27, Abb. 28, Abb. 37, Abb. 42, Abb. 48, Abb. 51, Abb. 53, Abb. 54, Abb. 57, Abb. 58, Abb. 61.

³³ CSALLÁNY 1958, 84.

³⁴ A lelőhelyen Fábián Sára végzett próbafeltárást 2016 során. A lelőhellyel kapcsolatos információkért fogadja hálás köszönetemet!

³⁵ <http://www.mti.hu/Pages/Default.aspx?lang=hun&menuid=> (Kecskemét, 2017. május 26., péntek, 16:48 (MTI)).

³⁶ KULCSÁR 1998, 25.

³⁷ BEZUGLOV 1995, 325–330.

³⁸ BEZUGLOV 1995, 325–330; BIERBRAUER 1999, 223–224; SZIMONYENKO 2011, 174.

³⁹ BIERBRAUER 1999, Abb. 3. 6; MAGOMEDOV 2001, рис. 19. 2.

⁴⁰ BIERBRAUER 1999, Abb. 3.

⁴¹ SULCE 2011, рис. 5. 1.

Európában iráni eredetű (szarmata/alán?) kultúrkörben általánosan használt forma, joggal feltételezhető, hogy Kárpát-medencei megjelenése ebből a térségből újonnan beköltöző népességgel hozható kapcsolatba. Az óföldséái temetkezések feltételezhető keleti eredetét megerősíti az is, hogy a 3–4. századi Don-vidéki padmalyos és katakombás sírokba temetkező lakosság körében általános szokás a koponyatorzítás.⁴²

Óföldséák-Ürmösön a padmalyba fektetett halottak esetében koporsóra vagy halotti lepelre utaló nyom jelenlétét nem lehetett megfigyelni. Az Ötvöspusztán feltárt sírban a feltárók nemeztakaró és koporsó nyomait észlelték.⁴³ Hasonló lepel és koporsó használata az óföldséái sírok esetében sem zárható ki, azonban a rossz talajtani adottságok következtében megfigyelni azt nem lehetett.

Óföldséakon az elhunytak eredetileg hanyatt fekvő nyújtott testhelyzetben kerültek elhelyezésre. A 190–191. sírok esetében a váz vonalvezetése kissé eltér az egyenestől, mintha a váz „előre dőlné”. Ennek oka az lehet, hogy a padmalyba helyezés közben elmozdulhatott a test. Elképzelhető, hogy ez történt a keszthelyi sír esetében is, melyet enyhén zsugorított testtartásnak értelmezett Sági Károly.⁴⁴

Figyelemre méltó, hogy Óföldséakon az egymás mellett elhelyezkedő padmalyos sírok mindegyikébe nőket temettek. A nemek szerint elkülönülő temetkezések nem szokatlanok a korszakban. Elegendő ehhez említeni a magányos hun kori női sírok példáját vagy a Tiszadob-Szigeten feltárt temetőben,⁴⁵ illetve a csákvári temetők esetében tapasztaltakat.⁴⁶ Szintén nemek szerinti elkülönülés figyelhető meg az óföldséái lelőhely keleti részén feltárt 2. sírcsoport három, Ny–K tájolású sírjánál (2. kép 1), melyek mind férfiak temetkezései voltak.

A LELETANYAG

Az óföldséái sírokból előkerült leletanyag egy része a viselethez tartozott (övcsat, fibula, fésű), másik csoportja melléklet volt (vaskés, orsógomb, üvegtöredék). A viszonylag kisszámú és feltehetően csekély értéket képviselő leletanyag alapján a temetőrészlet olyan alacsonyabb rendű társadalmi réteg emlékeként értelmezhető, mint amihez a tápé-szentégláégetői vagy a Hajdúnánás-Fürj-halom-járás (M3 41/A) lelőhelyeken eltemetettek tartozhattak.⁴⁷ Így nem utal a temetkezésekben nyugvók magasabb társadalmi státuszára a 189. sírba eltemetett nő erőteljesen torzított koponyája sem, mint ahogyan az a korábbi esetek vizsgálata során megállapításra került.⁴⁸

FIBULA

A viseleti elemek közé tartozik a 189. sírban előkerült vasfibula. Az erősen korrodálódott, töredékesen megmaradt darab a mellkasról került elő. A megmaradt részek formai jegyei alapján valószínűleg egytagú példány lehetett. A tűtartó kialakítása töredékessége miatt nem rekonstruálható.

A tárgytypus különböző formai változatai a 2–3. század időszakától ismertek az Alföldről és egészen a gepida időszak végéig, a 6. századig követhetők.⁴⁹ Míg fibulák a szarmata viseletben általában egyesével

⁴² BEZUGLOV 1995, 327.

⁴³ SÁGI 1985, 81–82.

⁴⁴ SÁGI 1955, 187–188.

⁴⁵ ISTVÁNOVITS 1991, 40.

⁴⁶ SALAMON–BARKÓCZI 1970, 56, 62.

⁴⁷ RÁCZ 2014, 2.

⁴⁸ MIHÁCZI-PÁLFI 2013, 32–35.

⁴⁹ BÓNA 1979, 27–28.

fordulnak elő a mellkason, addig a germán ízlésű ruházaton gyakori a ruhakapcsolótűk páros használata.⁵⁰ Ezek alapján a Tápé-Széntégláégető lelőhelyhez hasonlatosan,⁵¹ az óföldreáki népvándorlás kori nő a korábbi szarmata viseleti forma szerint hordhatta a ruháját.

ÖVCSAT

A 189. sírban a fibulával összeerősített felsőruházatú, torzított koponyájú hölgy viseletéről tanúskodik a derék jobb oldalán, a medencelapátok felett előkerült vascsat. Erős korrodáltsága miatt pontos formai jegyei nem állapíthatók meg. Annyi bizonyos, hogy a ruha rögzítésére használták, továbbá erre függesztették fel a vaskést és feltételezhetően a csontfésűt tartó alkalmasságot egyaránt.

Az alföldi szarmata női sírokból is ismerünk adatot a csattal záródó öv használatára,⁵² ugyanúgy, mint a Tisza-vidéki gepida temetkezésekből.⁵³

A jelenleg tárgyalt temetkezések közül mindösszesen egyben fordult elő. Alacsony arányszáma alapján a viselettel kapcsolatos komolyabb következtetések levonására ez nem elegendő. Állapota pontosabb tipológiai és időrendi besorolást nem tesz lehetővé.

FÉSŰ

A temetkezések közül kettőből került elő kétsoros csontfésű (3. kép 5; 5. kép 5). A darabok egy főtípushoz sorolhatóak, azonban a sírba történő elhelyezésükben, méreteikben és díszítésükben eltérések mutatkoztak. Mindkét darab rendkívül rossz megtartású, valószínűleg a talajtani adottságok miatt váltak töredékessé.

A 189. sírban a fésű a deréktájon helyezkedett el, a medencék felszedése során, azok alatt került elő (6. kép 5). Hozzávetőlegesen párhuzamosan mellette feküdt a kés is. Valószínűleg egymás mellé voltak felfűzve az övre vagy egy készségeket tartó tokba. A 191. sírban ettől eltérő helyen, a jobb felkar külső oldalán lehetett megfigyelni a fésűt (6. kép 6).

Az 5. század elején és közepén a tárgy sírba helyezésének szokása nem egységes, több testrésznél is megfigyelhető (fej, kar, kéz, derék, láb). Az 5. század második felére és a 6. századra a gepida temetőkben a fésű előfordulása többnyire a fej környékén jellemző.⁵⁴ Mindezek ellenére a kar mellett az 5. és 6. század folyamán az alföldi gepida lelőhelyeken és a Dunántúlon is általános. Az Óföldreákon megfigyeltékhez hasonlóan a fésű a jobb kar mellett helyezkedett el többek között Szolnok-Szanda lelőhely 181. sírjában.⁵⁵

A derék környékén viszonylag ritkábban fordul elő. Példaként említhetők a már előbb is szerepelt szolnok-szandai temető 199., 208. és 214. sírjai,⁵⁶ illetve feltételezhetően a Tápé-Széntégláégető 658. sírjából előkerült egyik példány.⁵⁷

Az eltérő helyen megfigyelt fésűk különböző hajviseleti és öltözködési szokásokra engednek következtetni; az óföldreáki leletekkel kapcsolatosan azonban messzemenő viselettörténeti vagy időrendi következtetések levonása nem lehetséges.

Mindkét fésűn csak az egyik keresztmerevítőt díszítették. A geometrikus motívum az egyiken egysze-

⁵⁰ B. TÓTH 1994, 293.

⁵¹ B. TÓTH 1994, 293.

⁵² ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2002, 95–96.

⁵³ B. TÓTH 1994, 293.

⁵⁴ B. TÓTH 1994, 290.

⁵⁵ BÓNA 2002a, Abb. 90.

⁵⁶ BÓNA 2002a, Abb. 93–94.

⁵⁷ B. TÓTH 1994, 286.

rúbb, a másikon kissé összetettebb kivitelű. Kialakításának technikájában kétféle eljárás figyelhető meg. Az egyiket karcolással, a másikat tűzdelt vonallal díszítették. A karcolt vonalak közt megtalálható az egyszerű vonalköteg, illetve az egymást metsző vonalakból kialakított hálóminta egyaránt. A 189. sír fésűjén csak bekarcolt vonalakat alkalmaztak: két szélén egy-egy vonalköteg, középen pedig egy hálóminta. A merevítő lécs oldalát rovátkolták. A 191. sírből előkerült fésű merevítőjének keresztmetszete háztetőszerű (5. kép 5). Ez a keresztmetszet típus és az óföldséki leletnél megfigyelhető díszítés együtt viszonylag ritkán fordul elő.⁵⁸ A felső merevítő tag három mezőre van osztva a hossz tengelyre merőlegesen bekarcolt vonalakkal. A három mezőből a két szélsőt keresztirányú vonalak négy háromszög alakú mezőre osztották. A csúcsával egymással szemben álló háromszögek belső felületét bekarcolt hálómintával töltötték ki. A középső mező kevésbé díszített, itt csak az alsó vonalak széleinél lehetett megfigyelni a hossz tengelyre merőlegesen álló néhány, gyengén látható, vésett sávdísz. A hátsó merevítő pánt ennél a darabnál is díszítetlen volt, keresztmetszete lapos, tagolatlan.

A 191. sírban talált fésűhöz hasonló darab gepida leletegyüttesekből ismert. A Kiszombor B temető 351. sírjában talált⁵⁹ fésű geometrikus díszítésének szerkezete hasonló, azonban a mérete kisebb és az összeerősítésére is csak négy szegecs szolgált, az óföldséki öttel szemben. Az említett temető 35. sírjából előkerült fésű díszítése hasonlatos a 191. sír leletéhez, azzal az eltéréssel, hogy ennél mindhárom mezőt háromszögekkel töltötték ki. Ezt a fésűt is öt szegeccsel erősítették össze.⁶⁰ Hasonló méretű, technikai kialakítású és díszítésű példány ismert a gepida Békésszentandrás-Sírató, Vályogvető lelőhely 3. sírjából.⁶¹

A tárgyak előkerülési helye nem a leggyakrabban megfigyelt gepida szokást (fejnél) követi, viszont a díszítésük és szerkezeti felépítésük alapján talált analógiák az óföldséki fésűket a kiszombori gepida temetőhöz kapcsolják.

T. Bíró Mária kutatásának eredményei alapján elmondható, hogy a kétsoros csontfésűk eredete a késő antik műhelyekben keresendő, az első ilyen tárgyak minden bizonnyal itt is készültek és római kereskedők révén kerültek a Barbaricumba.⁶² Azonban számos lelőhely tanúsága alapján mostanra már egyértelmű, hogy barbaricum területen is készíthették azokat.⁶³ Csontmégmunkálásra utaló leletek és jelenségek egy sora ismert császárkori germán és szarmata településekről.⁶⁴ A késő szarmata településeken végzett csontmégmunkálást jól példázza néhány óföldséki lelet. A 261. számú gödör betöltéséből (7. kép 1) – a fémfeldolgozó munkálatokhoz köthető kohó mellfalazatok és salakok mellett – egy fűrészelés nyomokat viselő állatcsont (7. kép 4–5) volt. A szóban forgó gödörből a tevékenységhez biztos adatot szolgáltató lelet (pl.: félkész termék) ugyan nem került elő, de egy kissé töredékes állapotú készterméket tartalmazott a betöltés (7. kép 2, 3).⁶⁵

Mindezek alapján az óföldséki 5. századi sírokban talált leletek származásának kérdése biztosan nem eldönthető. Mivel a sírok megásása előtt még a település feltételezhetően lakott volt, nem zárható ki, hogy a fésűket esetleg helyben készítették. Más lelőhelyeken szerzett tapasztalatok alapján azonban a tárgyak 4. század végi – 5. század eleji pannoniai készítése szintén számításba jöhet.⁶⁶

T. Bíró Mária a csontfésűk elemzése során arra a megállapításra jutott, hogy az alföldi gepidák a helyi

⁵⁸ B. TÓTH 1994, 290–291.

⁵⁹ CSALLÁNY 1961, Taf. 150. 18.

⁶⁰ CSALLÁNY 1961, Taf. 118. 6.

⁶¹ MRT 8 65, 48. tábla 2.

⁶² T. BÍRÓ 2000a, 88.

⁶³ PINTYE 2009, 183; BÁRÁNY-HAJNAL 2010, 85–92.

⁶⁴ PINTYE 2009, 183.

⁶⁵ Hasonló méretű, szerkezetű és díszítésű példány ismert az Algyő-Herczeg-tanya lelőhelyen feltárt szarmata településrészeletről (PINTYE 2009, 171, 6. kép 1).

⁶⁶ T. BÍRÓ 2000a, 88.

szarmata lakosságtól vehették át a kétsoros fésű használatának szokását.⁶⁷ A szarmata telepeken talált műhelynyomok és leletek ezt alátámasztani látszanak.⁶⁸ Továbbá felvetette annak lehetőségét is, hogy a különböző fésűtípusok elterjedése esetleg a 4–5. századi népvándorlások különböző etnikai elemeihez köthetőek: a háromszög fogójú a markomannokhoz, a púpos hátú a gótokhoz, a kétsoros fésűk pedig az alánokhoz és gepidákhoz.⁶⁹ Ezek alapján az óföldről és a hozzá hasonló lelőhelyek volnának a pannoniai csontfésű-gyártás örökösei, majd a hagyományok továbbítói az 5. században megérkező gepida népesség.

Más vélemények szerint nincs etnikumjelző szerepük a késő szarmata vagy népvándorlás kori lelet-együttesekben előforduló csontfésűknek.⁷⁰

A tárgytypus keltezése pontosabb időrendi besorolást nem tesz lehetővé, mivel hosszabb időn keresztül használt eszköz volt.⁷¹

ORSÓ

Orsót két sírba helyeztek el: a 190. sírba kettőt, míg a 191. temetkezésbe egyet. A 190. sírban az egyik a bal comb felső végénél, míg a másik a jobb vállnál volt. Az egyik elhelyezkedése a kéz mellett szokványosnak mondható, a másik darab kevésbé gyakori helyen került elő. Annak oka ismeretlen, hogy miért kettő darab volt a sírban és hogy miért eltérő helyre tették azokat.

A 191. sírban a bal combcsont középső részénél, a kéztől kissé távolabb helyezkedett el. Közvetlenül az orsógomb mellett volt az üvegtörredék és egy elkorrodálódott vastárgy is. Az ívesnek tűnő kicsi vastörredékek feltételezhetően az orsóhoz tartoztak. Funkciójuk eddig ismeretlen, annyi azonban bizonyos, hogy nem szálvezető horog törredékei lehettek.

Az orsógomb mind a szarmata, mind a gepida női sírok jellegzetes lelete. Az 5. század első felére keltezhető, népvándorlás kori sírokban az egyéb munkaeszköz-leletekhez hasonlóan ritkán fordul elő. A leletgyűjtés pontosabb időrendi besorolásához és egyéb következtetések levonására nem alkalmas.

VASKÉS

A temetkezésekből előkerült mellékletek sorát tovább színesíti két vaskés. Egy alsó nyélállású darab származik a 190. sírból és egy középső nyélállású példány a 189. temetkezésből. Mindkettő viseleti helyén, az övre függesztve került elő.

A tárgytypus előfordulása a térségben korábban élt szarmaták körében általánosnak mondható, ugyanúgy, mint az alföldi gepida temetkezésekben. Ezek ellenére az 5. század első felére keltezhető, kora népvándorlás kori sírokban viszonylag ritkán fordulnak elő. Példaként említhető a pilismaróti 19. sír, ahol egy kisméretű darabot tettek az elhunyt mellé.⁷²

ÜVEGTÖREDÉK

Az 5. sírcsoport egyik különleges leletét képezi a 191. sírból előkerült üvegtörredék. A darabot a bal combcsont külső oldalára helyezték, közvetlenül az orsó mellé. A világoszöld, buborékos anyagú üvegtörredék egy edény része volt. Elhelyezkedése alapján minden bizonnyal másodlagos szerepet töltött be,

⁶⁷ T. BÍRÓ 2000, 178; T. BÍRÓ 2000a 88–89.

⁶⁸ PINTYE 2009.

⁶⁹ T. BÍRÓ 2000a, 88–89.

⁷⁰ ISTVÁNOVITS 1998, 312–313, 315.

⁷¹ B. TÓTH 1994, 299.

⁷² KOVRIG 1959, 210, Pl. III. 7.

valamilyen eszközként használhatták fel.

A darab töredékessége miatt eredeti formájára nehéz következtetni. A lencseszerűen, oválisan bemélyedő forma alapján kizárható, hogy aljtöredék lett volna. Falvastagsága alapján nem a 4–5. századi vékony falú, világos vagy sötétzöld típusok közé sorolható, melyek szép számmal ismertek a hun kori szarmata lelőhelyekről. A bemélyedő felületén nem látható, hogy az ovális formát csiszolással alakították volna ki, így nem sorolható a 4–5. századi csiszolt díszű poharak csoportjába sem.⁷³

A korszakban léteztek olyan poharak, amiknek az oldalán feltűnnek az ovális kialakítású, csiszolt díszeket utánozó mezők (Straume VIII. típus), de ezeknél az edény belső oldala általában egyenes;⁷⁴ ezzel szemben az óföldről belső oldala domború (vagy a külső oldala vált domborúvá a meleg alakítás közben). Ilyen darabok említhetők többek között Tarnaméra-Urak dűlője,⁷⁵ valamint Barabás-Bagolyvár⁷⁶ lelőhelyekről.

Elképzelhető, hogy az oldala esetleg az utólagosan melegen ráapplikált üveggyűrűből formázott, ovális díszítés elhelyezésénél horpadhatott be véletlenül; de biztosan ez sem jelenthető ki. Az ilyen típusú edényeket a kutatás időrendileg a C3–D1 időszakra (310–410) keltezi.⁷⁷

Hasonló, ovális bemélyedés látható a csákvári 23. sírból előkerült üvegedényen.⁷⁸ Ennek fala ugyan vékonyabb, de formailag elképzelhető, hogy az óföldről példány is hasonló edényhez tartozott.

Egymáshoz méhsejt rácsszerűen kapcsolódó, plasztikus mintázattal díszített a csákvári 26. sírból,⁷⁹ Százhalombattáról,⁸⁰ Budakalászlóról,⁸¹ Pusztaszentpálról⁸² és az egyik Carnuntumból⁸³ előkerült üvegpohár. A hasonló típusok fala kissé vastagabb és esetenként a belső felületén is megfigyelhető a felület kialakítása miatti egyenetlenség. Az óföldről darab talán leginkább ezekkel a típusokkal hozható kapcsolatba. Ezek keltezése a 4. század végére – 5. század elejére esik, amely megfelel a D1 időszaknak.⁸⁴ Az említett edények mérete azonban jóval kisebb az Óföldről előkerült töredékből kiszerkeszthető mérettartományánál, ezért a darab ennek a típusnak sem feleltethető meg teljes bizonyossággal.

Ezek alapján a pontos formai besorolása csak erős kétségek mellett tehető meg. Annyi bizonyos, hogy az üveg anyaga és színe alapján egy késő római (pannoniai), egy Pontusz-vidéki vagy esetleg egy közel-keleti műhelyből származhatott. Amennyiben elfogadható, hogy a fentebb említett példányok valamelyikéhez hasonlított az óföldről edény, akkor időrendje a 4. század végére – 5. század elejére helyezhető. A sírból előkerült töredék keltezésének felső határa erősen bizonytalan, földbekerülésének időpontja feltételezhetően ez utánra tehető, azaz az 5. század első fele–közepe körüli vagy azt követő időpontra.

A KORA NÉPVÁNDORLÁS KORI TEMETKEZÉSEK KAPCSOLATA A SZARMATA TELEPÜLÉSSSEL ÉS TEMETKEZÉSEKKEL

A 2008–2009 során végzett feltáráson megfigyelt jelenségek és az előkerült leletanyag alapján figyelemre méltó a jelen munkában bemutatott kora népvándorlás kori sírok és a késő szarmata település és temetkezések kapcsolata.

⁷³ PÁNCZÉL–DOBOS 2007, 68–77.

⁷⁴ PÁNCZÉL–DOBOS 2007, 70–71, Pl. V. 37–40.

⁷⁵ BÓNA–SZABÓ 2002, 241, Taf. 58. 1, Taf. 111. 1.

⁷⁶ BÓNA 2002, 18, Taf. 1. 4, Taf. 63. 4.

⁷⁷ PÁNCZÉL–DOBOS 2007, 71.

⁷⁸ SALAMON–BARKÓCZI 1970, Abb. 17. 2.

⁷⁹ SALAMON–BARKÓCZI 1970, Abb. 17. 14; BARKÓCZI 1971, 72, Abb. 4.

⁸⁰ BARKÓCZI 1971, 72, Abb. 5; KOVÁCS 2004, 126–127, 3. kép.

⁸¹ BARKÓCZI 1971, 72, Abb. 6.

⁸² BARKÓCZI 1971, 72, Abb. 8.

⁸³ BARKÓCZI 1971, 72, Abb. 9.

⁸⁴ BARKÓCZI 1971, 72–73; KOVÁCS 2004, 126–127.

A népvándorlás kori sírok relatív időrendjéről az alábbiak állapíthatók meg. A lelőhelyen belül az 5. sírcsoportot alkotó három temetkezés 8-10 méter távolságra feküdt a lelőhelyen feltárt egyik szarmata temetőrészlet (4. csoport) néhány sírjától (2. kép 1). Annak rendjébe az eltérő tájolásuk miatt nem illeszkedtek, de elhelyezkedésük talán nem véletlenszerű. A szarmata és népvándorlás kori temetkezésekben található hasonló, hun korra keltezhető leleteken kívül egyéb adat nincs a sírok időrendi kapcsolatának vizsgálatához. Feltételezhető azonban, hogy a padmalyos sírokat megásó népesség láthatta a szarmata sírcsoportok felszíni nyomát (1., 3. csoport körárkos sírjai, 4. csoportot határoló árok), esetleg az azokat létesítő közösséget is ismerte.

A 191. sír szuperpozíciós helyzetben volt a 213. (313. SNR) számú szarmata épülettel (2. kép 2). A homogén betöltésű, szabálytalan alakú, földbemélyített épület nem a telep legkésőbbi fázisához tartozott, melyet bizonyít az, hogy arra a 361. gödröt (461. SNR) ráásták. A késő szarmata leleteket (kerámia, állatcsont) tartalmazó jelenségek pontosabb időrendi besorolása nem lehetséges; ennek ellenére valószínű, hogy a késői település korábbi fázisához tartozhattak ugyanúgy, mint a 4. sírcsoport legdélebbi sírjainak (55., 97., 99–101., 110., 114., 120. sírok) környékén elhelyezkedő telepjelenségek (pl.: 98. épületnyom) (2. kép 2). Ezt a következtetést mindösszesen az alapozza meg, hogy nem tartható valószínűnek a sírok használatban lévő településrészletek közelébe történő megásása. A késő szarmata település hosszabb használatát bizonyítja több kisebb-nagyobb, egymásra ázott objektum is az autópálya nyomvonalán belül feltárt lelőhelyrészen.

A temetkezések elhelyezkedése mellett további relatív időrendi kapcsolatokat jeleznek a szarmata sírokból és telepnyomokból, valamint a népvándorlás kori temetkezésekből származó leletek. Amint az a fentiekben látható volt, a két padmalyos sírból előkerült kétsoros csontfésűkhöz hasonló darab került elő az egyik gödör betöltéséből (7. kép 3), mely minden bizonnyal a településen készülhetett. A pontosabb adatokat nyújtó vizsgálatok nélkül nem állapítható meg, hogy a telepen és a padmalyos sírokban található csontfésűk készültek-e egy, a lelőhelyen tevékenykedő csontműves műhelyben, de nem zárhatjuk ki a lehetőséget.

A padmalyos sírok és a szarmata település, valamint a temetkezések között további időrendi kapcsolatot jelölnek az üvegleletek. A nyomvonalszakaszon feltárt három szarmata temetőrészletben több esetben került elő üvegedény (4. sírcsoport 144., 151. és 164. sírjában),⁸⁵ valamint egy további pohár töredéke származik az egyik településobjektumból.⁸⁶ Ezek csiszolt vagy folytatott díszű, 4. században előforduló darabok voltak, hozzávetőleg hasonlóan a pontos típusba nem sorolható, 191. sírből származó töredékhez.

További kapcsolatot jelenthet, hogy több alföldi lelőhelyen figyeltek meg a késő szarmata települések és temetők közelében 5. századi temetkezéseket. Hasonlót tapasztaltak a feltárók és a leletegyütteseket közlétezők Nyíregyháza-Rozsátszölő (M3 148/B),⁸⁷ Nagyálló-Kis-Ludas-tó dűlő,⁸⁸ Üllő 5. és 9.,⁸⁹ illetve Hajdúnánás-Fürj-halom-járás (M3 41/A)⁹⁰ lelőhelyeken. Tápé-Széntégláégető lelőhelyen ugyan szarmata temetkezések nem kerültek elő, de a sírok közelében feltárt településjelenségek jellegzetes késő szarmata leletekkel jellemezhetőek.⁹¹

Az óföldéaki példán keresztül is látható, hogy a késő szarmata lelőhelyek és az 5. századi temetkezések ilyen jellegű kapcsolata ilyen sok esetben nem lehet véletlenszerű egybeesés. Az említett lelőhelyeknél az 5. századi temetkezésekhez tartozó települések ismeretlenek, nyomuk minden bizonnyal a korábban induló (4. század második fele?) késő szarmata településeken keresendő.

⁸⁵ GULYÁS 2014, 59–60, 9. tábla 6; 11. tábla 6; 12. tábla 2; 17. tábla 6; 28. tábla 9.

⁸⁶ Gulyás Gyöngyi szíves szóbeli közlése.

⁸⁷ PINTYE 2014, 131–132.

⁸⁸ PINTYE 2018.

⁸⁹ RÉGKUT 2006, 42–43.

⁹⁰ RÁCZ 2014, 1–2.

⁹¹ VÖRÖS 1992, 28.

A 2. SÍRCSOPORT ÉNY–DK TÁJOLÁSÚ SÍRjai

A szarmata település és temetőrészek kapcsolatainak vonatkozásában érdemes végigtekinteni a lelőhely többi részén tapasztaltakat. A több mint 800 méter hosszú nyomvonalszakasz keleti oldalán (M43 10. lelőhely; 1. kép; 2. kép 1) található egy három sírból álló (15. [17. SNR], 26. [35. SNR] és a 27. [36. SNR] objektumok) temetőcsoport (2. sírcsoport; 2. kép 1). Ezek a sírok a jelen tanulmányban bemutatott 189–191. síroktól (5. sírcsoport) 362 méterre helyezkedtek el, keleti irányba. A publikáló a sírcsoporttal kapcsolatosan felhívta a figyelmet, hogy ezek a szarmata temetőrészeketől (1., 3. sírcsoport) elkülönülnek.⁹² Különböznek temetkezési szokásaikban és részben a leletanyagban is. Mindhárom sír ÉNy–DK tájolású volt, olyan mértékben, hogy a 27. sír a Ny–K irányhoz állt közelebb. A sírgödrök nyújtott formája kis mértékben eltért az 1. és 3. sírcsoportokban megfigyelhető szarmata sírokétól. Különbésként jelentkezett, hogy a koporsóknál nem használtak vaskapcsokat olyan módon, mint az 1. és 3. temetőcsoportokban. Itt azonban megemlítenő, hogy a nyomvonal nyugati részén (M43 9. lelőhely) feltárt 4. sírcsoportban szinte kizárólag fém alkatrész nélküli rönk- és deszkakoporsók nyomai kerültek elő.

A három temetkezés, a nemi összetétel alapján szintén különálló csoportot képez, ugyanis mindhárom sírban férfiak nyugodtak,⁹³ hasonlóan a padmalyos sírokat tartalmazó 5. sírcsoporthoz, ahol csak nőket temettek el.

A 2. sírcsoport és a szarmata temetkezések között további különbségek tapasztalhatóak az előkerült leletanyag alapján. Míg a szarmata sírok szinte mindegyike tartalmazott fibulát, addig ezekben a temetkezésekben, a rabolatlanság ellenére sem fordult elő egyetlen példány sem. Mindösszesen a 15. sírban volt a mellkason egy bronzlemez (veret?) és egy csat. Ez a negatív adat utalhat az itt nyugvók eltérő viseletére.

A viselet és csatok kapcsán fontos megemlíteni, hogy azok a 15. és 26. sírokból, az alsó lábszárak környékéről kerültek elő. A 15. sír csatja a bal lábszár külső oldalán volt, a 26. sír esetében a bal és jobb boka/lábfej környékén helyezkedett el egy-egy darab. Ezek formailag ugyan eltérőek voltak, de tipológiai jegyeik alapján lehetséges az 5. század első felére történő keltezésük.⁹⁴ Elhelyezkedésük alapján a 26. sír esetében biztosan, míg a 15. temetkezés kapcsán részben feltételezhető a csatos lábbeli viselésének lehetősége. A 26. sír csatjai ugyan nem egyformák és nem a legékesebb kivitelű darabok körébe sorolhatók, de minden bizonnyal lábbelihez tartozhattak. Az óföldséaki lelőhelyen nem ez az egyetlen fémszereléses lábbelire utaló emlék, ugyanis a 3. sírcsoport 175. sírjából szintén kerültek elő a boka környékéről fémleletek.⁹⁵ Itt azonban csatok nem voltak, csupán egy-egy veret.

A 2. temetőcsoport elkülönülése mellett több olyan elem is fellelhető, amely kapcsolatokat jelez a nyomvonalban feltárt szarmata teleppel és temetkezésekkel. Ezek közül – a fentebb említett fémszereléses lábbelin kívül – a 27. sírből előkerült kiöntőcsöves korsó emelhető ki.⁹⁶ Formailag ugyan kissé eltérő, de hasonló kiöntőcsővel ellátott darab került elő az 1. sírcsoportban található 88. (141. SNR) temetkezésből,⁹⁷ valamint a lelőhely nyugati szakaszán található 455. számú, településhez tartozó gödörből is.⁹⁸

⁹² GULYÁS 2014, 63–64.

⁹³ GULYÁS 2014, 63.

⁹⁴ Megjegyzendő, hogy a jobb lábfej melletti csatnak (GULYÁS 2014, IV tábla 2) jó analógiája származik a Palkonya-Höerőmű, Lakótelepen feltárt – Óföldséák-Ürmös 5. sírcsoportjával rokonítható – padmalyos temetkezésből (CSALLÁNY 1958, 85, I. tábla 9). A palkonyai sírban három csat szerepelt, előkerülésüknek helyéről nem tesz említést a publikáció, de nem zárható ki, hogy esetleg a két hozzátétőlegesen azonos típus egy lábbelin szerepelhetett. Szintén lábbeli csatok voltak a Keszthely-Téglagyár lelőhelyen előkerült padmalyos sírban (SÁGI 1955, 185).

⁹⁵ GULYÁS 2014, 53, 30. tábla 2–3.

⁹⁶ GULYÁS 2014, 5. tábla 2.

⁹⁷ GULYÁS 2014, 6. tábla 5.

⁹⁸ Az óföldséaki 2. sírcsoport a temetkezési szokások, valamint a leletanyag alapján kapcsolatba hozható többek között a Hódmezővásárhely-Gorzsáról (VADAY 1994, 107–108), Csongrád-Kenderföldsékről (PÁRDUZ 1959, Tab. 7, Fig. 1,

A 2. sírcsoport jellegzetességei (elkülönülése és ennek ellenére kimutatható kapcsolatai a szarmata temetkezésekkel és temetőkkel) erős hasonlatosságot mutatnak az 5. sírcsoporttal. Mindkét esetben feltételezhetően kis sírszámú, hasonló szerkezetben elhelyezkedő temetkezési csoportról van szó: a feltételezett, korábbi telepobjektumok közvetlen szomszédságában és bizonyos tekintetben a szarmata temetkezések közelében helyezkedtek el. Temetkezési szokásaikban ritka, de részben az alföldi szarmata temetőkben sem szokatlan rítuselemeket vonultatnak fel (kivétel a padmaly!). Mindkét csoport esetében szembevetendő a nemek elkülönülése, mivel a 2. csoportban csak férfiak, míg az 5. csoportban kizárólag női sírok fordultak elő.

Mindezek mellett itt érdemes visszautalni a fentebbiekben bemutatott, a lelőhely középső részén feltárt 422. számú, Ny–K irányú temetkezésre. Mint az látható volt, a szuperpozíciós helyzetén és egy ismeretlen funkciójú bronztárgyon kívül más adat nem utalt az időrendi besorolására. A 2. és 5. sírcsoport esetében tapasztaltak alapján (temetőszerkezetek, sír tájolása, szegényes mellékletadás) valószínűnek tűnik, hogy ez is egy 5. századi temetkezés lehetett, mely alapján ez a lelőhelyrészleten feltárt 6. sírcsoportnak tekinthető.

Összességében megállapítható, hogy a 2. sírcsoport halottai temetkezési szokásaikban, valamint feltételezhetően a viseletükben is elkülönültek a helyi szarmata lakosságtól. Azonban mindezek ellenére – hasonló módon, mint az 5. sírcsoport halottai – több jegyben kötődnek a lelőhelyen feltárt szarmata településhez és temetkezésekhez egyaránt. Ezekkel a sajátosságaikkal erőteljesen hasonlítanak az 5. és 6. sírcsoport lelőhelyen belül elfoglalt státuszához.

A TEMETKEZÉSEK IDŐRENDJE ÉS ETNIKAI MEGHATÁROZÁSA

A tanulmányban bemutatásra került temetkezések időrendi helyzetével kapcsolatosan összefoglalóan az alábbiak állapíthatók meg. A temetkezési szokásokat és a tájolást tekintve kötődnek az Alföldön korábban élt szarmata szokásokhoz. A padmaly használata az Alföldön ugyan ismeretlen, de a szomszédos dunántúli régióban megfigyelhető a 4. században, bár általánosnak itt sem tekinthető (9. kép). Ezen dunántúli temetőkben, valamennyi esetben újonnan betelepült barbár lakosság emlékeit vélte azonosítani a korábbi kutatás. Az óföldréai 189–191. sírok temetkezési szokásainak legközelebbi analógiái a Palkonya-Hőerőmű Lakótelep, Keszthely-Téglagyár, valamint Dabronc-Ötvöspusztá lelőhelyeken tűnnek fel a Kárpát-medencében. A viszonylag tág földrajzi régióban megfigyelhető szokás egy olyan időszakra enged következtetni, amikor a korábbi évszázadokban a dunántúli és az alföldi területek közötti kulturális különbségek szilárd rendszere kissé megváltozik és egy, az egész Kárpát-medencére jellemző sokszínű, újszerű elemekkel (pl. mesterséges koponyatorzítás, viselet stb.) jellemezhető kulturális kép alakul ki.

Ennek abszolút kronológiai meghatározásához az óföldréai lelőhely viszonylag gyenge adatokat szolgáltat. A fentebbiekben láthatóak alapján az előkerült leletek viszonylag tág határok közé keltezhetőek, a 4. század vége és az 5. század közepe közötti időszakra. Az időrendi besorolás alsó határát, igaz pontatlanul, de a szarmata településsel betöltött viszonyuk adja meg. Az időrend felső határa kissé bizonytalanul, de az üvegtöredék és a csontfésűk alapján az 5. század első harmadára–közepére tehető. A fésűleletek, a koponyatorzítás és a padmalyos sírok előfordulása ugyan mutatnak kapcsolatot az Alföldön élő gepida népességgel, de egyéb adat nem feltétlenül engedi meg a sírok 5. század harmadik harmadára, az Attila halála utáni időszakra történő keltezését.

A temetkezések etnikai besorolása a korszakban nehéz, sokszor megoldhatatlan feladatot jelent. Végigtekintve az óföldréai temetkezések rítuselemein és leletanyagán, összességében a következők állapíthatóak meg: A temetkezés tájolása és a padmalyos sírok ásása a kelet-európai késő szarmata népesség körében gya-

Tab. 9, Fig. 7) vagy Tiszalök-Rázomról (VADAY 1994, 107–108) korábban megismert, vagy éppen a nemrégiben feltárt Apátfalva-Nagyút-dűlő (M43 43. lh.) lelőhellyel (KUIJÁNI 2014, 101–129). Ezen sírok mindegyikében volt olyan lelet (kiöntőcsöves korsó, csontfésű), vagy temetkezési szokás (tájolás), amely az óföldréai sírcsoportok valamelyikében megjelent.

kori. Ugyanez mondható el a koponyatorzításról is, azonban ez utóbbi nagyobb számban a Kárpát-medencei germán emlékanyagra jellemző. A szokás hun kor előtti előzményei már a szarmatáknál is megfigyelhetők.⁹⁹ A leletanyagban található bizonyos elemek, mint pl. a csontfésű, szintén a germán temetkezések jellegzetes lelete. A bemutatott példákon keresztül azonban látható, hogy a szarmata településeken, és ritkábban a temetkezésekben is megfigyelhető tárgytypus. Ebből kifolyólag etnikumjelző szerepével nem lehet számolni. Mindezek mellett az antropológiai leletek vizsgálata során a 190. és 191., valamint a 422. sír esetében bizonytalanul megfigyelt „lapát” alakú metszőfogak szintén a keleti, ázsiai eredetű populációra utalnak.

A lelőhely 2. sírcsoportjába eltemetett férfiak viseletében megtalálható a csatos lábbeli, mellékletként az egyik elhunyt mellé egy kiöntőcsöves korsót helyeztek. Ezek összességében megfelelőek lehetnének ahhoz, hogy iráni eredetű népességnek véljük őket. A feltételezést szintén alátámasztják az antropológiai leletek vizsgálati eredményei, ugyanis ezeknél is megfigyelhető az 5. sírcsoport két sírjában is előforduló „lapát” alakú metszőfog. A 2. sírcsoportnál viszont a tájolás eltérő. A Ny–K irányítás ugyan a későbbi gepida temetők általános vonásává válik, de a szarmata temetkezéseknél ritkán előforduló tájolási forma.

A temetkezési szokásaiban rokon vonásokat mutató keszthelyi és ötvöspusztai sír kapcsán Sági Károly véleménye, hogy a padmalyos temetkezésekben egy újonnan beköltöző szarmata népesség emlékeit lehet felfedezni.¹⁰⁰ Vélekedése az Óföldrakon tapasztaltakat összegezve alátámasztottnak látható.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az Óföldrak-Ürmösön feltárt kis sírszámú, minden bizonnyal az 5. századra keltezhető temetkezések alacsonyabb társadalmi rangon álló hun kori, vélhetőleg iráni eredetű népességhez tartozó csoportjai (2., 5., 6. sírcsoportok) egymáshoz közeli időpontban éltek és temetkeztek a területen. Az életét és virágzását a korábbi időpontban megkezdő szarmata településsel és a temetőben feltárt lakosaikkal minden bizonnyal kapcsolatban álltak.

Ennek alapján feltételezhető, hogy a Marosszögben a szarmata jelenlét minden bizonnyal az 5. század közepéig biztosan keltezhető. Ezután, a virágzó gazdasági konjunktúrát működtető népesség települései és temetői viszonylag hirtelen eltűntek, mely az itt élt lakosság életében bekövetkezett erőteljes változásokra enged következtetni.

AZ ANTROPOLOGIAI ANYAG ÉRTÉKELÉSE

Az 5. sírcsoportból előkerült három csontváz embertani feldolgozása a klasszikus antropológiai módszerekkel történt. Az elhalálózási életkor, illetve életkorcsoportok és a nemek meghatározása Acsádi György és Nemeskéri János,¹⁰¹ a metrikus, morfológiai jelek felvétele, feldolgozása R. Martin és K. Saller, illetve V. P. Alekszejev és G. F. Debec,¹⁰² a termet becslése T. Sjøvold,¹⁰³ az anatómiai variációk M. Finnegan és Marcsik Antónia, valamint és T. Sjøvold,¹⁰⁴ a taxonómiai meghatározás Lipták Pál,¹⁰⁵ a patológiás jelek felvétele pedig D. J. Ortner¹⁰⁶ munkája alapján történt.¹⁰⁷

⁹⁹ MARCSIK 2011, 426.

¹⁰⁰ SÁGI 1985, 85.

¹⁰¹ ACSÁDI–NEMESKÉRI 1970.

¹⁰² MARTIN–SALLER 1957; ALEKSZEJEV–DEBEC 1964.

¹⁰³ SJØVOLD 1990.

¹⁰⁴ FINNEGAN–MARCSIK 1979; SJØVOLD 1984.

¹⁰⁵ LIPTÁK 1965.

¹⁰⁶ ORTNER 2003.

¹⁰⁷ Mindhárom esetben azonban a csontváz általános jellegeit is figyelembe vettük.

ÁLTALÁNOS JELLEMZÉS

A három csontváz kvalitatív és kvantitatív megtartása – feltehetően tafonómiai okokból következően – hiányos és töredékes, közepesen rosszabbra minősíthető. Ez az alacsony reprezentációs érték a restaurálást, ezáltal a metrikus–morfológiai adatok felvételét jelentősen csökkentette, és a két felnőtt csontváz esetében a kisebb intervallumú elhalálozási életkorok megállapítását sem tette lehetővé.

A két felnőtt csontváz a *maturus* életkorcsoportba sorolható (189. sír: *maturus* II., 190. sír: *maturus* I.) és mindkettő nő. A gyermek (191. sír) *infans* I–II. korcsoportú (fogak előtörése szerint 6–7 éves).

A három közül metrikusan csak a 190. sír koponyájáról lehet némi adattal szolgálni (ld. 1. táblázat). Agykoponyájának hosszúsága – az abszolút metrikus adatok szerint – közepes, szélessége kicsi, magassága igen kicsi, a homlok keskeny, az állkapocs testének és ágának magassága közepes, az indexek szerint az agykoponya hosszú (*dolichokran*), a homlok széles (*eurymetop*).

Morfológiai jellegek közül említésre méltó a 189. sír *maxillájának* előreállása, a 191. és 190. sír metszőfogainak „lapát” formája, míg a további jellegek és anatómiai variációk jelentéktelenek.

Taxonómiaiilag mindkét felnőtt koponya az europid jellegkomplexumhoz tartozik.¹⁰⁸ A 190. sírnál feltételezhető a mediterrán típus *gracilis* változata a csontok nagyfokú gracilitása miatt.

Patológiás elváltozások közül jelentősebb a 189. sír homlokcsontjának belső felszínén kisebb-nagyobb csontdudorok formájában megjelenő, az ún. *hyperostosis frontalis interna* kezdetleges típusa. Ez az elváltozás általában a nőknél, a késői *maturus* életkorban (vagy a *senium* korcsoportban) szokott előfordulni, az anyagcserezavarok egyik formája.¹⁰⁹ Feltehetően az egyén anyagcsere megbetegedésével és/vagy idősebb életkorával magyarázható a koponya mindkét oldalán, a *tuber parietale* területén fellépő kör alakú bemélyedés.

Fogstatuszuk szempontjából figyelemre méltó a 189. temetkezésben nyugvó egyén életében elvesztett fogai, továbbá, hogy több fog koronájának erőteljes kopása miatt csak gyökérmaradvány látható.

A 190. sírből előkerült felnőtténél és a 191. sír gyermekénél a felső metszőfogak belső felszíne „kivájt”, „lapát”-forma. Ez a típus (*shovel-shaped incisor*) a genetikai polimorfizmushoz tartozik, általános Ázsiában és az őslakos amerikai populációban, azonban ritka vagy hiányzik az afrikai és az európai populációban.¹¹⁰ K. Hanihara is rámutatott arra, hogy a „lapát” alakú metszőfogak megjelenése az ázsiai populációhoz (*mongolid dental komplex*) kötött,¹¹¹ így tanulmányozásuk a keleti eredetű történeti népe sségen belül rendkívül fontos. E tényből következik, hogy a népvándorlás korában leginkább az avar kori népe sség körében,¹¹² de a szarmata időszakban is előfordul.¹¹³ Így anyagunkban a „lapát”-forma metszőfogak megjelenése nem meglepő.

Feltűnő a 189. sír koponyájának mesterséges deformitása (8. kép). A szorító kötés a homlokot, a koponyatetőn az ún. *bregma* mögötti területet, a halánték (*pterion*) tájékot, valamint a nyakszirti régiót érintette. A homlok meglehetősen lapult, „benyomott”, és egy lefelé futó benyomódás a halántéktájon (*pterion*) is megfigyelhető, a *bregma* előtti terület kiemelkedik (*tuberculum prebregmaticum*), a nyakszirt szinte egyenes lefutású. A magyarországi történeti embertani anyagban az Alföldön a mesterségesen torzított koponyák legnagyobb gyakorisággal a gepida időszakban (5–6. század) fordulnak elő,¹¹⁴ azonban kis esetszám-

¹⁰⁸ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy mindkét felnőtt esetében az arckoponya rendkívül hiányos, ami viszont nélkülözhetetlen a részletesebb taxonómiai meghatározáshoz.

¹⁰⁹ HAJDU ET AL. 2009.

¹¹⁰ KIMURA ET AL. 2009.

¹¹¹ HANIHARA 1968.

¹¹² MARCSIK–MOLNÁR 2014.

¹¹³ MARCSIK–KIJÁNI 2015.

¹¹⁴ BARTUCZ 1936; BARTUCZ 1966; BERECKI–MARCSIK 2006; LIPTÁK–MARCSIK 1977.

ban ismerünk példákat a szarmata időszakból is.¹¹⁵ A 189. sír női koponyájának mesterséges deformitása jóval erősebb (kifejezettebb), mint amit a magyarországi szarmata irodalomból ismerünk, feltehetőleg a szokás távolabbi földrajzi területekre vezethető vissza.

1. táblázat. A 190. sírból származó koponya metrikus értékei
Tabelle 1. Die metrischen Angaben des Schädels des Grabes 190

1	8	9	20	69	70	8:1	9:8
175	130	90	100	31	56	74.28	69.23

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A tanulmányban szereplő illusztrációk elkészítésében Koncz Margit és Szakos Éva működtek közre. Segítségükért ez úton is fogadják köszönetünket. Köszönettel tartozunk Balogh Csillának, aki az általa feltárt 422. sírt és dokumentációját átengedte feldolgozásra. A tanulmány elkészítéséhez adott szakmai tanácsokért és értékes észrevételekért fogadja köszönetünket Kulcsár Valéria, B. Tóth Ágnes, Vörös Gabriella, Pánczél Szilámér, Lőrinczy Gábor valamint Pintye Gábor.

IRODALOM

- ACSÁDI–NEMESKÉRI 1970: Acsádi, Gy. – Nemeskéri, J.: *History of Human Life Span and Mortality*. Budapest 1970.
- ALEKSZEJEV–DEBEC 1964: Алексеев, В. П. – Дебеч, Г. Ф.: *Краинометрия. Методика антропологических исследований*. Москва 1964.
- BALOGH ET AL. 2009: Balogh Cs. – Gulyás Gy. – Sóskuti K.: Bronzkori, vaskori és késő szarmata települések Óföldséák-Ürmösön. In: *Nyomvonalba zárva. Régészeti feltárások az M43-as autótú és a Makót elkerülő út nyomvonalán*. Szerk.: Balogh Cs. Szeged 2009, 20–21.
- BARKÓCZI 1971: Barkóczi, L.: Plastisch verzierte Spätrömische Glasfunde aus Pannonien. *Folia Archaeologia* 22 (1971) 71–83.
- BARTUCZ 1936: Bartucz L.: A kiszombori temető gepida koponyái. *Dolgozatok* 12 (1936) 178–203.
- BARTUCZ 1966: Bartucz L.: *A praehistorikus trepanáció és orvostörténeti vonatkozású sírleletek*. Paleopathologia 3. Budapest 1966.
- BÁRÁNY–HAJNAL 2010: Bárány A. – Hajnal Zs.: Agancsfeldolgozó műhely és csontfésűk Tisza-gyenda-Lakhatom koraközépkori lelőhelyről (An Antler Object Workshop and Bone Combs from Tisza-gyenda – Lakhatom Early – Medieval Site). In: *Csont és bőr. Az állati eredetű nyersanyagok feldolgozásának története, régészete és néprajza (Bone and Leather. History, Archaeology and Ethnography of Crafts Utilizing Raw Materials from Animals)*. Szerk.: Gömöri J. – Kőrösi A. Budapest 2010, 85–92.
- BERECZKI–MARCSIK 2006: Bereczki, Zs. – Marcsik, A.: Artificial cranial deformation in Hungary. *ŐPUS. Interdisciplinary Investigation in Archaeology* 5 (2006) 96–114.
- BEZUGLOV 1995: Bezuglov, Sz. I.: Késő római kori katakombás temetkezések az Alsó-Don-vidék sztyeppéin (Catacomb graves in the steppes of the Lower Don in the Late Roman age). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 1 (1995) 325–343.

¹¹⁵ HAJDU–BERNERT 2007; MARCSIK 2011; PAJA 2003.

- BIERBRAUER 1999: Bierbrauer, V.: Die ethnische Interpretation der Sîntana de Mures–Cernjachov-Kultur. In: *Die Sîntana de Mures-Cernjachov-Kultur*. Hrsg.: Gomolka-Fuchs, G. Bonn 1999, 211–238.
- T. BÍRÓ 2000: T. Bíró, M.: Qualitative Analyse der Wechselwirkung der provincialen und barbarischen Beinwerkstätte aufgrund der spätantiken Kämme. In: *Gentes, Reges und Rom. Auseinandersetzung – Anerkennung – Anpassung Festschrift für Jaroslav Tejral zum 65. Geburtstag*. Spisy Archaeologického Ústavu av ČR Brno 16. Hrsg.: Bouzek, J – Friesinger, H. – Pieta, K. – Komoróczy, B. Brno 2000, 167–182.
- T. BÍRÓ 2000a: T. Bíró M.: *Pannoniai csontművészet*. MOYΣEION 3. Budapest 2000.
- BÓNA 1979: Bóna, I.: Gepiden in Siebenbürgen – Gepiden an der Theiss. *Acta Archaeologica Hungarica* 31 (1979) 9–50.
- BÓNA 2002: Bóna, I.: Barabás-Bagolyvár (Kom. Szabolcs-Szatmár-Bereg). In: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1. Reds.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2002, 17–21.
- BÓNA 2002a: Bóna, I.: Szolnok-Szanda (Kom. Jász-Nagykun-Szolnok). In: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1. Reds.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2002, 197–237.
- BÓNA–SZABÓ 2002: Bóna, I. – Szabó, J. J.: Tarnaméra-Urak dűlője (Kom. Heves). In: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1. Reds.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2002, 240–242.
- CSALLÁNY 1958: Csallány D.: Hamvasztásos és csontváz hun temetkezések a Felső-Tisza vidékén (Die hunnenzeitlichen Brand- und Skelettgräber in den Gebieten am oberen Lauf der Theiss). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 2 (1958) 83–100.
- CSALLÁNY 1961: Csallány, D.: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken*. Archaeologia Hungariae 38. Budapest 1961.
- CSEH 2005: Cseh, J.: Szolnok-Zagyva-part, Alcsi (Kom. Jász-Nagykun-Szolnok). In: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet II*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Reds.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2005, 18–33.
- FINNEGAN–MARCSIK 1979: Finnegan, M. – Marcsik, A.: A non-metric examination of relationship between osteological remains from Hungary representing populations of Avar period. *Acta Biologica Szeged* 25 (1979) 97–118.
- GALLINA–STRAUB 2014: Gallina Zs. – Straub P.: Fonyód-Vasúti-dűlő 2 (Mérnöki-telep) kora népvándorlás kori sírjai (The Early Migration period graves from Fonyód-Vasúti-dűlő 2 [Mérnöki-telep]). In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára (Avarum Solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday)*. Opitz Archaeologica 6 – MTA BTK MÓT Kiadványok 2. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 213–233.
- GULYÁS 2008: Gulyás Gy.: Óföldreák-Ürmös II. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2008 (Archaeological Investigations in Hungary 2008)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2009, 247–248.
- GULYÁS 2009: Gulyás Gy.: Szarmata temetők Óföldreák-Ürmös II. lelőhelyen. In: *Nyomvonalba zárva. Régészeti feltárások az M43-as autótűt és a Makót elkerűlű út nyomvonalán*. Szerk.: Balogh Cs. Szeged 2009, 24–25.
- GULYÁS 2014: Gulyás Gy.: Késű szarmata temetőrésztetek Óföldreák-Ürmös II. lelőhelyen (M43-as autópálya 10. lelőhely) (Late Sarmatian cemetery parts at the site Óföldreák-Ürmös II. [Motorway M43, Site 10]). *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 56 (2014) 15–107.
- HAJDU ET AL. 2009: Hajdu, T. – Fóthi, E. – Bernert, Zs. – Molnár, E. – Lovász, G. – Kűvári, I. – Köhler, K. – Marcsik, A.: Appearance of hyperostosis frontalis interna in some osteoarcheological series from Hungary. *Homo – Journal of Comparative Human Biology* 60:3 (2009) 185–205.
- HAJDU–BERNERT 2007: Hajdu T. – Bernert Zs.: Embertani adatok a Tisza vidék szarmata és gepida korá-

- hoz (Anthropological data to Sarmatian and Gepid Age of the Tisza Region). *Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 16 (2007) 327–344.
- HANIHARA 1968: Hanihara, K.: Mongolid dental komplex in the permanent dentition. In: *Proceedings VIIIth International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences* 1. Tokyo 1968, 298–300.
- HOPPÁL ET AL. 2015: Hoppál, K. – Kovács, P. – Masek, Zs. – Horváth, E. – Bendő, Zs. – Váczi, T.: Warriors of the Wild. A Germanic Cemetery in Tiszapüspöki. Poszter. In: *Kollaps – Neuordnung – Kontinuitäten. Das Theißgebiet nach dem Untergang des Hunnenreich*. Internationale Tagung am December 2015. Budapest 2015.
- ISTVÁNOVITS 1991: Istvánovits E.: Adatok a Felső-Tisza-vidék 4–5. századi történetéhez a tiszadobi temető alapján (Beiträge zur Geschichte des oberen Theißgebiets in dem 4–5. Jahrhundert). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984–1985:2 (1991) 29–54.
- ISTVÁNOVITS 1994: Istvánovits E.: Adatok az Észak-Alföld 4. század végi – 5. század eleji lakosságának etnikai meghatározásához (Angaben zur Ethnischen bestimmung der bevölkerung in der nördlichen Tiefebene am ende des 4. und anfang des 5. Jahrhunderts). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve - Studia Archaeologica* 4 (1998) 309–324.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2002: Istvánovits E. – Kulcsár V.: Csát a szarmata viseletben és temetkezési rítusban (Buckles in the Sarmatian costume and burial rite). *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 44 (2002) 95–111.
- KIMURA ET AL. 2009: Kimura, R. – Yamaguchi, T. – Takeda, M. – Kondo, O. – Toma, T. – Haneji, K. – Hanihara, T. – Matsukusa, H. – Kawamura, S.: A common variation in EDAR is a Genetic Determinant of Shovel-Shaped Incisors. *American Journal of Human Genetics* 85:4 (2009) 528–535.
- KOVÁCS 2004: Kovács P.: Hun kori sír Százhalombattán (Grave from the Hun Period at Százhalombatta). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2004, 123–150.
- KOVRIG 1959: Kovrig, I.: Nouvelles trouvailles du V.e siècle découvertes en Hongrie. *Acta Archaeologica Hungarica* 10 (1959) 209–226.
- KUJÁNI 2014: Kujáni Y.: Adatok a Maros–Körös-közének 4–5. századi temetkezéseihez az apátfalvi temető alapján (Contributions to the 4–5th Century Funeral Rites in the Area between the River Körös and Maros Based on Excavations in the Cemetery of Apátfalva). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Új Folyam* 1 (2014) 101–129.
- KULCSÁR 1998: Kulcsár V.: *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai (The burial rite of the Sarmatians of the Carpathian basin)*. Múzeumi Füzetek 49. Aszód 1998.
- LIPTÁK 1965: Lipták, P.: On the taxonomic method in paleoanthropology (historical anthropology). *Acta Biologica Szeged* 11 (1965) 169–183.
- LIPTÁK–MARCSIK 1977: Lipták P. – Marcsik A.: Kora népvándorlás kori embertani leletek Kelet-Magyarországon (Anthropologische Funde in Ostungarn aus der Frühvölkerwanderungszeit. Neuere Angaben zur Frage der Künstlichen Schädeldeformation). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1976 (1977) 35–46.
- LŐRICZY–STRAUB 2006: Lőrinczy G. – Straub P.: Az avar kori padmalyos temetkezésekről. Szempontok a Kárpát-medencei padmalyos temetkezések értékeléséhez (Über die awarenzeitlichen Nischengräber. Angaben zur Bewertung der Nischengräber des Karpatenbeckens). *Arrabona* 44:1 (2006) 277–314.
- MRT 8: Jankovich B. D. – Makkay J. – Szőke B. M.: *Magyarország Régészeti Topográfiája* 8. Békés megye régészeti topográfiája 2. A szarvasi járás IV/2. Budapest 1989.
- MAGOMEDOV 2001: Магомедов, Б.: Чернявская культура. Проблема этноса. Monumenta Studia Gothica 1. Red.: Kokowski, A. Lublin 2001.
- MARCSIK 2011: Marcsik A.: Szarmaták az Alföldön. Újabb adatok a szarmata időszak embertani arcúlatához (Madaras-Halmok). In: Köhegyi M. – Vörös G.: *Madaras–Halmok. Kr. u. 2–5. századi szarmata temető*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti tanszékéről 1. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged 2011, 419–444.

- MARCSIK–KUJÁNI 2015: Marcsik A. – Kujáni Y.: Apátfalva–Nagyút dűlő lelőhely (M43 43. lh.) szarmata időszak humán csontvázleteleinek elemzése (Analysis of Sarmatian period human's skeletal remains at Apátfalva–Nagyút dűlő [M43 site 43]). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Új folyam 2* (2015) 139–155.
- MARCSIK–MOLNÁR 2014: Marcsik A. – Molnár E.: Szatymaz-Makraszéki iskola avar kori temető humán csontanyaga (The human skeletal remains of the Avar period series from Szatymaz-Makraszéki iskola). In.: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára (Avarum Solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday)*. Opitz Archaeologica 6 – MTA BTK MÖT Kiadványok 2. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 384–397.
- MARTIN–SALLER 1957: Martin, R. – Saller, K.: *Lehrbuch der Anthropologie 1*. Stuttgart 1957, 661.
- MIHÁCSI-PÁLFI 2013: Mihácsi-Pálfi A.: *Torzított koponyás temetkezések az Alföldön (A 4–5. század fordulójától a 8–9. század fordulójáig)*. Szakdolgozat. Szeged 2013.
- NAGY 1993: Nagy M.: Gepida temetkezés és vallási élet. In: *Hunok – Gepidák – Langobárdok. Történeti régészeti tézisek és címszavak*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szerk.: Zimonyi I. Szeged 1993, 60–61.
- NAGY 2005: Nagy M.: Kora népvándorlás kori gyermek sír amulettekkel Mártélyről (Csongrád megye) (5th century child grave with amulets and iron bell from Mártély [Csongrád County]). *Zalai Múzeum* 14 (2005) 97–127.
- ORTNER 2003: Ortner, D.: *Identification of pathological conditions in human skeletal remains, 2nd edition*. Amsterdam–Tokyo 2003, 645.
- ÓDOR 2001: Ódor J. G.: V. századi temető és település Mözs határában. In: *Tolna megye évszázadai a régészet tükrében*. Szerk.: Gaál A. Szekszárd 2001, 33–34.
- PAJA 2003: Paja L.: Röszei (48/60., 48/75.) és kiskundorozsmai (26/60., 26/72.) szarmata kori embertani maradványok rövid ismertetése (Anthropological study of four Sarmatian osteological series (Rösze [sites 48/60 and 48/75], Kiskundorozsma [sites 26/60 and 26/72])). In: *Úton-útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán*. Szerk.: Szalontai Cs. Szeged 2003, 165–168.
- PÁNCZÉL–DOBOS 2007: Pánczél, Sz. – Dobos, A.: Facet Cut Glass Vessels of the Late 3rd to 5th Century AD. Analysis of Finds from North Danubian Romania. In: *Funerary Offerings and Votive Deposits in Europe's 1st Milenium AD. Cultural Artefacts and Local Identities*. Ed.: C. Cosma Cluj Napoca 2007, 67–97.
- PAPP–SALAMON 1980: Papp, L. – Salamon, Á.: Gräber aus dem 5. Jh. in Letkés. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 8–9 (1978–1979) 1980, 85–92.
- PÁRDU CZ 1959: Párducz, M.: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 11 (1959) 309–398.
- PINTYE 2009: Pintye G.: A kárpát-medencei szarmata települések csontfésűi (Die Beikämme der Sarmatensiedlungen im Karpatenbecken). *Archaeologiai Értesítő* 134 (2009) 165–195.
- PINTYE 2014: Magányos hun kori temetkezések Nyíregyháza határában (Hun Age single graves at the track of Motorway M3). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 56 (2014) 109–140.
- PINTYE 2018: Pintye G.: Szándékos vagy véletlen? Újabb „magányos” kora népvándorlás kori sírok Nyíregyháza környékén (Absichtlich, oder zufällig? Neu entdeckte frühvölkerwanderungszeitliche Einzelgräber an der Grenze von Nagyálló [Kom. Szabolcs-Szatmár-Bereg, Ungarn]). In: *Relationes rerum – Régészeti Tanulmányok Nagy Margit tiszteletére (Relationes rerum – Archäologische Studien zu Ehren von Margit Nagy)*. Főszerk.: Korom A., szerk.: Balogh Cs. – Major B. – Türk A. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 10. Budapest 2018, 291–305.
- RÁCZ 2014: Rác Zs.: http://real.mtak.hu/17113/1/R%C3%A1cz_Hajd%C3%BAn%C3%A1n%C3%A1s_5.%20Jh.pdf (2016.01.25).
- RÉGKUT 2006: *Régészeti kutatások másfélmillió négyzetméteren. Autópálya és gyorsforgalmi utak épí-*

- tését megelőző régészeti feltárások Pest megyében 2001–2006. Pest Megyei Múzeumi Füzetek Új Sorozat 7. Szerk.: Tari E. Szentendre 2006.
- SÁGI 1955: Sági K.: Hunkori sír Keszthelyen (Могила гуннской эпохи из г. Кестхей). *Archaeologiai Értesítő* 82 (1955) 185–189.
- SÁGI 1981: Sági, K.: *Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó*. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1981.
- SÁGI 1985: Sági K.: Az ötvöspusztai V. századi sír (Das Grab von Ötvöpuszta aus dem 5. Jahrhundert). *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 17 (1984) 1985, 81–91.
- SALAMON–BARKÓCZI 1970: Salamon, Á – Barkóczi, L.: Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts (IV. század végi, V. század eleji temetkezések Csákváron). *Alba Regia* 11 (1970) 35–80.
- SJØVOLD 1984: Sjøvold, T.: A report on the heritability of some cranial measurements and non-metric traits. In: *Multivariate Statistical Methods in Physiscal Anthropology*. Eds.: van Vark, G. N. – Howells, W. W. – Reidel, D. Dordrecht 1984, 223–246.
- SJØVOLD 1990: Sjøvold, T.: Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Human Evolution* 5. Florenze 1990, 431–447.
- SÓSKUTI 2008: Sóskuti K.: Óföldséák-Ürmös II. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2008 (Archaeological Investigations in Hungary 2008)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2009, 247.
- SÓSKUTI 2009: Sóskuti K.: Késő szarmata temetők és kora népvándorlás kori sírok Óföldséák-Ürmös I. lelőhelyen. In: *Nyomvonalba zárva. Régészeti feltárások az M43-as autótút és a Makót elkerülő út nyomvonalán*. Szerk.: Balogh Cs. Szeged 2009, 22–23.
- SULCE 2011: Шульце, Э: Материалы к изучению костюма черняховской культуры из могильника Нагорное-2. In: *Черняхівська культура ОІУМ 1*. Ред.: Козак Д. Н.– Магомедов, Б. Київ 2011, 157–165.
- SZIMONYENKO 2011: Симоненко, А. В.: Заметки о погребальном обряде поздних сарматов Северного Причерноморья. *Нижневолжский археологический вестник* 12 (2011) 169–182.
- TOMKA 2001: Tomka P.: Az árpási 5. századi sír (The grave of Árpás from the 5th century). *Arrabona* 39 (2001) 161–188.
- B. TÓTH 1994: B. Tóth Á.: Kora népvándorláskori sírok Tápe-Széntégláégetőn (Gräber aus der frühen Völkerwanderungszeit in Tápe-Széntégláégető). In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 285–305.
- VADAY 1994: Vaday, A.: Late Sarmatian graves and their connections within the Great Hungarian Plain (Neskorosarmatské hroby a ich vzťahy v rámci Veľkej uhorskej nížiny). *Slovenská Archaeológia* 42:1 (1994) 105–124.
- B. VÁGÓ–BÓNA 1976: B. Vágó, E. – Bóna, I.: *Die Gräberfelder von Intercisa I. Der Spätromische Südostfriedhof*. Budapest 1976.
- VÖRÖS 1992: Vörös G.: Késő szarmata falu emlékei Tápe-Széntégláégető lelőhelyről (Funden eines Dorfes aus der spätsarmatenzeit, Fundort Tápe-Ziegelbrennerei). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1991–1992:1 (1992) 11–29.

BESTATTUNGEN AUS DER FRÜHEN VÖLKERWANDERUNGSZEIT
AUF DEM FUNDORT ÓFÖLDEÁK-ÜRMÖS
(M43 Fo. 9–10, KOM. CSONGRÁD, UNGARN)

Die Trasse der Autobahn M43 überquert einen weit ausgedehnten, hauptsächlich in die späte Sarmatenzeit datierbaren Fundort zwischen Makó und Óföldreák (M43, Fo. 9–10). Im Jahre 2008 und 2009 wurden da mehr als 900 archäologische Erscheinungen freigelegt. Der bedeutende Teil der Objekte gehörte zu einer sarmatischen Siedlung, bzw. waren sie sarmatische Bestattungen. Auf der freigelegten Strecke konnten sechs voneinander abgesonderten Gräbergruppen identifiziert werden. Von ihnen sind drei Gruppen ganz gewiss in die frühe Völkerwanderungszeit zu datieren (Gräbergruppen 2, 5, 6).

In der Mitte des freigelegten Geländes befanden sich drei NW–SO/W–O-orientierte Männergräber (Gräbergruppe 2). Auf der westlichen Seite des Fundortes wurde eine aus drei Bestattungen bestehende Gräbergruppe (Gräbergruppe 5) und ein Einzelgrab (Gräbergruppe 6) freigelegt. Da diese Gräber der südlichen Wand des Quadranten nahe lagen, kann es möglich sein, dass sich noch weitere Bestattungen außerhalb des Freilegungsgebietes befinden. Es ist ebenfalls nicht auszuschließen, dass die Bestattungen eine kleinere Familiengräbergruppe bildeten. Solche Erscheinungen sind auf den Fundorten ähnlichen Alters in dem Karpatenbecken bekannt.

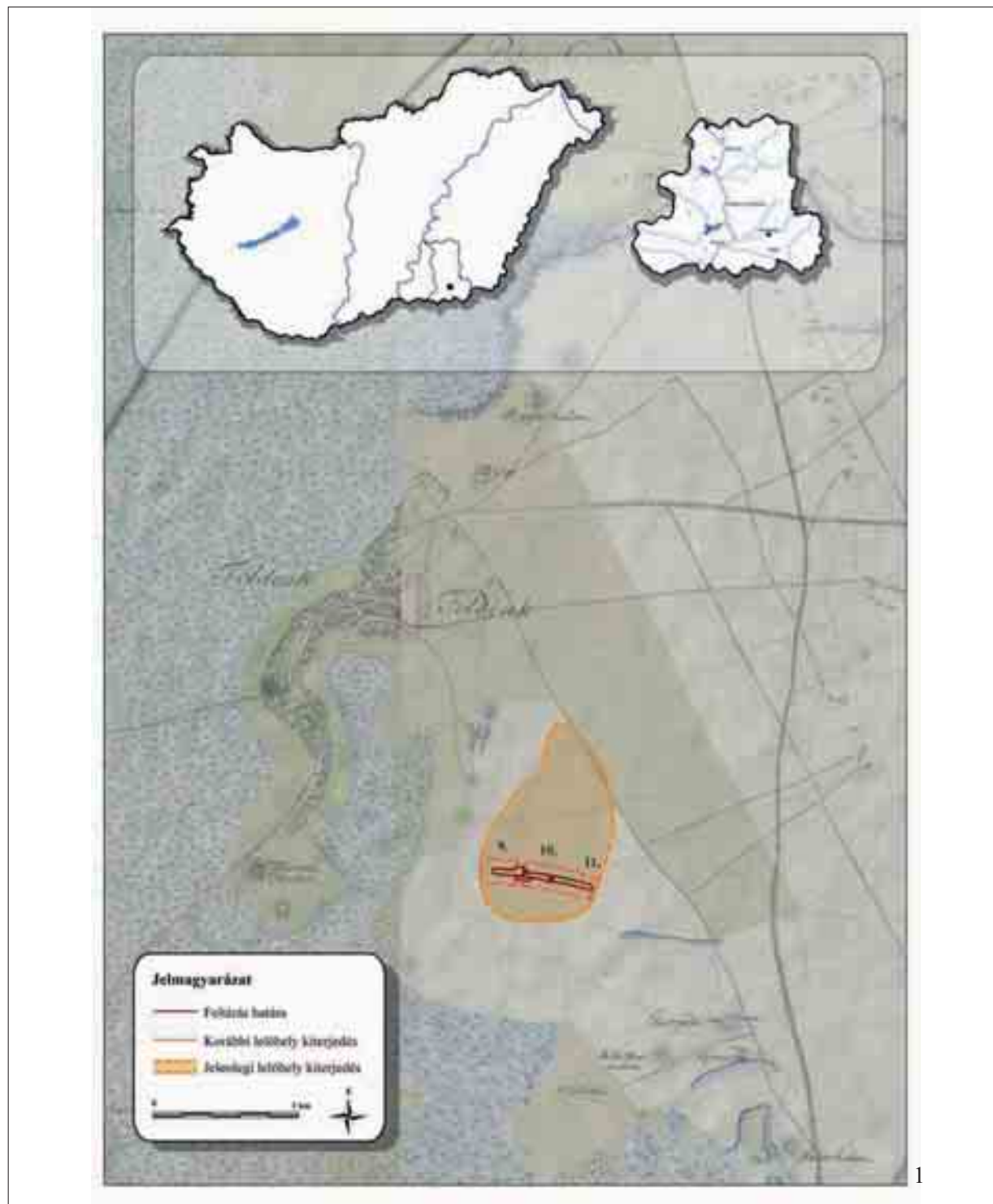
Die Bestattungen waren in der Gräbergruppe 5 N–S-orientiert. Die Besonderheit dieser Bestattungen ist, dass die Verstorbenen in eine Nische gelegt wurden. Alle drei waren Frauengräber, zwei Erwachsenengräber und ein Kindergrab mit dem Skelett eines 6–7 Jahre alten Mädchens. Der Schädel einer der Frauen (Grab 189) wurde deformiert. In der Gräbergruppe 6 lag ein W–O-orientiertes Skelett.

In den Gräbern gab es nur einige Beigaben. Die Gegenstände gehörten teils zur Tracht (z. B. Fibel, Gürtelschnalle) und teils waren sie Gebrauchsgegenstände (z. B. zweireihiger Beinkamm, Spindel, Messer und Glasbruchstück).

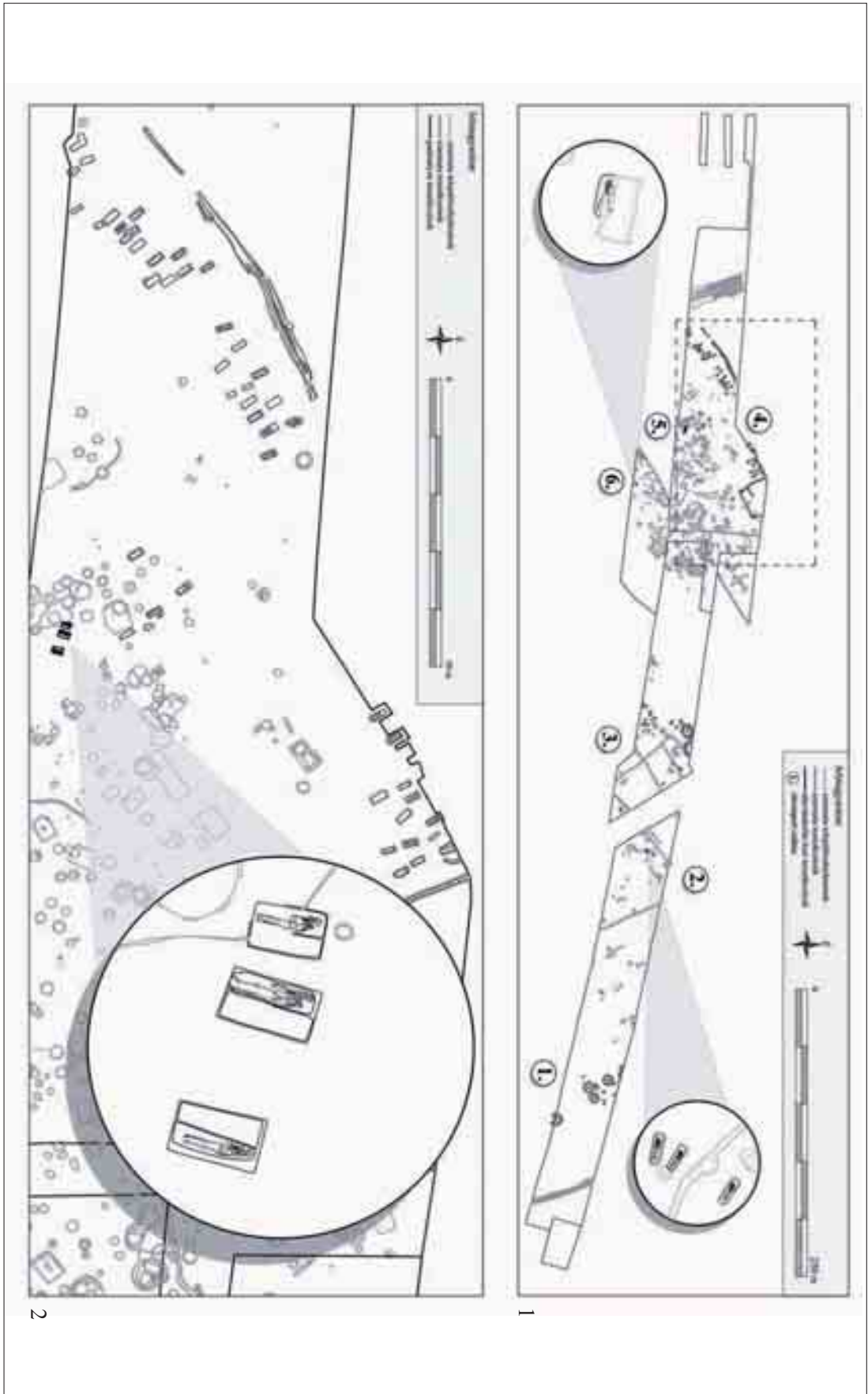
Die Analogien der Bestattungssitten sind sowohl in Osteuropa als auch im Karpatenbecken bekannt. Obwohl die Nischengräber in Osteuropa sehr häufig vorkommen, wurden solche im Karpatenbecken in relativ kleiner Zahl freigelegt. Ähnliche Bestattungen kamen in Keszthely-Téglagyár, Dabronc-Ötvöpuszta und Palkonya-Hőerőmű, Lakótelep (Wohnsiedlung) ans Tageslicht.

Aufgrund der Bestattungssitten und des Fundmaterials können die Gräber von Óföldreák (Gräbergruppen 2, 5, 6) in den Zeitabschnitt zwischen dem Ende des 4. und der Mitte des 5. Jahrhunderts datiert werden. Die terminus-post-quem-Datierung kann für das 4. Jahrhundert gelten, weil die Gräber 191 und 422 schon in ein teils schon aufgefülltes spätsarmatisches Siedlungsobjekt gegraben wurden. Mithilfe der Grabbeigaben kann die Mitte des 5. Jahrhunderts als der späteste Zeitpunkt für die Datierung angegeben werden.

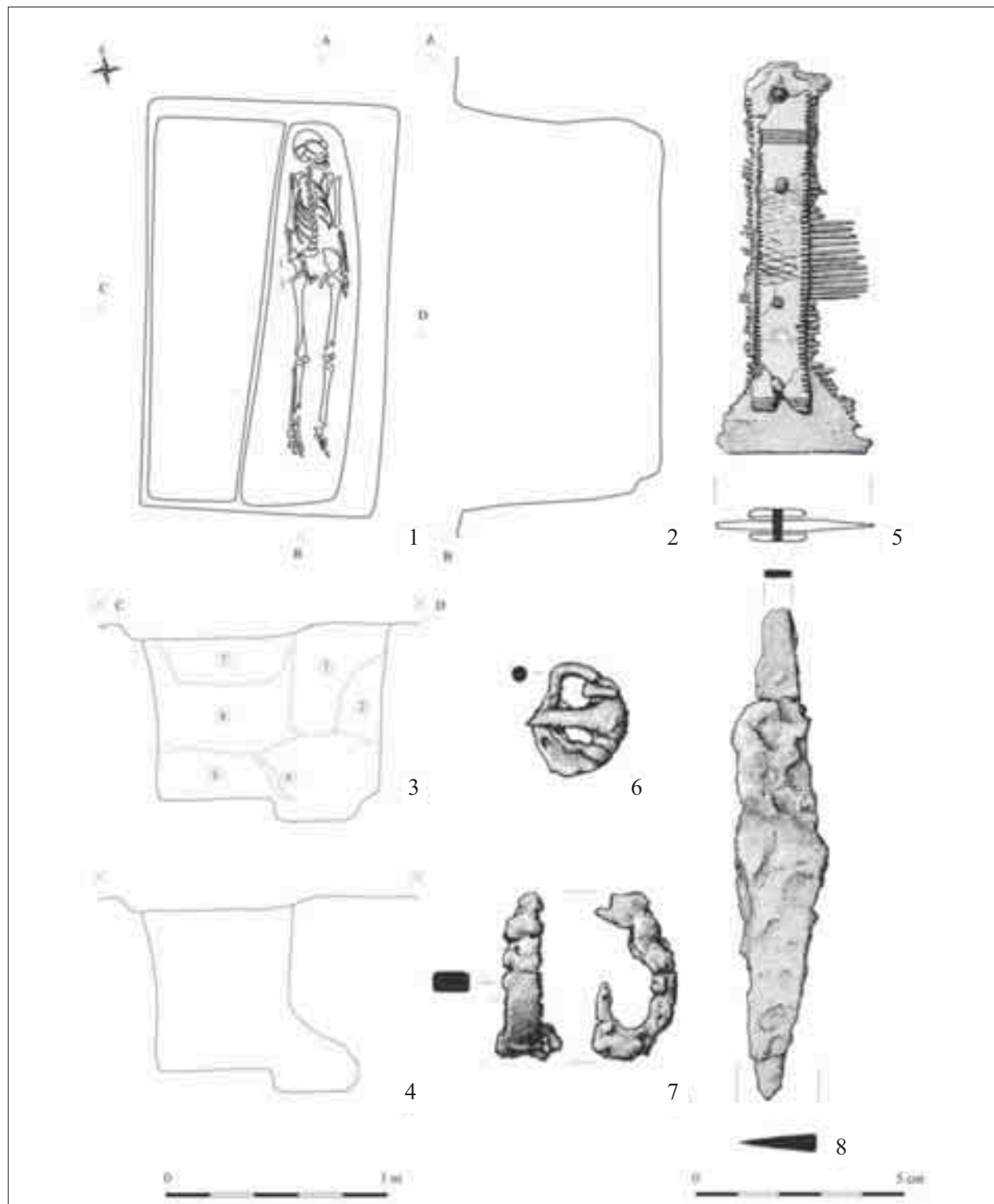
Die auf diesem Fundort freigelegte sarmatische Siedlung und die Bestattungen können teils ebenfalls in diesen Zeitabschnitt datiert werden. Diese Feststellung beruht auf dem ähnlichen Fundmaterial der sarmatischen Siedlungen und der frühvölkerwanderungszeitlichen Bestattungen (z. B. zweireihiger Beinkamm und Krug mit Ausgussrohr). Die mit, den früheren Jahrhunderten fremden Bestattungssitten (Nischengrab) und teils mit Fundmaterialien neuen Typs charakterisierbaren Elemente gehörten bestimmt zu einer hunnenzeitlichen Population. Aufgrund der speziellen Bestattungsform, der Orientierung, des künstlich deformierten Schädels und der sog. „schaufelförmigen“ Beißzähne handelt es sich da um eine Population iranischer Herkunft.

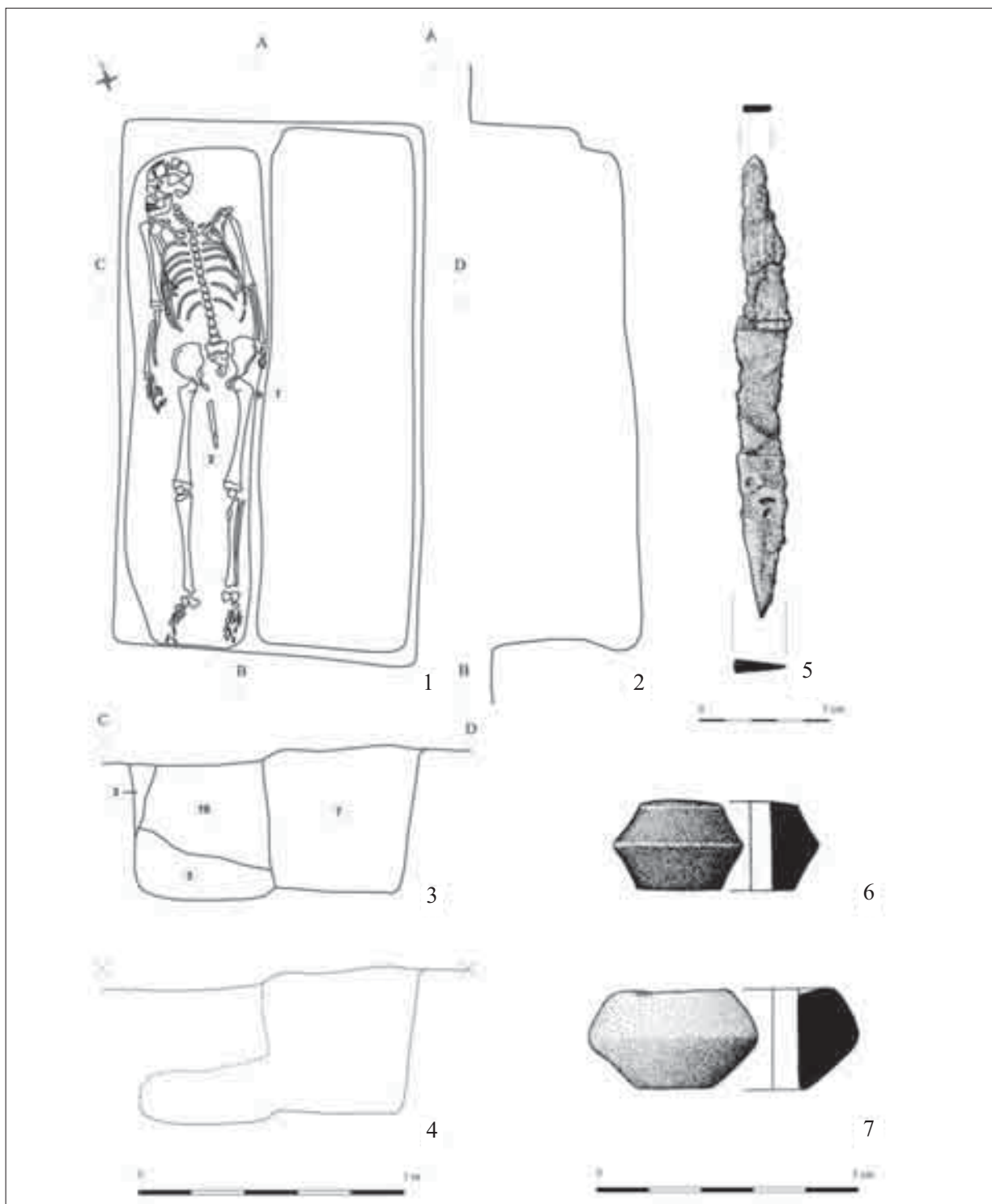
1. kép. Óföldreák-Ürmös. A lelőhely és elhelyezkedése
 Abb. 1. Óföldreák-Ürmös. Der Fundort. Die Lage des Fundortes

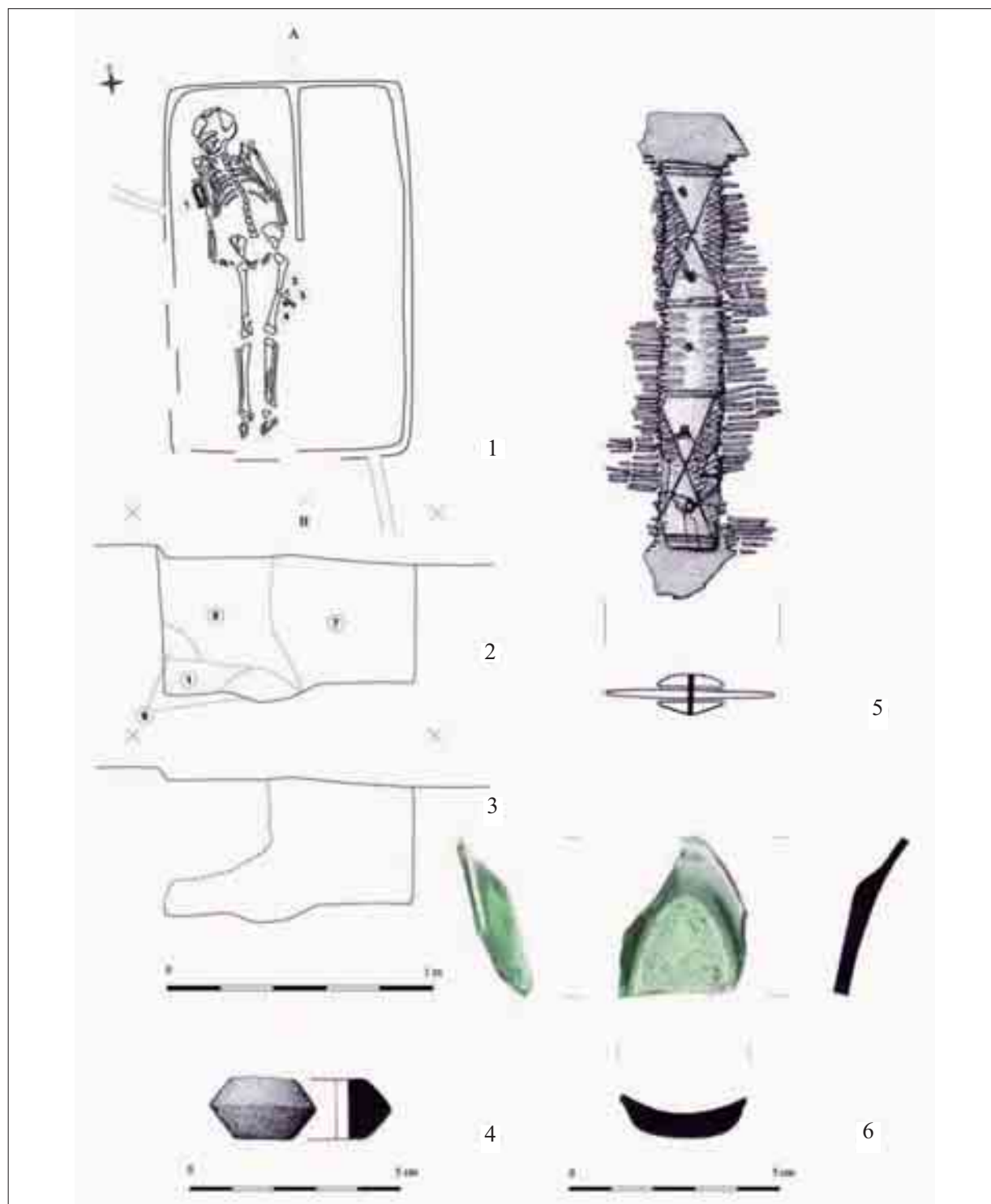
2. kép. 1: A feltárt lelőhelyrész és az előkerült szarmata és népvándorlás kori jelenségek; 2: A lelőhely nyugati része és a népvándorlás kori sírok elhelyezkedése
Abb. 2. 1: Der freigelegte Teil des Fundortes mit den sarmatischen und völkerwanderungszeitlichen Erscheinungen; 2: Der westliche Teil des Fundortes und die Lage
der völkerwanderungszeitlichen Gräber

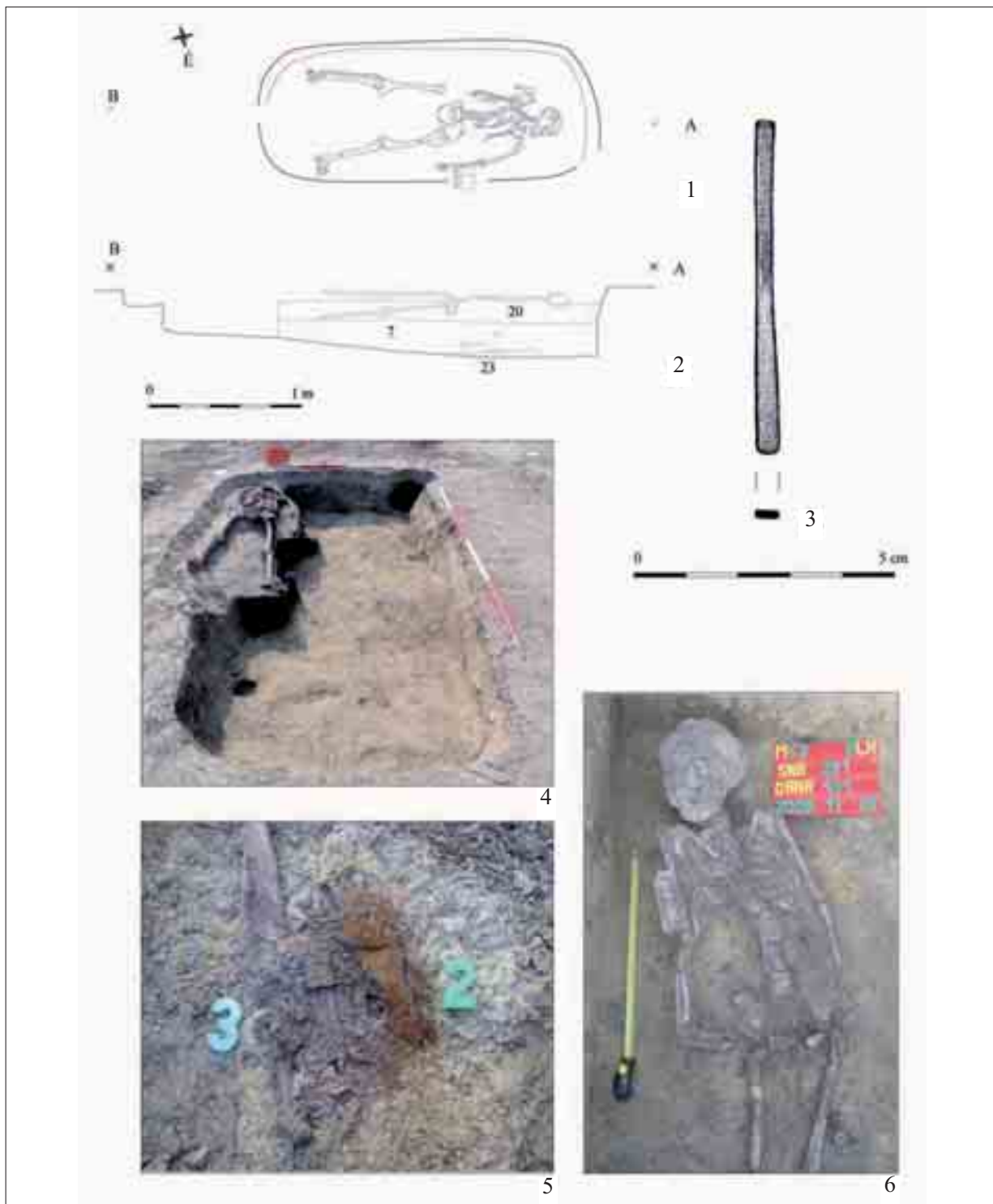
3. kép. Óföldreák-Ürmös 189. sír
Abb 3. Óföldreák-Ürmös Grab 189

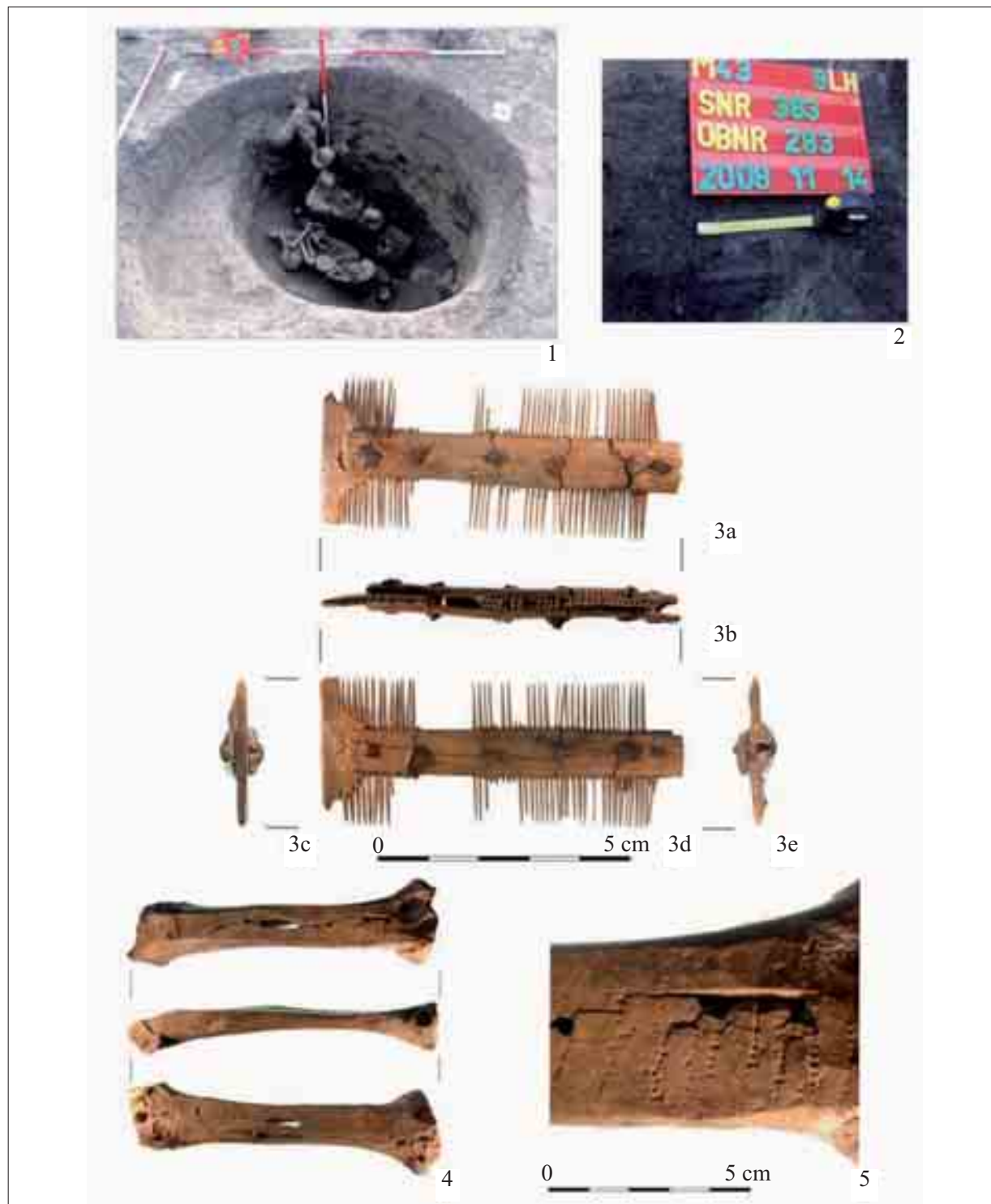
4. kép. Óföldséák-Ürmös 190. sír
Abb. 4. Óföldséák-Ürmös Grab 190

5. kép. Óföldreák-Ürmös 191. sír
Abb. 5. Óföldreák-Ürmös Grab 191

6. kép. Óföldreák-Ürmös. 1–2, 4: A 422. sír; 5: Fésű és kés a 189. sírban; 6: A 191. sír
 Abb. 6. Óföldreák-Ürmös. 1–2, 4: Grab 422; 5: Kamm- und Messerbeigabe im Grab 189; 6: Grab 191

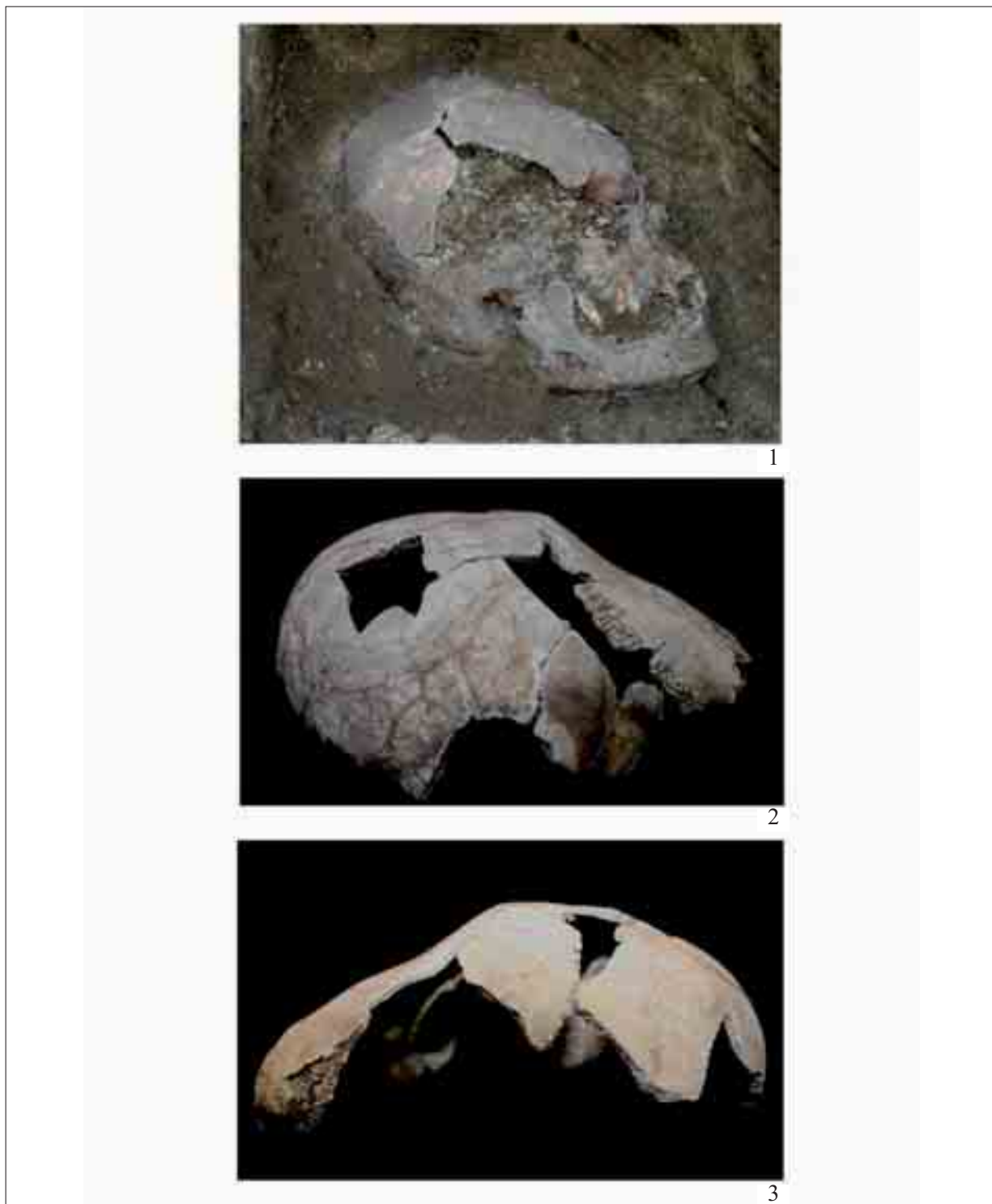

7. kép. Óföldreák-Ürmös. 1: A 283. késő szarmata gödör; 2–3: Csontfésű a 283. gödör betöltésében;

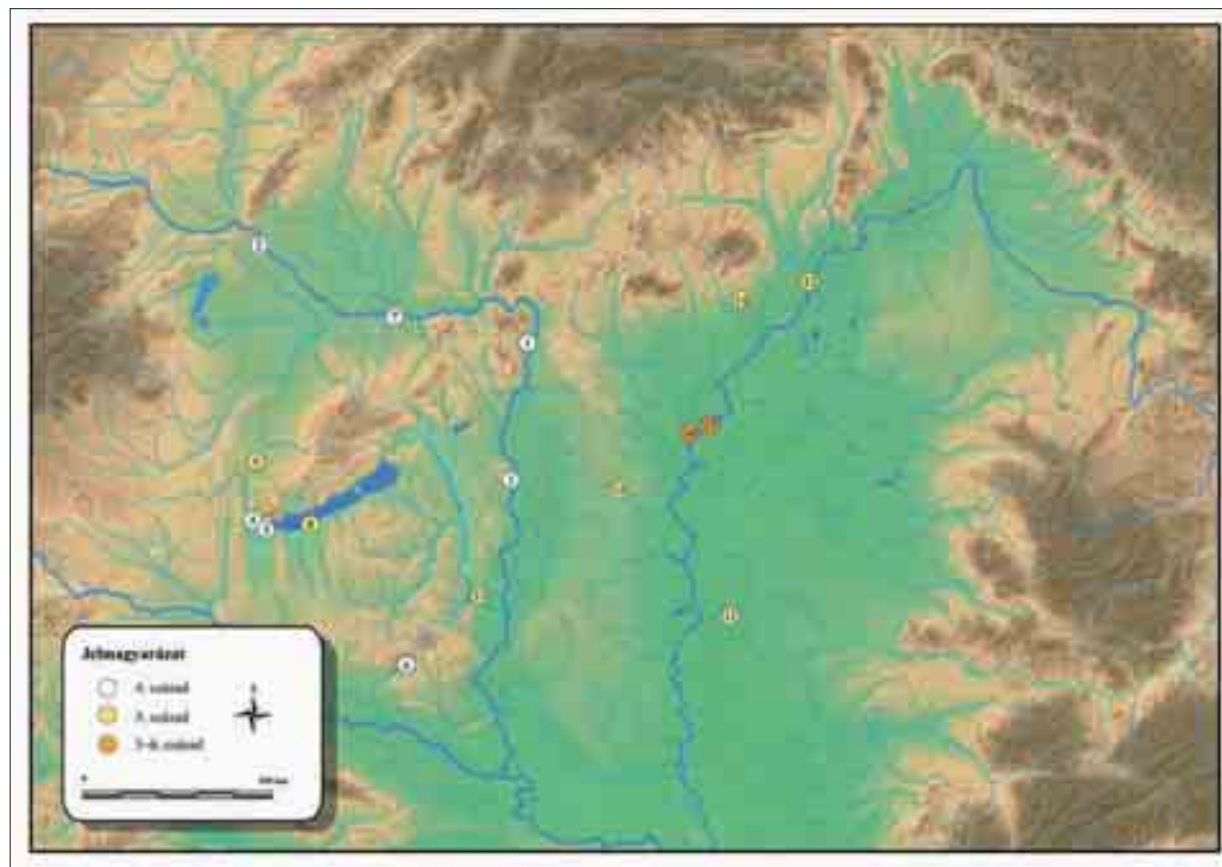
4–5: Megmunkált állatesont a 283. gödörből

Abb. 7. Óföldreák-Ürmös. 1: Die spätsarmatische Grube 283; 2–3: Beinkamm aus der Füllung der Grube 283;

4–5: Ein bearbeitetes Tierbein aus der Grube 283

8. kép. Óföldsák-Ürmös. A 189. sírban nyugvó nő torzított koponyája
Abb. 8. Óföldsák-Ürmös. Der deformierte Schädel der im Grab 189 bestatteten Frau

9. kép. A padmalyos sírok elterjedése a Kárpát-medencében a 4–6. században (LŐRINCZY–STRAUB 2006 alapján).

4. század: 1: Aquincum/Óbuda; 2: Gerulata (Oroszvár, SK) 28. sír; 3/1: Intercisa/Dunaújváros-Öreghegy; 3/2: Intercisa/Dunaújváros-Öreghegy 1949/28. sír; 3/3–3/4: Intercisa/Dunaújváros-Délkeleti temető; 3/5: Intercisa/Dunaújváros-Napos lejtő 3. sír; 3/6: Intercisa/Dunaújváros-Nyugati I. temető; 4: Keszthely-Dobogó; 5: Keszthely-Fenépuszta 2000/5 sír; 6: Sopianae/Pécs; 7: Szőny-Gerhát. 5. század: 8: Fonyód-Vasúti-dűlő 2 (Mérnöki-telep); 9: Dabronc-Ötvöspuszta; 10: Keszthely-Téglagyár; 11: Óföldrék-Ürmös; 12: Palkonya-Hőerőmű, Lakótelep; 13: Tolna-Mözs; 14: Mezőkövesd-Modine; 15: Kecskemét. 5–6. század: 16: Szolnok-Zagyvapart, Alcsi; 17: Tiszapüspöki-Fehér-tópart 18. lelőhely

Abb. 9. Die Verbreitung der Nischengräber zwischen dem 4. und 6. Jahrhundert im Karpatenbecken (nach LŐRINCZY–STRAUB 2006). 4. Jahrhundert: 1: Aquincum/Óbuda; 2: Gerulata (Oroszvár, SK) Grab 28; 3/1: Intercisa/Dunaújváros-Öreghegy; 3/2: Intercisa/Dunaújváros-Öreghegy Grab 1949/28; 3/3–3/4: Intercisa/Dunaújváros- (südöstliches Gräberfeld); 3/5: Intercisa/Dunaújváros-Napos (Hang) Grab 3; 3/6: Intercisa/Dunaújváros- (westliches Gräberfeld I); 4: Keszthely-Dobogó; 5: Keszthely-Fenépuszta Grab 2000/5; 6: Sopianae/Pécs; 7: Szőny-Gerhát. 5. Jahrhundert: 8: Fonyód-Vasúti-Flur 2 (Mérnöki-telep); 9: Dabronc-Ötvöspuszta; 10: Keszthely-Téglagyár (Ziegelei); 11: Óföldrék-Ürmös; 12: Palkonya- (Heizkraftwerk), (Wohnsiedlung); 13: Tolna-Mözs; 14: Mezőkövesd-Modine; 15: Kecskemét. 5–6. Jahrhundert: 16: Szolnok-Zagyvapart, Alcsi; 17: Tiszapüspöki-Fehér-tópart Fundort 18

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ КОСТЮМА НОСИТЕЛЕЙ КУЛЬТУРЫ ЧЕРНЯХОВ–СЫНТАНА-ДЕ-МУРЕШ

ОКСАНА В. ГОПКАЛО*

Abstract: The people known as 'Goths' of written sources left significant trace in the late antiquity history and took part in ethnogenesis of Spanish, Italians and Swiss. One of key episodes of Goths history reflecting in the sites of Chernyakhov–Sîntana-de-Mureş Culture affected in this article. The aim of this article is consider of costume of social elite. The article was based on information about 5600 Chernyakhov–Sîntana-de-Mureş Culture's burials.

Keywords: Chernyakhov–Sîntana-de-Mureş Culture, social structure, late antiquity, costume

Народ, известный под этнонимом «готы» оставил заметный след в истории поздней античности и принял участие в этногенезе испанцев, итальянцев, швейцарцев. В данной работе затрагивается один из ключевых эпизодов истории этого народа, отраженный в памятниках археологической культуры Черняхов–Сынтана-де-Муреш, в течение которого сформировались его основные этнографические черты и среди них специфический костюм. Основные модели женского убора культуры ЧСМ¹ были определены в монографии М. Темпельманн-Мончыньской.² Их возникновение исследовательница связывает с влияниями вельбарской культуры.³ С тех пор в научный оборот были введены новые материалы, републикованы материалы могильников, раскопанных ранее.⁴ Благодаря исследованиям последних лет значительно пополнилась база данных погребений, исследованных антропологически.⁵ Систематизированы категории находок, значимые для реконструкции костюма.⁶ Разработана периодизация черняховских древностей.⁷ Продолжены исследования социальной структуры общества.⁸ Существенные изменения произошли в интерпретации костюма как феномена культуры в связи с развитием палеокостюмологии.⁹

* Институт археологии НАНУ, пр. Героев Сталинграда 12, 04210 Киев. hopkalo@gmail.com

¹ Используемые сокращения: ЧСМ – Черняхов-Сынтана-де-Муреш (CSM), ТПС – труположение с северной ориентацией (NOI), ТПЗ – труположение с западной ориентацией (WOI), ТПЮ – труположение с южной ориентацией (SOI), ТПВ – труположение с восточной ориентацией (EOI), ТСУ – трупосожжение урновое (CU) ТСЯ – трупосожжение ямное (безурновое) (CP), АСТ – археолого-социологический тип (AST).

² TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1989.

³ TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1989a, 224.

⁴ Список публикаций могильников культуры ЧСМ, вышедших с 1989 по 2008 гг.: Гопкало 2008, 134–139; RETRESCU 2002; после 2009 г.: КУШТАН–ПЕТРАУСКАС 2011; Гопкало 2012; НИКИТИНА 2012; ГЕРЕТА 2013; ПЕТРАУСКАС–ШИШКИН 2013.

⁵ Список см. Гопкало 2011, 184.

⁶ ГОРОХОВСКИЙ 1988; ГОРОХОВСКИЙ–ГОПКАЛО 2004; Гопкало 2008; ПЕТРАУСКАС 2010; ПЕТРАУСКАС–СИНИЦА 2010.

⁷ Детально историография проблемы изложена (Гопкало 2008, 88–93).

⁸ Гопкало 2011a; Гопкало 2014; Гопкало 2015; Гопкало 2016; Гопкало 2016a.

⁹ О некоторых направлениях исследования костюма народов европейского Барбарикума: Гопкало–Шульц 2014.

Данная работа ставит своей целью рассмотреть костюм социальной «верхушки». Это стало возможным, благодаря созданию базы данных погребений культуры ЧСМ, каталога погребений с аксессуарами костюма культуры ЧСМ и проведению систематического исследования социальной структуры черняховского общества. Поскольку результаты социологического анализа еще не опубликованы полностью – кратко изложу их суть.

Источниками работы служат 5600 погребений культуры ЧСМ, 62 % которых представлены ингумациями, 35 % – кремациями (*рис. 1. 1*). Преобладающее большинство ингумаций (67 %) ориентировано на север с отклонениями (*рис. 1. 2*). Кремации распределены следующим образом: 34 % приходится на долю урновых, 36 % ямных, еще 30 % не определены (*рис. 2. 1*). Аксессуарами костюма сопровождалось 2200 (39 %) погребальных комплексов – почти половина (47 %) ингумаций и почти четверть (24 %) кремаций. Они распределены среди обрядовых групп следующим образом: 56 % ТПС; 75 % в подбоях и катакомбах, ориентированных на север; 21 % в ТПЗ, в том числе 25 % в подбоях и катакомбах, ориентированных на запад; 27 % в ТСУ; 30 % в ТСЯ (*рис. 3*).

В работе за основу приняты: 1. деление погребального инвентаря на группы по его функциональному назначению, предложенное Н. М. Кравченко; 2. дифференциация обрядовой группы ТПС на группы по количеству сосудов-«приношений»;¹⁰ 3. признаки погребений высокого социального статуса, категорий Ib, Pa, предложенные Ф. Бирбрауэром.¹¹

Структура погребального инвентаря, по Н. М. Кравченко: вид А – предметы, попавшие в могилу как «приношения» (керамический сервиз, стеклянные кубки и др.); вид Б – вещи личного пользования и одежда; вид В – предметы производственного, бытового, символического и культового назначения, указывающие на занятия, профессию и социальный статус; вид Г – керамика, стеклянные кубки и другие категории вещей, специально испорченные, разбитые и деформированные от пребывания в огне или призна.

На основе количественных характеристик одной из групп погребального инвентаря – сосудов-«приношений» среди ТПС выделены три археолого-социологических типа (далее АСТ) погребений. Из группы погребений с «приношениями», составляющей 53% из общей выборки ТПС были выделены типы погребений, содержащие 1–2 (первый АСТ), 3–6 (второй АСТ), 7–8 (третий АСТ) и, наконец, от 9 до 17 сосудов-«приношений» (подтип «а» третьего АСТ). Наличие трех АСТ погребений в группе «с приношениями» объяснялось социальной дифференциацией черняховской общины, погребения без таковых интерпретировались как погребения ее неравноправных членов или рабов.

Другой подход, нацеленный на выявление черняховской социальной «верхушки», осуществлен Ф. Бирбрауэром.¹² В качестве эталона погребального обряда восточногерманской знати рассматривались комплексы круга Лейна-Хасслебен. Исследователем разработана иерархия погребений элиты. Следующие признаки: 1. обширная погребальная камера, т.е. неординарный размер могилы; 2. игральная доска; 3. набор для питья; 4. роскошные шпоры; 5. парча; 6. обувные пряжки; 7. портупейные ремни; 8. мясная пища определяют погребения категории Ib. К категории Pa причислены мужские могилы с серебряными деталями убора и местным «набором для питья» и женские – с серебряными деталями убора, золотыми украшениями, фибулами VII группы О. Альмгрена. Указывалось также, что могилы знати располагались на общих участках могильников, а не обособленно.

Социологический анализ, проведенный на основании 2271 погребений обрядовой группы ТПС, за исключением могил в подбоях и катакомбах,¹³ позволил реконструировать следующую социальную структуру (*рис. 2. 2*). Выделены группы погребений: без инвентаря; без сосудов-«прино-

¹⁰ КРАВЧЕНКО 1987.

¹¹ BIERBRAUER 1989, 70–75.

¹² BIERBRAUER 1989.

¹³ ГОПКАЛО 2016а.

шений»; с сосудами-«приношениями» 1-3а АСТ. 19% погребений не содержали инвентарь. 21% без сосудов-«приношений» сопровождалась мясной пищей, аксессуарами костюма, в том числе серебряными, предметами гигиены и домашнего производства. 21% составила группа погребений с 1 или 2 сосудами-«приношениями», 27% – с 3-6, 7% – с 7-8, 5% – с 9 и более.

В группу безынвентарных погребений вошли комплексы представителей обоего пола всех возрастных групп, но подтвердилось наблюдение о том, что около 40% принадлежало детям.¹⁴

В группу без сосудов-«приношений» попали ранние погребения с римскими «импортами»: Чернелив-Русский 38., 147., 211., Ружичанка 11. Возможно, формирование четкой регламентации погребального инвентаря, в частности, «приношений» относится к более позднему периоду. В ней также высокий процент деталей убора, что требует дополнительного изучения и объяснения.

Доли анализируемых групп погребального инвентаря возрастают прямо пропорционально количеству сосудов-«приношений»: совершенно очевидно, что анализируемые категории погребального инвентаря находятся в тесной взаимосвязи (рис. 4).

Погребения 3 и 3 а АСТ, по Н. М. Кравченко, принадлежали наиболее состоятельным общинникам, а категорий Ib (рис. 5) и IIa (рис. 6), по Ф. Бирбрауэру – социальной «верхушке». Причем, к категории II а, поскольку критерии ее выделения сформулированы достаточно расплывчато, было предложено причислять погребения 3а АСТ, т.е. с 7 и более сосудами-«приношениями», и серебряными ювелирными изделиями. Насчитывается 8 погребений категории Ib и 54 – категории IIa. Костюм из этих 62 комплексов культуры ЧСМ будет рассмотрен ниже с учетом хронологии.

В отдельную группу вошли погребения с предметами вооружения (рис. 7. 1), однако, как видно, только несколько из них (Горошевцы 4., Нагорное 64., Слобозия-Кишкэрень 20) относятся к 3 и 3а АСТ. Они сопровождалась мясной пищей; погребение в Горошевцах 4 – стеклянным кубком и портупейными ремнями; портупейные ремни, одна из пряжек была серебряной, найдены в погребении Слобозия-Кишкэрень 20.

В структуре погребального инвентаря аксессуары костюма образуют особую группу предметов, находившихся в личной собственности человека, в отличие от «приношений» и «мясной пищи», отражающих «отчуждаемую долю общественных материальных благ, регулируемую представителями общины». Предполагается, что в общественной собственности находилось оружие, которое по традиции не клалось в могилу и, наоборот, в личной – стеклянные кубки, присутствующие в инвентаре ТПЗ, наряду с аксессуарами костюма. Общественный вклад в организацию похорон, отражавшийся в размерах и устройстве могильного сооружения, количественных характеристиках погребального инвентаря вида А, сосудов-«приношений» и мясной пищи, определялся статусом покойника. Высокий статус подчеркивался удвоением или утроением стандартного комплекта аксессуаров костюма, предметов домашнего производства.

С1в

Тройной комплект убора с фибулой и пряжкой представлен в погребальном инвентаре мужской могилы Чернелив-Русский 265. Это погребение высокого социального ранга, соответствующее категории Ib, по Ф. Бирбрауэру. Погребений категории IIa среди синхронных погребений нет. Как отмечалось выше, это связано, возможно, с тем, что на раннем этапе черняховской культуры регламентация погребального инвентаря еще не была установлена, следовательно – на основе применяемых критериев они не могут быть выделены.

О костюме других социальных групп можно судить по 20 погребениям из Ружичанки, Токов,

¹⁴ Кравченко 1987, 220.

Чернелива-Русского.¹⁵ Большинство из них представляют собой вторичные или так называемые ритуально разрушенные захоронения, поэтому об уборе, костюме погребенных можно судить только по составу, а не по расположению аксессуаров костюма. 9 из них¹⁶ содержали лепную посуду северо-западного (вельбарского и пшеворского) происхождения, одно¹⁷ – сарматскую. Кроме того, погребения этого этапа сопровождались единичными импортными изделиями, в том¹⁸ числе украшениями: серьгой с листовидными подвесками, металлической цепью с нанизанными бусинами. Ближайшая аналогия первому происходит из Верхней Мёзии (совр. Сербия), датируется первой половиной III в. и интерпретируется как серьга.¹⁹ Бронзовые цепи из восьмерковидных звеньев с нанизанными бусинами среди римских украшений появились в подражание золотым ожерельям еще во II в. и существовали в течение III в.²⁰

Особого внимания заслуживает то, что абсолютное большинство могил с единичными римскими импортами, как и вообще погребений раннего этапа культуры ЧСМ – детские. Этот факт неоднократно отмечался в литературе, однако убедительного объяснения не получил.²¹ Решение вопросов происхождения культуры ЧСМ, ее раннего этапа ограничивается малочисленностью и невысоким уровнем фиксации источника. Тем не менее, на основе имеющихся данных, можно предположить, что специфика выборки обусловлена высокой детской смертностью в период адаптации к новым условиям вследствие миграции.

Несколько неожиданным оказался результат анализа убора: преобладает убор с одной фибулой. Итак, женщины носили костюм с парой фибул и поясом с пряжкой (Ружичанка 57); дети – с фибулой (Ружичанка 50; Токи 5; Чернелив-Русский 41., 54., 96., 103., 111., 255) или двумя разнотипными фибулами (Чернелив-Русский 130., 131). Костюм дополнялся украшениями – ожерельем из бус и подвесок. Несколько детских могил включали только украшения (Ружичанка 25; Чернелив-Русский 88., 147).

C2

Эталонным комплексом периода C2 высокого социального ранга, категории Ib, по Ф. Бирбрауэру, является мужское погребение в Рудке. Его одежда застегивалась серебряной фибулой.

Костюм женщин высокого социального ранга²² представлен моделями с фибулой и пряжкой (Соснова 245.), парой фибул (Данчены 371.), дополненными ожерельем. Детский костюм (Журавка 21.) включал фибулу.

¹⁵ Ружичанка 13, 24, 25, 50, 57, Токи 5, Чернелив-Русский 38(?), 41, 54, 88, 96, 103, 104, 111, 130, 131, 147, 211, 255, 265. Синхронное женское погребение в Городнице ориентировано на юго-восток и поэтому среди прочих не рассматривается.

¹⁶ Токи 5, Чернелив-Русский 41, 96, 103, 111, 130, 131, 255, 265.

¹⁷ Чернелив-Русский 131.

¹⁸ Под «единичными импортными изделиями» понимаются уникальные, в пределах ареала культуры ЧСМ, предметы провинциально-римского происхождения, попавшие к варварам, возможно, в качестве военных трофеев: Гопкало 2008, 95. Подробнее о составе таких находок среди материалов могильника Чернелив-Русский: Гопкало–Тылищак 2010.

¹⁹ Поповин 2002, 21, 22.

²⁰ RINA 1990, 76, Taf. 32: 735.

²¹ Бобровская 1999, 153; Гопкало–Тылищак 2010, 90, 91.

²² К этой группе, вероятно, следует причислить женское (?) погребение Чернелив-Русский 261, учитывая размер могильной ямы и местоположение на кладбище: отдельно от остальных могил, рядом с «княжеским» погребением 265. Костюм погребенной (?) скреплялся фибулой. Следует упомянуть также детское погребение Рыжевка 43 с парой серебряных фибул и золотой подвеской-«ведерком» в ожерелье. К подтипу 3 а АСТ относятся следующие женские погребения: Бережанка 5, Деревяна 31, Косаново 1961-21.

Женский костюм других социальных групп включал следующие модели: с тремя фибулами, неизвестную в предшествующий период; с фибулой; с парой фибул; с двумя разнотипными фибулами; с пряжкой; с украшениями. Приметой времени становится большое количество пряслиц (веретен) в инвентаре женских могил: пять в Ружичанке 19., четыре в Бережанке 5., три в Данчанах 371. и др.

C3, C3/D

К этому периоду относится несколько мужских погребений высокого социального ранга, категории Ib, по Ф. Бирбрауэру (Переяслав-Хмельницкий 5; Одая 23; Малаешты 35). Их костюм включал фибулу или пару фибул(?) (Переяслав-Хмельницкий 5.), портупейные пряжки (Малаешты 35.) или вообще не включал ювелирных изделий (Одая 23).

Синхронный женский костюм представлен в группе погребений с двупластинчатыми фибулами первой подгруппы А. К. Амброза.²³ Среди погребений категории II а, по Ф. Бирбрауэру (рис. 6), насчитывается 24 погребения с двупластинчатыми фибулами, что составляет примерно половину (45%) списка. Однако из 84 комплексов с двупластинчатыми фибулами, только 24 (29%) сопровождалась большим количеством сосудов-«приношений», т.е. относились к подтипу 3а АСТ, и серебряными застёжками.

Костюм с двупластинчатыми фибулами мог включать пару застёжек или одну. Причем, соотношение двуфибульной и однофибульной модели сохраняется, как и с фибулами других модификаций: однофибульная модель встречается в трети случаев.²⁴

Два комплекса сопровождалась фибулами, при изготовлении которых использовалось золото (Барча 59., Изворул 9). В одном из них убор состоял из одной застёжки, в другом из трех фибул: пары «парадных» двупластинчатых и бронзовой подвязной.

Костюм с тремя застёжками: парой серебряных двупластинчатых и бронзовой подвязной, обнаружен в погребении девочки-подростка Михэлешень 123.

Наблюдается следующая комплектация застёжек в погребениях с двупластинчатыми фибулами (рис. 7. 2). По паре фибул содержали 42 погребения: в 30 погребениях фибулы были серебряными, в 12 – бронзовыми. По одной фибуле найдено в 26 погребениях: в 19 случаях застёжки изготовлены из серебра, в 7 – из бронзы. Двумя разнотипными фибулами сопровождалась 6 погребений, в двух из них обе фибулы были серебряными, в двух двупластинчатые изготовлены из серебра, фибулы другого типа из бронзы, в одном случае двупластинчатая была бронзовой, а фибула другого типа – железной, и, наконец, еще в одном, обе фибулы были бронзовыми, т.е. из 6 двупластинчатых фибул 4 были серебряными, две – бронзовыми.

D1

Мужские погребения категории I b, по Ф. Бирбрауэру (Бырлад 507., 543.; Гавриловка 5.), включали костюм с фибулой, портупейными и обувными (Гавриловка 5.) или только портупейными (Бырлад-Валя-Сякэ 507., 543) пряжками.

Целая серия синхронных мужских погребений категории IIa (Бырлад-Валя-Сякэ 501; Горошев-

²³ Александру Одобеску 11, Боанка 3, Боромля 4, Бырлад-Валя-Сякэ 96, 541, Журавка 2, 14, Извоаре VIII, Изворул 32, Лунка 2, Маслово 71, Михэлешень 74, 123, 297, 353, 369, 514, Моара Ника 1, Могошань 59, Никитень 18, Сад 5, Спанцов 63, Успенка 137, Шишаки 60. Детальнее о костюме с двупластинчатыми фибулами см.: Гопкало 2016а..

²⁴ Проверка гипотезы о зависимости модели убора от сезона похорон положительного результата не дала.

цы 4; Михэлэшень 175., 296.; Слобозия-Кишкэрень 20) характеризуется бесфибульным костюмом, который, очевидно, к этому периоду становится преобладающим, с широким использованием портупейных ремней.

Женщины и девочки высокого социального ранга (Великая Бугаевка 132; Михэлэшень 369; Сад 5) погребены в одежде с двумя застежками, иногда подпоясанной кожаным ремнем с пряжкой.

Таким образом, мы рассмотрели костюм социальной «верхушки» носителей культуры ЧСМ. Для мужчин на раннем этапе характерен костюм с фибулой, на позднем – преобладает бесфибульный, для женщин на всем протяжении существования культуры – двуфибульный костюм и, в меньшей степени, костюм с одной фибулой.

Вероятно, унификация погребального обряда и становление определенных норм происходит постепенно с развитием культуры, поэтому на раннем ее этапе фиксируется слабо.

ЛИТЕРАТУРА

- BIERBRAUER 1989: Bierbrauer, V.: Ostgermanische Oberschichtgräber der römischen Kaiserzeit und des frühen Mittelalters. *Archeologia Baltica* 8 (1989) 38–106.
- PETRESCU 2002: Petrescu, F.: *Repertoriul monumentelor arheologice de tip Sântana de Mureș-Cerneahov de pe teritoriul României*. București 2002.
- RIHA 1990: Riha, E.: *Der römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst*. Forschungen in Augst 10. Augst 1990.
- TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1989: Tempelmann-Mączyńska, M.: *Das Frauentrachtzubehör des mittel- und osteuropäischen Barbaricums in der römischen Kaiserzeit*. Kraków 1989.
- TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1989a: Tempelmann-Mączyńska, M.: Das «reduzierte» Trachtmodell der gotischen Frauen und seine Ursprünge. *Archeologia Baltica* 8 (1989) 203–230.
- БОБРОВСКАЯ 1999: Бобровская, О. В.: Бусы и подвески раннего этапа черняховской культуры (по материалам могильников). In: *Сто лет черняховской культуре*. Ред.: Левада, М. Е. Киев 1999, 144–160.
- ГЕРЕТА 2013: Герета, І.: *Чернелево-Руський могильник*. Киев 2013.
- ГОПКАЛО 2008: Гопкало, О. В.: *Бусы и подвески черняховской культуры*. Киев 2008.
- ГОПКАЛО 2011: Гопкало, О. В.: К вопросу о социальном статусе погребенных с оружием, снаряжением всадника, конской упряжью в ареале черняховской культуры. In: *Доистория Восточной Европы поздне римского времени-начала эпохи Великого переселения народов (материалы полевых семинаров у с. Войтенки 2009, 2010 гг.)*. Ред.: Мызгин, К. В. Харьков 2011, 15–21.
- ГОПКАЛО 2011a: Гопкало, О. В.: Мужской и женский черняховский костюм (по данным погребений с антропологическими определениями). *Stratum plus* 4 (2011) 179–207.
- ГОПКАЛО 2011b: Гопкало, О. В.: Относительная хронология мужских погребений черняховской культуры. К постановке проблемы. *OIUM* 1. Ред.: Петраускас О. В. – Шишкин, Р. Г. Киев 2011, 66–96.
- ГОПКАЛО 2012: Гопкало, О. В.: Черняховский могильник Ружичанка. In: *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов*. Конференция 3. Ред.: Воронцов, А. М. – Гавритухин, И. О. Тула 2012, 330–400.
- ГОПКАЛО 2014: Гопкало, О. В.: Аксессуары костюма как показатель социальной стратификации (на основе погребений черняховской культуры). *OIUM* 4. Ред.: Петраускас, О. В. – Шишкин, Р. Г. Киев 2014, 23–33.

- Гопкало 2015: Гопкало, О. В.: Стекланные изделия в ареале культуры Сынтана де Муреш/ Черняхов (социологический аспект). In: *Стекло Восточной Европы с древности до начала XX в.* Ред.: Гайдуков, П. Г. Санкт-Петербург 2015, 65–81.
- Гопкало 2016: Гопкало, О. В.: Социальная стратификация носителей культуры Черняхов-Сынтана-де-Муреш. *Краткие сообщения Института археологии* 244 (2016) 65–82.
- Гопкало 2016а: Гопкало, О. В.: Погребения культуры Черняхов – Сынтана-де-Муреш с двупластинчатыми фибулами: опыт социологического анализа группы. *OIUM* 5. Ред.: Петраускас, О. В. – Гопкало, О. В. – Горбаненко, С. А. Киев 2016, 29–40.
- Гопкало–Тылищак 2010: Гопкало, О. В. – Тылищак, В. С.: Римские импорты на могильнике Чернелив-Русский. *Germania–Sarmatia* 2 (2010) 79–95.
- Гопкало–Шульцце 2014: Гопкало, О. В. – Шульцце, Э.: Современные тенденции изучения костюма народов европейского Барбарикума периода поздней античности. *Археологія і давня історія України* 13:2 (2014) 120–140.
- Гороховский 1988: Гороховский, Е. Л.: Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины. In: *Труды V Международного конгресса археологов-славистов* Т. 4. Ред.: Баран, В. Д. Киев 1988, 34–46.
- Гороховский–Гопкало 2004: Гороховский, Е. Л. – Гопкало, О. В.: Фибулы VII группы О. Альмгрена в ареале черняховской культуры. In: *Археологія давніх слов'ян*. Ред.: Козак, Д. Н. Київ 2004, 103–130.
- Кравченко 1987: Кравченко, Н. М.: О методике социологического анализа погребального обряда черняховской культуры. In: *Исследования социально-исторических проблем в археологии*. Ред.: Генинг, В. Ф. Киев 1987, 209–227.
- Куштан–Петраускас 2011: Куштан, Д. П. – Петраускас, О. В.: Могильник черняхівської культури Черкаси-центр (за матеріалами розкопок 2000–2003 рр.). *OIUM* 1. Ред.: Петраускас, О. В. – Шишкин, Р. Г. Киев 2011, 178–230.
- Никитина 2012: Никитина, Г. Ф.: *База данных погребального обряда черняховской культуры*. Москва 2012.
- ПЕТРАУСКАС 2010: Петраускас, О. В.: Фібули «військового типу» черняхівської культури (за матеріалами пам'яток України). *Археологія і давня історія України* 2 (2010) 191–208.
- ПЕТРАУСКАС–Синица 2010: Петраускас, О. В. – Синица, Е. В.: Фибулы «щиткового типа» черняховской культуры. *Germania–Sarmatia* 2 (2010) 113–132.
- ПЕТРАУСКАС–Шишкин 2013: Петраускас, О. В. – Шишкин, Р. Г.: *Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник)*. Киев 2013.
- Поповин 2002: Поповић, И.: *Накит са Лухора: остава или сакрални тезаурус*. Археолошке монографије 14. Београд 2002.

SOME ASPECTS OF STUDYING OF THE COSTUME OF THE CHERNYAKHOV-SÎNTANA-DE-MUREȘ CULTURE'S POPULATION

The people known as 'Goths' of written sources left significant trace in the late antiquity history and took part in ethnogenesis of Spanish, Italians and Swiss. One of key episodes of Goths history reflecting in the sites of Chernyakhov-Sîntana-de-Mureș Culture affected in this article. The aim of this article is consider of costume of social elite. The article was based on information about 5600 Chernyakhov-Sîntana-de-Mureș Culture's burials.

This work is based on: 1. division of grave goods into groups according to its functional purpose, suggested by N. M. Kravchenko; 2. differentiation of north oriented inhumations (NOI) according to the number of vessels-'offerings'; 3. features of graves of high social ranks of the categories Ib, IIa, suggested by V. Bierbrauer.

Let us use N. M. Kravchenko's classification of grave goods. According to it, there are four varieties: A – artefacts that got into the grave as 'offerings', i.e. set of ceramic vessels and glass beakers; Б – personal things and clothing; B – artefacts related to production, everyday life, symbolic and cult purposes, indicating occupation, profession and social status; Г – ceramic ware, glass beakers and other categories of artefacts, specially damaged, broken and deformed after being in fire – the funeral meal.

53% of NOI accompanied by vessels-'offerings'. According by number of them were distinguished three archaeological-sociological types (AST) of graves: with 1–2 vessels (first AST), 3–6 (second AST), 7–8 (third AST) and finally from 9 to 17 (subtype 'a' of third AST). The archaeologists identified graves with 'offerings' as graves of community members with different possessions, burials without them as burials of unequal community members or slaves.

Another approach for identifying of Chernyakhov-Sîntana-de-Mureș Culture's social elite realized by V. Bierbrauer. The following features: 1. extraordinary size of the grave; 2. game board; 3. drinking service; 4. luxurious spurs; 5. brocade; 6. shoes buckles; 7. swordbelts; 8. meat food determine the burial by category Ib. Male graves of the category IIa accompanied by silver dress accessories and local "drinking service"; female – silver dress accessories, gold jewelry and O. Almgren's brooches group VII.

Sociological analysis conducting on basis 2271 NOI allows reconstruct such social structure. Next groups of graves were distinguished: 19% without grave goods; 21% without vessels-'offerings'; 21% with 1 or 2 vessels-'offerings', 27% with 3–6, 7% 7–8 vessels-'offerings', 5% 9 and more vessels-'offerings'.

Costume of social elite of the Chernyakhov-Sîntana-de-Mureș Culture's was reconstructed on basis of grave goods of 62 burials. Male costume of the early period represents by model with brooch, one of late period by model without brooches. Female costume with two fibulas prevails.

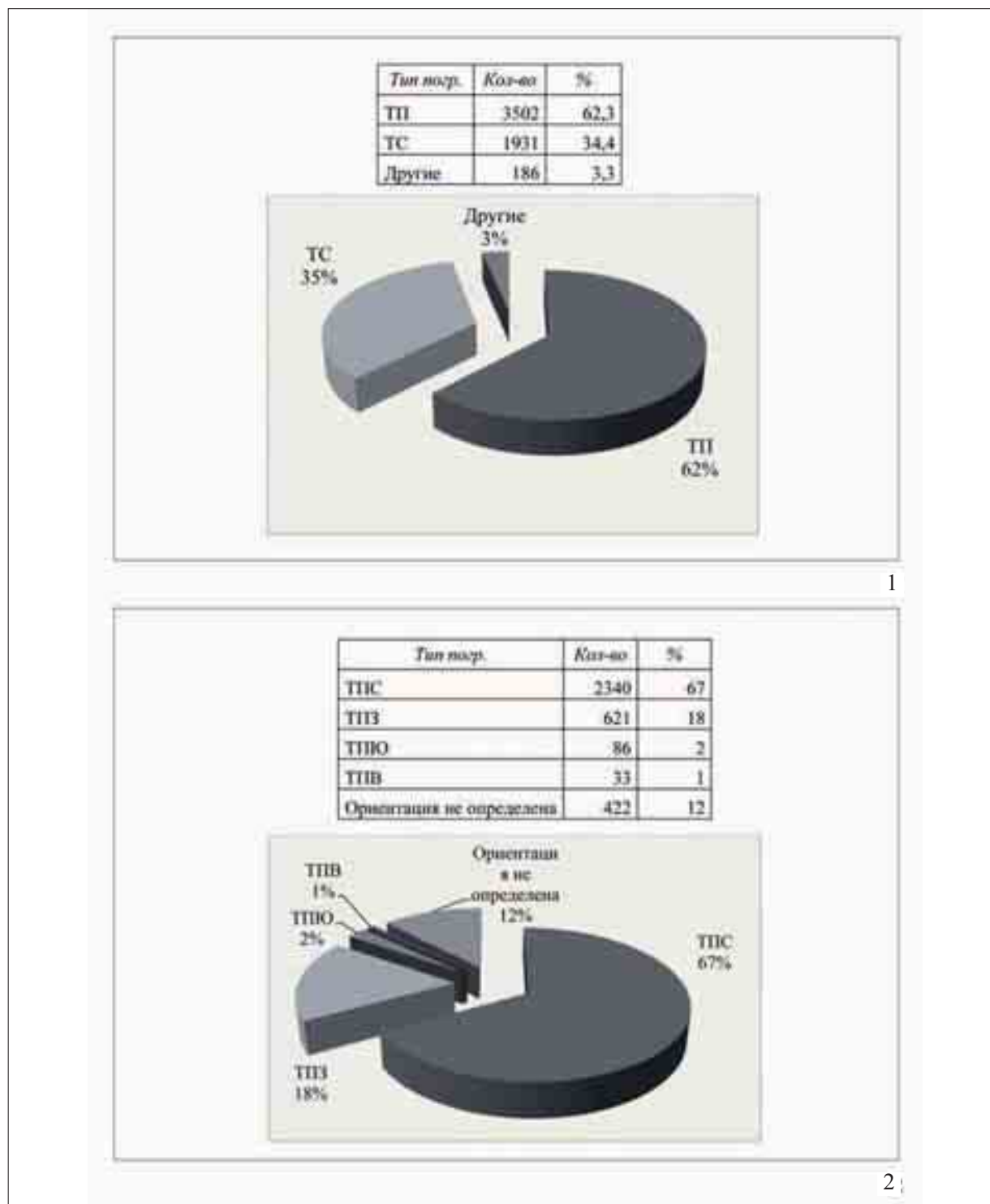
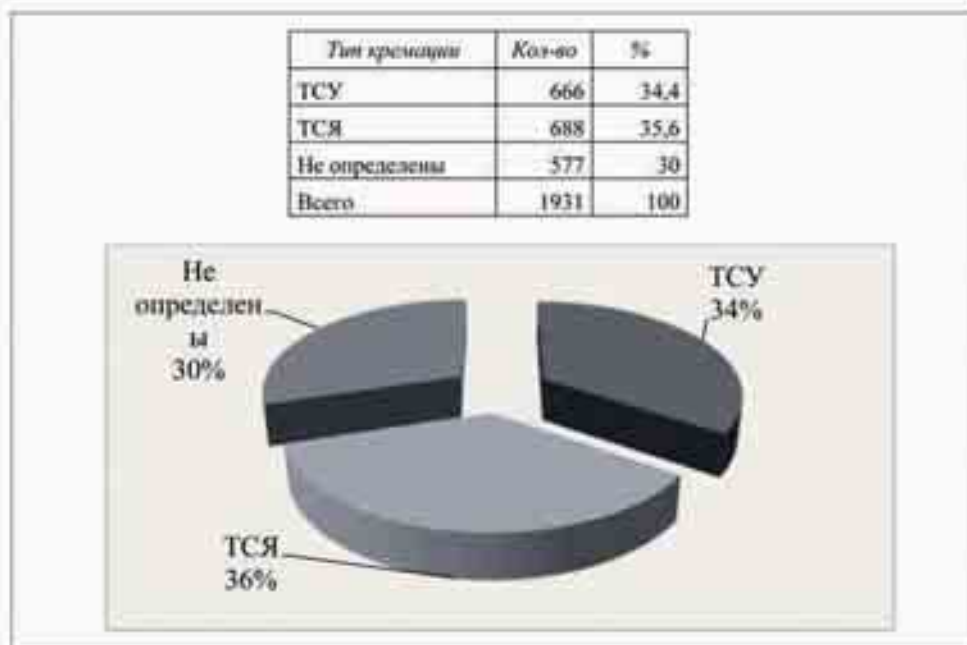

Рис. 1. 1: Соотношение ингумаций и кремаций на могильниках культуры ЧСМ; 2: Доля ингумаций различной ориентации на могильниках ЧСМ

Fig. 1. 1: Ratio of inhumations and cremations on Chernyakhov–Sintana-de-Mureș Culture's cemeteries; 2: Percentage of different oriented inhumations on Chernyakhov–Sintana-de-Mureș Culture's cemeteries

1

2

Рис. 2. 1: Соотношение различных типов кремаций на могильниках культуры ЧСМ;

2: Группировка ТПС по инвентарю (%)

Fig. 2. 1: Ratio of different types of cremations on Chernyakhov-Sintana-de-Mureş Culture's cemeteries;

2: Grouping of NOI by grave goods

Обрядовые группы	Всего	С аксессуарами костюма	%
ТПС	2340	1312	56
ТПС в подбоях и катакомбах	67	50	75
ТПЗ	621	130	21
ТПЗ в подбоях и катакомбах	20	3	25
ТПЮ	86	34	40
ТПВ	33	11	33
ТП, ориентация не определена	422	150	36
ТСУ	666	183	27
ТСЯ	688	208	30
Не определены	577	117	20

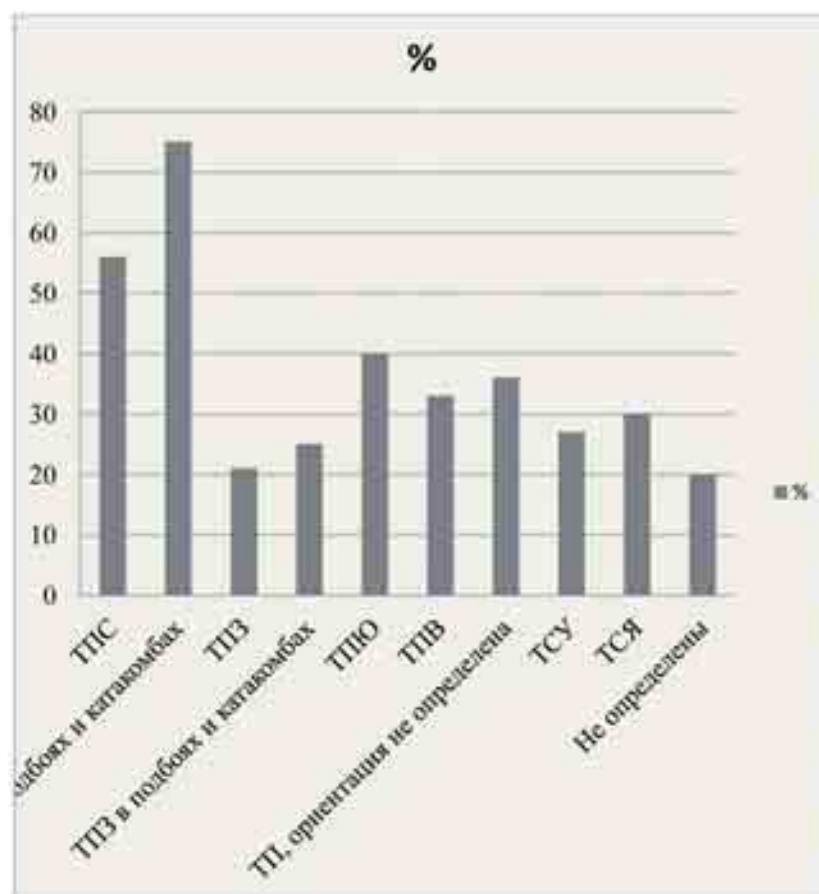

Рис. 3. Распределение погребений с аксессуарами костюма в разных обрядовых группах
Fig. 3. Distribution of graves with dress accessories in different ritual groups

Категории погребального инвентаря	Без сосудов-«приношений»	1 АСТ	2 АСТ	3 АСТ	3а АСТ
Стеклянные кубки	5	3	8	19	31
Мясная пища	11	16	31	48	65
Аксессуары костюма	73	55	69	82	85
В том числе из серебра	4	4	8	14	30
Предметы гигиены	11	19	35	51	63
Предметы домашнего производства	9	16	26	42	44

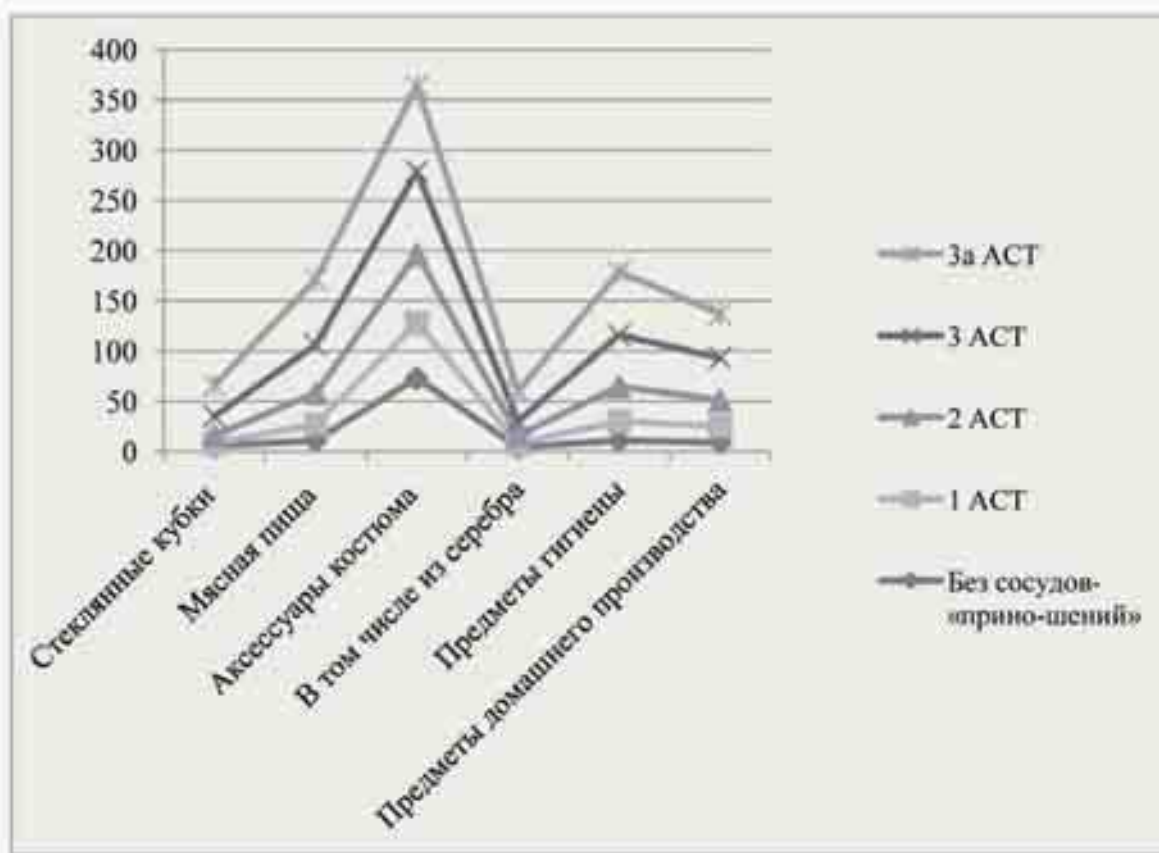

Рис. 4. Доля (%) различных категорий инвентаря в выделенных группах ТПС

Fig. 4. Percentage of different groups of grave goods in selected groups

№ п/п	Комплекс	Размеры захоронения	Наличие доски	Наличие для плиты (со стилизованным крестом)	Шпатель	Соборные предметы	Порочительные реликвии	Металлические	Датировка
1	Чернышев-Русский 265	4,85 x 2,25 x 2,80	1	1				1	C1b
2	Руса	2,50 x 1,10 x 2,10	1	1	Ag			1	C2
3	Переслав-Хмельницкий 5	1,45 x 2,60 x 3,60	1	1	Cu			1	C3
4	Озья 23	2,88 x 2,56 x 2,50		1	Ag				C3/D
5	Малышова 35	2,20 x 1,00 x 1,20		1			1		C3/D
6	Гарбузовка 5	4,50 x 2,70 x 3,00		1		1	1	1	D1
7	Богородица-Ваня Сино 507	3,20 x 1,60 x 3,30		1			1		D1
8	Богородица-Ваня Сино 543	3,10 x 2,30 x 2,90			Cu		1		D1

Рис. 5. Погребения категории I b, по Ф. Бирбрауэру (по BIERBRAUER 1989)
 Fig. 5. Graves of category Ib by V. Bierbrauer (after BIERBRAUER 1989)

Наименование	Историческая категория	Материал	Возраст	Секс	Возраст/пол	Содержимое захоронения	Наименование
Актонбург (Hatchburg) 011	1	1	8	1		серебряные	
Актонбург (Hatchburg) 018	act II	1	5			серебряные украшения	
Бирбрауэр 1		1	2			серебряные	
Бирбрауэр 4	1	1	8			серебряные	
Бирбрауэр 24	act II		13			серебряные	
Бирбрауэр (Hatchburg) 01		1	5			серебряные	
Бирбрауэр (Hatchburg) 010	act II	1	10			серебряные	
Бирбрауэр (Hatchburg) 011	1	1	12	1	серебряные	серебряные	
Бирбрауэр (Hatchburg) 011	act II		13	1		серебряные	
Бирбрауэр (Hatchburg) 011	1	1	10			серебряные	серебряные украшения, серебро
Бирбрауэр (Hatchburg) 012	act II	1	10			серебряные украшения	серебро
Бирбрауэр 017			12			серебряные украшения	
Бирбрауэр 011	1	1	10		серебряные	серебряные украшения	серебряные украшения
Бирбрауэр 2	1	1	11			серебряные украшения	
Бирбрауэр 16	act II	1	8	1		серебряные	
Бирбрауэр 21	act II		7			серебряные	
Бирбрауэр 010	1	1	12	1		серебряные украшения	серебряные украшения
Бирбрауэр 012	1		7			серебряные	
Бирбрауэр 7	1		8			серебряные украшения	
Бирбрауэр II 011	1		10			серебряные украшения	
Бирбрауэр 01	1	1	9			серебряные украшения	серебряные украшения, серебро, золото
Бирбрауэр 010	1		12			серебряные украшения	
Бирбрауэр 014	1	1	6			серебряные	
Бирбрауэр 012	act II	1	12	1		серебряные	серебряные украшения
Бирбрауэр 010	1		6			серебряные	
Бирбрауэр 011	1	1	6	1		серебряные	
Бирбрауэр 010	1	1	12	1		серебряные	
Бирбрауэр 010	1	1	10			серебряные	
Бирбрауэр 017	act II	1	10	1		серебряные	
Бирбрауэр 011	1	1	9			серебряные	
Бирбрауэр 011	1	1	7			серебряные	
Бирбрауэр 010	1	1	6	1		серебряные	
Бирбрауэр 010	1	1	10	1		серебряные украшения	
Бирбрауэр 010	act II	1	11			серебряные	
Бирбрауэр 010	1	1	10			серебряные	
Бирбрауэр 010	1	1	6			серебряные	
Бирбрауэр (Hatchburg) 011	1		6	1		серебряные	
Бирбрауэр 01	1		7			серебряные	
Бирбрауэр 01	act II		7			серебряные	
Бирбрауэр 01	1		9			серебряные украшения	
Бирбрауэр 010	1		10			серебряные	
Бирбрауэр 01	act II	1	5	1		серебряные	
Бирбрауэр 01	1	1	8	1		серебряные	
Бирбрауэр 1	1		11			серебряные украшения	
Бирбрауэр 10	act II	1	11			серебряные	
Бирбрауэр (Hatchburg) 010	1	1	12			серебряные	
Бирбрауэр 010	1	1	11			серебряные	
Бирбрауэр 011	1	1	10			серебряные	
Бирбрауэр (Hatchburg) 011	act II	1	12	1		серебряные украшения	
Бирбрауэр 01	act II		7			серебряные украшения	серебряные украшения
Бирбрауэр 010	act II		7	1		серебряные украшения	
Бирбрауэр 010	1		8			серебряные	
Бирбрауэр 010	1	1	10			серебряные	
Бирбрауэр 01	1	1	8			серебряные	

Рис. 6. Погребения 3 и 3а АСТ с серебряными аксессуарами костюма или категории IIa, по Ф. Бирбрауэру (по BIERBRAUER 1989)

Fig. 6. Graves of 3 and 3a AST with silver dress accessories or category IIa by V. Bierbrauer (after BIERBRAUER 1989)

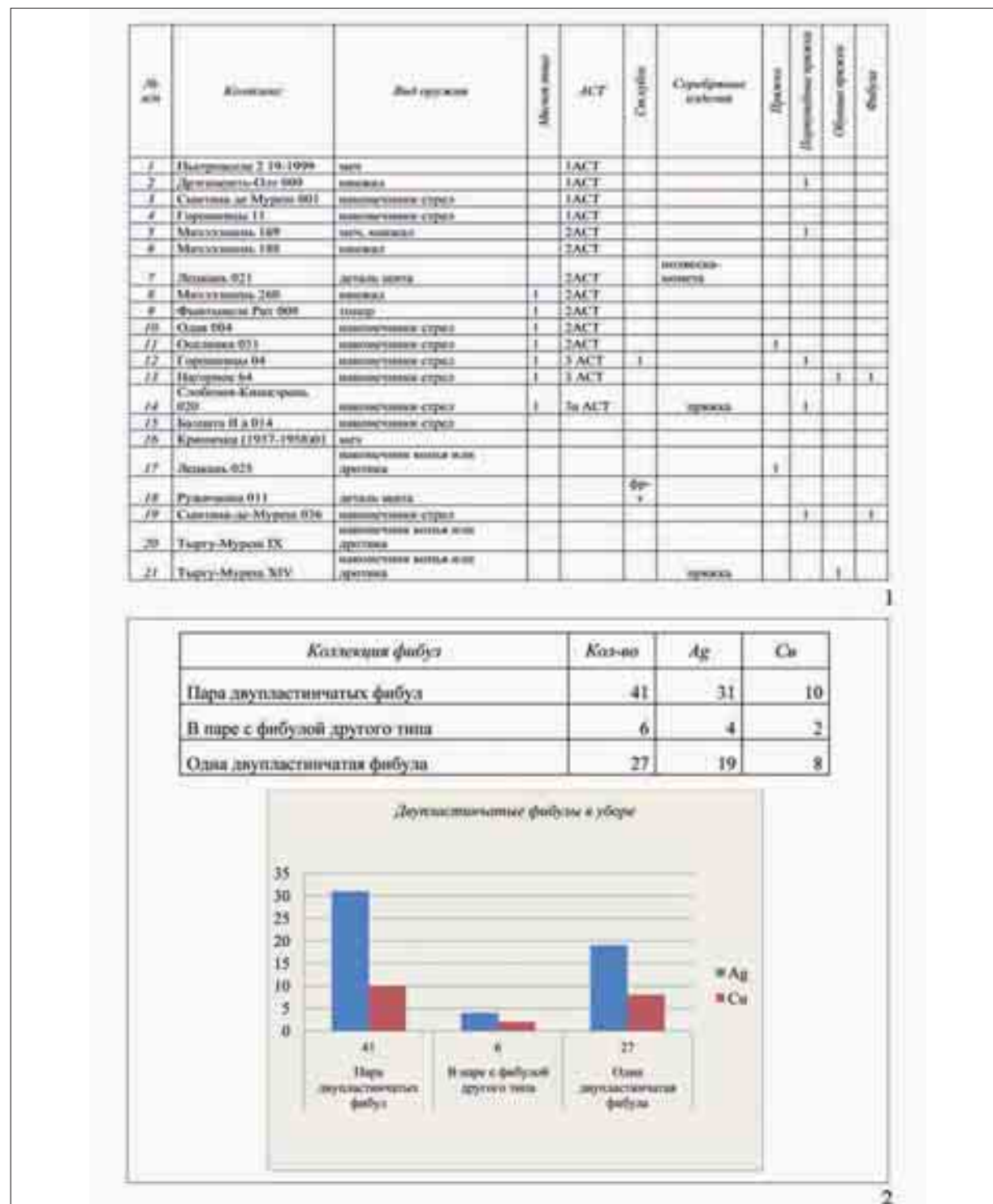

Рис. 7. 1: ТПС с предметами вооружения; 2: Гистограмма комплектации двуластинчатых фибул
 Fig. 7. 1: NOI with weapons; 2: Histogram of the double-plate fibulas combinations

VAN ÚJ A LENCSE ALATT – A SZILÁGYSOMLYÓI KINCS FIBULÁINAK MŰHELYÖSSZEFÜGGÉSEI A LEGÚJABB OPTIKAI MIKROSZKÓPOS VIZSGÁLAT ALAPJÁN

HORVÁTH ESZTER*

Absztrakt: Jelen tanulmány a népvándorlás kori Európa emblemikus leletgyűjtése, a szilágysomlyói kincslelet fibuláinak készítési technológiájával foglalkozik, részben kiegészítve, részben újraértékelve a tárgyak műhelykapcsolatait érintő korábbi megfigyeléseket. A cikk első felében a polikróm ötvöstárgyak műhelykérdéseinek elméleti háttéréről lesz szó, ezt követően ismertetem az elvégzett optikai mikroszkópos vizsgálat vonatkozó eredményeit.

Kulcsszavak: hun kor, kincslelet, polikrómia, ötvösmunka, műhelykapcsolatok, mikroszkópos vizsgálat

BEVEZETÉS

„A drágakövekkel díszített rekeszes ötvösmunkákról annyit írtak már, hogy csak kevés szót kell rájuk vesztegetnünk” írta 1932-ben Alföldi András, a hun korszak leletanyagával foglalkozó kötetében.¹ A szerző azonban maga cáfolt rá kijelentésére, hiszen a Szeged, Röske-Nagyszéksóson előkerült ún. áldozati leletgyűjtés bemutatásánál nemcsak az ötvöstárgyak technikai leírását adta meg, de elsőként szakértő bevonásával az ékkőberakások ásványtani meghatározását is mellékelte.² Monográfiája azóta is példaként állhat mindazon kutatók előtt, akik egy régóta ismert és kiemelt jelentőségű leletanyag újszerű feldolgozására vállalkoznak.

A Kárpát-medence népvándorlás kori ötvösmunkáinak készítésével, az alkalmazott ötvös- és kőcsiszoló technikákkal a múlt század közepéig csupán néhány kiemelkedő tudományos munka foglalkozott. Az antikváriusi szemléleten túllépve, a polikróm ötvösmunkák széleskörű elemzésére épülő első hazai művek a 20. század '30-as éveiben születtek. Ezt az időszakot Alföldi András mellett Fettich Nándor neve fémjelzi; interdiszciplináris szemléletük máig meghatározó érvényű. A polikróm ötvöstárgyak Magyarországon őrzött pompás képviselőiről, a szilágysomlyói (Șimleu Silvaniei, RO) második kincsletről, valamint az említett nagyszéksói áldozati leletről írt munkájuk ugyanabban az évben jelent meg.³ Ezek az ékkőberakásos aranytárgyak, legendás előkerülésük és gazdagságuk révén, hazai és európai viszonylatban egyaránt kivételes jelentőségűek. A régészeti kör meghatározásán túl a monográfiák részét képezte a stilsztika, a technológia és az ékkövek anyagának tanulmányozása is. Fettich Nándor maga is gyakorolta az ötvösmesterséget, és különös érdeklődéssel fordult a finom kivitelű ötvösmunkákhoz, alapos részletességgel vizsgálta azok technológiai jellegzetességeit. A megfigyelt jelenségek értékelésekor a tárgyak műhelyösszefüggéseivel is foglalkozott.⁴

* Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK Régészettudományi Intézet, 1088 Budapest, Múzeum körút 4/B. e-horvath@caesar.elte.hu

¹ ALFÖLDI 1932, 58.

² ALFÖLDI 1932, 65–70.

³ FETTICH 1932; ALFÖLDI 1932.

⁴ FETTICH 1932, 53–58.

A szilágysomlyói polikróm ötvösmunkák készítésének behatóbb vizsgálatára csak 70-80 évvel később került újra sor két egymástól eltérő szemléletű doktori munka keretében. A tárgyak műhelykapcsolatainak értékelésére mindkét szerző – Robert Stark, valamint e sorok írója – külön fejezetet szentelt.⁵ Jelen tanulmányban, doktori disszertációm vonatkozó fejezetének átdolgozásával, a műhelyösszefüggések vizsgálatának elméleti hátterét és a szilágysomlyói fibulák optikai mikroszkópos elemzésének eredményeit ismertetem.

A MŰHELYKAPCSOLATOK VIZSGÁLATÁNAK ELMÉLETI HÁTTERE⁶

A műhelykapcsolatok vizsgálatakor abból a feltételezésből indulhatunk ki, hogy az egyes műhelyekben folytatott tevékenységnek, vagyis a műhelygyakorlatnak egyaránt voltak kézműveshez, illetve műhelyhez köthető egyedi (egyéni), valamint más műhelyekkel összekötő közös sajátosságai. Ez alapján a műhelykapcsolatoknak van egy individuális és egy regionális szintje. Míg a műhelygyakorlat individuális vonásai elsősorban a műhelyazonosság igazolásához vagy cáfolásához járulnak hozzá, addig a regionálisan megmutatkozó közös jellegzetességei a műhelykörzetek elkülönítésében bírnak jelentőséggel. A következőkben a műhelyösszefüggéseknek ezt a két szintjét, majd az elkülönítés lehetséges kritériumait részletezem.

A MŰHELYGYAKORLAT INDIVIDUÁLIS VONÁSAI

A műhelygyakorlat individuális vonásainak meghatározása, ideális esetben az egy műhelyből vagy egy kézműves kezéből származó tárgyak felismerését eredményezheti. Az azonosság többnyire relatív értelemben, a tárgyak egymáshoz fűződő viszonya alapján mutatható ki, a készítés helyének meghatározása nélkül.⁷ Az eredmény csak azon esetekben válhat abszolúttá, ha a gyakorlatot olyan regionális vonások is jellemzik, amelyek egy-egy lokalizált műhelykörzethez köthetők.⁸

A rendelkezésre álló népvándorlás kori, kora középkori tárgyi, írásos és képi források sajnos nem teszik lehetővé az ötvöstárgyak készítésének konkrét kézműveshez kötését, a vizsgált korszakra nézve tehát kizárólag anonim ötvösökről beszélhetünk.⁹ Mivel a legtöbb esetben nem bizonyítható egyértelműen, hogy egy műhelyben, illetve egy adott tárgyon egy vagy több ötvös dolgozott, a kézművesek műhelyben betöltött szerepének közelebbi azonosítása sem áll módunkban. Emiatt a kutatás számára a kora középkori műhely és a benne dolgozó kézműves óhatatlanul is összemosódik, egy entitást, egy szervezeti egységet képezve. Egy műhely speciális tevékenysége egyaránt közvetíthette a műhely kollektív gyakorlatát, illetve akár egyetlen kézművesének individuális gyakorlatát is.¹⁰ Egy dolgot viszont mindenképp feltételezhetünk: egy nagyobb közösséget vagy egy tágabb környezetet nézve az egyes műhelyekben folytatott tevékenység

⁵ STARK 2000, 97–102; HORVÁTH 2012, 173–176.

⁶ A „műhely” fogalmán az ötvöstárgyak készítési helyét értem, anélkül, hogy a hely térbeli kiterjedésére, az ott folyó tevékenység jelentőségére, ideiglenes vagy állandó jellegére, valamint az ott dolgozó kézműves(ek) számára, esetleges munkamegosztására utalnék (HORVÁTH 2012, 17).

⁷ Ilyen relatív műhelyazonosságot sikerült kimutatni a Vörs-Tótok dombja langobard kori temető 21., 32. és 33. sírjából származó S- és §-fibulák, valamint Keszthely-Fenekpuszta horreumi temetőjének 17. sírjából *Altstück*ként előkerült S-fibula esetében (HORVÁTH 2012a, 207).

⁸ A mediterrán típusú szórvány csat Rákóczi-falva-Kastélydombról, a foglalataiban megmaradt gipsz alapú kittmassza és a masszába keveredett apró, kék színű üvegtörmelék alapján a Kelet-Mediterrán térségben készülhetett (HORVÁTH ET AL. 2009; HORVÁTH 2012b).

⁹ Későbbről is egyedül csak Szent Elégiust (590–660), az ötvösök védőszentjét ismerjük név szerint (VIERCK 1974).

¹⁰ WICKER 1994.

valamilyen szempontból mindenképpen egyéni volt. Fontos külön választanunk a műhelygyakorlatra és az egyes ötvöstárgyakra jellemző egyediséget is, utóbbi a megrendelő egyszeri vagy alkalmoszerű igényéből következett, és elsősorban a jól látható formai és ornamentikai elemekre vonatkozott.

Egy-egy műhely speciális gyakorlatának kialakulásában egyrészt kényszerűségből fakadó egyedi feltételek, másrészt választáson alapuló egyedi döntések játszottak meghatározó szerepet. A műhely szervezeti adottságai kötelező érvényű feltételeket szabhattak: a rendelkezésre álló infrastruktúra és szerszámkészlet nemcsak alkalmoszerűen, hanem hosszú távon korlátozta a műhelyben dolgozó ötvös technikai lehetőségeit. Ugyanígy az ötvös tudása és képességei is kényszerítő erővel bírtak, hiszen csak bizonyos eljárások adott színvonalú alkalmazását tették lehetővé, megszabva ez által a műhelyben készült tárgyak munkafolyamatának lépéseit és a kivitelezés minőségét. Az ötvös individuális stílusa viszont a műhelyszinten is szabadon eldönthető kérdésekben volt döntő érvényű. A művészeti szándék – az ötvös ízlése és kreativitása – a tárgyak készítésének konzervatív vagy éppen innovatív jellegű lépéseit megszabva befolyásolhatta a műhelygyakorlatot. Az ötvöstárgyak készítőjére vagy készítési helyére speciálisan jellemző adottságok és individuális választások túlmutatnak egy régió közös hagyományain, adottságain, illetve az egyes tárgytípusok készítésének általános sajátosságain is.

Ókori, illetve más kora középkori ötvöstárgyakon végzett kutatások eredményeiből kiindulva a műhelyazonosság kérdésében elsősorban az automatizmuson alapuló és következetesen kialakított technikai részletek lehetnek értékesek. Ezekre a jellegzetes ismertetőjegyekre, mint attribútumokra tekinthetünk – anélkül, hogy konkrét személyekre utalnánk.¹¹ Az ikonográfiai sajátosságoknak, illetve az ornamentális kompozíciónak ezzel szemben másodlagos jelentősége van. A szabadon választhatóságot elsősorban az adott közösség általános társadalmi és ideológiai gyakorlata, elvei korlátozták. Létrejöttüket emellett nyilvánvalóan egyedi döntések is befolyásolták, az ötvös egyéni stílusából, kreativitásából, illetve a megrendelő ízléséből adódóan. A technológiai lépések és fogások megvalósításához képest a tárgyak ornamentális és formai vonásai sokkal kevésbé automatikusak vagy következetesek. Gyakrabban jellemezhetjük őket hirtelen, akár gyökeres változás is, nemcsak a megrendelő, hanem a készítő szándékából adódóan is.¹²

A MŰHELYGYAKORLAT REGIONÁLIS VONÁSAI

A műhelygyakorlat regionális vonásainak meghatározása egészen más lehetőségeket rejt magában. Az egyes műhelyek tevékenységét nemcsak egyedi, de nyilvánvalóan regionális tényezők is befolyásolták, ezek egyszerre több műhelyben is érvényre juthattak, közös jellegzetességeket eredményezve. Míg az individuális sajátosságokból kiindulva általában nem lehet következtetést levonni a készítés földrajzi helyére nézve, addig a regionális vonások segítségével – ideális esetben – a kész tárgyak egy-egy konkrét régióhoz, műhelykörzethez köthetők.¹³ Ezek abszolút értelemben vett elkülönítésével arra is választ kaphatunk, hogy a gyakorlat idegen vagy helybeli eredetet tükröz-e.

Akárcsak a műhelyek egyedi sajátosságait, a műhelykörzetek közös gyakorlatát is befolyásolták kényszerűségből és választásból fakadó tényezők. Ezek elsősorban regionális szinten hatottak, szükségszerű-

¹¹ Dági Marianna világított rá, hogy az ókori görög festett vázákra kifejlesztett hagyományos művészettörténeti attribúció, vagyis a stílus alapú mesterkézhez kötés módszere arany ékszerekre nem alkalmazható egy az egyben. Esetükben a készítéstechnikai részleteket tekintette attribúciós jegyeknek. Az összehasonlító technikai elemzéseire épülő kritériumrendszerrel antik arany ékszerek esetében is sikerült elkülönítenie aranyműveseket és készítési helyeket (DÁGI 2006; DÁGI 2009; DÁGI 2012).

¹² WICKER 1994, 70; WICKER 1998, 258–261.

¹³ A regionális vonások között elsőként említhető a foglalatok alját kitöltő, szilárdító anyag, a kittmassza; funkciójából adódóan alapanyagait a helyi adottságokhoz igazodva választották meg (vö. 8. j.).

en érintve az adott térségben működő valamennyi műhely tevékenységét. Az egyazon műhelykörzetből származó tárgyak egységes sajátosságait egyrészt a térség természeti adottságai, illetve az adott közösség gazdasági és kereskedelmi lehetőségei határozták meg.¹⁴ Ezek a tényezők elsősorban a felhasznált nyersanyagok típusát, fajtáját, jellegzetességeit érintették. Másrészt vannak olyan anyagtechnológiai hasonlóságok is, amelyek műhelyspecifikum helyett inkább csak regionális vonásként értékelhetők. Ezek olyan, az ötvös szerszámkészlete és szakmai ismeretei által meghatározott tulajdonságok, amelyek bár nem utalnak egyértelműen a készítési hely azonosságára, mégis szorosabb összefüggést feltételeznek.¹⁵ Harmadrészt a tényezők közé tartozhatnak a már korábban is említett ideológiai és társadalmi elvek, amelyek a felhasználható formai, ornamentikai jegyek körét általánosabb szinten korlátozhatták, egyaránt tükrözve a megrendelő, a készítő vagy az adott társadalom kollektív ízlését, igényét.¹⁶ Ennek a három tényezőnek – tehát az adottságoknak, az ismereteknek és az elveknek – a hatása nem pontszerűen, hanem egy-egy tágabb körzetet érintve nyerhette el érvényét, együttesen alakítva a tárgyak sajátosságait.

A műhelykörzetek relatív értelemben vett elkülönítésekor a legfontosabb támpontot az egyes sajátosságok jellemző kombinációi jelentik. Az eltérő műhelykörzetet képviselő polikróm tárgyak díszítményei az említett tényezők által megszabott motívumok, alapanyagok és technikák sajátos kombinációjából jönnek létre, meghatározott funkcióval, illetve formavilággal párosulva. Az egyes, általánosabban előforduló funkcionális, formai, ornamentális, anyagi és technológiai ismertetőjegyek tehát nem külön-külön nyernek jelentőséget, hanem együttes megjelenésük, kompozíciójuk révén értékelhetők regionális vonásként.

A relatív értelemben elkülönített műhelykörzetek abszolút lokalizálása ennél jóval nehezebb feladat. A kapcsolódó leletek elterjedése, sűrűsödése önmagában félrevezető lehet. Az ötvösmunkák térbeli eloszlását csak az anyagi és technológiai ismertetőjegyek, illetve a sajátos kombinációjuk által képviselt hagyományok eredetével együtt célszerű figyelembe venni. Az esetek többségében a regionális különbségek helyhez kötése ennek együttes értékelése mellett is csak valószínűsíthető.

A KÜLÖNBÖZŐ SZINTŰ MŰHELYKAPCSOLATOK LEHETSÉGES INDIKÁTORAI

A műhelykapcsolatok felismerése és lehetséges szintjeinek elkülönítése a tárgyak készítésének sajátosságain alapuló kritériumrendszer kidolgozását feltételezi. Ennek során osztályozni kell, hogy a formában, funkcióban, anyagban, technológiában, illetve ornamentikában megfigyelhető hasonlóságok és különbségek a műhelyek speciális gyakorlatának vagy regionális kapcsolatának rekonstruálásában játszanak-e döntő szerepet. Polikróm ötvösmunkák esetében az ismertetőjegyek négy csoportja kap önmagában is hangsúlyos szerepet, mint kritérium: (1) a tárgyak sajátos konstrukciója, (2) az egyes díszítőtechnikákhoz köthető speciális szerszámok megmunkálási nyomai, (3) a receptszerűen elkészített alkotóelemek összetétele és (4) az egyes munkafázisok technikai kivitelezésének minősége és egyedi megoldásai.

Ezekon kívül kiemelten fontos a fém és ásványi alapanyagok, az ötvöstechnikai eljárások, illetve a motívumok tipikus kombinációja is.

¹⁴ A földrajzi környezet befolyásoló szerepének értékeléséhez ld. Fernand Braudel monográfiáját a II. Fülöp korabeli mediterrán világ vonatkozásában (BRAUDEL 1996), valamint Braudel elgondolásait is újraértékelve Peregrine Horden és Nicholas Purcell átfogó kötetét (HORDEN–PURCELL 2000).

¹⁵ Pl. a gávai előkelő női sírból származó arany ékszerek és különösen a két csüngő rátét díszei más-más szerszámok, illetve technikák alkalmazásáról tanúskodnak, ami eltérő kézművesre, műhelyre, de mégis közös régióra utal (HORVÁTH ET AL. 2013, 269).

¹⁶ A hun kori Kárpát-medencét nézve, az állatábrázolások jellegükben és összetételükben is jelentősen eltérnek aszerint, hogy az ötvöstárgyak keleti vagy antik kapcsolatokat tükröznek. Ez egyes állatok (ragadozó madár, rovar, illetve oroszán) ábrázolásának preferálásában vagy mellőzésében mutatkozik meg (NAGY 2007, 23–25).

A SZILÁGYSOMLYÓI FIBULÁK MŰHELYKÉRDÉSEI

KORÁBBI EREDMÉNYEK

Fettich Nándor – részletes technológiai elemzése alapján – egy korábbi (4. század harmadik negyedére keltezett) és egy fiatalabb (néhány évtizeddel későbbi) fibulacsoportot különített el. Az előbbibe sorolta az ónixfibulát, valamint az oroszlanos, a korong alakú, a hippokamposzos, az emailos és a lépcsős rugólemezzű fibulapárokat; utóbbiba pedig a *cloisonné* szegélyezésű, a nagyméretű és a spiráldíszes fibulapárokat.¹⁷ Következtetéseivel nagyrészt megegyezően Robert Stark is két csoportba sorolta a fibulákat, a műhelykapcsolatokra vonatkozó korábbi eredményeket pedig részben kiegészítette, részben átértékelte. Ennek alapját egy jól felépített, főleg formai–ornamentikai és technikai–szerkezeti sajátosságokból álló kritériumrendszer és egy kimerítő részletességgel elvégzett összehasonlító vizsgálat képezte.¹⁸

A megfigyelt összefüggések alapján egyértelműen igazolni tudta egyrészt az ónixfibula, a korong-, az oroszlanos- és a hippokamposzos fibulapárok, másrészt a *cloisonné* szegélyezésű és a nagyméretű fibulapárok műhelyazonosságát. Véleménye szerint a két csoport között a lépcsős rugólemezzű fibulapár az összekötő kapocs, amely mind az arany- (hippokamposzos fibulapár), mind az aranylemezes ezüstfibulákkal rokonságban áll. Az aranyfibulákat egy barbár ízlést, de késő római ötvöshagyományt követő, központi jelentőségű műhelyhez kötötte.¹⁹ A fibulák egy részének erős kopottsága miatt a két fázis pontos időbeli távolságát nem tudta meghatározni. A legkorábbi darabok készítésének idejét valamivel Fettich Nándor keltezése elé helyezte, a legkésőbbiekét pedig az 5. század első feléhez kötötte. Bár a két csoport közös eredetere nem talált bizonyítékot, nem is zárta ki, hogy ez az összesen 17 tárgy egyazon műhelyben készült. Velük ellentétben az email- és a spiráldíszes fibulapárnál teljesen eltérő készítési helyeket feltételezett.²⁰

Robert Stark fibulákkal kapcsolatos legfontosabb eredményei széles körben ismertek,²¹ ezért jelen munkában elsősorban azokat a megfigyeléseimet ismertetem, amelyek álláspontjának kiegészítésül, finomításul szolgálhatnak. Az említett két csoporton belüli egység tényével nem kívánok vitatkozni, makro- és mikroszkópos elemzéseim Robert Stark eredményeit támasztják alá. A csoportok közötti lehetséges összefüggések és a készítési helyek megkülönböztetése kapcsán ugyanakkor több ponton is eltérő véleményre jutottam. A következőkben négy konkrét kérdésről lesz szó részletesebben: (1) a két fibulacsoport műhelykapcsolatáról, (2) a lépcsős rugólemezzű fibula besorolásáról, (3) a spiráldíszes és emailos fibulák besorolásáról és (4) az állítólagos szilágysomlyói fibula műhelykapcsolatáról.

A KÉT FIBULACSOPORT MŰHELYKAPCSOLATA

A két fibulacsoportot a számos formai, ornamentikai hasonlóság mellett alapvető eltérések jellemzik, főként a fémek alapanyag megválasztásában és a konstrukcióban. Ennek hátterében állhatott a műhelygyakorlat vagy a készítők eltérősége, ami önmagában csökkenti a csoportok közötti műhelyazonosság valószínűségét. A jelenségre Robert Stark leginkább a műhelygyakorlat fejlődését, változását látta lehetséges magyarázatul.²² A tárgykészítés gyakorlatának ekkora váltása csak egy hosszútávon működő, több működési periódussal rendelkező, akár saját hagyományokat is létrehozó műhely esetében képzelhető el.

¹⁷ FETTICH 1932, 53–58.

¹⁸ STARK 2000, 74–94.

¹⁹ STARK 1999, 148–149.

²⁰ STARK 1999, 144–147, 149; STARK 2000, 95–101.

²¹ STARK 1999, 145–149.

²² STARK 1999, 147, 154.

Ellenkező esetben nem váltással, hanem két eltérő készítési hellyel kell számolnunk. A szilágysomlyói fibulák esetében a sokféle ásványi és fémes alapanyag és a specializált munkafolyamat (szakmák között és műhelyen belül) egyértelműen a készítési hely központi jelentőségére utal. Robert Stark egyenesen a szilágysomlyói fibulák trendteremtő szerepét hangsúlyozta, ami az innovatív megoldások egyszerűsített alkalmazásának elterjedésében mutatkozik meg.²³

A két fibulacsoport kapcsolatáról, anyagösszetétel adatok hiányában csupán regionális összefüggést, tehát legfeljebb a műhelykörzet azonosságát feltételezhetnénk, minden további szűkítés spekulatív lenne. A közös eredet lehetőségét vizsgálva abban a szerencsés helyzetben lehetünk, hogy a fent megnevezett kritériumok egyikét indikátorként tudjuk figyelembe venni. A műhelyösszefüggések jellegére egy receptszerű alkotóelem, a foglalatok szilárdítására, térkitöltésére használt ún. kittmassza összetételének azonossága világíthat rá. A porított ásványi anyagok, illetve szerves kötőanyagok természettudományos módszerekkel történő meghatározása a tipológiától független, műhelyspecifikus eredményeket szolgáltathat.²⁴ Ennek jelentőségét felismerve Birgit Arrhenius az 1970-es években megvizsgáltatta – többek között – a szilágysomlyói fibulák hiányos foglalataiból vett anyagmintákat.²⁵ Bár a korabeli ötvösmunkák kittmasszáinak szisztematikus vizsgálatát számos kutatói és technikai tényező gátolja,²⁶ a rendelkezésre álló eredmények, legalább relatív értelemben, lehetővé teszik az összetartozás kérdésének tárgyalását. A fázisösszetétel adatok szerint mindkét csoport képviselőinél faszenet, illetve széntartalmú kittmasszát használtak fel a foglalatok kitöltésére. Tekintve, hogy ez a típusú kittmassza elvétve fordul elő a 4–5. századi aranytárgyak körében,²⁷ az egyezés a két fibulacsoport műhelyazonosságát valószínűsíti. Ennél biztosabb választ csak az anyagvizsgálatok kiterjesztésével, elsőként a kittmasszák szisztematikus elemzésével kaphatunk.

A LÉPCSŐS RUGÓLEMEZŰ FIBULA BESOROLÁSA

Optikai mikroszkópos megfigyeléseim szerint a lépcsős rugólemezű fibulapár nem képez összeköttetést a két fő fibulacsoport között, hanem több és erősebb szállal kötődik a második csoporthoz (1–2. kép; 3. kép 1–2). Robert Starkkal ellentétben az összehasonlításnál nem a formai, tipológiai jegyeknek, hanem a technológiai jelenségeknek tulajdonítottam nagyobb jelentőséget. Példaként: a deltoid formájú túlemez alkalmazását az oroszlanos és állatfejes fibulák esetében, Robert Starkkal egyetértve, innovatívnak tartom, de nem tekintem műhelyspecifikus jegynek. A Pontusz északi partvidékéről származó, eltérő eredetű párhuzamok (pl. a nezsini, kercsi, illetve állítólagos vareszei kengyelfibulák) inkább arra utalnak, hogy ezt a *designt* szélesebb körben alkalmazták.²⁸ A formai egyezés mellett a hasonló mértékű kopottság sem bizonyítja a műhely vagy a készítő azonosságát. A következőkben ismertetett technológiai részletek alapján a lépcsős rugólemezű fibulapár és a már korábban is a második csoportba sorolt darabok készítője azonos lehetett.

1. A második csoportba sorolt fibulákkal megegyezően, a lépcsős rugólemezű fibulák is összetett szerkezetűek: gazdag díszítésük hordozója egy vékonyra kalapált aranylemez, amely az ezüsből öntött belső magra van erősítve (4. kép 1–2). Ez a kiképzés az első csoportba tartozó fibulák üreges vagy tisztán aranyból készült egyrétegű szerkezetéhez képest alapvető technológiai különbség, ahogy erre az előző alfejezetben is kitértem.

²³ STARK 1999, 141–142, 147.

²⁴ ARRHENIUS 1985, 84–187; HORVÁTH 2011, 130.

²⁵ ARRHENIUS 1985, 204, Tab. XI. V: 2. A röntgendiffrakciós (XRD) vizsgálatokat Diego Carlström végezte el.

²⁶ Az XRD adatok, vélhetően éppen a referenciaanyag szűkössége miatt, nem képezték részét Stark elemzésének.

²⁷ A szilágysomlyói tárgyak mellett a pietrosai (RO) nyolcszögletű tál párdac alakú füle, és egy apahidai övveret tartozik ebbe a csoportba (ARRHENIUS 1985, 204, Tab. XI. V: 2).

²⁸ STARK 2000, 140, Beilage 4. 1. Nižin (UA): ZASZECKAJA 1975, 76; Kercs (RU): ZASZECKAJA 1993, 54, табл. 23. 90; „Varese”, Diergardt gyűjtemény: WERNER 1961, 26, Taf. 19. 87.

2. A lépcsős rugólemező fibulákat egyenletes gyöngydrót keretezi, nem pedig valódi granuláció sor, mint a Robert Stark által szorosabb rokonságba vont hippokamposzos fibulákon.²⁹ Ez utóbbin az ötvös még a kengyelen futó rekeszek között is szorított helyet a granulátumoknak (4. kép 3–4). Ezzel szemben a filigrán dominanciája általánosan jellemző a második csoport fibuláira.

3. A fibulapár kengyelén futó rekeszmű fólia alátétei közül többet egy-egy középre helyezett préselt/poncolt körrel díszítettek. Ugyanilyen körlenyomat figyelhető meg a második csoportba sorolt *cloisonné* szegélyű, madárfejes fibulapár négykaréjos berakása alatt is (4. kép 5–8). A mikroszkopikus méretű mintázat előfordulása, illetve egyezése mind Fettich Nándor, mind Robert Stark figyelmét elkerülte. Elemzésük során csak az egyszerű díszítetlen, illetve a standard rácsmintájú lemezeket vették észre.³⁰ Hasonló kivitelű alátét alkalmazására jelenleg sem a korszak, sem a térség polikróm leletanyagában nem ismert más példa. Emiatt ennek az egyezésnek nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk: azonos szerszámot és így azonos készítő feltételez.

A SPIRÁLDÍSZES ÉS AZ EMAILOS FIBULAPÁR BESOROLÁSA

A párt alkotó spiráldíszes fibulák a kincslelet legkülönlegesebb darabjai közé tartoznak (3. kép 3–4). Ornamentális és technológiai sajátosságai egyértelműen egy harmadik ötvös tevékenységére utalnak. Feltűnő különbség, hogy ezeknél a fibuláknál a díszítés technikai színvonala nem egységes. Az egyenletesen összesodort lemezzsalagokat és a szabályosan, gondosan elkészített gyöngydrót pontatlanul, igénytelenül szabták méretre és hanyagul, szinte futtában helyezték el, illetve forrasztották fel az alaplemezeire (5. kép 1–6). A szépen csiszolt gránátberakások mellett félbetört és másodlagosan felhasznált darabok, illetve üvegpótlások is előfordulnak (5. kép 7–9). A pontosan megtervezett rekeszműbe préselt rácsmintájú aranyfóliákat helyeztek (5. kép 10), a különálló berakások foglalását azonban szintén összezsápták. A művelet kezdetén a foglalatpántokat és az azokat keretező gyöngydrótot elnagyoltan túl bőre szabták, így azok felforrasztott állapotban nem fogták szorosan közre a kő- és üvegdarabkákat. A problémát azzal orvosolták, hogy a pántok sarkait összezsápták, sikeresen megelőzve ezzel a berakások kihullását (5. kép 8, 11–12). A drótrátétek többségében kiemelkedő technikai minőségűek, a végeredmény mégis lényegesen gyengébb színvonalú, igénytelen munka benyomását kelti. Ellentmondásos, hogy a fibulákon éppen a filigrándrótok apró részletei a legszebben kialakítottak. Ráadásul a gyöngydrótok egyélű szerszámmal készültek; ezzel jóval nehezebb volt elérni az egyenletes tagolást.³¹ Ez a lépés folyamatos koncentrációt igényelt az ötvös részéről, sokkal nagyobb odafigyelést, mint maga az elrendezés és forrasztás.

Az egységesség hiányára a műhelyen belüli kooperáció, vagyis a kézművesek közötti munkamegosztás szolgálhat magyarázatul. A megfigyelt különbségek alapján a fibulapár készítésén legalább két kézműves dolgozott: az egyik az apró díszítmények előkészítéséért volt felelős, a másik pedig azok elrendezéséért és rögzítéséért. A tervezéshez elsősorban művészi érzék kellett, az elemek pontos elrendezéséhez pedig türelem, koncentráció; úgy tűnik azonban, hogy a tárgyat befejező ötvöst egyik tulajdonság sem jellemezte, munkáját egyszerűen összezsápták.

A Robert Stark által felvetett imitálás lehetősége kevésbé valószínű. Értelmezése szerint a fibulapár egyszerűen egy technikailag magasabb nívón dolgozó műhely termékének – akár a kincs valamelyik hasonló típusú fibulájának utánezata volt.³² Az imitálás ellen szól azonban, hogy a készítő – a rekeszművet leszámítva – még csak meg sem próbált a többihez hasonló kompozíciót kialakítani, továbbá, hogy a

²⁹ STARK 2000, 99.

³⁰ FETTICH 1932, 29, 33; STARK 2000, 63, 65.

³¹ Egyenetlen tagolás látható például a gávai levél alakú csüngőn (HORVÁTH ET AL. 2013, 267, Fig. V. g).

³² STARK 1999, 147; STARK 2000, 98.

filigrándrótok minősége és a kittmassza összetétele megegyezik azzal, ami a kincslelet többi fibulájára jellemző. Utóbbi, vagyis a foglalatok faszénben dús kitöltőanyaga egyértelmű összekötő kapocs a másik két csoport tagjaival. Mindezt figyelembe véve a spiráldíszes fibulapár készítésére a többi fibulával azonos műhelyben kerülhetett sor. A munkát valószínűleg egy magas színvonalon dolgozó ötvös készítette elő, illetve kezdte el – talán a második csoport készítője, majd egy kevésbé képzett és hozzáértő vagy hanyag, figyelmetlen ötvös fejezte be.

A műhelyazonosság kérdésére csak röviden térek ki az emailos fibulapár kapcsán (3. kép 5–6), amelyet Robert Stark – Fettich Nándort is megcáfolva – mindkét fibulacsoporttól elválasztott.³³ Minthogy a rugólemezek kerek rekeszműve kőberakások helyett emailt tartalmaz, a tülemezeket pedig nagyméretű *cabochon*ok díszítik, készítésénél nem volt szükség kittmasszára. A fent felsorolt műhelyspecifikus indikátorok hiányában egyelőre nem lehet egyértelműen eldönteni; a kincslelet többi fibulájától csak a készítő személyében, vagy a készítés helyét tekintve is eltér. A regionális kapcsolat, vagyis a műhelykörzet azonossága viszont aligha vonható kétségbe.

AZ ÁLLÍTÓLAGOSAN SZILÁGYSOMLYÓRÓL SZÁRMAZÓ FIBULA

Végezetül a New York-i Metropolitan Múzeumban őrzött szórvány darabnak a kincslelet fibulapárjaihoz fűződő viszonyát tárgyalom (6. kép 1–3).³⁴ A pár nélküli fibula mind formaadó-, mind díszítéstechnikáját nézve összeillik a kincs lemezborításos kengyelfibuláival. Bár szoros analógia egyik példánnyal sem mutatható ki, a lépcsős rugólemező fibulákkal több szempontból is jól rokonítható (3. kép 1–2).³⁵ A legfontosabb közös vonások közé tartozik a rugólemez megszokottól eltérő, tagolt formája, a szabályos körvonalú, enyhén ívelő *cabochon*okkal és sima gyűrűben ülő granulátumokkal gazdagon borított felület, valamint ezek szimmetrikus kompozíciója (6. kép 4–6). A gyöngydrót gondos és igényes kialakítása már valamennyi szilágysomlyói fibula sajátossága. Másrészt, van három olyan jelenség is, amely nem jellemzi a lépcsős rugólemező fibulapárt: az ötszögletű tülemez nyújtott kiképzése és a lemez sarkain ülő kerek foglalatok, valamint a kengyel középső sávjának különálló rekeszekkel történő díszítése. Míg a tülemez formájára több párhuzam is felsorolható a kincsleletből, addig a kengyel díszítése az emailos fibulához hasonlít, igaz a fonatot imitáló kötélrót leginkább a nagyméretű fibulapárokon dominál (6. kép 8–9). Végül a tülemez sarkainak *cabochon*okkal való kiemelésére az oroszlanos fibulapár hozható fel jó analógiaként (6. kép 7).

Mindent összevetve, a szórvány darabot jellemző valamennyi technikai megoldás, illetve a formai és ornamentális jelenségek többsége megtalálható a kincslelet valamelyik darabján. A többi, általában szintén műhelytestvérként azonosított párhuzamnál ezeknek a vonásoknak a jelentős része hiányzik, vagy lényegesen eltér. Ilyen párhuzam például az airani (F) vagy az untersiebenbrunni (A) fibulapár, amelyek műhelykérdéseit Robert Stark a szilágysomlyói kincs leletei kapcsán részletesebben is tárgyalta.³⁶ Az ötvös egyezése ellen szól, hogy ezek a fibulák nemcsak a formai részletekben, hanem a technológiai lépések fajtájában és minőségében is eltérnek a szilágysomlyói daraboktól.

A New Yorkban őrzött lelet valójában még a regölyi fibulapárnál is szorosabb rokonságban áll az állítólagos lelőhelyéhez közel talált kincs kengyelfibuláihoz, pedig eddig leginkább az előbbivel hozták összefüggésbe.³⁷ A regölyi fibulapárral összevetve számos eltérés mutatkozik, többek között a rátét-

³³ STARK 1999, 147.

³⁴ A szórvány fibuláról elsőként: BIERBRAUER 2000.

³⁵ A technológiai részleteket is tartalmazó színes felvételek a The Metropolitan Museum of Art honlapján megtalálhatók: <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/468181> (2017.09.23.).

³⁶ STARK 1999, 153–154.

³⁷ BIERBRAUER 2000, 93–95.

díszek elrendezésében és rögzítésük minőségében, a berakások alakjában és a gyűrűs foglalat készí-téstechnikájában, a filigrándrótok típusában és kivitelezésének színvonalában, valamint a kengyelek oldalának díszítésében.³⁸ A rendelkezésre álló ismeretek alapján a páratlan fibula és a kincslelet darabja-inak készítése azonos műhelykörzethez és azonos színvonalon dolgozó kézműveshez köthető. A műhely azonossága csak a New York-i példány anyagtechnológiai részleteinek közvetlen tanulmányozása révén igazolható vagy cáfolható.

ÖSSZEFOGLALÁS

A mikroszkóppal megfigyelt technológiai részletek igazolják Fettich Nándor és Robert Stark azon meg-állapításait, amelyek szerint a szilágysomlyói kincs fibulái több kézműves munkájaként és több fázisban készültek el. Az általam végzett legújabb elemzés alapján legalább három eltérő ötvössel kell számolnunk; van példa, amikor még az egyes tárgyakon is több ötvös dolgozott. A műszeres vizsgálatok eredményei tehát, Robert Stark elgondolásával egybecsengően, műhelyen belüli kooperációt, munkamegosztást felté-teleznek; nemcsak a kézműves szakmák között (kőcsiszoló, ötvös), hanem azokon belül is (pl. rátétdíszek előkészítése és felforrasztása).

A fibulák készítésének összefüggései regionális és individuális szinten is megfoghatók. Egyes ki-emelt ismertetőjegyek (egyedi konstrukció, szerszámhasználat, anyagösszetétel, kivitelezés) a körzet, a műhely, vagy az ötvös azonosságának indikátoraivá váltak. Az ötvöskéz azonosságának meglétét vagy hiányát különböző léptékben, egy adott tárgyon, egy készítési fázison belül, a teljes kincsleltre, va-lamint a lelőhely közvetlen térségére nézve vizsgáltam. A technológiai elemzés a készítési fázisokon, fibulacsoportokon belüli besorolás, és ezáltal a műhelykapcsolatok újraértékeléséhez vezetett. A korábbi-akhoz képest új eredmény, hogy:

1. Az aranyfibulák és az aranylemez borítású ezüstfibulák két eltérő műhelygyakorlatot tükröznek, amit technológiai szemszögből csupán egy, de kiemelt jelentőségű ismerv, a kittmassza hasonlósága/azonossá-ga köt össze.

2. A lépcsős rugólemezü és a madárfejes fibulák készítője/készítői azonos szerszámmal dolgozott/dol-goztak, ami a két pár műhelyazonosságát jelzi.

3. A spiráldíszes fibulapár készítésén több, eltérő színvonalat képviselő ötvös dolgozott; a magas tech-nikai nivójú részletek és a kittmassza összetétele a kincs többi fibulájával köti össze, a kivitelezés gyenge pontjai pedig imitáció helyett hanyagságra utalnak.

4. A szilágysomlyói szórványként számon tartott fibula szorosabb rokonságban áll a kincslelet fibulái-val, mint az eddig műhelytestvéreként feltételezett regőlyi fibulapárral.

E felsorolás dacára maradtak nyitott kérdések a fibulák műhelyösszefüggéseit érintően, pl. az emailos fibulapár kapcsolata a többi fibulával, de a két fibulacsoport műhelyazonossága is további kutatás tárgyát képezi. Megalapozott válaszok a lehetséges jövőbeli roncsolásmentes anyagvizsgálatoktól várhatók, ame-lyek elsősorban a kittmasszákat, illetve az emailberakás és a fémötvözetek összetételének szisztematikus elemzésére és összehasonlítására irányulhatnak.

A fibulák készítését tágabb kontextusba helyezve, számos eltérő lelőhelyű, de technológiailag, forma-ilag rokon fibula esetében merült fel valamilyen szintű műhelykapcsolat gyanúja. Ennek tisztázásához szintén elengedhetetlenek a mostanihoz hasonló elméleti és műszeres háttérű, technológiai vizsgálatok.

³⁸ Készítésük egyértelműen eltérő ötvösökhöz köthető. Bővebben ld. HORVÁTH 2012, 171–173.

IRODALOM

- ALFÖLDI 1932: Alföldi A.: *Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk (Funde aus den Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung)*. Archaeologia Hungarica 9. Budapest 1932.
- ARRHENIUS 1985: Arrhenius, B.: *Merovingian Garnet Jewellery*. Stockholm 1985.
- BIERBRAUER 2000: Bierbrauer, V.: A Luxury Brooch from the Second Szilágy-Somlyó Treasure? In: *From Attila to Charlemagne. Arts of the Early Medieval Period in the Metropolitan Museum of Art*. Eds.: Brown, K. R. – Kidd, D. – Little, Ch. T. New York 2000, 90–101.
- BRAUDEL 1996: Braudel, F.: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában I–III*. Budapest 1996.
- DÁGI 2006: Dági, M.: Training the Eye. Technical Details as Clues in the Attribution of Ancient Jewellery (Edzésben a szem: a készítéstechnika szerepe az ókori ékszerek attribúálásában). *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts* 105 (2006) 41–72, 225–246.
- DÁGI 2009: Dági M.: Attribúció, technika, archaeometria. Módszerek az ékszerkutatáshoz (Attribution, Technique, Archaeometry. Methods for the Investigation of Jewellery). *Archeometriai Műhely* 6:1 (2009) 53–60.
- DÁGI 2012: Dági M.: Aranyművesek és készítési technikák. Arany mirtuszkoszorúk a későklasszikus–korahellénisztikus kori Makedóniában. In: *Környezet – Kultúra – Ember. Az alkalmazott természettudományok és a régészet párbeszéde*. Szerk.: Kreiter A. – Pető Á. – Tugya B. Budapest 2012, 279–289.
- FETTICH 1932: Fettich N.: *A szilágy-somlyói második kincs (Der zweite Schatz von Szilágy-somlyó)*. Archaeologia Hungarica 8. Budapest 1932.
- HORDEN–PURCELL 2000: Horden, P. – Purcell, N.: *The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean History*. Oxford 2000.
- HORVÁTH 2011: Horváth E.: Ékkőberakásos ötvösművészet a pannoniai langobard korszakban. Régészeti kérdések, archeometriai módszerek. In: „*Hadak Útján*” – *A Népvándorlás Kor Fiatal Kutatóinak XIX. Konferenciája*. Győr 2008, okt. 20–22. Győr 2011, 125–139.
- HORVÁTH 2012: Horváth E.: *Ékkő- és üvegberakásos ötvösmunkák a Kárpát-medence hun kori és kora meroving kori leletanyagában (Gemstone and Glass Inlaid Fine Metalwork from the Carpathian Basin: the Hunnic and Early Merovingian Periods)*. Doktori értekezés. Budapest 2012.
- HORVÁTH 2012a: Horváth, E.: Cloisonné jewellery from the Langobardic Pannonia: Technological evidence of workshop practice. In: *The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration*. Eds.: Ivanišević, V. – Kazanski, M. Paris–Beograd 2012, 207–242.
- HORVÁTH 2012b: Horváth E.: Egy „mediterrán” övcsat Rákóczi-falva-Kastélydombról. A műhelykérdés archeometriai megközelítése. In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére (Thesaurus Avarorum. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam)*. Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 319–342.
- HORVÁTH ET AL. 2009: Horváth, E. – May, Z. – Kovács, J. S. – Tóth, M.: An early medieval buckle with cloisonné decoration. The localization of workshop area by archaeometrical investigation (Egy kora középkori cloisonné díszes övcsat. A műhelykörzet lokalizálása archeometriai módszerekkel). *Archeometriai Műhely* 6:4 (2009) 15–30.
- HORVÁTH ET AL. 2013: Horváth, E. – Bendő, Zs. – May, Z.: One hundred years later... Characteristics of materials technology and workshop affinities of the polychrome metalwork from Gáva (North-East Hungary). In: *Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschafts- und Jenseitsrepräsentationen zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donaauraum*. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 2. Hrsg.: Hardt, M. – Heinrich-Tamáska, O. Weinstadt 2013, 251–280.
- NAGY 2007: Nagy M.: *Állatábrázolások és az I. germán állatstílus a Közép-Duna-vidéken. (Kr. u. 3–6.*

- század). Monumenta Germanorum Archaeologica Hungaria 5. Eds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2007.
- STARK 1999: Stark, R.: Die Fibeln. In: *Barabrenschmuck und Römergold. Der Schatz von Szilágysomlyó*. Ausstellungskatalog. Hrsg.: Seipel, W. Wien 1999, 145–159.
- STARK 2000: Stark, R.: *Studien zu den Schatzfunden von Szilágysomlyó. Beiträge zum edelsteinverzierten Goldschmuck in der Selbstdarstellung von Eliten spätantiker Gesellschaften*. Dissertation. München 2000.
- VIERCK 1974: Vierck, H.: Werke des Eligius. In: *Studien zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie, Festschrift für Joachim Werner*. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Ergänzungsband 1. Hrsg.: Kossack, G. – Ulbert, G. München 1974, 309–380.
- WERNER 1961: Werner, J.: *Katalog der Sammlung Diergardt 1. Die Fibeln*. Berlin 1961.
- WICKER 1994: Wicker, N. L.: On the Trail of the Elusive Goldsmith: Tracing Individual Style and Workshop Characteristics in Migration Period Metalwork. *Gesta* 33:1 (1994) 65–70.
- WICKER 1998: Wicker, N. L.: Production Areas and Workshops for the Manufacture of Bracteates. In: *Runeninschriften als Quellen interdisziplinärer Forschung. Abhandlungen des Vierten Internationalen Symposiums über Runen und Runeninschriften in Göttingen (vom 4.–9. August 1995)*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 15. Ed.: Düwel, K. de Gruyter. Berlin–New York 1998, 253–267.
- ZASZECKAJA 1975: Засецкая, И. П.: *Золотые украшения гуннской эпохи. По материалам Особой кладовой Государственного Эрмитажа*. Ленинград 1975.
- ZASZECKAJA 1993: Засецкая, И. П.: *Материалы Боспорского Некрополя второй половины IV – первой половины V вв. н.э. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии III*. Симферополь 1993, 23–104.

ES GIBT ETWAS NEUES UNTER DER OBJEKTIVLINSE – DIE ZUSAMMENHÄNGE DER WERKSTÄTTEN DER FIBELN IM SCHATZ VON SZILÁGYOSOMLYÓ (ȘIMLEU SILVÂNIEI, RUMÄNIEN) AUFGRUND DER NEUESTEN UNTERSUCHUNG UNTER OPTISCHEM MIKROSKOP

Die Goldschmiedearbeiten von Szilágysomlyó, die sowohl in heimischer als auch in europäischer Relation über eine außergewöhnliche Bedeutung verfügen, wurden erst 60–80 Jahre später nach der Untersuchung von Nádor Fettich wieder eingehend untersucht, zudem in zwei Dissertationen abweichender Anschauung. In der vorliegenden Studie beschäftigt sich die Verfasserin mit den Zusammenhängen der Werkstätten der Fibeln des Schatzes, den theoretischen Hintergrund der Problematik und die Ergebnisse der unter optischem Mikroskop durchgeführten Untersuchung darlegend.

Für die Praktik der einzelnen Werkstätten waren einzelne, an Handwerker oder Werkstatt knüpfbare, bzw. gemeinsame, sie mit anderen Werkstätten verbindende Züge kennzeichnend. Demnach verfügen die Werkstattbeziehungen über eine individuelle und eine regionale Ebene, deren Erkenntnis und Absonderung das Vorhandensein eines, auf den Eigentümlichkeiten der Herstellung basierenden Kriteriensystems voraussetzt. Bei den Fibeln von Szilágysomlyó spielen die eigenartige Konstruktion, die speziellen Bearbeitungsspuren, die rezeptartige Komponente, ferner die Qualität und Kuriosität der technischen Ausführung eine betonte Rolle.

Meine im Laufe der unter Mikroskop durchgeführten Untersuchungen gemachten Beobachtungen ergänzen, präzisieren, bzw. manchmal widerlegen die früheren Ergebnisse:

1. Das Fibelpaar mit gestufter Spiralplatte bildet keine Verbindung zwischen den beiden – früher abgesonderten – Fibelgruppen. Sie knüpft sich mit mehreren und stärkeren Fäden an die zweite, die Fibeln mit

Goldblechüberzug in sich fassende Gruppe an. Die formgebende Herstellungstechnik der beiden Gruppen kann auf die abweichende Werkstattpraktik und die verschiedenen Hersteller zurückgeführt werden. Die Kittmasse gleichen Typs beweist die gemeinsame Herkunft.

2. Die ornamentalen und technologischen Eigentümlichkeiten des spiralverzierten Fibelpaares weisen auf die Tätigkeit eines dritten Goldschmiedes hin. Ein auffällender Unterschied ist es, dass das technische Niveau der Verzierung nicht einheitlich ist. Das kann vielleicht mit Kooperation innerhalb der Werkstatt, d.h. mit der Arbeitsverteilung unter den Handwerkern erklärt werden. Das Fibelpaar wurde wahrscheinlich von zwei Handwerkern hergestellt: Einer der Goldschmiede war für die Vorbereitung der winzigen Ornamente verantwortlich, während der andere für ihre Anordnung und Anbringung.

3. Bei der Herstellung des bis dahin als Ausnahme geltenden Fibelpaares mit Emailverzierung brauchte man keine Kittmasse. Mangels dieses werkstattspezifischen Indikators kann man vorläufig nicht entscheiden, ob es von den anderen Fibeln des Schatzfundes nur hinsichtlich der Person des Herstellers oder auch des Ortes der Anfertigung abweicht. Die regionale Verbindung, d.h. die Gleichheit des Werkstattbezirks kann wohl kaum bezweifelt werden.

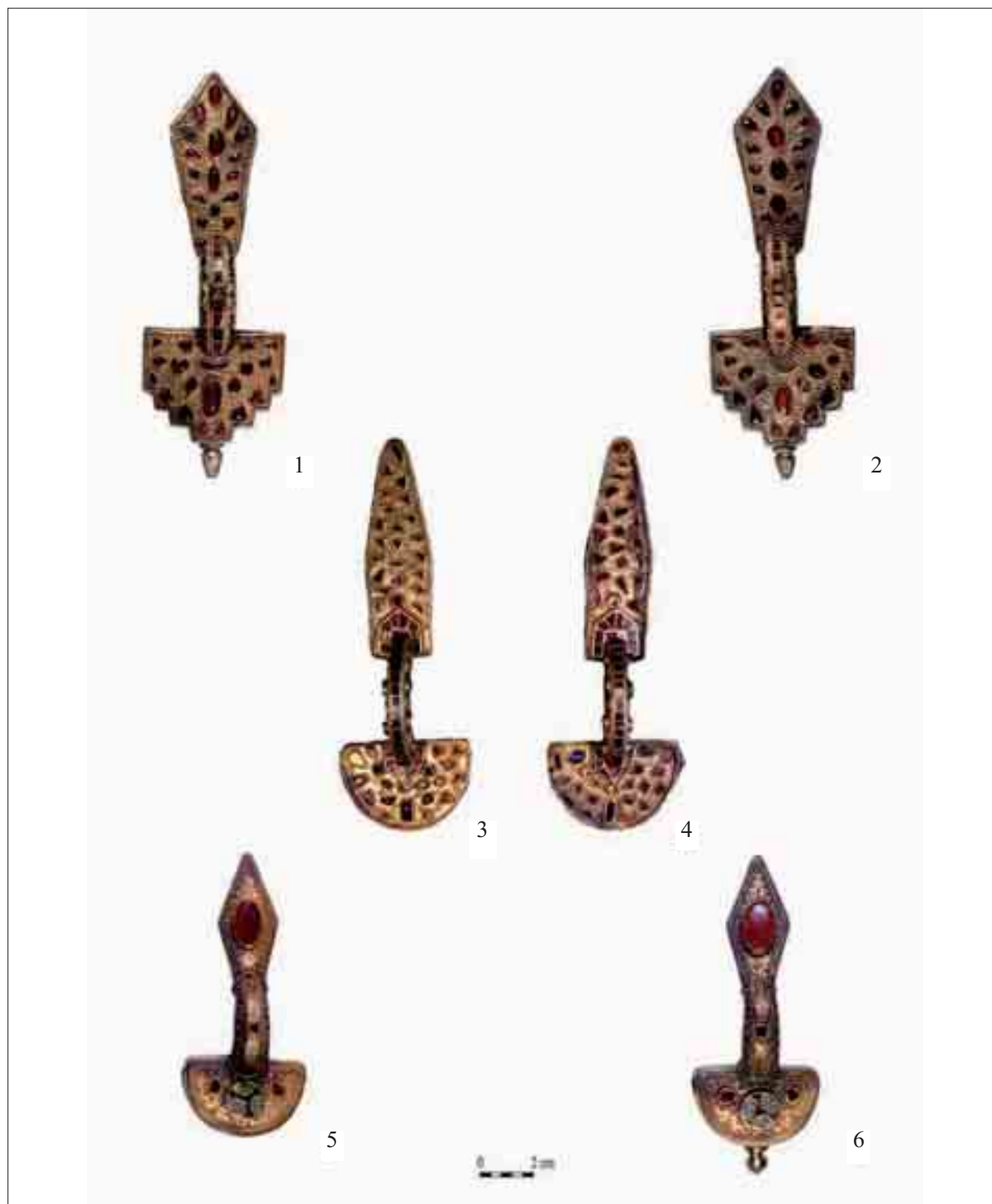
4. Die im Metropolitan-Museum als Streufund von Szilágysomlyó aufbewahrte Fibel weist eine engere Verwandtschaft mit den Bügelfibeln des ihrem vermeintlichen Fundort nahe gefundenen Schatzes als mit dem Fibelpaar von Regöly auf, mit dem sie bis jetzt am meisten in Verbindung gebracht wurde. Aufgrund der zur Verfügung stehenden Kenntnisse kann man die Herstellung des Streufundes und der Stücke des Schatzfundes mit demselben Werkstattbezirk und mit einem, auf demselben Niveau tätigen Handwerker in Beziehung bringen. Die Identität der Werkstatt kann durch die unmittelbare Untersuchung des Exemplares von New York unterstützt werden.

1. kép. Az első csoportba tartozó, üreges vagy egyrétegű arany fibulák. 1: Ónix fibula; 2–3: Korongfibulapár;
4–5: Hippokamposzos fibulapár; 6–7: Oroszlános fibulapár (Fotó: Horváth E.)
Abb. 1. Zu der ersten Gruppe gehörende hohle oder einschichtige Goldfibeln. 1: Onyxfibel; 2–3: Scheibenfibelpaar;
4–5: Fibelpaar mit Hippokampos-Verzierung; 6–7: Löwenfibelpaar (Foto: E. Horváth)

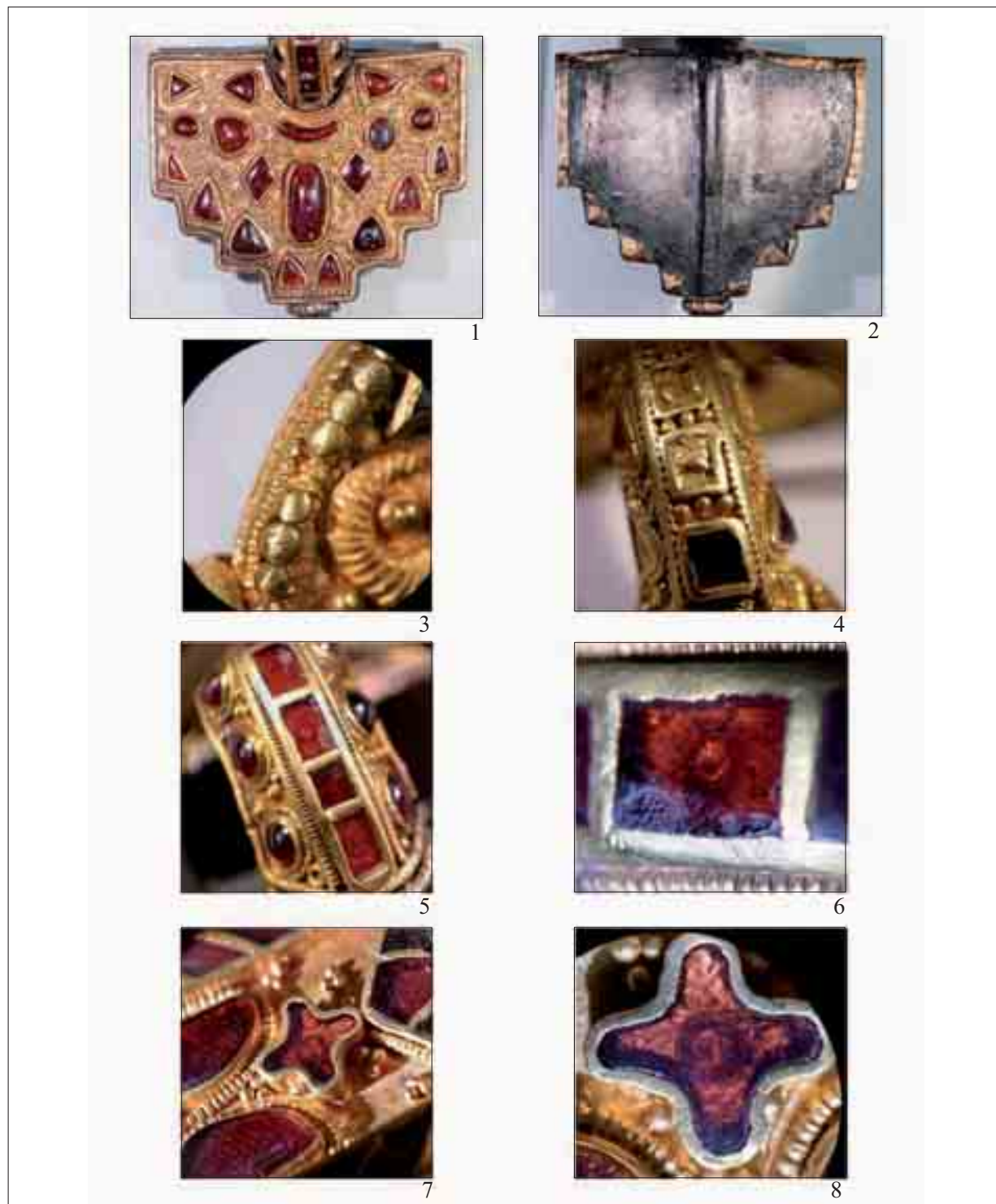

2. kép. A második csoportba tartozó, aranylemez borítású, öntött ezüst fibulák. 1–2: Madárfejes fibulapár;
 3–4: Cloisonné díszes fibulapár; 5–8: Két nagyméretű fibulapár (Fotó: Horváth E.)
 Abb. 2. Zu der zweiten Gruppe gehörende gegossene Silberfibeln mit Goldblechüberzug. 1–2: Fibelpaar
 mit Vogelkopf; 3–4: Fibelpaar mit Cloisonnéverzierung; 5–8: Zwei große Fibelpaar (Foto: E. Horváth)

3. kép. A vitatott besorolású fibulák. 1–2: Lépcsős rugólemező fibulapár; 3–4: Spiráldíszes fibulapár;
5–6: Emaildíszes fibulapár (Fotó: Horváth E.)

Abb. 3. Fibeln bestrittener Einordnung. 1–2: Fibelpaar mit abgestufter Spiralplatte; 3–4: Fibelpaar mit
Spiralverzierung; 5–6: Fibelpaar mit Emailverzierung (Foto: E. Horváth)

4. kép. 1–2: A lépcsős rugólemező fibulák aranylemez borítása; 3–4: Granuláció a hippokamposzos fibulák kengyelén; 5–8: Körlenyomatos fóliaalátétek a lépcsős és a madárfejes fibulákon (Fotó: Horváth E.)

Abb. 4. 1–2: Die Goldblechüberzug der abgestuften Fibeln. 3–4: Granulation an der Bügel der Fibeln mit Hippokampos-Verzierung; 5–8: Folienunterlagen mit Kreisabdruck auf den Fibeln mit abgestufter Spiralplatte und auf solchen mit Vogelkopf (Foto: E. Horváth)

5. kép. 1–2: A spiráldíszes fibulák kusza elrendezésű rátétjei; 3–6: Jó minőségű gyöngydrótok és lemezzsalagok; 7–8: Szépen csiszolt és másodlagosan felhasznált gránátberakás; 9: Üveg pótlás; 10: Jó minőségű cloisonné; 11–12: Elnagyolt pántfoglalatok (Fotó: Horváth E.)

Abb. 5. 1–2: Verzierungs-elemente unregelmässig Anordnung der spiralverzierten Fibeln; 3–6: Perl-drähte und verdrehte Drähte guter Qualität; 7–8: Schön geschliffene und sekundär angewandte Granateinlage; 9: Glasersatz; 10: Cloisonné Zellwerk guter Qualität; 11–12: Flüchtig ausgeführte Fassungen (Foto: E. Horváth)

6. kép. 1–3: A New Yorkban őrzött szórvány kengyelfibula; 4–6: Gránátberakás, filigrán és granuláció a lépcsős rugólemezü fibulákon; 7: Az egyik oroszlanos fibula tülemeze; 8: Az emaildíszes fibulák filigrán díszítése; 9: Az egyik nagyméretű fibula kengyele (Fotó: 1–3: The Metropolitan Museum of Art; 4–9: Horváth E.)

Abb. 6. 1–3: Die in New York aufbewahrte, als Streufund vorgekommene Bügelfibel; 4–6: Granateinlage, Filigranverzierung und Granulation auf Fibeln mit abgestufter Spiralplatte; 7: Die Nadelplatte einer der Löwenpaarfibeln; 8: Die Filigranverzierung der Fibeln mit Emailverzierung; 9: Der Bügel einer der großen Fibeln (Foto: 1–3: The Metropolitan Museum of Art; 4–9: E. Horváth)

A BUCKLE FROM SZABADBATTYÁN (COUNTY FEJÉR, HUNGARY) AND ITS PARALLELS

MAXIM E. LEVADA*

Abstract: *In 1927 a belt buckle was found in Szabadbattyán with a runic inscription on the back. The buckle has no known archaeological context. According to its type and style, the buckle can be dated to 420–440. In this article the buckle is compared to other buckles from eastern Europe (Sukhodil/Shydlivtsy, Bar, Yalta), and parallels elsewhere (Sösdala, Airan/Moult, Untersiebenbrunn) in Europe.*

Keywords: *Szabadbattyán buckle, Sösdala style, Untersiebenbrunn horizon, chronological determinations by J. Tejral*

INTRODUCTION

The famous runic buckle from Szabadbattyán (*Fig. 1. 1*), acquired in 1927 by László Mauthner for the Hungarian National Museum,¹ received many scholars' attention for almost a century. The find of unique beauty and extraordinary intricate design stands out from the range of synchronous artefacts due to the advanced decorative technique applied. The combination of fine stamping and cutting, mercury gilding and niello makes this silver ornament one of the most attractive finds from the Great Migration Period.

SEARCHING FOR PARALLELS: TYPOLOGY, STYLE, MOTIVES

The first publication by Nándor Fettich supplied two important observations, which later determined the direction of searching for parallels to this find.² First, Nándor Fettich specified the stylistic similarity of the leaf design on the buckles from Szabadbattyán and Airan in Normandy.³ The 'treasure' of Airan or, more precisely, the grave at Moult, was discovered by construction works in 1874 and published in 1875.⁴ Later on, C. Pilet showed the particular importance of this find for the understanding of general archaeological contexts of the analogies to the Szabadbattyán buckle.⁵

Secondly, Nándor Fettich examined the finds from the treasure of Zamość in Eastern Poland as possible analogies.⁶ In 1839, construction works in Zamość discovered this hoard, which contained, apart from other finds, 16 silver *seliquae* coins of Constantius II (337–361 AD) minted in 351–355 AD.⁷ The Zamość find (*Fig. 2. 3*) is important as an analogy for the Szabadbattyán buckle primarily due to its

* Ukrainian Centre for Cultural Research, 29 Lesi Ukrainki Ave., Apt. 66, 01133 Kyiv. maxim.levada@gmail.com

¹ Inv. no. 10/1927.

² FETTICH 1928.

³ FETTICH 1928, 109.

⁴ DE ROBILLARD DE BEAUREPAIRE 1875.

⁵ PILET 2006; PILET 2007.

⁶ FETTICH 1928, 107.

⁷ SULIMIRSKI 1965.

location. Later on, more finds of the kind have been discovered in this Eastern European area, about the midway between the North Sea and the Black Sea.

In 1980, Attila Kiss collected the available data on the finds from the Migration Period, which were made in Szabadbattyán in different years, and analysed their origin and context.⁸ He also collected all the interpretations of the buckle suggested to that moment. Unfortunately, he did not find any facts connecting this buckle to some grave or relating it with some finds from a single burial. However, he found enough arguments to suppose that there was some Eastern Germanic cemetery from the period in question in Szabadbattyán.⁹

The main issue of the Szabadbattyán buckle is that all of its researchers use the only analogy (Airan/Moult, Fr), the buckle of different type (*Fig. 2. 1*). Both finds have in common the panel ornamentation and metalworking techniques applied to this decoration.

It was in 1960 when a buckle parallel to the find of Szabadbattyán was discovered in Yalta in the Crimea, just on the Black Sea shore (*Fig. 1. 2*). Found as a result of construction works, it was deposited in a local museum. In 1975, Crimean archaeologist I. Baranov published this find, with a reference to the Szabadbattyán buckle as its ‘closest analogy’.¹⁰ Following Nándor Fettich, I. Baranov paid attention to the buckle from the Zamość treasure, considering that all these finds belonged to the same circle.¹¹ At the same time, however, I. Baranov erroneously added a parallel of a ‘silver’ buckle from a grave in Mangalia in Romania.¹² The latter find is actually a bronze buckle with an oval panel showing a fish, belonging to another type.¹³

Although I. Baranov suggested parallels to the bearded human face on the Yalta buckle among the antiquities of the “*Gothic-Gepidic circle in Hungary, Italy and Scandinavia*,” he concluded that this buckle “*was produced in the fifth century AD in the Sarmatian-Alanic environment of the Northern Black Sea Coast*”.¹⁴ Luckily enough, parallels to scenes and ornamentation among the “*Iranian antiquities in the Northern Black Sea Area and Caucasus*” and the references to the “*early Scythian graves in the south of eastern Europe*” have nothing to do with the buckle from Yalta. Unfortunately, the publisher of the Yalta buckle did not use the find from Normandy: if he was acquainted with the entire complex of Airan/Moult, he would certainly understand the connection between the Crimea and Normandy.

Exactly 120 years after the find in Airan/Moult, the entire assemblage was studied by C. Pilet, at that time the Director of the Centre of Ancient and Medieval Archaeological and Historical Research (Centre de recherches archéologiques et historiques anciennes et médiévales). He successfully localized and investigated the find spot, proving that the so-called ‘Airan treasure’ is nothing but the grave in Moult.¹⁵ C. Pilet’s main achievement was that his brilliant knowledge of antiquities in various regions of Europe and the Northern Black Sea Area in particular allowed him to find important parallels to the grave under study in the Crimea. He pointed out that 160 gold badges from Airan/Moult are parallel to the badges sewn to a lady’s collar in grave 82 in the Crimean cemetery of Luchistoe,¹⁶ and that the so-called “*gold dress pin*” actually was an earring with unbent hoop, of a type widespread in the Crimea.¹⁷ C. Pilet correctly indicated

⁸ KISS 1980.

⁹ KISS 1980, 111.

¹⁰ BARANOV 1975, 272.

¹¹ Discussing the difference in the ornamentation of panels of the buckles from Yalta and Szabadbattyán, I. Baranov considered that the first buckle had zones of gilding and the second is solidly gilded. This is actually not true: the artisan, applying the paste for niello, involuntarily erased the gilding, which was still not secured by heating, similarly to what happened to the ornaments from Zamość. Although zonal gilding actually occurs on some finds of this style, the significance of this feature it is not quite clear.

¹² BARANOV 1975, 273.

¹³ ICONOMU 1969, 105–106, Fig. 24.

¹⁴ BARANOV 1975, 275.

¹⁵ PILET 2006; PILET 2007.

¹⁶ PILET 2006, 256.

¹⁷ PILET 2006, 256; KHAIREDDINOVA 2002.

these ornaments' direct connection to the Alanic antiquities in the Crimea, though polychrome brooches of the Untersiebenbrunn type suggested the German context of the costume of the "*Princess of Moul*".¹⁸

Another find related to this range of buckles appeared in 1961 in Kachin in Volhynia (*Fig. 2. 2*), from a treasure discovered during construction works. The hoard was in a hand-made pot, placed upside down, only bottom of which survived. In the following year, archaeologists investigated the find spot and ran to the conclusion that the deposit was isolated, bearing no connection to any known site. The hoard included female ornaments (two small silver buckles, a big silver buckle with a square panel, a pair of big silver radiate-headed brooches, and an amber bead), an ingot of silver, and luxurious silver horse trappings. The horse harness and the big buckle are decorated with gilding and fine stamping, and the buckle has additional niello ornamentation.¹⁹

The first publishers of the Kachin treasure did not find the correct analogies and even related the big buckle to the finds from Crimean Gothic cemeteries from the sixth and seventh centuries.²⁰ Yet in 1982, A. Ambroz published an article from late Y. Kukhareno's archive discussing this find, presenting a detailed analysis of all the finds and parallels to different categories of artefacts.²¹ Y. Kukhareno's article made a very important conclusion of the parallelism between the horse-bridle from Kachin and the finds from Central and South-Eastern Europe, such as the grave from Untersiebenbrunn (near Vienna, A), the grave from Jakuszowice (Świętokrzyskie Voivodeship, PL), and the treasure from Coșoveni de Jos (County Dolj, RO). With that, he underlined the Kachin bridle's stylistic similarity to that of the Sösdala treasure.²²

The famous treasure of Sösdala (County Skåne, SE) was found by chance in 1929. Apart from other artefacts, it contained a great number of precious silver ornaments decorated with fine stamping, carving, mercury gilding, and nielloing on flat surfaces (for the history of the find and research see Fabech/Näsman 2013). This find's extraordinary attractiveness and its stylistic proximity to other Northern European artefacts allowed, in 1937 for J-E. Forssander to substantiate a specific style of such decorations.²³ Although the Sösdala Style repeatedly attracted scholars' attention, its systematic research is impeded by the lack of publications of the most important complexes and finds at the necessary level.²⁴ Perhaps U. Lund Hansen made the only attempt of analysis of the Sösdala Style in connection with the finds from Kvarmlöse.²⁵ She proposed to consider all the types of stamps applied to make the decoration known by the moment.²⁶ A very important conclusion disclosed specific Scandinavian motifs on the artefacts of the Sösdala Style and therefore distinguished them from other synchronous ornaments decorated with the same technique. The researcher pointed out these motifs' parallels in Western, Central, and Eastern Europe.

In 2010, there appeared information on a treasure discovered in the Bar district (Vinnytsia area, UA), which was successfully published later on.²⁷ The treasure comprised female ornaments and horse harness pieces. Some of the finds have direct parallels to the Sösdala collection.²⁸ The Bar treasure also contained a luxurious solid buckle, the largest and stylistically most complicated buckle of the finds under study (*Fig. 1. 4*). In my point of view, supported by J. Tejral, the find from Bar is an important confirmation of

¹⁸ PILET 2006, 256–257.

¹⁹ PETROV–KALISHCHUK 1964.

²⁰ PETROV–KALISHCHUK 1964, 90–91.

²¹ KUKHARENKO 1982.

²² KUKHARENKO 1982, 240.

²³ FORSSANDER 1936.

²⁴ For the scholarship and most complete up-to-date catalogue of the finds in Northern Europe see: BITNER-WRÓBLEWSKA 2001, 89–120.

²⁵ LUND HANSEN 1969.

²⁶ LUND HANSEN 1969, Fig 14.

²⁷ LEVADA 2011.

²⁸ FABECH–NÄSMAN 2013, 100–102.

the relations between the Northern Black Sea Area and Scandinavia.²⁹ Before the Bar find, the comparison of the Szabadbattyán buckle with other finds either rested on intuition or remained tentative. Although the pattern of a cross of vine leaves resembles the ornamentation of the buckle from Airan/Moult, these buckles belong to different types. Parallels with the buckle from the Zamoś hoard were insufficient and required extra arguments.

The buckles from Bar, Szabadbattyán, and Yalta form a single stylistic and typological group. The panel's ornamentation show the single jewellery technique, combining fine stamping and carving, mercury gilding and nielloing. From the composition of the Bar treasure, one has good reason to relate it with the group of Eastern European finds comprising the hoards of Zamoś, Kachin, and Coşoveni de Jos. Some finds from Bar meet with parallels in Sösdala and other Scandinavian finds in this circle.³⁰ On the other hand, plain silver brooches from the Bar treasure³¹ belong to the type known from the grave in Untersiebenbrunn and other similar assemblages within this group.

Recently, in early 2015, another find of similar type came to light in Ukraine (*Fig. 1. 3*). Later on we found out that its find spot was between villages of Sukhodil and Shydlivtsy (Husiatyn district in Ternopil area, UA). According to the finder, it was spotted in a forest, where Roman *denarii* were also found in different years. By all appearances, the same person discovered a hoard of about 170 *denarii* in the same place. The composition of the hoard remains obscure, though it did not contains coins later than the second half or the late second century AD. The coins were almost unworn, similarly to the most of coin finds in the Northern Black Sea Area. There were also some metal spoons found there.

The stylistic circle of the buckles in question comprises the radiate-headed brooch (*Fig. 2. 5*), originating from somewhere in the Zdolbuniv district (Rivne area, UA). It is decorated in the same manner and, certainly, is made in the same jewellery centre or by the same craftsman. This artefact's particular features are ornamental knobs, which do not have any other function. These knobs imitate rivets on the edges of panels of the buckles of this type. Perhaps there was a set of artefacts including this brooch and similar buckles, like a silver buckle and a brooch of the analogous type in the Traprain Law treasure.³²

Radiate-headed brooches with semicircular head-plate and short foot-plate rarely have decorative knobs, except for one specific subgroup of silver fibulae with gilding or gold appliqué. These brooches have typical pentagonal foot-plates and semicircular, triangular, or hexagonal head-plates.³³ I. Gavritukhin, who detached this subgroup, tends to assume that they did not appear earlier than the Untersiebenbrunn Horizon, or J. Tejral's Stage D2.³⁴ In the Crimea and the Middle Danube Area, the brooches of this group sometimes have decoration by fine stamping, similar to the style under analysis (*Fig. 2. 6–9*).³⁵ However, there is still a question of direct stylistic influence. J. Tejral considered these brooches one of the main indicators of Stage D2 in the Middle Danube Area.³⁶

The range of the finds under study also includes two small buckles, each very important for the topic addressed. A chance find from Międzybórz (Lower Silesia, PL) indicates the Middle Oder Basin (*Fig. 1. 6*), thus shifting the distribution area of these finds to the western territory not usually related with Eastern Germans (*Fig. 3. 1*). The second small buckle is the only buckle in the range found in a closed assemblage, grave 507 in the Chernyakhov culture cemetery of Bârlad-Valea Seacă (Bârlad River, lower

²⁹ LEVADA 2010; LEVADA 2013a; TEJRAL 2011, 329.

³⁰ FABECH-NÄSMAN 2013, 101, Fig. 23.

³¹ LEVADA 2011, Fig. 8. 5–9.

³² See: LEVADA 2013a, Fig. 9. 2–3.

³³ GAVRITUKHIN 2000, 285–288, Abb. 7.

³⁴ GAVRITUKHIN 2000, 287.

³⁵ I am grateful to the Directorate of the State Museum of Archaeology (Państwowe Muzeum Archeologiczne) in Poland for the permission to publish these photographs.

³⁶ TEJRAL 2007, Fig. 6. 2.

Danube, RO) (Fig. 1. 5). From the location of this buckle within the grave, one may assume that it was not used for a boot but rather for a belt.³⁷

This complex also contained more varied goods, particularly a pendant of a *solidus* of Constans II minted in Aquileia between September 352 and 6 November 355,³⁸ a bronze oval buckle, a comb of Sigrîd Thomas' Type III, and a glass beaker of László Barkóczi's Type 47f.³⁹ On the basis of the analysis of these grave goods, I. Gavritukhin dates the entire complex to 375–500 AD.⁴⁰ Since he knew the buckle in question only from a drawing and therefore interpreted it as a bronze piece of Renata Madyda-Legutko's Type H43, there is a good reason to reconsider the upper date, stressing that I. Gavritukhin's attention focused on the period when glass beakers of the type appeared in the Northern Black Sea Area, i.e. their low date. Type 47 of glass beakers, comprising five variants, cannot be dated more narrowly than between the second half of the fourth to the early fifth century. I. Gavritukhin mentioned a glass pitcher of eastern origin, which was not published together with the whole assemblage. It might be ceramic *oenochoe*, though vessels of the type did not meet the narrow chronology suggested by the cited paper. The upper chronological limit for the combs of Thomas' Type III still remains a matter of discussion. Therefore, the date of the said grave is the result of intuition. The buckle from the grave in Bârlad-Valea Seacă meets with direct analogies among a narrow range of artefacts of specific artistic style and complex techniques is allowing one to relate it to the Untersiebenbrunn–Sösdala Horizon. Therefore, I. Gavritukhin's speculations on Stage D2 as the possible date of glass beakers of Type 47f and the grave in general might be grounded.⁴¹

The problematic chronology of the grave in Bârlad-Valea Seacă is demonstrative since the date of the buckle from Szabadbattyán, especially after its discovery out of assemblage, might be determined by a few analogies only. Many researchers initially understood this find as a piece of the Ostrogothic circle, thus unwillingly remembering the dates supplied by the narrative sources. This 'written period' started in 433 when the Huns occupied southern Pannonia from Aetius, where they could bring some of the peoples subdued by them, and finished when the Ostrogoths left Pannonia in 473. The latter date is sometimes literally bound to the find from Hungary.⁴² M. Shchukin well called such intuitive connections between archaeological complexes and historical events 'folklore dating'.⁴³

There are different dates suggested for the Szabadbattyán buckle, such as 401–450 AD,⁴⁴ 401–425,⁴⁵ 450–475,⁴⁶ or 426–450.⁴⁷

CHRONOLOGICAL DETERMINATIONS BY JAROSLAV TEJRAL AND PROBLEMS OF THE SÖSDALA STYLE IN MIDDLE EUROPE

J. Tejral laid the foundation for the systematic analysis of the chronology of the circle of finds including the Szabadbattyán buckle. Today his chronology of the Central European antiquities from the Late Roman Period to the Early Middle Ages is generally accepted. Among the multitude of J. Tejral's publications, there are three works of primary importance for the understanding of his methods, published in 1973, 1988, and 1997.

³⁷ PALADE 2004, Fig. 269.

³⁸ KENT 1981, No. 179.

³⁹ PALADE 2004, 139–140, Fig. 269.

⁴⁰ GAVRITUKHIN 2000, 266.

⁴¹ GAVRITUKHIN 2000, 268.

⁴² MÜLLER 2003, 293.

⁴³ SHCHUKIN 2005, 324–325.

⁴⁴ ARNTZ–ZEISS 1939, 357.

⁴⁵ KRAUSE–JANKUHN 1966, 311.

⁴⁶ KISS 1980, 111.

⁴⁷ MARTIN 2004, 168.

In his analysis of the Middle Danubian complexes, J. Tejral suggested two chronological stages of the Great Migration antiquities: Untersiebenbrunn and Smolin.⁴⁸ He divided all the known finds into four groups according to their geography, function, and typology: 1. Untersiebenbrunn type, 2. Eastern European hoards of the Kachin–Coşoveni type, 3. graves with nomadic goods, 4. group of burials in Smolin and its environs. The group of Eastern European treasures Kachin–Coşoveni comprises the finds in Nizhyn or Nezhyn (UA), Kachin (UA), Laskiv or Laskov (PL), Borochoyche or Borochytsi (UA), Zamość, Szilágysomlyó or Şimleu Silvaniei (RO), and Coşoveni de Jos.⁴⁹ Today this group can be enlarged with the Bar treasure. As for the Airan/Moult assemblage, J. Tejral related it to the Untersiebenbrunn type, since multicoloured brooches in these assemblages are identical. He also mentioned typological parallelism of the buckles from Airan/Moult, Kachin,⁵⁰ Zamość, and the buckles from the type Tiszaladány–Kerch, or ML N44.⁵¹ In his opinion, the decoration of the Szabadbattyán buckle is of provincial Roman origin.⁵²

By the moment of this study, the ‘folklore dating’ stated that the Great Migration antiquities appeared in the Middle Danube Area when the Huns occupied Pannonia Prima and Valeria. It was supported by recognized and respected researchers such as András Alföldi, Nándor Fettich, Mihály Párducz, and Joachim Werner. J. Tejral’s important achievement was the rejection of this date as a reference point. He dated the Untersiebenbrunn Stage to the first third of the fifth century AD. Two successive chronological stages (Untersiebenbrunn and Smolin) in the first half of the fifth century allowed J. Tejral to conclude that the style of the Szabadbattyán buckle never appeared with the finds from later period.⁵³ He also pointed out that the horse’s head pattern of the finds from Kachin and Lébény (HU) occurred both on provincial Roman artefacts (belt-ends, such as Vieuxville) and the finds from Sösdala.⁵⁴

When new data arrived, J. Tejral realised that his chronological scheme needs some corrections.⁵⁵ He synchronised the Untersiebenbrunn group with Northern European finds of the Sösdala Style to reveal the all-European Untersiebenbrunn–Sösdala⁵⁶ or Sösdala–Untersiebenbrunn Horizon.⁵⁷ Understanding that this horizon should also include the hoards of the Kachin–Coşoveni type, J. Tejral preferred the new term, Horizon D2,⁵⁸ also using the term Untersiebenbrunn–Sösdala Style.⁵⁹ Now J. Tejral’s clarified chronology of the early Great Migration Period comprised Stages D1 = 375/385–410/420 AD, D2 = 410/420–430, D3/D3 = 430–440/450, and D3 = 440/450–465/475.⁶⁰

Several years after, J. Tejral made a new clarification of his chronological scheme,⁶¹ especially because of the reconsideration of the latest stage of the Roman Period and the Early Great Migration Period in the Northern Black Sea Area (the latest stage of the Chernyakhov Culture). He also corrected the dates of the main stages of his chronology since a great array of new finds appeared.

J. Tejral ran to the conclusion that artefacts with decorative stamping of the group Untersiebenbrunn–Coşoveni, closely related with Scandinavian Sösdala style, had some specific features: ornamentation of continental (non-Scandinavian) finds were more complicated perhaps as a result of the influence from pro-

⁴⁸ TEJRAL 1973.

⁴⁹ TEJRAL 1973, 13–14, 78.

⁵⁰ TEJRAL 1973, 7, Fig. 2.

⁵¹ TEJRAL 1973, Fig. 3.

⁵² TEJRAL 1973, 31.

⁵³ TEJRAL 1973, 31–32.

⁵⁴ TEJRAL 1973, 17.

⁵⁵ TEJRAL 1988.

⁵⁶ TEJRAL 1988, 223, 227.

⁵⁷ TEJRAL 1988, 224.

⁵⁸ TEJRAL 1988, 237.

⁵⁹ TEJRAL 1988, 277.

⁶⁰ TEJRAL 1988, 295.

⁶¹ TEJRAL 1997.

vincial Roman centres.⁶² J. Tejral added nielloing as a particular technique of Central and Eastern European ornaments. Now it seems not quite correct, perhaps as a result of the lack of publications by that moment. In recent decades, some new Scandinavian artefacts became known and earlier finds were republished, both showing the combination of varied fine stamping, mercury gilding, and nielloing. The lack of generalizing studies on the topic still made a problem, which is excellently underlined by A. Bitner-Wróblewska: “*On the one hand, there is a horizon of specific artefacts, on the other, a largely undefined ornamental style*”.⁶³ J. Tejral’s corrected chronology as of 1997 runs as follows: D1 = 360/370–400/410 AD, D2 = 380/400–440/450, D2/D3 = 430/440–470/480, D3 = 450–480/490, and D3/E (Early Merovingian) = 470–500/510.⁶⁴

Soon after this, J. Tejral wrote that “*the Migration Period on the Danube can be broadly divided into several successive phases, each partially overlapping, and each of which shows evidence of changing cultural and socio-political relations*”.⁶⁵ The accumulation of new data repeatedly made the correction of initial and final dates of the stages (or ‘overlapping’ periods) necessary. Linear development of morphological types and particular categories of finds during the Migration Period, when very different peoples moved fast at long distances and influenced each other directly or indirectly, is hardly or sometimes not determinable. However, their interconnections appear in ‘mixed’ assemblages comprising grave goods of very different origins. This is the reason why the chronology requires permanent clarification and intermediate stages are suggested. J. Tejral’s subsequent research took all these considerations into account, with clarified dates for Stages D1 = 380–410 AD and D2 = 400–430/440.⁶⁶ Moreover, for the case of the Middle Danube Area, J. Tejral suggested two horizons, the early titled D1/D2 – Early D2, in 400–420/430 AD, and that of the Hunnic Empire, or Late D2, in 420/430–450,⁶⁷ with the transitional horizon from the Age of Attila and after (D2/D3 = 440–460/470).

Having come to the conclusion that all the artefacts in the Sösdala Style, including the buckles of the Szabadbattyán circle, fit into the stylistic group of Untersiebenbrunn, J. Tejral clarified the chronology of Stage D2 as 420–440 AD.⁶⁸ The finds in possession, both the ornaments in the Sösdala Style and the close parallels to the Szabadbattyán buckle, do not give reason to doubt this chronology.

Despite of the disputable attribution of some finds to the Szabadbattyán Circle, all of them are stylistically uniform. From the small number of such artefacts, one tends to assume that the style did not last for long. Their chronology cannot be narrower than what is now called the Untersiebenbrunn Stage. The difficulties with the chronology of particular finds and assemblages from the Untersiebenbrunn Horizon forces the scholars to use the doubtful ‘folklore dates’ method. It should be underlined that the style of the finds in question has nothing to do with the Goths’ material culture, and, therefore, this paper will not discuss their hypothetical Gothic origin.

MIGRATION INDICATORS, VANDALS AND ALANS

C. Pilet’s conclusion of Crimean and especially Alanic origin of some ornaments from the grave in Airan/Moult started the discussion on the beginning of the migration of the Vandals and the Alans, which is known mostly from Procopius. “*Now the Vandals dwelling about the Maeotic Lake, since they were pressed by hunger, moved to the country of the Germans, who are now called Franks, and the river Rhine, associating*

⁶² TEJRAL 1997, 335–336.

⁶³ BITNER-WRÓBLEWSKA 2001, 89.

⁶⁴ TEJRAL 1997, 351.

⁶⁵ TEJRAL 2000, 5.

⁶⁶ TEJRAL 2007, 59–60.

⁶⁷ In his later studies, the Early D2 and the Late D2 are replaced with D2a and D2b.

⁶⁸ TEJRAL 2011, 18.

with themselves the Alani, a Gothic people,” as he wrote in *De Bello Vandalico*.⁶⁹ The Alans’ migration to Northern Gallia finds a reliable illustration of an interesting category of typical Alanic daggers with notches at the blade shoulder. Specific design and the specific context of most finds make them striking migration markers. These daggers are the subject of repeated research.⁷⁰ Their highest concentration, with hundreds of finds, is in the Crimea and Western Subcaucasia (Fig. 3. 2). The finds in the Black Sea forest-and-steppe area are quite explainable by the contacts between the Crimean and other Northern Black Sea populations, but their later distribution is obviously related to the events described in the mentioned narrative. From the left bank of the Lower Danube (i. e. Roman *limes*) their distribution area goes was extended around the Carpathians on the south and occupied Pannonia Inferior and Valeria Ripensis.⁷¹ The next point on the map is a find in Île-de-France in North-Western Europe, quite close to Normandy and Airan/Moult.⁷² The next stage of the Alanic migration towards Spain is marked by the westernmost find in Sainte-Livrade-sur-Lot (FR).⁷³

Earrings similar to the find from Airan/Moult are almost not known outside the Crimea (Fig. 3. 3), except for the find in Miercurea Sibiului-Petrișin in Transylvania,⁷⁴ which possibly indicates fast migration to Gallia.

The chronology of the Vandals’ and Alans’ migration according to written sources in possession is a weak point of the hypothesis of the Vandalic origin of the buckles under study.

Although the Vandals are documented in the Danube Area quite early, they settled in Pannonia as the Empire’s allies under Constantine the Great, after they sustained a crushing defeat from Visigothic King Geberichin in the 330s. These Vandals from the tribe of Hasdingi remained in the Danube Area probably as late as the 380s, when Hunnic and Gothic pressure forced them to move westwards, thus raising the problem of relations between the Vandals’ migration from the Middle Danube and the Vandals’ and Alans’ migration from the Maiotis. The possible answer is a passage from Jordanes’ *Getica*: “Now the Vandals and the Alans, as we have said before, had been dwelling in both Pannonias by permission of the Roman Emperors. Yet fearing they would not be safe even here if the Goths should return, they crossed over into Gaul”.⁷⁵

The Alans’ and Vandals’ stay in Gallia is usually dated to a short period of 406–409/410 AD. This date makes the year of 409/410 the *terminus ante quem* for the burial in Airan/Moult. Moreover, it means that the buckle from this grave (similarly to the rest of the grave goods) was made in between of the 380s and 406, in contradiction to the chronology of the polychrome brooches from this grave.

C. Pilet dates the burial in Airan/Moult to 420–430, according to the parallels he knew in Central Europe, perhaps a general impression of the Untersiebenbrunn Horizon.⁷⁶ It is worth taking into account that C. Pilet interpreted all the 5th century Eastern Germanic finds in Normandy as a single phenomenon dating from the early 5th to the first half of the 6th century, related to the migrants from the Middle Danube, interpreted as Rome’s military allies.⁷⁷ At any rate, this Vandalic-Alanic hypothesis can only explain the appearance of the buckles in this style in Airan/Moult and perhaps in Crimean Yalta, though it contradicts to the Szabadbattyán find, since the Vandals left that area prior to the appearance of the buckles of this particular

⁶⁹ PROCOPIUS BV III: I.

⁷⁰ For recent studies see ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2008; ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2009; LEVADA 2013, with bibliography.

⁷¹ LEVADA 2013, Fig. 2. 4–9.

⁷² LEVADA 2013, Fig. 2. 2.

⁷³ LEVADA 2013, Fig. 2. 1.

⁷⁴ LUCA ET AL. 2005, Fig 3. 1–2.

⁷⁵ JORDANES 161. One should take into account that Alans did not participate in the conflict of the Goths and the Vandals, and that the relations between the Goths and the Alans before the Migration Period should be discussed in a specific research (see for example LEVADA 2006a, 64–65). Therefore, a relatively late chronology of the earring from Airan/Moultis is not an argument against this version.

⁷⁶ PILET 2006a, 273.

⁷⁷ PILET 2006a.

style and type. The more so, the Vandals are hardly connectable to Western Ukrainian finds, and, besides, their migration does not explain the relation of the artefacts in question with Scandinavian Sösdala Style.

ELUSIVE HERULES

The only Eastern Germanic people keeping relations with Scandinavia according to the sources in possession were the Heruli. Procopius in *De Bello Gothico* informs on the Danubian *Eruli*'s embassy to their northern relatives in the Isle of Thule,⁷⁸ when the Heruli were defeated by the Langobards. Procopius stated that the Heruli came from somewhere behind the Danube: "*They used to dwell beyond the Ister River from of old.*" Since Procopius here discusses the events in the Middle Danube area, often it is concluded that these Danubian Heruli came from the north.⁷⁹ However, Procopius used the preposition 'ὕπερ,' clearly indicating that the Heruli lived "*behind the Ister,*" or "*on the opposite bank of it.*"⁸⁰ In fact, there is no direct connection between the fifth-century Heruli and the territory north of their location. J. Tejral's specific research on probable archaeological connections between the Middle Danube area Scandinavia in the fifth century states: "*the historically substantiated Heruli in this case may only have comprised the narrow social stratum of elites, ruling, dominating a number of groups including perhaps the remnants of the local Suebi and fragments of other tribal communities which were originally from a variety of different places. Otherwise this is also backed up by the results of the latest research, which sees the groups referred to as the Heruli in various places throughout Europe not as a separate tribe, but as factions of elite warriors, as the reports from late antiquity claim.*"⁸¹ It is important that J. Tejral's paper specifically discussed the Heruli, who were "*supposed of a Scandinavian origin.*" This origin of the Heruli in the Middle Danube area allegedly derived from their embassy in 527 to their relatives from Foula in search of a person of royal blood as a candidate for their throne. However, Procopius' account stated only that the Danubian Heruli knew of the remote Thule, of their relatives residing there, and that the latter had persons of royal blood among them.

This account by Procopius seems quite strange. His text literally states that the Heruli divided into Scandinavian and Danubian parts just after the Langobards defeated them in 508. In that moment some of them "*led by many of the royal blood, traversed all the nations of the Sclaveni one after the other, and after next crossing a large tract of barren country, they came to the Varni, as they are called. After these they passed by the nations of the Dani, without suffering violence at the hands of the barbarians there. Coming thence to the ocean, they took to the sea, and putting in at Thule, remained there on the island.*"⁸² Demonstratively enough, the Heruli moved to the North not by the shortest direct way, but went through the lands of the Slavs, who lived on the right bank of the Danube: "*And the Eruli, unable to bear all this any longer, crossed the Ister River and decided to live as neighbours to the Romans in that region; this was during the reign of the Emperor Anastasius, who received them with great friendliness and allowed them to settle where they were.*"⁸³ In the age of Procopius, the Slavs "*alone inhabit the greatest part of the northern bank of the Ister.*"⁸⁴ As the Heruli definitely wanted to avoid the lands of the Langobards and the Gepids, it was necessarily the case of the left bank of the Lower Danube, from Sucidava and downstream. Therefore, the Heruli's embassy tried to go round the Carpathians from the east.

⁷⁸ PROCOPIUS BG II. XIV–XV. According to the text, Procopius considered Thule a part of Scandinavia rather than the Isle of Foula.

⁷⁹ Sergei Kondrat'ev's Russian translation literally reads: "*Они жили поутсторону реки Истра, ксеверу...*" ("*They lived on the opposite side of the Ister River, on the north...*").

⁸⁰ I am very grateful to Petr Shuvalov for the consultation.

⁸¹ TEJRAL 2013, 383–390.

⁸² PROCOPIUS BG II: XV.

⁸³ PROCOPIUS BG II: XIV.

⁸⁴ PROCOPIUS BG III: XIV.

It is well known that Procopius' description of Thule (i.e. Scandinavia) originated from an unknown source, which was also used by Jordanes in his description of Scandza.⁸⁵ This passage breaks Procopius' narrative and splits the story. It is worth remembering that Jordanes, describing the fourth-century events with a reference to Ablabius, located "*gentem Herulorum*" near the Maiotis.⁸⁶ The Heruli's stay in the Northern Black Sea Area as early as the third century AD is evidenced by Dexippus. In the area, there are finds from the period naturally related to the northern parts such as Jutland and Scandinavia.⁸⁷ A good illustration of the supposed migration from the north to the Black Sea is represented by the Monströsa or Rosettenfibeln brooches, with their main concentration in Funen and Zealand. Only Groups 5, 6, and 7 of these brooches were distributed in the continental part of the Eastern Baltic Sea area and they also penetrated into the Black Sea area.⁸⁸ Although the finds under discussion are not typical of the antiquities connectable with Eastern Germanic peoples like the Goths, Vandals, and Gepids, they confirm the existence of direct routes from Scandinavia to the Northern Black Sea area. A recent research showed that the ornaments in this 'rosette style' also appeared in the Crimea.⁸⁹ Therefore, one has reason to suppose that Procopius simply invented the division of the Heruli after their defeat by the Langobards, and especially the story of a part of the Heruli's migration to the north. The possible reason is that Procopius tried to explain why they searched for a new kind far in the north, where he did not know of the Heruli, though in fact this travel followed the historical route long-known to the Heruli towards their *Urheimat*, with which they kept some relations.

Back to the circle of ornaments of the Szabadbattyán buckle, it is worth repeating two versions of its appearance south of Scandinavia. Initially I considered them imported directly from the north.⁹⁰ Later on, I tended to suppose that in the first half of the fifth century there was a new migration wave from Scandinavia to modern Volhynia,⁹¹ where a new power centre appeared for a certain period, as prestigious finds of typical North European style suggest. Later, these artefacts penetrated to the Crimea, Middle Danube Area, and Normandy from this centre.

It should be mentioned that the Sösdala Style ornaments in Central and Eastern European assemblages possess an interesting common feature: though graves of the Untersiebenbrunn Type often combined them with polychrome ware of *Cloisonné* Style (Untersiebenbrunn, Airan/Moult, Jakuszowice), the treasures of the Kachin-Coşoveni Group contained either 'pure' Untersiebenbrunn Type artefacts or their combination with plain silver ware of the Northern Black Sea Style (Kachin, Zamość, Coşoveni de Jos, and Bar). Moreover, synchronous finds in the *Cloisonné* Style, clearly of Danubian origin, are known both in the said area and farther to the east.

INSCRIPTIONS AND SIGNS

One of the most known features of the Szabadbattyán buckle is a runic inscription on the back side of its panel (*Fig. 4. 1*). The scholars are always careful about the finds with symbols related to Elder Futhark: are they a script or a decoration? The runes scratched on the inner side of the already finished artefacts certainly suggest that they formed an inscription. In the given case, there is Eastern Germanic rune $\mathfrak{F}$, usually read in such cases as 'ing,' and the inscription is most often interpreted as 'mārings,' ending with a swastika symbol:

⁸⁵ Cf. PROCOPIUS BG II: XV; JORDANES 19–21.

⁸⁶ JORDANES 117.

⁸⁷ LEVADA 2006, 196–200, Fig. 1–7.

⁸⁸ LUND HANSEN–PRZYBYŁA 2010, Fig. 39.

⁸⁹ LEVADA 2012, 144, Fig. 2.

⁹⁰ LEVADA 2011.

⁹¹ LEVADA 2013a.

I am not a runologist and therefore will not dare to analyse all the possible readings and interpretations of this inscription. I can only reproduce some of the existing opinions: ‘horseman’,⁹² ‘descendent of Mar(h)s,’ ‘marsh-man’,⁹³ ‘of Māring’,⁹⁴ or a ‘tribal name’.⁹⁵ The runic inscription is a unique case among this circle of finds, therefore the question appears who was its author, the buckle-maker or the owner?

Preparing the publication of the Bar treasure, I noticed that the back side of its panel has a scratched pentagram (Fig. 4. 2). The same pentagram occurs on the buckle from Yalta (Fig. 4. 3). These symbols were made in a manner similar to the inscription on the Szabadbattyán buckle. The conclusion is that all these inscriptions were made by the buckle-makers before sending the buckle (or the belt) to their new owners. Pentagram is not known among the runic inscriptions, but since the buckles from Bar and Yalta did not have runes, there probably was some sacral context, unknown to us, behind those images.

The find in Sukhodil/Shydlivtsy supports the version that the buckle-maker scratched the symbols. This new buckle also bears a runic inscription (Fig. 4. 4). I have the pleasure to thank Tineke Looijenga for the consultation: in her opinion, “*The inscription on your buckle might be read as olwukiso, which is probably a name.*” Therefore, this inscription reads as below:

Two runic inscriptions on the buckles of the kind certainly indicate Germanic context. Rune $\mathfrak{F}$, which is typical of Eastern German tradition, on the Szabadbattyán buckle points on the tribes in the Gothic circle.⁹⁶ However, rune $\mathfrak{s}$ shaped like $\mathfrak{x}$ is typical of the monuments Kragehul I (DK), Møllegårdsmarken (DK), Vimose III (DK), Harford Farm (GB), Vimose IV (DK), Niederstotzingen (D), Himlingøje II (DK), and Schretzheim I and II (D).⁹⁷ This distribution area indicates Funen – four finds, Zealand – one find, south-western Germany (Baden-Württemberg) – two finds, and Eastern England (Norfolk) – one find, i.e. the areas far from most of Eastern Germanic tribes, according to their location in the period in the account of narrative sources, perhaps with the exception of the Heruli.

IN CONCLUSION

The search for the parallels to the Szabadbattyán buckle meets with a number of objective difficulties. The information of the chance finds is not always reliable. In cases of the finds with more or less determinable context, the main problem is a deep merging of styles in the Great Migration Period. Different jewellery traditions – Late Hellenistic Style, *Cloisonné* Style, *Kerbschnitt* Style, Plain Silver Eastern Germanic Style, and Sösdala Style – appear in the same complexes and sometimes on the same artefact. This mutual influence appearing through vast areas makes unequivocal interpretation almost impossible. Be that as it may, the Northern Germanic context of this group of ornaments is obvious.

No less problematic is the interpretation of the motifs on this group of ornaments. Some of them are

⁹² ANTONSEN 1975, 75.

⁹³ ANTONSEN 2002, 279.

⁹⁴ GRØNVIK 1985.

⁹⁵ LOOIJENGA 2003, 175.

⁹⁶ According to modern research, runes are inscribed on a ring from Pietroassa (County Buzău, RO), a spearhead from Kovel (Suszyczno, Volyn area, UA), a spearhead from Dahmsdorf-Müncheberg (Brandenburg, D), and a spindle whorl from Lețcani (County Iași, RO). This list might be enlarged with a comb fragment from Moshchenoe (Belgorod area, UA), a poorly known artefact indicating the easternmost location of such finds (EGOREJCHENKO–SEMYONOV 1998, 120–121).

⁹⁷ LOOIJENGA 2003, 137.

certainly related to Northern Europe, but the others, particularly that of the Szabadbattyán buckle, rather indicate Roman influence. This situation is a reliable feature of the Great Migration Period in the Middle Danube area. Various Germanic peoples brought their own, particularly artistic, traditions to the region and created new amazing designs and styles, which is brilliantly described by the person whose jubilee we are celebrating by this volume. I am very proud that the book dedicated to Margit Nagy allowed me to make a small contribution to the discussion.

ACKNOWLEDGEMENT

I am extremely grateful to my friends and colleagues Jacek Andrzejowski, Aleksander Bursche, Orsolya Heinrich-Tamáská, Nikita Khrapunov, Tineke Looijenga, and Petr Shuvalov for their kind support, which made it possible for me to finish this paper. The text was translated from Russian by Nikita Khrapunov.

Table 1. Ornamentation of jewellery of the circle of the Szabadbattyán buckle (pp. 384–385)⁹⁸
Таблица 1. Орнаментация ювелирных изделий круга пряжки из Сабадбаттьян (бок 384–385)

<i>Findspot</i>	<i>Image</i>	<i>Stamp type</i>	<i>Ornamental elements</i>	<i>Inscription</i>
<i>Szabadbattyán</i>	A cross of vine leaves	 ooo		𐌹𐌺𐌰𐌸𐌰𐌹𐌺𐌰
<i>Airan/Moult</i>	A cross of vine leaves; snake-headed tip of the tongue	 ooo		Low panel is missing
<i>Bar</i>	Double-headed snake; snake-headed tip of the tongue	 ooo (((▲▲▲	 Kerbschnitt (chip carving)	☆
<i>Zdolbuniv (brooch)</i>	Double-headed snake	 ooo		unknown
<i>Yalta</i>	Triskelion of dragon's heads; snake's heads border along the edge of the panel (crawling serpent); bearded human head on the base of the tongue; beast-headed tip of the tongue	 ooo ooo (((		☆
<i>Sukhodil/Shydlivtsy</i>	Human figure framed by two plants (trees); beast-headed tip of the tongue	 		𐌹𐌺𐌰𐌸𐌰𐌹𐌺𐌰

⁹⁸ Considering all these finds according to the complexity of their design and the accuracy of their execution, the most impressive are the buckles from Bar, Airan/Moult, and Yalta. The second group comprises the buckles from Szabadbattyán and Sukhodil/Shydlivtsy, and the brooch from Zdolbuniv. The belt set from Zamość and the buckle from Kachin are rather simple, without a plot. However, the complicated decoration of the tongue of the Zamość buckle gives an impression that it was intended for another buckle of a higher level. Both small buckles are also rather simple.

<i>Zamość (buckle)</i>	Vine leafs on the tongue.; beast-headed tip of the tongue	⊙⊙⊙ ▲▲▲		no
<i>Zamość (belt-end)</i>	–	⊙⊙⊙ (((		no
<i>Kachin</i>	–	\\\\\\ <<<< ▲▲▲		unknown
<i>Bârlad-Valea Seacă</i>	–	 ooo (((		unknown
<i>Międzybórz</i>	–	 ooo \\\\\\		no

Types of stamps according to Ulla Lund Hansen (1969)

BIBLIOGRAPHY

Sources

JORDANES: Jordanes: *The origin and deeds of the Goths*. Translated by Charles C. Mierow. Princeton 1915.
 PROCOPIUS: *De Bello Vandalico*. History of the wars, Vol. II. Translated by H. B. Dewing. Harvard 1916.
De Bello Gothico. History of the wars III. Translated by H. B. Dewing. Harvard 1916.
De Bello Gothico. History of the wars IV. Translated by H. B. Dewing. Harvard 1924.

ANTONSEN 1975: Antonsen, E. H.: *A Concise Grammar of the Older Runic Inscriptions*. Tübingen 1975.

ANTONSEN 2002: Antonsen, E. H.: *Runes and Germanic Linguistics. Trends in Linguistics. Studies and Monographs* 140. New York 2002.

ARNTZ–ZEISS 1939: Arntz, H. – Zeiss, H.: *Die einheimischen Runendenkmäler des Festlandes*. Leipzig 1939.

BARANOV 1975: Баранов, И. А.: Раннесредневековая пряжка из Ялты. *Советская Археология* 1975:1, 271–275.

BITNER-WRÓBLEWSKA 2001: Bitner-Wróblewska, A.: *From Samland to Rogaland. East-West connections in the Baltic basin during the Early Migration Period*. Warszawa 2001.

EGOREJCHENKO–SEMYONOV 1998: Егорейченко, В. В. – Семёнов, А. И.: Новые поселения черняховской культуры юго-запада Белгородчины. In: *Поселения: среда, культура, социум*. Материалы тематической научной конференции. Санкт-Петербург 6–9 октября 1998 г. Ред.: Савинов, Д. Г. – Седых, В. Н. – Петров, Н. И. Санкт-Петербург 1998, 119–122.

- FABECH–NÄSMAN 2013: Fabech, Ch. – Näsman, U.: A Lonely Rider? The Finding Place of the Sösdala Find and the Context of its Finds. In: *Inter Ambo Maria: Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period*. Eds.: Khrapunov, I. F. – Stylegar, A. Kristiansand–Simferopol 2013, 84–106.
- FETTICH 1928: Fettich, N.: Eine gotische Silberschnalle im Ungarischen Nationalmuseum. *Seminarium Kondakovianum* 2 (1928) 105–111.
- FORSSANDER 1936: Forssander, J. E.: Provinzialrömisches und Germanisches: Stilstudien zu den schonischen Funden von Sösdala und Sjörup. *Humanistiska Vetenskapssamfundets i Lund Årsberättelse* 7 (1936–37) 11–100.
- GAVRITUHIN 2000: Гавритухин, И. О.: Финал традиций культур римского времени в Восточном Прикарпатье. In: *Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa*. Eds.: Maćczyńska, M. – Grabarczyk, T. Łódź 2000, 261–320.
- GRØNVIK 1985: Grønvik, O.: Über den Lautwert der Ing-Runen und die Auslassung von Vokal in den älteren Runeninschriften. *Indogermanische Forschungen* 90 (1985) 168–195.
- ICONOMU 1969: Iconomu, C.: Noi morminte paleocreștine la Mangalia. *Pontica* 2 (1969) 81–110.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2008: Istvánovits, E. – Kulcsár, V.: Az ún. «meót» típusú kardok/török a Kárpát-medencében. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 50 (2008) 281–290.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2009: Иштванович, Э. – Кульчар, В.: Мечи/кинжалы с боковыми вырезами в Карпатском бассейне. In: *Гунны, готы и сарматы между Волгой и Дунаем*. Ред.: Фурасьев А. Г. Санкт–Петербург 2009, 143–151.
- KENT 1981: Kent, J. P. C.: The Family of Constantine I (A.D. 337–364). *Roman Imperial Coinage* VIII. London 1981.
- КНАИРЕДИНОВА 2002: Хайрединова, Э. А.: Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма в V – первой половине VI вв. In: *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии IX*. Ред.: Айбабин А. И. Симферополь 2002, 53–118.
- KISS 1980: Kiss, A.: Germanische Funde von Szabadbattyán aus dem 5. Jahrhundert. *Alba Regia* 18 (1980) 105–113.
- KRAUSE–JANKUHN 1966: Krause, W. – Jankuhn, H.: *Die Runeninschriften im älteren Futhark*. Göttingen 1966.
- КУХАРЕНКО 1982: Кухаренко, М. Ю.: О качинской находке V в. In: *Древности эпохи Великого переселения народов V–VIII вв.* Ред.: Амброз, А. К. – Эрдели, И. Ф. Москва 1982, 234–244.
- LEVADA 2006: Levada, M.: «Другие Германцы» в Северном Причерноморье позднего римского времени. In: *Боспорские исследования XI*. Симферополь–Керчь 2006, 194–251.
- LEVADA 2006a: Левада, М.: Миф о городищах черняховской культуры. In: *Готы и Рим*. Eds.: Левада, М. Е. – Самойленко, Л. Г. Киев 2006, 60–72.
- LEVADA 2010: Levada, M.: Scandinavian Influence in the Crimea and on the Roman–Barbarian Borderland in the Fifth Century. In: *International conference «Inter Ambo Maria. Contacts Between Scandinavia and Crimea in the Roman Period» October, 21–25, 2010, Gaspra, Crimea, Ukraine*. Simferopol 2010, 73–86.
- LEVADA 2011: Levada, M.: To Europe via the Crimea: on possible migration routes of the northern people in the Great Migration period. In: *Inter Ambo Maria: Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period*. Eds.: I. Khrapunov, F. – A. Stylegar. Kristiansand–Simferopol 2011, 115–137.
- LEVADA 2012: Levada, M.: Early Contacts between Scandinavia and the Crimea. In: *International conference «Inter Ambo Maria. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea» 3–7 October 2012 Gaspra, Crimea, Ukraine*. Simferopol 2012, 142–149.

- LEVADA 2013: Левада, М. Е.: О влиянии аланских военных традиций на восточногерманские народы. In: *Крым в сарматскую эпоху (II в. до н.э. – IV в. н.э.)*. Ред.: Храпунов, И. Н. Симферополь 2013, 171–187.
- LEVADA 2013a: Levada, M.: Sösdala: The Problem of Singling out an Artistic Style. In: *Inter Ambo Maria: Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*. Eds.: Khrapunov, F. I. – Stylegar, A. Kristiansand–Simferopol 2013, 213–235.
- LOOIJENGA 2003: Looijenga, T.: *Texts & contexts of the oldest Runic inscriptions*. The Northern World 4. Leiden–Boston 2003.
- LUCA ET AL 2005: Luca, S. A. – Pinter, Z. K. – Țiplic, I. M. – Georgescu, A. – Diaconescu, D.: Descoperiri gepide la Miercurea Sibiului-Petriș (jud. Sibiu). In: *Relații interetnice în Transilvania (sec. VI–XIII)*. Bibliotheca Septemcastrensis 12. București 2005, 17–29.
- LUND HANSEN 1969: Lund Hansen, U.: Kvarmløsefundet – en analyse af Sösdalastilen og dens forudsætninger. In: *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*. København 1969, 63–102.
- LUND HANSEN–PRZYBYŁA 2010: Lund Hansen, U. – Przybyła, M.: Rosettenfibeln – ein Klassifikationsversuch. In: *Worlds apart? Contacts across the Baltic Sea in the Iron Age*. Eds.: Lund Hansen, U. – Bitner-Wróblewska, A. København–Warszawa 2010, 241–286.
- MARTIN 2004: Martin, M.: Kontinentalgermanische Runeninschriften und «alamannische Runenprovinz» aus archäologischer Sicht. In: *Alemannien und der Norden. Internationales Symposium vom 18.–20. Oktober 2001 in Zürich*. Hrsg.: Naumann, H.-P. Berlin–New York 2004, 165–212.
- MÜLLER 2002: Müller, R.: Die Germanen des Gräberfeldes Keszthely-Fenékpuszta Ödenkirche Flur. In: *Germanen am Plattensee: Ausstellung des Balatoni Múzeums Keszthely im Museum für Frühgeschichte des Landes Niederösterreich, Schloss Traismauer. Vom 6. April bis 1. November 2002*. Ed.: Windl, H. Traismauer 2002, 29–32.
- MÜLLER 2003: Müller, R.: Germans and Alans in Transdanubia in the 5th century. In: *Hungarian Archaeology at the Turn of the Millennium*. Eds.: Visy, Zs. – Bartosiewicz, L. Budapest 2003, 291–293.
- PALADE 2004: Palade, V.: *Asezarea și necropola de la Barlad-Valea Seaca, secolele III–V. Monografie*. București 2004.
- PETROV–KALISHCHUK 1964: Петров, В. П. – Калищук, А. П.: Скарб срібних речей з с. Качин Волинської області. In: *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині 5*. Ред.: Смішко, М. Ю. – Баран, В. Д. – Ратич, О. О. – Черниш, О. П. Львів 1964, 88–94.
- PILET 2006: Пиле, К.: От «клада из Эрана» к могиле «княжны из Мульта». In: *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии XII*. Ред.: Айбабин, А. И. – Зинько, В. Н. Симферополь 2006, 251–259.
- PILET 2006a: Пиле, К.: Иноземцы в Нормандии (по данным могильников конца IV – первой половины VI вв.). In: *Боспорские исследования XI*. Ред.: Зинько, В. Н. – Айбабин, А. И. Симферополь–Керчь 2006, 252–281.
- PILET 2007: Pilet, Ch.: Du «Trésor d’Airan» a la tombe de la «Princesse de Moul». In: *Barbaren im Wandel: Beiträge zur Kultur- und Identitätsumbildung in der Völkerwanderungszeit*. Hrsg.: Tejral, J. Brno 2007, 219–248.
- DE ROBILLARD DE BEAUREPAIRE 1875: de Robillard de Beaurepaire, E.: Note sur une découverte de bijoux mérovingiens au village de Valmeray, commune de Moul (Calvados). *Bulletin de la Société des antiquaires de Normandie* VIII (1875) 151–163.
- SHCHUKIN 2005: Щукин, М. Б.: *Готский путь. Готы, Рим и черняховская культура*. Санкт-Петербург 2005.
- SULIMIRSKI 1965: Sulimirski, T.: Znalezisko z Zamościa i jego tło. *Archeologia Polski* 11 (1965) 18–173.
- TEJRAL 1973: Tejral, J.: *Mahren im 5. Jahrhundert: die Stellung des Grabes XXXII aus Smolín im Rahmen*

- der donauländischen Entwicklung zu Beginn der Völkerwanderungszeit. Studie Archeologického ústavu Československé akademie věd v Brně 1–3. Brno 1973.*
- TEJRAL 1988: Tejral, J.: Zur Chronologie der frühen Völkerwanderungszeit im mittleren Donauraum. *Archaeologia Austriaca* 72 (1988) 223–304.
- TEJRAL 1997: Tejral, J.: Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonaauraum. In: *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum. Archeologického Ústavu AV ČR Brno* 8. Eds.: Tejral, J. – Friesinger, H. – Kazanski, M. Spisy. Brno 1997, 321–401.
- TEJRAL 2000: Tejral, J.: The Problem of the primary Acculturation at the Beginning of the Migration Period. In: *Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa*. Eds.: Mączyńska, M. – Grabarczyk, T. Łódź 2000, 5–31.
- TEJRAL 2007: Tejral, J.: Das Hunnenreich und die Identitätsfragen der barbarischen «gentes» im Mitteldonaauraum aus der Sicht der Archäologie. In: *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur und Identitätsumbildung in der Völkerwanderungszeit. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR v Brně* 26. Ed.: Tejral, J. Brno 2007, 55–119.
- TEJRAL 2011: Tejral, J.: Einheimische und Fremde: das norddanubische Gebiet zur Zeit der Völkerwanderung. *Spisy Archeologického ústavu AV ČR v Brně* 33. Brno 2011.
- TEJRAL 2013: Tejral, J.: The Connections between the Region North to the Danube and Northern Europe. Some Aspects of Ethnic and Social Identity of the Fifth Century Elites. In: *Inter Ambo Maria: Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*. Eds.: Khrapunov, I – Stylegar, F.-A. Kristiansand–Simferopol 2013, 383–408.

ПРЯЖКА ИЗ САБАДБАТТЯН (ОБЛАСТЬ ФЕЙЕР, ВЕНГРИЯ) И ЕЁ ПАРАЛЛЕЛИ

Публикация посвящена знаменитой рунической пряжке, найденной в Сабадбаттыне и её возможным аналогиям.

Поиск параллелей приводит к необходимости анализа типологических, стилистических и технологических соответствий. За скобки статьи вынесена проблема анализа мотивов.

Выделенная узкая группа параллелей со схожими типологическими, технологическими и стилистическими признаками, позволяет говорить о концентрации находок на Волыни.

Датировка находок, близких к пряжке из Сабадбаттына остаётся проблемной в связи с тем, что большая часть находок сделана вне комплексов. Использование хронологии Ярослава Тейрала представляется наиболее приемлемым на сегодня методом, но при этом следует учитывать: (1) эволюцию взглядов автора на дату группы восточноевропейских кладов типа Качин–Кошовень, (2) уточнение им рамок периодов D1 и D2 в Северном Причерноморье, (3) замечание Я. Тейрала по поводу сложности с датами находок предметов стиля Сёсдала вне Скандинавии.

Новая находка рунической надписи на пряжке подобного типа, позволяет предположить, что символику на подобные пряжки наносили не владельцы, а мастера, их изготовившие.

Основной проблемой интерпретации пряжки из Сабадбаттына и круга подобных изделий остаётся необычайно сложное смешение стилей эпохи Великого переселения народов. Разные ювелирные традиции – поздняя эллинистическая, клуазоне, кербшнитт, гладкий серебряный восточногерманский стиль и стиль Сёсдала, не только встречаются в одних комплексах, но иногда и на одних изделиях. Такое взаимное влияние, разбросанное на огромных территориях, делает крайне сложной однозначную трактовку или интерпретацию. Но северный германский контекст этой группы украшений очевиден.

Fig. 1. 1: Szabadbattyán (HU); 2: Yalta (UA); 3: Sukhodil/Shydlivtsy (UA); 4: Bar (UA);
5: Bârlad-Valea Seacă (RO); 6: Międzybórz (PL)
Рис. 1. 1: Сабадбатъян (HU); 2: Ялта (UA); 3: Суходил/Шидлинцы (UA); 4: Бар (UA);
5: Бырлад-Валя Сяче (RO); 6: Мендэжбуэж (PL)

Fig. 2. 1: Airan/Moult (FR); 2: Kachin (UA); 3–4: Zamość (PL); 5: Zdolbunov (?) district (UA); 6–8: Crimea, Józef Chojnowski's collection (photo: Roman Soful); 9: Keszthely-Fenekpuszta (HU) (after MÜLLER 2002, Fig. 9. 1)

Рис. 2. 1: Эран/Мульт (FR); 2: Качин (UA); 3–4: Замостье (PL); 5: Здолбуновский (?) район (UA); 6–8: Крым, коллекция Юзефа Хойновского (фото Роман Софул); 9: Кестхей-Фенекпуста (HU) (по MÜLLER 2002 рис. 9. 1)

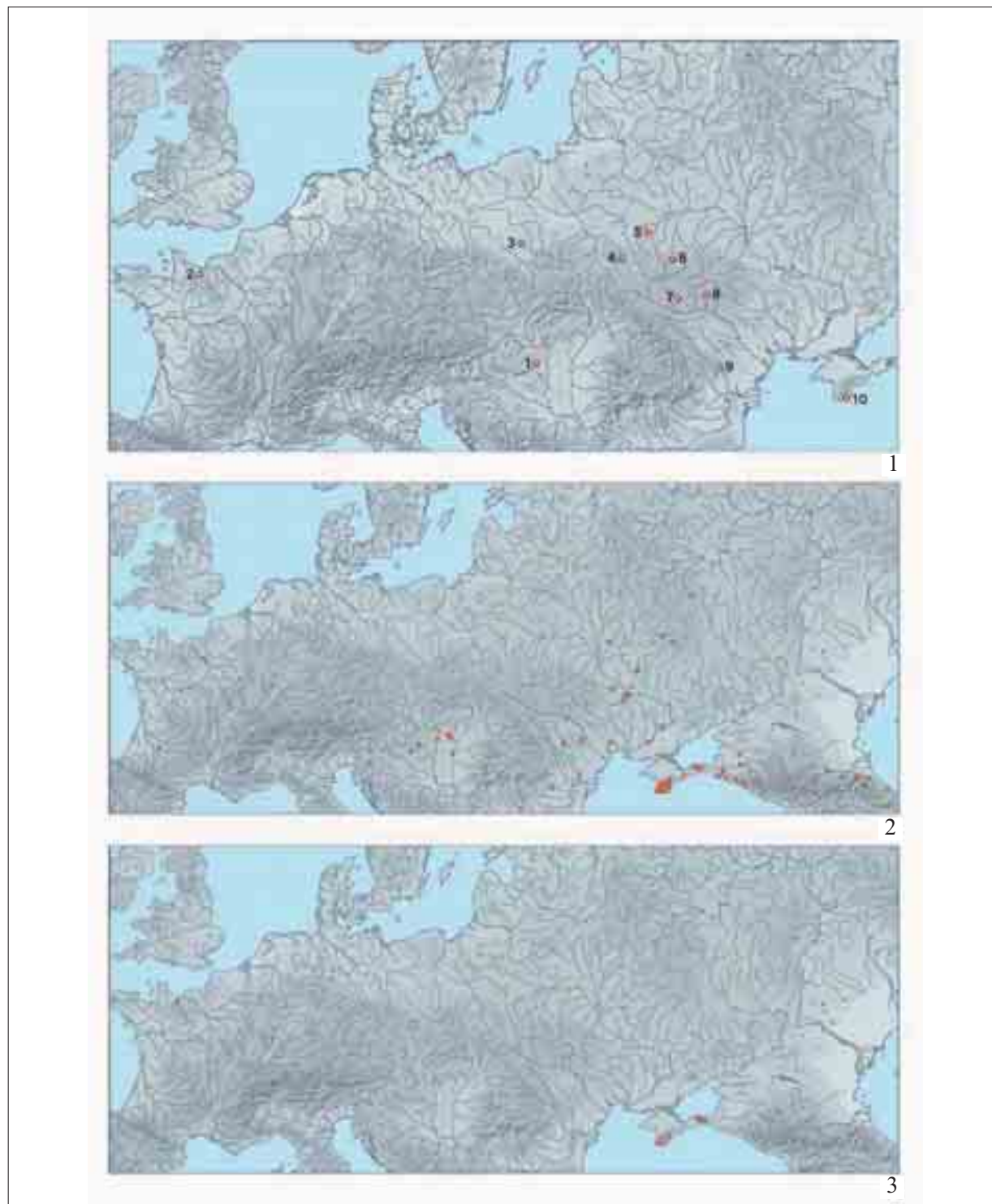

Fig. 3. 1: Parallels to the Szabadbattyán buckle; 2: Distribution area of daggers with notches at the shoulder of the blade (after LEVADA 2013); 3: Finds of Crimean Type earrings (after KHAIREДИНОВА 2002; LUCA ET AL 2005; PILET 2006). 1: Szabadbattyán (HU); 2: Airan/Moult (FR); 3: Międzybórz (PL); 4: Zamość (PL); 5: Kachin (UA); 6: Zdolbuniv (UA); 7: Sukhodil/Shydlivtsy (UA); 8: Bar (UA); 9: Bârlad – Valea Seacă (RO); 10: Jalta (UA)

Рис. 3. 1: Параллели пряжки из Сабадбатьян; 2: Распространение кинжалов с вырезами на лезвии у основания клинка (по ЛЕВАДА 2013); 3: Находки серёг крымского типа (по ХАЙРЕДИНОВА 2002; LUCA ET AL 2005; Пиле 2006). 1: Сабадбатьян (HU); 2: Эран/Мульт (FR); 3: Мендзибурж (PL); 4: Замостье (PL); 5: Качин (UA); 6: Здолбуновский (UA); 7: Суходил/Шидлици (UA); 8: Бар (UA); 9: Бырлад-Валя Сяче (RO); 10: Ялта (UA)

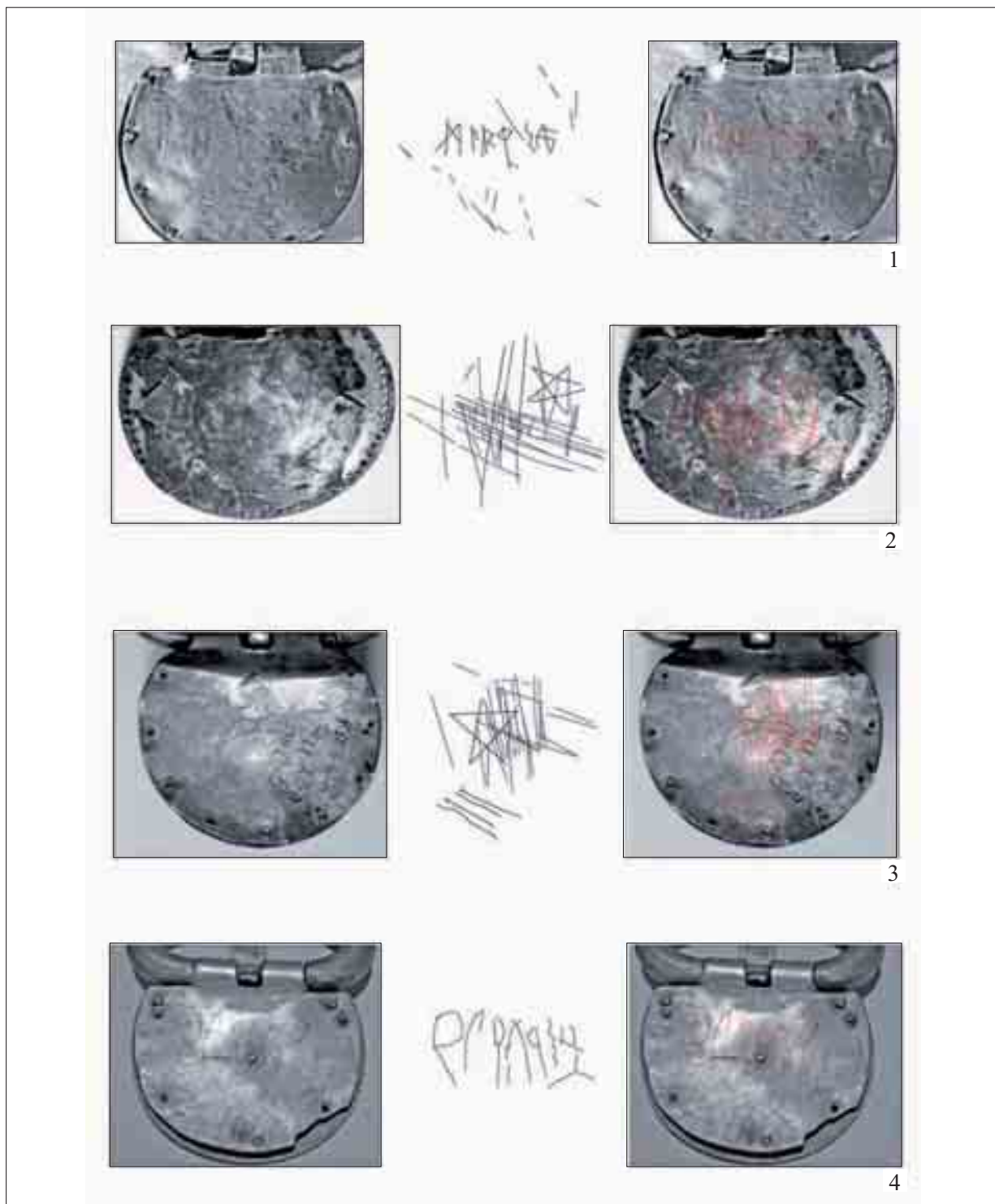

Fig. 4. Inscriptions on buckles. 1: Szabadbattyán (HU); 2: Bar (UA); 3: Yalta (UA); 4: Sukhodil/Shydlyvtsy (UA)
 Рис. 4. Инскрипции на пряжках. 1: Сабадбатьян (HU); 2: Бар (UA); 3: Ялта (UA); 4: Суходил/Шидлиньци (UA)

ПОГРЕБЕНИЯ И «ПОМИНАЛЬНИКИ» ВОИНСКИХ ПРЕДВОДИТЕЛЕЙ ПОСТ-ГУННСКОГО ВРЕМЕНИ В ПОНТИЙСКИХ СТЕПЯХ

МИХАИЛ М. КАЗАНСКИЙ*

Резюме: В работе рассмотрены археологические степные памятники пост-гуннского времени (вторая половина V – первая половина VI вв.), связанные с воинскими элитами гунно-болгар - погребения-ингумации под курганами, которые часто содержат «статусное» вооружение, такое как парадный меч, и панцырь, конское снаряжение, в том числе золотые накладки на седла, сопровождаются захоронениями коней. Кроме того, имеются памятники которые могут быть местом отправления воинских культов, судя по находкам там оружия, в том числе ритуально испорченного. Материальная культура этих степных памятников имеет четкие следы византийского влияния. Византийские черты в «вождеской» культуре пост-гуннский степных кочевников Понта скорее всего объясняются их военно-политическими связями с Византией.

Ключевые слова: Северное Причерноморье, эпоха переселения народов, гунно-болгары, воинские предводители, Византия

ВВЕДЕНИЕ

Данная работа посвящена немногочисленным археологическим степным памятникам пост-гуннского времени (вторая половина V – первая половина VI вв.), связанным с воинскими элитами гунно-болгар. Этническая ситуация в причерноморских степях «после Аттилы» с известной долей вероятности восстанавливается по данным письменных источников (Приск Панийский, Иордан, Прокопий Кесарийский и др.) (рис. 1. 1). Над Понтом с 480х гг. проживали болгары. Впоследствии, около 550 г. в степях к западу от Дона усиливаются кутригуры, их объединение, видимо сформировавшееся из тех же болгар, поглотило всё кочевое население Северного Понта. Где-то к востоку от Днепра, возможно в донских степях расселяются акациры, в то время как Нижний Дон около 463 г. занят оногурами/хуннугурами. Крымские степи населяют гунны-альциагиры, а азовская степь между Доном и Кубанью, так называемая Эвлисия, занята некими гуннами, конкретный этноним которых нам неизвестен. Около 550 г. к востоку от Дона начинают доминировать утигуры.¹ Не исключено, что они и есть те самые гунны Эвлисии. Для пост-гуннского времени памятники кочевников в понтийских степях очень немногочисленны, тем не менее среди них четко выделяются несколько погребений с престижным оружием и конским снаряжением, которые здесь и будут рассмотрены (рис. 1. 2).

* CNRS-UMR 8167 «Orient et Méditerranée», 75005-Paris, 52 rue du cardinal Lemoine. michel.kazanski53@gmail.com

¹ См. подробнее, ЗАСЕЦКАЯ ET AL. 2007, 101–107; KAZANSKI 2010; КАЗАНСКИЙ 2014, 76–78.

БАБИЧИ

В двух курганах, на территории бывшего Черкасского уезда (сейчас Каневский район Черкасской области), на Днепровском Правобережье, в конце XIX в. был обнаружен ряд вещей, известный нам по схематическим рисункам А. А. Спицына (*рис. 1. 2:1*).² Привлекают внимание две накладки на седло, в виде золотых пластин, с циркульным шампованным декором, две пряжки, серебряный ременной наконечник с окончанием в виде полумесяца и небольшой серебряный стержень (*рис. 2. 13–20*).³ По типологии И. П. Засецкой, седельные накладки (*рис. 2. 13*) типичны для второй половины V – первой половины VI вв.⁴ В степном контексте пост-гуннского времени такие накладки известны в Поволжье (Владимировский, курган 4, Шипово, курган 3, видимо Покровск, курган 18).⁵ Похожие по форме седельные накладки, с отделкой края декором в стиле перегородчатой инкрустации, известны и на Западе: в Равенне,⁶ в «вождеском» погребении 1782 франкского могильника Крефельд-Геллеп,⁷ датированном второй четвертью VI в.,⁸ а также на Среднем Дунае, в Шарвиз (Sárvíz).⁹ Наконечник с окончанием в виде полумесяца (*рис. 2. 19*) имеет аналогии в материалах гуннского времени, т.е. последней трети IV – первой половине V в.¹⁰ Так же датируется и стержень (*рис. 2. 16*), параллели которому известны в среднедунайском контексте первой половины V в.¹¹ Неизвестно однако, происходят ли все эти вещи из одного погребения. В любом случае, наличие характерных золотых седельных накладок указывает на наличие «вождеского» погребения пост-гуннского времени. Принадлежность данного материала гунно-болгарам, разумеется, сугубо гипотетична, поскольку с V в. данная территория занята оседлым населением пеньковской культуры, скорее всего связанной с антами.¹²

НОВОГРИГОРЬЕВКА (НОВОГРИГОРОВКА), МОГИЛА (?) VII

На берегу р. Конка (совр. Запорожская область, Гуляйпольский район), в 1884 г. Д. Я. Самоквасовым было исследовано несколько погребений (*рис. 1. 2:2*). В погр. VII, под каменной закладкой (ее окружность составляла 120 аршин, т.е. 85,2 м), в её западной половине, были обнаружены кусочки угля, какие-то жженные кости, красноглиняный фрагментированный сосуд, согнутый железный меч, трехлопастные наконечники стрел, железные удила, бронзовые, обтянутые золотым листком бляшки с человеческими личинами, штампованные бронзовые пластины-накладки и лунница, также обтянутые золотым листом (*рис. 2. 21–30*).¹³ По наличию штампованных пластин и человеческих личин (*рис. 2. 21, 24–27*), типичных для т.н. шиповского горизонта степных древностей,¹⁴ погребение принадлежит пост-гуннскому времени.¹⁵ Определения данного комплекса как погребения является предположительным, поскольку остеологического анализа не было. Такие комплексы с

² Каталог 1899, 80–81.

³ Архив ИИМК РАН, фонд 5, дело 334, лист 54, публикация: Гавритухин 2004, рис. 1. 3.

⁴ ЗАСЕЦКАЯ 2007.

⁵ ЗАСЕЦКАЯ 2007.

⁶ BIERBRAUER 1975, Taf. 30.

⁷ FRANKEN 1996, Kat. V. 4. 8, Abb. 192–196.

⁸ КАЗАНСКИЙ–МАСТЫКОВА 2010, 95.

⁹ KLEEMANN 2007.

¹⁰ Ср. МАЛАШЕВ 2000, рис. 13. Е: 2, рис. 3. 2.3, 1.2.

¹¹ IVANIŠEVIĆ–KAZANSKI 2007, Fig. 6. 31.

¹² KAZANSKI 2013; КАЗАНСКИЙ 2014, 76–78.

¹³ ЗАСЕЦКАЯ 1994, 165, табл. 6.

¹⁴ КАЗАНСКИЙ–МАСТЫКОВА 2010.

¹⁵ ЗАСЕЦКАЯ 2007, 113.

богатым инвентарем, но без видимых следов погребения человеческих останков в степной археологии принято считать коммеморативными местами жертвоприношений, «поминальниками».¹⁶ О каких-то ритуальных действиях, связанных с воинской культурой, говорит на мой взгляд и находка здесь ритуально испорченного (согнутого) меча.

ОЛЬВИЯ

С территории этого античного города в устье Южного Буга (с. Парутино, Николаевская область, Очаковский район) происходит несколько престижных вещей пост-гуннского времени (рис. 1. 2:8), в частности металлическая обкладка седла типа 4а по И. П. Засецкой, имеющая аналогии в могильниках Дюрсо и Шипово,¹⁷ а также пряжка стиля *cloisonné* (рис. 3. 3), с овальными рамкой и щитком,¹⁸ типичная для мужских вождеских могил, таких как знаменитое погребение Хильдерика или погребения Апахида 1–3 в Трансильвании. Изредка пряжки с овальными щитком и рамкой встречаются и в богатых женских погребениях.¹⁹ Пряжки, подобные найденной в Ольвии, имеют византийское, или шире, средиземноморское происхождение.²⁰ Скорее всего ольвийские вещи происходят из разрушенных вождеских погребений, поскольку во второй половине V в. античный город уже не существовал, а здешние степи были заняты кочевниками. Впрочем, и здесь следует проявлять осторожность, поскольку торговцы древностями часто указывали как место происхождения вещей известные античные памятники, в частности «Ольвия» или «Керчь», чтобы поднять цену.

ДМИТРИЕВКА-ВОЛЬНАЯ ВОДА

Погребение-ингумация, на территории бывшего Бердянского уезда (сейчас Дмитровка Бердянского района Запорожской области) содержавшая человеческие останки и кости коня (рис. 1. 2:3), была найдена случайно, при добывании песка, на глубине 2,5 м.²¹ Погребение содержало длинный (почти 1 м) меч с бронзовой гардой (рис. 3. 1), украшенной перегородчатой инкрустацией (гранаты на золотом листе) и янтарную полусферическую бусину – возможно навершие или подвеска меча.²² По декору гарды наиболее близкой аналогией является меч из погр. 479 на могильнике Дюрсо под Новороссийском. Этот парадный меч, несомненно византийского происхождения, который по параллели из Дюрсо датируется второй половиной V в.²³

ЧИКАРЕНКО

В 1952 г. в Северо-Восточном Крыму, на территории Октябрьского района, во время работ был разрушен курган (рис. 1. 2:4). Здесь были обнаружены человеческие останки, сопровождавшиеся богатым инвентарем: элементы ременной (портупейной, обувной и поясной?) гарнитуры из золо-

¹⁶ АМБРОЗ 1982; BÓNA 2002, 129–135.

¹⁷ ЗАСЕЦКАЯ 1994; ЗАСЕЦКАЯ 2007, 145.

¹⁸ КАПОШИНА 1950, 104, 105, рис. 47; CARNAP-BRNHEIM 1995.

¹⁹ См. напр. BĂRBULESCU 2008, Pl. XIV.

²⁰ См. ARRHENIUS 1985; KAZANSKI-PÉRIN 1996; ADAMS 2000.

²¹ ОИАК 1904, 123, рис. 215; ЗАСЕЦКАЯ 2007, 110.

²² По информации И. П. Засецкой, сначала меч находился в Эрмитаже, затем в 1930е гг., вместе с другими вещами, был передан на Украину, для формирования коллекций украинских музеев. Его дальнейшая судьба неизвестна.

²³ KAZANSKI 2001, 402–403; КАЗАНСКИЙ 2007, 136.

та, а также фрагменты меча или кинжала, керамическая и стеклянная посуда, фрагменты топора (рис. 2. 1–12).²⁴ Пряжки и ременные наконечники (рис. 2. 1–5) имеют параллели в «княжеском» уборе 450х–480х гг., например в знаменитом погребении франкского короля Хильдерика.²⁵

ЛИВЕНЦОВСКИЙ

Следует упомянуть комплекс в могильнике Ливенцовский VII, курган 35, близ устья Дона, на западной окраине г Ростов-на-Дону (рис. 1. 2:5).²⁶ Здесь была обнаружена каменная площадка с вещами, костями животных, редкие и мелкие обломки сожженных костей. под каменной площадкой была выявлена небольшая яма, также содержащая вещи (рис. 4). Среди найденных вещей выделяются предметы вооружения, элементы ременной гарнитуры и, вероятно, конской узды (рис. 5). Исследователи памятника обоснованно определяют его как поминальник, подчеркивают его «воинский» характер и относят по имеющемуся инвентарю к юстиниановской эпохе.²⁷ Действительно, из данного комплекса, помимо типичных тисненых накладок с характерным для шиповского горизонта декором, (рис. 5. 1–21) происходят металлические детали раннего геральдического (или протогеральдического) стиля (рис. 5. 47, 49, 54–58),²⁸ широко распространившегося в юстиниановскую эпоху,²⁹ а также Р-образная портупейная скоба (рис. 5. 48), которые появляются только в VI в.³⁰ привлекает внимание наличие в комплексе трехлопастных стрел с «ярусным» наконечником (рис. 5. 61), имеющих центральноазиатское происхождение.³¹

ТАМАНЬ

В 1912 г. в станице Тамань (античная Гермонасса, существовавшая по меньшей мере до царствования Юстиниана) был вскрыт курган, содержащий ингумацию, сопровождавшуюся конем и парадным мечом (рис. 1. 2:6).³²

Меч, ныне находящийся в Берлине (рис. 3. 2), имеет богатый декор в стиле *cloisonné* на бронзовых гарде и устье ножен. Его наиболее близкая параллель по типу декора - меч из «вождеского» погребения Альтлюссхайм (Altlußheim), на Рейне. Сохранилась также халцедоновая подвеска от меча. Меч явно ранневизантийского происхождения и по стилистическим особенностям декора гарды может быть датирован второй половиной V – первой половиной VI в.³³ Если высокий социальный ранг погребенного вне всякого сомнения, его «степная» атрибуция является гипотетической. В самом деле Гермонасса в V – первой трети VI в. входит в состав Боспора Киммерийского, за который боролись Византия и гунны.³⁴ К тому же парадные мечи, вернее их детали, хорошо представлены в могилах боспорской аристократии второй половины V в.³⁵

²⁴ БАРАНОВ 1973; АЛБАВИН 1995, 207.

²⁵ АЛБАВИН 1995, 209; ЗАСЕЦКАЯ И ЕТ AL. 2007, 110.

²⁶ БЕЗУГЛОВ–ИЛЬЮКОВ 2007.

²⁷ БЕЗУГЛОВ–ИЛЬЮКОВ 2007, 36–37.

²⁸ Ср. БОГАЧЕВ 2010.

²⁹ BÁLINT 2000; SCHMAUDER 2000.

³⁰ ЗАСЕЦКАЯ 1993; КОСН 1998; КОСН 1999; ANAZAWA–MANOME 2000, 74.

³¹ ЗАСЕЦКАЯ 1994, 39.

³² ЗАСЕЦКАЯ И ЕТ AL. 2007, 108–111; MENGHIN 2007, 327, I.34,5.

³³ KAZANSKI 2001, 403; КАЗАНСКИЙ 2007, 136.

³⁴ См. подробнее АРТАМОНОВ 1962, 88–91.

³⁵ Керчь (ЗАСЕЦКАЯ 1993, 64, № 383, 384); Джурга-Оба (ERMOLIN 2012, Fig. 5. 10–11).

МАЛАИ

Богатая «воинская» могила была найдена в 1986 г. кубанских степях, в могильнике Малаи, на территории Калининского района Краснодарского края (рис. 1. 2:7). В кургане № 1, в погребении 12 находился по определениям антропологов, скелет мужчины 35-40 лет, ориентированный головой на ЗСЗ, сопровождавшийся остатками двух коней (рис. 6. 1–2). Могила содержала богатый инвентарь, в частности два металлических котла, лук с костяными накладками, меч с гардой в стиле *cloisonné*, и Р-образной портупейной скобой, ременная гарнитура раннегеральдического стиля, ламеллярный доспех, золотая серьга, конские удила и серогончарный сосуд (рис. 6. 3–5; рис. 7; рис. 8).³⁶ Как убедительно показали Н. Лимберис и И. Марченко, могила принадлежит степному предводителю первой половины – середины VI в.³⁷

ИТОГИ

Итак, в понтийских степях имеется группа погребений-ингумаций под курганами и в грунтовых могилах, которые можно охарактеризовать как «вождейские» по наличию парадного оружия и престижных украшений. Эти погребения часто содержат «статусное» вооружение, такое как парадный меч, в ряде случаев византийской работы и панцырь, конское снаряжение, в том числе золотые накладки на седла, сопровождаются захоронениями коней. Кроме того, имеются два памятника – Новогригорьевка и Левенцовский – которые могут быть местом отправления воинских культов, судя по находкам там оружия, в том числе ритуально испорченного (Новогригорьевка).

Материальная культура этих степных памятников имеет четкие следы византийского/средиземноморского влияния. Назовем парадные мечи с декором в стиле прегородчатой инкрустации,³⁸ ременные гарнитуры того же стиля или же ременные гарнитуры так называемого геральдического стиля, имеющие средиземноморские прототипы.³⁹ Отметим, что сильное византийское влияние засвидетельствовано и в материале престижных женских могил степной понтийской знати.⁴⁰ Помимо византийского, степные могилы пост-гуннского времени демонстрирует и заметное центральноазиатское влияние, но оно пока лучше всего проявляется в конском уборе происходящем из женских привилегированных могил.⁴¹ Впрочем, в «мужском» контексте это влияние Центральной Азии проявилось в наборе стрел из Левенцовского комплекса (см. выше). Можно предполагать, что центральноазиатские элементы материальной культуры распространялись в понтийском регионе в результате миграции оногур, сарагур и угров откуда-то с востока незадолго до 463 г.⁴²

Византийские черты в «вождейской» культуре пост-гуннский степных кочевников Понта скорее всего объясняются их военно-политическими связями с Византией. Хорошо известны дипломатические контакты Константинополя со степными кочевниками пост-гуннского времени. Поэтому не исключено, что престижные византийские вещи в степных могилах могли входить в состав дипломатических дарений. Гунны, как известно, находились на военной службе Империи, в частности в армии Юстиниана, где они наверняка усвоили престижную моду византийской армии, которая и проявилась в погребальном инвентаре степных вождей.

³⁶ Лимберис–Марченко 2011, 420–439.

³⁷ По недосмотру редакции, в публикации памятника на стр. 439 была указана неверная дата.

³⁸ Kazanski 2001; Казанский 2007.

³⁹ Bálint 2000; Schmauder 2000.

⁴⁰ О них см. Засецкая et al. 2007; Казанский–Мастыкова 2014.

⁴¹ Морской Чулек, погр. 2; Нейзац, погр. 114 (Засецкая et al. 2007, 75–81; Храпунов–Казанский 2015, 183).

⁴² Артамонов 1962, 76.

ЛИТЕРАТУРА

- АМБРОЗ 1982: Амброз, А. К.: О Вознесенском комплексе VIII в. на Днепре – вопрос интерпретации. In: *Древности эпохи Великого переселения народов V–VIII веков*. Отв. ред.: Амброз, А. К. – Эрдели, И. Ф. Москва 1982, 20–222.
- АРТАМОНОВ 1962: Артамонов, М. И.: *История хазар*. Ленинград 1962.
- БАРАНОВ 1973: Баранов, И. А.: Погребение 5 в. н.э. в Северо-Восточном Крыму. *Советская археология* 1973:3, 243–245.
- БОГАЧЕВ 2010: Богачев, А. В.: В поисках стиля: состав и хронология комплексов с пряжками предгеральдического стиля. In: *Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. Вопросы межкультурных контактов и межкультурного взаимодействия*. Отв. ред.: Сташенков, Д. А. Самара 2010, 155–168.
- БЕЗУГЛОВ–ИЛЬЮКОВ 2007: Безуглов, С. И. – Ильюков, Л. С.: Памятник позднегуннской эпохи в устье Дона. In: *Средневековые древности Дона*. Отв. ред.: Гугуев, Ю. К. Москва–Иерусалим 2007, 25–48.
- ГАВРИТУХИН 2004: Гавритухин, И. О.: Среднеднепровские ингумации второй половины V–VI вв. In: *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье*. Отв. ред.: Горюнова, В. М. – Щеглова, О. А. Санкт-Петербург 2004, 208–220.
- ЗАСЕЦКАЯ 1993: Засецкая, И. П.: Материалы Боспорского некрополя второй половины IV – первой половины V вв. *Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии* 3 (1993) 23–105.
- ЗАСЕЦКАЯ 1994: Засецкая, И. П.: *Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV–V вв.)*. Санкт-Петербург 1994.
- ЗАСЕЦКАЯ 2007: Засецкая, И. П.: Классификация обкладок ленчиков седла V – первой половины VI в. In: *Морской Чулек. Погребения знати из Приазовья и их место в истории племен Северного Причерноморья в постгуннскую эпоху*. Отв. ред.: Засецкая, И. П. – Казанский, М. М. – Ахмедов, И. Р. – Минасян, Р. С. Санкт-Петербург 2007, 142–146.
- КАЗАНСКИЙ 2007: Казанский, М. М.: Ранневизантийские мечи с инкрустированной гардой. In: *Морской Чулек. Погребения знати из Приазовья и их место в истории племен Северного Причерноморья в постгуннскую эпоху*. Отв. ред.: Засецкая, И. П. – Казанский, М. М. – Ахмедов, И. Р. – Минасян, Р. С. Санкт-Петербург 2007, 122–141.
- КАЗАНСКИЙ 2014: Казанский, М. М.: Археологическая ситуация в Среднем Поднепровье в VII в. In: *Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов*. Отв. ред.: Обломский, А. М. Москва 2014, 45–137.
- КАЗАНСКИЙ–МАСТЫКОВА 2010: Казанский, М. М. – Мастыкова, В. А.: Хронологические индикаторы древностей постгуннского времени на Северном Кавказе. *Верхнедонской археологический сборник* 5 (2010) 93–104.
- КАЗАНСКИЙ–МАСТЫКОВА 2014: Казанский, М. М. – Мастыкова, А. В.: Женские могилы знати постгуннского времени в понтийских степях и константинопольская мода. In: *IV „Анфимовские чтения” по археологии Западного Кавказа*. Ред.: Павленко, Т. А. – Схатум, Р. Б. – Улитин, В. В. Краснодар 2014, 97–108.
- КАПОШИНА 1950: Капошина, С. И.: Золотые серьги из Ольвии. *Краткие сообщения Института археологии* 33 (1950) 103–109.
- КАТАЛОГ 1899: *Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве*. Киев 1899.
- ЛИМБЕРИС–МАРЧЕНКО 2011: Лимберис, Н. Ю. – Марченко, И. И.: Погребения эпохи великого переселения народов и раннего средневековья из курганов степного Прикубанья.

- In: *Петербургский апокриф. Послание от Марка*. Отв. ред.: Шаров, О. В. Кишенев–Санкт-Петербург 2011, 417–441.
- МАЛАШЕВ 2000: Малашев, В. Ю.: Периодизация ременных гарнитур позднесарматского времени. In: *Сарматы и их соседи на Дону*. Отв. ред.: Гугуев, Ю. К. Ростов-на-Дону 2000, 194–232.
- ОИАК 1907: *Отчет Императорской Археологической Коммиссии за 1904 г.* Санкт-Петербург 1907.
- ХРАПУНОВ–КАЗАНСКИЙ 2015: Храпунов, И. Н. – Казанский, М. М.: Погребение № 114 на могильнике Нейзац (предгорный Крым) и древности кочевников Северного Причерноморья второй половины V – первой половины VI в. *Краткие сообщения Института археологии* 238 (2015) 167–190.
- ADAMS 2000: Adams, D.: The Development of Early Garnet Inlaid Ornaments. In: *Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6–7. Jahrhundert*. Hrsg.: Bálint, Cs. Budapest–Napoli–Roma 2000, 13–70.
- AJBABIN 1995: Ajbabin, A.: Les tombes des chefs nomades en Crimée de la fin du IVe au VIe siècle. In: *La noblesse romaine et les chefs barbares du IIIe au VIIe siècle*. Dir.: Vallet, F. – Kazanski, M. Saint-Germain-en-Laye 1995, 207–216.
- ANAZAWA–MANOME 2000: Anazawa, W. – Manome, J.: The Inlaid Gold Dagger from Kerim-loo and its Western Connections. In: *Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6–7. Jahrhundert*. Hrsg.: Bálint, Cs. Budapest–Napoli–Roma 2000, 71–87.
- ARRHENIUS 1985: Arrhenius, B.: *Merovingian Garnet Jewellery*. Stockholm 1985.
- BÁLINT 2000: Bálint, Cs.: Byzantinisches zur Herkunftsfrage des Vielteiligen Gürtels. In: *Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6–7. Jahrhundert*. Hrsg.: Bálint, Cs. Budapest–Napoli–Roma 2000, 99–162.
- BĂRBULESCU 2008: Bărbulescu, M.: *Mormântul princiar germanic de la Turda*. Cluj-Napoca 2008.
- BIERBRAUER 1975: Bierbrauer, V.: *Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien*. Spoleto 1975.
- BÓNA 2002: Bóna, I.: Les Huns. *Le grand empire barbare d'Europe IVe–Ve siècles*. Paris 2002.
- CARNAP-BORHEIM 1995: Von Carnap-Borheim, C.: Eine cloisonnierte Schnalle mit wabenförmigem Zellenwerk und Almandinrundeln aus Olbia. *Germania* 73:1 (1995) 151–155.
- FRANKEN 1996: *Die Franken. Wegbereiter Europas*. Hrsg.: von Welck, K. – Wiczorek, A. – Ament, D. Hermann. Mainz 1996.
- ERMOLIN 2012: Ermolin, A.: Džurga-Oba – a cemetery of the Great Migration period in the Cimmerian Bosphorus. In: *The Pontic–Danubian Realm in the Period of the Great Migration*. Dir.: Ivanišević, V. – Kazanski, M. Paris–Belgrade 2012, 339–348.
- IVANIŠEVIĆ–KAZANSKI 2007: Ivanišević, V. – Kazanski, M.: Nouvelle nécropole des Grandes Migrations de Singidunum. *Starinar* 57 (2007) 113–135.
- KAZANSKI 2001: Kazanski, M.: Les épées “orientales” à garde cloisonnée du Ve–VIe siècle. In: *International Connections of the Barbarians in the 1st–5th centuries AD*. Eds.: Istvánovits, E. – Kulcsár, V. Aszód–Nyíregyháza 2001, 389–418.
- KAZANSKI 2010: Kazanski, M.: Les Hunnugours et le commerce de fourrure au VIe siècle. In: *Zwischen Fjorden und Steppe. Festschrift für Johan Callmer zum 65. Geburtstag*. Hrsg.: Theune, C. – Biermann, F. – Struwe, R. – Jeute, G. H. Rahden–Westfalen 2010, 225–238.
- KAZANSKI 2013: Kazanski, M.: The Land of the Antes according to Jordanes and Procopius. In: *The Steppe Lands and the World Beyond Them: Studies in Honor of Victor Spinei on his 70th Birthday*. Eds.: Curta, F. – Maleon, B.-P. Iași 2013, 35–42.
- KAZANSKI–PÉRIN 1996: Kazanski, M. – Périn, P.: La tombe de Childéric et la question de l'origine des parures du style cloisonné. *Antiquités Nationales* 28 (1996) 203–209.
- KLEEMANN 2007: Kleemann, J.: Bemerkungen zum Cloisonnierten Goldbeschlag vom Sárvíz. *Archaeologiai Értesítő* 132 (2007) 123–141.

- KOCH 1998: Koch, A.: Überlegungen zum Transfer von Schwerttrag- und Kappfesweise im frühen Mittelalter am Beispiel chinesischer Schwerter mit P-förmigen Tragriemenhaltern aus dem 6.–8. Jahrhundert n. Chr. *Jahrbucher des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 45 (1998) 571–598.
- KOCH 1999: Koch, A.: Zum Prunkdolch von Kyerim-no, Kyôngju (Südkorea). *Archäologisches Korrespondenzblatt* 29 (1999) 407–423.
- MENGHIN 2007: Menghin, W. (Hrsg.): *Merowingerzeit. Europa ohne Grenzen*. Berlin 2007.
- SCHMAUDER 2000: Schmauder, M.: Vierteilige Gürtelgarnituren des 6.–7. Jahrhunderts: Herkunft, Aufkommen und Trägerkreis. In: *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt*. Hrsg.: Daim, F. Innsbruck 2000, 15–44.
- ZASECKAJA 1993: Zaseckaja, I. P.: To the Dating of the Dagger from Borovoye-Lake find in Kazakhstan. In: *La noblesse romaine et les chefs barbares du IIIe au VIIe siècle*. Dir.: Vallet, F. – Kazanski, M. Saint-Germain-en-Laye 1995, 437–443.

A PONTUSZI SZTYEPP KÉSŐ HUN KORI IDŐSZAKÁBÓL SZÁRMAZÓ KATONAI ELIT SÍRJAI ÉS EMLÉKHELYEI

A dolgozat a késő hun időszak (5. század második fele – 6. század első fele) hun-bolgár katonai elitjéhez köthető temetkezéseket foglalja össze. A pontuszi sztyepp késő hun időszakából származó nomád hagyaték nagyon kisszámú, ugyanakkor világosan elkülöníthető a díszes, rangos fegyverleletek és a lószerszámok alapján. Ezek a sírok gyakran tartalmaznak „rangjelző” fegyvereket, díszes, veretes kardokat, melyek gyakran bizánci munkák, továbbá páncélt, a lovastemetkezések esetében pedig lószerszámot, melyeknél az arany nyeregveretek említhetők. Ezen kívül van két leletegyüttes Novogrigorjvkából és Levenkovszkijból, amelyek az ott feltárt fegyverek, elsősorban azok rituális megrongálása miatt talán a katonai temetkezési szokások, rituálék emlékhelyei. A cikkben áttekintett lelőhelyeken feltárt leletek között világosan kirajzolódnak a bizánci, Földközi-tengeri jegyek, jelenségek. A bizánciak mellett a késő hun kori sztyeppi sírokban dominánsak és jól észrevehetőek a közép-ázsiai jegyek, de ezek eddig leginkább a rangos női sírok lószerszámleleteinél voltak figyelhetők. Feltételezhető, hogy a pontuszi régióban a közép-ázsiai eredetű jelenségek feltűnése és elterjedése az onogurok, szaragurok és ugor népek vándorlásának az eredménye. Ugyanezen régió késő hun kori nomád népességének rangos férfi sírjaiban feltűnő bizánci jegyek ezen rangos vezetők Bizánccal való katonai-politikai kapcsolataival magyarázhatók. A bizánci udvarnak a nomád népekkel való diplomáciai kapcsolatai a késő hun kor időszakában jól ismertek, ezért nem zárható ki, hogy a bizánci eredetű presztízstárgyak a sztyeppi nomádok sírjaiban egykori diplomáciai ajándékokból származnak. Amint az közismert, a hunok a Bizánci Birodalom katonai szolgálatában álltak, részben Jusztinianusz hadseregében, ahol ők minden bizonnyal hozzájutottak ezekhez a tárgyakhoz és elsajátították a bizánci rangos katonai divatot, melynek elemei aztán fejedelmek, törzsfők sztyeppi sírjaiban is feltűntek.

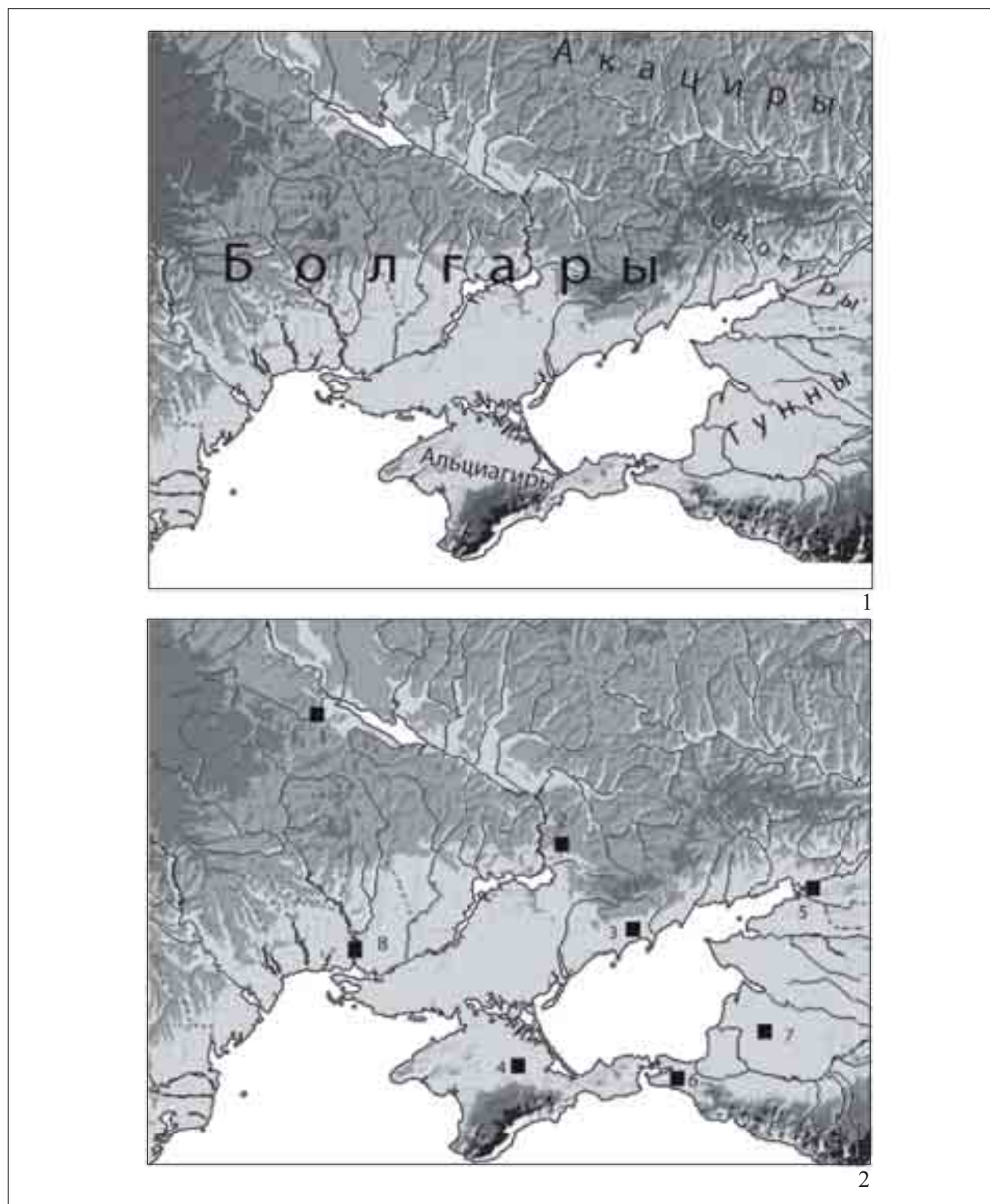

Рис. 1. Степные кочевники постгуннского времени. 1: Карта гипотетического расселения степных кочевников постгуннского времени (по КАЗАНСКИЙ 2014); 2: Карта «вождеских» памятников: 1: Бабичи; 2: Новогригорьевка; 3: Дмитриевка; 4: Чикаренко; 5: Ливенцовский; 6: Тамань; 7: Малаи

1. kép. A késő hun időszak sztyeppi nomád leletei a sztyeppen. 1: A késő hun időszak nomádjainak feltételezett szállásterületei (KAZANSKI 2014 nyomán); 2: A rangos sírok elterjedése: 1: Babicsi; 2: Novogrigorjevka; 3: Dmitrijevka; 4: Csikarenko; 5: Livencovszkij; 6: Tamany; 7: Malaji

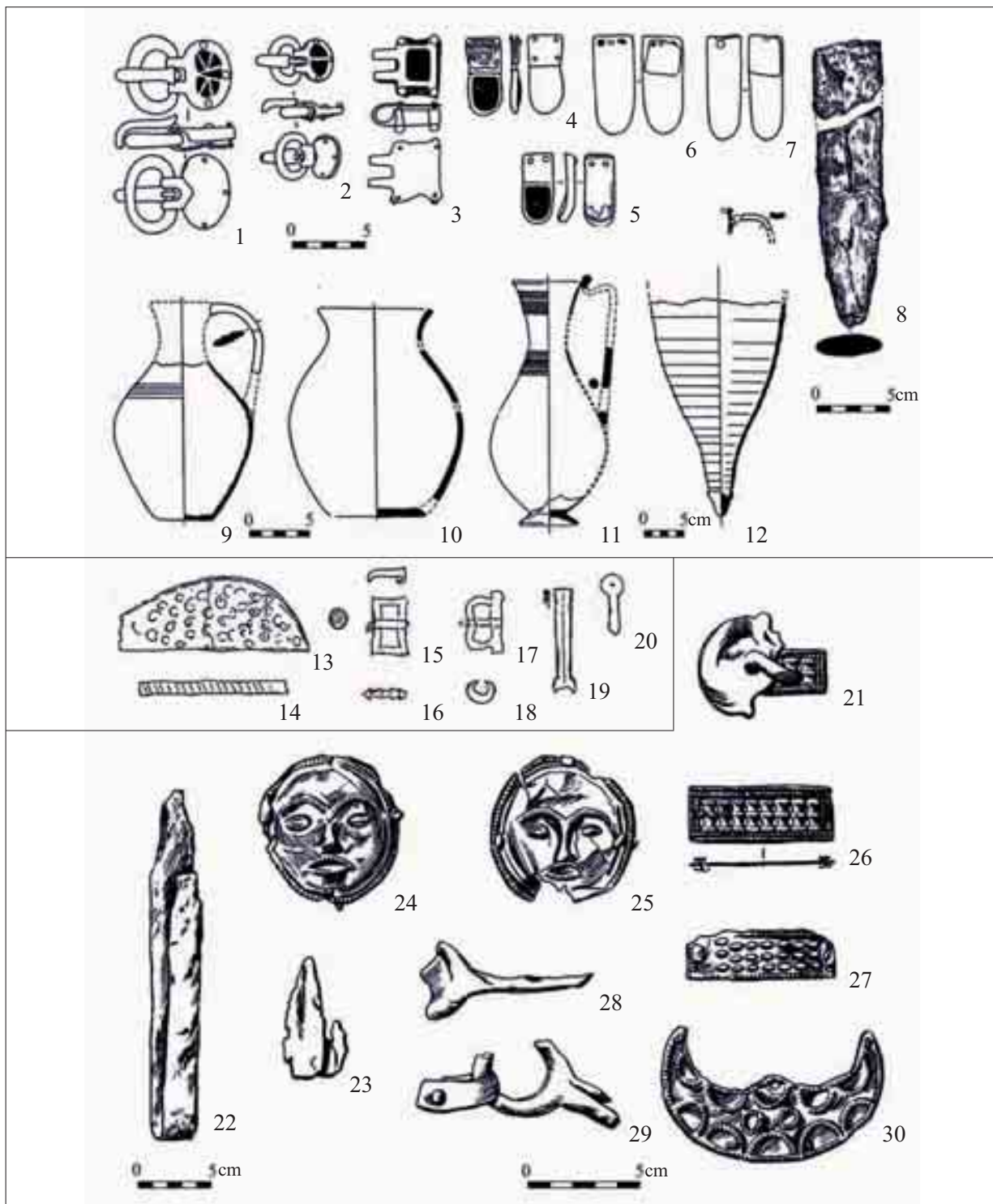

Рис. 2. Вещи постгуннского времени. 1–12: Чикаренко (по АЛБАВИН 1995); 13–20: Бабищи (по ГАВРИТУХИН 2004); 21–30: Новогригорьевка (по ЗАСЕЦКАЯ 1994)

2. kép. A késő hun időszak leletei. 1–12: Csikarenko (ALBÁVIN 1995 nyomán); 13–20: Babicsi (GAVRITUHIN 2004 nyomán); 21–30: Novogrigorjevka (ZASZECKAJA 1994 nyomán)

Рис. 3. 1: Меч из Дмитриевка (по ЗАСЕЦКАЯ 2007); 2: Меч из Тамань (по MENGHIN 2007); 3: Пряжка из Ольвии (по CARNAP-BORHEIM 1995)

3. kép. 1: Kard Dmitrijevkából (ZASZECKAJA 2007 nyomán); 2: Kard Tamanyból (MENGHIN 2007 nyomán); 3: Csát Olviából (CARNAP-BORHEIM 1995 nyomán)

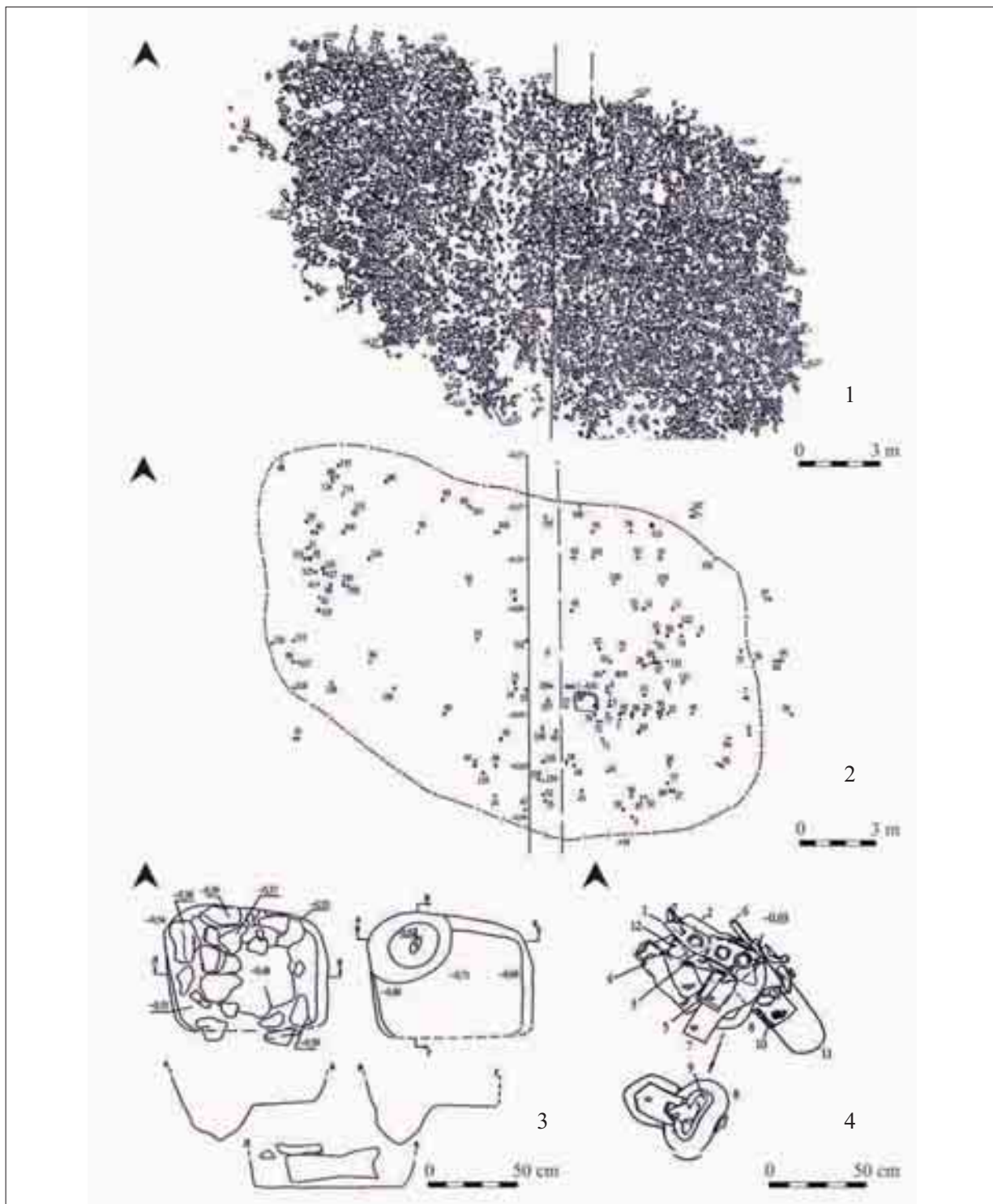

Рис. 4. Комплекс в некрополе Ливенцовский VII, курган 35. 1: План площадки; 2: Схема расположения находок; 3: Яма со скоплением вещей (по БЕЗУГЛОВ–ИЛЮКОВ 2007)
 4. kép. Livencovszkij VII. temető 35. kurgán. 1: Helyszínrajz; 2: A leletek elhelyezkedése; 3: A leleteket tartalmazó gödör; 4: A leletek (BEZUGLOV–ILJUKOV 2007 nyomán)

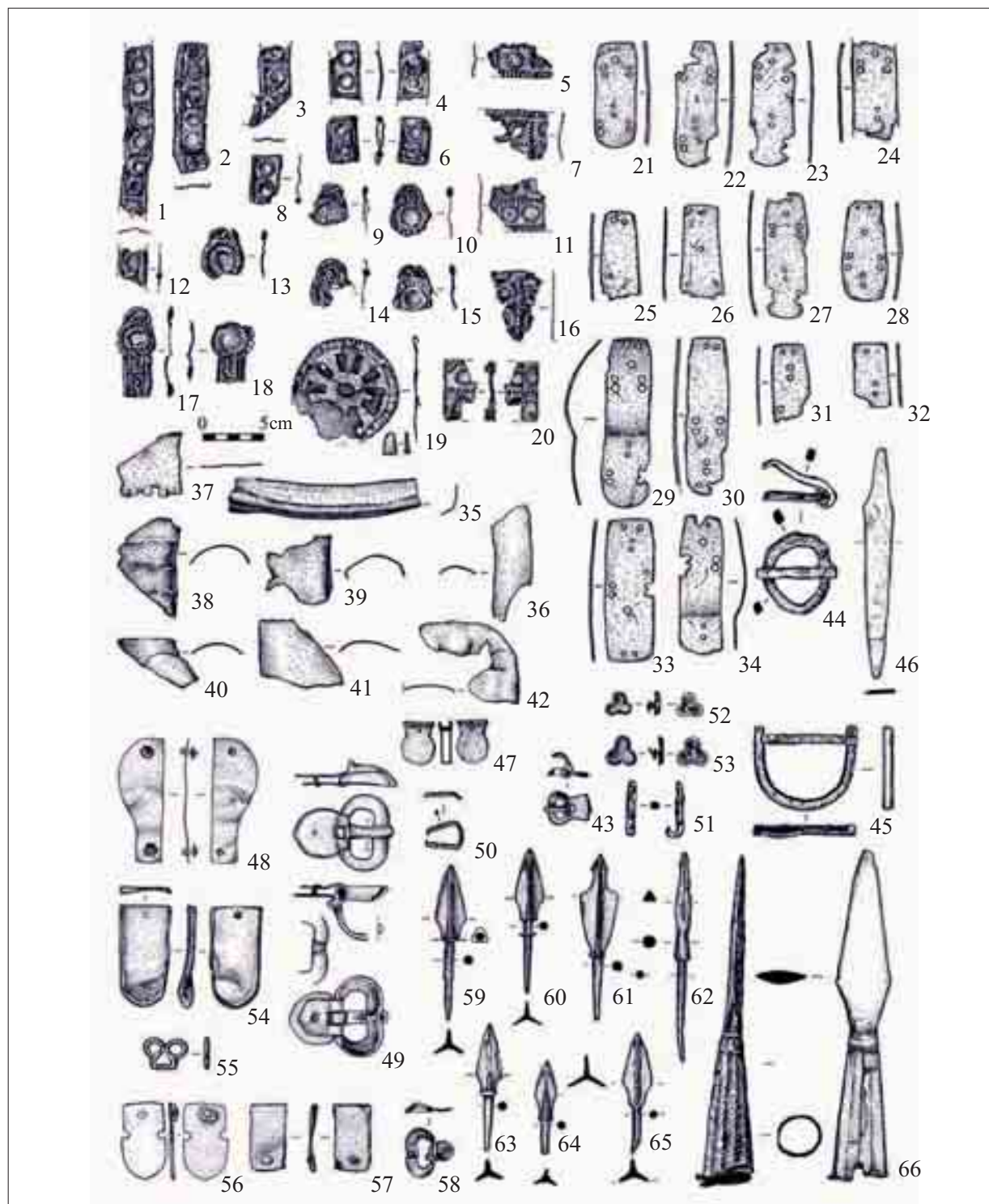

Рис. 5. Находки из кургана 35 в некрополе Ливенцовский VII (по БЕЗУГЛОВ–ИЛЬЮКОВ 2007)
 5. kép. Livencovszkij VII. temető 35. kurgán leletei (BEZUGLOV–ILJUKOV 2007 nyomán)

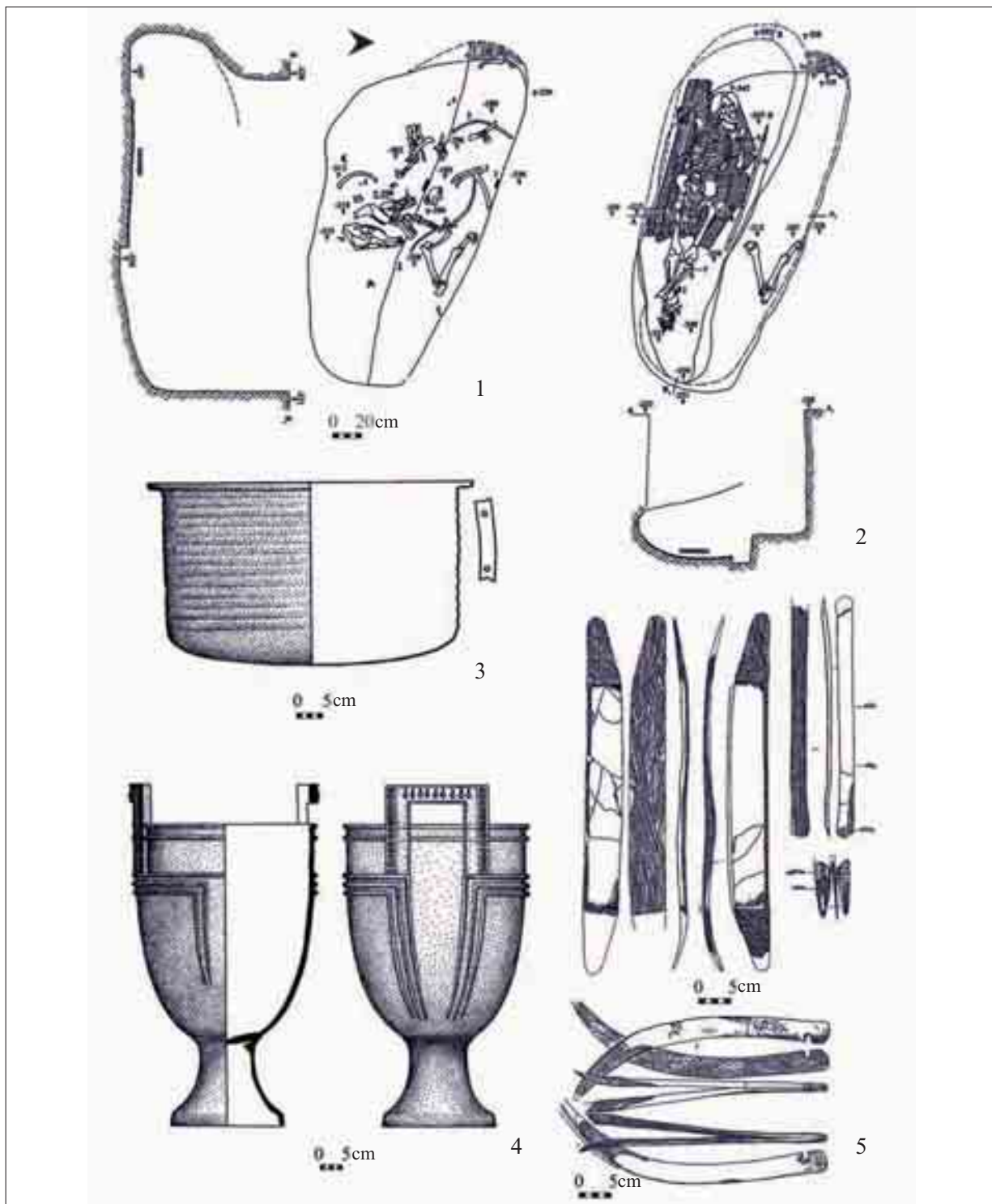

Рис. 6. Погребение Малаи, курган 1, ингумация 12 и вещи из него (по Лимберис–Марченко 2011)
 6. kép. Malaji 1. kurgán 12. csontvázas sír és leletei (LIMBERISZ–MARCSENKO 2011 nyomán)

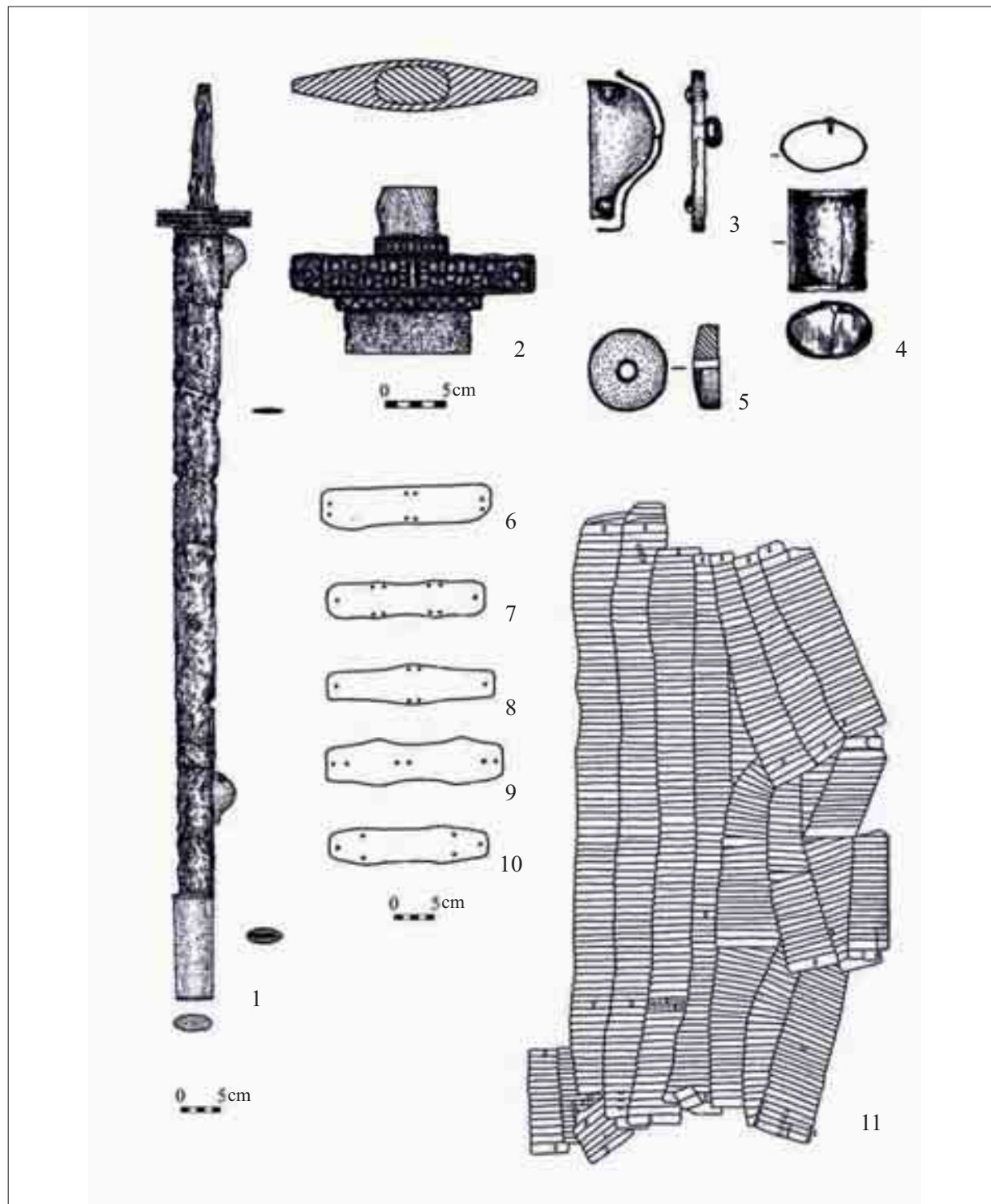

Рис. 7. Предметы вооружения из погребения Малаи (по ЛИМБЕРИС–МАРЧЕНКО 2011)
 7. kép. Fegyverek a malaji sírból (LIMBERISZ–MARCSENKO 2011 nyomán)

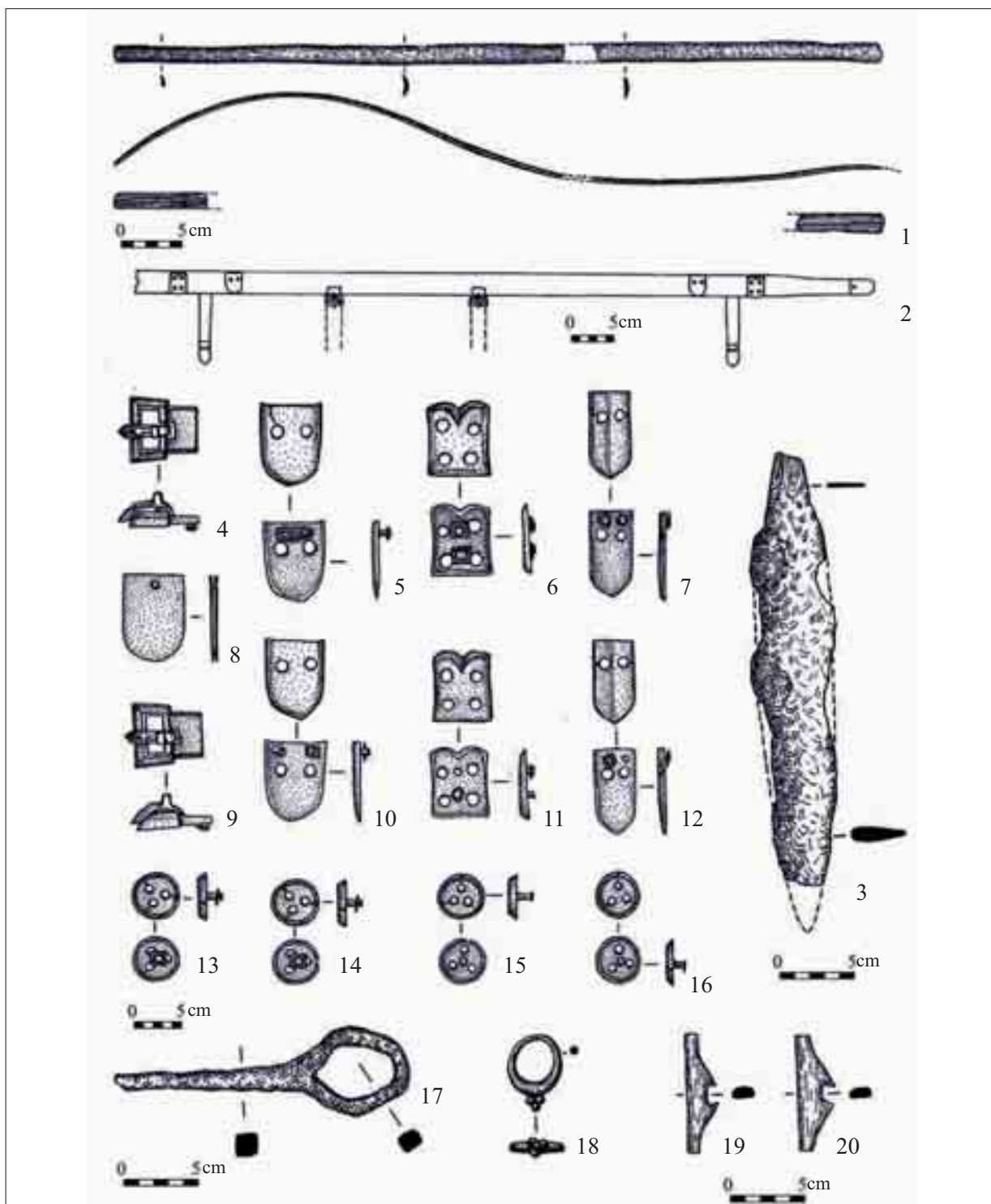

Рис. 8. Вещи из погребения Малаи (по ЛИМБЕРИС–МАРЧЕНКО 2011)
 8. kép. Leletek a malaji temetkezésből (LIMBERISZ–MARCSENKO 2011 nyomán)

ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКИЕ ЗЕРКАЛА У КОЧЕВНИКОВ ПОСТГУННСКОГО ВРЕМЕНИ В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ

АННА В. МАСТЫКОВА*

Резюме: Статья посвящена находкам металлических зеркал с длинной ручкой-штырем в степных могилах «постгуннского» времени (вторая треть V – вторая треть VI вв.) в Восточной Европе (Шипово, Ясырев I). Такие зеркала имеют центрально-азиатское происхождение, они особенно характерны для культуры Джеты-асар, принадлежащей оседлому населению бассейна Нижней Сыр-Дарьи, к востоку от Аральского моря. Появление центрально-азиатских зеркал в могилах степных кочевников Восточной Европы может быть одним из свидетельств миграций древнего населения с востока на запад.

Ключевые слова: зеркала, постгуннская время, кочевники, Восточной Европы, Центральной Азии, Джеты-асар

Судя по сообщениям древних авторов, во второй половине V в. в степи Восточной Европы переселяется целый ряд кочевых народов, пришедших откуда-то с востока – это сарагуры, оногуры, уроги (угры?), савиры.¹ Археологические памятники степных кочевников конца гуннского времени и постгуннской эпохи (так называемый горизонт Шипово [KZ], который датируется второй третью V – второй третью VI в.²) хорошо известны, хотя они очень немногочисленны. Это, как правило, изолированные погребения и поминальные комплексы, рассеянные на большом пространстве степного пояса Восточной Европы.³

В этих материалах отчетливо выступают следы центрально-азиатского влияния на культуру кочевников. Так один из конских уборов в привилегированном погребении 2 могильника Морской Чулек близ дельты Дона имеет параллели предметам конского снаряжения в захоронении Шамси в Киргизии⁴ или в поминальном сооружении⁵ Аржан-Бугузун на Юго-Восточном Алтае.⁶ Подобное снаряжение представлено и в «постгуннском» погребении 114 крымского могильника Нейзац.⁷ В вооружении кочевников, как показала И. П. Засецкая,⁸ азиатскими по происхождению являются «ярусные» трехлопастные стрелы, вроде найденных в Ливенцовском поминальном комплексе⁹

* Институт Археологии Российской академии наук, ул. Дм. Ульянова 19, 117036 Москва.
amastykova@mail.ru

¹ См. подробнее: Артамонов 1962, 62–64, 76, 79–102.

² Казанский–Мастыкова 2010.

³ Засецкая 1994, 126–128; Засецкая et al. 2007, 107–120; Kazanski 2010.

⁴ Коџомвердиева et al. 1998, Abb. 9, 10; Засецкая et al. 2007, 75–80.

⁵ На памятнике не было зафиксировано погребений, поэтому автор публикации предполагает, что данный комплекс имел поминальный характер: Кубарев 2010, 31.

⁶ Кубарев 2010, рис. 1.

⁷ Храпунов–Казанский 2015.

⁸ Засецкая 1994, 39.

⁹ В кургане не было обнаружено достоверных останков человека, в силу этого исследователи рассматривают курган 35 как поминальное сооружение с предметами воинской экипировки (Безуглов–Ильюков 2007, 37).

(курган 35 Ливенцовского могильника VII) также на Нижнем Дону.¹⁰ Р-образные портупейные скобы из находок в Ливенцовском комплексе и в захоронении воинского предводителя (впускное погребение 12 в кургане 1) в курганном могильнике у хут. Малаи в степном Прикубанье¹¹ имеют прототипы в древностях VI в. в Китае, Южной Корее и у кочевников степей Центральной Азии.¹² В данной работе я постараюсь показать, что известные у кочевников постгуннского времени металлические зеркала с длинной прямой ручкой-штырем тоже являются центрально-азиатскими по происхождению.

Такие зеркала в восточноевропейских степях в эпоху Великого переселения народов¹³ представлены двумя находками. Первая происходит из кургана 3 «постгуннского» курганного могильника Шипово (*рис. 1*) (Таскалинский район Западно-Казахстанской области, республика Казахстан), расположенного к западу от реки Урал.¹⁴ Захоронение было совершено в прямоугольной яме. В юго-западном углу ямы обнаружены череп и кости ног овцы (видимо остатки шкуры). Умерший был погребен вытянуто на спине, головой на северо-восток, в деревянном гробу, закрытом берестой. На гробу лежало конское снаряжение: деревянное седло, от которого сохранились золотые обкладки с чешуйчатым декором (*рис. 1. 20*), уздечные бронзовые позолоченные накладки разных размеров и форм, ременные пряжка и наконечники (*рис. 1. 1, 5, 6, 9, 10*), железные удила (*рис. 1. 18*) и деревянная подвеска в виде полумесяца неправильной формы, обтянутая золотой обкладкой также с чешуйчатым декором (*рис. 1. 19*). На дне погребения прослежен мелкий уголь. Череп погребенного сильно деформирован. На покойнике был надет шелковый кафтан малинового цвета с бронзовыми позолоченными аппликациями по верхней части борта, нижнему краю и по краям рукавов (*рис. 1. 2*). Пояс с бронзовой позолоченной пряжкой, подобной как и в конском снаряжении (*рис. 1. 5*), был украшен такими же аппликациями как и на кафтане. Металлическое ожерелье (золото, бронза) находилось на груди (*рис. 1. 8*), на обеих руках – по бронзовому браслету (*рис. 1. 13, 14*), у пояса справа помещался небольшой кинжал в деревянных ножнах, обтянутых золотой обкладкой с чешуйчатым декором и с железной квадратной пряжкой для подвешивания (*рис. 1. 16*). Под левым коленом погребенного был обнаружен трехлопастной железный наконечник стрелы (*рис. 1. 4*). У западной стенки могилы, вне гроба, приблизительно на уровне плеча покойного, лежала нагайка (*рис. 1. 17*). Также у западной стенки около бедра погребенного обнаружены остатки берестяной коробки. В ней находилось разбитое на две части бронзовое плоское зеркало с ручкой-штырем (*рис. 1. 3*). В северном углу могильной ямы стояла деревянная кружка (*рис. 1. 21*). Из других предметов надо отметить находку миниатюрного бронзового топорика (*рис. 1. 15*). Встречены также фрагменты различных деревянных и бронзовых предметов (*рис. 1. 7, 11, 12*).¹⁵ Часто это захоронение определяется как мужское, видимо, из-за присутствия в погребальном инвентаре седла, небольшого кинжала и стрелы. Однако наличие в личном уборе погребенного человека двух браслетов, ожерелья и зеркала позволяет предположить, что это захоронение могло быть и женским. Антропологическое изучение скелета, насколько мне известно, не производилось. Погребение является одним из определяющих для выделения постгуннского, шиповского горизонта.

Второе захоронение было открыто на курганном могильнике Ясырев (RUS) I на Нижнем Дону (Цимлянский район Ростовской области).¹⁶ Погребение 1 в кургане 2 представляло собой прямоугольную яму, ориентированную по линии запад–восток (*рис. 2. 1*). В погребальной яме

¹⁰ Безуглов–Ильюков 2007, рис. 5. 5.

¹¹ Безуглов–Ильюков 2007, рис. 8. 10; Лимберис–Марченко 2011, рис. 10. 6.

¹² Засецкая 1993; Косн 1998; Косн 1999.

¹³ Изредка зеркала с рукоятью в виде штыря, но несколько иной формы, появляются в Северном Причерноморье и в римское время, см. напр.: Волошинов et al. 2007, рис. 5. 26.

¹⁴ Засецкая 1994, 188–190.

¹⁵ Засецкая 1994, 188–190.

¹⁶ Мошкова–Федорова–Давыдова 1974, 28, 29, табл. II. 3, 6, 7, 10, 11, табл. V, табл. VI. 1–2.

находились кости конечностей и череп барана. На дне ямы покоился скелет человека вытянутый на спине, головой на запад. У западной стенки могилы в головах погребенного стояли два сосуда (рис. 2. 7–8), недалеко от горшка был найден бронзовый бубенчик (рис. 2. 3). У самого черепа, справа от затылка, лежало бронзовое зеркало с довольно длинной ручкой (рис. 2. 4), на груди – ожерелье из больших стеклянных бусин, слева под черепом – бронзовая серьга (рис. 2. 2), а на запястьях обеих рук – бронзовые браслеты (рис. 2. 5–6). В курганный насыпи было совершено захоронение лошади, связанное с данной ингумацией. Учитывая состав погребального инвентаря, авторы публикации, считают это захоронение женским.¹⁷ По наличию зеркала, такого же как в кургане 3 могильника Шипово, можно предполагать, что оба эти погребения принадлежат к одной и той же эпохе.

Следует отметить, что зеркала с длинной ручкой-штырем различной формы хорошо известны в степи, но для гораздо более раннего времени. Их прототипы существуют с VI в. до н.э. Степные зеркала античного времени были изучены А. М. Хазановым. По его мнению, зеркала с длинной ручкой типов Хазанов I–IV существуют в I в. до н.э. – I в. н.э., а тип Хазанов VIII характерен для I–II вв.¹⁸

Более близким по времени к восточноевропейским находкам является зеркало с деградированной ручкой и небольшим утолщением по краю диска в уральском (Актюбинская область) курганном некрополе Атпа I, обнаруженное в кургане 19, где оно сопровождалось фибулами II – раннего III в.¹⁹ Необходимо упомянуть и два зеркала из Шаушукумского курганного могильника (катакомбы 4 и 71), в среднем течении Сыр-Дарьи, в целом отнесенного к III–V вв.,²⁰ а также зеркало из курганного могильника Борижары в долине реки Арысь на юге Казахстана, (курган 2, катакомба 9), датированное авторами публикации I–IV вв.²¹

Но больше всего зеркал с длинной ручкой-штырем имеется в материалах культуры Джеты-асар (с конца III–IV по VII–IX вв.), принадлежавшей оседлому населению Восточного Приаралья, в бассейне Нижней Сыр-Дарьи.²² Зеркала с ручкой представляют здесь 52% (65 экземпляров на 1996 год) от общего числа джетыасарских зеркал и составляют тип I по Л. М. Левиной. В зависимости от длины ручки (с длинной и короткой ручкой) выделены два варианта и подтипы, которые определяются наличием или отсутствием бортика по краю диска зеркала.²³ Средний диаметр дисков зеркал составляет 125 мм, встречаются зеркала, имеющие на ручках или у основания ручек пуансонный декор. Доминируют зеркала с длинной ручкой, они составляют 91% от общего числа изученных предметов, из них 80% имеют выделенный бортик. Эти находки в основном происходят из погребального контекста, а именно из могил с боковыми нишами. Как полагает Л. М. Левина, зеркала с ручкой-штырем существуют на всем хронологическом протяжении джетыасарской культуры, но больше всего их, по мнению исследовательницы, все же в начальной стадии культуры.²⁴

К сожалению, материал джетыасарской культуры опубликован суммарно, не по комплексам, что затрудняет изучение хронологии здешних зеркал. Тем не менее, по имеющимся публикациям можно выявить ряд погребальных находок, свидетельствующих о бытовании интересующих нас зеркал

¹⁷ Мошкова–Федорова–Давыдова 1974, 28, 29.

¹⁸ Хазанов 1963, 64, рис. 1.

¹⁹ Боталов–Гуцалов 2000, 72, рис. 25. III: 24.

²⁰ Максимова et al. 1968, 233, 234, 240, табл. XIX. 1–2.

²¹ Байпаков et al. 2005, 94, рис. 2. 20: 10, фото 2. 9.

²² Левина 1992, 71, табл. 24. 54–55, 60; Левина 1993, 90, рис. 49. 3, 5–6; Левина 1993а, 91–93, рис. 85. 1–10; Левина 1994, 79–80, рис. 176. 1–4, рис. 177. 2–3, 5–7, рис. 178. 1–4, 6–7, рис. 179. 1–2, 5–9, 12–13, рис. 180. 1–2, 5–7, 10, рис. 181. 2–3, 10, рис. 182. 3, 8, рис. 183. 5, рис. 184. 2, 4, рис. 185. 4; Левина 1996, 229–231, табл. 3, рис. 152–155; Левина 2000, 168, илл. 30.

²³ Левина 1996, 229, 250, табл. 3.

²⁴ Левина 1996, 229–231, табл. 3, рис. 152–155.

в эпоху, соответствующую гуннскому (последняя треть IV – вторая треть V в.) и постгуннскому времени (вторая треть V – вторая треть VI в.) в степях Восточной Европы.

Так, скорее всего к последним десятилетиям IV– середине V в., если опираться на западные параллели, относятся такие погребения как склеп 4 могильника Бедаик-асар (KZ), в котором вместе с зеркалом был найден характерный для гуннского времени наконечник ремня²⁵ (рис. 3. 1–2),²⁶ погребение 286 могильника Алтын-асар (KZ) 4, содержащее помимо зеркала пряжку с длинным, загнутым вниз язычком²⁷ (рис. 3. 3–4)²⁸ и погребение 143 также могильника Алтын-асар 4 – с зеркалом и подвязной фибулой явно восточноевропейского происхождения (рис. 3. 5–6).²⁹

Для постгуннского времени показательны находки зеркал в таких погребениях как курган 93 могильника Алтын-асар 4в, найденных вместе с двупластинчатой поздней фибулой (рис. 3. 7–8),³⁰ в погребении 293 могильника Алтын-асар 4 – с пряжками, имеющими полуоую рамку и язычек (рис. 3. 9–11),³¹ в погребении 389 могильника Алтын-асар 4 – с инкрустированными височными подвесками в виде сердечек (рис. 3. 12–13),³² очень напоминающими украшения из уже упомянутой выше донской могилы Морской Чулек 2.³³

Необходимо отметить, что пока не выделяются достоверные находки джетыасарских зеркал с ручкой типа Левина I в закрытых комплексах, которые можно надежно датировать более поздним временем, чем постгуннская эпоха, заканчивающаяся, по моему мнению, во второй трети VI в. Возможно, это и определяет верхнюю хронологическую дату бытования таких зеркал. Впрочем, все выводы, до подробной публикации джетыасарских погребений по комплексам, могут быть лишь предварительными.³⁴

Особо стоит подчеркнуть, что в джетыасарской культуре существует целый ряд элементов, указывающих на ее довольно тесные контакты с населением Восточной Европы гуннского и постгуннского времени, на что уже неоднократно обращалось внимание. Это уже упоминавшиеся двупластинчатые фибулы,³⁵ подвязные фибулы с ленточным корпусом,³⁶ антропоморфные фигурки,³⁷ так называемые гуннские котлы с прямоугольными ручками и рельефным геометрическим декором,³⁸ известные в степях в постгуннское время (Малаи),³⁹ инкрустированные подвески в виде сердечка,

²⁵ О наконечниках см.: KAZANSKI–AKHMEDOV 2007, 253–257.

²⁶ Левина 1993, рис. 58. 33, 38–39.

²⁷ См. многочисленные примеры таких пряжек для гуннского времени: TEJRAL 2011.

²⁸ Левина 1994, рис. 148. 8, рис. 177. 54.

²⁹ Левина 1994, рис. 158. 3, рис. 181. 3.

³⁰ Левина 1993, рис. 49. 6, рис. 53. 4; о фибулах см.: Мастыкова 2009, 53–54.

³¹ Левина 1994, рис. 149. 1–2, рис. 178. 3; о пряжках см.: Казанский–Мастыкова 2010, 98.

³² Левина 1994, рис. 163. 24–25, 27, рис. 185. 4.

³³ ЗАСЕЦКАЯ ET AL. 2007, 46–48, рис. 15. 1–2.

³⁴ Зато зеркала типа Левина II, так называемого пелопоннесского типа, с небольшим плоским расширением-диском на конце относительно длинной рукояти, судя по некоторым сопровождающим находками, продолжают бытовать и позднее, во всяком случае во второй половине VI–VII в., например, курган 56 могильника Алтын-асар 4 (Левина 1993, рис. 49. 4, рис. 51. 1, рис. 72. 7) или погребение 276 могильника Алтын-асар 4 (Левина 1993, рис. 49. 2, рис. 52. 20). В восточноевропейских степях зеркала типа Левина II известны в контексте VII–VIII вв. (БАГАУТДИНОВ ET AL. 1998, рис. 19. 5, 7, табл. LXII. 2; ФЛЁРОВА 2001, рис. 3. 1).

³⁵ Левина 1992, 70, табл. 24. 44; Левина 1996, 221, рис. 140; Левина 2000, 166, илл. 29. 51.а.

³⁶ Левина 1992, табл. 24. 45; Левина 1996, 221, рис. 139. 5; Левина 2000, 166, илл. 29.

³⁷ Левина 2000, 181, рис. 36, илл. 34. 1.

³⁸ Левина 1996, рис. 65. 6, 8; Левина 2000, илл. 27. е.

³⁹ Лимберис–Марченко 2011, рис. 5. 2.

о которых уже говорилось выше,⁴⁰ цельнолитые В-образные пряжки так называемого шиповского типа, в том числе с рубчатым декором,⁴¹ пряжки с треугольным щитком и округлыми выступами⁴² и др. Интересен такой факт, что в погребении 169 могильника Алтын-асар 4 вместе с зеркалом с ручкой-штырем был найден миниатюрный бронзовый топорик,⁴³ такой же как в погребении 3 могильника Шипово (рис. 1. 15), содержавшем тоже, как уже говорилось выше, зеркало с рукояткой.

Итак, зеркала с рукояткой-штырем являются еще одним элементом центрально-азиатского происхождения в культуре степных кочевников постгуннского времени. Судя по их очень небольшому количеству, они могут отражать какое-то конкретное событие, возможно, связанное с продвижением кочевников на запад.

ЛИТЕРАТУРА

- Артамонов 1962: Артамонов, М. И.: *История хазар*. Ленинград 1962.
- БАГАУТДИНОВ ET AL. 1998: Багаутдинов, Р. С. – Богачев, А. В. – Зубов, С. Э.: *Праболгары на Средней Волге (у истоков истории татар Волго-Камья)*. Самара 1998.
- БАЙПАКОВ ET AL. 2005: Байпаков, К. М. – Смагулов, Е. А. – Ержигитова, А. А.: *Раннесредневековые некрополи Южного Казахстана*. Алматы 2005.
- БЕЗУГЛОВ–ИЛЬЮКОВ 2007: Безуглов, С. И. – Ильюков, Л. С.: Памятник позднегуннской эпохи в устье Дона. In: *Средневековые древности Дона*. Отв. ред.: Гугуев, Ю. К. Москва–Иерусалим 2007, 25–48.
- БОТАЛОВ–ГУЦАЛОВ 2000: Боталов, С. Г. – Гуцалов, С. Ю.: *Гунно-сарматы урало-казахстанских степей*. Челябинск 2000.
- ВОЛОШИНОВ ET AL. 2007: Волошинов, А. А. – Масякин, В. В. – Неневоля, И. И.: Два комплекса с римскими импортами из Краснозоринского некрополя. In: *Древняя Таврика*. Отв. ред.: Зайцев, Ю. П. – Мордвинцева, В. И. Симферополь 2007, 303–318.
- ЗАСЕЦКАЯ 1994: Засецкая, И. П.: *Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV–V вв.)*. Санкт-Петербург 1994.
- ЗАСЕЦКАЯ ET AL. 2007: Засецкая, И. П. – Казанский, М. М. – Ахмедов, И. Р. – Минасян, Р. С.: *Морской Чулек. Погребения знати из Приазовья и их место в истории племен Северного Причерноморья в постгуннскую эпоху*. Санкт-Петербург 2007.
- КАЗАНСКИЙ–МАСТЫКОВА 2010: Казанский, М. М. – Мастыкова, А. В.: Хронологические индикаторы древностей постгуннского времени на Северном Кавказе. *Верхнедонской археологический сборник* 5 (2010) 93–104.
- КУБАРЕВ 2010: Кубарев, Г. В.: Уздечный набор в полихромном стиле из памятника Аржан-Бугун (Юго-Восточный Алтай). In: *Торевтика в древних и средневековых культурах Евразии*. Отв. ред.: Тишкин, А. А. Барнаул 2010, 27–31.
- ЛЕВИНА 1992: Левина, Л. М.: Памятники джетыасарской культуры середины I тысячелетия до н.э. – середины I тысячелетия н.э. In: *Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время*. Отв. ред.: Мошкова, М. Г. Москва 1992, 61–72.
- ЛЕВИНА 1993: Левина, Л. М.: Джетыасарские склепы. In: *Низовья Сырдарьи в древности II. Джетыасарская культура I. Склепы*. Отв. ред.: Вайнберг, Б. И. Москва 1993, 33–198.
- ЛЕВИНА 1993а: Левина, Л. М.: Раскопки могильников в окрестностях городищ Бедаик-асар, Кос-

⁴⁰ ЛЕВИНА 1996, рис. 119; ЛЕВИНА 2000, рис. 28; ЗАСЕЦКАЯ ET AL. 2007, 47, рис. 15. 1–2.

⁴¹ ЛЕВИНА 1996, 219, 220, рис. 125. 13, 17–20.

⁴² ЛЕВИНА 1996, рис. 126. 4–8.

⁴³ ЛЕВИНА 1994, рис. 165. 35, рис. 178. 4.

- асар и Томпак-асар In: *Низовья Сырдарьи в древности* III. *Джетыасарская культура* 2. *Могильники Томпакасар и Косасар*. Отв. ред.: Трудновская, С. А. Москва 1993, 32–193.
- ЛЕВИНА 1994: Левина, Л. М.: *Джетыасарская культура* 3–4. *Могильники Алтынасар* 4. *Низовья Сырдарьи в древности*. Москва 1994.
- ЛЕВИНА 1996: Левина, Л. М.: *Этнокультурная история Восточного Приаралья. I тысячелетие до н.э. – I тысячелетие н.э.* Москва 1996.
- ЛЕВИНА 2000: Левина, Л. М.: Древности низовьев Сырдарьи. In: *В низовьях Окса и Яксарта. Образы древнего Приаралья*. Отв. ред.: Раппопорт, Ю. А. – Неразик, Е. Е. – Левина Л. М. Москва 2000, 125–197.
- ЛИМБЕРИС–МАРЧЕНКО 2011: Лимберис, Н. Ю. – Марченко, И. И.: Погребения эпохи Великого переселения народов и раннего средневековья из курганов степного Прикубанья. In: *Петербургский апокриф. Послание от Марка*. Отв. ред.: Шаров, О. В. Кишинев–Санкт-Петербург 2011, 417–441.
- МАКСИМОВА ET AL. 1968: Максимова, А. Г. – Мершиев, М. С. – Вайнберг, Б. И. – Левина, Л. М.: *Древности Чардары*. Алма-Ата 1968.
- МАСТЫКОВА 2009: Мастыкова, А. В.: *Женский костюм Центрального и Западного Предкавказья в конце IV – середине VI в.н.э.* Москва 2009.
- МОШКОВА–ФЕДОРОВА–ДАВИДОВА 1974: Мошкова, М. Г. – Федорова-Давыдова, Э. А.: Работы Цимлянской экспедиции 1970 года. In: *Археологические памятники Нижнего Подонья* I. Отв. ред.: Мошкова, М. Г. – Шелов, Д. Б. Москва 1974, 21–123.
- ФЛЁРОВА 2001: Флёрова В. Е.: Подкурганные погребения восточноевропейских степей и пути сложения культуры Хазарии. *Степи Евразии в эпоху средневековья* 2 (2001) 163–190.
- ХАЗАНОВ 1963: Хазанов, А. М.: Генезис сарматских бронзовых зеркал. *Советская археология* 1963:4, 58–71.
- ХРАПУНОВ–КАЗАНСКИЙ 2015: Храпунов, И. Н. – Казанский, М. М.: Погребение № 114 на могильнике Нейзац (предгорный Крым) и древности кочевников Северного Причерноморья второй половины V – первой половины VI в. *Краткие сообщения Института археологии* 238 (2015) 167–191.
- KAZANSKI 2010: Kazanski, M.: Les Hunnugours et le commerce de fourrure au VIe siècle. In: *Zwischen Fjorden und Steppe. Festschrift für Johan Callmer zum 65. Geburtstag*. Hrsg.: Theune, C. – Biermann, F. – Struwe, R. – Jeute, G. H. Rahden–Westfalen 2010, 225–238.
- KAZANSKI–AKHMEDOV 2007: Kazanski, M. – Akhmedov, I.: La tombe de Mundolsheim (Bas-Rhin): un chef militaire Nomade au service de Rome. In: *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsumbildung in der Völkerwanderungszeit*. Hrsg.: Tejral, J. Brno 2007, 249–261.
- KOCH 1998: Koch, A.: Überlegungen zum Transfer von Schwerttrag- und Kappfesweise im frühen Mittelalter am Beispiel chinesischer Schwerter mit P-förmigen Tragriemenhaltern aus dem 6.–8. Jahrhundert n. Chr. *Jahrbucher des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 45 (1998) 571–598.
- KOCH 1999: Koch, A.: Zum Prunkdolch von Kyerim-no, Kyôngju (Südkorea). *Archäologisches Korrespondenzblatt* 29 (1999) 407–423.
- KOŽOMBERDIEVA ET AL. 1998: Kožomberdieva, E. I. – Kožomberdiev I. K. – Kožemjako, P. N.: Ein Katakombengrab aus der Schlucht Šamsi. *Eurasia Antiqua* 4 (1998) 451–471.
- TEJRAL 2011: Tejral, J.: *Einheimische und Fremde. Das norddanubische Gebiet zur Zeit der Völkerwanderung*. Brno 2011.
- ZASECKAJA 1993: Zaseckaja, I. P.: To the Dating of the Dagger from Borovoye-Lake find in Kazakhstan. In: *L'armée romaine et les barbares du IIIe au VIIe siècle*. Dir.: Vallet, F. – Kazanski, M. Saint-Germain-en-Laye 1993, 437–443.

KÖZÉP-ÁZSIAI TÜKRÖK A KELET-EURÓPAI SZTYEPP KÉSŐ HUN KORI LELETANYAGÁBAN

A cikk a kelet-európai sztyepp késői hun időszakának (5. század második harmada – 6. század második harmada) sírjaiból származó, fémből készült, hosszú és szegecselt nyelvű tükröit foglalja össze. Ezek a tükrök közép-ázsiai eredetűek, melyek különösen jellemzőek a Dzseti-Aszar kultúrára, mely az Aral-tótól keletre, az Alsó-Szir-Darja völgyében letelepült népesség hagyatéka. A Dzseti-aszar jellegű nyeles tükrökkel kapcsolatban fontos hangsúlyozni, hogy a Levina által elkülönített I. típus eddig nem fordult elő zárt lelet-együttesből a poszthun időszakot követően, melyet a szerző a Kr. u. 6. század középső harmadára keltez. Ez jelenti a tárgyalt tükrőtípus használatának felső időhatárát. A tükrök mellett ugyanakkor számos más tárgytípussal kapcsolatban szintén megfigyelhető, hogy a Dzseti-Aszar kultúra népessége a hun és poszthun időszakban nagyon szoros kapcsolatban állt Kelet-Európa népességével. Ide különböző fibulatípusokat, szögletes fülű, geometrikus reliefes díszű bronzüstöket, szív alakú berakásos függőket, illetve az ún. sipovói típusú, egybe öntött, B-alakú csatokat és néhány más további tárgyat sorolnak. Így tehát a cikkben tárgyalt nyeles tükrőtípus a poszthun időszak sztyeppi népességének hagyatékában egy újabb közép-ázsiai eredetű elem. A közép-ázsiai eredetű tükrök feltűnése a kelet-európai sztyeppi nomádok sírjaiban – kis számuk ellenére is – valószínűleg egy ősi népesség kelet–nyugati irányú vándorlásának egyik bizonyítéka.

Рис. 1. Вещи из погребения в кургане 3 могильника Шипово (KZ) (по ЗАСЕЦКАЯ 1994)
 1. kép. Leletek a sírovói (KZ) temető 3. kurgánjából (ZASZECKAJA 1994 nyomán)

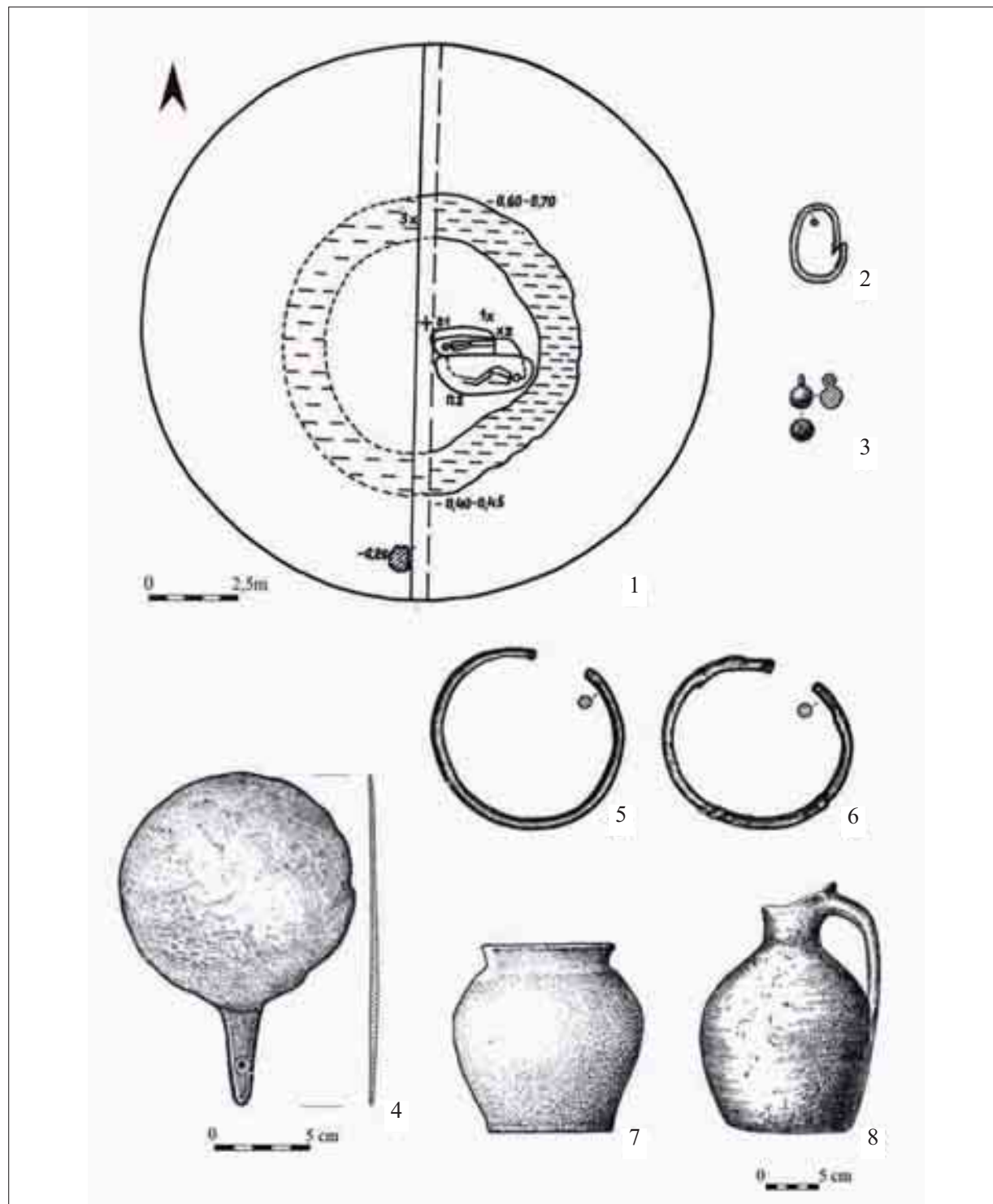

Рис. 2. Погребение 1 в кургане 2 могильника Ясырев (RUS) I (по Мошкова-Федорова-Давыдова 1974)
 2. kép. Jaszirev (RU) I. temető, 2. kurgán 1. sír (Moskova-Fedorova-Davidova 1974 nyomán)

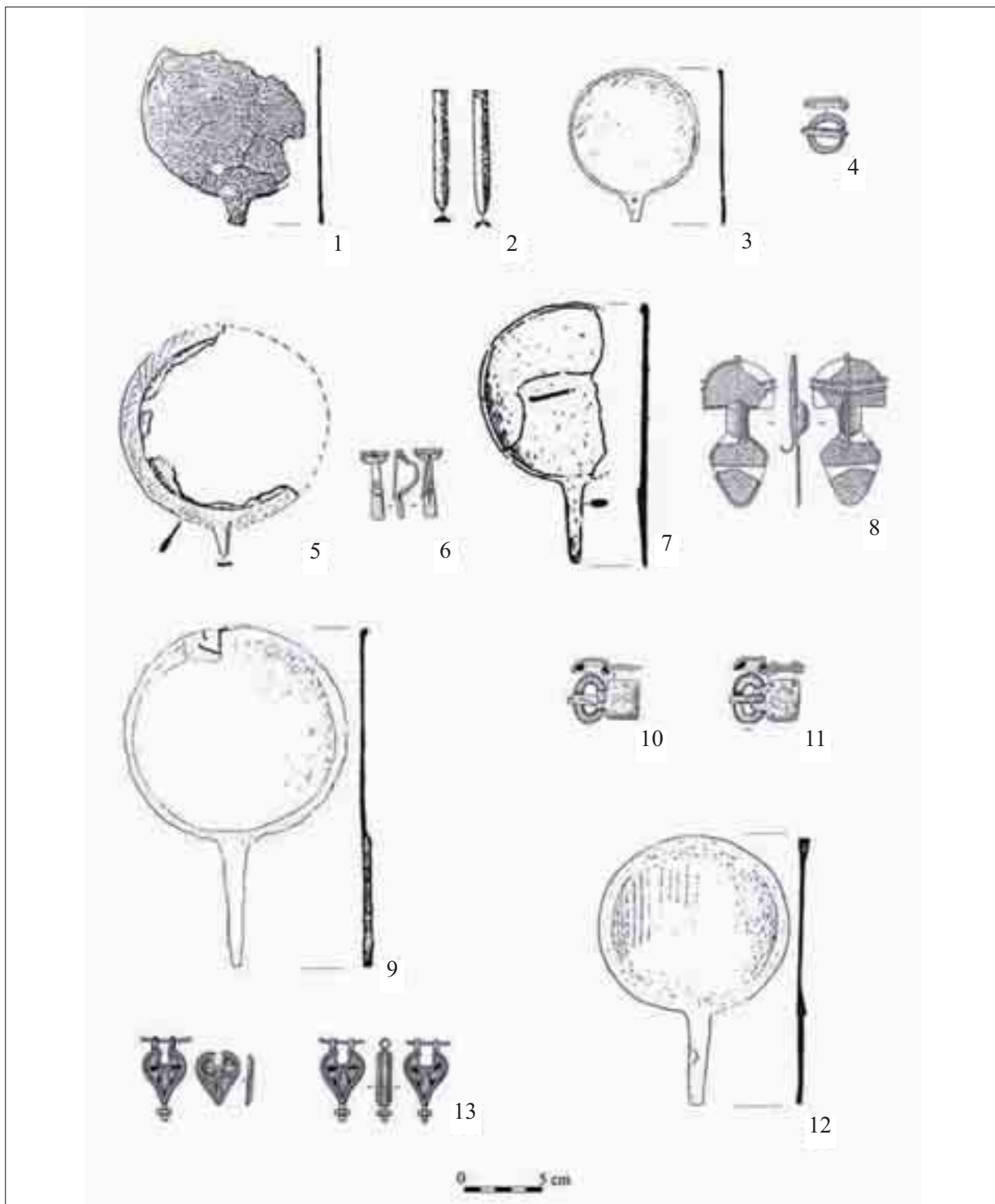

Рис. 3. Вещи из погребений культуры Джэты-асар. 1–2: Бедаяк-асар (КЗ), склеп 4; 3–4: Алтын-асар (КЗ) 4, погребения 286; 5–6: Алтын-асар 4, погребения 143; 7–8: Алтын-асар 4в, курган 93; 9–11: Алтын-асар 4, погребения 293; 12–13: Алтын-асар 4, погребения 389. (1–2, 9–10: по ЛЕВИНА 1993; 3–15: по ЛЕВИНА 1994) 3. kép. A Dzseti-Aszar kultúra sírjaiból származó leletanyag. 1–2: Bedaik-aszar (KZ) 4. sírkamra; 3–4: Altin-aszar (KZ) 4, 286. sír; 5–6: Altin-aszar 4, 143. sír; 7–8: Altin-aszar 4, 93. sír; 9–11: Altin-aszar 4, 293. sír; 12–13: Altin-aszar 4, 389. sír (1–2, 9–10: LEVINA 1993; 3–15: LEVINA 1994 nyomán)

A GEPIDA KOR HÓDMEZŐVÁSÁRHELY TÉRSÉGÉBEN I. A GEPIDA KORI TELEPÜLÉSHÁLÓZAT ÉS A HÓDMEZŐVÁSÁRHELY- KOTACPARTI 1934. ÉVI FELTÁRÁS KERÁMIAANYAGA

MASEK ZSÓFIA*

Absztrakt: A tanulmány elsősorban a Hódmezővásárhely környéki gepida kori megtelepedési rendszer felvázolására koncentrál. A térség jó kutatottsága ellenére településközlés a területről még nem született. Ezen a helyzeten kíván segíteni az első tudományos módszerrel megfigyelt, és a lelőhelyrevízió során előkerült alföldi gepida kori leletegyüttes közreadása.

Kulcsszavak: Hódmezővásárhely, gepida kor, kerámia, településföldrajz

BEVEZETÉS

A tanulmány egy nagyobb vállalkozás kezdetét jelzi, amely a Hódmezővásárhely környéki gepida lelőhelyek újraértékelését tűzte ki célul. Jelen munka a megtelepedési rendszer felvázolására koncentrál, de a teljes lelőhely-revízió bemutatását a terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé. A régóta ismert leletek, a kisebb lelőhelyek és a terepbejárás adatok összegző értékelése azért bír önmagán túlmutató jelentőséggel, mert a területen számos tervszerű temetőfeltárás zajlott, és a topográfiai munkáknak köszönhetően a gepida kori településhálózat is kutatható. Az eredményeket a város határából ismert, újraértékelésre szoruló vagy közöletlen kerámiaanyag elemzésével terveztem kiegészíteni, de végül csak egyetlen, Banner János által feltárt és 1934 óta közöletlenül maradt gepida kori jelenség közlése fért bele e kötetbe.¹

HÓDMEZŐVÁSÁRHELY GEPIDA KORI RÉGÉSZETI EMLÉKEINEK RÖVID KUTATÁSTÖRTÉNETE

A város területéről a 19. század végén előkerült első gepida kori emlékek a Református Gimnázium gyűjteményébe jutottak, amelyeket Párducz Mihály közölt részletesen.² A lelőhelyek többségéről csak szórvány sírkerámia származik. Ezeket a helyszíneket a gimnáziumi gyűjteményi anyag nélkül nem ismerhetnénk.

Az első jelentősebb, nagyobb visszhangot kiváltó emlékek az 1920-as évek végén kerültek elő Kishomokon, amelyeket rögtön leletmentés is követett. Móra Ferenc 1928. évi kishomoki feltárását³ további kutatások követték, amelyek a szegedi egyetem tudományszervező tevékenységének köszönhetőek.⁴ A Banner János és munkatársai által elvégzett ásatások közlése nagyrészt rövid időn belül megtörtént.⁵ Ennek a tervszerű munkának köszönhetően a terület a gepida koron belül mind a mai napig jól kutatottnak számít.

* MTA BTK Régészeti Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. masek.zsofia@btk.mta.hu

¹ A tanulmány az NKFI-OTKA NK 111-853. számú pályázat keretei közt készült. A kéziratot 2016. januárjában zártam le.

² PÁRDU CZ 1937, 174–175.

³ CSALLÁNY 1961, 130–136; BÓNA–NAGY 2002, 38–39.

⁴ KOVÁCS 1984, 31–33; KOREK 1990, 12–17.

⁵ BANNER 1934; PÁRDU CZ 1935; PÁRDU CZ 1935a; PÁRDU CZ 1940.

Azonban a két háború közti időszak feltárásainak egy része közöletlen maradt. Ezt a munkát azóta sem pótolta a kutatás, és a második világháború előtt ismertté vált, majd Csallány Dezső által újraközölt⁶ lelőhelyek későbbi értékelésére sem került sor.

A 20. század második felében alig történtek a korszakot érintő leletmentések, és az új leletek – elsősorban szórvány kerámiaanyag – szintén közöletlenek maradtak. Ezért is kiugró jelentőségű Bóna István és Nagy Margit 1966–1969. évi kishomoki leletmentése, de a feltárt kishomoki gepida temető teljes közlésére szintén várni kellett a 21. századig.⁷ A szegedi régészhallgatók topográfiai témájú szakdolgozatai nagyban bővítették ismereteinket a megtelepedési rendről, de eredményeik szintén részletes publikációk nélkül épültek be a szakmai köztudatba.⁸ A nagyberuházások kapcsán előkerült új lelőhelyek és a feltárt nagy mennyiségű leletanyag ebben az esetben is új kihívások elé állította a szakmát.

A HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI GEPIDA KORI LELŐHELYEK⁹

1. Hódmezővásárhely, Csomorkányi-oldal VII.¹⁰
2. Hódmezővásárhely, Dilinka, Francishti téglagyár¹¹
3. Hódmezővásárhely, Dilinkai temető¹²
4. Hódmezővásárhely, Erzsébet-puszta V.¹³
5. Hódmezővásárhely, Fürke-halom VI.¹⁴
6. Hódmezővásárhely, Gorzsa, Héthalomdűlő, Kiss Pál tanyája¹⁵
7. Hódmezővásárhely, Gorzsa, Kökénydomb¹⁶
8. Hódmezővásárhely, Gorzsa, X. Homokbánya¹⁷
9. Hódmezővásárhely, Katra-ér XII.¹⁸
10. Hódmezővásárhely, Kishomok, Gregus tanyától délkeletre¹⁹
11. Hódmezővásárhely, Kishomok, Kovács Jenő tanyája, majd Lenin TSz központ, homokbánya²⁰

⁶ CSALLÁNY 1961, 122–137.

⁷ BÓNA–NAGY 2002.

⁸ GALÁNTA 1977; VÁLYI 1977; GERGELY 1979; KOÓS 1979; REGENYE 1979; SIMON 1979; DUDÁS 1988; PÁVAI 1989; BENEDEK 2009; összefoglalóan B. TÓTH 2006, 49–55.

⁹ A Hódmezővásárhely közigazgatási területéhez tartozó lelőhelyek listája a szakirodalomban és a közhiteles lelőhelynyilvántartásban gepida koriként felmerült lelőhelyek teljes revízióján alapul. A feltárási anyagok, terepbejárások és szórványanyagok közé a szakirodalom és adattári adatok alapján számos olyan lelőhelyet vontam be, amelyek a leletanyag átnézése után nem bizonyultak gepida korinak, vagy leletanyag hiányában nem bizonyítható, hogy gepida koriak. Tételes adataik szintén túlfeszítik a dolgozat kereteit. A Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék szakdolgozatainak lelőhely-azonosítóit a csak terepbejárásból ismert lelőhelyeknél tüntettem fel.

¹⁰ REGENYE 1979, 36. lelőhely.

¹¹ PÁRDUZ 1937, 174–175; CSALLÁNY 1961, Kat. 66.

¹² PÁRDUZ 1937, 174; CSALLÁNY 1961, 124–125, Kat. 64.

¹³ BALOGH 2007.

¹⁴ VÁLYI 1977, 15. lelőhely.

¹⁵ BANNER 1934; CSALLÁNY 1961, 126–130, Kat. 70.

¹⁶ Közöletlen, a feltárásról ld. BANNER–FOLTINY 1945.

¹⁷ Közöletlen, a feltárásról ld. WOLF 2014, 627.

¹⁸ GERGELY 1979, 44. lelőhely.

¹⁹ Közöletlen, a leletről ld. BÓNA–NAGY 2002, 38, 11. j. (a térképen nem szerepel).

²⁰ PÁRDUZ 1940; CSALLÁNY 1961, Kat. 72; BÓNA–NAGY 2002. A Lenin TSz központja Kovács Jenő tanyájából létesült (GAZDAPUSZTAI 1968, 43). Az őskori és népvándorlás kori lelőhely szakirodalmi és adattári adatai, valamint az archív térképek arra utalnak, hogy Móra Ferenc 1928. évi, Párducz Mihály 1938. évi, Bóna István és Nagy Margit 1966–1969. évi, valamint B. Nagy Katalin 1980. évi ásatási tevékenységei igen közel estek

12. Hódmezővásárhely, Kishomok, I–IV. homokbánya²¹
13. Hódmezővásárhely, Kenyere ere part VII.²²
14. Hódmezővásárhely, Kenyere D-i partja XI.²³
15. Hódmezővásárhely, Kis-Kenyere-hát²⁴
16. Hódmezővásárhely, Kis-Kenyere-hát II.²⁵
17. Hódmezővásárhely, Kis-Kenyere-hát III.²⁶
18. Hódmezővásárhely, Kis-Kenyere-hát IV.²⁷
19. Hódmezővásárhely, Kis-Kenyere-hát V–VI.²⁸
20. Hódmezővásárhely, Kis-Kenyere-hát, Kovács-tanya²⁹
21. Hódmezővásárhely, Kotacpart³⁰
22. Hódmezővásárhely, Kotacpart, Vata-tanya³¹
23. Hódmezővásárhely, Kovács József téglagyár³²
24. Hódmezővásárhely, Kutasi-dűlő V.³³
25. Hódmezővásárhely, Nagysziget VIII.³⁴
26. Hódmezővásárhely, Polgári Iskola³⁵
27. Hódmezővásárhely, Solt-Palé, Égető Bálint-tanya³⁶
28. Hódmezővásárhely, Solt-Palé, Katona István halma³⁷
29. Hódmezővásárhely, Solt-Palé, Gombos-tanya (Kotasz-halom)³⁸
30. Hódmezővásárhely, Solt-Palé, Tatár (Kis) Bálint földje³⁹

egymáshoz. Az ásatási helyszínek tisztázása önálló tanulmány feladata lesz. A szórványanyagokkal együtt a kishomoki gepida sírok száma legalább 120–130 lehetett.

- ²¹ Közöletlen, a feltárást Lőrinczy Gábor foglalta össze (LŐRINCZY 2016). A Tornyai János Múzeum adattári anyaga alapján, a 2002. évi leletmentés előtt, ugyanezen a lelőhelyen végzett kisebb leletmentést B. Nagy Katalin 1990 szeptemberében. A feltárást említi BÓNA–NAGY 2002, 78. j.
- ²² VÁLYI 1977, 14. lelőhely.
- ²³ GALÁNTA 1977, 50. lelőhely.
- ²⁴ GALÁNTA 1977, 53. lelőhely.
- ²⁵ GALÁNTA 1977, 54. lelőhely. A lelőhelyen Szalontai Csaba 1996-ban terepbejárást végzett, de ekkor gepida kori anyagot nem gyűjtöttek. Az 1996. évi leletanyag TJM ltsz.: 96. 1.1–10.
- ²⁶ GALÁNTA 1977, 55. lelőhely.
- ²⁷ GALÁNTA 1977, 56. lelőhely.
- ²⁸ GALÁNTA 1977, 57–58. lelőhely. Kis-kenyere-hát V. lelőhely nyilvántartott területe magában foglalja a Kis-kenyere-hát VI. lelőhely területét, ezért a kettőt egy lelőhelyként kezeltem. Gepida leletek mindkét lelőhely terepbejárási anyagában előfordulnak (GALÁNTA 1977, 61–62).
- ²⁹ BENEDEK 2009, 30. lelőhely.
- ³⁰ GALÁNTA 1977, 6. lelőhely.
- ³¹ Közöletlen, a feltárásról ld. BANNER 1935. A lelőhelyen Tóth Katalin 2008-ban leletmentést végzett, de ekkor csak a Körös-kultúra emlékei kerültek elő (TÓTH 2008).
- ³² PÁRDUZ 1937, 175; CSALLÁNY 1961, 125–126, Kat. 67.
- ³³ Közöletlen. A lelőhelyen 11 gepida kori sírt tártak fel 2014 és 2015 folyamán. A temető két széle ismert; nagy részben feltártnak tekinthető és előzetes értékelés szerint a 6. század első felére–közepére keltezhető Pópity Dániel ásatásvezető régész szíves szóbeli közlése alapján.
- ³⁴ KOÓS 1979, 6. lelőhely.
- ³⁵ PÁRDUZ 1937, 175; CSALLÁNY 1961, 126, Kat. 69.
- ³⁶ Közöletlen, a feltárásról ld. BANNER 1937.
- ³⁷ PÁRDUZ 1935; CSALLÁNY 1961, Kat. 63.
- ³⁸ Közöletlen. A középkoriként leltározott szórvány gepida edény jelenleg a Tornyai János Múzeum látványtárában tekinthető meg.
- ³⁹ PÁRDUZ 1935a, 178–179; CSALLÁNY 1961, Kat. 59.

31. Hódmezővásárhely, Szent István u. (volt Vörös Lobogó u.)⁴⁰
 32. Hódmezővásárhely határa, szórvány (tévesen „Dilinka környéke”)⁴¹
 33. Hódmezővásárhely határa, szórvány („Téglaégető”)⁴²

A HÓDMEZŐVÁSÁRHELY-KOTACPART, VATA-TANYAI 1934. ÉVI FELTÁRÁS GEPIDA KORI KERÁMIAANYAGA

1. Nyakból induló fülű *korsó nyak-* és *fültöredéke* (6. kép 2). Durva homokos anyagú, tört kavicssal enyhén soványított (?), világosszürkére egyenletesen átégett. A korszófülszimetrikus, egyik oldala elkeskenyedik, külső íve gerincelt, enyhe nyakbordája lehetett. V.: 0,8, fül átm.: 3,1 × 1,8 cm. TJM ltsz.: 4220/34. 2. Nyakból induló fülű *korsó peremtöredéke* (6. kép 1). Kavicssal erősen soványított és kissé meszes anyagú, világosszürkére egyenletesen átégett. Pereme enyhén kihajló, lekerekített, valószínűleg enyhe nyakbordája volt. Vízszintesen, de ívelten induló füle négyzetes keresztmetszetű, mind a négy síkja kissé belapított. Perem átm.: 10 cm, perem v.: 0,8 cm, v.: 0,7 cm, fül átm.: 2,5 × 2,4 cm. TJM ltsz.: 4221/34. 3. *Korsó függőleges állású fültöredéke* (5. kép 9) az alsó fültapasztási nyom helyével. Durva homokos anyagú, tört kavicssal enyhén soványított (?), középszürke színű, törésén sötétszürkére egyenletesen átégett. A téglalap keresztmetszetű fül sarkai lekerekítettek. Fül átm.: 3,1 × 1,9 cm, h.: 10,8 cm. TJM ltsz.: 4222/34. 4. Nagyméretű *fazék peremtöredéke* (5. kép 7). Durva homokos, kissé porózus anyagú; barna-fekete foltosra átégett. Nyaka erősen árkolt, válla befésült. Pereme közepesen kihajló, ferdén levágott, rövid; nyaka ívelt, válla erősen öblösödő. Perem átm.: 18 cm, perem v.: 0,7 cm, v.: 0,9 cm. TJM ltsz.: 4224/34. 5. *Fazék peremtöredéke* (4. kép 16). Kavicssal erősen soványított, világosszürkére egyenletesen átégett. Pereme vízszintesen kihajló, kétszer ferdén levágott és éles, erős fedőhoronnyal ellátott. Nyaka rövid, hengeres, válla enyhén ívelt. A nyak és a váll találkozásánál egy éles, keskeny árkolás. Perem átm.: 13 cm, perem v.: 1,2 cm, v.: 0,7 cm. TJM ltsz.: 4225/34. + 4245/34. 6. *Fazék peremtöredéke* (4. kép 11). Kavicssal enyhén soványított, feketére átégett, belül a nyakon középszürke. Pereme közepesen kihajló, hosszú, lekerekített, kónikus nyakához éles töréssel csatlakozik. Nyakán éles, keskeny árkolás. Perem átm.: 10,5 cm, perem v.: 0,7 cm, v.: 0,6 cm. TJM ltsz.: 4226/34. 7. *Fazék peremtöredéke* (4. kép 15). Tört kavicssal közepesen soványított; felülete fekete, törésén sötét-, belül világosszürke. Pereme enyhén kihajló, rövid, ferdén levágott, enyhén fedőhornyos. Nyaka kónikus, magas, válla élesen árkolt. Perem átm.: 11,5 cm, perem v.: 0,8 cm, v.: 0,5 cm. TJM ltsz.: 4227/34. 8. *Fazék peremtöredéke* (4. kép 5). Tört kavicssal enyhén soványított, kívül sötétszürke, törésén és belül világosszürke. Pereme enyhén kihajló, rövid, lekerekített. Nyaka magas, kónikus. Perem átm.: 11 cm, perem v.: 0,7 cm, v.: 0,4 cm. TJM ltsz.: 4228/34. 9. *Fazék peremtöredéke* (4. kép 7). Durva homokos anyagú, tört kavicssal enyhén soványított. Kívül sötétszürke, törésén és belül középszürke. Pereme közepesen kihajló, rövid, ferdén levágott. Nyaka rövid, ívelt, válla erősen kónikus és árkolással ellátott. Perem átm.: 9 cm, perem v.: 0,7 cm, v.: 0,4 cm. TJM ltsz.: 4229/34. 10. Meredek falindítású, tagolatlan felületű *tál (?) töredéke* (5. kép 8). Kavicssal erősen soványított és meszes anyagú; világosszürkére egyenletesen átégett. (A töredék bal oldalán megvastagszik, mint ha fültapadás kezdődne, de a fülezett gepida edénytípusokhoz formailag nem hasonlít.) Perem átm.: 15 cm, perem v.: 0,8 cm, v.: 1,1 cm. TJM ltsz.: 4230/34. 11. *Fazék peremtöredéke* (4. kép 9). Kavicssal közepesen soványított, sötétszürkére egyenletesen átégett. Pereme közepesen kihajló, hosszú, ferdén levágott; nyaka erősen törő, ívelt. Vállán árkolás kezdődik. Perem átm.: 12, perem v.: 0,6, v.: 0,4 cm. TJM ltsz.: 4231/34. 12. *Fazék peremtöredéke* (4. kép 3). Tört kavicssal enyhén soványított, középszürkére átégett. Pereme enyhén kihajló, rövid, lekerekített. Nyaka magas, ívelt. Vállán árkolás kezdődik. Perem átm.: 8 cm, perem v.: 0,5 cm, v.: 0,5 cm. TJM ltsz.: 4232/34. 13. *Fazék peremtöredéke* (5. kép 3). Durva homokos anyagú, tört kavicssal enyhén soványított (?). Sárgásbarnára átégett, fekete foltos. Pereme közepesen kihajló, megvastagodó és lekerekített, enyhén fedőhornyos. Nyaka magas, hengeresen induló, válla erősen öblösödő. Nyakától kezdve szabálytalanul teljes felületen árkolt. Perem átm.: 11 cm, perem v.: 0,8 cm, v.: 0,5 cm. TJM ltsz.: 4233/34. 14. Késő szarmata kori *tál töredéke*. Jól iszapolt, korongolt, szürke színű. Felülete korongon fényezett, belül simított. Kifelé elkeskenyedő peremmel ellátott, bordázott oldalú. Perem átm.: 11 cm, perem v.: 0,8 cm, v.: 0,6 cm. TJM ltsz.: 4234/34. 15. Gömbös testű *edény peremtöredéke* (4. kép 1). Soványítatlan, ho-

⁴⁰ NAGY 2005a.

⁴¹ PÁRDUZ 1937, 175, CSALLÁNY 1961, Kat. 65 (a térképen nem szerepel).

⁴² PÁRDUZ 1937, 143; CSALLÁNY 1961, 126, Kat. 68 (a térképen nem szerepel).

mokos anyagú, sötétszürke-fekete foltos, világosszürke héjú, fekete törésű. Elkeskenyedő, lekerekített peremű, teste tagolatlan, egyenletesen fényezett. Perem átm.: 6–9 cm, perem v.: 0,4 cm, v.: 0,5–0,8 cm. TJM ltsz.: 4235/34. 16. *Fazék peremtöredéke* (5. kép 4). Durva homokos anyagú, kavicssal közepesen soványított, sötétszürkére egyenletesen átégett. Pereme erősen kihajló, megvastagodó, lekerekített. Nyaka rövid, erősen ívelt. Vállán bordázás indul. Perem átm.: 12 cm, perem v.: 0,8 cm, v.: 0,5 cm. TJM ltsz.: 4236/34. 17. Korongolt *fedő* vagy *csésze töredéke* (6. kép 4). Tört kavicssal enyhén soványított, barna-fekete foltos. Talpán koncentrikus levágásnyom. A rövid, ívelt nyak után fala enyhén öblösödik. Fenék átm.: 4,8 cm, fenék v.: 2,4 cm, v.: 0,9 cm. TJM ltsz.: 4237/34. 18. *Fazék peremtöredéke* (4. kép 6). Kavicssal közepesen soványított, sötétszürkére egyenletesen átégett. Pereme közepesen kihajló, hosszú, lekerekített. Nyaka erősen török. Vékony falú, vállán árkolás indul. Perem átm.: 11,5 cm, perem v.: 0,7 cm, v.: 0,5 cm. TJM ltsz.: 4238/34. 19. *Fazék peremtöredéke* (4. kép 14). Kavicssal közepesen soványított, világosszürkére egyenletesen átégett. Pereme enyhén kihajló, rövid, ferdén levágott. Nyaka magas, hengeres, vállá kónikusan indul. Vékony falú. Perem átm.: 11 cm, perem v.: 0,6 cm, v.: 0,5 cm. TJM ltsz.: 4239/34. 20. *Edény aljtöredéke*. Soványítatlan, homokos anyagú, sötétszürke színű, világosszürke héjú, fekete törésű. Fala közepesen, egyenesen kihajló. Talpa enyhén szögletesedő, levágott, fényezett. Talán a 4235/34. edényhez tartozik. V.: 0,4 cm. TJM ltsz.: 4240/34. 21. *Fazék peremtöredéke* (4. kép 12). Durván összedolgozott, enyhén soványított; világosszürkére egyenletesen átégett. Pereme erősen kihajló, lekerekített, alsó íve élezett. Nyaka magas, enyhén kónikus. Vállá enyhén öblösödő, kissé tagolt, enyhén bordázott. Perem átm.: 9 cm, perem v.: 0,8 cm, v.: 0,7 cm. TJM ltsz.: 4241/34. 22. Nyúlánk, szűk szájú *fazék peremtöredéke* (4. kép 10). Tört kavicssal enyhén soványított, világosszürkére egyenletesen átégett, vastag falú. Pereme közepesen kihajló, megvastagodó és lekerekített, élben végződő. Nyaka magas, enyhén ívelt, vállá kónikusan indul. Nyakán és vállán a befűsülésre emlékeztető, korongolt árkolás. Perem átm.: 12 cm, perem v.: 0,9 cm, v.: 0,7 cm. TJM ltsz.: 4272/34.⁴³ 23. *Fazék peremtöredéke* (4. kép 13). Kavicssal erősen soványított, világosszürkére egyenletesen átégett. Pereme vízszintesen kihajló, kétszer ferdén levágott, enyhén galléros. Nyaka magas, hengeresen induló, vállá enyhén öblösödő. Felülete egyenletesen árkolt. Perem átm.: 10–11 cm, perem v.: 1,2 cm, v.: 0,7 cm. TJM ltsz.: 4243/34. 24. *Fazék peremtöredéke* (5. kép 1). Tört kavicssal erősen soványított, peremrészén fekete, kívül sötétszürke, belül világosszürke. Pereme erősen kihajló, hosszú, lekerekített. Felülete durván bordázott és árkolt. Perem átm.: 10 cm, perem v.: 0,7 cm, v.: 0,5 cm. TJM ltsz.: 4244/34. 25. *Fazék peremtöredéke* (5. kép 2). Tört kavicssal enyhén soványított, sötétszürkére átégett, belül kissé foltos. Pereme erősen kihajló, hosszú, megvastagodó, ferdén levágott és lekerekített élű, enyhén fedőhornyos. Nyaka rövid, ívelt, vállá erősen öblös, gömbölyded. Felülete egyenletesen bordázott. Két darabból ragasztva. Perem átm.: 11 cm, perem v.: 0,8 cm, v.: 0,5 cm. TJM ltsz.: 4246/34. 26. *Fazék peremtöredéke* (4. kép 8). Tört kavicssal közepesen soványított, középszürkére átégett. Pereme erősen kihajló, rövid, síkozott, nagyon enyhe fedőhoronnyal. Felülete enyhén bordázott. Perem átm.: 13 cm, perem v.: 0,7 cm, v.: 0,5 cm. TJM ltsz.: 4247/34. 27. *Edény talptöredéke* (4. kép 2). Soványítatlan anyagú, egyenletesen sötétszürkére, keményre átégett. Fala közepesen, egyenesen kihajló, köríves talpán párhuzamos levágásnyomok. Oldala fényezett, a talpon két vastag besimített vonalkötegből álló, egyenlő szárú kereszt alakú díszítés. Fenék átm.: 5,1 cm, v.: 0,5 cm, fenék v.: 0,3–0,8 cm. TJM ltsz.: 4248/34. 28. *Fazék peremtöredéke* (4. kép 4). Tört kavicssal közepesen soványított; kívül középszürke, törésén és belül világosszürke. Pereme erősen kihajló, lekerekített, felső íve élezett. Nyaka erősen törő. Perem átm.: 9,5 cm, perem v.: 0,7 cm, v.: 0,5 cm. TJM ltsz.: 4249/34. 29. *Fazék peremtöredéke* (5. kép 6). Kavicssal erősen soványított, sötétszürkére egyenletesen átégett. Pereme enyhén kihajló, rövid, lekerekített; nyaka rövid, hengeres, vállá erősen gömbölyded. Felülete egyenletesen bordázott. Perem átm.: 11 cm, perem v.: 0,8 cm, v.: 0,4 cm. TJM ltsz.: 4250/34. 30. *Fazék peremtöredéke* (5. kép 5). Durva homokos anyagú, tört kavicssal enyhén soványított; közép-sötétszürke foltos. Pereme közepesen kihajló, lekerekített, alul élezett, enyhén fedőhornyos. Nyaka rövid, ívelt, vállá erősen gömbölyded. Nyaka tagolatlan, vállá egyenletesen hullámos felületű, amelyek a hasa felé ellaposodnak. Hat darabból ragasztott. Perem átm.: 11 cm, perem v.: 0,8 cm, v.: 0,6 cm. TJM ltsz.: 4251/34. 31. *Fazék aljtöredéke*. Jól összedolgozott, enyhén soványított; világosszürkére egyenletesen átégett. Felülete eldolgozott, talpán két irányban párhuzamos levágásnyomok. Közepesen, egyenesen kihajló falindítású. Fenék átm.: 7 cm, fenék v.: 1,3 cm, v.: 0,5 cm. TJM ltsz.: 4256/34. 32. *Fazék aljtöredéke*. Durva homokos anyagú, tört kavicssal enyhén soványított, sötétszürke, rétegesen világosszürke törésű. Felülete eldolgozott, enyhén fényes. Nagyon durva kidolgozású és durván eldolgozott talpú. Falindítása közepesen, egyenesen kihajló. Fenék átm.: 6,8 × 7,7 cm. TJM ltsz.: 4257/34. 33. *Fazék aljtöredéke*. Durva homokos anyagú, tört kavicssal enyhén soványított, sötétszürkére egyenletesen átégett. Pereme erősen kihajló, lekerekített, alsó íve élezett. Nyaka magas, enyhén kónikus. Vállá enyhén öblösödő, kissé tagolt, enyhén bordázott. Perem átm.: 9 cm, perem v.: 0,8 cm, v.: 0,7 cm. TJM ltsz.: 4241/34.

⁴³ A tárgyon most ezen a leltári szám szerepel, de eredetileg a 4242/34. leltári számú töredék lehetett.

nyitott; fekete külsejű, sötétszürke törésű, világosszürke belsejű. Felülete eldolgozott, talpa elsimított, enyhén fényes. Anyaga a talpra enyhén rádolgozott. Falindítása közepesen, egyenesen kihajló. Fenék átm.: 6,3 cm, fenék v.: 1,2 cm, v.: 0,7 cm. TJM ltsz.: 4258/34. 34. *Fazék aljtöredéke* (6. kép 5). Durva homokos anyagú, tört kavicssal enyhén soványított, szürke-fekete foltos. Felülete és talpa egyenletesen eldolgozott, enyhén fényes. Hasa közepesen, egyenesen kihajló, talpa enyhén domború, amelynek közepe kihasadt vagy kivésték. Két darabból ragasztott. Fenék átm.: 6 cm, fenék v.: 0,6 cm, v.: 0,7–1,3 cm. TJM ltsz.: 4259/34. 35. Keskeny talpú, nyúlánk testű *fazék aljtöredéke* (6. kép 3). Durva homokos anyagú, tört kavicssal enyhén soványított, sötétbarna-fekete foltos. Párhuzamos, durva nyomai alapján felülete korongon elsimított. A talpél a talpra végig rádolgozott. Hasa közepesen kihajló, egyenes falindítású. Fenék átm.: 5,5 cm, fenék v.: 0,7 cm, v.: 0,3 cm. TJM ltsz.: 4260/34. 36.⁴⁴ *Fazék aljtöredéke* (6. kép 6). Tört kavicssal egyenletesen, erősen soványított. Szürke foltos, világosszürkére egyenletesen átégett, vastag falú. Felületén, korongon történt elsimítás párhuzamos, durva nyomai. A talp levágása ugyanilyen: durva, koncentrikus nyomokkal ellátott. Közepesen kihajló, egyenes falindítású. Fenék átm.: 9 cm, fenék v.: 0,5 cm, v.: 0,8 cm. TJM ltsz.: 1293/35. 37. Erősen ívelt vállú *fazék töredéke*. Tört kavicssal enyhén soványított, barnásszürke foltos, törése egyenletesen világosszürke. Nyaka, válla egyenletesen bordázott, hasa tagolatlan. V.: 0,5 cm. TJM ltsz.: 1294/35. 38. Nyúlánk, tojásdad *fazék hastöredéke*. Tört kavicssal egyenletesen, erősen soványított, világosszürkére egyenletesen átégett. Vastag falú, hasán széles árkolásokkal ellátott, alatta késsel eldolgozott felületű. V.: 0,7–1 cm. TJM ltsz.: 1295/35. 39. Nyúlánk, tojásdad testű *fazék válltöredéke*. Tört kavicssal közepesen soványított, durván összedolgozott, középszürkére egyenletesen átégett. Nyaka tagolatlan, válla egyenletesen bordázott. V.: 0,7 cm. TJM ltsz.: 1297/35. 40. *Fazék oldaltöredéke*. Durván összedolgozott, tört kavicssal enyhén soványított, barnásszürke. Erős korongolásmomokkal ellátott, alul késsel eldolgozott felületű. V.: 0,6 cm. TJM ltsz.: 1298/35. 41. Nyúlánk, tojásdad testű *fazék váll- és oldaltöredéke*. Tört kavicssal enyhén soványított, világosszürkére egyenletesen átégett. Vékony falú; felülete keskeny, éles, egymással nem párhuzamos árkokkal ellátott. V.: 0,4–0,6 cm. TJM ltsz.: 1299/35. 42. *Fazék aljtöredéke* (6. kép 7). Tört kavicssal egyenletesen, erősen soványított, vastag falú, világosszürkére egyenletesen átégett. Felületén, korongon végzett elsimítás párhuzamos, durva nyomai. A talp levágása ugyanilyen: durva, koncentrikus nyomokkal ellátott. Közepesen kihajló, egyenes falindítású. Fenék átm.: 5 cm, fenék v.: 0,6 cm, v.: 0,6–0,8 cm. TJM ltsz.: 1301/35. és 1306/35. 43. *Fazék aljtöredéke* (6. kép 8). Tört kavicssal enyhén soványított, vékony falú, barnásszürke színű. Egy irányban egymással párhuzamos és rövidebb ferde levágásmomokkal ellátott. Közepesen kihajló, egyenes falindítású. Fenék átm.: 9 cm, fenék v.: 0,3 cm, v.: 0,7 cm. TJM ltsz.: 1302/35. 44. Erősen ívelt vállú *fazék oldaltöredéke*. Tört kavicssal közepesen soványított, vastag falú, középszürkére egyenletesen átégett. Erős, széles, egyenletes árkolással ellátott. V.: 0,8 cm. TJM ltsz.: 1303/35. 45. *Fazék aljtöredéke* (6. kép 9). Tört kavicssal enyhén soványított, durván összedolgozott, sötétszürke színű. A hason és a talpon enyhe eldolgozás nyomok. Közepesen kihajló, egyenes falindítású. Fenék átm.: 9 cm, fenék v.: 0,6 cm, v.: 0,9 cm. TJM ltsz.: 1305/35.

A kotacparti 10. gödröt Banner János a feltárás publikációja során csak megemlítette.⁴⁵ Bár később is mindig feltűnik a városi germán lelőhelyek közt,⁴⁶ de az anyag közöletlen maradt. Az objektum körvonala nem volt tisztán megfigyelhető,⁴⁷ de meg kell jegyezni, hogy a jelenség az 1933. és 1934. évi feltárások határán jelentkezett, és valószínűleg nem is tulajdonítottak neki nagy fontosságot. A lelőhely összesítőterképén számozatlanul szerepel, de a leírás segítségével azonosítható.⁴⁸ További információk hiányában a jelenségre gödörként hivatkozom, de könnyen elképzelhető, hogy valójában egy földbe mélyített épület lehetett. A zárt leletegyüttes anyaga minden bizonnyal selejtezett, mert az egyszerű oldaltöredékek teljesen hiányoznak belőle. Viszonylag nagy anyagmennyisége azonban így is lehetőséget ad a formai készlet részletesebb értékelésére.

⁴⁴ A TJM 1276/1935–1306/1935. leltári számú anyag szintén Kotacpart, Vata Ernő tanyája lelőhelyről származik; egy részük őskori, az 1293–1306. tételeket pedig „töredék a germán gödörből” megjegyzéssel leltározták. 1935. évi ásatás a helyszínen nem történt, ezért az adatok arra utalnak, hogy ez az anyag is az 1934. évi ásatás 10. gödréből származik.

⁴⁵ BANNER 1935, 106.

⁴⁶ PÁRDUCZ 1937, 175–177; CSALLÁNY 1943, 27. lh.; CSALLÁNY 1961, Kat. 61; BÓNA–NAGY 2002, Abb. 12, 13 (Fundort 13).

⁴⁷ BANNER 1935, 106.

⁴⁸ BANNER 1935, 108 (a 22. és 26. rézkori sírok között, a szelvény sarkában).

A díszkerámia körébe tartozó egyetlen peremtöredék egy kisméretű, díszítetlen, gömbös testű edény töredéke (4. kép 1), amelyhez pontos párhuzamot nem találtam a közölt anyagban. Két bökényi kisméretű, körte alakú, díszítetlen szórványedény mérettartományban azonos a töredékkel, de formailag pontatlan párhuzamok.⁴⁹ Díszítetlen, feketésszürke színű, körte alakú edény származik a szőregi XXVII. sírból.⁵⁰ Szintén mélyen hasasodó, körte alakú, díszítetlen, fényezett edények ismertek Törökszentmiklósról⁵¹ és Tiszaroffról is.⁵²

A díszedényhez tartozó talptöredéken látható kereszt alakú besimított díszítés (4. kép 2) a gepida anyagban teljesen egyedi. A talp fényezése, besimítása előfordul, de ezek általában a felületet hanyagul kitöltő kavicsolások.⁵³ A kotacparti edénytalpon a díszítőmotívum gondosan kidolgozott, szélei határozottak, a kereszt ábrázolása mindenképpen tudatos volt. A kerámián található kereszt alakú motívumokat nemrégiben Nagy Margit foglalta össze a szőregi 23. sír kiöntőcsöves korsója kapcsán, amely kereszt alakba rendezett pecsételéssel ellátott.⁵⁴

A töredékek túlnyomó többsége fazékperemhez vagy -aljhoz tartozik (1. táblázat). Általában egyenletesen kiégettek, esetleg a redukciós égetés foltos változataiba tartoznak; oxidált égetésű vagy oxidált törésű edények nincsenek közöttük. Az anyagban a világosszürke és a sötétszürke szín dominál (azaz a fekete, és a szürke közepes árnyalatai ritkák). A foltos égetésűek közt jellemző a durva homokos soványítás (ezek barna-szürke, barna-fekete foltosak). Rajtuk kívül egy sárgásbarna hengeres nyakú fazék van jelen az anyagban (5. kép 3). A szín bizonyos mértékig kötődik a formai típusokhoz: a hengeres nyakú edények között sok a világosszürke színű, míg a kónikus nyakú fazekak közt a sötét árnyalat dominál.

Soványításukkal kapcsolatban viszonylag egyértelmű tendencia, hogy a tört kavicsal erősen, egyenletesen soványított töredékek viszonylag jó minőségűek: világosszürkére jól átégtek és keményre kiégettek. A két ide tartozó rekonstruálható fazékforma vízszintesen kihajló peremű, hosszú nyakú, csapott vállú (4. kép 13, 16). Hasonlók más anyagminőségben nem fordulnak elő a leletegyüttesben. A fazéktöredékeken kívül ebbe a csoportba tartozik egy korsófül (6. kép 1) és egy tál (?) töredéke (5. kép 8).

Ezek a kisebb formai és technológiai csoportok feltehetőleg azt jelzik, hogy a leletegyüttes több műhely anyagából, vagy több, kissé eltérő hagyományok szerint dolgozó fazekas termékéből tevődött össze. Hasonló jelenséget figyeltek meg a battonyai anyagok kapcsán is.⁵⁵

A fazékformákat tekintve az anyagban a középtájon hasasodó formák dominálnak,⁵⁶ altípusaik eloszlása egyenletes. Az aljtöredékek (11 db, ebből 9 fazékhoz tartozik, 2 soványítatlan) mind közepesen, egyenesen kihajló falindítású; ezek is átlagos méretű, középtájon hasasodó edényekre utalnak. Ez a szarvasi, eperjesi és tiszafüredi anyaggal mutat párhuzamot, és eltér a korai jellegű ártándi anyag összetételétől.

A fazekak peremtöredékei között a főtipusok nagyjából azonos mértékben vannak jelen.⁵⁷ A peremek általában közepesen és erősen kihajlók; az enyhén és vízszintesen kihajlók nem jellemzők – ez alapján a

⁴⁹ NAGY 2005b, Taf. 26. 6, 9.

⁵⁰ CSALLÁNY 1961, 149; NAGY 2005, 123, 194, Taf. 46. Felületkezelése bizonytalan. Csallány Dezső szerint „*unvollständiger Tonkrug*”, de az edény formailag nem illik a gepida korsók körébe. Talán éppen az edénytípus ritkasága miatt élt ezzel a megnevezéssel.

⁵¹ CSEH 2005, Taf. 41. 2: 1, 4: 1, Taf. 42. 1.

⁵² CSEH 2005a, Taf. 43. B.

⁵³ Pl. B. TÓTH 2006, Taf. 6. 17–18. Bizonytalan az értékelése egy további besimított motívumnak (CSALLÁNY 1961, 27, Abb. 2). A Rákóczi-falva-Bagi-földek 5. lelőhely anyagában egy díszedény talpán csillag alakú besimítás látható, ez alapján egyéb díszítőmotívumok is előfordulhatnak az anyagban.

⁵⁴ NAGY 2005, 191.

⁵⁵ SZABÓ-VÖRÖS 1979, 222–225. Valószínűleg inkább párhuzamos jelenségekről lehet szó, mintsem ugyanazokról az anyagminőségekről.

⁵⁶ B. TÓTH 2006, Abb. 27, Typ II.

⁵⁷ Ívelt, hengeres és kónikus nyakú edények: B. TÓTH 2006, Abb. 28. A 23-ból 19 fazékperem elemezhető formailag.

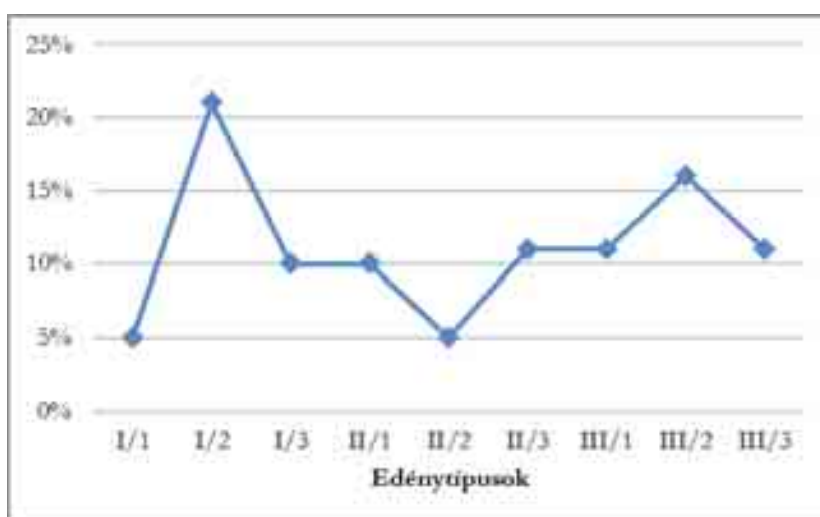
kotacparti leletegyüttes éppen az ártándi anyaggal rokon,⁵⁸ azaz a fazékformák összetétele eltér a korábban közöltektől és helyi sajátosságokat mutat (2. táblázat; 1. ábra).

A fedőhornyos kiképzések (28%) nem kötődnek semmilyen formai típushoz és nem egységesek az anyagban. Az erős fedőhorony nem jellemző (egyedüli kivétel egy egyébként is kirívóan jó minőségű edény; 4. kép 16). A peremek kihajlási szögénél tipológiailag fontosabbnak tűnnek a peremkiképzési típusok, mert azok jobban kötődnek a formai jellemzőkhöz. Egyszerű, tagolatlan, lekerekített vagy ferdén levágott peremmel legtöbbször a kónikus nyakú edényeket látták el. A duzzadt peremkiképzések inkább az ívelt nyakú fazekakra jellemzőek.

1. ábra. Hódmezővásárhely-Kotacpart, Vata-tanya 10. gödör anyagában a fazekak formai típusai

B. TÓTH 2006, Abb. 29 rendszere szerint

Abb. 1. Hódmezővásárhely-Kotacpart, Vata-Gehöft, die Formtypen der in der Grube 10 gefundenen Töpfe nach dem System von B. TÓTH 2006, Abb. 29

Az edények nagy része a nyaktól vagy a válltól kezdődően enyhén vagy erősebben árkolt felületű; a tagolatlan falú edények közt nincs közös formai jellemző. A gepida fazekak felületén megfigyelhető tagolások B. Tóth Ágnes által leírt változatai⁵⁹ jelennek meg a kotacparti anyagban is: a viszonylag finoman, egyenletesen bordázott felület (5. kép 5), a durva árkolás (5. kép 1, 3, 6), vagy az élesen, talán késsel tagolt felület (4. kép 15). Egyáltalán nem jellemző a felület befésülése, amely pl. a szarvasi és eperjesi anyagban már feltűnik,⁶⁰ de igazán a Közép-Tisza-vidék kerámiaanyagában dominál.⁶¹

Összességében a fazékanyagra a megnyúlt formák, a hosszú nyakkal ellátott, középtájon hasasodó fazekek jellemzők, amelyeket erősen kihajló peremekkel láttak el; ritkábbak a zömökebb, erősen gömbölyded edények (pl. 5. kép 5).

A kerámiaanyag a gepida koron belül jelenleg pontosabb keltezésre nem alkalmas, de az újabb Hódmezővásárhely környéki telepfeltárások közlése és egy regionális tipokronológia kialakítása után erre biztosan volna lehetőség.

A kotacparti 1934. évi ásatás 10. gödre minden valószínűség szerint az első tudományos módszerrel megfigyelt gepida kori régészeti településjelenség. További tudománytörténeti érdekessége az, hogy annak ellenére gyakorolt fontos hatást a kutatásra, hogy anyaga ismeretlen maradt. A gödörben szerencsére

⁵⁸ B. TÓTH 2006, 100–101.

⁵⁹ B. TÓTH 2006, 103–104.

⁶⁰ B. TÓTH 2006, Taf. 29. 11–13, Taf. 30. 6–7, 9.

⁶¹ Pl. CSEH 2004, 7–8. kép.

két, kétsoros csontfésű töredékét is megtalálták,⁶² és ennek alapján az anyagot egyértelműen és helyesen, germán korinak határozták meg 1934-ben.⁶³ A következő, 1935. évben már a Vata-tanyai 10. gödör alapján határozták meg germánnak egy másik feltárás anyagát.⁶⁴ Párducz Mihály 1937-ben a Hódmezővásárhely környéki népvándorlás kori anyag rendezésekor a kotacparti gödör tanulságait is felhasználta a gepida házikerámia első régészeti meghatározása és leírása során, igaz, a telepnyagnak nem tulajdonított nagy jelentőséget. A „hullámos oldalú edények” anyagtypusát a hódmezővásárhelyi református gimnáziumi szórvány edények és a kotacparti 10. gödör alapján értékelte.⁶⁵ A gimnáziumi anyag ismeretében kijelenthető, hogy az összefüggések felismerésében a telepnyagnak döntő szerepe lehetett.

Az összefoglalóan kora népvándorlás kori szemcsés kerámiának nevezhető kerámiatypus kérdéséhez Párducz Mihály a mohácsi ház közlésekor tért vissza. A mohácsi kerámia párhuzamainak keresésekor kiemelten kezelte a Hódmezővásárhely környéki leletanyagot, amelyre összekötő kapocsként tekintett egyrészt a maroszentannai gót, másrészt a kiszombori és mezőbándi gepida sírkerámia felé. E párhuzamok alapján tartotta a mohácsi anyagot hun kori vagy közvetlenül a hun kort követő germánok hagyatékának.⁶⁶ Végül 1959-ben, a csongrád-kenderföldeki temető és az alföldi hun kori kerámiaanyag értékelése során is kiemelte az 1937-ben általa elemzett hódmezővásárhelyi kerámiaanyag jelentőségét, mert az anyagtypust párhuzamba állíthatónak tartotta egy csongrád-kenderföldeki szórvány síredénnyel.⁶⁷ Az első gepida településközlések ezekből a publikációkból, elsősorban a mohácsi ház fazékanyagának elemzéséből indultak tovább.⁶⁸

A GEPIDA KORI MEGTELEPEDÉSI RENDSZER HÓDMEZŐVÁSÁRHELY KÖRNYÉKÉN

A Hódmezővásárhely határában található gepida lelőhelyek gyűjtését többször is elvégezték.⁶⁹ A jelenlegi helyzetkép (1. kép) a terepbejárás adatokat is hasznosította és néhány téves lelőhelyet kiszűrt a topográfiai adatok közül (2. kép 2; 3. kép 1). A revízió eredménye, hogy a korábban megfigyelt települési rendszer sajátosságai még hangsúlyosabban érvényesülnek.

A Békés megyei topográfiai kutatások során kimutatták, hogy a gepida kori települések mai vagy korábbi élővizek közvetlen közelében húzódnak kiemelkedő, partos részeken.⁷⁰ Azt, hogy a lelőhelyek az élővizektől nem távolodtak el jelentősen, a Magyar Régészeti Topográfiához kapcsolódó további kutatások és a regionális topográfiai elemzések is alátámasztották Csongrád és Jász-Nagykun-Szolnok megyék

⁶² A leletegyütteshez tartozó 4252/34. és 4253/34. fésűk közlését később tervezem.

⁶³ BANNER 1935, 106.

⁶⁴ BANNER 1937, 61. A Térehát, Diószegi Imre és Nagy Sándor földje 1935. évi ásatás 5. gödrének anyagában valóban gepida kori anyag nem található (TJM ltsz.: 682–687/1935). Banner János késő avar kori lassúkorongolt töredékeket gondolhatott germán jellegűnek.

⁶⁵ PÁRDUCZ 1937, 175–177.

⁶⁶ PÁRDUCZ 1949, 88. Az elemzést Bóna István félreértette, és a fenti értékelést figyelmen kívül hagyta (BÓNA 1971, 278). A leletanyaggal kapcsolatban kizárólag a mohácsi anyagban mindössze egyetlen példányban(!) megtalálható hombárperem Párducz által felvetett alföldi szarmata kapcsolatait kritizálta.

⁶⁷ PÁRDUCZ 1959, 362, Taf. VII. 14; idézi BÓNA–NAGY 2002, 34. Az edényt Nagy Margit is előképként idézte a szőregi gepida temető elemzésekor (NAGY 2005, Anm. 230). Az edény valóban előfutárként értékelhető, de a temető kerámiaanyagát egyébként kizárólag késő szarmata – hun kori kerámia és némi római anyag (mázás korsó) jellemzi; gepida kori elemek, jellegzetességek már nem tűnnek fel benne. Párducz Mihály értékelése ezért ma már nem állja meg a helyét. A szőregi 29. sír edényét egy gorzsai párhuzamával együtt Bocsi Zsófia is idézte a leányfalusi fazéktypus népvándorlás kori párhuzamai kapcsán (BOCSI 2011, 115).

⁶⁸ SZABÓ 1978, 72–73; SZABÓ–VÖRÖS 1979, 222–225. Emellett a gepida kori magyar régészet kutatástörténetéből Párducz Mihály idézett úttörő jellegű munkái, valamint egyéb gepida témájú közlései – Banner János munkásságával szemben – teljesen kimaradtak (pl. BÓNA 1979, 13–14).

⁶⁹ NAGY 1984; BÓNA–NAGY 2002, 34–35.

⁷⁰ SZABÓ–VÖRÖS 1979, 226; B. TÓTH 1987, 5.

területén is.⁷¹ Ebből egyrészt a gazdasági háttér és az életmód erős megváltozására következtek a késő szarmata korhoz képest. B. Tóth Ágnes többször kiemelte, hogy a vizektől távolabbi, szárazabb területek elkerülése arra utal, hogy a gepidák „*nagyobb arányú pásztorkodást, de talán kiterjedtebb földművelést sem folytattak*”.⁷² Másrészt felmerült, hogy a jelenség oka klimatikus változás is lehetett. Eszerint a települések lehúzódnását közvetlen a folyók, erek mellé az okozhatta, hogy alacsony lehetett a vízállás. Ez összecsengengett azzal a megállapítással, hogy az 5–6. században a Kárpát-medencei éghajlat a korábbinál szárazabb lehetett.⁷³

A topográfiai vizsgálatokhoz a magyarországi kistájbeosztás jó kiindulási alapot szolgáltat, mint az emberi megtelepedés földrajzi alapegysége.⁷⁴ Hódmezővásárhely közigazgatási területe három földrajzi kistáj területét érinti: a Dél-Tisza-völgy, a Csongrádi- vagy Vásárhelyi-sík, valamint a Marosszög területét (1. kép).⁷⁵ A legszembevetőbb tendencia az, hogy a gepida lelőhelyek a Dél-Tisza-völgyben sűrűsödnek: a lelőhelyek többsége erre a kistájra esik, pedig a terület csak a város közigazgatási területének harmadát teszi ki. Ez azt jelenti, hogy a jelenleg ismert gepida lelőhelyek 70%-a a vizsgált terület 30,5 %-án húzódik.⁷⁶ A korábbi kutatásokkal összhangban áll, hogy a megtelepedés során egyértelműen a parti övzónákat részesítették előnyben.⁷⁷ Azonban a gepida lelőhelyek a Csongrádi-síkon a Hód-tóba, illetve a Tiszába torkolló, gazdag vízü erek mentén csak nagyon korlátozott számban vannak jelen, pedig az alapvető felszíni formák és az élővíztől való távolság ezeken a területeken is ugyanolyan körülményeket nyújt, mint az ártéri tájakon. Ezért egyértelműen nem jelenthető ki, hogy a lelőhelyek szóródását az élővíz közelsége primer módon befolyásolta; a helyzet ennél összetettebb. Példaként a Kenyere-ere mentét idézhetjük, amelyet a régészeti lelőhelyek végig szegélyeznek, mégis a gepida lelőhelyek szinte teljesen megállnak a Csongrádi-sík határánál. A folyóvizektől való távolság, a földrajzi térszínekkel, a talajtannal való kapcsolat másodlagos szerepű, és ezeket inkább egyes kistájakon belül érdemes vizsgálni.⁷⁸

Adataink arra nem elegendők, hogy a jelenség okait tisztázzuk. Magyarozatként közvetlen földrajzi sajátosságokat és az ártéri területek különböző erőforrásait is megjelölhetjük, de az emberi tényezőket is hangsúlyozhatjuk: a kommunikációs utak, az infrastruktúra, a lokális vagy nagyobb léptékű védelmi szempontok jelentőségét. A szarmata kori településrendszerrel való összehasonlítás az antropogén tényezők szerepét erősíti (2. kép 1). Általánosan ismert, hogy a szarmata lelőhelyek a magasabban fekvő és az árterektől messzebb eső térszíneken is megjelennek. Ebben az esetben azonban inkább a kiegyenlítettség feltűnő: a szarmata lelőhelyek egyenletes eloszlása, amelyek szinte térkép nélkül jelölik ki a térség vízrajzi viszonyait. Az emberi megtelepedés „földrajzi gravitációja”⁷⁹ a római korban nyilvánvalóan más szempontok szerint befolyásolta a térségben élő közösségeket, mint a gepida korban.

⁷¹ MRT 8 és MRT 10 térképmellékletei; NAGY 1984, 202, 10. térkép; NAGY 1997, 55, 86, 17. kép; CSEH 1999, 42; összefoglalóan B. TÓTH 2006, 49–55.

⁷² B. TÓTH 1987, 7–8; B. TÓTH 2006, 51–52; B. TÓTH 2014, 201–203.

⁷³ SZABÓ-VÖRÖS 1979, 226–227; B. TÓTH 2006, 54; B. TÓTH 2014, 203.

⁷⁴ MAROSI-SOMOGYI 1990; DÖVÉNYI 2010; STIBRÁNYI 2010, 352–356; REMÉNYI-STIBRÁNYI 2011, 193.

⁷⁵ Az utóbbi években a Csongrád megyei földrajzi tájegységek határait és besorolását felülvizsgálták, és a térség új kistájbeosztást kapott (DEÁK 2008; DEÁK 2010). A Dél-Tisza-völgyhöz csatolt területekről jelenleg nem ismerünk gepida kori lelőhelyet, ezért a változások jelen tanulmány témáját kevésbé érintik.

⁷⁶ A teljes lelőhelyállományt tekintve a Dél-Tisza-völgyben (annak korábbi területén, ld. előző lábjegyzet) a lelőhelyek aránya 34%, azaz területileg szinte teljesen arányosan szóródnak.

⁷⁷ ANDÓ 1984, 65, 1. térkép.

⁷⁸ A prediktív modellek kialakítását is kistájak szerint tervezték, mert az egyelőre bizonytalan, hogy egy-egy modell a magyarországi viszonyok közt mennyire általánosítható (MESTERHÁZY-STIBRÁNYI 2012, 16; STIBRÁNYI ET AL. 2012, 43). Másrészt a legújabb földrajzi vizsgálatok is arra utalnak, hogy Csongrád megye ártéri tájain az élőhelyek kialakulását jobban befolyásolja a vízháztartás (a hidroökológiai paraméterek) és a tájhasználat, mint a talajtípusok elhelyezkedése (DEÁK 2010, 58–59).

⁷⁹ STIBRÁNYI 2010, 350.

A hun korhoz a területen csak két lelőhelyet köthetünk biztosan: a szikáncsi *solidus*leletet, valamint a sóshalmi női sírt.⁸⁰ A két lelőhelynek a gepida kori településrenddel nincs kimutatható kapcsolata. Ugyanez a késő szarmata – hun kori struktúrákról biztosan nem mondható el. De mivel a szarmata településkép változásainak időbeli dinamikáját nem ismerjük, és az 5. századot megért településeket a többitől leválasztani még nem tudjuk, ezért egyelőre ez a kérdés is kutatásra vár.

A megtelepedési rendszer változásainak természetföldrajzi és kulturális háttere szintén bizonytalan. Az újabb környezetregészeti kutatások a korábbi értékelésekkel szemben éppen ellenkező folyamatot valószínűsítene. Az új eredmények alapján a kora népvándorlás kori éghajlat a korábbinál jóval hűvösebb és csapadékosabb lehetett, de a 4. század is jóval csapadékosabb volt az elmúlt kétezer évben átlagosnál.⁸¹ Az élővizek mellé húzódás tehát nem magyarázható egyszerűen a késő római korinál szárazabb éghajlat kialakulásával, már csak azért sem, mert a klimatikus viszonyok és a vízháztartás kapcsolatai összetett rendszert alkotnak. A kérdés célzott természettudományos vizsgálatai nélkül csak annyit állíthatunk, hogy az ún. római kori klímaoptimum megszűnése utáni változások valamilyen szinten biztosan befolyásolták a megtelepedést. Az élővizek vízszintváltozása helyett azonban a hangsúlyt inkább a kiszámíthatóságra kellene helyezni.⁸² A folyótevékenységek ingadozása, egy korábbi hidrológiai rendszer felborulása és kiszámíthatatlansága önmagában, demográfiai és migrációs folyamatok nélkül is hozzájárulhatott a településkép átalakulásához. Ezt felerősíthette a társadalmi és gazdasági viszonyok átalakulása és az is, hogy a térségben olyan új közösségek telepedhettek meg, akik a körülöttük fekvő tájat kezdetben egyáltalán nem ismerték. Az elsődleges cél tehát az lenne, hogy a megtelepedés földrajzi és emberi tényezőinek gepida kori viszonyrendszerét meghatározzuk, valamint azok szerepét a megtelepedési helyszínek kiválasztásában.⁸³

A témakör kutatásához szükséges komplex vizsgálatok megfelelő térinformatikai háttér nélkül nem végezhető el. Az emberi megtelepedés modern térinformatikai és geostatistikai vizsgálatai alföldi környezetben még kezdeti fázisban járnak.⁸⁴ A modellezéshez használható, szabad hozzáférésű fedvények⁸⁵ az alföldi síkvidéki környezetben nem alkalmasak mikrorégiós vizsgálatra, vagy felhasználásuk önálló módszertant igényel, amelynek kialakítása még folyamatban van.⁸⁶

Szintén topográfiai feladat a lelőhelyek közötti kapcsolatok vizsgálata.⁸⁷ Korábban foglalkoztak ugyan a gepida lelőhelyek egymáshoz való viszonyával, de elsősorban abból a szempontból, hogy a partok mentén elhúzódó településláncok tarthatók-e egy-egy település térben eltolódó emlékeinek, vagy sem.⁸⁸ Erre a kérdésre a települések teljes feltárásáig (és közléséig) nem kaphatunk választ. Ezért érdekesebb a térben elkülönülő helyszíneket különböző megtelepedési egységként tekinteni egy korszakon belül, mert a területhasználatról a lelőhelyek így is sokat elárulhatnak, és a települések hierarchiája csak így lesz vizsgálható.⁸⁹

Korábban a temetők alapján Bóna István kétféle gepida településmóddal számolt: a „tanyákkal” (másképpen: „majorság”, „udvarház”, „tanyabokor”), valamint a „nemzetségi falvakkal”.⁹⁰ Ezt az elméletet az

⁸⁰ NAGY 2005c.

⁸¹ SÜMEGI ET AL. 2009, 283–286; SÜMEGI ET AL. 2009a, 10–11; SÜMEGI ET AL. 2014, 404; TÖRŐCSIK ET AL. 2015, 228–235.

⁸² PL. BÓKA 2012.

⁸³ STIBRÁNYI 2010, 348–349.

⁸⁴ MESTERHÁZY 2015.

⁸⁵ MESTERHÁZY–STIBRÁNYI 2012, 9–12; STIBRÁNYI ET AL. 2012, 26–33.

⁸⁶ MESTERHÁZY 2015.

⁸⁷ STIBRÁNYI 2010, 343–346.

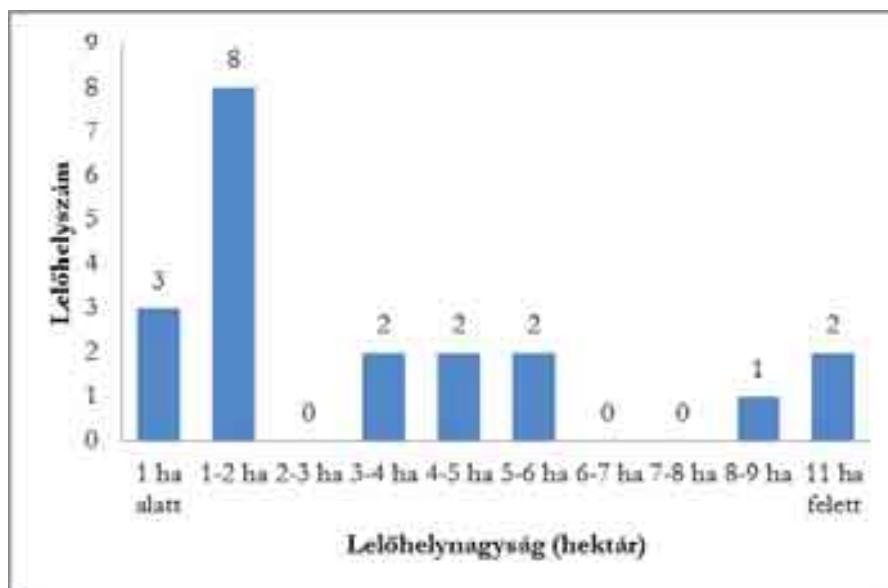
⁸⁸ B. TÓTH 1987, 5–6; B. TÓTH 2006, 51–52.

⁸⁹ STIBRÁNYI 2010, 353–354.

⁹⁰ BÓNA 1965, 120; BÓNA 1974, 26–27; BÓNA 1984, 298; BÓNA 1986, 153; B. TÓTH 2006, 53.

ásatások sokáig nem igazolták, csak kisméretű településeket és kisebb települési koncentrációkat sikerült megfigyelni, amelyekből tanyákra, tanyacsoportokra következtek.⁹¹ Bóna István ezért azt feltételezte, hogy a nagyobb gepida falvak a mai települések alatt húzódnak.⁹² Később azonban megfogalmazódott, hogy nagyobb, falusias gepida települések valójában nem is léteztek az Alföldön.⁹³ Változást csak a nagyberuházások korszaka hozott, de mára elmondhatjuk, hogy az újabb feltárások igazolták Bóna István feltevését abban a tekintetben, hogy nagy kiterjedésű, összefüggő települések is előfordulnak a Tisza és a Körösök vidékén.⁹⁴ Hogy ezek valóban falusias jellegű települések voltak-e vagy sem, és hogy pontos viszonyuk milyen volt a soros temetőkhöz, azt a jövőbeli kutatás feladata eldönteni.

2. ábra. A téradattal rendelkező hódmezővásárhelyi gepida kori lelőhelyek nagyságrendi megoszlása
Abb. 2. Die Verteilung der gepidenzeitlichen Fundorte mit Raumangabe in Hódmezővásárhely, nach Größenordnung

A Hódmezővásárhely környéki lelőhelyek nagyságát tekintve – a téradattal rendelkező lelőhelyek alapján – megállapítható, hogy a gepida lelőhelyek három mérettartományra oszlanak (2. ábra). Köztük egyértelműen a kisméretű lelőhelyek a leggyakoribbak, amelyek területe 2 hektár alatti (20 lelőhelyből 11, átlagterületük 1,3 hektár). A településhierarchia második szintjén a 3–6 hektár nagyságú települések állnak (a 6 lelőhely átlagterülete 4,4 hektár). Az egyetlen ismert nagyobb feltárt település a térségben a kishomoki, de az alapján kijelenthető, hogy ez a struktúra a területen valóban létezik, és a telephez valószínűleg egy közepes méretű soros gepida temető tartozott.⁹⁵ A harmadik, 8 hektárnál nagyobb település-

⁹¹ B. TÓTH 1987, 6; B. TÓTH 2006, 51–53.

⁹² B. TÓTH 1987, 29. j.

⁹³ NAGY ET AL. 2000, 171; B. TÓTH 2003, 297; B. TÓTH 2014, 201.

⁹⁴ Ajelenleg ismert legnagyobb Tisza-vidéki gepida kori települések, előkerülésük sorrendjében: Hódmezővásárhely-Kishomok, I–IV. homokbánya (az épületek száma kb. 25; Bende Livia, Balogh Csilla, Lőrinczy Gábor és Szalontai Csaba feltárása, 2002); Tiszagyenda-Lakhatom (az épületek száma 50 felett; Hajnal Zsuzsanna ásatása, 2006; HAJNAL 2007, 10; BÁRÁNY–HAJNAL 2010, 85–86); Rákóczi-falva-Bagi-földek 5–8–8A. (105 épület; Kovács Katalin, Sebők Katalin, Szabó Gábor és Váczi Gábor feltárása, 2006–2007; MASEK 2015); Berettyóújfalu-Somota-dűlő II./Papp-zug (az épületek száma 40–50 között; Bartus Dávid, Füzesi András és Váczi Gábor feltárása, 2015).

⁹⁵ A kishomoki gepida település területe a többszöri terepbejárás és a leletmentés eredményei alapján 4–6 hektár között húzódhatott; pontos kiterjedése bizonytalan. Elhelyezkedését évtizedek óta sejtették (BÓNA 1968, 609; BÓNA–NAGY 2002, 41).

kategória szintén létezik az Alföldön,⁹⁶ de eddigi ismereteink szerint nagyon ritka, ezért a megtelepedési szint jelenléte a térségben kérdéses.

Természetesen az elemzett lelőhelypoligonok többnyire többkorszakosak, és az ebből fakadó bizonytalanságokat nem hanyagolhatjuk el. A gepida kori struktúra jellegzetessége azonban a kis területű lelőhelyek viszonylag nagy számában fogható meg, amelyek határait több esetben egyértelmű földrajzi korlátok szabták meg az ártéri területeken. A kutatás további irányait könnyen és egyértelműen kijelöli az a néhány nagyobb méretű lelőhely, amelyek gepida kori kiterjedése a terepen könnyen felülvizsgálható lenne.

A legnagyobb temető és a legnagyobb feltárt településrész is Kishomok térségéből származik, ezért – további új eredményekig – a legnagyobb településkoncentráció ezen a területen feltételezhető. Egy további, nagyméretű településközpontot feltételeztek korábban a Hód-tó északkeleti oldalán, a Kis-tó-hajlás partjainál is.⁹⁷ A „központtal” kapcsolatban említett lelőhelyek ma jórészt a város északkeleti külterületére esnek. Az általuk közrezárt terület kb. 5,5 km², amely földrajzilag sűrűn tagolt (Kis-tó és Kis-tó-hajlás két partja, Dilinka-ér). A síredények alapján a lelőhelyekről 7–8 sír került elő biztosan, és a Franciszti-téglagyári egyéb sírleletek ezt a számot nem növelik jelentősen (3. kép 2).⁹⁸ Településre innen egyáltalán nincs adatunk.⁹⁹ A jórészt már biztosan elpusztult régi lelőhelyek nagysága ismeretlen, de a területen központi jellegű, nagyméretű megtelepedésnek nincsen bizonyítéka.

Jóval valószínűbben húzódott egy, akár a kishomokihoz hasonló jelentőségű központ a Kenyere-ere északi partján, de az itteni lelőhelyek intenzitásáról csak a terepbejárási anyagok árulkodnak (14–20. lelőhely, köztük a két legnagyobb területű gepida kori lelőhellyel).

Hódmezővásárhely határának Dél-Tisza-völgyi területein több kisebb lelőhely nem partokon, hanem kisebb, szigetszerű kiemelkedéseken terült el, amelyek a mezőgazdaságilag művelhető terület kis méretét is jelezhetik. Hasonló jelenséget máshol is megfigyeltek.¹⁰⁰ Emellett, hasonló körülmények között, közvetlen az ártér peremén találhatók a nagyobb ismert temetők is, amelyek önmagukban is a megtelepedési rendszer második szintjére utalhatnak (3. kép 2). A kishomoki mellett a legalább 32 síros gorzsai temetőt is egy, a területen az átlagosnál nagyobb közösség temetőjének tarthatjuk, annak ellenére, hogy a gorzsai temető nagyságát, valamint a hozzá tartozó telep kiterjedését megközelítőleg sem ismerjük.¹⁰¹ A Csongrádi-sík területére a kisméretű települések és a kis sírszámú temetők jellemzőek.

A Hódmezővásárhely környéki lelőhelyek alapján nem tűnik valószínűnek, hogy a kicsi, 1–2 hektár nagyságú településekhez kiterjedtebb temetők tartozzanak. Arra az elképzelésre tehát a térségben semmilyen adat sem áll rendelkezésre, hogy a soros temetőkhöz több kisebb, szórt jellegű település tartozott, amelyek egyfajta közös temetőt hozhattak létre. Ez a lehetőség elsősorban a Szentés környéki topográfiával kapcsolatban merült fel.¹⁰² Nagyobb népességgkoncentráció, és az azzal járó nagyobb és valószínűleg hosszabb életű települések Hódmezővásárhely környékén csak a közvetlenül a tiszai ártér és a Hód-tó árvízmentes partjának közvetlen közelében mutathatók ki. Erre a helyzetre egyértelmű és kizárólagos földrajzi magyarázat jelen tudásunk szerint nem adható.

⁹⁶ Rákóczi-falva-Bagi-földek 5–8–8A. lelőhely gepida településének feltárt területe mintegy 7 hektár, de két oldalról – a gát nyomvonalának hosszanti oldalai felől – nincs lehatárolva.

⁹⁷ NAGY 1984, 226; NAGY 1999, 34; BÓNA–NAGY 2002, 34, Abb. 12. 11.

⁹⁸ CSALLÁNY 1961, Kat. 66.

⁹⁹ A Bóna István és Nagy Margit által összeállított lelőhelytérképen (BÓNA–NAGY 2002, 34) a „Kistó-hajlás északi partja” néven összevont lelőhely (11.) valójában három önálló településnyom, amelyek közül egyik sem lokalizálható a térképen jelölt helyszínre. 1,5, illetve 8 km-re találhatók egymástól, és a Kenyere-ere partján húzódnak. Mindhárom lelőhely 1–1,5 hektár nagyságú; valószínűleg kisméretű szórt telepek nyomai lehetnek, de a terepbejárási anyag revíziója során csak kettő bizonyult gepida korinak.

¹⁰⁰ B. TÓTH 1987, 5.

¹⁰¹ A gorzsai temetőt tanya jellegű településhez tartozónak vélte NAGY 1984, 226; B. TÓTH 1987, 7; NAGY 1999, 34.

¹⁰² B. TÓTH 1987, 6; GALLINA 1995; B. TÓTH 2006, 54.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A tanulmány elkészítéséhez nyújtott szakmai és gyakorlati segítségért elsősorban Lőrinczy Gábornak – a téma ötletadójának – tartozom köszönettel. Köszönöm a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeum munkatársainak, Csányi Viktornak, Göbölös Mihálynak és Tóth Katalinnak, hogy a raktári és adattári kutatást elősegítették, valamint Sóskuti Kornélnak a kézírathoz fűzött értékes megjegyzéseit. Köszönettel tartozom Balogh Csilla, Bartus Dávid, Füzesi András, Lőrinczy Gábor, Kovács Katalin, Sebők Katalin, Szabó Gábor, Szalontai Csaba, és Váczi Gábor régészeknek az általuk feltárt lelőhelyekről nyújtott szóbeli információkért. Az elemzést egyedül azok tették lehetővé, akik egyetemi szakdolgozatok és örökségvédelmi feladatok keretében a Hódmezővásárhely környéki régészeti lelőhelyek rendszerezését elvégezték és folyamatosan végzik. A nyilvánosság számára jobbára ismeretlen munkájukért mindannyiuknak szeretnék köszönetet mondani.

IRODALOM

- ANDÓ 1984: Andó M.: Hódmezővásárhely természeti földrajza. In: *Hódmezővásárhely története I. A legrégibb időktől a polgári forradalomig*. Szerk.: Nagy I. – Szigeti J. Hódmezővásárhely 1984, 55–110.
- BALOGH 2007: Balogh Cs.: Hódmezővásárhely, Erzsébet. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2006 (Archaeological Investigations in Hungary 2006)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2007, 212.
- BANNER 1934: Banner J.: Ásatások a hódmezővásárhelyi határ batidai és gorzsai részén (Ausgrabungen in den Grenzteilen Batida und Gorzsa von Hódmezővásárhely). *Dolgozatok* 9–10 (1933–1934) 1934, 253–270.
- BANNER 1935: Banner, J.: Ásatás a hódmezővásárhelyi Kotacparton (Ausgrabung am Kotacpart bei Hódmezővásárhely). *Dolgozatok* 11 (1935) 97–120.
- BANNER 1937: Banner J.: A hódmezővásárhelyi múzeum ásatásai 1935-ben (Die Ausgrabungen des Museums von Hódmezővásárhely im Jahre 1935). *Dolgozatok* 13 (1937) 62–66.
- BANNER–FOLTINY 1945: Banner J. – Foltiny I.: Újabb ásatás a hódmezővásárhelyi Kökénydombon (Neuere Ausgrabung im Kökénydomb bei Hódmezővásárhely). *Folia Archaeologica* 5 (1945) 8–34.
- BÁRÁNY–HAJNAL 2010: Bárány A. – Hajnal, Zs.: Agancsfeldolgozó műhely és csontfésűk Tiszagyenda-Lakhatom koraközépkori lelőhelyről (An Antler Object Workshop and Bone Combs from Tiszagyenda-Lakhatom Early Medieval Site). In: *Csont és bőr. Az állati eredetű nyersanyagok feldolgozásának története, régészete és néprajza (Bone and Leather. History, Archaeology and Ethnography of Crafts Utilizing Raw Materials from Animals)*. Szerk.: Gömöri J. – Körösi A. Budapest 2010, 85–92.
- BENEDEK 2009: Benedek A.: *Hódmezővásárhely ÉNy-i határának régészeti topográfiája és településtörténeti vázlata*. Szakdolgozat. Szeged 2009.
- BOCSI 2011: Bocsi Zs.: Néhány ritka és jellemző edényfajta Zamárdi-Kútvölgyi-dűlőről. In: *Hadak útján. A népvándorlás kor kutatóinak XIX. konferenciája. Xantus János Múzeum, Győr, 2008. október 20–22*. Győr 2011, 111–124.
- BÓKA 2012: Bóka G.: Településtörténeti változások a Körös-vidéken a késő bronzkorban és a vaskorban. Vízrajz, térszínek és települések (Changes in settlement patterns in the Late Bronze and Iron Ages in the Körös Region – Hydrogeology, reliefs and settlements). In: *Környezet – Ember – Kultúra. A természettudományok és a régészet párbeszéde. Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központ 2010. október 6–8-án megrendezett konferenciájának tanulmánykötete*. Szerk.: Kreiter A. – Pető Á. – Tugya B. Budapest 2012, 57–66.
- BÓNA 1965: Bóna I.: Későrómai és népvándorlás korszak. In: *Orosháza története*. Szerk.: Nagy Gy. Orosháza 1965, 114–135.

- BÓNA 1968: Bóna, I.: Abriss der Siedlungsgeschichte Ungarns im 5–7. Jahrhundert und die Awarensiedlung von Dunaújváros. *Archeologické Rozhledy* 20 (1968) 605–618.
- BÓNA 1971: Bóna, I.: Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn (1945–1969). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 23 (1971) 265–336.
- BÓNA 1974: Bóna I.: *A középkor hajnala. A gepidák és langobardok a Kárpát-medencében*. Budapest 1974.
- BÓNA 1979: Bóna, I.: Gepiden in Siebenburgen – Gepiden an der Theiss. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31 (1979) 9–50.
- BÓNA 1984: Bóna I.: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története I/1. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Szerk.: Bartha A. Budapest 1984, 265–373.
- BÓNA 1986: Bóna I.: Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: *Erdély története a kezdetektől 1606-ig*. Szerk.: Makkai L. – Mócsy A. Budapest 1986, 107–234.
- BÓNA–NAGY 2002: Bóna, I. – Nagy, M.: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1. Reds.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2002.
- CSALLÁNY 1943: Csallány D.: Jegyzetek Gepidia régészeti lelőhelyeihez (Kr. u. 454–568.) (Anmerkungen zu den archäologischen Fundorten der Gepiden [454–568 n. Chr.]). In: *A szegedi városi múzeum kiadványai*. II: 4. Szerk.: Csallány D. Szeged 1943, 27–37.
- CSALLÁNY 1961: Csallány, D.: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–658 u. Z.)*. Archaeologia Hungarica 38. Budapest 1961.
- CSEH 1999: Cseh J.: Régészeti adatok egy Zagyva-parti gepida településről. In: *A gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön*. Gyulai katalógusok 7. Szerk.: Havassy P. Gyula 1999, 41–57.
- CSEH 2004: Cseh J.: Kengyel-Baghymajor-Kengyelpart II. A gepidák Meroving-kori anyagi kultúrája kezdeteinek kutatásához (Kengyel-Baghy-grange-Kengyel-bank II. To the investigation of the beginnings of the Gepids' material culture in the Meroving Age). *Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 14 (2004) 49–69.
- CSEH 2005: Cseh, J.: Törökszentmiklós-Batthyány utca 54/A. In: Cseh, J. – Istvánovits, E. – Lovász, E. – Mesterházy, K. – Nagy, M. – M. Nepper, I. – Simonyi, E.: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet II*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Reds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2005, 40–45.
- CSEH 2005a: Cseh J.: Tiszagyenda–Tiszaróff. In: Cseh, J. – Istvánovits, E. – Lovász, E. – Mesterházy, K. – Nagy, M. – M. Nepper, I. – Simonyi, E.: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet II*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Reds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2005, 38–39.
- DEÁK 2008: Deák J. Á.: Csongrád megye kistájainak élőhelymintázata és lehatárolása. In: *Tájkutatás – Tájökológia*. Szerk.: Csorba P. – Fazekas I. Debrecen 2008, 331–338.
- DEÁK 2010: Deák J. Á.: *Csongrád megye kistájainak élőhelymintázata és tájökológiai szempontú értékelése*. Doktori disszertáció. Szeged 2010. <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1358/1/phddeak.pdf> (2017.09.12.)
- DÖVÉNYI 2010: *Magyarország kistájainak katasztere*. Második, átdolgozott és bővített kiadás. Szerk.: Dövényi Z. Budapest 2010.
- DUDÁS 1988: Dudás A.: *Hódmezővásárhely déli részének régészeti topográfiája és településtörténete*. Szakdolgozat. Szeged 1988.
- GALÁNTA 1977: Galánta M.: *Hódmezővásárhely északnyugati részének régészeti topográfiája és településtörténete*. Szakdolgozat. Szeged 1977.
- GALLINA 1995: Gallina Zs.: *Szentes környékének régészeti topográfiája és településtörténete. A gepidák kora*. Szakdolgozat. Szeged 1995.
- GAZDAPUSZTAI 1968: Gazdapusztai, Gy.: Neuere Ausgrabungen in dem Gräberfeld aus der Skythenzeit von Hódmezővásárhely-Kishomok. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1966–67 (1968) 43–59.

- GERGELY 1979: Gergely A.: *Hódmezővásárhely északkeleti részének terepbejárása*. Szakdolgozat. Szeged 1979.
- HAJNAL 2007: Hajnal Zs.: Tiszagyenda-Lakhatom 14. lelőhely. In: *Új szerzemények a Magyar Nemzeti Múzeumban, 2006–2007*. Budapest 2007, 10–11.
- KOÓS 1979: Koós J.: *Hódmezővásárhely délnyugati részének régészeti topográfiája és településtörténete*. Szakdolgozat. Szeged 1979.
- KOREK 1990: Korek J.: Banner János és a „szegedi régészeti iskola” (1922–1945). In: *Emlékkönyv Banner János születésének 100. évfordulójára*. Szerk.: Fodor I. Szeged 1990, 9–29.
- KOVÁCS 1984: Kovács I.: A város történetének kutatásáról. In: *Hódmezővásárhely története I. A legrégebb időktől a polgári forradalomig*. Szerk.: Nagy I. – Szigeti J. Hódmezővásárhely 1984, 11–54.
- LÖRINCZY 2016: Lőrinczy G.: *Adatok Hódmezővásárhely területének 6–7. századi történetéhez. Kora avar lelőhelyek és leletek a Hód-tó és a Száraz-ér tágabb környékén I. (Zur Geschichte der Gegend von Hódmezővásárhely im 6.–7. Jahrhundert. Fundorte und Funde der Frühawarenzeit aus der breiteren Umgebung von Hód-tó und Száraz-ér. Teil I.)*. Kézirat, 2016.
- MAROSI–SOMOGYI 1990: Marosi S. – Somogyi S.: *Magyarország kistájainak katasztere I–II*. Budapest 1990.
- MASEK 2015: Masek Zs.: Száz gepida ház. A rákóczipalvi gepida település szerkezete („Hundred Gepid dwellings” – The structure of the Gepid settlement at Rákóczipalva). In: *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája, Esztergom 2014. november 4–6. (Conference of young scholars on the Migration Period, Esztergom, November 4–6. 2014)*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia. Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology – A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai 3.1. – Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.1. Főszerk.: Türk A., szerk.: Balogh Cs. – Major B. Budapest–Esztergom 2015, 387–425.
- MESTERHÁZY 2015: Mesterházy G.: Prediktív régészeti modellezés Polgár térségében a neolitikumtól a középkorig. In: *Magyarország régészeti topográfiája. Múlt – jelen – jövő. A 2015. május 11–13. között, Budapesten rendezett konferencia előadásainak és posztereinek kivonatai*. Szerk.: Benkő E. – Bondár M. – Kolláth Á. Budapest 2015, 60.
- MESTERHÁZY–STIBRÁNYI 2012: Mesterházy G. – Stibrányi M.: Prediktív régészeti modellek és a magyar örökségvédelem. *Topográfiai tanulmányok* 1. Budapest 2011.
- MRT 8: *Békés megye régészeti topográfiája. A szarvasi járás IV: 2*. Magyarország régészeti topográfiája 8. Szerk.: Jankovich B. D. – Makkay J. – Szőke B. M. Budapest 1989.
- MRT 10: *Békés megye régészeti topográfiája. Békés és Békéscsaba környéke IV: 3*. Magyarország régészeti topográfiája 10. Szerk.: Jankovich B. D. Budapest 1998.
- NAGY 1984: Nagy M.: Az i. e. I.–i. sz. VI. század. In: *Hódmezővásárhely története I. A legrégebb időktől a polgári forradalomig*. Szerk.: Nagy I. – Szigeti J. Hódmezővásárhely 1984, 189–228.
- NAGY 1997: Nagy M.: Szentés és környéke az 1–6. században. Történeti vázlat és régészeti lelőhelykataszter. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3 (1997) 39–95.
- NAGY 1999: Nagy M.: A gepida királyság (454–567). In: *A gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön*. Gyulai katalógusok 7. Szerk.: Havassy P. Gyula 1999, 29–37.
- NAGY 2005: Nagy, M.: Szőreg-Téglagyár. In: Cseh, J. – Istvánovits, E. – Lovász, E. – Mesterházy, K. – Nagy, M. – M. Nepper, I. – Simonyi, E.: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet II*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Reds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2005, 120–202.
- NAGY 2005a: Nagy, M.: Hódmezővásárhely-Szent István u. In: Cseh, J. – Istvánovits, E. – Lovász, E. – Mesterházy, K. – Nagy, M. – M. Nepper, I. – Simonyi, E.: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet II*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Reds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2005, 96.
- NAGY 2005b: Nagy, M.: Magyarcsanak-Bökény. In: Cseh, J. – Istvánovits, E. – Lovász, E. – Mesterházy, K. –

- Nagy, M. – M. Nepper, I. – Simonyi, E.: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet II*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Reds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2005, 97–116.
- NAGY 2005c: Nagy, M.: Hódmezővásárhely-Sóshalom. In: Cseh, J. – Istvánovits, E. – Lovász, E. – Mesterházy, K. – Nagy, M. – M. Nepper, I. – Simonyi, E.: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet II*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Reds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2005, 80–95.
- NAGY ET AL. 2000: Nagy M. – Neumann, G. – Pohl, W. – B. Tóth Á.: A gepidák. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 6 (2000) 165–189.
- PÁRDUCZ 1935: Párducz M.: La Tène és népvándorlás kori sírok a Solt-Paléban (Gräber aus der La Tène- und Völkerwanderungszeit im Solt-Palé). *Dolgozatok* 11 (1935) 159–170.
- PÁRDUCZ 1935a: Párducz M.: Adatok az Alföld római kerámiájához (Angaben zur Keramik des Alföld aus der Römerzeit). *Dolgozatok* 11 (1935) 175–184.
- PÁRDUCZ 1937: Párducz M.: A hódmezővásárhelyi Református Gimnázium régiséggyűjteménye II–V. *Dolgozatok* 13 (1937) 120–195.
- PÁRDUCZ 1940: Párducz M.: Bronz-, szkíta, La Tène- és germánkori temető Hódmezővásárhely-Kishomokon (Ein Gräberfeld in Hódmezővásárhely-Kishomok aus der Bronze-, Skythen-, La Tène- und Germanenzeit). *Dolgozatok* 16 (1940) 79–94.
- PÁRDUCZ 1949: Párducz M.: Népvándorláskori ház Mohácson (Дом вг. Мохач из времён переселение народов). *Archaeologiai Értesítő* 76 (1949) 85–89.
- PÁRDUCZ 1959: Párducz, M.: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 11 (1959) 309–398.
- PÁVAI 1989: Pávai É.: *Hódmezővásárhely északkeleti határának régészeti topográfiája. Hódmezővásárhely határának összesített lelőhely-jegyzéke (A Móra Ferenc Múzeum Régészeti Adattárában található szakdolgozatok alapján)*. Szakdolgozat. Szeged 1989.
- REGENYE 1979: Regenye J.: *Hódmezővásárhely keleti határának régészeti topográfiája*. Szakdolgozat. Szeged 1977.
- REMÉNYI–STIBRÁNYI 2011: Reményi L. – Stibrányi M.: Régészeti topográfia: ugyanaz másként. In: „*Fél évszázad terepen.*” *Tanulmánykötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*. Szerk.: Kővári K. – Miklós Zs. Budapest 2011, 189–198.
- SIMON 1979: Simon K.: *Hódmezővásárhely déli részének régészeti topográfiája és településtörténete*. Szakdolgozat. Szeged 1979.
- STIBRÁNYI 2010: Stibrányi M.: Gondolatok a régészeti topográfia lehetőségeiről (Thoughts on the possibilities of archaeological topography). In: *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. évi feltárásairól*. Szerk.: Kvassay J. Budapest 2010, 343–359.
- STIBRÁNYI ET AL. 2012: Stibrányi M. – Mesterházy G. – Padányi-Gulyás G.: *Régészeti feltárás előtt – vagy helyett. Régészeti lelőhely-azonosítás, térinformatika, prediktív modellezés*. Az MNM NÖK Tudományos-népszerűsítő füzetek 5. Budapest 2012.
- SÜMEGI ET AL. 2009: Sümegi, P. – Jakab, G. – Majkut, P. – Töröcsik, T. – Zatykó, Cs.: Middle Age paleoecological and paleoclimatological reconstruction in the Carpathian Basin. *Időjárás* 113:4 (2009) 265–298.
- SÜMEGI ET AL. 2009a: Sümegi, P. – Töröcsik, T. – Jakab, G. – Gulyás, S. – Pomázi, P. – Majkut, P. – Páll, G. D. – Persaits, G. – Bodor, E.: The Environmental History of Fenékpusztá with a Special Attention to the Climate and Precipitation of the Last 2000 Years. *Journal of Environmental Geography* 2:3–4 (2009) 5–14.
- SÜMEGI ET AL. 2014: Sümegi P. – Bodor E. – Jakab G. – Majkut P. – Páll D. G. – Persaits G. – Pomázi P. – Töröcsik T.: Fenékpusztá környezetének rekonstrukciója a Kis-Balaton öblözetében lemélyített zavaratlan magfúrás komplett környezettörténeti vizsgálata nyomán. In: *FiRKák III. Fiatal Római Koros Kutatók III. konferenciakötete*. Szerk.: Balázs P. Szombathely 2014, 393–406.

- SZABÓ 1978: Szabó J. J.: Népvándorláskori települészet és Árpád-kori településnyomok Battonya határában (Völkerwanderungszeitlicher Siedlungsteil und arpadenzeitliche Siedlungsspuren in der Nähe von Battonya). *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 5 (1978) 61–84.
- SZABÓ–VÖRÖS 1979: Szabó J. J. – Vörös I.: Gepida lelőhelyek Battonya határában (Gepidische Fundorte in der Gemarkung von Battonya). *Archaeologiai Értesítő* 106 (1979) 218–229.
- B. TÓTH 1987: B. Tóth Á.: A gepidák települési képe a Tisza–Maros–Körös közén (L’image de l’habitat des Gepides dans la région des rivières Tisza–Maros–Körös). *AUSz Acta Historica* 84 (1987) 3–9.
- B. TÓTH 2003: B. Tóth Á.: A gepidák. In: *Magyar régészet az ezredfordulón*. Szerk.: Visy Zs. Budapest 2003, 294–298.
- B. TÓTH 2006: B. Tóth, Á.: *Gepidische Siedlungen im Theissgebiet*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 4. Reds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2006.
- B. TÓTH 2014: B. Tóth, Á.: The role of rivers in the settlement history of the Great Hungarian Plain in the 5th and 6th centuries AD: overview and prospects. *Siedlungsforschung. Archäologie – Geschichte – Geographie* 31 (2014) 191–208.
- TÓTH 2008: Tóth K.: 158. lh. Hódmezővásárhely, Kotacpart, Bodzási út, Vata-tanya. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2007 (Archaeological Investigations in Ungarn 2007)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2008, 201.
- TÖRÖCSIK ET AL. 2015: Töröcsik T. – Náfrádi K. – Sümegi P.: *Komplex archaeobotanika*. Szeged 2015.
- VÁLYI 1977: Vályi K.: *Hódmezővásárhely északi határának régészeti topográfiája*. Szakdolgozat. Szeged 1977.
- WOLF 2014: Wolf M.: Gorzsai *homo ludens*. Malomjáték egy Árpád-kori házban (The *homo ludens* of Gorzsa. A game board of Nine Men’s Morris in an Árpadian Age house). In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára (Avarum solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday)*. Opitz Archaeologica 6 – MTA BTK MÖT Kiadványok 2. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 627–636.

DIE GEPIDENZEIT IN DER GEMARKUNG VON HÓDMEZŐVÁSÁRHELY (KOM. CSONGRÁD, UNGARN) I.

DAS GEPIDENZEITLICHE SIEDLUNGSSYSTEM UND DAS KERAMIKMATERIAL DER AUSGRABUNG 1934 IN HÓDMEZŐVÁSÁRHELY-KOTACPART

Diese Studie ist der Teil einer größeren Arbeit, die die neue Bewertung der gepidenzeitlichen Fundorte in der Umgebung von Hódmezővásárhely bezweckt. Die diesmal veröffentlichte Liste der zum Verwaltungsgebiet von Hódmezővásárhely gehörenden Fundorte ruht auf der kompletten Revision der in der Fachliteratur und authentischem Register als gepidenzeitlich angegebenen Fundorte. In der vorliegenden Arbeit wird auf das Skizzieren der Ansiedlungssystem konzentriert. Außerdem kann eine im Jahre 1934 freigelegte gepidische Erscheinung im Rahmen dieser Studie veröffentlicht werden.

Die an der Ausgrabung 1934 in Hódmezővásárhely-Kotacpart, Vata-Gehöft freigelegte Grube 10 ist wahrscheinlich die erste gepidenzeitliche archäologische Erscheinung, die mit wissenschaftlichen Methoden freigelegt wurde. Trotz ihres unveröffentlichten Fundmaterials übte sie auf die Forschung eine wichtige Wirkung aus. Schon 1934 wurde das Material richtig als germanenzeitlich bestimmt. Später bildete die in der Umgebung von Hódmezővásárhely vorgekommene völkerwanderungszeitliche Keramik den Grund für die archäologische Bestimmung der sowohl jenseits der Theiß als auch in Transdanubien ans Tageslicht gekommenen völkerwanderungszeitlichen Haushaltskeramik.

Innerhalb der Gepidenzeit ist dieses Keramikmaterial zurzeit für eine genaue Datierung nicht geeignet.

Auf dem Boden eines Prunkgefäßes ist eine, im gepidischen Material vollkommen einzigartige, kreuzförmig eingeglättete Verzierung zu sehen. Das Verzierungsmotiv wurde sorgfältig ausgearbeitet, die Ränder sind scharf, das Kreuz wurde wahrscheinlich bewusst dargestellt.

Die Erforschung des Siedlungssystems unterstützte teils die früheren Ergebnisse der Forschung. Es wurde früher nachgewiesen, dass die gepidenzeitlichen Siedlungen in der unmittelbaren Nähe von heutigen oder früheren lebendigen Wassern auf sich von der Umgebung abhebenden Stellen liegen. Im Vergleich zu der Römerzeit schloss man auf eine bedeutende Veränderung des wirtschaftlichen Hintergrundes und der Lebensweise. Andererseits kam es auf, dass der Grund dieser Erscheinung auch eine klimatische Änderung sein konnte. Demnach konnten die Siedlungen auch wegen des niedrigen Wasserstandes unmittelbar an die Flüsse und kleinen Bäche umziehen. Die neuen umweltarchäologischen Untersuchungen machen eben einen entgegengesetzten Prozess wahrscheinlich, also könnte das Klima in der frühen Völkerwanderungszeit mit viel Niederschlag kühler gewesen sein.

Untersucht man die Streuung der Fundorte, ist die Tendenz die auffallendste, dass ihre Anzahl in einer geographischen kleinen Landschaft dichter wird (Süd-Theiß-Tal). Das bedeutet, dass sich 70% der gegenwärtig bekannten gepidenzeitlichen Fundorte auf 30,5% des untersuchten Areals befindet. Die Fundorte sind in den vom Überschwemmungsgebiet der Theiß weiter entfernt liegenden Gebieten nur in sehr beschränkter Zahl anwesend, obwohl zahlreiche kleine Bäche mit großer Wasserausbeute durch diese Landschaft fließen. Die hunnenzeitlichen Fundorte scheinen mit der gepidenzeitlichen Siedlungsstruktur keine Verbindung zu haben. Die gepidenzeitlichen Fundorte gehören zu drei Größenbereichen. Die kleinen Fundorte kommen am häufigsten vor, ihr Gebiet ist unter 2 ha (sie sind durchschnittlich 1,3 ha groß). Auf der zweiten Stufe der Siedlungshierarchie sind die 3–6 ha großen Siedlungen zu finden. Nur eine einzige Siedlung dieser Kategorie wurde freigelegt, sie gehörte wahrscheinlich zum Gräberfeld Hódmezővásárhely-Kishomok. Das Anwesen der dritten Stufe der Ansiedlung mit Siedlungen, die größer als 8 ha sind, ist ungewiss. Es ist unwahrscheinlich, dass ausgedehnte Gräberfelder zu den kleinen, 1–2 ha großen Siedlungen gehört haben könnten. Keine Angaben stehen also zur Verfügung, dass mehrere kleine Siedlungen mit gestreuter Struktur zu den Reihengräberfeldern gehört haben dürften. Eine größere Konzentration der Bevölkerung und die dazu gehörenden länger existierenden Siedlungen können nur in der unmittelbaren Nähe des Randes des Überschwemmungsgebietes der Theiß nachgewiesen werden. Diese Lage kann derzeit eindeutig und mit ausschließlicher Gültigkeit nicht erklärt werden.

1. táblázat. Hódmezővásárhely-Kotacpart, Vata-tanya 10. gödör anyagának
összesítő technológiai táblázata (438–439. oldal)

Tabelle 1. Hódmezővásárhely-Kotacpart, Vata-Gehöft, zusammenfassende technologische Tafel des Materials
der Grube 10 (Seite 438–439)

Kat.sz.	TJM ltsz.	Edénytípus	Régió	Soványítás	Égetésminőség	Felület színe
1.	4220/34.	korsó	fül	tört kavicssal, enyhén	egyenletesen átégett	világosszürke
2.	4221/34.	korsó	fül	tört kavicssal, erősen	egyenletesen átégett	világosszürke
3.	4222/34.	korsó	fül	durva homok + kevés tört kavics	egyenletesen átégett	sötétszürke
4.	4224/34.	fazék	perem	durva homok	foltosra átégett	barna-fekete
5.	4225/34. + 4245/34.	fazék	perem	tört kavicssal, erősen	egyenletesen átégett	világosszürke
6.	4226/34.	fazék	perem	tört kavicssal, enyhén	egyenletesen átégett	fekete
7.	4227/34.	fazék	perem	tört kavicssal, közepesen	redukált felületű	fekete
8.	4228/34.	fazék	perem	tört kavicssal, enyhén	redukált felületű	sötétszürke
9.	4229/34.	fazék	perem	tört kavicssal, enyhén	redukált felületű	sötétszürke
10.	4230/34.	tál (?)	perem	tört kavicssal, erősen	egyenletesen átégett	világosszürke
11.	4231/34.	fazék	perem	tört kavicssal, közepesen	egyenletesen átégett	sötétszürke
12.	4232/34.	fazék	perem	tört kavicssal, enyhén	egyenletesen átégett	középszürke
13.	4233/34.	fazék	perem	durva homok + kevés tört kavics	egyenletesen átégett	sárgásbarna
15.	4235/34.	gömbös testű edény	perem	homokos anyagú	egyenletesen átégett	foltos
16.	4236/34.	fazék	perem	tört kavicssal, közepesen	egyenletesen átégett	sötétszürke
17.	4237/34.	fedő (?)	gomb	tört kavicssal, enyhén	foltosra átégett	barna-fekete
18.	4238/34.	fazék	perem	tört kavicssal, közepesen	egyenletesen átégett	sötétszürke
19.	4239/34.	fazék	perem	tört kavicssal, közepesen	egyenletesen átégett	világosszürke
20.	4240/34.	?	alj	homokos anyagú	egyenletesen átégett	sötétszürke
21.	4241/34.	fazék	perem	tört kavicssal, enyhén	egyenletesen átégett	világosszürke
22.	4242/34.	fazék	perem	tört kavicssal, enyhén	egyenletesen átégett	világosszürke
23.	4243/34.	fazék	perem	tört kavicssal, erősen	egyenletesen átégett	világosszürke
24.	4244/34.	fazék	perem	tört kavicssal, erősen	redukált felületű	sötétszürke
25.	4246/34.	fazék	perem	tört kavicssal, enyhén	egyenletesen átégett	sötétszürke
26.	4247/34.	fazék	perem	tört kavicssal, közepesen	egyenletesen átégett	középszürke
27.	4248/34.	díszedény	alj	soványítatlan	egyenletesen átégett	sötétszürke
28.	4249/34.	fazék	perem	tört kavicssal, közepesen	redukált felületű	középszürke
29.	4250/34.	fazék	perem	tört kavicssal, enyhén	egyenletesen átégett	sötétszürke
30.	4251/34.	fazék	perem	durva homok + kevés tört kavics	foltosra átégett	közép-sötétsz.
31.	4256/34.	fazék	alj	tört kavicssal, enyhén	egyenletesen átégett	világosszürke
32.	4257/34.	fazék	alj	durva homok + kevés tört kavics	egyenletesen átégett	sötétszürke
33.	4258/34.	fazék	alj	durva homok + kevés tört kavics	redukált felületű	fekete

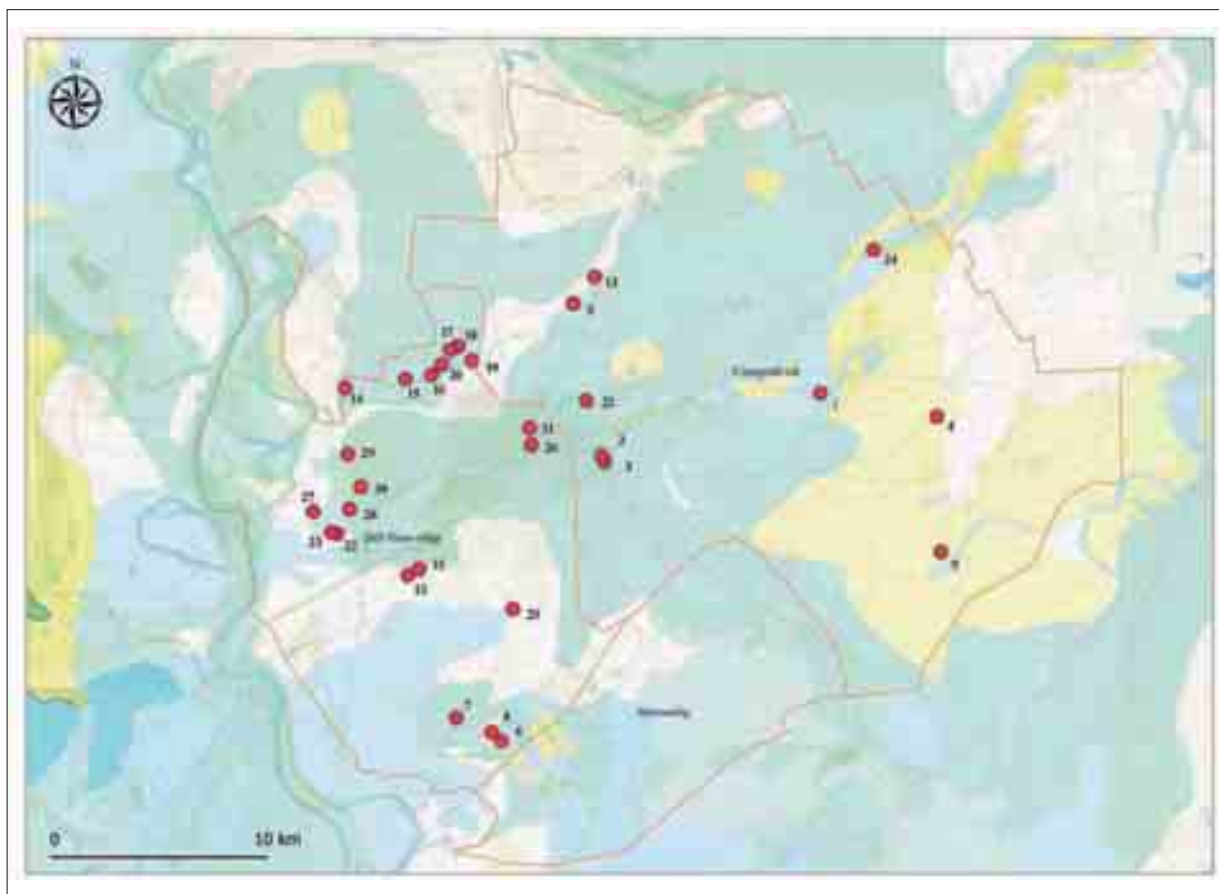
34.	4259/34.	fazék	alj	durva homok + kevés tört kavics	foltosra átégett	szürke foltos
35.	4260/34.	fazék	alj	durva homok + kevés tört kavics	foltosra átégett	barna-fekete
36.	1293/35.	fazék	alj	tört kavicssal, erősen	redukált felületű	szürke foltos
37.	1294/35.	fazék	oldal	tört kavicssal, enyhén	foltosra átégett	barnásszürke
38.	1295/35.	fazék	oldal	tört kavicssal, erősen	egyenletesen átégett	világosszürke
39.	1297/35.	fazék	váll	tört kavicssal, közepesen	egyenletesen átégett	középszürke
40.	1298/35.	fazék	oldal	tört kavicssal, enyhén	foltosra átégett	barnásszürke
41.	1299/35.	fazék	oldal	tört kavicssal, enyhén	egyenletesen átégett	világosszürke
42.	1301/35. + 1306/35.	fazék	alj	tört kavicssal, erősen	egyenletesen átégett	világosszürke
43.	1302/35.	fazék	alj	tört kavicssal, enyhén	foltosra átégett	barnásszürke
44.	1303/35.	fazék	váll	tört kavicssal, közepesen	egyenletesen átégett	középszürke
45.	1305/35.	fazék	alj	tört kavicssal, enyhén	egyenletesen átégett	sötétszürke

2. táblázat. Hódmezővásárhely-Kotacpart, Vata-tanya 10. gödör anyagában a fazékperemek formai jegyei
B. TÓTH 2006, Abb. 29 rendszere szerint (439–440. oldal)

Tabelle 2. Hódmezővásárhely-Kotacpart, Vata-Gehöft, die Formmerkmale der in der Grube 10 gefundenen
Topfränder nach dem System von B. TÓTH 2006, Abb. 29 (Seite 439–440)

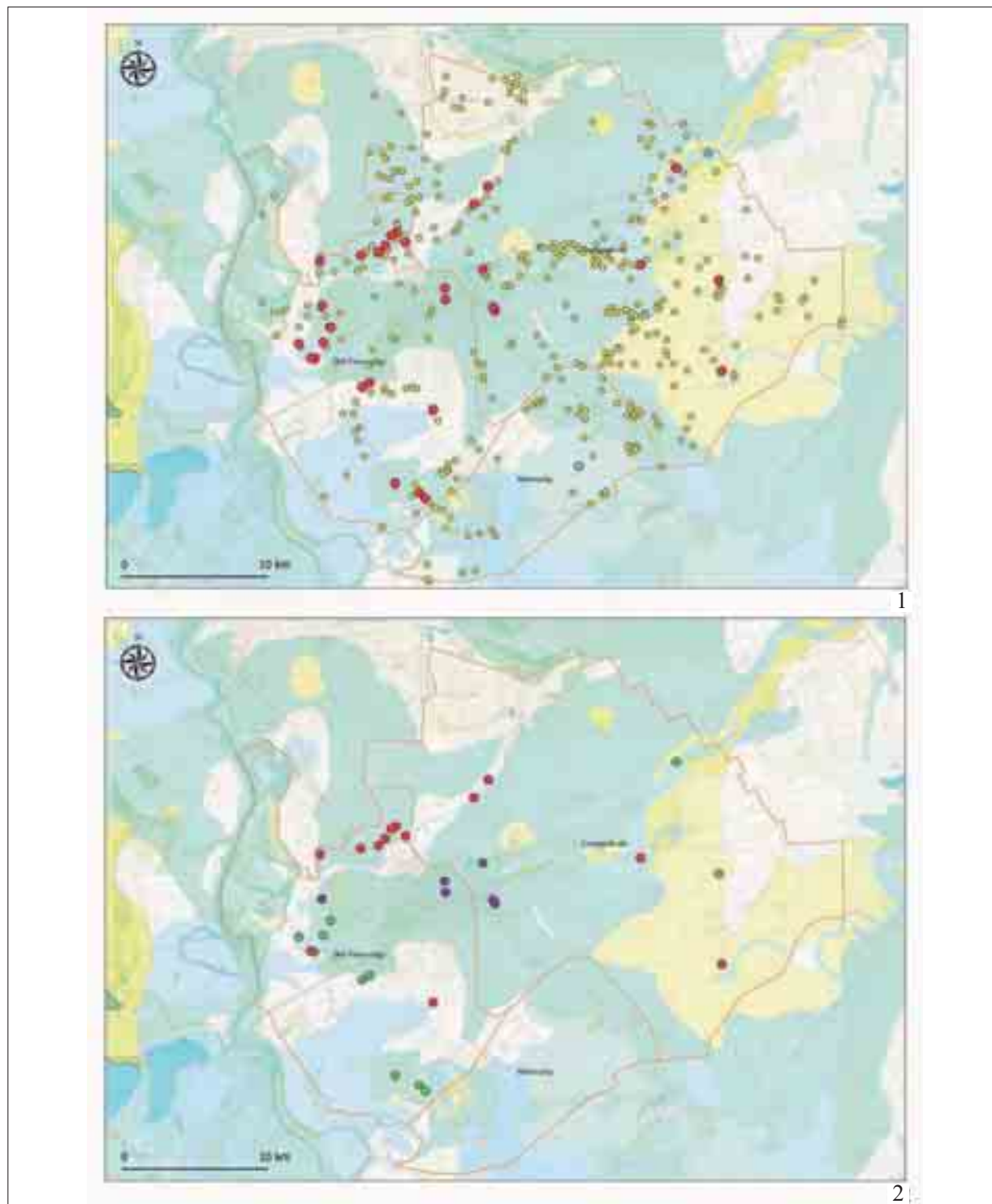
Kat.sz.	TJM ltsz.	Peremtípus	Peremkiképzés	Vállkiképzés	Felületkezelés
4.	4224/34.	I/2.	közepesen kihajló, ferdén levágott	erősen öblösödő	árkolás a nyaktól
5.	4225/34. + 4245/34.	II/3.	vízszintesen kihajló, kétszer ferdén levágott	enyhén öblösödő	éles árkolás a vállon
6.	4226/34.	III/2.	közepesen kihajló, lekerekített		árkolás a nyaktól
7.	4227/34.	III/1.	enyhén kihajló, ferdén levágott		árkolás a válltól
8.	4228/34.	III/1.	enyhén kihajló, lekerekített		tagolatlan
9.	4229/34.	I/2.	közepesen kihajló, ferdén levágott	kónikus	árkolás a válltól
11.	4231/34.	III/2.	közepesen kihajló, ferdén levágott		árkolás a válltól
12.	4232/34.	I/1.	enyhén kihajló, lekerekített	erősen öblösödő	árkolás a válltól
13.	4233/34.	II/2.	közepesen kihajló, megvastagodó és lekerekített		árkolás a nyaktól
16.	4236/34.	I/3.	erősen kihajló, megvastagodó és lekerekített		árkolás a válltól
18.	4238/34.	III/2.	közepesen kihajló, lekerekített		árkolás a válltól
19.	4239/34.	I/1.	enyhén kihajló, ferdén levágott	kónikus	tagolatlan
21.	4241/34.	III/3.	erősen kihajló, lekerekített	enyhén öblösödő	árkolás a nyaktól

22.	4242/34.	I/2.	közepesen kihajló, megvastagodó és lekerekített	kónikus	árkolás a nyaktól
23.	4243/34.	II/3.	vízszintesen kihajló, kétszer ferdén levágott	enyhén öblösödő	árkolás a nyaktól
24.	4244/34.	–	erősen kihajló, lekerekített		árkolás a nyaktól
25.	4246/34.	I/3.	erősen kihajló, megvastagodó, ferdén levágott, lekerekített élű	erősen öblösödő	árkolás a nyaktól
26.	4247/34.	–	erősen kihajló, síkozott		árkolás a nyaktól
28.	4249/34.	III/3.	erősen kihajló, lekerekített	–	–
29.	4250/34.	I/1.	enyhén kihajló, lekerekített	erősen öblösödő	árkolás a nyaktól
30.	4251/34.	I/2.	közepesen kihajló, lekerekített	erősen öblösödő	árkolás a válltól

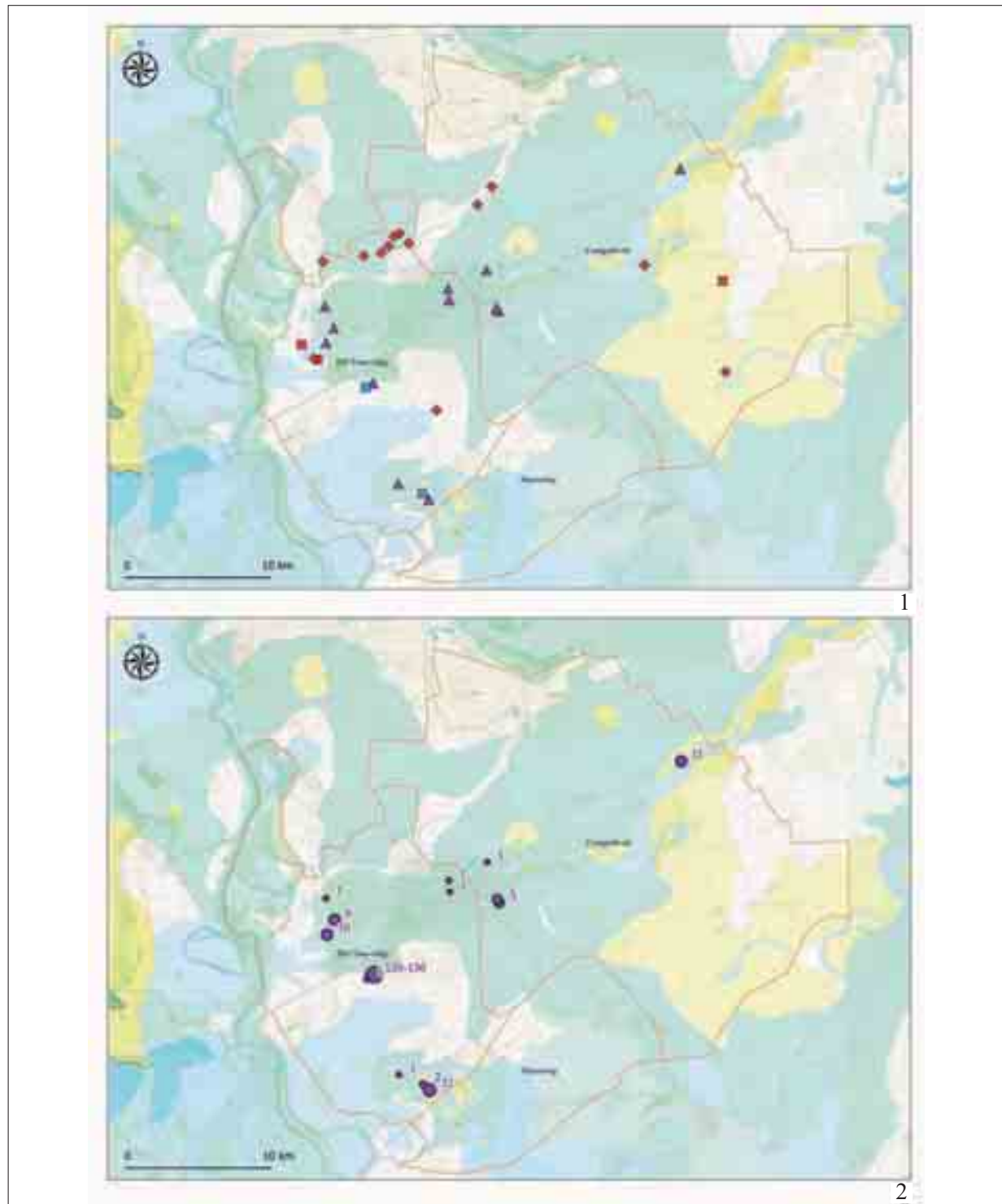

1. kép. Gepida lelőhelyek Hódmezővásárhely területén (a lelőhelyszámok feloldásait ld. a szövegben)

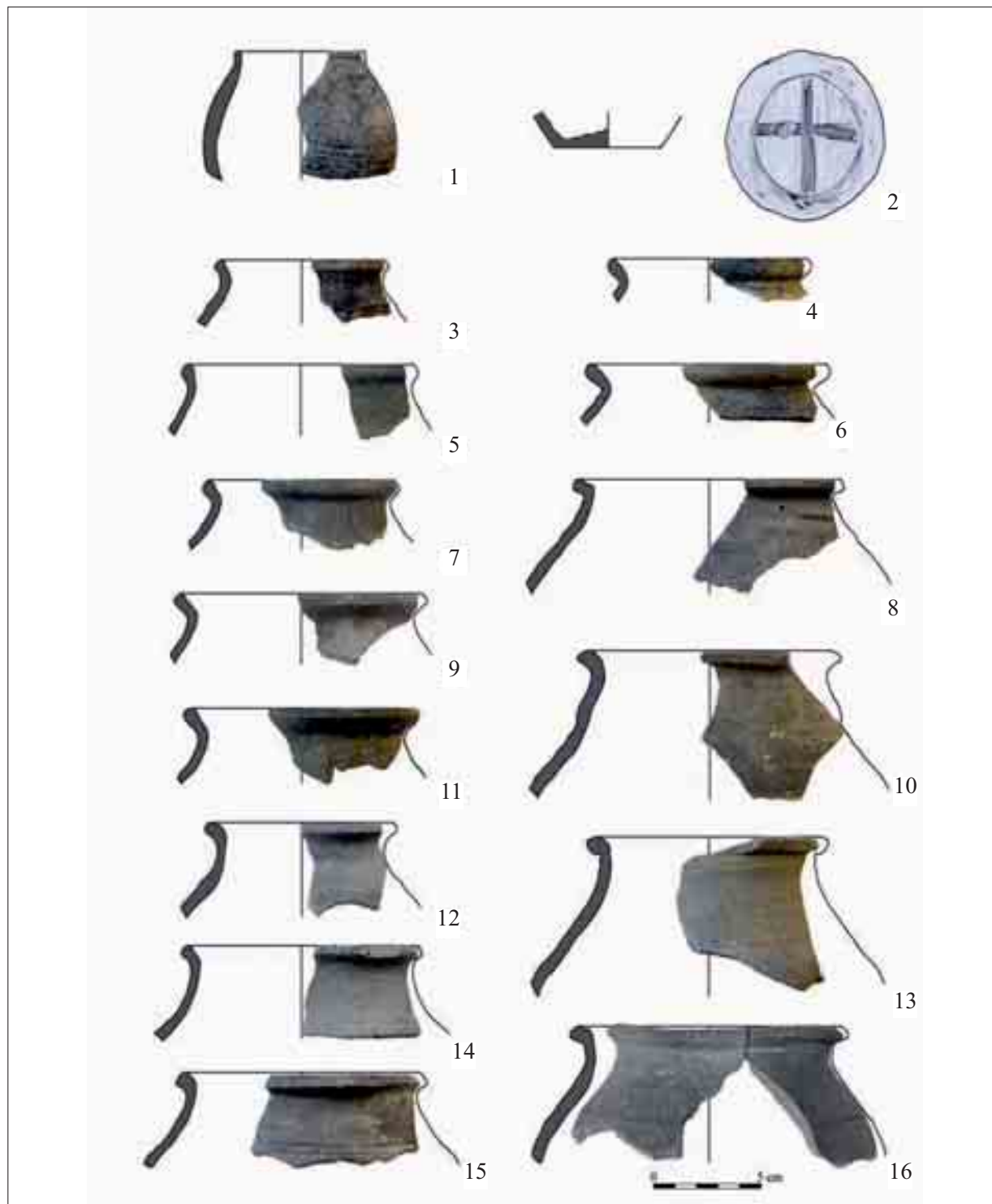
Abb. 1. Gepidische Fundorte in Hódmezővásárhely (die Bedeutung der Fundortnummern s. im Text)

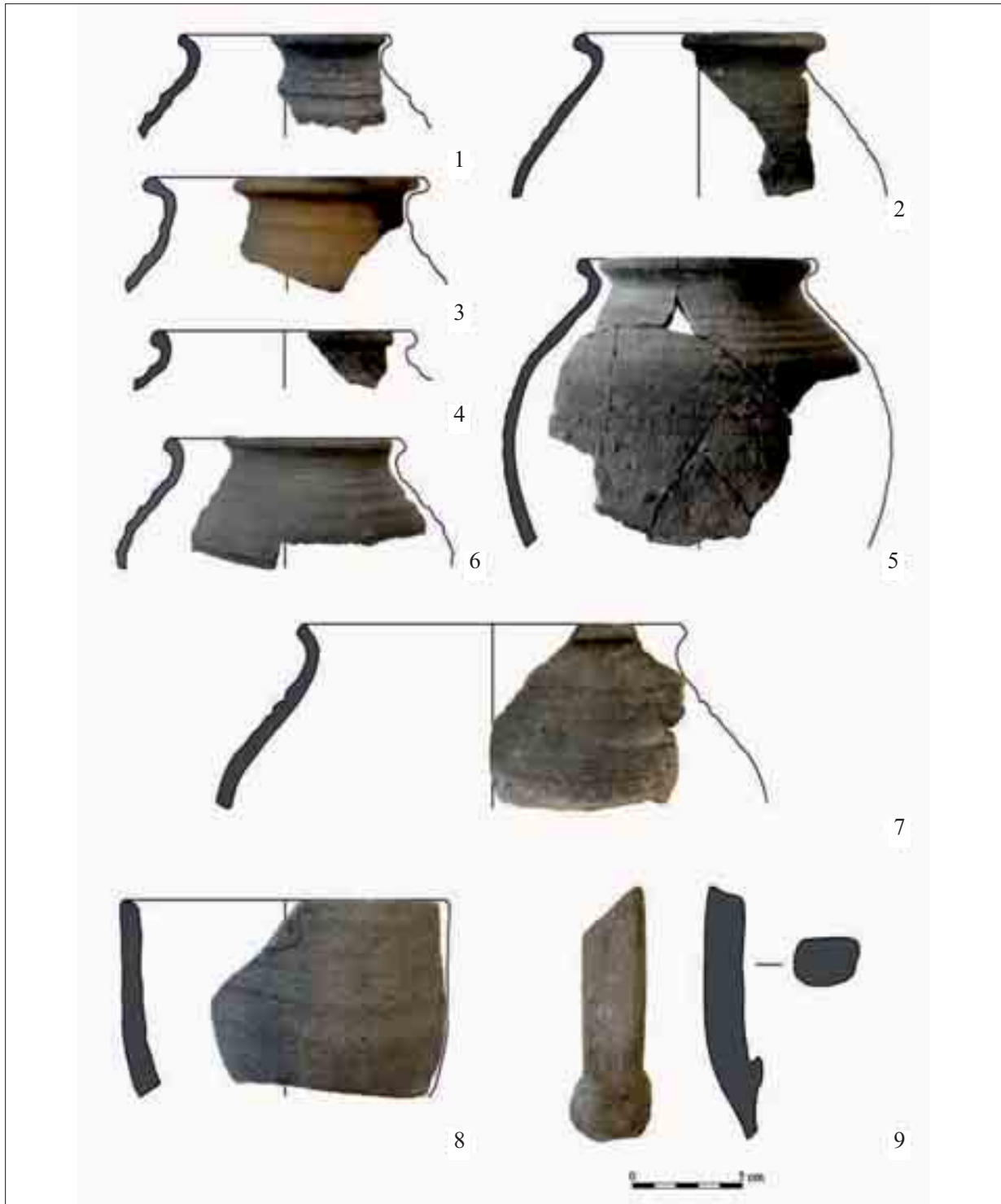
2. kép. 1: Szarmata (■), hun kori (■) és gepida (■) lelőhelyek Hódmezővásárhely területén;
 2: Gepida szórványleletek (■), feltárások (■) és terepbejárási adatok (■)
 Abb. 2. 1: Sarmatische (■), hunnenzeitliche (■) und gepidische (■) Fundorte in Hódmezővásárhely;
 2: Gepidische Streufunde (■), Freilegungen (■) und topographische Angaben (■)

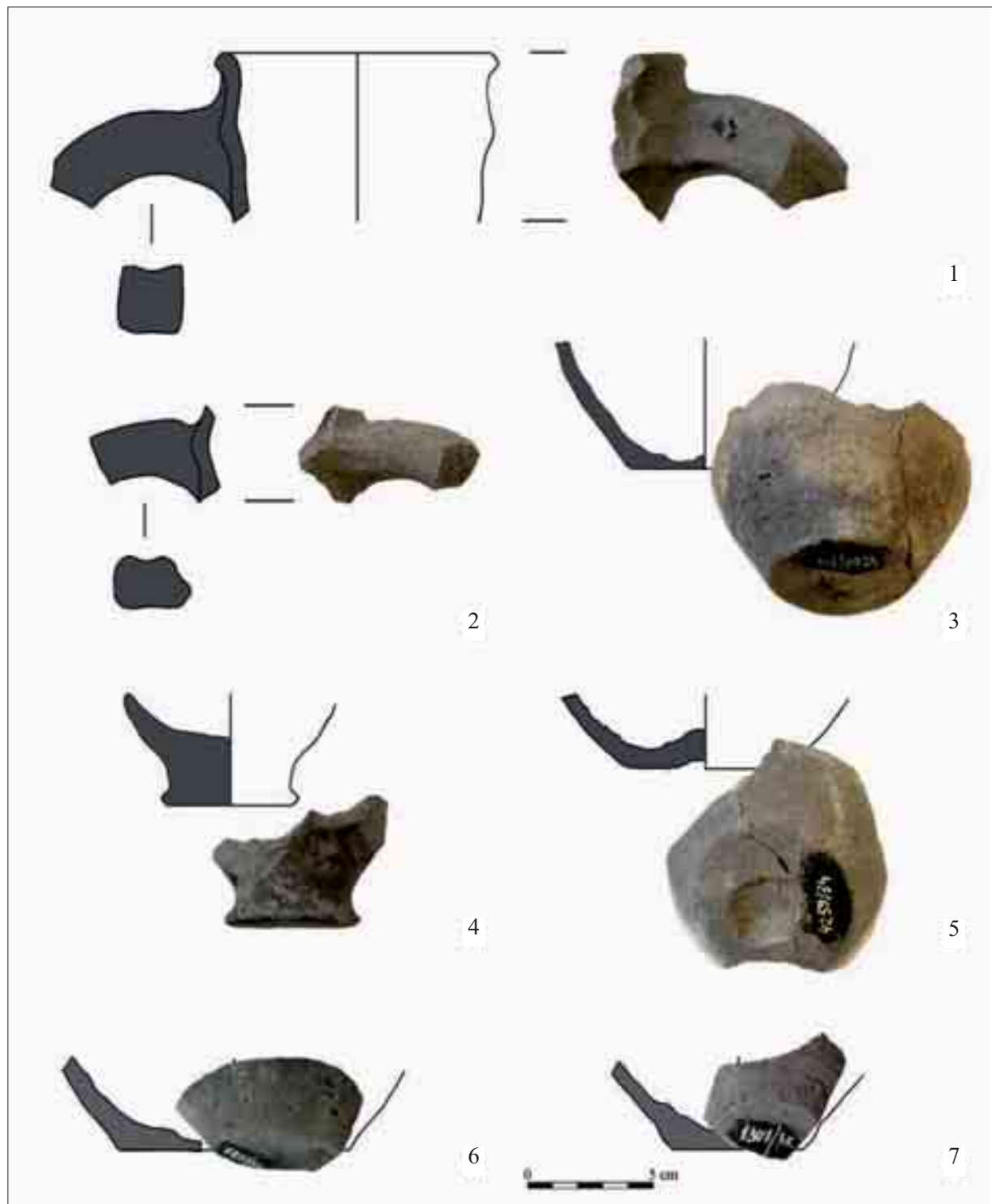
3. kép. 1: A gepida lelőhelyek jellege: temetők (▲), sírok és településnyom azonos lelőhelyen (■); települések: telepfeltárások (■) és terepbejárások (◆); 2. Minimális sírszám a temetőkre utaló gepida lelőhelyeken
 Abb. 3. 1: Die Art der gepidischen Fundorte: Gräberfelder (▲), Gräber und Siedlungsspuren auf demselben Fundort (■); Siedlungen: Siedlungsfreilegungen (■) und Geländebegehungen (◆); 2. Minimale Gräberzahl auf den Gräberfeldern hinweisenden Fundorten

4. kép. Hódmezővásárhely-Kotacpart, Vata-tanya 10. gödör kerámiaanyaga
 Abb. 4. Hódmezővásárhely-Kotacpart, Vata-tanya, Keramikmaterial der Grube 10

5. kép. Hódmezővásárhely-Kotacpart, Vata-tanya 10. gödör kerámiaanyaga
 Abb. 5. Hódmezővásárhely-Kotacpart, Vata-tanya, Keramikmaterial der Grube 10

6. kép. Hódmezővásárhely-Kotacpart, Vata-tanya 10. gödör kerámiaanyaga
 Abb. 6. Hódmezővásárhely-Kotacpart, Vata-tanya, Keramikmaterial der Grube 10

GEPIDÁK AZ ALFÖLDÖN A TÖRTÉNETI EMBERTANI ADATOK ALAPJÁN – IRODALMI ISMERTETÉS

SZENICZEY TAMÁS* – HAJDU TAMÁS* – MARCSIK ANTÓNIA**

Absztrakt: A tanulmány – a jelenlegi publikációk és kéziratok alapján a teljességre való törekvés igénye nélkül – felvázolja az alföldi gepida időszak népességének biológiai rekonstrukcióját, elsősorban a taxonómiai analízis és a patológiás jellegek alapján. A mesterségesen torzított koponyák kérdése nem képezi a dolgozat tárgyát. Munkánkban nem törekedhettünk a teljességre, dolgozatunk a szakirodalmi adatokra és a számunkra elérhető, illetve az eddig általunk elkészített, de egyelőre meg nem jelent kéziratok alapján készült.

Kulcsszavak: gepida, Alföld, történeti embertan, kraniometria, taxonómia, paleopatológia

BEVEZETÉS

A történeti népesség biológiai rekonstrukciójának megközelítését több szerző többféle módszerrel próbálja megvalósítani. Megemlíthetjük a metrikus–morfológiai adatokra épülő jellegegyüttesek szerinti taxonómiai, a különböző matematikai–statisztikai (biometriai) módszereket, a non-metrikus jellegek (epigenetikus variációk) kiértékelését, de hasonló célok vezérlik a paleopatológiai és a biokémiai–molekuláris kutatásokat is. Az egyes módszerek alkalmazását azonban a csontvázanyag megtartási állapota és az egyének esetszáma nagymértékben meghatározza. A különböző korszakkal foglalkozó irodalomban jelentős az ún. klasszikus vizsgálatok eredményeinek bemutatása egy-egy sorozatra vonatkozóan, de szerepelnek a kisebb-nagyobb populációkra támaszkodó, az egész korszakot átfogó elemzések is.

Jelen dolgozatunk célja, hogy a megjelent tanulmányok alapján – a teljességre való törekvés igénye nélkül – megközelítő képet adjon a gepida népesség biológiai rekonstrukciójáról. A megjelent közlemények ellenére az időszak népességének jellemzése korántsem teljes, több szempontból további tanulmányozásra vár, ebből következően minden humán csontvázlelet közzlése – a kis esetszám és a csontok töredékes megtartása ellenére – fontossággal bír.

A tanulmány forrása az egyes lelőhelyek embertani anyagának ismertetése, a megjelent közlemények, szakdolgozatok, diplomamunkák és a Széchenyi pályázat (05/81.) gepidákra vonatkozó eredményei, továbbá az egész korszakot átfogó – különböző szempontok szerinti – összefoglaló művek. Elsősorban a magyar Alföldre vonatkozó tanulmányokat vettük alapul, azonban a reprezentatív minták hiányában más, a környező régiókból származó kisebb-nagyobb szériák eredményeit is figyelembe vettük.¹

Nem célunk a gepidák torzított koponyáinak kérdésével foglalkozni, mivel azok részletezése egy tanulmány² és két szakdolgozat³ keretében már korábban megtörtént.

* Eötvös Loránd Tudományegyetem TTK Biológiai Embertani Tanszék, 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/c, 4. emelet. szeniczeyt@caesar.elte.hu; hajdut@caesar.elte.hu

** Szegedi Tudományegyetem TTIK Embertani Tanszék, 6726 Szeged, Közép fasor 52. antonia.marcsik@gmail.com

¹ A tanulmány az OTKA (NKFI) NN 113157. sz. pályázata, a MTA Bolyai Kutatási Ösztöndíja és az ELTE Tehetséggondozási Tanács pályázatának támogatásával valósult meg.

² BERECSKI–MARCSIK 2006.

³ SZÉCSÉNYI-NAGY 2009; MIHÁCSI-PÁLFI 2013.

IRODALMI ISMERTETÉS: MEGJELENT TANULMÁNYOK, KÉZIRATOK

A megjelent tanulmányok nagyobbik része a gepida csontvázanyag metrikus-morfológiai értékein alapuló taxonómiai analízissel, valamint a jól ismert mesterséges torzítás kérdésével foglalkozik. Az első ilyen jellegű munka Gáspár Jánostól származik.⁴ A szerző a Hódmezővásárhely-Gorzsá, Kiss Pál-tanya lelőhelyről előkerült csontvázakat vizsgálta. Megállapította, hogy azok nagy többségében nordoid, kisebb mértékben uraltáji típusúak (amelyek valószínűleg a mongolid nagy csoportba tartozhattak, talán a hunokhoz). Továbbá kevert típusokat is megállapított, nevezetesen a nordoid, illetve a mongolid keverékét, és leírt egy mesterségesen deformált koponyát is. Később, Bartucz Lajos a Kiszombor B temető gepida koponyáit ismertette.⁵ Részletesen analizálta a nevezett populációt és a deformált koponyákat. A szerző szerint a Kiszombor B temető gepidái nordikus, mediterrán, kelet-európai és turanid, illetve mongolid és paleo-ázsiai típusúak. Legjellemzőbbnek a nordoidokat tartotta a férfiaknál, míg a nőknél a kelet-európai típust. Feltételezte, hogy a paleo-ázsiai és a turanoid (mongolid és a mongoloid) elemek a gepida népesség hun kori összetevőjéhez kapcsolhatók. Az 54 koponyából 21 mesterségesen deformált, és Bartucz Lajos szerint ezt a szokást a hunoktól vették át, akikkel együtt éltek.⁶ Általános embertani szempontok szerint történt a feldolgozása a Biharkereszteshez közeli Ártánd-Lencsésdomb területén előkerült 10 gepida sír anyagának (5. század vége – 6. század eleje). A csontok nagyon töredékes megtartásúak, taxonómiai analízisre alkalmatlanok voltak. Torzított koponya a 6. sírből került elő. A másik temető a 6. századi Biharkeresztes-Toldi útfél,⁷ ahonnan szintén 10 gepida sír embertani anyaga látott napvilágot. A csontvázak töredékes megtartásúak, egy egyén *dolichomorph*.⁸ Endrőd-Szujókereszt lelőhelyen a szarmata sírokból előkerült csontanyagon kívül egy gepida sír férfire utalt (91. sír). A szerző megadja a csontváz metrikus értékeit.⁹ Békéscsaba környékéről származó, különböző régészeti korú embertani leleteket dolgozta fel Farkas Gyula munkatársaival, melyek között szerepel a Gyula-Fővenyes lelőhelyről származó gepida férfi csontváza. A koponya *dolichomorph* jellegű, taxonómiaiilag *nordoid-x*.¹⁰ Hratkovci-Vranj (Sirmium, RS) lelőhelyről különböző időben előkerült két torzított koponyát közölt további csontvázakkal együtt K. Zoffmann Zsuzsa.¹¹ Viminacium (Kostolac, RS) területéről 94 gepida (6. század) csontváz vizsgálata történt meg, melyből 31 koponya deformált volt. A szerző megadta a koponyák metrikus adatait.¹² Varga Péter Zsolt és munkatársai a Szolnok-Szanda gepida temető anyagából 98 csontvázat vizsgáltak meg, azonban a csontok rossz megtartása miatt összesen csak 13 koponyán lehetett a kraniometriai értékelést elvégezni. Taxonómiaiilag szinte kizárólag europidok (férfiak: nordoid-cromagnoid és *brachykran*, nők: cromagnoid, mediterrán).¹³ Farkas Gyula és Lipták Pál a tápéi deformált koponyát tették közzé.¹⁴

A tanulmányok másik, kisebbik része az általános antropológiai feldolgozáson, a torzított koponyák leírásán kívül bemutatja a csontokon manifesztálódott megbetegedéseket is. Rákóczi-falva-Bivalyó té-

⁴ GÁSPÁR 1931.

⁵ BARTUCZ 1936.

⁶ Később megjelent könyvében is ismertette a kiszombori gepida koponyákat (BARTUCZ 1966, 247–260). Lipták Pál és Marcsik Antónia újra megvizsgálták ezeket a koponyákat és megállapításaik szerint a torzított koponyák száma kevesebb (LIPTÁK–MARCSIK 1977, 42–43). Bartucz a fentiekben idézett könyvében a Szőregről származó gepida torzított koponyákat is leírta (BARTUCZ 1966, 260–284), magáról a temetőről azonban általános embertani feldolgozás a mai napig nem jelent meg.

⁷ A két biharkeresztesi temetőt ld. MESTERHÁZY 2005.

⁸ LIPTÁK–MARCSIK 1977.

⁹ PAP 1983.

¹⁰ FARKAS ET AL. 1991.

¹¹ ZOFFMANN 1992; ZOFFMANN 1998.

¹² MIKIČ 1999.

¹³ VARGA ET AL. 2003.

¹⁴ FARKAS–LIPTÁK 1971.

ségében, Rokkant föld I.3. és a II.4. lelőhelyen történt feltárás eredményeként összesen 8 gepida egyén csontmaradványa került elő. Az agykoponyájuk hosszú vagy közepesen hosszú, illetve magas volt. Torzítás nyomát 5 egyén esetében lehetett megfigyelni. Patológiaiilag *osteoarthritis* (csípő-, vállízület), illetve a *poroticus hyperostosis* enyhébb foka említhető.¹⁵ Hasonló antropológiai feldolgozása a Kál-Legelő III. lelőhelyről előkerült 22 gepida (5–6. század) csontmaradvány. Marcsik Antónia és Hegyi Andrea ezek részletes leírását adják, amely a metrikus, morfológiai, taxonómiai elemzésre, a patológiai leírásokra és a két torzított koponya értékelésére terjedt ki. Taxonómiaiilag europidok (nordoid, cromagnoid), a torzított koponyák viszont mongolidok.¹⁶ Alba Iulia-Proprietatea Staicu (Gyulafehérvár, RO) gepida temető embertani anyagáról számol be Gál Szilárd.¹⁷ A csontvázanyag nagyon rossz megtartású, csak egy koponya mérhető. Jelentősek a fogfejlődési és egyéb rendellenességek, valamint az *osteoporosis*. A vázcsontok erőteljes, masszív formát mutatnak. Sirmiumról és a környező területről megjelent közlemény az 5–6. századból 34 csontvázanyag antropológiai jellemzőit mutatja be a patológiás elváltozásokkal. Egy férfi koponyája torzított volt.¹⁸

A gepida továbbélés megítélését kísérelte meg Kővári Ivett és Szathmáry László az Ároktő, Csík-gát lelőhelyen feltárt 5–9. századi, 250 csontvázlelet alapján. Megállapították, hogy az ároktői népességnek van olyan része, amelyik az 5. századtól tovább élt a kora avar korig. Munkájukban részletesen leírják a torzított, valamint az ún. viseletes koponyájú egyéneket.¹⁹ További vizsgálat szerint²⁰ taxonómiaiilag europidok, főleg cromagnoidok (crC+mongolid), a 44. sírszámú mongolid (szinid típus: hosszú [*dolichokran*], alacsony agykoponya), a 7/a sírszámú *lumbalis* 5. csigolyáján és a *basis ossis sacrin periostitis* felrakódások, *osteolyticus* elváltozások kezdődő *tuberculosus* elváltozásra utalnak.²¹

A megjelent tanulmányokban szereplő csontvázak esetszámait felnőtt–gyermek, illetve nemek szerinti bontásában az 1. táblázat tartalmazza. A 2. táblázatban feltüntetett adatok szakdolgozatokban, diplomamunkában, valamint pályázat összefoglaló jelentésében szerepelnek.²²

Vannak olyan lelőhelyek, melyek csontanyaga nagyon hiányos, és nagy részük az idők folyamán elveszett, illetve nagyfokú keveredésen ment keresztül. Ilyen a három nagy sírszámú, Szentes környéki gepida temető.

Szentes-Nagyhegyen a 97 feltárt sír anyagából mindössze 12 egyén csontváza állt a vizsgálat rendelkezésére. A férfiak agykoponyája az indexek alapján közepes (*mesokran*), magas (*hypsikran*), a homlok széles (*eurymetop*), az arckoponya közepes (*mesoprosop*), illetve széles (*euryn*). Patológiás elváltozás: *cribra orbitalia* (*poroticus*), jobb *tibia* corpusának törése.

Szentes-Kökényzugon a vizsgált csontvázleletek száma 9, a 74 feltárt sírból. A férfiak koponyája hosszú (*dolichokran*), magassága közepes–magas (*metriokran*–*akrokan*), az arckoponya széles (*euryprosop*–*euryn*). Taxonómiaiilag cromagnoid jellegzetességet mutatnak. A 75. sír koponyája torzított.

¹⁵ HAJDU–BERNERT 2007.

¹⁶ MARCSIK–HEGYI 2011.

¹⁷ GÁL 2007.

¹⁸ MILADINOVIC–RADMILOVIC 2011.

¹⁹ Az ároktői koponyákról ld. KŐVÁRI–SZATHMÁRY 2003; MOLNÁR ET AL. 2014; MOLNÁR ET AL. 2014a.

²⁰ A taxonómiai meghatározásokat és patológiás elváltozások vizsgálatát Marcsik Antónia végezte el a 05/81. sz. Széchenyi pályázat keretén belül.

²¹ Az ároktői népességről korábban egy rövid szakdolgozat is készült (ZSIGÓ 2003).

²² Tiszakarád, Magyarcsanak-Bökény, Szőreg-Téglagyár, Ártánd-Kisfarkasdomb, Ártánd-Nagyfarkasdomb, Hódmezővásárhely-Kishomok, Klárafalva C, Szentes-Berekhat, Szentes-Kökényzug, Szentes-Nagyhegy temetők embertani anyagából a metrikus értékek: SZATHMÁRY ET AL. 2008; általános feldolgozásuk kéziratokban (Marcsik Antónia). További lelőhelyek: Ártánd-Nagyfarkasdomb (CSÁKI 2004); Ártánd-Kisfarkasdomb (CSISZÁR 1998). Természetesen ezek az utóbbi kéziratok (szakdolgozat és diplomamunka) némi korrekción mentek keresztül. Kolozsvár (Cluj-Banatului, RO), Nagyiklód (Iclod, RO), Ludas-Varjú dűlő, Egerlövő, Kisköre-Pap-tanya, Mezőkeresztes-Cethalom: Marcsik Antónia kéziratai.

A harmadik nagyobb létszámú temető Szentes-Berekhát, amelynek csontanyaga nem képezte a vizsgálat tárgyát.²³

Szőreg-Téglagyár területéről a csontvázak vizsgálatát első ízben Csáki Éva szakdolgozat keretében végezte el. Az eredmények később korrekción mentek keresztül, és összesen csak 90 egyén képezte a további vizsgálatok tárgyát. Ebből 29% a gyermek és fiatalkorú, 64% a felnőtt. A férfiak 37%-ot, a nők 38%-ot, a meghatározhatatlan neműek (gyermekek és *juvenisek*) 25%-ot adnak.²⁴ Két koponya (47. és 75. sír) torzított. A férfiak agykoponyája hosszú (*dolichokran*), magas (*hypsikran* és *akrokran*), homlokuk széles (*eurymetop*), arckoponyájuk közepes (*mesoprosop*–*mesen*). A nők agykoponyája a jelzők szerint megegyezik a férfiakéval, azonban arckoponyájuk nem jellemezhető. Taxonómiaiag cromagnoid típust mutatnak (cr-A, cr-B), valamint kifejezetten nordoid variánst. Patológiailag jelentéktelenek az elváltozások (degeneratív *spondylitis*, *cribra orbitalia poroticus* formája), kifejezettebb a DISH (3. sír-férfi), a *facies auricularis* gyulladása (13. sír: nő), és még megemlíthetjük az *entesopathiara* utaló jelleg-együtteseket is.

Hódmezővásárhely-Kishomok lelőhelyen a feltárt 107 sír anyagából 44 egyén rendkívül hiányos csontváza állt rendelkezésünkre, amelyek váz nélküli koponyákból, de a legtöbb esetben inkább koponyacsont darabokból vagy csak fogakból állnak (18 egyén).²⁵ Nagyon kevés a gyermekek és a *juvenisek* száma (3). A felnőttek száma 41, a férfiaké 14, a nőké 9 és a meghatározhatatlan nemű és életkorcsoportúaké 21. A férfiak agykoponyája hosszú (*dolichokran*), közepesen magas–magas (*orthokran*–*akrokran*), a homlok széles (*eurymetop*), arckoponyájuk és a nők koponyája nem értékelhető. Taxonómiaiag mindkét nemből cromagnoid-nordoid típusok figyelhetők meg, illetve a nőknél még a gracilis formakör *brachymorph* tendenciával is. Megemlíthető a 98. és a 64. sír rendkívül robusztus koponyája, a 69. sír koponyájának kissé mongolid jellege, továbbá a 64. és a 68. sírok közeli hasonlósága (elsősorban morfológiai alapon). Feltehetően a kis esetszámú, nagyon hiányos csontvázakkal magyarázható, hogy a patológiás elváltozások említésre sem méltatók (arccsontot érő vágás nyoma egy, *cribra orbitalia poroticus* típusa néhány esetben).²⁶

A lelőhelyek másik csoportjába azok sorolhatók, amelyek csontanyagának kvalitatív és kvantitatív megtartása közepesnek, illetve annál rosszabbnak minősíthető.

Ártánd-Kisfarkasdombon feltárt 50 sírből 44 tartalmazott embertani anyagot, ebből 18 koponya és 11 váz jobb megtartású. Torzított a 19. sírszámú. Taxonómiai elemzés szerint a cromagnoid-A, -B, valamint a nordoid típusúak az uralkodó mindkét nemből, bár a nők körében előfordul a *brachymorph* tendencia egy esetben. Patológiás elváltozások jelentéktelenek, csupán a 35. sír könyök ízületének összecsontosodása jelentős.

Ártánd-Nagyfarkasdomb anyagából mindössze 7 koponya volt alkalmas – többé-kevésbé – taxonómiai analízisre. Dominál mindkét nemnél a cromagnoid-A, cromagnoid-nordoid, nordoid, azonban a nőknél egy esetben előfordul a gracilis mediterrán típus is. Nagyon kevés a patológiás elváltozás (degeneratív *spondylitis* enyhe formája). A 35. sír koponyája torzított, a 43. sír koponyáján pedig sebészi trepanáció figyelhető meg.

Tiszakarád lelőhely csontanyaga inkább a rossz megtartásúak körébe sorolható, az 50-es esetszámból mindössze 6 koponya – többé-kevésbé – mérhető. Taxonómiaiag a nordoid típus dominál, és két esetben

²³ Mivel rendkívül hiányos és a feltárás óta nagymértékű keveredésen ment át.

²⁴ A nemek és a nagyobb életkorcsoportok feltűntetése szerepel Nagy Margit közleményében (NAGY 2005, 123–134).

²⁵ Ehhez a populációhoz tartozik a Balogh Csilla, Bende Livia és Lőrinczy Gábor 2002. évi, Hódmezővásárhely-Kishomok I–IV. homokbánya területén végzett ásatása során előkerült, jó megtartású csontváz (253. sír), valamint az 1980-ban ajándékként Kishomok lelőhelyről hozott részleges gyermekkoponya és a nagyon hiányos vázcsontok.

²⁶ Hódmezővásárhely-Kishomok embertani anyagából 79 csontvázra vonatkozó nem- és életkorcsoport adatait ld. BÓNA–NAGY 2002, 41–75; a temető népességére vonatkozó további adatokra, a nemek arányára, a testmagasságra, a taxonómiára és a koponyatorzításra vonatkozó adatokat ld. NAGY 2004, 169–173. A szerző az antropológiai adatokat Kiszely István leírása alapján használta fel.

különösen hosszú agykoponyáról beszélhetünk (14. és 30. sír). Patológiailag jelentéktelen képet adnak, egy-két esetben *osteoarthritis*, *cribroticus cribra orbitalia* fordul elő.

A magyarcsanád-bökenyi széria esetében – amennyiben a sírszám nélküli koponyát is beleszámoljuk – a vizsgálat tárgyát 17 egyén csontváza képezte. Az alig mérhető 2–3 koponya *dolichomorph* tendenciát mutat.

A Cluj-Banatului (RO)²⁷ sorozat rendkívül töredékes és hiányos megtartású, nagyon sok esetben csak néhány csont (csont darab) képezte a vizsgálat tárgyát. Egy koponyát lehetett taxonómiaileg meghatározni, amely europid, *dolichokran*. Patológiailag jelentős egy 8–10 éves gyermek *femur* törése, valamint a 61. sír nagyon súlyos (gyógyult) *osteomyelitis*.²⁸

Vannak olyan szériák, melyek csontvázanyaga kvalitatív jobb megtartású, azonban kis létszámú.

Klárafalva C temető mintája 3–3 férfi és női koponyából áll (vázcsontok elvesztek). Egy női koponya *juvenis* életkorú. Metrikus értékek alapján *dolichokranok*, *mesokranok*. Taxonómiaileg egy nő *gracilis mediterrán*, két férfi *cromagnoid* jellegeket mutat. Patológiailag említhető a degeneratív *spondylitis* enyhébb fokozata, és egy női koponyán a *poroticus hyperostosis cribroticus-trabecularis* formája.

Iclod lelőhelyet egy *maturus* életkorcsoportú férfi töredékes és hiányos csontváza prezentálja. A koponya erősen *dolichokran*.

Egerlövő-Homokpart területéről egy női (*maturus* életkorcsoportú) koponya erősen torzított, és kimondottan mongolid jellegű.²⁹

A Ludas-Varjú-dűlőben feltárt négy egyén csontvázmaradványa meglehetősen rossz és hiányos. Egy női koponyán az europid jellegek mellett mongolid jellegeket is megfigyelhetünk, egy férfi csontvázán kifejezett a degeneratív *spondylitis*.

Kisköre-Pap-tanya területéről a 9 gepida sír anyagából 6 csontvázmaradvány vizsgálatára került sor. Taxonómiaileg a *cromagnoid* típusvariáns fordul elő mongolid jellegekkel a 41. és 43. sír koponyáján. Patológiás elváltozás mutatkozik a 41. sír *metatarsus*-án gyógyult *osteomyelitis* formájában.³⁰

Mezőkeresztes-Cethalom³¹ két felnőtt csontvázán kívül (1 férfi, 1 nő) 8 gyermek csontváza került elő. A nő (3. sír) koponyája erősen torzított. Mellette két gyermek csontváza volt eltemetve. A férfi (24. sír) a többi sírtól távolabb helyezkedett el.³² Ez a csontváz rendkívül robusztus, *archeomorph* (kiemelkedő *glabella* és *protuberantia occipitalis externa linea nuchae superiorral*, hátrahajló homlok).

ÖSSZEFOGLALÓ MUNKÁK

Lipták Pál könyvében néhány esetet ismertet a gepida időszakból, és elfogadta Altheim–Haussing nézetét,³³ miszerint a koponyatorzítás szokása az alánoktól ered, akik együtt érkeztek a hunokkal a Közép-Duna-me-

²⁷ A szerzők közül Marcsik Antónia 2002-ben a 05/81. sz. Széchenyi pályázat terhére antropológiai vizsgálatokat végzett a Kolozsvári Történeti Múzeumban (Muzeul National de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca, RO). A két gepida lelőhely (Cluj-Banatului és Iclod) anyagát Tudor Sălăgean (akkori régészeti osztályvezető) bocsátotta rendelkezésére.

²⁸ Mindkét *femur* megvastagodott, a felszín egyenetlen. A bal *tibia* nem mutat eltérést, de a jobb *tibia* szintén megvastagodott és a *fibulával* teljesen összenőtt.

²⁹ Egerlövő-Homokparttól a torzított koponya (1. sír) vizsgálata a 05/81. sz. Széchenyi pályázat keretében történt Lovász Emese engedélyével. A területéről összesen 52 sír feltárása történt (Lovász 1991, 57), azonban ezen sírok antropológiai vizsgálata – sajnálatos módon – nem történt meg. Az 1. sír 5. századi (Lovász 1991, 61).

³⁰ Ludas-Varjú dűlő és Kisköre-Pap-tanya vizsgálata a 05/81. sz. Széchenyi pályázat keretében, Petercsák Tivadar megyei múzeumigazgató hozzájárulásával történt.

³¹ Mezőkeresztes-Cethalom feldolgozása a 05/81. sz. Széchenyi pályázat keretében, Wolf Mária engedélyével jött létre.

³² WOLF–SIMONYI 1997, 130.

³³ LIPTÁK 1983, 43.

dencébe.³⁴ Bartucz Lajos megállapítása szerint ezt a szokást a gepidák a hunoktól vették át.³⁵ Fóthi Erzsébet körvonalazta a Közép-Duna-medence népességének embertani arculatát a római kortól a 9. századig, így a tanulmány magában foglalja a hun/germán időszakot is.³⁶ A gepidák patológiás elváltozásait ismerteti Marcsik Antónia és Szathmáry László.³⁷ Éry Kinga különböző régészeti korszakok népességének természetével foglalkozott az egyik tanulmányában. Az 5–6. századi germán időszakban, néhány gepida szériát magában foglalva a férfiak természetlaga 170,06 cm, a nők 161,23 cm volt.³⁸ Szathmáry és munkatársai tanulmányukban az Alföld 1100 éves múltjára vonatkozóan végeztek biometriai vizsgálatot a népesség továbbélésének megítélése szempontjából. Eredményeik közül a germán korra vonatkozóan megemlítik, hogy a germán kori inváziók és a kora avarok letelepedése jelentősen (67–70%-ban) megváltoztatták az Alföld népességének kraniológiai arculatát. Variánsaik a 10–11. századig 10–6, illetve 8–9%-ban mutathatók ki.³⁹ Michael Finnegan és Marcsik Antónia a non-metrikus jellegek gyakorisági adatai alapján próbálták megítélni az egyes régészeti periódusok népességei között a biológiai távolságot.⁴⁰ Holló Gábor tanulmányában vizsgálta a koponya két régiójának (arc- és agykoponya) anatómia-biometriai megkülönböztetését az Alföld tizenegy évszázadának történetében. Megállapította, hogy a két egymást követő kor (gepida és kora avar kor) között szignifikáns eltérés van az agykoponya főkomponenseinek vonatkozásában.⁴¹

AZ EREDMÉNYEK ÖSSZEGZÉSE

A megjelent tanulmányok, kéziratok és pályázati összefoglaló jelentések alapján röviden a következőket mondhatjuk a Kárpát-medence gepida populációjáról.⁴² Az egyes szériák csontvázanyagának mennyiségi és minőségi reprezentációs értékei rendkívül alacsonyak. Ezeket egyrészt tafonómiai okokkal magyarázhatjuk, azonban meg kell említenünk azt is, hogy több temető feltárása nagyon régen történt, az embertani anyag eleve nem került megőrzésre, vagy nem megfelelőképpen történt a raktározás, így a csontanyag elkeveredett, elveszett, vagy csak egy része maradt meg (pl. Szőreg-Téglagyár, Hódmezővásárhely-Kishomok, Szentes környékiek).

A populációk demográfiai képe meglehetősen eltérő, illetve a nemek, a felnőttek–gyerekek aránya nem felel meg az előzetesen várt értékeknek (vö. 1–2. táblázat). Ezek az aránytalanságok azzal lehetnek összefüggésben, hogy a temetők nem teljesen feltártak, vagy, ahogy már a fentiekben említettük, a csontanyag némely esetben nagymértékű hiányt szenvedett. A megjelent publikációk alapján a 405 csontvázlelet közel sem reprezentatív, nagyon sok a véletlenül előkerült magányos sír, másrészt sok a mesterségesen torzított koponya, amelyekből nem lehet általános képet alkotni a populációról. Ugyanez vonatkozik a 356 közöletlen, kizárólag kéziratban szereplő leletre is.

A legtöbb tanulmány a torzított koponyák részletes leírását adja, a nem torzított egyének általános metrikus elemzése viszonylag kevés tanulmányban szerepel. Bár a metrikus értékek alapján némi eltérés mutatható ki az egyes lelőhelyek egyénei között, általában azonban a hosszú, keskeny, magas agykoponya

³⁴ Alánok a szarmatákkal is érkezhettek, és hozhatták a torzítás szokását. Erre utal több, szarmata idősakkal foglalkozó tanulmány (HAJDU–BERNERT 2007; MARCSIK 2011; PAJA 2003) torzított koponyái, de meg kell jegyeznünk azt is, hogy a szarmaták maguk is hozhatták és gyakorolhatták a torzítás szokását.

³⁵ BARTUCZ 1936, 200–201.

³⁶ FÓTHI 2000.

³⁷ MARCSIK–SZATHMÁRY 2002.

³⁸ ÉRY 1998.

³⁹ SZATHMÁRY ET AL. 2008.

⁴⁰ FINNEGAN–MARCSIK 1989; FINNEGAN–MARCSIK 1989a; FINNEGAN–JUST 2000. Sajnálatos módon a szerzők csak két gepida anyagot (Kiszombor B, illetve Szőreg-Téglagyár) szerepeltetnek munkájukban.

⁴¹ HOLLÓ 2013.

⁴² A gepidákra vonatkozó beszámoló rövidített változata a 05/81. sz. Széchenyi pályázati beszámolóban is szerepel.

és inkább a keskeny–közepes arckoponya a jellemző. Becsült termet a férfiaknál 170 cm, a nőknél 160 cm.

Szinte valamennyi csontváz az europid nagyrasszba tartozik (nordoidok, cromagnoidok, kisebb gyakoriságban gracilis mediterránok), azonban több temető anyagában a mongolid komponens is szerepet játszik.⁴³ Kiszombor B temető leleteiben Bartucz Lajos mongolid és paleo-ázsiai típust említ a nordikus, mediterrán, kelet-európai típusok mellett; Gáspár János a Hódmezővásárhely-Gorzsa, Kiss P. tanya anyagában nagy többségben nordoidokat állapított meg, kisebb számban azonban az ún. urali-altáji típust. Feltehetően a mongolid (mongoloid) komponens a hun etnikumhoz köthető, amit a fenti két szerző is feltételez. Meg kell említenünk a szarmaták továbbélését is, illetve azok hatását a gepida időszakban,⁴⁴ azonban a szarmatáknál a mongolid komponens csak sporadikusan fordult elő,⁴⁵ nem valószínű, hogy a kis esetszámba korlátozódó mongolid jelleg nagyobb hatást gyakorolt volna a gepida népességre. Ezt a feltételezést támasztaná alá az a tény is, hogy a korábbi gepida fázisra keltezhető Ártánd-Nagyfarkasdomb, illetve az Ártánd-Kisfarkasdomb lelőhelyek⁴⁶ anyaga teljesen europid karakterű. Kisköre-Pap-tanya lelőhely két gepida koponyáján is megfigyelhető mongoloid hatás. Három sír egyéne (42., 43., 24. sír) kora avar kori mellékletekkel lett eltemetve,⁴⁷ e populációnál feltételezhető a hun, de talán egy kora avar kori mongoloid hatás is.

Patológias elváltozások a megvizsgált anyagban nem gyakoriak és egy-két esettől eltekintve nem súlyosak. Traumás elváltozásokat alig lehet megfigyelni. Rendkívül ritka az ízületi megbetegedés nyoma (*osteoarthritis*), ezen belül még a degeneratív porckopással járó elváltozások (degeneratív *arthritis*, *spondylitis*) is, továbbá kisebb gyakoriságúak a megerőltetésre, nehezebb fizikai munkára utaló csontelváltozások (*entesopathiás* tünetek). Csont *tuberculosis*-t csak egy esetben (Ároktő) lehetett feltételezni, egyéb fertőző megbetegedések nyomait pedig egyáltalán nem. Anyagcsere megbetegedésekhez sorolható jellegzetes elváltozás a csontok lokalizált porotikus felritkulása; a *cribra orbitalia/cranii*, átlagos gyakoriságú és csak az enyhe típusa az uralkodó. Egyedi esetként írhattunk le egy koponyát (Kiszombor B) *metastaticus* tünetekkel (csontokra manifesztálódó tumor).⁴⁸ Csontvelőgyulladás (*osteomyelitis*) Iclod, Kál-Legelő, Kisköre-Pap-tanya leletei körében fordult elő. Az Ártánd-Nagyfarkasdomb 43. sír egyénének koponyáján sebészi trepanáció figyelhető meg (baloldalon, az *os occipitale* felső és az *os parietale* alsó részén, kb. 5 cm átmérővel). A bevágás pereme sima, a koponya három rétege nem figyelhető meg; a beteg a beavatkozást túlélte.⁴⁹ Fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a paleopatológias elváltozások típusa és gyakorisága – a rendelkezésünkre álló csontanyag vizsgálata alapján – nagyon kevés.

A szériák közötti összehasonlítás szempontjából jelentős Csiszár Viktor diplomamunkája.⁵⁰ Ebben a munkában a Biharkeresztes környéki gepida temetők egymás közötti összehasonlítását végezte el. Természetesen a szériák kis létszáma miatt a szignifikáns kapcsolatokat fenntartással kell kezelni, azonban a szériák markáns szétválásai miatt néhány következtetés azért levonható.

Hierarchikus klaszteranalízis (SYN-TAX 5.02 program) alapján az Ártánd-Kisfarkasdomb és a Bihar-keresztes-Toldi útfél lelőhelyek férfi populációi között kimutatható a kapcsolat, azonban a nagyfarkasdombi különbözik a másik kettőtől. A nők összehasonlítására vonatkozóan a számított különbözőségi mátrix

⁴³ Kál-Legelő III. lelőhely: két koponya mongolid, illetve mongoloid; Ároktő-Csík-gát, Ludas-Varjú dűlő, Egerlővő: egy-egy koponya mongolid; Kisköre-Pap-tanya: két koponya mongoloid.

⁴⁴ A Tisza jobb partján vannak olyan lelőhelyek, ahol keverten fordultak elő szarmata és gepida leletek, tehát ezeken a területeken szarmaták élhettek gepida fennhatóság alatt (Vörös 1989, 54).

⁴⁵ Szarmata populációban uralkodó az *europid taxon (pamiri)*.

⁴⁶ ISTVÁNOVITS ET AL. 1996; MESTERHÁZY 1989; MESTERHÁZY 2009.

⁴⁷ DOBOS 2012, 99.

⁴⁸ MARCSIK ET AL. 2002.

⁴⁹ A metrikus, taxonómiai, patológiai elemzés rövidített formában a 05/81. sz. Széchenyi pályázati beszámolóban is szerepel.

⁵⁰ CSISZÁR 1998.

alapján Ártánd-Kisfarkasdomb és Biharkeresztes-Lencsésdomb között van szorosabb kapcsolat. A szériák átlagának összehasonlítása során kitűnt, hogy a kisfarkasdombi és a lencsésdombi temető egyénei közel állnak egymáshoz, míg a nagyfarkasdombiak eléggé távol esnek.

A régészeti megfigyelések szerint néhány Tisza-vidéki gepida populáció (Egerlövő, Kisköre, Hódmezővásárhely-Kishomok, Szőreg-Téglagyár) továbbélése tételezhető fel a kora avar korban,⁵¹ azonban ezeket a megfigyeléseket a jelenlegi általános embertani vizsgálatok adataival nem tudjuk alátámasztani. Az egerlövői anyag feldolgozása korántsem teljes, a kiskörei anyag kis létszámú, Hódmezővásárhely-Kishomok lelőhely feltárása során az avar kori sírokból 6 egyén rendkívül hiányos csontváza általános antropológiai feldolgozásra alkalmatlan. Nagy Margit⁵² Kiszely István leírására támaszkodva megemlíti, hogy e területről feltárt kora avar kori egyének taxonómiaiilag nem értékelhetők. A Szőreg-Téglagyár lelőhelyről a gepida sírok mellett szintén feltárássra kerültek kora avar kori sírok, melyek antropológiai vizsgálata alapján⁵³ csak annyit tudunk megállapítani, hogy a kora avar korban egy új népesség megtelepedésével számolhatunk. Ez a népesség taxonómiai összetételét tekintve nagymértékben különbözik a gepidák embertani arculatától. Típusanalízis és további morfológiai jellegek alapján hasonlóságot mutatnak a Makó-Mikócsa halom kora avar kori temető népességéhez:⁵⁴ markáns mongolid, europa-mongolid típusúak, és meglepően archaikus jellegűek, az *occipitalis* területen a *linea nuchae superior* lefutása és annak kiemelkedése, a *protuberantia occipitalis externa* nagyon alacsony helyzete, valamint egy *sagittalis* kiemelkedés az *os frontale* területén. Archaikusság szempontjából különösen feltűnő a szőregi 55. sír koponyája (kiemelkedő *glabella* területtel és a nagyon hátrahajló homlok régióval). Az *occipitalis* terület morfológiai elváltozásait tekintve a 107., a 110. és a 122. sírszámúak minden bizonnyal egy rokonsági körbe sorolhatók.

A gepidák antropológiai heterogenitását figyelembe véve – a megjelent tanulmányok és kéziratok alapján – helyesebb, ha nem gepida népességről, hanem a gepida kor népességéről beszélünk. Megítélésünk szerint, a heterogenitás kérdését, a gepida népesség avar kori továbbélését, kontinuitását – mindkét népessegre vonatkozóan – jól reprezentált temetők jó megtartású csontanyagának biokémiai molekuláris vizsgálata régészeti megfigyelésekkel – esetleg! – alátámasztaná.

ÖSSZEFOGLALÁS

Jelen tanulmányban a szerzők – a teljességre való törekvés igénye nélkül – megközelítő képet adtak a gepida népesség biológiai rekonstrukciójáról a megjelent publikációk és kéziratok alapján. A metrikus adatok szerint az agykoponya általában hosszú (*dolichokran*) és közepesen magas–magas (*orthokran–hypsikran*), az arckoponya közepesen hosszú–hosszú (*mesoprosop–leptoprosop*), kisebb gyakoriságban széles (*euryprosop*). A taxonómiai analízis szerint szinte valamennyi csontváz az europid nagyraasszba tartozik, nordoidok, cromagnoidok (crA, crB), gracilis mediterránok, azonban kisebb gyakoriságban a mongolid (mongoloid) komponens is szerepet játszik több temető anyagában, ami feltehetőleg a hun etnikumhoz köthető. A patológiás elváltozások – egy-két súlyosabb esettől eltekintve – jelentéktelenek.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Lőrinczy Gábornak és Kiss P. Attilának tartozunk köszönettel a kézirat megírásához nyújtott segítségükért.

⁵¹ NAGY 2004, 174; NAGY 2005, 197.

⁵² NAGY 2004, 171.

⁵³ Marcsik Antónia kézírata.

⁵⁴ MARCSIK 2017.

IRODALOM

- BARTUCZ 1936: Bartucz L.: A kiszombori temető gepida koponyái. *Dolgozatok* 12 (1936) 178–203.
- BARTUCZ 1966: Bartucz L.: *A praehistorikus trepanáció és orvostörténeti vonatkozású sírleletek*. Paleo-pathologia 3. Budapest 1966.
- BERECZKI–MARCSIK 2006: Bereczki, Zs. – Marcsik, A.: Artificial cranial deformation in Hungary. *ÖPUS–Interdisciplinary Investigation in Archaeology* 5 (2006) 96–114.
- BÓNA–NAGY 2002: Bóna, I. – Nagy, M.: Hódmezővásárhely-Kishomok (Kom. Csongrád). In: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet* I. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1. Reds.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2002, 34–190.
- CSÁKI 2004: Csáki É.: *V. és VI. századi csontvázanyag embertani vizsgálata*. Szakdolgozat, Szeged 2004.
- CSISZÁR 1998: Csiszár L. V.: *A Biharkeresztes-Ártánd környéki gepida temetők összehasonlító, általános embertani feldolgozása*. Diplomamunka, Szeged 1998.
- DOBOS 2012: Dobos A.: Gepidák vagy avarok? Az erdélyi kora avar temetők kutatásának kérdéséről (Gepids or Avars? Problems related to the research of the row-grave cemeteries from the early Avar Period). *Dolgozatok Új sorozat* 6–7 (16–17) 2011–2012 (2012) 93–116.
- ÉRY 1998: Éry, K.: Length of limb bones and stature in ancient populations in the Carpathian Basin. *Humanbiologia Budapestiensis* 26 (1998) 87.
- FARKAS–LIPTÁK 1971: Farkas Gy. – Lipták P.: A Tápé környéki leletek értékelése. In: *Tápé története és néprajza*. Szerk.: Juhász A. Tápé 1971, 163–167.
- FARKAS ET AL. 1991: Farkas Gy. – Marcsik A. – Szalai F.: Békéscsaba területének embertani leletei. In: *Békéscsaba története I. A kezdetektől 1848-ig*. Szerk.: Jankovich B. D. – Erdmann Gy. Békéscsaba 1991, 319, 329.
- FINNEGAN–MARCSIK 1989: Finnegan, M. – Marcsik, A.: Non-metric variations in 4th century, avar and 10th century Hungarian conquest populations. *Humanbiologia Budapestiensis* 19 (1989) 41–45.
- FINNEGAN–MARCSIK 1989a: Finnegan, M. – Marcsik, A.: Biological distance in the 5–11th centuries populations using non-metric frequency data. *Acta Biologica Szeged* 35 (1989) 163–174.
- FINNEGAN–JUST 2000: Finnegan, M. – Just, Zs.: Non-metric trait and biological distance studies in Hungary: a brief overview. *Anthropologiai Közlemények* 40 (2000) 41–47.
- FÓTHI 2000: Fóthi, E.: Anthropological conclusion of the study of Roman and Migration periods. *Acta Biologica Szeged* 44 (2000) 87–94.
- GÁL 2007: Gál Sz. S.: A gyulafehérvári Staicu gepida temető embertani elemzése (Data on the anthropology of Staicu gepidical cemetery from Alba-Iulia). *Folia Anthropologica* 5 (2007) 67–69.
- GÁSPÁR 1931: Gáspár, J.: Gepidengräber in Ungarn. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 61 (1931) 285–291.
- HAJDU–BERNERT 2007: Hajdu T. – Bernert Zs.: Embertani adatok a Tisza vidék szarmata és gepida korához (Anthropological data to Sarmatian and Gepid Age of the Tisza Region). *Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 16 (2007) 327–344.
- HOLLÓ 2013: Holló G.: *Az Alföld tizenegy évszázadának története a kraniometria tükrében (I–XI. század)*. Debrecen 2013.
- ISTVANOVITS ET AL. 1996: Istvanovits, E. – Mesterházy, K. – M. Nepper, I.: Hunnenzeitliche Gräber von Ártánd. In: *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen und Awaren. Burgenländische Landesausstellung 1996. Begleitbuch und Katalog*. Eisenstadt 1996, 113–116.
- KÖVÁRI–SZATHMÁRY 2003: Kövári I. – Szathmáry L.: A továbbélés megítélése az Ároktő, Csik-gát lelőhelyen feltárt 5–9. századi csontvázleletek alapján (Assessment of surviving relying upon the 5–9th century skeletal findings dug up at the location of Ároktő, Csik-gát). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 42 (2003) 135–164.

- LIPTÁK 1983: Lipták, P.: *Avars and Ancient Hungarians*. Budapest 1983.
- LIPTÁK–MARCSIK 1977: Lipták P. – Marcsik A.: Kora népvándorlás kori embertani leletek Kelet-Magyarországon (Anthropologische Funde in Ostungarn aus der Frühvölkerwanderungszeit. Neuere Angaben zur Frage der Künstlichen Schädeldeformation). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1976 (1977) 35–46.
- LOVÁSZ 1991: Lovász E.: Újabb adatok Borsod-Abaúj-Zemplén megye 5–6. századi történetéhez (Az egerlövői temető) (Beiträge zur Geschichte des Komitates Borsod-Abaúj-Zemplén in 5–6. Jahrhundert). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984–1985 (1991) 55–72.
- MARCSIK 2011: Marcsik A.: Szarmaták az Alföldön. Újabb adatok a szarmata időszak embertani arculatához (Madaras-Halmok). In: Köhegyi M. – Vörös G.: *Madaras-Halmok. Kr. u. 2–5. századi szarmata temető*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged 2011, 419–444.
- MARCSIK 2017: Marcsik A.: Makó-Mikócsa halom kora avar kori népessége. In: *Human landscape interactions in the Maros valley during the first half of the Avar period based on comparative interdisciplinary study of the archeology*. Eds.: Balogh, Cs. – Gulyás, S. Szeged 2017, in press.
- MARCSIK–HEGYI 2011: Marcsik A. – Hegyi A.: Kál-Legelő III. gepida időszak és 10–11. század humán csontanyagának ismertetése (Human skeletal remains from the Gepid period and 10th–11th centuries at Kál-Legelő III). *Folia Anthropologica* 10:3 (2011) 77–93.
- MARCSIK–SZATHMÁRY 2002: Marcsik A. – Szathmáry L.: Paleopatológias elváltozások a szarmata korból, a gepida időszakból és az avar korból. In: *MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testület Kiadványa*. Szerk.: Sikolya L. – Páy G. Nyíregyháza 2002, 80–84.
- MARCSIK ET AL. 2002: Marcsik, A. – Szathmáry, L. – Finnegan, M.: Multiple myeloma and metastatic skeletal lesions in osteoarchaeology samples. *Journal of Paleopathology* 14 (2002) 77–87.
- MESTERHÁZY 1989: Mesterházy, K.: Etnische und Handelsbeziehungen zwischen der Weichselmündung und der Ungarischen Tiefebene in der römischen Kaiserzeit. *Archaeologia Baltica „Peregrinatio Gothica”* 8 (1989) 185–202.
- MESTERHÁZY 2005: Mesterházy K.: Ártánd-Lencsésdomb, Biharkeresztes-Toldi útfél (Kom. Hajdú-Bihar). In: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Reds.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2005, 54–61.
- MESTERHÁZY 2009: Mesterházy, K.: Eine Gräbergruppe mit nordsüdlicher Grablegung im gepidischen Gräberfeld von Biharkeresztes-Ártánd-Nagyfarkasdomb. *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 60 (2009) 73–95.
- MIHÁCSI-PÁLFI 2013: Mihácsi-Pálfi A.: *Torzított koponyás temetkezések az Alföldön (a 4–5. század fordulójától a 8–9. század fordulójáig)*. Szakdolgozat, Szeged 2013.
- MIKIČ 1999: Mikič, Z.: Die Gepiden von Viminacium in der Völkerwanderungszeit. Anthropologischer Beitrag. *Anthropologischer Anzeiger* 57:3 (1999) 257–268.
- MILADINOVIČ–RADMILOVIČ 2011: Miladinovič-Radmilovič, N.: *Sirmium. Necropolis*. Arheoloski Institut Beograd. Beograd 2011.
- MOLNÁR ET AL. 2014: Molnár M. – János I. – Szűcs L. – Szathmáry L.: Néhány hun-germán korból származó mesterségesen torzított koponya morfológiai és kraniometriai bemutatása. *Tájökológiai Lapok* 12:2 (2014) 355–362.
- MOLNÁR ET AL. 2014a: Molnár, M. – János, I. – Szűcs, L. – Szathmáry, L.: Artificially deformed crania from the Hun-Germanic Period (5th–6th century ad) in northeastern Hungary: historical and morphological analysis. *Neurosurgical Focus* 36:4 (2014) 1–9.
- NAGY 2004: Nagy M.: A Hódmezővásárhely-Kishomoki gepida temető (elemzés). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10 (2004) 129–239.
- NAGY 2005: Nagy, M.: Szőreg-Téglagyár (Kom. Csongrád). In: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Reds.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2005, 120–203.

- PAJA 2003: Paja L.: Röszei (48/60., 48/75.) és kiskundorozsmai (26/60., 26/72.) szarmata kori embertani maradványok rövid ismertetése (Anthropological study of four Sarmatian osteological series (Rösze (sites 48/60 and 48/75), Kiskundorozsma [sites 26/60 and 26/72])). In: *Úton-útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán*. Szerk.: Szalontai Cs. Szeged 2003, 165–168.
- PAP 1983: Pap I.: Az Endrőd-Szujókereszt szarmata-kori sorozat és gepida sír embertani feldolgozása (Die anthropologische Bearbeitung der Sarmatenzeitlichen Serie und des Gepidesches Grabes von Endrőd-Szujókereszt). In: Vaday A. – Szőke B. M.: Szarmata temető és gepida sír Endrőd-Szujókeresztben. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1983, 126–129.
- SZATHMÁRY ET AL. 2008: Szathmáry L. – Marcsik A. – Lenkey Zs. – Kövári I. – Holló G. – Guba Zs. – Csóri Zs.: Az Alföld népességeinek továbbélése az 1. századtól a 11. századig. In: *Árpád előtt, Árpád után. Antropológiai vizsgálatok az Alföld I–XIII. századi csontvázletelein*. Szerk.: Szathmáry L. Szeged 2008, 7–25.
- SZÉCSÉNYI-NAGY 2009: Szécsényi-Nagy Anna: *A koponyatorzítás szokása a Kárpát-medencében az V–VI. században, régészeti és antropológiai adatok alapján*. Szakdolgozat. Budapest 2009.
- VARGA ET AL. 2003: Varga P. – Bernert Zs. – Fóthi E.: Antropológiai adatok a Szolnok-Szanda germánkori temetőhöz. *MBT. III. Kárpát-medencei Biológiai Szimpózium*. Szerk.: Penksza K. – Korsós Z. – Pap I. Budapest 2003, 313–316.
- VÖRÖS 1989: Vörös G.: Fegyveres sírok az Alföldön a 4. század második fele és az 5. század közepe között (Begräbnisstätten mit Waffen auf der ungarischen Tiefebene von der zweiten Hälfte des 4. bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1989:1 (1989) 41–58.
- ZOFFMANN 1992: Zoffmann, Zs.: Prikaz antropološkog materijala iz rimskih grobova sa lokaliteta Hrtkovci (Bericht über das anthropologische Material aus den römischen Gräber und über dem Skelett mit künstlich deformierten Schädel aus Hrtkovci-Vranj in Syrmien). *Rad Muzeja Vojvodine* 34 (1992) 107–111.
- ZOFFMANN 1998: Zoffmann, Zs.: Drugi makrokefalni nalaz iz doba Seobe naroda sa lokaliteta Hrtkovci-Vranj (The second macrocephalic find from Hrtkovci-Vranj). *Rad Muzeja Vojvodine* 40 (1998) 103–105.
- ZSIGÓ 2003: Zsigó Krisztina: *Az ároktői (Csík-gát) temetőben feltárt hun-germán és késő avar kori népesség összehasonlító vizsgálata*. Szakdolgozat. Debrecen 2003.
- WOLF–SIMONYI 1997: Wolf M. – Simonyi E.: Mezőkereszt-Cethalom. Kora népvándorlás kori temető az 5–6. századból. In: *Utak a múltba – Az M3-as autópálya régészeti leletmentései (Paths into the Past – Rescue Excavations on the M3 Motorway)*. Szerk.: Raczky P. – Kovács T. – Anders A. Budapest 1997, 128–130.

GEPIDEN IN DER GROSSEN UNGARISCHEN TIEFEBENE
AUFGRUND DER HISTORISCHEN ANTHROPOLOGISCHEN
ANGABEN – EINE LITERARISCHE BESPRECHUNG

Ohne Anspruch auf Vollständigkeit versuchen die Verfasser, in der vorliegenden Studie die gepidische Bevölkerung mithilfe der veröffentlichten Publikationen und Manuskripte relativ genau biologisch zu rekonstruieren. Nach den metrischen Angaben war der Hirnschädel im Allgemeinen lang (*dolichokran*) und mittelmäßig hoch–hoch. Der Gesichtsschädel war mittelmäßig lang–lang (*mesoprosop–leptoprosop*) und manchmal breit (*euryprosop*). Nach der taxonomischen Analyse gehören beinahe alle Skelette zu der europiden Großrasse, sie sind *nordoide*, *cromagnoide* (crA, crB) und *grazile mediterrane* Exemplare, aber auch die mongolide (*mongoloide*) Komponente spielt mehr oder weniger eine Rolle im Material mehrerer Gräberfelder. Das kann mit dem hunnischen Ethnikum in Verbindung gebracht werden. Abgesehen von einigen schlimmen Fällen sind die pathologische Alterationen nicht bedeutend.

1. táblázat. Nemek, felnőttek–gyermek megoszlása (megjelent publikációk)
Tabelle 1. Die Verteilung der Geschlechter, Erwachsenen und Kinder (veröffentlichte Publikationen)

<i>Lelőhely</i>	<i>Gyermek és Juvenis</i>	<i>Felnőtt</i>			<i>Összes</i>
		♂	♀	?	
Hódmezővásárhely-Gorza, Kiss P. tanya (GÁSPÁR 1931)	10	15	5	–	30
Kiszombor B (BARTUCZ 1936)	6	38	18	1	63
Tápé-Széntégláégető (FARKAS–LIPTÁK 1971)	–	–	1	–	1
Biharkeresztes, Ártánd-Lencsésdomb (LIPTÁK–MARCSIK 1977)	1	4	5	–	10
Biharkeresztes-Toldi útfél (LIPTÁK–MARCSIK 1977)	1	3	3		7
Endrőd-Szujókereszt (PAP 1983)	–	1	–	.	1
Gyula-Fővenyes (FARKAS ET AL. 1991)	–	1	–	–	1
Hrakovci-Vranj (Sirmium, RS) (ZOFFMANN 1992) (torzított)	–	–	1	–	1
Hrtkovci-Vranj (Sirmium, RS) (ZOFFMANN 1998) (torzított)	–	1	–	–	1
Viminacium (Kostolac, RS) (MIKIČ 1999)	16	46	27	5	94
Szolnok-Szanda (VARGA ET AL. 2003)	33	41	17	7	98
Ároktő-Csík gát (KÖVÁRI–SZATHMÁRY 2003; MOLNÁR ET AL. 2014; MOLNÁR ET AL. 2014a)	4	7	9	–	20
Rákóczfalva-Bivalyó (HAJDU–BERNERT 2007)	3	4	1	–	8
Alba Iulia-Proprietatea Staicu (RO) (GÁL 2007)	–	–	–	–	14
Kál-Legelő (MARCSIK–HEGYI 2011)	9	7	5	1	22
Sirmium (RS) (MILADINOVIČ–RADMILOVIČ 2011) (összefoglalóan germánok)	18	9	4	3	34
<i>Összes</i>	<i>101</i>	<i>177</i>	<i>96</i>	<i>17</i>	<i>391</i>
	<i>101</i>	<i>177</i>	<i>96</i>	<i>17</i>	<i>391+14</i>
	<i>405</i>				

2. táblázat. Nemek, felnőttek–gyermek megoszlása korrekció utáni kéziratok alapján
 Tabelle 2. Die Verteilung der Geschlechter, Erwachsenen und Kinder nach der Korrektur der Manuskripte

<i>Lelőhely</i>	<i>Gyermek és Juvenis</i>	<i>Felnőtt</i>			<i>Összes</i>	
		♂	♀	?		
Tiszakarád	9	15	26	–	50	7
Magyarcsanád-Bökény	6	7	4	–	1	
Szőreg-Téglagyár	26	31	33	–	90	
Klárafalva C	–	3	3	–	6	
Hódmezővásárhely-Kishomok	4	15	9	13	41	2
Szentes-Nagyhegy	1	7	3	1	1	
Szentes-Kökényzug	–	7	1	1	9	
Ártánd-Nagyfarkasdomb	18	17	14	2	51	
Ártánd-Kisfarkasdomb	11	16	14	3	44	0
Domaszék	–	2	1	–	3	
Cluj-Banatului (RO)	5	2	4	–	11	
Iclod (Nagyiklód, RO)	–	1	–	–	1	
Egerlövő	–	1	–	–	1	
Kisköre-Pap-tanya	2	3	1	–	6	
Ludas-Varjú-dűlő	2	1	1	–	4	
Mezőkeresztes-Cethalom	8	1	1	–	1	
<i>Összes</i>	<i>92</i>	<i>129</i>	<i>115</i>	<i>20</i>	<i>356</i>	

ПАЛЬЧАТАЯ ФИБУЛА ПОТИССКОГО КРУГА ИЗ ЮГО-ЗАПАДНОЙ РОССИИ

Игорь О. Гавритухин*

Резюме: В статье публикуется пальчатая фибула, которая была найдена на юго-западе территории современной России – около села Пушкарное (Кореневский район Курской области) или в Севском районе (Брянская область). Ее ближайшие аналогии известны в гепидском контексте в бассейне реки Тиса. В статье представлены наиболее полный каталог таких фибул с циркульным орнаментом, рассмотрен также ряд примеров гепидского влияния в Восточной Европе. Публикуемая фибула является примером переработки гепидских образцов в мастерских Поднепровья в 6 веке. Это – один из источников формирования местных типов фибул, известных вкладах круга Мартыновки.

Ключевые слова: пальчатая фибула, гепиды, Восточная Европа, 6 век.

Поводом для данной работы стала фибула (рис. 1. 1; рис. 2. 1), переданная в Курчатовский государственный краеведческий музей (№ 2054 по Книге поступлений).¹

Длина ее корпуса 84 мм, максимальная ширина – 44 мм. Края корпуса полого скошены. Головная (закрывающая пружинящий аппарат) пластина полукруглая, имеет 5 расположенных веерообразно выступов-«пальцев», один из которых утрачен. Центральная часть пластины расположена ниже ее краев, украшена кружками с точкой в центре (мотив «птичий глаз»),² 7 из которых расположены вдоль края центральной части пластины, 1 – в ее центре. «Пальцы» имеют вид овала с обрезанным концом, слабо выделенной узкой площадкой у основания, отделенной от конца тремя линиями, образующими два поперечных валика. На обратной стороне головной пластины находятся два поставленных параллельно полукруглых выступа-«ушка», имеющих по центру отверстие для крепления оси пружинного механизма, который не сохранился (имеются лишь следы окислов железа). Дужка, имеющая длину 18 и ширину 9–10 мм, возвышается над плоскостью корпуса на 7 мм. В сечении она треугольная, со сглаженными углами и чуть вогнутым основанием (т.н. немного полая). Ножка (пластина, закрывающая приемник) имеет форму 6-угольника (ромба со срезанными верхом и низом) с чуть выпуклыми боковыми краями. Центральная часть этой пластины сделана в том же духе, что у головной пластины, только кружочков по краю 10, а в центре – 2. По бокам пластины расположены 2 выступа, близких полукругу, с «птичьим глазом» по центру каждого. Еще один (концевой) выступ возвышается над ножкой и отделен от нее подобием валика; имеет форму цифры «8», дополненную полукругом сверху; украшен 5 кружочками, такими же, как другие части фибулы. По центру концевой выступа намечено валикообразное возвышение, оконтуренное неровным углублением. С обратной стороны концевой выступа просматривается небольшое возвышение, вытянутое вдоль оси симметрии ножки. Централь-

* Институт археологии. Российской академии наук, ул. Дм. Ульянова 19, 117036 Москва.
gavritukhin@rambler.ru

¹ Работа выполнена при поддержке Российского фонда фундаментальных исследований по гранту 18-09-00376 «Исследование раннесредневекового торгово-ремесленного центра в Верхнем Подонье (вторая половина V–VII вв.)»

² В немецкоязычной литературе его часто называют мотивом «круглый глаз», *Kreisaugenferzierung*. Это – один из вариантов мотива, который еще называют «циркульным».

ная часть обратной стороны ножки особенно неровная, напоминает следы пайки. Ближе к дужке ножка пробита гвоздиком, от которого осталась небольшая шляпка на внешней стороне ножки и часть дрота на внутренней. Корпус фибулы сделан из светло-серого цветного металла (анализов не было), до реставрации в некоторых местах имел патину цвета зеленки и красноватый оттенок, что указывает на наличие в сплаве меди. «Птичий глаз» выполнен одним штампом, диаметром 3 мм, с выступом по периметру и чуть более высоким выступом по центру (рис. 2. 1а).

По словам дарителя, фибула была найдена на огородах в селе Пушкарное Кореневского района Курской области России. Однако эта же фибула в июле 2010 г. фигурировала в интернете³ как находка из Севского района Брянской области, выставленная на продажу жителем г. Севск. Как бы то ни было, представляется, что регион этой находки (Юго-Западная Россия: примыкающие друг к другу юго-восток Брянской или юго-запад Курской области) указан правильно.

В восточноевропейской литературе такие фибул известны не были. Однако их ближайшие аналогии есть в Потисье и наиболее полно рассмотрены Маргит Надь. В соответствии с ее классификацией, интересующая нас вещь относится к варианту Берекхат, выделяемому среди среднедунайских фибул, украшенных мотивом «птичий глаз». ⁴ Фолькер Хильберг, рассматривая такие фибулы в контексте имитации и упрощения изделий с кербшнитной спиралевидной орнаментацией, дополнил наблюдения М. Надь и других предшественников, составил каталог этих находок, ⁵ включающий 15 позиций. ⁶ В настоящее время можно указать 29 находок фибул, имеющих орнамент «птичий глаз» и явно связанных со среднедунайскими традициями (рис. 1–3; Приложение 1), что дает возможности для анализа на новом уровне.

Хотя такие фибулы явно образуют стилистическое единство, подтверждаемое схожестью ряда элементов и близостью ареалов, не менее важны их близкие аналогии, характеризующиеся иными орнаментальными мотивами. Признаки, по которым М. Надь подразделяла рассматриваемые фибулы (форма головной пластины, число «пальцев», наличие вертикальных рельефных полос на дужке и др.), могут выступать и как основания для иной группировки. ⁷ Соответственно, изменится значение и соотношение использовавшихся М. Надь подразделений «группа», «подгруппа» и других, что создает, как минимум, терминологические неудобства. Учитывая сказанное, ниже рассматриваются лишь серии и варианты ⁸ фибул, а их более широкий контекст обозначен по мере необходимости. Сразу же отмечу, что в основе предлагаемой классификации лежат в целом правильные и очень полезные в деталях наблюдения М. Надь.

СЕРИЯ БЁКЕНЬ (Приложение 1. А)

Серию Бёкень определяют: полукруглая головная пластина с 5 удлиненными «пальцами»; 6-угольная (в виде усеченного ромба) ножка с 2 крупными выступами по бокам, нередко округлыми и тогда

³ Здесь и далее данные о находках, фигурировавших в интернете, взяты из базы банных, которую многие годы собирает Игорь Анатольевич Бажан (широкому кругу археологов он известен по ряду публикаций о черняховской и других культурах римского времени). Я благодарен коллеге за возможность пользоваться его подборкой. За помощь в уточнении информации я благодарен также Олегу Александровичу Радюшу.

⁴ NAGY 2005, 110–113; NAGY 2005a, 185–186.

⁵ Пара фибул рассматривается как 1 находка.

⁶ HILBERG 2009, 105–113, 513–514.

⁷ Для фибул, выделяемых по одному из значимых признаков, мною был предложен термин «ряд». См. Гавритухин 2010, 38–39 и далее.

⁸ О значении этих терминов и их соотношении с другими см. Амброз 1966, 7–8. В ряде случаев целесообразно введение и «промежуточных» подразделений, например, блоков вариантов или серий, как это сделано в некоторых других моих работах.

лишь частично выходящими за абрис ножки; выступ на конце ножки, как правило, в виде цифры «8» с выступом наверху; орнаментальный мотив «птичий глаз», довольно плотно покрывающий головную пластину и ножку, а нередко и выступы на ножке (рис. 2. 1–5, 7, 9–11; скорее всего рис. 2. 8, возможно рис. 2. 6). Длина экземпляров, размеры которых известны, 59–84 мм. По М. Надь это – группа I, с 5 «пальцами», подгруппы 1 и 2, варианты Бёкенъ и Берекхат.

Эта серия относится к блоку, который характеризует схожая структура основных элементов – 5 «пальцев» на полукруглой головной пластине, 6-угольная ножка с парой крупных боковых выступов, концевой выступ, близкий форме цифры «8». Серии различаются здесь по характеру орнаментации. Она может состоять, например, из мелких завитков (как рис. 4. 3, 7), линий и парных волн (как рис. 4. 5, 6), комбинаций линий (как рис. 4. 1–2, 4). Анализ всего этого блока серий выходит за рамки данной работы, но явно, что большинство находок связаны с потисским/гепидским кругом.

Устойчивое сочетание признаков, позволяющее выделить варианты серии Бёкенъ, достаточно очевидно для находок из погр. 23 в Мадьярчанад-Бёкене и из Сольнока-Санды (рис. 2. 9–10). Причем вторая, по сравнению с первой, явно сделана грубее, с утратой или худшей проработкой некоторых деталей (суженные углубленные вертикальные полосы на дужке, окончательно утраченные рудименты выступов на ножке у основания дужки). Фибула из погр. 36 в Сентеш-Берекхате (рис. 2. 11) выглядит как продолжение схожей линии «деградации» (не проработаны полосы на дужке, валики на «пальцах», орнамент на концевом выступе, слабо или совсем не заглублена центральная часть у головной пластины и ножки). Лучше других сделанный экземпляр из Мадьярчанада превосходит оба упомянутых и размерами (соответственно: 82, 67, 74,7 мм). Известная по интернету находка из «Хмельницкой области» более всего близка фибуле из Мадьярчанада как по всем деталям, так и размерами (около 8 см). Им же близок известный по интернету обломок (ножка и часть дужки) с «Украины». Все 5 экземпляров имеют на боковых выступах врезной орнамент в виде «сетки», как на фибулах серии Горжа (см. ниже). Относить ли все эти 5 фибул к одному варианту или рассматривать, как предлагала М. Надь, находку из погр. 36 в Сентеш-Берекхате в рамках другого варианта (и подгруппы) – вопрос терминологический. Даже если выделять варианты, явно, что они близки, образуя блок вариантов 1.

Фибулу из погр. 16 в Сёрег-Тегладьяре (рис. 2. 7) следует отнести к особому варианту. С большинством из описанных выше экземпляров ее сближает наличие вертикальных рельефных полос на дужке, что и дало основание М. Надь выделять их в вариант Бёкенъ, относящийся к подгруппе 1. Однако если рассматривать среднедунайские фибулы с орнаментом «птичий глаз» как одну из форм местного упрощения фибул со спиралевидной орнаментацией (плодотворность этого продемонстрирована Ф. Хильбертом), то эту фибулу из Тегладьяра следует отнести к линии, отличной от тех, что представлены блоком вариантов 1.

Еще один набор линий упрощения «исходных» образцов в рамках серии Бёкенъ представлен фибулами, имеющими на ножке боковые выступы со вставками (рис. 2. 2–5). Данных для выделения среди них вариантов по устойчивому сочетанию признаков пока не достаточно. До появления новых материалов они условно объединены в блок вариантов 3.

К одному из этих блоков, судя по сохранившемуся фрагменту, относится находка из Кунсент-мартон-Петерсёга (рис. 2. 8). Фрагмент из Дияны (рис. 2. 6; Приложение 1. Ж) мог принадлежать аналогичной фибуле, но не исключено, что иной серии, например, варианту Меджа (см. ниже) или другому.

Публикуемая находка (рис. 1. 1; рис. 2. 1), известные по интернету фибулы из «Курской области» и найденная «между Смелой и Чигириным» имеют детали, отличающие их на фоне не только описанных, но и других рассматриваемых здесь фибул. К их анализу мы вернемся ниже.

СЕРИЯ ГОРЖА (Приложение 1. Б)

Серию Горжа определяют: полукруглая головная пластина с 3 удлиненными «пальцами»; 6-угольная (в виде усеченного ромба) ножка с 2 крупными выступами по бокам, округлыми и лишь частично выходящими за абрис ножки (во всех известных случаях отмечена их орнаментация врезной «сеткой»); орнаментальный мотив «птичий глаз», довольно плотно покрывающий головную пластину и ножку, а иногда и другие элементы корпуса (*рис. 3. 1–5*). Длина экземпляров, размеры которых известны, 54–61 мм. По М. Надь это – группа I, с 3 «пальцами», подгруппа 2, без деления на варианты.

Как и серия Бёкенъ, серия Горжа имеет соответствия в блоке серий потисского/гепидского круга, который характеризует схожая структура основных морфологических элементов элементов. Орнаментация фибул других серий этого блока может быть представлена, например, парными волютами на головной пластине, линиями или рельефными кружочками (упрощенные мелкие завитки) на ножке (как *рис. 4. 9, 12*). В рамках серии Горжа намечается два блока вариантов.

Для блока вариантов 1 (*рис. 3. 3–4*) характерен профилированный концевой выступ, напоминающий тот, что отличает серию Бёкенъ, и сравнительно крупные размеры (известны 61 и 58 мм). Если судить по размерам, к этому блоку тяготеет и находка из погр. 18 в Сольнок-Санде (*рис. 3. 1*).

Для блока вариантов 2 (*рис. 3. 2, 5*) показательны меньшие размеры (в 2 случаях зафиксировано 55 мм) и длинный не профилированный концевой выступ, напоминающий концевые выступы у ряда экземпляров серий Береххат и Тегладьяр (*рис. 3. 8–10, 12–14*). К этому блоку, судя по схожему концевому выступу, принадлежит и известный по интернету экземпляр из «Владимир-Волынского района», для которого указана длина 54 мм.

В отношении орнаментации боковых выступов на ножке врезной «сеткой» М. Надь предположила что это – рудимент, получившийся при использовании в качестве модели фибул, имеющих на боковых выступах вставку, только здесь повторена не сама вставка или ее гнездо, а нарезка для крепления фольги, которую подкладывали под вставку из стекла или прозрачного камня.⁹ В пользу этого предположения можно указать на фибулу из «Бёкенъмидсент» (*рис. 4. 15*). У нее врезная сетка нанесена на центральный «палец», где, судя по общей композиции, вполне логичным было бы наличие вставки. Как бы то ни было, рассматриваемый орнаментальный прием весьма выразителен и его наличие на вполне определенных таксонах фибул (серия Горжа и блок вариантов 1 серии Бёкенъ) явно не случаен. Показательно, что к востоку от Карпат такие фибулы встречены в зоне пражской культуры (*рис. 1. 2:15–16*), а находки из зоны родственных пеньковской и колочинской культур (*рис. 1. 2:17–19*) представлены другими вариантами интересующих нас фибул (подробнее см. ниже).

СЕРИЯ СЁРЕГ-ТЕГЛАДЬЯР (Приложение 1. В)

Серию Тегладьяр определяют: полукруглая головная пластина с 5 удлиненными «пальцами»; 6-угольная (в виде усеченного ромба) ножка с 2 крупными выступами по бокам, округлыми и лишь частично выходящими за абрис ножки (во всех известных случаях с вставкой); парные выступы на ножке близ дужки и близ концевого выступа, которые являются рудиментами оринто- или зооморфных мотивов; вставки у перехода плоскости ножки в концевой выступ; орнаментальный мотив «птичий глаз», плотно покрывающий головную пластину и ножку (*рис. 3. 13–15*). Длина экземпляров, размеры которых известны, 90 и 116 мм. По М. Надь это – группа I, с 5 «пальцами», подгруппа 1, тип «Сёрег, погр. 29».

⁹ NAGY 2005, 112.

Фибулы потисского/гепидского круга, которые могли быть прототипами для данной серии рассмотрены Ф. Хильбергом, ближайшие аналогии по структуре элементов (как *рис. 4. 14*) и аналогии некоторым деталям, связанным с более широким кругом, – М. Надь.¹⁰ Они отмечают и то, что среди среднедунайских фибул с орнаментальным мотивом «птичий глаз» экземпляры серии Тегладьяр наиболее сложны по исполнению. Правда, остается не ясным, относятся ли эти фибулы к кругу прототипов серии Бёкенъ или являются параллельной линией переработки германо-дунайских образцов.

Серия Тегладьяр малочисленна. Фибулы из погр. 29 Сёрег-Тегладьяра (*рис. 3. 15*) и с могильника Братей 3 (*рис. 3. 13–14*) явно принадлежат разным вариантам. Вертикальные рельефные полосы на дужке и орнаментация бордюров полосами из мелких треугольников являются показателями близости вероятным прототипам. Судя по всему, время бытования серии Тегладьяр было весьма кратким, а потребность в массовых упрощенных изделиях покрывалась в Потисье за счет фибул других серий.

СЕРИЯ БЕРЕХХАТ (*Приложение 1. Г*)

Серию Береххат определяют: прямоугольная головная пластина; 6-угольная (в виде усеченного ромба) ножка без выступов по бокам; орнаментальный мотив «птичий глаз», плотно покрывающий головную пластину и ножку (*рис. 3. 8–11*). Длина целых экземпляров 74–75 и около 60 мм. По М. Надь это – группа II, без более дробного деления.

М. Надь справедливо отметила, что фибулы с прямоугольной головной пластиной не характерны для Потисья и их происхождение связано с традициями более северных земель, причем на территории Германии известны такие фибулы и с орнаментальным мотивом «птичий глаз».¹¹ Вуядин Иванишевич и Михаил Михайлович Казанский обратили внимание на довольно большое число находок скандинавского круга (в том числе и фибул с прямоугольной головной пластиной) на юге Среднего Подунавья, высказав предположение об их связи с герулами, северные контакты которых отмечены в письменных источниках и подтверждаются археологией.¹² Как известно, герулы долгое время граничили с гепидами, а около 539 г. довольно большая их группа из Южного Подунавья переселилась к гепидам. Впрочем, появление фибул с прямоугольной головной пластиной может объясняться и контактами с культурами меровингского круга, многократно отмечавшимися для Среднего Подунавья. Как бы то ни было, серия Береххат на фоне известных фибул с прямоугольной головной пластиной явно своеобразна. Все детали фибул этой серии, кроме формы головной пластины, имеют близкие аналогии среди фибул потисского/гепидского круга.¹³

Фибулы из погр. 149 в Мачванской-Митровице и погр. 202 в Сентеш-Береххате (*рис. 3. 8–10*) явно относятся к одному варианту. Известная по интернету фибула с «Волыни» принадлежит схожему варианту, отличающемуся пропорцией головной пластины (она близка квадрату), укороченным концевым выступом и прилегающей части ножки (что и повлияло на общую длину корпуса – около 60 мм). Находка из погр. 31 в Мадьярчанад-Бёкене (*рис. 3. 11*) является уникальной комбинацией эле-

¹⁰ HILBERG 2009, 106–107; NAGY 2005a, 185–188.

¹¹ NAGY 2005, 113.

¹² ИВАНИШЕВИЧ–КАЗАНСКИЙ 2010.

¹³ О локальных переработках импортных фибул с прямоугольной пластиной, вплоть до сменных характера орнамента и утраты «пальцев», на примере находок из Мазурского поозерья, конвергентно схожих с серией Береххат, см. HILBERG 2009, 263–265. Судя по всему, конвергентным или опосредованным является сходство серии Береххат и с другими фибулами похожей формы, например, KÜHN 1974, Taf. 275. 73, 8, 11, 13, 15, 17–23.

ментов, представленных на упомянутых экземплярах.¹⁴ Фрагменты из Печицы (*Приложение 1. Ж*) М. Надь и Ф. Хильберг считали относящимися к фибулам с прямоугольной головной пластиной.¹⁵ Однако опубликованные фрагменты слишком малы и, если судить по прорисовкам, приведенным Даном Георгиу Теодором,¹⁶ имеют различающуюся орнаментацию, а типологическое определение фрагмента, украшенного только мотивом «птичий глаз» (*рис. 3. 12*), не однозначно.

ВАРИАНТ МЕДЖА (*Приложение 1. Д*)

Вариант Меджа определяют: полукруглая головная пластина с 5 удлиненными «пальцами»; ножка без выступов, расширенная близко к дужке; орнаментальный мотив «птичий глаз», плотно покрывающий головную пластину и ножку (*рис. 3. 7*). Длина единственного экземпляра 78 мм. По М. Надь это – группа I, с 5 «пальцами», подгруппа 2, особая форма. Фрагмент из Дияны (*рис. 2. 6*) мог принадлежать как аналогичной фибуле, так и серии Берекхат (см. выше), не исключая других форм.

Все элементы, характеризующие рассматриваемый экземпляр, представлены у интересующих нас фибул: головная пластина с 5 удлиненными пальцами, имеющими поперечные врезные полосы (*рис. 2. 2–5, 8–11*); ножка без выступов, расширенная ближе к дужке (*рис. 3. 6, 8–11*), сравнительно короткий близкий полукругу концевой выступ, в основании которого находятся несколько узких поперечных валиков (*рис. 3. 6*). То есть этот экземпляр мог быть полностью «собиран» из элементов потисских фибул. Впрочем, как и для большинства интересующих нас фибул, в Потисье можно указать образцы с аналогичной структурой элементов (например *рис. 4. 13*), в качестве подражания которым мог сложиться вариант Меджа.

ВАРИАНТ ТУРДА (*Приложение 1. Е*)

Вариант Турда определяют: полукруглая головная пластина с 3 «пальцами»; 6-угольная (в виде усеченного ромба) ножка без выступов по бокам, расширенная близко к дужке; орнаментальный мотив «птичий глаз», плотно покрывающий головную пластину и ножку (*рис. 3. 6*). Длина единственного экземпляра 52 мм. Эта находка не была известна М. Надь, но по ее классификации это – группа I, с 3 «пальцами», подгруппа 2, особая форма.

Фибулы с 3 «пальцами» и 6-угольной (усечено-ромбической) ножкой без выступов по бокам распространены весьма широко. Особенно много их в Среднем Подунавье, где они относятся к наиболее ранним формам пальчатых фибул.¹⁷ Представлены здесь и экземпляры, абрис и детали которых близки рассматриваемой фибуле из Турды, маркируя круг ее вероятных прототипов и аналогов с другими мотивами орнаментации (например *рис. 4. 8, 11*).

ХРОНОЛОГИЯ

Хронология интересующих нас фибул довольно подробно рассмотрена М. Надь и Ф. Хильбергом. Ряд их наблюдений можно уточнить и дополнить.

¹⁴ NAGY 2005, 113.

¹⁵ NAGY 2005, 112; HILBERG 2009, 514, No. 8.

¹⁶ TEODOR 1992, Fig. 9. 2–3.

¹⁷ TERJAL 1997, 349–350, Abb. 27. 7, 17–18, Abb. 28. 8–16, Гавритухин 2004; Гавритухин–Казанский 2006, 311; GAVRITUKHIN–KAZANSKI 2010, 104–106.

Вариант Турда по составу элементов относится к наиболее архаичным формам из тех, что здесь рассматриваются. Фибулы с 3 «пальцами» и 6-угольной (усечено-ромбической) ножкой без выступов по бокам появляются к середине 5 в. (см. выше) и бытуют в основном до первых десятилетий 6 в.¹⁸ Обстоятельства находки фибулы из Турды не противоречат этой дате, но и не уточняют ее.

Серия Берекхат датируется по погр. 149 в Мачванска-Митровице около конца 5 – начала 6 вв. Показательно сочетание пряжки, характерной для стилей центральноевропейской фазы D3 (не позднее конца 5 – начала 6 вв.), и византийской фибулы с U-образным профилем ножки. Такие фибулы не известны в достоверных комплексах ранее 6 в.¹⁹ Керамический сосуд из погр. 31 в Мадьярчанад-Бёкене М. Надь относит к ранним формам керамики гепидских могильников, но ограничение его даты 2-й половиной 5 в.²⁰ не представляется достаточно обоснованным. Погр. 202 в Сентеш-Берекхате по пряжке датировано 1-й половиной 6 в., не исключая конца 5 в.,²¹ что не вызывает возражений, хотя и не аргументировано.

Серия Тегладьяр датирована Ф. Хильбергом 3-й третью 5 – 1-й третью 6 вв.,²² однако основанием для этого являются вещи не из комплексов, а найденные вместе с парой интересующих нас фибул в разрушенной западной части могильника Братей 3 (в целом более позднего). Это, конечно, не может быть жестким аргументом, хотя и должно учитываться при датировке.

Серия Горжа датирована по орлиноголовой пряжке потисского типа²³ из погр. 15 в Сентеш-Надьхеде 3-й третью 5 – началом (1-м десятилетием) 6 вв. или 1-й половиной 6 в., при этом, М. Надь отмечает недостаточность оснований для датировки таких пряжек.²⁴ Однако М. М. Казанский показал, что два комплекса с такими пряжками по фибулам балтского и меровингского круга должны датироваться около 525/530–560/575 гг.²⁵ Погр. 22 в Ходмезёвашархей-Горжа Ф. Хильберг по пряжке, отнесенной к византийским, без аргументации датировал 1-й половиной 6 в.,²⁶ указав ей аналогии в погр. 33 из Сремска-Митровицы 4. По материалам меровингских могильников Северной Франции²⁷ такие пряжки относятся к типу 161, появляющемуся на стадии МА2 (520/530–560/570 гг.), но наиболее распространенному со 2-й половины этой стадии и на стадии МА3 (560/570–600/610). В погр. 73 из Сёрег-Тегладьяра²⁸ такая пряжка найдена вместе с меровингской типа 115, характерного для 6 в.²⁹ причем язычок последней аналогичен тому, что представлен на упомянутой пряжке из Сремска-Митровицы, у типа 161 и многих других пряжек меровингского круга, датируемых не ранее 6 в. Византийские пряжки, наиболее близкие типу 161 (цельнолитые, в т.ч. с прямоугольной рамкой и/или фигурной обоймой),³⁰ датируются не ранее 520-х гг.

Вариант Меджа датируется по византийской фибуле с U-образным профилем ножки и S-видной петлей для крепления оси пружины из погр. 1 в Каменово-Медже в рамках 6 – 1-й половины 7 вв.³¹ Приводившиеся мной аргументы для сужения этой даты, опираясь на наблюдения И. Вернера и М. Надь о слабой профилировке дужки пальчатых фибул как хронологическом признаке, сейчас

¹⁸ ГАВРИТУХИН–КАЗАНСКИЙ 2006, 311; GAVRITUKHIN–KAZANSKI 2010, 106.

¹⁹ См. обзор ГАВРИТУХИН 2010, 39–43.

²⁰ NAGY 2005, 113.

²¹ HILBERG 2009, 112.

²² HILBERG 2009, 109.

²³ По классификации: NAGY 2002.

²⁴ NAGY 2005, 112; NAGY 2002, 369; HILBERG 2009, 112.

²⁵ KAZANSKI 2010, 129.

²⁶ HILBERG 2009, 112.

²⁷ LEGOUX ET AL. 2004.

²⁸ NAGY 2005a, Taf. 60.

²⁹ LEGOUX ET AL. 2004.

³⁰ SCHULZE-DÖRRLAMM 2009, Gruppe D.

³¹ ГАВРИТУХИН 2010, 39–44.

не представляются мне достаточно убедительными. Ведь слабо профилированную дужку имеют и сравнительно ранние фибулы, например, варианта Турда и серии Берекхат.

Серия Бёкенъ датируется по двум комплексам из Сентеш-Берекхата. В погр. 36 встречена накладка с выпуклым центром. Ф. Хильберг сопоставляет ее со средиземноморскими накладками и обоймами пряжек, украшенных по центру крупным кабошоном.³² Наиболее близкие аналогии (известны в Сирии и на Северо-Восточном Кавказе) отнесены М. М. Казанским к типу 1.3.Р и датированы в рамках 5-6 вв. по полой В-образной рамке пряжки из сирийского гарнитура.³³ Следует, конечно, иметь в виду, что предложенное Ф. Хильбергом сопоставление не более, чем предположение, да и орнаментация крупным кабошоном, тем более, подражание ей, едва ли может быть основанием для узкой датировки. Птицевидное изделие из погр. 61, как показала Жофия Рац,³⁴ является, судя по всему, моделью для изготовления полихромных брошей, датированных в рамках 2-й половины 5 – 1-й половины 6 вв. Близкие аналогии в меровингских могильниках³⁵ выделены в тип 240, показательный для стадии МА1 (470/480–520/530 гг.), но бытовавший до 560/570 гг. Косвенным подтверждением поздней части этой даты может служить сходство стилистики птичьих протом у интересующего нас изделия и схожих потисских и меровингских брошей с протомами на орлиногловых пряжках потисского типа (см. о них выше).

Фибулы серий Бёкенъ и Горжа (особенно блока вариантов 1 у той и другой) близки по многим деталям, т.е. их датировки должны, как минимум, существенно перекрываться. Причем хронологические рамки этих серий едва ли были слишком широкими, а серия Горжа выглядит типологически архаичнее. Скорее всего, этот блок серий (включающий и вариант Меджа) сформировался в конце 5 или начале 6 вв. и бытовал до 2-й половины 6 в. Около конца 5 в. сложилась и бытовала в 1-й половине 6 в. еще более типологически компактная серия Берекхат. Вариант Турда указывает на появление наиболее архаичных среднедунайских пальчатых фибул, переработанных с использованием мотива «птичий глаз», в рамках 2-й половины 5 – начала 6 вв. Единичные переработки в этой стилистике фибул сложных фибул (серия Тегладьяр), исходя из получающейся картины, приходится на последние десятилетия 5 – первые десятилетия 6 вв., как и предлагал Ф. Хильберг.

ВОСТОЧНОЕВРОПЕЙСКИЕ НАХОДКИ

Восточноевропейские находки фибул рассматриваемого круга с довольно многочисленны (*рис. 1. 2:15–19* и 2 экземпляра не картографировано). Впервые на наличие потисских (гепидских) пальчатых фибул в Восточной Европе указал Анатолий Константинович Амброз по находкам из Северного Причерноморья (*рис. 6. 5–7*).³⁶ Эта атрибуция (см. ближайшие аналогии на *рис. 4. 9, 10*) подтверждена в недавнем обзоре М. М. Казанского, отнесшего к гепидским и пару фибул из погр. 1 склепа 78/1907 в Керчи (*рис. 6. 9–10*).³⁷ Одна из фибул, купленных в Керчи (*рис. 6. 11*), относится

³² HILBERG 2009, 112.

³³ KAZANSKI 1994, 153.

³⁴ RÁCZ 2011.

³⁵ LEGOUX ET AL. 2004.

³⁶ АМБРОЗ 1968, 16–17. О дунайско-восточногерманских фибулах в Восточной Европе писалось неоднократно, здесь речь идет только о тех, что характерны для могильников Потисья (включая Трансильванию), соотносимых с Гепидским королевством и зоной его контактов.

³⁷ KAZANSKI 2013, 121–125. Большинство аналогий упомянутым фибулам из склепа 78/1907 происходит из зоны гепидов, однако несколько таких хорошо сделанных фибул известно в зоне Отготского королевства конца 5 – 1-й половины 6 вв. Поэтому Ирина Петровна Засецкая (ЗАСЕЦКАЯ 1998, 422–425) считает керченские и гепидские экземпляры переработкой остготских образцов. А. К. Амброз (АМБРОЗ 1968, 17)

к гепидской традиции, судя по маленькой головной пластине, встречающейся у находок из Потисья (например, *рис. 4. 5*),³⁸ а за его пределами не характерной для фибул с более чем 3 «пальцами». Правда, окончание ножки рассматриваемой фибулы не обычно для находок из Потисья и встречается в более западных регионах.

Находка из могилы 133 некрополя Сиреневая бухта (*рис. 6. 8*), относящегося к памятникам Европейского Боспора, хотя и схожа с некоторыми боспорскими фибулами, явно принадлежит не местными традициям. Судя по всему, она привезена из гепидского ареала или связанной с ним зоны. Именно там не единично представлены небольшие в основном трехпалые фибулы, у которых расширенная ножка с линейной орнаментацией имеет длинный концевой выступ с поперечными полосами, в т.ч. со вставками по бокам и на конце ножки,³⁹ а из Оради⁴⁰ (Трансильвания), где известны памятники гепидского круга, происходит ближайший аналог рассматриваемому экземпляру.

Другой круг вещей, соотносимый с зоной гепидских влияний, по оценке ряда исследователей, маркируют фибулы, ножка которых украшена вписанными друг в друга ромбами, а головная пластина – вписанными друг в друга дугами (тип Морешть по М. М. Казанскому – *рис. 5. 1–2, 4–5, 8*).⁴¹ Из восточноевропейских находок с аналогичной орнаментацией можно указать и пару уникальных фибул, купленных в Керчи (*рис. 5. 10–11*), совмещающих несколько стилистических традиций.

К признакам фибул гепидского круга относится и локальные переработки 8-видного зооморфного выступа на конце ножки, обычного на ряде восточногерманских фибул (как *рис. 4. 6, 15* и многие другие), в схематичную форму. Некоторые такие переработки близки прототипам (например, *рис. 4. 3, 7*), большинство – весьма далеки, например, представленные некоторыми фибулами типа Морешть (как на *рис. 4. 1, 2*), серий Бёкенъ и Горжа (*рис. 2. 1, 4–5, 7, 9–11; рис. 3. 3–4*), упомянутой находкой из Керчи (*рис. 6. 5*). Своеобразие конца ножки у пары фибул из «Майкопа» (*рис. 6. 3–4*), по всем другим показателям принадлежащей боспорской традиции, лучше всего объяснимо влиянием фибул гепидского круга.⁴² Ближе всего потисским образцам (как *рис. 4. 1–2*) и схематичный концевой выступ у фибулы из «Среднего Поднепровья» (*рис. 5. 7*), что позволяет расширить круг вещей для обсуждения гепидских влияний в этом регионе. Фибула из Лотарингии (*рис. 6. 12*) имеет ближайшие аналогии в Потисье не только по обсуждаемому стилю концевой выступ, но и учитывая маленький размер головной пластины (см. выше). Это сочетание признаков дает еще один аргумент в пользу предложенных стилистических атрибуций и расширяет намеченный М. М. Казанским круг археологических свидетельств гепидского присутствия в Галии.⁴³

Еще один признак фибул, характерных для Потисья, – переработка линии мелких завитков в цепочки из кружков (например, *рис. 4. 3, 7, 9, 10, 14, 15; рис. 6. 5–7, 9–10*). Такие фибулы известны и в

оставил этот вопрос открытым. Я присоединяюсь к точке зрения М. М. Казанского. Присутствие гепидов в Остготской Италии общеизвестно по письменным источникам, а вот массовое копирование гепидами остготских образцов, учитывая традиционно плохие отношения этих военно-политических объединений, очень мало вероятно и не подтверждается другими примерами.

³⁸ Только по своду Д. Чалана не менее 5 находок: CSALLÁNY 1961, Taf. LXXIX. 17, Taf. CIX. 3, Taf. CLIX. 5, Taf. CCIII. 6, Taf. CCXIII. 14.

³⁹ Например, IVANIŠEVIĆ–KAZANSKI 2002, Pl. I. 2: 1; DMITRIJEVIĆ ET AL. 1962, 79, sl. 8, tab. III. 2; HAMPEL 1905, Taf. 56. 4, 7; BÓNA–NAGY 2002, Abb. 51. 2–4. Список можно продолжить.

⁴⁰ HARNOIU 1998, Taf. C. 8–9.

⁴¹ КАЗАНСКИЙ 2014, 194–195; KAZANSKI 2013a, 109–110; о локальных переработках фибул с такой схемой орнаментации в Мазурском поозерье см. HILBERG 2009, 104–105.

⁴² ГАВРИТУХИН–КАЗАНСКИЙ 2006, 314; GAVRITUKHIN–KAZANSKI 2010, 111; об отнесении этой пары фибул к «крымско-готской» традиции см. так же WERNER 1961, 32.

⁴³ KAZANSKI 2010.

Поднепровье, причем две из них (*рис. 5. 6, 9*)⁴⁴ явно очень близки, а необычная проработка «пальцев» (их членение сделано не углубленными полосками, как обычно, а рельефными) позволяет предполагать наличие локального местного варианта, сложившегося на основе потисских образцов. Особенностями работы местных мастеров можно объяснить проработку «пальцев» и у некоторых других фибул из Поднепровья (например *рис. 5. 2–3*), необычную для фибул из Подунавья или Крыма.

Обращают на себя внимание фибулы из Северной Осетии (*рис. 6. 1–2*), справедливо отнесенные А. К. Амброзом к локальной серии.⁴⁵ Пальчатые и близкие им фибулы (если не считать уникальные находки из Кудинетово, связанные со средиземноморской аристократической модой) на Кавказе представлены привозными рельефно украшенными боспорскими изделиями и рядом переработок боспро-тетраксититских гладких фибул с 3 «пальцами».⁴⁶ Форма кнопок и боковых выступов на ножке у фибул рассматриваемой североосетинской серии вполне вписывается в стилистику массовых боспорских фибул.⁴⁷ Аналогии другим элементам есть на Боспоре или в зоне боспорских контактов у фибул, связанных с гепидским влиянием: 8-видный концевой выступ (*рис. 6. 3–5*), вставка на его конце (*рис. 6. 6–7*; у фибул североосетинской серии все вставки имитированы в металле при отливке), небольшие выступы на ножке у ее перехода в дужку (*рис. 6. 9–10*). В сумме сказанное делает наиболее приемлемой точку зрения, что рассматриваемая североосетинская серия сложилась при участии боспорских мастеров, использовавших и образцы гепидского круга.

РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

На юге Восточной Европы гепидское влияние зафиксировано на Боспоре и в зоне его влияния рядом разнородных импортных образцов (*рис. 6. 5–11*), не ставших основой для местных серий. Здесь фиксируется лишь спорадическое использование элементов, известных на фибулах гепидского круга (*рис. 6. 1–4*). Судя по фибулам и пряжкам, речь может идти об одном или двух импульсах на Боспор, связанных с трансильванской и дунайской зоной орлиноголовых пряжек, выделенных М. Надь, на что обратил внимание М.М. Казанский.⁴⁸

В зоне пражской культуры⁴⁹ к северу и северо-востоку от Карпат фибулы гепидского круга представлены разнородными недорогими импортными изделиями (*рис. 1. 2:15–16; Приложение 1. А, 1. Б*). К привозным вещам или их единичным имитациям относятся также фибула серии Берекхат (*Приложение 1. Г*), происходящая, по данным интернета, с «Волыни» (Северо-Западная Украина), и обломок грубо выполненной фибулы из Нова-Гуты в верхнем течении Вислы (*рис. 5. 8*). Эти единичные поступления не сказались на производстве местных украшений. Они отражают контакты славян-склавинов с гепидами, известные по письменным и археологическим источникам.⁵⁰

⁴⁴ В этой части данной статьи привлечены лишь фибулы, известные по музейным собраниям и публикациям. Анализ находок по данным интернета возможен, да и нужен, не всегда. Их привлечение целесообразно при специальном рассмотрении сравнительно компактной группы вещей, связанном с картографированием и детальным типологическим анализом, как это сделано в данной статье или в аналогичных исследованиях (например GAVRITUKHIN 2013).

⁴⁵ АМБРОЗ 1968, 13; МАСТЫКОВА 2009, 57.

⁴⁶ ГАВРИТУХИН–КАЗАНСКИЙ 2006, 311–319, 322–328; GAVRITUKHIN–KAZANSKI 2010, 104–116, 123–128; МАСТЫКОВА 2009, 53–57.

⁴⁷ См. их обзор в: ЗАСЕЦКАЯ 1998; ГАВРИТУХИН–КАЗАНСКИЙ 2006, 311–319; GAVRITUKHIN–KAZANSKI 2010, 104–116; ГАВРИТУХИН 2011, 467–469, 471, 473–477, 481–487.

⁴⁸ KAZANSKI 2013, 419–421, 125–127.

⁴⁹ Всеми специалистами она соотносится с традиционной материальной культурой славян, известных по письменным источникам как склавины/склавы/стлавины.

⁵⁰ КАЗАНСКИЙ 2014, 180, 184, 186–195; KAZANSKI 2013a; см. также ряд материалов и наблюдений в Станчу 2015.

Находки фибул типа Морешть в Восточном Прикарпатье (рис. 5. 4–5) имеют схожие «пальцы», структуру и форму выступов на ножке, очертания концевого выступа. Это сочетание признаков отличает их от известных мне фибул с подобной орнаментацией из других регионов и позволяет говорить о серии Кручя-луй-Ференц – местной переработке гепидских образцов. У экземпляра из Виндерей (рис. 5. 5) «ромбический» орнамент на ножке дополнен мотивом, напоминающим «птичий глаз», но с дополнительной окружностью. Такой орнаментальный элемент характерен для ряда фибул днепровской подгруппы,⁵¹ не единично представленных и Восточном Прикарпатье.⁵² Среди последних известны и экземпляры, близкие серии Кручя-луй-Ференц по другим упомянутым признакам.⁵³

Переработки фибул типа Морешть сказались и на формировании фибул других типов. Например, головная пластина, украшенная так же, как у фибул типа Морешть, характерна для многих фибул типа IC по И. Веренеру, сложившегося в Карпато-Дунайском регионе явно не без влияния гепидских традиций.⁵⁴

Особая зона потисских/гепидских влияний связана со Среднем Поднепровьем, захватывая Посеймье.⁵⁵ Часть находок из этого региона отличается от вероятных прототипов формой «пальцев» (рис. 5. 2, 6, 9; см. выше). У фибулы из погребения в Мартыновке (рис. 5. 1)⁵⁶ показателен «шов» («ребро жесткости») на обратной стороне ножки. У подавляющего большинства фибул «восточно-германского» круга (включая гепидские) такой элемент не известен. Он зафиксирован на нескольких вариантах фибул середины 5 – начала 6 вв., а показателен для пальчатых фибул днепровской подгруппы.⁵⁷ Последние датируются около конца 6 – 3-й четверти 7 вв.,⁵⁸ что позволяет относить мартыновскую фибулу к кругу изделий, у которых появляются черты, характерные для массовых днепровских серий.

Две фибулы серии Бёкенъ из Среднего Поднепровья и Посеймья известны по интернету. Одна (рис. 1. 2:17) – наиболее близка находкам в Потисье, отличаясь плохой проработкой орнамента, более короткими «пальцами» без поперечных линий, более узкой дужкой, размерами (длина 59 мм). Вторая (рис. 1. 2:19) – близка этой, но имеет еще более короткие «пальцы» (они округлые, на короткой «шее», что обычно для многих фибул Поднепровья); ее размеры не известны (скорее всего, она не большая), зато опубликована обратная сторона, где на ножке виден «шов», как у фибулы из Мартыновки (рис. 5. 1).

Еще более своеобразна публикуемая фибула серии Бёкенъ (рис. 1. 1; рис. 2. 1). Она имеет две стойки для крепления оси пружинящего механизма, при том, что все фибулы рассматриваемого круга, по которым есть нужная информация, – одну (рис. 2. 3–5, 7, 9, 10; рис. 3. 1, 4–7, 13–14), кроме самой крупной (рис. 3. 15). Орнамент «птичий глаз» покрывает поверхность пластин не плотно и беспорядочно, а более редко, образуя симметричную композицию, что характерно для многих днепровских фибул с «циркульным» орнаментом. На боковые выступы у ножки нанесено по одному

⁵¹ WERNER 1950, тип IC; ГАВРИТУХИН–ОБЛОМСКИЙ 1996, 36–38; КУРТА 2011.

⁵² TEODOR 1992, Fig. 9. 1, 6, Fig. 10. 1, 3–5.

⁵³ Например TEODOR 1992, Fig. 9. 6.

⁵⁴ WERNER 1950; ГАВРИТУХИН 1991. Новые находки и литературу см. КУРТА 2011; для дискуссии с некоторыми положениями этого исследования здесь нет возможности.

⁵⁵ По письменным источникам 6 в., Среднее Поднепровье входило в зону антов (близки по обычаям и языку склавинов, при этом анты и склавины отличали себя друг от друга, а иногда и воевали между собой), к археологическими памятникам которых специалисты относят пеньковскую культуру, а Посеймье входит в зону родственной ей колочинской культуры (см. карту: ГАВРИТУХИН–ОБЛОМСКИЙ 1996, 277, рис. 92).

⁵⁶ По сумме признаков она более всего напоминает экземпляры серии Кручя-луй-Ференц. То есть гепидское влияние в данном случае могло быть опосредовано Восточным Прикарпатьем. Возможно и наличие у фибулы из Мартыновки и серии Кручя-луй-Ференц общего прототипа.

⁵⁷ ГАВРИТУХИН 2004а, 209; ГАВРИТУХИН 2013, 107, 114.

⁵⁸ ГАВРИТУХИН–ОБЛОМСКИЙ 1996, 95, 146.

кружку, как и у двух рассмотренных выше находок серии Бёкенъ в Поднепровье. На обратной стороне ножки читается сглаженный «шов» (см. выше). Приемник ремонтировался или был заменен гвоздиком, как у фибул из Мартыновки (рис. 5. 1, 3).⁵⁹

Несмотря на отмеченное своеобразие, все три рассмотренные находки из Среднеднепровско-Сейминского региона, несомненно, являются переработками образцов серии Бёкенъ. Экземпляр, найденный «между Смелой и Чигириным», вполне может рассматриваться как предельное упрощение в рамках потисских традиций. Однако у двух других наличие «шва» в сочетании с формой «пальцев» или симметричностью «циркульной» орнаментации являются свидетельством связи с традицией днепровских фибул.

Среди исследователей не вызывает сомнений то, что «циркульная» орнаментация у ряда днепровских фибул связана с переработкой спиральной орнаментации, распространенной в Поднепровье у фибул той же подгруппы, подобно тому, как у потисских фибул мотив «птичий глаз» был упрощенным вариантом местных образцов со спиральным орнаментом. Однако прослеживаемое влияние фибул гепидского круга на творчество днепровских ремесленников могло отразиться и в отношении «циркульного» мотива. Во-первых, он получил широкое распространение для упрощенной орнаментации пальчатых фибул лишь гепидской традиции и днепровской подгруппы. Во-вторых, у фибул днепровской подгруппы, наряду с характерным для них симметричным «циркульным» орнаментом, встречается и орнаментация плотно поставленными сравнительно небольшими кружками, что показательно для «циркульного» орнамента у фибул потисско-гепидского круга.

Как мы видели, Среднеднепровско-Сейминская зона – единственный регион за пределами Карпато-Дунайского ареала, где потисо-гепидское влияние было не только весьма представительным, но и связано с формированием местных стилей, получивших, в свою очередь, широкое распространение.

В этой связи заслуживает внимания фибула из Тисабуры (рис. 5. 12) в Потисье, датированная по бусам «ранне-» или «среднеаварским» временем.⁶⁰ Ее «пальцы» типичны для фибул днепровской подгруппы, но все остальные элементы для них редки или вообще не типичны, например, наличие на ножке только одной пары выступов, да и тех близ дужки. Практически всем элементам этой фибулы (кроме «пальцев») можно найти близкие соответствия в традициях Карпато-Дунайского региона, в числе которых и плотно покрывающий пластины «птичий глаз». Особенности фибулы из Тисабуры могли сложиться на местной основе под влиянием привнесенных (так или иначе связанных с Поднепровьем) стилей. Возможно и то, что она – импортная и сделана в регионах, связанных с Поднепровьем, куда распространялось гепидское влияние. В любом случае ее можно рассматривать как своеобразный «эпизод» эволюции потисско-гепидского ряда фибул, орнаментированных в стиле «птичий глаз».

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

ФИБУЛЫ ПОТИССКИХ/ГЕПИДСКИХ ТРАДИЦИЙ С ОРНАМЕНТАЛЬНЫМ МОТИВОМ «ПТИЧИЙ ГЛАЗ»

Находки даны по сериям и вариантам, внутри подразделений – в соответствии с русским алфавитом, отдельно – известные по данным интернета их изображения и ссылки на сайты не приводятся, чтобы затруднить использование атрибуций для грабителей и продавцов. В дано указание на свод

⁵⁹ Этот прием встречается не часто. Судя по известным мне находкам, его могли использовать и мастера из Потисья (например рис. 4. 8).

⁶⁰ CSALLÁNY 1961, Taf. CXCV; Курта 2011, № 50.

Ф. Хильберга (там даны более ранние публикации) и на неучтенные там публикации. Для вещей, изучавшихся по оригиналам, указаны место хранения и шифр.

А. СЕРИЯ БЁКЕНЬ

Блок вариантов 1

Мадьярчанад-Бёкенъ (Венгрия), погр. 23 (F) (рис. 1.2:10; рис. 2. 9).⁶¹

Сентеш-Берекхат (Венгрия), погр. 36 (рис. 1.2:6; рис. 2. 11).⁶²

Сольнок-Санда (Венгрия) (рис. 1. 2:4; рис. 2. 10).⁶³

В т.ч. по данным интернета

«Хмельницкая область» (Украина) (рис. 1. 2:16).

«Украина» (не картографирована).

Блок вариантов 2

Сёрег-Тегладьяр (Венгрия), погр. 16 (рис. 1. 2:8; рис. 2. 7).⁶⁴

Блок вариантов 3

Морешть-«Хулэ» (Румыния), погр. 42 (рис. 1. 2:13; рис. 2. 4–5).⁶⁵

Сентеш-Берекхат (Венгрия), погр. 61 (рис. 1. 2:6; рис. 2. 2).⁶⁶

Турда (Румыния), «базилика» терм (рис. 1. 2:12; рис. 2. 3).⁶⁷

Другие варианты

Юго-Запад России: Пушкинское Кореневского района Курской области или Севский район Брянской области (Россия) – см. описание в начале статьи. (рис. 1. 1, 2:18; рис. 2. 1)

В т.ч. по данным интернета

«между городами Смела и Чигирин» (Украина) (рис. 1. 2:17).

«Курская область», на берегу реки Сейм (Россия) (рис. 1. 2:19).

Вероятно

Кунсентмартон-Петерсёг (Венгрия) (рис. 1. 2:5; рис. 2. 8).⁶⁸

⁶¹ HILBERG 2009, Fundliste 3. No. 6; NAGY 2005, 101, Taf. 23. 1, Taf. 75. 3.

⁶² HILBERG 2009, Fundliste 3. No. 9; NAGY 2005, Abb. 9. 4.

⁶³ HILBERG 2009, Fundliste 3. No. 15.

⁶⁴ HILBERG 2009, Fundliste 3. No. 13; NAGY 2005, Abb. 9. 2. Музей им. Й. Косты, г. Сентеш (Венгрия), инвентарный № 53.29.39.

⁶⁵ HILBERG 2009, Fundliste 3. No. 7.

⁶⁶ HILBERG 2009, Fundliste 3. No. 10; NAGY 2005, Abb. 9. 5.

⁶⁷ NEMETI 2008, 342, No. 'd', Pl. LII. 11–13.

⁶⁸ HILBERG 2009, Fundliste 3. No. 4.

Б. СЕРИЯ ГОРЖА

Блок вариантов 1

Мезёберень-Тюсёк-халом (Венгрия), погр. 1 (рис. 1. 2:9; рис. 3. 4).⁶⁹

Сольнок-Санда (Венгрия), погр. 18 (рис. 1. 2:4; рис. 3. 1).⁷⁰

Ходьмезёвашархей-Горжа (Венгрия), погр. 22 (рис. 1. 2:7; рис. 3. 3).⁷¹

Блок вариантов 2

Сентеш-Надьхедь (Венгрия), погр. 15 (рис. 1. 2:6; рис. 3. 2).⁷²

Турда (Румыния), термы, между палестрой и «базиликой» (рис. 1. 2:12; рис. 3. 5).⁷³

В т.ч. по данным интернета

«Владимир-Волынский район Волынской области» (Украина) (рис. 1. 2:15).

В. СЕРИЯ СЁРЕГ-ТЕГЛАДЬЯР

Братей (Румыния) 3, пара (рис. 1. 2:14; рис. 3. 13–14).⁷⁴

Сёрег-Тегладьяр (Венгрия), погр. 29 (рис. 1. 2:8; рис. 3. 15).⁷⁵

Г. СЕРИЯ БЕРЕКХАТ

Мачванска-Митровица (Сербия), погр. 149 (рис. 1. 2:1; рис. 3. 8).⁷⁶

Сентеш-Берекхат (Венгрия), погр. 202 (рис. 1. 2:6; рис. 3. 9–10).⁷⁷

В т.ч. по данным интернета

«Волынь» (Украина) (не картографирована).

Вероятно

Мадьярчанад-Бёкенъ (Венгрия), погр. 31 (рис. 1. 2:10; рис. 3. 11).⁷⁸

⁶⁹ TÓTH 2012, 95, No. 6, 4. kép 1, 7. kép 1.

⁷⁰ HILBERG 2009, Fundliste 3. No. 14.

⁷¹ HILBERG 2009, Fundliste 3. No. 3.

⁷² HILBERG 2009, Fundliste 3. No. 12.

⁷³ NEMETI 2008, 341–342, No. 'b', Pl. LII. 5–7.

⁷⁴ HILBERG 2009, Fundliste 3. No. 1; BÂRZU 2010, Taf. 83. 1–2.

⁷⁵ HILBERG 2009, Fundliste 3. No. 2; NAGY 2005 a, 127, Taf. 52. 29: 3, Taf. 97. 5. Музей им. Й. Косты, г. Сентеш (Венгрия), инвентарный № 53.29.89.

⁷⁶ HILBERG 2009, Fundliste 3. No. 5.

⁷⁷ HILBERG 2009, Fundliste 3, No 11; NAGY 2005, Abb. 10. 2–3.

⁷⁸ NAGY 2005, 103, Taf. 24. 31. 7, 76. 4.

Д. ВАРИАНТ МЕДЖА

Каменово-Меджа (Украина), погр. 1 (рис. 1. 2:2; рис. 3. 7).⁷⁹

Е. ВАРИАНТ ТУРДА

Турда (Румыния), термы, гипокауст (помещение 'N') (рис. 1. 2:12; рис. 3. 6).⁸⁰

Ж. АТРИБУЦИЯ НЕ ОДНОЗНАЧНА

Дияна (Сербия), шурф 66/89 (рис. 1. 2:2; рис. 2. 6).⁸¹

Печица (Румыния) (рис. 1. 2:11; рис. 3. 12).⁸²

ЛИТЕРАТУРА

- АМБРОЗ 1966: Амброз, А. К.: *Фибулы юга европейской части СССР*. Свод археологических источников Д1–30. Москва 1966.
- АМБРОЗ 1968: Амброз, А. К.: Дунайские элементы в раннесредневековой культуре Крыма. *Краткие сообщения Института археологии* 113 (1968) 10–23.
- ГАВРИТУХИН 1991: Гавритухин, И. О.: Пальчатые фибулы пражских памятников Приднестровья. In: *Древности Северного Кавказа и Причерноморья*. Ред.: Абрамов, А. П. et al. Москва 1991, 127–141.
- ГАВРИТУХИН 2004: Гавритухин, И. О.: Ранние формы пальчатых фибул и образец из Замятино. In: *Острая Лука в древности. Замятинский археологический комплекс гуннского времени. Раннеславянский мир* 6. Сост.: Обломский, А. М. Москва 2004, 89–94, 307.
- ГАВРИТУХИН 2004а: Гавритухин, И. О.: Днепровские ингумации второй половины V – VI вв. In: *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье*. Ред.: Горюнова, В. М. – Щеглова, О. А. Санкт-Петербург 2004, 208–220.
- ГАВРИТУХИН 2010: Гавритухин, И. О.: Византийские подвязные фибулы с S-видной петлей для оси пружины. Находки к северу и востоку от Дуная. In: *Археология Восточной Европы в I тысячелетии н.э. Проблемы и материалы*. Раннеславянский мир 13. Ред.: Исланова, И. В. – Родинкова, В. Е. Москва 2010, 35–89.
- ГАВРИТУХИН 2011: Гавритухин, И. О.: Фибулы типа Удине-Планис. In: *Петербургский апокриф. Послание от Марка*. Библиотека Stratum. Отв. ред.: Шаров, О. В. Санкт-Петербург–Кишинев 2011, 464–490.
- ГАВРИТУХИН 2012: Гавритухин, И. О.: Фибула из Тисасентмартон (A brooch from Tiszaszentmárton). In: *Thesaurus avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére (Thesaurus Avarorum. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam)*. Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 129–139.
- ГАВРИТУХИН–КАЗАНСКИЙ 2006: Гавритухин, И. О. – Казанский, М. М.: Боспор, тетракситы и Северный Кавказ во второй половине V–VI вв. *Археологические вести* 13 (2006) 297–344.

⁷⁹ VINSKI 1974, T. XXXV.1; ГАВРИТУХИН 2010, 42, рис. 6. 3. Народный музей, г. Пожаревац (Сербия), § 852.

⁸⁰ NEMETI 2008, 342, No. 'c', pl. LII. 8–10.

⁸¹ ŠPEHAR 2010, 67, br. 130, sl. 35, t. V. 130.

⁸² HILBERG 2009, Fundliste 3, No. 8; TEODOR 1992, 139, No. II/2. 6, Fig. 9. 2.

- ГАВРИТУХИН–ОБЛОМСКИЙ 1996: Гавритухин, И. О. – Обломский, А. М.: *Гапоновский клад и его историко-культурный контекст. Раннеславянский мир 3*. Москва 1996.
- ЗАСЕЦКАЯ 1998: Засецкая, И. П.: Датировка и происхождение пальчатых фибул боспорского некрополя раннесредневекового периода. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 6 (1998) 394–478.
- КАЗАНСКИЙ 2014: Казанский, М. М.: Славяне и дунайские германцы в VI веке: свидетельства письменных источников и некоторые археологические данные. In: *Штрихи к портретам минувших эпох. Археология, история, этнография (ММХIV)* I. Отв. ред.: Токарева, Е. П. – Лушин, В. Г. Зимовники 2014, 175–200.
- КОРЗУХИНА 1996: Корзухина, Г. Ф.: Клады и случайные находки круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье: Каталог памятников. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 5 (1996) 352–435.
- ИВАНИШЕВИЧ–КАЗАНСКИЙ 2010: Иванишевич, В. – Казанский, М.: Герулы Юстиниана в Северном Иллирикуме и их археологические следы. *Stratum plus* 2010:5 (2005) 147–157.
- КУРТА 2011: Курта, Ф.: Женщина из Данчень или к вопросу о фибулах типа II C по Вернеру. *Tyrageitia, s.n.* V (XX)–1 (2011) 153–192.
- МАСЛЕННИКОВ 2000: Масленников, А. А.: Грунтовые некрополи сельских поселений Караларского побережья (Восточный Крым). *Древности Боспора* 3 (2000) 136–200.
- МАСТЫКОВА 2009: Мастыкова, А. В.: *Женский костюм Центрального и Западного Предкавказья в конце IV – середине VI в. н.э.* Москва 2009.
- ПУДОВИН 1962: Пудовин, В. К.: Три боспорские лучевые фибулы. *Советская археология* 1962:3 (1962) 142–148.
- СТАНЧУ 2015: Станчу, И.: Ранние славяне в румынской части Карпатского бассейна. *Stratum plus* 2015:5 (2015) 163–216.
- BÂRZU 2010: Bârzu, L.: *Ein Gepidisches Denkmal aus Sibenbürgen. Das Gräberfeld Nr. 3 von Bratei*. Archaeologia Romanica 4. Cluj-Napoka–Bistrița 2010.
- BÓNA–NAGY 2002: Bóna, I. – Nagy, M.: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet* I. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1. Reds.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2002.
- CSALLÁNY 1904: Csallány G.: Régi germán sírmező a szentesi határban. *Archaeologiai Értesítő* 24 (1904) 153–170.
- CSALLÁNY 1961: Csallány, D.: *Archäologische Denkmäler der Gepiden in Mitteldonaauraum (454–568 u. Z.)*. Budapest 1961.
- CSEH 2005: Cseh, J.: Szolnok–Zagyva-part, Alcsi. In: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet* II. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Reds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2005, 18–33, 267–270, 322–326.
- CURTA 2011: Curta, F.: Werner's class IC: erratum corrigendum cum commentariis. *Ephemeris Napocensis* 21 (2011) 63–110.
- DMITRIJEVIĆ ET AL. 1962: Dmitrijević, D. – Kovačević, J. – Vinski, Z.: *Seoba naroda. Arheološki nalazi Jugoslavenskog Podunavlja*. Zemun 1962.
- ERCEGOVIĆ–PAVLOVIĆ 1980: Ercegović-Pavlović S.: *Les nécropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica*. Sirmium XII. Belgrade 1980.
- GAVRITUKHIN 2013: Gavritukhin, I.: Brooches of the Levice–Tokari Sub-group. In: *Inter Ambo Maria: Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*. Eds.: Khrapunov, I. – Stylegar, F. A. Kristiansand–Simferopol 2013, 107–127.
- GAVRITUKHIN–KAZANSKI 2010: Gavritukhin, I. – Kazanski, M.: Bosporus, the Tettraxite Goths, and the Northern Caucasus Region during the Second Half of the Fifth and the Sixth Centuries. In: *Neglected Barbarians. Studies in the Early Middle Ages* 32. Ed.: Curta, F. Turnhout 2010, 83–137.

- GERMANEN 1987: *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*. Ausstellungskatalog des Germanischen Nationalmuseums. Hrsg.: Menghin, W. Nürnberg, 1987.
- HAMPEL 1905: Hampel, J.: *Aletrthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I–III*. Braunschweig 1905.
- HARHOIU 1998: Harhoiu, R.: *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*. Bucurest 2009.
- HILBERG 2009: Hilberg, V.: *Masurische Bügelfibeln. Daumen und Kellaren 2*. Schriften des archäologischen Landesmuseums 9. Neumünster 2009.
- HOREDȚ 1979: HoredȚ, K.: *Morești. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*. Bukurești 1979.
- IVANIŠEVIĆ–KAZANSKI 2002: Ivanišević, V. – Kazanski, M.: La nécropole de l'époque des Grandes Migretons à Singidunum. *Singidunum* 3 (2002) 101–157.
- KAZANSKI 1994: Kazanski, M.: Les plaques-boucles méditerranéennes des Ve – Vie siècles. *Archéologie médiévale* 24 (1994) 137–198.
- KAZANSKI 2010: Kazanski, M.: Les Gépides en Gaule. In: *Între stepă și imperiu. Studii în onoarea lui Radu Harhoiu*. Ed.: Măgureanu, A. Bukurești 2010, 127–139.
- KAZANSKI 2013: Kazanski, M.: Le Gépides et la Crimée. *Старинар* 63 (2013) 115–130.
- KAZANSKI 2013a: Kazanski, M.: Les fibules germaniques danubiennes dans le contexte slave (VIe siècle). *Arheologia Moldovei* 36 (2013) 105–117.
- KHARALAMBIEVA 2010: Kharalambieva, A.: Gepids in the Balkans: A Survey of the Archaeological Evidence. In: *Neglected Barbarians*. Studies in the Early Middle Ages 32. Ed.: Curta, F. Turnhout 2010, 245–262.
- KÜHN 1974: Kühn, H.: *Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit. Süddeutschland*. Garz 1974.
- KOCH 1998: Koch, A.: *Bügelfibeln der Merovngerzeit im Westlichen Frankenreich*. Römisch-Germanischen Zentralmuseum Monographien. Mainz 1998.
- LEGOUX ET AL. 2004: Legoux, R. – Périn, P. – Vallet, F.: *Chronologie normalisée du mobilier funéraire mérovingen entre Manche et Lorraine*. Bulletin de liaison de l'Association française d'Archéologie mérovingienne, No hors série. Paris 2004.
- MESTERHÁZY 2005: Mesterházy, K.: Ártánd–Lencsésdomd. In: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Reds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2005, 54–56, 231–232, 295.
- NAGY 1997: Nagy, M.: Szentes és környéke az 1–6. században. Történeti vázlat és régészeti lelőhelykataszter (Szentes und seine Umgebung vom 1. bis 6. Jahrhundert. Eine geschichtliche Skizze und ein archäologischer Fundortkataster). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3 (1997) 39–95.
- NAGY 2002: Nagy, M.: Die gepidischen Adlerschnallen und ihre Beziehungen. *Budapest Régiségei* 26 (2002) 363–384.
- NAGY 2005: Nagy, M.: Magyarcsanád-Bökény. In: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Reds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2005, 97–116, 251–256, 303–312.
- NAGY 2005a: Nagy, M.: Szőreg-Téglagyár. In: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Reds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2005, 120–202, 275–294, 327–330.
- NEMETI 2008: Nemeti, S.: Potaissa în secolele V–VI p. Chr. In: *Bărbulescu, M.: Mormântul princiar germanic de la Turda*. Cluj-Napoca 2008, 355–385, Pl. XLVII–LIV.
- PARCZEWSKI 1988: Parczewski, M.: *Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych*. Wrocław 1988.

- RÁCZ 2011: RácZ Zs.: Madárfibulák a gepida korból (Vogelfiblen aus gepidischer Zeit). *Archaeologiai Értesítő* 136 (2011) 165–179.
- ŠPEHAR 2010: Špehar, P.: *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utverđenija u Đerdapu*. Beograd 2010.
- SCHULZE-DÖRRLAMM 2009: Schulze-Dörrlamm, M.: *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum I. Die Schnallen ohne Beschläg, mit Laschenbeschläg und mit festem Beschläg des 5. bis 7. Jahrhunderts*. Kataloge des Römisch-Germanischen Zentralmuseum 30. 1. Mainz 2009.
- TEJRAL 1997: Tejral, J.: Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonaunraum. In: *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donaunraum*. Spisy Archeologického Ústavu Akademie věd České Republiky 8. Hrsg.: Tejral, J. – Friesinger, H. – Kazanski, M. Brno 1997, 321–392.
- TEODOR 1992: Teodor, D. G.: Fibule “digitate” din secolele VI–VII în spațiul carpato-dunăreano-pontic. *Arheologia Moldovei* 15 (1992) 119–152.
- TÓTH 2012: Tóth B. Á.: Gepida sírok a mezőberényi Tücsök-halomból (Békés megye) (Gepidische Gräber von Tücsök-halom in Mezőberény [Komitat Békés]). In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére (Thesaurus Avarorum. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam)*. Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 93–127.
- VINSKI 1974: Vinski, Z.: Kasnoantički staroednoci u salonitanskoj regiji prema archeološkoj ostavštini predslavenskog supstrata. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 69 (1974) 5–98.
- WERNER 1950: Werner, J.: Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts. In: *Reinecke Festschrift zum 75. Geburtstag von Paul Reinecke am 25. September 1947*. Hrsg.: Behrens, G. – Werner, J. Mainz 1950, 152–170.
- WERNER 1961: Werner, J.: *Katalog der Sammlung Diergardt (Völkerwanderungszeitliche Schmuck). Die Fibeln* 1. Berlin 1961.

A TISZA MENTI LELETKÖRÖLBŐL SZÁRMAZÓ ÖTGOMBOS FIBULA DÉLNYUGAT-OROSZORSZÁGBÓL

A dolgozatban publikált fibula Puskarnoje település mellett, Koronyevszkij járásban, Kurszk megyében vagy a Szevszkij járásban, Brjanszk megyében került elő. Legközelebbi analógiái a Tisza-völgyéből ismertek, melyeket Nagy Margit részletesen áttekintett. Jelenleg 29 ilyen fibula ismert, melyek pontkörös díszítésűek és egyértelműen a Tisza-vidéki gepida tradíciókkal hozhatók összefüggésbe.

E fibulák között elkülöníthető egy néhány szériából álló csoport, mely a 6. századon belül keltezhető és a következő leletcsoportokat foglalja magába: a Bökény-szériát, mely az 1. és a 3. csoportvariánssal mutat kapcsolatot. Így elmondható, hogy az általunk közölt fibula alapvetően ebbe a sorozatba, lelettipusba tartozik. Ide sorolható a Gorzsa-széria, az 1. és a 2. variánsokkal és a Kamenovo–Međa-variáns. Ezen a csoporton kívül elkülöníthető még a Torda-variáns, mely az 5. század második felére – a 6. század első évtizedeire keltezhető; továbbá a Szőreg–Téglagyár-széria, mely az 5. század utolsó évtizedeire – a 6. század első évtizedeire tehető; illetve a Berekhát-széria az 5. század vége – a 6. század első feléből.

A különböző kelet-európai gepida tradícióval kapcsolatot mutató fibulák csoportosítási, tipologizálási jegyeit áttekintve, megkülönböztethető a gepida ékszerekkel teljesen analóg tárgyak csoportja, továbbá a M. Kazanski által elkülönített, Morești-típushoz tartozóak, azok a fibulák, melyeket a lábvég nyolcas alakú díszítésének sajátos átdolgozása jellemez, a kis fejlemezések, valamint a „láncszem” díszűek, melyek az indadíszítés vonalát imitálják.

A Boszporusz befolyási zónájában ezek a fibulák különféle eredetű importtárgyakként fordulnak elő, vagy

szórványosan figyelhetők meg a gepida körhöz tartozó fibulákról ismert díszítőelemek. A Prága–Korcsak régészeti kultúra kultúra területén a gepida kör fibulái különböző olcsó importkészítményként, vagy azok egyedi utánzataiként jelentkeznek (wolhyniai lelet), melyek nem gyakoroltak hatást a helyi díszítmények előállítására. A Keleti-Kárpátok előterében a gepida előképek helyi átdolgozásait a Iași–Crucea lui Ferent-leletkör jelenti.

A Dnyeper középső folyása és a Szejm folyó vidéke a fibulák elterjedése szempontjából különleges földrajzi övezet. Itt említhetünk olyan fibulákat, melyek importdarabok vagy azok utánzatai, és amelyeken a leegyszerűsödött Tisza-vidéki tradíciók is megfigyelhetők. Bár ezek a fibulák, miként az itt közölt is, rendelkeznek a Tisza-vidéki gepida hatások nyomaival, de kapcsolatot mutatnak a Dnyeper-vidéki alcsoport fibuláinak tradíciójával is (a «szláv» fibulák J. Werner rendszerezése szerinti II. csoportjával). Ez az alcsoport egyébként a Közép-Duna-vidékig széles elterjedési területtel rendelkezik.

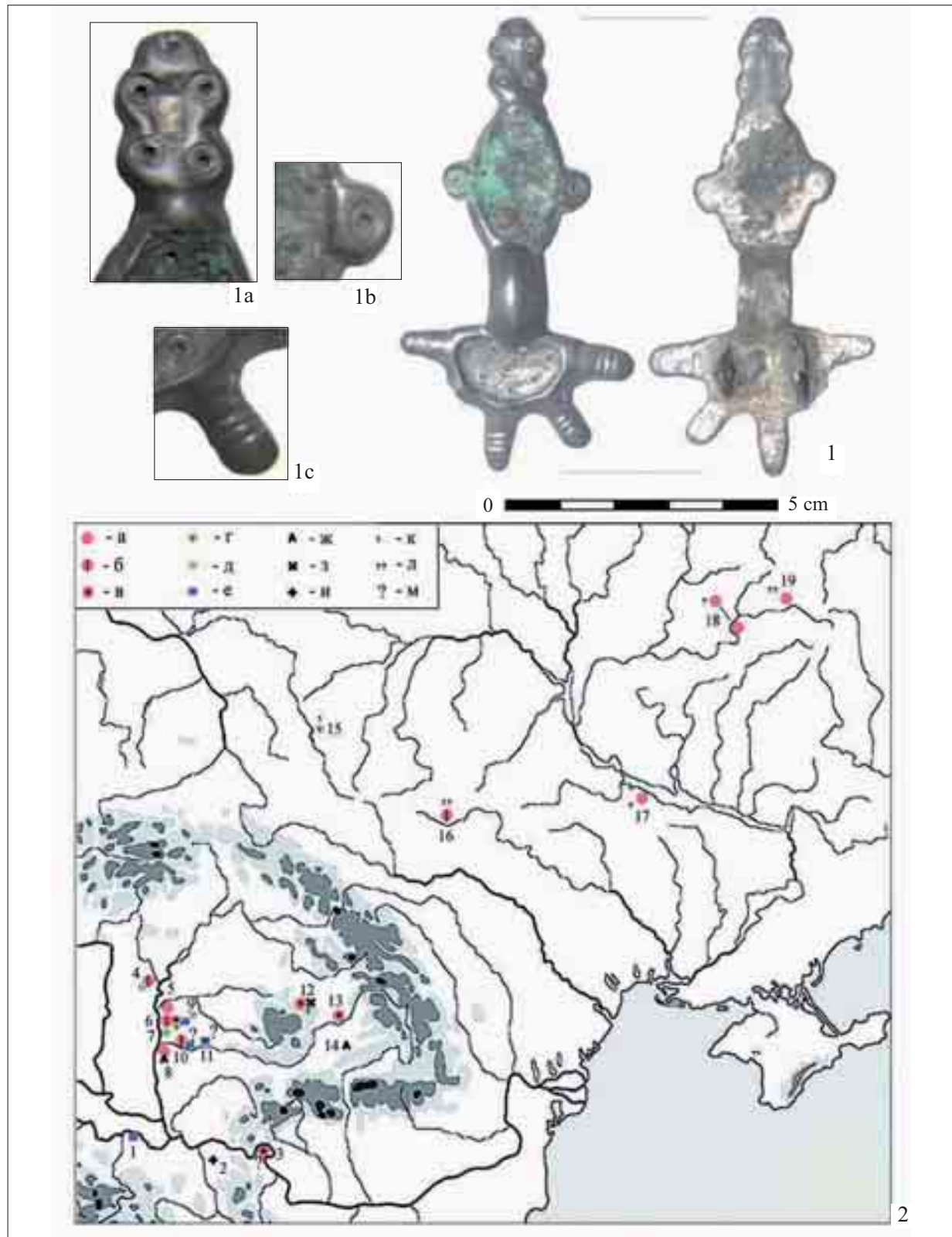

Рис. 1. 1: Фибула с юго-запада России «Пушкарное или Севский район» (UA); 2: Распространение фибул потисского круга с орнаментом «птичий глаз»

1. kép. 1: Fibula Délkelet-Oroszországból: Puskarnoje település mellől vagy a Szevskij járásból (UA);
2: A pontkörös díszítésű Tiszai-vidéki fibulák elterjedési területe

◀ Рис. 1. 1: Фибула с Юго-Запада России «Пушкарное или Севский район» (Россия); 2: Распространение фибул потосского круга с орнаментом «птичий глаз»: а–в: Серия Бёкенъ (блок вариантов: б – 1, в – 3); г–д: Серия Горжа (г – блок вариантов 1); е: Серия Берекхат; ж: Серия Сёрег-Тегладьяр; з: Вариант Турда; и: Вариант Меджа; к–л: Точность локализации (к: до 20–30 км; л: до 100–150 км); м: Атрибуция не однозначна. 1: Мачванска-Митровица (Сербия); 2: Каменово (Сербия); 3: Дияна (SR); 4: Сольнок (HU); 5: Кунсентмартон (HU); 6: Сентеш (HU); 7: Ходьмезёвашархей (HU); 8: Сёрег (HU); 9: Мезёберень (HU); 10: Мадьярчанад (HU); 11: Печица (RO); 12: Турда (RO); 13: Мореить (RO); 14: Братей (RO); 15: «Владимир-Волынский район» (UA); 16: «Хмельницкая область» (UA); 17: «между Смелой и Чигириным» (UA); 18: «Пушкарское или Севский район» (RU); 19: «Курская область» (RU). 1. kép. 1: Fibula Délkelet-Oroszországból: Puskarnoje település mellől vagy a Szevskij járásból (RU); 2: A pontkörös díszítésű Tiszai-vidéki fibulák elterjedési területe: а–в: Bökény-széria (variánsok: б – 1, в – 3); г–д: Gorzsza-széria (1. variáns: г); е: Berekhát-széria; ж: Szőreg-Téglagyár-széria; з: Torda-variáns; и: Meda-variáns; к–л: A helymeghatározás pontossága (к: 20–30 km-ig, л: 100–150 km-ig); м: Nem egyértelmű formai jegyű darabok. 1: Mačvanska Mitrovica (RS); 2: Kamenovo (RS); 3: Dijana (RS); 4: Szolnok (HU); 5: Kunszentmárton (HU); 6: Szentes (HU); 7: Hódmezővásárhely (HU); 8: Szőreg (HU); 9: Mezőberény (HU); 10: Magyarcsanak (HU); 11: Pecica (RO); 12: Torda (RO); 13: Morești (RO); 14: Bratei (RO); 15: Vlagyimir-Volinszkij járás (UA); 16: Khmelnyitszkij megye (UA); 17: Szmela és Csigirin települések között (UA); 18: Puskarnoje vagy Szevskij járás (RU); 19: Kurszk megye (RU)

► Рис. 2. 1: «Пушкарское или Севский район» (рис. с оригинала: Курчатовский государственный краеведческий музей [RU], № 2054); 2: Сентеш-Берекхат, позр. 61 (no NAGY 2005a, Abb. 9. 4); 3: Турда (no NÉMETI 2008, Pl. LII. 11, 13); 4–5: Мореить-«Хулэ», позр. 42 (no HOREDT 1979, Abb. 81. 1, 3); 6: Дияна (no ŠPEHAR 2010, sl. 35, t. V. 130); 7: Сёрег-Тегладьяр, позр. 16 (рис. с оригинала: Музей им. Й. Косты, г. Сентеш [HU], 53.29.39); 8: Кунсентмартон-Петерсёг (no CSALLÁNY 1961, Taf. XI. 11); 9: Мадьярчанад-Бёкенъ, позр. 23 (no NAGY 2005a, Taf. 23. 23:1); 10: Сольнок-Санда (no BÓNA–NAGY 2002, Taf. 54. B:1); 11: Сентеш-Берекхат, позр. 36 (no NAGY 2005a, Abb. 9. 5)

2. kép. 1: Puskarnoje település vagy a Szevskij járás (a kép az eredeti tárgyról készült: Kurcsatovi Állami Helytörténeti Múzeum [RU], № 2054); 2: Szentes-Berekhát 61. sír (NAGY 2005a, Abb. 9. 4); 3: Turda (NÉMETI 2008, Pl. LII. 11, 13); 4–5: Morești-Hulă 42. sír (HOREDT 1979, Abb. 81. 1, 3); 6: Dijana (ŠPEHAR 2010, sl. 35, t. V. 130); 7: Szőreg-Téglagyár 16. sír (a kép az eredeti tárgyról készült: Koszta József Múzeum, Szentes [HU], 53.29.39); 8: Kunszentmárton-Péterszőg (CSALLÁNY 1961, Taf. XI.11); 9: Magyarcsanak-Bökény 23. sír (NAGY 2005a, Taf. 23. 23:1); 10: Szolnok-Szanda (BÓNA–NAGY 2002, Taf. 54. B:1); 11: Szentes-Berekhát 36. sír (NAGY 2005a, Abb. 9. 5)

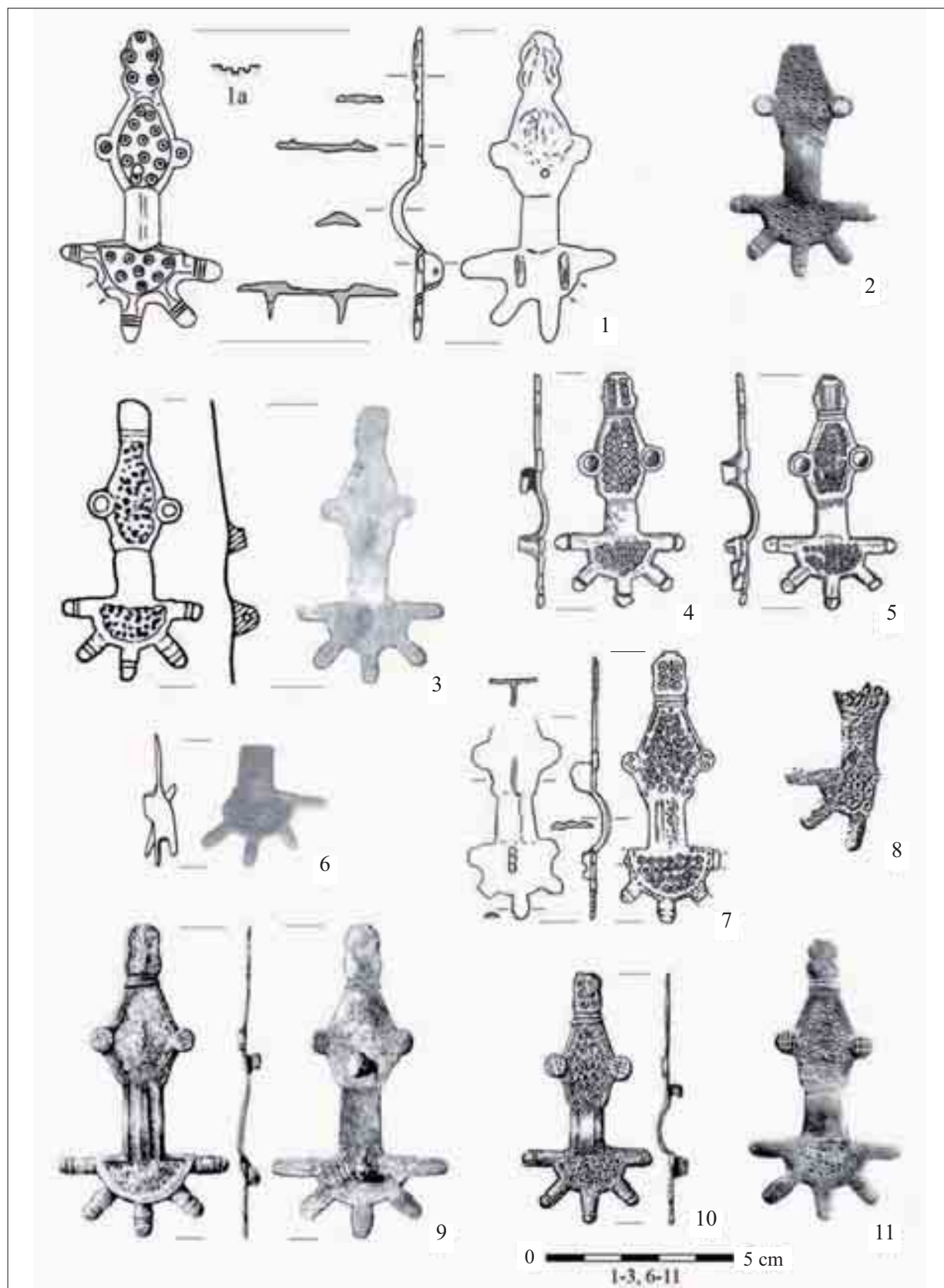

Рис. 2. Пальчатая фибула
2. kép. Ötgomboos fibulák

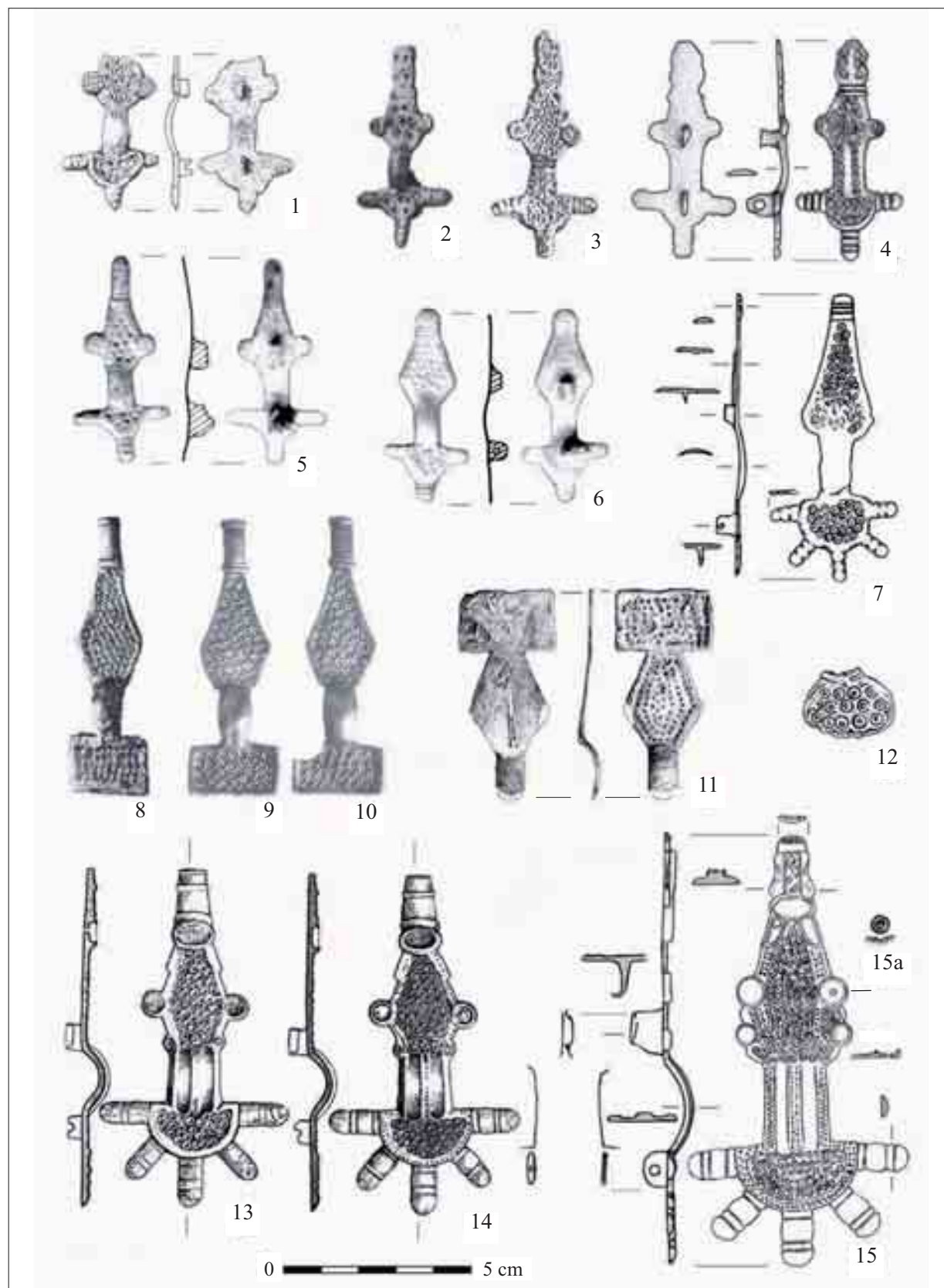

Рис. 3. Пальчатая фибула
3. kép. Ötgomboos fibulák

◀ Рис. 3. 1: Сольнок-Санда, погр. 18 (по BÓNA–NAGY 2002, Taf. 23. 18:1); 2: Сентеш-Надьхедь, погр. 15 (по NAGY 1997, 21. kép 2); 3: Ходьмезёвашархей-Горжа, погр. 22 (по CSALLÁNY 1961, Taf. CCXXXIII. 6); 4: Мезёберень-Тючёк-халом, погр. 1 (по TÓTH 2012, 4. kép 1); 5–6: Турда (по NÉMETI 2008, Pl. LII. 5–10); 7: Каменово-Меджа, погр. 1 (рис. с оригинала: Народный музей, г. Пожаревац [Сербия], § 852); 8: Мацванска-Митровица, погр. 149 (ERCEGOVIĆ–PAVLOVIĆ 1980, pl. XVIII. 1); 9–10: Сентеш-Берекхат, погр. 202 (по NAGY 2005a, Abb. 10. 2–3); 11: Мадырчанад-Бёкень, погр. 31 (по NAGY 2005a, Taf. 24. 31: 7); 12: Печуца (по TEODOR 1992, Fig. 9. 2); 13–14: Братей 3 (по BÂRZU 2010, Taf. 83. 1–2); 15: Сёрег-Тегладьяр, погр. 29 (рис. с оригинала: Музей им. Й. Косты, г. Сентеш (Венгрия), 53.29.89)

3. kép. 1: Szolnok-Szanda 18. sír (BÓNA–NAGY 2002, Taf. 23. 18:1); 2: Szentes-Nagyhegy 15. sír (NAGY 1997, 21. kép 2); 3: Hódmezővásárhely-Gorzsza 22. sír (CSALLÁNY 1961, Taf. CCXXXIII. 6); 4: Mezőberény-Tücsökhalom 1. sír (TÓTH 2012, 4. kép 1); 5–6: Torda (NÉMETI 2008, Pl. LII. 5–10); 7: Kamenovo-Međa 1. sír (eredeti rajz, Nemzeti Múzeum, Pozservác [RS], § 852); 8: Mačvanska Mitrovica 149. sír (ERCEGOVIĆ–PAVLOVIĆ 1980, pl. XVIII. 1); 9–10: Szentes-Berekhat 202. sír (NAGY 2005a, Abb. 10. 2–3); 11: Magyarcsanád-Bökény 31. sír (NAGY 2005a, Taf. 24. 31:7); 12: Pecica (TEODOR 1992, Fig. 9. 2); 13–14: Bratei 3 (BÂRZU 2010, Taf. 83. 1–2); 15: Szőreg-Téglagyár 29. sír (eredeti rajz, Koszta József Múzeum, Szentes [HU], 53.29.89)

▶ Рис. 4. 1: Сольнок-Санда, погр. 154 (по BÓNA–NAGY 2002, Taf. 48. 1); 2: Морешть-«Хулэ», погр. 1 (по HOREDT 1979, Abb. 72. 1); 3: Сентеш-Кёкеньзуг, погр. 81 (по GERMANEN 1987, No. V.64a, Taf. 28); 4: Оршова (по TEODOR 1992, Fig. 5. 5); 5: Сентеш-Берекхат, погр. 27 (по CSALLÁNY 1904, 157); 6: Сольнок-Задьва, погр. 16 (по CSEH 2005, Taf. 1. 37. 1–2); 7: Стырмен (по KHARALAMBEVA 2010, Fig. 8. 3); 8: Кишомбор, погр. 88 (по GERMANEN 1987, V. 88. a; здесь рис. с оригинала: Музей им. Й. Косты, г. Сентеш [HU], 53.5.820); 9: Нови-Бановцы (по CSALLÁNY 1961, Taf. CCXIII. 4); 10: Морешть (по HOREDT 1979, Taf. 41. 3); 11–12: Српски-Крстур, находка 1895 г. (по DIMITRIJEVIĆ et al. 1962, 27–28, No. 18. 1–2, T. III. 4); 13: Артанд-Ленчешдомб, погр. 1 (по MESTERHÁZY 2005, Taf. 1. 1–2); 14: Бёкеньминдсент (NAGY 2005b, Abb. 43); 15: Бёкеньминдсент (по NAGY 1997, 16. 2 kép)

4. kép. 1: Szolnok-Szanda 154. sír (BÓNA–NAGY 2002, Taf. 48. 1); 2: Morești-Hulă 1. sír (HOREDT 1979, Abb. 72. 1); 3: Szentes-Kökényzug 81. sír (GERMANEN 1987, No. V.64a, Taf. 28); 4: Orşova (TEODOR 1992, Fig. 5. 5); 5: Szentes-Berekhat 27. sír (CSALLÁNY 1904, 157); 6: Szolnok-Zagyva 16. sír (CSEH 2005, Taf. 1. 37. 1–2); 7: Sztirmen (KHARALAMBEVA 2010, Fig. 8. 3); 8: Kiszombor 88. sír (eredeti rajz, Koszta József Múzeum, Szentes [HU], 53.5.820); 9: Novi Banovci (CSALLÁNY 1961, Taf. CCXIII. 4); 10: Morești (HOREDT 1979, Taf. 41. 3); 11–12: Srpski Krstur, 1895-ös leletanyag (DIMITRIJEVIĆ et al. 1962, 27–28, No. 18. 1–2, T. III. 4); 13: Ártánd-Lencsésdomb 1. sír (MESTERHÁZY 2005, Taf. 1. 1–2); 14: Bökénymindszent (NAGY 2005b, Abb. 43.14); 15: Bökénymindszent (NAGY 1997, 16. 2 kép)

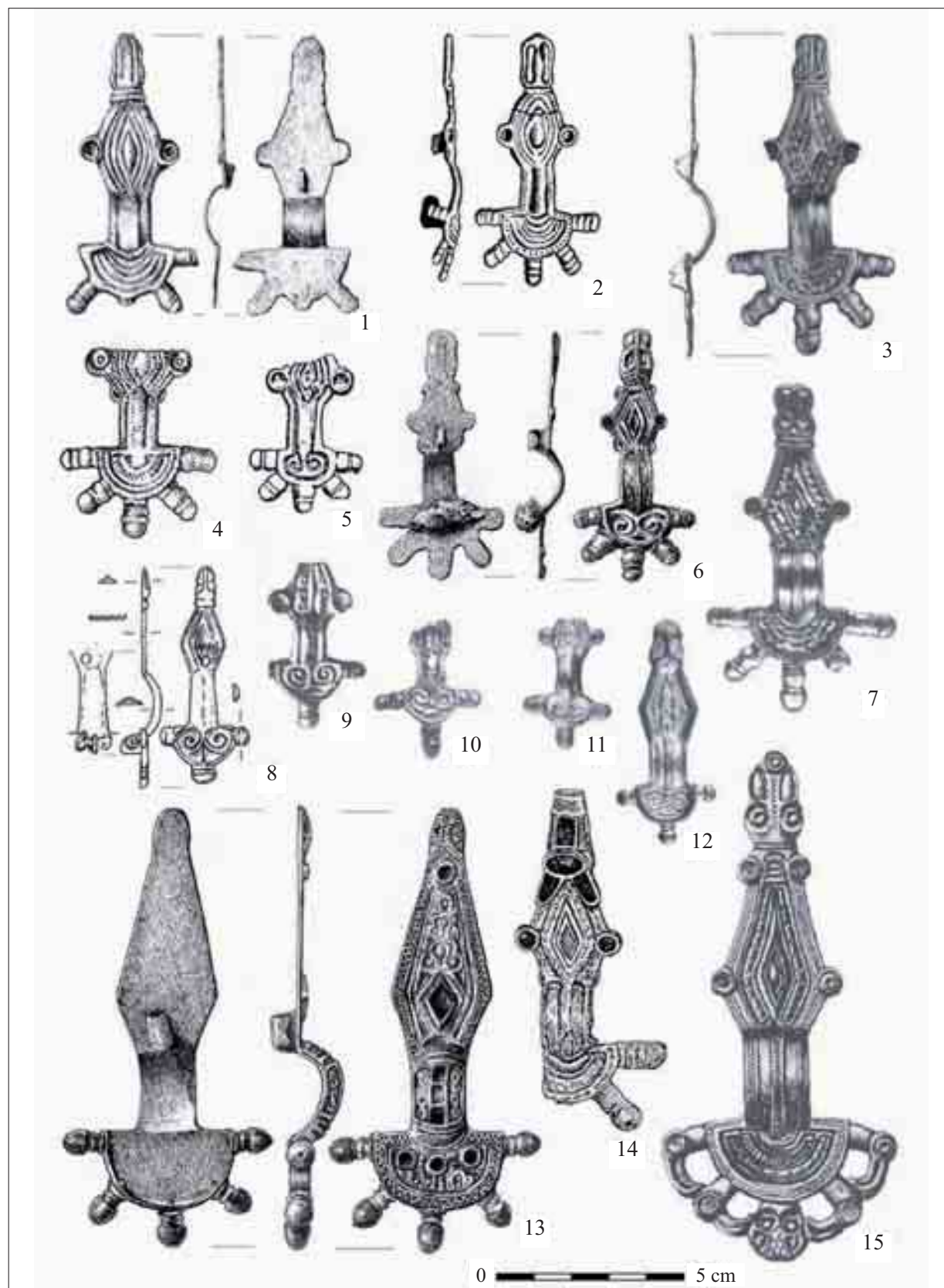

Рис. 4. Пальчатая фибула
4. kép. Ötgombo fibulák

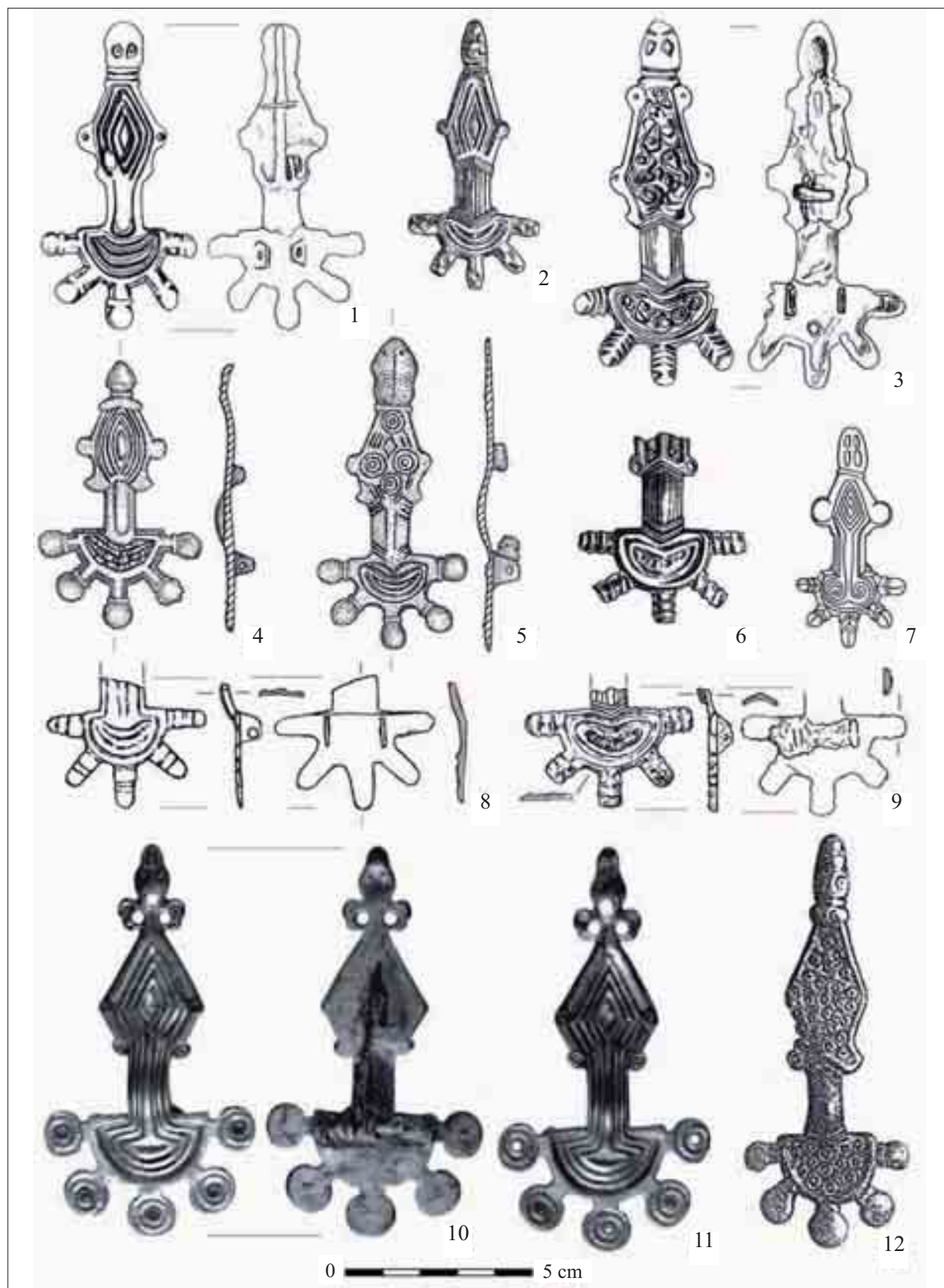

Рис. 5. Пальчатая фибула
5. kép. Ötgombos fibulák

◀ Рис. 5. 1, 3: Мартыновка, 1897 г., вероятно, погребение (по Корзухина 1996, № 27. 1–2, табл. 7. 5–6; о комплексе: Гавритухин 2004, 209); 2: Деренковец (по Корзухина 1996, № 38, табл. 79. 4); 4: Яссы-Кручялуй Ференц (по Теодор 1992, No. I/3. 10, Fig. 5. 8); 5: Виндереи (по Теодор 1992, No. II/2. 7, Fig. 9. 5); 6: Васильковский, Каневский или Таращанский уезд Киевской губернии (по Корзухина 1996, № 102. 8, табл. 80. 5); 7: Среднее Поднепровье (по Корзухина 1996, № 102. 1, табл. 80. 9); 8: Краков-Нова-Гута 1 (по PARCZEWSKI 1988, rys. 19. 9, здесь рис. с оригинала: Археологический музей, Краков [PL], N4/8/1535:3); 9: Медведевка (рис. с оригинала; сборы на р. Рось в Черкасской области Украины, планировалась передача находок в Киевский университет); 10–11: «Керчь» (по WERNER 1961, No. 128); 12: Тисабура (по CSALLÁNY 1961, Taf. CXCV. 2)

5. kép. 1, 3: Martynovka, 1895-ös leletgyűttes, feltehetően sír (КОРЗУХИНА 1996, № 27. 1–2, табл. 7. 5–6; összefoglalóan: ГАВРИТУХИН 2004, 209); 2: Derenkovec (КОРЗУХИНА 1996, № 38, табл. 79. 4); 4: Iași-Cruea lui Ferent (TEODOR 1992, No. I/3. 10, Fig. 5. 8); 5: Vinderei (TEODOR 1992, No. II/2. 7, Fig. 9. 5); 6: Vaszilkov, Kanyev vagy Tarascsa megye a Kijevi kormányzóságban (КОРЗУХИНА 1996, № 102. 8, табл. 80. 5); 7: Közép-Dnyeper-vidék (КОРЗУХИНА 1996, № 102. 1, табл. 80. 9); 8: Kraków-Nowa Huta 1 (PARCZEWSKI 1988, rys. 19. 9; eredeti fotó: Muzeum Archeologiczne, Kraków [PL], N4/8/1535:3); 9: Medvegyevka (kép az eredetiről, amely a Rosz folyó mentén, Cserkasz megye területén került elő, Ukrajna területén, a lelet átadását tervezték a Kijevi Egyetem részére); 10–11: Kercs (WERNER 1961, No. 128); 12: Tiszabura (CSALLÁNY 1961, 1961, Taf. CXCV. 2)

▶ Рис. 6. 1–2, 5–7: Рис. А. К. Амброза с оригиналов (фонд А. К. Амброза в архиве Института археологии Российской Академии наук, Москва [Россия]); 1: Фаскау (МАСТЫКОВА 2009, No. 8. 2); 2: Камунта (МАСТЫКОВА 2009, 249, No. 8. 5); 3–4: «Майкоп» (WERNER 1961, No. 127; о комплексе: Гавритухин–КАЗАНСКИЙ 2006, прим. 3); 5: Керчь, склеп 66/1905 (АМБРОЗ 1968, рис. 1. 10); 6: Скорее всего, Керчь (АМБРОЗ 1968, рис. 1. 12); 7: Коллекция Одесского археологического музея (публикуется впервые, No. A48195 [V1432]); 8: Сиреневая бухта, погр. 133/1 (МАСЛЕННИКОВ 2000, табл. VIII. 20); 9–10: Керчь, склеп 78/1907, погр. 1 (ЗАСЕЦКАЯ 1998, No. 110–111; KAZANSKI 2013a, Fig. 7. 1–2); 11: «Керчь» (KÜHN 1974, Taf. 262/64. 55; здесь рис. с оригинала: Государственные музеи Берлина, Музей до- и ранней истории (Германия), III d 6757); 12: «Лотарингия» (КОСН 1998, Taf. 34. 3)

6. kép. 1–2, 5–7: A. K. Ambroz rajza az eredetiről (A. K. Ambroz hagyaték az Orosz Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének Adattárában) [RU]; 1: Faszka (МАСТЫКОВА 2009, No. 8. 2); 2: Kamunta (МАСТЫКОВА 2009, 249, No. 8. 5); 3–4: Majkop (WERNER 1961, No. 127; a leletgyűttesről: ГАВРИТУХИН–КАЗАНСКИЙ 2006, прим. 3); 5: Kercs 66/1905. sírbolt (АМБРОЗ 1968, рис. 1. 10); 6: Valószínűleg Kercs (АМБРОЗ 1968, рис. 1. 12); 7: Odessza Régészeti Múzeum gyűjteménye (első publikáció, No. A48195 [V1432]); 8: Szírenyevaja-öböl 131/1. sír (МАСЛЕННИКОВ 2000, табл. VIII. 20); 9–10: Kercs 78/1907. sírbolt 1. sír (ЗАСЕЦКАЯ 1998, No. 110–111; KAZANSKI 2013a, Fig. 7. 1–2); 11: Kercs (KÜHN 1974, Taf. 262/64. 55; kép az eredetiről: Staatliche Museen zu Berlin, Museum für Vor- und Frühgeschichte [D], III d 6757); 12: Lotharingia (КОСН 1998, Taf. 34. 3)

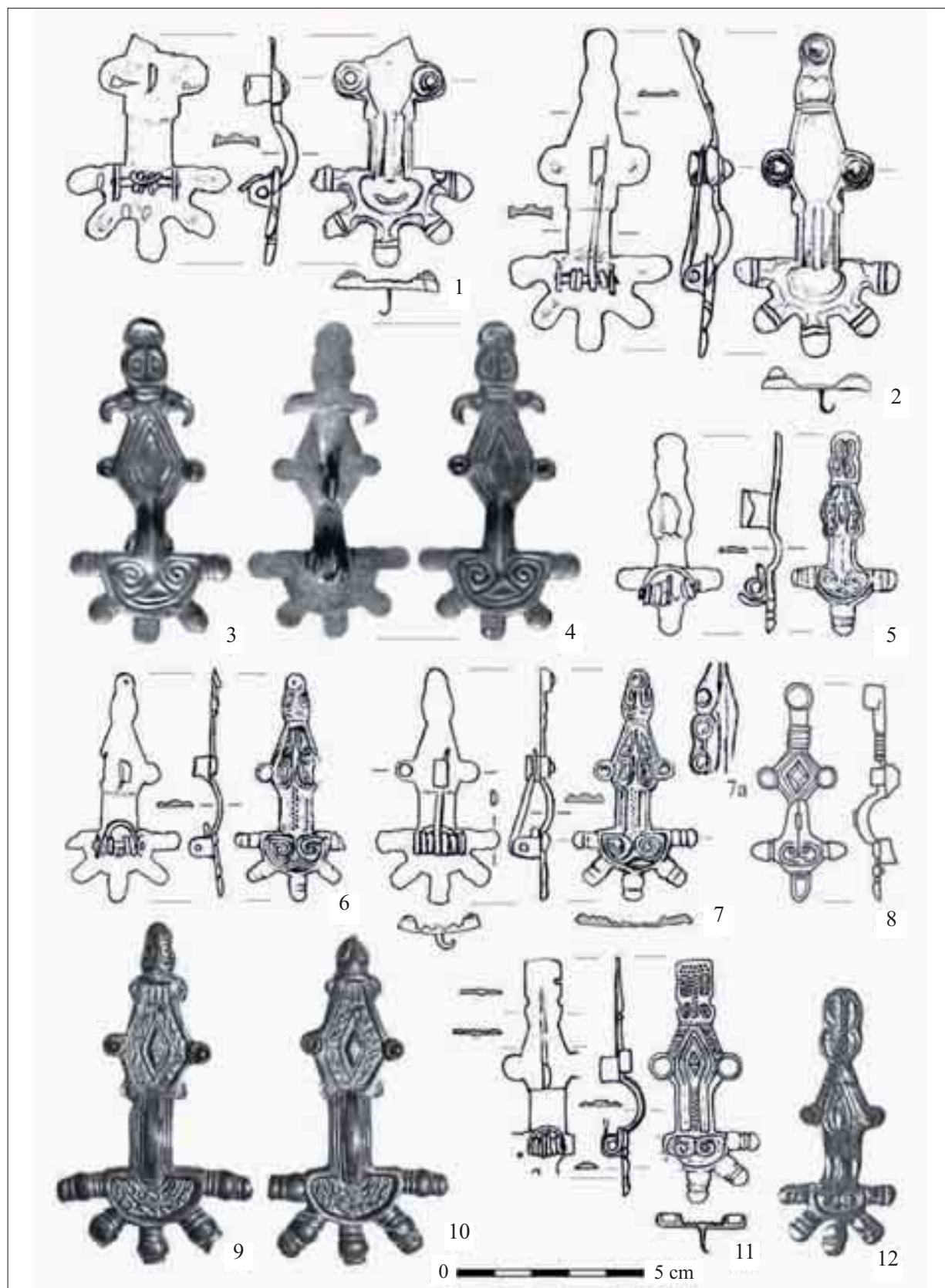

Рис. 6. Пальчатая фибула
6. kép. Ötgombo fibulák

PLISZÍROZOTT NŐI RUHADARAB A SZENTENDREI LANGOBARD TEMETŐBEN? II. A 43. SÍR LELETEGYÜTTESÉNEK VIZSGÁLATA

B. TÓTH ÁGNES*

Absztrakt: A tanulmány a szentendrei langobard temetőben előkerült, pliszírozott felsőruhában eltemetett igen idős nő sírjának és leleteinek elemzése. Foglalkozik a temetkezési szokásokkal (sírforma, rönkkoporsó), a viselet elemeivel (hajtű, S-fibulák, fém- és üveggyöngyök, övcsat, 8-as alakú elemet és karikákat tartalmazó, vas övcsüngő, kés, asztragalosz-csüngő), illetve a mellékletekkel (pecsételt és késő antik hatású edények, orsógomb, tű, gyanta). A pannoniai temetőkön kívül a legtöbb párhuzam a Meroving-kori bajuvár és alamann temetőkben található. A sír a késő pannoniai fázisra keltezhető.

Kulcsszavak: Szentendre-Pannoniatelep, langobard női viselet, pliszírozott textil, hajtű, S-fibula, gyöngyök, vas övcsüngő, asztragalosz, pecsételt edény, gyanta, késő pannoniai fázis

BEVEZETÉS

A szentendre-pannoniatelepi langobard temető¹ 43. sírjában, 1961-ben Bóna István egy igen érdekes textil-leletet tárt fel, amit a tanulmány előző részében elemeztünk.² A „hosszában berakott (brokát?) anyag”-ról kiderült, hogy az egy, az övről baloldalt lelógó vaslánc által megőrzött, valószínűleg ruhából származó textildarab (2. kép 4).³ Hasonló, pliszírozott technikával készült ruhadarabok maradványait néhány Meroving temető sírjaiból ismerhetjük, a legreprezentatívabb közülük talán a bajuvár unterhachingi (D) temető 5. sírjából származik (2. kép 1, 2).⁴ A cél ebben a tanulmányban a temetkezésnek és az egyes tárgyaknak az elemzése, a sír keltezése, párhuzamainak összeállítása.

A SÍR LEÍRÁSA

65–75 éves nő 240 cm mély sírjában (185 × 80–84 cm alapterületű) rönkkoporsó volt. Az ásató megállapítása szerint „a korhadt csontváz bolygatottnak tűnt”.⁵ A sírban megmaradt leletek: A koporsón egy szemcsés anyagú bögre, egy másik, pecsételt díszű edényt pedig a jobb térdre borulva írt le az ásató. A koponya jobb oldalán bronz stílustű, a nyakon és a mellkason ezüst S-fibulapár, a nyakon bronz vagy rosszezüst spirálgyöngyök (a rajzon 4 darab?), a bal felkar mellett agyag orsógomb. „Táskagyöngy” (*Taschenperlen*) szerepel a leírásban, a sírrajzon csak négynek a száma látható, a bal kulcscsont, a bal felkar, illetve a bal

* Szegedi Tudományegyetem BTK Régészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2. btotha@gmail.com

¹ A továbbiakban csak az első említés alkalmával szerepel majd a temetők teljes neve, terjedelmi okokból.

² B. TÓTH–SIPOS 2018, 477–490.

³ A maradvány hossza 11,16 cm.

⁴ HAAS-GEHBARD 2012. Pannonia területén esetleg még a Vörs-Tótok dombja langobard temető 11. sírjában tártak fel hasonlót (FÜZES 1963, 324–326, 296. kép 1–2).

⁵ Az ásató a leírásban nem tért ki arra, hogy megfigyelései alapján a sír melyik részét, illetve melyik testtáját érthette a bolygatás.

medence környékén szétszóródva. Vas övcsat a csípő környékén: a sírrajzon deréktájon, középen jelölve. A bal könyöknél tűzkő, a medence táján bronz varrótű. Egy további szíjszorító vascsat (*Riemenklemmen?-Eisenschnalle*) vagy láncszemek (*Kettenglíder*), amik szintén textilmaradványt őriztek meg, a medencétől balra. Ugyanott egy asztragalosz-csüngő, töredékes bronzkarikán. Vaskés, fatok nyomaival a térddek között. A sír alsó végében kis gyantadarab (*Urnenharz*).⁶

Hogy a szentendrei 43. sírt a temetkezési szokások és a benne feltárt tárgyak segítségével elhelyezzük a korszak emlékei között, a szokásos régészeti vizsgálati módszerek segítségével szükséges minden egyes elemének a kiértékelése. A munkát megnehezíti, hogy eddig még nem készült el a pannoniai langobard emléktárgy részletes, újabb, összefoglaló jellegű tipokronológiája. Ezt a feladatot az összes tárgytípus esetében én sem vállalhattam fel ez alkalommal, terjedelmi okokból, az alábbiakban tehát csak a legszükségesebb párhuzamokra szorítkozom.

TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

A 43. sír a temető délkeleti szélén feküdt (*1. kép*). A hozzá legközelebb fekvő sír a 39. (25–35 éves nő, vascsattal és gyöngynyakláncsal), és az 52., üres sír, illetve a másik oldalán egy 56–60 éves férfi az 51. sírban, pusztán egy táskával: ezek aligha tartozhattak a közösségük jobb módú tagjai közé. Sírjaik is kevésbé voltak mélyre ásva (200, 140, 95 cm). Ezzel szemben a 43. (*3. kép 21*) mélysége a rönkkoporsós női sírok átlagába tartozott.⁷ A temető 38 darab, biztosan nőinek meghatározott sírjában tizenötön nyugodtak rönkkoporsóban.⁸ Életkor tekintetében markáns a megoszlás: kislány (5–15 éves) csak kettő volt közöttük, a zömük fiatal felnőtt (15–30 éves, négyen), a legtöbb a már korosabb nő (35–50 éves, hatan), hárman pedig a legidősebb korosztályból (50 fölött) és közöttük is a legidősebb, a 43. sírba temetett nő. A rönkkoporsóban eltemetett nők, a (megmaradt) sírleleteik alapján a közösség tehetős rétegéhez tartozhattak, bár ennek mértéke meghatározását nehezíti az esetenkénti sírbolygatás; a 43. sír is – az ásató szerint – valószínűleg bolygatott lehetett.

AZ ÖV ÉS A RÁSZERELT TÁRGYAK: VASLÁNCOK, ÖVCSAT, KÉS

VASLÁNCOK (8-AS ALAKÚ TAGOK ÉS KARIKÁK) A LANGOBARD ÉS A MEROVING TEMETŐKBEN

A textilleletet a bal oldalt talált vaslánc őrizte meg. A szentendrei temető 43. sírjában a nagyméretű textilt konzerváló vas övcsüngő kétféle elemből áll: eredetileg egy nagyobb, vaskos, 8-as alakúból (*2. kép 3; 3. kép 17*), illetve több, valószínűleg hozzá kapcsolódó(?) kisebb, vékonyabb, egymásba illesztett karikából (*3. kép 17*).⁹ Mindkét típusú elem széles körben elterjedt, megvan a maga tipológiája, a legkidolgozottabb az altenerdingi (D) temető publikációjában szerepel.¹⁰ A legfeltűnőbb a 8-as alakú elemek hasonlósága a szentendrei temetőből ismertekhez. Az altenerdingi temetőből összesen 14 sírból ismertek ilyenek, s mind övcsüngőként funkcionáltak. Kizárólag nők és kislányok sírjaiból kerültek elő ezek is,¹¹ az eltemetettek

⁶ BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 112–113, Abb. 77.

⁷ A 240 cm-rel beletartozott a 205–285 cm-es átlagba. E csoport két szélső értéke: 137 cm (87. sír), illetve 350 cm (10. sír).

⁸ 10., 28., 29., 31., 33., 43., 54., 56., 61., 65., 68., 79., 85., 86., 87. sírok. Deszkekoporsót nem találtak a temetőben.

⁹ A 8-as alakú elem hossza 7,5 cm, a karika átmérője pedig 1,4 cm lehetett.

¹⁰ LOSERT–PLETERSKI 2003, 250–251.

¹¹ Az antropológiai tekintetben nem meghatározható neműek is nők lehetnek a sírleletek alapján. Férfi sírból csak a 7. századból került elő hasonló.

között feltűnő a fiatal egyének magas száma. A 8-as alakú elemek egyébként egyszerű kialakításúak: egy vaspálcából ovális alakot készítettek, ezt a közepén összenyomták (1. variáció), esetleg az összeérő középső részt összekovácsolhatták (2. variáció). A méreteik meglehetősen egységesek: hosszuk 5 és 7 cm között váltakozik. S bár keltezésük a kora Meroving-korban kezdődik, zömük 550 és 575–600 közé tehető az altenerdingi temetőben.¹² Ezek mellett is szerepeltek, több sírban is vaskarikák.

Az altenerdingi temetőben előkerült 8-as alakú tagok a kutatók megállapítása szerint a csüngős övek (*Gürtelgehänge*) részei lehettek és különböző praktikus célokat szolgálhattak. Esetleg több darabot is egymásba akaszthattak és így az öv lecsüngő részeinek egyes szakaszait kapcsolhatták össze vagy a súlyuk a csüngő szalagot húzta lefelé. Talán elosztóként is használták őket vagy a csüngő hosszát is szabályozták velük. De ezek az elemek elsősorban amulettek lehettek a praktikus funkciójuk mellett, amelyet megerősít az, hogy alakjuk erősen emlékeztet a lószerszámok zablájára és így a ló és lovasának az erejét, vitalitását is jelképezhetik. A legegyszerűbb alak, a közepén összenyomott karika a tipológiai sorban az 1. variáció és a leggyakoribb (a temetőben előkerült 14 temetkezés közül nyolcból került elő ilyen).¹³

A hasonló, 8-as alakú tag(ok)ból álló, övről csüngős vasláncok a pannoniai langobard temetőben messze nem általánosak, de van belőlük jó néhány. Mint láttuk, a 43. sírban a 8-as alakú tag mellett vaskarikák voltak. A szentendrei temető 29. sírjában a combok között került elő egy 32,5 cm hosszú lánc, amely a publikáció szerint vas szemekből állt. A rajzos táblán 23, ellentett irányban egymásba akasztott, 8-as alakú tagokból állt ez a lánc, alul egy S-alakúval, illetve egy ebbe illesztett kampó zárta. Az egyes elemek sokkal kisebbek és vékonyabbak, mint a 43. sírban feltárt 8-as alakú. Készítésük módja is más lehetett: egy pálcát hajlítottak 8-as (tulajdonképpen zártabb „S”) alakúra, amely a két végén kissé nyitott volt. Ellentett irányban akasztották bele a következő tagot, egészen a lánc aljáig.¹⁴ A leírás alapján a lánchoz szintén textil tapadt. Szintén a szentendrei temetőben, a 79. sírba temetett 45–55 éves nő bal alkarja mellett került elő egy leletcsomó, benne vaskampó, mellette vaskés, bronz pinzetta és két másik vastárgy, amelyikből az egyik a rajz alapján akár egy 8-as alakú tag töredéke is lehet.¹⁵

A szentendrei temető 43. sírjából előkerült vastöredékeknek talán a legjobb párhuzama a Mohács-Farost-lemezgyár víztárolója langobard temetőben került napvilágra, a 2. sírban. A sírban 15–16 éves nő nyugodott. A gazdag leletanyagot tartalmazó sírban, a bal combcsont külső oldalán írta le Kiss Attila a vaslánc töredékeit: négy hosszúkás, mozgatható tagot.¹⁶ A darabok a leírás szerint 7–8, 6–10 cm hosszúak. A rajzos táblán látható, hogy ezekből két elem hosszúkás 8-as alakú, egymásba akasztott, a harmadik karikás végű, de hosszabb lehetett, a negyedik pedig csak egy rúdtöredék.¹⁷ A vaslánc alatt kétsoros csontfésű darabja, illetve alsó végénél vaskés került elő. A sírban – egyéb leleteken kívül – még a combok között is volt két csüngő szíj/szalag: a vonalukat mintegy kijelölték a téglalap alakú ezüst lemezek; végükre szintén vaskést, illetve mészkögyömböt

¹² LOSERT–PLETERSKEI 2003, 249–250.

¹³ LOSERT–PLETERSKEI 2003, 250. A temető alábbi sírjaiban voltak ilyen tagok: 12., 39., 142., 762., 904., 986., 1016., 1272. sír.

¹⁴ BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 104–106, Taf. 41. 29: 14. A fiatal, 20–30 éves nő rönkkoporsóban nyugodott, 285 cm mélyen. A leletek alapján a sír nem tűnik bolygatottnak(?). A sír egyéb leletei: az áll alatt és a mellen korongfibulák, a nyakon üveggyöngyök, a bal felkarnál orsógomb, a medence jobb oldalán vascsat, bal oldalt vasgyűrű, rajta bőr, a combok között aranyozott ezüst fibulapár, egymás alatt fejfelé, alatta két csüngő indul: a vaslánc, illetve egy ezüst lemezekkel kirakott, talán bőr(?) csüngő, a vaslánc alsó része mellett kés, a vaslánc végén mészkögyöngy. Egy kis vaskarika a sír földjéből került elő. A bal váll fölött kis edény. A koponya fölött madárcsontok.

¹⁵ BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 130. Taf. 58. 79: 8. A sírról nincsen rajz. Az egyéb leletek: a nyaknál gyöngysor, táskagyöngyök, fésűtöredék.

¹⁶ KISS–NEMESKÉRI 1964, 101. „51. Unter den Eierschalen gehen Bruchstücke einer Eisenkette aus, Stücke von vier länglichen, beweglichen Kettengliedern.” A sír egyéb leletei: S-fibulapár a nyakon-mellen, gazdag üveggyöngy-nyaklánc a felsőtesten, illetve gyöngyök a térd mellett, 2 kengyelfibula a combcsontok között, bronz korongfibula, orsógomb, vas övcsat, vas lábbeli-garnitúrához tartozó csatok.

¹⁷ KISS–NEMESKÉRI 1964, Abb. 7. 9a–c.

akasztottak. Kiss Attila az eltemetett nő viseletét rajzban rekonstruálta: a képen az látható, hogy a derék bal oldalán lóg lefelé a vaslánc, a végére akasztva a kés.¹⁸ A rajz alapján nem világos, hogy mire lehetett rögzítve a lánc. A leletek alapján valószínűnek tarthatjuk, hogy a vas övcsattal záródó övről indulhatott.

A ménfőcsanak-bevásárlóközponti temető 239. hamvasztásos sírja a darabokra hullott, kézzel formált edényen, a hamvakon és a faszélen kívül 15 kisebb és egy nagyobb, 8-as alakú vas szemből álló láncot tartalmazott, valamint egy bronzkarikát. A tábla alapján a kisebb láncszemek 3, a nagyobb pedig 6 cm hosszú lehetett. Ha a mai állapotában öt részből álló lelet eredetileg egyetlen láncot alkotott, akkor a hossza meghaladhatta a 30 cm-t. Az egykori használatának mikéntjéről nincsen közelebbi adatunk, de az ásató megjegyzi, hogy kapcsolata a hamvasztásos sírral kérdéses lehet, mivel nincsenek rajta égésnyomok.¹⁹ Szerinte az sem kizárható, hogy talán avar kontextusba tartozott eredetileg (avar temető is lehetett a közelben).

A ménfőcsanaki temető 262. sírjából származik egy másik töredék, amely nem 8-as alakú, hanem egy vasrúd két végén karikában végződik, egymástól 90 fokkal elforgatva. A bolygatott sír 40–50 éves nőé lehetett, a sírban minden tárgy másodlagos helyzetben volt. Vaday Andrea vaszabla középrészének tartja a töredéket, melynek hossza 6,9 cm.²⁰

A kajdacs-homokbányai temető 29. sírjában egy teljesen kirabolt halotti házban egykoron eltemetett nő szétdúlt csontjai között bontottak ki néhány töredéket, a leírás szerint két hosszú, 8-as alakú vaskarikát egymásba akasztva és összerozsdásodva. A lelet a bolygatott lábak közelében feküdt. A tagok hossza 6,6 és 6,2 cm.²¹ A sírrajz alapján a vascsat, a vaskés és a 8-as alakú elemek egymás közelében lehettek.

Nem könnyű értékelni a győnk-vásártéri 5. (51.) sírban előkerült vastöredékeket. Bóna István leírását alapul véve, a kislány sírjában három helyen is megtalálhatók voltak vaslánc(?) töredékei. A bal combcsont külső oldalán egymásba akasztott vaskarikákat bontottak ki, fölötte vastű vagy ár darabja, alatta pedig vaskés töredéke feküdt. A lábszárak között 8-as alakú vaselem darabja került elő, hossza 4,9 cm. További összerozsdásodott vaslánc-töredékek pedig a sír földjéből származnak (a rajzon a sír bal oldalán, alul jelöltek). A bolygatás a fibulákat biztosan érinthette – mivel csak egy S-fibula volt a combcsontok között –, de talán a vasláncot is.²²

A 8-as alakú elemnek igazán jó analógiáját a morvaországi langobard temetőben, Holubicen (CZ) találunk, a 90. sírban. A bolygatott sír eredetileg cölöpszerkezetű lehetett, benne nő nyugodhatott. A vasból készült lánc egy eleme és a kis bronzkarika a bal sípcsonton belül került elő.²³ Az összenyomott 8-as alakú csüngő nem teljes, de a hossza nagyjából 6,6 cm lehetett. Az egyik végéhez korrodálódott bronzkarika átmérője nagyjából 2,5–3 cm. Egy további sírban nem 8-as alakúak voltak a vas elemek, de szintén övcsüngő részei lehettek. A 86., szintén női sírban lévő két, hosszú, S-alakú, egymásba akasztott tagból álló tárgyat a sírleírásban vaslánc két tagjának tartotta M. Čižmař. Érdekes, hogy az értékelő részben ugyanő erre a tárgyra már vaszablaaként hivatkozik.²⁴ A tárgy a bal comb külső oldalán volt, a hossza 13,2 cm.

¹⁸ KISS–NEMESKÉRI 1964, Abb. 14. A rekonstrukció a római Szt. Ágnes bazilika bizánci mozaik ábrázolása alapján készült. Kiss Attila szerint a vascsatos öv „el lehetett rejtve” a díszes felsőruha alatt.

¹⁹ VADAY 2015, 203, 226, Fig. 18. 2–3. A szerző párhuzamokra is hivatkozik Castel Trosino (I) 55. sírjából.

²⁰ VADAY 2015, 186–187, Fig. 10. 6. A többi tárgy is vasból készült: kés, szíjvég töredékei és szegecs. A sírban még két kutya csontvázát is megtalálták.

²¹ BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 70, Abb. 42, Taf. 25. 29: 3. A sírban megmaradt egyéb leletek: S-fibula, bronzkarika, vascsat, vaskés.

²² BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 29, Abb. 8, Taf. 3. 8–9, 11, 13. A sír többi lelete: a fej mögött három edény, ebből kettő pecsételt, 36 db üveggyöngy a nyak környékén, vascsat a medencében, a bal combcsont belső oldalán S-fibula, a bal láb mellett tojások, a sír földjéből agyag orsógomb.

²³ ČIŽMAŘ 2011, 209, Taf. 20. 90: 6. A sír többi lelete: orsógomb a betöltésből, a combok táján ezüst szíjvég és szíjcsüngő ezüst veretei, bronz gömbcsüngő a bal kéznél, a medencében üveggyöngyök, a vállnál tűzkő, valamint tojáshej. A sírban eredetileg a nő mellett esetleg férfi is nyugodhatott.

²⁴ A sarokban cölöpös szerkezetű sír nem volt bolygatott. Benne nő feküdt; a sírban két edény, két agyag orsógomb, bronztű, a gerinc felső szakaszánál üveggyöngyök (közte rúd alakú reticella-gyöngyök!), ezüst szíjvég töredékei a jobb lábszár mellett.

A temető feldolgozója a tamási-csikólegelői temető 10. sírjában lévő tárgyra utalt analógiaként. Az említett lelet két egymásba akasztott karikás végű, hajlított rúd, amelynek alsó végéhez két nagyobb karika tapad. Az eredeti sírleírásban vaszablaaként szerepel. Az elemek hossza 6,4 és 7,4 cm, a karikák átmérője pedig 5,7 és 6,3 cm.²⁵

Az analógiák keresésében nem hagyható figyelmen kívül a Pozsony-Oroszvár/Bratislava-Rusovce (SK) langobard temető két sírjában feltárt sok vastöredék. Egyelőre ez a temető még nem közölt teljesen, csak a sírleírás, illetve sírrajz alapján tájékozódhatunk; a vasdarabokról pedig nincsen rajz, se kép. A 26. sírban (*maturus* I. korú, 40–49 éves) nő nyugodott, a vaskése a két lábszár között feküdt, valószínűleg egy övről csüngő (vaselemeket is tartalmazó) szalag(?) végén: ennek a vonalát szinte kijelölik a különböző vastöredékek (karika, hegyes vasdarab, vascsat).²⁶ Az 53. sír (7–14 éves leány) rabolt volt, a combcsontoknál egy sorozat vastárgyat említenek a szerzők: enyhén hajlott vaspálca töredékét, egy kerek töredéket, egy kis karikát, két további vastöredéket a bolygatott lábszáraknál. A közölt információ természetesen kevés ahhoz, hogy belőle biztosan vasláncra következtethessünk, de feltűnő a töredékek száma és a helyzete a lábnál; lehet, hogy a rablás is erősen érintette őket.²⁷

Közös vonások tehát a fentebb leírt vasleletekben: ezek az elemek valószínűleg a korban sokszor előforduló, övről csüngő szalagok/szíjak alkatrészei lehettek. Ezt a viseleti elemet, a lecsüngő szíjjal, szalagokkal ellátott övet, amely a Meroving-korban széles területen elterjedt, a közelmúltban többen is elemezték.²⁸ Feltűnő, hogy míg a szentendrei temető 43. sírjában a textilbe ágyazódott vaslánc a bal combcsont mellett került elő, tehát eredetileg a test bal oldalán volt, addig az ugyanezen temető 29. sírjában lévő, teljes egészében vas szemekből álló lánc a két láb között, a másik, ezüst lemezekkel kirakott övcsüngővel párhuzamosan helyezkedett el. Ez – az övcsüngő helyzete alapján legalább is – két különböző öv-variációnak tűnik. Mindkettőnek vannak párhuzamai a fentebb felsorakoztatott sírok leletei között is, illetve láthatjuk azt is, hogy a kétféle csüngő egyetlen vázon is előkerült a mohácsi 2. sírban; tehát kombinálhatták is a kettőt esetenként és egy időben is használták. Az oroszvári vastöredékeket a combcsontok között bontották ki, de pl. a tamási 10. sírban a „vaszabla” szintén a bal combcsont külső oldalán volt (és fölötté a kés!). A nagyon bolygatott, kirabolt sírok – ahol az egyes tárgyak másodlagos helyzetben voltak – természetesen nem alkalmasak ilyen következtetések levonására (Ménfőcsanak 262., Holubice 90. sír), de szintén a bal combcsont külső oldalán került elő a bolygatatlan holubicei 86. sír vas lánctagja.

Arra is van példa, hogy bizonyíthatóan lószerszám alkatrészei lehettek a 8-as alakú elemeket is tartalmazó vasláncok langobard sírmezőben. A morvaországi, šakvicei (CZ) temetőben az 56, teljesen kirabolt sír mellett 5 lósr is előkerült. A 28. sírban két lócsontváz nyugodott, a koponyák mellett olyan vasláncsal, amelynek 8-as alakú tagjait karikák kapcsolták össze, s velük együtt két csikózablát is feltártak. A láncok töredékesek voltak, de volt közöttük olyan is, amely három 8-as alakú elemből és közöttük három karikából állt. A 8-as alakú tagok hossza legalább 9–10 cm volt, a karikák átmérője pedig 3 cm. Egy másik töredék pedig csak egymásba akasztott, keskenyebb, 8-as alakú tagokat tartalmazott, 7 darabot; ezek hossza 6–10 cm között váltakozott.²⁹ Ennek az analógiának az ismeretében érthetővé válik, hogy miért van bizonytalanság a 8-as alakú (néha karikával is kiegészített) vaselemek megítélésében. Sokszor, főleg a

²⁵ BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 143–104, Abb. 102, Taf. 61. A bolygatott sír egyéb leletei: faedény ezüst peremverete, szétesett vascsat, S-fibulapár, gyöngynyaklánc, bronzkulcsok, agyag orsógomb, vaskés; az ásató feltételezése szerint a nagyfibulákat a combcsontok felső része közül emelhették ki.

²⁶ SCHMIDTOVÁ–RUTTKAY 2007, 340–341, Abb. 5. A nem kiraboltak mondott sír többi lelete: aranyozott ezüst fibulapár a bal medencében, egymás alatt, orsógomb a jobb combcsont mellett.

²⁷ SCHMIDTOVÁ–RUTTKAY 2007, 341–343, Abb. 7. A sír egyéb leletei: almandin betétes aranycsüngő a mellén, 12 gyöngy, vastöredékek a jobb felkarnál is (a láb mellett leírtakhoz hasonlóak).

²⁸ MARTIN 1995, 629–680; LOSERT–PLETERSKI 2003, 231–234. Utóbbi szerint az alamann, bajuvár, austrasiai, langobard és thüring területen meglehetősen egységes a feltárt sírok alapján a csüngős viselet és a hozzá társuló fibulák és viseleti elemek képe.

²⁹ TEJRAL 2009, 124, Abb. 13–15.

töredékek esetében, zabláznak vagy a šakvicei példa alapján, a ló fejéhez kapcsolható szerszámzat részének tűnhetnek ezek a leletek. Az altenerdingi temető esetében mind W. Sage,³⁰ mind pedig H. Losert egyértelműen csüngős öv részeiként értékelte a női sírokban előforduló ilyen vaselemeket, de utaltak a ló zablá-jához való hasonlóságukra, illetve ennek a mágikus szerepére. Mindenesetre a kérdés csak ott eldönthető, ahol bolygatatlan helyzetben találták ezeket a tárgyakat, s ez által egyértelmű a funkciójuk. Kimondhatjuk tehát, hogy míg a šakvicei lósírban a hosszabb láncok a szerszámzat részei, addig pl. az altenerdingi női sírokban a hasonló elemek az övcsüngők részei lehettek.³¹

Az altenerdingi temetőben is a lábak környékén kerültek elő ezek a vaselemek, hiszen ezért is tartják őket az övről csüngő szíjak/szalagok alkatrészeinek. Előfordultak a combcsontok között 5 esetben (párhuzamként ld. a szentendrei temető 29. sírját), illetve a bal láb mellett is 4 sírban (hasonlóan a szentendrei 43. sírhoz) és kisebb számban (2 eset) a jobb oldalon.³² Mindenesetre az altenerdingi temetőben az egyes sírok keltezése alapján nincs időbeli különbség a kétféle csüngő-helyzet között; a sírok egyaránt tartoztak az 550–575, illetve az 575–600/625 közé keltezhetőkhöz. Talán annyi említhető, hogy kevésbé jellemző a jobb láb melletti előfordulásuk és ez kilóg ebből az időbeli sémából: korábbi, illetve későbbi.³³

Külön felsorolást igényelnek a langobard temetőkben előforduló kisebb-nagyobb karikákból álló láncok, illetve lánc-töredékek. A Bóna István által feltárt és közölt temetők némelyikében előfordultak egy-egy sírban és a közzé tevőjük minden esetben vaslánc töredékeként említette őket, bár a leletekről készült rajzok alapján több alkalommal is inkább vas láncpáncél-töredékekkel lehet dolgunk.³⁴ Ilyen volt pl. a Hegykő-Mező utcai 18. női sírban, ahol a sírrajz szerint a „*vaslánc*” a bal láb külső oldalán került elő, bronzkulcs mellett.³⁵ Ugyanezen temető 19. sírjából is került elő „*vaslánc-töredék*” (ez esetben is inkább láncpáncéltöredék), kislány sírjából. A leírásban az előkerülésének a helye nem szerepel, de az előtte szereplő vaskést a bal combcsont külső oldalán írja le. A táblán két kis láncsomó szerepel.³⁶ Rangos nőt temethettek el a kajdaci temető 18. sírjába, amelyet szinte teljesen szétdúltak a sírrablók. A lánc-töredékek két darabban kerültek elő, nem tudjuk honnan, de a bolygatás a bal lábat is érinthette; a sírleletekről készült rajzon két kisebb lánc-töredéket látunk.³⁷ A tamási temetőben volt talán a legtöbb sírban vaskarika. Közöttük a leglátványosabb az 52. sírből került elő: a – rajz alapján – nagyobb méretű 7 karika közül a felső 6 darab kettesével volt egymásba akasztva, de az egész egyetlen szövedéket alkotott: méretei alapján kétséges, hogy lehetett-e sodronytöredék. A sírrajzon szintén a bal combcsont külső oldalán, valamennyivel a térdek fölött látható.³⁸ A 7. sírban egy nagyobb vaskarikát (átm.: 4,5 cm) bontottak ki a bal combcsont belső ol-

³⁰ SAGE 1984. Minden sír esetében a vastagok a lánccsüngő részeiként szerepelnek a sírleírásokban.

³¹ Hasonló funkciójú, bizonyítottan zabla része volt a hun korban pl. egy 8-as alakúra hajlított vaselem a lengyeltóti férfi sírban (BAKAY 1978, Abb. 6. 2).

³² A combok között: 39., 606., 904., 1016., 1272. sír; a bal láb mellett: 389., 399., 762., 1160. sír; a jobb lábnál: 142., 986. sír. A medence környékén az 1278. sír esetében (SAGE 1984).

³³ 142. sír: késő Meroving-kor, 986. sír: 680 körül, illetve korai Meroving-kor.

³⁴ A hasonló leletekről legutóbb: KERESZTES–KISS 2018. Köszönöm a szerzőknek, hogy kéziratukra hivatkozhattam.

³⁵ BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 38, Abb. 15, Taf. 8. 12. A női (*adultus*) sír gazdag leletanyaga: üveg pohár és -töredék, korongfibulapár a nyakon és a mellen, üveggyöngysor a nyakon, vas övcsat a test közepén, vas szeletelőkés és vaskés a bal karnál, a medencében és alatta nagyfibulapár, a lábak között csüngős ezüst veretek, ezüst kulcsok, hegyikristály csüngő, borostyángyöngyök.

³⁶ BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 38, Taf. 7. 19: 4. A sír egyéb leletei: üveggyöngysor, ovális bronzcsat.

³⁷ BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 66, Abb. 38, Taf. 22. 18: 14. A megmaradt leletek: gyöngysor a mellkason, bronztű, vascsat, orsógomb, takácskés a sír földjébe szúrva.

³⁸ BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 166, Abb. 121, Taf. 79. 52: 17. A bolygatott, de így is gazdag sír leletei: egysoros fésű a fejnél, vastű, üveggyöngyök a nyakon és a mellen, szétszórt gyöngyök a felsőtesten, a medencében vas övcsat, bronznyelű vaskés a combok között, alatta bronzlakat, ez alatt hegyikristály gömb, lábbeli-garnitúra: bronzcsatok és szíjvég a térdek alatt, vascsatok a bokáknál, disznó és szárnyas csontok, tojás a koporsó fölött, faedény nyomai.

dalán, eredetileg hozzá tartozott egy kisebb karika is. A kés pedig a térdek között volt.³⁹ Szintén egymásba akasztott kisebb és nagyobb karikát találtak a 22. női sírban, a bal lábszár külső oldalán.⁴⁰ Igen nehezen értékelhető a 49. sírban fellelhető vastárgyak szerepe is. A kislány sírjának rajza alapján a bal combcsont külső oldalán került elő két, szintén kisebb és nagyobb vaskarika és két, hozzá tartozó(?) vaspánt, amely alatt vaskés, vascsat töredéke feküdt (továbbá átfűrt agancsrózsa és két gyantadarab). Nem tudni, hogy mire szolgálhatott az a 6-7 darab, hurkokban végződő vasrúd (h.: 7,7 cm), amely a két comb között volt. A rajzos táblán szerepel még 2-4 olyan kisebb karika töredéke is, amelynek sem egykori helyét a sírban, sem pedig a leírását nem találni.⁴¹ Egyértelműen vasláncként írta le Bóna István azt a vaskarika-gombolyagot, amely a 37. (talán bolygatott) kislány sírban látott napvilágot. Az összerozsdásodott kupac sok elemből áll, a sírrajz alapján a medence bal oldalán találták.⁴² Ez a darab azonban – legalább is a rajz alapján – inkább sodronynak, mint láncnak tűnik. Egy további kérdéses lelet a szentendrei temető 59. sírjából került elő. A szétdúlt halotti házban alig maradt lelet és még az is kérdéses, hogy valójában ki is nyugodott abban a sírban. Bóna István feltételezése alapján talán egy fiú, de a sírban volt egy másik koponya is és az antropológiai meghatározás feltehetően ennek alapján készült. A leletek mindenesetre mindkét nemhez tartozhattak: a vaskés és a fésütöredék mellett vaslánc több részlete is előkerült.⁴³ A szentendrei 43. sírban talált textilbe süppedt karikák egymáshoz való kapcsolata pedig még a röntgenfelvételen sem látható tisztán: nem dönthető el, hogy vaslánc vagy láncpáncél töredékei lehettek-e.

A modern módszerekkel feltárt és dokumentált Szőlád-Kertek alatti temető 38. sírjában kislány nyugodott. A combok között kibontott övcsüngőn kívül a bal combcsont külső oldalán vas láncfonadékot és különböző karikákat találtak. A közleményben másutt vas láncpáncéltöredékként hivatkoznak rá. A teljes közlésig a funkciója nem dönthető el.⁴⁴

A schwechati (A) temető 31. sírjában, amelyben 25–30 éves nő nyugodhatott, H. Adler összerozsdásodott vaskarikákat említett. Szerinte a „*női szabadok*” baloldalt táskát vagy zacskót viseltek, az övre szerelve, bőrszalagon vagy fémkarikákon.⁴⁵ Az altenerdingi temető elemzésében is foglalkozott a kutató a vaskarikákkal. 55 sírből került elő ilyen, a kések után ezek voltak a leggyakoribb, övcsüngőhöz tartozó leletek. Feltűnő volt, hogy főleg a fiatal egyének sírjaiban fordultak elő; elsősorban a lábaknál, a bal combnál, térdnél, illetve a lábak között kerültek elő a vaskarikák, néha bőrszík maradványaival. Méretük igen különböző: átmérőjük 1,4 és 8,1 cm között váltakozott.

A kutatás már évtizedek óta foglalkozik a karikák funkciójával és nem zárja ki az apotropikus jelleget. Mindenesetre a hasonlók már a késő antik időszak óta (4. század második fele) megtalálhatók a nők és lányok sírjaiban.⁴⁶ Érdekes, hogy a bajuvár aschheimi (D) temetőt feldolgozó D. Gutschmide-Schümmann elemzésében együtt említi az övcsüngőre erősített vaskarikákat, vasláncokat és láncpáncéltöredékeket.

³⁹ BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 139–141, Abb. 100, Taf. 60. 7: 5. A sír egyéb leletei: a nyakon gyöngyök, egysoros fésű, a medence és a combcsontok között nagyfibulák.

⁴⁰ BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 149, Abb. 108, Taf. 65. 22: 5. A nagyobb karika ovális alakú. Egyéb leletek: egysoros fésű a fej jobb oldalán, orsógomb, üveggyöngy nyaklánc, vas övcsat, bronzveret.

⁴¹ BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 164. A további leletek: a medencében vascsat. A jobb kéz alatt feltehetőleg táska tartalma: csigák és további töredékek: millefiori korong, karperecek, római üvegtöredékek, faedény peremverete(?).

⁴² BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 158, Abb. 115, Taf. 73. 37: 6. A karikák átmérője 1,5–1,7 cm. Egyéb leletek: edény a sír oldalán, nyaklánc, a medencében vascsat, mészgyöngy a térdek között, üvegtöredékek.

⁴³ BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 123, Abb. 86, Taf. 51. 59: 3–4. A lánc-töredékek helyére vonatkozólag nincsen információ. Bóna István megjegyzése: nagydarab textil került elő hozzájuk tapadva, amely szerinte a temető 43. sírjának leletéhez volt hasonló.

⁴⁴ BECKER–VOGEL 2008, 200–203, 323. A sír egyéb leletei: S-fibulapár, gyöngyök a nyakon, övcsat, övcsüngő, rajta bronzkarika, gyöngyök, kulcsok, kés, a medencében bronz és elefántcsont karikák.

⁴⁵ ADLER 1979, 13, 24. A sírban *brakteáták* is voltak.

⁴⁶ LOSERT–PLETERSKEI 2003, 267–269. A feltételezett funkciók a legkülönbözőbbek: táskarögzítő, gyermekjáték, kezdetleges fogamzásgátló eszköz(?).

Ezek közös jellemzője, hogy viselés közben „csörgő zajt” keltettek; bár a ruházat némileg mérsékelhette ezt. Így valószínűnek tartható az apotropikus jellegük. Megállapítása szerint ebben a temetőben főleg a gyermekek és a fiatal, valamint még a legidősebb nők sírjaiban volt fellelhető ez a szokás.⁴⁷

Összegezve megállapítható tehát, hogy a pannoniai langobard sírok között kevés az olyan, amelyben a 8-as alakú elemek és a karikák (páncéltöredék?) együtt, egyetlen csüngő elemeiként szerepelnek, hasonlóképpen, mint a szentendrei temető 43. sírjában. Esetenként csak a 8-as alakúak alkotnak egy láncot (mint a mohácsi 2. sírban) és a szentendrei 29. sírban a más technikával készült, S-alakú szemekből álló csüngő. Másutt a két eltérő elem, különböző helyen kerül elő a sírban, de mindkettő a lábak környékén (Gyöng 5. sír). Néhány esetben gyaníthatóan láncpáncéltöredékek is kerülhettek a sírba (pl. Hegykő 18., 19. és Tamási 37. sír). Figyelemre méltó a bal láb környékének kiemelkedő szerepe, bár néha a combok között is előkerülhet ilyen lánc. Mint már esett szó arról is, hogy a téglalap alakú ezüst lemezes rátéttel díszített övcsüngők mellett is alkalmaztak vasláncot (pl. Mohács 2. és Szentendre 29. sír). Leggyakrabban tokos kis kés, esetleg kétsoros csontfésű lehetett a vaslánchoz rögzítve.⁴⁸ A 8-as alakú, illetve a rúdszerű, karikás végű vaselemek esetenként annyira hasonlóak a zabla középtagjaihoz, hogy talán másodlagos felhasználásuk is elképzelhető. A 8-as alakú tagok zömének hossza 6–7 cm lehetett, de kisebb és nagyobb példányok is előfordultak, a karikák mérete is igen eltérő. Az eltemetett nők életkora is különböző: előfordult a nagyon fiatal (15–16 év) és az igen öreg (65–75 év) egyaránt, a zömük 40–50 éves lehetett. A jelek szerint inkább a társadalom felső rétegéhez tartozhattak, mert néhányuk cölöpszervezetes halotti házban nyugodott, és az esetenkénti rablottság ellenére is jócskán volt a sírokban nívós viseleti elem és melléklet. A csüngős vasláncok viselésének szokása a pannoniai langobard nők egy részénél egyértelműen Meroving hatás (esetleg bajuvar) eredményének tűnik. Gyanítható tehát az amulettfunkciójuk, bár amely esetekben a kutatók láncpáncéltöredékekre gyanakodtak, nem zárták ki a státuszszimbólum szerepet sem.⁴⁹

Röviden utalnunk kell arra is, hogy az övről lógó lánc viselésének szokása megtalálható néhány kora avar kori temetőben: ezeket bővebben Garam Éva elemezte. Bár ezek a láncok más anyagúak, nem vasból, hanem bronzból készültek és nem 8-as, hanem S-alakúra hajlított elemekből állnak (hasonlóképpen a szentendrei 29. sírban előkerült példányhoz), de a szerző megállapítása szerint a viseletük módjában szoros kapcsolatot mutatnak a Meroving germán lánccsüngőkkel. A hasonló tárgyaknak a szerző szerint szintén amulett funkció is tulajdonítható.⁵⁰

VAS ÖVCSAT

A szabályos, hosszúkás ovális alakú vascsatot a sírrajz szerint a deréktájon, középen találták (3. kép 8).⁵¹ A langobard kori temetőkből, Pannoniából, illetve más Meroving-kori temetők női sírjaiból is nagy számban gyűjthetők ilyenek. Ha a formájukat tekintjük, a karika alakja, arányai, valamint a pecék átmetszete alapján lehet őket csoportosítani, így tette ezt pl. H. Losert az altenerdingi temető sírleletei kapcsán.⁵² A langobard kori női sírok leletei is hasonló változatosságot mutatnak, alakjukat és méreteiket tekintve is. A túlnyomó többségükben szíjszorító nélküli csatokat (kerekfejű) szegecsekkel erősítették fel az öv szí-

⁴⁷ GUTSCHMIDE-SCHÜMMANN 2010, 108. Az ilyen övcsüngő elnevezése németül: *Klappergehänge*. Az egyes elemek egymás közelében vagy részben egymás tetején is az övről csünghettek.

⁴⁸ Bóna István szerint „az övről lefüggő bőr, vas vagy bronz láncra volt erősítve a kés” (BÓNA ET AL. 1993, 128).

⁴⁹ GÄRTNER 2012, 162. A szerző feltételezése szerint sikeres harcosok feleségei lehettek.

⁵⁰ GARAM 2002, 173; GARAM 2011. Egy viseleti rekonstrukció a zamárdi temető 517. sírja alapján: DIE LANGOBARDEN 343, Kat. 159.

⁵¹ Méretei: 2,8 × 2,1 cm.

⁵² LOSERT-PLETERSKEI 2003, 199. Díszítetlen, szíjszorító nélküli vascsatok, ovális karikával.

jára.⁵³ A szentendrei temetőben 12 női sírban találtak vas övcsatot. A bolygatott sírok esetében, ahol nem voltak az eredeti helyükön, a méreteikből lehetett következtetni az eredeti funkciójukra.⁵⁴ A vascsatos övet használó nők életkori adatai megegyeztek az altenerdingi temetőben tapasztaltakkal: H. Losert szerint a felnőtt nők viseletéhez tartozott és a szentendrei temetőben nyugvó, ilyen viseletű nők is zömmel a 20. és 60. életévük között halhattak meg.⁵⁵ A szentendrei temetőben, ahol a vas övcsat *in situ* volt, legtöbbször a medence jobb oldalán került elő, néhányszor pedig középen, illetve a medence alsó részén.⁵⁶ A leírásban nem szerepel, hogy az övek merre nyitódtak. Mindenestre feltűnő, hogy a viseleti tárgyakkal és mellékletekkel gazdagon ellátott női sírokba is vascsatok kerültek elő.⁵⁷ A szintén igen gazdagon felszerelt mohácsi 2. sír vas övcsatjával kapcsolatban jegyezte meg Kiss Attila, hogy az aranyat és ezüstöt viselő langobard nők azért hordtak vas övcsatot, mivel ez nem volt látható, a köpeny (*Mantel*) elfedte; szerinte viszont a kengyelfibulák ezen az említett felsőruházaton helyezkedtek el.⁵⁸ Ez azonban nehezen elképzelhető, mivel a kengyelfibulák az éppen az övről lógó, néha díszített szalagokat rögzítették a ruházathoz, tehát az övnek és csatjának – ugyanabban a ruha rétegben – láthatónak kellett lennie; úgy látszik, hogy a korszak jól szituált hölgyei másként gondolkodtak az egyes fém alapanyagokról, értékükről, esetleg a jelentésükről, mint ahogy ma ezt tesszük. Mindenesetre az is nyilvánvaló, hogy a vascsatoknak nincsen etnikus megkülönböztető szerepe, a késő antik időktől használják őket és nagy területen elterjedtek.⁵⁹

VASKÉS

A szentendrei 43. sírban talált késsel (3. kép 16) kapcsolatban két kérdésre kereshetjük a választ: a kés típusa, mérete mennyire volt jellemző ebben a periódusban és ebben a temetőben, illetve, hogy a helyzetéből a sírban milyen következtetések vonhatók le. Annyi első pillantásra nyilvánvaló, hogy ez az egyenes hátú és talán egy kissé ívelt pengéjű, hegye felé fokozatosan keskenyedő kés a kisebb méretűek közé tartozik akkor is, ha a fogójának a teljes hosszát nem ismerjük.⁶⁰ A langobard (női) késekről eddig nem készült tipológiai elemzés, így az összehasonlításban a kortárs gepida, illetve Meroving darabok alapján írottakra lehet szorítkozni. Nagy Margit megállapítása szerint a szőregi temetőben mind a hosszabb nyelű, keskenyebb pengéjű, mind a rövidebb nyelű, szélesebb pengéjű példányok megtalálhatóak voltak, esetenként a penge kétszer hosszabb volt, mint a nyél.⁶¹ A női és gyereksírokban fellelhető példányok hossza 13–15 cm. Az altenedringi temető esetében H. Losert is közölt méretadatokat: szerinte a női kések átlagos hossza 13,5 cm, penge szélessége pedig 1,5 cm volt. Összességében ő is úgy tapasztalta, hogy kisebb volt a méretük, mint a férfi sírokban fellelteké.⁶² A nyél borítása máshol is fából készülhetett,⁶³ Sági Károly szerint ez

⁵³ A vörsi temető 26. sírjában figyelték meg, hogy a vas övcsathoz két ilyen bronz szegecs tartozott, az egyik a csathoz rozsdásodva (SÁGI 1963, 57). Hasonló szerelési módra a gepida temetőkben ld. B. TÓTH 2012, 109–110, 4. kép 4.

⁵⁴ 29., 33., 35., 36., 39., 40., 43., 48., 54., 62., 68., 85. sírok.

⁵⁵ H. Losert szerint a felnőtt nők és a lányok aránya 4:1 volt ebben a tekintetben (LOSERT–PLETERSKI 2003, 197). A szentendrei temetőben a 43. sírba temetett nő a 65–75 éves halálzási korával kivételesnek tekinthető.

⁵⁶ A medence jobb oldalán: 29., 39., 54., 68. sírok, medencében alul: 33, 85. sírok, középen: 43. sír.

⁵⁷ Pl. a poysdorfi (A) temető, különleges *brakteátákat* is tartalmazó 4. sírját (BENINGER 1966, 173–174).

⁵⁸ KISS–NEMESKÉRI 1964, 126. Ld. a rajzos rekonstrukciót: KISS–NEMESKÉRI 1964, Abb. 14.

⁵⁹ Pl. a kranji (SI) temetőt (STARE 1980, 96; LOSERT–PLETERSKI 2003, 199).

⁶⁰ H.: 9,9 cm, penge sz.: 1,5–1,7 cm.

⁶¹ NAGY 2005, 151, Abb. 17.

⁶² LOSERT–PLETERSKI 2003, 240. Ld. továbbá K. Böhner egyenes pengéjű, egyélű típusai (BÖHNER 1958, I. 214–215, II. Taf. 60. 1–6).

⁶³ Fűzes F. Miklós a vörsi temető 23., 26. és 32. sírjában talált késnyélen „lombosfa” maradványokat azonosított (FÜZES 1963, 332).

bőrrel lehetett bevonva.⁶⁴ Szintén Vörsön „*vas merevítéses, (sertés)bőr késtok*”-ot is sikerült azonosítani. A szentendrei 43. sírból előkerült késnek csak szerves anyagból készült markolata és tokja lehetett: esetében nem maradt fenn sem fémből készült koptató, sem szalagos veret, mint a korszak más sírjaiban.⁶⁵ Mérete pedig az átlagos alsó mérettartományba eshetett.⁶⁶

A kutatók megegyeznek abban, hogy a langobard női sírokba (is) alapvetően kétféle helyzetben kerülhetett a kés: a viselettel állott összefüggésben vagy az esetleges ételmelléklettel; de a sírbolygatás esetenként megnehezíti e két jelenség elkülönítését. Mind J. Werner, mind Bóna István szerint a női vaskéseket elsősorban az övekről csüngő szalagokra erősítették, tehát a viselet elemeként vizsgálhatók. J. Werner a táskák mellett sorolja fel a késeket, amelyek néha ezüst lemezekkel díszített szíjakra lehettek rögzítve.⁶⁷ Bóna István szerint a kis női késeket a fibula-szalagokra erősítették, máskor pedig az övről függő bőr-, vas- vagy bronzláncra volt szerelve ez a tárgy.⁶⁸ Hasonló megfigyelést tett Tomka Péter a fertőszentmiklósi 9. sír, illetve Sági Károly a vörsi temető kapcsán.⁶⁹ Ha megvizsgáljuk a pannoniai langobard temetőket ebből a szempontból, akkor nagyjából azonos arányban találunk bennük a két láb között előkerült késeket és a test bal oldalán, a medencétől a láb külső oldaláig előkerült példányokat, s csak néhány esetben került a kés pl. a medencére keresztben. A két láb között kibontott kések alatt sokszor találtak nagyobb csüngőket, különböző anyagúakat, amelyek feltehetőleg a szalagok végére lehettek applikálva, de ennek használata nem lehetett általános, mivel számos esetben nem kerültek elő ilyenek a sírból.⁷⁰ Vannak olyan esetek is, ahol két kés volt egy sírban, de azok különböző helyen kerültek elő: pl. a mohácsi 2. sírban az egyik a test középvonalában, ezüst lemezekkel díszített szalagra, míg a másik a baloldalon csüngő vasláncra szerelve.⁷¹ Ha csak a szentendrei temető női sírjaiban vizsgáljuk a kések helyzetét, hasonló eredményre bukkanunk: egy részük a lábak között (alattuk különböző anyagú csüngők), a többi a bal medence és a láb külső oldalán, egy esetben pedig a medencében.⁷² Összességében tehát megállapítható, hogy nem az (esetleges) ételmelléklet közelébe helyezték a késeket, hanem ezek viseleti helyzetben kerültek a halottal a sírba; így a szentendrei 43. sírba helyezett nőnek is az övéről középről lógó szalagon lehetett a kése, bár ez esetben csak a szóban forgó tárgy helyzete (a térdek között találták, nem volt alatta gömb vagy karikacsüngő) teszi ezt valószínűvé.⁷³

Hasonló megfigyelések tehetők a kortárs gepida nők sírjaival kapcsolatban is. Nagy Margit megfigyelése szerint a hódmezővásárhely-kishomoki temető 80. sírjában a kés a baloldalon, az övre szerelt karikán lógott, míg a 77. sírban a kést a test középvonalában, a csípőre lógó *cingulum*-ra erősítették.⁷⁴ A női kések hasonló helyzetét sikerült a kutatónak a szőregi temetőben is megfigyelnie. A késeket övre erősített szalagokon viselhették: az ékszer nem viselő nők a baloldalon hordhatták ezeket, míg a fibulaviselők a lábak

⁶⁴ SÁGI 1963, 54, 56, 61. A 23. sír bőr késtokján varrásnyomok is megfigyelhetők voltak (SÁGI 1963, 73).

⁶⁵ Pl. Kápolnásnyék 2. sír (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 83, Taf. 31. 2: 12), Fertőszentmiklós 9. sír (TOMKA 1980, 14, Abb. 9. 1), Kranj 292. sír (STARE 1980, 177, Taf. 88. 4).

⁶⁶ Hasonló hosszú lehetett néhány szentendrei női sírban talált kés (pl. 29. és 33. sír), más sírokban talált kések nyele hosszabb (pl. 54., 56., 85. sírok).

⁶⁷ WERNER 1962, 84.

⁶⁸ BÓNA 1993, 128.

⁶⁹ TOMKA 1980, 14. A vaskés ezüstlemezekkel díszített szalagon lógott. A kisebb kések a női felsőruházat nagyfibuláinak díszes szalagjairól lóghattak le (SÁGI 1963, 73).

⁷⁰ Terjedelmi okokból csak az egyes anyagfajták állnak itt: kalcidon, mészko, hegyikristály, füstopál, fehér korall, üveg (különleges: millefiori, reticella).

⁷¹ KISS–NEMESKÉRI 1964, 101, Abb. 14.

⁷² Az előbbi: 29., 33., 56., 86. sírok, az utóbbi: 54., 68., 79., 85. sírok, a medencében: 65. sír (ez utóbbi esetben a nem meghatározása és a tárgynak a sírhoz való tartozása egyaránt bizonytalan).

⁷³ Hasonló helyzetben került elő pl. a vörsi 6. sírban talált kés is: a térdek között, de nem tudjuk az övhöz stb. viszonyított helyzetét, mivel a sírban csak a lábak környéke maradt bolygatatlan (SÁGI 1960, 56, 6. kép).

⁷⁴ BÓNA–NAGY 2002, 102. A 44. sírban a vaskés a bal lábszár külső oldalán volt, kétséges, hogy viseleti helyzetben lehetett-e.

között csüngő, díszes szalagokon.⁷⁵ Az altenerdingi temetőben szerzett tapasztalatokra utalva H. Losert megjegyzi, hogy a női kések ott is főleg a combcsontok között, szalagra szerelve tűntek fel, és hangsúlyozza összefüggésüket az amulett csüngőkkel. Szerinte a kések a gazdagabb és a szerényebb mellékletű sírokban egyaránt előfordultak, bár a fiatal lányoknál kevésbé jellemzőek. Megállapítása szerint a Meroving-korban az alamannoknál, bajuvároknál, frankoknál, gepidáknál, langobardoknál, thüringeknél, szászoknál a kések a leggyakoribb sírleletek közé számítanak.⁷⁶ A legutóbb, a textillelet miatt is már korábban hivatkozott bajuvár, unterhachingi 5. sír kiválóan megfigyelt és kielemezett leletei között is szerepelt kés: ez a bőrtokos eszköz a rekonstrukció szerint ezüst lemezekkel díszített, az övről függő bőrszalagra volt erősítve, mellette egyenként karikákra fűzött gagát, borostyán gyöngyök, alatta pedig nagyobb, bronz, kalcedon gyöngyök szintén a szalagra húzva.⁷⁷

A SÍRBÓL ELŐKERÜLT TÖBBI VISELETI ELEM: S-FIBULÁK, HAJTŰ, GYÖNGYÖK, ASZTRAGALOSZ-CSÜNGŐ

S-FIBULÁK

A nyakon és a mellkas alján fellelt S-fibulapár ezüstöntvény, aranyozott, ékvéséses díszű (3. kép 2, 7; 4. kép 1). Az állat teste szinte kígyószerű; egyenletesen keskeny, szalagforma, erősen összehajlított, összenyomott. A csőr a test kétharmadánál csatlakozik, erősen görbülő, zárt. A test középső, egyenes szakaszán háromszöges ékvésés (10 darab háromszög alakú bemélyedés), a nyakon hosszában futó, párhuzamos vésett barázdák. A kerek szemekben lila üvegbetét, alatta rovátkolt ezüst fólia. A hátoldalon a zárószervezet nyomai. Hosszuk 2,7 cm.

Mivel a fibulák egyik jó párhuzama a Várpalota-Unió homokbánya langobard temető 34. sírjából származik, már Bóna István is röviden írt erről a típusról.⁷⁸ Véleménye szerint a magyarországi S-fibuláknak alapvetően két típusa van: a rekesz nélküli és a rekeszekkel díszített, s a két típus között nincsen időbeli eltérés. A várpalotai példányt az 1. típusba sorolta. Mivel a sírban egy másik típusú S-fibulával együtt került elő, a kettőt egykorúnak ítélte. Hivatkozott a legjobb párhuzamokra is, amelyek Kranjból, illetve Cividaleből (I) ismertek és véleménye szerint ez a fibula tipikus pannoniai készítmény a 6. század második harmadából. J. Werner ezt az egész testén zegzugvéssett, várpalotai fibulát a kései, pannoniai fázisba tartozónak gondolta, de nem alkotott belőle önálló típust (feltehetőleg az akkoriban még csekély darabszám miatt), ellentétben a sír jóval szélesebben elterjedt másik fibulájával: ez az általa a Várpalota 34./Vinkovcinak nevezett típus.⁷⁹ Emellett meg kell említenünk, hogy magát ezt a várpalotai sírt J. Werner, pusztán a sírnak a temetőben elfoglalt helyzete alapján, avar korinak gondolta (az avar honfoglalás után eltemetett generáció), de azt is hangsúlyozta, hogy langobard nő sírja lehetett, az antropológiai adatok és a fibulaviselet alapján. Szerinte a fibulatípus egy-egy példánya még Itáliába is eljutott, de ott már nem fejlődött tovább.⁸⁰

⁷⁵ NAGY 2005, 151. A gepidáknál is előfordult két kés női sírban: a szolnok-szandai temető 73. sírjában az egyik kés a két alsóláb között, míg a másik a bal combcsont fejénél látott napvilágot (BÓNA 2002, 211–212).

⁷⁶ LOSERT-PLETERSKI 2003, 236–240.

⁷⁷ HAAS-GEHARD 2013, 166, Abb. 13.

⁷⁸ BÓNA 1956, 210–211, Taf. XXIX. 6.

⁷⁹ WERNER 1962, 44, Taf. 3. 6, Fundliste 6, 170–171. A sírban Nemeskéri István szerint férfi(!) nyugodott (1,8 m magas), de a leletei alapján nő lehetett inkább, 55–59 éves. A sír többi lelete: gyöngyök a nyakon, a bal láb mellett 4 db bronzkarika(!), nem ismert helyről agyag orsógomb, gyantadarab.

⁸⁰ J. Werner szerint azonos öntőmintából származó (*mustergleiche*) példány nem ismert, a várpalotai példányra jellemző, hogy a madár szeme niellóbetétes, pontkör díszes, egy tipológiai elem, a csőrduzzanat (*Schnabelwulst*) nélkül (WERNER 1962, 44).

Az újabb langobard temetők közlése nyomán az S-fibula párhuzamai is megszorodtak. Ezek közül a legjobb párhuzam a kajdaci temető 37. sírjából származik: a rajz alapján szinte azonos a szentendreivel.⁸¹ A kirabolt sírban ez a darab talán az eredeti helyén, a felsőtesten véletlenül maradhatott meg. A tamási 23. sír fibulapárja azonban az előbbinél távolabbi párhuzam. Az erősen kopott fibulapár teste szélesebb, a szemekben vörös üvegbetét, a zegzugminta végigfut a test egészen.⁸² Ez utóbbinál jobb párhuzamok származtak a kranji (Krajin-Lajh, Krainburg) temetőből. E temető három sírjából összesen négy fibula maradt meg (133., 349. sírokból, illetve egy sírszám nélküli példány „1897–1900. között” felirattal).⁸³ A 133. sír két példánya egymással gyakorlatilag azonos, hiszen egy pár darabjai. A szentendreikhez leginkább a 349. sír példánya hasonló:⁸⁴ az ékvéséses háromszögek száma is tíz, a másik három esetben pedig hat, illetve nyolc. A Cividaleból (Cividale e suburbio) előkerült fibula is régóta ismert: ez is a szentendreivel szinte azonos, csak ezen kilenc háromszög alakú mező van.⁸⁵ Nem meglepő, hogy a langobardokkal szoros kapcsolatot ápoló bajuvárok egyik temetőjéből is származik hasonló példány. Az inzingi (A) temetőben talált fibulapár teste talán kissé szélesebb, de szintén szalagszerű és díszítésében megegyezik a szentendreivel, azzal a különbséggel, hogy a középrész háromszög alakú véseteinek száma csak öt.⁸⁶

S. Brather-Walter a fibula-tipológiájában ezt a típust „Kranj” néven szerepelteti (a többi pannoniai példány – a várpalotai 34. sírből származó kivételével – még nem volt ekkor közzétéve).⁸⁷ A szerző szerint ez a típus a Poysdorf- és a Mohács-típusokkal egykorú, a geometrikus díszű fibulákhoz tartozik, tipológiai előzményei nincsenek és méretei a $2,5\text{--}2,9 \times 1,6\text{--}2,2$ cm mérettartományba esnek. H. Losert az S-fibulák között megkülönböztetett két variációt. A szentendrei az 1. variációba („kétfejű állat” illetve „kétfejű kígyó”) sorolható.⁸⁸

Ha ezt a szentendrei fibulát – az újabb párhuzamaival együtt – tipologizálni akarjuk, a forma és a díszítés vizsgálata kínálkozik a legalapvetőbbnek.⁸⁹ A szalagszerűen keskeny, erősen összehajlított test talán a legkarakterisztikusabb. Hasonló alapforma más díszítéssel is előfordul: esetleg az egész test keresztben bordázott (Krajin-Lajh 112. sír), illetve több esetben a testet nem ékvésés, hanem kisebb rekeszes kövek sora díszíti (pl. Rácalmás-Újtelep 43. sír, Cividale-San Giovanni 53. sír, Cividale-Cella, Romans d’Isonzo 97. sír).⁹⁰ A lužicei (CZ) 102. sírből is előkerült egy hasonló formájú példány, de a vésett díszítése más: a test középső része kereszt irányban vagdalt, a nyak háromszöges alakban ékvéséses.⁹¹ Mint ahogy lát-

⁸¹ BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 74–75, Taf. 27. Az ékvéséses dísz szintén tíz háromszögből áll. A szétdúlt sírban csak néhány üveggyöngy és agyag orsógomb maradt.

⁸² BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 149–150, Abb. 208, Taf. 65. A fibulapár egyik tagja igen erősen kopott, túszerkezete annyira hiányos, hogy a szerzők szerint inkább felvarrhatták. Az egyik példány az áll alatt, a másik pedig a mellkas közepén került elő, a sírrajz alapján. Padkás sírban rönkkoporsó. Egyéb leletek: emeletes edény, korongolt tálka, gyöngyök a nyakon, díszgyöngyök, vascsat, „thuring” kengyelfibulapár, vaskész, fésű, tojás.

⁸³ STARE 1980, 110, 119, Taf. 47. 105; MILAVEC 2007, 343, 349, T. 2. 2–5.

⁸⁴ A fibula leírása szerint a szemekben almandinkövek vannak (I LONGOBARDI 1990, 69–70, I. 72). Ugyanitt a 133. sír egyik fibuláját a 336. sírből származónak írták, ld. I LONGOBARDI 1990 71, I. 83.

⁸⁵ WERNER–FUCHS 1950, 27, Taf. 32. B1. A kopott, sérült fibulán az állat szemeiből kipotyogott az egykori betét. Az 1818 és 1826 közötti ásatásokból származik, leletösszefüggések nélküli.

⁸⁶ BOTT 1952, 39–40, Taf. 3. 4–5 (Inzing 73b sír). A fibula hossza 2,4 cm.

⁸⁷ BRATHER–WALTER 2009, 66. Jellemzői: szélesebb forma, csukott csőr, ovális formában áttört test, gránáttal berakott szemek, háromzónás test, a nyakon hosszában futó barázdák, középen váltakozó háromszögek niellóval vagy ékvéséssel.

⁸⁸ LOSERT–PLETERSKI 2003, 164.

⁸⁹ S. Brather-Walter szerint a fibulatipológia készítésekor az alábbi jellemzőket kell figyelembe venni: díszítés, méret, forma, anyag. Az anyag ebben az esetben mindig aranyozott ezüst.

⁹⁰ BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 91, Taf. 34; I LONGOBARDI 1990, 69, I. 68, 428, X. 87–88, 433, X. 95b; WERNER 1962, Taf. 37. 5. Lehetséges, hogy a rekeszdíszes és az ékvéséses példányok egykorúak, csak a minőségük és az áruk lehetett különböző.

⁹¹ KLANICA–KLANICOVÁ 2011, 292–293, Taf. 122. 7. Az 50 év körüli nő bolygatott sírjában gyöngyök, spirálrúd töredéke, ezüstgomb, üveg és vascsat töredékei, edény volt.

hattuk, a legjellegzetesebb a test (középső részének) háromszög alakú ékvéséses, és a nyak hosszirányú bordás mintázata. A méret tekintetében is viszonylag egységesek: 2,4 és 2,7 cm közötti hosszadatokkal. T. Milavec szerint a típusnak az előzményei a poncolt háromszögekkel díszített darabok.⁹²

A fibulatípus keltezését nehezíti, hogy viszonylag kevés adattal rendelkezünk a sírok egyéb tárgyairól.⁹³ A szentendrei sír a pecsételt edény és a hajtű alapján talán inkább a késői pannoniai fázisba tartozhat. A kajdacsí sír gyöngyei kevésbé keltező értékűek. A kranji sírokban előforduló tárgyak sem kelteznek pontosabban, talán a 349. sír gyöngyei (köztük a reticella-gyöngy) szintén a kései pannoniai fázisra utalhatnak. A várpalotai sírt J. Werner – Bóna István véleményével ellentétben – már az avar korra keltezte. Ebben az esetben az adatok (sír, tárgyak) alapján nem zárható ki az, hogy a sír még 568 előtti, bár az sem, hogy valóban 568 után temettek ide valakit. A cividalei példány pedig egyértelműen 568 utáni. T. Milavec a kranji fibulák készítését – J. Tejrlát követve – az Észak-Duna-vidéki pannoniai fázisba (540–560) helyezte. E kérdésben döntő lehetne, de kevés adatunk van a sírban fekvő nők életkoráról. Feltűnő azonban, hogy néhány esetben egyértelműen idősebb nőkről van szó: Szentendre 43. sír: 65–75 éves, Várpalota 34. sír: 50–59 éves, a párhuzamként az előbb felhozott lužicei 102. sír: 50 éves. Így tehát ezeket a fibulákat viselőik esetenként akár évtizedeken keresztül hordhatták; talán még a cividalei darab is készülhetett Pannoniában. A fibulatípus elterjedési területe és a kranji temetőben előforduló magasabb esetszáma miatt egyértelműen pannoniai (dél-pannoniai?) gyártmány lehetett, viselőjével innen kerülhetett Itáliába is.⁹⁴

Az itt tárgyalt S-fibulák viseletben elfoglalt helyzetének megállapítását megnehezíti a sírok nagy részének bolygatott volta. Bolygatatlan csak a várpalotai sír volt: ott mindkét fibula az áll alatt került elő. A bolygatott sírokban az előkerülésük helye esetleges. Az bizonyosra vehető, hogy párosával viselhették őket (ld. Szentendre 43, Kranj 133), esetenként más típusú S-fibulával párban (Várpalota 34, Kranj 349). A kajdacsí sírban a bolygatás miatt csak egy példány került elő, de az a feltehetőleg az eredeti helyén, a mellén lehetett.⁹⁵ A szentendrei sírban az egyik az áll alatt, a másik pedig a sírrajz alapján a mellkas alsó részén került elő: a bolygatás miatt azonban ebben az esetben is kérdéses, hogy ez az utóbbi nem másodlagos helyzetben volt-e.

HAJTŰ

A szentendrei temető 43. sírjában a koponya jobb oldalán került elő egy bronz *stylustű* (3. kép 1; 4. kép 9). A 13,8 cm hosszú példány fele kerek, lapított és lyukkal áttört. A tű felső harmadát díszítették: vízszintes bordákkal borított (3–9 borda) és háromszöges mezők által sokszögalakra vésett sávok váltakoznak rajta. A vége hegyes.

A legutóbb Koncz István írt a jutasi temető 196. sírja alapján a pannoniai langobard női sírokban feltárt tűkről, összesen 22 darabot említ. Főleg a tűk funkciójára koncentrált: eszerint az említettek nagy része nem a ruhák összetűzésére szolgált, hanem a helyzetüknél fogva (túlnyomó részük a koponya környékén került elő), hajtű lehetett.⁹⁶ Az általa felsorolt tűk egy része díszítetlen testű, mások bordázottak. A szentendrei 43.

⁹² Pl. Rifnik-Teurnia (SI) (MILAVEC 2007, 349).

⁹³ U. Koch a szóban forgó fibulatípust a dél-német tipokronológia 5–6. fázisába sorolta (SD-Phasen 5–6), tehát 530 és 580 közé (KOCH 2001, 76).

⁹⁴ A fibula méretei alapján az 550 előtti fibulák közé tartozhat, legalább is H. Losert összegzése alapján. 550 előtt: 2,15–2,9 × 1,15–2,6 cm; míg a 6. század második felébe tartozó darabok esetében: 2,4–4 × 1,3–3,1 cm (LOSERT–PLETERSKI 2003, 165).

⁹⁵ H. Losert az alterendingi temető alapján megállapította, hogy az S-fibulák viselési módja a többi kisfibulával azonos: párosával, többé-kevésbé vízszintesen egymás alatt, a nyak és a mell között. Az egyesével viseltek szintén az áll és a mell között találhatók (LOSERT–PLETERSKI 2003, 164).

⁹⁶ KONCZ 2015, 329. Az alterendingi tipológiában ld. *Haar- oder Haubennadeln*; tehát a hajon kívül fejfedőt, fátolyféléket tűzhetnek össze vele (LOSERT–PLETERSKI 2003, 49). Itt kell megjegyezni, hogy P. Linscheid összegyűjtötte a kora bizánci textil fejfedőket; az igen gazdag leletanyagban, főleg a Kelet-Mediterráneumból

sír gazdagabban díszített tűjének a felsorolt tűkön belül (a nyak mintázta alapján) is van néhány pontosabb párhuzama: ezek a tamási temető 13., illetve a kápolnásnýék-kastélykerti temető 2. sírjában találhatók. Míg az előbbi sírban szerényebb, addig az utóbbiban kifejezetten nívós öltözetben eltemetett nő lehetett.⁹⁷ Talán szintén nem véletlen, hogy ehhez a díszített tűhöz hasonló még két további darabot éppen a kranji temetőből ismerünk. A 17. sírban csak egy orsógomb társult hozzá, de a 292. sír jóval gazdagabb leleteket rejtett.⁹⁸ Ezeket a pannoniai példányokat tehát tipikus langobard viseletben eltemetett jómódú nők (is) használták.⁹⁹

A közelmúltban S. Čaval foglalta össze és elemezte a Szlovéniában fellelt *stylus* típusú dísztüket (*decorative pins of stylus type*). Ezek formai eredete egy késő antik használati eszközben keresendő (higiénia, sebészet, gyógyászat, kozmetika területén használták), melyek meghatározó része volt a lapított fej; de ez a tárgy később a viselet részévé vált.¹⁰⁰ Elsősorban a haját vagy a fejen lévő fátylat rögzíthették/díszítették vele, egyesével, a fej valamelyik oldalán vagy afölött.¹⁰¹ A szerző a tárgy legjobb párhuzamait a Nyugat-Balkánon, Itáliában és Magyarországon találta meg (az utóbbi helyen főleg Keszthely környékén, ahol talán a gyártási központja is lehetett), a 6–7. században. Idézte Z. Vinskit, aki úgy vélte, hogy a langobardok a pannoniai fázisban a használatukat a helybéli romanizált lakosságtól vették át.¹⁰² A legtöbb tű bronzból, néha vasból készült, és egyaránt viselték a magasabb és az alacsonyabb társadalmi rétegbe tartozó nők. Hosszuk meghaladta a 10 cm-t. S. Čaval a szentendreiehez leginkább hasonló tüket tipológiájában a 2. típusba (T2) sorolta: jellemzőjük az asztragallosz dísz és a háromszögletű fazettált mezőkből álló mintázat a nyakon. E típusból a Szlovéniában fellelt 14 darabból csak három származott sírból. A háromból egy volt jobban keltezhető (a fentebb említett kranji 292. sír), a 6. század harmadik negyedére.

Hasonló díszítésű, de nem lapított fejű tűk a bajuvár temetőben is előfordulnak, pl. Altnerdingben, szintén a fej jobb oldalán.¹⁰³ A szlovéniai példányok legjobb párhuzamai azonban S. Čaval szerint Istriában, az Al-Duna vidékén és Keszthely környékén kerültek elő, a 6–7. századból.¹⁰⁴ A típus legkorábbi példányát Intercisából ismerjük, a szerzők a 4. század végére – 5. század elejére datálták.¹⁰⁵ A szlovéniai tűk legnagyobb része S. Čaval szerint pedig a 6. századra tehető. A koponya mellett talált dísztüket az itáliai langobard viseletben is megtalálhatók: ezek részben hasonló típusok, mint amelyeket még Pannoniában is használtak.¹⁰⁶

számos típust sikerült elkülönítenie (hajháló, kendő, főkötő, csuklya, sapka, kalap), ezek közös jellemzője, hogy egyiknek a rögzítésére sem volt szükség türe (LINSCHIED 2011).

⁹⁷ Az előbbi sírban gyöngysor, szíjszorító vas övcsat, egysoros fésű, az utóbbiban pedig gyöngysor, S-fibulapár, „frank” egyenlőszéles lábú fibulapár, övcsüngő elemei (mészkőgyöngy, tokos vaskés, csüngőszíj ezüstlemezei), öv (vascsat, szegecs, veretek), besimított díszű edény, üvegszilánkok, madárcsontok (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 144–145, Taf. 62. 82–83, Taf. 31).

⁹⁸ Az utóbbi sírban késtok, Sarching-típusú S-fibula, gyöngyök, vascsat, övcsüngő része került elő (STARE 1980, 106, Taf. 13. 17, 117, Taf. 88. 292).

⁹⁹ Érdekes megfigyelni, hogy a morvaországi langobard kori temetőben (Borotice, Holubice, Lužice) szórványosan előforduló tűk többnyire díszítetlenek.

¹⁰⁰ ČAVAL 2013, 228. A tűk részei: fej, nyak, nyél, hegy. A viseletben használtaknak (a tű feje mellett) főleg a nyak része volt díszített, hiszen a textíliába tűzve ez volt látható. A római korban az eredeti, még írásra használt *stylus*oknak lapos volt ugyan a fejük, de ez nem volt átlukasztott vagy kanálforma, mint a dísztüket egy részének.

¹⁰¹ MÖLLER 1982, 15–16.

¹⁰² A langobard kori tűk kapcsolata a pannoniai helybéli előzményekkel és az ezzel kapcsolatos vitáról: VIDA 1999, 563–564.

¹⁰³ „bronzene Haar- oder Haubennadeln mit pfofilierten Oberteil” (LOSERT–PLETERSKI 2003, 50). Hasonlók alamann és frank területről: MÖLLER 1982, 14–53.

¹⁰⁴ *Stylus*tűk az egykorú erdélyi gepida település néhány házából (13., 19., 28.) is előkerültek, de a telephez tartozó temetőből nem. Ez vezette K. Horedt arra a feltételezésre, hogy ezek a tárgyak az autochton, római eredetű lakossághoz tartozhattak (HORED T 1979, 146–147).

¹⁰⁵ B. VÁGÓ–BÓNA 1976, 94, Abb. 123, Taf. 21, Taf. XLI. 5. Bordázott nyakú tű, lapos, ferdére hajlított fejjel, a koponya jobb oldalán került elő(!), bolygatott téglasírból származott.

¹⁰⁶ Pl. RUPP 1995, 38–40; PAROLI–RICCI 2007, Taf. 147. „G”, „L”, 7., 11., 48., 64., 87., 115. sírok. Ld. továbbá RIEMER 2000.

A szentendrei 43. sírban talált tű tehát tipológiai értelemben igen jó párhuzama a korszak Meroving, illetve egyes itáliai langobard dísztüinek, ami a nyakának díszítését illeti. A fejének kialakítása (lapított kerek rész, átfúrva) a pannoniai tűk más példányaihoz köti, melyeket szintén Koncz István gyűjtött össze. Ez a típus ugyancsak jól ismert a Meroving emlékek között, valamint Itáliában is.¹⁰⁷ Már Sági Károly a vörsi tűvel kapcsolatban felvetette annak a lehetőségét, hogy a hajtű átfúrt része egykoron valamilyen dísz, szalag felerősítésére szolgálhatott.¹⁰⁸ Erre lehetett példa a szentendrei 33. sírban szintén a koponya jobb oldalán kibontott, rövidebb, huzalból készített és tordírozott tű, amelynek a fején lévő nyílásába vékony bronz huzalkarikát illesztettek, ami talán valamihez csatlakozhatott.¹⁰⁹

A szentendrei 43. sírban fellelt díszített *stylus*tű tehát önmagában pontosabban nehezen keltezhető. Többet mondanak azok a síregyüttesek, amelyekben a legjobb párhuzamai találhatóak: a kápolnasnyéki, kranji sírok ugyanis mind a pannoniai langobard korszak későbbi szakaszára tehetők.

GYÖNGYÖK, ASZTRAGALOSZ-CSÜNGŐ

A szentendrei sírban két helyütt találtak gyöngyöket. Bronz/rossz ezüst spirálgyöngyöket (3. kép 13–15; 4. tábla 3–6) a koponya és a kulcscsont között: a töredékes állapotban levő példányok közül négy szerepel a rajzos táblán. Az eredeti hosszuk talán 7,9 cm, átmérőjük 0,3 cm. A sírleírásban ezen kívül táskagyöngyök szerepelnek, öt darab: egy ólomkorong és négy üveggyöngy (nagy fehér gömb, nagyobb fekete sárga betéttel, kisebb fekete fehér betéttel, apró fehér henger alakú). Csak az ólomkorong átmérőjét közlik (1,8 cm). A négy üveggyöngy közül kettő a sírrajz alapján a bal kulcscsont és felkar külső oldalán került elő, a többi pedig a bal medencében jelölik. Bár a sír bolygatott volt, a bal váll és a kar környékén előkerült gyöngyök a helyzetük alapján nem valószínű, hogy övön lévő táskához tartozhattak, hiszen azokat a derék táján viselték, mint esetleg a bal medencében az asztragalosz-csüngőt és a három gyöngyöt. A bal felkar környékén, a sírrajzon szerepel egy további kerek tárgy is, amelynek a leírásban nincsen nyoma.¹¹⁰

A pannoniai langobard kori leletanyagban a spirális fémgyöngyök nem tűnnek gyakoriaknak. A Hegykő-Mező utcai temető 77. sírjából ismerünk hasonló három példányt: ezek bronz spirális gyöngyök, háromszög átmetszetű huzalból, méreteik nem szerepelnek a leírásban. Borostyán, üveg, mészke anyagú, illetve egyetlen ólomgyöngy társaságában, a nyakon és a mellen szétszóródva kerültek elő, *adultus* korú nő sírjából.¹¹¹ A várpalotai temető 18. sírjából került elő három, ezüstből készült, tordírozott gyöngy, más üveg- és borostyángyöngyökkel együtt.¹¹² Ennek ismeretében feltűnő, hogy a morvaországi lužicei temetőnek 6 sírjából került elő apró spiráltekercs, rézből (39., 102. sírok), bronzból (87., 113. sírok), ezüstből (103. sír) vagy „fémből” (94. sír).¹¹³ A bolygatott sírok közül kettő biztosan nőé lehetett: ezek a spirálok – más anyagú gyöngyökkel együtt – szintén gyöngysor részeként szolgálhattak. Két további sír felnőtté, egy pedig gyermeké lehetett, ezekből kettő szintén további üveggyöngyöket tartalmazott. Nem ismerjük a funkcióját annak az apró bronz tekercsnek (113. sír), amelyet férfi sírjában találtak, mérete igen apró volt (h.: 0,5 cm, átm.: 0,5 cm). A mödlingi (A) temető 2. sírjában üveggyöngyökkel együtt bronz huzalból

¹⁰⁷ KONCZ 2015, 329. A típus további példányait ld. Jutas 196., Gyirmót 25., Tamási 5., Kajdacs-Homokbánya 2., Szentendre 56., Szólád 21., Vörs 17. sírok. A Meroving példányok keltezése a 6. század elejétől a 7. századig terjed.

¹⁰⁸ SÁGI 1963, 71.

¹⁰⁹ BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 108–109, Taf. 42. 33: 1.

¹¹⁰ BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 112, Abb. 77. A sírrajzon ez a 6. számú tárgy.

¹¹¹ BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 56, Abb. 29, Taf. 19. 77: 1–2. A halottnak csüngődíszes öve lehetett, a jobb kezét a medencére hajlították.

¹¹² WERNER 1962, 155, Taf. 8. 5.

¹¹³ KLANICA–KLANICOVÁ 2011, 247, 283, 288, 293–294, 303.

készült gyöngy töredékét bontották ki.¹¹⁴ Mindenesetre érdemes megemlíteni, hogy hasonló, gyöngyként funkcionáló, de aranyból készült spirálokat más területről vagy korszakból is ismerünk.¹¹⁵

Bronzból, illetve ezüstből készült gyöngyöket ismerünk máshonnan is hasonló korú temetőkből, de ezek között is ritka a spirális drótból előállított (több a hasonló jellegű, de keresztben barázdált, lemezből tubussá hajlított példány). Az altenerdingi temető egyetlen sírjából (1206.) származott hasonló spirális; a három fémgyöngy közül kettő hosszában tordírozott bronzgyöngy, a harmadik pedig kettőskónikus réz volt.¹¹⁶ H. Losert elemzésében a színesfém gyöngyök vagy tubusok kategóriáján belül a bronzból készült, spirálisan feltekert lemez vagy huzalgöngyök közé sorolta be ezeket, a 1206. sírt pedig az egyéb leletei alapján a 7. század közepére keltezte.¹¹⁷ A szerzők szerint összességében a színesfém gyöngyök (ezen belül a spirálisok még inkább) a kevésbé gyakori, de szokásos leletek körébe tartoznak az alamann és bajuvár temetőkben, etnikus meghatározásuk pedig nem lehetséges.

A szentendrei 43. sírban talált üveggyöngyök (3. kép 4, 9, 13; 4. kép 3) közül a fekete, fehér/sárga zegzugvonalas (hullámvonalas) díszű példányoknak sokkal több párhuzama gyűjthető össze a korszak temetkezéseiből. Ezek alakja nyomott gömb alakú és általában közepes méretűek. Eddig a pannoniai langobard kori sírok gyöngykészletéről nem készült összefoglaló elemzés. Nagy Margit azonban a Vályog utcai 30. sír leletei alapján készített mintaszerű tipokronológiai elemzést és vizsgálatai az ott fellelt két gyöngysorra is kiterjedtek.¹¹⁸ A hasonló, folytatott díszű gyöngyök megállapítása szerint a késő római kortól ismertek, mintájuk alapján pedig három csoportba/változatba osztotta őket. A szentendrei sírban előkerültek a Vályog utcai 2. változat gyöngyeihez állnak közel: a jellemzőjük, hogy a gyöngy teljes felületét elfoglalja a hullámvonal. A gyöngysornak csak 6 darabja tartozott a sötét színű, ráfolyatott fehér hullámvonallal díszített típusba (a 2. változat két darabbal képviseltette magát), a többi a korban divatos millefiori rúdgyögy, reticella-gyöngy, pöttyös, gerezdelt stb. A sírban feltárt másik gyöngysorban pedig az apró hengeres, fehér szentendrei üveggyöngynek található jó párhuzama, a többi hasonló méretű, különböző színű, kisebb üveggyöngyök társaságában. Nagy Margit a ráfolyatott gyöngyök pannoniai langobard kori párhuzamait is összegyűjtötte.¹¹⁹

Míg a Vályog utcai lelet ráfolyatott gyöngyein a hullámvonalas dísz szabályos, más, hasonló színű, formájú és korú gyöngyök esetében a díszítés inkább zegzugvonalas és sokkal szabálytalanabb; ennek ellenére ezeket mégsem érdemes külön típusként kezelni, az eltérések talán inkább a tapasztaltabb, illetve ügyetlenebb kivitelezés eredményének tekinthetők. Emiatt a párhuzamok köre tovább bővíthető.¹²⁰ A morvaországi Lužice temetőjének néhány sírjában is található hasonló gyöngyök: a 39. sírban a bal kéznél került elő ilyen (a sírban, a nyakban hordott gyöngyök között réz spirálból készült is volt).¹²¹ A temető 52. sírjában egyéb üveggyöngyök között volt hasonló.¹²² Érdekes, hogy bár mindkét utóbbi sírban fiatal

¹¹⁴ STADLER 1979, 35, Abb. 5. 204.

¹¹⁵ „*Perles en fil d'or en spiral, cylindriques*” a Viminacium-Više grobalja-i (RS) temető leletanyagban gazdag 2083. sírjából, amely a C2 periódusba (6. század középső harmada) keltezhető (IVANIŠEVIĆ ET AL. 2006, 222). Hasonló aranyspirál az 5. század végéről, az 5–6. század fordulójáról: Aquincum-Serfőző utca, további párhuzamokkal (B. TÓTH 2005, 19–20). A pátyi hun kori temető 564. sírjában is leírt Ottományi Katalin négy bronz spirálgöngyöt, a nyaknál (OTTOMÁNYI 2001, 43, 7. kép 1).

¹¹⁶ SAGE 1984, 292. Az erősen bolygatott, több vázat is tartalmazó sírban más anyagú gyöngyökkel együtt bukkantak rájuk (LOSERT–PLETERSKI 2003, Abb. 5. 26).

¹¹⁷ LOSERT–PLETERSKI 2003, 78–79.

¹¹⁸ NAGY 2012, 168–170, 17. kép 16–17.

¹¹⁹ A 2. változat: Kajdacs 18., Rácalmás 20., Várpalota 5., Bezenye 8., 37., Fertőszentmiklós-Szereti dűlő 9., Szentendre 43., 56. sírok (NAGY 2012, 169).

¹²⁰ Pl. Mohács 2. sír (KISS–NEMESKÉRI 1964, 101, Abb. 26. 38): a nagyobbik gyöngyön ugyanúgy övszerűen rátett folytatás van, mint a szentendrei egyik gyöngy esetében. Továbbiak: Bezenye-Paprért 45., Hegykő 7., 72. sírok.

¹²¹ KLANICA–KLANICOVÁ 2011, 247, Taf. 46. 9b.

¹²² KLANICA–KLANICOVÁ 2011, 256, Taf. 51. 52: 2. Jómódú fiatal nő: gyöngyözött peremű bronztál, takácskés, táskazáró korong, övcsüngő ezüst veretei stb.

halott feküdt (10, illetve 15 éves), a bolygatott sírok leletösszetétele hasonló volt a szentendrei 43. sírhoz. Leletösszefüggések nélkül, de a Wien-Mariahilfer Gürtel-i (A) temetőből is került elő hasonló gyöngy.¹²³ A fent már említett mödlingi temető 2. sírjában, más üvegyöngyökkel együtt két fekete alapon fehér hullámvonalas díszű példányt is napvilágra hoztak.¹²⁴

Mint láthattuk, a hasonló, sötét alapon világos, ráfolyatott díszű gyöngyökből síronként csak néhány darab kerül elő, általában másféle típusú (pl. kisebb, egyszínű, illetve divatos, nagyméretű, millefiori, reticella stb.) gyöngyök társaságában. A szentendrei 43. sírban csak két egyéb, egyszerű fehér gyöngyszem volt: ez vagy a sírbolygatás eredménye lehetett, esetleg a halott magas életkora okozhatta ezt az összetételt. A hasonló gyöngyökkel ellátott halottak a legtöbb esetben – a bolygatás ellenére – nívós leletekkel rendelkező sírokból kerültek elő.¹²⁵ A Vályog utcában eltemetett fiatal nő tárgyai Nagy Margit szerint a langobard korszak második periódusában, a 6. század középső harmadában készülhettek.

A hasonló korú Meroving (elsősorban bajuvár, alamann) temetőkben részletes tipokronológiai elemzéseket találunk a gyöngyleletekről.¹²⁶ A schleitheimi temetőben a 27–28. csoportba sorolták a „hullámvonalas”, ráfolyatott díszű példányokat.¹²⁷ A bemutatott darabok nagyrészt nyomott gömb alakúak, fekete alapon fehér, illetve sárga, szabályosabb és szabálytalanabb színűek; a szerző szerint főleg a 6–7. században kedveltek. Az altenerdingi temetőben H. Losert fekete gyűrű alakú gyöngyöket említ, rátett fehér és sárga hullámvonalakkal, mint amelyek kisebb számban, de különböző formában képviselték magukat, főleg a fibulás női sírokból.¹²⁸ A szerző ezeket a gyöngyöket az 1. időrendi csoportjába (450–540/550) sorolta; hasonló leletösszetételű nyakláncok főleg az alamann, bajuvár, frank és türing temetőkben fordulnak elő és önmagukban nincs etnikus jelentőségük. Hasonló mintázatú, nagyobb példány az övről csüngő szalagon is előkerülhet.¹²⁹

Nyilvánvaló módon apotropikus funkcióval, amulettként került a szentendrei sírba a medencétől balra feltárt, töredékes bronz karikán lévő asztragalosz-csüngő (3. kép 12; 4. kép 8).¹³⁰ Néhány „táskagyöngy” és vaskarika volt a viszonylagos közelében a sírrajz alapján, tehát valószínűleg ez is az övre lehetett függesztve. Ilyen anyagból készült csüngőt a pannoniai langobard korú sírokból nem ismerünk, de néhány más állati eredetű, hasonló funkciójú tárgyat igen.¹³¹ A néhány ismert példány két csoportba tartozik: az állati fogak, illetve a különböző csigák, tengeri élőlények közé. Vadkanagyar került elő szintén a szentendrei temetőben (68. sír), egy 45–55 éves nő sírjában, vasholmiból származó rozsdával: vaskéssel, ollóval, csipológéppel, ládikazárral (az egész egy ládikában?).¹³² Szintén állatfog, átfűrt medvefog találtak a holubicei temető 105. sírjában.¹³³ A langobard temetők közül a tamásiban (17. sír)

¹²³ TOBIAS ET AL 2010, 304: „Perle, Glas mit Wellendekor, schwarz-weiß”.

¹²⁴ STADLER 1979, 35, Abb. 5. 204. A sírban rozettafibulák, kengyelfibulák, pajzsos tövisű övcsat, kétsoros fésű, több vaskés, bronzlemez, borostyángyöngy került elő.

¹²⁵ Nagy Margit szerint pl. a 2. változat a „fibulás nők” sírjaiban gyakori (NAGY 2012, 169).

¹²⁶ Néhány közülük: Waging (D), Schleithem (CH), Pleidelsheim (D), Petting (D), Altenerding.

¹²⁷ KOCH 1977, 204–205, Taf. 2: „Glasperlen mit Wellenbändern”.

¹²⁸ 127., 167., 201., 204., 607., 813., 1241., 1332. sírok (LOSERT–PLETERSKI 2003, 64–65). A millefiori és reticella-gyöngyök már a következő, 540/550–570/580 közé keltezett csoportba kerültek.

¹²⁹ Pl. Altenerding 1168. sírban, a 6. század második felében már nem igazán jellemző (LOSERT–PLETERSKI 2003, 255).

¹³⁰ Asztragalosz leletek már a bronzkor óta és Belső-Ázsiától Európáig ismertek régészeti kontextusban, főleg kockajáték elemeiként (CHOYKE 2010, 201). Amulettek 1. csoportjában említi őket A. Kokowski: szerves eredetű, állati vázából származó maradványok (KOKOWSKI 2001, 202).

¹³¹ Legutóbb összefoglalva: RÁCZ 2016, 22–27. A hasonló amulettként női sírokból ismertek.

¹³² BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 126–127, Taf. 52. 68: 6.

¹³³ ČIŽMAŘ 2011, 144, 217, Abb. 49, Taf. 28. 105: 18. A bolygatott női sírban bronzkarikával együtt a bal medence helyén tárták fel. A szerző párhuzamként az alamann temetőkre hivatkozik, ahol ez a tárgy a tipikus női amulettek közé tartozik.

talán a táskában vagy rávarrva lehetett egy toronycsiga; a temető egy másik sírjában (49.) pedig egy fiatal lány sok amulettje között bíborcsiga (*Murex trunculus-brandaris*) és toronycsiga is előfordult.¹³⁴ A lužicei temetőnek a 46., egykor igen gazdag, de kirabolt női sírjában került elő tengeri sün és csiga fosszíliája.¹³⁵ A holubicei temetőben leánygyermek sírjában, a térdek között találtak vaskarikára függesztett *Cypreat*.¹³⁶ A pozsony-oroszvári temető 53. sírjában is említettek két csigaházat: az egyiket az almandin betétes függő közelében a nyakon, a másikat a comb környékén, vasholmi mellől.¹³⁷ Ezek a ritkán előforduló állati maradványok tehát minden esetben női sírokban, amulett funkcióban, néha kifejezetten gazdag leletegyüttes részeként fordultak elő. Hasonlók még az itáliai lelőhelyeken, pl. a spilambertoi langobard temető 62. sírjában is előkerültek.¹³⁸ Ilyen leletek más Meroving-kori temetőkben sem ismeretlenek. H. Losert szintén állatfogakat, kagylókat és csigákat említ az altenerdingi temető néhány sírjából: párhuzamként a pleidelsheimi és Straubing-Bajuwarenstrasse-i (D) leletekre hivatkozik. A fogak az állat erejét, vitalitását, harci készségét szimbolizálták, a csigák, kagylók pedig főleg a nyakláncokban vagy a csüngős öveken is bajelhárítóként, amulettként szolgáltak.¹³⁹ Etnikus tartalmuk a szerző szerint nincsen; az altenerdingi közösségben a 6. században voltak szokásban. A szentendrei sírban előkerült csüngő tehát alapanyagára nézve ritkaságnak számít ugyan a langobard korszakban, de hasonló (apotropikus) funkciójú állati maradványokat másutt is találunk.

A SÍRMELLÉKLETEK: EDÉNYEK, ORSÓGOMB, GYANTA, VARRÓTŰ, TŰZKŐ

A sírban két edény került elő: a pecsételt díszű edény a leírás alapján a jobb térd külső oldaláról a térdre borult, míg a kis fazékforma edényke a jobb felkar magasságában, eredetileg a koporsón állhatott. Más langobard temetőkben szintén, bár nem túl gyakran előfordult, hogy nemcsak egy, hanem két agyagedényt is helyeztek a sírba (egy esetben hármat is: Gyöng 5. sír).¹⁴⁰ Az edények lehettek egymás mellett, de a sír különböző helyein is. Néhány esetben gyanítható, hogy a koporsóra helyezték legalább az egyiküket,¹⁴¹ más esetben ezek egymás közelében kerültek elő, a sír valamelyik végében.¹⁴² Összességében az látható, hogy mind a fej, mind a láb felőli végében a sírnak előfordultak ilyen leletek, egyesével vagy akár több is.¹⁴³ Néha a sírfal mellett, egymás közelében kettőt is elhelyeztek, máskor pedig a sír két átelleses végében találták őket.¹⁴⁴ Egy esetben írta a szerző, hogy az egyik kisebb edény a koporsóban lehetett.¹⁴⁵ Ami feltűnő, hogy ahol két (vagy egy esetben három) agyagedény került elő egy sírből, ott azok eltérő funkciójúak, típusúak.¹⁴⁶ Ennek megfelelően különböző lehetett talán a tartalmuk is, bár erre pusztán a formájukból

¹³⁴ BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 126–127, Taf. 52. 68: 6, 147, Taf. 63. 17: 2b, 164, Taf. 77. 49: 9–10. Hasonló vadkanagyar leletek a császárkorban a gót Maslomecz-csoportban és a szarmatáknál fordulnak elő (KOKOWSKI 2001, 203–204).

¹³⁵ KLANICA–KLANICOVÁ 2011, 251, Taf. 48. 46: 19, 37.

¹³⁶ ČIŽMAŘ 2011, 220, Abb. 50, Taf. 28. 107: 2–3.

¹³⁷ SCHMIDTOVÁ–RUTTKAY 2007, 342.

¹³⁸ SPILAMBERTO 2010, 50. A fényképen négy példány látható: *Zonaria pyrum*, *Lurida lurida*, *Dentalium*, az egyikükben korrodált huzal. Állati eredetű amulettek az avar korban is előfordultak (VIDA 2002, 181).

¹³⁹ LOSERT–PLETERSKI 2003, 77.

¹⁴⁰ Vörs 17., Hegykő 68., 80., Rácalmás 3., Szentendre 66., Tamási 23., Várpalota 5., Holubice 80. és 86. sír.

¹⁴¹ Szentendre 43., Vörs 17., Tamási 23. sír.

¹⁴² Gyöng 5., Hegykő 68., Kajdacs 5., Rácalmás 3., Szentendre 68., Holubice 80. sírok.

¹⁴³ Temetőként lehetnek tendenciák, eltérések ebben a vonatkozásban, tanulmányomban ezeket nem vizsgáltam.

¹⁴⁴ Szentendre 56. és Várpalota 5. sír.

¹⁴⁵ SÁGI 1963. 46. Az edény cserepei a sírra ráásott rablóaknából kerültek elő.

¹⁴⁶ A gyöngi 5. sírban két, csaknem egyforma pecsételt díszedény mellett volt egy korongolatlan harmadik, a vörsi 17. sírban pedig egy pecsételt díszedény cserepei és egy behúzott peremű tál látott napvilágot.

nehezen lehet következtetni (ez csak a korszak esetében egyértelmű). A kisebb feltehetőleg ivópohár lehetett, a másik talán folyadék (?) vagy másfajta élelmiszer (kásaféle?) tálaló edénye.

A pannoniai langobard temetőkeramikát az első két összefoglalás óta, tehát több mint egy félszázada alig tipologizálták, elemezték összefoglaló módon, részletesen. Bóna István két csoportra osztotta ezt a kerámiát: a langobardok által magukkal hozott, és a Dunától délre átvett edényekre. A pecsételt poharak az utóbbi kategóriába tartoznak, a formát és a díszítést Bóna István a gepidákéhoz hasonlította, bár a díszítés eredetét nem feltétlenül ott kereste.¹⁴⁷ J. Werner egyetértett abban, hogy a pecsételt kerámia a langobard anyagban Pannoniában fellépő újdonság, de szerintem nincsen helybéli hagyománya, a 4. századi ottani pecsételt kerámiával nem mutat kapcsolatot. Elutasította a kerámiafajta gepida eredetét (az import lehetőségét is), mivel a díszítésnek gepida földön sincsenek gyökerei, és a két területen egyidejűleg lépett fel. Pannoniai langobard földön ez a jó minőségű kerámia – J. Werner véleménye szerint – nagyobb kerámiaműhelyek terméke lehet.¹⁴⁸ Bóna István egy későbbi művében a korongolatlan elbai kerámia és a fentebb hivatkozott – a pecsételt mellett besimított díszű – pannoniai díszkerámia mellett megemlíti a Pannoniában még meglévő antik fazekashagyományokat is (jellegzetes formái: ovális csuprok, korongolt kettőskónikus tálak, fazekak).¹⁴⁹ Meg kell említenünk azt is, hogy ez a pecsételt díszű kerámiafajta nemcsak a pannoniai és itáliai langobard, illetve a gepida lelőhelyeken terjedt el, hanem a Kárpát-medencétől nyugatra is. H. Losert szerint nem csak az a kérdéses, hogy a pannoniai langobardoknál és a gepidáknál egyszerre fejlődött-e ki, hanem hogy az átvétele keletről tartott-e nyugat felé; mindenesetre a bajuvár és az alamann keramikában is megjelent. Az altenerdingi temetőt elemző kötetben az ilyen edényeket a szerző a 6. század második negyedétől a 7. század elejéig terjedő időszakra keltezte.¹⁵⁰

A pannoniai langobard temetőkerámiának jellegzetes leletcsoportja a pohár (3. kép 18; 4. kép 10). Kisebbségi méretűek (ma.: 10–15 cm), díszíthették őket pecsételéssel is. Alakjuk körteforma, de lehetnek gömbszerűbb körvonalúak is.¹⁵¹ Leggyakoribb pecsétlőmintájuk a hálómintás rombusz; ez néha csak egymagában alkotja a mintázatot,¹⁵² de gyakran más pecsétlővel, pl. a keskeny, rácsmintás téglalappal párosul. Ez utóbbi esetben a téglalap alakú pecsételést az edény vállán található, alatta pedig a rombuszokkal kitöltött mezők.¹⁵³ A rombuszokat a leggyakrabban függő háromszögekbe rendezik.¹⁵⁴ Vannak tehát díszítő sémák, de mivel szinte minden ismert edény egyedi vonásokat mutat (a formát, a készítésestechnikát, a mintázatot tekintve), további vizsgálatok hiányában nehéz lenne műhelyekre következtetni.¹⁵⁵ Még a szentendrei temető három, hasonló (de nem azonos) mintázatot mutató edénye is eltérő forma és minőség tekintetében egyaránt: természetesen akár ennek ellenére is származhattak egyazon műhelyből.¹⁵⁶

¹⁴⁷ BÓNA 1956, 200–202.

¹⁴⁸ WERNER 1962, 54–56.

¹⁴⁹ BÓNA 1993, 141–143.

¹⁵⁰ LOSERT–PLETERSKEI 2003, 469. A temető 1272. sírját pl. a leletek alapján az 550–575 évekre datálta. Szerinte ez a kerámiatípus – alamann és bajuvár környezetben – etnikai meghatározásra alkalmatlan.

¹⁵¹ A szentendrei 43. sír pecsételt pohara alakját és arányait tekintve a későbbi, avar kori germán jellegű kerámia IA/a2 típusára emlékeztet a leginkább (HAJNAL 2013, 188). Ennek a típusnak az eredete a szerző szerint a gepida és a langobard keramikában keresendő.

¹⁵² Pl. Vörs 17. sír.

¹⁵³ Pl. Gyöngy 2., Kajdacs 1. és 5. sírok.

¹⁵⁴ Pl. Rácalmás-Újtelep 1. sír.

¹⁵⁵ Kivétel a gyöngyi 5. sír két, majdnem egyforma edénye (BÓNA ET AL. 1993, 143). A pecsétlő-azonos edények az avar kori pecsételt kerámiában is igen ritkák (HAJNAL 2013, 187).

¹⁵⁶ 43., 56. és 81. sírok. A 43. sírban a rombuszok függő háromszögekbe, míg az 56. sír edényén vízszintes sávba rendezettek, a 81. sírban egy rozetta-alakú pecsételést is megjelenik a bonyolultabb mintázatban. A 43. sír edénye inkább legömbölyített kettőskónikus, az 56. síré szabálytalanabb gömbös, míg a 81. síré kiváló minőségű, gömbölyű testű edény.

Itt kell megemlítenem, hogy a rombusz alakú, hálómintás pecsétlőt kézzel formált tál díszítésére is használták és

A pannoniai langobard temetőkből kevés olyan jellegű csuprot (3. kép 19; 4. kép 11) találtak, mint a szentendrei 43. sírban fellelt. A fehér, tört kavicsos igen sűrűn soványított anyagú, vállasodó, feneke felé szűkülő testű fazék formájú kisebb edénynek (ma.: 13,2 cm) nincsen pontos párhuzama a sírkerámiában. Ha azonban a langobard kori településeket vizsgáljuk, akkor találunk olyan edényeket, amelyek forma és alapanyag tekintetében hasonlóak ehhez. Az Ordacsehi-Kis-töltés és a Zamárdi-Kútvolgyi-dűlő telepeken meghatározott anyagcsoportok között – amennyire ez a leírás és a fényképek alapján megítélhető – a szentendrei edény biztosan elhelyezhető.¹⁵⁷ Magas válla és az erősen összeszűkülő feneke miatt amúgy is erősen emlékeztet a római fazekakra, és ebben a fentebb említett lelőhelyeken a kerámia egy része formai tekintetben is – a szerző szerint – még nagyon erős késő római hatást mutat. A bekarcolt vízszintes vonalas díszítésnek kevésbé van párhuzama a langobard kori sírkerámiában: éppen egy, talán a 43. sír edényéhez hasonló jellegű szentendrei másik példány említhető, csak ennek a vállát nem néhány, hanem sűrűn bekarcolt vízszintes vonalak borítják.¹⁵⁸ A balatonlellei langobard telepen kiásott kerámia-leletanyag egy csoportja is a „*késő antik kerámiaművesség hagyományait mutatja*.” Ezek főleg korongolt fazekak: szemcsés anyagú, vízszintesen bordázott, kihúzott vagy tagolt peremű edények.¹⁵⁹ Talán nem tévedés azt állítani, hogy a szentendrei 43. sírban előkerült fazék formájú edény is ebbe a hagyományba illeszkedik és egy szerényebb igényű, helybéli(?) fazekas munkája lehet. Mindenesetre ez az utóbbi edény pontosabb keltezésre aligha lehet alkalmas.

A szentendrei 43. sírban az orsógomb (3. kép 5; 4. kép 7) a bal váll mellett került elő.¹⁶⁰ Az apró, agyagból készült darab arányaira jellemző, hogy a kettőskónikus test egyik palástja jóval hosszabb, így inkább a kúpos forma felé közelít, a rövidebb oldalán alul enyhén konkáv. Hasonló arányú darabok a szentendrei temetőben másutt is előfordulnak.¹⁶¹ A sírban nem volt megszabott helyük, a bolygatatlan sírokban is változatos a helyzetük. Szentendrén a bal váll mellett, illetve a bal könyöknél, a bal kéznél, bal combcsontnál is előkerültek,¹⁶² de három orsógombot egy esetben a medence jobb szélén is kibontottak.¹⁶³ A szentendrei temetőben így tehát a baloldal dominanciája sejthető, de más egykorú temetőkből ez korántsem volt így.¹⁶⁴ Ménfőcsanakon előkerültek a bal felkarnál, illetve a jobb combcsont mellett is.¹⁶⁵ Mohácson két sírban is a sír bal alsó sarokban találták; érdekes, hogy a temető 5 női sírjából négyben találtak orsógombot (minden olyan sírban, amely viseleti elemeket, illetve mellékleteket is tartalmazott): ez szokatlanul magas arány.¹⁶⁶ Feltűnő ellenben az is, hogy a hegyközi temetőben egyáltalán nem került elő orsógomb: nyilván használtak abban a közösségben is orsót a nők, csak nem volt szokás a sírba helyezni.¹⁶⁷ Közösségenként, temetőként eltérő tehát az orsómelléklet aránya; s ha egyáltalán a sírba került, a helye is. Bár több kutató úgy vélekedett, hogy az „*orsógomb a langobard női sírok szokásos,*

éppen a szentendrei temető 36. sírjában találtak ilyen példányt: ez esetben a formában és a díszítésben a korábbi, Elba-vidéki és a pannoniai jellegek keverednek.

¹⁵⁷ Az erősen tört kavicsos soványítású anyag talán a 3., 4. vagy 5. anyagcsoportba tartozhat, ezek az anyagcsoportok a 6. században is lakott zamárdi telepre voltak inkább jellemzők (Bocsi 2012, 191–193, 199).

¹⁵⁸ A 25. sír edénye (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 40. 25: 2).

¹⁵⁹ SKRIBA–SÓFALVI 2004, 156. Ez a jelenség tágabb körzetben (Morvaország, Alsó-Ausztria, Szlovákia, Pannónia) jellemző az 5., illetve a 6. században, ezzel rokon darabok a gepida telepkerámiában is fellelhetők.

¹⁶⁰ Vörösesbarna, durva anyagú; átm.: 2,6 cm, ma.: 1,35 cm.

¹⁶¹ Pl. 33., 54. és 61. sírokban talált orsógombokat.

¹⁶² Pl. 16., 29., 33., 54., 69., 85. sírok.

¹⁶³ A 68. sírban, egymás közvetlen közelében kerültek elő, így aligha lehettek orsórúdra szerelve a sírba téve.

¹⁶⁴ A kortárs gepida temetőben, Szőregen Nagy Margit úgy találta, hogy kifejezetten a jobb oldal dominált (NAGY 2005, 188).

¹⁶⁵ 236., 272. sírok (VADAY 2015, 223).

¹⁶⁶ 2. és 4. sírban, a 3. sírban a jobb combcsont fejénél volt, az 5. sírban pedig a sír földjében (KISS–NEMESKÉRI 1964, 101–110).

¹⁶⁷ Egyedül a 21. sírban említene „*kalcedon orsógombot*”, de ez a helyzete miatt az övről csüngő szalag végén függő díszgomb lehetett, a tokos kés alatt.

jellegetes melléklete”,¹⁶⁸ ez, mint látjuk, nem volt minden esetben így. Érdekes továbbá az is, hogy e jellegzetesen női tárgy (vagy ahhoz nagyon hasonló) a szentendrei temető két férfisírában is benne volt, bolygatatlan helyen; ennek okára eddig nincsen magyarázat.¹⁶⁹ A szentendrei temetőben összesen 9 női sírban találtak orsógombot. Minősége, színe elég tág határok között mozgott és nem mutatott kapcsolatot a sír egyéb leleteinek kvalitásával.¹⁷⁰ Elsősorban a felnőtt nők sírmelléklete volt: 20 és 60 év között váltakozott az életkoruk, csak egyetlen, 10 és 20 év közötti leány sírjában került elő még egy darab.¹⁷¹

A szentendrei 43. sír leírásában a szerzők egy kis darab gyantát írtak le a sír láb felőli végéből. Hasonlókat J. Werner is említett négy várpalotai sírból, illetve Bezenyéről, Neu-Ruppersdorfból (A), Mochovból (CZ) és Čelakovicéből (CZ).¹⁷² J. Werner a korai császárkortól előforduló leleteknek tartotta ezeket, először a hamvasztásos Elba-vidéki sírokra hivatkozva, majd a keleti Meroving-kör egyes vidékeire (thüringek, Csehország, Pannonia). Szerinte a langobard temetőkben ezek az Észak-Duna-vidéki és a pannoniái fázisban kerültek elő, csontvázas női sírokból: jelentésük rejtélyes, de valószínűleg rituális mellékletek lehettek.¹⁷³ Bóna István szerint sem álltak kapcsolatban ezek a gyanta, illetve szurok darabok a halottégetéssel és az urnás temetkezéssel, hanem inkább a női szépségápolás eszközei lehettek.¹⁷⁴ Szerinte a bezenyeiben gyakrabban használhatták ezt, mint más langobard közösségekben, hiszen ilyen lelet a már korábban említett 22. mellett a 71. és 76. sírokból is előkerült. A tamási temető két sírjából (30., 32.) is dokumentáltak hasonló darabokat, valamint a hegykői 17. sírből is. Az anyagmeghatározás néha bizonytalan: az utóbbi sírból pl. gyanta vagy viaszdarabként hivatkoznak a leletre. Akár állati (viasz) vagy növényi (gyanta) eredetű lehetett ez a kis összeszáradt darab, női szépségápolás eszközeként mindkettőt használhatták.¹⁷⁵

A szentendrei temető 43. sírjából még két kisebb leletet mentettek meg: az előkerült varrótű (3. kép 10) bronzból készült, vékony példány lehetett, de csak a leírásból ismert, illetve a sírrajzon jelölték jobb oldalt, a deréktájon. A táblán egy átlukasztott fejű példány(?) szerepel.¹⁷⁶ Ha a sírban az eredeti helyén volt, akkor az asztragalosz-csüngő és a nagyobb gyöngyök társaságában lehetett, talán egy táskában vagy tarsolyban? Varrótűt egyébként más langobard kori sírból is ismerünk, ilyen volt pl. a vörsi 6. sírban, ahol egy bolygatott temetkezésből, a sírföldből került elő; a ménfőcsanaki 235. sírban nyugvó nőnek pedig a bal alkarja mellett volt egy, talán vastűből származó töredék.¹⁷⁷ A szentendrei sírban emellett a bal könyöknél került elő egy tűzkő (3. kép 20) is.¹⁷⁸ Ez utóbbihoz hasonló tárgyak inkább a férfisírok jelentős részéből látnak napvilágot, a női sírban való előkerülése véletlenszerű, nehezen találni rá magyarázatot.

¹⁶⁸ WERNER 1962, 82; SÁGI 1963, 75.

¹⁶⁹ A 14., *spathaval*, lándzsával, *saxszal* felfegyverzett harcos sírjában, a medencében, a 16. idős férfi bal combcsontja mellett, egysoros fésű társaságában (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 99, 101).

¹⁷⁰ A téglapirostól a sötétszürkéig, a finom anyagútól a lyukacsos, szemcsésig.

¹⁷¹ 10., 22., 29., 33., 54., 61., 68., 69., 85. sírok.

¹⁷² A várpalotai temető 17., 18., 30. és 34. sírjából kerültek elő, anyaguk gyanta, illetve szurok (WERNER 1962, 83).

¹⁷³ WERNER 1962, 35, 85. Szerinte az anyaguk főleg fagyanta lehetett, és a temetéskor használt fáklyából aligha származhattak. Várpalota 17., 18., 30., 34. és Bezenye 22. sír. Máshonnan: Neu Ruppersdorf 12., 16.; Mochov 2.; Čelakovice 11., 13., 14., 15., 26., 28., 30. sírok.

¹⁷⁴ BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 24. Ez a „szórtelenítő gyanta” az övön lógó tarsolyban lehetett, az orsógomb, a kis kés, az olló és a varrótű társaságában (BÓNA ET AL. 1993, 128).

¹⁷⁵ A. Kokowski viaszcsomókat (*Wachsklumpen*) sorolt az amulettek 2. csoportjába: ezek a Masłomęcz-csoportban és a Csernyahovi-kultúra néhány lelőhelyén is előfordultak, sokszor vászonkendőbe csavarva. Kokowski szerint ez a leletípus a különböző germán kultúrákban gyakori (KOKOWSKI 2001, 204).

¹⁷⁶ BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 113, Taf. 45. 43: 10. A tárgy már nem található meg a sír leletei között.

¹⁷⁷ Vörsről: sérült bronz varrótű, hossza 3,1 cm (SÁGI 1960, 56, XXI. tábla 2). Vaday Andrea a ménfőcsanaki 227. és 257. sírok kapcsán jegyzi meg, hogy a varrótűket (az előbbi vas, az utóbbi bronz) tarsolyban tartották; érdekes, hogy ez utóbbi kettő férfi sírja volt (VADAY 2015, 225).

¹⁷⁸ BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 113, Taf. 45. 43: 20. A sírrajzon nem jelölik.

ÖSSZEGRZÉS

A szentendrei langobard kori temető 43. sírjában feltárt leletek legkülönlegesebbike egy nagyobb méretű textildarab, amely a bal combcsont külső oldalán, 8-as alakú és más, kisebb vaskarikák által átrozsdásodva őrződött meg. A vászonkötésű textília sűrűn redőzött, pliszírozott volt, a rakások iránya a test hossztenge-lyében lehetett. A textildarab feltehetőleg – a Meroving-kori analógiák alapján – egy legalább a térdig érő, ujjas ruhadarabból (tunikából?) származhatott. Ezt a ruhadarabot talán a derékon övvel zárhatták, hiszen az övről baloldalt csüngő vastárgyak (lánc?) konzerválták a textíliát. Emellett egy másik, finomabb lenszövet apró darabja is megmaradt a sírban (talán alsóruhából?).

A saját korában igen idősnek számító (65–75 éves) nő a temető délkeleti szélén nyugodott, átlagos mélységű sírban, a főleg a tehetősebbek sírjaiban megfigyelt rönkkoporsóban. A 8-as alakú vascsüngő és a vaslánc (láncpáncéltöredék?) kombinációja Pannoniában ritka, de ezek az elemek külön-külön számos sírban fellelhetők. Ez a baloldalon lógó, zajt keltő csüngő (*Klappergehänge*) Meroving területen jellemző, pl. a bajuvárok földjén; esetünkben inkább csak bajelhárító szerepe lehetett és nem praktikus funkciója, mivel nincsen nyoma, hogy egyéb tárgyakat is szereltek volna rá. Az övről a test középvonalából is lóghatott egy bőrszalag: ennek meglétét csak a térdek között talált, ráfüggesztett kis vaskés valószínűsíti.

A nő nyakán és mellkasán aranyozott ezüst, ékvéséses díszű S-fibulákat találtak, ezek a Kranj típusú példányok talán pannoniai készítmények, de egy-egy belőlük Cividaleban, illetve a bajorországi Inzingben is előkerült. A tűt a koponya jobb oldalán tárták fel. A lyukkal áttört fejű példány felső harmadát vízszintes bordák és sokszögmintás mezők díszítik. Hajtű vagy fátyoltű lehetett a Meroving, illetve itáliai párhuzamok alapján.

Gyöngyök két testtájon kerültek elő: a nyak környékén fém spirálgöngyök, a bal felsőtest mellett pedig néhány üveggyöngy (a bolygatás miatt talán nem az eredeti helyükön), illetve a bal medencében. Míg a nyaklánc spirálgöngyei a hasonló korú sírokban csak elvétve fordulnak elő, az üveggyöngyök („táskagyöngyök”) közül a fekete alapú, világos zezugvonalas példányokhoz hasonlóak a késő antik időtől ismert típusba tartoznak. Más sírokban is csak egy-két példány fordul elő ebből a típusból; ebben az esetben néhány egyszínű gyöngy kísérte őket, hiányoztak a nagyobb, drága, díszesebb, a korszakra jellemző millefiori vagy reticellagyöngyök (a halott magas életkora vagy a bolygatás miatt?).

Szintén a bal medencében látott napvilágot a töredékes bronzkarikára szerelt asztragalosz-csüngő: övre vagy táskára függesztve, de biztosan bajelhárító szerepe lehetett ennek is.

A sír mellékletei közül a két edény a leginkább figyelemre méltó: a kései pannoniai fázisban készült, pecsételt díszű pohár ivóedény lehetett; a másik, szemcsés anyagú, késő antik hagyományú, kis fazékforma edény pedig folyadék vagy étel tárolására szolgálhatott.

Az orsógomb a bal váll mellett került elő: számos párhuzama van a korszak felnőtt (és sokszor a leg-gazdagabb) női sírjaiból, de úgy tűnik, hogy az egyes közösségek nem mindegyikében helyezték a sírba ezt a mindennap használt eszközt.

A varró tű talán szintén a táskában lehetett, a tűzkő pedig inkább a férfisírok szokásos melléklete. A sír láb felőli végében talált gyantadarabka ritkán, de előfordul néhány pannoniai langobard kori sírban: talán a női szépségápolás eszköze lehetett.

A sírban kevés a pontosabban keltező lelet, de a hajtű, a bepecsételt edény, az Itáliába is eljutó S-fibula kronológiai helyzete talán arra mutat, hogy a 43. sírba a halottat a pannoniai langobard korszak vége felé, talán a 6. század közepe körüli évtizedekben temethették el. Ennek megítélésében azonban tekintetbe kel-lene venni a sírban fekvő nő magas halálozási korát is, hiszen az eltemetett a tárgyaihoz akár évtizedekkel korábban is hozzájuthatott.

A feltehető sírbolygatás miatt nehéz a temetkezési szokás és a tárgyösszetétel alapján megítélni, hogy az eltemetett nőnek a saját közösségén belül hol lehetett a helye. Mivel az egyes leleteknek sok esetben a kor-

szak legkiemelkedőbb női sírjaiban is előkerültek párhuzamai, feltehetőleg ő is a közössége megbecsült tagja lehetett. Nem tudjuk, hogy kronológiai vagy egyéb oka lehetett, hogy a sírját a temető szélén ásták meg.

IRODALOM

- ADLER 1979: Adler, H.: Neue langobardische Gräber aus Schwechat. *Fundberichte aus Österreich* 18 (1979) 9–40.
- BAKAY 1978: Bakay, K.: Bestattung eines vornehmen Kriegers vom 5. Jahrhundert in Lengyeltóti (Komitat Somogy, Kreis Marcali). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 30 (1978) 149–172.
- BECKER–VOGEL 2008: Becker, H. – Vogel, R.: Zwei Gräber aus Szólád. Ein Einblick in die Arbeit der Restauratoren. In: *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung*. Bonn 2008, 195–203.
- BENINGER 1966: Beninger, E.: Der Langobardenfriedhof von Poysdorf, NÖ. *Archaeologia Austriaca* 39–40 (1966) 167–187.
- BOCSI 2012: Bócsi Zs.: Ordacsehi-Kis-töltés és Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő 5-6. századi telepeinek kerámiái (Die Keramik der Siedlungen aus der 5.-6. Jahrhunderts in Ordacsehi-Kistöltés und és Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő). In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére (Thesaurus Avarorum. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam)*. Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 187–204.
- BÓNA 1956: Bóna, I.: Die Langobarden in Ungarn. Die Gräberfelder in Várpalota und Bezenye. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7 (1956) 183–244.
- BÓNA 2002: Bóna, I.: Szolnok-Szanda. In: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae* 1. Reds.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2002, 197–237.
- BÓNA ET AL. 1993: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok – Gepidák – Langobardok. Történeti régészeti tézisek és címszavak*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993.
- BÓNA–B. HORVÁTH 2009: Bóna, I. – B. Horváth, J.: *Langobardische Gräberfelder in West-Ungarn. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae* 6. Reds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2009.
- BÓNA–NAGY 2002: Bóna, I. – Nagy, M.: Hódmezővásárhely-Kishomok. In: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae* 1. Reds.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2002, 34–189.
- BOTT 1952: Bott, H.: *Bajuwarischer Schmuck der Agilolfingerzeit. Formenkunde und Deutung*. Schriften zur Bayerischen Landesgeschichte 46. München 1952.
- BÖHNER 1958: Böhner, K.: *Die fränkischen Altertümer des Trierer Landes*. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit B 1. Berlin 1958.
- BRATHER–WALTER 2009: Brather-Walter, S.: Schlange – Seewesen – Raubvogel? Die S-förmigen Kleinfibeln der älteren Merowingerzeit. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 37 (2009) 47–110.
- CHOYKE 2010: Choyke, A.: The Bone is the Beast: Animal Amulets and Ornaments in Power and Magic. In: *Anthropological Approaches to Zooarchaeology. Complexity, Colonialism, and Animal Transformations III: Animal Transformations*. Eds.: Campana, D. – Crabtree, P. – deFrance, S. D. – Lev-Tov, J. – Choyke, A. Oxford 2010, 197–209.
- ČAVAL 2013: Čaval, S.: Poznoantične okrasne igle vrste stilus v Sloveniji (Late Antique decorative pins of the stylus type in Slovenia). *Arheološki vestnik* 64 (2013) 197–248.
- ČIŽMAŘ 2011: Čížmař, M.: Das Gräberfeld von Holubice. In: *Langobardische Gräberfelder in Mähren I*. Hrsg.: Tejral, J. Brno 2011, 129–224.
- DIE LANGOBARDEN: *Die Langobarden. Von der Unterelbe nach Italien*. Hrsg.: Buch, R. Neumünster 1988.
- FÜZES 1963: Füzes M.: A vörsi langobard temető növényleletei (Pflanzliche Reste aus dem langobardischen Gräberfeld von Vörs). *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 1 (1963) 311–340.

- GARAM 2002: Garam, É.: Ketten und Schlüssel in frühawarenzeitlichen Frauengräbern. *Communicatioes Archaeologicae Hungariae* 2002, 153–176.
- GARAM 2011: Garam, É.: Gehängegürteltracht der awarenzeitlichen Frauen im 6.–8. Jahrhundert (Az avar kori nők csüngős övű viselete a 6–8. században). *Archaeologiai Értesítő* 136 (2011) 63–93.
- GÄRTNER 2012: Gärtner, T.: Alter, Geschlecht und soziale Rolle. Untersuchungen zu den frühmittelalterlichen Gräberfeldern von Straubing-Bajuwarenstrasse, Peigen und Künzing-Bruck. *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 77 (2012) 151–172.
- GUTSCHMIDE-SCHÜMMANN 2010: Gutschmide-Schümmann, D.: *Das frühmittelalterliche Gräberfeld Aschheim-Bajuwarenring*. Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte A 94. Kallmünz 2010.
- HAAS-GEHBARD 2012: Haas-Gebhard, B.: Vielfältig – Plisse und Rippenkörper im frühen Mittelalter. *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 77 (2012) 130–150.
- HAAS-GEHBARD 2013: Haas-Gebhard, B. (unter Mitarbeit von H. Fehr): *Unterhaching. Eine Gräbergruppe der Zeit um 500 n. Chr. bei München*. Abhandlungen und Bestattungskataloge der Archäologischen Staatssammlung I. Hrsg.: Gebhard, H. München 2013.
- HAJNAL 2013: Hajnal Zs.: Kora avar kori pecsételt díszű kerámia Kölkeden (Frühawarenzeitliche stempelperverzerte Keramik in Kölked). *Archaeologiai Értesítő* 138 (2013) 175–211.
- HOREDŦ 1979: Horedt, K.: *Moreşti. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*. Bukarest 1979.
- I LONGOBARDI 1990: *I Longobardi*. A cura di G. C. Menis. Milano 1990.
- IVANIŠEVIĆ ET AL. 2006: Ivanišević, V. – Kazanski, M. – Mastykova, A.: *Les nécropoles de Viminacium à l'époque des Grandes Migrations*. Collège de France – CNRS, Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance. Monographies 22. Paris 2006.
- KERESZTES–KISS 2018: Keresztes N. N. – Kiss P. A.: „Harci ingem ki hasítja? Ki háborítja álmom?“, avagy léteztek gepida és langobard fegyveres nők a Kárpát-medencében? *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Új folyam* 4 (2018) 35–61.
- KISS–NEMESKÉRI 1964: Kiss, A. – Nemeskéri, J.: Das langobardische Gräberfeld von Mohács (A mohácsi langobard temető). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 9 (1964) 95–127.
- KLANICA–KLANICOVÁ 2011: Klanica, Z. – Klanicová, S.: Das langobardische Gräberfeld von Lužice. In: *Langobardische Gräberfelder in Mähren* I. Hrsg: Tejral, J. Brno 2011, 225–312.
- KOCH 1977: Koch, U.: *Das alamannische Reihengräberfeld von Schretzheim*. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit A 13. Berlin 1977.
- KOCH 2001: Koch, U.: *Das alamannisch-fränkische Gräberfeld bei Pleidelsheim*. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 60. Stuttgart 2001.
- KOKOWSKI 2001: Kokowski, A.: Zur Herkunft einiger Amulette im Kreise der Gotenkultur. In: *International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st–5th centuries A. D. (A Kárpát-medencei barbárok nemzetközi kapcsolatai az I–IV. században)*. Múzeumi Füzetek 51 – A Jóna András Múzeum Kiadványai 47. Aszód–Nyíregyháza 2001, 201–219.
- KONCZ 2015: Koncz, I.: 568 – A Historical Date and its Consequences. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 66 (2015) 315–340.
- LINSCHIED 2011: Linscheid, P.: *Frühbyzantinische textile Kopfbedeckungen. Typologie, Verbreitung, Chronologie und soziologischer Kontext nach Originalfunden*. Wiesbaden 2011.
- LOSERT–PLETERSKI 2003: Losert, H. – Pleterski, A.: *Altenerding in Oberbayern. Struktur des frühmittelalterlichen Gräberfeldes und „Ethnogenese“ der Bajuwaren* I. Berlin–Bamberg–Ljubljana 2003.
- MARTIN 1995: Martin, M.: Tradition und Wandel der fibelgeschmückten frühmittelalterlichen Frauenkleidung. *Jahrbuch Des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 38 (1991) 1995, 629–680.
- MILAVEC 2007: Milavec, T.: Prispevek h kronologiji S-fibul v Sloveniji (A contribution to the chronology of S-fibulae in Slovenia). *Arheološki vestnik* 58 (2007) 333–355.

- MÖLLER 1982: Möller, J.: Zur Funktion der Nadel in der fränkischen-alamannischen Frauentracht. *Jahrbuch Des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 23–24 (1976–1977) 1982, 14–53.
- NAGY 2005: Nagy, M.: Szőreg-Téglagyár. In: Cseh, J. – Istvánovits, E. – Lovász, E. – Mesterházy, K. – Nagy, M. – M. Nepper, I. – Simonyi, E.: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet* II. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Reds.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2005, 120–202.
- NAGY 2012: Nagy M.: Langobard sírok Budapest-Óbuda/Aquincumból (Langobardische Gräber aus Budapest-Óbuda/Aquincum). In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére (Thesaurus Avarorum. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam)*. Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 141–174.
- OTTOMÁNYI 2001: Ottományi, K.: „Hunkori” sírok a pátyi temetőben („Hunnenzeitliche” Gräber im Gräberfeld von Páty). *Archaeologiai Értesítő* 126 (2001) 35–74.
- PAROLI-RICCI 2007: Paroli, L. – Ricci, M.: *La necropoli altomedievale de Castel Trosino*. Ricerche di archeologia alto medievale 32–33. Firenze 2007.
- RÁCZ 2016: Rác R.: *Amulettek és az amulettadás szokása a pannoniai langobard kori övesüngős női- és gyermeksírokban*. Szakdolgozat. Szeged 2016.
- RIEMER 2000: Riemer, E.: *Romanische Grabfunde des 5.–8. Jahrhunderts in Italien*. Internationale Archäologie 57. Rahden/Westfalen 2000.
- RUPP 1995: Rupp, C.: *Das langobardische Gräberfeld von Nocera Umbra*. Phil. Dissertation. Bonn 1995.
- SAGE 1984: Sage, W.: *Das Reihengräberfeld von Altenerding in Oberbayern* I–II. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Serie A, XIV. Berlin 1984.
- SÁGI 1960: Sági K.: A vörsi langobard temető (Das langobardische Gräberfeld in Vörs). *Archaeologiai Értesítő* 87 (1960) 52–60.
- SÁGI 1963: Sági K.: A vörsi langobard temető újabb ásatási eredményei (Neue Ergebnisse der Ausgrabungen auf dem langobardischen Gräberfeld in Vörs). *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 1 (1963) 39–80.
- SCHMIDTOVÁ-RUTTKAY 2007: Schmidtová, J. – Ruttkay, M.: Das merowingerzeitliche Gräberfeld in Bratislava-Rusovce, Lage Pieskový hon. In: *Barbaren in Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsumbildung in der Völkerwanderungszeit*. Brno 2007, 339–359.
- SKRIBA-SÓFALVI 2004: Skriba P. – Sófalvi A.: Langobard település Balatonlelle határában (Eine Langobardensiedlung in der Gemarkung von Balatonlelle). *Archaeologiai Értesítő* 129 (2004) 121–163.
- SPILAMBERTO 2010: *Il Tesoro di Spilamberto. Signori Longobardi alla frontiera*. A cura di A. Breda. Spilamberto 2010.
- STADLER 1979: Stadler, P.: Das langobardische Gräberfeld von Mödling, Niederösterreich. *Archaeologia Austriaca* 63 (1979) 31–61.
- STARE 1980: Stare, V.: *Kranj. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev*. Katalogi in Monografije 18. Ljubljana 1980.
- TEJRAL 2009: Tejral, J.: Langobardische Fürstengräber nördlich der mittleren Donau. In: *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa*. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 12. Hrsg.: Von Freeden, U. – Friesinger, H. – Wamers, E. Bonn 2009, 123–162.
- TOBIAS ET AL. 2010: Tobias, B. – Wilschke-Schrotta, K. – Binder, M.: Das langobardenzeitliche Gräberfeld von Wien-Mariahilfer Gürtel. Mit einem Beitrag zur künstlichen Schädeldeformation im westlichen Karpathenbecken. *Jahrbuch Des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 57 (2010) 279–337.
- TOMKA 1980: Tomka, P.: Das germanische Gräberfeld aus dem 6. Jahrhundert in Fertőszentmiklós. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980) 5–30.
- B. TÓTH 2005: B. Tóth Á.: Kora népvándorlás kori sír Aquincumban. *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 27 (2005) 11–41.

- B. TÓTH 2012: B. Tóth Á.: Gepida sírok a mezőberényi Tücsök-halomból (Békés megye) (Gepidische Gräber von Tücsök-halom in Mezőberény [Komitat Békés]). In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére (Thesaurus Avarorum. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam)*. Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 93–127.
- B. TÓTH–SÍPOS 2018: B. Tóth Á. – Sipos E.: Pliszírozott női ruha a szentendrei langobard temetőben? I. A textilmaradványok vizsgálata (Pleated female dress in the Lombardian cemetery of Szentendre? I. Examination of textile remains). In: „Vadrózsából tündérsípót csináltam”. *Tanulmányok Istvánovits Eszter 60. születésnapjára („To make a fairy’s whistle from a briar rose”. Studies presented to Eszter Istvánovits on her 60th birthday)*. A Józsa András Múzeum Kiadványai 73. Nyíregyháza 2018, 477–490.
- VADAY 2015: Vaday, A.: The langobard Cemetery at Ménfőcsanak. *Antaeus* 33 (2015) 163–242.
- B. VÁGÓ–BÓNA 1976: B. Vágó, E. – Bóna, I.: *Die Gräberfelder von Intercisa I. Der spätrömische Südostfriedhof*. Budapest 1976.
- VIDA 1999: Vida, T.: Veil pin or dress pin. Data to the question of Avar period pin-wearing. In: *Pannonia and beyond. Studies in Honour of László Barkóczi*. *Antaeus* 24 (1998) 1999, 563–574.
- VIDA 2002: Vida, T.: Heidnische und christliche Elemente der awarenzeitlichen Glaubenswelt, Amulette in der Awarenzeit. *Zalai Múzeum* 11 (2002) 179–209.
- WERNER 1962: Werner, J.: Die Langobarden in Pannonien. Beiträge zur Kenntnis der langobardischen Bodenfunde vor 568. *Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Abhandlungen*, Neue Folge, Heft 55A. München 1962.
- WERNER–FUCHS 1950: Werner, J. – Fuchs, S.: *Langobardische Fibeln in Italien*. Berlin 1950.

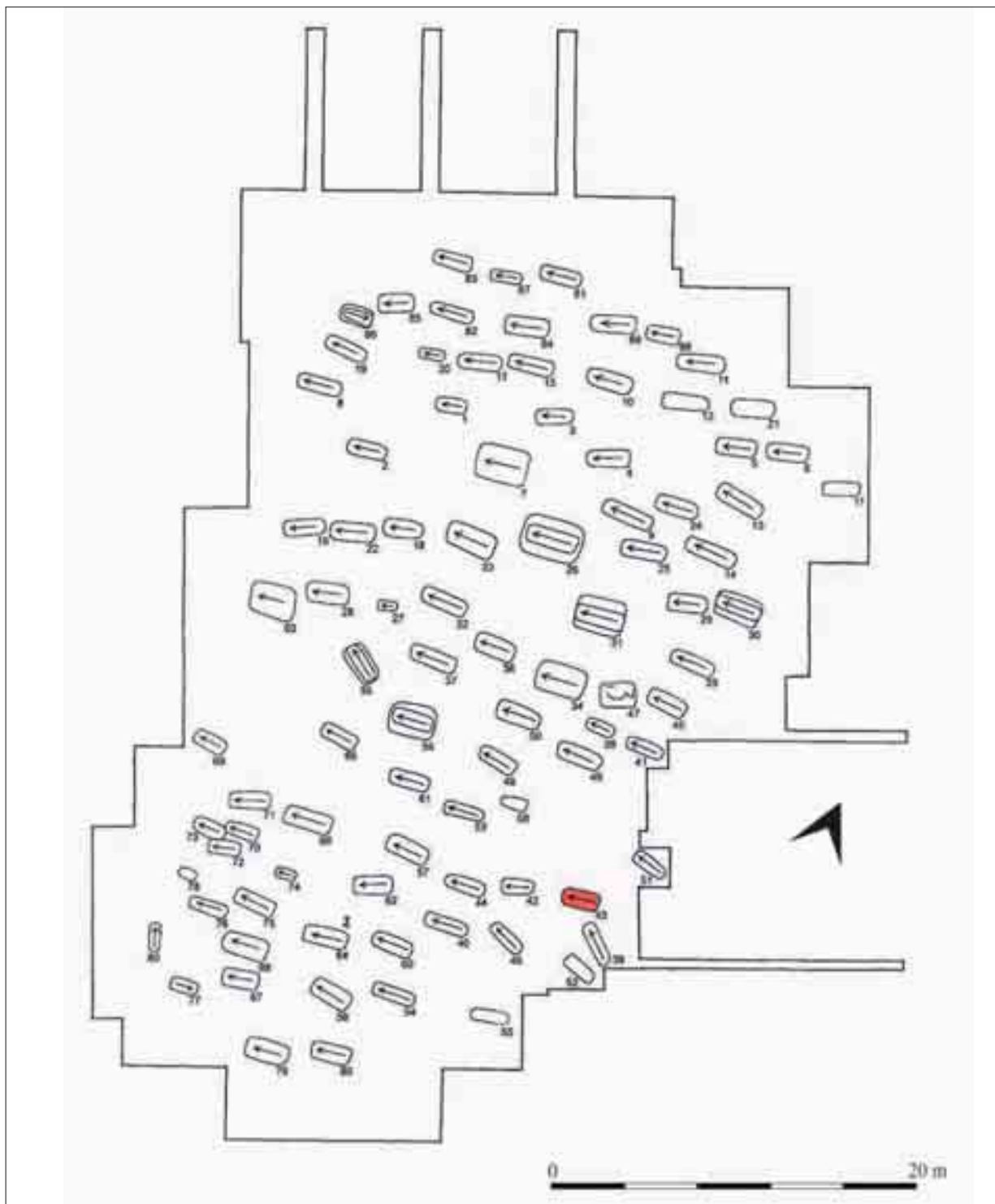
EIN PLISSIERTES STÜCK DER FRAUENKLEIDUNG IM LANGOBARDISCHEN GRÄBERFELD VON SZENTENDRE (KOM. PEST, UNGARN) II. DIE UNTERSUCHUNG DES FUNDVERBANDES IM GRAB 43

Von den Funden, die im Grab 43 des langobardenzeitlichen Gräberfeldes von Szentendre freigelegt wurden, ist ein relativ großes Textilstück am besten erhalten. Es kam an der äußeren Seite des linken Oberschenkelbeines zum Vorschein und blieb durch den Rost von achterförmigen Kettengliedern und anderen kleineren Eisenringen durchzogen erhalten. Die leinwandbindige Textilie wurde dicht gefältelt, plissiert, die Richtung der Falten könnte der Längsachse des Körpers entsprochen haben: Aufgrund der merowingerzeitlichen Analogien könnte der Textilfund aus einem mindestens kniehohen, ärmeligen Kleidungsstück (aus einer Tunika?) gestammt haben. Vielleicht gab es einen Gürtel auf der Taille, da die vom Gürtel auf der linken Seite hängenden Eisengegenstände (Kette?) die Textilie konservierten. Ein anderes winziges, aus einer feineren Leinwand (vielleicht aus der Unterwäsche?) stammendes Textilstück blieb im Grab ebenfalls erhalten. Die in ihrer eigenen Zeit für sehr alt geltende (65–75 Jahre alte) Frau wurde am Rand des Gräberfeldes in einem Grab durchschnittlicher Tiefe in einem Baumsarg begraben. Die Kombination eines achterförmigen Eisenanhängers und einer Eisenkette (Bruchstück eines Kettenpanzers?) tritt in Pannonien selten auf, aber diese Beigaben sind in zahlreichen Gräbern separat vorhanden. Das auf der linken Seite hängende Klappergehänge ist in merowingischem Gebiet kennzeichnend (z. B. bei den Bajuwaren), aber in dem behandelten Fall könnte es lieber eine Unheil abwehrende Rolle gespielt als eine praktische Funktion erfüllt haben. In der Mittellinie des Körpers hing ein Lederriemen herunter: Darauf kann man nur aufgrund des zwischen den Knien gefundenen angehängten kleinen Eisenmessers schließen. Auf dem Hals und Brustkorb der Frau fand man vergoldete silberne S-Fibeln mit keilförmiger Gravierung. Sie sind vielleicht pannonische Produkte (Typ Kranj), aber je ein Stück kam auch in Cividale und Inzing vor. Die

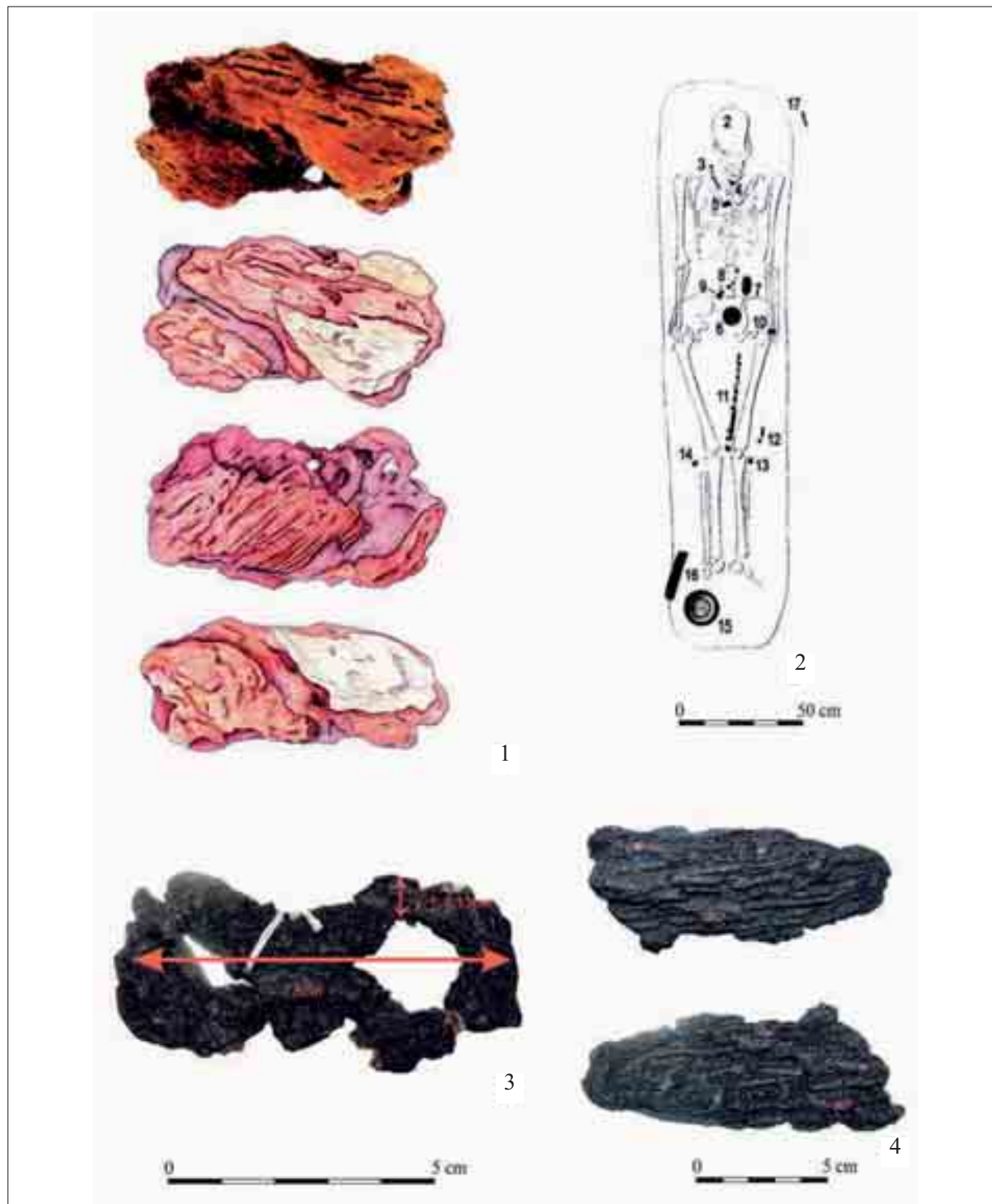
Nadel wurde auf der rechten Seite des Schädels getragen, aufgrund der merowingischen und italischen Analogien könnte sie Haar- oder Schleiernadel gewesen sein. Perlen kamen in zwei Körpergegenden ans Tageslicht, so Spiralperlen aus Metall um den Hals und einige Glasperlen an der linken Seite des Oberkörpers bzw. im linken Becken. Während die Spiralperlen der Halskette in Gräbern ähnlicher Datierung selten auftreten, gehören die den auf schwarzem Grund mit hellen Zick-Zack-Linien verzierten Taschenperlen ähnlichen Glasperlen zu einem seit der Spätantike bekannten Typ. Auch in anderen Bestattungen sind nur einige Stücke dieses Typs bekannt, aber in diesem Fall wurden sie nur durch einige einfarbige Perlen begleitet, die größeren, teuren und verzierten Exemplare fehlen. (Kann der Grund das hohe Lebensalter der Toten oder die Zerstörung sein?) Ebenfalls im linken Becken kam der bruchstückhafte, an einem Bronzering angebrachte Astragal-Anhänger ans Tageslicht: An einen Gürtel oder eine Tasche gehängt könnte auch dieser Fund eine Unheil abwehrende Rolle gespielt haben. Von den Beigaben des Grabes sind die beiden Gefäße am meisten bemerkenswert: Der in der spätpannonischen Phase hergestellte Becher gestempelter Verzierung könnte ein Trinkgefäß gewesen sein, während das andere, einem kleinen Topf ähnliche Gefäß körnigen Materials von spätantiker Tradition ist. Der Spinnwirtel wurde an der linken Schulter gefunden: Er hat zahlreiche Analogien in den (vielmals reichsten) Frauengräbern dieser Epoche, aber es scheint, dass dieser Fundtyp nicht in allen der einzelnen Gemeinschaften den Toten beigegeben wurde. Die Nähnaedel dürfte ebenfalls in einer Tasche gewesen sein, aber der Feuerstein ist lieber eine gewöhnliche Beigabe der Männergräber.

Die in diesem Grab gefundene Urnenharzstück kommt selten in einigen langobardenzeitlichen Gräbern vor. Es könnte vielleicht ein Mittel der Schönheitspflege der Frauen gewesen sein.

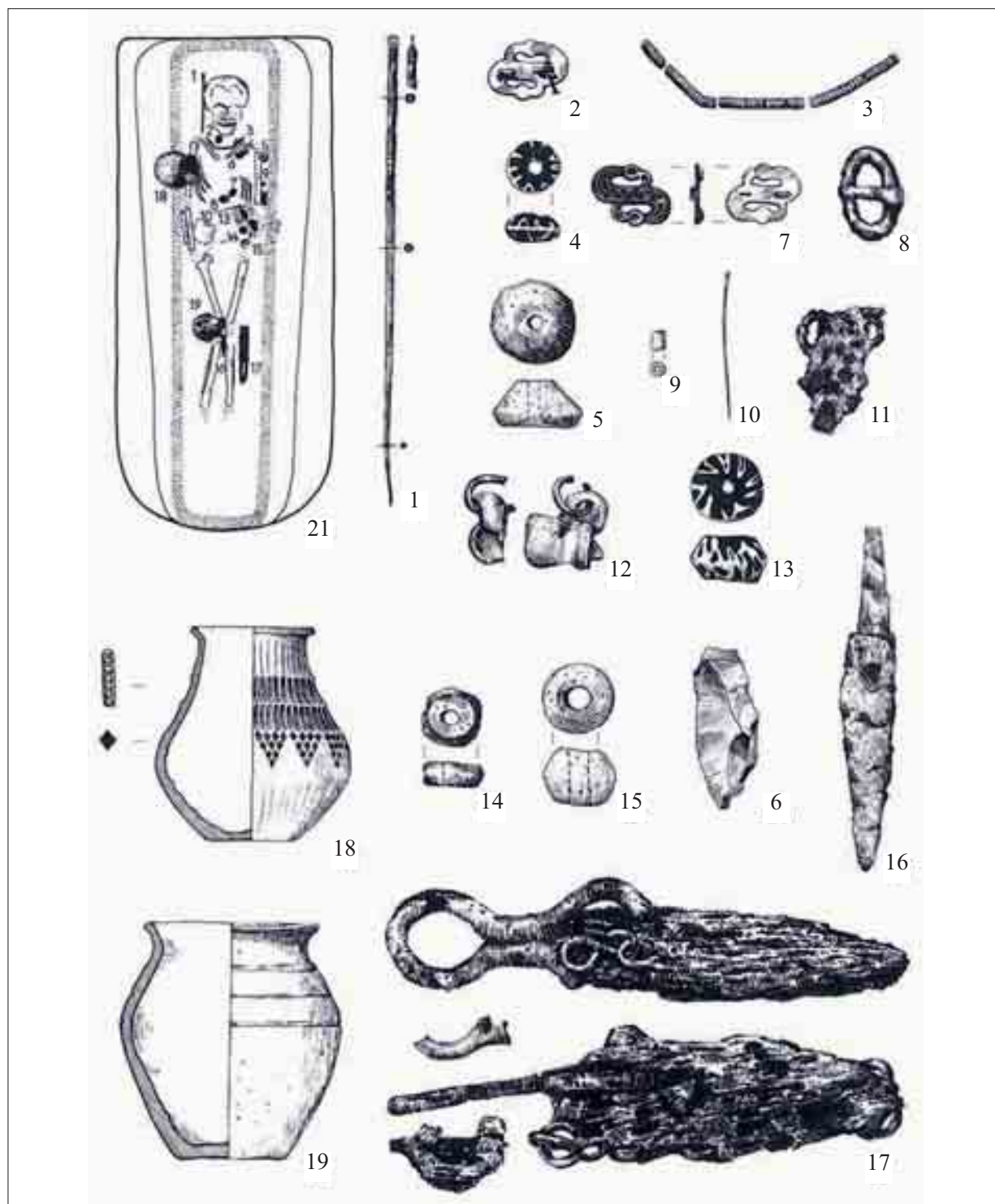
In dem behandelten Grab ist die Zahl der Funde mit Datierungswert niedrig, aber die chronologische Lage der Haarnadel, des Gefäßes mit eingestempelter Verzierung und der auch nach Italien gelieferten S-Fibel weist vielleicht darauf hin, dass die Tote des Grabes 43 zum Ende der langobardischen Epoche, vielleicht in den Jahrzehnten um die Mitte des 6. Jahrhunderts begraben wurde. Man soll aber auch das hohe Lebensalter zur Zeit des Todes berücksichtigen, da die Verstorbene ihre Gegenstände sogar Jahrzehnte früher erwerben konnte. Wegen der vermutlichen Zerstörung des Grabes ist es schwer, aufgrund der Bestattungssitte und der gefundenen Gegenstände die gesellschaftliche Lage der Frau innerhalb ihrer Gemeinschaft zu bestimmen. Da Analogien der einzelnen Gegenstände in vielen Fällen auch in den vornehmsten Frauengräbern zum Vorschein kamen, dürfte sie ein hochgeschätztes Mitglied der Gemeinschaft gewesen sein. Wir wissen nicht, ob es chronologische oder sonstige Gründe hat, dass die Frau am Rand des Gräberfeldes bestattet wurde.

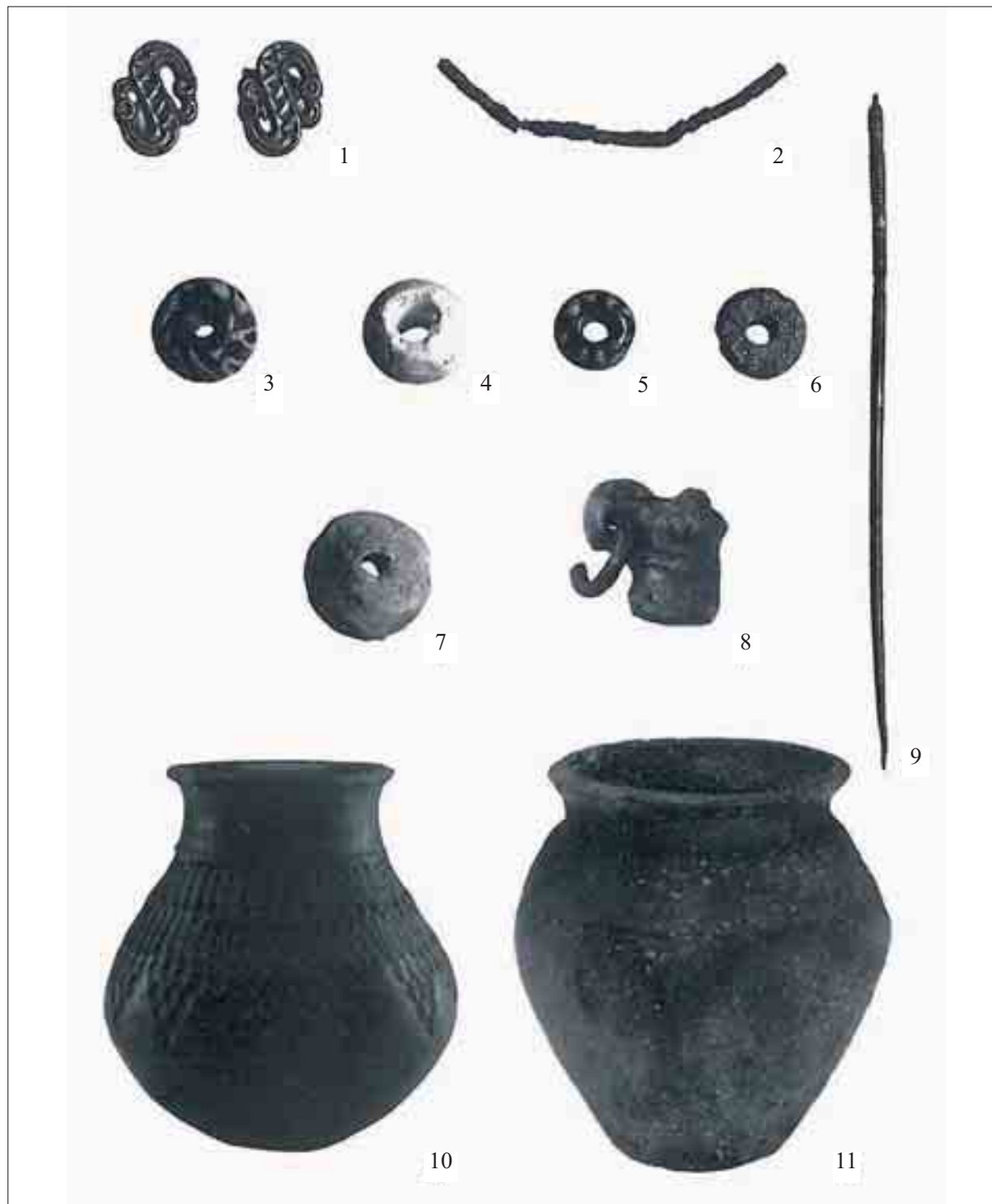
1. kép. Szentendre-Pannoniatelep, temetőtérkép (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Abb. 63. alapján)
Abb. 1. Szentendre-Pannoniatelep, Gräberfeldplan (nach BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Abb. 63)

2. kép. 1: Unterhaching (D) 5. sír; textiletlet fotója és rajza (HAAS-GEHBARD 2013, Taf. 16. 2–3 alapján);
 2: Unterhaching 5. sír rajza (HAAS-GEHBARD 2013, Taf. 2: Grab 5 alapján); 3: A 8-alakú vaselem rekonstrukciója a
 szentendrei 43. sírből (Fotó: Sipos E.); 4: Szentendre-Pannoniatelep 43. sír; a textiletlet (Fotó: Sipos E.)
 Abb. 2. 1: Unterhaching (D), Grab 5. Foto und Zeichnung über den Textilfund (nach HAAS-GEHBARD 2013, Taf. 16.
 2–3); 2: Unterhaching, Zeichnung über das Grab 5 (nach HAAS-GEHBARD 2013, Taf. 2: Grab 5); 3: Rekonstruktion
 des achterförmigen Eisenelements, Szentendre-Pannoniatelep Grab 43. (Foto: E. Sipos); 4: Szentendre-
 Pannoniatelep Grab 43. Der Textilfund (Foto: E. Sipos)

3. kép. 1–20: Szentendre-Pannoniatelep 43. sír leletei (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 45. 43: 1–20 alapján);
 21: Szentendre-Pannoniatelep 43. sír, sírrajz (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Abb. 77. 43 alapján)
 Abb. 3. 1–20: Die Funde des Grabes 43 von Szentendre-Pannoniatelep (nach BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 45.
 43: 1–20); 21: Szentendre-Pannoniatelep Grab 43, Grabzeichnung (nach BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Abb. 77. 43)

4. kép. Szentendre-Pannoniatelep 43. sír leletei
(BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 148. 1–8, 12, Taf. 161. 1, Taf. 164. 2 alapján)
Abb. 4. Die Funde des Grabes 43 von Szentendre-Pannoniatelep
(nach BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 148. 1–8, 12, Taf. 161. 1, Taf. 164. 2)

DAS OSTSEEGERBIET UND DIE NÖRDLICHE GRENZZONE DES BYZANTINISCHEN REICHES IM SPÄTEN 6. UND 7. JAHRHUNDERT

DIETER QUAST*

Auszug: Bis in die Regierungszeit des byzantinischen Kaisers Justinian I. (527–565) hat es allem Anschein nach einen mehr oder weniger kontinuierlichen Zufluss an Goldmünzen in den Ostseeraum gegeben, der zumeist mit wandernden Kriegergruppen in Verbindung gebracht wird. Für das Abbrechen dieses Zustromes in der Mitte des 6. Jahrhunderts machte man in der Literatur das Entstehen neuer Herrschaftsgebiete entlang der Wegstrecke verantwortlich, wobei nicht nur die Awaren sondern auch die nach Westen vordringenden Slawen angeführt werden. Die folgende Studie beschäftigt sich mit den Beziehungen zwischen dem Ostseegebiet und dem nördlichen Grenzgebiet des oströmischen Reiches nach dem Abbruch der beschriebenen Solidizufuhr. Es zeigt sich, dass nicht die neu entstandenen Herrschaftsgebiete hindernd wirkten, sondern dass anscheinend kein Bedarf mehr an den Kriegern aus dem Norden bestand. Vielleicht waren die Gruppen aber auch einfach nur im unmittelbaren Grenzvorland ansässig geworden und nicht mehr nach Skandinavien zurückgekehrt, oder die erfolgreiche Beendigung der Vandalen- und Gotenkriege hatte die Situation für mobile Söldnergruppen grundlegend verändert. Diese mussten oder konnten sich nun in andere Regionen orientieren.

Schlüsselwörter: *solidus, Awaren, Ostseeraum, Byzanz*

Bis in die Regierungszeit des byzantinischen Kaisers Justinian I. (527–565) hat es allem Anschein nach einen mehr oder weniger kontinuierlichen Zufluss an Goldmünzen in den Ostseeraum gegeben, der sich in zahlreichen Hortfunden vor allem auf den Ostsee-Inseln Bornholm, Gotland und Öland niedergeschlagen hat.¹ Aus Pommern sind ebenfalls Solidi in einiger Anzahl überliefert und aus Trąbki (woj. warmińsko-mazurskie, PL; ehemals Klein-Tromp, Kr. Braunsberg) liegen ein oder zwei Schatzfunde mit 97 und 43 oströmischen Goldmünzen vor, eine weiterer mit ca. 150 Solidi aus Mrzezino (woj. pomorskie, PL; ehemals Bresin, Kr. Putzig).² Von den skandinavischen Solidi entstammen über 600 oströmischen Prägestätten.³ Die Zufuhr dieser Münzen setzte wohl bereits während des Bestehens des hunnischen Reiches mit Prägungen des Kaisers Theodosius II. (408–450) ein, und fand anscheinend in der Regierungszeit Justinians I., ca. 540–550, einen relativ plötzlichen Abbruch.⁴ Die enorme Zahl von ca. 900–1000 Solidi⁵ in den durch Hortfunde überlieferten Goldmünzen lässt auf einen regelmäßigen Zustrom schließen, der zumeist

* Römisch-Germanisches Zentralmuseum – Leibniz Forschungsinstitut für Archäologie, Ernst Ludwig-Platz 2, 55116 Mainz. quast@rgzm.de

¹ KYHLBERG 1986; METCALF 1995.

² CIOLEK 2007, 295 Karte 7; BOLIN 1926, Beilagenband 102, Nr. 96; BOLIN 1926a, 207–208, Nr. 9a–b; KNAPKE 1941, Tab. 1–2.

³ FISCHER 2005, 254–255, Tab. 3. Alle Daten zu den Solidi in Skandinavien stellte mir Svante Fischer aus dem LEO-Projekt zu Verfügung. Auch an dieser Stelle möchte ich ihm noch einmal herzlich dafür danken.

⁴ FAGERLIE 1967; FISCHER 2014. Zu den vereinzelten früheren Prägungen und deren westlichen Bezug vgl. METCALF 1995, 422–423; FISCHER ET AL. 2011.

⁵ Neben oströmischen Prägungen liegen auch merowingische, west- und ostgotische vor (FAGERLIE 1967, 109–111; METCALF 1995, 422, Anm. 19; FISCHER 2005, 254–256, Tab. 3. 5.

mit wandernden Kriegergruppen in Verbindung gebracht wird.⁶ Für das Abbrechen dieses Zustromes in der Mitte des 6. Jahrhunderts machte man in der Literatur das Entstehen neuer Herrschaftsgebiete entlang der Wegstrecke verantwortlich, wobei nicht nur die Awaren sondern auch die nach Westen vordringenden Slawen angeführt werden.⁷ Eine Reaktion darauf sei eine Umorientierung der vendelzeitlichen Krieger und Händler hin zum Frankenreich gewesen. Untersuchungen zu Beziehungen Skandinaviens und der südlichen Ostseeküste zum byzantinischen Reich bzw. dessen Grenzland liegen dementsprechend für den Zeitraum vom letzten Drittel des 6. und dem 7. Jahrhundert kaum vor. Eine andere Interpretation für das Abbrechen der Solidi-Zufuhr ist in einem indirekten Zugang der Skandinavier zu den Münzen begründet. Nicht Byzanz, sondern das Ostgotenreich (zunächst auch als Teil des hunnischen Herrschaftsgebietes) sei entscheidend für die Verbreitung der Münzen in den Norden gewesen. Das Ende des italischen Ostgotenreiches stoppte dementsprechend die Zahlungen.⁸

Die folgende Studie soll sich mit den Beziehungen zwischen dem Ostseegebiet (Skandinavien, Finnland und die südliche Ostseeküste) und dem nördlichen Grenzgebiet des oströmischen Reiches (Pannonien, das Karpatenbecken, die Donaugrenze und ihr Hinterland) nach dem Abbruch der beschriebenen Solidizufuhr beschäftigen. Die gewählten Belege dienen als Beispiele und stellen sicherlich keine vollständige Zusammenstellung dar. Sie dürften dennoch einen Eindruck von der „Intensität“ dieser vermutlich weitgehend über die polnischen Flusswege verlaufenden Beziehungen vermitteln.

Es wurde schon auf den markanten Einbruch in der Zufuhr oströmischer Goldmünzen in der Mitte des 6. Jahrhunderts hingewiesen. Den 600 Solidi – Prägungen von Theodosius II. bis Justinian I. – steht nicht einmal eine Handvoll Goldmünzen des 7. Jahrhunderts gegenüber. Ein Solidus Justins II. (565–578) stammt von der dänischen Insel Samsø im Kattegat, ein Solidus Phocas‘ (602–610) ist aus Bjuråker (Gävleborgs län) in der schwedischen Provinz Hälsingland überliefert.⁹ Wohl gleich mehrere Solidi Phocas‘ wurden bereits im 18. Jahrhundert in den „*Steinhügelgräbern östlich von Wasa im Kirchspiel Vähäkyrö*“ in Lillkyro in der finnischen Landschaft Südösterbotten gefunden, sind aber leider nicht weiter dokumentiert.¹⁰ Unsicher in der Bestimmung ist ein Solidus Leontius I (695–698) aus dem Schatz von Saltholmsgård auf Bornholm, dessen 29 Münzen sonst eine Reihe von Valentinianus III bis Zeno aufweisen.¹¹ Auch in Nordpolen und im Baltikum fehlen byzantinische Goldmünzen des 7. Jahrhunderts. Eine Silbermünze des Heraclius (610–641) liegt als Einzelfund aus Szadzko (woj. zachodniopomorskie, PL) vor. Sonst sind nur einige Bronzemünzen aus Weißrussland, Süd- und Nordostpolen überliefert, die von Marcin Wołoszyn mit der slawischen Besiedlung in Verbindung gebracht werden.¹² Es ist aber davon auszugehen, dass weitere Münzen in den Norden gelangten und dort als Rohstoff für Schmuck und Waffenbeschläge eingeschmolzen wurden.

Über die Münzen hinausgehend hat John Ljungkvist vor einigen Jahren eine erste Zusammenstellung von Objekten aus Schweden vorgelegt, die aus dem byzantinischen Reichsgebiet hierher gelangt sein müssen, allein schon aufgrund der verwendeten Materialien Amethyst, Elfenbein und Seide.¹³ Ljungkvist nennt weiterhin zwei Bronzegefäße aus Helgö (Uppland, S), die als „koptisch“ bezeichnet werden, und als

⁶ ARRHENIUS 1987; FISCHER 2017.

⁷ ARRHENIUS 1987, 446; WOŁOSZYN 2009, 494, Anm. 34 (mit weiterer Literatur).

⁸ METCALF 1995, 417; WOŁOSZYN 2009, 494, Anm. 34 (mit weiterer Literatur); FISCHER 2014, 121–124; FISCHER–LIND 2015, 13–20.

⁹ KNAPKE 1941, 105, 107, Tab. X–XI.

¹⁰ HACKMANN 1925; KNAPKE 1941, Tab. XI.

¹¹ BOLIN 1926, Beilagenband 145, Nr. 14; KNAPKE 1941, Tab. XIV.

¹² Pinsk, wobl. Brest, BY (WOŁOSZYN 2009; DYMOWSKI ET AL. 2012, 220, Nr. 4, 222–223, Anm. 7; LAVYSH–WOŁOSZYN 2011, 1503–1504).

¹³ LJUNGKVIST 2010.

umfangreichste Importgruppe vermutet er Millefioriperlen.¹⁴ Auch die als Amulett getragenen *Cypraeen* mussten das oströmische Reich passieren. Darüber hinaus gelangte als Rohstoff Almandin in den Norden und wurde von lokalen Goldschmieden beispielsweise auf Bügelscheibenfibeln verarbeitet¹⁵. Mineralogische Untersuchungen haben ergeben, dass die meisten Steine aus Indien kamen, und ihr Weg sicherlich über das Byzantinische Reich führte. Ausführliche Auswertungen der erhobenen Daten sind in Vorbereitung und erfolgen an anderer Stelle.¹⁶

Besser aufgearbeitet sind die „awarischen“ Funde im nordöstlichen Polen und in Biskupin (woj. kujawsko-pomorskie, PL).¹⁷ Vor über zehn Jahren hat Tadeusz Baranowski auf einige Belege aus Masuren aufmerksam gemacht, wobei eine von ihm in diesem Kontext vorgelegte Schnalle mit festem Rahmen nach den detaillierten Untersuchungen von Volker Hilberg eher ein lokales Produkt ist, das unter Einfluss skandinavischer Funde entstanden ist.¹⁸ Er weist ferner auf eine Trense mit Knochenknebeln aus Tumiany (woj. warmińsko-mazurskie, PL, ehem. Daumen, Kr. Allenstein) Grab II hin (Abb. 1. 1), zu der ein sehr gutes Vergleichsstück aus Suworowo (obl. Kaliningrad, RUS, ehemals Zohpen, Kr. Wehlau) Grab 183 (Abb. 1. 2) und mehrere Parallelen aus dem awarenzeitlichen Karpatenbecken bekannt sind.¹⁹ Arkadiusz Dymowski, Mariola Orzechowska und Mirosław Rudnicki haben weitere Nachweise zusammengetragen,²⁰ wie z. B. den Miniatureimer aus Miętkie (woj. warmińsko-mazurskie, PL, ehem. Mingfen, Kr. Ortelsburg) (Abb. 2. 7),²¹ eine durchbrochene Bronzescheibe aus Kielary (woj. warmińsko-mazurskie, PL, ehemals Kellaren, Kr. Allenstein) (Abb. 2. 3),²² eine Riemenzunge mit Schuppenornament vom selben Fundort (Abb. 2. 4),²³ einige Schnallen mit eingeschnürtem Rahmen sowie eine mediterrane Schnalle vom Typ Syrakus aus Malbork-Wielbark (woj. pomorskie, PL) (Abb. 2. 6).²⁴ Auf den ersten Blick unscheinbar ist ein doppelspiralförmiger Drahtanhänger aus Miętkie, der sich aber aufgrund seiner aus einem Blech gebogenen Aufhängung als Import (oder Nachahmung) einer charakteristischen Form aus dem awarischen Herrschaftsgebiet zu erkennen gibt (Abb. 2. 5).²⁵ Aus Biskupin sind ein Armring mit hohlen Trompetenenden (Abb. 2. 1) und ein Lochschützer einer Gürtelgarnitur (Abb. 2. 2) überliefert.²⁶ Als m. W. einziger Fund aus Skandinavien ist eine leider kontextlose Gürtelschnalle aus Gårdby (Öland, S) überliefert (Abb. 3. 1).²⁷

¹⁴ LJUNGKVIST 2010, 430–432, Abb. 11–12.

¹⁵ z.B. BRANCA ET AL. 1999, 61, Abb. 5; OLSEN 2006, 484 « Type E » Abb. 1.

¹⁶ Die Daten werden in der Abschlusspublikation des vom Bundesministerium für Bildung und Forschung (BMBF) in der Förderlinie „Sprache der Objekte“ geförderten Projektes „Weltweites Zellwerk. Umbrüche in der kulturellen Bedeutung frühmittelalterlichen Edelsteinschmucks vor dem Hintergrund von Wirtschaftsgeschichte sowie Ideen- und Technologietransfer“ vorgelegt werden.

¹⁷ Vgl. allgemein und besonders auch für Südpolen: POLESKI 2009; RUDNICKI 2009.

¹⁸ BARANOWSKI 2004, 161–162; HILBERG 2009, 187.

¹⁹ LA BAUME 1944, 17, Abb. 27; BARANOWSKI 1996, 84–85, Abb. 6–7; BARANOWSKI 2004, 161, Abb. 3. Parallelen aus dem Karpatenbecken: Czíkó (HAMPEL 1905, 246, Abb. 582); Tiszafüred Gr. 207, 212, 395 (GARAM 1995, Taf. 175, Taf. 178, Taf. 191).

²⁰ DYMOWSKI ET AL. 2012, 224–225, 227.

²¹ GAERTE 1929, 293, Taf. X. a. Parallelen aus dem Karpatenbecken: Oroszlány I und II; Keszthely Reischl-Garten (SZATMÁRI 1980, 102–110, Abb. 9–12).

²² GAERTE 1929, 297, Abb. 238. b; JAKOBSON 2009, Taf. 192. 36, Taf. 217. d. Parallelen aus dem Karpatenbecken: Tiszafüred Gr. 279 (GARAM 1980, Abb. 3. 8); Zámárdi Gr. 320 und 476 (BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 36. 5, Taf. 59. 4).

²³ GAERTE 1929, 283, Abb. 230. i; JAKOBSON 2009, Taf. 110. g. Parallelen aus dem Karpatenbecken: Nové Zámky Gr. 92; Šal’a Gr. 78; Zwölfaxing Gr. 76 (ZÁBOJNÍK 1991, Taf. 10. 1–3, „Typ 30“); Orosháza-Bónum téglagyár Gr. 59 (JUHÁSZ 1995, Taf. IV); Tiszafüred Gr. 199, 1075 (GARAM 1995, Taf. 74, Taf. 146).

²⁴ SEKULA 2006, 193, Nr. 43, Abb. 4. 9. Allgemein zum Typ: SCHULZE-DÖRRLAMM 2002, 171–179.

²⁵ GAERTE 1929, 290, Abb. 238. d. Parallelen aus dem Karpatenbecken: GARAM 2001, Taf. 23.

²⁶ RAJEWSKI 1948, Taf. LXV. 1–2; POLESKI 2009, 123, Nr. 1, 126, Nr. 27. Parallelen aus dem Karpatenbecken: Komárno I–III, Zwölfaxing (GARAM 2001, Taf. 44–46; ZÁBOJNÍK 1991, Taf. 33, 20–24 „Typ 172“).

²⁷ ÅBERG 1953, 105, Abb. 118. Parallelen aus dem Karpatenbecken: Igar (FÜLÖP 1988, 158, Abb. 5, 6, 161, Abb. 8. 1);

Dies ist bemerkenswert, da im Gegensatz zu den oben genannten Rohstoffen, awarische Funde Skandinavien kaum erreichen. Sie konzentrieren sich in Masuren. Doch auch aus Finnland sind einige Gürtelbeschläge aus dem awarischen und byzantinischen Herrschaftsgebiet überliefert (Abb. 3. 2–4).²⁸ Ljungkvist denkt bei ihnen aber an eine weiter östlich verlaufende Vermittlungsrouten über die russischen Flusswege.²⁹

Zu den nordeuropäischen Funden, die im mittleren Donaauraum geborgen wurden, zählt eine bereits 1911 beim Schleusenbau an der Mündung der Marcal in Gyirmót (Kom. Győr-Moson-Sopron, HU) entdeckte Knauf ringspatha, die in die „Zeit der langobardischen Herrschaft in Pannonien“ datiert wird (Abb. 4. 1).³⁰ Das wichtigste Indiz für die Herleitung dieses Einzelfundes ist die Filigranverzierung des Knaufes. Filigranverzierte Knäufe sind aber nicht nur aus Skandinavien bekannt, sondern liegen aus gut datierten Fundkontexten des ausgehenden 6. und 7. Jahrhunderts beispielsweise aus Nocera Umbra (Prov. Perugia, I) Grab 1 und 32, aus dem angelsächsischen Aldbrough (East Yorkshire, UK) und jetzt auch in einiger Zahl aus dem Staffordshire Hoard vor.³¹ Etwas ältere Vorformen sind aus Skandinavien bekannt, nämlich aus Hodneland (Hordaland, N), Ødeberg (Østfold, N) und von unbekanntem Fundort aus dem Kirchspiel Skurup in Schonen (S).³² Der Knauf aus Gyirmót gehört typologisch aber zu den jüngeren Exemplaren, wäre damit in die Awarenzeit zu datieren.

In den kriegerischen Kontext gehört auch das Bronzemodel aus Keszthely-Fenékpuszta (Kom. Zala, HU), das zwei Krieger mit Hörnerhelmen und mit erhobenen Lanzen zeigt (Abb. 4. 5).³³ Zwischen den beiden Figuren ist eine doppelköpfige Schlange als Flechtband dargestellt.³⁴ Dieses Motiv – die Waffentänzer – ist weit verbreitet, von Skandinavien über Großbritannien bis ins alamannische Südwestdeutschland.³⁵ Aus Ungarn fehlte es bislang und nun liegt sogar ein Model vor, das heißt, hier konnten entsprechende Pressbleche gefertigt werden. Das Model aus Keszthely weist in der Darstellung einige Besonderheiten auf, die andeuten, dass es keinesfalls ein Import aus dem Norden ist. Dazu passt auch die geringe Größe, denn die nordeuropäischen Vergleiche sind stets fast doppelt so groß.³⁶ Insgesamt datieren die Darstellungen der Waffentänzer ins 7. Jahrhundert.

Ins letzte Drittel des 6. oder schon in die erste Hälfte des 7. Jahrhunderts datieren auch zwei „skandinavische“ Fibeln aus dem mittleren Donaauraum. Eine leider ohne Fundkontext überlieferte gleicharmige Fibel aus Deutsch-Altenburg, *Carnuntum* (Niederösterreich, A) ist dabei noch an den Beginn des genannten Zeitraumes zu stellen (Abb. 4. 2).³⁷ Aus einem awarenzeitlichen Grab aus TÁC-FÖVENYUSZTA, *Gorsium* (Kom. Fejér, HU) stammt eine skandinavische Proto-Tierkopffibel („protodjurhuvudspänne“) (Abb. 4. 4).

Tiszafüred Gr. 169, 514 (GARAM 1995, Taf. 71. 98); Kölked-Feketekapu A Gr. 107, 127, 355 (KISS 1996, Taf. 34, Taf. 38, Taf. 72); Kölked-Feketekapu B Gr. 118 (KISS 2001, Taf. 33).

²⁸ KIVIKOSKI 1973, 82–83, Nr. 574, 576, 586, Taf. 65–66. Parallelen aus dem Karpatenbecken: Bratislava Devínska Nová Ves (ZÁBOJNÍK 1991, Taf. 6. 3: „Typ 16“), Prša Gr. 3, Šal’a Gr. 78 (ZÁBOJNÍK 1991, Taf. 12. 6–7: „Typ 41“), Šal’a Gr. 109 (ZÁBOJNÍK 1991, Taf. 11. 5: „Typ 36“); Orosháza-Béke Tsz Grab 150 (JUHÁSZ 1995, Taf. XXIII. 6). Zum Schnallenbügel vgl. Malaja Pereščepina (SCHULZE-DÖRRLAMM 2009, 62, Abb. 27), Mytilene (SCHULZE-DÖRRLAMM 2009, 79, Abb. 37), „Kleinasien“ (SCHULZE-DÖRRLAMM 2009, 102–103, Nr. 307).

²⁹ LJUNGKVIST 2009, 46–47.

³⁰ BÓNA 1976, 123, Nr. 75, Taf. 75; ARRHENIUS 1987, 467; TOMKA 2008, 25. Allgemein zu den Knauf ringspathen STEUER 1987, 206–227, 232–234, Liste 5–6.

³¹ MENGHIN 1983, 66–69, 309–312, Nr. 36; RUPP 2005, Taf. 1, Taf. 51. 1. Zur Chronologie RUPP 1996, Taf. 1; HINTON 2005, Taf. B. 3; EVANS 1999, 34, Nr. 60; LEAHY-BLAND 2009, 33; ALEXANDER 2011, 213.

³² Zuletzt mit älterer Literatur QUAST 2015, 502.

³³ MÜLLER 2008, 236–237, Abb. 2. 2.

³⁴ Zum Flechtband mit Schlangenköpfen ausführlich THEUNE-GROSSKOPF, 2006, 115–131; THEUNE-GROSSKOPF 2010, 64–67.

³⁵ QUAST 2002, Abb. 3. b; HELMBRECHT 2011, 140–146; HILGNER 2015, 408–411.

³⁶ MÜLLER 2008, 237.

³⁷ FITZ 1982, 51–54, Taf. 2.

László Schilling, der das Grab vorbildlich in einem Sammelband ausgewertet hat, diskutierte vollkommen zu Recht, ob die Fibel nicht nach skandinavischem Vorbild vor Ort gefertigt wurde.³⁸ Diese Einordnung erfolgte sicherlich auch vor dem Hintergrund, dass Karen Høilund Nielsen im selben Band, die ein bis zwei Generationen jüngeren Bügelfibeln skandinavischer Typen mit Tierstil-I-Verzierung einer gründlichen Analyse unterzogen hatte und zu dem Ergebnis kam, dass auch diese Spangen keinesfalls Importe seien, sondern vor Ort gefertigt wurden.³⁹ Auch das genannte Bronzemodel aus Keszthely-Fenépuszta unterstreicht nun deutlich die Tatsache, dass im mittleren Donaauraum Gruppen anwesend waren, die Teile ihrer Kleidungsbestandteile nach skandinavischem Vorbild fertigten.

Derzeit nicht sicher zu beurteilen ist ein Typ kleiner, punzverzierter Scheibenfibeln, von denen ein Exemplar aus Grab 1980/1/2 der Nekropole vor der Südmauer von Keszthely-Fenépuszta stammt (Abb. 4. 3).⁴⁰ Péter Straub hat sich ausführlich mit dem Grab und der Datierung beschäftigt und für die Fibel Vergleiche aus dem langobardenzeitlichen Italien zusammengestellt. Er sah den Ursprung des Exemplars aus Keszthely dementsprechend südlich der Alpen.⁴¹ Es gibt gut vergleichbare punzverzierte Scheibenfibeln aber auch aus mehreren Gräbern in Südschweden und aus Grab 34 aus Nowinka (gm. Tolmicko, woj. warmińsko-mazurskie, PL) in Nordpolen.⁴² Die Exemplare aus Bornholm setzen nach einer gründlichen Untersuchung zur Chronologie von Karen Høilund Nielsen sogar gut eine Generation früher ein als die süd(ost)europäischen.⁴³ Es ist durchaus wahrscheinlich, dass für die Entwicklung der dänischen Fibeln auch die bronzenen Scheibenfibeln aus dem westlichen Reihengräberkreis eine wichtige Rolle spielten,⁴⁴ doch gibt es dort keine direkt vergleichbaren Exemplare. Die punzverzierten Scheibenfibeln aus Keszthely und Nowinka stehen aufgrund ihrer Form und Verzierung den vergoldeten Bronzenietknöpfen einiger Schildbuckel des späten 6. und frühen 7. Jahrhunderts nahe, die von Südschweden über das Rheinland und das Theißgebiet bis nach Norditalien verbreitet waren.⁴⁵

Damit wären einige „skandinavische“ Objekte im mittleren Donaauraum beschrieben. Wie sind diese Fundverbreitungen zu interpretieren? Schränkte die awarische Herrschaftsbildung im Karpatenbecken den Nord-Süd-Verkehr ein? Die eingangs erwähnten Solidushorte von den Ostseeinseln wurden in den letzten 15 Jahren von einigen Archäologen in einem neuen Kontext gesehen. Die große Anzahl der Horte wird mit einer gewaltigen Naturkatastrophe in Verbindung gebracht, die auf der nördlichen Hemisphäre zwischen den Jahren 536 und 541 für eine plötzliche Klimaverschlechterung sorgte.⁴⁶ Andererseits wurden gerade die Horte auf Öland immer wieder auf kriegerische Krisensituationen zurückgeführt, was durch die jüngsten Ausgrabungen in der Sandby Borg (Öland, S) an Wahrscheinlichkeit gewinnt.⁴⁷

In jedem Fall bezeugen die Horte eine Münzzufuhr in den Ostseeraum über gut 100 Jahre. Allerdings zeigen sich ganz unterschiedliche „Spitzen“: Auf Öland in den späten 470er Jahren, auf Bornholm um 500, in Helgö und auf Gotland um 515.⁴⁸ In Pommern endet der Zustrom in der Zeit Anastasios', auf Gotland erst um 540/550.⁴⁹

³⁸ SCHILLING 2009.

³⁹ HØILUND NIELSEN 2009.

⁴⁰ MÜLLER 2010, 207, Taf. 67. 4.

⁴¹ STRAUB 1999, 188–189, Abb. 2. 4, Taf. 3. 4, Taf. 4. 10–11 (dort auch Vergleichsfunde aus dem langobardenzeitlichen Italien: Cividale und Testona).

⁴² ØRSNES 1966, 129, Abb. 130–133; KONTNY ET AL. 2011, 61–63, Taf. 23. 1 (Nowinka Grab 34: mit Mittelbuckel).

⁴³ HØILUND NIELSEN 1987, 60, Abb. 10.

⁴⁴ FURTMAYR 2004.

⁴⁵ CORSTEN 1995, 100, Tab. 6, Karte 25. Beispielsweise hier die Fundorte Morken, Hódmezővásárhely-Kishomok, Trezzo sull'Adda genannt.

⁴⁶ Allgemein: KEYS 1999, 343–403. Zuletzt mit weiterer Literatur: TVAURI 2014.

⁴⁷ METCALF 1995, 429–433; CURRY 2016. Vgl. auch FISCHER 2017.

⁴⁸ FAGERLIE 1967, 151–162; FISCHER 2014.

⁴⁹ WOŁOSZYN 2009, 494, Anm. 34; FAGERLIE 1967, 151–162.

Man könnte vermuten – sollte die Naturkatastrophe der Grund für das Vergraben der Goldhorte sein –, dass lediglich das Fehlen jüngerer Horte eine Beeinträchtigung der Beziehungen zwischen Skandinavien und dem byzantinischen Reich vorgaukelt. Es fehlen aber auch Einzelfunde des 7. bis 9./10. Jahrhunderts nahezu vollständig.⁵⁰ Um den Abbruch im Münzzustrom interpretieren zu können, ist es sinnvoll auch die Gründe für die enorme Zufuhr im 5. Jahrhundert zu bestimmen. Denn eigentlich ist nicht der Abbruch so bemerkenswert, führt dieser Vorgang doch wieder zu einem „normalen“ Zustand zurück. Zwei Faktoren scheinen von Bedeutung gewesen zu sein: 1. Der Zusammenbruch der kaiserzeitlichen Kulturen im heutigen Polen haben vermutlich zu einem Machtvakuum geführt.⁵¹ 2. Das Entstehen des hunnischen Reiches muss geradezu als Magnet auf Kriegergruppen aus allen Teilen der Welt gewirkt haben.⁵² Die Beziehungen skandinavischer Gruppen zum hunnischen Reich spiegeln sich auch in der Übernahme reiternomadischer „Bestattungssitten“ und im Reitzubehör, dass unter dem Stilbegriff „Untersiebenbrunn-Sösdala“ zusammengefasst wird.⁵³ Nach dem Zusammenbruch des hunnischen Reiches war der Zugang von Kriegern aus dem Norden an die byzantinische Grenze anscheinend weiterhin unproblematisch. Mobile „Söldnergruppen“ werden auch in den Schriftquellen genannt⁵⁴ und vermutlich wird dort nur ein geringer Teil des Ausmaßes überhaupt greifbar. Bereits vor der Errichtung des awarischen Khaganats im Karpatenbecken kam es zu einem Wandel, der den Zustrom von Solidi in den Norden beendete. Anscheinend bestand kein Bedarf mehr an den Kriegern aus dem Norden – vielleicht waren die Gruppen aber auch einfach nur im unmittelbaren Grenzvordland ansässig geworden und nicht mehr nach Skandinavien zurückgekehrt,⁵⁵ vielleicht hatte aber auch die erfolgreiche Beendigung der Vandalen- und Gotenkriege die Situation für mobile Söldnergruppen verändert. Diese mussten oder konnten sich in andere Regionen orientieren. Es gibt zahlreiche Gründe, über die man aber lediglich spekulieren kann. Karen Høilund Nielsen hat beispielhaft für Dänemark aufgezeigt, wie auch politische Veränderungen im Norden zu einem massiven Wandel der materiellen Hinterlassenschaften führen konnten.⁵⁶

Die bestehenden Beziehungen zwischen Skandinavien und dem Karpatenbecken und Byzanz werden kaum ausschließlich auf mobile Kriegergruppen begrenzt gewesen sein. Handel mit Pelzen und Bernstein spielten sicherlich eine bedeutende Rolle,⁵⁷ auch wenn sie kaum für die enorme Menge von Goldmünzen verantwortlich zu machen sein werden.

Die Olstzyn-Gruppe ist das wohl deutlichste Anzeichen dafür, dass sich zwischen Nord und Süd seit dem späten 5. Jahrhundert Gruppen etablierten, deren materielle Kultur Einflüsse aus allen Regionen aufnimmt und weiterentwickelt.⁵⁸ Wenngleich deutlicher nach Skandinavien orientiert und etwas später einsetzend, stellt die Elbląg-Gruppe ein vergleichbares Phänomen dar.⁵⁹ Beide Gruppen entstanden in einem „Machtvakuum“ nach dem Zusammenbruch der kaiserzeitlichen Kulturen in wichtigen Gebieten entlang der Nord-Süd-Route und belegen das auch durch ihr Fundgut. Im Bereich der Elbląg-Gruppe entstand nicht zufällig der wikingerzeitliche Seehandelsplatz Truso (Janów Pomorski, woj. warmińsko-mazurskie, PL).

⁵⁰ HORSNÆS 2009, 231–232; HORSNÆS 2015, 51–53 (jeweils mit wichtigen Hinweisen zu Bronzemünzen); zu den wenigen Ausnahme siehe oben Seite 522.

⁵¹ HILBERG 2009, 166–177 (mit weiterer Literatur).

⁵² Ausführlich zur Mobilität skandinavischer Kriegergruppen als Grund für die Münzzufuhr: FISCHER 2017; FISCHER–LIND 2015, 14 (mit weiterer Literatur); FISCHER ET AL. 2011, 201.

⁵³ Zuletzt FABECH–NÄSMAN 2013, 99–102 (mit älterer Literatur).

⁵⁴ BACHRACH 2008, bes. 177–184.

⁵⁵ Ähnliche Diskussionen wurden bereits für das Ende des Prunkgräberhorizontes der Hassleben-Leuna-Gräber geführt, die ebenfalls recht plötzlich um 300 abbrechen (QUAST 2009, 124–129).

⁵⁶ HØILUND NIELSEN 2005.

⁵⁷ HAUSSING 1980; METCALF 1995, 421–423; CURTA 2007; BLIUJENÉ 2011, 346–347, Abb. 72.

⁵⁸ Grundlegend HILBERG 2009, 332–342.

⁵⁹ HILBERG 2009, 196–203; KONTNY 2012; JAGODZIŃSKI 2013; BOGUCKI 2013.

Hier zeigt sich das Wechselspiel zwischen unterschiedlichen ökonomischen und politischen Faktoren.

Nach der Mitte des 6. Jahrhunderts treten die kontinentalen Verbindungen Skandinaviens deutlicher hervor. John Ljungkvist hat vor einigen Jahren die relevanten kontinentalen Importe Schwedens zusammengestellt.⁶⁰ Münzen aus dem Merowingerreich fehlen aber weitestgehend, abgesehen von jenen, die als Bestandteile der Horte mit frühbyzantinischen Solidi auftreten.⁶¹ Eine enge Vernetzung zumindest der militärischen „Eliten“ zeigt sich darüber hinaus durch Verwendung identischer Formen und „Bildmotive“ von Skandinavien bis nach Süddeutschland und Italien.⁶² Die Verbindung von Skandinavien ins Karpatenbecken spielte in diesem Kontext anscheinend keine Rolle mehr. Lediglich Pannonien war in diesen Kommunikationsraum mit einbezogen, vermutlich aber indirekt über den Westen.⁶³ Aus der Fundverbreitung ist ablesbar, dass Funde aus dem awarenzeitlichen Karpatenbecken zwar bis nach Nordpolen streuen, skandinavische Objekte das Karpatenbecken aber nicht erreichen. Das widerspricht einem intensiven Austausch. Die „awarischen“ Objekte beschreiben am ehesten eine gewöhnliche Verbreitung in der Peripherie eines bedeutenden Herrschaftsgebietes und könne durch alle denkbaren Formen des Kontaktes bedingt gewesen sein. Aus der geringen Gesamtzahl lassen sich keine Regelmäßigkeiten ableiten.

DANK

Für wichtige Literaturhinweise möchte ich Benjamin Furlas, Alexandra Hilgner (beide Mainz), Volker Hilberg (Schleswig) und Svante Fischer (Uppsala) herzlich danken.

LITERATURE

- ÅBERG 1953: Åberg, N.: Den historiska Relationen mellan Folkvandringstid och Vendeltid. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar 82. Stockholm 1953.
- ALEXANDER 2011: Alexander, C.: *Lost Gold of the Dark Ages. War, Treasure and the Mystery of the Saxons*. Washington 2011.
- ARRHENIUS 1987: Arrhenius, B.: Skandinavien und Osteuropa in der Völkerwanderungszeit. In: *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*. Ausstellungskatalog Nürnberg, Frankfurt. Nürnberg 1987, 441–467.
- BACHRACH 2008: Bachrach, B. S.: Merovingian Mercenaries and Paid Soldiers in Imperial Perspective. In: *Mercenaries and Paid Men. The Mercenary Identity in the Middle Ages*. Hrsg.: France, J. History of Warfare 47. Leiden 2008, 167–192.
- BARANOWSKI 1996: Baranowski, T.: Pochówki koni z Tumian, w woj. olsztyńskim (Horse Burials at Tumiany, Plesztyn Voivodship). *Archaeologia Polski* 41 (1996) 65–130.
- BARANOWSKI 2004: Baranowski, T.: Awarowie na Mazurach. In: *Hereditatem Cognoscere. Studia I szkice dedykowane Profesor Marii Miśkiewicz*. Red.: Kobieliński, Zb. Warszawa 2004, 157–164.
- BÁRDOS–GARAM 2009: Bárdos, E. – Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Zamárdi-Rétiföldek*. Monumenta Avarorum Archaeologica 9. Reds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2009.
- BENDIXEN 1974: Bendixen, K.: The first Merovingian Coin-Treasure from Denmark. *Medieval Scandinavia* 7 (1974) 85–101.

⁶⁰ LJUNGKVIST 2009 (mit älterer Literatur).

⁶¹ FAGERLIE 1967, 109–111; FISCHER 2005, 254–256, Tab. 3, Tab. 5. Zu den wenigen merowingischen Prägungen des späten 7./frühen 8. Jahrhunderts vgl. BENDIXEN 1974.

⁶² WERNER 1950; WERNER 1958; QUAST 2002.

⁶³ HEINRICH-TAMÁSKA 2011, 91.

- BLIUJENĖ 2011: Bliujienė, A.: *Northern Gold. Amber in Lithuania (c. 100 to c. 1200)*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450 Vol. 18. Leiden 2011.
- BOGUCKI 2013: Bogucki, M.: Before Vikings. Foreigners in the Lower Vitsula Region during the Migration Period and the Origins of Truso. In: *Scandinavian Culture in Medieval Poland. Interdisciplinary Medieval Studies 2*. Hrsg.: Moździoch, S. – Stanisławski, B. – Wiszewski, P. Wrocław 2013, 81–111.
- BOLIN 1926: Bolin, S.: *Fynden av romerska mynt i det fria Germanien*. Lund 1926.
- BOLIN 1926a: Bolin, S.: Die Funde römischer und byzantinischer Münzen in Ostpreußen. *Prussia* 26 (1926) 203–240.
- BÓNA 1976: Bóna, I.: *Der Anbruch des Mittelalters. Gepiden und Langobarden im Karpatenbecken*. Budapest 1976.
- BRANCA ET AL. 1999: Branca, A. – Helgesson, B. – Hårdh, B. – Tegnér, M.: Detektorfunna föremål från järnåldern. Översikt av materialet vid årsskriftet 1998/1999. In: *Fler fynd i centrum. Materialstudier i och kring Uppåkra*. Hrsg.: Hårdh, B. Uppåkrastudier 2 (= Acta Archaeologica Lundensia Ser. 8. Vol. 30). Lund 1999, 59–65.
- CIOLEK 2007: Ciolek, R.: Die Fundmünzen der römischen Zeit in Polen: Pommern. *Collection Moneta* 67. Wetteren 2007.
- CORSTEN 1995: Corsten, M.: *Die stempelverzierten Metallgegenstände der Merowingerzeit*. München 1995.
- CURRY 2016: Curry, A.: Öland, Sweden. Spring, A.D. 480. A hasty built Refuge – a grisly Massacre – a turbulent Period in European History. *Archaeology* March–April (2016).
- CURTA 2007: Curta, F.: The Amber Trail in Early Medieval Eastern Europe. In: *Paradigms and Methods in Early Medieval Studies*. Eds.: Lifshitz, F. – Chazelle, C. New York 2007, 61–79.
- DYMOWSKI ET AL. 2012: Dymowski, A. – Orzechowska, M. – Rudnicki, M.: Eine frühbyzantinische Münze aus der multikulturellen Siedlung von Tałty, Fundstelle II in Masuren (Nordostpolen). *Acta Archaeologica Carpathica* 47 (2012) 215–233.
- EVANS 1999: Evans, A.C.: Aldbrough, East Yorkshire: Gold Anglo-Saxon Sword Pommel. *Treasure Annual Report (1998–1999)* 1999, 34.
- FABECH-NÄSMAN 2013: Fabech, C. – Näsman, U.: A lonely rider? The Finding Place of the Sösdala Find and the Context of its Finds. In: *Inter Ambo Maria. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*. Eds.: Khrapunov, I. – Stylegar, F.-A. Kristiansand – Simferopol 2013, 84–104.
- FAGERLIE 1967: Fagerlie, J. M.: Late Roman and Byzantine Solidi found in Sweden and Denmark. *Nu-mismatic Notes and Monographs* 157. New York 1967.
- FISCHER 2005: Fischer, S.: Roman Imperialism and Runic Literacy. The Westernization of Northern Europe (150–800 AD). *Aun* 33. Uppsala 2005.
- FISCHER 2014: Fischer, S.: The Solidus Hoard of Casa delle Vestali in Context. *Opuscula* 7 (2014) 107–127.
- FISCHER 2017: Fischer, S.: The material culture of 5th century returning veterans. In: *The Sösdala Horsemen and the equestrian elite of fifth century Europe*. Jutland Archaeological Publications 99. Hrsg.: Fabech, C. – Näsman U. Aarhus 2017, 313–329.
- FISCHER-LIND 2015: Fischer, S. – Lind, L.: The Coins in the Grave of King Childeric. *Journal of Archaeology and Ancient History* 14 (2015) 2–36.
- FISCHER ET AL. 2011: Fischer, S. – López Sánchez, F. – Victor, H.: A Result from the LEO-project: The 5th Century Hoard of Theodosian Solidi from Stora Brunneby, Öland, Sweden. *Fornvännen* 106 (2011) 189–204.
- FITZ 1982: Fitz, G.: Zwei Fibeln der Spätzeit aus Österreich. *Römisches Österreich* 9–10 (1981–82) 1982, 43–54.

- FURTMAYR 2004: Furtmayr, H.: Unscheinbar? Bemerkenswertes zu gegossenen Scheibenfibeln aus Bronze. In: *Hüben und Drüben – Räume und Grenzen in der Archäologie des Frühmittelalters. Festschrift für Prof. Max Martin zu seinem fünfundsiebszigsten Geburtstag*. Archäologie und Museum 48. Hrsg.: Graenert, G. – Marti, R. – Motschi, A. – Windler, R. Liestal 2004, 51–60.
- FÜLÖP 1988: Fülöp, Gy.: Awarenzeitliche Fürstenfunde von Igar. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 40 (1988) 151–190.
- GAERTE 1929: Gaerte, W.: *Urgeschichte Ostpreußens*. Königsberg 1929.
- GARAM 1980: Garam, É.: Spätawarenzeitliche durchbrochene Bronzescheiben. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980) 161–180.
- GARAM 1995: Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. Cemeteries of the Avar Period (567-829) in Hungary* 3. Hrsg.: Kiss, A. Budapest 1995.
- GARAM 2001: Garam, É.: Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts. *Monumenta Avarorum Archaeologica* 5. Reds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2001.
- HACKMANN 1925: Hackmann, A.: Solidusfunde in Finnland. *Praehistorische Zeitschrift* 16 (1925) 165–172.
- HAMPEL 1905: Hampel, J.: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn* 1. Braunschweig 1905.
- HAUSSIG 1980: Haussig, H. W.: Nachrichten über den skandinavischen Pelzhandel mit byzantinischen Kaufleuten an der Mündung des Don in der ersten Hälfte des 6. Jahrhunderts. In: *Wirtschaft und Technik. Beiträge zur Erforschung der Kulturbeziehungen in Deutschland und Osteuropa. Festschrift für Albrecht Timm zum 65. Geburtstag*. Hrsg.: Schmidtchen, V. – Jäger, E. Berlin 1980, 51–62.
- HEINRICH-TAMÁSKA 2011: Heinrich-Tamáška, O.: Frühe „Awarinnen“ und späte „Germaninnen“? Bemerkungen zur Interpretation reicher Frauengräber der Frühawarenzeit. In: *Weibliche Eliten in der Frühgeschichte – Female Elites in Protohistoric Europe. Internationale Tagung vom 13. bis zum 14. Juni 2008 im RGZM im Rahmen des Forschungsschwerpunktes „Eliten“*. Römisch-Germanisches Zentralmuseum Tagungen 10. Hrsg.: Quast, D. Mainz 2011, 89–110.
- HELMBRECHT 2011: Helmbrecht, M.: Wirkmächtige Kommunikationsmedien. Menschendarstellungen der Vendel- und Wikingerzeit und ihre Kontexte. *Acta Archaeologica Lundensia Series Prima* in 4 Vol. 30. Lund 2011.
- HILBERG 2009: Hilberg, V.: *Masurische Bügelfibeln. Studien zu den Fernbeziehungen der völkerwanderungszeitlichen Brandgräberfelder von Daumen und Kellaren*. Daumen und Kellaren – Tumiany i Kielary 2 – Schriften des Archäologischen Landesmuseums Schleswig 9. Neumünster 2009.
- HILGNER 2015: Hilgner, A.: Eine kommunikative Bilderwelt? Anmerkungen zu einer angelsächsischen Gürtelschnalle aus Burwell (Cambridgeshire/GB). *Archäologisches Korrespondenzblatt* 45 (2015) 403–415.
- HINTON 2005: Hinton, D.: *Gold and Gilt, Pots and Pins. Possessions and People in Medieval Britain*. Oxford 2005.
- HØILUND NIELSEN 1987: Høilund Nielsen, K.: Zur Chronologie der jüngeren germanischen Eisenzeit auf Bornholm. *Acta Archaeologica* 57 (1987) 47–86.
- HØILUND NIELSEN 2005: Høilund Nielsen, K.: „...the sun was darkened by day and the moon by night... there was distress among men...“ – on Social and Political Development in 5th – to 7th Century Southern Scandinavia. In: *Neue Forschungsergebnisse zur nordwesteuropäischen Frühgeschichte unter besonderer Berücksichtigung der altsächsischen Kultur im heutigen Niedersachsen*. Studien zur Sachsenforschung 15. Oldenburg 2005, 247–285.
- HØILUND NIELSEN 2009: Høilund Nielsen, K.: The Real Thing or just Wannabes? Scandinavian-Style Brooches in the fifth and sixth Centuries. In: *Foreigners in Early Medieval Europe: Thirteen International Studies on Early Medieval Mobility*. Hrsg.: Quast, D. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 78. Mainz 2009, 51–111.

- HORSNÆS 2009: Horsnæs, H. W.: Late Roman and Byzantine Coins found in Denmark. In: *Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th Century*. Hrsg.: Wołoszyn, M. Moravia Magna Seria Polona 3. Kraków 2009, 231–275.
- HORSNÆS 2015: Horsnæs, H.W.: Byzantine Coins from Viking Age Denmark. In: *Myntstudier. Festskrift till Kenneth Jonsson*. Reds.: Talvio, T. – Wijk, M. Stockholm 2015, 51–63.
- JAGODZIŃSKI 2013: Jagodziński, M. F.: Roots of Truso. In: *Scandinavian Culture in Medieval Poland. Interdisciplinary Medieval Studies 2*. Hrsg.: Moździoch, S. – Stanisławski, B. – Wiszewski, P. Wrocław 2013, 113–150.
- JAKOBSON 2009: Jakobson, F.: *Die Brandgräberfelder von Daumen und Kellaren im Kreise Allenstein, Ostpr. Daumen und Kellaren – Tumiany i Kielary 1 – Schriften des Archäologischen Landesmuseums Schleswig 9*. Neumünster 2009.
- JUHÁSZ 1995: Juhász, I.: Awarenzeitliche Gräberfelder in der Gemarkung Orosháza. *Monumenta Avarorum Archaeologica 1*. Reds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 1995.
- KEYS 1999: Keys, D.: *Catastrophe. An Investigation into the Origins of the Modern World*. London 1999 (Deutsche Ausgabe: *Als die Sonne erlosch. 535 n. Chr.: Eine Naturkatastrophe verändert die Welt*. München 1999)
- KISS 1996: Kiss, A.: *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A*. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 2 – Studien zur Archäologie der Awaren 5. Innsbruck 1996.
- KISS 2001: Kiss, A.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kölked-Feketekapu B*. Monumenta Avarorum Archaeologica 6. Reds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2001.
- KIVIKOSKI 1973: Kivikoski, E.: *Die Eisenzeit Finnlands*. Helsinki 1973.
- KNAPKE 1941: Knapke, W.: Aurei- und Solidi-Vorkommen an der Südküste der Ostsee. *Acta Archaeologica 12* (1941) 79–118.
- KONTNY 2012: Kontny, B.: Trade, Salt and Amber. The Formation of Late Migration Period Elites in the “Balti-Culti” Area of Northern Poland (Elbląg Group). In: *People at the Crossroads of Space and Time*. Archaeologia Baltica 17. Klaipėda 2012, 60–76.
- KONTNY ET AL. 2011: Kontny, B. – Okulicz-Kozaryn, J. – Pietrzak, M.: *Nowinka, Site 1. The Cemetery from the Late Migration Period in the Northern Poland*. Gdańsk – Warszawa 2011.
- KYHLBERG 1986: Kyhlberg, O.: Late Roman and Byzantine Solidi, an Archaeological Analysis of Coins and Hoards. In: *Excavations at Helgö X. Coins, Iron and Gold*. Stockholm 1986, 13–126.
- LA BAUME 1944: Baume, W. La: Altpreußisches Zaumzeug. *Alt-Preußen 9* (1944) 2–19.
- LAVYSH–WOŁOSZYN 2011: Lavysh, K. – Wołoszyn, M.: Byzantine Coins from the Area of Belarus. In: *Proceedings of the XIVth International Numismatic Congress, Glasgow 2009*. Hrsg.: Holmes, N. Glasgow 2011, 1500–1508.
- LEAHY–BLAND 2009: Leahy, K. – Bland, R.: *The Staffordshire Hoard*. London 2009.
- LJUNGKVIST 2009: Ljungkvist, J.: Continental Imports to Scandinavia. Patterns and Changes between AD 400 and 800. In: *Foreigners in Early Medieval Europe: Thirteen International Studies on Early Medieval Mobility*. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 78. Hrsg.: Quast, D. Mainz 2009, 27–49.
- LJUNGKVIST 2010: Ljungkvist, J.: Influences from the Empire: Byzantine-related Objects in Sweden and Scandinavia – 560/570–750/800 AD. In: *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter 3. Peripherie und Nachbarschaft*. Eds.: Daim, F. – Drauschke, J. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 84:3. Mainz 2010, 419–441.
- MENGHIN 1983: Menghin, W.: *Das Schwert im Frühen Mittelalter*. Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg, Wissenschaftliche Beibände 1. Stuttgart 1983.
- METCALF 1995: Metcalf, D. M.: Viking Age Numismatics 1. Late Roman and Byzantine Gold in the

- Northern Lands. *Numismatic Chronicle* 155 (1995) 413–441.
- MÜLLER 2008: Müller, R.: Neue germanische Funde aus der Festung Keszthely-Fenékpuszta. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 59 (2008) 231–245.
- MÜLLER 2010: Müller, R.: Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenékpuszta. *Castellum Pannonicum Pelsonense* 1. Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden 2010.
- ØRSNES 1966: Ørsnes, M.: Form og Stil I Sydsleskandinaviens yngre germanske Jernalder. *Nationalmuseets Skrifter, Arkæologisk-historik række* 11. København 1966.
- OLSEN 2006: Olsen, V. S.: The Development of (Proto)-Disc-on-Bow Brooches in England, Frisia and Scandinavia. *Palaeohistoria* 47–48 (2005–2006) 479–528.
- POLESKI 2009: Poleski, J.: Awarische Funde in Polen. Zur Frage der Gestaltung von Kulturzonen bei den Westslawen in der zweiten Hälfte des 7. Jhs. – Anfang des 10. Jhs. *Acta Archaeologica Carpathica* 44 (2009) 97–136.
- QUAST 2002: Quast, D.: Kriegerdarstellungen der Merowingerzeit aus der Alamannia. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 32 (2002) 267–280.
- QUAST 2009: Quast, D.: Frühgeschichtliche Prunkgrabhorizonte. In: *Aufstieg und Untergang. Studien zu Struktur und Genese vor- und frühgeschichtlicher Eliten*. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 82. Hrsg.: Egg, M. – Quast, D. Mainz 2009, 107–143.
- QUAST 2015: Quast, D.: Die merowingerzeitlichen Altfunde aus Langenenslingen (Lkr. Biberach). *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 35 (2015) 483–535.
- RAJEWSKI 1948: Rajewski, Z. A.: Zabytki “awarskie” z Biskupina w pow. Żnińskim – Trouvailles “avares” de Biskupin, arrond. Żnin. *Wiadomości Archeologiczne* 16 (1939) 1948, 341–347.
- RUDNICKI 2009: Rudnicki, M.: New Avar Finds from the Western Part of Lesser Poland. *Acta Archaeologica Carpathica* 44 (2009) 233–249.
- RUPP 1996: Rupp, C.: La necropoli longobarda di Nocera Umbra (loc. Il Portone): l’analisi archeologica. In: *Umbria Longobarda. La necropoli di Nocera Umbra nel centenario della scoperta*. Ausstellungskatalog Nocera Umbra, Museo Civico. Roma 1996, 23–130.
- RUPP 2005: Rupp, C.: Das langobardische Gräberfeld von Nocera Umbra I. Katalog und Tafeln. *Ricerche Arch. Altomedievale e Medievale* 31. Borgo S. Lorenzo 2005.
- SCHILLING 2009: Schilling, L.: An Avar-Period Germanic Brooch from Táp-Fövenpuszta. In: *Foreigners in Early Medieval Europe: Thirteen International Studies on Early Medieval Mobility*. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 78. Hrsg.: Quast, D. Mainz 2009, 261–271.
- SCHULZE-DÖRRLAMM 2002: Schulze-Dörrlamm, M.: *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum*. Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer 30:1. Mainz 2002.
- SCHULZE-DÖRRLAMM 2009: Schulze-Dörrlamm, M.: *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum*. Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer 30:2. Mainz 2009.
- SEKUŁA 2006: Sekuła, M.: Ocala zabytki pochodzące z badań niemieckich na cmentarzysku w Malborku-Wielbarku w zbiorach muzeów polskich. In: *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*. Warszawa 2006, 175–223.
- STEUER 1987: Steuer, H.: Helm und Ringschwert – Prunkbewaffnung und Rangabzeichen germanischer Krieger. Eine Übersicht. In: *Studien zur Sachsenforschung* 6. Hildesheim 1987, 189–236.
- STRAUB 1999: Straub P.: Újabb adalék a Keszthely-kultúra eredetéhez egy fenékpusztai sír kapcsán (Ein Beitrag zum Ursprung der Keszthely-Kultur anhand eines Grabes von Fenékpuszta). *Zalai Múzeum* 9 (1999) 181–193.
- SZATMÁRI 1980: Szatmári, S.: Das Gräberfeld von Oroszlány und seine Stelle in der frühawarenzeitli-

- chen Metallkunst. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980) 97–116.
- THEUNE-GROSSKOPF 2006: Theune-Grosskopf, B.: Die vollständige Leier des 6. Jahrhunderts aus Grab 58 von Trossingen, Ldkr. Tuttlingen, Baden-Württemberg. *Germania* 84 (2006) 93–142.
- THEUNE-GROSSKOPF 2010: Theune-Grosskopf, B.: *Mit Leier und Schwert. Das frühmittelalterliche „Sängergrab“ von Trossingen*. Friedberg 2010.
- TOMKA 2008: Tomka P.: Langobardok a Kisalföldön (Langobarden in der Kleinen Tiefebene). In: *Jöttek – Mentek. Langobardok és avarok a Kisalföldön (Sie kamen und gingen. Langobarden und Awaren in der Kleinen Tiefebene)*. Szerk.: Molnár A. – Nagy A. – Tomka P. A Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Kiállításvezetője 3. Győr 2008, 7–29.
- TVAURI 2014: Tvauri, A.: The Impact of the Climate Catastrophe of 536-537 AD in Estonia and neighbouring Areas. *Estonian Journal of Archaeology – Eesti Arheoloogia-Ajakiri* 18:1 (2014) 30–56.
- WERNER 1950: Werner, J.: Die Schwerter von Imola, Herbrechtingen und Endrebacke. Studien zu mitteleuropäischen und skandinavischen Metallarbeiten aus der ersten Hälfte des 7. Jahrhunderts. *Acta Archaeologica* 21 (1950) 45–81.
- WERNER 1958: Werner, J.: Kirmikarmu – Monza – Roes – Vendel XIV. Studien zu mitteleuropäischen und skandinavischen Metallarbeiten aus der ersten Hälfte des 7. Jahrhunderts (Teil II). *Suomen Museo* 65 (1958) 29–43.
- WOŁOSZYN 2009: Wołoszyn, M.: Byzantinische Münzen aus dem 6.–7. Jh. in Polen. In: *Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th Century*. Hrsg.: Wołoszyn, M. Moravia Magna Seria Polona 3. Kraków 2009, 473–530.
- ZÁBOJNÍK 1991: Zábojník, J.: Seriation von Gürtelbeschlaggarnituren aus dem Gebiet der Slowakei und Österreichs. In: *K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnóm stredoveku*. Nitra 1991, 219–232.

A BALTI-TENGER VIDÉKE ÉS A BIZÁNCI BIRODALOM ÉSZAKI HATÁRSÁVJA A 6. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A 7. SZÁZADBAN

I. Justinianus bizánci császár (527–565) uralkodásáig az arany érmek minden valószínűség szerint – a vándorló harcos csoportoknak köszönhetően – többé-kevésbé folyamatosan áramlottak be a Balti-tenger térségébe. A 6. század közepén a pénzbeáramlás megszűnése – a szakirodalom szerint – az útvonalak mentén kialakuló új hatalmi központokkal hozható összefüggésbe és ebbe nemcsak az avarokat, hanem a nyugat felé előrenyomuló szlávokat is beleérthetjük. Jelen tanulmány a Balti-tenger és a Kelet Római Birodalom északi határvidékének kapcsolatrendszerével foglalkozik a *solidus*-beáramlás megszűnése után. Úgy tűnik, hogy nem feltétlenül csak az újonnan alapított uralmi területek jelentették az akadályt, hanem feltehetően már nem volt szükség az északi harcosokra sem. A népcsoportok talán a határvidéken egyszerűen csak letelepedtek és többé már nem tértek vissza Skandináviába, vagy a vandál és gót háborúk sikeres befejezése után a mobil zsoldoscsapatok helyzete megváltozott, más régiók felé fordultak.

Abb. 1. Trenszen mit Geweihknebeln aus Masuren und dem Samland. 1: Tumiany (PL) Pferdegrab II (nach BARANOWSKI 2004, 160, Abb. 3); 2: Suworowo (RU) Grab 183 (nach LA BAUME 1944, 18, Abb. 27)

1. kép. Zablád agancspecekkel a Mazuri-tóvidékről és a Sambian-félszigetről. 1: Tumiany (PL) II. lósír (BARANOWSKI 2004, 160, Abb. 3. nyomán); 2: Szuworovo (RU) 183. sír (LA BAUME 1944, 18, Abb. 27. nyomán)

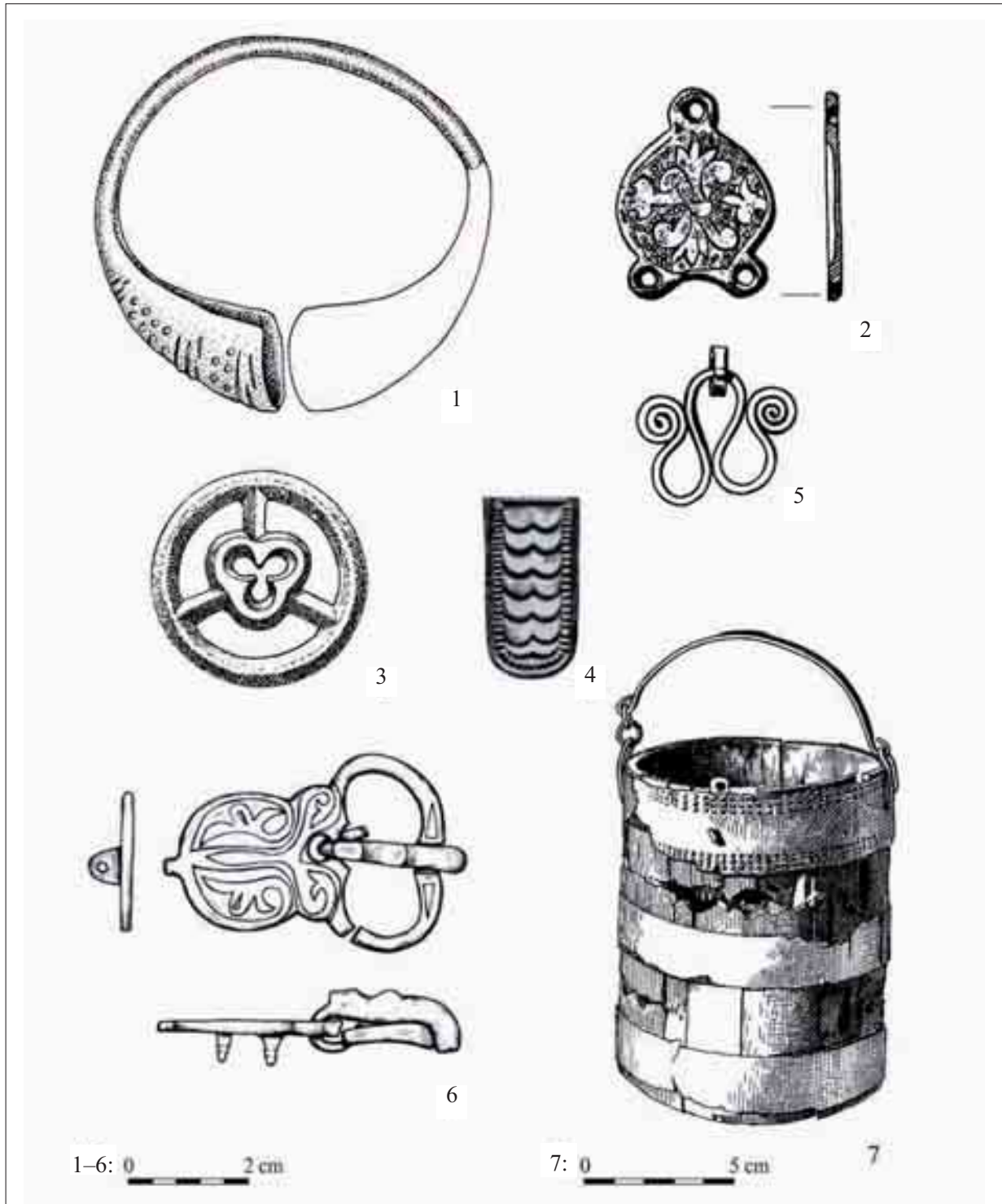

Abb. 2. Funde aus dem Karpatenbecken und dem byzantinischen Reich aus Nordpolen. 1–2: Biskupin (1: nach GARAM 2001, Taf. 46. 2; 2: nach RAJEWSKI 1948, Taf. LXV. 2); 3–4: Kielary; 5, 7: Miętkie (3–5, 7: nach GAERTE 1929, 289, Abb. 230. i, 297, Abb. 238. b und d, Taf. X. a); 6: Malbork-Wielbark (nach SEKULA 2006, 207, Abb. 4. 9. 2. kép. A Kárpát-medencéből és Bizáncból származó leletek Észak-Lengyelországból. 1–2: Biskupin (1: GARAM 2001, Taf. 46. 2 nyomán; 2: RAJEWSKI 1948, Taf. LXV. 2 nyomán); 3–4: Kielary; 5, 7: Miętkie (3–5, 7: GAERTE 1929, 289, Abb. 230. i, 297, Abb. 238 b és d, Taf. X. a nyomán); 6: Malbork-Wielbark (SEKULA 2006, 207, Abb. 4. 9 nyomán)

Abb. 3. Funde aus dem Karpatenbecken und dem byzantinischen Reich aus Öland (S) und Finnland. 1: Gårdby (S) (nach ÅBERG 1953, 106, Abb. 118); 2: Isokyrö (S); 3: Vähäkyrö (FI); 4: Perniö (FI) (2–4: nach KIVIKOSKI 1973, Taf. 65–66, 574, 576, 586)

3. kép. A Kárpát-medencéből és Bizáncból származó leletek Ölandból (Svédország) és Finnországból. 1: Gårdby (S) (ÅBERG 1953, 106, Abb. 118 nyomán); 2: Isokyrö (S); 3: Vähäkyrö (FI); 4: Perniö (FI) (2–4: KIVIKOSKI 1973, Taf. 65–66, 574, 576, 586 nyomán)

Abb. 4. „Skandinavische Funde“ aus Pannonien. 1: Gyirmót (HU) (nach ARRHENIUS 1987, 456, Abb. XI. 20a); 2: Deutsch-Altenburg Carnuntum (A) (nach FITZ 1982, Taf. 2); 3, 5: Keszthely-Fenékpuszta (HU) (3: nach MÜLLER 2010, Taf. 67. 4; 5: nach MÜLLER 2008, 235, Abb. 2. 2); 4: Tác-Fövenypuszta Gorsium (HU) (nach SCHILLING 2009, 266, Abb. 4)

4. kép. „Skandináv leletek“ Pannoniából. 1: Gyirmót (HU) (ARRHENIUS 1987, 456, Abb. XI. 20a nyomán); 2: Deutsch-Altenburg, Carnuntum (A) (FITZ 1982, Taf. 2 nyomán); 3, 5: Keszthely-Fenékpuszta (HU) (MÜLLER 2010, Taf. 67. 4. nyomán; 5: MÜLLER 2008, 235, Abb. 2. 2 nyomán); 4: Tác-Fövenypuszta, Gorsium (HU) (SCHILLING 2009, 266, Abb. 4 nyomán)

A GEPIDA TOVÁBBÉLÉS KÉRDÉSE AZ AVAR KORI TISZA-VIDÉKEN

VIDA TIVADAR*

Absztrakt: A Tisza-vidéken a gepida és az avar kor közötti időszakra utaló, olyan új típusú, Meroving kulturális gyökerű leleteket, viseleti hagyományt és temetkezési szokásokat sikerült azonosítani, amilyenek korábban a Kelet-Dunántúlon és Erdélyben már ismertek voltak (díszfüggők, amulettkapszulák, poncolt övdíszek, spathaövek, kulcsok, szemcsés szürke kerámia). Az anyagi és szellemi kultúra újonnan feltárt elemei bizonyítékkal szolgálhatnak a népesség egyes csoportjainak helyi továbbéléséhez, és az avarokkal való keveredéséhez. Az átmeneti korszak temetkezési formái, a magányos sírok vagy a kis családi sírcsoportok, a nagy soros temetők csak a 7. század folyamán alakultak ki. Az avar uralom idején a Tisza-vidéken élt gepidákra történeti források is utalnak.

Kulcsszavak: gepidák, avarok, Meroving-kultúra, Tisza-vidék, díszfüggő, amulettkapszula, továbbélés

A közelmúltban feltárt régészeti leletek újabb adatokkal bizonyítják, hogy az avar kor elején nemcsak a Kelet-Dunántúlon és Erdélyben, hanem a Tisza-vidéken is éltek Meroving kultúrájú népcsoportok. E közösségek hagyatékát Kiss Attila korábban az egész Kárpát-medencében a gepida hagyományokból vezette le (akkor a langobard továbbélés lehetősége a Dunántúlon még nem merült fel), de az általa felsorolt lelettípusok olyan általános elemei a Meroving-kori anyagi kultúrának, amelyek alapján a gepida kontinuitás egyértelműen nem igazolható.¹ Más úton járt Csallány Dezső, aki a gepida leletkörből stíluskritikai módszerrel választotta ki az avar korra keltezhető emlékeket (fibulák, övfűgők, fegyverek) és temetkezési szokásokat (északi tájolás, állattemetkezések stb.), de megfigyeléseit akkor még nem lehetett a lelőhelyeken stratigráfiailag igazolni.² Néhány nagyobb avar kori temető kapcsán is felmerült a gepida népesség továbbélésének lehetősége, de mivel a nagy soros temetőket csak a 7. század elejétől (Alattyán), illetve közepétől (Tiszafüred) kezdték használni, nem sikerült kimutatni a két korszak között az átmenetet megjelenítő leletanyagot.³

Újabban azonban a Tisza-vidéken a gepida és az avar kor közötti időszakra utaló, olyan új típusú leletanyagot sikerült azonosítani, amely bizonyítékkal szolgálhat a népesség egyes csoportjainak helyi továbbéléséhez.⁴ Az alföldi gepida temetők összehasonlító időrendi (horizontális-stratigráfiai) vizsgálatainak hiányában ma még nem tudjuk megállapítani, hogy az avar kori Meroving-típusú leletanyag előzményei milyen mértékben jelentkeznek a gepida temetők használatának utolsó időszakában.⁵ Több jel mutat arra, hogy számos, kora avar korban gyakori formai és díszítő elem már a gepida kor végén megjelent, sőt az

* Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK Régészettudományi Intézet, 1088 Budapest, Múzeum Krt. 4/B. vida.tivadar@btk.elte.hu

¹ *Spatha*, pajzs, olló, fésű, bárdkés, vas övgarnitúrák, poncolt övveretek (Kiss 1992, 95, Abb. Taf. 1; Kiss 2000, 359–365).

² CSALLÁNY 1961, 346–360. A kérdést részletesen áttekinti: Kiss P. 2015, 216–217.

³ KOVRIG 1963; GARAM 1995, 378; Kiss 2001, 403.

⁴ A gepida elemeket számba veszik: FETICH 1965, 105–121; BÓNA 1962, 49; MARTIN 1973, 111; Kiss 1992, 35–134; Kiss 2000, 359–365. Kiss Attila a korábbi kutatás nyomán a kölkedi temetőben az áttelepített gepidákat (Kiss 1996; Kiss 2001), ezt a nézetet Bálint Csanád elvetette (BÁLINT 1995, 310–312), és hasonlóan vélekedett Kiss P. Attila is (Kiss P. 2010, 129–130).

⁵ Csallány Dezső a 7. század végéig keltezte a gepida szállásterületen a leletanyagot (Csallány 1961, 349–353). Az övfűgőhöz ld. BÓNA–NAGY 2002, Taf. 29. 42: 1, 4, 7, Taf. 86. 1–2; a lándzsához ld. CSIKY 2015, 146–151.

is felvethető, hogy ezek már az avar kori fázisba sorolhatók.⁶ Kurt Horedt negatív bizonyítékai, amelyek szerint a Tisza-vidéki temetők melléklet nélküli sírjaiban az avar fennhatóság alá került elszegényedett gepidák nyugodnának, téves hipotézisnek bizonyult.⁷

Ma új leletek, és ezek ismeretében néhány régi leletegyüttes átértékelése elvezet egy olyan új típusú viseleti elemekből, ékszerekből, amulettekből álló, és az ornamentika segítségével is megfogható leletcsoport elkülönítéséhez, amely mélyebb kulturális kötődést mutatva segíti a helyi gepida hagyományok továbbélésének meghatározását (1. kép). Ezen új típusú leletanyag egyik része még gepida környezetben, a gepida temetőkhöz és telepkekhez kötődve jelentkezik. Már korábban rámutatott a kutatás, hogy a hódmezővásárhely-kishomoki 1. és 7. sírok díszgombbal díszített pajzsdudorai, a 7. sír tausírozott veretei és csatja a 6. század második felére, utolsó harmadára keltezhetők.⁸ Gyula-Kálvária lelőhelyről ugyancsak egy késői, pálca gombos pajzsdudor ismert.⁹ Más temetkezésekben megfigyelhetők a gepida–avar kulturális érintkezésre, együttélésre utaló jelenségek,¹⁰ pl. a hódmezővásárhely-kishomoki 2. sírban avar temetkezési szokásra utaló lókoponya volt.¹¹ A Kisköre-Pap-tanyai gepida temető 43. sírjában kora avar típusú lándzsa került elő.¹²

Az átmeneti korszakot azonban a temetkezési formák megváltozása is jelzi, mert az új típusú leletanyag elsősorban magányos sírokban, külön álló, kis sírcsoportokban vagy kis sírszámú temetőkben került elő. A gepida és az avar kor közötti kapcsolat a női sírok leletanyaga tekintetében mutatkozik meg a legszembe-tűnőbben. A gyulai és a kiskörösi övfüggőveretek az avar kori díszfüggő viselet elemeinek prototípusai.¹³ A Gyula-Nagy-Szölő lelőhelyről előkerült gazdag, magányos női sírban csat és három téglalap alakú, félkörös poncokkal díszített veret, egy bizánci, arany architektónikus gyűrű és I. Iustinianus *solidusa* (542–565) kerültek elő (3. kép 1–2).¹⁴ Az egyik veret közepére poncolt, aranyozott kereszt pontos mása a szentes-nagy-hegyi 84. sír ereklyetartóján látható, amelyet Csallány Dezső ugyancsak az avar kor elejére helyezett (6. kép 1).¹⁵ A Kisköre-Pap-tanyai kis sírszámú temető 42. sírjában talált profilált testű csat, valamint a díszfüggő szíjvégének és négyszögletes vereteinek formája és beponcolt díszítése (3. kép 4–5) ugyanolyan, mint az avar kor elején, a Dunántúlon előkerült hasonló példányoké.¹⁶ A gyulai és a kiskörösi sírok mutatják, hogy a női díszfüggők kora avar korban ismert struktúrája, alkotó elemeinek formája és díszítése az alföldi gepida környezetben alakult ki.¹⁷ Korai övfüggő része lehetett egy háromszög alakú, poncokkal díszített, ezüstözött, bronzsíjvég is Szelevényről (3. kép 3).¹⁸

A kis sírcsoportokban gyakran együtt jelennek meg helyi Meroving-típusú és sztyeppi jellegű leletek, mint az eddig közöletlen Tiszaderzs-Szentimrei úti, három temetkezésből álló kis sírcsoportban is megfigyelhető.¹⁹ Az 1937-ben begyűjtött 1. és 2. sír leletei feltehetően összekeveredve kerültek be a múzeumba,

⁶ Kiss P. 2011, 10–21; Kiss P. 2015, 210–244.

⁷ Leletek hiányában a továbbélés régészetileg nem igazolható (HORED T 1985, 164–168; vö. DOBOS 2013, 97).

⁸ NAGY 2002, 95–189; NAGY 2004, 149, 174; HEINRICH-TAMÁSKA 2005, 25–26; Kiss P. 2015, 219–220; KONCZ 2015, 315–340.

⁹ BÓNA–NAGY 2002, 31, Taf. 2. 9, Taf. 5. 4.

¹⁰ A szentes-derékegyházi sírban részleges lovastemetkezés, íj, tegez, nyílvevők, kengyel, zabla és Martinovka-típusú szíjvégek voltak, a halott felső testrészét pajzzsal fedték be (CSALLÁNY 1939).

¹¹ BÓNA–NAGY 2002, 149; NAGY 2004, 174.

¹² BÓNA–NAGY 2002, 194.

¹³ VIDA 2000, 357–377; GARAM 2001, 63–93.

¹⁴ LISKA 2016, 282. Az architektónikus gyűrűkhöz ld. BLAY 2016.

¹⁵ CSALLÁNY 1961, 349–353. A viselet rekonstrukciójához ld. BÓNA 1976, 43, Abb. 8; a leletegyüttesek keresztény értelmezéséhez BOLLÓK 2017, 423–442.

¹⁶ BÓNA–NAGY 2002, 303, Taf. 29. 42: 1, 4, 7, 360, Taf. 86. 1–2; GARAM 2011, 63–93.

¹⁷ GARAM 2011, 63–93; DOBOS 2012, 27–56.

¹⁸ Asíregyüttesből zabla is előkerült (CSALLÁNY 1961, 212–213, Taf. CCXIV. 12–15; GARAM 2001, 347, Taf. 96. 3). Az övfüggőkhez ld. VIDA 2000, 357–377.

¹⁹ A sírokat Lossonczy István országgyűlési képviselő jelenlétében tárták fel, aki a leleteket a Magyar Nemzeti Múzeumnak adta (MNM 4/1937/1–29). A csontokat a Néprajzi Múzeum embertani gyűjteményébe szállították.

és a leltárkönyvbe is. Nő temetkezésére utal egy díszfüggő poncolt szíjvége és lemezes vereteinek bronz felerősítő pántjai (3. kép 7; 4. kép 2–7). Hasonló felerősítő szegecs a csákberényi 284. sírban kerültek elő.²⁰ Egy vascsat és vaskarika hovatarozása bizonytalan (4. kép 8, 11). Férfi temetkezésére (2. sír) utal egy bronzlemezes nagyszíjvég (4. kép 9–10), csont tarsolyzár (4. kép 20), kard (4. kép 29), kb. 7 darab összerozsdásodott, levél alakú köpüs nyílcsúcs a vas tegezfüggesztővel (4. kép 28), díszített csont írtartó tégely (4. kép 24), valamint egy keskeny, homorú, levél alakú, köpüs végű vájó eszköz (4. kép 23). A keskeny, téglalap alakú bronz lemezek a felerősítő pántokkal (4. kép 12–17) szíjvégekhez, övveretekhez tartozhattak és leginkább lószerszám részei lehettek, mint azt a zamárdi 186. vagy a csákberényi 76. lósírok hasonló leletei is mutatják.²¹ Lószerszámra utal a sírban a két kengyelsíj-leszorító csontgyűrű (4. kép 18–19), és egyes vastörödek, amelyek csikózablához tartozhattak (4. kép 21–26). Az adományozótól származó információk szerint a 2. sírban ló lábszárcsontok is voltak. A tiszaderzsi 3. sírban ugyanolyan profilált testű bronzcsat volt (5. kép 4), mint a Kisköre-Pap-tanyai 42. sírban, s ezen kívül még kis bizánci tarsolycsat és hozzá tartozó, növényi mintás kissíjvég is (5. kép 5–6).²² E sírban a két kisebb csat a lábszársíjhoz (*Wadenbindengarnitur*) tartozhatott (5. kép 2–3).

Az avar kor elején, a Dunántúlon nagy számban jelentkező, fából esztergált, nyomott gömb alakú faszelencék ugyancsak megjelentek a Tisza-vidéken. A Szihalom-Budaszög lelőhelyen feltárt kis sírcsoport 2. temetkezésében egy nő nyugodott. Bal lábszára mellett előkerült a fém lemezekkel díszített faszelencéje, felül és alul közepén egy-egy kerek arany lemezzel, amelyekre kereszt alakban elhelyezett maszkokat préseltek (6. kép 2).²³ E kapszula a félgömb alakú, kora középkori fém amulettkapszulák helyi, fából esztergált változata, amely az ún. „másodlagos ereklyetartók” csoportjába tartozik.²⁴ A maszk formai, stilisztikai és ikonográfiai kapcsolatai a dél-németországi hasonló ábrázolások felé mutatnak; a kereszt alakú kompozíció szerkesztési elve pedig a halotti lepelre vagy koporsóra erősített itáliai fóliakeresztek esetében figyelhető meg. A szihalmi kapszulán megjelenő díszítés közvetlen nyugati Meroving párhuzamokkal rendelkezik, és utal az eltemetett előkelő (vagy a készítő) távolsági kapcsolataira. A temetőben talált, jól kidolgozott anyagú, szürke, finom szemcsés felületű korongolt edények már az edényművesség gepida kor utáni horizontját mutatják.²⁵

Az 1899 óta ismert tiszaburai, Meroving kultúrájú előkelő nő övfüggőt, lábszársíját és amulettkapszulát is tartalmazó temetkezése a 7. század első harmadára/második negyedére keltezhető (7. kép).²⁶ A leletegyüttesben talált hosszú, ezüst stílustű hajtűként szolgálhatott. A díszfüggőn fogazott II. állatstílussal díszített, téglalap alakú ezüstveretek és csuklós nagyszíjvég volt. A hasonlóan díszített bronzcsat ovális karikáját és címerpajzs alakú testét egybe öntötték. Meroving-típusú lábszársíjához két kis bronzcsat tartozott (7. kép 7–8). Egy rosszezüst kerek veret esztergált, fa amulettkapszulára vagy a díszfüggőre lehetett felerősítve.²⁷ Az előkelő nő ezüst karperecének végeit állatfejek díszítik, amelyeken keskeny fémtagok határolják az üveg vagy drágakőberakás számára kialakított cellákat (7. kép 3). Mára azonban a betétek elvesztek.²⁸

²⁰ LÁSZLÓ 2016, 267, Taf. 24. 284: 15–30.

²¹ Csákberény 76. sír (LÁSZLÓ 2016, 249, Taf. 6. 76: 4–8), Zamárdi 186. sír (BÁRDOS–GARAM 2009, 221, Taf. 21. 186: 27–35).

²² Tiszaderzs-Szentimrei út 1. és 2. sírok közöletlenek (ADAM 2002, 378). A Tiszaderzs-Szentimrei út 3. sír leleteit közölte: CSALLÁNY 1961, 216, Taf. CXC VIII. 1–7 (MNM 4/1937). Csallány Dezső azonban tévesen sorolja a Tiszaderzs-Szentimrei út 3. sír csatját (CSALLÁNY 1961, Taf. CXC VIII. 6) a tiszaderzs-dűlődombi leletegyütteshez (CSALLÁNY 1961, Taf. CXC IX. 9–18).

²³ VIDA–FODOR 2013, 157–173.

²⁴ „*Sekunderreliquienbehälter*” (VIDA 1995, 229–290).

²⁵ VIDA–FODOR 2013, 157–173. Az ép edények támpontot adnak a településeken előkerült kerámia felismeréséhez és keltezéséhez.

²⁶ HAMPEL 1905, II. 385–386, Fig. 6; CSALLÁNY 1961, Taf. CXC VI. 1–6; HEINRICH–TAMÁSKA 2005, 187, 23. kép.

²⁷ Vö. Kölked-Feketekapu B temető 85. sírja (KISS 2001, 43, Taf. 29).

²⁸ Vö. Zamárdi 157. sír (BÁRDOS–GARAM 2009, 218, Taf. 18. 157: 2–3), Kiskőrös-Vágóhid IV. sír (LÁSZLÓ 1955,

A tiszaburai II. állatstílussal díszített női díszfüggő a 7. század első felére keltezhető, de a Közép-Tisza-vidéken kimutatható a divat továbbélése is, mert a 7. század közepén alapított tiszafüredi temetőben megjelennek a díszítetlen veretes, és már a közép avar korra jellemző fonatmintás övfűgők (3. kép 13–14), amelyeket akárcsak a zamárdi lelőhelyen, egészen a közép avar kor végéig, sőt a késő avar kor elejéig használnak.²⁹ Tiszaburán előkerült egy avar kori, pont-kör díszes ujjas fibula is gyöngysorral, ovális csattal és pántos fülbevalópárral.³⁰ Az ún. „szláv fibulák” Werner-féle IIC. csoportjának formakincse és díszítése ismert a Fekete-tenger vidéke bizánci–gót kultúrájában és innen terjedt el a kelet-európai és a közép-kelet-európai térségben is.³¹ A Kárpát-medencében 11 esetben előkerülő fibulák is a női viselet részét képezik és a mellkas (Csákberény 172. sír, Várpalota 212. sír, Budapest-Pannonhalmi út) vagy a medence tájáról (Szigetszentmiklós-Háros út 14. sír) kerülnek elő.³² Az ujjas és maszkos fibulák elterjedése a Tisza-vidéken ugyancsak a helyi népesség továbbélő hagyományaihoz sorolható, de a fibulák viselete a mellkason egyesével vagy párban, már az avar kori divat megnyilvánulásaként, az előkelő nő új identitását jelzi.³³

Ma már mind a köznépi, mind pedig az elit leletanyaga esetében is rendelkezésre állnak a helyi kontinuitást bizonyító abszolút kronológiai adatok. Az egerlövői temető egyik sírjában II. Justin és Sofia császárnő (565–578) Nikodémiában vert bronzverete utal a köznépi jellegű temetőben a helyi közösség továbbélésére.³⁴ A temető szegényes leletanyaga miatt azonban nehéz meghatározni a népesség kulturális jellegét és tágabb kapcsolatrendszerét. A Közép-Tisza-vidéki Meroving-kultúrájú közösség a Dunántúlihoz hasonlóan önálló vezetőréteggel rendelkezett. Eddig csak előzetes közlemények láttak napvilágot a Tiszagyendán feltárt előkelő germán harcos temetkezéséről.³⁵ Ebben megtalálták az eltemetett Meroving-típusú, tausírozott díszű, háromtagú derékvét, *spatha*ját, aranyozott bronz szegecsekkel díszített pajzsát és Herrlisheim–Schwarzrheindorf-típusú, ugyancsak tausírozott *spatha*övét (6. kép 3–6). A sírban volt még egy profilált, lemezes bizánci korsó,³⁶ valamint a temetés időpontját *terminus post quem* keltező Maurikios Tiberios császár arany *solidusa* (582–602).³⁷ A germánokra jellemző *spatha*val és díszes fegyverövvel eltemetett tiszagyendai lovas előkelőt a sírjában talált Maurikios Tiberios érme tanúsága szerint az avar uralom elején temették el. Külön sírban került napvilágra a harcos díszes lószerszámmal eltemetett lova is. A sír a Közép-Tisza-vidéken azon Meroving-kultúrájú temetkezések sorába illik, amelyek az avar korban továbbélő germán maradványlakossággal (gepidákkal) hozhatók összefüggésbe.³⁸ A tiszagyendai korsó a Kárpát-medencében egyedi példány, nem valószínű, hogy korábbi gepida kori örökség, hanem inkább lehetett kora avar kori kereskedelmi áru vagy a balkáni–bizánci hadjáratok során szerzett hadizsákmány.³⁹ Feltehetően a tiszagyendai harcos is részt vett az avarok által vezetett balkáni–bizánci hadjáratokban és ennek emlékét jelentette a sírjába is mellékelte színesfém korsó és a bizánci *solidus*.

A tiszagyendai harcos Herrlisheim–Schwarzrheindorf-típusú *spatha* övgarnitúrája egykorú a dunántúli kora avar temetőkben⁴⁰ és a Dunántúlon kívüli, késő langobard temetőkben előfordult fegyverövekkel

Pl. III. 9). Ez a technológia a korszakban a vascellás, soktagú vereteken jelent meg (BÁRDOS–GARAM 2009, 232, Taf. 32. 258: 1–8, 238, Taf. 38. 345: 3, 302, Taf. 100. 5–12).

²⁹ GARAM 2011, 63–93.

³⁰ CSALLÁNY 1961, Taf. CXCVII. 1–6; CURTA 2011, 173, рис. 28.

³¹ VAGALINSKI 1994, 286, Abb. 9; CURTA 2011, 153–192.

³² GARAM 2003, 95–123.

³³ GARAM 2003, 107–118; KISS P. 2015, 232; CURTA 2011, 153–192.

³⁴ LOVÁSZ 1991, 61.

³⁵ KOCSIS 2007, 6–10; KOCSIS 2010, 17–19.

³⁶ VIDA 2017, 172–173.

³⁷ SOMOGYI 2014, 203.

³⁸ KISS 1992, 35–134; KISS 2000, 359–365.

³⁹ VIDA 2017, 172–173. A bizánci források többször is említették az avarok Bizánc ellenes hadjárataiban résztvevő gepidákat (KISS 1992, 37–38).

⁴⁰ KONCZ 2015, 319–323. A nyugati Meroving Weihmörting- és Herrlisheim–Schwarzrheindorf-típusú *spatha*övek

(Pottenbrunn [A];⁴¹ Oroszvár/Rusovce [SK]⁴²). A tiszagyendai sír bikrómm táusírozású csatjának azonos magas technikai színvonalú mása a zamárdi temető 1061. sírjából ismert, ami az avar kori Meroving-kultúrájú elit tagjai közötti kapcsolatra utal.⁴³ Feltételezhető a csatok közös műhelye (a zamárdi központ sem zárható ki), s a példány vásárlás vagy az előkelők közötti ajándékcseré révén juthatott a tiszagyendai harcoshoz. A gepida–avar átmenet szempontjából jelentős tiszagyendai sír közelében számos gepida kori és kora avar kori temetkezés volt.

A kutatás a Meroving hagyományok között tartja számon az áttört díszű korongokat is,⁴⁴ amelyek a Közép-Tisza-vidék térségében, a tiszafüredi temetőben jelentek meg feltűnően nagy számban. Meglepő, hogy a tiszafüredi és a zamárdi temető áttört bronz korongjai sok esetben szinte teljes mértékű formai egyezést mutatnak, sőt közöttük öntés-azonos példányok is találhatók, s ez a két közösség közötti közvetlen kapcsolatokra hívja fel a figyelmet (személyek, mesterek mobilitása).⁴⁵ A tiszafüredi és a zamárdi temető népessége között Garam Éva a díszfüggők és az áttört korongok formai, díszítésbeli és időrendi hasonlósága alapján közvetlen kapcsolatot feltételez.⁴⁶

Az újabb régészeti adatok tehát egyértelműen rávilágítanak a Tisza-vidéken a gepida és az avar kor között egy olyan átmeneti időszakra, amelynek anyagi és szellemi kultúrája a helyi előzmények folytatásának tekinthető. Néhány történeti forrás is utal arra, hogy az egykori Gepidia területén paraszti elemek és vezetőik helyben maradtak, és avar uralom alá kerültek.⁴⁷ Priskos bizánci hadvezér Kr. u. 599-es hadjárata során a Tisza mentén három gepida falun is átvonult, miközben lakóikat lemészároltatta.⁴⁸ Az avarok alattvalóiknak tekintették a gepidákat, akik nem lehettek elégedettek a helyzetükkel, mert a források szerint kihasználtak minden alkalmat, hogy a Bizánci Birodalom területére szökjenek.⁴⁹

A Közép-Tisza-vidék Meroving-kultúrájú temetkezései a kora avar korban a helyben továbbélő maradványlakossággal, a továbbélő gepidákkal hozhatók összefüggésbe.⁵⁰ Az újjászerveződött népesség élén az avarokat kiszolgáló előkelő családok álltak, akik fegyveres kíséretet szerveztek hatalmuk fenntartására. Az arany és aranyozott veretekkel díszített faszelencével eltemetett, gazdag szíhalomi vagy a tiszaburai nők, vagy a díszes fegyveröves tiszagyendai férfiak a helyi közösség előkelői közé tartozott. E területi csoport feltehetően ugyanolyan státusszal rendelkezett, mint a Dunántúlon élt Meroving-kultúrájú (germán) csoportok, saját vezetőik irányítása alatt éltek és segédnépként vettek részt az avarok balkáni katonai vállalkozásaiban.

A közösség kulturális függetlenségét jelzi, hogy viseletük, szokásaik, szellemi kultúrájuk (amulettjeik) avar környezetben is Meroving jellegű maradt. Eljutottak hozzájuk a legfrissebb nyugat-európai kulturális impulzusok, divatváltozások, anélkül hogy leletanyagukban eredeti nyugati importtárgyak jelentek volna meg. Mindez rendszeres kapcsolattartásra, az elitek közötti kommunikációra, személyi mobilitásra utal.

megtalálhatók a langobard temetők utolsó fázisában (VIDA 2008, 348; KONCZ 2015, 322, Fig. 2), és a kora avar kor első fázisában (VIDA 2000a, 161–175): Szekszárd-Bogviszlói út 16. sír (ROSNER 1999, 12–13, Taf. 2), 29. sír (ROSNER 1999, 14, Taf. 3), 390. sír (ROSNER 1999, 54, Taf. 28), Zamárdi 1411. sír (BÁRDOS–GARAM 2009, 366, Taf. 163. 1411: 10.)

⁴¹ Pottenbrunnban az egy sírban talált ezüstözött, fonatmintás négyszögletes veret a Bülach–Nocera-Umbra altípusához tartozik (NEUGEBAUER 2005, 331, Abb. 6).

⁴² SCHMIDTOVÁ–RUTTKAY 2007, 353–355, Abb. 12–13.

⁴³ Tiszagyenda (KOCIS 2010, 18), Zamárdi 1061. sír (BÁRDOS–GARAM 2009, 322, Taf. 119. 1061: 2).

⁴⁴ STADLER 2008, 657–678; ZÁBOJNÍK 2010, 503.

⁴⁵ GARAM 2011, 63–93.

⁴⁶ GARAM 2011, 82–84, Tab. 3. Garam Éva szíves szóbeli közlése.

⁴⁷ PAULUS DIACONUS; GARAM 2011, 63–93.

⁴⁸ THEOPHYLACTOS SIMOCATTA VII. 3,1–15; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 134; POHL 1988, 229–230; NAGY-TÓTH 1998, 118–131.

⁴⁹ Bookolabrassal 586-ban hét gepida menekült a Bizánci Birodalom területére (THEOPHYLACTOS SIMOCATTA I. 8,1–11; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 65; POHL 1988, 229). 593-ban ugyancsak hallunk egy bizánciakhoz szökő gepidáról (THEOPHYLACTOS SIMOCATTA VI. 8,1; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 98).

⁵⁰ KISS 1992, 35–134; KISS 2000, 359–365; KISS 1996; KISS 2001.

Ezen előkelők azonban nemcsak a Meroving Nyugat-Európa irányába ápolhattak távolsági kapcsolatokat, hanem a mediterrán Bizánc felé is, hiszen távolsági kereskedelmi áruk (tiszaagyendai bizánci bronz edény, a tiszafüredi préselőminta⁵¹) is a birtokukba kerültek. Ékszereik, viseletük és szokásaik pedig hasonló kulturális normákat és igényeket (ld. kézművestechnikát) mutatnak, mint az a Dunántúl keleti felén élt Meroving-kultúrájú népesség leletanyaga esetében is megfigyelhető.

Több esetben mutatható ki rokonság az alföldi késői gepida és a dunántúli kora avar kori sírokban talált tárgyak azonos funkciója vagy díszítése között. Az említett leletek az alföldi gepida anyagi kultúra helyi fejlődésének utolsó fázisát jelzik (övfüggő, amulettkapszula), amelynek folytatását mutatja a kelet-dunántúli, a Közép-Tisza-vidéki és az erdélyi Meroving-típusú anyagi kultúra. A gepida anyagi kultúra szórványos továbbélése, helyi folyamatossága azonban ma már nemcsak a Közép-Tisza-vidéken, hanem a Dél-Alföldön is megfigyelhető. A fegyverforgató gepidák el nem pusztult és el nem menekült része avar szolgálatba állt, és nem zárható ki, hogy egyes csoportok a Dunántúlra menekültek, hiszen enélkül nehezen magyarázható a Dunántúl megnövekedett számú Meroving-kultúrájú lakossága.⁵²

A kutatás jelenlegi helyzetében a Közép-Tisza-vidéken a 6. század végére és a 7. század első felére keltezhető Meroving horizontba az egerlövői temető kivételével egyelőre csak előkelő női és férfitemetkezések illeszthetők. A magányos sírok vagy kis családi sírcsoportok (Kisköre, Szihalom, Tiszaderzs) a gepida és az avar kor közötti átmeneti időszak temetkezési formái. A köznép a térségben később kialakuló nagy temetőkben a 7. századtól mutatható ki (Alattyán, Tiszafüred). A Meroving gyökerű kulturális hagyomány továbbélése a 7. század közepétől megfigyelhető a tiszafüredi temetőben, mert abban nem az alföldi kora avar temetőkre jellemző, hanem inkább a dunántúli leletegyüttesekben megtalálható ékszerek és viseleti tárgyak kerültek elő (hajtű, lengő gyöngycsüngős és felhúzott gömbcsüngős, hengerpalástos fülbevalók, ólomkereszt, csatfibula, kulcs, *spatha*, fonatmintás övveretek és szíjvégek).⁵³ Ugyanitt feltűnik a 6. századi germán hagyományokból (szvéb fazék) levezethető kézzel formált, ún. prágai-típusú kerámia is, amely a 7. században az Alföldön csak itt fordul elő.⁵⁴ E Közép-Tisza-vidéki Meroving-kultúrájú csoport kulturális elhatárolódását jelzi, hogy területileg a kora avar korban kívül esik a sztyeppi nomád típusú állattenetkezések és a tölcséres szájú edények által jellemezhető népcsoport lakóhelyén.⁵⁵

IRODALOM

Források

PAULUS DIACONUS: Paulus Diaconus: *A langobardok története*. Szerk.: Gombos A. – Galamb Gy. Budapest 2012.

THEOPHYLACTOS SIMOCATTA: *Theophylacti Simocattae Historiae*. Edidit C. de Boor. Editionem correctionem curavit explicationibusque recentioribus adornavit P. Wirth. Lipsiae 1972.

ADAM 2002: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Varia Archaeologica Hungarica 13. Hrsg.: Szentpéteri, J. Budapest 2002.

BÁLINT 1995: Bálint Cs.: *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai. Régészeti tanulmányok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 8. Szeged 1995.

⁵¹ GARAM 1990, 73–86.

⁵² VIDA–FODOR 2013, 157–173; VIDA 2013, 318, Abb. 6.

⁵³ GARAM 1995, Phase 2–3.

⁵⁴ Vida IIIE csoport: VIDA 1999, 147–155.

⁵⁵ LŐRINCZY 1998; VIDA 1999, 117–118, Abb. 38–39.

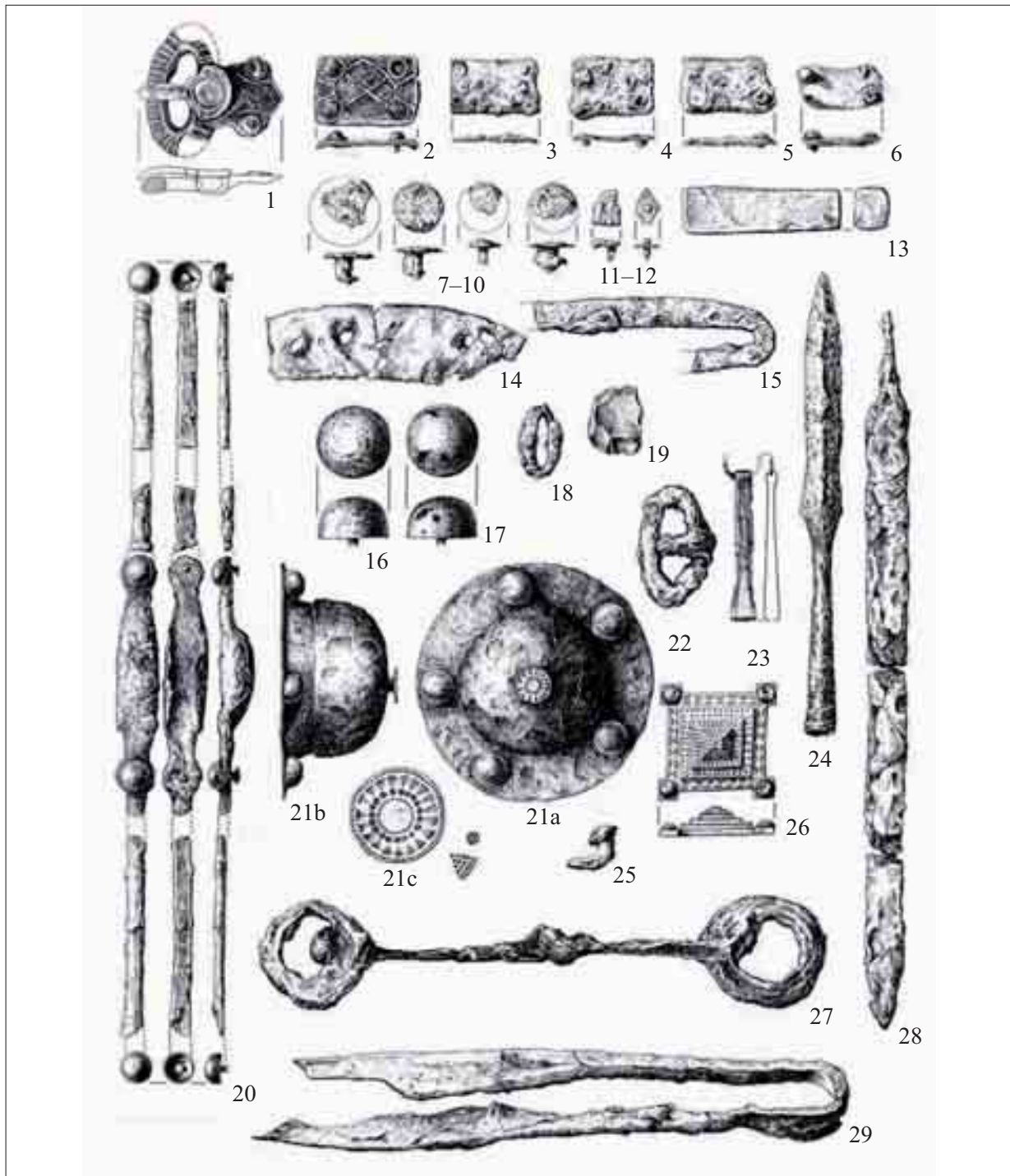
- BÁRDOS–GARAM 2009: Bárdos, E. – Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi Rétiföldek I.* Monumenta Avarorum Archaeologica 9. Reds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2009.
- BLAY 2016: Blay A.: Az architektonikus típusú gyűrű és mediterráneumi kapcsolatai a VI–VII. században (The Architectonical Type Ring and Its Connections to the Mediterranean Region in the 6th–7th Centuries). In: *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára.* Szerk.: Csécs T. – Takács M. – Merva Sz. Győr 2016, 77–92.
- BOLLÓK 2017: Bollók, Á.: Christians, Christianity and the ‘Northern Barbarians’ in Late Antiquity and the Early Middle Ages. In: *Dalle steppe al mediterraneo. Popoli, culture, integrazione. Atti del Convegno internazionale di studi Fondazioni e rituali funerari delle aristocrazie germaniche nel contesto mediterraneo Cimitile-Santa Maria Capua Vetere, 18–19 giugno 2015. Atti del Convegno internazionale di studi Oriente e Occidente fra tarda antichità e medioevo popoli e culture dalle steppe al Mediterraneo Cimitile-Santa Maria Capua Vetere, 16–17 giugno 2016.* C. Eds.: Ebanista, C. – Rotili, Ma. Napoli 2017, 423–442.
- BÓNA 1962: Bóna, I.: Beiträge zu den ethnischen Verhältnissen des 6–7. Jahrhunderts in Westungarn. *Alba Regia* 2–3 (1962) 49–68.
- BÓNA 1976: Bóna, I.: *Der Anbruch des Mittelalters.* Budapest 1976.
- BÓNA–NAGY 2002: Bóna, I. – Nagy, M.: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I.* Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1. Reds.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2002.
- CURTA 2011: Curta, F.: Ženščina iz Dančen’ ili k voprosy o fibulach tipa II s po Verneru. *Tyragetia* 5:1 (2011) 153–192.
- CSALLÁNY 1939: Csallány G.: A Szentes-derékegyházi népvándorlás kori sírlelet. *Folia Archaeologica* 1–2 (1939) 116–120.
- CSALLÁNY 1961: Csallány D.: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u. Z.).* Archaeologia Hungarica 38. Budapest 1961.
- CSIKY 2015: Csiky, G.: *Avar-Age Polearms and Edged Weapons. Classification, Typology, Chronology and Technology.* East Central and Eastern Europe in the Middle Ages (450–1450) 32. Leiden–Boston 2015.
- DOBOS 2012: Dobos, A.: Girdle-Hangers decorated with hinged plates from the Gepidic and Early Avar Period in the Carpathian Basin. *Archaeologiai Értesítő* 137 (2012) 27–56.
- DOBOS 2013: Dobos A.: Gepidák vagy avarok? Az erdélyi kora avar kori soros temetők kutatásának kérdéseiről (Gepids or Avars. Problems related to the research of the row-grave cemeteries from the Early Avar Period in Transylvania). *Dolgozatok* 6–7 (2011–2012) 2013, 93–118.
- FETTICH 1965: Fettich, N.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc.* Studia Archaeologica III. Budapest 1965.
- GARAM 1990: Garam É.: Bizánci típusú csüngő préselőmintája Tiszafüredről. *Folia Archaeologica* 41 (1990) 73–86.
- GARAM 1995: Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred.* Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 3. Eds.: Kiss, A. – Garam, É. Budapest 1995.
- GARAM 2001: Garam, É.: *Funde byzantinischer Herkunft in der Avarzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts.* Monumenta Avarorum Archaeologica 5. Reds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2001.
- GARAM 2003: Garam É.: Avar kori fibulák. *Archaeologiai Értesítő* 128 (2003) 95–123.
- GARAM 2011: Garam É.: Az avar kori nők csüngős övű viselete a 6–8. században. (Gehängegürteltracht der awarenzeitlichen Frauen im 6.–8. Jahrhundert). *Archaeologiai Értesítő* 136 (2011) 63–93.
- HAMPEL 1905: Hampel, J.: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I–III.* Braunschweig 1905.
- HEINRICH-TAMÁSKA 2005: Heinrich-Tamáska, O.: *Studien zu den awarenzeitlichen Tauschierarbeiten.* Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalter archäologie 11. Hrsg.: Daim, F. Innsbruck 2005.

- HOREDT 1985: Horedt, K.: Das Fortleben der Gepiden in der frühen Awarenzeit. *Germania* 63 (1985) 164–168.
- KISS 1992: Kiss, A.: Germanen im awarenzeitlichen Karpatenbecken. In: *Awarenforschungen I. Archaeologia Austriaca Monographien 1 – Studien zur Archäologie der Awaren 4.* Hrsg.: Daim, F. Wien 1992, 35–134.
- KISS 1996: Kiss, A.: *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A.* Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 2 – Studien zur Archäologie der Awaren 5. Innsbruck 1996.
- KISS 2000: Kiss, A.: Die Frage des Weiterlebens der Gepiden. Neue Entwicklung nach dem Abschluss des Manuskripts (1992) der 'Monographie Kölked-Feketekapu A'. *Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 51 (1999–2000) 2000, 359–365.
- KISS 2001: Kiss A.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B I–II.* Monumenta Avarorum Archaeologica 6. Red.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2001.
- KISS P. 2010: Kiss P. A.: A gepidák avarkori továbbélésének vizsgálatáról. *Középkortörténeti Tanulmányok* 6. Szerk.: G. Tóth P. – Szabó P. Szeged 2010, 129–130.
- KISS P. 2011: Kiss, P. A.: Die awarenzeitlichen Gepiden in Transdanubien? Gemischte Argumentationen in der Forschung bei dem Weiterleben der Gepiden. In: *Church and Ethnicity in history First Year of Conference V4 for Doctoral Candidates in Ostrava.* Ed.: Vida, B. Ostrava 2011, 10–21.
- KISS P. 2015: Kiss P. A.: „...ut strenui viri...” *A gepidák Kárpát-medencei története.* Szeged 2015.
- KOCSIS 2007: Kocsis, L.: A Vásárhelyi terv II. programjában végzett előzetes régészeti feltárás, 2006–2007. In: *Új szerzemények a Magyar Nemzeti Múzeumban 2006–2007.* Szerk.: Kovács T. Budapest 2007, 6–10.
- KOCSIS 2010: Kocsis L.: A tiszagyendai régészeti ásatás (2006–2007) leletei. Férfi és női sír mellékletei az avar gepida együttélés időszakából. In: *Örök megújulás. Az ezredforduló új szerzeményei a Magyar Nemzeti Múzeumban.* Szerk.: Kovács T. Budapest 2010, 17–19.
- KONCZ 2015: Koncz, I.: 568 – A historical date and its archaeological consequences. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 66 (2015) 315–340.
- KOVRIK 1963: Kovrig, I.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán.* Archaeologia Hungarica 40. Budapest 1962.
- LÁSZLÓ 1955: László, Gy.: *Études archéologiques sur l'Histoire de la société des Avars.* Archaeologia Hungarica 34. Budapest 1955.
- LÁSZLÓ 2016: László, Gy.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Csákberény.* Mit Beiträgen von Éry, K. – Csiky, G. – Fancsalszky, G. – Fülöp, Gy. – Pásztor, A. – Rácz, Zs. – Szentpéteri, J. – Vida, T. – Vörös, I. Monumenta Avarorum Archaeologica 10. Reds.: Szentpéteri, J. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2016.
- LISKA 2016: Liska A.: Gyula 623. lelőhely, Nagy-Szölő III. In: *Szent Márton és Pannónia: kereszténység a római világ határán.* Szerk.: Tóth E. – Vida T. – Takács I. Pannonhalma – Szombathely 2016, 282.
- LOVÁSZ 1991: Lovász E.: Újabb adatok Borsod-Abaúj-Zemplén megye 5–6. századi történetéhez – Az egerlövői temető (Beiträge zur Geschichte des Komitates Borsod-Abaúj-Zemplén im 5.–6. Jahrhundert). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984–1985:2 (1991) 61.
- LŐRINCZY 1998: Lőrinczy G.: Kelet-európai népesség a 6–7. századi Kárpát-medencében (Ost-europäische Steppenvölkerung im 6. und 7. Jahrhundert im Karpatenbecken. Archäologische Beiträge zur frühawarenzeitlichen Einsiedlung des Gebietes Jenseits der Theiß). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998) 343–372.
- MARTIN 1973: Martin, M.: Rezension: Ágnes Salamon und István Erdélyi: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 30 (1973) 111.
- NAGY 2002: Nagy M.: Hódmezővásárhely-Kishomok. Fundanalyse. In: Bóna, I. – Nagy, M.: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I.* Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1. Reds.:

- Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2002, 95–189.
- NAGY 2004: Nagy M.: A Hódmezővásárhely-kishomoki gepida temető (Elemzés). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologia* 10 (2004) 129–240.
- NAGY-TÓTH 1998: Nagy, M. – B. Tóth, Á.: Gepiden. *Archäologisches. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 11. Berlin–NewYork 1998, 118–131.
- NEUGEBAUER 2005: Neugebauer, J.-W.: Langobarden im 6. Jahrhundert im unteren Traisental. Die Gräberfelder von Pottenbrunn (Landeshauptstadt St. Pölten) und Oberndorfin der Ebene (Stadtgemeinde Herzogenburg). In: *Die Langobarden. Herrschaft und Identität*. Öster. Akad. Wiss. Phil.-Hist. Klasse Denkschriften 329 – Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 9. Wien 2005.
- POHL 1988: Pohl, W.: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567–822 n. Chr.* München 1988.
- ROSNER 1999: Rosner, Gy.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd-Bogyiszlói StraÙe*. Monumenta Avarorum Archaeologica 3. Reds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 1999.
- SCHMIDTOVÁ-RUTTKAY 2007: Schmidtová, J. – Ruttkay, M.: Das merowingerzeitliche Gräberfeld in Bratislava-Rusovce, Lage Pieskový hon. In: *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsbildung in der Völkerwanderungszeit*. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 26. Hrsg.: Tejral, J. Brno 2007, 353–355.
- SOMOGYI 2014: Somogyi, P.: *Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit in ihrem europäischen Umfeld*. Dissertationes Pannonicae Ser. 4. Vol. 2. Budapest 2014.
- STADLER 2008: Stadler, P.: Ethnische Verhältnisse im Karpatenbecken und Beziehungen zum Westen zur Zeit des Awarischen Khaganats im 6. und 7. Jahrhundert. In: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008*. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte. 11. Hrsg.: Bemmman, J. – Schmauder, M. Bonn 2008, 657–678.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1998: Szádeczky-Kardoss S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Magyar Östörténeti Könyvtár 12. Budapest 1998.
- VAGALINSKI 1994: Vagalinski, Lj.: Zur Frage der ethnischen Herkunft der späten Strahlenfibel (Finger- oder Bügelfibeln) aus der Donau-Karpaten-Becken (6–7. Jh.). *Zeitschrift für Archäologie* 28 (1994) 261–305.
- VIDA 1995: Vida, T.: Frühmittelalterliche scheiben- und kugelförmige Amulettkapseln zwischen Kaukasus, Kastilien und Picardie. *Bericht der Römisch-Germanische Kommission* 76 (1995) 229–296.
- VIDA 1999: Vida, T.: *Die awarenzeitliche Keramik I. Früh- und Mittelawarenzeit*. Varia Archaeologica Hungarica 9. Berlin–Budapest 1999.
- VIDA 2000: Vida, T.: Die Ziergehänge der awarenzeitlichen Frauen im Karpatenbecken. *Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 51 (1999–2000) 2000, 357–377.
- VIDA 2000a: Vida, T.: Merowingische Spathagurte der Awarenzeit. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2000, 161–175.
- VIDA 2008: Vida, T.: Aufgaben und Perspektiven der Langobardenforschung in Ungarn nach István Bóna. In: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008*. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 11. Hrsg.: Bemmman, J. – Schmauder, M. Bonn 2008, 343–362.
- VIDA 2013: Vida, T.: Raumkonzepte der Awaren und Byzantiner und deren Auswirkungen im unteren- und mittleren Donaubecken im 6.–7. Jahrhundert. In: *Parallele Raumkonzepte*. TOPOI Berlin Studies of the Ancient World 16. Hrsg.: Hansen, Sv. – Meyer, M. Berlin 2013, 107–323.
- VIDA 2017: Vida, T.: *Die frühbyzantinische Messingkanne mit Jagdszenen von Budakalász (Ungarn)*. Budapest 2017.
- VIDA-FODOR 2013: Vida T. – Fodor L.: Kora avar kori temetőrészlet Szihalom-Budaszfögröl. *Archaeologiai Értesítő* 138 (2013) 157–173.
- ZÁBOJNÍK 2010: Zábojník, J.: Zur Problematik der Zierscheiben des frühen Mittelalters. In: *Terra Barbarica*. Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina 2. Łódź–Warszawa 2010, 503.

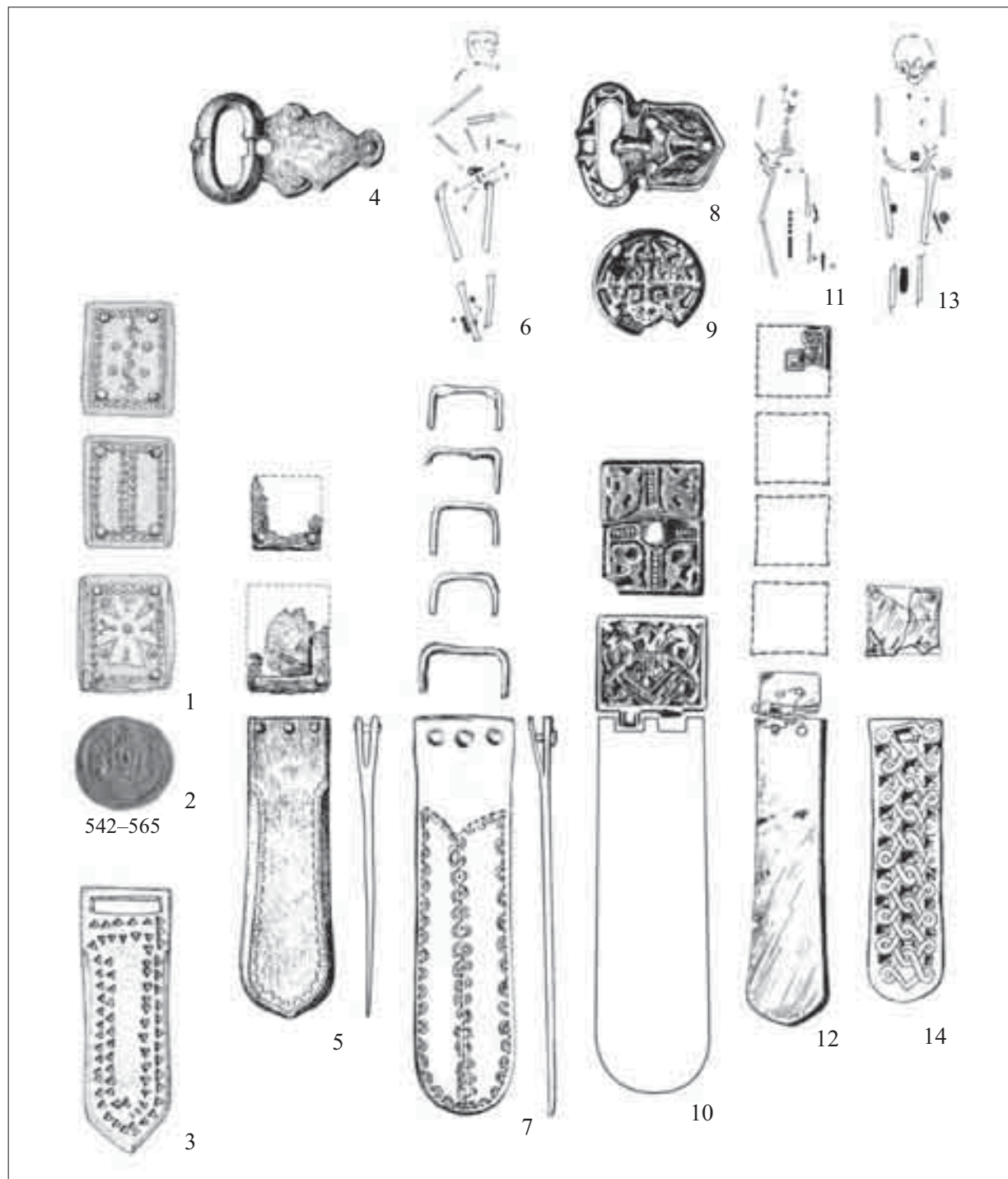
DIE FRAGEN DES WEITERLEBENS DER GEPIDEN IN DER AWARENZEITLICHEN THEISSGEGEND

Die neuen archäologischen Angaben deuten auf eine Übergangsperiode zwischen der Gepiden- und Awarenzeit hin, deren materielle und geistliche Kultur für die Fortsetzung der vorangehenden gepidenzeitlichen örtlichen Tradition gehalten werden kann. Auch geschichtliche Quellen weisen darauf hin, dass bauerliche Gemeinschaften mit ihren lokalen Eliten im Gebiet des ehemaligen Gepidiens an Ort und Stelle blieben und unter awarischer Herrschaft gelangten. Die Vorsteher der reorganisierten Bevölkerung waren die den Awaren dienenden vornehmen Familien, die im Interesse ihrer eigenen Macht ein bewaffnetes Gefolge organisierten. Die reichen, mit goldenen und vergoldeten Beschlägen verzierten Holzkapseln bestatteten Frauen von Szihalom und Tiszabura, oder der mit einem verzierten Waffengürtel begrabene Mann von Tiszagyenda gehörten zu den Vornehmen der örtlichen Gemeinschaft. Auf die kulturelle Unabhängigkeit der Gemeinschaft weist es hin, dass ihre Tracht, geistliche Kultur (Riten, Amulette) und ihre Sitten den merowingischen Charakter auch im awarischen Milieu aufbewahrten. Die neuesten westeuropäischen kulturellen Impulse und Modewechsel gelangten zu ihnen (Ziergehänge, Waffengürtel, Amulette, kugelige Amulettkapseln). All das weist auf eine regelmäßige Kontaktpflege, eine Kommunikation unter den Mitgliedern der Eliten und eine persönliche Mobilität hin. Die in der Theißgegend neulich identifizierten, auf die Periode zwischen der Gepiden- und Awarenzeit hindeutenden Funde merowingischer kultureller Wurzel, die Tradition der Tracht und die Bestattungssitten waren in Osttransdanubien und Siebenbürgen früher schon bekannt (Ziergehänge, Amulettkapseln, punzierte Gürtelzierden, Spathagürtel, Schlüssel, körnige graue Keramik). Die erwähnten Elemente der materiellen und geistlichen Kultur können das örtliche Weiterleben von einzelnen Gruppen der Bevölkerung und das Mischen mit den Steppenawaren beweisen (Tiszaderzs). Die Einzelgräber und die Grabgruppen der Kleinfamilien vertreten die Bestattungsformen der Übergangsperiode, man begann die großen Reihengräberfelder erst in der zweiten Hälfte des 7. Jahrhunderts zu belegen (Tiszafüred). Diese territoriale Kulturgruppe verfügte vermutlich über denselben Status wie die in Transdanubien ansässigen (germanischen) Gemeinschaften merowingischer Kultur, die unter der Leitung ihrer eigenen Führer lebten und als Hilfsvölker an den Militärunternehmen der Awaren auf dem byzantinischen Balkan teilnahmen.

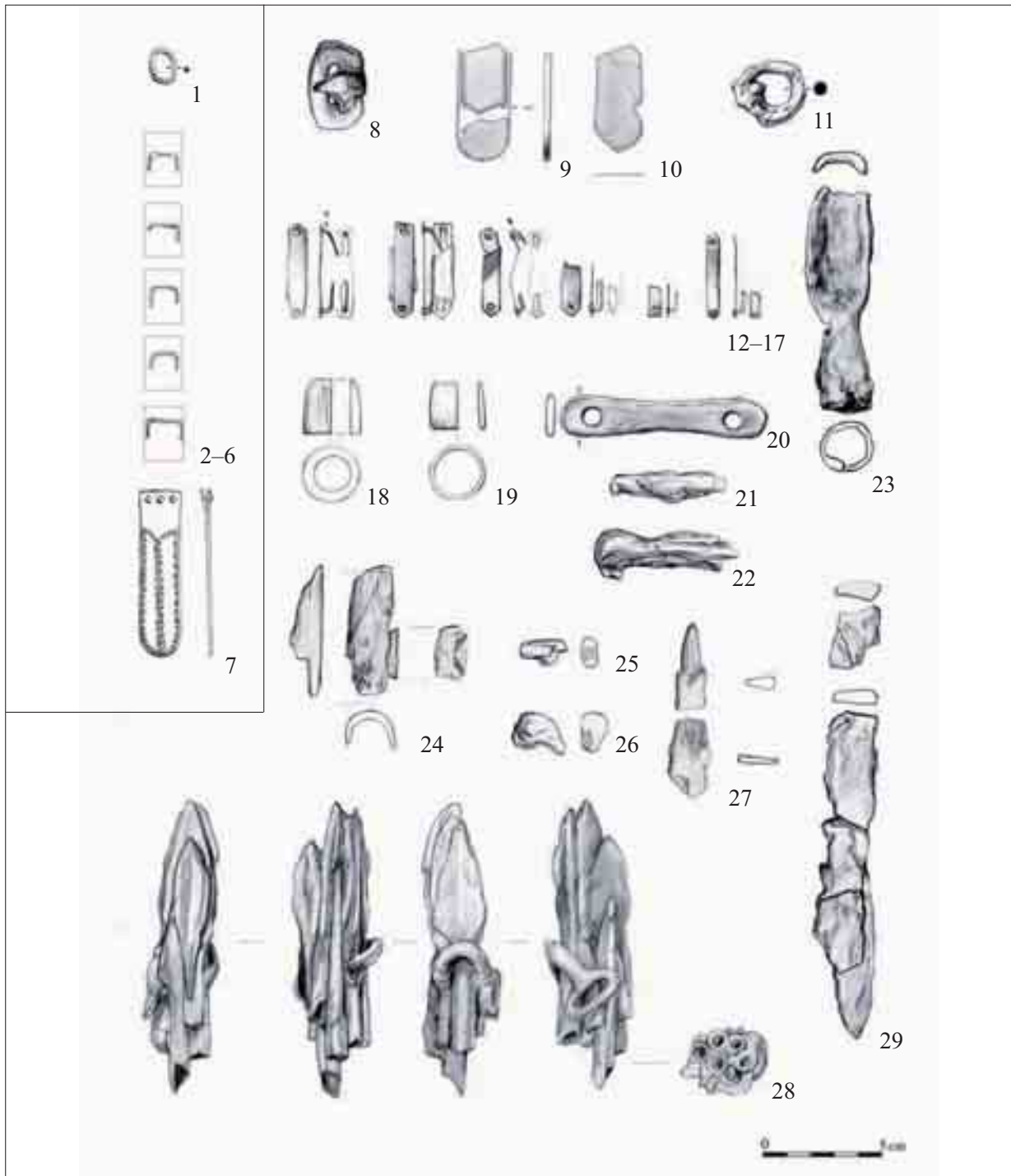
2. kép. Karddal, lándzsával és pajzsral eltemetett férfi sírja tausírozott övgarnitúrával: Hódmezővásárhely-Kishomok 7. sír (BÓNA–NAGY 2002, 283, Taf. 9 nyomán)

Abb. 2. Das Grab eines mit Schwert, Lanze, Schild und tauschiefter Gürtelgarnitur bestatteten Mannes: Hódmezővásárhely-Kishomok Grab 7 (nach BÓNA–NAGY 2002, 283, Taf. 9)

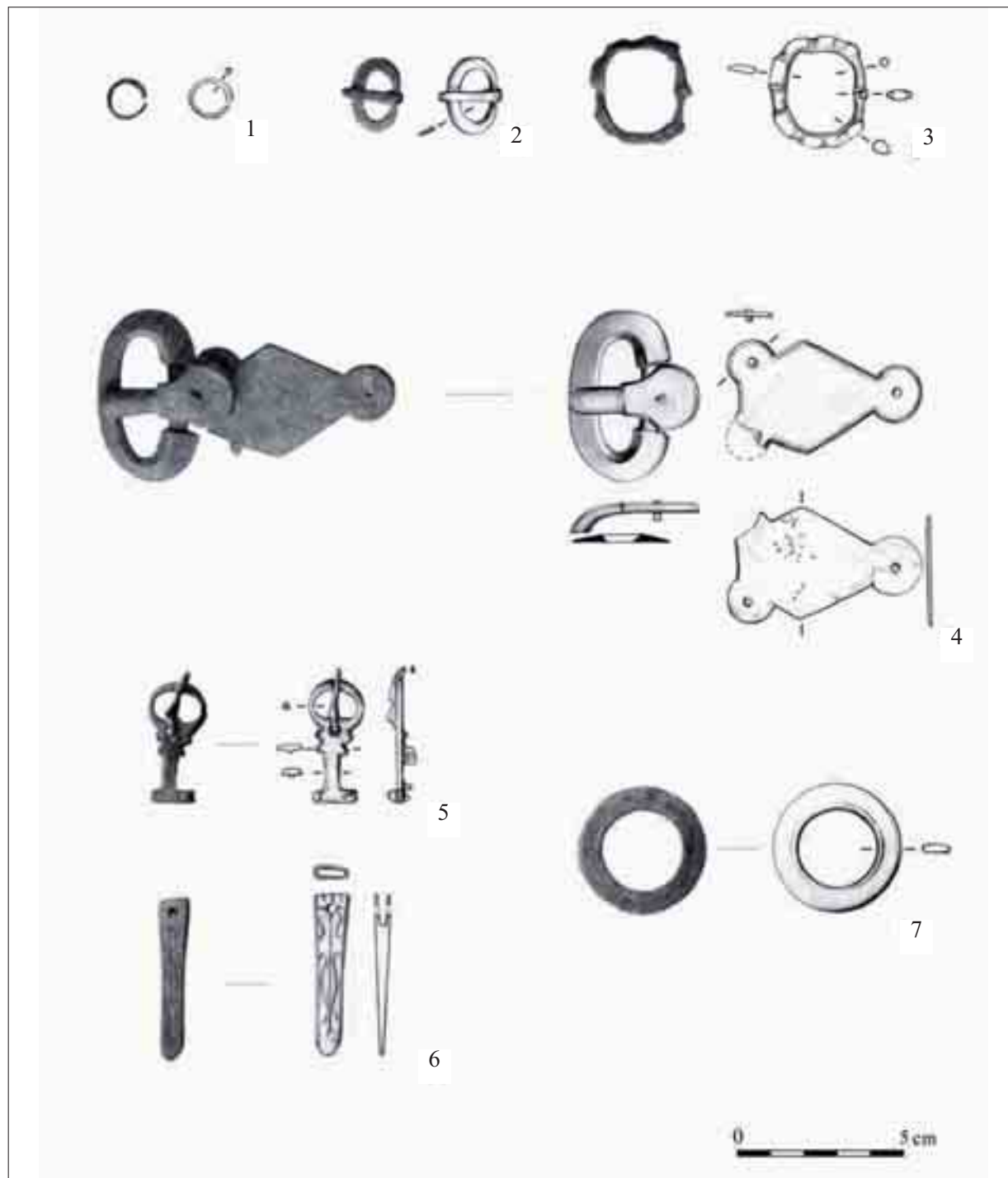
3. kép. Női díszfüggők a Tisza vidékről. 1–2: Gyula-Nagy-Szőlő (LISKA 2016, 282 nyomán); 3: Szelevény (GARAM 2001, 347, Taf. 96. 3 nyomán); 4–6: Kisköre-Pap-tanya 42. sír (BÓNA–NAGY 2002, 303, Taf. 29. 42: 1, 4, 7 nyomán); 7: Tiszaderzs-Szentimrei út 1; 8–10: Tiszabura (HAMPEL 1905, II. 385–386, Fig. 6 nyomán); 11–12: Tiszafüred 974. sír (GARAM 1995, Taf. 137. 974: 5, 13 nyomán); 13–14: Tiszafüred 22. sír (GARAM 1995, Taf. 59. 22: 7, 9 nyomán) (Összeállította: Éber M.)

Abb. 3. Ziergehänge von Frauen aus der Theißgegend. 1–2: Gyula-Nagy-Szölő (nach LISKA 2016, 282); 3: Szelevény (nach GARAM 2001, 347, Taf. 96. 3); 4–6: Kisköre-Pap-Gehöft Grab 42 (nach BÓNA–NAGY 2002, 303, Taf. 29. 42: 1, 4, 7); 7: Tiszaderzs-Szentimrei-Straße 1; 8–10: Tiszabura (nach HAMPEL 1905, II. 385–386, Fig. 6); 11–12: Tiszafüred Grab 974 (nach GARAM 1995, Taf. 137. 974: 5, 13); 13–14: Tiszafüred Grab 22 (nach GARAM 1995, Taf. 59. 22: 7, 9) (Zusammengestellt von M. Éber)

4. kép. Tiszaderzs-Szentimrei út: 1–7: 1. sír. 1: Fülkarika; 2–6: Rögzítőpántok; 7: Szíjvég; 8, 11: 1. vagy 2. sír. 8: Vascsat; 11: Vaskarika; 9–10, 12–29: 2. sír. 9–10: Lemezes szíjvég; 12–17: Rögzítőpántok; 18–19: Csontgyűrűk; 20: Tarsolyzár; 21–22, 25–26: Vastöredékek (zabla?); 23: Köpűs vájóeszköz; 24: Csont tégely; 27: Vaskés; 28: Köpűs nyílcsúcsok, tarsolyakasztó; 29: Vaskard töredékei (Rajz: Nagy K.)

Abb. 4. Tiszaderzs-Szentimrei-Straße: 1–7: Grab 1. 1: Ohrring; 2–6: Befestigungsbänder; 7: Riemenzunge; 8, 11: Grab 1 oder 2; 8: Eisenschnalle; 11: Eisenring; 9–10, 12–29: Grab 2. 9–10: Riemenzunge aus Blech; 12–17: Befestigungsbänder; 18–19: Knochenringe; 20: Taschenverschluss; 21–22, 25–26: Eisenbruchstücke (Trense?); 23: Hohlgerät mit Tülle; 24: Tiegel aus Bein; 27: Eisenmesser; 28: Pfeilspitzen mit Tülle und Taschenöse; 29: Bruchstücke eines Eisenschwertes (Zeichnung: K. Nagy)

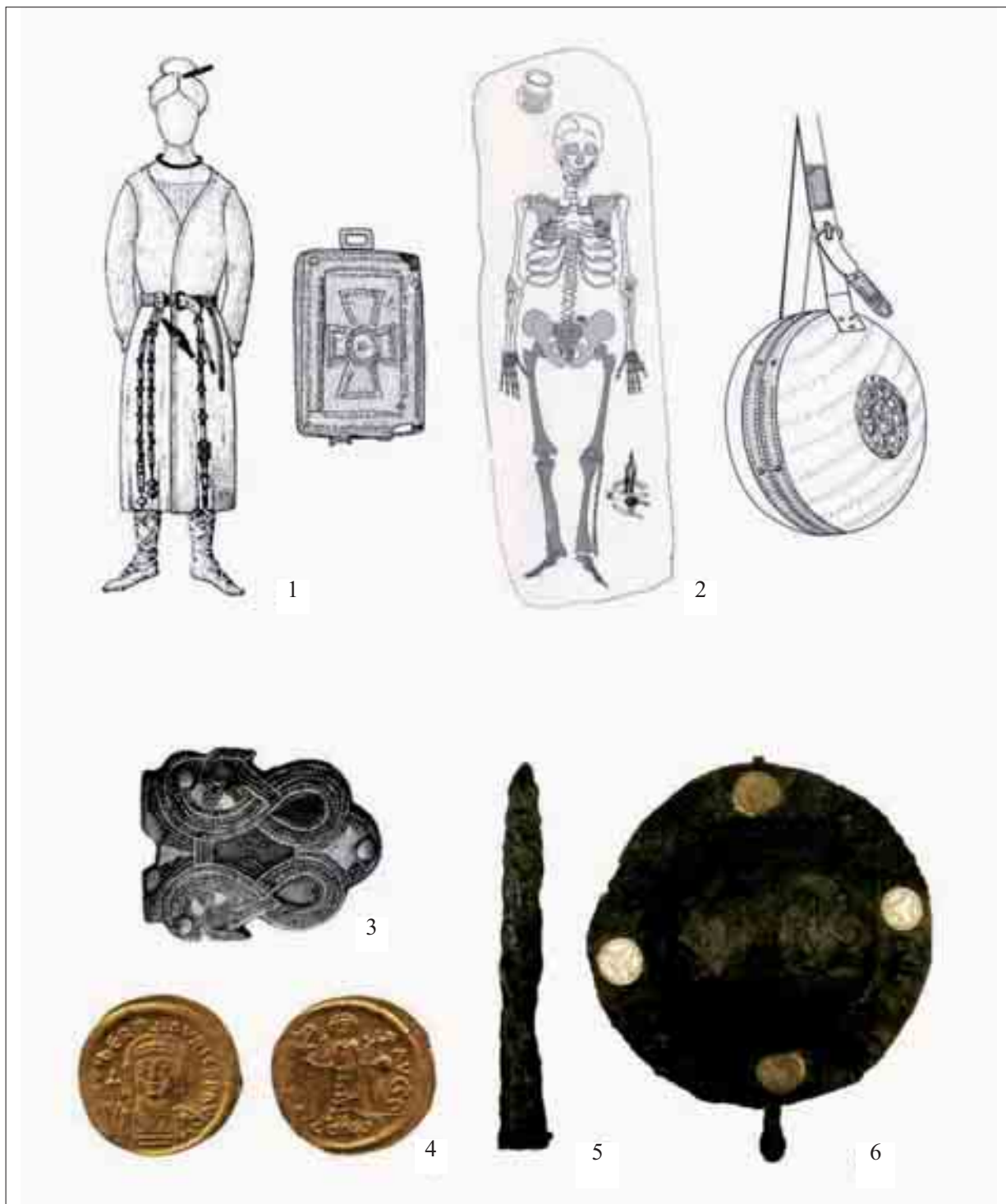
5. kép. Tiszaderzs-Szentimrei út 3. sír. 1: Fülkrika; 2–3: Csatok (lábszárszija?); 4: Profilált testű csat;

5: Salona-Histria típusú tarsolycsat; 6: Növényi mintás szíjvég; 7: Bronz lemezkarika

(CSALLÁNY 1961, 216, Taf. CXCVIII. 1–7 nyomán; rajz: Nagy K.)

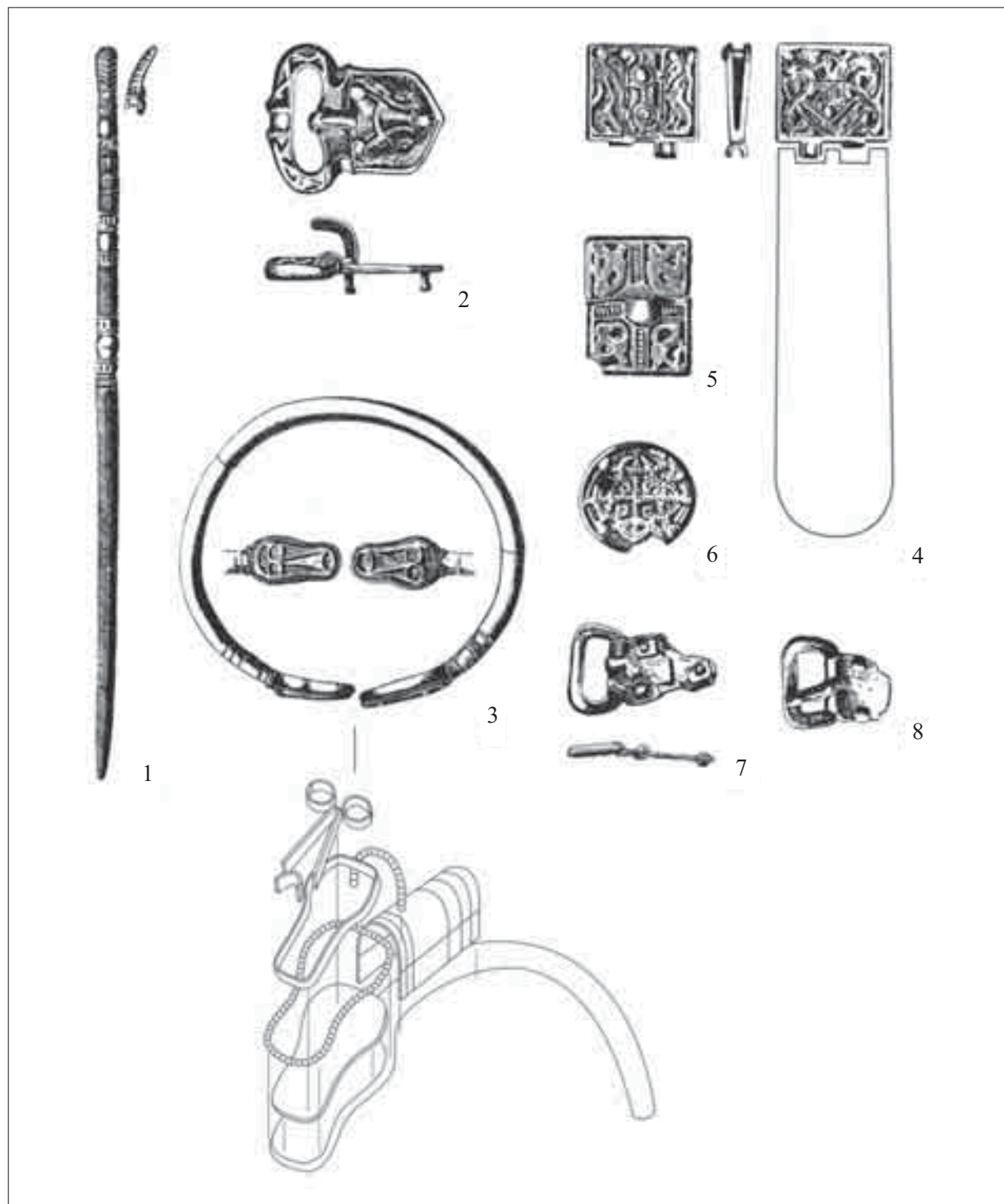
Abb. 5. Tiszaderzs-Szentimrei-Straße Grab 3. 1: Ohrring; 2–3: Schnallen (Beinriemen?); 4: Schnalle mit profiliertem Körper; 5: Taschenschnalle des Typs Salona-Histria; 6: Riemenzunge mit Pflanzenornament;

7: Bronzeblechring (nach CSALLÁNY 1961, 216, Taf. CXCVIII. 1–7; Zeichnung: K. Nagy)

6. kép. 1: Szentcs-Nagyhegy 84. sír; rekonstrukció és ezüst kapszula (BÓNA 1976, 43, Abb. 8 nyomán);
 2: Szihalom-Budaszög 2. sír; faszelence (VIDA–FODOR 2013, 157–173 nyomán); 3–6: Tiszagyenda (KOCsis 2010,
 17–19 nyomán); 3: Tausírozott, üvegbeétes csattest; 4: Maurikios Tiberios császár arany solidusa (582–602);
 5: Vaslándzsa; 6: Pajzsdudor

Abb. 6. 1: Szentcs-Nagyhegy Grab 84, Rekonstruktion und Silberkapsel (nach BÓNA 1976, 43, Abb. 8); 2: Szihalom-
 Budaszög Grab 2, Holzkapsel (nach VIDA–FODOR 2013, 157–173); 3–6: Tiszagyenda (nach KOCsis 2010, 17–19);
 3: Tauschierter Schnallenkörper mit Glaseinlage; 4: Der goldene Solidus des Kaisers Maurikios Tiberios (582–602);
 5: Eisenlanze; 6: Schildbuckel

7. kép. Tiszabura. 1: Stílustű; 2: Csát; 3: Karperec és elemző rajza (Rajz: Szinyei V.); 4–5: Zsanéros szíjvég felső része és ezüst övveret; 6: Faszelence lemezes verete(?); 7–8: Lábszárszíz csatjai (HAMPEL 1905, II. 385–386, Fig. 1–8 nyomán)

Abb. 7. Tiszabura. 1: Stylusnadel; 2: Schnalle; 3: Armband und eine analysierende Zeichnung darüber (Zeichnung: V. Szinyei); 4–5: Oberer Teil einer Riemenzunge mit Scharnier und ein Gürtelbeschlag aus Silber; 6: Blechbeschlag einer Holzkapsel(?); 7–8: Die Schnallen eines Beinriemens (nach HAMPEL 1905, II. 385–386, Fig. 1–8)

EIN VÖLKERWANDERUNGSZEITLICHER GOLDANHÄNGER MIT STEINEINLAGE AUS TÁC (KOM. FEJÉR, UNGARN)

LÁSZLÓ SCHILLING*

Auszug: Der Aufsatz analysiert ein nur zum Teil freigelegtes Frauengrab eines awarenzeitlichen Gräberfeldes. Das Grab enthielt einen weinblattförmigen Goldanhänger mit Granateinlage und ein Eisenarmbruchstück. Der Anhänger gelang wahrscheinlich als Altstück ins Grab.

Schlüsselwörter: Tác, Awarenzeit, Frauengrab, Weinblatt, Goldanhänger, Granateinlage, Altstück, Eisenarmring

DER FUNDORT

Der Fundort liegt ca. 1,25 km nordöstlich vom Dorf Tác, im Komitat Fejér, Ungarn und zum Teil innerhalb des Areals des Archäologischen Parks Gorsium (*Abb. 1. 1*).¹

Der Fundort wurde von Jenő Fitz während der Plangrabungen zwischen 1958 und 2005 als die römerzeitliche Siedlung Gorsium/Herculia identifiziert.² Die Fundstelle ist hauptsächlich für die bedeutenden römischen Denkmäler bekannt, aber an vielen Stellen wurden verschiedene Denkmäler anderer Perioden, so auch Grabgruppen aus der Awarenzeit an den Plangrabungen gefunden, die wahrscheinlich zu einem größeren zusammenhängenden Gräberfeld gehören. Bisher wurden diesem Gräberfeld ca. 94 menschliche, 9 Pferde- und 4 Hundebestattungen zugeordnet.³ Das awarenzeitliche Gräberfeld liegt *intra muros* im mittleren und südöstlichen Bereich des mittlerweile als spätrömische Binnenfestung bestimmten, ummauerten Areals (*Abb. 1. 4:1–4*).⁴ Ein Teil des Gräberfeldes wurde in zwei, zusammen ca. 225 m² großen Grabungsflächen in der ersten Hälfte der 1980er Jahre im südlichen Verlauf der östlichen Festungsmauer aufgedeckt (*Abb. 1. 2–3*). Die Grabungen des sogenannten „Gräberfeldes innerhalb der östlichen (Stadt)mauer“ wurden in vier Perioden durchgeführt.⁵ Zuvor fanden keine Grabungen auf dem Gelände statt. 1980 wurden die

* Ungarisches Nationalmuseum, 1113 Budapest, Daróci u. 3. schilling.laszlo@hnm.hu

¹ Dieser Artikel ist eine überarbeitete Version meines Vortrags vom 3. Oktober 2013 auf der „*Hadak útján*“ Népvándorlás Kor Fiatal Kutatóinak 23. konferenciája mit dem Titel *Népvándorlás kori berakásos csüngő Tác/Gorsiumból*. Der Konferenz wurde von Ágota Perémi vom Laczkó Dezső Múzeum organisiert und fand an der Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskola statt. Der Fundort ist in der Fachwelt eher als Tác/Gorsium oder Tác/Gorsium-Herculia bekannt, als awarenzeitlicher Fundort wurde jedoch unter dem Namen Tác-Főveny, Fővenypusztá registriert (SZENTPÉTERI 2002, 367; SCHILLING 2009, 261, Anm. 1; SCHILLING 2011, 167, Anm. 1).

² Die vorläufigen Grabungsberichte der kontinuierlichen Ausgrabungen erschienen seit 1960 jährlich in Régészeti Füzetek, in Archaeologiai Értesítő und die vorläufigen Forschungsberichte in Alba Regia Jahrbuch des Szent István Király Múzeum in Székesfehérvár (zweisprachig, auf Ungarisch und Deutsch, ab 1979 auf Deutsch). Zuletzt wurde über die 2014 durch Gabriella Nádorfi geleitete Rettungsgrabung während der Renovierung des Archäologischen Parks berichtet.

³ SCHILLING 2011a, 385, 289, Tab. 2.

⁴ SCHILLING 2011a, 381–390, Taf. 6. Dieser Festungstyp, auf Ungarisch „belső erőd“ ist in der deutschsprachigen Fachliteratur unter verschiedenen Namen bekannt.

⁵ SCHILLING 2011a, 389.

Gräber 2–6, 1981 die Gräber 7–10, 1983 die Gräber 11–31 und 1984 die Gräber 32–35 sowie eine vorläufig der Awarenzeit zugeordnete Hundebestattung freigelegt.⁶ Es ist bemerkenswert, dass die Mehrzahl dieser Gräber Frauen- und Kinderbestattungen ist (*Tabelle 1*).⁷ Es wurden bisher keine Gräber in der unmittelbaren Nähe der Festungsmauern gefunden, die östlichsten Gräber dieser Grabgruppe liegen im Norden ca. 5 m, im Süden ca. 25 m weit von den Festungsmauern entfernt (*Abb. 1. 4: 4*).⁸ Außer dem Mädchengrab 1981/7, welches unter anderen mit einer gelochten, als Anhänger verwendeten byzantinischen Falschmünze⁹ und mit einer Perlenkette¹⁰ ausgestattet war, wurde bisher nur ein bronzenes Körbchenohrringbruchstück als Zufallsfund vorläufig publiziert.¹¹ Anhand der bisher erschienenen Gräberfeldkartenteile (*Abb. 1. 2–3*), der Graborientierung und der spärlichen Funde der teilweise gestörten Gräber, können diese vorläufig in die Frühawarenzeit datiert werden.¹²

Die Grabbeschreibung lautet – anhand der von Zsuzsanna Bánki gefertigten Dokumentation – wie folgt:¹³ Am 8. August 1983 kam ein Grab im Areal des sogenannten Gräberfeldes „innerhalb der östlichen (Stadt)mauer“, in der südlichen Grabgruppe, im Quadrat Nr. 300/725, in der Auffüllung einer vorläufig in das 1. Jahrhundert datierten Fossa eines römischen Militärlagers in der Tiefe des 6. Spatenstiches ans Tageslicht (*Abb. 1. 3*).¹⁴

DIE BESCHREIBUNG DES GRABES 1983/19

Das Geschlecht wurde archäologisch als weiblich bestimmt. Tiefe: +130 cm,¹⁵ Weite: 45 cm, Länge des freigelegten Grabteiles: 80 cm. Der Erhaltungszustand der Skelettreste ist mittelmäßig. Die Orientierung des Grabes war W–O,¹⁶

⁶ Aufgrund der Nähe der Gräber ist es möglich, dass die Hundebestattung mit dem Grab 1984/33 in Zusammenhang steht.

⁷ Die anthropologische Bearbeitung des Materials steht noch aus, die vorläufige Bestimmung beruht auf archäologischen Beobachtungen. In SCHILLING 2011a, Tab. 1 steht 34 Gräber, aber das Gräberfeldteil besteht insgesamt aus min. 33 menschlichen und einem Hundeskelett. Über das Grab 1 und 1980/3 fand ich bisher keine weiteren Angaben. Die schematischen Gräberfeldkarten mit awarenzeitlichen Gräberfeldteilen in grüner oder grauer Markierung siehe: SCHILLING 2009, Fig. 1. 1; verbessert in SCHILLING 2011, 1. kép 1; weiter verbessert in SCHILLING 2011a, Taf. 6. Dank den kontinuierlichen Forschungen sind hier auf *Abb. 1. 4* noch weitere Ergänzungen dargestellt.

⁸ Es ist möglich, dass das Gräberfeld nach Osten ursprünglich bis zu den Festungsmauern reichte, aber während der Abtragung des Steinmaterials im Mittelalter könnten einige Bestattungen völlig zerstört worden sein.

⁹ Über das Mädchengrab mit falscher Münzbestimmung siehe: Tiberius Constantinus (574–582) (FÜLÖP 1984, 6); Falschmünze des Tiberius Constantinus II. (574–582) (FÜLÖP 1987, 243–244). Mit richtiger Münzbestimmung: Falschmünze des Tiberius II. (578–582/83) (SOMOGYI 1997, 89–90; SOMOGYI 2011, 217; SOMOGYI 2014, 88, 173). Die korrigierte Bestimmung der Falschmünze fand auch bei József Szentpéteri statt: Erwähnung als: „...bronzevergoldete Imitation einer Prägung des Mauricius aus den Jahren 582–583...“ (SZENTPÉTERI 2002, 367).

¹⁰ Zur Analyse und Datierung der Perlenkette siehe: PÁSZTOR 1995, 70, 78, 1 und 3. diagram.

¹¹ MÜLLER 2010, 193, Anm. 751; SCHILLING 2011a, 389, Abb. 2. 2.

¹² Nur die Hälfte der Gräber enthielt Funde. In zwei Vorberichten aus den Jahren 1983 und 1987 wurden die Gräber ins 6. und 7. Jahrhundert, 1986 dagegen fälschlicherweise ins 5. Jahrhundert datiert. Siehe dazu: SCHILLING 2011a, 389, Anm. 48. Die meisten Gräber sind gemäß frühawarenzeitlicher Sitte in Richtung W–O orientiert (VIDA 2003, 305).

¹³ Der Grabungsleiter war Jenő Fitz, die Dokumentation erstellte in diesem Fall die Archäologin Zsuzsanna Bánki.

¹⁴ FITZ ET AL. 1987, 183.

¹⁵ Meines Wissens wurde die Tiefe des ehemaligen Gehniveaus nicht bezeichnet.

¹⁶ In der Dokumentation wurde 47,5 Strich als Orientierung des Grabes gegeben. Es ist nicht bekannt, über welche Stricheinteilung der verwendete Kompass verfügte. Setzt man voraus, dass der Kompass eine Einteilung von 64 Strich hat, entspricht dies 267°, bei 60 Strich 271° – also in beiden Fällen grob der Westrichtung.

die Bestattete lag auf dem Rücken in gestreckter Lage.¹⁷ Das Grab wurde vom Schädel bis zu den Beckenknochen freigelegt. Nach dem Zustand des Oberkörpers handelt es sich um ein ungestörtes Erdgrab. Der linke Unterarm lag auf dem Beckenknochen, der rechte Unterarm gestreckt neben dem Körper. Die Beinknochen blieben aus grabungsmethodischen Gründen bis heute unter der Begrenzung des Grabungsquadrates (*Abb. 2. 1–2*). Befunde: 1. *Goldanhänger* mit roter flacher durchsichtiger Steineinlage in Form eines fünfblättrigen Blattes. Er lag unter dem Schädel. Inv. Nr.: 83.202.1., im Goldinventar des Museums unter Nr. 256. Breite: 13,02 mm, Höhe: 14,32 mm, Tiefe: 3,5 mm, Gewicht: 1,31 g (*Abb. 2. 2: 1, Abb. 2. 3–4*). 2. Ein stark korrodiertes, gewölbtes *Eisenarmringbruchstück* mit rundem Querschnitt, in der Mitte des linken Unterarmes, unter dem Armknochen. Länge: ca. 4,8 cm, Ø: ca. 0,7 cm, Gewicht: 4,25 g. Inv. Nr.: 83.202.2. (*Abb. 2. 2: 2; Abb. 2. 5*).

VORLÄUFIGE ANTHROPOLOGISCHE BESTIMMUNG

Die Bestattete wurde anhand der freigelegten Skelettreste in einem engen Holzsarg, einem Leichentuch oder in einer engen Grabgrube zur Ruhe gebettet.¹⁸ Das Alter kann zwischen ca. 30–45 Jahren geschätzt werden (*adultus/maturus*). Die Körperlänge kann anhand des Grabungsfotos nicht bestimmt werden. Der Schädel kippt nach vorne, das Kinn ruht auf dem Brustkorb. Aufgrund der Augenbrauenbogen des Schädels kann das Skelett zu einer Frau gehören, aber nach dem markanten und robusten Unterkiefer könnte es auch ein Mann sein. Der rechte Arm liegt über dem Beckenknochen, anscheinend in gestörter Lage.¹⁹ Der linke Unterarm liegt unter dem Beckenknochen, aufgrund der Lage der Speiche mit der Handfläche nach unten. An den Wirbelknochen sind leichte Kanten erkennbar, welche sich durch physikalische Belastungen ausgebildet haben könnten (*Abb. 2. 1*).

DER ANHÄNGER

Auf dem Grabungsfoto ist der Anhänger nicht abgebildet, lediglich aus der Grabzeichnung geht die ungefähre Lage hervor. Demnach befand sich der Anhänger im Bereich zwischen Schädel und Unterkiefer, an der linken Seite der Verstorbenen und wurde er wahrscheinlich während des Aufsammelns der Knochen gefunden (*Abb. 2. 2: 1*). Vermutlich befand er sich also an dem Ort, wo er ursprünglich getragen wurde. Am wahrscheinlichsten ist, dass er mit einem kurzen organischen Band (Leder oder Textil) um den Hals gehängt war,²⁰ es kann jedoch nicht ausgeschlossen werden, dass er an der Bekleidung befestigt war.

Der polychrome Anhänger besteht aus zwei Materialien: Der Körper und die Anhängeröse sind aus Gold, die Steineinlage wurde mit Hilfe einer stereomikroskopischen Untersuchung als dunkelroter, durchsichtiger Granat mit Einschlüssen bestimmt (*Abb. 3. 1*). Der eingefasste Stein wurde gründlich bearbeitet.

¹⁷ Bisher wurden mehr als 1000 Gräber in TÁC ausgegraben (SCHILLING 2011a, Tab. 2). Die Nummerierung der Gräber nach Grabgruppen und Graberfeldteilen ist mehrmals von Nr. 1 ausgehend wiederbegonnen worden. Um mögliche Missverständnisse zu vermeiden, ergänzte ich die Grabnummern mit den Ausgrabungsjahren. In den meisten Fällen war es möglich damit individuelle Grabnummern zu schaffen. 1983 wurden zwei Gräber mit Nr. 19 bezeichnet. Das Grab 1983/19 im spätrömischen Gräberfeld Süd-Herculia II im Quadrat Nr. 375/625, im südöstlichen Vorfeld der Festungsmauern und das Grab 1983/19 im awarenzeitlichen Gräberfeldteil innerhalb der östlichen (Stadt)mauer im Quadrat Nr. 300/725. Wenn im Folgenden von Grab 1983/19 die Rede ist, ist immer das awarenzeitliche Grab in TÁC gemeint. Zur Lokalisierung siehe: SCHILLING 2011a, Taf. 6.

¹⁸ Die Beschreibung hat Orsolya László nach dem einzigen bekannten Grabungsfoto gefertigt. Weder Reste eines Holzsarges noch Eisenklammern oder Eisennägel eines Holzsarges wurden während der Ausgrabung beobachtet bzw. beschrieben.

¹⁹ Auf dem Grabungsfoto sieht es so aus, als wäre die Lage des Unterarms während der Freilegung geändert worden.

²⁰ Ein solches enges Band wird heute beim Juwelier als Collar oder Choker (eng anliegende Halskette/Halsband) bezeichnet.

Die Oberfläche ist glatt und fein poliert und weist mehrere kleine halbrunde Löcher auf, die bei der Politur geschnittener Einschlüsse entstanden (*Abb. 3. 2*). Ferner sind auf der Oberfläche einige feine Krätzer sichtbar, die entweder durch die Politur, Nutzung oder nach der Auffindung entstanden (*Abb. 3. 3*). Die Kanten des Steins wurden weniger sorgfältig bearbeitet: An einigen Stellen sind muschelförmige Abbrüche sichtbar (*Abb. 3. 4*). Im Unterschied zur Einfassung weist die Einlage abgerundete Formen auf und füllt daher die Einfassung nicht völlig aus (*Abb. 3. 5–8*). Damit ergibt sich auch die Frage, ob man eher den Stein der Einfassung anpassen wollte, oder ob die Einfassung dem Stein angepasst wurde? Unter der Steineinlage ist keine Verwendung von Waffelfolie sichtbar.

Die Basis des Anhängerkörpers besteht aus dünnem Goldblech, das rechtwinkelig stehende Einfassungsblech wurde nachträglich damit zusammengefügt. Der eingefasste Stein ist mit einem senkrecht gebogenen, schmalen Rand in der Einfassung befestigt. Dieser Rand ist an mehreren Stellen beschädigt: die Kante ist an einigen Stellen zurückgebogen und durch das Biegen zerrissen (*Abb. 3. 8*), beschädigt, unregelmäßig (*Abb. 3. 9*) und ein Teil davon ist wahrscheinlich auch abgebrochen (*Abb. 3. 10*).²¹ Im Bereich, wo das Grundblech auf die Seitenflächen stößt, ist eine feine, abgerundete Kante sichtbar.²² Diese Kante entstand nicht durch Abnutzung, sondern durch Zusammenfügung der beiden Goldbleche (*Abb. 3. 11–12*).

Das Grundblech ist fein verziert. Ich halte es eher für eine fein eingetiefte, treibziselerte als gepresste Arbeit. In der Mitte ist eine Eintiefung erkennbar, die als Hilfspunkt für die Konstruierung der feinen Linien der Punzierung gedient haben könnte, eher handelt es sich jedoch um eine Beschädigung des Bleches (*Abb. 3. 13*). Die Kante zeigt an zwei Stellen drei bis fünf parallel verlaufende Krätzer (*Abb. 3. 14–15*).

Die Anhängeröse wurde aus einem kurzen Golddraht mit kreisförmigem Querschnitt gebogen. Der Durchmesser der Öse ist nahe der Lötstelle rund, am offenen zurückgebogenen Ende dagegen zungenförmig und flach (*Abb. 3. 16*). Die Schmalseite der Einfassung weist an mehreren Stellen Eintiefungen auf, wobei es sich wohl eher um unbeabsichtigte Beschädigungen handelt, als um Bearbeitungsspuren des Goldschmieds, der möglicherweise diese Spuren hinterließ, als er das Werkstück zur Bearbeitung fixiert hatte (*Abb. 3. 17–19*). An einer Stelle ist das Seitenblech nahe der Einfassung porös, was vermutlich durch Abnutzung entstand (*Abb. 3. 20*).

Gemäß den oben beschriebenen Angaben ist der Anhänger abgenutzt und weist keine sichtbaren Merkmale irgendeiner Abänderung oder Reparatur auf. Einzig die Anhängeröse könnte vielleicht sekundär flach und abgerundet ausgebildet worden sein.

Der Anhänger weist die Form eines fünfblättrigen Blattes auf. Vorder- und Rückseite des Anhängers bilden eine Einheit: Auf beiden Seiten sind die Blätter nicht nur durch ihre Form, sondern auch durch Farbkontraste bzw. auf der anderen Seite durch Blatttrippen dargestellt. Obwohl beide Seiten des Anhängers attraktiv aussehen und als „Schauseite“ zu interpretieren sind, können wir die mit Einlage verzierte Seite als Vorderseite und die mit Ziselierung verzierte Seite als Rückseite betrachten. Diese Annahme lässt sich durch die Aufhängeöse bekräftigen: Der offene Ring ist zur Rückseite hin geöffnet.²³ Eine einfache Erklä-

²¹ Eine Kittmasse, die zur Befestigung des Steines in der Einfassung gedient haben könnte, ist nicht nachzuweisen. Bei der Halskette (siehe Anm. 20) von Dunapataj-Bödpuszta (Bakodpuszta, Kom. Bács-Kiskun, HU) Grab 1 oder 2 (*Abb. 4. 6*) waren die herz- und mondsichelförmigen Anhänger auch mit zurückgebogenen Kanten eingefasst. Nándor Fettich konnte unter einer Steineinlage Goldfolie und Kittmassenüberreste nachweisen (FETTICH 1951, 23, 121–122).

²² Auf den Unterseiten der Anhängsel von Dunapataj-Bödpuszta (Bakodpuszta) Grab 1 oder 2 sind ähnliche, aber niedrigere Kanten sichtbar (*Abb. 4. 6*).

²³ In einigen Fällen, wenn die Rückseiten von Anhängern mit Einlage nicht verziert wurden, kommt die Frage der Vorderseite nicht auf. Siehe dazu z. B. die Halskette von Dunapataj-Bödpuszta (Bakodpuszta) (*Abb. 4. 6*). Die Vorderseiten sind auch bei den byzantinischen Anhängern die mit Steineinlage versehenen Seiten, während die anders verzierten Seiten als Rückseiten betrachtet werden (SPIER 1987, Fig. 1a–b, Fig. 4a–b, Fig. 6a–b, Fig. 7a–b, Fig. 10a–b).

rung für die aufwändige Gestaltung der Rückseite könnte sein, dass es durch die Trageweise auch geschehen konnte, dass zeitweise die Rückseite zu sehen war und der Goldschmied diese deshalb nicht unverziert lassen wollte. Solch aufwändig bearbeitete Schmuckstücke aus Gold und Edelstein wurden sicherlich für vornehme Leute hergestellt und sie legen auch Zeugnis vom hohen technischen Wissen des Goldschmieds ab. Die verzierte Rückseite ist daher auch als Statussymbol aufzufassen und gleichzeitig erhöht sich auch der Wert des Schmuckstückes durch die aufwändigere Herstellung.²⁴

Die goldene Kante des Blattes der Vorderseite zeigt spitz zulaufende, die Rückseite dagegen zum Teil abgerundete Blattspitzen (Abb. 2. 3–4). Die Rückseite ist mit einem Haupt-, und vier Seitenblattrippen und mit weiteren kleinen Rippen charakterisierbar. Auf der Oberseite können wir die mittig angebrachte Aufhängeöse als eine Verlängerung der Hauptblattrippe des Blattes auffassen.

Der Anhänger ist eine detailreiche Goldschmiedearbeit. Auf den ersten Blick wurde er nie restauriert, sondern nur oberflächlich gereinigt. Der Anhänger ist zwar klein, aber es fällt sofort auf, dass es sich nicht um ein billiges Massenprodukt handelt, sondern um ein besonderes Objekt.²⁵ Obwohl es keine botanisch präzise Darstellung ist, können wir nach Form und Verzierung annehmen, dass es sich um ein Weinblatt handelt. Diese Annahme wird durch die rote Farbe der Einlage bekräftigt. Das rote Weinrebenblatt ist von der Antike bis zum heutigen Tag ein beliebtes, nicht nur in der Feinschmiedekunst verwendetes Ziermotiv, das einen hohen Wiedererkennungswert hat.²⁶ Das war sicher zum Zeitpunkt der Herstellung nicht anders.²⁷ Die Weinrebe ist eine der ältesten Kulturpflanzen der Menschheit, die seit ca. 7000 Jahren kultiviert wird und auf die dreiblättrige Wilde Rebe (*Vitis vinifera* subs. *sylvestris*) zurückzuführen ist. Die edle Rebe mit drei- bzw. meistens fünfblättrigen Blättern (*Vitis vinifera* subs. *vinifera*) wurde von Beginn an sehr vielseitig verwendet: Wein, Tafeltrauben, Rosinen, Lebensmittelbereitung und nach antiken Quellen auch in der Heilkunde. Heute sind Weinreben mit roten Blättern weit verbreitet, es handelt sich jedoch um Züchtungen seit dem 17. Jahrhundert.²⁸ Wir wissen nicht, ob das Motiv des Anhängers eine tiefere symbolische Bedeutung hatte: Deutet es auf die Herbstmonate hin oder direkt auf den Wein? Wurde es als (Heil)pflanzenmotiv verwendet oder war es damals nur ein Zierelement ohne irgendwelche tiefere Bedeutung? Offen bleibt auch, ob wir den Anhänger einer antik-heidnischen oder einer christlichen Symbolik zuordnen können und welche Bedeutung das Motiv für die Auftraggeber, Hersteller und Nutzer hatte.

Weinblätter mit Blattrippen fanden in der spätrömisch-frühbyzantinischen Feinschmiedekunst Verwendung.²⁹ Die in der Hunnenzeit von vornehmen Frauen und Kindern als Amulett getragenen Blatt-

²⁴ Meistens unsichtbare Verzierungen auf den Rückseiten: goldenes Armringpaar aus „Südrußland“, zentrales Ornament mit Granateinlagen, die Rückseite mit einer Golddrahtverzierung aus dem frühen 5. Jahrhundert (RANDALL 1979, 132–133, 336) oder das Diadem (Identifizierung unsicher) mit Steineinlagen von Ravenna (Italien) aus der Mitte des 6. – vom Anfang des 7. Jahrhunderts zeigt florale Verzierungen auf den Rückseiten, die sicher nur für die Besitzerin beim An- und Abnehmen des Schmucks sichtbar waren (BALDINI LIPPOLIS 2000, 54–59, Figs. 5–6).

²⁵ Gemäß freundlicher Mitteilung von Gyula Fülöp, ehemaliger Direktor des Szent István Király Múzeum in Székesfehérvár, übergab Zsuzsanna Bánki den Anhänger István Bóna für eine nähere Bestimmung. Ob ein solches Gutachten von István Bóna tatsächlich erstellt wurde, entzieht sich meiner Kenntnis.

²⁶ Es ist nicht möglich, die Sorte des Weinblattes näher als *Vitis vinifera* subs. *vinifera* zu bestimmen.

²⁷ „Die Sumerer wählten das Weinblatt als Schriftzeichen für »Leben«.“ Über antike Darstellungen: „Man findet Trauben und Reben auf Münzen, Wandgemälden, Reliefs und Gebrauchsgegenständen, oft als Ornament, doch meist auch als Symbol des Wohlstands, der Freude und des Glücks.“ (FROWEIN–SCHÄFER 1976, 5)

²⁸ Über die Verwendung in der Heilkunde von der Antike bis heute: bei Pedanios Dioskurides gegen Entzündung und Brand des Magens, Blutausswurf; bei Plinius Secundus gegen Entzündungen, Blutfluss aus Wunden, entzündete Wunden; bei Claudius Galenus gegen entzündete Geschlechtsteile (SCHNEIDER 2009, 333–334, 336–338, Tab. 1).

²⁹ In der Ausführung sehr ähnliche fünfblättrige Weinblätter sind an Feinschmiedearbeiten vom 4. bis 7. Jahrhundert bekannt. Im Esquilin-Silberschatz sind vier Wagenbestandteile in Form von thronenden Stadtgöttinnen mit Scharnier-Weinblattanhängern versehen (Mitte bis zweite Hälfte des 4. Jh.) (SHELTON 1981, Pls. 35–43; MARTIN 1997, 366). Eine mit einer goldenen, mit rundlichen Granateinlagen verzierte Halsschmuckplatte mit durchbrochenen Weinranken und Weinblatt (mit gravierten/ziselierten[?] Blattadern) Verzierung aus Asia Minor

anhänger mit 5, 7 oder 9-blättrigen Weinblättern hatten bereits antike Wurzeln.³⁰ Die Miniaturkette von Szilágysomlyó (Șimleu Silvaniei/Schomlenmarkt, RO) verfügt über fünf (von einst sechs) solcher Weinblattanhänger.³¹

Wir treffen einlageverzierte Goldanhänger auch in langobardischem Milieu in Pannonien, wobei hier die Steineinlagen in mehrere, kleine Zellen eingefasst sind.³² Die Anhänger der Frühawarenzeit wurden meistens nach byzantinischen Vorbildern gefertigt, die einlageverzierten Varianten sind rar, dieser Schmucktyp war in dieser Periode nicht allgemein verbreitet.³³ Der Anhänger hat – seiner Form und Ausführung nach beurteilt – jedoch die besten Analogien unter den von der Mitte des 5. bis Anfang des 6. Jahrhunderts hergestellten polychrom verzierten Frauenschmucksachen und nicht in der Awarzeit.

REKONSTRUKTIONSVORSCHLÄGE

DIE THEORETISCHE REKONSTRUKTION DER ORIGINALFORM DES ANHÄNGERS ALS HÄNGESCHMUCK EINES OHRINGS³⁴

Aus dem Fund von Capena (Latium, Lok. Montecanino, I) stammt ein goldenes, mit Granateinlagen verziertes Ohrringpaar (*Abb. 4. 3*). Der 3,8 cm hohe Ohrring besteht aus drei Teilen, die durch Ösen verbunden sind. Dem runden offenen Ring folgt ein mondsichelförmiges Zwischenelement, darunter hängt ein kreuzförmiger Anhänger mit Armen. Die Steineinlagen aus Granat wurden in der Mondsichel- und Kreuzform in ungeteilte Zellen eingefasst. Die Ausbildung der Rückseiten ist leider unbekannt (*Abb. 4. 3*). Die Einfassungsmethode der Steine und die Ausführung der Anhängerösen in der oberen Mitte des Kreuzanhängers ähneln denen von TÁC. Es ist leider nicht sichtbar, ob die Anhängerösen geöffnet oder geschlossen sind. Die Maße des Kreuzanhängers sind: Höhe: ca. 1,7 cm, Breite: ca. 1,05 cm, Tiefe: ca. 0,25 cm.³⁵ Anhand der ungeteilten Zellen und der Anhängergröße ist es vorstellbar, dass der Anhänger aus dem Grab 1983/19 der untere Anhänger-Bestandteil eines Ohrringes war (*Abb. 4. 4*). In demselben Fundverband ist auch eine goldene Halskette mit fünfblättrigen Blattmotiven und doppelter Verschlusskonstruktion bekannt, die ähnlich ausgebildet ist. Einlage: Granatmandarine. Die Größe der Blätter ohne Ösenhakenverschluss ist: Höhe: ca. 1,5 cm, Breite: ca. 0,8 cm, Tiefe: ca. 0,3 cm (*Abb. 4. 5*).³⁶

Aus dem sogenannten dritten frühbyzantinischen Schatzfund von Warna (BG) stammt ein goldener Ohrring (*Abb. 4. 1*). Der 7,5 cm hohe Ohrring besteht aus fünf Teilen, die durch Ösen verbunden sind. Dem offenen, mit Öse und Hakenverschluss versehenen Ring folgt ein polyederförmiges Element, dem

(Ende des 4. Jh.) (YEROULANOU 1999, Fig. 144, Cat. no. 49). Eine durchbrochene, silberne Gürtelbeschlaggarnitur mit Weinranken, Tauben und Weinblättern (mit gravierten/ziselierten(?) Blattadern) aus dem Schatzfund von Ténès in Algerien (5. Jh.) (YEROULANOU 1999, Fig. 73, Cat. no. 186, Fig. 171, Cat. no. 188, Fig. 172, Cat. no. 189). Eine goldene gepresste/getriebene(?) Taschenplatte mit Tieren, Ranken und Weinblättern aus der Pontusgegend (um 600) (SCHULZE-DÖRRLAMM 2010, Kat. Nr. 90).

³⁰ Mit der weiten Verbreitung der Amulettenanhänger von Skandinavien über den Donaauraum bis an die Krim (NAGY 2014, 125–127, 12. kép 6–15).

³¹ Die Anhänger der Miniaturkette sind wahrscheinlich sekundär verwendete Blattanhänger (CAPELLE 1994, 24–25). Entgegen der Meinung von Capelle, dass die Anhänger nicht nur zu Dekorationszwecken dienten, sondern dass sie, wie auch in der Antike, als Amulette verwendet wurden (MARTIN 1997, 356–368).

³² Siehe dazu z. B. die Anhänger von Fertőszentmiklós (HU), Frauengrab 9 (BÓNA 1990, 59–60, I. 53 c: die Rückseite ist unbekannt) mit hülsenartig, senkrecht gerippten Anhängerösen.

³³ Die Rückseiten blieben unverziert und die Aufhängeösen sind auch anders ausgebildet (GARAM 2001, 33–46).

³⁴ Zu den Ohrringen mit Hängeschmuck siehe: QUAST 2002, 587–589; MINCHEV 2011, 97–100.

³⁵ BORDENACHE BATTAGLIA 1983, 148, Fig. 2; RICCI 2001, 174–175.

³⁶ Die Halskette ist 34–35 cm lang (siehe Anm. 20; BORDENACHE BATTAGLIA 1983, 148, Fig. 1; RICCI 2001, 174).

ein mondsichelförmiger Anhänger folgt. Der untere Anhänger wurde mit einem Kettenglied befestigt.³⁷ Die drei zellenverzierten Elemente zeigen Granateinlagen auf. Die Methode der Einfassung ist unbekannt, nach dem Foto kann sie ähnlich der des TÁCer Anhängers sein. Die Rückseite des mondsichelförmigen und des unteren Anhängers sind mit feinen – nach Aussehen – ziselierten Rippen verziert. Die Anhängerösen in der oberen Mitte des Kreuzanhängers stehen in Richtung der Schmalseiten geneigt, aber die Öse wird weiterhin, wie beim Werkstück aus TÁC, in Richtung der Rückseite geöffnet.³⁸ Die Größe des unteren Anhängers ist: Höhe: ca. 2,35 cm, Breite: ca. 1,7 cm, Tiefe: unbekannt.³⁹ Anhand des stilisierten blattförmigen (?) Anhängers und dessen Verzierung der Rückseite mit Blattrippen(?) ist es vorstellbar, dass der Anhänger aus dem Grab 1983/19 als der untere Anhänger eines Ohrings Verwendung fand (*Abb. 4. 2*).

DIE THEORETISCHE REKONSTRUKTION DER ORIGINALFORM ALS HALSKETTENANHÄNGER

Aus einem reichen skirischen(?) Frauengrab in Dunapataj-Bödpuszta (Bakodpuszta) Grab 1 oder 2 ist eine goldene Halskette mit Steinkugeln und einlageverzierten Anhängseln bekannt (*Abb. 4. 6*). Die Länge der Kette beträgt 36,5 cm.⁴⁰ Sie besteht aus 14 Steinkugeln und ist abwechselnd mit insgesamt sieben mondsichelförmigen und sechs herzförmigen Goldanhängern mit Steineinlage ausgestattet. Der Verschluss teil besitzt zwei ovale und eine runde Einfassung. Die Anhänger sind nicht in Zellen geteilt. Die Methode der Einfassung ist dem TÁCer Fund ganz ähnlich: Die Seiten sind rechtwinkelig zur Steineinlagenoberflächen zurückgebogen. Die Rückseiten blieben unverziert, aber trotzdem zeigen sie – wahrscheinlich aus herstellungstechnischen Gründen – leichte Rippen bei den Kanten (*Abb. 4. 6*). Die Anhängerösen in der oberen Mitte des Anhängers stehen in Richtung der Schmalseiten geneigt. An den zwei ovalen Schlussteilen sind schmale Goldplatten mit zurückgebogenen Ösen befestigt. Die mondsichelförmigen Anhängern liegen innerhalb der Maße: Höhe: ca. 1,4–1,5, Breite: ca. 1,1–1,3, Tiefe: ca. 0,5–0,6 cm; die herzförmigen Anhänger messen: Höhe: ca. 1,6–1,7, Breite: ca. 0,9–0,95, Tiefe: ca. 0,45–0,55 cm.⁴¹ Aufgrund der unverteilten Zellen und der Anhängergröße ist es vorstellbar, dass der Anhänger aus dem Grab 1983/19 als Anhänger einer Halskette Verwendung fand (*Abb. 4. 7*).

Obwohl im Grab 1983/19 nur ein Stück Anhänger gefunden wurde, können wir nicht davon ausgehen, dass es sich um ein Einzelstück handelt. Zu seiner Herstellungszeit und in der ersten Nutzungsperiode könnte es genauso gut paarweise getragen worden oder Teil eines größeren Schmuckstücks gewesen sein.

³⁷ Der untere Anhänger hat eine Ähnlichkeit mit einem zikadenförmigen Anhänger. Wenn es sich wirklich um eine Zikade handelt, dann ist das Stück um 180° verdreht (NAGY 2005, 185–188). Wir können nicht ausschließen, dass es eher ein stilisierter Blattanhänger ist. Letztere Annahme wird durch die Verzierung der Rückseite bekräftigt: Sie zeigt feine Blattrippen mit gut trennbaren Haupt- und Nebenrippen. Eine solche Verzierung lässt sich schwerlich einer Zikade zuordnen. Leider fehlen Informationen darüber, wie die Rückseiten anderer zikadenförmiger Anhänger beschaffen sind. Es muss aber bemerkt werden, dass selbst mondsichelförmige Anhängerteile feine Rippen auf ihren Rückseiten aufweisen. Wir begegnen einer ähnlichen Verzierung auch am Ohrgehängepaar von Olbia, wo die mondsichel- und blattförmigen Anhängerrückseiten mit getriebenen Palmenblättern und anderen Motiven verziert sind (ROSS 1965, 117–118, Pl. 82, No. 166. F).

³⁸ MINCHEV 2011, 88–89, 97–100, Fig. 5a–b.

³⁹ Laut Alexander Minchev ist die Dicke des Ohrings 0,4 cm (MINCHEV 2011, 89). Beim unteren, stilisierten Blattanhänger muss es jedoch schmalere sein. Gemäß dem Foto ist der Ohring beim polyederförmigen Teil am dicksten.

⁴⁰ Anhand der Länge wäre es korrekter hier, anstatt einer Halskette von einem Collar oder Choker zu sprechen. Siehe Anm. 20.

⁴¹ FETICH 1951, 23, 121–122, 15. tábla 4, 17. tábla 1; KISS 1983, 104–105, Abb. 4. 4. Das Material der Einlagen wurde bislang nicht naturwissenschaftlich analysiert. Vorläufig werden die Einlagen als Granat bezeichnet. Ich halte es möglich, dass die herzförmigen Anhänger aus Dunapataj-Bödpuszta (Bakodpuszta) Grab 1 oder 2 auch stilisierte Blattanhänger – wie im Fall von TÁC und Warna – sein können.

Die oben angeführten Annahmen führen denkbare, ohne grundlegende naturwissenschaftliche und sorgfältige herstellungstechnische Analysen jedoch nur streng theoretische Verwendungsmöglichkeiten auf. Trotz der genannten Ähnlichkeiten (ausnahmslos repräsentative Schmuckstücke, Gold als Grundmaterial, ungeteilte Einfassungen, Steineinlagen, ähnliche Anhänger in Form und Ausarbeitung, verzierte Rückseiten) gibt es auch Unterschiede (andere Grundformen, Zelleneinfassungen, unverzierte Rückseiten). Es handelt sich immer um Unikate, die grundsätzlich schwer vergleichbar sind.⁴² Alle gehören der Gruppe der einlageverzierten, polychromen Goldschmuckstücke an, die von der Mitte des 5. bis zum Anfang des 6. Jahrhunderts hergestellt wurden. Aufgrund der Faktenlage halte ich den Anhänger des Grabes 1983/19 von TÁC für ein Altstück aus der oben genannten germanischen Periode, das später sekundär in Gebrauch war. Ursprünglich Teil eines Frauenschmuckes (Ohrring oder Halskette) wurde sekundär einfach als Halschmuck verwendet.

Es kann sich dabei um ein Schmuckstück handeln, welches in einer spätrömisch/byzantinischen Werkstatt in Auftrag gegeben wurde und später ins Karpatenbecken gelangte. Die Frage, ob er als Handelsgut, Raubgut, diplomatisches Geschenk oder gar als Zufallsfund in den Besitz seiner letzten Trägerin gelangte, kann heute nicht mehr beantwortet werden.⁴³

DAS EISENBRUCHSTÜCK

Das leicht gewölbte Eisenbruchstück mit einem runden Querschnitt aus dem Grab 1983/19 befand sich knapp unterhalb der Mitte des rechten Speichenknochens. Es ist vorstellbar, dass weitere Bruchstücke vollständig verrosteten, oder während der Aufdeckung des Grabes verschollen sind. Die letztere Annahme wird durch das Fehlen des Ellenknochens unterstützt (*Abb. 2. 2:2*).⁴⁴ Nach ihrer Ausarbeitung, Form und Lage kann das Eisenbruchstück als Fragment eines Eisenarmrings identifiziert werden.

Eisenarmringe oder Eisen(arm)ringbruchstücke wurden in TÁC in 37 Gräbern gefunden. Die Mehrzahl, nämlich 33 Gräber, stammen aus der Spätantike und befanden sich im südöstlichen Vorfeld der ehemaligen Festungsmauern. Außer einem Exemplar aus dem Gräberfeld II von Süd-Herculia kamen die Weiteren in dem Areal des Gräberfeldes Süd-Herculia I (Margittelep) vor. Die anderen vier Gräber stammen aus der Awarenzeit *intra muros*.⁴⁵ Die Gräber mit Eisenarmringfunden aus diesen beiden Perioden unterscheiden sich in ihrer Orientierung: Die spätantiken Gräber wurden in NO–SW-Richtung, die awarenzeitlichen in W–O Richtung orientiert (*Tabelle 2*).⁴⁶ Auch die Grabtiefen sind unterschiedlich: Die awarenzeitlichen Gräber sind etwas tiefer als die spätantiken. Die spätanti-

⁴² Die Einfassungstechniken sind mangels gründlicher Beschreibung von Analogien noch nicht vergleichbar.

⁴³ HEINRICH-TAMÁSKA 2006, 75.

⁴⁴ Keine Anzeichen einer Grabplünderung wurden beobachtet. Siehe dazu die ausführliche Beschreibung des Grabteiles.

⁴⁵ Die Ausdehnung der spätantiken und awarenzeitlichen Gräberfelder ist topographisch gut abgrenzbar. In TÁC sind auch ca. 7 germanenzeitliche Bestattungen *intra muros* aus der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts bekannt, aber aus dieser Zwischenperiode sind keine Eisenarmringe zu Tage gekommen (SCHILLING 2011a, 385).

⁴⁶ Zu den vielfältigen spätantiken Graborientierungen in Pannonien siehe: LÁNYI 1972, 59–64. Zur frühawarenzeitlichen Orientierungssitte siehe Anm. 12. Im *intra muros* Gräberfeld von Keszthely-Fenékpuszta, Horreum sind die Orientierungen W–O (BARKÓCZI 1968, 305). Péter Straub betont aber, dass es mit Ausnahme der Orientierung [in Keszthely-Fenékpuszta, Horreum] weder chronologisch noch ethnisch möglich war, die Gräber zu differenzieren (STRAUB 1999, 198). In Gräberfeldern mit mehreren Epochen zeigen die Gräber keinen Unterschied auf. In den Gräberfeldern vor der Südmauer von Keszthely-Fenékpuszta waren alle spätrömischen und awarenzeitlichen Gräber in Richtung W–O orientiert (MÜLLER 2010, 156). In Kaiseraugst gibt es keinen großen Unterschied zwischen den spätrömischen und frühmittelalterlichen Gräbern in der Orientierung: Die meisten Gräber sind W–O orientiert (MARTIN 1991, Teil A 228).

ken Gräber enthielten im allgemeinen Bronze-, Bein-/Knochen- und Eisenarmringe,⁴⁷ die awarenzeitlichen Gräber Silber-, Bronze- und Eisenarmringe.⁴⁸ Die meisten Eisenarmringe aus der Spätantike sind leider in einem so schlechten Erhaltungszustand, dass deren Größe, Querschnitt und Endungen kaum noch zu bestimmen sind.⁴⁹ Die awarenzeitlichen Eisenarmringe sind besser erhaltene Stücke, haben eine leicht ovale Form, runden Querschnitt und die zwei vollständigen Stücke zeigen offene,⁵⁰ sich leicht verjüngende Endungen.⁵¹ Zwei awarenzeitliche Eisenarmringe (Grab 1972/147 und Grab 1984/33) können sicher zum awarenzeitlichen Typ V nach der Klassifikation von Čilinská („*Eisenarmringe aus einem Stab oder Band*“) und nach der weiteren Verteilung von Adrién Pásztor in Gruppe 1 („*Eisenarmringe mit rundem Querschnitt*“) eingeordnet werden.⁵² Das Eisenarmringbruchstück des Grabes 1983/19 kann wahrscheinlich auch dem Typ V und Gruppe 1 zugeordnet werden, aber es ist leider nicht zweifelsfrei zu bestimmen, ob das Bruchstück von einem geschlossenen oder offenen Armring stammt (Abb. 2. 5–7; Tabelle 3).⁵³ Die Eisenarmringe der Spätantike wurden von Kindern (13 Gräber) und Frauen (19 Gräber) jeder Altersgruppe getragen. In 16 Fällen wurden sie am linken Oberarm bzw. linken Handgelenk gefunden.⁵⁴ Drei Eisenarmringe aus der Awarenzeit wurden von weiblichen Personen getragen und sind am rechten Unterarm (Grab 1983/19), sowie am rechten (Grab 1972/147) und linken (Grab 1984/33) Handgelenk gefunden worden.⁵⁵ Die zwei vollständig erhaltenen

⁴⁷ Die Armringe des Grabes 1961/52 sind erwähnt: FITZ ET AL. 1965, 216–217, 7. ábra. Zu den Bein-/Knochenarmringen siehe: T. BÍRÓ 1987, 25–63. Die weiteren bronzenen und eisernen Exemplare wurden zum Teil erwähnt, blieben aber unpubliziert.

⁴⁸ Der Silberarmring mit trompetenförmigen Enden ist ein Streufund, er stammt vielleicht aus einem gestörtem Frauengrab (SCHILLING 2011a, Abb. 2. 4). Die bronzenen Armringe und der Eisenarmring aus dem Grab 1984/33 sind bisher unpubliziert, der Eisenarmring aus dem Grab 1972/147 ist erwähnt (FITZ–BÁNKI 1974, 198, 232, Abb. 11, Taf. I. 4). Die weiteren bronzenen Exemplare sind unpubliziert.

⁴⁹ Durch Korrosion war die Analyse der Funde in Keszthely–Fenékpuszta/Gräberfelder vor der Südmauer stark erschwert (MÜLLER 2010, 214).

⁵⁰ Die 46 Eisenarmringe der Spätantike und der Keszthely-Kultur waren in Keszthely-Fenékpuszta, Gräberfelder vor der Südmauer alle offen (MÜLLER 2010, 214). In Keszthely-Fenékpuszta, Horreum Gräberfeld *intra muros* lagen 6 offene Eisenarmringe mit rundem Querschnitt (BARKÓCZI 1968, 281, 283–284, 303, Pl. 59. 12, 14, Pl. 63. 19, Pl. 64. 19, Pl. 66. 4–5; STRAUB 1999, 197, 224, 4. kép 3). In Keszthely-Fenékpuszta, Ödenkirche-Flur sind 14 Eisenarmringe zu Tage gekommen, alle mit rundem Querschnitt, außer einem Exemplar waren sie offen (MÜLLER 2014, 126). Demnach können die Eisenarmringe der Awarenzeit auch geschlossene Formen besitzen. Siehe dazu noch das Armringpaar aus dem Grab 66 in Alattyán (KOVRIK 1963, Taf. V. 19–20; BÖHME 1965, 17, Typentafel I. Typ 23).

⁵¹ Eine Verjüngung der offenen Enden wurde auch bei den Eisendrahtarmringen in Nagyréde-Ragyogópart von János Győző Szabó beschrieben, diese Exemplare sind aber jünger (SZABÓ 1969, 49). Die Exemplare aus Kölked-Feketekapu A, Gräber 95, 244 zeigen ebenfalls offene verjüngende Enden (KISS 1996, Taf. 32. A-95, Taf. 53. A-244: 8). Sie sind in den gleichen Zeitraum wie die Táci Exemplare datierbar.

⁵² ČILINSKÁ 1975, 86, Abb. 8. 3; PÁSZTOR 2015, 153. Ilona Kovrig klassifizierte die Armringe ursprünglich anhand der Ausarbeitung ihres Querschnitts in bandförmige und runde Stücke (KOVRIK 1963, 116). Csilla Balogh ordnete die offenen Eisenarmringe nach der Ausarbeitung ihrer Enden ein. Meiner Meinung nach wäre es möglich, die frühere Typologie noch weiter zu verfeinern (BALOGH 2016, 180).

⁵³ Aus diesem Grund sind beide Möglichkeiten auf der Abb. 2. 5 dargestellt.

⁵⁴ Eine Ausnahme bildet nur das Männergrab 1964/252 – siehe dazu Tabelle 2, Zeile 20. Es ist möglich, dass er während des Aufsammlens der Skelettreste gefunden wurde oder ursprünglich nicht zu diesem Grab gehörte und mit anderen Grabfunden vermischt wurde. Vera Lányi erforschte die spätromische Armringtracht in Süd-Herculia I (Margittelep), aber damals war das Gräberfeld noch nicht so weit aufgedeckt, deshalb konnte sie 83 Gräber weniger analysieren (LÁNYI 1972, 103, 106, Abb. 22). Die höchste Grabzahl des Gräberfeldes ist heute 442. Siehe MÜLLER 2010, 215–216 über die spätantike Tragweise der Armringe in Keszthely-Fenékpuszta, Gräberfelder vor der Südmauer.

⁵⁵ In Keszthely-Fenékpuszta, Gräberfelder vor der Südmauer waren in der Awarenzeit die Eisenarmringe immer am linken Unterarm, meist einzeln getragen (MÜLLER 2010, 216). In Keszthely-Fenékpuszta, Ödenkirche-Flur lagen

Exemplare zeigen Textilreste auf der verrosteten Oberfläche auf.⁵⁶ Dabei handelt es sich entweder um Überreste der Bekleidung oder eines Leichentuchs.⁵⁷

Aufgrund ihrer geringen Kosten und einfachen Herstellung waren Eisenarmringe in der Awarenzeit als Schmucksachen weit verbreitet.⁵⁸ Es handelt sich dabei um Erzeugnisse, die vor Ort, möglicherweise sogar von Schmieden hergestellt wurden. Der einfache Herstellungsprozess ist wie folgt zu rekonstruieren: Das Grundmaterial war ein langer Eisenstab, welcher in Stücke aufgeteilt wurde.⁵⁹ Die leichte Verjüngung der Enden könnte bereits bei dieser Aufteilung entstanden sein. Zum Schluss wurden die Stäbe gebogen und die Enden bei geschlossenen Armringen zusammengeschmiedet.⁶⁰ Die leicht asymmetrische Form muss nicht bereits bei der Herstellung bestanden haben, sie kann auch während der Nutzung, z. B. beim Anziehen und Abnehmen oder durch Erde und Korrosion entstanden sein.⁶¹ Mit ihrer silber glänzenden Oberfläche sahen die Armringe zur Zeit ihrer Nutzung deutlich wertvoller aus, als es die auf uns gekommenen Exemplare mit ihrer dunkelbraunen, verrosteten Oberfläche heute tun.

Die Armringe der Awarenzeit sind relativ häufige Funde, aber nach Z. Čilinská sind sie keine typischen Beigaben der Frauengräber.⁶² Der von Ágnes Cs. Sós vertretene Ansicht, dass Eisenarmringe die soziale Stellung widerspiegeln, hält Ilona Kovrig entgegen, dass sie auch in mit Goldbeigaben ausgestatteten Gräbern vorkommen.⁶³ Die Nutzung der Eisenarmringe sei eine Modeerscheinung und ließe sich mit dem römischen magischen Eisenaberglauben erklären, wonach Eisen eine Unglück verhütende Kraft zugesprochen wird.⁶⁴ Die verschiedenen Typen der Eisenarmringe sind von der Frühawarenzeit bis zum ersten Viertel oder ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts datierbar.⁶⁵ In Keszthely-Fenekpuszta, Gräberfeld vor

Eisenarmringe in sieben Gräbern am rechten, in vier Gräbern am linken Unterarm. Sie waren Bestandteile der Frauen- und Mädchenbekleidung (MÜLLER 2014, 127). Zwei Exemplare kamen in Männergräbern zu Tage, ein Exemplar von ihnen wahrscheinlich in einer Tasche. Das vierte Grab, das Grab 1975/267 von TÁC, kann wegen ungenügender Informationen nicht analysiert werden. Siehe dazu *Tabelle 2, Zeile 37*.

⁵⁶ Eine mögliche Verzierung der Oberflächen der Eisenarmringe ist wegen der Korrosion ohne weitere Restaurierungen und/oder naturwissenschaftliche Analysen nicht nachweisbar.

⁵⁷ Zlata Čilinská warf auf, dass einige Armringe (beim Typ IV) nicht nur als Schmuck, sondern auch zu praktischen Zwecken, wie dem Raffieren der Ärmel über dem Handgelenk, in Gebrauch gewesen sein könnten (ČILINSKÁ 1975, 82, 84). Csilla Balogh folgt dieser Doppelfunktion und sieht die Verwendung als Schmuck sekundär (BALOGH 2016, 180). Im Fall von TÁC befinden sich die Textilreste nicht auf den Innen-, sondern auf den Außenseiten. Daher wurden sie eher als Schmuckstücke verwendet.

⁵⁸ ČILINSKÁ 1975, 86.

⁵⁹ Bei den TÁC-Exemplaren lässt sich die ehemalige Dicke des Eisenstabes auf ca. 0,6–0,7 cm, die Länge ca. 12–15 cm bestimmen.

⁶⁰ Nach der Meinung von Ilona Kovrig sind die Eisenstangen nicht gebogen, sondern gehämmert (KOVRIK 1963, 116). Horst Wolfgang Böhme schreibt dagegen, dass die „zylindrischen Eisenstäbe gebogen sind.“ (BÖHME 1965, 17). Csilla Balogh schreibt auch über eine Biegung des Eisenstabes (BALOGH 2016, 180). Man kann wohl von zwei verschiedenen Herstellungsarten ausgehen, wobei ringförmige Eisenarmringe eher gebogen, Eisenbänder eher gehämmert wurden.

⁶¹ Es wäre interessant, das Material und dessen Ausarbeitung mit anderen Eisengegenständen wie z. B. Zaumzeug zu vergleichen.

⁶² ČILINSKÁ 1975, 82. Aus dem Gräberfeld von Tiszafüred-Majoros, das 1212 Gräber mit 1229 menschlichen Skeletten zählt, sind nur zwei Armringe, darunter ein Eisenarmring bekannt (GARAM 1995, 304–305, Abb. 177. 1–2). Im Donau–Theiß-Zwischenstromland tauchen sie in der Frühawarenzeit ebenfalls selten auf (BALOGH 2016, 180). Sie sind eher für Osttransdanubien typisch.

⁶³ KOVRIK 1963, 118, 145; BIERBRAUER 2004, 62.

⁶⁴ KOVRIK 1963, 118. Diese Annahme wurde wiederholt: MÜLLER 2010, 214, Anm. 1076; MÜLLER 2014, 126; PÁSZTOR 2015, 153.

⁶⁵ SZABÓ 1969, 49; ČILINSKÁ 1975, 86; SZÖKE 1992, 868, Abb. 1. Ilona Kovrig ging ursprünglich davon aus, dass die eisernen Armreifen in der Spätawarenzeit nicht mehr in Gebrauch waren (KOVRIK 1963, 118, 144–145). Horst Wolfgang Böhme hält die Eisenarmringe von Alattyán auch für frühawarenzeitlich (erste Hälfte des 7. Jahrhunderts) (BÖHME 1965, 17, 26–29). Diese zeitliche Einordnung der Eisenarmringe wurde von Attila Kiss und Csilla

der Südmauer und im Gräberfeld Keszthely-Fenékpuszta, Flur Ödenkirche waren die Eisenarmringe der Keszthely-Kultur bis ins 7. Jahrhundert in Gebrauch.⁶⁶ In Csákberény-Orondpuszta sind die verschiedenen Eisenarmringtypen bis ans Ende des 7. Jahrhunderts zu beobachten.⁶⁷ Die Gräber 1972/147 und 1984/33 werden anhand der Perlenanalyse von Adrien Pásztor und der Chronologie der früheren Eisenarmringe der Awarenzeit zwischen dem letzten Drittel des 6. und der Mitte des 7. Jahrhunderts datiert.⁶⁸ Aufgrund des Eisenarmringbruchstücks und anhand der Zeitstellung der Frauengräber der Awarenzeit mit Eisenarmringfunden in Tác ist es naheliegend, das Grab 1983/19 ebenfalls in diese Periode zu datieren.

DIE SOZIALE STELLUNG DER BESTATTETE

Die Lage des Grabes innerhalb des Gräberfeldes ist zurzeit nur sehr eingeschränkt zu bestimmen: Nach dem heutigen Forschungsstand liegt das Grab nahe der östlich-südöstlichen Grenze des Gräberfeldes. Die vorläufige Analyse des menschlichen Knochenmaterials, insbesondere der Wirbelknochen, weist physikalische Belastungen auf, welche nicht auf Personen in der höchsten sozialen Stellung schließen lassen. Anhand der Befunde ist das Bild nicht eindeutig: Der Anhänger als eine wertvolle Goldschmiedearbeit deutet auf eine höhere soziale Stellung hin,⁶⁹ während der in Material und Verarbeitung deutlich minderwertigere Eisenarmring eher dagegen spricht. Wie bereits oben erwähnt, müssen eiserne Armringe jedoch nicht zwingend mit der sozialen Stellung oder Herkunft in Zusammenhang stehen.⁷⁰ Vergleichbare awarenzeitliche Frauengräber in Tác, in denen eiserne Armringe vorkamen, wurden anhand der Befunde eher einer mittleren Bevölkerungsschicht zugeordnet. Zusammenfassend können wir für das Grab 1983/19 lediglich ausschließen, dass es der vornehmsten, oder der ärmsten sozialen Gruppe zuzuordnen ist. Eine präzisere Bestimmung ist aus archäologischer Sicht unmöglich.

DIE FRAGE DER DATIERUNG

Intra muros wurden bislang spätantike(?), germanenzeitliche, awarenzeitliche und árpádenzeitlich/mittelalterliche Bestattungen in Tác aufgedeckt.⁷¹ Die Grabgruppen/Gräberfeldteile liegen topographisch teil-

Balogh übernommen (KISS 1996, 226; BALOGH 2016, 180). Bei Csilla Balogh steht, dass sie auch noch in den Frauenbestattungen des dritten Drittels des 7. Jahrhunderts vorkommen. Die Datierung der Eisenarmringe auf der Basis einer typologischen Untersuchung wäre wahrscheinlich präziser. Siehe Anm. 52. Damit wäre es möglich, nach früheren und späteren Typen unter Berücksichtigung von Ausarbeitung, Form und Vorkommen zu differenzieren.

⁶⁶ MÜLLER 2010, 214; MÜLLER 2014, 127.

⁶⁷ Es gibt eine chronologische Differenzierung zwischen den verschiedenen Typen (PÁSZTOR 2015, 153). Es scheint, dass die dickeren, mit rundem Querschnitt versehenen offenen und geschlossenen Exemplare vom Beginn der Awarenzeit an bis zur ersten Hälfte – bis die Mitte des 7. Jahrhunderts datierbar sind. Die eher gebogenen Eisendrahtarmringe sind demnach die jüngeren Exemplare.

⁶⁸ Die Ergebnisse der Perlenanalyse wurden während der Konferenz *Gorsium 50* des Szent István Király Múzeum am 25. September 2008 mit dem Vortragstitel *A Tác-gorsiumi avar kori gyöngyleletek* vorgestellt. Die Konferenz wurde von Loránd Olivér Kovács organisiert und fand im Prunksaal des Komitatshauses in Székesfehérvár statt. Es wurde kein Konferenzband erstellt, daher sind die Resultate der Perlenanalyse bis heute nicht veröffentlicht.

⁶⁹ Der Wert eines wieder verwendeten Altstücks während der Awarenzeit lässt sich nur sehr schwer beurteilen. Als Ausgangspunkt kann hier nur das verarbeitete Material in Betracht gezogen werden.

⁷⁰ Siehe dazu Anm. 62. Der Gebrauch von Eisenarmringen als Modeaccessoir wird südlich der Alpen und im zirkumalpinen Raum als romanischer Schmuck mit spätantikem Ursprung greifbar (MARTIN 1991, Teil A 65). Die Eisenarmringe waren nicht nur bei den Romanen, sondern auch bei den Germanen und Awaren in Gebrauch (MÜLLER 2010, 214; MÜLLER 2014, 127).

⁷¹ Zusammenfassend: SCHILLING 2011a, Tab. 1–2, Taf. 6.

weise über-, teilweise nebeneinander. Nach der Zeitstellung der Beigaben des Grabes 1983/19 können wir die spätantike(?) und árpádenzeitlich/mittelalterliche Periode aus der Datierung ausschließen.⁷² Die beiden Grabgruppen des Gräberfeldes innerhalb der östlichen (Stadt)mauer kann man vorläufig, wie folgt, datieren: Die nördliche Gruppe mit 11 Gräbern hat kaum Funde und kann daher nur aufgrund der W–O Orientierung der Gräber in die Frühawarenzeit datiert werden.⁷³ Die südliche Gruppe mit 23+1 Gräbern verfügt teilweise über charakteristische Funde der Frühawarenzeit wie z. B. byzantinische Falschmünze, Perlen, Körbchenohrringbruchstück und Eisenarmringe. Auch hier war die Orientierung der Gräber W–O.⁷⁴ Die Grabtiefen der beiden Grabgruppen schwanken zwischen 75 und 222 cm, wobei im Schnitt ca. 140 cm erreicht werden. Beide Grabgruppen des Gräberfeldes wurden also aufgrund der dargestellten Beobachtungen zeitgleich benutzt und lassen sich vom Anfang der Awarzeit (letztes Drittel des 6. Jahrhunderts) bis die Mitte des 7. Jahrhunderts datieren.

Das Grab 1983/19 mit seiner W–O Orientierung und der Grabtiefe von 130 cm weicht von dem anderen Gräber der Gräberfeldteile nicht ab. Der Anhänger des Grabes kann mit den germanenzeitlichen Gräbern in Tácszeitgenössisch sein, aber diese Gräber lagen unter den Ruinen der spätrömischen Gebäude, ca. 125, 215 und 240 m nordwestlich.⁷⁵ Trotz des älteren Anhängers, der höchstwahrscheinlich als Altstück ins Grab gelangte, kann die Bestattung auch mit Hilfe des Eisenarmringbruchstücks dem awarenzeitlichen Gräberfeldteil zugeordnet werden.⁷⁶

Der Anhänger lässt sich, wie oben bereits angedeutet, in zwei Zeiträume datieren. Hochwertige Goldschmiedearbeiten mit Steineinlagen und in geringerer Zahl auch mit verzierten Rückseiten, lassen sich von der Spätantike bis zum 7. Jahrhundert nachweisen, aber die oben aufgeführten Analogien, die als Grund für die theoretischen Rekonstruktionen dienen (Capena, Warna und Dunapataj-Bödpuszta [Bakodpuszta]), stammen von der Mitte des 5. bis Anfang des 6. Jahrhunderts. Der Anhänger könnte ursprünglich Teil eines größeren polychromen Schmucks der Germanenzeit gewesen und als ein wieder verwendetes Altstück in der Awarzeit wieder als Schmuck benutzt worden sein, bevor er in das Grab gelangte. Trotz der Gebrauchsspuren halte ich es für unwahrscheinlich, dass der Anhänger 100 bis 200 Jahre lang kontinuierlich in Gebrauch war. Deswegen können wir von einem älteren germanenzeitlichen Herstellungs- und Nutzungszeitraum sprechen und über eine zweite, awarenzeitliche Wiederverwendungsperiode.

Die Belegung des Grabes 1983/19 können wir nicht präziser als vom letzten Drittel des 6. bis die Mitte des 7. Jahrhunderts bestimmen.⁷⁷

⁷² Die Datierung der spätantiken Gräber ist unsicher. Die árpádenzeitlichen/mittelalterlichen Gräber lagen um eine Steinkirche herum, oberhalb des östlichen Ausläufers von Gebäude IV, ca. 130 m westlich von diesem Grab entfernt.

⁷³ Die Orientierung des gestörten Grabes 1983/25 ist unsicher: In der Dokumentation steht W–O, aber auf der Gräberfeldkarte wurde das Grab mit N–S Richtung eingezeichnet. Über das Grab habe ich bisher keine Fotodokumentation gefunden. Die Bestattung stammt – den handgeformten Keramikbeigaben nach beurteilt – sicher aus der Awarzeit. Die Orientierung der Gräber 1983/22 und 1983/31 ist in der Dokumentation mit NW–SO angegeben. Auf der Gräberfeldkarte sind sie dagegen W–O eingezeichnet. Das Grabfoto vom Grab 1983/22 zeigt eine W–O Richtung. Über das Grab 1983/22 habe ich bisher keine Fotodokumentation gefunden.

⁷⁴ Für das Grab 1983/18 wurde auf der Gräberfeldkarte N–S/NW–SO Orientierung angegeben, in der Dokumentation steht dagegen W–O. Das Grabfoto zeigt ebenfalls eine W–O Orientierung.

⁷⁵ Die bisher aufgedeckten germanenzeitlichen Gräber enthielten keine Gold- und Eisenarmringbeigaben. Aus dem Grab 1960/51 des Gräberfeldes Fövény in Tács kennen wir eine polychrome Schnalle, die in die zweite Hälfte des 5. oder an die Wende vom 5. zum 6. Jahrhundert datiert ist (SCHILLING 2011a, 386, Abb. 1. 3). Es ist auch möglich, dass die Awaren ein zwischen den spätrömischen Festungsmauern vorhandenes germanisches Frauen(?) grab gestört und den Anhänger wieder verwendet hatten.

⁷⁶ Allein das Eisenarmringbruchstück wäre schwer zu datieren.

⁷⁷ Es gibt mindestens ein Grab in Transdanubien, welches Ähnlichkeiten mit dem Grab 1983/19 aufweist. In der Binnenfestung von Keszthely–Fenekpuszta wurde das Grab 9, ein reich ausgestattetes, W–O orientiertes Mädchengrab *intra muros* in dem Gräberfeld beim Horreum aufgedeckt, in dem unter anderem eine goldene Einfassung mit facettiertem Granatstein im Bereich der Stirn und zwei offene Eisenarmringe mit rundem

WEITERE AUFGABEN

Es wäre für die weitere Forschung sehr zuträglich, wenn das gesamte Areal des awarenzeitlichen Gräberfeldes aufgedeckt oder zumindest der Unterkörper der bestatteten Person geborgen werden würde, um eine vollständige physikalisch-anthropologische Analyse anfertigen zu können. Dadurch ließe es sich auch feststellen, ob das Grab gestört wurde und ob es weitere Grabbeigaben oder Befunde gibt. Wegen des schlechten Erhaltungszustands wäre es dringend geboten, das Bruchstück des Eisenarmringes restaurieren zu lassen. Es ist unabkömmlich, eine nicht zerstörende naturwissenschaftliche (SEM) Analyse des Anhängers durchzuführen, damit der Feingehalt der Goldteile und die Zusammensetzung der Granateinlage bestimmt werden kann. Dadurch könnte man Rückschlüsse auf den Herkunftsort des Steinmaterials schließen. Obwohl es sich um einen sehr kleinen Gegenstand handelt, wäre es begrüßenswert, den einzigartigen Anhänger in einer Ausstellung mit weiteren bedeutenden Funden aus der Völkerwanderungszeit (vielleicht in der Neuausstellung des 2016 wiederöffneten Archäologischen Parks in Tác) der Öffentlichkeit und Fachwelt zu präsentieren.⁷⁸

DANK

An dieser Stelle möchte ich danken Gabriella Nádorfi, die mir die Untersuchung des Anhängers ermöglichte, Szilvia Kassa und Péter Skoda für die Bestimmung des Steinmaterials der Einlage, József Bicskei für die wunderbaren Fotos des Anhängers und deren digitale Nachbearbeitung, Ágnes Kazsóki für ihr Mitwirken bei der Zeichnung des Anhängers, Orsolya László, dass sie ausschließlich anhand des Grabungsfotos die Skelettreste bestimmt hat, Dieter Quast für seine entscheidenden Hinweise in der Fachliteratur, Gergely Szenthe für die Möglichkeit, die Halskette von Dunapataj-Bödpuszt (Bakodpuszt) in der Dauerausstellung zu untersuchen, Alexander Minchev für das Originalfoto des Ohrgehänges aus dem „dritten frühbyzantinischen Schatzfund“ aus Warna und Zsolt Mráv für das Foto der Halskette aus Capena.

Zuletzt gilt mein Dank Anita Korom, weil sie die Veröffentlichung dieses Aufsatzes in diesem Band ermöglichte und mein Manuskript mit grenzloser Geduld behandelte und Herrn Sven-Markus Lörsh für die muttersprachliche Korrektur des Textes.

BIBLIOGRAPHIE

- BALDINI LIPPOLIS 2000: Baldini Lippolis, I.: Sepulture privilegiate nell'Apostelion di Ravenna. *Felix Ravenna* 153–156 (1997–2000) 15–79.
- BALOGH 2016: Balogh Cs.: *Régészeti adatok a Duna-Tisza közti avarok történetéhez (The History of the Avars in the Danube-Tisza Interfluvium as Reflected in the Archaeological Record)*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 6. Szerk.: Major B. – Türk A. Budapest 2016.

Querschnitt im Bereich des rechten Handgelenks freigelegt wurden (BARKÓCZI 1968, 281, Fig. 7, Pl. 52. 3–4, Pl. 59–60); das Material der Einlage wurde richtig in HEINRICH-TAMÁSKA 2006, 124–125, Abb. 98 bestimmt. „Nach rein typochronologischen Merkmalen“ wurde das Grab in die Langobardenzeit datiert. Dies wurde auch mit der Hilfe der Perlenanalyse bekräftigt (VIDA 2011, 413); und im Beitrag von Adrien Pásztor VIDA 2011, 438). Damit ergibt sich die Frage, ob auch ein in der Binnenfestung von Tác gelegenes, awarenzeitliches, W–O orientiertes Frauengrab mit einem granateinlageverzierten Goldanhänger und offenen Eisenarmring vor 567/568 datiert werden kann? Damit hätte man das Grab zwischen die Germanen- und Awarenzeit datiert – in einen Zeitraum, aus dem in Tác bisher keine Funde bekannt sind.

⁷⁸ Meines Wissens wurde der Anhänger in den 35 Jahren seit seiner Entdeckung weder publiziert noch ausgestellt.

- BARKÓCZI 1968: Barkóczi, L.: A 6th Century Cemetery from Keszthely–Fenékpuszta. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 20 (1968) 275–311.
- BIERBRAUER 2004: Bierbrauer, V.: Die Keszthely-Kultur und die romanische Kontinuität in Westungarn (5.–8. Jh.). Neue Überlegungen zu einem alten Problem. In: *Von Sachsen bis Jerusalem. Menschen und Institutionen im Wandel der Zeit. Festschrift für Wolfgang Giese zum 65. Geburtstag*. Hrsg.: Seibert, H. – Thoma, G. München 2004, 51–72.
- BÍRÓ 1987: T. Bíró, M.: Gorsium Bone Carvings. *Alba Regia* 23 (1987) 25–63.
- BORDENACHE BATTAGLIA 1983: Bordenache Battaglia, G.: *Corredi funerari di età imperiale e barbarica nel Museo nazionale romano*. Roma 1983.
- BÓNA 1990: Bóna, I.: I Longobardi in Pannonia. In: *I Longobardi*. Cura: Menis, G. C. Milano 1990, 14–73.
- BÖHME 1965: Böhme, H. W.: Der Awarenfriedhof von Alattyán, Kom. Szolnok. *Südost-Forschungen* 24 (1965) 11–65.
- CAPELLE 1994: Capelle, T.: *Die Miniaturenketten von Szilágysomlyó (Șimleul Silvaniei)*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 22. Bonn 1994.
- ČILINSKÁ 1975: Čilinská, Z.: Frauenschmuck aus dem 7.–8. Jahrhundert im Karpatenbecken. *Slovenská Archeológia* 23–1 (1975) 63–96.
- FETTICH 1951: Fettich N.: *Régészeti tanulmányok a késői hun fémművesség történetéhez (Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst)*. Archaeologia Hungarica 31. Budapest 1951.
- FITZ-BÁNKI 1974: Fitz J. – Bánki Zs.: Kutatások Gorsiumban 1972-ben (Forschungen in Gorsium im Jahre 1972). *Alba Regia* 12 (1974) 195–243.
- FITZ ET AL. 1965: Fitz J. – Bánki Zs. – Lányi V.: Gorsium. Harmadik jelentés a táci római kori település feltárásáról 1961/1962 (Gorsium. Dritter Bericht über die Ausgrabungen in der römischen Siedlung bei Tác, 1961). *Alba Regia* 4–5 (1965) 206–220.
- FITZ ET AL. 1985: Fitz, J. – Fülöp, Gy. – Lányi, V. – Bánki, Zs.: Forschungen in Gorsium in den Jahren 1981/82. *Alba Regia* 22 (1985) 109–160.
- FITZ ET AL. 1987: Fitz, J. – Jungbert, B. – Lányi, V. – Bánki, Zs.: Forschungen in Gorsium in den Jahren 1983/84. *Alba Regia* 23 (1987) 179–240.
- FROWEIN-SCHÄFER 1976: Frowein, P. – Schäfer, G.: *Wein und Leben. Zur Symbolik der antiken und frühchristlichen Kunst*. Bonn 1976.
- FÜLÖP 1984: Fülöp Gy.: Fejér megye az avar korban: a dunajvárosi avar telep és temető (Das Komitat Fejér in der Awarenzeit, die awarische Siedlung und der Friedhof von Dunajváros). *Régészeti kutatások a Dunántúlon* 3 (*Archäologische Forschungen in Transdanubien* 3). Székesfehérvár 1984.
- FÜLÖP 1987: Fülöp Gy.: Újabb bizánci éremlelet Tácról (Neuer byzantinischer Münzfund von Tác). *Alba Regia* 23 (1987) 243–244.
- GARAM 1995: Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 3. Eds.: Kiss, A. – Garam, É. Budapest 1995.
- GARAM 2001: Garam, É.: *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*. Monumenta Avarorum Archaeologica 5. Eds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2001.
- GARAM-KISS 1992: Garam, É. – Kiss, A.: *Goldfunde aus der Völkerwanderungszeit im Ungarischen Nationalmuseum*. Milano–Budapest 1992.
- HEINRICH-TAMÁSKA 2006: Heinrich-Tamáska, O.: *Die Stein- und Glasinkrustationskunst des 6. und 7. Jahrhunderts im Karpatenbecken*. Monumenta Avarorum Archaeologica 8. Eds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2006.

- KISS 1983: Kiss, A.: Die Skiren im Karpatenbecken, ihre Wohnsitze und ihre materielle Hinterlassenschaft. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 35 (1983) 95–131.
- KISS 1996: Kiss, A.: *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A. Mit Beiträgen von Max Martin, Peter Stadler und István Takács*. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 2 – Studien zur Archäologie der Awaren 5. Innsbruck 1996.
- KOVRIK 1963: Kovrig, I.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*. Archaeologia Hungarica 40. Budapest 1963.
- LÁNYI 1972: Lányi, V.: Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 24 (1972) 53–213.
- MARTIN 1991: Martin, M.: *Das spätrömisch-frühmittelalterliche Gräberfeld von Kaiseraugst, Kt. Aargau*. Basler Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte 5. Derendingen–Solothurn 1991.
- MARTIN 1997: Martin, M.: Die goldene Kette von Szilágysomlyó und das frühmerowingische Amulettgehänge der westgermanischen Frauentracht. In: *Perlen. Archäologie, Techniken, Analysen*. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 1. Hrsg.: Freden, U. von – Wiczorek, A. Bonn 1997, 349–372.
- MINCHEV 2011: Minchev, A.: The Third Early Byzantine Treasure from Odessos (Varna) (Трети рановизантийски златни трезор из Одесоса). In: *Нун и Византија 9/Niš & Byzantium 9*. Ур./Eds.: Ракоција, М. – Rakocija, M. Ниш–Niš 2011, 85–111.
- MÜLLER 2010: Müller, R.: *Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenékpuszta*. Castellum Pannonicum Pelsonense 1. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden 2010.
- MÜLLER 2014: Müller, R.: *Die Gräberfelder von Keszthely-Fenékpuszta Ödenkirche-Flur*. Castellum Pannonicum Pelsonense 5. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden–Westf. 2014.
- NAGY 2005: Nagy, M.: Szőreg-Téglagyár. In: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Reds.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2005, 120–202.
- NAGY 2014: Nagy M.: Megjegyzések a Budapest, XVII. Rákosszaba-Péceli út mellett és a Madaras-Halmokon (Bács-Kiskun m.) feltárt császárkori temetők temetkezési szokásaihoz (Remarks on the burial custom noted in the Roman period cemeteries uncovered at Budapest, District XVII, Rákosszaba-Péceli út and Madaras-Halmok [County Bács-Kiskun]). In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára (Avarum solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday)*. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Opitz Archaeologica 6 – MTA BTK MÖT Kiadványok 2. Budapest 2014, 115–160.
- PÁSZTOR 1995: Pásztor A.: A kora és közép avar kori gyöngyök és a bizánci éremleletes sírok kronológiai kapcsolata (Die chronologische Beziehung der Perlen und byzantinische Münzen führenden früh- und mittelawarenzeitlichen Gräber). *A Somogy Megyei Múzeumok Közleményei* 11 (1995) 69–92.
- PÁSZTOR 2015: Pásztor, A.: Kopf- und Armschmuck. In: László, Gy.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Csákberény-Orondpuszta*. Monumenta Avarorum Archaeologica 11. T. Red.: Szentpéteri, J., Reds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2015, 119–153.
- QUAST 2002: Quast, D.: Ein reiches ostgermanisches Frauengrab des ausgehenden 5. Jahrhunderts? *Archäologisches Korrespondenzblatt* 32 (2002) 587–596.
- RANDALL 1979: Randall, R. H. Jr.: Migration Jewelry. In: *Jewelry. Ancient to Modern*. Ed.: Garside, A. Baltimore 1979, 128–147.
- RICCI 2001: Ricci, M.: Abbigliamento e ornamento. In: *Roma: dall'antichità al Medioevo: archeologia e storia nel Museo nazionale romano, Crypta Balbi*. Cur.: Arena, M. S. et al. Milano 2001, 174–177.
- ROSS 1965: Ross, M. C.: *Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection 2. Jewellery, Enamels, and Art of the Migration Period*. Washington 1965.
- SCHILLING 2009: Schilling, L.: An Avar-Period Germanic brooch from Tác-Fövenypuszta. In: *Foreigners in Early Medieval Europe: Thirteen International Studies on Early Medieval mobility*. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 78. Ed.: Quast, D. Mainz 2009, 261–271.

- SCHILLING 2011: Schilling L.: Avar kori germán fibula TÁC-Fövenypusztáról (Avar Period German brooch from TÁC-Fövenypuszt). In: *A Barbaricum ösvényein. A 2005-ben Kecskeméten tartott tudományos konferencia előadásai*. Archaeologia Cumanica 1. Szerk.: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. Kecskemét 2011, 167–178.
- SCHILLING 2011a: Schilling, L.: Bestattungen und Gräberfelder von der Spätantike bis zum Frühmittelalter in und um die spätrömische Befestigung von TÁC/Gorsium (4.–8. Jh.). In: *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Castellum Pannonicum Pelsonense Band 2. Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden Westf. 2011, 381–396, 710.
- SCHNEIDER 2009: Schneider, E.: Rotes Weinlaub – Geschichte der Verwendung in der Medizin. *Schweizerische Zeitschrift für Ganzheitsmedizin* 21 (7:8) 2009, 333–339.
- SCHULZE-DÖRRLAMM 2010: Schulze-Dörrlamm, M.: Deckel einer Gürteltasche. In: *Byzanz. Pracht und Alltag. Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn 26. Februar bis 13. Juni 2010*. Hrsg.: Frings, J. München 2010, 186–187.
- SHELTON 1981: Shelton, K. J.: *The Esquiline Treasure*. London 1981.
- SOMOGYI 1997: Somogyi, P.: *Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit*. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 5. Innsbruck 1997.
- SOMOGYI 2011: Somogyi, P.: Byzantinische Fundmünzen in der Awarenforschung – eine Forschungsgeschichte von den Anfängen bis zum Jahre 2010. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 171–224.
- SOMOGYI 2014: Somogyi, P.: *Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit in ihrem europäischen Umfeld*. Dissertationes Pannonicae Ser. 4. Vol. 2. Budapest 2014.
- SPIER 1987: Spier, J.: A Byzantine Pendant in the J. Paul Getty Museum. *The J. Paul Getty Museum Journal* 15 (1987) 5–14.
- STRAUB 1999: Straub P.: A Keszthely-kultúra kronológiai és etnikai hátterének újabb alternatívája (Die neuere Alternative des chronologischen und ethnischen Hintergrundes der Keszthely-Kultur). *Zalai Múzeum* 9 (1999) 195–224.
- SZABÓ 1969: Szabó J. Gy.: Az egri múzeum avar kori emlékanyaga III. Sírleletek Nagyréde-Ragyogóparton (Der awarenzeltliche Fundbestand des Museums von Eger. Grabfunde aus Nagyréde-Ragyogópart). *Az Egri Múzeum Évkönyve* 6 (1969) 29–67.
- SZENTPÉTERI 2002: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Varia Archaeologica Hungarica 13. Hrsg.: Szentpéteri, J. Budapest 2002.
- SZÖKE 1992: Szöke, B. M.: Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). In: *Awarenforschungen* 2. Archaeologia Austriaca Monographien 1 – Studien zur Archäologie der Awaren 4. Hrsg.: Daim, F. Wien 1992, 841–968.
- VIDA 2003: Vida, T.: The Early and Middle Avar Period. In: *Hungarian Archaeology at the Turn of the Millennium*. Ed.: Visy, Zs. Budapest 2003, 302–307.
- VIDA 2011: Vida, T.: Das Gräberfeld neben dem Horreum in der Innenbefestigung von Keszthely-Fenekpuszta. Mit Beiträgen von Adrien Pásztor, Auswertung der Perlen aus dem Gräberfeld von Keszthely-Fenekpuszta, Horreum und Erzsébet Fóthi, Anthropologische Analyse des Skelettmaterials aus den Gräbern neben dem Horreum und in der II. frühchristlichen Basilika von Keszthely-Fenekpuszta. In: *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Castellum Pannonicum Pelsonense 2. Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden Westf. 2011, 397–455, 706, 715–716.
- YEROULANOU 1999: Yeroulanou, A.: *Diatrita. Pierced-work gold jewellery from the 3rd to the 7th century*. Athens 1999.

NÉPVÁNDORLÁS KORI KÖBERAKÁSOS ARANYCSÜNGŐ TÁCRAÓL

Tácon (Fejér megye), egy feltételezhetően nagyobb méretű avar kori temető területén, az úgynevezett keleti (város)falon belüli temetőrész déli kutatóárkában került elő az 1983/19 sír. A sírban fekvőnek a felsőteste került feltárássra, akit régészeti és antropológiai szempontból egy 30–45 év közötti nőként azonosíthatunk. Nyakában egy szőlőlevél alakú, gránátberakásos aranycsüngőt, jobb alkarján egy vaskarperecet viselt. A csüngőt az 5. század közepe és a 6. század eleje között készítették és ebben az időszakban lehetett először használatban. Az ékszer eredetileg egy fülbevaló alsó csüngőjeként vagy egy nyaklánc csüngődíszeként szolgálhatott. Minden bizonnyal egy mediterrán, késő római–bizánci műhely terméke. Másodlagosan, régiségként a 6. század utolsó harmada és a 7. század közepe között lehetett használatban. A szakirodalom alapján, az avar kori vaskarperec szintén erre az időszakra keltezhető. Az anyag feldolgozása jelenleg is folyamatban van, ezért lehetséges, hogy az itt felvetett kérdésekre a későbbiekben pontosabb választ kaphatunk.

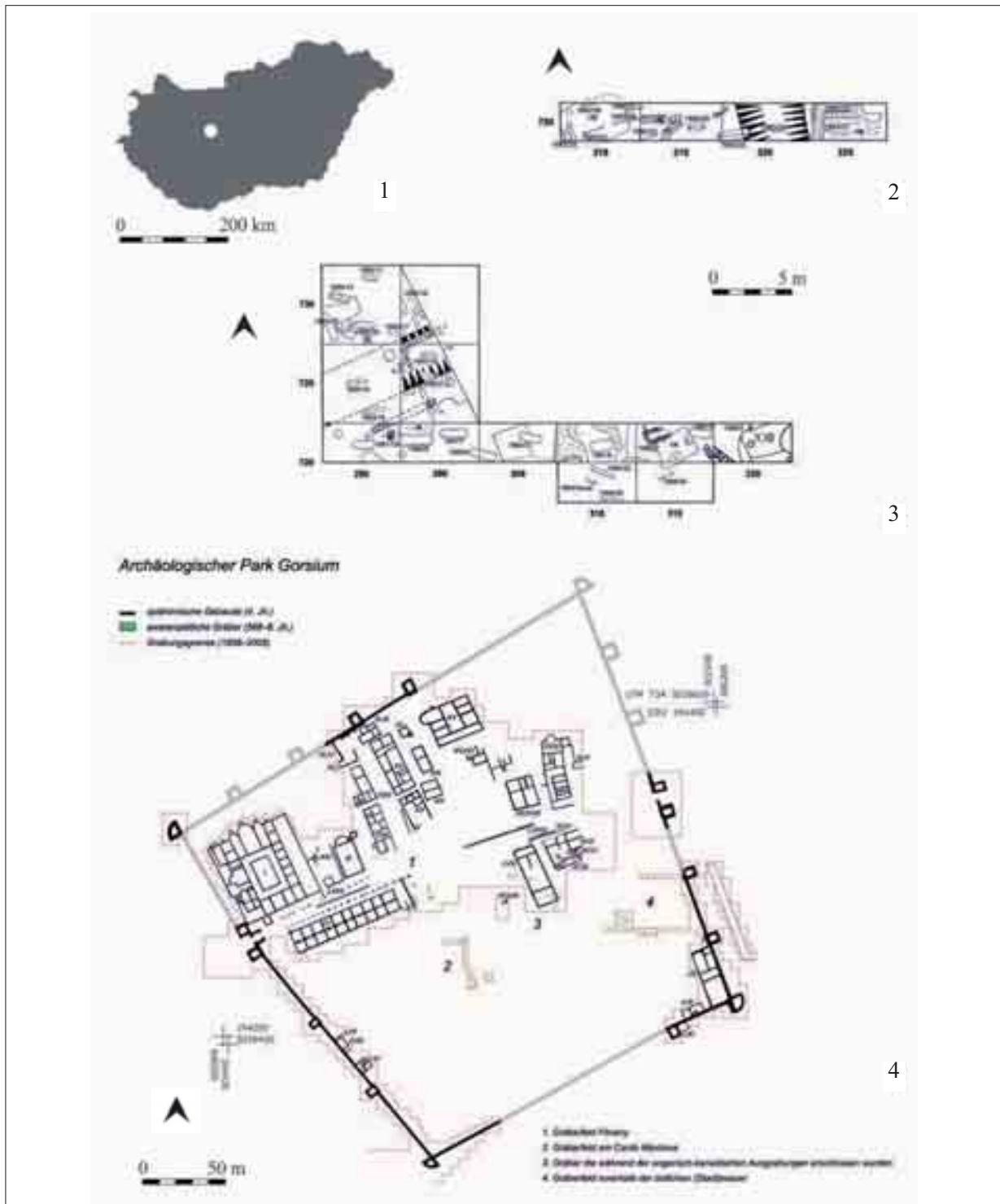

Abb. 1. 1: Die geographische Lage von Tácsa; 2–3: Der nördliche und der südliche Suchgraben im Areal der Grabgruppe innerhalb der östlichen (Stadt)mauer (nach FITZ ET AL. 1987, Abb. 7; FITZ ET AL. 1985, Abb. 7; FITZ ET AL. 1987, Abb. 5); 4: Das awarenzeitliche Gräberfeld in der spätrömischen Befestigung (nach SCHILLING 2011a, Taf. 6, mit Ergänzungen)

1. kép. 1: Tácsa földrajzi elhelyezkedése; 2–3: A keleti (város) falon belüli sírsoport északi és déli kutatóárka (FITZ ET AL. 1987, Abb. 7; FITZ ET AL. 1985, Abb. 7; FITZ ET AL. 1987, Abb. 5 nyomán); 4: A késő római erődítésen belüli avar kori temető (SCHILLING 2011a, Taf. 6 nyomán, kiegészítésekkel)

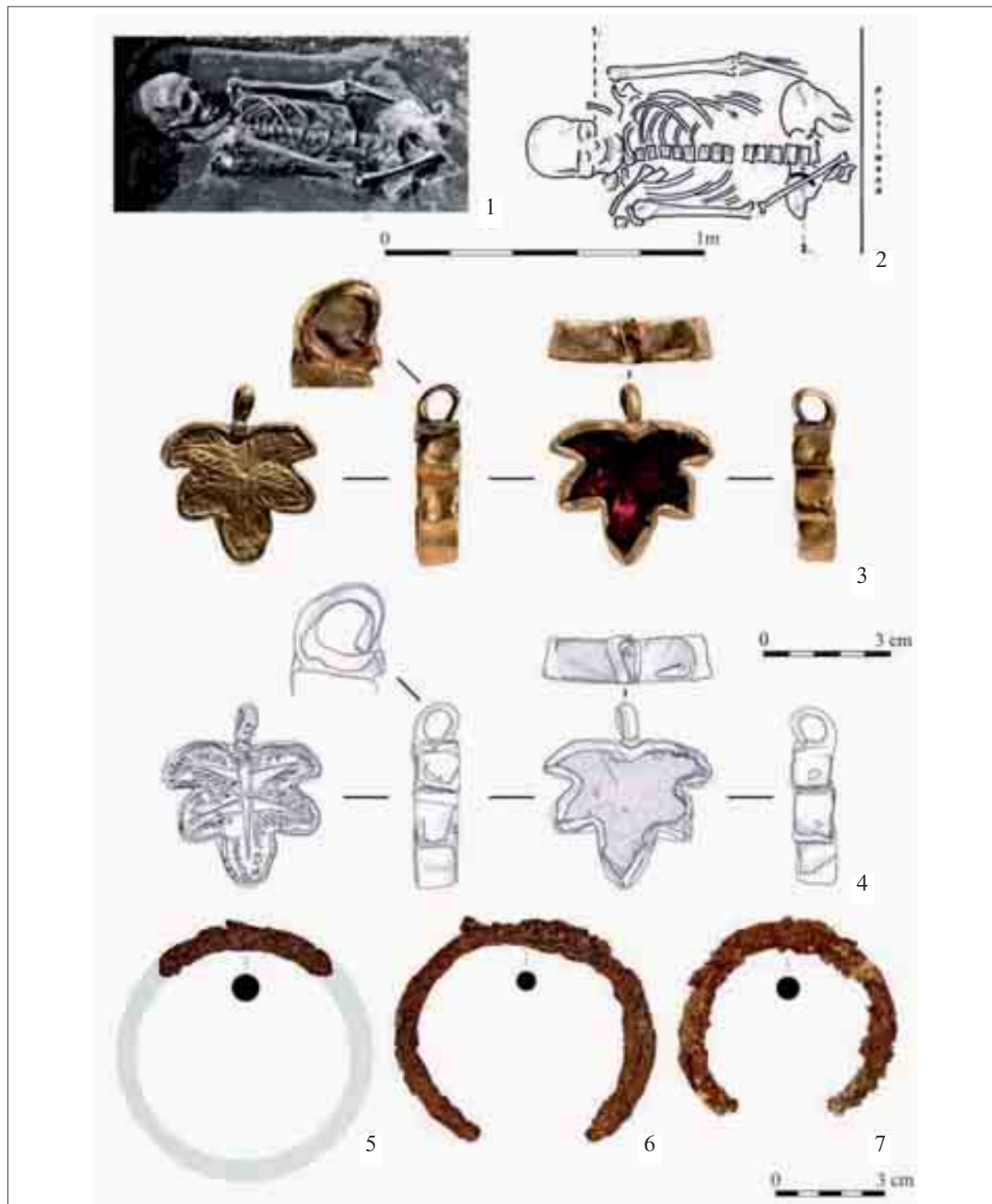

Abb. 2. Grab 1983/19 von Tác. 1: Grabungsfoto; 2: Grabzeichnung; 3–4: Goldanhänger;
 5: Eisenarmringbruchstück; 6–7: Eisenarmringen aus den Gräbern 1972/147 und 1984/33
 2. kép. Tác 1983/19 sír. 1: Sírfotó; 2: Sírrajz; 3–4: Aranycsüngő; 5: Vaskarperec töredék;
 6–7: Vaskarperecek az 1972/147 és 1984/33 sírokból

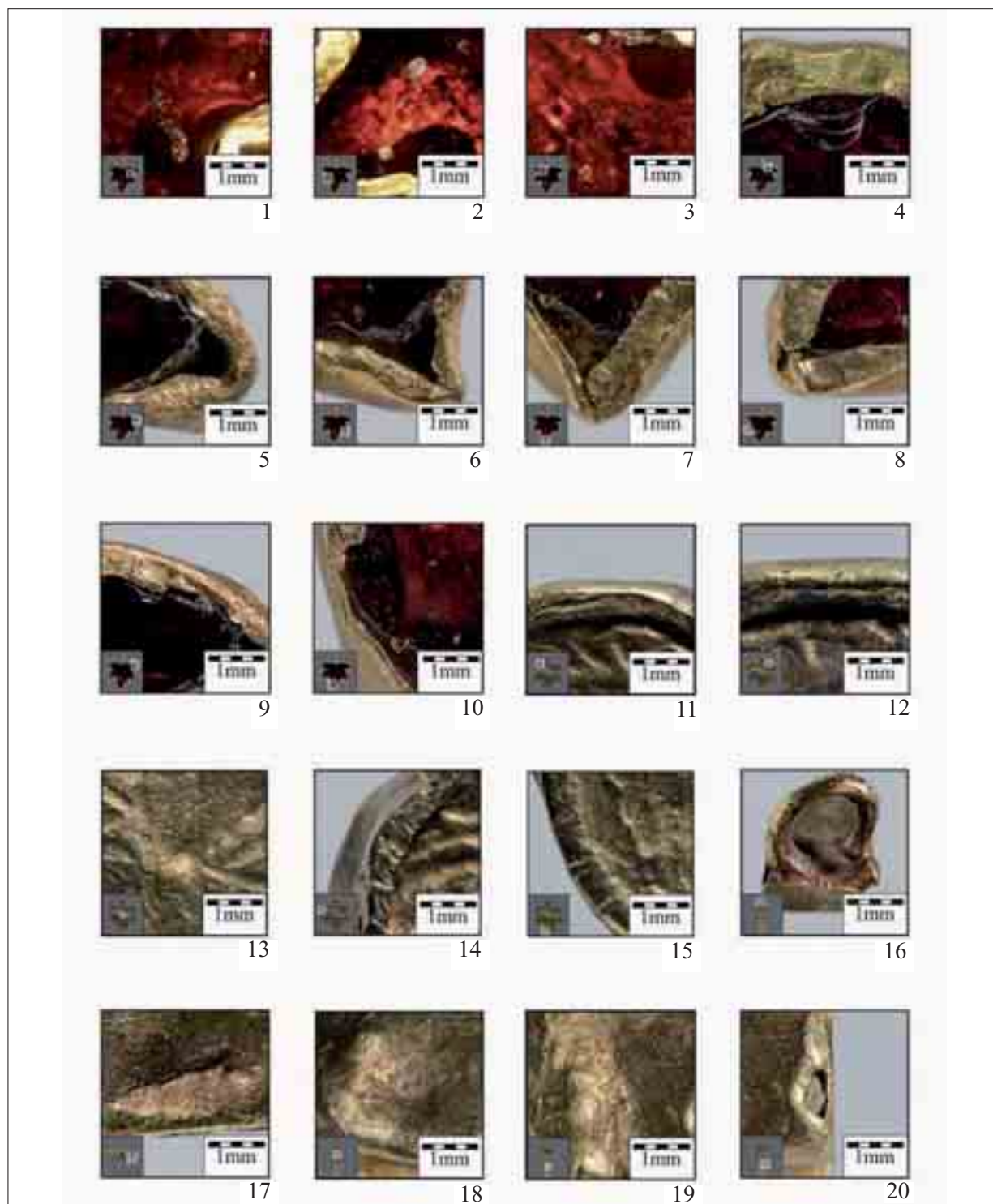

Abb. 3. Detailfotos des Goldanhängers aus dem Grab 1983/19 von Tác
 3. kép. A táci 1983/19 sír aranycsüngőjének részletfotói

Abb. 4. 1: Ohrring aus Varna (nach MINCHEV 2011, 5a–b); 2: Rekonstruktionsvorschlag als Ohrring; 3: Ohrring aus Capena (nach BORDENACHE BATTAGLIA 1983, Fig. 2); 4: Rekonstruktionsvorschlag als Ohrring; 5: Detail der Verschlusskonstruktion einer Halskette aus Capena (nach BORDENACHE BATTAGLIA 1983, Fig. 1); 6: Halskette aus Dunapataj-Bödpuszta (Bakodpuszta) (nach GARAM–KISS 1992, Abb. 1; FETTICH 1951, Taf. 17. 1); 7: Rekonstruktionsvorschlag als Halskettenanhänger

4. kép. 1: Fülbevaló Várnából (MINCHEV 2011, 5a–b nyomán); 2: Rekonstrukciós javaslat fülbevalóként; 3: Fülbevaló Capenából (BORDENACHE BATTAGLIA 1983, Fig. 2 nyomán); 4: Rekonstrukciós javaslat fülbevalóként; 5: Nyaklánc zárószervezetének részlete Capenából (BORDENACHE BATTAGLIA 1983, Fig. 1); 6: Nyaklánc, Dunapataj-Bödpuszta (Bakodpuszta) (GARAM–KISS 1992, Abb. 1; FETTICH 1951, Taf. 17. 1 nyomán); 7: Rekonstrukciós javaslat nyaklánc csüngőjeként

Tabelle 1. Liste der Gräber aus dem Gräberfeld innerhalb der östlichen (Stadt)mauer in Tác (Seite 576–577)
1. táblázat. A táci keleti (város)falon belüli temető sírjainak listája (576–577. oldal)

Nr.	Grab	Grab- gruppe	Beigaben	Grabstörung	Geschlecht (archäologisch)	Orinetierung	(vorläufige) Datierung
1	unbekanntes Ausgrabungsjahr/1	keine Angaben	keine Angaben	keine Angaben	keine Angaben	keine Angaben	nicht möglich
2	1980/2	Süd	ohne Beigaben	gestört	keine Angaben, Erwachsene	W–O	awarenzeitlich
3	1980/3	Süd	keine Angaben	keine Angaben	keine Angaben	keine Angaben	nicht möglich
4	1980/4	Süd	ohne Beigaben	gestört	Frau	W–O	awarenzeitlich
5	1980/5	Süd	ohne Beigaben	gestört	Frau	W–O	awarenzeitlich
6	1980/6	Süd	mit Beigaben	ungestört	Mann	W–O	awarenzeitlich
7	1981/7	Süd	ohne Beigaben	gestört	Kind (Mädchen)	W–O	awarenzeitlich
8	1981/8	Süd	ohne Beigaben	keine Angaben	unbestimmt	W–O	awarenzeitlich
9	1981/9	Süd	mit Beigaben	gestört	Mann	W–O	awarenzeitlich
10	1981/10	Süd	mit Beigaben	gestört	Kind (Mädchen)	W–O	awarenzeitlich
11	1983/11	Süd	ohne Beigaben	gestört	Kind	W–O	awarenzeitlich
12	1983/12	Süd	ohne Beigaben	gestört	Kind	W–O	awarenzeitlich
13	1983/13	Süd	ohne Beigaben	keine Angaben, wahrscheinlich gestört	Frau	W–O	awarenzeitlich
14	1983/14	Süd	ohne Beigaben	ungestört	Frau	W–O	awarenzeitlich
15	1983/15	Süd	mit Beigaben	ungestört	Frau	W–O	awarenzeitlich
16	1983/16	Süd	mit Beigaben	ungestört	Frau	W–O	awarenzeitlich
17	1983/17	Süd	ohne Beigaben	gestört	keine Angaben	W–O	awarenzeitlich
18	1983/18	Süd	mit Beigaben	ungestört	Frau	W–O	awarenzeitlich
19	1983/19	Süd	mit Beigaben	ungestört	Frau	W–O	awarenzeitlich
20	1983/20	Süd	ohne Beigaben	gestört	keine Angaben	W–O	awarenzeitlich
21	1983/21	Nord	mit Beigaben	ungestört	Mann	W–O	awarenzeitlich
22	1983/22	Nord	ohne Beigaben	gestört	Kind	unsicher, W–O oder NW–SO	awarenzeitlich
23	1983/23	Nord	mit Beigaben	ungestört	Mann	W–O	awarenzeitlich

24	1983/24	Nord	mit Beigaben	gestört	keine Angaben	W-O	awarenzeitlich
25	1983/25	Nord	mit Beigaben	gestört	Kind	unsicher, W-O oder N-S	awarenzeitlich
26	1983/26	Nord	mit Beigaben	ungestört	Kind, keine Angaben, wahrscheinlich Mädchen	W-O	awarenzeitlich
27	1983/27	Nord	ohne Beigaben	gestört	Kind	W-O	awarenzeitlich
28	1983/28	Nord	mit Beigaben	ungestört	Mann	W-O	awarenzeitlich
29	1983/29	Nord	ohne Beigaben	keine Angaben, wahrscheinlich gestört	Kind	W-O	awarenzeitlich
30	1983/30	Nord	mit Beigaben	ungestört	Frau	W-O	awarenzeitlich
31	1983/31	Nord	mit Beigaben	ungestört	Frau	unsicher, W-O oder NW-SO	awarenzeitlich
32	1984/32	Süd	mit Beigaben	ungestört	Kind	W-O	awarenzeitlich
33	1984/33	Süd	mit Beigaben	ungestört	Frau	W-O	awarenzeitlich
34	1984/34	Süd	ohne Beigaben	gestört	keine Angaben, Erwachsene	„W-O“	awarenzeitlich
35	1984/35	Süd	ohne Beigaben	gestört	keine Angaben, Erwachsene	„W-O“	awarenzeitlich
36	1984/Hundbestattung, ohne Grabnummer	Süd	ohne Beigaben	ungestört	keine Angaben	„W-O“	awarenzeitlich

Tabelle 2. Liste der Gräber mit Eisenarmringen aus Tác (Spätantike und Awarenzeit) (Seite 578–581)
2. táblázat. A táci vaskarperec mellékletes sírok listája (késő római és avar kor) (578–581. oldal)

Nr.	Gräberfeld/ Gräberfeldab- schnitt	Grab- nummer	Geschlecht	Alter	Lage des Armringes	Gegestandtyp	Identifizierung des Gegenstandes	Orientie- rung	Datierung
1	Süd-Herculia I./ Margittelep	1961/28	antropologisch Kind	10–13	bei linken Handgelenk	Eisenarmring Bruchstücke	In der Grabungsdokumentation erwähnt.	NO–SW	spätromisch
2	Süd-Herculia I./ Margittelep	1961/52	antropologisch Kind	1–2	unbekannt	Eisenarmring Bruchstücke	In der Grabungsdokumentation nicht erwähnt. Identifizierung des Gegenstandes ist unsicher.	NO–SW	spätromisch
3	Süd-Herculia I./ Margittelep	1961/56	antropologisch Kind	7–9	bei linken Obe- rarm	Eisenarmring Bruchstücke	In der Grabungsdokumentation erwähnt.	NO–SW	spätromisch
4	Süd-Herculia I./ Margittelep	1961/57	antropologisch Kind	9–11	bei linken Un- terarm	Eisenarmring Bruchstücke	In der Grabungsdokumentation erwähnt.	NO–SW	spätromisch
5	Süd-Herculia I./ Margittelep	1961/62	antropologisch Frau	54–58	bei linken Un- terarm	Eisenarmring Bruchstücke	In der Grabungsdokumentation ohne Materialbe-stimmung er- wähnt. Identifizierung des Ge- genstandes ist unsicher.	NO–SW	spätromisch
6	Süd-Herculia I./ Margittelep	1961/90	antropologisch Frau	17–18	bei linken Handgelenk	Eisenarmring Bruchstücke	In der Grabungsdokumentation erwähnt.	NO–SW	spätromisch
7	Süd-Herculia I./ Margittelep	1961/91	antropologisch Frau	16–17	unbekannt	Eisenarmring Bruchstücke	In der Grabungsdokumentation nicht erwähnt. Identifizierung des Gegenstandes ist unsicher.	NO–SW	spätromisch
8	Süd-Herculia I./ Margittelep	1962/116	antropologisch Kind	5–6	bei linken Handgelenk	Eisenarmring Bruchstücke	In der Grabungsdokumentation erwähnt.	NO–SW	spätromisch
9	Süd-Herculia I./ Margittelep	1962/120	antropologisch Kind	4–5	unbekannt (in gestörter Se- kundärlage)	Eisenarmring Bruchstück	In der Grabungsdokumentation erwähnt.	NO–SW	spätromisch
10	Süd-Herculia I./ Margittelep	1962/121	antropologisch Frau	39–43	unbekannt, rechten Seite des Brustkorbs, unten	Eisenarmring Bruchstück	In der Grabungsdokumentation erwähnt. Identifizierung des Gegenstandes ist unsicher.	NO–SW	spätromisch

11	Süd-Herculia I./ Margitttelep	1962/153 Doppelgrab	antropologisch Kind	8–9	bei linken Un- terarm	Eisenarmring Bruchstücke	In der Grabungsdokumenta- tion erwähnt, aber es ist nicht klar ob der Armring zum Grab 1962/153 oder zum 1962/154 gehört hat.	NO–SW	spättrömisch
12	Süd-Herculia I./ Margitttelep	1962/154 Doppelgrab	antropologisch Kind	3–5	bei linken Un- terarm	Eisenarmring Bruchstücke	In der Grabungsdokumenta- tion erwähnt, aber es ist nicht klar ob der Armring zum Grab 1962/153 oder zum 1962/154 gehört hat.	NO–SW	spättrömisch
13	Süd-Herculia I./ Margitttelep	1962/165	antropologisch Kind	8–10	unbekannt	Eisenarmring Bruchstücke	In der Grabungsdokumentation nicht erwähnt. Identifizierung des Gegenstandes ist unsicher.	NO–SW	spättrömisch
14	Süd-Herculia I./ Margitttelep	1962/182	antropologisch Frau	20–22	bei linken Un- terarm	Eisenarmring Bruchstücke	In der Grabungsdokumentation erwähnt.	NO–SW	spättrömisch
15	Süd-Herculia I./ Margitttelep	1964/205	antropologisch Kind	7–9	unbekannt	Eisenarmring Bruchstücke	In der Grabungsdokumentation nicht erwähnt. Identifizierung des Gegenstandes ist unsicher.	NO–SW	spättrömisch
16	Süd-Herculia I./ Margitttelep	1964/227	antropologisch Kind	9–11	unbekannt (in gestörter Se- kunderlage)	Eisennadel, Eisenarmring oder eiser- ne Halsring Bruchstücke	In der Grabungsdokumentation wurde der Gegenstand als Nadel erwähnt. Identifizierung des Gegenstandes ist unsicher.	NO–SW	spättrömisch
17	Süd-Herculia I./ Margitttelep	1964/228	antropologisch Kind	7–9	unbekannt (in gestörter Se- kunderlage)	Eisenarmring Bruchstücke	In der Grabungsdokumentation nicht erwähnt. Identifizierung des Gegenstandes ist unsicher.	undefinier- bar	spättrömisch
18	Süd-Herculia I./ Margitttelep	1964/232	antropologisch Frau	59–65	bei linken Un- terarm	Eisenarmring Bruchstücke	In der Grabungsdokumentation erwähnt.	NO–SW	spättrömisch
19	Süd-Herculia I./ Margitttelep	1964/238	antropologisch Frau	42–46	bei linken Un- terarm	Eisenarmring Bruchstücke	In der Grabungsdokumentation erwähnt.	NO–SW	spättrömisch
20	Süd-Herculia I./ Margitttelep	1964/252	antropologisch Mann	61–65	unbekannt	Eisenarmring Bruchstück	In der Grabungsdokumentation nicht erwähnt. Identifizierung des Gegenstandes ist unsicher.	NO–SW	spättrömisch

<i>Nr.</i>	<i>Gräberfeld / Gräberfeldab- schnitt</i>	<i>Grab- nummer</i>	<i>Geschlecht</i>	<i>Alter</i>	<i>Lage des Armringes</i>	<i>Gegestandtyp</i>	<i>Identifizierung des Gegenstandes</i>	<i>Orientie- rung</i>	<i>Datierung</i>
21	Süd-Herculia I./ Margitttelep	1965/257	antropologisch Kind	9–11	unbekannt (in gestörter Se- kundärlage)	Eisenarmring Bruchstücke	In der Grabungsdokumentation erwähnt.	NO–SW	spätromisch
22	Süd-Herculia I./ Margitttelep	1969/268	antropologisch Frau	61–67	unbekannt (in gestörter Sekundärlage)	Eisenarmring Bruchstücke	In der Grabungsdokumentation erwähnt.	NO–SW	spätromisch
23	Süd-Herculia I./ Margitttelep	1969/277a Doppelgrab	antropologisch Frau	18–20	unbekannt (wahrschein- lich hat der Armring zum Grab 1969/277a gehört)	Eisenarmring Bruchstücke	In der Grabungsdokumentation nicht erwähnt. Identifizierung des Gegenstandes ist unsicher	NO–SW	spätromisch
24	Süd-Herculia I./ Margitttelep	1969/277b Doppelgrab	antropologisch Kind	0	unbekannt (wahrschein- lich hat der Armring zum Grab 1969/277a gehört)	Eisenarmring Bruchstücke	In der Grabungsdokumentation nicht erwähnt. Identifizierung des Gegenstandes ist unsicher.	NO–SW	spätromisch
25	Süd-Herculia I./ Margitttelep	1969/284	antropologisch Frau	56–60	unbekannt	Eisenarmring Bruchstücke	In der Grabungsdokumentation nicht erwähnt. Identifizierung des Gegenstandes ist unsicher.	NO–SW	spätromisch
26	Süd-Herculia I./ Margitttelep	1969/323	antropologisch Frau	52–56	bei linken Un- terarm	Eisenarmring Bruchstücke	In der Grabungsdokumentation erwähnt. Identifizierung des Gegenstandes ist unsicher.	NO–SW	spätromisch
27	Süd-Herculia I./ Margitttelep	1969/337	antropologisch Kind	9–11	Schambeinge- gend	Eisenarmring Bruchstücke	In der Grabungsdokumentation erwähnt. Identifizierung des Gegenstandes ist unsicher	NO–SW	spätromisch
28	Süd-Herculia I./ Margitttelep	1969/341	antropologisch Frau	29–35	unbekannt	Eisenarmring Bruchstücke	In der Grabungsdokumentation nicht erwähnt. Identifizierung des Gegenstandes ist unsicher.	NO–SW	spätromisch

29	Süd-Herculia I./ Margitttelep	1974/363	antropologisch Frau	38–44	bei linken Un- terarm	Eisenarmring Bruchstücke	In der Grabungsdokumentation erwähnt.	NO–SW	spätromisch
30	Süd-Herculia I./ Margitttelep	1974/365	antropologisch Frau	49–53	linkes Handge- lenk und linker Unterarm	Eisenarmring Bruchstücke	In der Grabungsdokumentation erwähnt.	NO–SW	spätromisch
31	Süd-Herculia I./ Margitttelep	1974/367	antropologisch Frau	55–59	bei linken Un- terarm	Eisenarmring Bruchstück	In der Grabungsdokumentation erwähnt.	NO–SW	spätromisch
32	Süd-Herculia I./ Margitttelep	1974/403	antropologisch Frau	43–49	bei linken Un- terarm	Eisenarmring Bruchstücke	In der Grabungsdokumentation erwähnt.	NO–SW	spätromisch
33	Süd-Herculia I./ Margitttelep	1974/407	antropologisch Frau	49–53	unbekannt	Eisenarmring Bruchstücke	In der Grabungsdokumentation nicht erwähnt. Identifizierung des Gegenstan- des ist unsicher.	NO–SW	spätromisch
34	Süd-Herculia I./ Margitttelep	1974/424	antropologisch Frau	30–34	bei linken Un- terarm	Eisenarmring Bruchstück	In der Grabungsdokumentation erwähnt.	NO–SW	spätromisch
35	Süd-Herculia II.	1985/40	archäologisch Frau	unbe- kannt	bei linken Un- terarm	Eisenarmring Bruchstücke	In der Grabungsdokumentation erwähnt.	NO–SW	spätromisch
36	Gräberfeld Fö- veny	1972/147	archäologisch Frau	unbe- kannt	bei rechten Handgelenk	Eisenarmring	In der Grabungsdokumentation erwähnt.	W–O	awarenzeit- lich
37	Gräberfeld Fö- veny	1975/267	archäologisch Mann	unbe- kannt	„Bauch“	„Eisenring“	In der Grabungsdokumentation erwähnt. Das Fragment ist un- restauriert, daher Identifizierung unsicher.	W–O	awarenzeit- lich
38	Gräberfeld in- nerhalb der öst- lichen (Stadt) mauer	1983/19	archäologisch Frau	30–45	bei rechten Handgelenk	Eisenarmring Bruchstück	In der Grabungsdokumentation erwähnt.	W–O	awarenzeit- lich
39	Gräberfeld in- nerhalb der öst- lichen (Stadt) mauer	1984/33	archäologisch Frau	20–25	bei linken Handgelenk	Eisenarmring	In der Grabungsdokumentation erwähnt.	W–O	awarenzeit- lich

Tabelle 3. Grundangaben der awarenzeitlichen Eisenarmringe aus Tác
3. táblázat. A táci avar kori vaskarperecek alapadatai

<i>Nr.</i>	<i>Gräberfeld (abschnitt)</i>	<i>Grab- nummer</i>	<i>Beschreibung</i>	<i>Form</i>	<i>Durchschnitt</i>	<i>Länge des Eisenmaterials</i>	<i>Gewicht</i>	<i>Inventarnummer</i>	<i>Abb.</i>
1	Fövény	1972/147	Eisenarmring, stark korrodiert, auf der Oberfläche sind Textilstücke erkennbar.	offen (2,3 cm), mit leicht verjüngenden Endungen, leicht asymmetrisch (5,1–5,6 cm)	rund (0,6–0,7 cm)	ca. 12,3 cm	11,45 g	72.130.4.	6
2	innerhalb der östlichen (Stadt)mauer	1983/19	Eisenarmring Bruchstück, stark korrodiert.	undefinierbar, > ca. 6,6 cm	rund (0,7 cm)	> ca. 4,8 cm	4,25 g	83.202.2.	5
3	innerhalb der östlichen (Stadt)mauer	1984/33	Eisenarmring, stark korrodiert, auf der Oberfläche sind Textilstücke erkennbar.	offen (2,8 cm), mit leicht verjüngenden Endungen, leicht asymmetrisch (5,8–6,6 cm)	rund (0,5–0,7 cm)	ca. 15,2 cm	13,8 g	84.188.5.	7

RÉGÉSZETI ADATOK AZ AVAR KORI ÍJAK KÉSZÍTÉSÉHEZ – A MAKÓ, MIKÓCSA-HALOMI KORA AVAR KORI TEMETŐ 61. SZERSZÁMMELLÉKLETES SÍRJA

BALOGH CSILLA*

Absztrakt: A cikk a Makó, Mikócsa-halomnál feltárt 251 síros kora avar kori temető 61. szerszámmelléletes sírjával foglalkozik. A padmalyos sírba eltemetett férfi mellől a ruházat maradandó anyagból készült darabjai és a fegyverek mellett, fa-, szaru- és csont-, illetve fémmegmunkálásra alkalmas eszközök kerültek elő, melyeket a temetés során a halott jobb lábának külső oldalára helyeztek. A sírnak különleges jelentőséget ad az, hogy a jobb lábszár mellett egy kúpos, vashádog téglában félkész íj-applikációk és megmunkált szarulemezek voltak. A szerszámok és a félkész íjlemezek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a sírba eltemetett férfi íjakat is készített. A cikkben a sírból származó szerszámok és a szarulemezekon megfigyelhető megmunkálásnyomok alapján kíséreljük meg rekonstruálni a korszakban „csúcsfegyvernek” számító összetett íj készítésének menetét. A 6. század végére – 7. század első évtizedeire keltezhető sír jelenlegi ismereteink szerint egyedülálló, sem a Kárpát-medence, sem Eurázsia 6–7. századi leletei között nem találunk olyan temetkezést, melyből egyértelműen az íjkészítéssel kapcsolatos tárgyi anyag került volna elő.

Kulcsszavak: kora avar kor, padmalyos sír, szerszámmelléletes sír, csont- és szarumegmunkálás, fémmegmunkálás, félkész íj-applikációk

BEVEZETÉS

Az avar kori emléktárgy elhanyagolt területe az íjak vizsgálata, annak ellenére, hogy a korszak fegyverleletei között arányukat tekintve az egyik leggyakoribb fegyvertípus.¹ Erre a helyzetre csak részben szolgálhat magyarázatul, hogy igen gyakran töredékesen, nem mérhető, esetleg formailag sem rekonstruálható állapotban kerülnek elő az íjak maradandó anyagból készített applikációi.

Az íj markolatára és az íjkar végére erősített szaru és csontlemezek „felfedezése”, funkciójának helyes meghatározása Cs. Sebestyén Károly nevéhez fűződik, aki dolgozatában az avar kori íjkarok között megkülönböztette a keskeny és széles karú típust.² E két típus időbeni egymásutániságát Csallány Dezső állapította meg.³ Csak jóval később figyelt fel a kutatás az ún. közép széles íjkar-típusra.⁴ Az íjlemezek részletesebb tipológiai vizsgálatát első próbálkozásként jelen sorok szerzője kísérelte meg, a Duna–Tisza

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü/İstanbul Medeniyet University, Department of Art History, 34700 Üsküdar/ İstanbul, Ünalın Mah. E-5 Karayolu, Kuzey Kampüsü. csillabal@gmail.com

¹ A tanulmány az OTKA-NKFIH K-109510 kutatási pályázat keretében készült. Előadás formájában elhangzott *Eski Türklerde kompozit yay nasıl yapıldı? – Karpat Havzası'nda 7. yüzyıla ait bir Avar yay ustasının mezar kalıntıları* címmel Konyaban (Törökország) a IV. Uluslararası Türk Sanatları, Tarihi ve Folkloru Kongresi – IV. International Turkish Art, History and Folklore Congress (14–16.05.2015) konferencián. Az előadás szövege hivatkozásokkal ellátva megjelent: BALOGH 2016a. Jelen cikk a török nyelvű munka átdolgozott, kiegészített változata.

² CS. SEBESTYÉN 1930.

³ CSALLÁNY 1939, 149–150.

⁴ MADARAS 1981, 39.

köze kora avar kori íjleleteit számba véve.⁵ A tipológia, technológia vizsgálatok helyett sokkal nagyobb érdeklődés övezte a hazai avar kutatásban az íj szimbolikus szerepét⁶ és a rituálisan összetört és sírba helyezett íj jelentését.⁷

A népvándorlás korban „csúcsfegyvernek” számító reflexíj készítésének vizsgálatakor, konkrét írásos források hiányában és az ábrázolások sematikus volta következtében elsősorban a kisszámú, az íjkészítéssel kapcsolatba hozható régészeti leletből, főként az íjkészítő műhelyek anyagából,⁸ az általános íjtörténeti munkákból,⁹ különösen a mongol és oszmán íjakkal kapcsolatos leírásokból¹⁰ indulhatunk ki. Új forráscsoportot jelent napjainkban a – többnyire az íjászatban is jártas – rekonstruktőrök munkája, melyek sok esetben a régészeti leletek értelmezésénél is segítségünkre lehetnek a technikai észrevételek mellett.¹¹

A Kárpát-medence népvándorlás kori anyagában mindeddig egyetlen olyan temetkezés, egyéb objektum vagy zárt leletegyüttes sem került elő, amely minden kétséget kizáróan íj készítésével hozható kapcsolatba. Temetkezésből származó íjkészítő eszközkészleteket, félkész tárgyakat pedig egész Euráziából sem ismerünk. Ezért különös jelentősége van a Makó, Mikócsa-halomi kora avar kori temetőben feltárt 61. számú szerszámmellékletes sírnak, melyből a különböző szerszámokon kívül előkerült félkész íjlemez és a különböző mértékben megmunkált szarulemezek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a sírba eltemetett férfi többek között íj készítésével is foglalkozott.

Az alábbiakban a sírból származó szerszámok számbavételével és a szarulemezeken megfigyelhető megmunkálásnyomok alapján kíséreljük meg bemutatni a reflexíj elkészítésének menetét.

A LELŐHELY ÉS A TEMETKEZÉS

2009–2010-ben közvetlenül Makó belterületének keleti szomszédságában, a Mikócsa-halom mellett egy avar kori temető 251 sírját tártuk fel (1. kép 1–2). A később elvégzett archeomágneses és talajradaros vizsgálatok alapján a feltárt területen kívül mindössze néhány objektummal számolhatunk, ezért a temető tulajdonképpen teljesen feltártnak tekinthető.

A temető a Maros egyik fattyúága által körül ölelt löszplató nyugati peremén létesült, mely napjainkban zsombékos, időszakosan vízjárta területtel övezett, a környezetből erőteljesen kiemelkedő magaslat (1. kép 3–4).

A temetőre jellemző temetkezési szokások (K–Ny tájolás, fülke-, padmalyos sírok, nagyszámú áldozati állat egészben és részlegesen) és részben a régészeti leletanyag is a kelet-európai sztyepp 5–7. századi temetkezéseivel mutat nagyfokú rokonságot. Beleillik a fülkesírokkal jellemezhető avar kori temetők sorába, melyek döntő többsége a Körös–Tisza–Maros/Aranka folyók által határolt területen helyezkedik el. A valós képhez azonban az is hozzátartozik, hogy emellett a temető – eltérően a Maros-völgy többi ismert, hasonló temetőjétől – markáns mediterráneumi kapcsolatokat is mutat.

Az ezen a területen a 6. század utolsó harmadában megtelepedő, a kelet-európai sztyepről érkező

⁵ BALOGH 2016, 290–294.

⁶ HARMATTA 1951, 123–187; LÁSZLÓ 1955, 105–122; TOMKA 1986, 423–488; BÓNA 1991, 167–176; H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 139–144.

⁷ RÓHEIM 1984, 262–269; LÁSZLÓ 1996, 25.

⁸ Közép-Ázsiából pl. Giaur-qala (TKM) (USZMANOVA 1963, 178–180); Pedzsikent (TJK) (BELENYICKIJ 1958, 143, рис. 41); Toprak-qala (UZB) (TOLSZTOV 1952, 33–34); Qaparas (UZB) (POLJAKOV 1979); Kelet-Európából Sarkel (UA) (FJOROVA 2001, 116–125).

⁹ Teljességre nem törekedve, pl. HAZANOV 1966; LITVINSZKIJ 1966; MEDVEGYEV 1966; McEWEN 1978; McEWEN ET AL. 1991; CREDLAND 1994; GRAYSON 2000; REISCH 2009.

¹⁰ További irodalommal, történeti forrásokra vonatkozó részletes tájékoztatóval pl. ACAR–ÖZVERI 2008.

¹¹ A honfoglalás kori íjak rekonstrukciójáról, a tudományos íjrekonstrukció tanulságairól pl. BÍRÓ 2014, 212–241.

népesség etnikai azonosítása máig vita tárgya,¹² de egyre gyűlnek a megfontolandó érvek e népesség kutrigurokkal való azonosítása mellett.¹³

A közel észak–dél irányban elnyúló temetőben három szerszámmellékletes sír került elő, melyek közül jelen dolgozat a 61. sírral foglalkozik. A temetkezés a temető középső tömbjében helyezkedett el (1. kép 5). Az ÉK–DNy tájolású sír padmalyos kialakítású volt: az akna északi hosszoldalába alakították ki az egyenes aljú, lekerekített végű üreget a halott számára (2. kép; 3. kép 2). Ennek irányába az akna alja egyenletesen lejtett. Az akna érdekessége, hogy keleti rövidebb oldalánál, a sír jelentkezési szintjétől 54 cm mélységben egy 50 cm széles padka (lépcső) került kialakításra. Ez feltehetően megkönnyítette a temetés elvégzését, a keskeny és viszonylag mély (szélessége 60–80 cm, mélysége 115 cm) aknába történő lejutást, ott a mozgást. A padmalyban a mellékleteivel együtt szerves anyagba szorosan becsavarva eltemetett, 40–49 éves férfi csontváza feküdt (2. kép 1).¹⁴ Derekat préselt álcsatokkal és pajzs alakú veretekkel díszített öv fogta át. Lábbelijét pontdíszes, szimmetrikus pajzs alakú veretek díszítették. Kétélű vaskardja szorosan a bal oldalán feküdt, a könyöktől majdnem egészen a bokáig ért. A kardtokhoz ívelt hosszoldalú apró szíjvégekkel végződő szíjak tartoztak. A markolattól kissé távolabb 7 db Kercs-típusú páncéllamella került elő. Részben a kardra, részben a bal térdre tették 5 db nyílcsúccsal együtt tegezét, amire rátekerték a préselt rozettákkal díszített tegezövet. A férfi jobb oldalánál felajzatlan állapotban feküdt keskenykarú íja.¹⁵ A jobb térd és a lábszárcsont mellé helyezték eszközeit, melyek között reszelő, robusztus késpenge, 2 db szalu, kalapács, különböző jelölő, karcoló eszközök és egy hosszú vASFűró volt (4. kép; 5. kép 1–2, 4). Részben ezekre, a bal lábszár mellé tettek egy vasbádogból készített tégelyt, melyet megmunkált szarulemezekkel, köztük félkész íj markolat- és véglemezekkel „tömtek ki” (5. kép 3, 5–7).¹⁶ A sírból származó szerszámnyelek, az íj applikációi és a félkész/megmunkált lemezek is mind gímszarvas agancsából készültek.¹⁷

Az akna délnyugati sarkába egy részleges, 10–12 éves szarvatlan juhot (a koponyát és a végtagokat, az állatbőrben hagyva) és közvetlenül mellé egy magzat vagy újszülött bárányt tettek. Az aknába egy 8–10 éves mén részleges váza feküdt, kiterített bőrrel. A részleges lovat felszerszámozva temették el; a lószerszámozathoz oldalpálcás csikózábla, hevedercsat, szíjvezető karika, hurkos fülű kengyelpár mellett préselt bronz rozettákkal és piskóta alakú veretekkel, illetve préselt maszkos szíjvégekkel díszített hám tartozott.

A REFLEXÍJ KÉSZÍTÉSÉNEK REKONSTRUKCIÓJA A SÍR LELETEI ALAPJÁN

Az avarok íja az összetett (kompozit)¹⁸ íjak körébe tartozik, mely három fő anyagféleség felhasználásával készülhetett. Az íj egy belső famagra volt „építve”, melyet az íj hátán inakból készített réteg fedett, ez növelte a rugalmasságot, s ellenállóbbá tette az íjat az igénybevétellel szemben; az íjkarok végét és közepét szaru-, esetleg csontlemezek fedték.¹⁹ A hajlítás során, a hasi oldalon az íjvégek ez által sokkal jobban ellenálltak az íj megfeszítésekor fellépő húzó igénybevételnek. A markolatlemezek a nyílvevő kilövésekor jelentkező koptató hatással szemben védtek a markolatot. Az ín és a szarulemezek enyvvvel lehettek a

¹² Eltekintve a kérdés részletezésétől ld. CSALLÁNY 1934; BÓNA 1971, 301–303; SOMOGYI 1987, 145–147; LŐRINCZY 1992, 112–113; LŐRINCZY 1994, 311–319; BÁLINT 1995, 188.

¹³ CSALLÁNY 1934, 212; HARMATTA 1954, 205; LŐRINCZY 2016, 165.

¹⁴ Az embertani meghatározást Marcsik Antónia végezte.

¹⁵ Jelen dolgozat keretein belül nem áll módunkban a síregyüttes valamennyi darabjának részletes leírása és elemzése, ezért ezek képi megjelenítésére sem kerül sor.

¹⁶ A képtáblán csak a három legnagyobb agancslemezt mutatjuk be, ezeken kívül még öt különböző, megmunkálás nyomait mutató, eltérő készülségű agancslemez volt a tégelyben.

¹⁷ Meghatározásukat Körösi Andrea (Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest) adta.

¹⁸ GAUNT 1983, 42.

¹⁹ Cs. SEBESTYÉN 1932, 170.

fakéregre felragasztva, ami az alakváltozás során megfelelően flexibilis volt.²⁰

Famaradvány híján csak találgatni lehet, hogy milyen fát használtak az avar korban az íj famagjának elkészítéséhez, azonban annak a fának keménynek kellett lennie, de maximális rugalmasságúnak és könnyű fajsúlyúnak is, a könnyebb enyvezhetőség miatt pedig jó nedvszívó képességűnek. Ilyen tulajdonsággal bír a juhar, kőris és a nyírfa is. Az avar korból leginkább a nyírfa sokoldalú felhasználására vonatkozóan áll rendelkezésünkre konkrét régészeti lelet. Példaként említhetjük a Klárafalva-Vasút utcai 8. és 11. sírokból származó koporsómaradványokat,²¹ illetve a Tarnaméra-Urak dűlői 1. sírból, illetve a Kunpeszér-Felsőpeszéri úti homokbánya 6. sírjából származó nyírfakéreg tegezket.²²

A faanyag beszerzéséhez, előkészítéséhez megfelelő szerszám volt a sír eszközei közül a szalu (5. kép 1–2). Ezt az eszközt korábban köpüs kapának, ásonak, vésőnek, fejszének, a ló patájának ápolására szolgáló eszköznek, ösztökének is tartották. Néprajzi analógiák segítségével sikerült meghatározni, hogy ez a szerszám a fafaragás, famegmunkálás eszköze volt.²³ Az avar anyagi kultúra ázsiai eredetű tárgyípusai közé tartozó eszköztípus²⁴ a Tiszántúl kora avar kori anyagában rendkívül ritka. A tárgyalta sír mellett a temető 241., ugyancsak szerszámmellékletes (ötvös) sírjában és a lelőhelytől légvonalban csupán néhány kilométerre, nyugatra lévő, Deszk G temető 4. női sírjában fordul csak elő. Ez utóbbi esetben a „hagyományosan” férfimunkák körébe tartozó famegmunkálás eszközeinek női sírban való előkerülésére²⁵ a szalu sírban megfigyelt helyzete szolgálhat magyarázatként: az eszköz a hanyatt, nyújtott helyzetben fekvő nő bal válla mellett feküdt; valószínűleg a temetés során azt az eltemetett nő valamelyik közeli férfi hozzátartozója helyezte el mellékletként.²⁶

Az íjkarok végére és a markolatra kerülő applikációk az avar kori íjak többségén szaruból, agancsból, ritkábban nagyállatok, leginkább marha bordájából készülhettek.²⁷ A bemutatott sírban talált íjlemezek és a félkész darabok is mind gímszarvas (*Cervus elaphus*) agancsából származnak. A Kaukázusban, Anatóliában és Ázsia nyugati és középső részén és Európa nagy részén, a Kárpát-medencében is őshonos gímszarvas tél végétől május közepéig veti le az agancsát, s alig 5 hónap alatt újra ki is fejlődik;²⁸ vagyis az alapanyag beszerzése nem jelenthetett túl nagy gondot.

Az agancsdarabok egyenesítése főzéssel vagy gőzöléssel történt. Megmunkálásukhoz, a lemezek kialakításához vágó, hasító eszközre, fűrészre és csiszoló eszközre volt szükség. A 61. sírban lévő eszközök között hasításra is alkalmas eszköz és fűrész is megtalálható.

A leletek között lévő fűrész pengéje töredékesen, hiányosan került elő (penge hossza 14,7 cm), de ennek

²⁰ Cs. Sebestyén Károly halenyvről tesz említést – nem jelölve meg ugyan a forrást, de feltehetően a néprajzi analógiák alapján (Cs. SEBESTYÉN 1932, 170). A makói közösség gazdálkodásának alapja – a sírokba helyezett nagyszámú állatmelléklet alapján – elsősorban az állattartás lehetett. Ezért feltételezhetjük, hogy a sokoldalúan hasznosítható enyvet inkább állatcsontból és bőrből nyerték.

²¹ MOLDOVAY 1993, 186.

²² SZABÓ 1965, 4. ábra; BALOGH 2016, 312. A Makó, Mikócsa-halomi temető régészeti anyagában Náfrádi Katalin (Szegedi Tudományegyetem Földtani és Őslénytani Tanszék) több vastárgyon konzerválódott famaradványt szintén nyírfának határozott meg (eszköznyelek, késtok, kardtok, lándzsatok).

²³ ERDÉLYI 1965; ERDÉLYI 1967.

²⁴ Belső-Ázsiában, az Altaj-hegységben, Tuvában, a Felső-Ob vidékén, Nyugat-Szibériában, Közép-Ázsiában széles körben elterjedt eszköztípus már a korai türk időszakban (a 6–7. század), kelet-európai elterjedésükkel csak a kazár időszaktól (7. század legvége – 8. század) számolnak (KOVÁCS 1983, 67–71. j.).

²⁵ A többi avar kori szalu mind férfi sírból került elő, egyedül az Előszállás-Öreghegy 33. sírjában nyugvó fiatal egyén nemét nem ismerjük (KOVÁCS 1983, 49).

²⁶ Az ázsiai adatok számbavétele irodalommal: KOVÁCS 1983, 67–71. j.

²⁷ Meglehetősen kevés esetben áll rendelkezésünkre adat a leletközlésekben az íjlemezek anyagára vonatkozóan. A makói temetőben 11 sírból került elő íj-applikáció, melyek döntő többsége gímszarvas agancsából készült. Három sírban alakították ki ettől eltérően a markolatlemezeket szarvasmarha bordából.

²⁸ <http://www.hunterarchery.extra.hu/dok/gim.pdf> (2017.04.30.)

ellenére megállapítható, hogy a 2 cm széles, háromszög átmetszetű penge egyenes volt (4. kép 6). A gímszarvas ágvégből készített szerszámmal a pengével tompaszöget zár be. A fűrész fogai a vaskorrózió miatt ugyan nem mérhetők, de viszonylag ritkás fogazatnak tűnik. Ezzel nem csak a szükséges méretű darabokra vághatták az agancsot, de a széles pengéjű fűrész a hosszanti széthasításra is alkalmas lehetett.

A fűrész az avar kori anyagban ugyancsak ritka eszköztípus; a most bemutatott darabon kívül a jutasi 166. ötvössírból²⁹ és Örménykút-Hidroglóbusz 1. sírból³⁰ ismerjük.³¹ Az örménykúti esetben említésre érdemes, hogy az ásató meghatározása szerint női csontváz mellől került elő, a jobb combcsont belső oldalánál feküdt.³² Szintén fűrészként azonosította Garam Éva a Zamárdi-Rétiföldek 908. sírjából előkerült, fogazott pengetőredéket.³³ A penge szélessége ez esetben több mint 4 cm, s összehasonlítva a másik három fűrész lényegesen keskenyebb szélességével³⁴ vetődött fel bennünk, hogy a zamárdi eszköz nem fűrész, hanem aprítókés darabja, mégpedig olyan példányé, melynél a penge belső széle farkasfoggal tagolt, hasonlóan a Zamárdi 367., 1357., 2026. és 2055. sírokból származó darabokhoz.³⁵

Az ismert példányok közül a makói és a jutasi is egyenes pengéjű, azonban a jutasi esetében a penge háta éles. Ennek fűrészként való azonosítása Rácz Zsófiának köszönhető, aki felfedezte rajta a fogazást,³⁶ míg az eredeti publikációban csak késként volt megnevezve.³⁷ Az örménykúti fűrész pengéje ívelt, bár mindkét vége töredékes, a pengeforma alapján talán kétkarú eszköz lehetett.

A svédországi Drocksjöből származó 7. századi fűrész kapcsán J. Wolters jegyezte meg, hogy a korai fűrések csak puha anyagok, főként fa, csont és szaru megmunkálására voltak alkalmasak, s csak később, a viking kor végén jelent meg a fém fűrészelésére is alkalmas változat.³⁸

A hasítással, fűrészszel kialakított, még félkör átmetszetű lemezek domború oldalát éles, erős penge segítségével síkra csiszolták és forgácsolták. Erre szolgálhatott a leleteink között lévő széles hasítókés, aminek pengetőredéke került csak elő (4. kép 3).

A síkra csiszolt, méretre szabott lemezeket (és a famagot is) a ragasztási felület növelése érdekében „fel-fésülték”, azaz felületén különböző irányú rövid barázdákat alakítottak ki. A gímszarvas agancsának szerkezete elég strukturált ahhoz, hogy erre csak kisebb mértékben van szükség, de néhány darabon egyértelműen látszik ez a munkafázis. Erre a célra használhatták a sírban lévő eszközök között lévő reszelőt (4. kép 5) azon túl, hogy az az agancsok darabolásánál, a vágási felületek eldolgozásánál is szerephez juthatott.

A reszelő a vége felé elvékonyodik, vége lekerekített. Másik vége L alakban meghajlított, egy agancsból levágott nyélbe van rögzítve. Szabad szemmel a vágóélek a korrózió miatt nem láthatók, elsősorban a formai analógiák (Jutas 166. sír, Homokrév-Vodoplav dűlő [Mokrin, RS] 31. sír és Szekszárd-Tószegi-dűlő 967. sír³⁹) alapján határoztuk meg az eszköz funkcióját.

Az Avar Kaganátus területéről mindössze 7 temetkezésből ismerünk reszelőt, a szakirodalomban fellelhető darabok⁴⁰ és a dolgozat témáját képező szerszámmellékletes síron kívül még a makói temető

²⁹ RHÉ-FETTICH 1931, 32, IV. tábla 12.

³⁰ BENDE 2003, 190, 2. kép 4.

³¹ A kora középkori Nyugat-Európában is ritka lelet, Drocksjöből (SE) közöltek fűrészlapot (WOLTERS 1998, 375).

³² BENDE 2003, 189–190.

³³ BÁRDOS-GARAM 2009, 121, Taf. 106. 908: 8.

³⁴ Jutas 166. sír: 1,8 cm, Makó, Mikócsa-halom 61. sír: 2 cm, Örménykút-Hidroglóbusz 1. sír: 2,4 cm.

³⁵ BÁRDOS-GARAM 2009, Taf. 43. 367: 8, Taf. 154. 1357: 13; BÁRDOS-GARAM 2014, Taf. 213. 2026: 19, Taf. 216. 2055: 2.

³⁶ RÁ CZ 2014, 160, Taf. 21. 3.

³⁷ RHÉ-FETTICH 1931, 32.

³⁸ WOLTERS 1998, 375.

³⁹ RHÉ-FETTICH 1931, Taf. 4. 16; RANISAVLJEV 2007, T. IX. 1; ÓDOR-RÁ CZ 2011, 2. kép 2.

⁴⁰ Jutas 166. sír (RHÉ-FETTICH 1931, Taf. IV. 16–19), Homokrév-Vodoplav dűlő 31. sír, Kisújszállás (RÁ CZ 2009, 16. kép 5–6), Szekszárd-Tószegi-dűlő 967. sír és Zamárdi-Rétiföldek 250/A sír (BÁRDOS-GARAM 2009, Taf. 31. 26).

241. sírja is tartalmaz további kettő darabot.⁴¹ Közülük három temetkezés ötvössír (Jutas 166. sír, Kisújszállás, Makó, Mikócsa-halom 241. sír), de a Homokrév-Vodoplav dűlő 31., a Makó, Mikócsa-halom 61. (ld. lentebb) és a Szekszárd-Tószegi-dűlő 967. sírokból is származnak fémmegmunkálásra (is) használható eszközök, szerszámok. Azok, melyeknél az élek nagyobb távolságban vannak egymástól (5–6 mm), mint pl. a szekszárdi meghajlított nyelű reszelő⁴² és a makói 241. sír félkör átmetszetű darabja inkább volt alkalmas fa és/vagy csont, szaru megmunkálására.

A famagra a szarulemezeket enyvvel ragaszthatták fel. Az enyvvet állati hulladékokból (porcokból, csontokból, bőrből) vízzel való főzéssel nyerték. Az enyv a forró vízben felpuhul, majd lehűlve ruganyos, puha állagú lesz, viszont amikor megszárad, keménnyé, rideggé válik.

A famag és a szarulemezek enyvvel történő összeillesztése után összeszorításukra kézenfekvő megoldás a szoros kötéllel való rögzítés.

Az íjakon a húrvázat kialakítása fontos és nagy pontosságot igénylő feladat lehetett, hiszen ha nem sikerült megfelelő helyen és módon azt kialakítani, akár az íj vagy legalábbis a sok időráfordítást igénylő applikáció használhatatlan is lehetett. A makói szerszámmellékletes sírban lévő kb. 28 cm hosszú, egyik végén lándzsaszerűen kiszélesedő, de hegyben végződő vaseszköz (4. kép 4), melyet a Kölked-Feketekapu B 80. sírből⁴³ származó és a sadoveci (BG) késő antik erődből származó szerszámok között lévő hasonló eszköz⁴⁴ alapján kézi fűrőként határoztunk meg, alkalmas lehetett a furatok elkészítésére. Mind méretben, mint formában hasonló vaseszköz a kunszentmártoni ötvössír anyagában is fellelhető,⁴⁵ bár Rácz Zsófia kérdőjelesen ugyan forrasztóvasként írt le, mert rajta égési és forrasztási nyomokat, vastag bronz rozsdaréteget figyelt meg.⁴⁶

A kézi fűrők és a csigás fűrők hagyományosan famegmunkáló eszközök,⁴⁷ ezért feltehetően az avar kori temetkezésekben fellelt kézi fűrők (furdancsok) sem fémmegmunkáló szerszámok voltak,⁴⁸ ellentétben a mezőbándi⁴⁹ és a Vestly-i⁵⁰ lendkerekes fűrőkkel (ötvös pergőfűrők).

Az íj készítésének utolsó fázisa lehetett az inazás. Ehhez bármely nagyállat (gímszarvas, ló, marha) láb feszítő inát felhasználhatták. A kellőképpen megszáritott inat, a szárát és az elágazási pontot teljes fehéredésig és felpuhulásig szétkalapálták és rostokra szedték. Ezekre a feladatokra használható volt a sírban lelt kalapács (5. kép 4).

A kalapács csónak formájú, talpán téglalap átmetszetű, tompa élű. Ezt a kalapácsformát általában trébello-kalapácsként nevezik meg,⁵¹ azaz finomabb ötvösmunkákra lehetett használatos.

A fentiek jól mutatják, hogy a makói 61. sírban lévő szerszámok között minden olyan fellelhető, mely

⁴¹ Jelen sorok szerzője a Klárafalva B 60. ötvössír anyagában lévő agancsnyelű, erősen korrodálódott eszközt részben a forma, részben a leltárkönyvi adatok alapján törként tette közzé (BALOGH 2004, 267). Rácz Zsófia előbb doktori disszertációjában (RÁ CZ 2004, 149; RÁ CZ 2014, 165), majd a Szekszárd-Tószegi-dűlő 967. szerszámmellékletes sír reszelője kapcsán foglalkozott a tárggyal, s ő a kisújszállási ötvössírban lévő, formailag ehhez hasonló reszelő alapján ezt is reszelőnek tartotta (ÓDOR–RÁ CZ 2011, 248, 15. j.). A klárafalvi szerszám esetében a vágóélek szabad szemmel nem láthatók. A többi ismert reszelőnél egyik esetben sem történik említés fatokról, viszont a klárafalvi esetben a pengén annak maradványai határozottan azonosíthatók. Ez alapján továbbra sem tartjuk kizártnak, hogy mégis inkább késről, törőről van szó. A kérdést egyértelműen esetleg röntgenvizsgálat dönthetné el, de tudtommal erre eddig még nem került sor.

⁴² ÓDOR–RÁ CZ 2011, 248.

⁴³ KISS 2001, Taf. 25. 4.

⁴⁴ UENZE 1992, Abb. 5. 4.

⁴⁵ CSALLÁNY 1933, VI. tábla 6.

⁴⁶ RÁ CZ 2014, 179.

⁴⁷ DRESCHER 1979, 201–202.

⁴⁸ RÁ CZ 2009, 83. A hivatkozott kölkedi fűrő mellett az ötvössírből még két másik, eltérő formájú, kanalas fűrő is előkerült (KISS 2001, Taf. 25. 3, 5).

⁴⁹ KOVÁCS 1913, 16. kép 6.

⁵⁰ MÜLLER–WILLE 1979, Abb. 12. 1.

⁵¹ RÁ CZ 2009, 75.

egy íj elkészítéséhez, valamennyi munkafázis szükséges elvégzéséhez alapvetően szükségeltetik. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a felsorakoztatott eszközök kizárólag csak íj készítésére voltak használhatók; egyéb fa-, csont- és szarumunkák elvégzésére is minden valószínűség szerint alkalmasak lehettek.

A SÍR EGYÉB SZERSZÁMAI

A sírba helyezett eszközök között a fentebb említett kalapács és a vastégely – melybe a szarulemezek voltak – alapján nem tartjuk kizárhatónak, hogy a sírba temetett férfi nemcsak a fa, szaru és csont megmunkálásához értett, hanem esetleg fémmegmunkálást is végzett. Az eszközök között lévő poncoló (4. kép 1) és a rövidke, fanyeles, kiszélesedő és visszahajlított fejű eszköz (4. kép 2) is inkább fémmunkákhoz kapcsolódhatott.

A kerek átmetesztű, egyik vége felé elkeskenyedő, de nem hegyben, hanem legömbölyített felületben végződő, kb. 10 cm hosszú vaseszköz poncolóként való meghatározása mellett szóló érv, hogy a szerszám másik vége tompa, kissé szétkalapált, ami a használat során ráért kisebb ütések következménye lehet.

A kis kampós fejű eszköz funkciója egyelőre nem ismert, de párja a Makó, Mikócsa-halomi temető 241. ötvössírából került elő két reszelővel összerozsdásodva, s ez alapján talán nem tévedünk, ha fémmegmunkálásra használt szerszámnak tekintjük. Éle nem lévén, az egykor fanyeles eszközt kisebb felületek finomabb egyengetésére használatos eszköznek gondoljuk feltételelesen.

A makói sírból származó, vékony vaslemezből előbb forrasztással összeállított, majd bronz szegecsekkel megerősített, szabálytalan kúpos formájú tégely belsejében nem sikerült semmilyen anyagmaradványt kimutatni.⁵² Formájában, jellegében leginkább a Homokrév-Vodoplav dűlő (Mokrin, RS) 8. sírból származó vastégelyhez hasonló,⁵³ melynek a belsejében lévő bronzmaradvány arra utal, hogy öntőtégelyként szolgált.⁵⁴ Ez alapján egyelőre úgy véljük, hogy a makói fémedény is olvasztótégely lehetett, mely ón, ólom, réz, vagy akár viasz olvasztására is alkalmas volt, de enyv kifőzésére is szolgálhatott.

A mokrini temető 31. sírjában is volt egy formailag ugyan kissé eltérő vastégely,⁵⁵ amely az eredeti sírrajz szerint a sírban nyugvó férfiváz lábfejének végénél feküdt, 4 db megmunkált szarvdarab és egy reszelő mellett. A temető anyagában van egy harmadik fémedény is, egy hengeres formájú rézpohár, melynek sírszáma ismeretlen,⁵⁶ mely formailag a Budakalász 1472. és a Szekszárd-Tószegi-dűlő 967. szerszámmel-
lékletes sírokból származó fémedényekhez hasonló.⁵⁷

Ugyanakkor az mindenképpen említésre méltó, hogy e különféle anyagok megmunkálásához is használható tárgyakon kívül egyetlen olyan szerszám sem került elő, amely minden kétséget kizáróan bizonyítaná a fémmegmunkálást; gondolunk itt az ismert avar kori ötvös és kovácssírokban fellelhető jellegzetes fogókra és lemezvágó ollókra, valamint a különböző formában felhalmozott nyersanyagokra.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Makó, Mikócsa-halomi kora avar kori temető 61. sírjába eltemetett 40–49 éves férfivel együtt a temetésekor a sírjába helyezett eszközök és megmunkált gímszarvas agancsdarabok arra utalnak, hogy az eltemetett

⁵² A tárgy vizsgálata még jelenleg is folyik a Szegedi Tudományegyetem archeometriai laborjában.

⁵³ RANISAVLJEV 2007, Cl. 32.

⁵⁴ A tárgyat A. Ranisavljev kolompként írta le (RANISAVLJEV 2007, 26). A tárgy sírhoz való tartozásáról ld. BALOGH 2015, 46, 50.

⁵⁵ RANISAVLJEV 2007, Cl. 31.

⁵⁶ RANISAVLJEV 2007, Cl. 72.

⁵⁷ Ld. ÓDOR–RÁCZ 2011, 3. kép 2–3. Ebbe a csoportba sorolható feltételelesen a Gátér 11. ötvössírból származó bronztégely (?) is (KADA 1905, 7. kép), bár Kada Elek leírásában „*valamiféle nyélnek vagy botnak a végére való hengeres bronztok*” szerepel (KADA 1905, 370).

fa-, csont- és szarutárgyak készítésével is foglalkozott. A félkész íj-applikációk alapján azt is tudhatjuk, hogy a sokféle technikai fogást, tudást igénylő íjak készítésének is mestere lehetett. Emellett azonban a halotti útravalóként mellé helyezett tárgyak egy része utalhat arra is (vastégely, poncoló, kalapács), hogy akár egyszerűbb fémmunkákban is jártas lehetett.

A temetkezésből származó leletek, elsősorban a piskóta alakú préselt lószerszámveretek, a szimmetrikus pajzs alakú lábbeli veretek,⁵⁸ a maszkos szíjvégek⁵⁹ és a préselt álcsatok⁶⁰ alapján a 6. század legvégére, a 7. század első évtizedeire helyezik a síregyüttest. A keltezést a leletegyüttes teljes feldolgozása fogja pontosítani.

A bemutatott síregyüttes ismereteink szerint az első és eddig az egyetlen olyan temetkezés az Avar Kaganátusból, melyből félkész íj-applikációk és azok előállítására (is) használható, teljes(?) szerszámkészlet is előkerült. Hasonlót a Kárpát-medencétől keletre, a sztyeppről sem ismerünk.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A sír embertani anyaga meghatározásáért Marcsik Antóniának, az állatcsontokért Körösi Andreának tartozunk köszönettel.

A MAKÓ, MIKÓCSA-HALOMI 61. SÍR SZERSZÁMAINAK LEÍRÁSA

1. *Fűrész* (4. kép 6): Egyenes pengéjű, belső élén fogazott fűrész. A penge töredékes. A fűrész egy gímszarvas agancsából készített nyélbe van befogva. Ennek elvékonyodó vége le van fűrészelve, a penge felőli végénél a tengelyre merőleges állású, téglalap alakú bevágás van befűrészelve. Nyél h.: 9,2 cm, pengetöredék h.: 12,4 cm, penge sz.: 2 cm. MFM ltsz.: 2012.9.454.

2. *Reszelő* (4. kép 5): Hajlított nyelű reszelő. A reszelő a vége felé elvékonyodik, vége lekerekített. A nyélnyúlványa gímszarvas agancsából levágott nyélbe van rögzítve. A reszelő élei a vastag korrózióréteg miatt nem láthatók. A nyél keskenyebb vége le van fűrészelve, a marokrésze a hosszabb használatból fényesre kopott. H.: 31 cm, ebből a nyél h.: 10,2 cm, sz.: 0,9–2,4 cm. MFM ltsz.: 2012.9.458.

3. *Kézi fűrő* (4. kép 4): Hosszú, kerek átmetszetű szárú, a végén lándzsaszerűen ellapított, hegyben végződő vaseszköz. A szár vége téglalap keresztmetszetű, ahol egy vasszegecs van beütve. H.: 28 cm, v.: 0,8–1,3 cm. MFM ltsz.: 2012.9.459.

4. *Hasítókécs* (4. kép 3): Egyenes, egyélű, az egyik vége felé kissé elvékonyodó, vastag pengetöredék. H.: 12,3 cm, sz.: 1,7–1,3 cm. MFM ltsz.: 2012.9.456.

5. *Szalu* (5. kép 2): Széles, zömök trapéz alakú pengéjű vaseszköz. A penge és a köpű egybekovácsolt. A köpű ovális átmetszetű, nyitott, belsejében a fanyél maradványa. H.: 10,4 cm, köpű h.: 4,9 cm, sz.: 4,7 cm, penge h.: 5,5 cm, sz.: 5,6–6,3 cm. MFM ltsz.: 2012.9.451.

6. *Szalu* (5. kép 2): Keskeny trapéz alakú pengéjű vaseszköz. A penge és a köpű egybekovácsolt. A köpű kerek átmetszetű, közepén kissé szétnyílt. Belsejében a fanyél maradványa. H.: 10,2 cm, köpű h.: 5 cm, átm.: 3,1 cm, penge h.: 5,2 cm, sz.: 3,1–3,6 cm. MFM ltsz.: 2012.9.452.

7. *Kalapács* (5. kép 4): Csónak alakú, téglalap átmetszetű, tompa élű kalapács. A nyéllyuk a korróziótól nem látható. H.: 9,6 cm, sz.: 2,7–3,3 cm, v.: 2,1 cm. MFM ltsz.: 2012.9.453.

8. *Poncoló* (4. kép 1): Ovális átmetszetű, egyik végén elkeskenyedő, legömbölyített végű vaseszköz. Másik vége ütésnyomoktól kissé eldeformálódott, pereme szétlapított. H.: 9,9 cm, átm.: 0,5 cm. MFM ltsz.: 2012.9.457.

9. *Ismeretlen vaseszköz* (4. kép 2): Vékony, téglalap átmetszetű, enyhén ívelt szárú, egyik vége felé kissé kiszélesedő, kampós vaseszköz. Másik vége elvékonyodik, lekerekített, rajta az egykori famarkolat nyoma. H.: 9,7 cm, ebből szár h.: 6,1 cm, sz.: 1–1,4 cm. MFM ltsz.: 2012.9.455.

⁵⁸ BALOGH 2004, 257–258.

⁵⁹ BALOGH 2004, 263.

⁶⁰ BALOGH 2016, 198.

10. *Vastégely* (5. kép 3): Vaslemezből készített, szabálytalan kerek szájnnyílású, csonka kúpos formájú, lekerekített végű tégely. A palást két szélé egymásra van hajlítva és forrasztva, a sarkokat bronz szegecsekkel erősítették meg. Ma.: 12,7 cm, száj átm.: 8,3 cm. MFM ltsz.: 2012.9.450.

IRODALOM

- ACAR–ÖZVERİ 2008: Acar, Ş. – Özveri, M.: Yaycı Yusuf Beşe Terekesinin Düşündürdükleri. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* IX:1–2 (2007–2008) 2008, 119–136.
- BALOGH 2004: Balogh Cs.: Martinovka-típusú övgarnitúra Kecelről. A Kárpát-medencei maszkos veretek tipokronológiája (Gürtelgarnitur des Typs Martinovka von Kecel. Die Typochronologie der Maskenbeschläge des Karpatenbeckens). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10 (2004) 241–303.
- BALOGH 2015: Balogh Cs.: A homokrévi 8. sír faragott csontlemezei. Adatok az avar kori tegezsek típusaihoz (The carved bone plates of grave 8 from Mokrin [Srb]. New data to the types of the Avar age quivers). In: „...in nostra lingua Hringe nominant” – *Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapjára*. Szerk.: Balogh Cs. – Petkes Zs. – Sudár B. – Zsidai Zs. Budapest 2015, 39–70.
- BALOGH 2016: Balogh Cs.: *Régészeti adatok a Duna–Tisza közti avarok történetéhez* (The history of the Avars in the Danube–Tisza interfluvium as reflected in the archaeological record). *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia – A PPKE BTK Régészeti Tanszék kiadványai* (Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology) 6. Szerk.: Major B. – Türk A. Budapest 2016.
- BALOGH 2016a: Balogh, Cs.: Karpat Havzasi'nda Bir Avar Yay Ustasının Mezar Kalıntıları. Eski Türklerde Bileşik (Kompozit) Yay Yapımına İlişkin Arkeolojik Bulgular (The Grave of an Avar Bowyer in the Carpathian Basin). *Art Sanat* 2016:6 (2016) 109–120.
- BÁLINT 1995: Bálint Cs.: *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai*. Szeged 1995.
- BÁRDOS–GARAM 2009: Bárdos, E. – Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek*. Monumenta Avarorum Archaeologica 9. Reds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2009.
- BÁRDOS–GARAM 2014: Bárdos, E. – Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek*. Monumenta Avarorum Archaeologica 10. Reds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2014.
- BELENYICKIJ 1958: Беленицкий, А. М.: Общие результаты раскопок городища древнего Пенджикента (1951–1953 гг.). In: *Труды Таджикской археологической экспедиции III. 1951–1953 гг.* Материалы и исследования по археологии СССР 66. Ред.: Беленицкий, А. М. Москва–Ленинград 1958, 104–154.
- BENDE 2003: Bende L.: Avar temető Örménykúton (Ein awarisches Gräberfeld in Örménykút). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 9 (2003) 189–196.
- BÍRÓ 2014: Bíró Á.: *Fegyverek a 10–11. századi Kárpát-medencében. Fegyvertechnológiai és módszertani tanulmányok a honfoglaló magyarok íjáról és a déli importkardok kérdéskörében*. Doktori disszertáció. Budapest 2014.
- BÓNA 1971: Bóna I.: *A népvándorlás kora Fejér megyében*. Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig 5. Székesfehérvár 1971.
- BÓNA 1991: Bóna, I.: *Das Hunnenreich*. Budapest–Stuttgart 1991, 167–176.
- CREDLAND 1994: Credland, A. G.: The origins and Development of the Composite Bow. *Journal of the Society of Archer-Antiquaries* 37 (1994) 19–39.
- CSALLÁNY 1933: Csallány D.: *A kunszentmártoni avarkori ötvössír* (Goldschmiedegrab aus der Avarenzeit von Kunszentmárton [Ungarn]). Szentes 1933.
- CSALLÁNY 1934: Csallány D.: A Szentes-lapistói népvándorláskori sírlelet (Der Grabfund von Szentes-Lapistó aus der Völkerwanderungszeit). *Dolgozatok* 9–10 (1933–34) 1934, 206–214.

- CSALLÁNY 1939: Csallány D.: Kora-avarkori sírleletek (Grabfunde der Frühawarenzeit). *Folia Archaeologica* 1–2 (1939) 121–180.
- DRESCHER 1979: Drescher, H.: Bohrer I. Archäologisches. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 3 (1979) 189–203.
- ERDÉLYI 1965: Erdélyi I.: Látogatás egy mongol kovácsmesternél. *Ethnographia* 76 (1965) 464.
- ERDÉLYI 1967: Erdélyi I.: Néprajzi jegyzetek Észak-Mongóliából. *Ethnographia* 78 (1967) 124–125.
- FJOROVA 2001: Флёрова, В. Е.: Резная кость. Юго-востока Европы IX–XII веков: искусство и ремесло по материалам Серкала-Белой Вежки из коллекции Государственного Эрмитажа. Санкт-Петербург 2001.
- GAUNT 1983: Gaunt, G. D.: Notes on the Recognition of Early Composite Bows in the Archaeological Record. *Journal of the Society of Archer-Antiquaries* 26 (1983) 42–44.
- GRAYSON 2000: Grayson, B.: Composite bow. In: *The Traditional Bowyer's Bible* 2. Ed.: Hamm, J. Guilford 2000, 113–154.
- HARMATTA 1951: Harmatta J.: A hun aranyíj (Der hunnische Goldbogen). *MTA II. Osztályú Közleményei* 1 (1951) 123–188.
- HARMATTA 1954: Harmatta J.: Beszámoló Fettich Nándor „Régészeti tanulmányok a késői hun fémművesség történetéhez” c. könyvének megvitatásáról. *Archaeologiai Értesítő* 81 (1954) 204–206.
- HAZANOV 1966: Хазанов, А. М.: Сложные луки евразийских степей и Ирана в скифо-сарматскую эпоху. In: *Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана*. Ред.: Кисляков, Н. А. – Воробьева, М. Г. Москва 1966, 29–44.
- KADA 1905: Kada E.: Gátéri (Kun-kisszállási) temető a régibb középkorból. *Archaeologiai Értesítő* 25 (1905) 360–384, 402–409.
- KISS 2001: Kiss, A.: *Das Awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B.* I–II. Monumenta Avarorum Archaeologica 6. Reds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2001.
- KOVÁCS 1913: Kovács I.: A mezőbándi ásátások (Les fouilles de Mezőbánd). *Dolgozatok* 4 (1913) 279–389.
- KOVÁCS 1983: Kovács L.: A Hajdúböszörmény-Erdős tanyai honfoglaló sírlelet. Adatok az avar- és a honfoglalás kori szaluk elterjedéséhez (Der landnahmezeitliche ungarische Grabfund von Hajdúböszörmény-Erdős tanya. Angaben zur Verbreitung der Hohlbeile in der awaren- und landnahmezeit). *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 5 (1983) 19–52.
- LÁSZLÓ 1955: László, Gy.: *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*. Archaeologia Hungarica 34. Budapest 1955.
- LÁSZLÓ 1996: László Gy.: *Góg és Magóg népe*. Budapest 1996.
- LITVINSKIY 1966: Литвинский, Б. А.: Сложноставной лук в древней Средней Азии. *Советская археология* 1966:4 (1966) 57–69.
- LŐRINCZY 1991: Lőrinczy G.: Vorläufiger Bericht über die Freilegung des Gräberfeldes aus dem 6.–7. Jahrhundert in Szegvár-Oromdülő. Weitere Daten zur Interpretierung und Bewertung der partiellen Tierbestattungen in der frühen Awarenzeit. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1992, 81–124.
- LŐRINCZY 1994: Lőrinczy G.: Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. A fülkesíros temetkezés (Bemerkungen zu den Frühawarenzeitlichen Bestattungssitten. Die Stollengräber). In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 311–335.
- LŐRINCZY 2016: Lőrinczy G.: A tiszántúli VI–VII. századi sírok és temetők sajátosságai. A kora avar kori népesség továbbélése a VII–IX. században a Körös–Tisza–Maros közén (Characteristic features of 6th–7th century burials and cemeteries east of the Tisza. Survival of Early Avarian Age population between Rivers Körös, Tisza and Maros). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 58 (2016) 155–176.

- MADARAS 1981: Madaras L.: A Szeged-Fehértó A és B temetői anyagának összehasonlító vizsgálata. *A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 1981, 34–64.
- McEWEN 1978: McEwen, E.: Nomadic Archery: Some Observation on Composite Bow Design and Construction. In: *Arts of the Eurasian Steppeland*. Colloquies on Art and Archaeology in Asia 7. Ed.: Denwood, P. London 1978, 188–202.
- McEWEN ET AL. 1991: McEwen, E. – Miller, R. L. – Bergman, C. A.: Early Bow Design and Construction. *Scientific American* 1991, 50–56.
- MEDVEGYEV 1966: Медведев, А. Ф.: Ручное метательное оружие. Лук, стрелы, самострел VII–XIV вв. Археология СССР. Свод археологических источников Выпуск Е1-36. Москва–Ленинград 1966.
- MOLDOVAY 1993: Moldovay G.: A klárafalvi avar sírok koporsómaradványairól. *Múzeumi kutatások Csongrád megyében* 1992. Szeged 1993, 185–188.
- MÜLLER-WILLE 1979: Müller-Ville, M.: Das frühmittelalterliche Schmied im Spiegel skandinavischer Grabfunde. *Frühmittelalterliche Studien* 13 (1979) 127–201.
- ÓDOR–RÁCZ 2011: Ódor J. G. – Rác Zs.: Szerszámmellékletes sír a Szekszárd-Tószegi-dűlői avar temetőből (Grab mit Werkzeugbeigabe aus dem awarischen Gräberfeld Szekszárd-Tószegi-dűlő). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 245–255.
- POLJAKOV 1979: Поляков, С. М.: Мастерская по обработке рога и кости в крепости Канарас. *Этнография и археология Средней Азии*. Москва 1979.
- RÁCZ 2004: Rác Zs.: *Az avar kori ötvössírok*. Doktori disszertáció. Budapest 2004.
- RÁCZ 2009: Rác Zs.: Avar kori ötvös- és kovácsszerszámok (Smith and goldsmith tools from the Avar period). In: *A vasművesség évezredei a Kárpát-medencében (Thousands of Years of Ironcrafts in the Carpathian Basin)*. Szerk.: Nagy Z. – Szulovszky J. Szombathely 2009, 67–96.
- RÁCZ 2014: Rác, Zs.: *Die Goldschmiedegräber der Awarenzeit*. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Band 116. Mainz 2014.
- RANISAVLJEV 2007: Ranisavljev, A.: *Ranosredn'evekovna nekropola kod Mokrina (Early medieval necropolis near Mokrin)*. Srpsko Arheološko Društvo 4. Beograd 2007.
- REISCH 2009: Reisch, H.: Reflexbogen, Reiterköcher und Steppenfeile. Elemente des asiatischen Bogenschießens in Europa von Spätantike bis zur Zeit der Renaissance. In: *Reflexbogen. Geschichte und Herstellung*. Hrsg.: von Alles, V. Ludwigshafen 2009, 71–113.
- RHÉ–FETTICH 1931: Rhé, Gy. – Fettich, N.: *Jutas und Öskü. Zwei Gräberfelder aus der Völkerwanderungszeit in Ungarn*. Skythika IV. Prague 1931.
- RÓHEIM 1984: Róheim G.: A törött tükör. In: *A búvös tükör. Válogatás Róheim Géza tanulmányaiból. Válogatta, sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket készítette Verebélyi K.* Budapest 1984, 253–283.
- CS. SEBESTYÉN 1930: Cs. Sebestyén K.: Rejtélyes csontok népvándorláskori sírokban (Rätselhafte Beinplatten in den Gräbern der Völkerwanderungszeit). *Dolgozatok* 6 (1930) 178–220.
- CS. SEBESTYÉN 1932: Cs. Sebestyén K.: „A sagittis Hungarorum...” A magyarok íjja és nyila (Bogen und Pfeil der alten Ungarn). *Dolgozatok* 8 (1932) 167–255.
- SOMOGYI 1987: Somogyi, P.: Typologie, Chronologie und Herkunft der Maskenbeschläge. Zu den archäologischen Hinterlassenschaften osteuropäischer Riterhirten aus der pontischen Steppe im 6. Jahrhundert. *Archaeologica Austriaca* 71 (1987) 121–154.
- SZABÓ 1965: Szabó J. Gy.: Az egri múzeum avar kori emlékeinyaga I. Kora avar kori sírleletek Tarnaméráról (Der awarenzeitliche Fundbestand des Museums von Eger I. Frühawarenzeitliche Grabfunde aus Tarnaméra). *Az Egri Múzeum Évkönyve* 3 (1965) 29–71.
- TOLSZTOV 1952: Толстов, С. П.: Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция АН СССР (1945–1948 гг.). In: *Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1945–1948*. Ред.: Толстов, С. П. – Жданко, Т. А. Москва 1952, 7–46.

- TOMKA 1986: Tomka P.: Der hunnische Fürstenfund von Pannonhalma. *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38 (1986) 423–488.
- H. TÓTH–HORVÁTH 1992: H. Tóth, E. – Horváth, A.: *Kunbáony. Das Grab eines Awarenkhagans*. Kecs-kemét 1992.
- UENZE 1992: Uenze, S.: *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). Ergebnisse der deutsch-bulgarisch-österreichischen Ausgrabungen 1934–1937*. München 1992.
- USZMANOVA 1963: Усманова, З. М.: Раскопки мастерской ремесленника парфянского времени на городище Гяур-Кала. In: *Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции XII*. Ашхабад 1963, 164–200.
- WOLTERS 1998: Wolters, J.: Goldschmied, Goldschmiedekunst. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 12 (1998) 362–386.

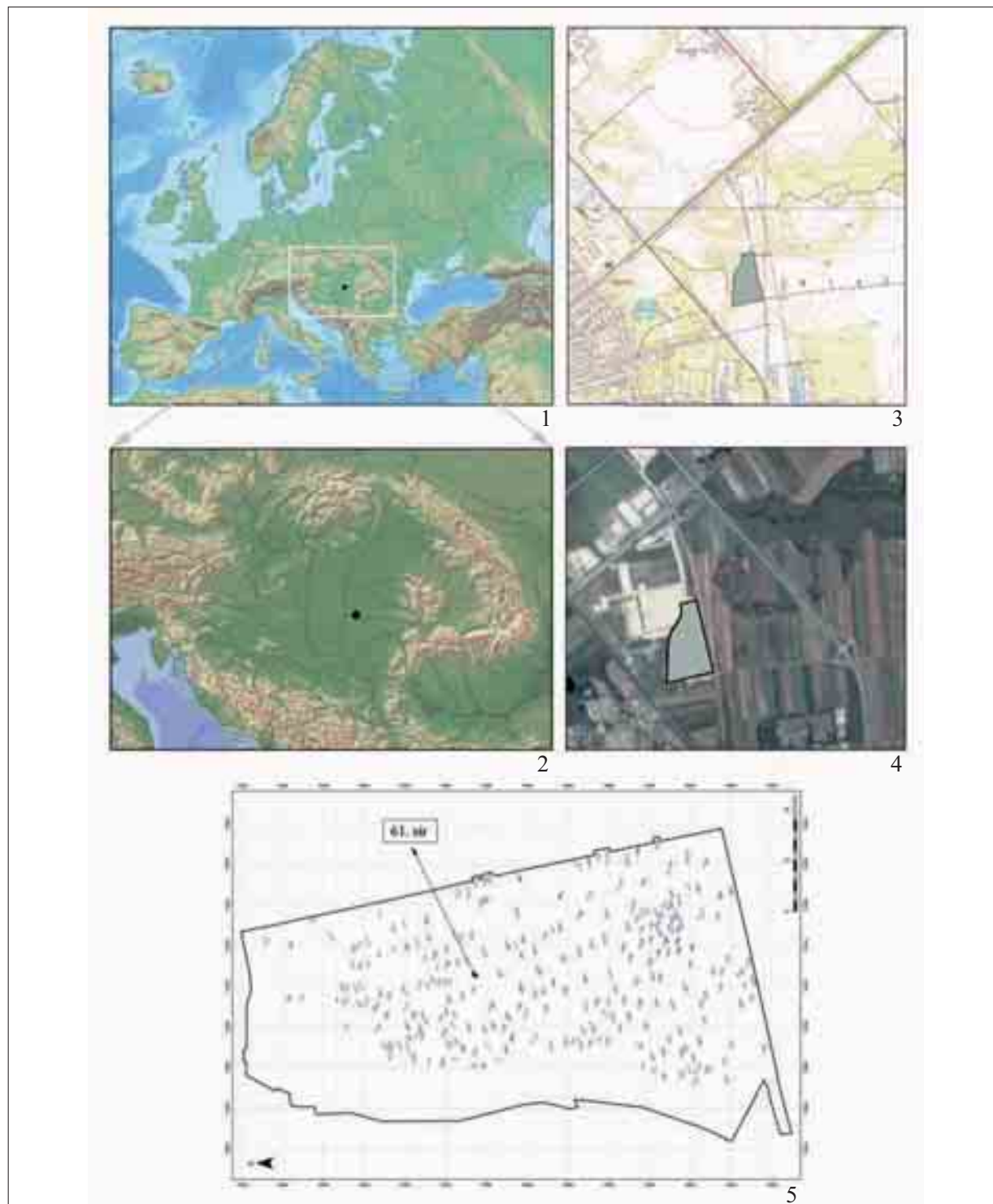
ARCHÄOLOGISCHE ANGABEN ZUR HERSTELLUNG DER AWARENZEITLICHEN REFLEXBÖGEN – DAS GRAB 61 DES FRÜHAWARENZEITLICHEN GRÄBERFELDES MAKÓ, MIKÓCSA-HÜGEL MIT GERÄTBEIGABEN (KOM. CSONGRÁD, UNGARN)

Im Jahre 2009 und 2010 wurden 251 Gräber eines frühawarenzeitlichen Gräberfeldes bei Makó freigelegt. In der vorliegenden Studie wird das Grab 61 von den drei, sich an die Ordnung des Gräberfeldes anpassenden, Gerätbeigaben beinhaltenden Bestattungen kurz vorgestellt. Dieses Grab bietet Anlass, den Herstellungsprozess der Kompositbögen und den Gerätebedarf der Fertigung aufgrund eines geschlossenen Fundverbandes zu überlegen.

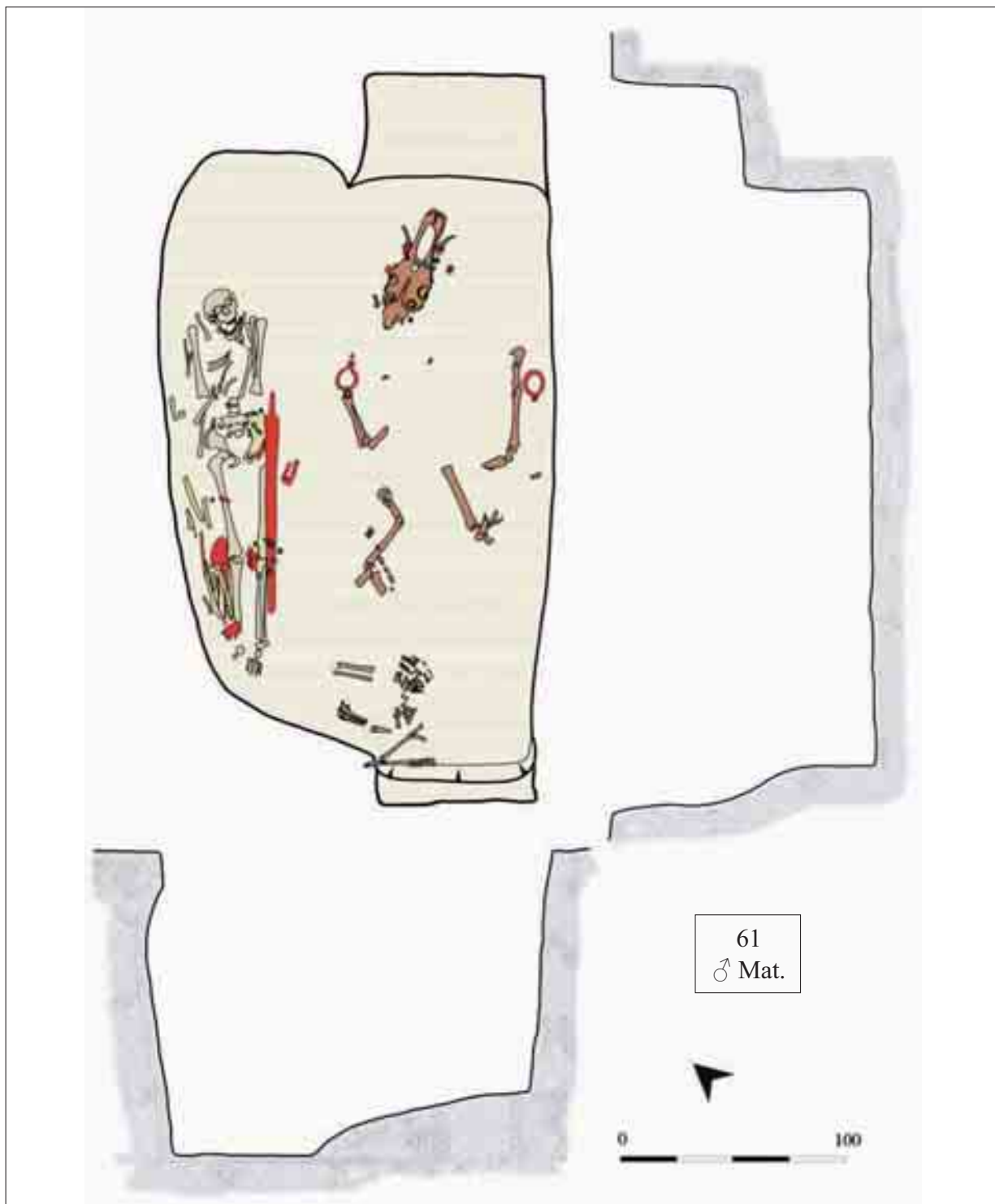
Im Grab lag das Skelett eines 40–49 Jahre alten Mannes. Der Verstorbene wurde in die, in die nördliche Seite des Grabes eingegrabene Nische gelegt. Der Mann trug einen beschlagverzierten Gürtel und ein solches Schuhwerk. Ihm wurden ein Schwert, ein Bogen und ein Köcher voll mit Pfeilspitzen beigegeben. An seinem rechten Unterschenkel befanden sich Geräte, unter ihnen gab es Feilen, Messer, Zwerchhäute, ein Hammer, verschiedene Markiergeräte und Kratzer, ein Klauenhammer, usw., ferner ein Gusstiegel aus Eisenblech. Der Gusstiegel war voll mit verarbeiteten Tierknochen und Hornstücken. Hinsichtlich der halbfertigen Bogenplatten gilt dieser Fundverband für einen Ausnahmefall in Eurasien, kein Ähnliches ist bisher bekannt.

Der Bestattete könnte ein auch Bögen herstellender Meister gewesen sein, aber die Gerätbeigaben können nicht nur an einen Beruf geknüpft werden: Außer den Geräten der Holz- und Beinverarbeitung gelangten auch die der Metallverarbeitung, ferner Schmiede- und Goldschmiedegeräte ins Grab.

Mit Hilfe des Typs der Gürtelbeschläge (biskuitförmige gepresste Pferdegeschirrbeschläge, symmetrische Schuhwerkbeschläge, Riemenzungen mit Maske und gepresste Pseudoschnallen) ist diese Bestattung ganz an das Ende des 6. und den Anfang des 7. Jahrhundert zu datieren.

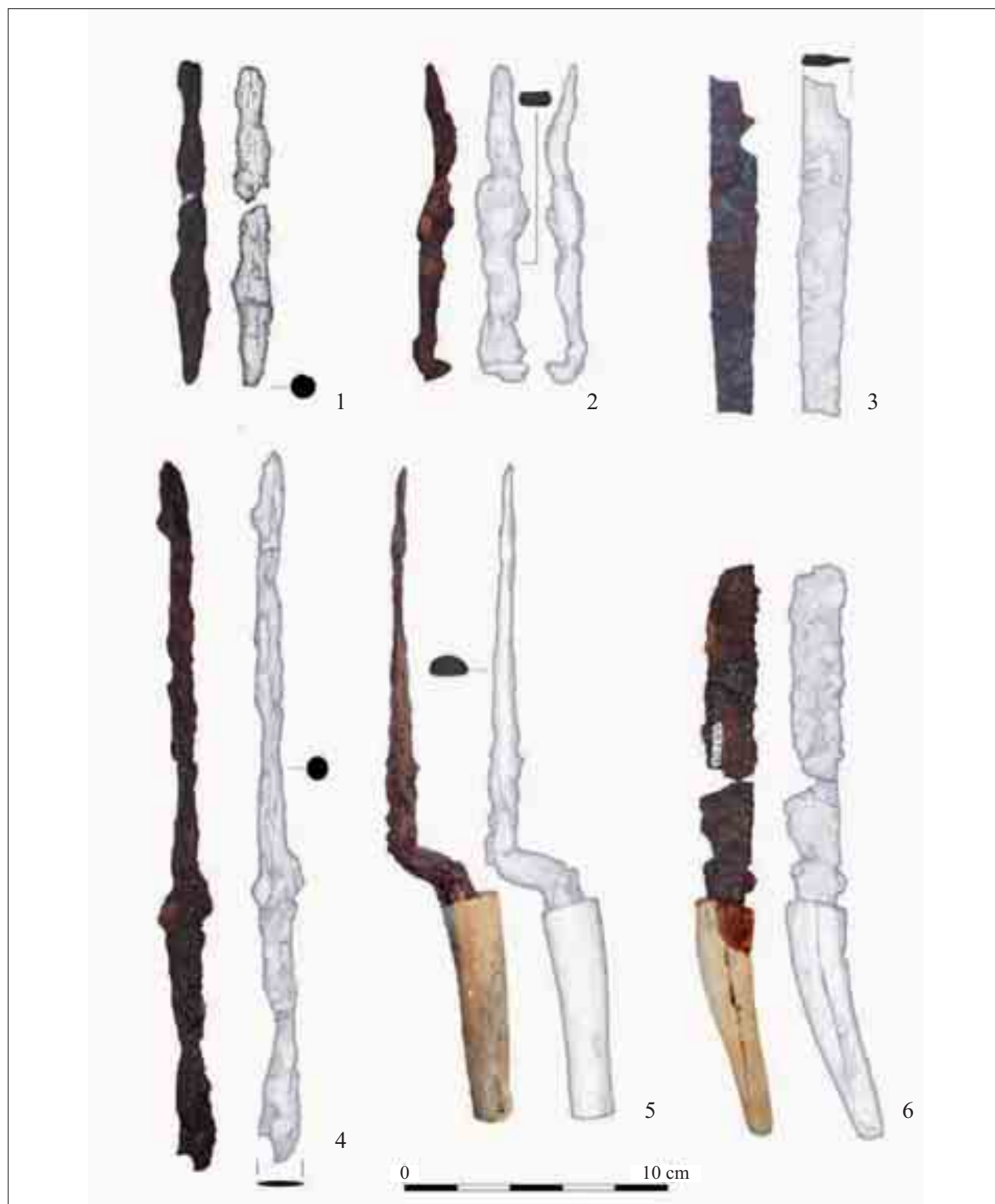
1. kép. 1–4: Makó, Mikócsa-halom régészeti lelőhely elhelyezkedése; 5: A kora avar kori temető összesítő térképe
 Abb. 1. 1–4: Die Lage des archäologischen Fundortes Makó, Mikócsa-Hügel; 5: Der Gesamtplan des
 frühawarenzeitlichen Gräberfeldes

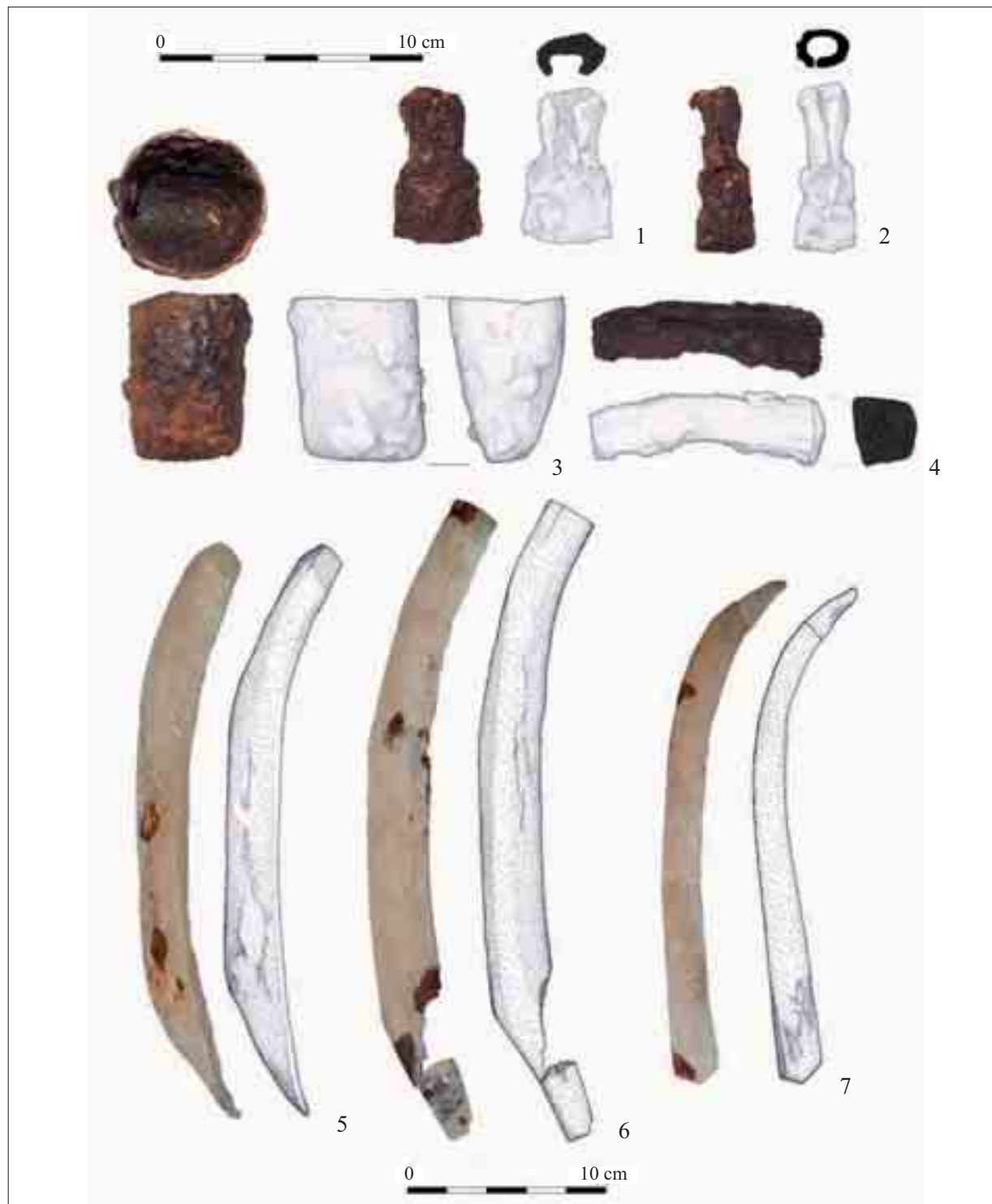
2. kép. Makó, Mikócsa-halom 61. sír
Abb. 2: Makó, Mikócsa-Hügel, Grab 61

3. kép. Makó, Mikócsa-halom 61. sír. 1: A padmalyban fekvő férfiváz a mellékletekkel; 2: A kibontott padmalyos sír; 3: A férfi jobb lábszára mellé helyezett tégely és benne a félkész íj-applikációk és egyéb szarulemez töredékek
 Abb. 3. Makó, Mikócsa-Hügel, Grab 61. 1: Das Skelett des in der Nische bestatteten Mannes mit den Beigaben; 2: Das freigelegte Nischengrab; 3: Der Tiegel mit den halbfertigen Bogenplatten und sonstigen Hornplattenbruchstücken am rechten Unterschenkel des Mannes

4. kép. Makó, Mikócsa-halom 61. sír. 1: Poncoló; 2: Vaseszköz; 3: Hasítókés; 4: Kézi fűrő; 5: Reszelő; 6: Fűrész
 Abb. 4. Makó, Mikócsa-Hügel, Grab 61. 1: Punze; 2: Eisengerät; 3: Stossmesser; 4: Bohrer; 5: Feile; 6: Säge

5. kép. Makó, Mikócsa-halom 61. sír. 1–2: Szalu; 3: Vastégely; 4: Kalapács; 5–7: Félkész íj-applikációk
 Abb. 5. Makó, Mikócsa-Hügel, Grab 61. 1–2: Zwerchaxt; 3: Eisentiegel; 4: Hammer; 5–7: halbfertige Bogenplatten

TITOKZATOS KORA AVAR KORI ÁLDOZATI GÖDÖR CSANÁDPALOTÁRÓL

GULYÁS GYÖNGYI*

Absztrakt: A tanulmány a tiszántúli Csanádpalota határában feltárt kora avar gödörrel foglalkozik. A hosszúkás, árokszerű gödörben szarvasmarha és juh/kecske koponyák, illetve ló alsóállkapcsok mellett egy Martinovka-típusú szíjvég és egy kiöntőrészes, kézzel formált füles edény darabjai feküdtek. A leletek alapján az objektum a 7. század eleje és a középső időszaka közé keltezhető. A gödörben lelt állatcsontok (koponya, állkapocs) alapján feltételezhető, hogy a jelenség egy (halotti) áldozat vagy halotti tor emléke, illetve annak egy a temetkezéstől, temetőtől, illetve a temetőben végzett halotti áldozattól távolabbi része.

Kulcsszavak: kora avar kor, áldozati gödör, Martinovka-típusú szíjvég

BEVEZETÉS

Csongrád megye délkeleti szegletében, a román határ közelében fekvő Csanádpalota II. homokbányában (100. lelőhely) 2013 nyarán és őszén végeztünk megelőző feltárást.¹ A lelőhely egy, a környezetéből markánsan kiemelkedő, pleisztocén eredetű, több északkelet–délnyugati irányú tagból álló homokdomb vonulaton terül el (1. kép 1). A dombokat északról az ős-Maros egyik ága övezi. A lelőhely két legmagasabb pontján egy-egy halom emelkedik, amelyek között délnyugaton helyezkedik el a mára részben elbányászott Dávid-halom.

A bányaművelés által érintett terület örökségvédelmi hatástanulmánya alapján, a területen Árpád-kori településsel lehetett számolni.² A több mint 4,7 hektáros területet érintő feltárást során összesen 490 jelenség került elő (1. kép 2–3).³ Az objektumok nagyrésze egy, a tatárjáráskor elpusztult Árpád-kori faluhoz tartozott.⁴ Emellett kelta sírok, szarmata településmaradvány és két temetőrészlet, továbbá egy 13. századi keleti nomád lósír is feltárássra került.⁵

A bányaművelésre kijelölt terület déli, középső részén – az eredetileg lehatárolt lelőhelyen kívül – került felszínre az egyetlen avar kori jelenség (1. kép 2). A 145. objektum (SNR 174) közlése különlegessége miatt indokolt.

* Ásatárs Kft., 6000 Kecskemét, Futár u. 12. gulyasgyongyi@freemail.hu.

¹ A feltárást a Móra Ferenc Múzeum égisze alatt az Ásatárs Kft. végezte el. Az ásatás vezetői Gulyás Gyöngyi és Gallina Zsolt, az ásatás munkatársai Keresztes Noémi Ninetta, Litauszki Zoltán, Barta Gábor és Móricz Róbert voltak. A geodéziai felmérést Weisz Attila (Salisbury Kft.) végezte el.

² BALOGH 2006.

³ Ugyanakkor a feltárássunk során a lelőhely jóval nagyobb lett a hatástanulmányban jelölnél déli és keleti irányban.

⁴ Az Árpád-kori település közlése GALLINA–GULYÁS 2017.

⁵ A lósírról bővebben GALLINA–GULYÁS 2014, 151–168.

A GÖDÖR LEÍRÁSA

T.: ÉK–DNy. H.: 455 cm, sz.: 45–120 cm, m.: 17–33 cm.⁶ Hosszúakas alakú, befelé rézsűs falú, egyenetlen aljú, árokszerű gödör, amelynek az északi vége 105 × 150 cm-es, nyugat–keleti irányú, ovális gödörben végződött (2. kép 1–2; 3. kép 1). A gödörvégtől délre az objektum keskeny, árokszerű, a szélessége 45–60 cm között változott. A betöltése homogén barna homok volt. A keskeny gödörész déli végétől 80 cm-re egy nyugat–keleti helyzetben fekvő, erősen töredékes állapotú *szarvasmarha koponyát* bontottunk ki (2. kép 3). A koponya alatt, közel 45 fokos szögben elcsúsztatva helyezkedett el egy koponyatetővel lefelé fordult *lókoponya*. A marha koponya jobb oldali szemgödrének magasságában, a gödör aljától kb. 3 cm-rel magasabban egy vékony bronzlemezről készített *szíjvég* két, deformálódott töredéke feküdt (3. kép 2). A marhakoponyától északra kb. 15 cm-re két, erősen töredékes állapotú *juh* vagy *kecske koponya* került elő, egymástól 10 cm-re. A délebbi koponya nyugat–keleti irányba, az északabbi ettől derékszögben északi irányba elfordulva helyezkedett el. Mindkét kiskérődző koponyája az oldalán feküdt, orral nyugat–keleti és északnyugat–délkeleti irányba (fogazatuk azonos irányba állt). A két koponya további hasonlósága, hogy mindkettőnél hiányzott az alsó állkapocs. A szélső juh vagy kecske koponyától északra, 30 cm-re, 175 cm hosszan, az árokszerű nyúlvány középtengelyében *ló-* és *marha állkapocsok* kerültek elő. A legdélebbi ló állkapocsnak – nem kifejezett egyed – a jobb és a bal oldali fele is megvolt (2. kép 4). Részben alatta bontottuk ki egy *szarvasmarha* jobb oldali *állkapcsát*. A ló állkapocs mellett, az objektum szélénél egy apró *bronz-töredék* feküdt. A szarvasmarha állkapocstól északra egy újabb teljes *ló állkapocsot*, alatta pedig egy *ló* bal oldali *állkapcsát* találtuk meg (2. kép 5). A két legszélső állatcsont külső oldala mellett kézzel formált *edénytöredékek* feküdtek, melyek két különböző típusú edényhez tartoztak.

A LELETEK LEÍRÁSA⁷

1. A szarvasmarha koponya mellett, attól 5–7 cm-re, a gödör aljától kb. 3 cm-rel magasabban, préselt díszítésű, lemezes, peremes kialakítású, Martynovka típusú *bronz szíjvég* (3. kép 2) deformálódott, sérült darabjai feküdtek. Az egyik töredék a szíjvég felső része: felső szélén kettős, középen pedig hármas függőleges vonaldísz látható (3. kép 3–5). A középső vonalköteg alatt kerek alakú, kiemelkedő dísz, alatta két félkörből álló, ugyancsak kiemelkedő díszítés van. A másik töredék a szíjvég középső része (illeszthető az előző töredékhez). A középső részen egy közös tagból induló inda látható, amely két, felfelé induló, majd kettéágazó csigavonal alakú tagban végződik. A veret alsó részén, a jobb oldalán csigavonal alakú díszítés részlete látható. A legkisebb töredék felülete díszítetlen. A szíjvég eredeti szélessége 1,8 cm lehetett. Átm.: 0,45 × 0,55 cm, 1,3 × 1,8 cm, 1,7 × 1,8 cm. 2. Az árokszerű gödör nyugati fala előtt, a déli gödörészeltől kb. 270 cm-re, északra, ismeretlen rendeltetésű *bronz tárgy* keskeny, egyik vége felé elhegyesedő töredéke került elő a ló állkapocs jelentkezési szintjén. Átm.: 1,3 × 0,15–0,3 cm. 3. A két szélső állatcsont külső oldala mellett sárgásbarna színű, réteges törésfelületű, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, durva anyagú, kézzel formált, kívül égetési foltos, lekerekített peremű, hasrészén kiszélesedő, fenéke felé összeszűkülő falú, egyenesen levágott aljú *edény töredékei* (4. kép 1–2) feküdtek. A peremen, a füllel átellenes oldalon, két oldalról benyomott, kiöntő részt formáltak. A nyakrészről kerek átmetszetű hurkafül indul ki, amely a vállra támaszkodik. A füles edény váll-, has- és fenék feletti része – kb. 1/4-ed része – hiányzik. Az edény alj- és peremtöredéke egymástól 190 cm-re volt. Ma.: 25,7 cm, perem átm.: 1,2 × 13 cm, fenék átm.: 9,3 cm, v.: 0,8–1,2 cm, fül átm.: 1,8 × 2,3 cm. 4. A szarvasmarha koponya mellől egy sárgásbarna színű, réteges törésfelületű, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, durva anyagú, kézzel formált *fazék* íveltén kihajló, lekerekített perem- és ívelt vállindításának töredéke került elő. Átm.: 5,3 × 5,7 cm, v.: 1,2 cm.

A LELETANYAG ÉRTÉKELÉSE

A gödör valódi funkciójának meghatározása előtt a biztos alapokból, a gödörben lelt használati- és viseleti tárgyakból érdemes kiindulni. A gödör legérdekesebb lelete a Martynovka-típusú szíjvég (3. kép 3–5).

⁶ A mélység a nyesett felszínhez képest van megadva.

⁷ A leletanyag a szegedi Móra Ferenc Múzeumban található meg a 2014.10.471–472, 1071–1072. ltsz. alatt. A leltározást a szerző, a tárgyak restaurálását és az edény kiegészítését a Salisbury Kft. végezte el.

A kutatók állásfoglalása e fogalom használatában nem egyértelmű. Balogh Csilla véleménye szerint a Martinovka-típusú veret egy, több stílust átfogó gyűjtőfogalom, amelybe az öntött, az áttört veretek, a tamgás lemezveretek, az egyszerű lemezveretek és a maszkos veretek is helyet kapnak.⁸ Garam Éva meghatározása szerint a Martinovka-kör egy több stílust magába olvasztó fémműves kör. Ezen tárgytípusok felületén szimmetrikusan elrendezett, egyenes vagy ívelt vonalmintákból álló díszítések láthatók. A veretek vagy szíjvégek felületén a motívumokat préseléssel vagy ékvéséssel alakították ki.⁹ A csanádpalotai szíjvég a préselt lemezveretek, azon belül is a párhuzamos oldalú szíjvégek közé tartozik.¹⁰ A szíjvég díszítéséhez hasonló, indás motívum a Környe 60. sírban lelt darabon, és az Adonyból előkerült préselőmintán figyelhető meg.¹¹ A Zamárdi-Rétiföldek 1140/b sírból származó 6 db ezüst¹² és a Petőfiszálláson feltárt nemzetségtől sírjából napvilágra került ezüst kisszíjvégen is hasonló mintázat fedezhető fel, de ezek egyszerűbb formákat képviselnek.¹³ A felsorolt szíjvégek díszítéseit mind vésték, a csanádpalotai darabot azonban préselőtővön készítették. A díszítés formavilágát tekintve ez a példány díszesebb, indásabb, mint a felsorolt párhuzamok. Ehhez hasonló veretet nem ismerünk a Duna–Tisza közéről. A Tiszántúlon, a Makó–Mikócsa-halmon feltárt kora avar temető egyik sírjából került felszínre egy ehhez a verethez ábrázolásában közel álló darab.¹⁴ A csanádpalotai tamgás szíjvéget a 7. század második negyedére lehet keltezni.

A Martinovka-típusú veretek, szíjvégek általában fegyveres férfi sírokban fordulnak elő, több esetben bizánci leletek társaságában. A hazai anyagban ezek a típusú tárgyak a Keszthely-Fenekpuszta, *Horreumi* sírleletek alapján a 6–7. század fordulóján jelennek meg. A leletek elterjedési területe a Kárpát-medencében, a Dunántúlról, a Dél-Alföldről és a Duna–Tisza köze. Garam Éva széleskörű gyűjtése alapján arra a következtetésre jutott, hogy a Dél-Alföldön a Martinovka-díszítések csak mellékszíjvégeken találhatók meg.¹⁵

Az ún. Martinovkai-típusú veretes népesség a 6. század utolsó harmadában telepedett le a Tisza menti területeken, majd a 7. század első harmadában kiterjesztette a szállásterületét keleti és északi irányba is. Ez idő tájt több hullámban is betelepedhettek a Tiszántúlra sztyeppi népcsoportok és Dunántúlról érkező népek. A több irányú kulturális hatásra különbségek alakultak ki a Tisza menti temetők és a magányos sírok között. Az eltérések a sírok tájolásában, a leletanyag összetételében, továbbá a részleges állattemetkezések hiányában, avagy meglétében mutatkozott.¹⁶

A gödörben talált másik korhatározó tárgy a füles, kiöntörésszel rendelkező, kézzel formált edény. Az edénytípus a Vida Tivadar által felállított rendszerben a IIIC1/c altípusba tartozik.¹⁷ Ez a kerámia elsősorban a Tisza keleti vidékén, kisebb számban pedig a Duna–Tisza közén és a Dunántúlon is megtalálható.¹⁸ A kiöntörészes füles edényeknek kelet-európai sztyeppi előzményeik vannak. Elsőként Bálint Csanád vette észre, hogy ezek az edénytípusok a Martinovka-kör kelet-európai és Kárpát-medencei leletanyagában is megtalálhatóak.¹⁹ Az edényt a jól datálható sírleletek (Budakalász-Dunapart 765. sír, Rákóczi-falva 19. sír) alapján a 7. század első felére és a középső időszakára lehet datálni.²⁰ A csanádpalotai edény alakját tekintve a dunaújvárosi és az érmihályfalvi edényekkel mutat legközelebbi kapcsolatot, de

⁸ BALOGH 2004, 241; BALOGH 2013, 224.

⁹ GARAM 2001, 124.

¹⁰ BALOGH 2004: C csoport 1.1; vö. BALOGH 2004, 1. táblázat.

¹¹ GARAM 2001, Taf. 92. 1–2.

¹² BÁRDOS–GARAM 2009, 150, Taf. 130. 5–10.

¹³ BALOGH–WICKER 2012, 569, 7. kép 15.

¹⁴ Balogh Csilla szíves szóbeli közlése.

¹⁵ GARAM 2001, 129–130, Abb. 14.

¹⁶ LŐRINCZY 1998, 351, 354.

¹⁷ VIDA 1999, 131. Abb. 54.

¹⁸ VIDA 1999, 134.

¹⁹ VIDA 1999, 135.

²⁰ VIDA 1999, 134–135.

azoknál magasabb és a kiöblösödő része nem a váll, hanem inkább a has vonalára esik.²¹

Fontos kiemelnünk, hogy a fent említett használati és viseleti tárgyak nem ép állapotban kerültek elő. A szíjvég törötten, deformálódott állapotban bukkant elő a bontás során.²² A töredékeken friss roncsolás nyomai nem voltak észrevehetőek, továbbá az objektum nyelési szintjén sem látszódtak bolygatásra utaló nyomok (pl. ekenyom, talajlazító nyoma), mely során a tárgy sérülhetett volna. Ezek alapján úgy gondoljuk, hogy a viseleti tárgy rongált állapotban és eredetileg is hiányosan került a gödörbe a füles, kiöntőrésszel ellátott edényhez hasonlóan.²³

AZ OBJEKTUM FUNKCIÓJA

A 145. számú gödrön kívül egyéb avar kori jelenség nem került elő a több mint 47000 m²-t érintő munkaterületen. A 2006-ban végzett terepbejárás során csupán a lelőhelytől északra, 620–630 m-re, a 108. lelőhelyen találtak avar edénytöredékeket a szántott felszínen (*1. kép 1*).²⁴ A nagyobb felületeket érintő feltárások alkalmával ritkán fordul elő, hogy egy-egy korszak csupán egyetlen telepjelenséggel képviseltesse magát.²⁵ Ezzel szemben többször találkozhatunk olyan feltárásokkal, ahol magányos avar temetkezések kerülnek napvilágra.²⁶

A gödörből előkerült tárgyak pontos kronológiai meghatározása ellenére az objektum funkciója továbbra is kérdéses. Az árokszerű gödör formájában, kialakításában és leletanyag összetételében is eltér egy szokásos, állatsontokat tartalmazó hulladékgödörtől. Talán némi kiinduló pontot jelent(het), ha betekintést nyerünk a kora avar kori tiszántúli népesség temetkezési szokásaiba. A témával Lőrinczy Gábor foglalkozott részletesebben, aki a következő elemeket sorolja e népesség jellemző temetkezési szokásai közé: részleges állattemetkezés, a sírok K–Ny vagy ÉK–DNy tájolása, a halott és az áldozati állatok térben történő elválasztása, illetve a koponya mellé helyezett edénymellékletek.²⁷ A csanádpalotai jelenség kapcsán e felsorolásból három hasonló szokáselemet emelnék ki, annak ellenére, hogy ezt a gödört nem tartom temetkezésnek.²⁸ Egyrészt a sírok tájolását, hiszen a tárgyalat árokszerű gödör is ÉK–DNy-i irányítású; továbbá az

²¹ VIDA 1999, 265, Kat. 256–257, Taf. 65. 2, Taf. 147. 3, Taf. 147. 2.

²² Az árokszerű gödör szakszerű bontását Litauszki Zoltán régésztechnikus végezte el.

²³ Hasonló jelenségről számol be Somogyi Péter a Gyoma 264. sz. lelőhelyen feltárt 3. számú női sír kapcsán, ahol az övhöz tartozó préselt vereteket szétdarabolva, valószínűleg halotti áldozatként vagy temetési ajándékként helyezték a sírba. Az említett temetkezés további érdekessége, hogy az egyik övveret töredéken egy, a Martinovka típusú leletekre jellemző díszítés volt megfigyelhető (SOMOGYI 1997, 102, Abb. 5. 3).

²⁴ BALOGH 2006, 10.

²⁵ Abony-Elsővíz-dűlő II. lelőhelyen, a 2626 m² alapterületű feltáráson a 104 feltárt objektum közül egy volt avar (RAJNA 2006, 173), a Kecskemét-Városföld, Szabó-tanya lelőhelyen lehumuszolt több mint 3000 m²-es területen ugyancsak egy avar objektum került felszínre (BENEDEK 2012, 400). Lukácsháza-Gyalogúti dűlőben, a több mint 18 hektárt érintő feltáráson egyetlen gödört tudtak az avar korra keltezni (HORVÁTH 2012, 106).

²⁶ Pl. Orosháza-Vásárhelyi út, Szűcs-tanya lelőhelyen, a 8200 m²-t érintő ásatáson egyetlen 7. század végi sír került elő (RÓZSA 2005, 260). Szombathely-Reiszig-domb, Erdőalatti-dűlő lelőhelyen 7500 m²-es területen (ILON 2004, 278), Enese-Pippani-dűlő lelőhelyen 19462 m²-es területen (ANTONI 2010, 40), Paks-Gyapa-Vörösmalom-dűlőben 2104 m²-en (TANKÓ 2012, 104), Zamárdi-Kútvolgyi-dűlőben több mint 27000 m²-en (Gallina Zsolt szíves szóbeli közlése) ugyancsak egy-egy avar sír fordult elő. További kora avar magányos sírok előfordulása: BALOGH 2013, 35–36.

²⁷ LŐRINCZY 1998, 344, 352.

²⁸ A kora avar korszakra jellemző akna-, fülke- és padmalyos sírokkal sem hozható kapcsolatba a csanádpalotai gödör. A fülkesíroknál mindig az akna egyik végéhez vájják a fülkét, így az akna és a fülke egy tengelyen, egy összeszűkülő nyakrésszel kapcsolódik egymáshoz (LŐRINCZY 1994, 317). A padmalyos sírok esetében az akna hosszanti falába vájnak egy üreget, majd az üreg száját eltorlaszolja. Ez a sírforma elsősorban a Tiszától keletre eső területeken, a Körösöktől északra, a Körös és Aranka közötti területen, a Tisza menti sávban fordul elő (LŐRINCZY 1996, 181). A tárgyalat árokszerű gödör formája egyik sírformával sem mutat hasonlóságot.

áldozati állatok és a kerámia melléklet jelenlétét. A gödörből felszínre került edényről már korábban esett szó, így a gödörben lelt állatcsontokról érdemes néhány további szót ejteni.²⁹ Az állatok kétféle módon kerülhetnek eltemetésre: sírba helyezett áldozati állatként (lovastemetkezések, részleges állattemetkezés, lószerszámos temetkezések a síron belül vagy önálló gödörbe temetve), illetve húsadományként.³⁰ A kora avar kori sírokban előforduló részleges állattemetkezéseknek többféle változata lehet attól függően, hogy a koponyát és végtagcsontokat, csak a koponyát vagy csak az állkapcsot helyezik a sírba.³¹ A Tiszántúlon megtelepedett kora avar népeiségre jellemző, hogy a sírokba a nyúzott bőrben, a koponya mellett benne hagyott hosszúcsontokat az alsó harmaduknál kettévágták.³² A Tiszától keletre előkerült részleges állattemetkezések nagyobb része marha és juh/kecske, kisebb része pedig ló.³³

A húsadományként sírba kerülő állatrészek szimbolikus értelműek, azaz alig tartalmazznak húst (pl. *tibia*, *tarsus* – rövidcsont, hosszú fartő), vagy valóban húsos darabok (pl. gerinc, borda, combcsont).³⁴ A húsos testrészek elkészítve és/vagy nyersen, míg a többi, nem húsos testrész nyersen került az elhunyt mellé. Ez utóbbi esetben áldozati adományról beszélhetünk, azaz nem az elhunynak, hanem az isteneknek, természetfeletti lényeknek szánták őket.³⁵

A csanádpalotai gödörben összesen három ló és egy szarvasmarha állkapocs, egy marha koponya, egy lókoponya, és két juh/kecske koponya feküdt. A koponyacsontok mellett egyéb végtagcsontokat nem találunk. Bartosiewicz László az avar kori állatcsontok telepeken és temetkezésekben történő előfordulásának vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy míg a telepeken meglevő állatcsontok egyes fajok valós fogyasztását tükrözik, addig a sírokból felszínre kerülő állatcsontok nem a valós fogyasztási szokásokra utalnak. Az állatcsontok rituális, gazdasági és/vagy ízlésbeli értékítélet alapján kerülnek a sírokba.³⁶ A településobjektumokból és a sírokból származó csontok segítségével betekintést nyerhetünk egy adott népesség/közösség állattartási szokásaiba.³⁷ A szarvasmarha, a juh és a kecske jelenléte a pásztorkodó életmódra utal, míg a sertés a hosszabb ideig letelepedett avar népeiségre jellemző.³⁸ A csanádpalotai gödörben fekvő állatcsontok koponyák vagy állkapcsok, melyek nem tartoznak a „húsos” testrészek közé. Ha elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a gödör nem egy egyszerű hulladékgödör – melyre tájolása, alakja, a benne talált leletek is utalnak –, akkor a feltárt állatcsontoknak rituális, mágikus szerepet tulajdoníthatunk. Állati áldozati gödör több avar temető feltárása során is napvilágra került. Csólyospálos-Felsőpálos, volt Budai-tanya lelőhelyen a sírok között 12 kerek, sekély, hamus betöltésű, égett állatcsontokat tartalmazó gödröt tártak fel. A sírok között feküdt egy azokkal hasonló méretű és formájú, ÉNy–DK tájolású gödör is, amelyben lókoponya, állkapocs, ló- és juhcsontok voltak rendezetlen helyzetben.³⁹ Balogh Csilla a doktori disszertációjában még több olyan lelőhelyet felsorol, ahol állati áldozatokat tartalmazó gödröket találtak. Azonban ezek a jelenségek már teljesen eltérnek a csanádpalotai gödörtől, mert sírokra ástott áldozati gödrök, vagy kutyacsontvázakat tartalmaztak.⁴⁰

Hasonló hátterű, de kicsit későbbi párhuzam a Békésszentandrás-Túl a Körös-dűlőben elnevezésű lelőhelyen feltárt, 11–12. századi sír és két hasonló korú gödör. Az egyik gödörben lókoponya és -lábcson-

²⁹ Az áldozati állatok és/vagy az állattemetkezések hitvilági hátterével, azok szimbolikus jelentésével az utóbbi években két tanulmány is foglalkozott részletesen: TÓTH 2012; BALOGH 2013, 49–50.

³⁰ BALOGH 2013, 51–59, 79–80.

³¹ BALOGH 2013, 53–54.

³² LŐRINCZY 1996, 179.

³³ LŐRINCZY 1996, 180.

³⁴ VÖRÖS 1999, 54; BALOGH 2013, 79.

³⁵ VÖRÖS 2009, 195.

³⁶ BARTOSIEWICZ 1986, 78.

³⁷ BARTOSIEWICZ 1986, 78, 1. táblázat.

³⁸ BENDE 2003, 321; BARTOSIEWICZ 2013, 175.

³⁹ WICKER 1995, 60, 36. kép; BALOGH 2013, 148–149.

⁴⁰ BALOGH 2013, 149–150.

tok, továbbá szarvasmarha csontok és cserépbogrács töredékei feküdtek. A másik gödörből őzkoponya, -lábszárcsontok és bogrács töredék került elő. Medgyesi Pál véleménye szerint mindkét gödör az áldozati szertartás részét képezte.⁴¹

A korszakból ismert áldozati gödrök minden esetben sírok között vagy azoktól kicsit távolabb, de mindenképpen egy-egy temető közelében helyezkedtek el. A csanádpalotai gödör a szarmata és az Árpád-kori település déli szélén feküdt, közelében temetkezésre utaló nyom nem került elő. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nem sírhoz tartozó jelenségről lenne szó. Érdekességgé említhető meg egy, a közelmúltban Lantos Andrea által közölt temetkezés Dunavecseről, ahol a sírgödör északnyugati végéhez egy hosszúkás, ovális alakú, keskeny akna csatlakozott. Ennek a nyúlványnak az alakja hasonlít a gödrünkhöz, azonban abban lelet nem volt, a csanádpalotaihoz pedig temetkezés nem csatlakozott.⁴² A lelőhely déli–déli nyugati része csaknem teljesen megsemmisült, így nem zárhatjuk ki egyértelműen annak lehetőségét, hogy más avar kori objektum is lehetett a területen. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy ez az áldozati hely eleve távolabb volt attól a temetőtől, ahol az (állat)áldozat sírban végzett rítusához kapcsolódó, térben attól szándékosan elkülönített, másik, eddig ismeretlen részét találtuk meg itt. A sok lehetőség mellett a leghihetőbb feltételezés az, hogy ennek az egyedi gödörnek áldozati funkciója volt, amit valószínűleg titokban, mindentől elkülönítve végeztek el. A gödör temetési szertartáshoz történő kapcsolódása a benne talált leletek (szíjvég, edény) alapján emberi halotthoz köthető, de attól mégis elkülönül. A leletegyüttes sok kérdést vet fel, amelyekre a választ több száz év elmúltával lehetetlen megválaszolni.

ÖSSZEGZÉS

A Csanádpalota határában feltárt avar kori gödör az 568 után, a Tisza–Körös–Aranaka közötti területen letelepedett népesség hagyatékához köthető. A gödröt a kiöntőreszes, kézzel formált füles edény és a Martinovka-típusú szíjvég alapján a 7. század eleje és a közepe közötti időszakra lehet keltezni.

A gödör funkcióját tekintve csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. A jelenség közelében és az egész lelőhelyen hasonló korú objektum nem került elő. A csólyospálosi párhuzam alapján csábító lenne ezt a gödröt is temetkezéshez tartozó áldozati gödörként értékelni, de embersír hiányában nem feltétlen fogadható el ez a magyarázat. A leletegyüttes összetétele akár hulladék gödörre is utalhat, azonban a gödör szokatlan, hosszúkás alakja, az ÉK–DNy tájolása és az alján fekvő állati koponyák és állkapcsok ellentmondanak ennek. Elképzelhető, hogy a gödör áldozati funkcióval bír, azaz egy hitvilági háttérét tekintve ismeretlen és már kibogozhatatlan (halotti) áldozat vagy halotti tor emléke vagy annak egy, a temetőtől, illetve a temetőben végzett halotti áldozattól távolabbi része.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Az állatcsontok meghatározását Kovács Zsófia Eszter végezte el. A tárgyrajkokat Keresztes Noémi Ninetta, a térképet Kamarási András készítette. Munkájukat ezúton is köszönöm. Köszönettel tartozom továbbá Balogh Csillának, Lőrinczy Gábornak és Gallina Zsoltnak, akik hasznos észrevételeikkel és tanácsaikkal segítették a munkámat.

⁴¹ CSALOG 1957, 10; MEDGYESI 2015, 45.

⁴² LANTOS 2015, 27, 2. kép 2.

IRODALOM

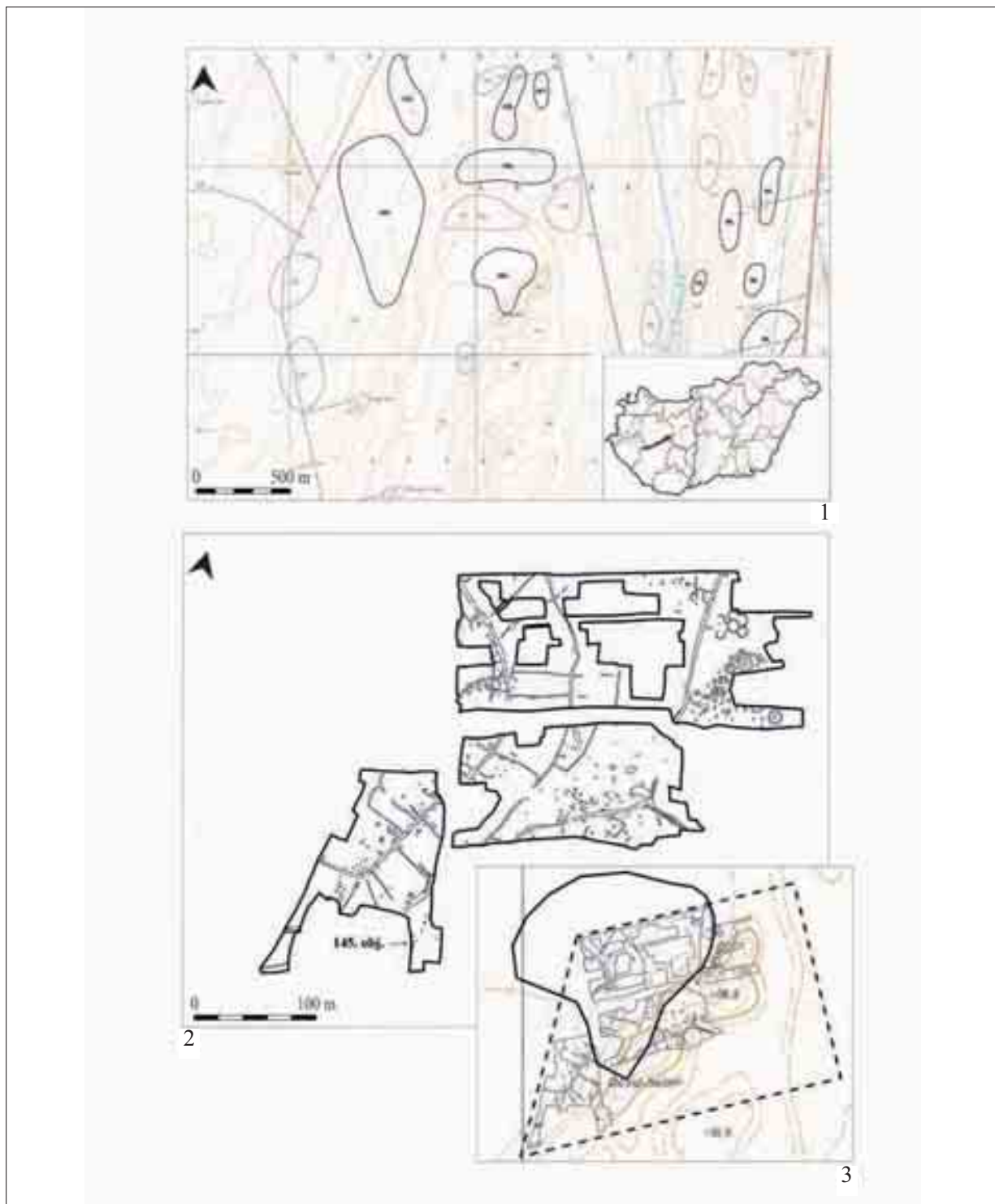
- ANTONI 2010: Antoni J.: Enese-Pippani-dűlő (Győr-Moson-Sopron megye 3. lelőhely). In: *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. évi feltárásairól*. Szerk.: Kvassay J. Budapest 2010, 39–40.
- BALOGH 2004: Balogh Cs.: Martinovka-típusú övgarnitúra Kecelről. A Kárpát-medencei maszkos veretek tipokronológiája (Gürtelgarnitur des Typs Martinovka von Kecel. Die Typochronologie der Maskenbeschläge des Karpetenbeckens). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10 (2004) 241–303.
- BALOGH 2006: Balogh Cs.: Örökségvédelmi hatástanulmány Csanádpalota-Csanádpalotai tanyák (Dávid-halom) területen tervezett bánya fektetési eljáráshoz. Szeged 2006, 4–5.
- BALOGH 2013: Balogh Cs.: *A Duna–Tisza köze avar kori betelepülésének problémái*. Doktori disszertáció. Budapest 2013.
- BALOGH–WICKER 2012: Balogh Cs. – Wicker E.: Avar nemzetségfő sírja Petőfiszállás határából (Das awarenzeitliche Sippenhäuptlingsgrab von Petőfiszállás). In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére (Thesaurus Avarorum. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam)*. Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 551–582.
- BÁRDOS–GARAM 2009: Bárdos, E. – Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek*. Monumenta Avarorum Archaeologica 9. Reds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2009.
- BARTOSIEWICZ 1986: Bartosiewicz L.: Az állatcsontok eloszlási rendszere az avar temetkezésekben (The distribution systems of animal bones in Avar burials). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984–85:1 (1986) 77–95.
- BARTOSIEWICZ 2013: Bartosiewicz L.: „Juhbőrös” temetkezések Paks-Gyapa (M6 T033) kora avar temetőjéből („Sheep skin” burials from the early Avar Period cemetery of Paks-Gyapa [M6 T033]). In: „*Hadak Útján*”. *A népvándorlás kor Fiatal Kutatóinak XIX. konferenciája*. Győr 2013, 171–184.
- BENDE 2003: Bende L.: Temetkezési szokások a székkutas-kápolnadűlői avar kori temetőben (Bestattungssitten im awarenzeitlichen Gräberfeld von Székkutas-Kápolnadűlő). In: B. Nagy Katalin: *A székkutas-kápolnadűlői avar temető*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monographia Archaeologica 1. Szeged 2003, 305–330.
- BENEDEK 2012: Benedek A.: Városföld, Szabó-tanya (KÖH 73239) (Bács-Kiskun megye). *Régészeti Kutatások Magyarországon 2010 (Archaeological Investigations in Hungary 2010)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2012, 400.
- CSALOG 1957: Csalog J.: Békésszentandrás. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 9 (1957) 10.
- GALLINA–GULYÁS 2014: Gulyás Gy. – Gallina Zs.: Magányos kun lósír Csanádpalotáról. In: „*Carmen miserabile*”. *A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére*. Szerk.: Rosta Sz. – V. Székely Gy. Kecskemét 2014, 151–168.
- GALLINA–GULYÁS 2017: Gallina Zs. – Gulyás Gy.: „*Láttam a végtelen sok kunt és tatárt...*” A tatárjárás emlékei Csanádpalotáról. In: „*Hadak útján*”. *A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája, Esztergom 2014. november 4–6 (Conference of young scholars on the Migration Period, Esztergom, Novembr 4–6. 2014)*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia (Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology) – A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai 3.2 – MTA BTK MÖT Kiadványok 3.2. Főszerk.: Türk A., szerk.: Balogh Cs. – Major B. Budapest–Esztergom 2017, 755–776.
- GARAM 2001: Garam, É.: *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*. Monumenta Avarorum Archaeologica 5. Reds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2001.

- HORVÁTH 2012: Horváth C.: Lukácsháza-Gyalogúti-dűlő (Vas megye). In: *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. évi feltárásairól*. Budapest 2011, 105–106.
- ILON 2004: Ilon G.: Szombathely, 89-es számú elkerülő főút (Vas megye). In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2002 (Archaeological Investigations in Hungary 2002)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2004, 277–278.
- LANTOS 2015: Lantos A.: Kora avar kori lószerszámos temetkezés Dunavecse (Early Avar Burial with a set of Harness at Dunavecse). In: „...in nostra lingua Hringe nominant” – *Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapjára*. Szerk.: Balogh Cs. – Petkes Zs. – Sudár B. – Zsidai Zs. Budapest 2015, 27–36.
- LŐRINCZY 1994: Lőrinczy G.: Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz (A fülkesíros temetkezés) (Bemerkungen zu den frühawarenzeitlichen Bestattungssitten [Die Stollengräber]). In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára (Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer)*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 311–335.
- LŐRINCZY 1996: Lőrinczy G.: Kora avar kori sír Szentes-Borbásföldről (Ein frühawarenzeitliches Grab in Szentes-Borbásfeld). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 2 (1996) 177–189.
- LŐRINCZY 1998: Lőrinczy G.: Kelet-európai steppei népesség a 6–7. századi Kárpát-medencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora avar kori betelepüléséhez (Osteuropäische Steppenbevölkerung im 6. und 7. Jahrhundert im Karpatenbecken. Archäologische Beiträge zur frühawarenzeitlichen Einsiedlung des Gebietesenseits der Theiß). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998) 343–372.
- MEDGYESI 2015: Medgyesi P.: *Honfoglalók a békési tájakon. Békés megye jelentősebb 10–11. századi sírleletei*. A Munkácsy Mihály Múzeum Évkönyve 3. Békéscsaba 2015.
- RAJNA 2006: Rajna A.: Abony, Esővíz-dűlő II. (Pest megye). In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2005 (Archaeological Investigations in Hungary 2005)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2006, 173.
- RÓZSA 2005: Rózsa Z.: Orosháza, Vásárhelyi út, Szűcs-tanya (Békés megye). In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2005 (Archaeological Investigations in Hungary 2005)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2005, 260.
- SOMOGYI 1997: Somogyi, P.: Drei frühawarenzeitliche Bestattungen aus der Fundstelle Nr. 264. von Gyoma (Három kora avar kori sír a Gyoma 264. sz. lelőhelyről). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3 (1997) 97–116.
- TANKÓ 2012: Tankó K.: Paks-Gyapa-Vörömalom-dűlő (Tolna megye). In: *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2009. évi feltárásairól*. Budapest 2012, 102–104.
- TÓTH 2012: Tóth Z.: Az avar kori állatáldozatok értelmezései. *Első Század* 11:2 (2012) 525–556.
- VIDA 1999: Vida, T.: *Die awarenzeitliche Keramik (6.-7. Jh) I*. Varia Archaeologica Hungarica 8. Berlin–Budapest 1999.
- VÖRÖS 1999: Vörös I.: A halimbai késő avar temető állatcsontleletei (Tierknochenfunde des spätawarenzeitlichen Gräberfeldes von Halimba). *Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 11 (1999) 43–58.
- VÖRÖS 2009: Vörös I.: Avar-kori temetők, sírok archaeozoológiai vizsgálata. In: *Veszprém megye monográfiája I. Természeti viszonyok*. Szerk.: Galambos I. Veszprém 2009, 188–202.
- WICKER 1995: Wicker E.: Pillanatképek évezredekről. A csólyosi és a pálosi határ régészeti emlékei. Az avarok. In: *Csólyospálos. Tanulmányok Csólyospálos történetéről és népéletéről*. Szerk.: Fodor F. Csólyospálos 1995, 42–61.

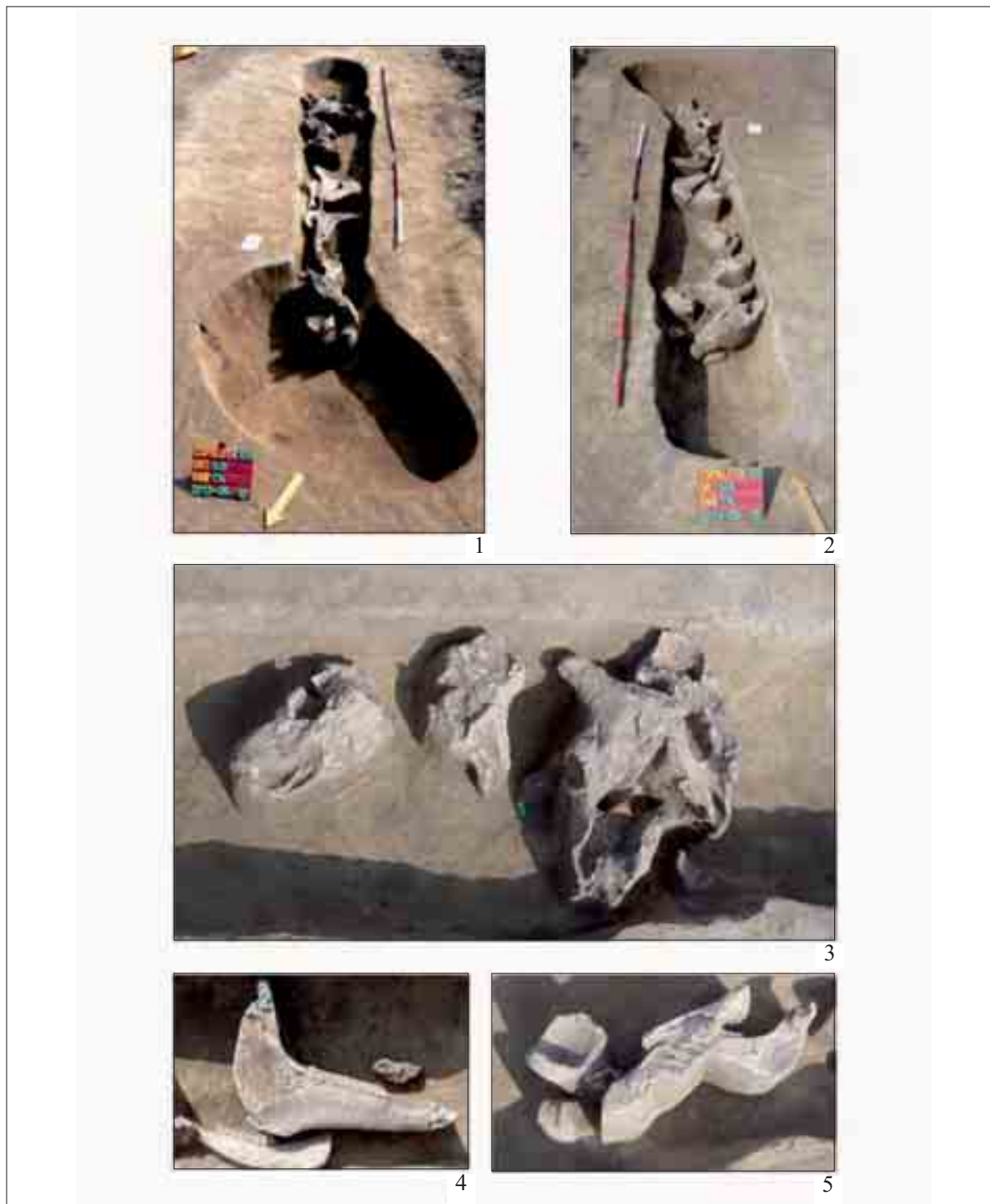
EINE GEHEIMNISVOLLE FRÜHAWARENZEITLICHE OPFERGRUBE AUS CSANÁDPALOTA (KOM. CSONGRÁD, UNGARN)

In der Gemarkung der im südöstlichen Winkel des Komitates Csongrád befindlichen Stadt Csanádpalota wurde eine Präventivgrabung im Jahre 2013 durchgeführt. An der Freilegung kamen Siedlungsreste und Gräberfelddetails mehrerer Epochen ans Tageslicht. Auf dem südlichen und mittleren Teil des für Sandabbau abgesteckten Areals stieß man auf das awarenzeitliche Phänomen Nr. 145 außerhalb des ursprünglich geplanten Geländes, das war eine NO–SW-orientierte, 455 cm lange, 45–120 cm breite und 17–33 cm tiefe grabenartige Grube. 5–10 cm über der Grubensohle konnten Schädel und Kiefer von Tieren freigelegt werden: Der Kiefer von drei Pferden und eines Rindes, der Schädel je eines Rindes und Pferdes und der von zwei Schafen/Ziegen lagen in der Grube. Neben den Tierknochen kamen unter anderen die deformierten, beschädigten Fragmente einer bronzenen Riemenzunge Martinowka-Typs, ferner die Bruchstücke eines handgeformten Henkelgefäßes mit Ausgussteil zum Vorschein. Dieses Phänomen kann mit dem Nachlass der sich im Gebiet zwischen der Theiß, Körös und Aranka angesiedelten frühawarenzeitlichen Population in Verbindung gebracht werden. Mit Hilfe der beiden, über einen Datierungswert verfügenden Gegenstände kann diese Grube in die erste Hälfte des 7. Jahrhunderts datiert werden.

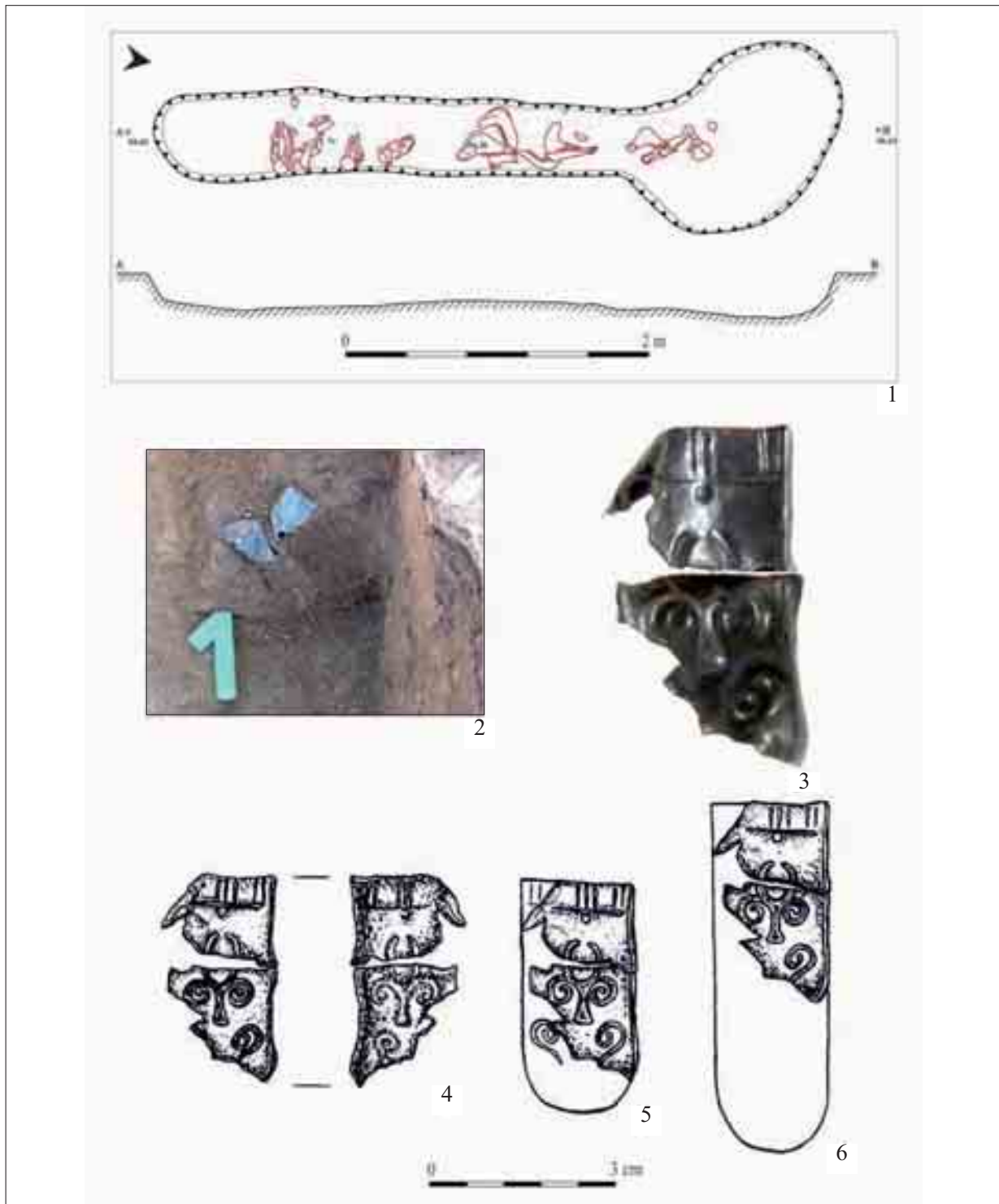
Hinsichtlich der Funktion der Grube kann man sich nur auf Vermutungen einlassen. Weder in der Nähe noch auf dem ganzen Fundort kamen Objekte ähnlichen Alters vor. Das Fundmaterial der Grube kann sogar auf eine Abfallgrube hindeuten, aber die ungewöhnliche längliche Form und die NO–SW Orientierung der Grube und die über der Grubensohle liegenden Tierschädel und -kiefer stehen damit im Widerspruch. Es ist vorstellbar, dass dieses Objekt die Funktion einer Opfergrube erfüllte, d. h. ist es der Überrest eines (Toten)opfers oder Leichenmahls, deren Hintergrund in der Glaubenswelt unbekannt und heute schon unentwirrbar ist, oder es könnte zu einem, vom Gräberfeld weiter entfernt durchgeführten Totenopfer gehört haben.

1. kép. Csánádpalota II. homokbánya. 1: A lelőhely elhelyezkedése; 2: Az ásatás felsínrajza;
3: A lelőhely kiterjedése
Abb. 1. Csánádpalota, Sandgrube II. 1: Die Lage des Fundortes; 2: Gesamtplan der Ausgrabung;
3: Die Ausdehnung des Fundortes

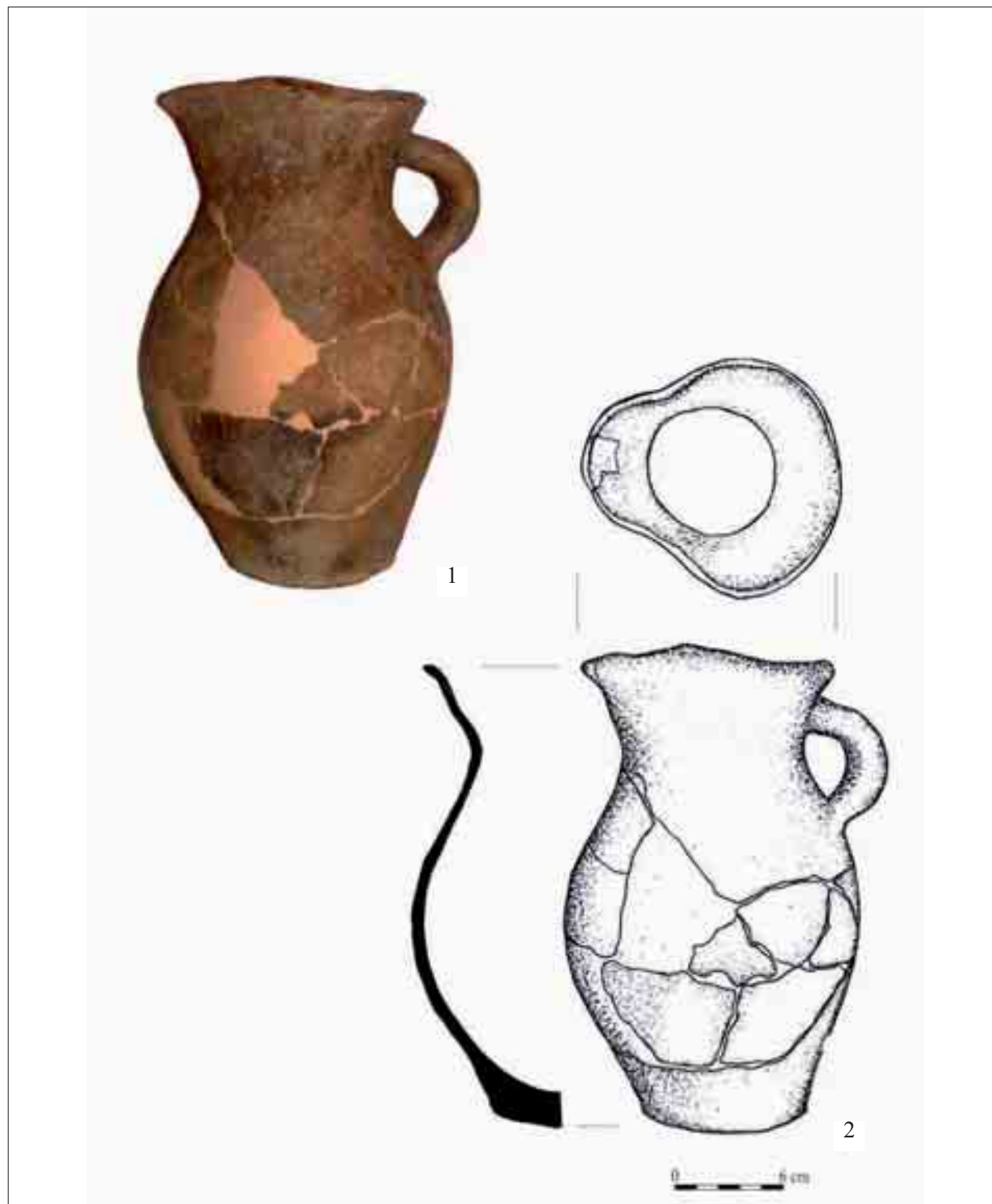

2. kép. 1–2: A kibontott 145. objektum; 3–5: A gödörben fekvő állatcsontok
Abb. 2. 1–2: Das freigelegte Objekt 145; 3–5: Die Tierknochen in der Grube

3. kép. 1: A 145. gödör felszín- és metszetrajza; 2–4: A gödörből előkerült Martinovka-típusú szíjvégtöredékek; 5–6: A szíjvég lehetséges rekonstrukciói

Abb. 3. 1: Oberflächenzeichnung und Schnitt der Grube 145; 2–4: Die in der Grube gefundenen Bruchstücke der Riemenzunge Martinovka-Typs; 5–6: Die Rekonstruktionsmöglichkeiten der Riemenzunge

4. kép. Az objektumból származó kiöntőrészes füles edény
Abb. 4. Das im Objekt 145 freigelegte Henkelgefäß mit Ausgussteil

A HÓDMEZŐVÁSÁRHELY-KISHOMOKI AVAR KORI SÍROK GYÖNGYLELETEI

PÁSZTOR ADRIEN*

Absztrakt: A dolgozatban a hódmezővásárhely-kishomoki öt kora avar kori sír gyöngyleteinek elemzésére kerül sor. Tarsolygyöngyök (4. és 49. sír) mellett ún. „avar jellegű” rövid nyaklánc (17. sír) és késő római, illetve késő antik és Meroving-kori nyugati germán kapcsolatokat mutató, kora bizánci stílusú gyöngysorok (35., 55. sír) tipokronológiai elemzését mutatjuk be. A gyöngytípusok többsége, a gyöngynyakláncok stílusa egyértelműen elkülöníthető a helyi gepida temetkezések gyöngyleteitől: a 7. század első fele – második harmada időszak jellegzetes ékszerei.

Kulcsszavak: gyöngy, tarsolygyöngy, gyöngysor, gepida, germán, késő antik, kora avar

BEVEZETÉS

A hódmezővásárhely-kishomoki gepida temető északi és keleti területén 1928–1929-ben 16 avar kori sírt tárt fel Móra Ferenc,¹ amelyek látszólagos rendszert követve tagozódtak be a gepida temetkezések közé. Szuperpozíciót csak az 55. és az 56. sírok esetében figyelt meg: az avar kori 55. gyereksír metszette a 6. századi temetkezést.²

Az avar kori sírok – a 49. sír kivételével – általában szegényes vagy melléklet nélküli, köznépi temetkezések. Közöttük öt esetben a halottakat gyönggyel vagy gyöngynyakláncal is díszítették (4., 17., 35., 49., 55. sír; *1. táblázat*).³ Megtalálhatók közöttük az avar kori viseletben szélesebb körben ismert tarsoly- vagy amulett gyöngyök (4. és 49. sír), illetve a nyak környékét díszítő rövidebb gyöngysorok is (17., 35., 55. sír).

TARSOLYGYÖNGYÖK

A 4. sírban a halott jobb medencecsontjánál (késtörredék és 3 db tűzkő közelében) került napvilágra 2 db üveggyöngy (*1. táblázat 1*). Mindkettő párhuzama gyakran előfordul a Kárpát-medencei avar kori gyöngyletekben. A vörös alapon fehér-kék, kétrétegű dudoros és fehér hurokfolyatott rátétdíszű lapított gömb alakú opak üveggyöngy általánosan elterjedt, a 6. század utolsó harmadától a 7. század végéig közkedvelt típus.⁴ Már a legkorábbi bizánci éremmel keltezhető síregyüttesekben is fellelhetők egyes változatai.⁵ Ugyanakkor a fekete alapon fehér egyrétegű dudoros és a furatok körül 1-1 fehér vonalfolyatott rátétdíszű, iker, lapított

* adrien0318@gmail.com

¹ BÓNA–NAGY 2002, 140, Abb. 71.

² BÓNA–NAGY 2002, 140, 149, Abb. 71.

³ A cikk az OTKA 109510 kutatási program támogatásával készült. A 4., 17., 49. sír gyöngyeinek leírása a korábban közzétett sírleírások és képi illusztrációk (BÓNA–NAGY 2002, 42, Taf. 8: 4. 1; BÓNA–NAGY 2002, 44, Taf. 10. 17: 1; BÓNA–NAGY 2002, 54, Taf. 15. 49: 5), a 35. és az 55. sír gyöngysorának leírása pedig színes digitális fénykép alapján készült.

⁴ PÁSZTOR 1996, 45, 4. színes tábla 24: 1–2, 4–5, 8; PÁSZTOR 1997, 195.

⁵ PÁSZTOR 1995, I. tábla 15. 1–2.

gömb alakú opak üveggyöngy már egy ritkábban felbukkanó típus, amelynek 7. század első harmadára keltezhető legjobb párhuzamai több dunántúli kora avar kori temetkezés gyöngysoraiban is megtalálható.⁶

A teljesen feldúlt 49. sír⁷ szétszórt és hiányos emberi vázmaradványai között, a bal alkarcson belső oldala mellett, a bal medencelapát helyén hevert egy fekete alapon fehér-kék kétrétegű dudoros rátétdíszes, lapított gömb alakú opak üveggyöngy (1. táblázat 4).⁸ Ez a rátétdíszes példány az avar kori gyöngyviselet hosszabb életű gyöngytípusai közé tartozik.⁹ Típusváltozata később antik műhelyhagyományokban gyökerezik,¹⁰ amely már a bizánci éremmel keltezhető legkorábbi avar kori emlékanyagban is felbukkant.¹¹ Kedveltsége a tarsolyviseletben vagy a gyöngysorok közé felfűzve a 7. század végéig – a 8. század elejéig nyomon követhető.

A kishomoki 49. sír esetében – a temetkezés erőteljes rablottsága és feldúltsága miatt¹² – nem bizonyítható egyértelműen, hogy a gyöngy a halott tarsolyát díszítette volna. A gyöngy sírbeli helyzetéből¹³ mégis arra lehet következtetni, hogy ez az egy darab „szemes” díszítésű üveggyöngy a 49. sír több mellékszíjas, bronz szegecselt díszű és bronz lemezveretes övvel¹⁴ eltemetett 30 év körüli férfi amulett-gyöngye lehetett.¹⁵ A 49. sír keltezése a líra alakú vascsat, a díszítetlen felületű, több mellékszíjas bronz övgarnitúra és a jellegzetesen kora avar kori kézzel formált edény segítségével pontosítható a 7. század első harmadára.¹⁶

GYÖNGYSOROK

A hódmezővásárhely-kishomoki gyöngymellékletes avar kori sírok között három halott viseletét (17., 35., 55. sír) ékesítették gyöngynyakláncal. Ezek a gyöngysorok egymástól eltérő stílust képviselnek.

„AVAR JELLEGŰ” RÖVID GYÖNGYSOR

A 17. sírban 5 db színes, rátétdíszes üveggyöngy alkotta a halott nő rövid nyakláncát (1. táblázat 2). Közöttük két gyöngyöt folytatott rátétekkel díszítették (egyik vörös alapon egy vonalfolyatott rátétdíszes, lapított gömb alakú, a másik pedig vörös alapon hurok és egy vonalfolyatott rátétdíszes, lapított gömb alakú opak üveggyöngy). A folytatott és hurokfolyatott rátétdíszes üveggyöngyök ritkábbak, illetve kevesebb számban fordulnak elő az avar kori gyöngysorokon. Leginkább a Meroving-kori germán jellegű gyöngydivat hatásait képviselik.¹⁷ A rövid gyöngysor további példányai dudoros rátétdíszűek: vörös alapon

⁶ SALAMON–ERDÉLYI 1971, Taf. 24. Gr. 138, Taf. XIII. 6; PÁSZTOR 1996, 42, 2. tábla 10: 5; BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 182. Gr. 517. Az iker gyöngytípus egytagú változata említhető pl. Csákberény-Orondpuszta 349. (LÁSZLÓ 2015, Taf. 30. 349: 5, Taf. 102. 349: 3) és 399. sírokból (PÁSZTOR 1996, 2. színes tábla 10.3), Környe 138. sírból (SALAMON–ERDÉLYI 1971, 138, Taf. XIII. 6), illetve Keszthely-Fenekpuszta, Horreum 11/1959. sírből (PÁSZTOR 2011, Taf. XI. 5).

⁷ BÓNA–NAGY 2002, 54–55, Abb. 24.

⁸ BÓNA–NAGY 2002, 54, Taf. 15. 49: 5. A gyöngy valós helyzetét a sír nagyfokú rablottsága miatt meghatározni pontosan nem lehet.

⁹ LŐRINCZY–STRAUB 2005, 6. j., 143.

¹⁰ ALEKSZEJEVA 1978, таб. 32. 61.

¹¹ PÁSZTOR 1995, 74, 90, I. tábla 15. 4.

¹² BÓNA–NAGY 2002, 55, Abb. 24.

¹³ BÓNA–NAGY 2002, 54.

¹⁴ BÓNA–NAGY 2002, Taf. 15. 2–4.

¹⁵ BÓNA–NAGY 2002, 141. Az ún. szemes gyöngyök apotropaikus, bajelhárító szerepéről bővebben pl. PÁSZTOR 1995, 74; PÁSZTOR 2001, 139–140.

¹⁶ BÓNA–NAGY 2002, 141, 143.

¹⁷ PÁSZTOR 2001, 142; PÁSZTOR 2014a, 219–220.

egyrétegű dudoros rátétdíszes, és 2 db pedig vörös alapon egyrétegű dudoros és hurokfolyatott rátétdíszes, lapított gömb alakú opak üveggyöngy. Ez utóbbiak a legelterjedtebb rátétdíszes variánsok közé tartozó, már a legkorábbi avar kori emlékek között felbukkanó, de hosszabb életű típusok.¹⁸ Virágkoruk szélesebb körben a 7. század első felében mutatható ki a színes nyakláncokon.¹⁹

KORA BIZÁNCI STÍLUSÚ GYÖNGYSOROK

A 35. és 55. sír hosszabb gyöngysorai (1. táblázat 3, 5) egymáshoz hasonló stílusúak, összetételük leginkább késő antik, „bizáncias”, illetve balkáni–mediterrán jelleget hordoz. A Kárpát-medencei avar kori gyöngydivat jellegzetes – kevésbé széles körben elterjedt – nyakláncait képviselik.²⁰ Azon nyakékek csoportjába tartoznak, amelyeket jelentős hányadában monokróm (többnyire sötétebb tónusú) késő római, késő antik hagyományú, kisebb méretű, főleg gömbféle formájú gyöngyök alkotnak, közéjük felfűzve egy vagy néhány szem nagyobb méretű, monokróm üveg vagy csiszolt drágakő gyönggyel, illetve Meroving-kori nyugati germán kapcsolatok felé mutató, kora avar kori rátétdíszes opak üveggyönggyel.

A 35. kislány sír színes nyakláncát számos apróbb, lapított gömb alakú monokróm és néhány egy- és kétrétegű dudoros rátétdíszes szemekből állították össze, amelyek közé három nagyobb szemű, egytagú és iker dudoros, hurokfolyatott rátétes díszű példányt és egy fehér színű, hosszú hengeres monokróm gyöngyöt is tettek.²¹

Az 55. lányka sírjában lelt gyöngysort egy sárga színű, kétszeresen összetett, lapított gömb alakú, 4 db sárga és 25 db sötétkék vagy fekete színű, többségében lapított gömb alakú, egy-egy szem gyűrű, rövid henger, csonkakúp alakú,²² 2 db feketeskék színű bikónikus, 2-2 db fekete, illetve barna alapon sárga dudoros rátétdíszes,²³ hosszú bikónikus és egy sötét vörösesbarna alapon sárgásfehér színű dudoros és okkersárga színű hurokfolyatott rátétdíszes, lapított gömb alakú opak üveggyöngyből állították össze, melyek közé egy sötétbarna színű, lecsiszolt sarkú, téglalap átmetszetű, hosszú hasáb alakú almandin- vagy karneolgyöngy²⁴ is került.²⁵ Ez utóbbi színes, rátétdíszes gyöngytípus és a füzérben sorakozó okkersárga, barna, fekete, kék, zöld színű lapított gömb alakú opak üveggyöngyök már a kora avar kori éremmel keltezhető sírokban is megjelentek. Hosszabb életű gyöngyfajták.²⁶ A vörös alapon fehér színű, egyrétegű dudoros és sárga hurokfolyatott rátétdíszes opak üveggyöngy későbbi változata még a 7. század közepe – második harmada időszak gyöngysorain is megtalálható.²⁷

Mindkét gyönggy nyaklánc összetételük és stílusuk szerint a késő római, illetve késő antik és Meroving-

¹⁸ PÁSZTOR 1996, 47.

¹⁹ PÁSZTOR 1996, 48; PÁSZTOR 2014a, 219.

²⁰ Pl. PÁSZTOR 2010, 356, Taf. 1b; PÁSZTOR 2014b, 273.

²¹ BÓNA–NAGY 2002, 49, Taf. 13. 35: 3. A római hagyományú (BENEA 2004, Typ VI. 4.), nagyobb méretű, hosszú hengeres opak üveggyöngy az avar kori nyakláncok ritkábban kedvelt, keltező érték nélküli kísérőgyöngye (pl. PÁSZTOR 2014a, 221–222, 14–15. j., 3. kép; Hajós-Cifrahegy 152. sír: PÁSZTOR 2018, 2. kép 17: 1). Általában antik jelleget is hordozó gyöngysorokon láthatóak.

²² A gyöngysor gömbös monokróm gyöngyei hasonló tónusúak, mint a 35. sír okkersárga, fekete, barna, kék, zöld színű opak üveggyöngyei. Többségük késő római, késő antik tradíciójú gyöngytípus (PÁSZTOR 2014, 291) ugyanúgy, mint a nyaklánc egyetlen, nagyobb méretű, hosszú henger alakú opak vagy a fekete alapon sárga színű egyrétegű dudoros rátétes opak üveggyöngyei is.

²³ Keltező érték nélküli, hosszú életű gyöngyfajta (PÁSZTOR 2003, 344; PÁSZTOR 2015, 549).

²⁴ PÁSZTOR 2014, 294.

²⁵ BÓNA–NAGY 2002, 57, Taf. 16. 55: 1.

²⁶ PÁSZTOR 1995, I. 11.2–11.3, 1.4–1.5, 1.8, 1.11–1.12, 1.16–1.17, 2.4, 4.1, 8.4; BÓNA–NAGY 2002, 141.

²⁷ Pl. PÁSZTOR 2015, 550 és 215–216. j.; Hajós-Cifrahegy 156. sír (PÁSZTOR 2018, 3. kép 28: 1).

kori nyugati germán kapcsolatokat mutató, kora bizánci stílusú gyöngysorok közé sorolható.²⁸ Párhuzamaik és lelethorizontjaik alapján ezeket a 7. század második negyede – második harmada időszakában, közel azonos időben viselhették.²⁹ Ezt a keltezést a 35. sírban talált lengőtengelyes szerkezetű, dróttekerces díszű nagygyöngycsüngős fülbevaló (2. típus) kronológiai besorolása is megerősíti.³⁰

ÖSSZEFOGLALÁS

Összességében elmondható, hogy az elemzett hódmezővásárhely-kishomoki öt sír gyöngyei és gyöngysorai a 7. század első fele – második harmada időszakának jellegzetes viseleti emlékei. A gyöngytípusok jelentős többsége, a gyöngysorok stílusa – a késő római és késő antik hatások ellenére – egyértelműen elkülönül a helyi gepida temetkezések gyöngyleleteitől.³¹ Közöttük kísérgyöngyökként megtalálhatók az avar kori gyöngyviseletben is felbukkanó, késő római és késő antik tradíciójú, okkersárga, sötétkék, zöld, barna, fekete színű, lapított gömb³² alakú opakgyöngyök (35., 55. sír), a fehér színű, hosszú henger alakú monokróm (35. sír), a fekete vagy sötétbarna alapú, sárga színű, egyrétegű dudoros rátétdíszes opak üveggyöngyök (35., 55. sír) és a téglalap átmetszetű, lecsiszolt sarkú hosszú hasáb alakú karneolgyöngy (55. sír). Ezek a gyöngytípusok kora avar kori gyöngysorok gyakrabban előforduló alkotóelemei, kísérgyöngyei. Kedveltségük – mint ahogyan a hasábos karneolgyöngy esetében is megfigyelhető – az avar kor későbbi fázisaiban is többször újraéledt. Önálló gyöngysort azonban nem alkottak belőlük.

A hódmezővásárhely-kishomoki temető gyöngyleletei alapján megállapítható, hogy a gepida és a kora avar kori gyöngyök esetében is késő római – késő antik – kora bizánci származásukat illetően közös gyöngykészítő műhely (műhelyek) vagy kereskedelmi kapcsolatok feltételezhetők. A kishomoki gepidák kis közössége nagy valószínűséggel megélhette az avarok betelepülését.³³ Azonban a helyi gepida és kora avar gyöngyviselet között szoros időrendi kapcsolat – a kutatás jelenlegi állapotában – nem mutatható ki.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A hódmezővásárhely-kishomoki kora avar kori gyöngyök fényképeiért Lőrinczy Gábornak, a digitális gyöngyfotók megszerkesztéséért Balogh Csillának tartozom köszönettel.

²⁸ PÁSZTOR 2014a, 220–223, Abb. 3; PÁSZTOR 2010, 353–355: 3.2.1: rövid gyöngysorok; PÁSZTOR 2015, 544–546, 1. kép 2.

²⁹ A két gyöngysorhoz hasonló jellegű nyakláncok említhetők kiragadott példaként a Dunántúlról: Kölked-Feketekapu A 343. sír (Kiss 1996, Taf. 70. A-343: 1), 349. sír (Kiss 1996, Taf. 147. A-349: 9), 388. sír (Kiss 1996, 107, Taf. 76. A-388: 7), 544. sír (Kiss 1996, Taf. 93. A-544: 4), 576. sír (Kiss 1996, Taf. 155. A-576: 1), Pókaszeptek 116. sír (Cs. SÓS–SALAMON 1995, Pl. XCIV. 116: 1B), Pécs-Köztető 55. sír (Kiss 1977, Pl. XLI. 55: 2). A Maros-Körös-vidékéről pl. Makó, Mikócsa-Halom 187. sír (MFM ltsz. 2012.9.1407–1414.), 194. sír (MFM ltsz. 2012.9.1480–2012.9.1488.) – az OTKA 109510 sz. kutatási program keretén belül a makói kora avar temető gyöngyleletei feldolgozás alatt.

³⁰ BÓNA–NAGY 2002, 141; BALOGH–PÁSZTOR 2015, 586.

³¹ BÓNA–NAGY 2002, Abb. 58. 2: 44, 105.

³² A sötét tónusú, kisebb méretű, barna, sötétbarna, fekete lapított gömbös opak üveggyöngyök főleg kísérgyöngyök a gepida viseletben, de önálló rövid gyöngysor is ismert a gepida leletanyagban, pl. Kiszombor B temető 91. (MFM ltsz.: 53.5.106.), 172. sírjából (MFM ltsz.: 53.5.831.).

³³ BÓNA–NAGY 2002, 149.

IRODALOM

- ALEKSZEJEVA 1978: Алексеева, Е. М.: *Античные бусы Северного Причерноморья*. Археология СССР. Свод археологических источников. Выпуск Г1–12. Москва 1978.
- BALOGH–PÁSZTOR 2015: Balogh Cs. – Pásztor A.: Az avar kori nagy gyöngycsüngős fülbevalók (The large bead-pendant earrings from the Avar period). In: *Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája, Esztergom 2014. november 4–6. (Conference of young scholars on the Migration Period, Esztergom, Novembr 4–6. 2014)*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia. A PPKE BTK Régészeti Tan-székének kiadványai 3.1 – MTA BTK MÖT Kiadványok 3.1. Főszerk: Türk A., szerk.: Balogh Cs. – Major B. Budapest–Esztergom 2015, 581–625.
- BÁRDOS–GARAM 2009: Bárdos, E. – Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek*. Reds.: Garam, É. – Vida, T. Monumenta Avarorum Archaeologica 9. Reds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2009.
- BENEA 2004: Benea, D.: *Die Römischen Perlenwerkstadtätten aus Tibiscum (Atelierele Romane de Măgele de la Tibiscum)*. Timișoara 2004.
- BÓNA–NAGY 2002: Bóna, I. – Nagy, M.: Hódmezővásárhely-Kishomok. In: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1*. Reds.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2002, 34–189, 281–301.
- KISS 1977: Kiss, A.: *Avar Cemeteries in County Baranya*. Budapest 1977.
- KISS 1996: Kiss, A.: *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A*. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 2 – Studien zur Archäologie der Awaren 5. Hrsg.: Daim, F. Innsbruck 1996.
- LÁSZLÓ 2015: László Gy.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Csákberény-Orondpuszta*. Monumenta Avarorum Archaeologica 11. Reds.: Szentpéteri, J. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2015.
- LŐRINCZY–STRAUB 2005: Lőrinczy G. – Straub P.: Újabb adatok az avar kori szűrőkanalak értékeléséhez II. (Neue Angaben zur Bewertung der awarenzeitlichen Sieblöffel II). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 11* (2005) 127–145.
- PÁSZTOR 1995: Pásztor A.: A kora és közép avar kori gyöngyök és a bizánci éremleletes sírok kronológiai kapcsolata (Die chronologische Beziehung der Perlen und byzantinische Münzenführenden früh- und mittelawarenzeitlichen Gräber). *Somogyi Múzeumok Közleményei 11* (1995) 69–92.
- PÁSZTOR 1996: Pásztor A.: A Csákberény-orondpusztai avar kori temető gyöngyleleteinek tipokronológiai vizsgálata (The typo-chronological examination of the bead finds of the Csákberény-Orondpuszta cemetery from the Avar period). *Savaria Pars Archaeologica 22:3* (1992–1995) 1996, 37–83.
- PÁSZTOR 1997: Pásztor A.: A Tiszavasvári-koldusdombi avar kori temető gyöngyleleteiről (Über die Perlenfunde des awarenzeitlichen Gräberfeldes von Tiszavasvári-Koldusdomb). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 37–38* (1995–1996) 1997, 189–203.
- PÁSZTOR 2001: Pásztor A.: A Szekszárd-Bogyiszló úti avar kori temető gyöngyleletei (Die Perlenfunde des Gräberfeldes an der Strasse Szekszárd Bogyiszló). *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 23* (2001) 115–160.
- PÁSZTOR 2003: Pásztor A.: székkutas-kápolnadűlői avar kori temető gyöngyleletei (Die Perlen des awarenzeitlichen Gräberfeldes von Székkutas-Kápolnadűlő). In: B. Nagy K.: *A székkutas-kápolnadűlői avar temető*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monographia Archaeologica 1. Szeged 2003, 331–370.
- PÁSZTOR 2010: Pásztor, A.: Die Perlenfunde aus dem Gräbern der Keszthely-Kultur in der Nekropole vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenékpuszta. In: Müller, R.: *Die Gräberfelder von der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenékpuszta*. Castellum Pannonicum Pelsonense 1. Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westf. 2010, 349–362.

- PÁSZTOR 2011: Pásztor, A.: Auswertung der Perlen aus dem Gräberfeld Keszthely-Fenekpuszta, Horreum. Beitrag. In: *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Castellum Pannonicum Pelsonense 2. Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden 2011, 438–442.
- PÁSZTOR 2014: Pásztor A.: Gyöngyletek a szegvár-oromdülői avar kori temető szűrőkanalas sírjaiban (Beads from the Burials with Strainer-Spoons of the Avar Period Cemetery at Szegvár-Oromdülő). In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára (Avarum solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday)*. Opitz Archaeologica 6 – MTA BTK MÖT Kiadványok 2. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 291–312.
- PÁSZTOR 2014a: Pásztor A.: Tiszavasvári-Kashalom-dülő avar kori sírjainak gyöngyleteiről (Bead finds of Avarian graves from Tiszavasvári-Kashalom-dülő). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 56 (2014) 219–228.
- PÁSZTOR 2014b: Pásztor, A.: Die Perlenfunde aus dem frühawarenzeitlichen Gräberfeld von Keszthely-Fenekpuszta, Ödenkirche-Flur. In: Müller, R.: *Die Gräberfelder von Keszthely-Fenekpuszta, Ödenkirche-Flur*. Castellum Pannonicum Pelsonense 5. Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden 2014, 257–310.
- PÁSZTOR 2015: Pásztor A.: A Keszthely-Fenekpuszta, déli erődfal előtti korai Keszthely-kulúrák temetkezések gyöngyletei (Bead finds from the Keszthely Culture burial site in front of the southern fortress wall of Keszthely-Fenekpuszta). In: „*Hadak útján*”. *A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája, Esztergom 2014. november 4–6. (Conference of young scholars on the Migration Period, Esztergom, November 4–6. 2014)*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia. A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai 3.1 – MTA BTK MÖT Kiadványok 3.1. Főszerk: Türk A., szerk.: Balogh Cs. – Major B. Budapest–Esztergom 2015, 529–579.
- PÁSZTOR 2018: Pásztor A.: A hajós-cifrahegyi avar kori gyöngyletek. Kézirat. Budapest 2018.
- SALAMON–ERDÉLYI 1971: Salamon, Á. – Erdélyi, I.: *Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe*. Studia Archaeologica 5. Budapest 1971.
- Cs. SÓS–SALAMON 1995: Cs. Sós, Á. – Salamon, Á.: *Cemeteries of the early Middle Ages (6th-9th centuries A.D.) at Pókaszeptk*. Budapest 1995.

PERLENFUNDE IN DEN AWARENZEITLICHEN GRÄBERN VON HÓDMEZŐVÁSÁRHELY-KISHOMOK (KOM. CSONGRÁD, UNGARN)

Auf dem nördlichen und östlichen Teil des gepidischen Gräberfeldes von Hódmezővásárhely-Kishomok legte Ferenc Móra in den Jahren 1928 und 1929 sechzehn awarenzeitliche Gräber frei, die sich nach einem augenscheinlichen System den gepidischen Bestattungen anpassten. In fünf awarenzeitlichen Gräbern konnte man beobachten, dass die Tracht der Verstorbenen mit Perlen oder mit einer Perlenkette dekoriert war (Grab 4, 17, 35, 49, 55). Unter den Perlen sind die in weitem Kreis bekannten Taschen- oder Amulettperlen zu finden (Grab 4 und 49) und auch die kurzen Halsketten (Grab 17, 35, 55) kommen vor.

Die Perlenketten vertreten verschiedene Stile: Die im Grab 17 gefundene Perlenkette war ein kurzes Exemplar „awarischen Charakters“, während spätrömische, bzw. spätantike und merowingerzeitliche, westliche Verbindungen aufweisende Perlenketten frühbyzantinischen Stils in den Gräbern 35 und 55 ans Tageslicht kamen.

Die kurze Halskette „awarischen Charakters“ um den Hals der im Grab 17 bestatteten Frau bestand aus fünf farbigen Glasperlen mit Aufsatz. Außer den beiden Perlen mit aufgeflissenem Aufsatz gibt es auch Stücke mit wulstigem Aufsatz, so ein Stück mit rotem Grund und einschichtigem wulstigem Aufsatz und zwei gedruckt kugelförmige, undurchsichtige Glasperlen mit rotem Grund und einschichtigem wul-

tigem und schleifenartig aufgefloßtem Aufsatz. Die Letzterwähnten gehören zu den im weitesten Kreis verbreiteten, schon unter den frühesten awarenzeitlichen Denkmälern auftauchenden langlebigen Typen, deren Blütezeit in die erste Hälfte des 7. Jahrhunderts bei den farbigen Halsketten datierbar ist.

Die in den Gräbern 35 und 55 vorgekommenen längeren Halsketten vertreten einen einander ähnlichen Stil. Ihre Zusammensetzung ist von byzantinischem bzw. mediterranem Charakter. Diese Exemplare vertreten die kennzeichnenden – in nicht so weitem Kreis verbreiteten – Halsketten der awarenzeitlichen Perlenmode des Karpatenbeckens. Für diese Perlenketten ist es in erster Linie kennzeichnend, dass sie überwiegend aus monochromen (meistens dunklen) kleinen, etwa kugeligen Perlen spätrömischer, bzw. spätantiker Tradition bestehen. Unter diese Perlen wurden eine oder einige größere monochrome Stücke oder geschliffene Edelsteinperlen, bzw. prachtvolle Glasperlen mit merowingerzeitlicher westgermanischer Wirkung gefädelt. Beide Perlenketten wurden etwa gleichzeitig getragen, mithilfe ihrer Analogien und Fundhorizonte können sie in das zweite Viertel/mittlere Drittel des 7. Jahrhunderts datiert werden. Das kann auch durch die chronologische Einordnung des im Grab 35 gefundenen Ohrgehänges mit schwingender Mittelachse, Drahtwicklung und großem Perlenanhänger (Typ 2b) unterstützt werden.

Die Perlen und Perlenketten der untersuchten fünf Gräber von Hódmezővásárhely sind die kennzeichnenden Gegenstände und Schmucksachen aus der Zeitspanne von der ersten Hälfte bis das zweite Drittel des 7. Jahrhunderts. Die bedeutende Mehrzahl der Perlentypen und der Stil der Perlenketten sondern sich – trotz der spätrömischen und antiken Wirkungen – von den Perlenfunden der gepidischen Bestattungen eindeutig. Was die spätantik-frühbyzantinische Herkunft der gepidischen und awarischen, besonders frühawarischen Perlen betrifft, kann eine gemeinsame Werkstatt oder eine solche Herkunfts-/Handelsbeziehung aufgrund der Perlenfunde des Gräberfeldes Hódmezővásárhely-Kishomok angenommen werden. Zugleich ist eine chronologische Verbindung zwischen der gepidischen und frühawarischen Perlenmode und -tracht – bei dem gegenwärtigen Forschungsstand – nicht nachzuweisen.

FÜGGELÉK – APPENDIX

1. táblázat. A hódmezővásárhely-kishomoki kora avar kori temető gyöngyleletes sírjai (622–624. oldal)
 Tabelle 1. Gräber mit Perlenfunden im frühwarenzeitlichen Gräberfeld Hódmezővásárhely-Kishomok (Seite 622–624)

Sorszám	Sírszám	Halott neme	Gyöngy (db)	Gyöngyök rajza, leírása	Gyöngy előkerülési helye	Sírmelléklet	Hivatkozás
1.	4	?	2	 1. 1 db vörös alapon 4 db fehér+ké, kértégű dudoros és 4x-es fehér hurokfolyatott rátét-díszű, lapított gömb alakú, opak üvegyöngy. 2. 1 db fekete alapon 4 db fehér egyrétegű dudoros és a fúratok körül 1–1 db fehér vonalfolyatott rátétdíszű, iker lapított gömb alakú, opak üvegyöngy.	jobb medence csonton	kéztördék, 3 db tűzkő	BÓNA–NAGY 2002, 42, Taf. 8. 4: 1.
2.	17	gyerek?	4	 1. 1 db vörös alapon fehér hurok- és sárga vonalfolyatott rátét-díszes, iker lapított gömb alakú opak üvegyöngy. 2. 1 db vörös alapon 5 db fehér dudoros és 5x-ös sárga hurokfolyatott rátétdíszes, lapított gömb alakú opak üvegyöngy. 3. 1 db vörös alapon fehér egyrétegű dudoros és fehér hurokfolyatott rátétdíszes, lapított gömb alakú opak üvegyöngy. 4. 1 db vörös alapon fehér egyrétegű dudoros és sárga hurokfolyatott rátétdíszes, lapított gömb alakú opak üvegyöngy.	?	feketésbarna színű, díszítetlen, kézzel formált, vastagfalú edény	BÓNA–NAGY 2002, 44, Taf. 10. 17: 1.

Sorszám	Sírszám	Halott neve	Gyöngy (db)	Gyöngyök rajza, leírása	Gyöngy előkerülési helye	Sírmelléklet	Hivatkozás
3.	35	kislány (Inf.. II.)	63	 1–45. 45 db fehér, szürke és türkizkék színű lapított gömb alakú, közöttük néhány köles méretű opak üveggyöngy. 46–59. 14 db sötétbarna alapon, sárga egyrétegű dudoros rátétdíszes, kisebb méretű, lapított gömb alakú opak üveggyöngy. 60. 1 db sötétbarna alapon, sárga egyrétegű dudoros rátétdíszes, lapított gömb alakú opak üveggyöngy. 61. 1 db dudoros és hurokfolyatott rátétdíszes, lapított gömb alakú opak üveggyöngy. 62. 1 db dudoros és hurokfolyatott rátétdíszes, iker lapított gömb alakú opak üveggyöngy. 63.1 db fehér,díszítetlen felületű, hosszú henger alakú opak üveggyöngy.	sírföldben szétszóródva	bronz fülkari-kájú, drótkerces díszes nagygyöngy-csüngős fülbevaló (2b típus), bronz fülkarika	BÓNA–NAGY 2002, 49, Taf. 13. 35: 3.
4.	49	férfi lovassír	1	 1 db fekete alapon fehér+kék kétrétegű dudoros rátétdíszes, lapított gömb alakú opak üveggyöngy.	alkarcsont belső oldalánál	bronzlemezes mellékszíjvégek	BÓNA–NAGY 2002, 54, Taf. 15. 49: 5.

<i>Sorszám</i>	<i>Sírszám</i>	<i>Halott neme</i>	<i>Gyöngy (db)</i>	<i>Gyöngyök rajza, leírása</i>	<i>Gyöngy előkerülési helye</i>	<i>Sírmelléklet</i>	<i>Hivatkozás</i>
5.	55	gyerek (Inf. I.) kislány	39	 1. 1 db sötét vörösbarna alapon sárgás fehér színű dudoros és sárga színű hurokfolyatott rátét-díszes lapított gömb alakú opak üvegyöngy. 2–30. 4 db sárga és 25 db sötétlila vagy fekete színű, többségében lapított gömb és 1–1 db gyűrű, rövid henger, csónakpár alakú opak üvegyöngy. 31. sárga színű, kétszeresen összetett, lapított gömb alakú opak üvegyöngy. 32–33. 2 db feketés-kék színű, bikónikus alakú opak üvegyöngy. 34–37. 2–2 db fekete, ill. barna alapon sárga dudoros rátét-díszes lapított gömb alakú opak üvegyöngy. 38. 1 db fekete alapon sárga dudoros rátét-díszes, hosszú bikónikus opak üvegyöngy. 39. 1 db sötétbarna színű, lecsiszolt sarkú, téglalap átmetszetű, hosszú hasáb alakú kameolgyöngy.	fej végében szétszóródva		BÓNA–NAGY 2002, 57, Taf. 16. 55: 1

7. SZÁZADI AVAR TELEPRÉSZLET OROSHÁZA-BÓNUM HATÁRRÉSZEN

RÓZSA ZOLTÁN*

Absztrakt: Orosháza-Bónum, Faluhely 2004 és 2006 során feltárt régészeti lelőhelyén két települési gócban, néhány objektumból álló, 7. századi teleprészletek kerültek elő, egymástól 400–500 méterre; szerves összefüggésben a közelükben feltárt, a 7. század középső harmadára keltezhető sírcsoportokkal. A tanulmány a településobjektumok bemutatásán túl az előkerült avar kori kerámianyagot elemzi edénytípusok szerint.

Kulcsszavak: avar településrészlet és sírcsoportok, kerámiatípusok

BEVEZETÉS

A múlt század '30-as éveiben Orosházán épített, belső védelmi szerepet ellátó határórlaktanya idetelepítésében a terület kiváló földrajzi adottsága, jó úthálózata játszotta a fő szerepet. Valódi csomópont, melynek kialakulása az ősidőkbe nyúlik vissza. Az itt húzódó ős-Maros fattyúág kanyarulatában – gyakorlatilag az említett laktanya alatt – egy bronzkori földvár maradványai rejlenek. Ugyanitt a köztes időszak emlékei is sorra napvilágot láttak; még olyan korszakokból is ismerünk innen leleteket, melyek kevésbé reprezentáltak térségünkben. Az ős-Maros medreiben ugyan csak időszakosan lehetett víz, ami száraz periódusokban időről időre gátat szabott a folyamatos fejlődésnek, ám ha elszegényedve is, de tartották magukat az itt élők, biztosították az utat a „nehéz idők garnizonjai” egy jobb idő eljövetelének reményében. Így lehettek ezzel a 7. században itt élt avarok is.¹

Az Orosházát elkerülő út 2004. évi ásatai során feltárt kora avar kori sírokat Lichtenstein László ismertette. A két temetkezést a belőlük előkerült ezüst, nagylemezgömbös, négy apró gömbrátéttal díszített fülbevalók és jellegzetes gyöngykészletük alapján a 7. század első harmadának végére – második harmadának elejére keltezte. Az elkerülő utat Gyopárosfürdővel összekötő út építésével kapcsolatban újabb két sír látott napvilágot 2006-ban. Ezek a temetkezések egykorúaknak bizonyultak a korábban feltárt két sírral.² A sírok mindkét esetben közel helyezkedtek el egymáshoz, a két sírcsoport azonban egymástól kb. 400 méterre feküdt (1. kép). A feltárási terület sajátosságai miatt nem lehetett megállapítani a temető szerkezetét, így nem dönthető el, hogy kiscsaládi sírkertekről vagy összefüggő sírmezőről van-e szó. A most ismertetendő települési objektumok talán erre a kérdésre is választ adhatnak.

A megelőző feltárások alkalmával több mint 400 települési objektum került elő. Ezek döntő többsége Árpád-kori volt és egy, a területen korábban idegen muszlim csoporthoz köthető.³ A feltárt terület középső részén, a muszlim telep objektumaiból nagyszámú kézzel formált edénytöredék is előkerült, így felmerült annak lehetősége, hogy ezek a darabok a jövevényekhez kötődnek.⁴ Volt azonban két tényező, melyek gyengítették és végső soron elvetették az összekapcsolás lehetőségét: az egyik a kerámiatöredékekkel

* Nagy Gyula Területi Múzeum, 5900 Orosháza, Dózsa György u. 5. rozo@hotmail.com.

¹ A 7. századi feltételezett klímához ld. VADAS-RÁCZ 2010, 44.

² PÁSZTOR ET AL. 2013.

³ http://www.magyarregeszet.hu/?page_id=279#post-7001 (2017.06.24.)

⁴ Az alábbiakban ismertetendő égett sütőtől tökéletes párhuzamát ismerjük a rasi erődből, 12. századi környezetből (VIDA 2011, 733, 26. kép 4–6).

együtt előforduló sertécsontok, a másik pedig a további problémákat felvető szarmata (pontosabban szürke, korongolt) edénytöredékek jelenléte volt.

A lelőhelyen kibontott objektumokból összesen 15678 állatcsont ismert, köztük csak 24 sertécsont volt.⁵ Ezek jelentős része a feltárt terület középső részén került elő (14 db; *1. táblázat*). Egyrészt olyan objektumokból származtak, melyek kizárólag kézzel formált edénytöredékeket tartalmaztak, másrészt pedig szórványosan olyanokból, amelyek kézi korongon készült leletanyaguk révén az Árpád-korba voltak sorolhatóak. Az Árpád-kori települést létesítő közösség a muszlim vallást hozta magával, így objektumaik betöltésében elméletileg lehettek kézzel formált edénytöredékek, de sertécsontok aligha. Miután a sertécsontok és a kézzel formált edénytöredékek is ugyanarra a területre koncentráálódtak, így mindkettőt másodlagos helyzetűnek tarthatjuk az Árpád-kori objektumokban.⁶

A településen tízezres nagyságrendben képviseltették magukat az edénytöredékek, melyek között elenyészően kevés volt a szürke szarmata kerámia (13 db; *1. táblázat*). A szürke, korongolt edénytöredékek zöme a kézzel formáltakkal együtt fordult elő. Biztosan a szarmata korra keltezhető objektum nem került feltárássra, jól lehet tudomásunk van arról, hogy a közeli bányató kialakítása közben kerültek elő szarmata kori objektumok, tehát a mi darabjaink szarmata koriak is lehetnek. A szarmata gyanús edénytöredékek és a sok kézzel formált kerámiát tartalmazó objektumok kapcsolata biztos, ám értelmezésükre nem lehet megnyugtató választ adni.⁷

Mindezek alapján a feltárt terület központi részén előkerült objektumok és leletanyaguk, az ugyanitt talált másodlagos helyzetű edénytöredékek, illetve az ezekről északra, mintegy 400 méterre feltárt 70. árok nem köthető az Árpád-korhoz; legnagyobb biztonsággal az alföldi edényművesség 7. századi, avar kori emlékényébe illeszthetők be.

AZ AVAR KORI JELENSÉGEK LEÍRÁSA

A megelőző feltárás során avar kori lakóház nem került elő.⁸ Azok az épületek, melyekből kézzel formált edénytöredékeket ismerünk, formai sajátosságai és egyéb leletanyaguk alapján is későbbiek (14A, 30A, 31A, 139A, 141A, 146A, 164A, 188A, 27B, 37B). Ugyanez igaz a legtöbb árokra is, melyek az itt sorolt házak mellett találhatók, akkor is, ha esetenként nagyobb számban is kerültek elő belőlük kézzel formált edénytöredékek. Csupán néhány, általában bizonytalan helyzetű gödör, illetve egy árok az, mely biztosan a kérdéses korszakban került megásásra.

⁵ Egy részük a lelőhely nyugati végében lévő, késő avar hagyományú, illetve azok környezetében található kora Árpád-kori objektumokból származott (10 db). Ezekről és leletanyagukról külön tanulmányban számolunk be.

⁶ A másodlagos helyzetben előkerült, kézzel formált edénytöredékek nem különböznek a csak kézzel formált edénytöredékeket tartalmazó objektumok anyagától. Ráadásul ezek a darabok előfordultak az ugyanitt található, fehér kerámiát, T-profilú cserépbográcsokat tartalmazó, 12–13. századra keltezhető objektumokban is, amikor már aligha számolhatunk kézzel formált edények használatával.

⁷ A szürke, korongolt kerámia a szkíta kor óta adatolható térségünkben, és minden bizonnyal számolnunk kell a technika szarmata kor utáni továbbélésével is. Telepünkön vannak olyan objektumok, melyekből a szarmata korra nem keltezhető, kézzel formált edénytöredékek mellett szürke edénytöredékek kerültek elő. Utóbbiak esetében vagy elfogadjuk azt a véletlenszerűséget, melynek következtében a szarmata edénytöredékek pont ebbe a néhány objektumba kerültek bele másodlagosan, vagy pedig azt, a most még csak erős feltételezést, hogy létezhetnek szarmata fazekas jegyek az avar korszakban is. Fodor István számolt be Hajdúnánásról kora avar ház betöltésében talált szarmata edénytöredékről, szarmata objektum nélkül (FODOR 2012, 712). Lelőhelyünk közvetlen környezetében került feltárássra az a késő avar kori teleprészlet, ahol annak korai településfáziséhoz lehetett kapcsolni továbbélő gepida fazekas jegyeket (RÓZSA ET AL. 2011, 109–110). A 7. század második felében induló, közelben található eperjesi telep esetében is feltűnő a szarmata leletanyag nagyobb száma, a szarmata települési objektumok hiánya mellett (BÁLINT 1991).

⁸ A 2004. évi ásatást a dolgozat szerzője (A felület), míg a 2006. évi feltárássokat Gyucha Attila (B felület) vezette.

A 2004. ÉVBEN FELTÁRT OBJEKTUMOK A „KÖZPONTI” RÉSZEN⁹

6A objektum (2. kép 1): Kerek, lapos gödör a 3A számú, Árpád-kori árok alatt. A két objektum betöltése nem vált el élesen egymástól és csak feltételezhető, hogy egy vaskos, kézi korongolt edény oldaltöredéke eredetileg az árokhoz tartozott. Minden egyéb, az objektumból előkerült edénytöredék kézzel formált. Anyagukban általában kevés agyagrög található, vékony/közepes vastagságúak, de némely esetben vaskosabb darabok, külső felületük simított. Kettő jobban iszapolt *peremtöredék* hosszan, ívelten kihajló, ferdén vágott; az egyik peremének éle lépcsősen, ferdén benyomott (2. kép 5), míg a másik díszítetlen (2. kép 4). Egy vékonyabb falú, ívelten kihajló *peremtöredék* vége lekerékített (2. kép 3). Egy világosbarna erősebben kihajló *peremtöredék* enyhén szögletes, felülete gödröcskés (2. kép 2). A többi 11 db töredék amennyire hasonló, annyira különböző is: köztük 2 jellegtelen *fenéktöredék* is található. Az objektumban a kerámiaanyag mellett 2 meghatározatlan funkciójú és korú *vastárgy töredéke* is volt.

10A objektum (2. kép 6): Alaktalan, amorf gödör, szuperpozícióban állt a 4A objektummal, amely Árpád-kori és talán ház lehetett. A 10A objektum anyagában egy barnásszürke, korongolt, homokkal soványított szarmata kori (?) *edény oldaltöredéke* és 11 kézzel formált, közepes/vékony falú, homokkal és kevés agyagröggel soványított, közepesen és jobban iszapolt *fazekak töredékei* találhatóak. Egy hosszú, ferdén vágott végű *peremtöredék* ívben megtörve hosszan kihajlik (2. kép 9). Egy agyagrögös, lekerékített végű *peremtöredék* ívelten kihajló, folyamatosan vékonyodó (perem átm.: 25 cm; 2. kép 8). Egy erősen kihajló *peremtöredék* vége lecseppenő (perem átm.: 26 cm; 2. tábla 7). Egy *fenéktöredék* (fenék átm.: 14 cm; 2. tábla 10) anyaga durvább.

136A objektum (3. kép 1): Részben a 11A árok alatt elhelyezkedő alaktalan gödör, amely 30–40 cm-re mélyedt a sárga altalajba. Az objektum betöltésében kizárólag kézzel formált edénytöredékek voltak, közülük csupán egy, több darabból összeragasztott töredék volt díszített: homokkal, apróbb agyagrögökkel és talán finomra tört mésztufa-szemcsékkel soványított, ujjbenyomkodással tagolt peremű, agyagmázzal bevont felületű *fazék* vagy *tároló edény peremtöredéke* (perem átm.: 26 cm; 3. kép 3). Egy másik, hasonló anyagú, vaskos falú *edény peremtöredéke* ferdén vágott, de a szokásosnál zömökebb (3. kép 2). További 9 oldaltöredék vékony/közepes vastagságú, egyik fele kisebb agyagrögökkel többé-kevésbé soványított, míg a másik főként csak homokkal.

145A objektum (2. kép 11): Barnás, homokos, laza betöltésű, kerekded gödör. A leletanyag ebben az esetben is csak kézzel formált. A *peremtöredékek* mindegyike *fazék*hoz tartozik: különféle módon iszapoltak, általában ívelten hosszan kihajlóak, közepes/vékony falúak, felületük elkent. A legdurvább anyagú *peremtöredék* ujjbenyomkodással tagolt (2. kép 12). A *peremek* általában ferdén vágottak (perem átm.: 26 cm; 2. kép 13; perem átm.: 25 cm, 2. kép 14), egy darab *peremtöredék* szintén szögletes, de alulról lekerékített (perem átm.: 24 cm; 2. kép 15). A három oldaltöredék közepes/vékony falú, a peremekhez hasonlatosak, díszítetlenek.

Szórvány. A fent leírtak közvetlen környezetében fekvő Árpád-kori objektumokban helyenként előfordultak kézzel formált edénytöredékek is. A már említett bizonytalansági tényezők miatt ezeket a leleteket csak nagy vonalakban említem (ld. 1. táblázat adatait). Az edénytöredékek legtöbbje *fazék* része, bár meg kell jegyeznünk, hogy az oldaltöredékek egyéb edénytípushoz is tartozhattak. A peremek egyik csoportja díszített, élük általában ujjbenyomkodással tagolt.¹⁰ Ezek között kiemelkedő a 164A objektumból származó, barnásszürke, homokos soványítású, vaskosabb *peremtöredék*, mely peremének belső oldala hosszanti mélyedésekkel tagolt (4. kép 7).¹¹ A 198A objektumban lévő, merevebb anyagú, ívelten kihajló peremű *edénytöredék* peremének vége sűrűn, mélyen vágott (perem átm.: 26 cm; 4. kép 8). A 188A objektumban is volt egy barna, hosszan, enyhén ívelten kihajló, szabálytalanul bevágott díszű *peremtöredék*, melynek belső oldala sekélyen, szabálytalanul karcolt (perem átm.: 27 cm; 4. kép 9). A fentiekkel ellentétben a 14A házban talált barna színű, simított felületű *fazék peremtöredék* ívelten kihajló, ferdén vágott, vége megvastagodó (4. kép 2). Hasonló, jól iszapolt, tenyérnyi *edénytöredékek* kerültek elő a 188A ház betöltéséből is (perem átm.: 16 cm, 24 cm; 4. kép 1, 4, 6). Egy, a 272A objektumból való, sárgásbarna színű, vékonyabb falú, homokos soványítású *peremtöredék* szintén ferdén vágott (4. kép 3). Egy *peremtöredék* megtörve hosszan kihajlik, vége megvastagodó, lekerékített (4. objektum; 4. kép 5). Az oldaltöredékek sokfélék soványításuk, felületkezelésük, égetésük

⁹ A leírásban a múzeumba jutott darabok szerepelnek, az 1. táblázatban a selejtezett, minden esetben díszítetlen oldaltöredékeket is feltüntettük.

¹⁰ A 30A objektumban talált pici darabot mérete miatt nem rajzoltuk.

¹¹ Az objektum már távol esik vizsgáladási gócpontunktól. Az ásatási terület szélén található Árpád-kori épület betöltése egy újabb települési magot sejtet a feltárt területtől délre eső részen.

tekintetében. A 141A objektumban talált *oldaltöredék* azon kevés darab egyike, melynek ugyan a peremvégződése hiányzik, mégis a legjobban lehet következtetni az edény eredeti formájára (4. kép 10). A 264A objektumban talált vastag, de jobban iszapolt *oldaltöredékek* egyike simított felületű, és bikónikus formát mutat (4. kép 12). A 3A objektumban talált vaskos *oldaltöredékek* egyike jobban iszapolt és sekélyen, szélesen fészűzött (4. kép 13), míg egy szintén vastagabb darab belső oldala durvábban, több irányban faragott-karcolt.¹² A 265A objektum vaskosabb *oldaltöredékei* közül az egyik simított, felületén sötétre festett, függőleges csíkok láthatóak (4. kép 11). A 11A objektumban talált szürkére égett, közepesen iszapolt, elkent felületű *edény fenéktöredéke* vastagsága miatt tűnik ki (fenék átm.: 17 cm; 4. kép 16), míg egy másik *aljtöredék* a 31A objektum betöltéséből került elő, közepes falvastagságú, közepesen iszapolt, de sokkal jobb megjelenésű darab (fenék átm.: 12 cm; 4. kép 18). A 137A objektumban talált, barnára égett, durva anyagú, simított felületű *fazék fenék-* és *oldaltöredékei* összeillenek (4. kép 19). A 146. objektumban talált *fenéktöredék* átmérője igen kicsi (fenék átm.: 8 cm; 4. kép 15). Két vaskos, gyengébben iszapolt, simított felületű *fenéktöredék* került elő a 247A objektumból (fenék átm.: 17 cm; 4. kép 14, 17). A 2A (3. kép 11) és az 5A objektumban (3. kép 10) került elő *sütőharang töredéke*. Mindkettő sárgásbarna, homokkal és fűszálakkal, egyéb szerves anyaggal soványított, simított felületű, peremük vége inkább szögletes. Egy töredék világosbarnára gyengén átégett, homokkal és szerves anyaggal soványított, simított felületű tárgyhoz tartozott. A tárgy formáját nem lehet megállapítani, pereme lekerekített, talpa ferdén átfűrt (ma.: 4 cm; 3. kép 12).

A 2006. ÉVBEN FELTÁRT OBJEKTUMOK A „KÖZPONTI” RÉSZEN

10B objektum (3. kép 5): Ovális gödör, melynek nyugati része a feltáratlan rész alá nyúlt. Falai közel függőlegesek voltak, egyenes aljába nagyobb, ovális beásás mélyült. Összesen 4 *oldal-* és egy *fenéktöredéket* (fenék átm.: 10 cm; 3. kép 4) tartalmazott, melyek vaskosak, kisebb számban közepesen vastagok, inkább rosszabb minőségűek, repedeztek. Kisebb szemű agyagrögökkel gyengébben soványítottak.

Szórvány. Itt is találunk olyan objektumokat, melyekbe másodlagosan kerültek korábbi, avar kori edénytöredékek. Így volt ez a 27B és 37B Árpád-kori ház esetében, ahol a sütőfelület tapasztásában találtunk egy-egy *kerámiatöredéket*. A 28B és a 49B objektumokból is egy-egy, jellegtelen *oldaltöredék* került elő csupán. Az 59B objektumban egy vékonyabb falú, mindkét oldalán simított felületű, finomabb, homokosabb soványítású, és egy vaskosabb, valamivel durvább anyagú és felületkezelésű *fazék fenéktöredéke* volt.¹³ Nagyobb mennyiségű, 7. századra keltezhető, másodlagos helyzetű leletanyag csak az 58B árok betöltésében volt (3. kép 6–9): a 20 edénytöredék között 2 kézi korongolt, Árpád-kori, az egyik egy éles hastörésű *bográcshoz* tartozott. A harmadik darab pedig szarmata (?) kori, szürke, korongolt *edénytöredék* volt. A kézzel formáltak között egy *peremtöredék* fordult elő (3. kép 7), a közepes/vastag *oldal-* és *fenéktöredékek* nagyon eltérő minőséget képviselnek. Vannak köztük olyanok, melyek csak homokkal soványítottak, mások merev tapintásúak, az agyagrögös soványítás mennyisége és minősége egyaránt nagyon változatos képet mutat. Két *oldaltöredék* belső oldala függőlegesen simított/fészűsen karcolt, míg egy darabot utólag kerekre faragtak (3. kép 6).¹⁴ Összesen négy *fenéktöredék* található az objektumban (fenék átm.: 15 cm; 3. kép 8–9).

A 2006. ÉVBEN FELTÁRT OBJEKTUM AZ ÉSZAKI RÉSZEN

70B objektum (5. kép 1): Sekély árok, közepén beleásva egy több lépcsőben mélyülő gödör.¹⁵ Az ásatók nem választották külön az árkot és a gödröt, így azok leletanyagát sem. A leletek között feltűnő három kézi korongolt *bogrács-*,

¹² A 247. objektum anyagában az egyik *oldaltöredék* vastag falú, homokkal gazdagon soványított, jól iszapolt. Külső felületén néhány eltérő irányú, sekély, vízszintes karcolat látható, míg belső oldala szintén összevissza sűrűn karcolt, mintha az edény belső oldalát valamilyen eszközzel alakították volna ki.

¹³ Ezek az objektumok a 2004. évi ásatási felülethez közvetlenül illeszkedtek.

¹⁴ Ezt az Árpád-korban is megtehették.

¹⁵ Hasonló amorf, lépcsősen mélyülő objektumok a muszlim telep objektumai között több esetben előfordultak. A homokos altalajban anyagnyerőként működhettek.

illetve egy *palacktöredék* nyilvánvalóan a két objektumrész időbeni eltérésére utal.¹⁶ Egy vaskos, gyorskorongolt *oldaltöredék* homokkal soványított, jól iszapolt, szürke színű, külső felületén világosszürke, simított, nyomokban fényezett. Két szürke színű *oldaltöredék* kézzel formált, őskor-gyanús darab. Igen jól iszapoltak, vastag falúak, az egyik külső felülete világosszürke, annak mindkettő, míg a másinak csak a külső felülete simított, nyomokban fényezett. A leletek nagy része kézzel formált avar kori edénytöredékekből áll, többségük *fazekak töredékei*. Ezek egyik része közepes vastagságú, világosbarnára égetett, homokos soványítású, jobban iszapolt, melyek kevés agyagrögöt tartalmaznak. Egy szögletes átmetszetű files *fazék* ívelten kihajló *pereme* ferdén vágott (5. kép 3). Egy tölcséres *peremtöredék* vége elkeskenyedik (perem átm.: 20 cm; 5. kép 6). Két darab szürkésbarna, kavicsszemmel is soványított, ferdén vágott, ívelten, hosszan kihajló peremű *edény töredéke*. Peremük belső oldala kormozódott (perem átm.: 19 cm; 5. kép 5). Három *oldaltöredék* mellett egy *fenéktöredék* (fenék átm.: 10 cm; 5. kép 10) sorolható még ide biztonsággal. A leletek nagyobb része az előbbieknél vaskosabb, világosbarna, szürkésbarna, foltos, többkevesebb számú és méretű agyagröggel soványított, külső felületükön simított, főleg belül repedezett töredék. Egy *peremtöredék* ívelten kihajló, szögletes vége benyomkodott, míg egy másik, hasonló *peremtöredéken* ferdén vágott díszek láthatóak (5. kép 2). Egy *oldaltöredéken* kúpos bütyökdísz található (5. kép 9). Ezen túlmenően 14 *oldal-* és 4 *fenéktöredék* sorolható még ide (5. kép 11). Két *peremtöredék* fekete színű, kormos, zsíros tapintású, anyaguk jobban iszapolt. Tölcséres peremük vége enyhén duzzadt, lekerekített (perem átm.: 19 cm; 5. kép 7). Egy az előzőekhez nagyon hasonlatos, jól lehet kevésbé agyagrögös *peremtöredék* erőteljesen kihajló, vége szögletesedő (perem átm.: 18 cm; 5. kép 4). Egy vaskos *oldaltöredék* külső felülete vastagon pirosra átégett. Egy merev anyagú, vörösesbarna színű, vízszintes és függőleges fésűs dísszel ellátott *fazéktöredék* anyagában nagyobb mészszemcsék találhatóak. A darab belső oldala is finoman, több irányból fésűzött (5. kép 8). Egy barnásszürke, vaskos *oldaltöredék* homokkal és apró agyagrögökkel soványított, felülete simított és nyomokban fényezett. 2-3 *tál peremtöredék* került elő, melyek közül kettő biztosan egy edény részét képezi. A darabok gyengébben iszapoltak, morzsalódóak, felületük simított. Barnásszürkék, a használat közbeni erős hőhatás következtében helyenként vörösesre égtek, koromfoltosak (perem átm.: 40–45 cm, ma.: 5 cm; 5. kép 12).

Szórvány. A szomszédos 69B objektum betöltésében található edénytöredékek a 13. századra keltezhetőek, így az itt dokumentált kézzel formált négy, vaskosabb *oldaltöredék* nagy valószínűséggel a 70B árokkal hozható kapcsolatba.

AZ ANYAG ÉRTÉKELÉSE

Az ásatás során két, egymástól távolabb fekvő területen kerültek elő 7. századra keltezhető avar kori objektumok. Ezekben és közvetlen környezetükben lévő Árpád-kori társaikban voltak avar kori edénytöredékek, az utóbbiakban másodlagos helyzetben. A feltárt terület középső részén található avar kori telepjelenségek egy kisebb, 20–30 méternél nem nagyobb területre koncentráálódtak. Ezek az objektumok kivétel nélkül sekély, amorf gödrök. A másodlagos helyzetű edénytöredékek nagyobb területet fedtek le. A 2004. évi feltárások, illetve a 2006. évi ásatás csatlakozó részei sorolhatóak a „központi részhez”, míg a 2006. év munkálatai hozták felszínre a 70B árkot, 200–250 méterre az előbbi góctól északra.

A két helyen – kiegészülve néhány távolabbi, talán újabb települési egységhez tartozó szórvány darabbal – összesen 299 db (11419 g) edénytöredék került elő, amelyek nagy valószínűség szerint a 7. századra keltezhetőek. Ez kis mennyiség, emellett a bizonytalan helyzetű darabok nagy száma, egyenetlen eloszlása miatt csoportok kialakítása, statisztika készítése nem lehetséges.

FAZEKAK

A leletanyag nagy része díszítetlen oldaltöredék, melyek általában fazekakhoz, nagyobb méretű tároló edényekhez tartozhattak. A darabok rendkívül változatosak a soványítás, égetés tekintetében. A két em-

¹⁶ Az egyik bogrács peremtöredéke pirosra festett.

lített területen előkerült fazékperemek nagy része hosszan, íveltén kihajló, legtöbbször törés nélkül megy át a nyak–váll–has régióba. A fazékperemek két nagyobb csoportba sorolhatóak, melyek közül az egyikre a durvább kialakítás, igénytelenebb felületkezelés mellett a peremek lekerekítése, esetleg elvékonyodása a jellemző. Ezek a darabok valamivel gyengébben iszapoltak, és szinte csak itt fordul elő a peremeknél az él belső oldalának változatos módon történő díszítése. A másik csoportba a jobban eldolgozott darabok sorolhatóak; itt a legtöbb perem ferdén vágott, szögletes formát mutat. Mindkét csoport tagjait simították, sokszor agyagmázzal elkenték. Egyetlen különbség a peremátmérőkben mutatkozik. A 70B objektum esetében az átmérők mindkét csoport esetében 8–10 cm-rel elmaradnak a központi rész területén talált fazekakétól. Meg kell jegyezni, hogy ebből a kevés adat miatt messzemenő következtetéseket nem lehet levonni.¹⁷

A leletanyag töredékessége nem teszi lehetővé a fazekak formáinak meghatározását. A 264A objektum bikónikus oldaltöredéke korszakjelölő is lehet, ugyanúgy, mint a 265A objektum oldalfalán látható folytatott festés, vagy a 70B és az 58B objektumban talált oldaltöredékek belső és külső oldalán látható, függőleges fésűs karcolatok.¹⁸ A 70B objektum anyagában előkerült bütyökdiszes edény díszítése feltűnik egy küllődi (Kolot, RS) tálon. A darab a 6. század végére – 7. század elejére keltezhető.¹⁹

A díszítések – kis számuk ellenére is – megtalálhatóak mindkét településgóc anyagában csakúgy, mint azok a vastkosabb, viszonylag jól iszapolt, fényezett felületű, őskor-gyanús darabok, melyek a 70B és a 3A betöltéséből származnak. Ez is a két terület közel egykorúságát, a hagyományok szívósságát mutatja.

SÜTŐTÁL ÉS SÜTŐHARANG

A 70B objektumban legalább két edényhez tartozó peremtöredék sorolható sütőtálhoz. Az egyik jellegzetes, derékszögben megtörő profilú darabja (5. kép 12) erős, másodlagos hőhatás nyomait viseli magán. A töredék apró agyagrögökkel soványított, de az átlagnál morzsalékosabb anyagú, gyengén kiégetett darab. Pereme elkeskenyedő, lekerekített. Csak a 70B objektumban fordult elő hozzá hasonlatos perem, a középső terület avar anyagában nem volt. Madaras László alsótűtő tálként közölte a szentesi párhuzamot,²⁰ míg hasonló darabokat Vida Tivadar sütőtálnak írt le, és a sütőharangok használatával hozta őket kapcsolatba.²¹ Legújabbban Fodor István agyagtepsiként értelmezte a hajdúnánási kiöntőcsöves tálat, amely egy ház kemencéje előtt került elő.²²

Magunk az orosházi darabokat sütőtálaknak tartjuk. A 70B objektumban sütőharang nem került elő, előfordultak azonban a központi terület Árpád-kori objektumaiban, másodlagos helyzetben (2A és 5A objektumok; 3. kép 10–11). Ezek a sütőharangok szerves anyaggal és homokkal soványítottak, vékonyabb falúak, narancsos árnyalatúra égetettek, simított felületűek, peremvégződésük szögletesedő. A kevés adat miatt a sütőtálak és a sütőharangok lelőhelyrészenkénti dominanciájából nem érdemes következtetéseket levonni.

Bográcsok jelenléte ebben az anyagban nem igazolt. Az előkerült leletanyagra az agyagrögös/samottos soványítás jellemző, de a soványító anyag szemcsemérete a kis mérettartományban mozog. Durva felületű, nagyméretű agyagrögökkel soványított darabok nem ismertek. Hiányzik a bográcsokra jellemző peremvégződés is. A leletanyag kis mennyisége miatt nem lehet tudni a hiány okát.

¹⁷ A közelben helyezkedik el a késő avar kor végére keltezhető Orosháza 13. lelőhely, melynek anyagában a kézzel formált edények perem- és fenékátmérői rendkívül változatos képet mutatnak (RÓZSA ET AL. 2011, 135, 5. kép). A peremátmérő növekedése az élelemtermelés – így a letelepedés – irányába is mutathat.

¹⁸ Legutóbb PÓPITY 2015.

¹⁹ TRIFUNOVIĆ 2000, 72–73, 99, Tab. 15. 25.

²⁰ MADARAS 2000, 243.

²¹ VIDA 2011.

²² FODOR 2012, 713.

EGYÉB KERÁMIATÍPUSOK

Az anyagban található egy jól iszapolt, homokkal és szerves anyaggal soványított, kézzel formált, gyenge kivitelű, ám gondosan simított felületű, gyengén kiégetett tárgytöredék, amely az oldalfala tövében, a talpán, ferdén átfúrt (3. kép 12). A furat helyzete alapján a tárgy nem lehetett mécses, eredeti funkcióját nem sikerült meghatározni.

ÖSSZEFOGLALÁS

Madaras László a törökszentmiklósi telepészlet közlése során a telepkerámia keltezési nehézségei kapcsán felhívta a figyelmet arra, hogy a telepeken gyakorta találunk sírokat. Mint írja: „... *megítélésünk szerint a telepek és a telepeken előkerült sírok együttes elemzése lehet segítségünkre a pontosabb kronológia kialakításakor.*”²³ Az Orosházán előkerült, egymástól viszonylag távol eső sírcsoportok pontosan keltezhetőek a 7. század első harmadának végére – második harmadának elejére. Amíg a sírok egy egységes horizontba illeszkednek, addig a most tárgyalt avar települési objektumokról mindez nem mondható el feltétlenül. Egyelőre csak sejtés szintjén fogalmazódik meg a központi terület avar objektumainak a sírcsoportoknál későbbi volta, miután ott „avar gyanús” kézi korongolt edénytöredék, sütőharang is előfordul.²⁴ A kézi korongolt edények megjelenésével a 7. század vége előtt nem számolhatunk, míg a sütőharangok sem keltezhetőek biztonsággal a 7. század közepe elé jelen tudásunk szerint.²⁵ Így ezek az objektumok legvalószínűbben a 7. század végére keltezhetőek.²⁶ A 70B objektumban előkerült, függőlegesen fésűzött oldaltöredék is leginkább a közép avar korszakra keltezhető, jóllehet a kora avar időszakban is megtalálható.²⁷ A szögletes füllel ellátott, tölcséres peremű edény (5. kép 3) párhuzamai a régió átmeneti időszakához köthetőek,²⁸ és ugyanígy bizonytalan besorolású a sütőtál töredéke is, ám az objektum leginkább mégis a sírok előtti időszakra keltezhető.²⁹

Az ős-Maros meanderében megtelepedő kora avar közösség mozgó életformáját rajzolja meg itt előkerült hagyatékuk.³⁰ Ugyanitt, az egykori folyó túloldalán, az Orosháza-Bónum-téglagyári temetőbe a 7. század végén már temetkeztek.³¹ Valamilyen külső vagy belső hatásra tehát a 7. század középső harmadára keltezhető sírok ásói, közvetlen utódai az ős-Maros külső ívén nyitottak új temetőt és végérvényesen rögzült telepet.³²

²³ MADARAS 2012, 729.

²⁴ A feltárt terület középső részén a 7. századi avar telep és a 12. századi horizont objektumai találhatóak. A kézi korongolt anyag pontos különválasztása nagyon nehéz. A kora és közép avar időszak edényei általában ugyanúgy díszítetlenek (MADARAS 2012, 727), mint a 12. századiak. A vaskosabb, szürkésfekete, kavicsosabb, töredezett felületű edénytöredékek beilleszthetőek a 8. századi anyagi kultúrába (4. obj.) is.

²⁵ VIDA 1999, 110; VIDA 2011, 728; PÓPITY 2015, 105–107. Telepjelenségeink korszakolásának törékeny voltára azonban fel kell hívnom a figyelmet. A kézi korongolt edények avar kori besorolása kétséges. Jól lehet a sütőharangok sem ismertek a 7. század közepe előtt, ám Vida Tivadar is hangsúlyozza, hogy azok kora avar kori előfordulása nem kizárt.

²⁶ PÓPITY 2015, 107.

²⁷ VIDA 1999. A kompolti kézzel formált bográcsok kapcsán: TAKÁCS–VADAY 2012, 755. Feltűnik Padén (Padej, RS), kora avar környezetben (IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2008, 52).

²⁸ Székutas 51. sír (B. NAGY 2003, 22, 22. kép 2), Szarvas-Grexa-téglagyár 54. sír (JUHÁSZ 2004, 17–18, Taf. 7, 7).

²⁹ A 7. századi települések szórt képet mutattak, s nyilvánvalóan ezt a rendszert képezték le a temetők is. A sírcsoportok és a települési egységek viszonyát azonban nem ismerjük. Magam is elő- és utóidejűséggel számoltam a bónumi sírokkal és településrészletekkel kapcsolatban, holott nem zárható ki egyidejűségük sem.

³⁰ PÓPITY 2015, 93–94.

³¹ JUHÁSZ 1995, 63–68.

³² JUHÁSZ 1995; RÓZSA ET AL. 2011.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönetet mondok Gyucha Attilának ásatási anyaga feldolgozásának és közlésének lehetőségéért. A rajzokat készítette és a táblákat Egri Boglárka állította össze. A tanulmányt Vida Tivadar lektorálta. Munkájukat ezúton is köszönöm.

IRODALOM

- BÁLINT 1991: Bálint, Cs.: *Die spätawarezeitliche Siedlung von Eperjes (Kom. Csongrád)*. Varia Archaeologica Hungarica 4. Budapest 1991.
- FODOR 2012: Fodor I.: Avar kori lakóházak Hajdúnánáson (Awarenzeitliche Gruberhäuser in Hajdúnánás). In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére (Thesaurus Avarorum. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam)*. Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 709–720.
- IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2008: Ivanišević, V. – Bugarski, I.: Western Banat during the Great Migration Period. In: *The Turbulent Epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period*. Lublin 2008, 39–61.
- JUHÁSZ 1995: Juhász, I.: *Awarenzeitliche Gräberfelder in der Gemarkung Orosháza*. Monumenta Avarorum Archaeologica 1. Reds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 1995.
- JUHÁSZ 2004: Juhász, I.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szarvas-Grexa-téglagyár, FO 68*. Monumenta Avarorum Archaeologica 7. Reds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2004.
- MADARAS 2000: Madaras L.: Avar kori településrészlet Szentes határában. Leletmentés a 451. sz. út Szentest elkerülő szakaszán (Ein awarenzeitliches Siedlungsdetail in der Gemarkung von Szentes. Rettungsgrabung auf dem Umleitungsweg 451 bei Szentes). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 6 (2000) 237–262.
- MADARAS 2012: Madaras L.: Avar kori település Törökszentmiklós határában (Die awarenzeitliche Siedlung in der Gemarkung von Törökszentmiklós). In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére (Thesaurus Avarorum. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam)*. Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 721–731.
- B. NAGY 2003: B. Nagy K.: *A székkutas-kápolnadűlői avar temető*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monographia Archaeologica 1. Szeged 2003.
- PÁSZTOR ET AL. 2013: Pásztor A. – Rózsa Z. – Sz. Bakonyi E.: Kora avar kori sírok Orosháza-Bónumból II. *Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából* 10 (2013) 3–13.
- PÓPITY 2015: Pópity D.: Avar kori teleprészlet Csanádpalota-Országhatár lelőhelyen. A 7. századi telepek kérdése az Alföldön (Awarenzeitlicher Siedlungsteil von Csanádpalota-Országhatár. Die Frage der Identifikation des 7. Jahrhunderts in der Tiefebene). *Archaeologiai Értesítő* 140 (2015) 93–114.
- RÓZSA ET AL. 2011: Rózsa Z. – T. Biró K. – Tugya B.: Avar kori teleprészlet Orosháza határában. In: *Sötét idők falvai. 8–11. századi települések a Kárpát-medencében. 2006-ban Debrecenben megrendezett konferencia* 1. Szerk.: Kolozsi B. – Szilágyi K. A. Debrecen 2011, 93–146.
- TAKÁCS–VADAY 2012: Takács M. – Vaday A.: A Kompolt-Kistéri-tanyai kézzel formált és utánkorongolt cserépbográcsok (Die handgeformten und nachgedrehten Tonkessel von Kompolt-Kistéri tanya). In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére (Thesaurus Avarorum. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam)*. Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 743–769.
- TRIFUNOVIĆ 2000: Trifunović, S.: Istraživački radovi i rasprave nasela limiganta i slovena u Banatu i Bačkoj. *Glasnik Srpsko arheološko društvo* 15–16 (2000) 43–106.
- VADAS–RÁCZ 2010: Vadas A. – Rác L.: Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején. *Agrártörténeti Szemle* 51 (2010) 39–62.

- VIDA 1999: Vida, T.: *Die awarenzeitliche Keramik I*. Varia Archaeologica Hungarica 8. Budapest 1999.
- VIDA 2011: Vida T.: Sütőharangok és sütőfedők – Régészeti adatok Dél- és Közép Európa étkezési kultúrájához. In: *Sötét idők falvai. 8–11. századi települések a Kárpát-medencében. 2006-ban Debrecenben megrendezett konferencia* 1. Szerk.: Kolozsi B. – Szilágyi K. A. Debrecen 2011, 701–819.

EIN AWARISCHER SIEDLUNGSTEIL AUS DEM 7. JAHRHUNDERT IN OROSHÁZA, GEMARKUNG BÓNUM (KOM. BÉKÉS, UNGARN)

Orosháza liegt in der Mitte der Landschaft zwischen der Maros und Körös, beim Treffen von drei geographischen Mikroregionen, weit von den bedeutenden Fließwassern entfernt, in der unmittelbaren Umgebung der einst da mäandernden, für heute aufgefüllten Ur-Maros, in der Kreuzung von wichtigen Straßen. In den Betten der Ur-Maros könnte es Wasser nur zeitweilig gegeben haben und das behinderte die kontinuierliche Entwicklung ab und an. Die Bevölkerung aber, wenn auch verarmt, behauptete sich und „die Garnisonen der schweren Zeiten“ gewährleisteten den Weg in Hoffnung auf eine bessere Zeit. Das war die Lage höchstwahrscheinlich auch bei den im 7. Jahrhundert da lebenden Awaren, deren ärmliche Bestattungen an den, den Bauarbeiten des Umleitungswegs vorangehenden Ausgrabungen freigelegt und mittlerweile auch veröffentlicht wurden.

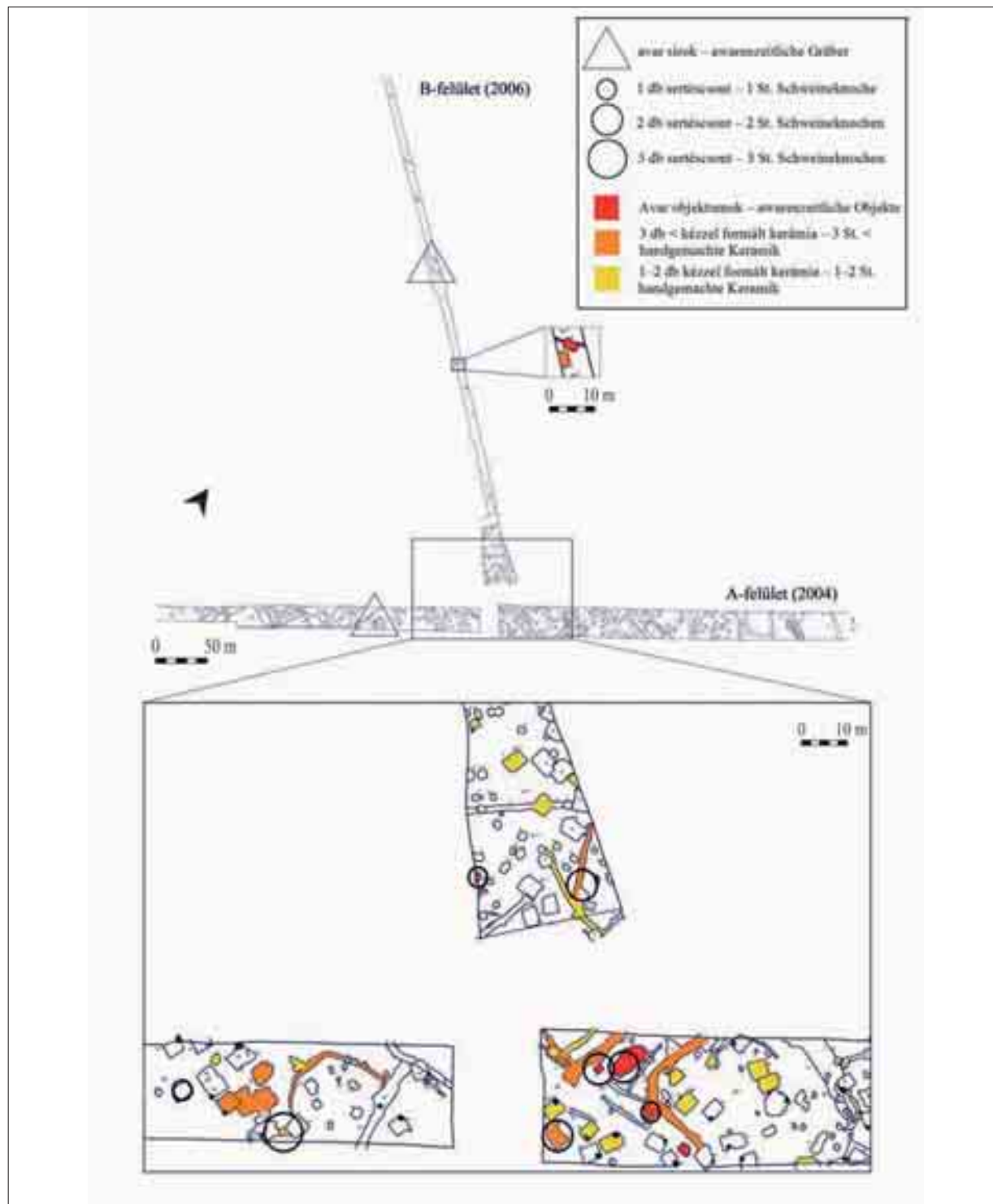
Dank dem guten Straßennetz, siedelte sich da, in diesem früher durch Awaren und später vermutlich durch die ungarische Grundbevölkerung bewohnten Gebiet eine, sich auch mit Geldwechsel beschäftigende muslimische Kolonie an. Das Hauptziel meiner Forschungen ist, den Zeitpunkt ihrer Ankunft, bzw. ihren Herkunftsort zu bestimmen. Das ist ganz sicher, dass die Muslime kein Schweinefleisch verzehrten, demzufolge sind Schweineknochen in den an sie knüpfbaren Objekten nur zufällig zu finden. Sie könnten im 11. und 12. Jahrhundert angekommen sein, so benutzten sie im Alltagsleben wahrscheinlich keine handgeformten Gefäße mehr. Die in ihren dicht befindlichen Siedlungsobjekten gefundenen solchen Gefäße dürften meist die Gegenstände des früheren awarischen Zeitabschnittes, oder der Zeit awarischer Tradition gewesen sein.

In der vorliegenden Arbeit gelang es glaubhaft nachzuweisen, dass aus einigen Objekten bestehende Siedlungsteile aus dem 7. Jahrhundert (Form und Verzierung der Töpfe, Backglocken und -schalen) auf dem 2004 und 2006 freigelegten archäologischen Fundort Orosháza, Bónum, Faluhely in zwei Einheiten ans Tageslicht kamen. Diese Objekte lagen 400–500 m weit voneinander entfernt, im organischen Zusammenhang mit den Grabgruppen aus dem 7. Jahrhundert. Alle der in den ebenda freigelegten, mit den Muslimen in Verbindung bringbaren Objekten sporadisch gefundenen Schweineknochen und Bruchstücke von handgeformten Gefäßen befanden sich in sekundärer Lage.

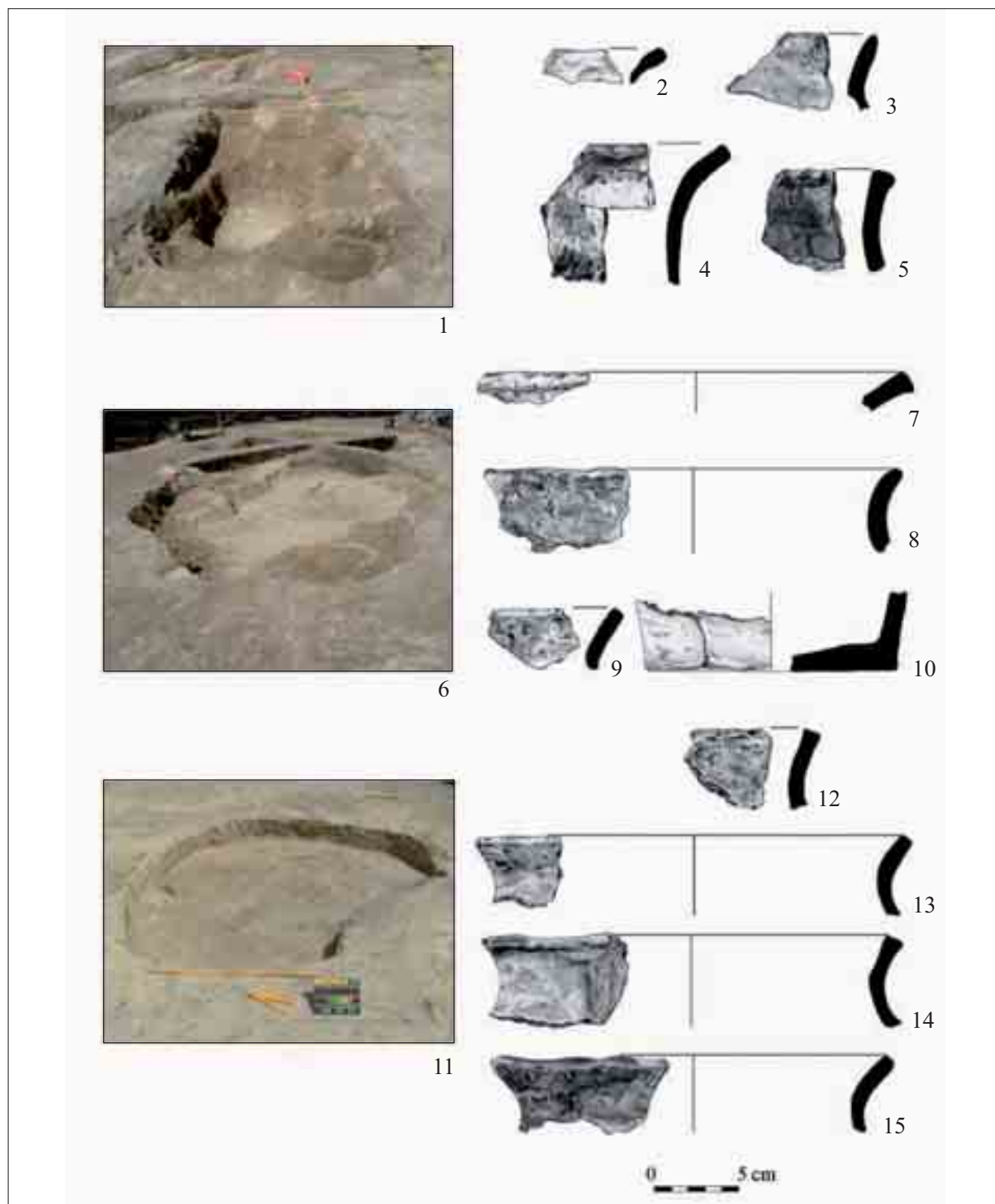
Es gelang aber nicht, die chronologische Stellung der in den awarischen Siedlungseinheiten, teils in den awarischen Objekten selbst in sehr kleiner Zahl vorgekommenen grauen, auf schnell rotierender Töpferscheibe hergestellten Gefäße (sarmatischen Charakters) beruhigend zu klären.

1. táblázat. Az avar kori leletanyag összesítése
Tabelle 1. Zusammenfassung des awarenzeitlichen Fundmaterials

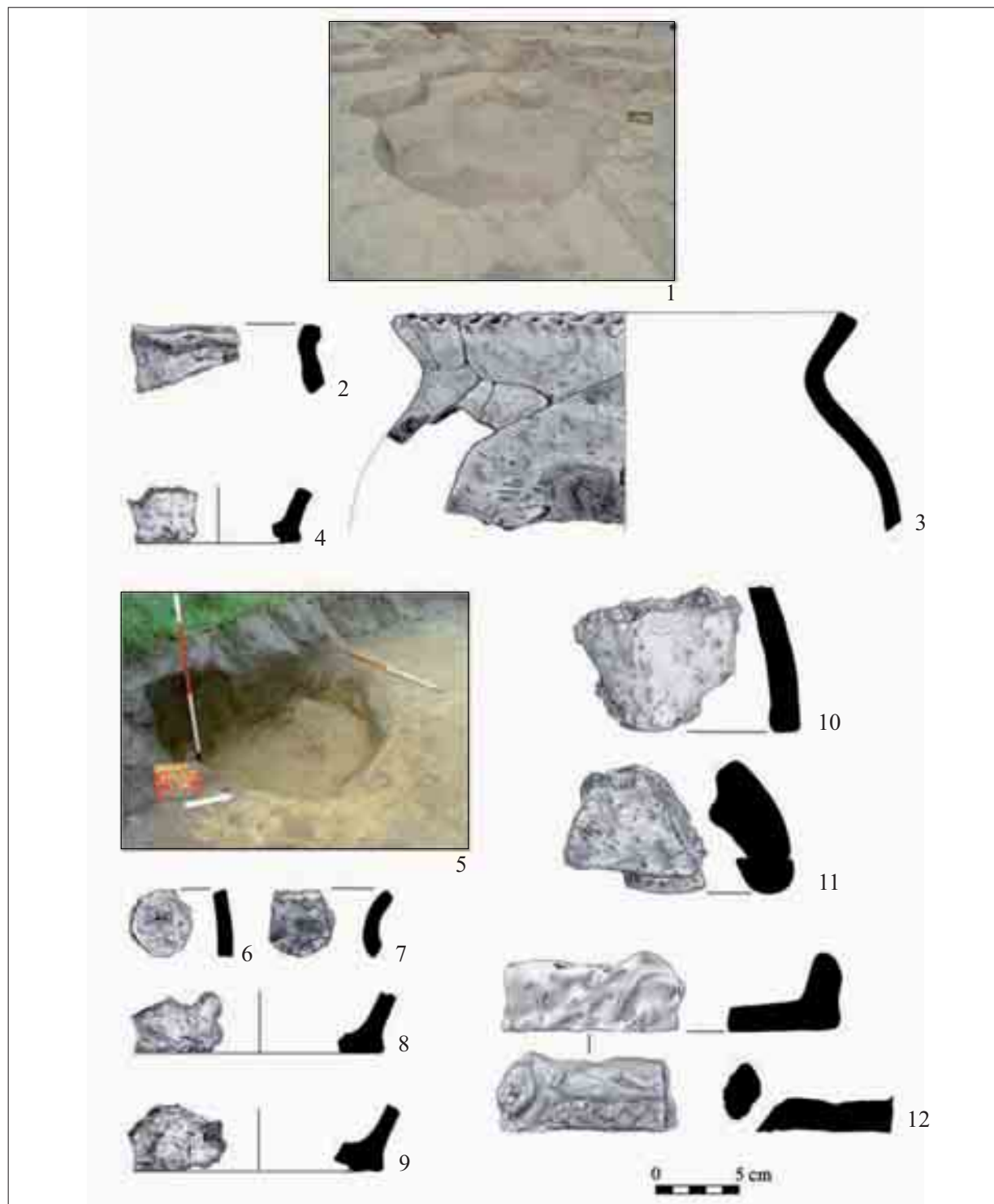
objektum		perem/ rajzolt	oldal/ rajzolt	fenék/ rajzolt	darab	súly (g)	szarmata	sertés	korszak
1A			2/0		2	15			
2A		1/1	1/0		2	174			
3A			8/1		8	301	1		
4A		2/2	11/0	1/0	14	597	1		
5A		1/1	4/0		5	205			
6A	gödör	4/4	19/0	1/0	24	724		2	avar
8A			3/0		3	61			
10A	gödör	3/3	14/0	1/1	18	687	1	2	avar
11A			5/0	1/1	6	210			
14A		1/1	1/0		2	81			
19A			1/0		1	14			
22A			2/0		2	38			
30A		1/0			1	8			
31A		1/0		1/1	2	68			
33A			2/0		2	24			
36A			1/0		1	17			
41A			1/0		1	65			
136A	gödör	2/2	9/0		11	809		1	avar
137A				1/1	1	160			
139P				1/0	1	8			
141A				2/1	2	84			
145A	gödör	4/4	4/0		8	337			avar
146A				1/1	1	54			
164A		1/1	1/0		2	142			
177A			2/0		2	28			
188A		4/4	7/0		11	743		2	
192A			2/0	1/0	3	91			
198A		1/1			1	97			
238/246A			3/0		3	131			
240A			1/0		1	7			
247A			4/0	2/2	6	356	1		
264A			2/1		2	94		3	
265A			3/1		3	193			
272A		1/1			1	13			
10B	gödör		4/0	1/1	5	161		1	avar
27PB			1/0		1	14			
28			1/0		1	10			
37PB			1/0		1	11			
49B			1/0		1	11			
58B		1/1	20/1	3/2	24	570	1	2	
59B				2/0	2	52			
69B			4/0		4	176	1		
70B	árok	10/7	92/2	5/2	107	3778	1		avar
67A							1		
143A							1		
239A								1	
összes		38/33	237/6	24/13	299	11419	9/13	14/24	

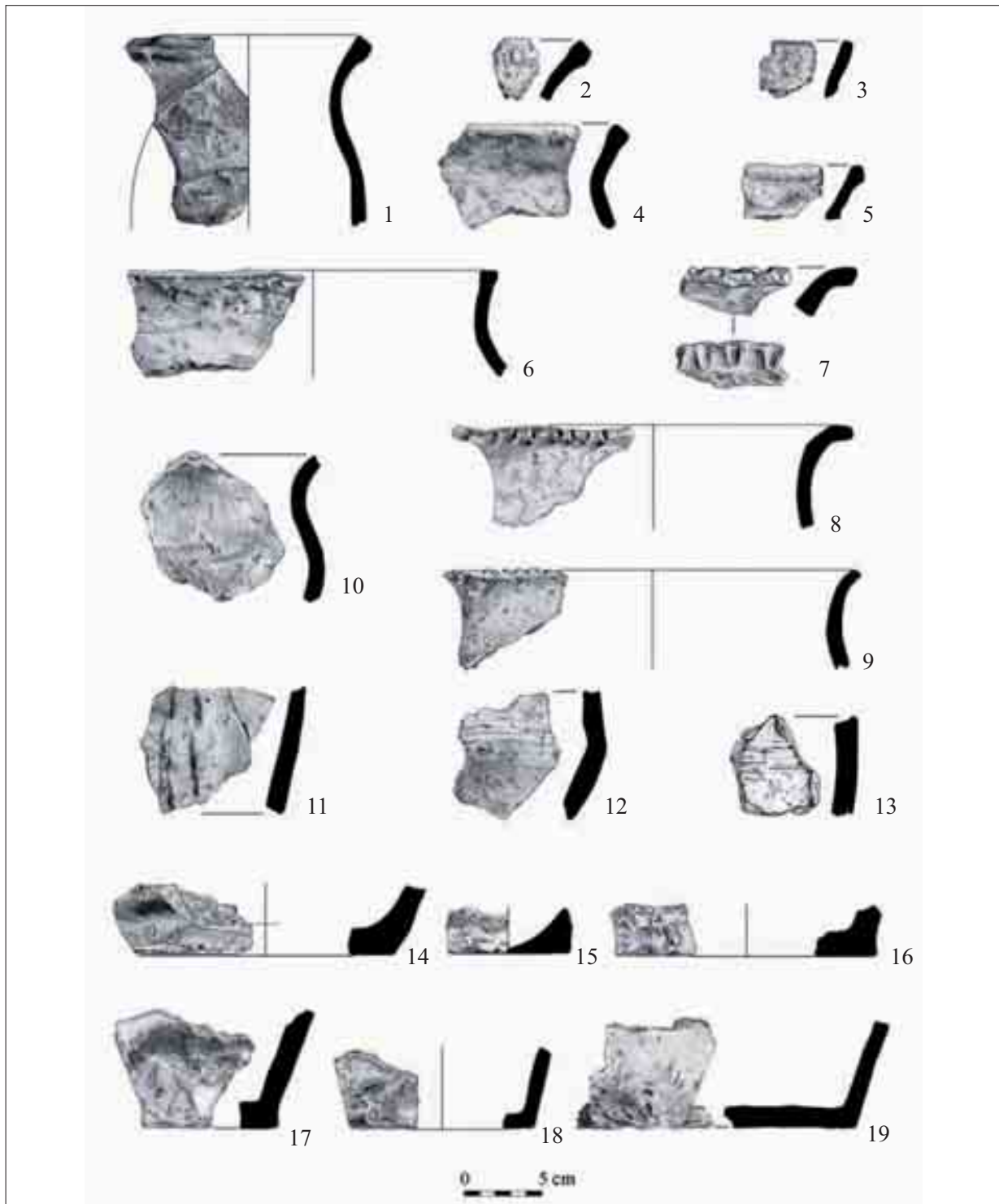
1. kép. 7. századi avar leletek helyzete Orosháza-Bónum, Faluhely feltárt részén
 Abb. 1. Die Lage der awarischen Befunde aus dem 7. Jahrhundert auf dem freigelegten Teil des Fundortes
 Orosháza-Bónum, Faluhely

2. kép. Objektumok és leletanyaguk Orosháza-Bónum, Faluhelyről. 1–5: 6A objektum; 6–10: 10A objektum;
11–15: 145A objektum
Abb. 2. Objekte und ihr Fundmaterial vom Fundort Orosháza-Bónum, Faluhely. 1–5: Objekt 6A; 6–10: Objekt 10A;
11–15: Objekt 145A

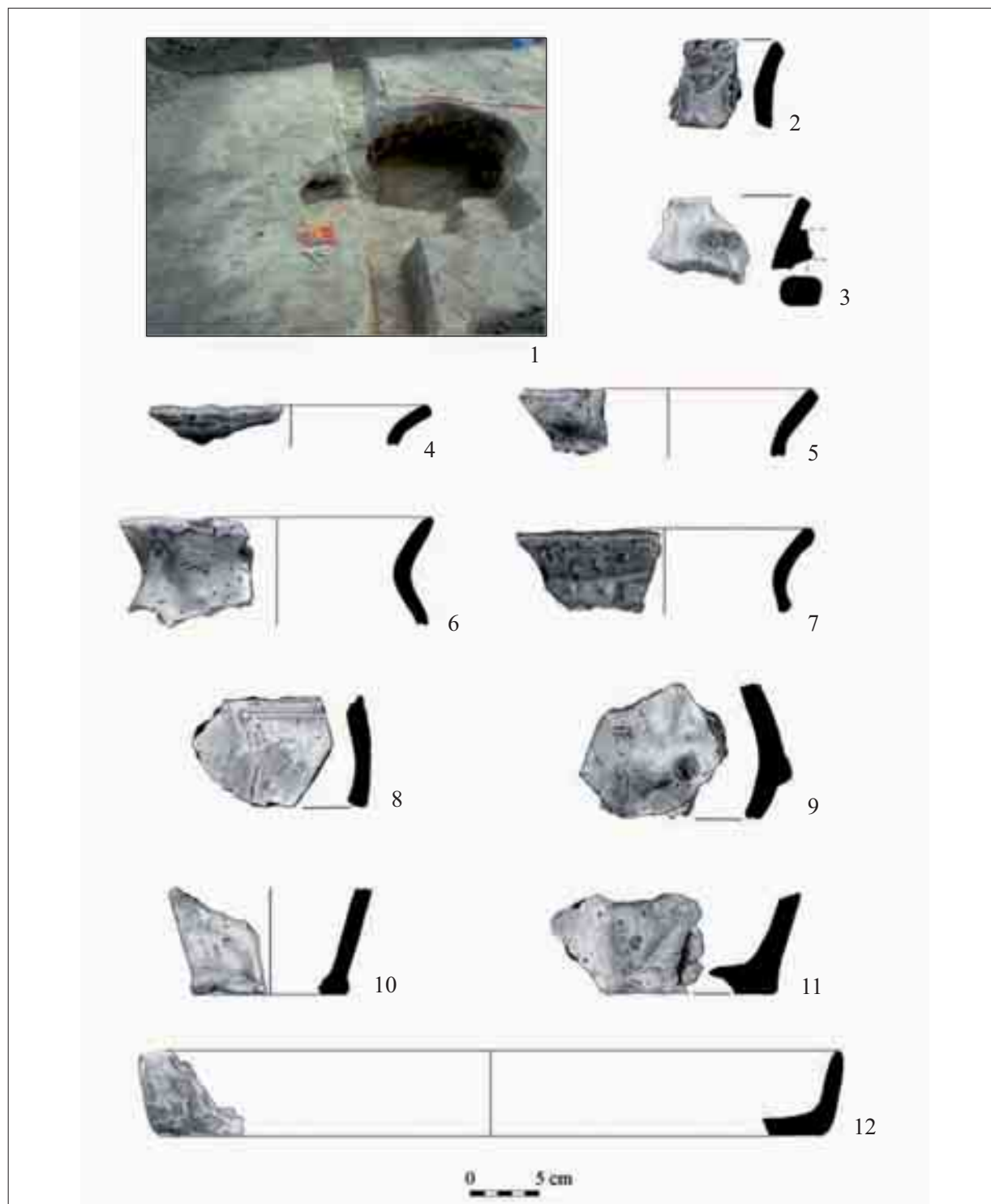

3. kép. Orosháza-Bónum, Faluhely. 1–3: 136A objektum; 4–5: 10B objektum; 6–12: A „központi” részen, az Árpád-kori objektumokban lévő avar edénytöredékek
 Abb. 3. Orosháza-Bónum, Faluhely. 1–3: Objekt 136A; 4–5: Objekt 10B; 6–12: Die auf dem „zentralen” Teil in den arpadenzeitlichen Objekten freigelegten awarischen Gefäßbruchstücke

4. kép. Orosháza-Bónum, Faluhely lelőhely „központi” részen, az Árpád-kori objektumokban lévő avar edénytöredékek

Abb. 4. Die auf dem „zentralen” Teil des Fundortes Orosháza-Bónum, Faluhely in den arpadenzeitlichen Objekten freigelegten awarischen Gefäßbruchstücke

5. kép. Orosháza-Bónum, Faluhely 70B objektum és leletanyaga
 Abb. 5. Orosháza-Bónum, Faluhely. Das Objekt 70B und das Fundmaterial dieses Objektes

LOVAS TEMETKEZÉSEK A GYENESDIÁSI AVAR TEMETŐBEN

MÜLLER RÓBERT*

Absztrakt: A gyenesdiási avar temető sírjainak 7%-a volt lovas sír. Az esetek döntő többségében a lovas jobb oldalára temették a lovat, ellentétes tájolással. Öt másik típus csak egy-egy esetben fordult elő. Nemcsak a leggazdagabbak mellé temették el a lovukat. A késő avar korban fiatal, öreg vagy beteg lovak kerültek a sírokba.

Kulcsszavak: avarkor, ló, lószerszám, fegyver, övgarnitúra

BEVEZETÉS

Gyenesdiáson, a Hámán Kató utcában (ma Avar vezér utca), 1963-ban Nagy Oszkár házának építése során egy lovas sírt bolygattak meg. Ezt követően Kralovánszky Alán és Sági Károly leletmentést végzett és 43, általuk a 9. századra keltezett sírt tárt fel.¹ Út- és közműépítéshez kapcsolódóan, majd tervásatás keretében 1982 és 1991 között 254 sírt pedig magam tártam fel.² A 297 sír (304 csontváz) mintegy kétharmada a teljes temetőnek, amelyet 630 táján nyitottak meg, és az avar kor végéig, a 9. század első harmadáig folyamatosan használtak. Egy összefoglalás mellett³ részletesen ismertettem eddig két közép avar kori sír anyagát,⁴ illetve a temető kora- és közép avar kori temetkezéseit.⁵

A ló eltemetése gazdájával az egész avar korban szokásban volt, de a késő avar kori temetők többségében ritkábban fordul elő.⁶ A lovas sírok aránya nagyon eltérő lehet: pl. Tiszafüred-Majoroson és Orosháza-Béke TSz lelőhelyen 5,5% és 5,3%, Kassa-Zsebesen (Košice-Šebastovce, SK) 12,5%, míg a komárom-hajógyári (Komarno, SK) temetőben 41%.⁷ Gyenesdiáson a feltárt temetőrészben 21 lovas sírt találtunk, ez az összes sír 7,07%-a. Ezek korszakonkénti megoszlása és gyakorisága a következő: öt biztosan kora avar kori sír közül egy, 15 bizonyosan közép avar kori temetkezés közül két sírban volt ló, míg késő avar kori mellékleteket 15 lovas sír tartalmazott. Tendenciaként megállapítható, hogy a lovas sírok aránya fokozatosan csökkent. Három lovas temetkezés kora nem határozható meg a bolygatottság, illetve a korhatározó leletek hiánya miatt.

A LOVAS SÍROK LEÍRÁSA⁸

*1963/I. sír:*⁹ T.: Ny–K vagy K–Ny. 30–60 éves férfi, meszes gödör ásása során szinte teljesen megsemmisített sírja. A sírgödör eredeti mérete kb. 170 × 220 cm lehetett. A kiszórt sírföldből az emberi és lóváz csontjain kívül

* 8314 Vonyarcvashegy, Szent Mihály domb utca 1. mullerrobi@gmail.com

¹ SÁGI 1964, 51; MRT 1 1966, 56.

² MÜLLER 1983, 61; MÜLLER 1984, 71; MÜLLER 1988, 51; MÜLLER 1991, 35; MÜLLER 1992, 47; MÜLLER 1993, 49–50.

³ MÜLLER 2007, 35–43.

⁴ MÜLLER 1989; MÜLLER 1990; MÜLLER 1996; MÜLLER 2002; MÜLLER 2004.

⁵ MÜLLER 2008.

⁶ GARAM 1987, 88; BEDE 2012, 192–193.

⁷ BEDE 2012.

⁸ A három, már közölt lovas sír leírása rövidebb, és nem közlöm újra a sírrajzot, illetve a mellékleteket.

⁹ A nem és életkor adatok forrása TARGUBÁNÉ RENDES 1993.

egy *szarvasmarha combcsontja, juh koponya, lapocka és lábcsonatok* mellett a következő leletek kerültek elő. Mell.: 1. Hiányos *zabla* (1. kép 1). Az egyik oldalon hiányzik az S-alakú pofarúd és a karika. H.: 20,3 cm, pofarúd h.: 14,7 cm. 2. Négyyszögletes vas *hevedercsat* (1. kép 2), a csatpecsek hiányzik. Átm.: $4,3 \times 4,4$ cm. 3. Hurkosfülü *kengyel* (1. kép 3). A fül és a szár rombusz keresztmetszetű, az ívelt talp alján gerinc fut végig. H.: 13 cm, sz.: 10,5 cm. 4. *Vaspenge töredéke* (1. kép 4), talán egy kardpenge darabja. H.: 7,2 cm, sz.: 3 cm, fok v.: 0,4 cm. 5. *Kerámiatöredék* (1. kép 5). Kézikorongon készült, viszonylag vékony falú, barnás színű fenéktöredék. H.: 6,4 cm. 6. *Medvefog(?)* (1. kép 6). H.: 5,9 cm.

1963/4. sír: T.: K–Ny. H.: 240 cm, sz.: 110 cm, m.: 120 cm. 40–60 éves férfi bolygatatlan sírja. A sírgödör lekerekített sarkú. A rossz megtartású, nyújtott helyzetű, kinyújtott karú váz bal oldalán, azonos tájolásban hasára rogyasztva feküdt a ló (1. kép 7). Mell.: 1. Enyhén trapéz alakú vas *csatkeret* (1. kép 8) a keresztcsont helyén, a csatpecsek hiányzik. H.: 3,9 cm, sz.: 3,5 cm. 2. Négyyszögletes vas *csatkeret* (1. kép 9) az előző mellett. H.: 3,4 cm, sz.: 3 cm. 3. A jobb kéz és combnyak külső oldalán nyéltüskés *vaskés* (1. kép 10), hegygel a lábfejek felé. A korrodált penge egyenesen hegyesedik. H.: 13,8 cm, ebből nyéltüske h.: 4,8 cm, penge sz.: 2 cm. 4. *Kerámia* (1. kép 11) a jobb lábfej külső oldalán. Kézikorongon készült, szürkés színű, viszonylag vékony falú, gömb alakú fazék, a röviden kihajló perem éle lekerekített. Oldalát három körbefutó hullámvonalköteg díszíti. Ma.: 11,8 cm, perem átm.: 9,2 cm, legnagyobb átm.: 12 cm. 5. Ép *csikózábla* (1. kép 12), végein eltérő méretű karikával, a ló szájában. H.: 24,2 cm, karika átm.: 4,1 és 3,1 cm. 6. Négyyszögletes *hevedercsat* (1. kép 13) a ló bal oldalán, a bordák között. A csatpecsek vége hiányzik. H.: 4,3 cm, sz.: 3,8 cm. 7. Jó megtartású hurkosfülü *kengyel* (1. kép 14), a ló jobb oldalán. A fül négyzet keresztmetszetű, az ívelt szár lekerekített téglalap, alja kör alakban végződik. Ebbe illeszkedik a szegecselt, egyenes, háromszög keresztmetszetű talp. H.: 17,2 cm, sz.: 10,8 cm. A halott jobb alsó lábszáranak külső oldalán, azzal párhuzamosan nagy *szarvasmarha combcsont* került elő.

1963/20. sír: T.: Ny–K. H.: 210 cm, sz.: 110 cm, m.: 145 cm. Férfi bolygatatlan sírja, a sírgödör lekerekített sarkú (1. kép 15). Közepes megtartású váz nyújtott helyzetben, karok kinyújtva, a lábak kissé felhúzza, mintha kissé jobb oldalára fordították volna a halottat. A koponya hátrabillent, a bal felkar hiányzik. A halott jobb oldalán ellentett tájolásban, hasára rogyasztva feküdt a ló. Mell.: 1. Enyhén trapéz alakú *vascsat* (2. kép 1), a medence és a jobb alkar között. H.: 2,8 cm, sz.: 2,4 cm. 2. Kisméretű, korrodált, nyéltüskés *vaskés* (1. kép 16) a jobb combcsont belső oldalán. H.: 6,8 cm, ebből nyéltüske h.: 2,4 cm, penge sz.: 1 cm. 3. *Kerámia* (2. kép 2) a jobb lábfej külső oldalán. Kézikorongon készült, szürkés színű, kisméretű, nyújtott testű fazék, a röviden kihajló pereme lekerekített. Oldalát egy mélyebb és egy elmosódó, körbefutó hullámvonalköteg díszíti. Ma.: 9,5 cm, perem átm.: 6,3 cm, legnagyobb átm.: 8,8 cm. 4–5. Viszonylag kisméretű *falerapár* (2. kép 3), a ló szemürege mellett. Enyhén ívelt, kör alakú lemezek, közepén lyukkal, a minden bizonnyal félgömb alakú dísz mindkettőről hiányzik. A felületükön az ezüstözés vagy ónozás kopott. Átm.: 5,9 cm. 6. Szinte ép *zabla* (2. kép 4) a ló szájában. A pofarudak S-alakúak, csak az egyik vaskarika hiányzik. A csukló erős kopása alapján hosszabb ideig volt használatban. H.: 19,0 cm, pofarúd h.: 15 és 15,4 cm. 7. Négyyszögletes *hevedercsat* (2. kép 5) a ló jobb oldali bordáinál. H.: 4,4 cm, sz.: 4 cm. 8. Törött, torzult *kengyel* (2. kép 6) a halott bal lábfejének külső oldalánál. A hurok fent élben végződik. Az ívelt száruk kör keresztmetszetűek, majd az alsó harmadban lemezesen kiszélesednek. Az aláhajtott talp törött. H.: 16,2 cm, sz.: 11,8 cm. 9. A jobb alsó lábszár külső oldalán nagy *szarvasmarha combcsont* került elő. 10. A kerámia mellett *tyúkcsonatok* is voltak. 11. A lábak vonalában, a sírgödör északi fala mellett, kissé a sírfenék felett *juhkoponya* került elő néhány *csigolyával* és *láb-szárcsontokkal*.

1963/28. sír: T.: K–Ny. H.: 200 cm, sz.: 80 cm, m.: 155 cm. Különálló, bolygatatlan lósír lekerekített sarkú sírgödörben. A lovat a hasára rogyasztva, kissé a jobb oldalára döntve temették el (2. kép 7). Emberi csontváznak nem volt nyoma, de a halott mellékletei előkerültek. Mell.: 1. A sír északi felében, középtájon erősen korrodált, nyéltüskés *vaskés* (2. kép 8), hegygel északnyugat felé. A hiányos pengén a fatok maradványai figyelhetők meg. H.: 9,9 cm, ebből nyéltüske h.: 2,4 cm, penge sz.: 1,7 cm. 2. A *vaskés* mellett kézikorongon készült, szürkés színű, gömbtestű *fazék* (2. kép 9), a kihajló perem széle kissé megvastagított. Oldalát egy halványabb és egy mélyebb körbefutó hullámvonalköteg alatt egy vonalköteg díszíti. Ma.: 13,3 cm, perem átm.: 9,4 cm, legnagyobb átm.: 13,2 cm. 3. A ló szájában hiányos *zabla* (3. kép 1). A pofarudak S-alakúak, közepén a csukló korrodálódott, végéről az egyik vaskarika hiányzik. Eredeti h.: kb. 19,5 cm, pofarúd h.: 14,9 és 15,3 cm. 4–7. A lókoponya mindkét oldalán 2–2 vashál készült *félgömb* (2. kép 10) volt, a belsejükben a rögzítésükre szolgáló nyúlvánnyal. Ma.: 2,0 cm, átm.: 3,9 cm. 8. A bal oldali bordáknál erősen korrodált, négyyszögletes *hevedercsat* (3. kép 2). H.: kb. 5,7 cm, sz.: kb. 4,7 cm. 9. Erősen korrodált vas *pengedarab* (2. kép 11). H.: 4 cm. 10–11. A bal mellső láb és a sírgödör északi fala közötti területen nagyméretű

szarvasmarha combcsont, mellette *tyúksontok* kerültek elő. 12. A sírgödör délnyugati sarka közelében *juhkoponya* és *lábsontok* voltak.

1963/40. sír: T.: Ny–K. H.: 220 cm, sz.: 140 cm, m.: 210 cm. *Fiatal férfi* teljesen szétdúlt sírja, a sírgödör lekerekített sarkú. A tájolást az alapján határozták meg az ásatók, hogy a gödör nyugati felében zömében a felsőtesthez, a keletiben az alsó testhez tartozó csontokat találták meg. Mivel semmit sem találtak eredeti helyén, sírrajz sem készült. A sírföldből egy *ló vázának csontjai* is előkerültek, de tekintve, hogy a váz nagyobbik részét a szomszédos 1963/41. sír gödrében találták meg, úgy vélték, hogy az 1963/41. sírba két lovat temettek. Az ásatási napló szerint a két sirt egy időben rabolták ki, előbb a 40., majd a 41. sirt. A 40. sír túl széles (140 cm) egy magányos férfi számára, a temetőben pedig nem kerültek elő két lovat tartalmazó sírok, ezért úgy vélem a 40. és a 41. sírba is egy-egy lovat temettek. A két sír közül előbb a 41-et rabolták ki, majd a nyitott gödörbe átszórták a 40. sírba temetett *ló vázmaradványainak* nagyobbik részét. A sírből csak a gödör délkeleti sarka közelében előkerült *juhkoponya* és *lábsontok* maradtak meg *in situ*.

1963/41. sír: T.: Ny–K. H.: 250 cm, sz.: 130 cm, m.: 170 cm. *Férfi* részben bolygatott sírja, a sírgödör lekerekített sarkú. A gödör északi felébe temetett, nyújtott testhelyzetű, kinyújtott karú váz gyakorlatilag bolygatatlan maradt (3. kép 3). A jobb oldalára, a gödör déli felébe helyezett *ló vázmaradványait* feldúlták. Az ásatási napló szerint a ló tájolása ellentett irányú volt, koponyával kelet felé. Mell.: Övgarnitúra a deréktájon. 1. Csakkarikával egybeöntött, indás díszű *bronzcsat* (3. kép 4), áttört verettel, gyöngysorkeretezéssel, a vaspecék korrodálódott. H.: 4,6 cm, sz.: 3,2 cm. 2. Egybeöntött *nagyszíjvég* (3. kép 5) áttört, indás díszítéssel, a rögzítésre szolgáló két-két nyúlvánnyal, bennük szegecs. H.: 7,8 cm, sz.: 2,4 cm. 3–4. Két öntött *kissíjvég* (3. kép 6–7) griff ábrázolással. H.: 3,6 és 3,8 cm. 5–12. 8 db pajzs alakú, laposindás díszítésű *csüngős veret* (3. kép 8–9), az áttört csüngők két különböző formájúak. H.: 3,8 cm. 13. Egy ugyanilyen *veret* (3. kép 10) csüngő nélkül. H.: 1,9 cm. 14–16. 3 db áttört *melléksíjveret* (3. kép 11). H.: 1,6 cm. 17. Rombusz alakú *lyukvédő* (3. kép 12). H.: 1,7 cm. 18. Az ásatási napló szerint még egy *propeller veret* is tartozott a garnitúrához. Az övet megbolygatták, mert egyes veretek a 40. sír gödréből kerültek elő. 19. Az övgarnitúrával együtt került elő egy korrodált, négyszögletes *vascsat* (3. kép 13). H.: 3,4 cm, sz.: 3,1 cm. 20. Három ép és két töredékes, fekete dinnyemag *gyöngy* (3. kép 14) az ágyéki csigolyákon és a jobb medencecsontnál. 21. *Vaskarika* (3. kép 15) a sírföldből, a belső felület egy helyén kopásnyommal. Átm.: 3,4 cm. 22. Korrodált, kettétörött, nyéltüskés *vaskés* (3. kép 16) a sírföldből. H.: 11,7 cm, ebből nyéltüske h.: 3,4 cm, penge sz.: 1,2 cm. 23. Jó megtartású, kisméretű, nyéltüskés *vaskés* (3. kép 17) a sírföldből, csak a hegye hiányzik. H.: 9,1 cm, ebből nyéltüske h.: 3,1 cm, penge sz.: 1,3 cm. 24. Hiányos *kengyel* (3. kép 18) a sírföldből. Az ívelt, lekerekített rombusz keresztmetszetű száruk alul 4-4 lyukkal áttört lemezzé szélesednek, és három bordával merevítettek. Folytatásuk, az egyenes talp hiányzik. H.: 16,5 cm, sz.: 11,6 cm, talp sz.: 4,7 cm. 25. Hosszúka, négyszög alakú *vastárgy* (4. kép 1) négyzetes áttöréssel, egyik vége törött. H.: 3,5 cm, sz.: 1,8 cm. 26–27. A sírföldből előkerül két *szarvasmarha combcsont* – az egyik nyilvánvalóan eredetileg a 40. sírhoz tartozott – és egy *juhkoponya lábsontokkal*.

1963/43. sír: T.: Ny–K. H.: 250 cm, sz.: 130 cm, m.: 170 cm. *61–65 éves férfi* részben bolygatott sírja, a sírgödör lekerekített sarkú. A nyújtott testhelyzetű, kinyújtott karú halott gyakorlatilag bolygatatlan maradt, csak a jobb karcsontokat mozdították ki kissé. Jobb oldalára helyezték ellentett tájolással a *lovát*, amelyet a sírrablók megbolygattak (4. kép 2). A ló irányítását az *in situ* maradt mellső lábak, csigolyák és bordák alapján határozták meg. Mell.: 1. Vékony, nyitott ezüst *huzalkarika* (4. kép 3) a koponya alatt. Átm.: 1,3 cm. 2. A csigolyák és a bordák között 6 db fekete, dinnyemag *gyöngy* (4. kép 4). Bronz övgarnitúra deréktájon. 3. Egybeöntött *csat* (4. kép 5) ovális csatkerettel, a vasból készült pecék korrodálódott. A pajzs alakú veret indadíszes, áttört. H.: 4,6 cm, sz.: 3,5 cm. 4. A korrodálódott lemezes *nagyszíjvéget* (4. kép 6) elmosódó pontkörök díszítik, egyik vége hegyesedik, a másikat borda merevíti. H.: 9,6 cm, sz.: 2,2 cm. 5–11. 7 db téglalap alakú, pontkörökkel díszített, négy sarkában félgömb fejű szegeccsel rögzített *övveret* (4. kép 7). H.: 3,2 cm, sz.: 2 cm. 12. Indadíszes *propeller veret* (4. kép 8). H.: 7,8 cm. 13–14. Két kisebb, téglalap alakú, eredetileg két szegeccsel (4. kép 9–10) és két kisebb, egyik végén lekerekítve kiszélesedő, három szegeccsel rögzített *lemez* (4. kép 11–12). 15. Egy 0,8 cm széles vasszalagból hajlított 3,4 cm hosszú *bujtató* (4. kép 13). 16. A deréktájon négyszögletes *vascsat* (4. kép 14). H.: 3,4 cm, sz.: 2,8 cm. 17. A jobb medencealapát külső szélénél egy kopott *vaskarika* (4. kép 15). Átm.: 2,7 cm. 18. A jobb combnyak külső oldalánál egy bronzból öntött, három helyen áttört *tarsolyzáró* (4. kép 16). H.: 5,1 cm. 19. Jó megtartású, egyélű, nyéltüskés *vastör* (4. kép 17) a jobb combcsont külső oldalán, hegygel a lábfejek felé. H.: 24,5 cm, ebből a nyéltüske h.: 3,9 cm, penge sz.: 1,5 cm. 20. Az ásatási napló szerint előkerült még egy *csiholóvas* is, amely a ló csigolyái mellett talált hevedercsattal együtt elveszett. 21–22. A két combcsont közé, a szeméremcsont elé egy *tojást*, a jobb alsó lábszár küldő oldalára egy *szarvasmarha combot* helyeztek.

5. *sír*:¹⁰ T.: K–Ny. H.: 250 cm, lejjebb 261 cm, sz.: 145 cm, m.: 203–207 cm. 23–40 éves férfi viszonylag jó megtartású, bolygatatlan sírja. A sírgödör lekerekített sarkú. A sír északi felébe temették a nyújtott testhelyzetű, kinyújtott karú halottat egy feltűnően hosszú koporsóba. H.: 252 cm, sz.: 45–50 cm. Bal oldalára helyezték, ellentett tájolással, a hasára rogyasztott *lovát*. Mell.: 1. *Kerámia* a koponya mögött, a koporsó délkeleti sarkához közel. A kézikorongon készült, enyhén hasasodó fazék röviden kihajló pereme lekerekített. Ma.: 12,6 cm, perem átm.: 10,7 cm, legnagyobb átm.: 12,6 cm. 2–3. A koponya két oldalán granulációval díszített arany *függőpár*, a préselt gömbcsüngők ellapítva a koponya alatt kerültek elő. 4–8. A jobb vállnál öt préselt, kerek, felvarrható *aranylemezke*, kettőből hiányzott az üvegbetét. Átm.: 1,1 cm. 9. A bal kézen *aranygyűrű*. A négyszög alakú, granulációval szegélyezett foglalatban kék üvegbetét volt. Átm.: 2,1 cm. 10–21. A deréktájon tausírozott *övgarnitúra*: egy csat, egy szíj bujtató, egy nagyszíjvég, négy melléksíjvég és öt veret. A tausírozás csak részben maradt meg. 22. Nyéltüskés *vaskés* a jobb alkar és kéz belső oldalán, hegygel a lábak felé. A pengén lévő megmaradt fanyomok alapján fatokban függött az övön. H.: 18,5 cm, ebből nyéltüske h.: 5,4 cm, penge sz.: 1,9 cm. 23. Négyzet alakú *vascsat* a medencében. H.: 3,0 cm, sz.: 3,0 cm. 24. A ló koponyában kéttagú *csikószabla*, végeiről a karikák hiányoztak. H.: 19,2 cm. 25–44. A kantárt nagyon rossz megtartású préselt *bronzveretek* díszítették, legalább 15 kerek, bordadíszes (három a medencecsonton, a többi a koponyán) és három hosszúkas szíjvég (egy a medencecsonton, kettő a koponyán), továbbá egy hiányos, 3,4 cm hosszú, nyolcszögletes hasáb a koponyán. 45–47. A bordák között három háromtagú *szíjelosztó* vasból. H.: 10 cm. 48. Erősen korrodált, hiányos, lekerekített sarkú, négyszögletes *hevedercsat* a bordáktól délre. H.: 4,8 cm, sz.: 4,2 cm. 49. Erősen korrodált hurkosfülű *kengyel* a ló hasa alatt. H.: 14,3 cm, sz.: 11 cm.¹¹ 50–51. 2 db korrodált, lekerekített sarkú négyszögletes *vascsat*, feltehetően a kengyelek rögzítésére. H.: 2,9 és 2,5 cm, sz.: 2,8 és 2,4 cm. 52. Egyenletesen hegyesedő, rombusz keresztmetszetű *kopjacsúcs* a ló koponya mellett. A köpüben lévő famaradványok alapján nyéllel együtt került a sírba. H.: 25,5 cm, köpű átm.: 2,6 cm. 53. A ló jobb oldalán volt a *tegez*, amelynek száját faragott csontlemez díszítette. Ennek csak egy részét sikerült megmenteni. 54. A tegezhez tartozhatott egy kis, hosszúkas, stilizált állatfejet ábrázoló *csontfaragvány*. H.: 3 cm, sz.: 1 cm. 55–57. A tegezben 3 db háromtollú *vasnyílhegy* volt, a tompa végű hosszabb, a két hegyes rövidebb volt. H.: 13,5, 9,4 és 7,9 cm. 58. A koporsó nyugati végét nyüzött juhbőrrel borították le. A *juhkoponyát* a koporsótól északra, kissé magasabb szinten találtuk meg, a *lábszontok* a váz alsó lábszáranak tájkán kerültek elő.

12. *sír*: T.: Ny–K. H.: 260 cm, sz.: 130 cm, m.: 161 cm. 55–59 éves férfi, Ny–K tájolású, viszonylag jó megtartású, bolygatatlan sírja. A sírgödör lekerekített sarkú, középen kissé kihasasodik. A sír északi felébe temették a nyújtott testhelyzetű, kinyújtott karú halottat, egy 200 cm hosszú, 37 cm széles koporsóba, amelynek nyomai már 137 cm mélységben jelentkeztek (4. kép 18). A koponya a *mandibulával*, az *atlasszal* és az *epistropheusszal* együtt hátrabilenve került elő, mintha levágták volna, de a csigolyákon vágásnyomot nem találtunk. A bal felkar még a halott életében eltört, majd összeforrt, és 2–3 cm-rel rövidebb lett, mint a jobb. Jobb oldalára helyezték, ellentett tájolással, a hasára rogyasztva a *lovát*. A lovat nekiszorították a sírgödör déli falának, a koponya már 104, a jobb oldali bordák 106, a fark töve pedig 125 cm mélységben jelentkezett. Mell.: 1. Egybeöntött *bronzcsat* (4. kép 19) a jobb medencelapáton. A csatkeret négyszögletes, a lekerekített végű veret indadíszes. H.: 3,7 cm, sz.: 2 cm. 2. Korrodált, négyszögletes *vascsat* (4. kép 20) a jobb combcsont belső oldalán. H.: 2,6 cm, sz.: 2,2 cm. 3. Nyéltüskés *vaskés* (5. kép 1) a jobb combcsont külső oldalán, hegygel a lábfej felé. H.: 13 cm, ebből nyéltüske h.: 4,6 cm. 4. Kézikorongon készült *kerámia* összetörve a koporsó keleti végében, a lábfejek előtt. A röviden kihajló perem éle lekerekített, oldalát vonal- és hullámvonalköteg díszítette. 5. Hiányos pofarudas *szabla* (5. kép 2) a ló szájában. Az egyik S-alakú pofarúd hiányzik. H.: 25,2 cm. 6. A bal oldali bordák előtt nagyobb, lekerekített sarkú, négyszögletes *hevedercsat* (5. kép 3). H.: 5,6 cm, sz.: 5 cm. 7. A jobb oldali medencecsonton kisebb, korrodált, nyitott, ovális *vaskarika* (5. kép 4). H.: 3 cm, sz.: 1,8 cm. 8. A koporsó északnyugati sarkánál 122 és 135 cm mélységben *juhkoponya* és *lábszontok*, tehát a koporsóra helyezheték a nyüzött juhot. 9. A koporsó keleti végénél *szarvasmarha combcsont*, amely eredetileg a koporsón kívül lehetett.

14. *sír*: T.: Ny–K. H.: 261 cm, sz.: 120 cm, m.: 154 cm. 55–65 éves férfi viszonylag jó megtartású, bolygatatlan sírja. A sírgödör lekerekített sarkú, az északi oldal kissé homorú, a déli ugyanennyit kihasasodik. A sír északi felébe temették a nyújtott testhelyzetű, kinyújtott karú halottat, egy 222 cm hosszú, 40 cm széles koporsóba (5. kép 5). A törzs csontjai állati bolygatás következtében elmozdultak a helyükről. Jobb oldalára helyezték ellentett tájolással, a hasára rogyasztva a *lovát*. A lovat nekiszorították a gödör déli falának, a koponya már 86, a jobb medencelapát

¹⁰ MÜLLER 2004. 1982-ben 1-től kezdődően számoztam a feltárt sírokat.

¹¹ A kengyel párja nem került elő. Lehet, hogy ellopták, mert a ló feltárását nem tudtuk a munkaidő végéig befejezni. Örzéséről nem tudunk gondoskodni, másnap vettük észre, hogy a félig feltárt sír földjét megbolygatták.

90 cm mélységben jelentkezett, a bal oldali bordákat csak 127 cm mélységben értük el. A ló koponyáján törés figyelhető meg, talán így ölték meg. Mell.: Ólomból készült, rossz megtartású övgarnitúra a deréktájon. 1. A sűrű fonott díszű, áttört *nagyszíjvég* (5. kép 6) a bal combcsont külső oldalán került elő. H.: 6,5 cm, sz.: 2,3 cm. 2–3. Két gyöngysor keretezésű, fonatdíszes *kisszíjvég* (5. kép 7) a jobb combnyaknál, az egyik nagyon töredékes. H.: 2,7 cm. 4–10. 7 db rossz megtartású *csüngős veret* (5. kép 8). A veret elporladt, csüngős formáját nem tudtuk megállapítani. Kettő a bal medencelapáton, öt a medence alatt volt. H.: 2,5 cm. 11. Egy rossz megtartású *lyukvédő* (5. kép 9) a bal medencelapát felső szélénél. H.: 1,8 cm, sz.: 2,2 cm. 12–13. Két kisebb, háromszög alakú *mellékszíjveret* (5. kép 10), a kisszíjvégek közelében. H.: 1,2 cm. 14. Rossz megtartású, négyszögletes *vascsat* (5. kép 11) a bal medencelapáton. H.: 3 cm. 15. Egy dinnyemag *gyöngy* (5. kép 12) a törzs csontjai közt. 15. Kisméretű, korrodálódott *ólomcsüngő* (5. kép 13) a *mandibula* alatt, alakja nem volt meghatározható. 16. Nyéltüskés *vaskés* (6. kép 1) a bal combcsont belső oldalán, hegygel a lábfejek felé, a nyéltüske a csont alá ért. H.: 19,2 cm, ebből nyéltüske 3,6 cm, penge sz.: 1,4 cm. 17. Hiányos *csikózabla* (6. kép 2) a ló szájában. Mindkét végéről hiányzik a karika. H.: 17,8 cm. 18–19. *Kengyel-pár* (5. kép 14; 6. kép 3) a mellő lábknál és a has tájékon. Mindkettőnél a hurok lapított, az ívelt szár rombusz keresztmetszetű, alul lemezzé szélesedik. Ezt és az egyenes talpat három borda merevíti. Mindkét talp belső oldalán fanyomok voltak. H.: 17 cm, sz.: 11,2 cm, talp sz.: 4,5 cm; h.: 18 cm, sz.: 10,9 cm, talp sz.: 3,9 cm. 20. Korrodált, négyszögletes *hevedercsat* (5. kép 15) a bordák előtt. H.: 4,6 cm. 21. Meghatározhatatlan, rossz megtartású *állatcsont* a bal alkarnál. 22. *Szarvasmarha combcsontja* a jobb alsó lábszáron, a koporsón belül. 23. *Szárnyascsonatok* a két alsó lábszár között. 24. *Állati csigolya* a medence tájékon. 25. *Juhkoponya* és *lábsontok* a ló nyaka alatt.

47. *sír*: T.: Ny–K. H.: 176 cm, sz.: 70 cm mélyen 97 cm, és észak felé 118 cm-re szélesedik, m.: 150 cm. 2,5–4 éves *gyermek* nagyon rossz megtartású, részben bolygatott sírja, a sírgödör lekerekített sarkú. A nyújtott testhelyeztetű vázból csak a két combcsont és a bal medencelapát maradt *in situ* (6. kép 4). A csontok elmozdulása lehet, hogy nem rablás, hanem állati bolygatás következménye, bár koporsónyomokat nem találtunk. Jobb oldalára helyeztek, ellentett tájolással egy, a bal oldalára döntött fiatal *lovat* (*csikót?*), amely teljesen bolygatatlan. Mell.: 1. Vékony, kör keresztmetszetű, huzalból hajlított, nyitott *karika* (6. kép 5), a koponya helyén. Átm.: 1,5 cm. 2–3. Az előző mellett két, erősen kopott késő római *bronzérem*, bőrnyomok között. 4. Kissé ovális *bronzcsörgő* (6. kép 6) a törzs helyén. Alsó felén keresztben behasítva, felül kis kerek füllel, felületén korrózió által konzervált textilívia maradvány van. Átm.: 3,5 és 2,8 cm. 5. Alaktalan kisebb *vasoxid csomó* az előzőtől délkeletre. 6. Erősen korrodált, nyéltüskés *vaskés* (6. kép 7) a jobb combcsont külső oldalán, hegygel a lábfejek felé. H.: 12 cm, ebből nyéltüske h.: 1 cm. 7. 3 db fekete, kissé csíkos dinnyemag *gyöngy* (6. kép 8) a jobb kar és a bal lábszár belső oldalán. 8. Egybeöntött *bronzcsat* (5. kép 16): a kicsi, áttört veret két összeérő körben végződik, a csatkeret négyszögletes. A vas pecék tönkrement. H.: 2,8 cm, sz.: 2,4 cm. 9. Szürke, jól soványított, kézikorongon készített, gömb testű *fazék* (6. kép 9) a lábaktól keletre, a kihajló perem kissé profilált. Ma.: 11 cm, perem átm.: 9,9 cm, fenék átm.: 7,1 cm. 10. Pofarudas *zabla* (7. kép 1) a ló szájában. Az egyik rúd egyenes, lekerekített, négyzet keresztmetszetű anyagból készült. A másik kör keresztmetszetű, vége S alakba görbített, és keresztben lapított. Egyik végéről hiányzik a karika. H.: 19,5 cm. 11–12. Viszonylag kisméretű *kengyel-pár* (6. kép 10–11) a ló hátánál és a bordái előtt. A füle hurkos, az ívelt szár az alsó végénél kiszélesedik, az enyhén homorú talp visszahajlított és bordával merevített. H.: 13 és 13,1 cm, sz.: 9,5 és 10 cm. 13. *Hevedercsat* (6. kép 12) a ló jobb oldalán, a kengyel mellett. Sarkai lekerekítettek, hosszoldala kissé benyomott. H.: 4,6 cm, sz.: 3,5 cm. 14. *Vastárgy* (7. kép 2) a jobboldali kengyel és a hevedercsat mellett. Egy 2,2 cm széles vasszalagból hosszúkás, végein félkör alakú, nyitott tárgyat görbítettek. Rendeltetését nem ismerjük, talán egy keskeny deszkára húzták rá. H.: 9,4 cm. 15. Az elmozdult bal alsó lábszár alatt egy *szarvasmarha combcsont* volt. 16. A sírgödör északi falánál *juhkoponyát* találtunk, a hozzá tartozó *lábsontok* tőle nyugatra kerültek elő.

64. *sír*:¹² T.: Ny–K. H.: 260 cm, sz.: 178 cm, m.: 213 cm. 30–60 éves *férfi* gyenge megtartású, bolygatatlan sírja. A sírgödör lekerekített sarkú. A sír északi felébe temették a nyújtott testhelyeztetű, kinyújtott karú halottat egy 207 cm hosszú, 63 cm széles koporsóba. Jobb oldalára helyezték, hasára rogyasztva, azonos tájolással a felszerszámozott *lovát*. Mell.: 1. *Szablya* a bal karra helyezve, hegyével a lábak felé. A hosszú markolatot aranygombok díszítették és egy ezüst lemez zárta. A rövid keresztvas külső oldalát aranylemez borította. A hüvely két számárhátívű függesztő fülét ezüstlemezek keretezték, közepére négy stilizált állatfejjel díszített, préselt aranylemezt erősítettek. Teljes hosszúsága 105 cm. A restaurálás után 77 cm hosszú penge alsó két harmada enyhén ívelt, a fokél alig 4 cm-es. A fegyvert rögzítő két szíjat öntött bronzcsatokkal tudták állítani. 2. Az aranyozott bronz *övgarnitúra* préselt szíjvé-

¹² MÜLLER 1989.

geit és vereteit kis ezüstgömbök díszítették. 3–6. Két egészen kis *csat* és a hozzájuk tartozó hegyesedő lemez *szíjvégek* rendeltetését nem ismerjük. 7. Bikónikus, égetett agyag *orsógomb* a jobb könyök belső oldalán. 8. Feltűnően keskeny pengéjű, korrodált *vastőr* a jobb alkar belső oldalán, hegye hiányzik. Nyelét ezüst kupak zárta le. H.: 23,1 cm, ebből penge h.: 19,2 cm. 9. Architektonikus kiképzésű, kerek fejű *aranygyűrű* a jobb kézen, a kő hiányzik. 10. *Aranygyűrű* a bal kézen. Az architektonikus kiképzésű, gúla alakú fej közepét vörös üveg díszíti. 11–12. Granulált díszű, arany *függőpár* a koponya két oldalán, az egyikből hiányzik az ametisztcsüngő. 13. Arany *solidus* a szájüregben. II. Constans és IV. Constantinus közös verete 654 és 659 készült Konstantinápolyban. 14. Kézikorongon készült, gömbtestű, gyengén kiégetett *kerámia* a jobb láb külső oldalán. Vállát és oldalát vonalkötegek között körbefutó hullámvonal díszíti. Ma.: 8,3–8,7 cm. 15. *Reflex ij merevítőcsontjai* a ló mellső lábai mellett és a bal medencelapátján. Helyzetük alapján az ij eltörve került a sírba. 16. A ló jobb oldala és a koporsó közé helyezték a *tegez*t, amit erősen korrodálódott ólomtövezet lemezek boríthattak. 17–20. A tegezben három hegyben végződő és egy tompa *háromtollú nyílhegy* volt, utóbbi tollai áttörtek. 21. *Zabla* a ló szájában. Feltehetően fából készültek a pofarudak, amit talán a zabla mellett talált, erősen korrodált, nyolcszögletes aranyozott bronzlemez borított. 22. Nagyméretű négyszögletes *hevedercsat* a ló jobb oldalán. 23. Három egymásba fűzött *vaskarika* a ló bal oldalán a bordáknál. 24–27. Hosszúfülű, kerek talpú *kengyelpár* a ló váz két oldalán, a hozzájuk tartozó kisebb, négyszögletes vascsatokkal együtt. 28. Préselt, aranyozott bronz *lószerzámdíszek*. A koponyán háromkarójú, rojtos végű szíjelosztók voltak, az összes szíjat kúpos rozetták és csillagban végződő szíjvégek díszítették. 29. A halotti tor során elfogyasztott nagy *kecske koponyáját* a ló koponya felett, *lábcsonthait* részben a ló váz, részben a halott törzse felett találtuk meg.

66. *sír*: T.: Ny–K. H.: 226 cm, sz.: 82–86 cm, nyugat felé enyhén szélesedik, m.: 133 cm. 50–70 éves férfi viszonylag jó megtartású, bolygatott sírja. A sírgödör lekerekített sarkú. A nyújtott helyzetű, kinyújtott karú halottnak csak a jobb karja, a jobb oldali bordái, a jobb medencecsontja és a lábai maradtak meg *in situ* (7. kép 3). Koporsónyomot nem tudtunk megfigyelni. Feltehetően a halottra helyezték rá a *lovát*, amely a keskeny sírgödörben nem is fért volna el a halott mellett. A halott fölé helyezésre utal, hogy a ló vázcsontjait teljesen feldúlták, minden csontot a sírgödör nyugati felében találtunk meg. A ló csontok magasabb szinten jelentkeztek, az egyik lábcsontot 79, a ló koponyát 91 cm mélységben értük el, a halott *mandibulája* 103, koponyája 114 cm mélyen került elő. Mell.: 1. Eredeti helyén, a jobb alkaron, erősen korrodált vékony *vaskarperec*. Csak kisebb darabjai maradtak meg. 2. *Kerámia* (7. kép 4) a bal lábfej előtt. Ma.: 15 cm, perem átm.: 11,2 cm. 3. Kis kör alakú, enyhén domború, ónozott, vékony *bronzlemez* (7. kép 5), közepén kis szegeccsel, a ló koponya mellett, feltehetően faleraként szolgált. Átm.: 4,1 cm. A lókoponya orr-részén zöld, a homlok-részén barnás oxid foltot figyelhettünk meg. 4. A sír keleti felét nyúzott *juhval* boríthatták le, a *koponyát* a bal combcsonton, a *lábcsontokat* a bal saroknál és a bolygatott csontok között találtuk meg. 5. Ezen kívül a bal sarokcsontnál még *szárnyascsontok* is voltak.

91. *sír*: T.: Ny–K. H.: 267 cm, sz.: 110–125 cm, a keleti felén szélesebb, m.: 163 cm. 23–40 éves férfi közepes megtartású, bolygatott sírja. A sírgödör lekerekített sarkú. A nyújtott testhelyzetű, kinyújtott karú halottnak csak a mellrészét bolygatták meg a sírrablók, koponya, nyakcsigolyák, karok, medence, lábak *in situ* helyzetben (7. kép 6). Koporsónyomokat nem találtunk. A halott jobb oldalára temették, hasára rogyasztva, ellentett tájolással a *lovát*, aminek nagy részét feldúlták. Csak a koponya, a jobb mellső láb, a jobb medencelapát és a farok csigolyák maradtak meg eredeti helyükön. Mell.: 1. 3 db fekete dinnyemag *gyöngy* (7. kép 7) egy vonalban, a jobb medencelapáttól nyugatra. 2. Korrodált, kisméretű, nyéltüskés *vaskés* (7. kép 8) a jobb combcsont külső oldalán. H.: 9,6 cm, ebből nyéltüske h.: 2,3 cm. 3. *Kerámia* (7. kép 9) a lábfejek előtt. A szürkés téglaszínű, kézikorongon készült, nyomott gömbtestű fazék, röviden kihajló pereme lekerekített. Vállát két sorban körbefutó, elmosódott vonalköteg díszíti. Ma.: 7,1 cm, perem átm.: 8,4 cm, fenék átm.: 5,9 cm. 4. A lábfejekhez egy *szarvasmarha combcsontot* helyeztek.

107. *sír*: T.: Ny–K. H.: 286 cm, sz.: 136 cm, m.: 169 cm. 25–29 éves férfi rossz megtartású, bolygatott sírja. A sírgödör lekerekített sarkú (8. kép 1). A halottnak egy feltűnően nagy, kb. 240 cm hosszú és 85–95 cm széles koporsóba helyezték, amit az északi oldalon három nagy *vaskapoccsal* (8. kép 2–4) erősítettek meg, amelyek 138 cm mélységben kerültek elő. Vastag, téglalap keresztmetszetű anyagból készültek, hegyesedő végeiket hosszan visszagörbítették. Valamennyinek hiányzik az egyik vége. H.: 15, 16 és 16,7 cm. A koporsó déli oldalának a nyugati fele hiányzik. Itt hatoltak be a sírrablók. A nyújtott helyzetű, kinyújtott karú halott törzsét és jobb oldalát megbolygatták, csak a jobb felkar és alsó lábszár, illetve a váz bal oldala maradt *in situ*. A temetés során először a sírgödör déli felébe, ellentett tájolással, hasára rogyasztva a *lovat* eresztették le a sírba, majd ezután került a gödörbe a koporsó. A ló vázát is feldúlták a sírrablók – a koponya elő sem került – lényegében csak a jobb medencelapát és a jobb hátsó láb, ill. a csigolyák egy része maradt *in situ*, a patát 173 cm mélységben találtuk meg. Mell.: Övgarnitúra megmaradt részei

a deréktájon. 1–2. 2 db öntött bronz *övveret* (7. kép 10) aranyozás nyomaival. A címer alakú veretet és a csüngőt finom indák díszítik. Az egyik csüngő hiányzik. H.: 4,3 cm, sz.: 2,9 cm. 3–4. 2 db téglalap alakú ónozott *bronzlemez* (7. kép 11–12) 2-2 szegeccsel, az egyik feje félgömb alakú. $2,3 \times 1,3$ és $2,3 \times 1,1$ cm. 5. Hosszúak *lyukvédő* (7. kép 13) vékony lemezből, három szegeccsel erősítették fel. H.: 2,5 cm. 6. *Kerámia* (8. kép 5) a lábfejektől keletre. A szürke, piros foltos, kézikorongon készült, gömb testű, díszítetlen fazék röviden kihajló pereme lekerekített. Ma.: 11,2 cm, perem átm.: 9,9 cm, fenék átm.: 6,8 cm. 7. Széles *íjmerevítő csontlemez töredéke* (8. kép 6) a ló bal lapockacsontja helyén. H.: 6 cm, sz.: 2,9 cm. 8. Egy erősen korrodált, vékony *bronzlemez*, amely bőrnyomok között a ló jobb lába előtt került elő, nem lehetett megmenteni. 9. Egy nagy *szarvasmarha combcsont* a lábfejeknél került elő. 10. A koporsót feltehetően nyújtott juhval terítették le. A *koponyát* a koporsó északi oldala felett, a *lábcsontokat* a bal alkar külső oldalán találtunk.

126. *sír*: T.: K–Ny. H.: 256 cm, sz.: 146 cm, m.: 162 cm. 40–60 éves *férfi* viszonylag gyenge megtartású, bolygatott sírja. A sírgödör lekerekített sarkú. A halottat egy 210 cm hosszú, kb. 60 cm széles koporsóba temették, amelyiknek a déli oldala és a délnyugati sarka hiányzik (8. kép 7). Ezt a sírrablók semmisítették meg, és megbolygatták a jobb karcsontokat. A nyújtott testhelyzetű, kinyújtott karú halott bal oldalára temették a *lovát*. Az utóbb a sírgödörbe temették, és kissé magasabban elhelyezkedő ló vázmaradványait teljesen feldúlták, még az irányítása sem állapítható meg. Mell.: 1. Rossz megtartású négyszögletes *vascsat* (8. kép 8) a deréktájon. H.: 3,5 cm, sz.: 3 cm. 2. Korrodált, ovális *vascsat* (8. kép 9) a jobb combnyak belső oldalán. H.: 3 cm, sz.: 4 cm. 3. Erősen korrodált *vascsat* (8. kép 10) a lócsontok között, a déli gödörfal közelében. Csak egy 3,3 cm hosszú, ívelt vasdarab maradt meg. 4. *Kerámia* (8. kép 11) a koporsó északnyugati sarkában. Nyomott gömb alakú, szürke, barnásszürke, kézikorongon készült, az egész felületen lyukacsos fazék. A kihajló perem széle lekerekített, oldalát két körbefutó, sekély, szabálytalan hullámvonal díszíti. Ma.: 9,8 cm, perem átm.: 10,1 cm, fenék átm.: 8,2 cm. 5. A két lábszár között *szarvasmarha combcsontja*. 6. A lócsontok között, a sírfenék felett *juhkoponya*, *lapocka* és *lábcsontok*.

137. *sír* (9. kép 1): T.: Ny–K. H.: 244 cm, sz.: 113 cm, m.: 167 cm. 3–5 éves *gyermek* nagyon rossz megtartású, bolygatatlan sírja. A sírgödör lekerekített. Koporsónyomot nem találtunk. A nyújtott testhelyzetű, kinyújtott karú vázból szinte csak a koponya és a hosszú csontok nyomai maradtak meg. A halott jobb oldalára fektettek, hasára rogyasztva, ellentett tájolással egy fiatal *lovat* (*csikót?*). Mell.: 1. 5 db fekete dinnyemag *gyöngy* (9. kép 2) a nyak tájékán. 2. Erősen korrodált, hiányos, négyszögletes *vascsat* (8. kép 12) a deréktájon. Sz.: 2,6 cm. 3. Öntött *bronztárgy* (8. kép 13) a *vascsat* mellett. A hosszúak, két végén gömbben végződő, középen beszűkített darab tarsolyzáró lehetett. H.: 5,3 cm. 4. Korrodált, hiányos, nyéltüskés, egyélű *vaskés* (9. kép 3) a jobb combcsont külső oldalán, hegyével a lábfejek felé. H.: 14,5 cm. 5. Széttört *kerámia* (9. kép 4) a váztól keletre, mintegy 30 cm-re. A sötétbarna, szürke foltos, kézikorongon készült, gömb testű fazék kihajló pereme ferdén levágott, oldalát három sorban körbefutó, elmosódott hullámvonal díszíti. Ma.: 10,8 cm, perem átm.: 9,7 cm, fenék átm.: 6 cm. 6. A lókoponya bal oldalán került elő egy kissé ovális *bronzcsörgő* (8. kép 14), felső részén szögletes füllel. H.: 3,6 cm. 7–11. A ló szájában lévő egyenes pofarudas *zablát*, a ló két oldalán előkerült hurkos fülű, egyenes talpú *kengyelpárt* és a ló bal oldalán talált négyszögletes *hevedercsatot* nem találtuk a régészeti raktárban. 12. A sírgödör északi falánál, 131 cm mélységben egy *juhkoponya* került elő, a hozzá tartozó *mandibulát* tőle keletre, közvetlenül a sírfenék felett találtuk meg.

150. *sír*:¹³ T.: Ny–K. H.: 270 cm, sz.: 182 cm, m.: 209 cm. 30–60 éves *férfi* viszonylag gyenge megtartású, bolygatott sírja. A sírgödör lekerekített sarkú. A vázmaradványokat a sírrablók teljesen szétdúlták, csak a jobb felkar egy része maradt *in situ*. Ez alapján határoztuk meg a nyújtott testtartású váz tájolását. A koponyát a sírgödör keleti végében 185 cm, a *mandibulát* ugyanott 194 cm mélységben találtuk meg. A halottat koporsóba temették, de ennek nyomát csak az északi oldalon, mintegy 55 cm hosszán tudtuk dokumentálni. A halott jobb oldalára, a sírgödör déli felébe temették, hasára rogyasztva a *lovát*, a néhány *in situ* maradt csont alapján ellentétes tájolással. Mell.: 1–4. 4 db ezüst lemezből préselt rozetta formájú *veret* a koporsó és a sír északi fala között. 5. A sírföldben egy alig 4,8 cm hosszú és 0,7 cm széles, hullámvonallal díszített, öntött bronz *szíjvég*, amely a táska csatjához tartozhatott.

151. *sír*: T.: Ny–K. H.: 280–300 cm, északkeleti sarkánál megnyújtva, sz.: 137 cm, m.: 154 cm. 23–29 éves *férfi* viszonylag jó megtartású, bolygatatlan(?) sírja. A sírgödör lekerekített sarkú. A gödör északi felébe temették nyújtott testhelyzetben, kinyújtott karokkal a halottat (9. kép 5). A kevés koporsónyom alapján nem tudtuk meghatározni annak méretét. A jobb medencelapát, a derécsigolyák és a kézcsontok hiányoztak, de rablásnak, bolygatásnak semmi nyoma nem volt. A halott jobb oldalára, ellentett tájolással, hasára rogyasztva temették el a *lovát*. Mell.: 1. A sírlap

¹³ MÜLLER 2008, 280–281.

szerint korrodált, ovális *vascsat* (9. kép 6) a bal medencecsont végénél, a csatpeccek hiányzik. De letisztítva inkább egy vaskarikáról van szó. Átm.: 3,5–3,9 cm. 2. Nyéltüskés *vaskés* (10. kép 1) a jobb combcsonton, hegyével a lábfej felé. H.: 17,1 cm, ebből nyéltüske h.: 4,8 cm, penge sz.: 1,5 cm. 3. A ló szájában *zabla*, egyenes pofarúddal. Nem találtuk a régészeti raktárban. 4. A ló bal oldalán kengyelt imitáló körbe hajlított *vastárgy* (9. kép 7). Az 1,7 cm széles vasszalag mindkét vége felé egyenletesen keskenyedik, végeit összehurkolták. Átm.: 9,6–10,8 cm. 5. A ló jobb oldalán jó minőségű vasból készített, igazi, hurkos fülű, kerek talpú *kengyel* (9. kép 8). H.: 14,6 cm, sz.: 10,5 cm. 6. A lábfejek előtt, még a koporsón belül, keresztben egy *szarvasmarha combcsontja* volt. 7. A ló bal lapockája és a halott jobb alsó lábszára között *juh- vagy kecske lábcsonthoz* került elő.

223. *sír*: T.: Ny–K. H.: 251 cm, sz.: 114 cm, de az észlelés szintjében nyugati vége csak 98 cm, m.: 177 cm, a sírgödör nyugati vége 195, a keleti 200 cm-ig mélyül ovális alakban. 23–31 éves *férfi* jó megtartású, bolygatatlan sírja. A sírgödör lekerekített sarkú. A koporsó kb. 215 cm hosszú és 50 cm széles. A nyújtott testhelyzetű, kinyújtott karú halott jobb oldalára temették ellentett tájolással, hasára rogyasztva a *lovát* (9. kép 9). Mell.: 1. A jobb combcsont magasságában, a koporsónyom belső oldalán egy téglalap keresztmetszetű huzalból hajlított, négyszögletes bronz *csatkeret* (10. kép 2), a korrodált vaspeccek tönkrement. H.: 3,2 cm, sz.: 3 cm. 2. A bal kéznél *szíjbújtató* (9. kép 10), poncolt szélű, belső oldalán szegecselt bronzlemezről. H.: 2,9 cm, sz.: 1,3 cm. 3. Egy fekete dinnyemag *gyöngy* a jobb lapocka felett. 4. A ló szájában lévő egyenes pofarudas *zablát* nem találtuk a régészeti raktárban. 5. Egyenes, szegecselt talpú *kengyelpár*, az egyik a ló bal mellső lábánál, a másik a jobb oldali bordáknál került elő. Nem találtuk a régészeti raktárban. 6. Lekerekített sarkú, négyszögletes *hevedercsat* (9. kép 11) a bal oldali bordáknál. H.: 5,4 cm, sz.: 4,4 cm. 7. *Szarvasmarha combcsontja* a lábfejek előtt, keresztben, a koporsón belül.

253. *sír*: T.: Ny–K. A lekerekített sarkú sírgödör az észlelés szintjében 260 cm hosszú, 117–119 cm széles, lefelé szűkül, az alján már csak 235 cm hosszú és 89–99 cm széles. A sír keleti végében m.: 176 cm, nyugati végében 187 cm. 25–34 éves *férfi* közepes megtartású, bolygatott sírja. A halottat egy 202 cm hosszú, 48–50 cm széles koporsóba temették nyújtott testhelyzetben (10. kép 3). A sírt kirabolták, csak a jobb felkar, a gerincoszlop közepe és térdtől lefelé a lábak maradtak eredeti helyükön. A halott jobb oldalára temették, ellentett tájolással, hasára rogyasztva a *lovát*. Mell.: 1–6. Indás díszű, öntött, aranyozott bronz övgarnitúra, eredetileg a halott derekán. A sírrablók mindössze egy *kisszíjvéget* (h.: 4,3 cm; 10. kép 4), két címer alakú *csüngős veret* (h.: 4,6 és 4,7 cm; 10. kép 5–6), egy *lyukvédőt* (h.: 2,6 cm; 10. kép 7) és két különböző *mellékszíjveret* (h.: 1,2 és 1,3 cm; 10. kép 8–9) hagytak a sírban. 7–9. A ló szájában pofarudas *zabla* volt, amelyet nem találtunk a régészeti raktárban, akárcsak az egyenes, szegecselt talpú *kengyelpárt*, melynek egyike a ló bal mellső lábánál, másika a jobb oldali bordák előtt került elő. 10. Ugyancsak elveszett a bal oldali bordáknál talált, lekerekített sarkú, négyszögletes *hevedercsat*. 11–40. A korrózió miatt részben hiányos, öntött, aranyozott bronz *lószerszámveretek* (10. kép 10–20) kizárólag a ló koponyáján kerültek elő. Összesen 30 db, köztük két ötkaréjos nagy veret, nyúlvány nélkül, kisebb négykaréjos veret négyszögletes nyúlvánnyal, több egyszerű, négykaréjos veret, egy nagyobb törött szíjvég, több kisebb félkör alakú szíjvég, négyszögletes, kereszt alakban áttört veretek, lyukvédők, egy csat és egy lemeztöredék. 41. *Szarvasmarha combcsontja* a koporsó északkeleti sarkában, a bal alsó lábszár és a bal lábfej külső oldalán. 42. Rossz megtartású *juh lábcsonthoz* a bal lábfejnél.

ÉRTÉKELÉS

Bede Ilona feltételezése szerint hozzávetőleg 6000 avar kori lovas sír ismert.¹⁴ A lovas sírok típusaival, azok földrajzi elterjedésével és koronkénti megoszlásával, illetve egyes temetők vagy kisebb-nagyobb régiók lovas sírjainak bemutatásával számos tanulmány foglalkozott. A lovas sírok típusait először Kiss Attila tekintette át,¹⁵ és nyolc változatot különböztetett meg. Ebből négy megtalálható Gyenesdiáson (Kiss I–IV. típus).

Némethi Mária és Klima László csak a korai avar kor lovas temetkezéseit dolgozta fel, kilenc csoportot határozva meg.¹⁶ A gyenesdiási lovas sírok egy kivételével az 1. csoportba sorolhatók: ember és egész ló egy közös sírban. A 66. sír a 6. csoportba tartozik: egész vagy részleges ló az ember felett.

¹⁴ BEDE 2012, 217.

¹⁵ KISS 1963.

¹⁶ NÉMETH–KLIMA 1992.

A lovas temetkezések legrészletesebb felosztást Makoldi Miklós készítette,¹⁷ négy csoporton belül számos változatot elkülönítve. Az I. csoportba az önálló lósírok, a II. csoportba a részleges lovas sírok, a III. csoportba az egész lovat tartalmazó sírok, míg a IV. csoportba a szimbolikus lovas sírok tartoznak. Gyenesdiáson nincs sem önálló, sem részleges lovas sír, a 18 meghatározható lovas temetkezés hat típust képvisel, de öt változat csak egyszer fordul elő, míg a leggyakoribbat 13 sírban figyelhetjük meg. Ezek a következők:

1. III/2.1.1. azonos tájolás, ló a lovas bal oldalán (Kiss III. típus): 1963/4. sír
2. III/2.1.2. azonos tájolás, ló a lovas jobb oldalán (Kiss II. típus): 64. sír
3. III/2.2.1. ellentett tájolás, ló a lovas bal oldalán (Kiss IV. típus): 5. sír
4. III/2.2.2. ellentett tájolás, ló a lovas jobb oldalán (Kiss I. típus): 1963/20., 1963/41., 1963/43., 12., 14., 47., 91., 107., 137., 150., 151., 223. és 253. sír
5. III/3.3. egész ló az ember váza felett: 66. sír
6. IV. szimbolikus lovas sírok: 1963/28. sír.

Makoldinál is a III/2.2.2. a leggyakoribb típus, hiszen a meghatározható 275 lovas sírből 133 (48,36%) tartozott ebbe a változatba;¹⁸ nálunk még magasabb ez az arány, hiszen a 13 sír 72,22%-nak felel meg. Kiss Attila szerint a II. és a IV. típus a késő avar korban csak a szállásterület peremén fordul elő.¹⁹ Gyenesdiás nem a peremterületen helyezkedik el, de ezek a típusok csak egyszer fordulnak elő. Madaras László szerint a késő avar korra a teljes ló eltemetése a jellemző, és leggyakrabban az emberi váz bal oldalára ellentett tájolással.²⁰ Balogh Csilla Bóna Istvánra hivatkozva viszont úgy vélte, hogy a Duna–Tisza közén és Belső-Ázsiában a halott bal oldalára azonos tájolással eltemetett ló (Kiss III. típus) a leggyakoribb, és a Kiss-féle I. típus sem az avaroknál, sem Belső-Ázsiában nem tartozott a leggyakoribb formához.²¹ Bede Ilona a két véleményt összemosta.²²

Viszonylag ritkán fordul elő, Gyenesdiáson is csak egy-egy esettel képviselt a halott fölé temetett ló (66. sír) és a szimbolikus lovas sír (1963/28. sír). Előbbi a Tiszántúlon és a Dél-Dunántúlon fordul elő,²³ a Szekszárd-Bogyiszló úti temető 106. és 155. sírját a gyenesdiásihoz hasonló módon rabolták ki.²⁴

Nálunk nem lehetett megfigyelni, hogy a halott és a ló között a koporsóra még deszkákat is helyeztek.²⁵ Utóbbinál előfordult, hogy olyan széles sírt ástak, mintha embert és lovat együtt szándékoztak volna eltemetni, de Tiszafüreden és Tiszavasváriban, ahol többek között kardot is helyeztek a ló mellé,²⁶ ugyanúgy keskeny sírt ástak, mint Gyenesdiáson. Érdemes megjegyezni, hogy a 18 sírből 15 esetben (83,33%) a halott a ló bal oldalán, tehát a lóra való felszállás oldalán került elő (*1. táblázat*). Kiss Gábor megfigyelése szerint is az avar kor második felére az a jellemző, hogy a halottat a ló bal oldalára temették.²⁷

A lovas sírok mérete érthető módon általában nagyobb, mint az egyszerű temetkezéseké, és átlagos mélységük is meghaladja az egész temető átlagát. Ha eltekintünk a szimbolikus lovas sírtól és amikor a lovat a halott fölé temették, a hosszúság 176 és 300 cm között változott, átlaga 249 cm; a szélesség 110 és 178 között változott, átlaga 134 cm. Mindkét adat meghaladja a Bede Ilona által vizsgált lovas sírok átlá-

¹⁷ MAKOLDI 2008.

¹⁸ MAKOLDI 2008, 135.

¹⁹ KISS 1963, 156.

²⁰ MADARAS 2001, 27; KISS IV. típus.

²¹ BALOGH 2009, 13.

²² BEDE 2012, 215.

²³ NÉMETH–KLIMA 1992, 177.

²⁴ ROSNER 1977, 82.

²⁵ KISS 1996, 389.

²⁶ MAKOLDI 2008, 136.

²⁷ KISS 1996, 390.

gait: 220 és 124 cm-t.²⁸ A 21 sír átlagmélysége 160 cm. Négy sír mélysége haladta meg a 200 cm-t. Ebből kettő bolygatatlan maradt: a közép avar katonai vezető sírja (64. sír) és a másik közép avar lovas temetkezés (5. sír). A másik kettő ahhoz a három sírhoz tartozott, amit a rablók teljesen feldúltak (1963/40. és 150. sír). A közép avar időszak katonai vezetője sírjának űrtartalma 9,86 m³ volt. Ezt csak a 150. sír múlta felül (10,27 m³). Ezt ugyan teljesen feldúlták a rablók, de feltételezzük, hogy az ide eltemetett 30–60 éves férfi lehetett a temető 630 körüli megnyitásakor a katonai vezető.

A lovas temetkezéseknél különféle sírpítmények fordulnak elő. A koporsók aránya a Bede Ilona által vizsgált hat temetőben alig 7%, Kassa-Zsebesen nem is fordult elő,²⁹ Gyenesdiáson viszont gyakran mondható. A 21 sírből 10 sírban figyeltünk meg koporsónyomot, de az 1963-ban feltárt sírok között egy sem akadt (a 43 sír közül csak a 30. sírban jelzett az ásatási napló és a sírrajz koporsót), így feltételezhető, hogy eredetileg még magasabb volt az arány.

Bár eléggé ritkán fordul elő, de nő sírjába is temethettek lovat.³⁰ Gyenesdiáson a 21 sír közül 19 bizonyosan férfi volt, a két gyermeksírról pedig feltételezhetjük, hogy fiúgyermekek voltak.

A lovas sírokban nyugvó férfiak mellékleteik alapján nagyon eltérő társadalmi ranggal rendelkeztek. Jozef Zábójník megkülönböztette az övgarnitúrával és fegyverrel, a csak övgarnitúrával, a csak fegyverrel és az övgarnitúra és fegyver nélküli lovas temetkezéseket. Megfigyelése szerint az övgarnitúrával és fegyverrel együtt eltemetettek aránya az avar korban folyamatosan csökkent, amit a fegyveres réteg létszámának csökkenésével magyarázott.³¹ Gyenesdiáson hasonló a helyzet: mindkét közép avar kori lovas sírban volt fegyver és övgarnitúra, a késő avar koriak között csak két bolygatott sírnál figyelhettük meg ezt (2. táblázat). A 64. sírban még arany is volt. Feltételezhetjük, hogy az egyetlen kora avar lovas temetkezésben eredetileg övgarnitúra és fegyver is lehetett, csak teljesen szétdőlták, bár nemesfém így is maradt benne. Csak fegyvert tartalmazó lovas sír nem volt Gyenesdiáson, csak övgarnitúrát három késő avar lovas temetkezésben találtunk.

Nagyon nehéz megítélni, hogy Gyenesdiáson kik mellé temettek lovat Bede Ilona úgy vélte, hogy Tiszafüreden és Kassa-Zsebesen fegyveres rétegről van szó, és a lovak harci paripaként kerültek sírba, míg Komáromban a sírok gazdagságához képest kevés a fegyver, és ott rangot jelző jelkép lehetett a ló.³² Makoldi Miklós szerint is, ahol fegyver is van a sírban, ott katonáról van szó, ahol nincsenek fegyverek, ott a gazdagság, az elithez tartozás jelképe a ló.³³ Madaras László úgy vélte, a ló eltemetését inkább a hitvilág, mint a halott gazdagsága indokolta. Öcsödön a lovas sírok közvetlen közelében, mellékleteik alapján ugyanazon társadalmi réteghez tartozó férfiak nem kaptak lovat túlvilági útjukra.³⁴ Gyenesdiáson a leggazdagabbak, a katonai vezetők minden esetben kaptak lovat. De emellett itt is vannak övgarnitúrák halottak ló nélkül, illetve nagyon szegényesen eltemetett halottak lóval. A ló tehát önmagában nem jelentette a mellette lévő halott gazdagságát. A szegényes lovas sírok kivétel nélkül késő avar koriak. Talán családi tradíció vagy a család korábbi rangja, társadalmi helyzete indokolta, hogy szegényebbként is kaphattak lovat. Erre utalhat, ha megnézzük milyen lovakat temettek el. Sajnos Matolcsi János csak az 1963-ban előkerült lóvázakat vizsgálta meg.³⁵ Ebből a 7 vázból négy még nem érte el a felnőtt kort (*subadultus*), egy 13–14 éves volt, tehát már nem teljes értékű, öreg lónak számított. Kettőt az ereje teljében, 10–12 éves ménként temettek el, de mindkettőről feltételezte, hogy sánta volt.³⁶ A meghatározott késő avar kori lovak tehát vagy túl fiatalok, vagy túl öregek, vagy

²⁸ BEDE 2012, 202.

²⁹ BEDE 2012, 204.

³⁰ ČILINSKA 1990; GARAM 1995, 416; BEDE 2012, 199.

³¹ ZÁBOJNÍK 1996, 190–192.

³² BEDE 2012, 216.

³³ MAKOLDI 2008, 140–141.

³⁴ MADARAS 2001, 27.

³⁵ MATOLCSI 1968.

³⁶ MATOLCSI 1968, 86–92.

betegek voltak. A gazdag, főnöki sírokba minden bizonnyal értékes lovakat temettek, de a 47. sírban nyugvó gyermek mellé ugyancsak egy csikó került. A Gyenesdiáson megfigyeltek nem általánosíthatók. Két másik közeli avar temetőben, Zamárdiban és Káptalantótiban, az eltemetett lovak a lóállomány javát képviselték.³⁷

A fegyverrel és övgarnitúrával eltemetettekről már szoltunk. Az egyéb mellékletek többnyire szegényesek. Szokatlanak mondható, hogy a lovas sírok egyharmadában dinnyemag gyöngyöt is találtunk, ami férfi sírokra nem jellemző (1963/41., 1963/43., 14., 47., 91., 137. és 223. sír). Soha sem teljes nyakláncot, mindössze maximum 6 darabot. A 64. sírban nem gyöngy, hanem egy másik jellegzetesen női melléklet, egy orsógomb volt; a 66. sírban nyugvó idősebb férfi jobb karján egy vaskarperecet viselt; az 1963/43. sírban az övgarnitúra mellett tarsolyzár is volt. A Bede Ilona által vizsgált hat temetőben a sírok 13%-a tartalmazott viseleti tárgyakat.³⁸ Gyenesdiáson ez az arány 42,9%. Erre a jelenségre nem ismerjük a magyarázatot.

A lovakat általában felszerszámozva temették el.³⁹ A Bede Ilona által vizsgált hat temetőben a sírok 81%-ban voltak „hasznos” lószerszámok: zabla, kengyel, hevedercsat, és 42%-ában lószerszámveret is.⁴⁰ Nálunk négy teljesen szétdúlt lósír kivételével mindegyikben volt zabla, kengyel és hevedercsat, vagy a három tárgy közül legalább egy.

Garam Éva megfigyelése szerint a S-alakú pofarudas zablák és a széles talpú kengyelek elsősorban Nyugat-Szlovákiára és a Tisza-vidékre jellemzőek.⁴¹ Nálunk is előfordul e két lószerszám egy sírban (1963/20. sír), de az 1963/28. és a 12. sírban az S-alakú pofarudas zabla mellett nem volt kengyel, az 1963/1. sírban szegecselt talpú kengyel volt, a 14. sírban pedig a széles talpú kengyel csikózablával volt együtt.

A bronzlemezről készült falerák a késő avar korra jellemzőek,⁴² Gyenesdiáson az 1963/20. és a 66. sírban volt egy-egy feltűnően kisméretű falerapár. Nem ismerem a pontos párhuzamát az 1963/28. sírből előkerült 2-2 félgömb alakú lószerszámdísznek. A 137. sírban csörgő volt a ló koponyájánál. Ez, ha nem is túl gyakran, de más lovas sírokban is előfordul,⁴³ a közelünkben Kaposváron az 57. sírban több példány is volt.⁴⁴ Aranyozott lószerszámdíszveretek a két közép avar kori sírban préselve, a 253. sírban öntve kerültek elő. Utóbbiak öt-, illetve négykaréjosak. Ezzel a jellegzetesen késő avar lószerszámdísz típussal, elterjedésével és keletkezésével Kiss Gábor foglalkozott.⁴⁵ Az öt elterjedési terület közül a dél-dunántúli esik Gyenesdiáshoz legközelebb, de arra a kisméretű, poncolt hátterű veretek a jellemzőek.⁴⁶ Nálunk viszont nem ez a típus van, sőt úgy tűnik, hogy az ötkaréjos nagy veretnek egy újabb, nyúlvány nélküli változata került itt elő.

Bemutattuk, hogy a megvizsgált lovak alapján a késő avar korban túl fiatal, öreg vagy beteg lovat temettek a halott mellé. A lószerszámok is igazolják, hogy a ló önmagában nem jelenti a halott gazdagságát, hiszen a lovak 38,1%-a mellett hiányos vagy törött lószerszámokat találtunk. Előfordul, hogy egy karika vagy egy pálca hiányzik a zabláról (pl. 1963/1., 14. és 47. sír), esetleg törött vagy hiányos a kengyel talpa (pl. 1963/20., 1963/41. és 14. sír), de arra is van példa, hogy az ép kengyel párja egy vaslemezből hajlított kör alakú tárgy (151. sír). Két bolygatatlan sírban pedig volt zabla és hevedercsat, de a kengyelek hiányoztak (1963/28. és a 12. sír).

Temetőnkben 45 sír (15,5%) esett a korabeli rablás áldozatául. A lovas sírok között sokkal magasabb ez az arány (11 bolygatás: 52,28%, ha feltételezzük, hogy az 1. sírt csak az építők bolygatták meg, akkor is 47,6%). A Bede Ilona által vizsgált hat temetőben is hasonló a rablott lovas temetkezések aránya (45%),

³⁷ MATOLCSI 1973, 104–105.

³⁸ BEDE 2012, 208.

³⁹ KISS 1996, 389.

⁴⁰ BEDE 2012, 207.

⁴¹ GARAM 1987, 98, Abb. 14.

⁴² GARAM 1987, 85, Abb. 10.

⁴³ GARAM 1987, Abb. 17.

⁴⁴ BÁRDOS 1978, 21, 62–63.

⁴⁵ KISS 1991.

⁴⁶ KISS 1991, 434–436.

de ez azt jelenti, hogy Kassa-Zsebesen csak 11%, míg Komáromban 97%.⁴⁷ Kiss Gábor szerint a halottak gazdagságának jele, hogy körükben gyakoribb az egykorú rablás.⁴⁸ Bede Ilona azt sugallja, hogy a föld fölötti jelzések miatt rabolták ki olyan pontosan a sírokat. Gyenesdiáson más a helyzet. Szerencsénkre két közép avar fegyveres, öves lovas temetkezés is bolygatatlan maradt. Ezeket a sírrablók nyilván nem tudták azonosítani. A lovas sírok mérete lényegesen nagyobb az egyszerű földsírokénál. A gödrön belül a ló terjedelme nagyobb, mint a halotté, ezért felette a föld sokkal jobban besüppedt. Ezzel magyarázható, hogy a 10 rablott sír közül öt esetben (1963/41., 1963/43., 66., 91. és 126. sír) csak a lovat vagy teljesen a lovat és csak részlegesen a halottat bolygatták meg. A sírrablók a föld bemélyedése alapján a lóra ástak rá, és amikor rájöttek, hogy a sír nem gazdag, félbehagyták a munkát. Három esetben gazdag temetkezésre bukkanhattak, ezeket a sírokat teljesen feldúlták (1963/40., 107. és 150. sír). Érdekes, hogy közvetlenül a közép avar kori 64. sír mellett a késő avar kori, lényegesen szegényebb 66. és 107. sírt kirabolták. A 64. sírnek a rablás idején már nem volt felszíni nyoma. Egyedül a 253. sírnál fordult elő, hogy csak a halottat bolygatták meg (nyilván tudták, hogy a lóvázon nem számíthatnak nemesfémre). A 47. sírnál valószínű, hogy állati bolygatásról van szó.

A temető térképre tekintve (*II. kép*) úgy tűnik, hogy a lovas temetkezések elterjedése a gyenesdiási temetőben meglehetősen egyenletes, csak két csoportosulás, sűrűsödés figyelhető meg (az 1963/28., 40–41. és 43. sír, illetve a 47., 64., 66. és 107. sír), továbbá a temető délkeleti részén hiányoznak a lovas sírok.

Kiss Gábor elkülönített egy avar csoportot, amely 670 táján költözhetett be a Kárpát-medencébe és az avar birodalom nyugati és északi részét szállta meg, de nem egy tömbben telepedtek le.⁴⁹ A gyenesdiási temető több vonatkozásban rokonságot mutat ezzel a közösséggel, pl. a K–Ny-i tájolás és a nyúzott kecske vagy juh sírba tételének gyakorisága. A lovas temetkezések viszont eltérnek, mert míg ott a lovat a halott bal oldalára ellentett tájolással, vagy a jobb oldalára azonos tájolással temették el, nálunk döntően a halott jobb oldalán, ellentétes tájolással feküdtek a lovak.

ÖSSZEFOGLALÁS

Gyenesdiáson a 21 lovassírból a rablások miatt csak 18 esetben lehetett megállapítani a ló sírba helyezésének módját. 13 esetben a lovas jobb oldalára került a ló, ellentétes tájolással. Öt másik változat csak egy-egy esetben fordult elő. A kora és a közép avar korban a leggazdagabbak mellé temettek lovat, a késő avar korban a szegényebbek is kaphattak, de ezek nem harci mének, hanem csak túl fiatal, túl öreg vagy beteg lovak voltak. Bede Ilona dolgozatának végén összeállította a lovas temetkezés 12 jellemző vonását. Ezek döntően a gyenesdiási temetőre is vonatkoztathatók, mégis úgy vélem, érdemes volt bemutatni az itteni lovas temetkezéseket, mert több tekintetben egyedinek tűnnek és rávilágítottak olyan szempontokra, amelyeket más temetők vizsgálatánál is érdemes lesz figyelembe venni.

IRODALOM

- BALOGH 2009: Balogh Cs.: Avar kori ló, lovas és lószerszámos temetkezések a Duna–Tisza közén (Burials with horse or horse-harness of the Avarian Age in the territory between rivers Danube and Tisza). In: „*In terra quondam Avarorum...*” *Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára*. Archaeologica Cumanica 2. Szerk.: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. Kecskemét 2009, 9–42.
- BÁRDOS 1978: Bárdos E.: Avar temető Kaposvár határában (Rescue excavation the findspot nr. 33 of

⁴⁷ BEDE 2012, 205.

⁴⁸ KISS 1996, 390.

⁴⁹ KISS 1996a, 170–171.

- Kaposvár). *Somogyi Múzeumok Közleményei* 3 (1978) 13–65.
- BEDÉ 2012: Bede I.: A ló szerepe a késő avar társadalomban a Kárpát-medencében (Horse in the Late Avar society of the Carpathian Basin). In: *Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén*. Tempora obscura 3. Szerk.: Liska A. – Szatmári I. Békéscsaba 2012, 187–259.
- ČILINSKA 1990: Čilinska, Z.: Die awarenzeitlichen Frauengräber mit Pferdebestattung in der Slowakei. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 15 (1990) 135–146.
- GARAM 1987: Garam, É.: Pferdegräber des awarenzeitlichen Gräberfeldes in Tiszafüred (Angaben zur spätawarenzeitlichen Pferdebestattungen). *Alba Regia* 23 (1987) 65–125.
- GARAM 1995: Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. Cemeteries of the Avar period (567–829) in Hungary 3. Budapest 1995.
- KISS 1963: Kiss A.: Az avarkori lovas-temetkezés szokásának vizsgálata (Über das Brauchtum der awarenzeitlichen Reiterbestattungen). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1962 (1963) 153–162.
- KISS 1991: Kiss G.: A Szombathely-Kőszegi úti avar lovassír (A késő avarkori négy- és ötkaréjos lószerszámveretek) (Das awarische Reitergrab von Szombathely-Kőszegi út. [Die spätawarenzeitlichen vier- und fünfbliättrigen Pferdegeschirrbeschläge]). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984–1985:2 (1991) 431–462.
- KISS 1996: Kiss, G.: Die Mitbestattung von Pferden bei den Awaren. In: *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen und Awaren*. Hrsg.: Daim, F. Eisenstadt 1996, 387–390.
- KISS 1996a: Kiss, G.: Diesseits und jenseits der Donau. Über etliche Bestattungssitten in W- und N-Awaria. In: *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert*. Hrsg.: Bialeková, D. – Zábajník, J. Bratislava 1996, 167–178.
- MADARAS 2001: Madaras L.: Avar kori lovas sírok a Kárpát-medencében (Tudománytörténeti áttekintés). In: *Tanulmányok Farkas József tiszteletére*. Studia Szatmariensia 1. Szerk.: Cserenyák L. Mátészalka 2001, 19–37.
- MAKOLDI 2008: Makoldi M.: Adatok a Hernád-völgyi avar lovas sírok temetkezési szokásaihoz (Burial customs of the Avars in the Hernád-Valley). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 47 (2008) 113–146.
- MATOLCSI 1968: Matolcsi J.: Avarkori háziállatok maradványai Gyenesdiáson (Überreste von Haustieren aus dem Zeitalter der Awaren in Gyenesdiás). *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1967–1968 (1968) 85–124.
- MATOLCSI 1973: Matolcsi J.: Balaton környéki avar lovak (Awarenzeitliche Pferde am Plattensee). *Somogy Megyei Múzeumok Közleményei* 1 (1973) 87–106.
- MRT 1: Bakay K. – Kalicz N. – Sági K.: *Magyarország régészeti topográfiája* 1. *A keszthelyi és tapolcai járás*. Budapest 1966.
- MÜLLER 1983: Müller R.: Gyenesdiás. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 36 (1983) 61.
- MÜLLER 1984: Müller R.: Gyenesdiás. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 37 (1984) 71.
- MÜLLER 1988: Müller R.: Gyenesdiás. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 41 (1988) 51.
- MÜLLER 1989: Müller, R.: Vorbericht über die Freilegung des Grabes eines hohen Militärs aus der Mittelewarenzeit in Gyenesdiás. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1989, 141–164.
- MÜLLER 1990: Müller, R.: *Der Häuptling von Gyenes*. Awarenzeit in der Umgebung von Keszthely. Traismauer 1990.
- MÜLLER 1991: Müller R.: Gyenesdiás. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 43 (1991) 35.
- MÜLLER 1992: Müller R.: Gyenesdiás. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 44 (1992) 47.
- MÜLLER 1993: Müller R.: Gyenesdiás. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 45 (1993) 49–50.
- MÜLLER 1996: Müller, R.: Das Gräberfeld von Gyenesdiás. In: *Reitervölker aus dem Osten, Hunnen und Awaren*. Hrsg.: Daim, F. Eisenstadt 1996, 411–416.
- MÜLLER 2002: Müller, R.: Ein streifenplattierte Gürtelgarnitur aus dem awarischen Gräberfeld von Gyenesdiás. In: *Germanen am Plattensee*. Red.: Windl, H. Traismauer 2002, 42–45.

- MÜLLER 2004: Müller, R.: Das Grab 1982/5 des awarischen Gräberfeldes von Gyenesdiás. In: Heinrich-Tamáska, O.: *Studien zu den awarenzeitlichen Tauschierarbeiten*. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 2. Innsbruck 2004, 151–156.
- MÜLLER 2007: Müller R.: Gyenesdiás régészeti leletei. In: *Gyenesdiás nagyközség monográfiája* 1. Szerk.: Molnár A. Gyenesdiás 2007, 15–45.
- MÜLLER 2008: Müller, R.: Die früh- und mittelawarischen Bestattungen des Gräberfeldes von Gyenesdiás. *Antaeus* 29–30 (2008) 279–300.
- NÉMETHI–KLIMA 1992: Némethi M. – Klima L.: Kora avar kori lovas temetkezések (Frühawarenzeitliche Reiterbestattungen). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 30–32 (1987–1989) 1992, 173–244.
- ROSNER 1977: Rosner Gy.: A Szekszárd-Bogyiszlói úti avar temető ló- és lovastemetkezései (Die Pferde und Reiterbestattungen im awarischen Gräberfeld von Szekszárd-Bogyiszlói-Strasse). *A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 6–7 (1975–1976) 1977, 79–109.
- TARGUBÁNÉ RENDES 1993: Targubáné Rendes K.: *A gyenesdiási avar kori temető embertani anyagának vizsgálata paleodemográfiai szempontokból*. Szakdolgozat. Budapest 1993.
- ZÁBOJNÍK 1996: Zábójník, J.: Zum Vorkommen der Reitergräber auf Gräberfeldern aus der Zeit des awarischen Kaganats. In: *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert*. Hrsg.: Bialeková, D. – Zábójník, J. Bratislava 1996, 179–193.

PFERDEBESTATTUNGEN IM AWARISCHEN GRÄBERFELD VON GYENESDIÁS (KOM. ZALA, UNGARN)

In Gyenesdiás begann die Belegung des awarischen Gräberfeldes um 630 und bis das erste Drittel des 9. Jahrhunderts wurden da Verstorbene beerdigt. Es wurden 297 Gräber freigelegt, das beträgt ca. das zwei Drittel des Gräberfeldes. Von den 21 Pferdebestattungen können eine in die frühe, zwei in die mittlere und 15 in die späte Awarenzeit datiert werden, während drei zerstörte Bestattungen nicht datierbar sind. In Gyenesdiás wurde immer das vollkommene Pferd begraben. Von den 18 bestimmbaren Fällen lag das Pferd 13-mal in entgegengesetzter Orientierung an der rechten Seite des Reiters. Die anderen fünf Bestattungen vertraten verschiedene Typen. In 15 Gräbern (83,33%) lag der Verstorbene an der linken Seite des Pferdes, also an der Seite, wo man das Pferd bestieg. Die Pferdegräber sind im Allgemeinen größer als die anderen. Abgesehen von dem symbolischen Pferdegrab (Grab 1963/28) und von der Bestattung, in der das Pferd über dem Verstorbenen begraben wurde (Grab 66), waren die Pferdebestattungen durchschnittlich 249 cm lang, 134 cm breit und 160 cm tief. Der Rauminhalt der größten Gräber betrug ca. 10 m³, in diesen Gräbern lagen die früh- und mittelawarenzeitlichen Militärführer (Grab 151 und 64).

In den Pferdebestattungen wurden immer Männer und Knaben begraben. Den reichsten Personen wurden auch Waffe und Gürtelgarnitur außer dem Pferd beigegeben. Den ärmsten Verstorbenen fiel nur ein Pferd zu. All diese sind spätawarenzeitliche Bestattungen und die untersuchten Pferde sind entweder Fohlen oder alte, bzw. kranke Pferde mit unvollständigem, oder gebrochenem Pferdegeschirr. Die Beerdigung des Pferdes bedeutete in sich also nicht, dass sein Herr reich war. In neun Gräbern fanden wir auch für die Frauengräber kennzeichnende Beigaben. Das kam auch anderswo vor. 15,5% sämtlicher Gräber waren altberaubt. Bei den Pferdebestattungen macht dieser Anteil 50% aus. Die Räuber arbeiteten mithilfe der auf der Oberfläche sichtbaren Spuren. In fünf Fällen begann man über dem Pferd zu graben, weil die Erdoberfläche da tiefer war. Da sie keinen bedeutenden Wert fanden, zerstörten sie den Verstorbenen nicht oder nur wenig. Drei Gräber wurden vollkommen zerstört und es kam nur einmal vor, dass der Verstorbene zerstört wurde, aber das Pferd nicht. Die Verteilung der Pferdebestattungen ist im Gräberfeld in Großem und Ganzen gleichmäßig, sie fehlen nur auf dem südöstlichen Teil und nur an zwei Stellen konzentrierten sie sich.

1. táblázat. A halottak tájolása és a lovak helyzete a gyenesdiási avar temetőben

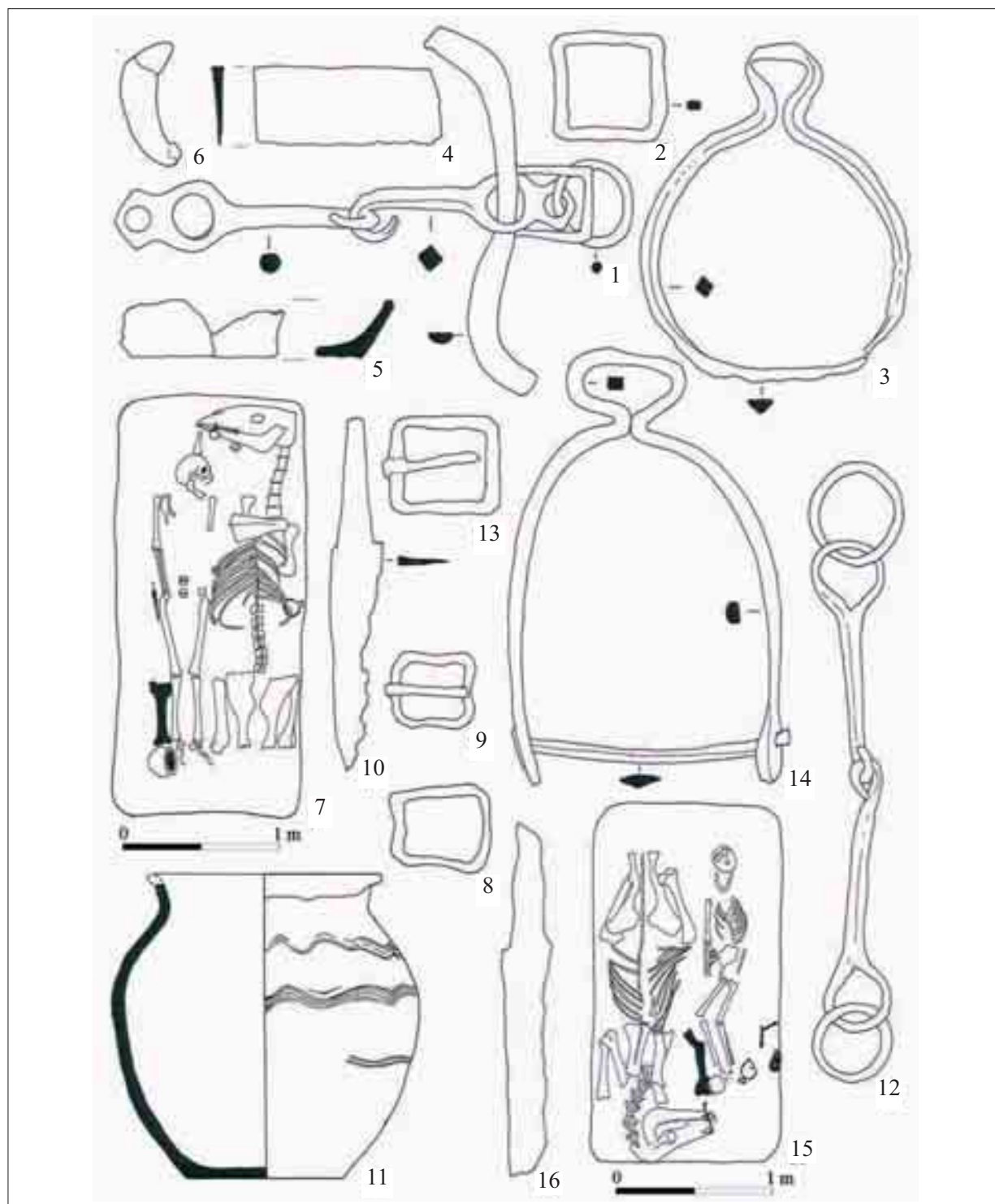
Tabelle 1. Die Orientierung der Verstorbenen und die Lage der Pferde im awarischen Gräberfeld von Gyenesdiás

Sírszám	Bolygatás	Avar kor			A halott tájolása		A ló tájolása		A halott a ló	
		kora	közép	késő	Ny–K	K–Ny	azonos	ellentett	bal oldalán	jobb oldalán
150	×	×			×			×	×	
5			×			×		×		×
64			×		×		×			×
1963/1	×			×						
1963/4				×		×	×		×	
1963/20				×	×			×	×	
1963/28				×					×	
1963/40	×									
1963/41	×			×	×			×	×	
1963/43	×			×	×			×	×	
12				×	×			×	×	
14				×	×			×	×	
47	×			×	×			×	×	
66	×			×	×					
91	×			×	×			×	×	
107	×			×	×			×	×	
126	×					×				
137				×	×			×	×	
151					×			×	×	
223				×	×			×	×	
253	×			×	×			×	×	

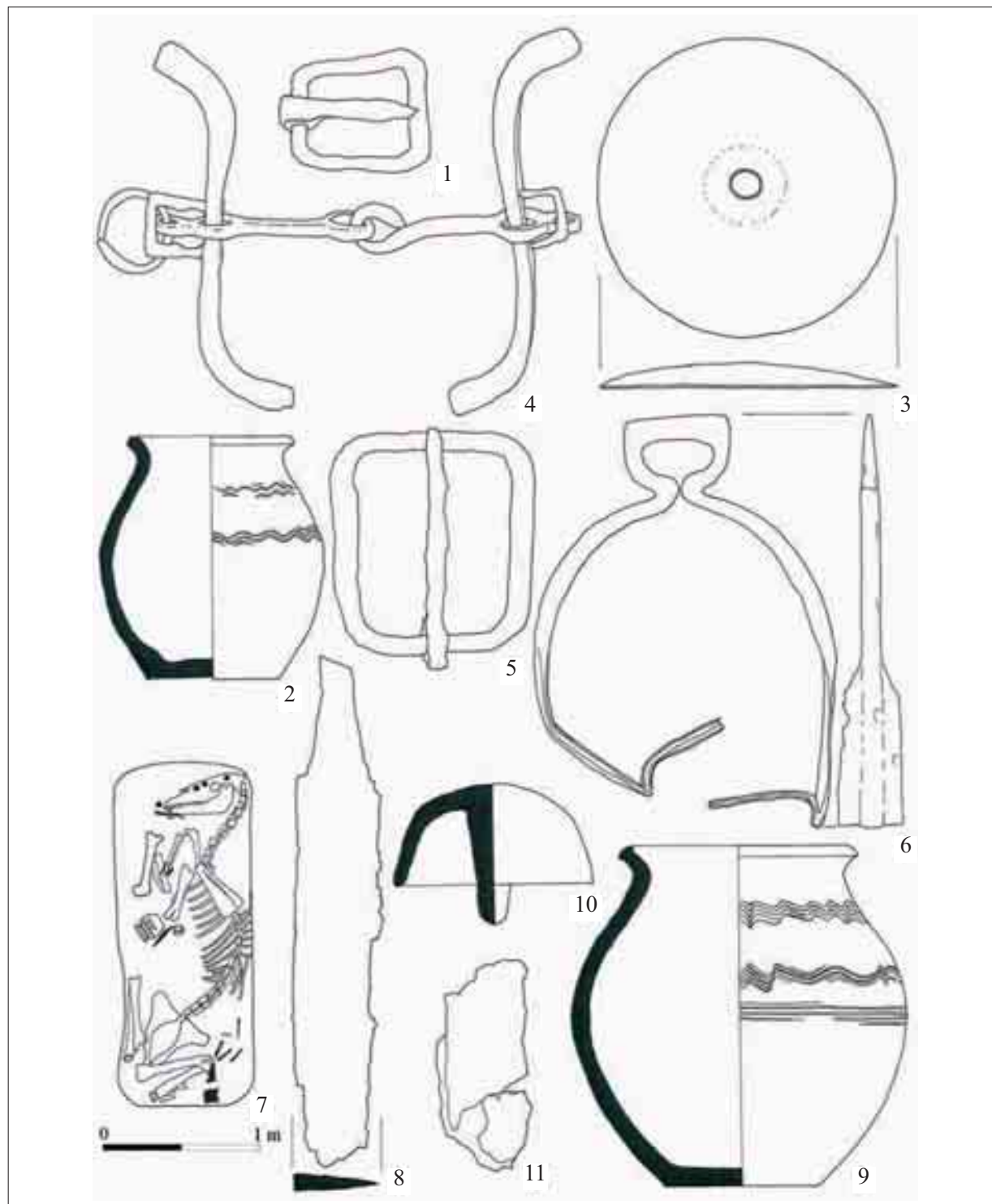
2. táblázat. A lovas temetkezések mellékletei a gyenesdiási avar temetőben

Tabelle 2. Die Beigaben der Pferdebestattungen im awarischen Gräberfeld von Gyenesdiás

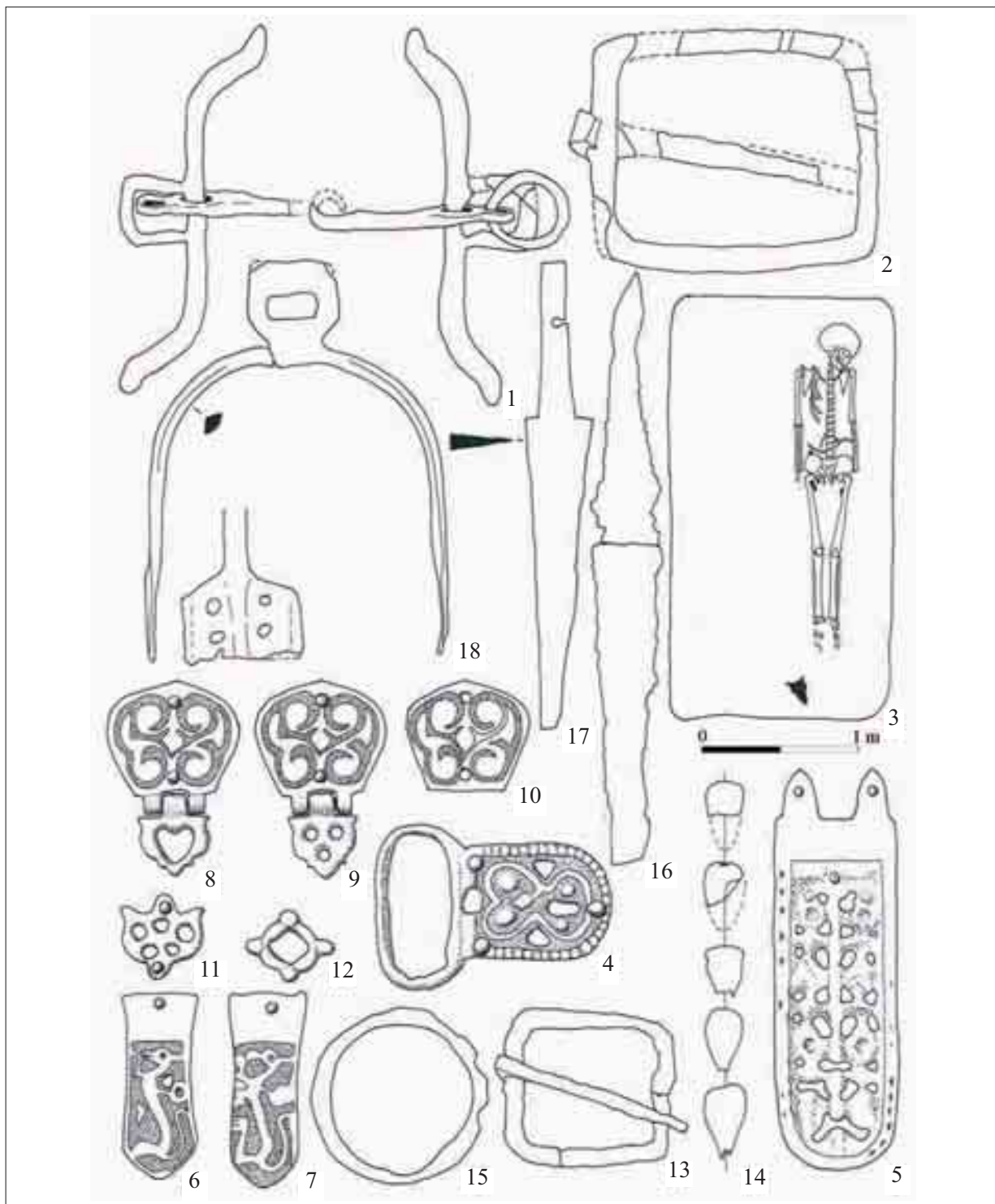
Sírszám	Bolygatott	Avar kor			Zabla, kengyel, hevedercsat	Díszes ló- szerszám	Öv- garnitúra	Fegyver	Arany	Ezüst
		kora	közép	késő						
150	×	×					×			×
64			×		×	×	×	×	×	
5			×		×	×	×	×		
1963/43	×			×	×		×	×		
107	×			×			×	×		
253	×			×	×	×	×			
1963/41	×			×	×		×			
14				×	×		×			
1963/1	×			×	×					
1963/4				×	×					
1963/20				×	×					
1963/28				×	×					
12				×	×					
47	×			×	×					
66	×			×	×					
126	×				×					
137				×	×					
151					×					
223				×	×					
1963/40	×									
91	×			×						

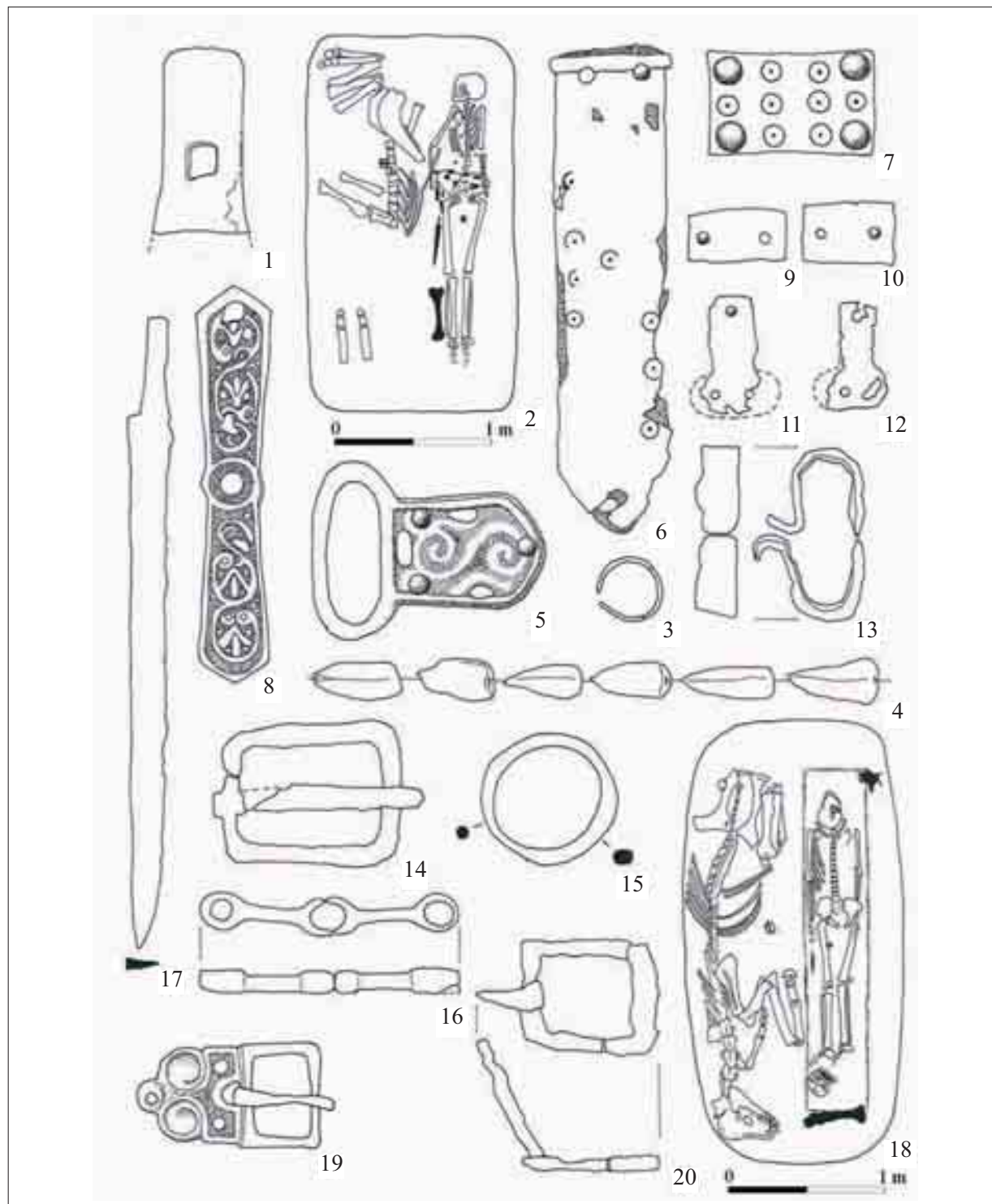
1. kép. Gyenesdiás. 1–6: 1963/1. sír; 7–14: 1963/4. sír; 15–16: 1963/20. sír
 Abb. 1. Gyenesdiás. 1–6: Grab 1963/1; 7–14: Grab 1963/4; 15–16: Grab 1963/20

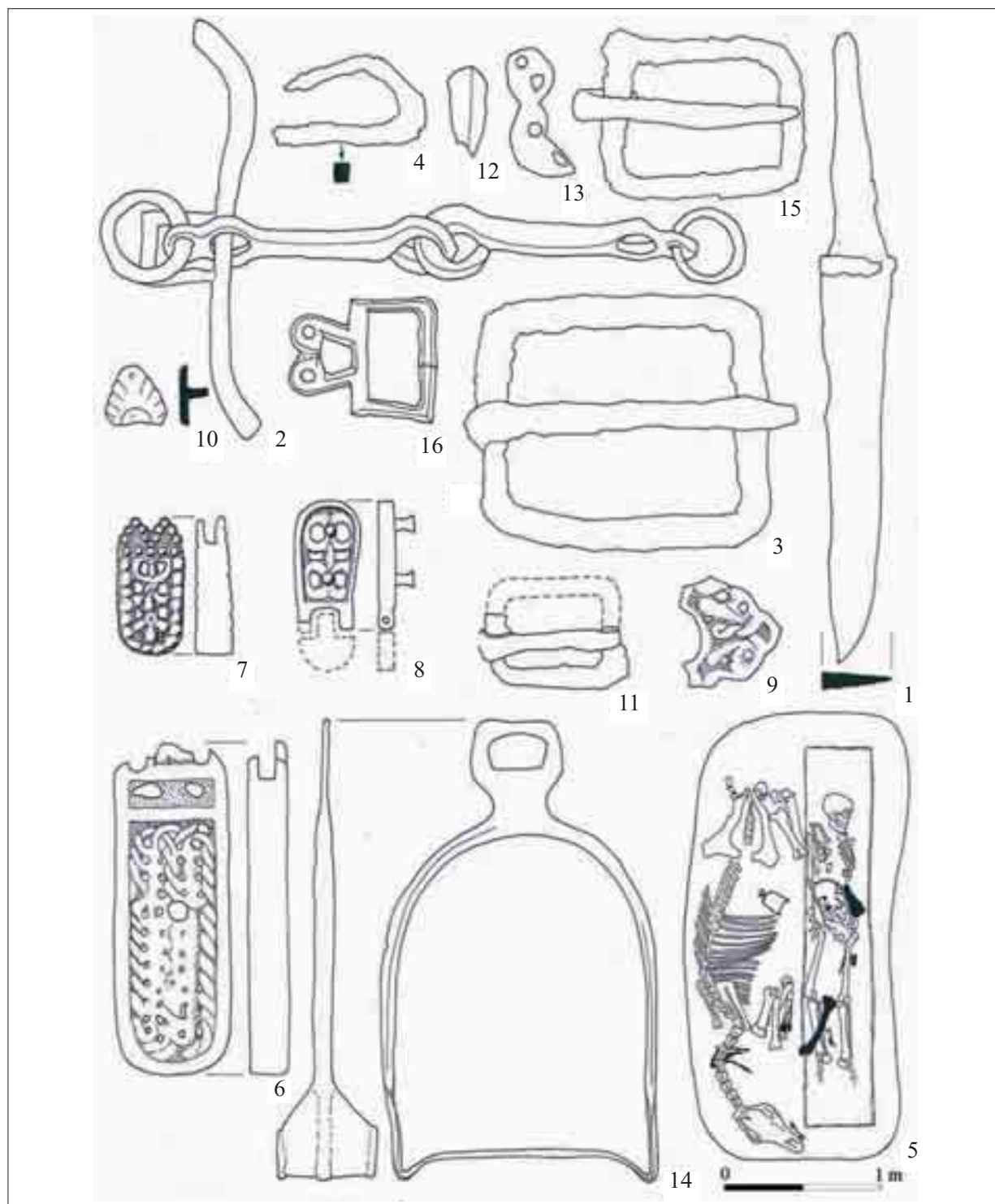
2. kép. Gyenesdiás. 1–6: 1963/20. sír; 7–11: 1963/28. sír
Abb 2. Gyenesdiás. 1–6: Grab 1963/20; 7–11: Grab 1963/28

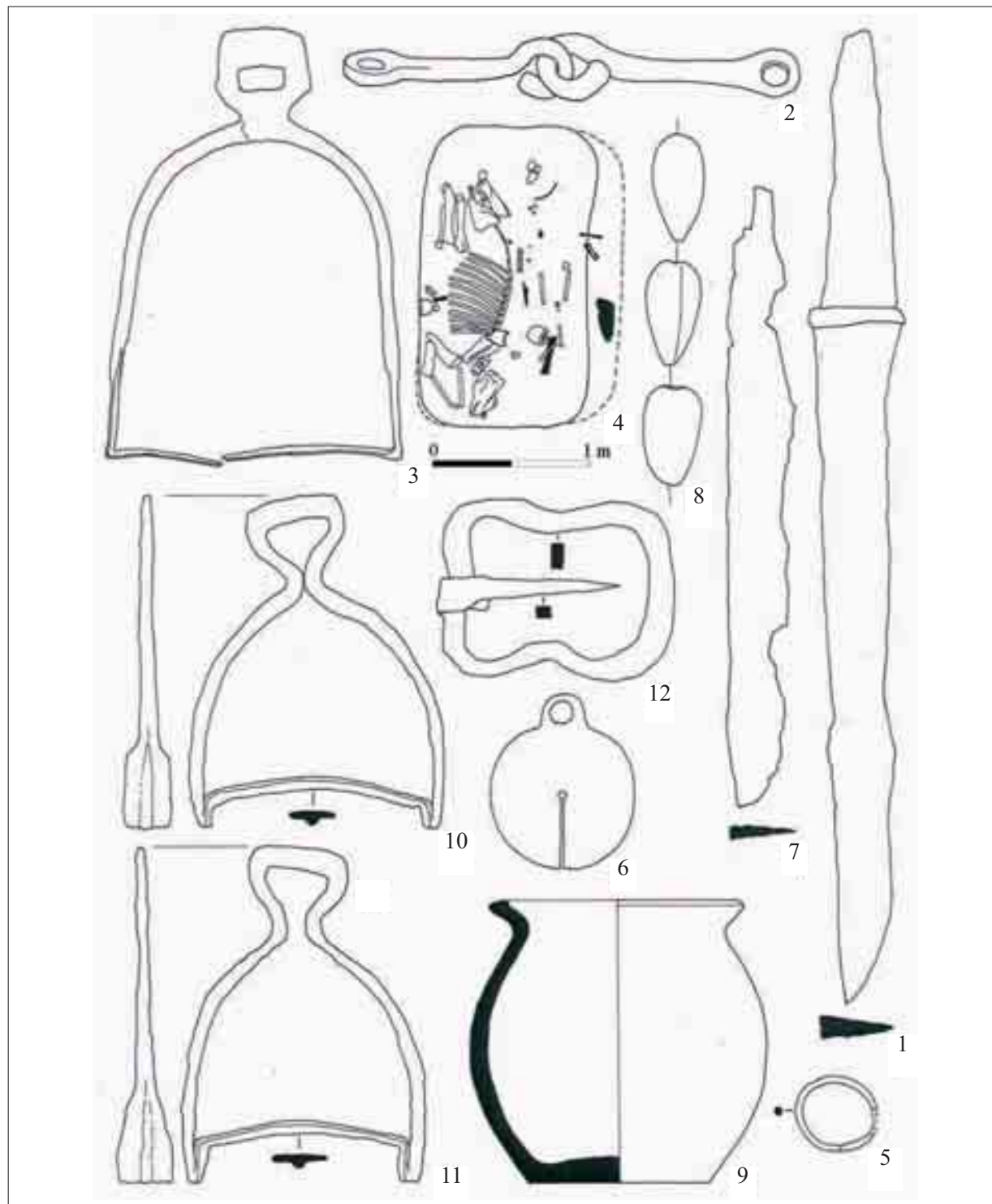
3. kép. Gyenesdiás. 1–2: 1963/28. sír; 3–16: 1963/40–41. sír
 Abb. 3. Gyenesdiás. 1–2: Grab 1963/28; 3–16: Grab 1963/40–41

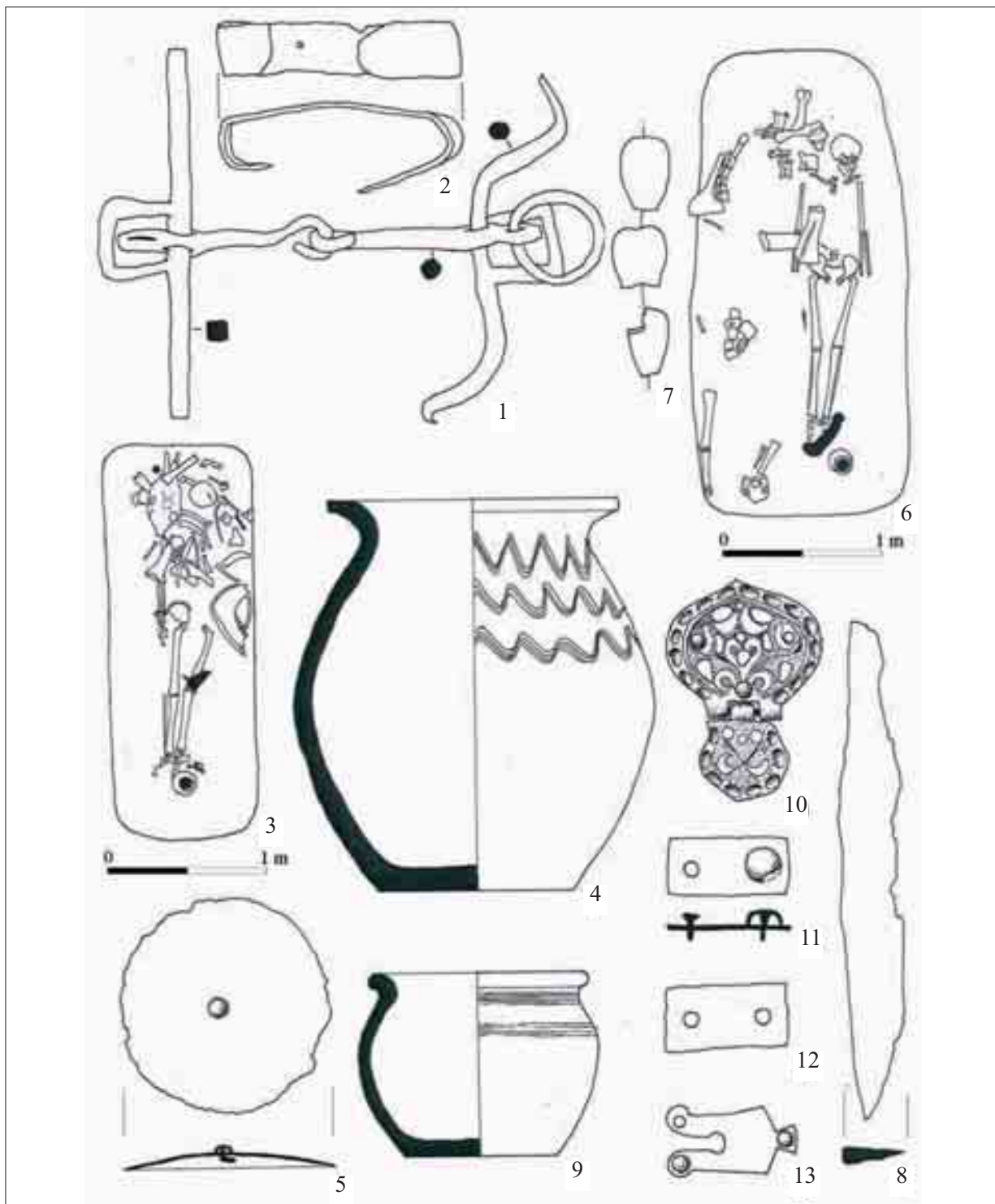
4. kép. Gyenesdiás. 1: 1963/40–41. sír; 2–17: 1963/43. sír; 18–20: 12. sír
Abb. 4. Gyenesdiás. 1: Grab 1963/40–41; 2–17: Grab 1963/43; 18–20: Grab 12

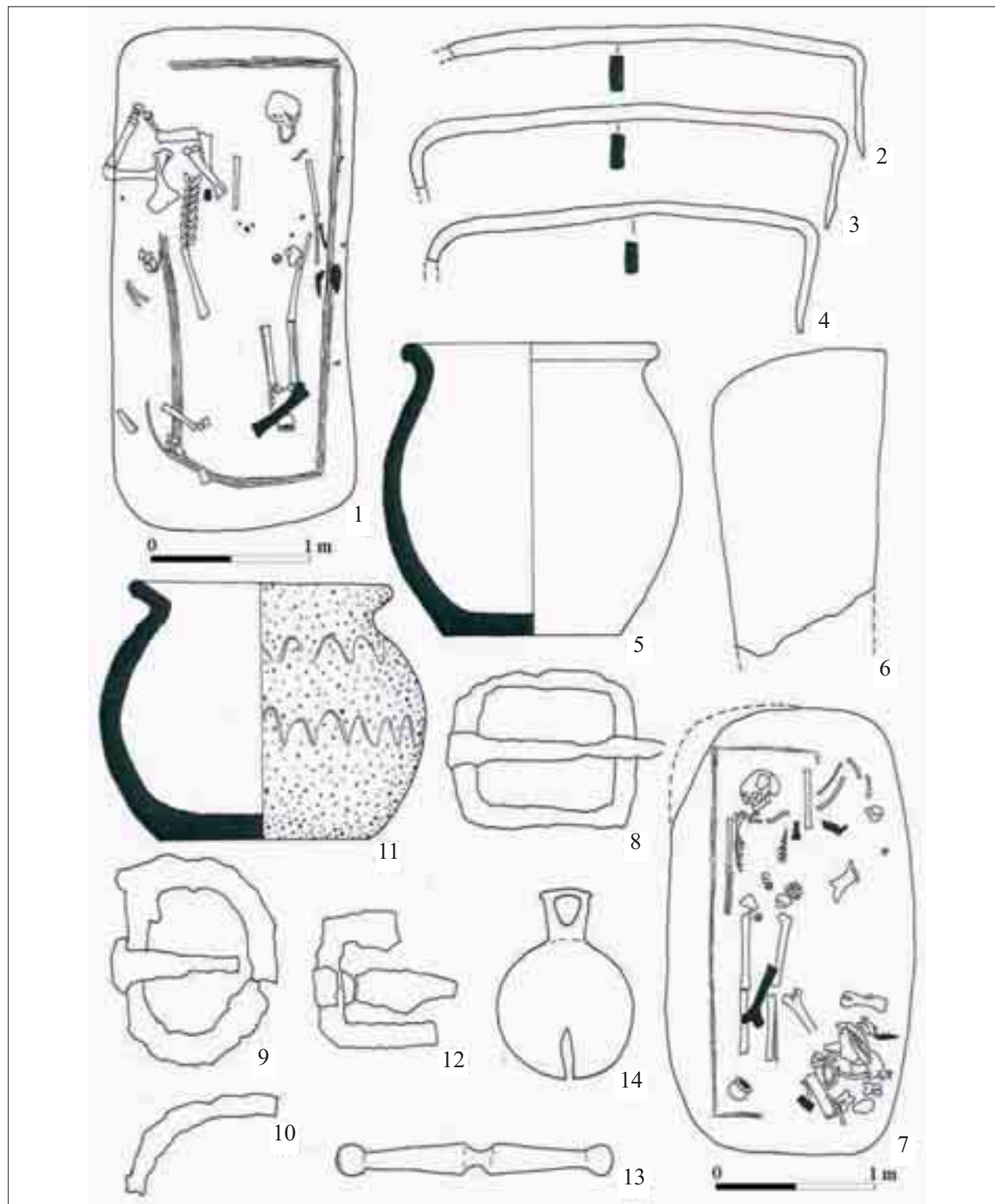
5. kép. Gyenesdiás. 1–4: 12. sír; 5–15: 14. sír; 16: 47. sír
 Abb. 5. Gyenesdiás. 1–4: Grab 12; 5–15: Grab 14; 16: Grab 47

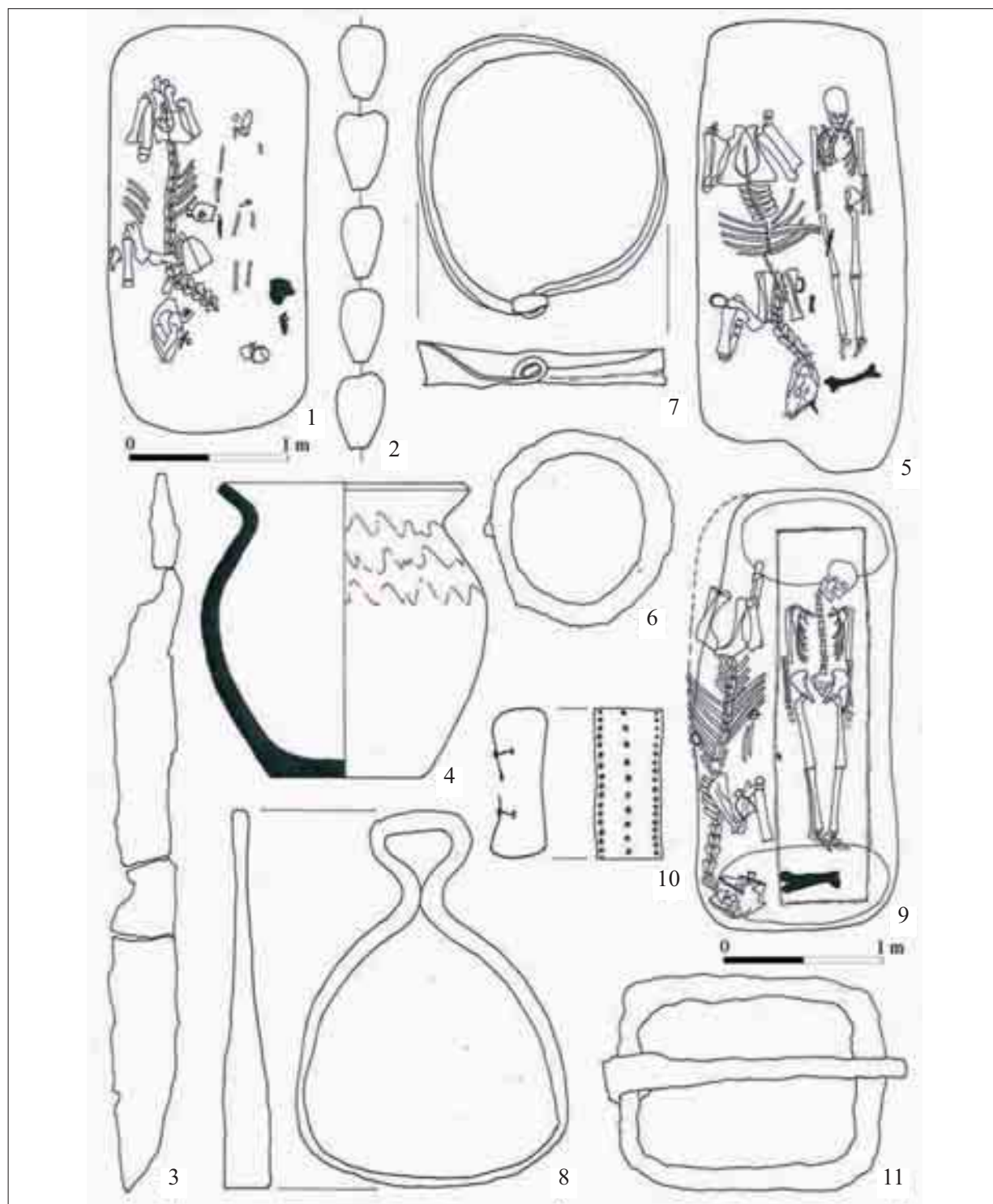
6. kép. Gyenesdiás. 1–3: 14. sír; 4–12: 47. sír
Abb. 6. Gyenesdiás. 1–3: Grab 14; 4–12: Grab 47

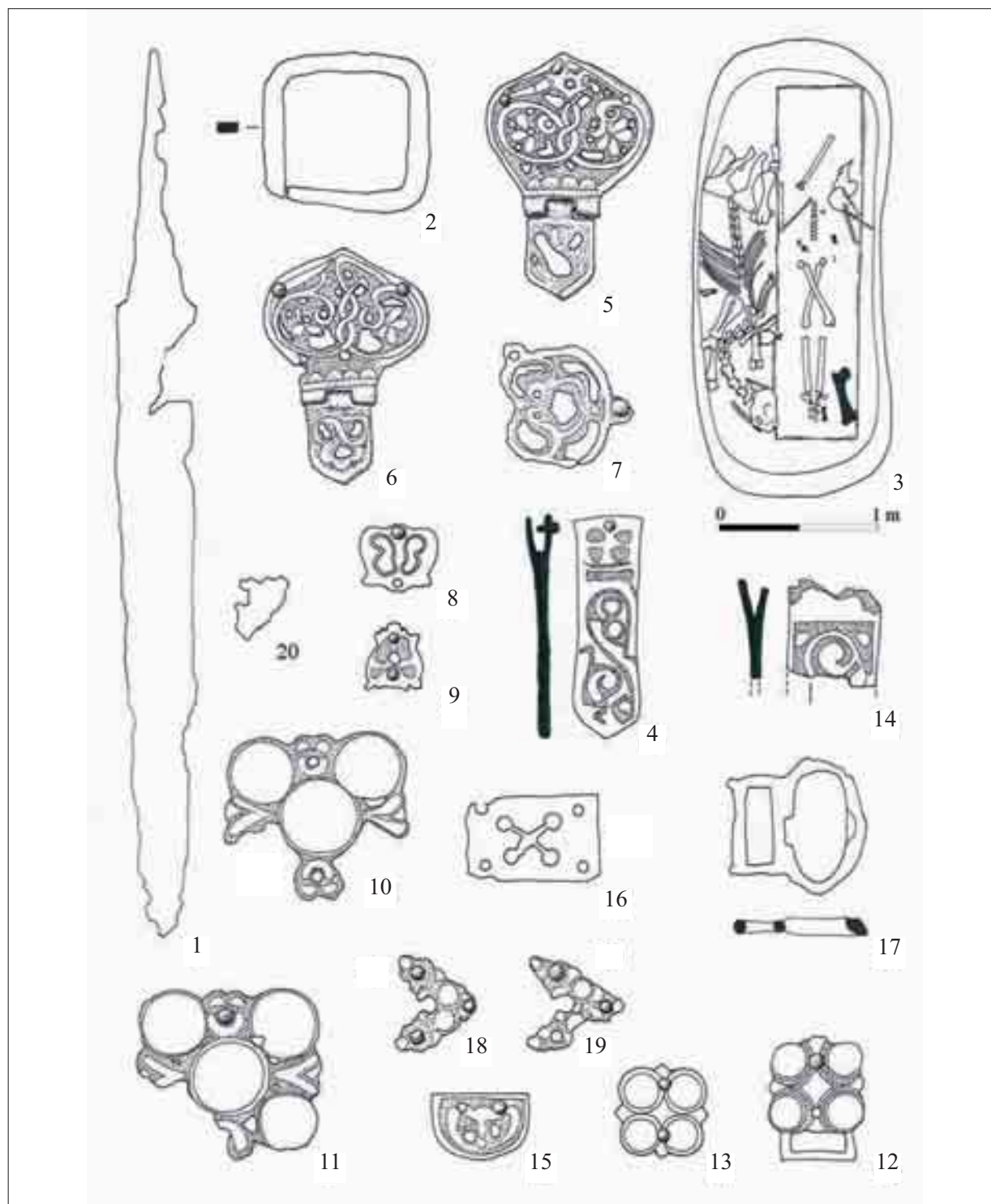
7. kép. Gyenesdiás. 1–2: 47. sír; 3–5: 66. sír; 6–9: 91. sír; 10–13: 107. sír
 Abb. 7. Gyenesdiás. 1–2: Grab 47; 3–5: Grab 66; 6–9: Grab 91; 10–13: Grab 107

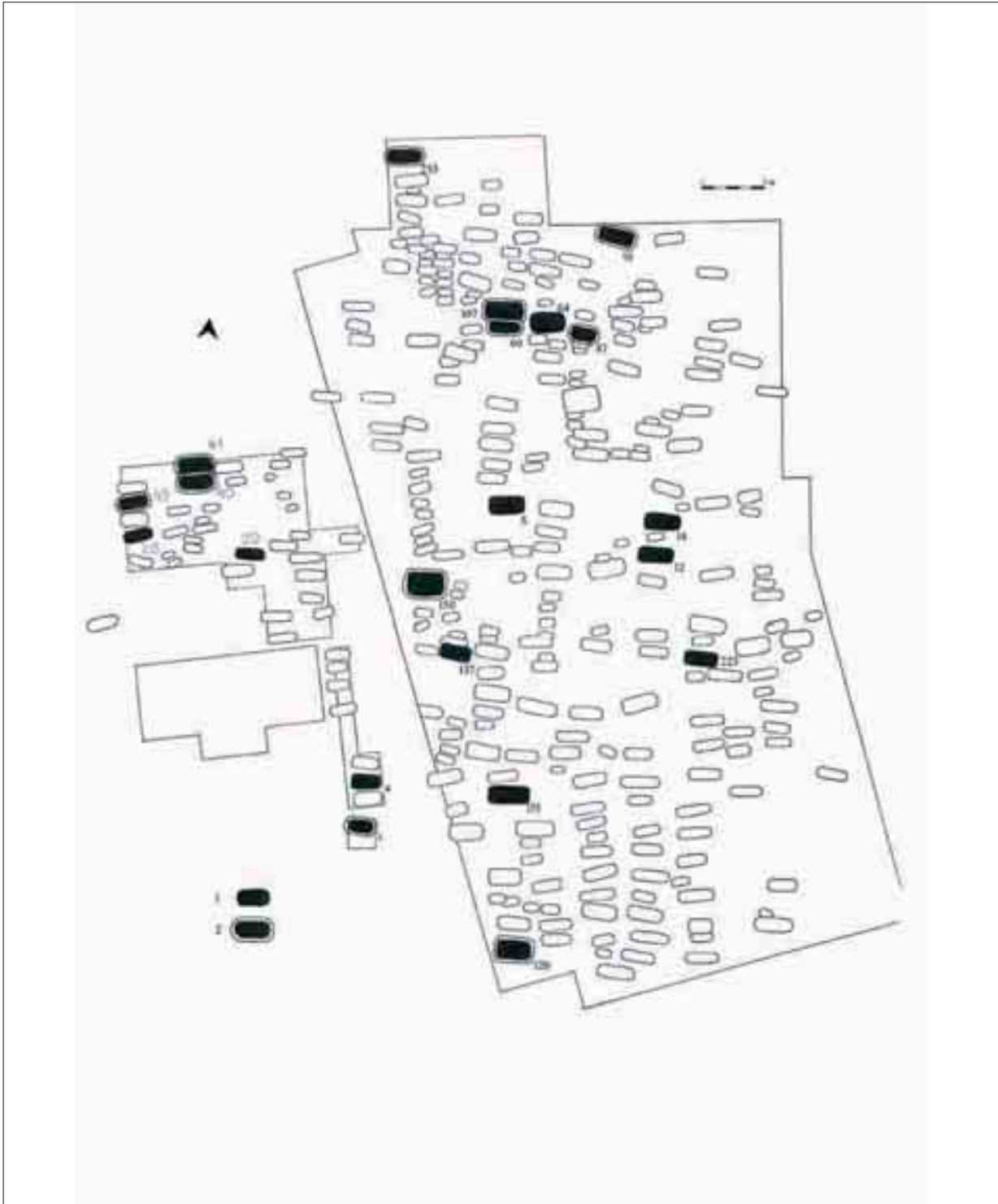
8. kép. Gyenesdiás. 1–6: 107. sír; 7–11: 126. sír; 12–14: 137. sír
Abb. 8. Gyenesdiás. 1–6: Grab 107; 7–11: Grab 126; 12–14: Grab 137

9. kép. Gyenesdiás. 1–4: 137. sír; 5–8: 151. sír; 9–11: 223. sír
 Abb. 9. Gyenesdiás. 1–4: Grab 137; 5–8: Grab 151; 9–11: Grab 223

10. kép. Gyenesdiás. 1: 151. sír; 2: 223. sír; 3–20: 253. sír
Abb. 10. Gyenesdiás. 1: Grab 151; 2: Grab 223; 3–20: Grab 253

11. kép. A lovas temetkezések elterjedése a gyenesdiási avar temetőben. 1: Lovas temetkezés;
2: Bolygatott lovas temetkezés
Abb. 11. Die Pferdebestattungen im awarischen Gräberfeld von Gyenesdiás. 1: Pferdebestattung;
2: Zerstörte Pferdebestattung

EGY RÉGÉSZETI ATLASZ LEHETŐSÉGEI ÉS AZ AVAR KORSZAKRA VONATKOZÓ TANULSÁGAI

FANCSALSZKY GÁBOR*

Absztrakt: A cikk Magyarország régészeti atlasza előkészítéséhez vet fel néhány gondolatot, a kiragadott korszak a népvándorlaskor. Bemutatjuk az adatfelvétel szempontjait és részletesebben ismertetjük az eddigi avar kori lelőhelytérképek jellemzőit. A földrajzi keret Magyarország és a szomszédos országok régészetileg érintett területei. A két térkép egy jól jellemezhető, de nem maximális adatszűrést tükröz.

Kulcsszavak: régészeti atlasz, népvándorlás kor, az avar korszak térképészeti ábrázolásai, az avarkor első (568–680) és második felének (680–826) fontosabb lelőhelyei

BEVEZETÉS

Magyarország régészeti atlasza előkészítésének kezdetén úgy tűnt, hogy a régészeti feltárásokról rendelkezésünkre álló nagy mennyiségű adat önmagában is elegendő lesz egy reális összkép megjelenítéséhez.¹ A munka elkezdése után több, a témában és a különböző korszakokban jártas kollégával konzultáltunk, s ennek során egyértelmű lett, hogy számos hibalehetőséggel kell számolni, melyekre korábban nem gondoltunk.²

AZ ATLASZ EREDETI ÉS ELMÉLETI SZEMPONTJAI

1. Az alaptérkép minősége: Ez a NASA műholdfelvételein alapul, amelynél pontosabb jelenlegi tudomásunk szerint nincs. Ebben a cikkben nem ezt használjuk, aminek technikai okai vannak, de a további lehetőség ettől még nyitott.
2. Adatfelvételi kritériumok: Pontosan meghatározható régészeti korszak, földrajzi koordináta és az adott, jelenlegi politikai behatárolás szerinti azonosítás (helynév, megye, ország).
3. Prioritások: A régészeti lelet/adat fontossági és/vagy kultúrtörténeti besorolása és ennek követhető adatolása.
4. Kutatástörténet: Olyan területeken lehet komoly adatbázissal számolni, amely terület vonatkozásában elkészült a Magyarország Régészeti Topográfia kötete. Ez több esetben ugyan egy régebbi állapotot tükröz, mely azonban mégsem teljesen elavult, főleg az akkori teljességre törekvő gyűjtés szempontjai miatt. Az újabb adatok esetlegessége mögött az 1989 utáni pragmatikus feltárások lehetőségei állnak: célzott beruházások kiegészítő, szükséges, de nem mindig kielégítő lehetőségű munkavégzése. Vagyis sok esetben nem volt mód az adott régészeti lelőhely teljes feltárására, csak az érintett szakasz szondázására. Ez persze rengeteg eredményt hozott, mivel a korábbi tervátításokat így lehetett pótolni.

* Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti és Leletfeldolgozási Főosztály, 1113 Budapest, Daróci út 3.
fancsalszky.gabor@hnm.hu

¹ A tanulmány egy nagyobb összegzés bevezetéseként készült el. Az atlasz kéziratos vázlatának ötlete 2008 áprilisából származik, megfogalmazására 2008. november 8 – 2009. február 13. között került sor; tartalma: 470 térkép, számos természettudományos utalással, föld- és vízrajz, állat- és növényvilág, embertan.

² Ezek főleg arra utaltak, hogy a friss adatok legfeljebb azt mutatják, hogy hol készül autópálya, vasútvonalt stb.

5. Hibalehetőségek:

- 5.1. Lelőhely: Nincs általános és speciális, régészeti korszakokra, településekre és év szerinti feltárásokra vonatkozó országos adatbázis. Természetesen rendkívül sok jó és pontos adatunk van, de ha például egy adott helyrajzi számra (az év és a telekosztások függvényében) szeretnénk keresni, nem lennénk könnyű helyzetben. A régészeti lelőhely egzakt meghatározása pedig kizárólag földrajzi specifikum.
- 5.2. Korszakok: „*Mélységes mély a múltnak kútja.*” Egyes régészeti korszakok bizonyos időbeli határai mozgásban vannak. A szakemberek az őskor korszakolását illetően egyre több óvatosságra és pontosításra intenek. A régészet alapjául szolgáló kerámiatipológia kronológiája esetenként akár évszázados eltérésekre adhat okot.
- 5.3. Összkép: Mi tekinthető egy régészeti/történeti/időbeli egység meghatározójának? A kutatástörténet által kreált fogalmakhoz való merev ragaszkodás helyett talán jobb lenne a tényleges történelmi folyamatok megértésére való törekvés.

Ennek egyik jó példája lehet az 5–9. század közötti időszak értékelése. Nálunk népvándorlás kor/kora középkor, máshol ezzel megegyezően a *Völkerwanderungszeit*, *Frühmittelalter*,³ *Dark Ages*, *Early Middle Ages*, *Great Migrations*, *Merowingen-* és *Karolingerzeit*, *Slawische Bevölkerung*, Hispánia arab meghódítása, a *Wikingerzeit* különböző fázisai.

A kelet-európai országok szintén szerteágazó kronológiai beosztásait is érdemes áttekinteni. A háttérben álló események több ágra bonthatóak. Ezek sora a germán vándorlások kezdetétől (Kr. u. 50-től) indul (amely ókor) és a Karoling Pannoniáig tart (ami Nyugat-Európában már középkor). Egyébként a „Nyugat” számára ennek egyik eseménye, 406. december 31. a népvándorlás kor „hivatalos” kezdete, amikor a különböző germán törzsek átkelnek a Rajnán.

A másik nagy népvándorlás kori egység a keleti beáramlások sora. Amennyiben ezt a származástól kezdjük (amely ókor) és a magyar honfoglalással zárjuk, akkor ismét a nyugat-európai középkorban vagyunk. Az erre vonatkozó „hivatalos” kezdet a 376. év, amikor a hunok betörnek Európába.

A szláv népek etnogenezise kapcsán helyben lévő etnikumokról van szó, vajon melyik történeti kategóriába osztjuk be joggal időrendiségüket? A törzsi társadalomtól (őskor) a fejedelemségeken át, a prefeudális államalakulatokig (középkor). A korszak európai vége a viking kor, amely ugyan a 8. századtól tart a 11. századig (elméletileg tehát középkor), de szintén a törzsi társadalomból indulva jut el a királyság intézményéig.

A fenti rendkívül vázlatos beosztás is világossá teheti talán azt, amit ki szeretnénk fejteni. Történelmi korszakokról a régészetben belül is csak a tágabb összefüggések figyelembevételével szabad beszélni. Ehhez például meg kell határozni, hogy mikor, hol és mit tekintünk a középkor kezdetének.

Az általános bevezetés után az avar korra vonatkozó gondolatainkat szeretnénk megosztani. A fentiek tükrében, amennyiben meg szeretnénk határozni az avar szállásterület(ek) kiterjedését, akkor nem csak belülről (avar szempontból) kellene ezt megtennünk. Az, hogy a minél nagyobb határvonal megrajzolása érdekében minden avar jellegű régészeti leletet egyúttal megszállási területnek is tekintsünk – bizonyításra szorulna. A másik oldal (bár újabban háttérbe szoruló) érvelésének akceptálása véleményünk szerint nem is olyan bonyolult: bizonyos kilométer távolság hiátus már mindenképpen a törzsterületen kívüliségre utal.

AZ AVAR KORRA VONATKOZÓ TÉRKÉPÉSZETI ÁBRÁZOLÁSOK

Az avar kori lelőhelyek/leletek teljességre törekvő összegyűjtése Csallány Dezső munkásságával kezdődött, melynek eredménye 1090 lelőhely volt. Térképe⁴ az összes felsorolt lelőhelyet egyben ábrázolja, korszakos bontás nélkül, de az erdős területek színes kiemelésével, ami a jelenlegi környezetrégészet egyik első, ha

³ Hiszen általában a német tipológiát vettük át.

⁴ CSALLÁNY 1956, Karte 1.

hazánkban az avar korra vonatkozóan nem is az első megfogalmazása. A korszakok elkülönítése a mi szempontjaink szerint már finomításra szorul. Ma is csak csodálhatjuk, hogy egy ember, mindenféle technikai háttér nélkül hogyan tudta ezt végig vinni. Ennek fényében különösen megdöbbentő a munkáját illető hiperkritikus recenzió, ami persze tartalmaz releváns adatokat is. A recenzens mellesleg 3 tétellel szerepel Csallány Dezső 1141 tételes irodalomjegyzékében.⁵ Csallány Dezső térképén azonnal feltűnik, hogy bizonyos területek túlmenni az avar határokon. Felmerül a kérdés: leleteket ábrázoljunk vagy a tényleges valóságot?

A továbbiakban néhány trivialitást is kifejtünk, de nem biztos, hogy csak az avar korról foglalkozókat érinti az okfejtés. A világtörténelemben egyébként sem lehet beszélni időben és térben konstans államalakulatokról.

László Gyula korábbi munkásságának mintegy összefoglalásaként egy térképen tüntette fel a késő avar és „Árpád magyarjainak” temetőit.⁶ Sajnos a feltüntetett pontok azonosítására semmilyen adat nem utal. A minket itt most érdeklő (csak) késő avar piros pöttyök északi és nyugati elszigetelt pontjai az előzőekben feltett kérdést illusztrálják. Különösen figyelemre méltó, hogy László Gyula milyen kevés biztos pontot jelez Erdélyből, és ezeket sem köti össze a törzsterülettel valamilyen korridorról. A 11. század földrajzi és éghajlati viszonyairól ugyanott közölt, részben színes térkép⁷ jól illeszkedik Csallány Dezső térképéhez.

A Bóna István nevével fémjelzett térképi ábrázolások a nagy történeti összefoglalások megjelenésének idejére, az 1980–1990-es évekre esnek. Ezek mögött akkor már hosszú évek szisztematikus kutatása állt, a szerző kialakult véleménye alapján. Ismereteink szerint ez az első kísérlet az avar korszak történelmének térképészeti illusztrálására. Ezekkel azért érdemes részletesebben foglalkozni, mert a nagyközönség számára e kiadványok az ismertek.

A *Magyarország története* c. munkában ugyan egy térképen, de részletes jelmagyarázattal ellátva, elkülönítve ábrázolta az avar korszak régészetileg szétválasztható periódusait.⁸ A szempontok indoklása (fontosabb lelőhely, vezető réteg, katonai kíséret) azonban nem került kifejtésre. Ezért (is) fogalmazzuk meg a továbbiakban a saját adatfelvételünk okait. A 362 lelőhely felsorolása országok szerinti csoportosításban szerepel, a mai nagyvárosok területére eső pontok külön számot kaptak. Az (akkori) országok szerinti jelmagyarázat is történeti adat, hiszen az állandóan változó politikatörténet is életünk része, aminek persze semmi köze nincs az avarokhoz.

Magyarország területén közel azonos arányban szerepel mindkét avar korszak (az avar kor első és második fele; a közép avar kor, mint fogalom a térképen nem szerepel), az átfedések feltüntetésével (232 lelőhely). Ausztriában (Münchendorf kivételével) csak késő avar lelőhelyek vannak (25 lelőhely). Az egykori Csehszlovákiában (Dévény/Devín kivételével) szintén csak késő avar lelőhelyeket látunk (28 lelőhely). Az egykori Jugoszláviában inkább a korai periódus dominál (a hódítás útvonala miatt), de a határ fenntartása a késői időkben is indokolt (47 lelőhely). Romániában is hasonló a helyzet a korai és késői lelőhelyek arányában (33 lelőhely). Itt azonban a korai megszállás területe jelentősen nem bővül a késői időszakban (Zilah/Zalău kivételével, melynek esetében a lelőhely adatolása kétséges). A korridor pedig legfeljebb összekötő útvonalként szolgálhat.

Ez át is vezet az Erdély történetében megjelent periódusok szerinti színes térkép értelmezéséhez.⁹ Nem volt lehetséges a több mint 300 évet egyenként korszakokra bontani. Már az is csoda volt, hogy az akkoriban az aktuálpolitikailag kényes kérdéses időszakot egyáltalán tárgyalni lehetett. Az avar törzsterület lényegében változatlan, a korai időszak keleti túlsúlya a későbbi időszakban inkább nyugatra tolódik.

⁵ RADNÓTI 1956.

⁶ LÁSZLÓ 1988, 16, 168. A gyűjtés Kiss Attila, Erdélyi István és Szentpéteri József adatain alapult.

⁷ LÁSZLÓ 1988, 14–15.

⁸ BÓNA 1984, 318, 25. térkép.

⁹ BÓNA 1986, 192, 18. térkép (Erdély népessége 567–895 között).

A lelőhelyszámozás hiányzik és a hivatkozás is kevesebb adatot tartalmaz, mint a térképészeti jelölés.¹⁰ Természetesen mindenki tudja, hogy az adott történelmi szituációban (1986) ez is jóval több volt a lehetségesnél.

Az avarság történetének német nyelvű monográfiája egy összesítő térképet hoz,¹¹ az egész (mindkét) korszakra 80 lelőhellyel, pontszámozással és névazonosítással. A térkép történeti szemlélete a római kori településszerkezet ábrázolásában és az osztrák/német helyismeretben nyilvánul meg. Az *Awarenfunde* számozásának feloldása azonban sem ABC, sem időrend szempontjából nem érthető. Azonban egy történelmi munka célja nem is a speciális kartográfia; és ebben az esetben a lényeg is a néptörténet, és nem a régészet volt.

A magyar régészet ezredfordulós kiadványa¹² térképszám és feloldás nélkül ábrázolja a két avar korszakot egyben, igen kevés lelőhelyet (50) feltüntetve. Kevés kivétellel (pl. Leobersdorf [A]) a célnak megfelelően a mai Magyarországra, illetve az Erdélyi-medence területére koncentrálva. A korridor itt sincs kellőképpen alátámasztva, mint ahogy az északkeleti terület (véltetőleg Kassa/Košice [SK] környéke) sem. A „fontosabb lelőhelyek” meghatározás bizonyítás nélkül kissé általánosnak tűnik.

Peter Stadler régóta (1985) és nagy alapossággal vizsgálta az avar kori övveretek (és így az avar korszak egészének) elterjedését. Kutatásai során vázolta az egyes periódusok kisebb részekre (cca. 30 éves) osztását, ami tárgytipusokra nyilván lehetséges, de az azokat viselő emberekre legalábbis kérdéses. Idővel ezt szinte minden tárgytypussal bővítette. Informatikai ismeretei és mérnöki alapossága új utakat jelölt ki az avar kor kutatásában. Utolsó idézett munkájának irodalomjegyzéke részletesen ismerteti a téma irodalmát.¹³ Térképei minden részletkérdésre kitérnek, most eredményeinek összegzéseire utalunk. A 110–208. tábla elemzi az egyes jelenségek/tárgytipusok elterjedését. A 110–133. táblákon a kora, a közép és a késő avar kor egyes fázisainak kiterjedését ábrázolja. Közös részük a Kárpát-medence mai Magyarországra eső része, erős hangsúllyal a Bécsi-medencére, Délnyugat-Szlovákiára, Kassa környékére, Bácskára és Bánátra, és kevés ponttal, de állandóan Erdélyre. Ez utóbbi esetben ismét lényeges, hogy nincsenek a törzsterület és Erdély között folyamatos összekötő pontok. A nyomtatott térképeken a szórványleleteket is tartalmazó leletgyűttesek megszámozva és így persze feloldva sincsenek. A veretes öveket (és így a tulajdonképpeni politikai megszállási területet) ábrázoló 160–162. térképek tanulsága egyértelmű. A fenti adatokat igazolják, a kutatástörténet alapján erős koncentrálódást jelezve Bécs, Budapest, Baranya, Szeged, Szentes és a Felső-Tisza-vidék környékére. Peter Stadler egyéni teljesítménye egyébként ugyanolyan kiemelkedő, mint annak idején Csallány Dezsőé.

Szentpéteri József az utóbbi évek legmeghatározóbb avar kori térképészeti kutatója. Már a kezdeteknél ott volt László Gyula és Bóna István munkatársaként. Lelőhelykatasztere természetesen már nem valósulhatott meg egy ember munkájaként.¹⁴ A kezdet és a megjelenés közötti adatok a következők. Az anyaggyűjtés ideje 1983–1993, eredménye 3543 lelőhely (Csallány Dezsőnél 1090 lelőhely). A kézirat lezárása 2001. június 4., a megjelenés éve 2002. A munkatársak száma: 64 névvel jegyzett szócikket író szerző, összesen 91 közreműködő, közülük 10 külföldi. A most idézendő két térkép jól jelzi a vélhető történeti szituációt, a lehetséges legtöbb régészeti adat alapján.¹⁵ Itt is hiányzik azonban a pontok megszámozása és feloldása. Ezek ugyan azonosíthatóak a résztérképek koordinátái alapján, de ezek visszakeresése nem túl egyszerű.

A munka fő eredményei a következők: A hegyvidéki területek erőteljes térképi jelzése egyértelművé teszi a földrajzi szituációt. A korai szállásterület a már eddig ismert képet mutatja. Kissé erősebb szórást ad a Fertő-tó környékének, és ugyanúgy nem tüntet fel közvetlen összefüggést Erdéllyel. A késői térkép már jóval sürűbb településszerkezettel számol, főleg északnyugati és északkeleti irányban, de az erdélyi helyzet ugyanaz.

¹⁰ BÓNA 1986, 573–574.

¹¹ POHL 1988, 510–512, Karte 4.

¹² MAGYAR RÉGÉSZET 2003, 282.

¹³ STADLER 2005.

¹⁴ SZENTPÉTERI 2002.

¹⁵ SZENTPÉTERI 2002, Karte 3 (Frühawarenzeitliche Gräberfelder), Karte 4 (Spätawarenzeitliche Gräberfelder).

Továbbra is kérdés, hogy milyen okból teszünk fel egy pontot a térképre, és ezt hogyan indokoljuk meg, mások számára is érthető módon.

A szerző természetesen munkájának eredményeit (másokhoz hasonlóan) számos előzetes és részpublikációban is közölte. A megjelenést jóval megelőző kiadványban¹⁶ már két külön térképen ábrázolta az avar korszakot, mindkét esetben feltüntetve a fontos lelőhelyek neveit, de a többi pontot azonosítatlanul hagyva. Igaz az is, hogy ez utóbbi az adott kiadvány szempontjából nem is volt fontos. Ami sokkal fontosabb lett volna az az, hogy ez a sorozat be is fejeződhessen, új utakat adva történeti szemléletünknek.

A következő fázis a negyedszázadokra bontás volt, amely először magyarul, majd németül jelent meg.¹⁷ A térképek, amelyeket most a német nyelvű kiadványból idézünk, továbbra sem számozzák meg a lelőhelyeket, viszont színekkel jelölik a periódusokra bontásukat.¹⁸ Összefoglalóan a térképek közül a korai részt a 7/3, a későit a 8/4 térkép jellemezheti, a már eddig ismertetett tendenciákkal.

A grafikonokkal kapcsolatban¹⁹ utalni kell egy korábbi tanulmányra is,²⁰ amely felvetette a negyedszázados keltezés egyébként Szentpéteri József minden adatában feltüntetett képi ábrázolásának a lehetőségét.²¹ Ez a mű most a térképekkel kapcsolatban, mivel Makkay Jánosnál ilyen nincs, nem használható.

Saját vizsgálatainkban késő avar kori tárgyakat/övrereteket gyűjtöttünk, és nem szállásterületet.²² Ezért az összesítő térkép a jelenlegi szempontból nem releváns, azonban minden pont azonosítható földrajzilag (277 lelőhely). A törzsterület így könnyen ellenőrizhető és az eddig felsorolt koncentrációkat igazolja; Erdély ebből a szempontból továbbra sem tűnik kiemelkedő területnek. Az egyes verettípusok elterjedési térképeinek²³ pontjai az irodalom alapján követhetőek. A továbbiakban ezen az úton szeretnénk tovább haladni úgy, hogy minden pont jelentősége igazolható legyen.

KIS KITEKINTÉS

Fontos megemlítenünk *Európa ősrégészeti atlaszát*.²⁴ A kezdetektől a megjelenésig (1979–2007) 80 munkatárs vett részt a munkálatokban (az előszó alapján), ezek között hét magyar, vélhetően Kalicz Nándor és Raczky Pál irányításával (bár ez a szövegből nem derül ki).

A magyar részek régészeti lelőhelyei a jelenlegi országhatárhoz igazodnak, a lelőhelyeket megszámozva, azonosíthatóan és irodalommal követhetően. A számuk ugyan nem nagy, de a publikált térképek mérete ennél többet nem is tenne lehetővé. Az egyes kultúrák területei természetesen túllépnek a politikai határokon.²⁵

Témánktól még jobban eltérő, de jellegében mégis hasonló a *Magyar Néprajzi Atlasz* története. A *Magyar Néprajzi Lexikon* címszava²⁶ szerint az ötlet már 1933-ban felmerült. Ez 1955-ben vált lehetőséggé, míg a munka elkezdése 1959-ben realizálódott. A szakma egészét megmozgató vállalkozás 25, majd 14 munkatárs irányításával folyt. A feldolgozás lezárásával 1974-től kezdődött a nyomdai előkészítés és a térképek végleges rajzoltatása, melynek fő irányítója Barabás Jenő volt. A végül 1987-ben megjelent

¹⁶ SZENTPÉTERI 1996.

¹⁷ SZENTPÉTERI 2006; SZENTPÉTERI 2008.

¹⁸ SZENTPÉTERI 2008, 332–345, Karte 6–9.

¹⁹ SZENTPÉTERI 2008, 327–345, Abb. 1–10.

²⁰ MAKKAY 2003, 95.

²¹ SZENTPÉTERI 2002.

²² FANCSALSZKY 2007, 251, 1. térkép.

²³ FANCSALSZKY 2007, 6–28. térkép.

²⁴ ARCHEOLOGICKÝ ATLAS 2007.

²⁵ ARCHEOLOGICKÝ ATLAS 2007, Pl. Karte 10–11.

²⁶ MAGYAR NÉPRAJZI LEXIKON 1980, 3. kötet, 491–492.

három nagy alakú kötet 220 térképet és a kommentárokat tartalmazza. A főleg modern, 20. századi adatfelvétel nem tekinthetett el a magyar nyelvterület más országokhoz tartozó adataitól.²⁷

A SZÁNDÉK

Nyilvánvaló, hogy az ilyen vállalkozások nem maradhatnak a jelenlegi országhatárok között, de az is nyilvánvaló, hogy ez csak nemzetközi összefogás keretei között valósítható meg. A legfontosabb az alapelvek világos és konszenzuson alapuló meghatározása. Jelenleg az az időszerű, hogy megpróbáljuk eldönteni, hogy a magyarországi régészeti korszakok egyébként régen esedékes összefoglalását milyen földrajzi ke-
retek között érdemes egyáltalán elkezdni.

Az alap optimális esetben a teljes adatfelvétel lenne, de ez gyakorlatilag lehetetlen. Ennek okai nyilvánvalóak: időben (azon belül a jelenleg érvényes régészeti korszakokhoz igazítható) és térben pontosan nem meghatározható régi és szórvány adatok.²⁸ A szűkítés azokra az adatokra vonatkozhatna, amelyeknél a földrajzi koordináták és a régészeti korszakok pontosan azonosíthatók. Ezen belül is el kell dönteni, hogy az egységes ábrázolás hány pontot bír el térképenként. Ráadásul ez még csak az elmélet!

A KÉT TÉRKÉP MAGYARÁZATA, SZEMPONTJAI

A két térkép (és így a szakirodalmi gyűjtés) lezárásának időpontja: 2014. november 11.

1. Sírszám: 50 fölött/vagy nem annyira közismert/frekventált, de fontos lelőhely.
2. A lelet régészeti fontossága: aranylelet, lovas sír, préselőminta, vezérsír, kincslelet.
3. A szomszédos országok fontos lelőhelyeinek esetenként hiányos adatai.

További, de itt nem értékelhető adat a gyepléte vagy bizonyíthatósága.²⁹ Egy nép szállásterülete mindenképpen tartalmazza önazonosságának pontos körülírását (a történeti események függvényében), és egyúttal határainak meghatározását is. A határsáv léte pedig nem történelmi fikció.

A kísérő korszakok, valamint a korai és a késő avar anyag feltüntetése mindkét listán megtalálható. Az adatok³⁰ alapján ellenőrizhetők, melyeket estenként a saját kutatásaink alapján finomítottunk.³¹ A teljes irodalom megadása jelen esetben túlterhelte volna a szöveget, de most nem is ez volt a cél. Ez a két térkép egy lehetőség felvetése, melynek tényleges megvalósulása természetesen sokkal komolyabb háttér munkát igényelne. Mindegyik esetben fontos azonban megjegyezni, hogy nem lehetséges a korszakok sírjainak egzakt elkülönítése (főleg a mellékletekben szegény sírok esetében), de a cél végül is az arányok hozzávetőleges meghatározása.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Külön köszönet Reményi László rendkívüli kritikai érzékkel megfogalmazott észrevételeiért. Az elméleti alaptérkép ismeretét Márkus Gábornak köszönhetem. Az ötlet támogatásának és a térképek megvalósításának hivatalos lehetőségét (2014) akkori igazgatónak, Csornay Boldizsárnak köszönhetem.

²⁷ MAGYAR NÉPRAJZI ATLASZ 1987.

²⁸ Ehhez járulnak a történeti Magyarország mostani határain kívül eső területeken az újabb, de a régi lelőhelyekhez köthető feltárások.

²⁹ VÉKONY 1983, 222, 225, 235–236.

³⁰ SZENTPÉTERI 2002.

³¹ FANCSALSZKY 2007, 21–32.

A pontok mennyisége az ott kialakult koncepció mértékének következménye, de reprezentatív mértékük elfogadható. A térképek kivitelezése Szakos Éva gondos, figyelmes és lelkiismeretes munkája, melyért köszönettel tartozom.

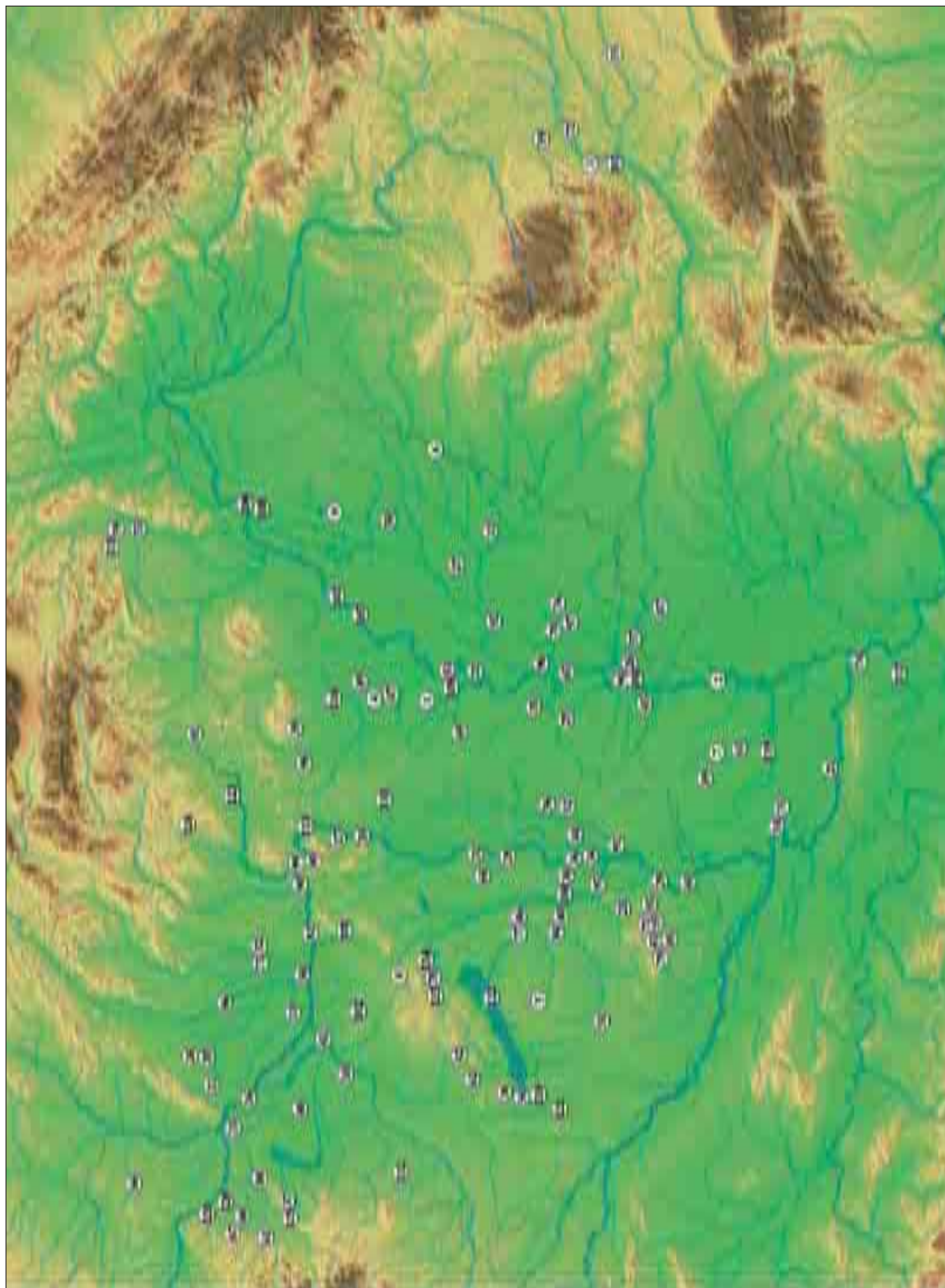
IRODALOM

- ARCHEOLOGICKÝ ATLAS 2007: *Archeologický Atlas pravěké Evropy (Atlas zur Prähistorischen Archäologie Europas – Archaeological Atlas of Prehistoric Europe – Atlas Archéologique de l'Europe Préhistorique 1–2)*. Acta Institui Præhistorici Universitatis Carolinæ Pragensis Præhistorica 27. Eds.: Buchvaldek, M. – Lippert, A. – Košnar, L. Praha 2007.
- BÓNA 1984: Bóna I.: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története 1/1. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk.: Székely Gy. Budapest 1984, 310–346.
- BÓNA 1986: Bóna I.: Dáciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben. In: *Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig*. Főszerk.: Köpeczi B. Budapest 1986, 154–177.
- CSALLÁNY 1956: Csallány, D.: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Budapest 1956.
- FANCALSZKY 2007: Fancsalszky G.: *Állat- és emberábrázolások a késő avar kori öntött bronz övvereteken (Tier- und Menschendarstellungen auf den spätawarenzeitlichen gegossenen brozenen Gürtelbeschlägen [Zusammenfassung])*. Opitz Archaeologica 1. Budapest 2007.
- LÁSZLÓ 1988: László Gy.: *Árpád népe*. Budapest 1988.
- MAGYAR NÉPRAJZI ATLASZ 1987: *Magyar néprajzi atlasz (Atlas der ungarischen Volkskultur – Atlas of Hungarien Folk Culture)*. Szerk.: Barabás J. – Diószegi V. – Gunda B. Budapest 1987.
- MAGYAR RÉGÉSZET 2003: *Magyar régészet az ezredfordulón*. Főszerk.: Visy Zs. Budapest 2003.
- MAKKAY 2003: Makkay J.: *Magyarok – avarok – szlávok*. Tractata Minuscula 31. Budapest 2003.
- POHL 1988: Pohl, W.: *Die Awaren. Frühe Völker*. München 1988.
- RADNÓTI 1956: Radnóti A.: D. Csallány: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Schrifttum und Fundorte (mit 1 Karte). Rezension. *Archaeologiai Értesítő* 83 (1956) 236–240.
- STADLER 2005: Stadler, P.: *Quantitative Studien zur Archäologie der Awaren I*. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 60. Hrsg.: Friesinger, H. Wien 2005.
- SZENTPÉTERI 1996: Szentpéteri J.: Az avarok. In: *Magyarország története térképeken elbeszélve 1. Virágkor és pusztulás. A kezdetektől 1606-ig*. História Könyvtár. Szerk.: Glatz F. Budapest 1996, 8–9.
- SZENTPÉTERI 2002: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa I–II*. Varia Archaeologica Hungarica 13. Hrsg.: Szentpéteri, J. Budapest 2002.
- SZENTPÉTERI 2006: Szentpéteri J.: Amiről a térképek mesélnek... Adalékok az avar korszak keltezési problémaköréhez (Tales told by the maps... Contribution to the dating problems of the Avar Age). *Arrabona* 44:2 (2006) 455–496.
- SZENTPÉTERI 2008: Szentpéteri, J.: Was die Verbreitungskarten erzählen... (Beiträge zum Problemkreis der Datierung der Awarenzeit). *Antaeus* 29–30 (2008) 325–346.
- VÉKONY 1983: Vékony G.: A gyepű szerepe az etnikai és politikai átalakulásokban. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Körösi Csoma Könyvtár 18. Szerk.: Tőkei F. Budapest 1983, 215–236.

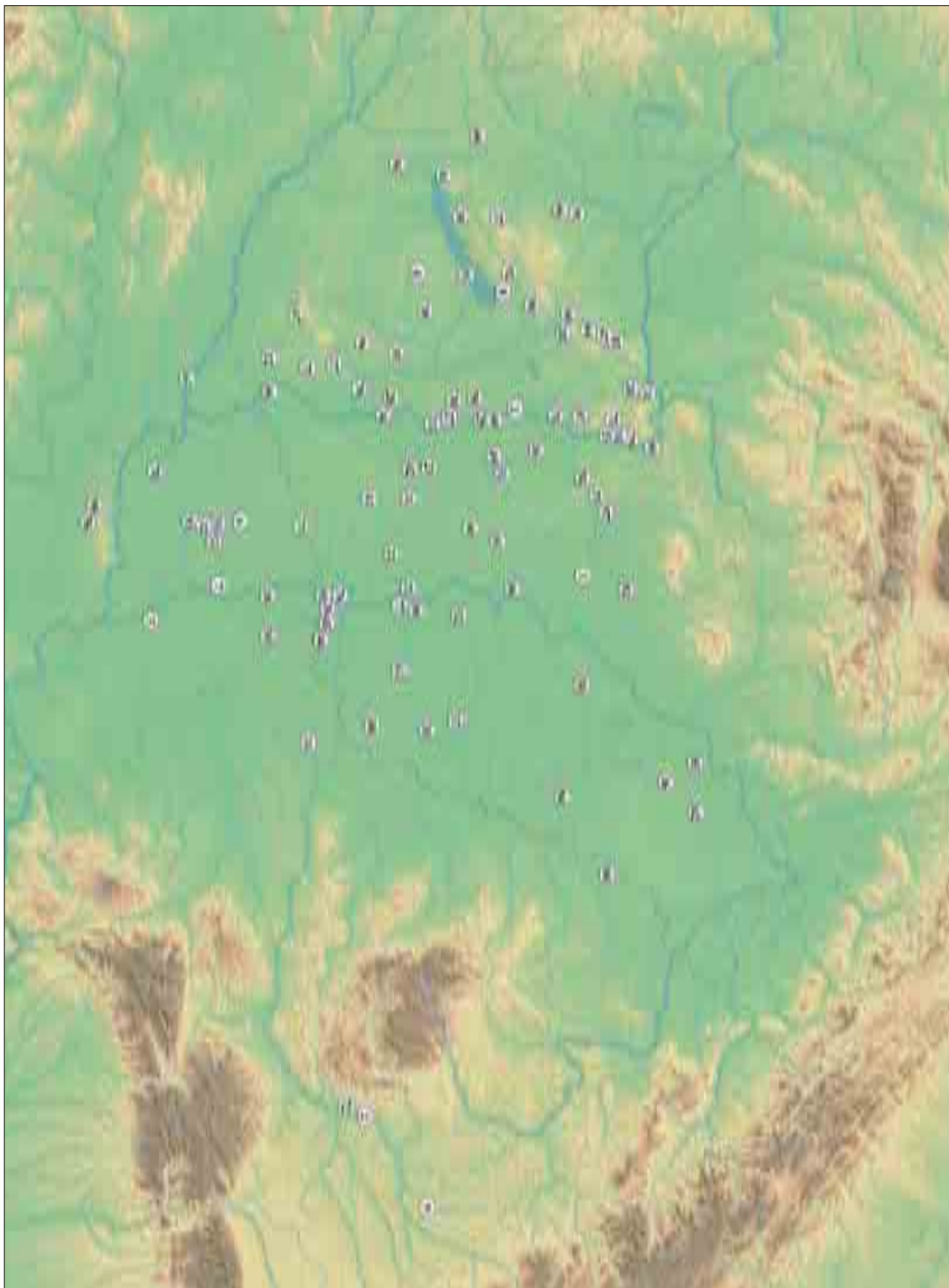
DIE MÖGLICHKEITEN ZUR VERWIRKLICHUNG EINES ARCHÄOLOGISCHEN ATLAS UND DESSEN LEHREN IN HINSICHT DER AWARENZEIT

Als Ausgangspunkt diene es, dass man die Verwirklichung des archäologischen Atlas Ungarns theoretisch aufwerfen könnte. Dazu leisteten mir die Erfahrungen von fertigen Arbeiten anderen Charakters eine Hilfe.

In der vorliegenden Studie werden die wichtigen kartographischen Darstellungen der Awarenzeit angehäuft. Das gemeinsame Problem dieser Angaben sind die Begründung, der Wichtigkeit der angeführten Punkte, ihre geographische Bestimmung, die Hinweise zur Fachliteratur und die Unterstützung mit Angaben in Zusammenhang mit anderen Epochen. Deswegen stellte ich im Weiteren solche Listen zusammen, die nicht zu Ungunsten der Verständlichkeit gehen, aber mithilfe deren meine Absichten kontrollierbar sind. In diesem Sinne bestrebe ich mich, den Mittelweg zwischen der unausführbaren vollständigen Veröffentlichung und der repräsentativen Darstellung mit auffällig wenigen Angaben zu finden. Hoffentlich kann das als Diskussionsgrundlage auch zu den Atlassen von anderen archäologischen Epochen dienen. Auf den beiden Planen sind die wichtigen Fundorte der ersten (568–680) und zweiten Hälfte der Awarenzeit (680–826) mit Rücksicht auf die Prioritäten wie Grabzahl, reiches Fundmaterial und die fallweise unvollständigen Angaben der benachbarten Länder dargestellt. Die Liste beider Pläne deuten auf den Zusammenhang mit der anderen Periode hin.

1. kép. Fontosabb régészeti lelőhelyek az avarok első feléből (568–680)
Abb. 1. Wichtige archäologische Fundorte aus der ersten Hälfte der Awarenzeit (568–680)

2. kép. Fontosabb régészeti lelőhelyek az avarok második feléből (680–826)
Abb. 2. Wichtige archäologische Fundorte aus der zweiten Hälfte der Avarenzeit (680–826)

FÜGGELÉK – APPENDIX

1. táblázat. Fontosabb régészeti lelőhelyek az avar kor első feléből (568–680), lelőhely jegyzék az 1. képhez
(Temetők és temetőre utaló szórványok, vezérsír = fejedelmi sír) (677–679. oldal)

Tabelle 1. Wichtige archäologische Fundorte aus der ersten Hälfte der Avarenzeit (568–680).

Fundortliste zur Abb. 1 (Gräberfelder und auf Gräberfelder hinweisende Streufunde, Fürstengrab) (Seite 677–679)

Lelőhely	A lelőhelyek sírszáma és/vagy kiemelkedő leletei
1. Adony	arany piramis fülb. + préselőminta
2. Aiud/Nagynyed (RO)	fegyveres lovassír
3. Alattyán-Tulát	712 + késői
4. Andocs, Németsűrű-puszt, Újhalastó	10 + 27
5. Aradac/Aradac (RS)	98
6. Bačka Topola-Bankert, Klanica/Topolya-Bánkert (RS)	85 + késői (+ szarmata)
7. Bačko Petrovo Selo/Péterréve (RS)	15 + 36 + 118
8. Balatonfűzfő, Bugyogó; Szalmássy-telep	15 + 146
9. Band/Mezőbánd (RO)	16 (+ gepida)
10. Békéscsaba	15-20
11. Bócsa	1, <u>vezérsír</u>
12. Bóly, Sziebert-puszt B	16
13. Bölske	60 + késői
14. Budakalász-Dunapart	1600 + késői
15. Budapest, XI. Fehérvári út	11 + 33 késői
Budapest, XIII. Angyalföld	arany fülbevaló
Budapest, XX. Erzsébetfalva	arany piramis fülbevaló
Budapest, XXI. Csepel-Háros	76 + késői
16. Bugyi-Ürbőpuszta (Áporka)	25 + 26 késői
17. Cikó	552 + késői
18. Čoka/Csóka (RS)	70 + késői
19. Corund/Korond (RO)	2 szórvány préselőminta
20. Csákberény-Orondpuszta	452 + késői
21. Csanytelek	20
22. Csengele-Feketehalom	105 + késői
23. Csengőd	8 + két másik lh.
24. Csolnok	9
25. Dány	amphora
26. Deszk D, G, H, L, M, N, O, P, R, S	12, 58, 22, 13, 5, 9, 8, 6, 5, 1
27. Dunaföldvár, Vajai-tanya I., II., III.	NÖK + késői <u>nagy telep</u>
28. Dunaszentgyörgy-Tengelic, Kaszás-tanya	NÖK 372 + késői
29. Dunaújváros-Öreghegy	4 + 1 + 3 ló, nem vezérsír
30. Előszállás-Öreghegy	58
31. Esztergom-Nagyhegy	több szórvány + lovassírok

32. Feketić/Bácsfeketehegy-Téglagyár (RS)	sírok + késői
33. Felnac/Főnlak (RO)	ötvössír
34. Gerjen	185 + késői
35. Gyönk-Vásártér	700 + késői (Petrus)
36. Hajdúdorog	4 + 3 ló (solidus, páncél, arc)
37. Halimba, Belátó-domb	489+ késői
38. Iregszemcse	1, de gazdag nő
39. Káptalantóti-Bodók	40 + késői
40. Kecskemét-Sallai u.	1, de gazdag
41. Keszthely-Dobogó, Fenékpusztá	3500, 651+ késői
42. Kiskőrös-Pohibuj-Mackó-dűlő	62 + késői
43. Kiskunhalas	préselőmintá
44. Kiszombor M, O, P	37, 7, lovassír + késői
45. Klárafalva C, G	1, 6
46. Kölked-Feketekapu A, B	687, 548 + késői
47. Környe	152
48. Kunágota	1 + 2 ló, <u>vezérsír</u>
49. Kunbábony (Kunszentmiklós-Bábony)	2, az 1. <u>vezér v. kagán</u>
50. Kunmadaras	1 + ló, <u>vezérsír</u>
51. Kunpeszér-Felsőpeszéri út, homokbánya	27 + késői
52. Kunszentmárton	ötvössír
53. Lovćenac-Sekić/Szeghegy (RS)	1 lovassír, solidus
54. Maglód	1, <u>vezérsír</u>
55. Mali Idoš, Žutajama/Kishegyes (RS tévesen Kulski Put)	115 + késői
56. Mandjeloš/Nagyolaszi (RS)	18
57. Mezőberény	1 női <u>vezérsír, solidus</u>
58. Mezőfalva-Vasútállomás (Előszállás-Bajcsihegy)	273 + késői
59. Mokrin/Homokrév, Vodoplav-dűlő, téglagyár (RS)	75
60. Mór-Akasztódomb	37
61. Nagykőrös	sok szórvány+ Szurdok: aranykard
62. Nyíregyháza	sok szórvány
63. Orosháza	sok szórvány
64. Oroszlány I., II.	50-60, 47
65. Osijek/Eszék (HR)	jó szórványok + késői
66. Pápa	több szórvány
67. Pécs-Köztemető	60
68. Pókaszeptek	248 + 169 szláv urnasír
69. Rácalmás-Göböljárás	46
70. Selenča/Bácsújfalú (RS)	üst, <u>máglyalelet</u>
71. Solymár	130 + késői
72. Stremť/Diód (RO)	1 lovassír
73. Subotica/Szabadka-Téglagyár, és Kelebiai út (RS)	több sír; és 1 sír

74. Százhalombatta	12
75. Szebény II.	9
76. Szeged-Fehértó A	376 + késői
Szeged-Kundomb	319 + késői
77. Szegvár-Oromdűlő	370
Szegvár-Sápoldal	1 + 2 ló, + 9, solidus
78. Szekszárd-Bogyiszlói út	786
79. Szentendre-Pannónia-dűlő, Nagy-Kürti téglavető	3, <u>vezérsír</u>
80. Szentes-Dónát	12
81. Szőreg A	sok sír + késői (+gepida)
82. Tarnaméra	26
83. Tatabánya-Alsógalla I., Kertváros	395, 75 + késői
84. Tépe	<u>kincslelet</u> , <u>vezérlelet</u>
85. Tiszavasvári-Koldusdomb	23 (<u>páncél</u>)
86. Tószeg-Laposhalom	több sír + késői
87. Törökbálint	2 + 1 ló, fegyverek
88. Valealui Mihai/Érmihályfalva-Rétalja (RO)	lovassír
89. Vác-Kavicsbánya	514 + késői
90. Várpalota-Gimnázium (+késői), Unió-homokbánya	250, 14
91. Vaszar	3 kisebb lh.
92. Veszprém-Jutas	281 + késői
93. Vrbas/Verbász (RS)	158 + késői
94. Zalakomár, Lesvári-dűlő	585 + késői
95. Zamárdi-Rétiföldek	2368 + késői
96. Závod	104 + késői
97. Zsámbok	2 gazdag sír, P-füles kard
98. Divoš (Sirmium körzete, Sremska Mitrovica) (RS)	? kincs (bizonytalan lelőhely)

2. táblázat. Fontosabb régészeti lelőhelyek az avar kor második feléből (680–826), lelőhely jegyzék az 2. képhez
(Temetők és temetőre utaló szórványok) (680–683. oldal)

Tabelle 2. Wichtige archäologische Fundorte aus der zweiten Hälfte der Awarenzeit (680–826)
Fundortliste zur Abb. 2 (Gräberfelder und auf Gräberfelder hinweisende Streufunde) (Seite 680–683)

Lelőhely	A lelőhelyek sírszáma és/vagy kiemelkedő leletei
1. Abony	361
2. Ada/Ada, Bakos-téglagyár (RS)	nagyon sok sír + ezüst <u>ivócsésze</u>
3. Aiudul de Sus/Felenyed (RO)	lovassír
4. Alattyán-Tulát	712 + korai
5. Andocs-Temető utca	164
6. Ártánd-Kapitány-dűlő	282
7. BačkaTopola-Bankert-Klanica/Topolya-Bánkert (RS)	227 + korai
8. Bakonycsernye	226
9. Balmazújváros, Hortobágy-Árkus	50, de <u>gazdag</u>
10. Bágyog-Gyűrheg	106
11. Bernolákovo/Cseklész (SK)	84
12. Bélmegyer, Csömöki-domb	243
13. Bodza-Holiare/Alsógellér (SK)	700
14. Bogojevo I–IV./Gombos (RS)	42+4+1+150
15. Brateiu 2./Baráthely (RO)	34
16. Bratislava; Čuňovo/Dunacsún (SK)	151
Bratislava, Devínska NováVes/Dévényújfalu	873 + korai
Bratislva, Záhorská Bystrica/Pozsonybeszterce	251
17. Budakalász-Dunapart	1600 + korai
18. Budapest, IX. Wekerle-telep (József A. telep)	54
Budapest, X. Rákos, Ejtőernyős torony	38
Budapest, XI. Fehérvári út	45 + korai
Budapest, XIV. Népstadion	36
Budapest, XIV. Tihany tér	34
Budapest, XXI. Csepel-Szabadkikötő	60-70
19. CâmpiaTurzii/Aranyosgyéres (RO)	lovassír
20. Čataj I./Csataj (SK)	216
21. Čelarevo/Dunacséb (RS)	360
22. Cibakháza	1, de női <u>vezérsír</u>
23. Cikó	552 + korai
24. Cífer, Pác I./Cífer-Pusztatpát (SK)	119
25. Csengele-Feketehalom	105 + korai
26. Deszk 1., D, Sz, T	5+12+32+71
27. Dévaványa-Köleshalom	165
28. Dunaföldvár, Vajai-tanya I., II., III.	NÖK. avar és késő avar <u>nagy telep</u>
Daruszentmiklós, Alsó-Pázmánd	205, késő avar nagy telep
Daruszentmiklós, Szőlő-telep I., II.	160, késő avar nagy telep

29. Dunaszekcső	79
30. Dunaszentgyörgy, Kaszás-tanya	372
31. Dunaiújváros-Öreghegy (Dunapentele), Simonyi-dűlő	sírok + 380
32. Dvorynad Žitavou/Udvard (SK)	99
33. Edelstal/Nemesvölgy (A)	257
34. Fajsz	100+5
35. Gátér	300
36. Gerjen	110 + korai
37. Großhöflein (A)	93
38. Gyenesdiás-Algyenes, Döngeleg	301 + több száz + korai
39. Gyöngyöspata	195
40. Gyönk-Vásártér	700 + korai (Petrus)
41. Győr, Téglavető-dűlő	900 + korai
42. Halimba, Belátó-domb	486 + korai
43. Hird	727 + korai
44. Homokmégy-Halom	167
45. Horgoš/Horgos (RS)	88+7
46. Igar, Vámi-szőlőhegy	7 <u>vezérlelet</u>
47. Jánoshida-Tótképuszta	259
48. Jánossomorja (Mosonszentjános, Mosonszentpéter)	316 + 280
49. Jászapáti-Nagyállás út	412
50. Kaba-Bitózug	160
51. Kaposvár-Topnár, 33. sz. lh.; Fészerlak	215 + 176
52. Kecel-Határdűlő; Körtefa-hegy	91 + 15
53. Kecheč (HraničnapriHornáde)/Kenyhec (SK)	164
54. Keszthely-Belváros; Deák utca; Dobogó; Sörházkert; Polacsek-kert; Sörház = Keszthely belváros vagy Sörkert	Dobogó: 2500 + Sörházkert:102 + korai mind
55. Kékesd	246
56. Kiskőrös, Cebe-puszta; Vágóhídi-dűlő; Pohibuj, Mackó-dűlő; Város-alatt	20 + 75 62 + 213 + korai
57. Kiszombor, A, B, E, F, G, Téglagyár	4 + 8 + 13 + 27 + 59 + 3 + korai
58. Komárno/Komárom (SK), VIII. Hadovská; IX. Lodenica/Hajógyár; IV. ul. Váradího/Váradí utca	25 153 + 28
59. Košice, Šebastovce I., Lapiše I./Kassa, Zsebes (SK)	380
60. Kölked-Feketekapu A, B	687 + 748 + korai
61. Leobersdorf (A)	153
62. Lesencetomaj, Piroskereszt	53 + 60? + 231
63. Mali Idoš//Kishegyes (RS)-Kalvariya; Vasútállomás; Žutajama (tévesen: Kulskiput)	20 + 13 115 + korai
64. Mezőfalva-Vasútállomás (Előszállás-Bajcsihegy)	273 + korai
65. Mindszent, Bozó-tanya	100
66. Mistelbach (A)	66 (A)

67. Mödling-GoldeneStiege (A)	497
68. Münchendorf (A)	56 + korai (A)
69. Nagykőrös, Száraz-dűlő	107 + korai
70. Nagymágocs-Ótompá	131
71. Nagypall I–II.	215 + 18
72. Noşlac/Marosnagylak (RO)	80 + korai
73. Nové Zámky/Érsekújvár (SK)	516
74. Novi Slankamen, Čarevci/Újszalánkemén (RS)	85, kiemelkedő
75. Odžaci IV–V./Hódság (RS)	22 + 60
76. Orosháza-Béke Tsz, Bónum téglagyár	149 + 225
77. Ozora-Tótipusztá	2 v. 3 = 1 család, <u>vezérlelet</u>
78. Öskü	77
79. Pécs-Gyárváros, Höerőmű, Kertváros, Nagyárpád	29 + 24 + 549 + 66
80. Pilismarót-Basaharc, Öregek-dűlő	213 + 150
81. Prša II./Perse (SK)	77
82. Radvaň nad Dunajom, Virt II. 2.lh./Dunaradvány, Virt (SK);	139
Radvaň nad Dunajom, ŽitavskáTôň/Dunaradvány, Zsitvatő (SK)	83
83. Rákóczi falva, Kastélydomb	78 (ötvössír is!)
84. Regöly-Kapuvár	179 + korai
85. Romonya (Ellend) I., II.	238 + I.: korai; 100
86. Sal'a I., Veča/Vágsellye-Vízállás (SK);	116
Sal'a II., Duslo/Vágsellye (SK)	171
87. Sănnicolau Mare/Nagyszentmiklós (RO)	kincslelet
88. Sommerein am Leithagebirge (A)	211 + korai
89. Stara Moravica/Ómoravica (RS)	204
90. Štúrorvo I./Párkány; Štúrorvo, Obid/Párkány, Ebed (SK)	280 + 194
91. Sükösd-Ságod	360 + korai
92. Szarvas-Kákapusztá, Rózsáshalom, Grexa-téglagyár	49 + 2 + 422 + Grexa: korai
93. Szebény I., III.	341 + 30-40
94. Szeged, Fehértő A, B	376 + 131 + A.: korai
Szeged, Kundomb	319 + korai
Szeged, Makkoserdő	339 + korai
95. Szekszárd-Palánk	239
96. Szentes-Felsőcsordajárás	73
Szentes, Kaján	459
Szentes, Lapistó	172
Szentes, Nagyhegy	385
97. Székkutas, Kápolna-dűlő	534
98. Szirák	69 (Nógrád !)
99. Szob-Homokdűlő	142

100. Szőreg B; Belsőúgar; A; Homokbánya	58 + 14 + ? + szórvány + korai
101. Tatabánya-Alsógalla I.	395 + korai
102. Táp-Borbapuszta	446
103. Teiuș/Tövis (RO)	80
104. Tengelic	NÖK, 351
105. Tiszaderzs	102
106. Tiszaeszlár-Sinkahegy	cca 100
107. Tiszafüred-Majoros; Morotva-part	1283 + telep és 4
108. Tiszavasvári-Petőfi u.; Városföldje Béke Tsz;	96 + 32 + 45
Zöld Mező Tsz	
109. Tiszavárkony-Hugyinpart	100 + korai
110. Üllő I. Disznójárás; II. vecsési községhatár	270 + 153
111. Valalíky/Kassamindszent (SK)	204
112. Vasasszonyfa	468 (cca 1000)
113. Vác-Kavicsbánya	514 + korai
114. Várpalota-Gimnázium; Bánta-puszta	235 + 75 + Gimn.: korai
115. Veszprém, Jutas	281 + korai
116. Visznek-Kecskehegy	127
117. Vojka, Brdašica/Vajka (RS)	110
118. Vörs-Papkert B	716
119. Vrbas/Verbász (RS)	158 + korai
120. Wien, XI. Simmering-Csokorgasse (A)	750
Wien, XI. Simmering-Haufigasse (A)	3, de temető
Wien, XIII. Unter St. Veit (A)	sok szórvány, de temető
Wien, XXIII. Liesing (A)	26
121. Zalakomár, Lesvári-dűlő (Kiskomárom)	585 + korai
122. Zamárdi-Rétiföldek	2368 + korai
123. Želovce/Zsély (SK)	870
124. Zemianský Vrbovok/Nemesvarbók (SK)	<u>kincslelet</u>
125. Zillingtal-Unterer Kapellenberg/Völgyfalu (A)	750 + korai
126. Zwölfaxing I., II. (A)	206 + 4

A BUDAPEST-LÓVERSENYTÉRI AVAR LELŐHELYEK AZONOSÍTÁSÁNAK RÖVID TÖRTÉNETE

ÉDER KATALIN*

Absztrakt: 1948-ban a Nemzeti Stadion építésekor a Székesfővárosi Múzeum régészei egyeztetést folytattak a helyszínen, ahol nem sokkal később egy nagyobb kiterjedésű avar temető sírjai kerültek elő. Ezt először Nagy Tibor ásatásvezető a régi Lóversenytéren a 19. század végén előkerült avar temető folytatásaként értékelte. A leletanyag részletes elemzése azonban ellentmondásokra mutatott rá: a 19. században előkerült tárgyak a 8. század közepére – második felére, a Stadion építésekor előkerült leletek pedig a 7. század végére – 8. század elejére keltezhetőek. Az ellentmondás feloldására az avar korpusz készítésekor az elsődleges írott források (pl. leltárkönyv) elemzésével került sor, mely során Nagy Margit bizonyította, hogy a régi és új Lóversenytér két külön helyszínt takar és két, különböző időszakban használt avar temető feküdt e területeken.

Kulcsszavak: lelőhelyazonosítás, Népstadion, Lóversenytér, avar kor, temető

Évekkel ezelőtt hallottam egy rövid történetet egyik kollégámtól és már akkor megragadott benne az, hogy alapos, módszeres munkával a kirakószerűen összeillő részletekből hogyan lehet korábbi tévedéseket helyreigazítani, egy régi, topográfiailag pontosan nem meghatározott lelőhelyet azonosítani. Ebben a rövid kis írásban nem új kutatási eredményekről lesz szó, hanem sokkal inkább arról, hogy egy régész munkája sokszor nem a terepen és nem a raktárban folyik kizárólagosan; hanem néha aprólékos kutatással az irattárak, térképek, publikációk segíthetnek kibogozni az évtizedek során összegubancolódott szálakat.

1948 júliusában a Székesfővárosi Múzeum régészei megjelentek a régi Lóversenytér területén,¹ ahol a Nemzeti Stadion (később Népstadion, majd Puskás Ferenc Stadion) építése nem sokkal azelőtt indult meg. Az építővállalat munkatársaival sikerült megállapodni, hogy amint régészeti leletek kerülnek elő, azt jelzik a múzeumnak. A jelentés nem tér ki arra, hogy miért érkeztek a Múzeum képviselői a helyszínre és miért is tartották olyan fontosnak az építkezés figyelemmel követését, főleg egy olyan korszakban, amikor az örökségvédelmi jogi szabályozás fogalma szinte ismeretlen volt. Mindenesetre az építkezés megindult és ugyan a Budapesti Történeti Múzeum erre az időszakra vonatkozó archív iratanyagában nem található semmilyen leletbejelentés, ez azonban minden valószínűség szerint megtörtént, hiszen az 1948. évet lezáró, a Székesfővárosi Múzeum Régészeti Intézetének munkáját taglaló jelentésben² már az szerepel, hogy a régi Lóversenytéren folyó nagyarányú földmunkák során nagyobb kiterjedésű avar temető került elő, ezek a múlt század végén itt megtalált temetőrészlethez tartozó újabb sírok voltak! Ez utóbbi megjegyzés egyben azonnal egyértelművé teszi azt is, hogy az építkezés megindulásakor miért is tartotta fontosnak a Múzeum a területen a helyszíni szemlét, mondhatni egyeztető tárgyalásokat folytatva az építkezést irányítókkal. A munkák és a régészeti feltárás 1949-ben,³ majd 1951-ben is folytatódott; ez utóbbi eredményeiről a Régészeti Intézet negyedéves jelentése számol be néhány sorban:

* Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattár, 1014 Budapest, Szent György tér 2. eder.katalin@mail.btm.hu

¹ BTM Régészeti Adattár ltsz. 997-79.

² BTM Régészeti Adattár Archív igazgatási iratgyűjtemény, Régészeti Osztály iratai 321/1948.

³ BTM Régészeti Adattár Archív igazgatási iratgyűjtemény, Régészeti Osztály iratai 374/1949.

február 27-e óta 14 sírt tártak fel, majd a féléves jelentés április és július között 21 újabb sírról tesz említést,⁴ melyek ahhoz a temetőhöz tartozhattak, amelynek anyagát Nagy Géza publikálta a Budapest Régiségei V. kötetében.⁵

Az újabb ásatásokról részletesebb beszámolót a Régészeti Intézet 1951. július 13-i termelési értekezletéről szóló jegyzőkönyv és az 1951. év munkáit összefoglaló éves jelentés tartalmaz.⁶ Ezekből megtudjuk, hogy ebben az évben 36 sír került feltárássra, melyek korát a mellékletek alapján a 7. század végére – 8. század elejére határozta meg az ásatást vezető Nagy Tibor.

A fentebb idézett jelentések, beszámolók rövid szövegei az első sírok megtalálásától kezdve utalnak egy innen már korábban ismert avar temető meglétére, ezzel nyilvánvalóvá téve, hogy a stadion építésének megindulásakor ez volt az oka annak, hogy a Székesfővárosi Múzeum Régészeti Intézete figyelemmel követte a helyszínen folyó munkákat. Az 1951. évi jelentés szövege pedig azt is tisztázza, hogy a 19. század legvégén előkerült ún. lóversenytéri avar sírok miatt volt szükséges a Népstadion helyén, azaz a Régi Lóversenytéren régészek jelenléte. A régészeti és építési munkák befejeztével a temető részletes publikálására nem került sor, rövid értékelését Nagy Tibor a Budapest története című munkában pár sorban közölte, a feltárt 37 sírt a mellékletek alapján a 7. század utolsó évtizedeire és a 8. század első felére keltezte.⁷ Ugyanebben a kötetben, két mondat erejéig tér ki arra, hogy a 19. század végi leletanyag és az újabb ásatásokból származó tárgyak keltezése alapján nem egy temetőről kell beszélnünk, mert a korábban előkerült anyag a 8. század közepére – második felére helyezhető.⁸ Részletesebben azonban nem foglalkozott az ellentét feloldásával és ez a két mondat is elsikkadt a topográfiai azonosítások során. Az elvégzett feltárásról nem készült feltárási dokumentáció, megégett kéziratossá átalakított ásatási naplója Nagy Tibor hagyatékának részeként került be évtizedekkel később a Budapesti Történeti Múzeumba.⁹

A Nagy Tibor által jelzett ellentmondás ismételtelen felmerült Budapest avar temetőinek korpusza készítése során, amikor ennek végleges feloldására végül sor került. Ehhez kiindulási pontot a 19. századi névhasználat adott Nagy Margitnak, a korpusz összeállítójának (*1. kép 1*). Az ellentmondás feloldásához minden elsődleges forrást – leltárkönyv, publikációk – előkeresett, amelyekből kitűnt, hogy hol Lóversenytér, hol régi, hol új Lóversenytér néven nevezték meg a lelőhelyet (*1. kép 2*), majd alaposan utánajárt Budapest lóversenypályáinak és így derült ki, hogy 1879-ben még csak a Gubacsi-dűlőben működött az ún. régi Lóversenytér, mert az új, amely a későbbi Népstadion helyén volt csak 1890-ben nyílt meg (*1. kép 3*).¹⁰ Ennek az irattári, adattári kutatásnak a segítségével egy bizonytalan lelőhely vált topográfiaiilag biztossá, egy szakmai ellentmondás került sikeresen feloldásra. Az már a történet ironiája, hogy mind a régi, mind az új Lóversenytér helyén egykor avar temető húzódott és az utóbbi előkerülése a téves azonosításnak köszönhető...

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A térképek készítésében Bordás Attila segített, munkáját köszönöm.

⁴ BTM Régészeti Adattár Archív igazgatási iratgyűjtemény, Régészeti Osztály iratai 178/1951, 253/1951.

⁵ NAGY 1897, 53–94.

⁶ BTM Régészeti Adattár Archív igazgatási iratgyűjtemény, Régészeti Osztály iratai 257/1951, 863-01-38/1952.

⁷ NAGY 1973, 201.

⁸ NAGY 1973, 202.

⁹ BTM Régészeti Adattár Hagyatéki gyűjtemény 3033-2013.

¹⁰ NAGY 1998, 57.

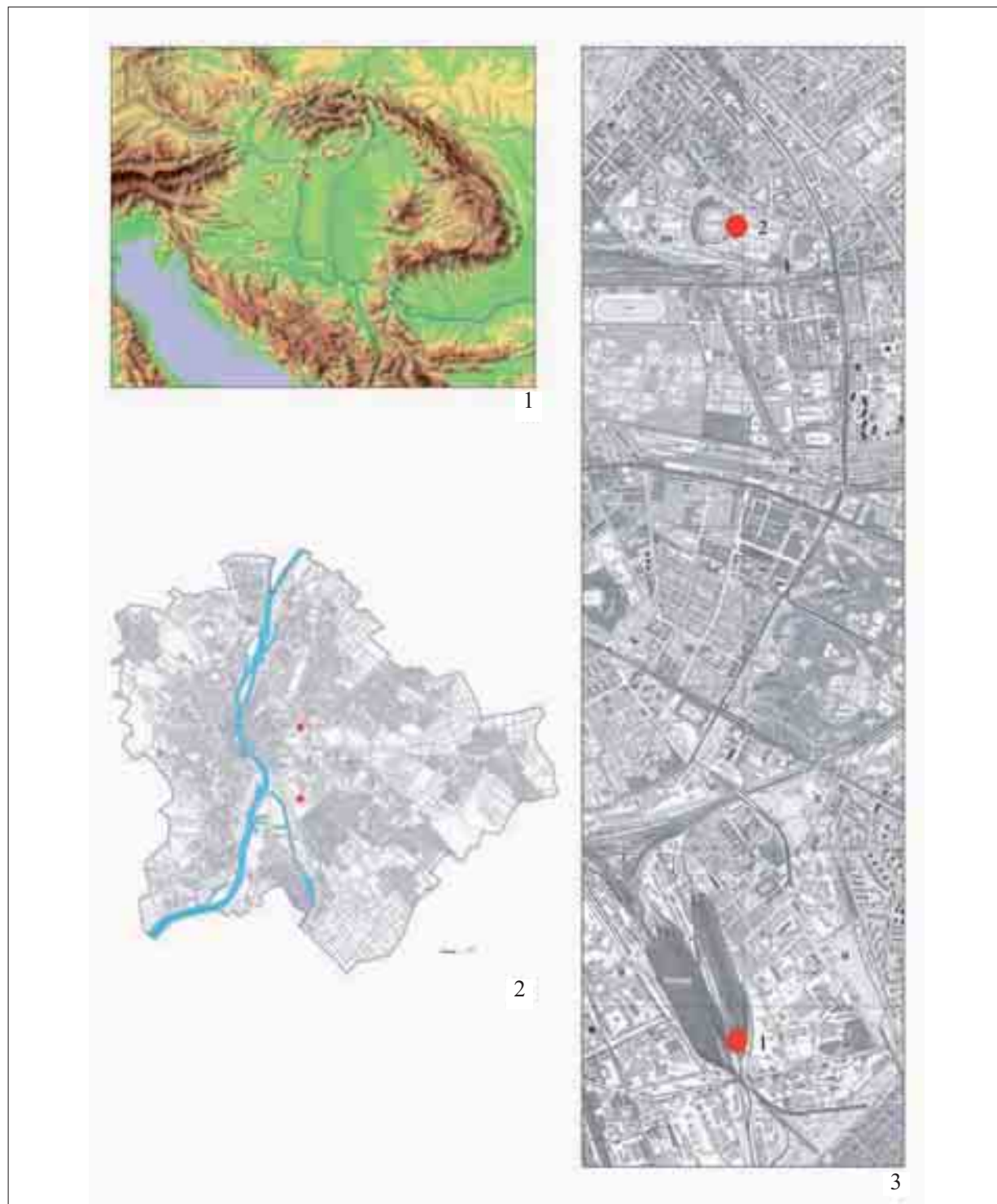
IRODALOM

- NAGY 1897: Nagy G.: Budapest a népvándorlás korában: mondai történet, az Etzelburg, Sicambria és Buda nevek keletkezésének magyarázata: régészeti nyomok, az ó-budai és lóversenyteri népvándorláskori leletek: a népvándorláskori leletek etnikai csoportosítása. *Budapest Régiségei* 5 (1897) 53–94.
- NAGY 1973: Nagy T.: A népvándorlás kora. In: *Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig*. Szerk.: Gerevich L. Budapest 1973, 185–216.
- NAGY 1998: Nagy, M.: *Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest I–II*. Monumenta Avarorum Archaeologica 1. Reds.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 1998.

DIE KURZE GESCHICHTE DER IDENTIFIZIERUNG DER AWARENZEITLICHEN FUNDORTE AUF DER BUDAPEST-RENNBAHN (KOM. PEST, UNGARN)

In der vorliegenden Studie handelt es sich nicht um neue Forschungsergebnisse, sondern um die Angaben der Archive, bzw. Pläne, die neben der minuziösen Arbeit auf dem Gelände und während der Bearbeitungen zur Klärung der während der Jahrzehnte entstandenen verwirrten Lage beitragen können.

Im Jahre 1948 machte das damalige Museum der Hauptstadt eine Begehung im Gebiet des im Bau befindlichen Volksstadions (früher: alte Rennbahn) und vereinbarte mit den Leitern der Bauarbeiten, dass sie das Museum beim Vorkommen von archäologischen Funden sofort verständigen. Aus der Meldung geht es nicht hervor, warum das Museum eben diese Baustelle besuchte. An den Bauarbeiten wurden allerdings 37 Gräber freigelegt und die Meldungen weisen darauf hin, dass man da auf die Fortsetzung des im Jahre 1879 auf der Rennbahn vorgekommenen Gräberfeldes stieß, d. h. die Bauarbeiten deswegen von Anfang an verfolgt wurden. Die Datierung des vorgekommenen Fundmaterials weicht aber von der der im 19. Jahrhundert zum Vorschein gekommenen Funde ab. Der Grabungsleiter Tibor Nagy wies darauf nur kurz hin, dass die Funde sicherlich aus zwei verschiedenen Gräberfeldern stammen. Ausführlicher beschäftigte er sich mit diesem Problem nicht und seine Bemerkung blieb im Laufe der topographischen Identifizierung jahrzehntelang außer Acht. In den 1990-er Jahren klärte Margit Nagy bei der Zusammenstellung des Corpus der awarischen Gräberfelder von Budapest mithilfe von primären Quellen (Angaben des Inventarbuches), dass es sich da um zwei verschiedene Rennbahnen, demzufolge um zwei verschiedene Fundorte handelt.

1. kép. 1: A lelőhelyek elhelyezkedése; 2–3: A lelőhelyek elhelyezkedése a IX. és XIV. kerületben: 1: Budapest IX., a Régi Lóversenytér területe (ma Ferencvárosi rendező pályaúdvár); 2: Budapest, XIV. az Új Lóversenytér területe (ma Puskás Ferenc Stadion és környéke)

Abb. 1. 1: Die Lage der Fundorte; 2–3: Die Fundorte im IX. und XIV. Bezirk: 1: Budapest, IX. Bezirk: das Gebiet der alten Rennbahn (heute: Rangierbahnhof Ferencváros); 2: Budapest, XIV. Bezirk: das Gebiet der neuen Rennbahn (heute: Puskás-Ferenc-Stadion und seine Umgebung)

A KARANCSLAPUJTŐI HONFOGLALÁS KORI ÖV ÉS
MORDVINFÖLDI „HASONMÁSA”.
A KARANCSLAPUJTŐI TÍPUSÚ ÖVVERETEK KELET-EURÓPAI
ELTERJEDÉSE

OLGA V. ZELENCOVA* – IRINA A. SAPRYKINA* – TÜRK ATTILA**

Absztrakt: A dolgozat a karancslapujtői honfoglalás kori övkészletet és annak kelet-európai párhuzamait foglalja össze. A szakirodalomban a karancslapujtői 1. sír ritka és speciális kialakítású övkészletét, a Dienes István által felismert és 1964-ben közölt mordvinföldi hasonmása (Krjukovo-Kuzsnovo 505. sír) alapján többnyire a honfoglalás kori hagyaték Volga-vidéki kapcsolatrendszerének lenyomataként értékelték. Jelen munka részletesen bemutatja a két sír övkészletét és kísérőleleteit, valamint a tipológiai hasonlóságon túlmenően anyagösszetételi vizsgálatok segítségével igyekszik feltárni és értelmezni kapcsolatuk lehetőségét. Ma már öt kelet-európai lelőhelyről van adatunk karancslapujtői típusú övveretekről és ez új megvilágításba helyez(het)i a tárgytypust: a korai magyar történelem szempontjából valamennyi nagyobb és releváns régióból (és továbbra is csak onnan) ismerünk már ilyen leleteket.

Kulcsszavak: Karancslapujtó, Mordvinföld, 10. századi övveretek, honfoglaláskor, archeometria

BEVEZETÉS¹

A kelet-európai kora középkori régészeti kutatásban már több mint fél évszázada ismert két, egymásra igen hasonló ezüst övkészlet: az egyik egy ősmordvin temetőből származik, a Volga középső szakaszáról; a másik pedig egy magyarországi honfoglalás kori lelőhelyről. A karancslapujtői övkészletet a kutatók, a Dienes István által felismert és publikált formai kapcsolatok nyomán többnyire a honfoglalás kori hagyaték Volga-vidéki kapcsolatrendszerének lenyomataként értékelték.² Mivel az utóbbi években a két lelet-együttes anyagösszetételi vizsgálatai is elkészültek, illetve időközben újabb kelet-európai lelőhelyekről váltak ismertté hasonló veretek, így aktuálissá vált a tárgytypus ismételt feldolgozása.

Dolgozatunkban színes illusztrációkon mutatjuk be és elemezzük a két korábbi lelőhely övkészletét, valamint a két sír teljes leletanyagát. Ma már tudjuk, hogy pusztán az ornamenshordozó elemek vizsgálata a tágabb helyi leletkontextus elhagyásával³ nem visz közelebb a honfoglalás kori leletek között ismert kelet-

* Институт археологии РАН, 117036 Москва, ул. Дм. Ульянова 19. olgazelentsova2010@yandex.ru; dolmen200@mail.ru

** Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Régészettudományi Intézet, 2087 Piliscsaba, Egyetem u. 1. turk.attila@btk.mta.hu

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4. A/1-11-1-2012-0001 „Nemzeti Kiválóság Program”, illetve az OTKA/NKFIH 106369, valamint a MTA BTK MÖT 28.317/2012 keretében valósult meg. A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² DIENES 1964.

³ Bollók Ádám tévesen sorolta a volgai bolgároktól északra élő finnugor nyelvű népek hagyatékához a krjukovo-kuzsnovói leletet és a 9–11. századi, ún. ősmordvin temetőket (BOLLÓK 2015, 388), ezek ugyanis az egykori volgai bolgár területektől délnyugati irányban fekszenek (16. kép 2), az egykori Kazár Kaganátus északi határa mentén.

európai elterjedésű tárgytipusok pontos összefüggéseinek feltárásához.⁴ A hagyományos tipológiai elemzés mellett anyagösszetételi vizsgálatok segítségével is vizsgáltuk a két övkészlet lehetséges összefüggéseit, így elemzésünkbe bevontuk azok 2010-ben és 2012-ben készült eredményeit. Munkánkban végül röviden bemutatjuk ennek a speciális formájú és ritka tárgytipusnak három új kelet-európai előfordulását. Ezek ugyanis alapvetően bővítik ismereteinket, és tárgyják a régészeti-történeti értékelés lehetőségeit, illetve hozzájárulnak a honfoglalás kori hagyatékek keleti kapcsolatrendszerének jobb megismeréséhez még akkor is, ha egy részük sajnos szórványleletként vált ismertté.

KUTATÁSTÖRTÉNETI ÖSSZEFOGLALÁS

Az ún. ősmordvin temetők közé sorolt Krukjovo-Kuzsnovo lelőhely 505. sírja 1936-ban került elő, majd 1952-ben Pjotr P. Ivanov nyomán publikálták a *Материалы по истории мордвы VIII–XI вв.* című kötetben.⁵ Az 1960-as évekig azonban nem figyelt fel rá a kutatás, mivel további párhuzamokat addig nem ismertek hozzá.

A karancslapujtői sír 1939-ben került elő, melyről először Darnay (Dornyai) Béla tett említést a *Magyar Irodalmi Társaságok 1948. évi értesítőjében*.⁶ Ezután Patay Pál foglalkozott vele először a *Nógrád megye régészeti emlékei* című munkájában.⁷ Később, a Fettich Nándor által végzett hitelesítő ásatás után – annak eredményeivel kiegészítve –, szintén ő írt a lelőhelyről az 1954-es *Archaeologiai Értesítőben*, azonban bővebb régészeti elemzés nélkül.⁸

Dienes István a Szovjetunióban végzett 1959-es tanulmányútja során figyelt fel az addig egyedinek gondolt karancslapujtői övkészlet keleti párhuzamára.⁹ Ennek nyomán a magyarországi lelőhelyen helyszíni szemlét végzett, majd megírta a karancslapujtői 1. sírból ismert – sajnos nem régész által feltárt – övkészlet részletes elemzését. Mivel a mordvinföldi övkészlet bőrszíjjal együtt került elő, így a keleti párhuzam alapján elkészítette a karancslapujtői öv rekonstrukcióját is.¹⁰ Az 1964-ben – orosz nyelvű összefoglalóval – megjelent munkájára mindmáig gyakran hivatkoznak a kelet-európai régészeti kutatásban.¹¹

Dienes István a morsanszki múzeum igazgatójától, P. V. Kobzjevától kapott ásatási dokumentációt és fényképfelvételeket, valamint grafikus rekonstrukciót. Munkájában arra a következtetésre jutott, hogy a mordvin övkészlet eredetileg a Kárpát-medencéből került keletre ajándékozás vagy kereskedelem útján. Ugyanakkor nem zárta ki annak lehetőségét sem, hogy a mordvinföldi övkészlet helyi mester munkája,

Az említett monográfiából – főként az elemzések mellől – következetesen hiányzó elterjedési térképek segítségével ilyen tévedés valószínűleg elkerülhető lett volna. Ennél komolyabb hiba azonban, hogy a szerző ugyanitt tévesen hivatkozta a krukjovo-kuzsnovói 505. sír övvereteinek anyagösszetételi vizsgálataival kapcsolatban azok lehetséges volgai bolgár eredetét. Az idézett munka (helyesen: SAPRYKINA ET AL. 2010, 65) szerzői a réz alapú ötvözet cink tartalmával kapcsolatban az ötvözet tágabb Volga-vidéki elterjedését hangsúlyozták a 9–12. század időszakában, míg az ezüst alapú ötvözzel kapcsolatban a Bolsije Tyigani temetőt emelték ki. Ennek a lelőhelynek azonban nemcsak magyar őstörténeti vonatkozásai ismertek, hanem a klasszikus volgai bolgár fémművességtől való *eltérései* is. Ezt fontos hangsúlyozni annak fényében, hogy Olga V. Zelnkova és Irina A. Szaprikina legújabb kutatásai alapján egyre inkább körvonalazódik a finnugor nyelvű népek és a volgai bolgárok kora középkori fémművessége közötti kimutatható eltérés, elsősorban az öntéseknél használt ötvözetek anyagösszetétele alapján.

⁴ Vö. Fodor István új elemzését és értékelését az ún. veszelovói tarsolylemezről (FODOR 2008).

⁵ МАТЕРИАЛЫ 1952, 217, табл. XXXIII, рис. 1. 2.

⁶ DARNAY 1948, 21–23. A leleteket Solti Horváth László adóügyi jegyző fedezte fel.

⁷ PATAY 1954, 28.

⁸ PATAY 1957, 60.

⁹ DIENES 1964, 18.

¹⁰ DIENES 1964, 18–40.

¹¹ FODOR 1996, 13–14.

aki más területekről származó mintákat használt fel munkája során.¹²

Fontos hangsúlyozni, hogy a két említett övkészlet lehetséges összefüggéseinek elemzése eddig csupán a publikált rajzok és fényképek összevetésein alapult, anyagösszetételi vizsgálatok csak az utóbbi években láttak napvilágot. Az Orosz Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének két munkatársa és a Moszkvai Állami Egyetem Geológia Tanszékének kutatója 2010-ben előbb angol nyelven,¹³ majd 2012-ben részletebben oroszul¹⁴ is bemutatták a két övkészlet vizsgálati eredményeit.

2005-ben a karancslapujtói típusba sorolható újabb leletegyüttest közöltek Oroszországban, az egykori Rusz északi részén feltárt Minyino II. lelőhelyről (16. kép 1). A réz alapú, több komponensű ötvözetből készült vereteket (13. kép 1–5) az ásatók egy övkészletbe sorolták.¹⁵ A mordvinföldi sírhoz hasonlóan ez is hamvasztásos, de (közel) földfelszíni temetkezésből látott napvilágot.

2008-ban jelent meg a Káma-völgy egyik kiemelkedő kora középkori lelőhelyének (16. kép 1),¹⁶ a rozsdesztyvenszki (RU) erődített telep és temető feldolgozásának első kötete. A lelőhely pogány időszakából származó 55. sírban (14. kép 68–89) szintén kis számban, de mindkét (a derék és a lelógó síjírászen elhelyezett) verettípus egyaránt napvilágot látott. Az övkészletet fegyver- és kerámiamellékletekkel, illetve pénzzel keltezett kontextusból származik.¹⁷

Végül 2018-ban egy internetes oldalon tűnt fel egy bizonytalan eredetű övkészlet, mely a rendelkezésre álló adatok alapján az ukrainai Szumi város határában került elő.¹⁸

Így napjainkban összesen már öt lelőhelyről ismerünk karancslapujtói típusú övvereteket (16. kép 1).

KARANCSLAPUJTÓ 1. SÍR

A lelőhely 1939-ben vált ismertté; a korábbi Karancsapátfalva déli szélén, a mai Karancslapujtó település¹⁹ déli, Karancsalja felé eső részén, a Nyárvas-dűlőben található. Északról és kelet felől a Dobroda-patak határolja.²⁰ A terület tulajdonosa a leletek előkerülése után 24 évvel, Dienes István érdeklődésére már nem tudta megmutatni a pontos helyszínt, de emlékei szerint a Varjútetőtől északra lévő első domb tetején kerültek elő a tárgyak.²¹

A felszínhez közel fekvő első sírt 1939-ben fedezte fel a helyi jegyző, majd pár nap múlva további leletek bukkantak fel.²² Dienes István valószínűsítette, hogy ekkor már összekeveredhetett a leletanyag egy része, ezért került az 1. számú férfi sírba három darab karperec.²³ Fettich Nándor hitelesítő ásatásakor a sírokat erősen feldúlt állapotban találta. Erre utal a tény, hogy az 1. és 2. sír szokatlan, É–D tájolását – mely valószínűleg téves lehet – csak utólagos szóbeli közlés alapján ismerjük.²⁴

¹² DIENES 1964, 40.

¹³ SAPRYKINA ET AL. 2010.

¹⁴ ZELENCOVA ET AL. 2012.

¹⁵ ZAJCEVA 2005; ZAJCEVA 2008, 93–97, рис. 82.

¹⁶ A lelőhely a későbbi (13–14. századi) írott források Afkula nevű városával azonosítható (BELAVIN–KRILASZOVA 2008, 498–509).

¹⁷ BELAVIN–KRILASZOVA 2008, 146, рис. 62.

¹⁸ https://sun9-1.userapi.com/c840522/v840522770/1989/bgPXSa_Qvgs.jpg (2018.07.01.)

¹⁹ Karancslapujtó több település egyesülésével jött létre. Előbb Mikófalva, Lapujtó és Bocsár vált egy községgé Lapujtó néven, majd 1927-ben Karancsapátfalva csatlakozásával létrejött Bocsárlapujtó, melynek nevét 1956-ban Karancslapujtóra változtatták (<https://hu.wikipedia.org/wiki/Karancslapujt%C5%91> [2018.07.01.]).

²⁰ DIENES 1964, 18; HORVÁTH 2018.

²¹ DIENES 1964, 18. A leletek Tóth Péter földjén kerültek elő (HORVÁTH 2018, 42).

²² DIENES 1964, 18.

²³ DIENES 1964, 19.

²⁴ DIENES 1964, 19. A csecsemő sírja (3. sír) a férfi sír lábához közel feküdt. Ennek tájolása már Ny–K volt, miként

A sír és a leletek leírása

Az 1. sír egy felnőtt férfi temetkezése volt, melyben háton, nyújtott helyzetben feküdt a váz, az elmondások szerint É–D-i tájolással. Mellékletei²⁵ között kiemelkedő az ezüst alapú ötvözetből öntött, aranyozott övkészlet (1–3. kép). Mell.: 1. Az egykori övhöz tartozó *csat* (1. kép 1) teste a csatkarikával ellentétes oldali vége mentén enyhén kiszélesedik, enyhén trapéz alakú, míg az ovális csatkarika a csatpecsek alatt csúcsban végződik. A két rész zsanéros szerkezettel kapcsolódik egymáshoz. A csattest kiszélesedő vége három homorú ívvel tagolt. Felületét két pár bemélyedő, háromkaréjos levelű, hosszú szárú növényi minta díszíti, melyek közül a csatkarika melletti két szárait visszahajló ívű vonalpár köti össze, mely M alakot formázva fut középen, a csatpecsek felé. A csattól távolabb eső pár párhuzamos kialakítású és száruk kiszélesedik. A csattest szegélyének három oldala mentén gyöngysor minta fut végig. Hátoldalán a minta negatívja jól kivehető, felülete eldolgozatlan, helyenként öntésnyomos. Négy sarkában elkalapált fejű felszerelőcsapok helyezkednek el, melyek hossza 0,5 cm. A csuklós-zsanéros szerkezetet egy részben megmaradt vastengely fogta össze. A csatpecsek tövében bemélyített háromszög minta látható, a csatkarika felületén pedig bemélyített vonal fut körbe. A bemélyedő részeket aranyozták. Csattest h.: 9,1 cm, ebből a csattes h.: 6,7 cm, csatkarikánál sz.: 3,8 cm, csattest sz.: 3,4–3,7 cm, csatkarika belső átm.: 2,7 cm. Az *övrétek* (1. kép 2–3; 2. kép 1–2; 3. kép 6–15) két nagyobb csoportra oszlanak, melyet a rajtuk megfigyelt díszítések tájolása alapján az öv deréki, illetve lecsüngő részén helyeztek el. 2–9. A derékrészen elhelyezett nagyobb méretű, téglalap alakú, alul áttörést imitáló *veretek* (1. kép 2–3; 2. kép 1–2; 3. kép 7–16) felső oldala két, ívelt szárú V-alakú bemélyedéssel tagolt. Felületüket a csathoz hasonló, bemélyedő, háromkaréjos, hosszúszáras levélpár díszíti, párhuzamosan futó függőleges elrendezésben. A levelek hegyükkel a veret alsó szélé felé tájoltak, míg a szár kiszélesedő íve a veret felső szegélyét alkotja, a homorulatokban egy-egy kör alakú plasztikus mintával. Az alsó oldal mentén, a két levél közti részen bemélyített ovális, szintén aranyozott díszítés látható, mely a veret áttörését imitálja. Bal szegélyükön gyöngysor fut végig. Hátoldalukon a négy sarokban felszerelőcsapokat helyeztek el, melyek hossza 0,5 cm. Az eredetileg 8 db veret²⁶ közül három teljesen ép (1. kép 1–2; 2. kép 2), egy alul sérült (2. kép 1) és további négyre töredékek utalnak (3. kép 7–16). Ép övreret h.: 3,8–3,9 cm, sz.: 3,6 cm. 10–16. Az öv függesztett részéről származó *övrétek* (2. kép 3–4; 3. kép 1–6; 3. kép 7–16) négyszögletesek, a minta leveles vége felé eső veretszél három félkör alakú kiemelkedéssel, míg a száruk menti veretszél három hasonló alakú és méretű, de homorú bemélyedéssel tagolt. Felületükön a derékrész vereteihez hasonló bemélyített, aranyozott minta látható, de 90°-val eltérő tájolásban. A levelek szárát kettős hullámvonal választja el az oldalszegélyen lévő gyöngysormintától. Ez a szegélydísz a minta hossz tengelyével párhuzamos két veretszélen is végigfut. A felszerelésre itt is a hátoldal négy sarkában elhelyezett felszerelőcsapok szolgáltak, melyek hossza 0,5 cm. A 7 veretből egy teljesen ép, négy részben, míg további három darab erősen hiányos.²⁷ Veret h.: 3,5–3,6 cm, sz.: 3,6 cm. 17–18. A leletegyüttesben további két darab ezüst alapú ötvözetből öntött, felül kicsúcsosodó, ovális alakú *veret* (4. kép 1–2) ismert, melyek peremükön négy-négy félkör alakú mintával tagoltak, míg a tárgy közepén aranyozott felületű bemélyedés látható. H.: 2,5 cm, sz.: 2 cm. 19–20. Az ezüstműből készült leletek között említhetünk további két, hasonló anyagból és technikával készült, kisszíjvégre emlékeztető formájú, egyedi típusú pajzs alakú *veretet* (5. kép 1–2). Felső végükön homorúan íveltek, két oldalukon egy-egy csepp alakú minta helyezkedik el. Erősen kidomborodó középső részüket aranyozott szegély keretezi. H.: 2,1 cm, sz.: 1,45 cm. 21. A leletegyüttes kiemelkedő darabja a szintén ezüst alapú ötvözetből öntött, nyújtott *szíjvég* (5. kép 3). Felső vége, a minta szárainak találkozásánál V alakban bemélyed, melynek közepén félkör alakú keretbe elhelyezett apró, kör alakú minta helyezkedik el. Felületén erősen domborított, két, illetve három levélből álló minta fut végig, három sorban. A homorú végéhez közeli növénydísz a szíjvég két felső sarkából indul, alul csúcsban fut össze. Az enyhén kopott felületű tárgy alul hegyben fut össze, míg a növényi mintát gyöngysordísz keretezi. A minták közötti háttérben aranyozás nyoma figyelhető meg. H.: 4,4 cm, sz.: 1,6 cm. 22. A leletek között ismert továbbá egy réz alapú ötvözetből, öntéssel készült küllős *szíjelosztó* (5. kép 4). Három szív alakú küllője a középső félgömb alakú minta irányában és a tárgy metszetében is emelkedik, találkozási pontjuk mentén, gerincükön V-alakú bekarcolással díszítettek. Csúcsuk a tárgy peremébe fut, ahol a karika íve megtörik; az enyhe bemélyedésekben félgömb alakú minták ülnek. Átm.: 3,9 × 3 cm, ma.: 1,1 cm.

a tőle északra lévő 4. számú női síré is.

²⁵ MNM lt.sz.: 16/1939.

²⁶ Vö. DIENES 1964, 2. kép 2–9.

²⁷ Vö. DIENES 1964, 2. kép 10–16.

A leletegyütteshez soroltak feltételeesen három *karperecet*, bár Dienes István jelezte,²⁸ hogy az 1. sírhoz való tartozásuk erősen kérdéses. Így tehát a karancslapujtói 1. sír leleteinek bizonytalan összetartozása és az övkészlet egyedi jellege, valamint a csontanyag hiánya miatt a temetkezés kora a honfoglalás kori hagyatékon belül érdemben nem vizsgálható.

Az 1. sírhoz valószínűleg további tárgyak is tartozhattak, melyeket a kedvezőtlen leletkörülmények miatt nem ismerünk. Dienes István az öv igényes kiviteléből következtetett a ló és lószerszámzat sírba helyezésére. Ezen túlmenően a függesztő szíj esetleg tarsolyra, míg a szíjelosztó korongok nyíltegezre utalnak.²⁹

Az öv a Kárpát-medencén belül mindmáig egyedi darab (a veretek méretüket tekintve a legnagyobbak a honfoglalás kori leletanyagban³⁰). Mindössze egy-két formai, technikai párhuzamát ismerjük csupán, ám ezek sem mondhatók szorosnak. Így került a kutatás látókörébe néhány új lelet (pl. Budaörs-Tűzkőhegy,³¹ Nagykőrű 6. sír³²), azonban ezek nem módosították érdemben Dienes István megállapításait, melyek – a temetkezés kavár értelmezésén³³ kívül – máig helytállóak. Az 1. számú sírban fekvő férfi, díszes öve és további mellékletei alapján mindenképpen magasabb társadalmi réteghez tartozott.³⁴

KRJUKOVO-KUZSNÓVÓ TEMETŐ ÉS AZ 505. SÍR

A Krjukovo-Kuzsnovo (RU) néven ismert temető Tambov megye morsanszki járásban, a Cna folyó közepes folyása mentén fekszik, az erdős sztyepp déli határán. A Cna folyó a Moksa bal parti mellékfolyója, mely az Ok jobb oldali mellékfolyója. A temetőt 1929-től kezdte el feltárni a Morsanszki Múzeum alapító igazgatója, Pjotr P. Ivanov. Öt év alatt több mint 1000 m²-en 586 sír került elő. Addig az időig ez volt a legnagyobb szisztematikus ásatás, mely kiemelkedően gazdag leletanyagot szolgáltatott a középkor folyamán a Cna és Moksa folyók völgyében élt finnugor nyelvű nép, a mordvinokhoz tartozó moksák történetéről és kultúrájáról. A Pjotr P. Ivanov által feltárt temető a 8–11. századra keltezhető és a Közép-Volga-vidék korai mordvin népességének hagyatéka.

A kurgán nélküli temetkezések sorokban, illetve csoportokban helyezkedtek el. A temetőre a birtuális temetkezési rítus jellemző. A sírok többsége korhasztásos, ahol a halottat DK–ÉNy tájolású, lekerekített sarkú sírgödörbe, koporsóval vagy gyékénybe tekerve fektették a sírgödör aljára és fémdíszekkel ellátott ruházatukkal és mellékletekkel (kerámiában ételáldozattal, munkaeszközökkel és fegyverekkel) együtt temették el. A temetkezések 16%-a volt hamvasztásos. Ez a rítus csak annyiban különbözött a korhasztásostól, hogy a halottat elégették a sírgödörön kívül, majd a megégett csontokat összegyűjtötték, letisztították a hamutól, s koporsóba eltemették a sírgödörbe, nagyjából követve az emberi váz anatómiai rendjét. Ezekben a sírokban a korhasztásos sírokból ismert leletekhez hasonlóak kerültek elő, ugyanolyan elhelyezésben. A hamvasztásos temetkezések elenyésző része (1,5%) kerek sírgödörökből került elő, melyekbe a mellékleteket egy csomóba rakva helyezték el.

²⁸ DIENES 1964, 22. Közöttük az egyik egy ezüst alapú ötvözetből készült lemezből kivágott, visszapödrött végű *pántkarperec* (4. kép 3). A vékony karperec íve több helyen megtörik. Átm.: 7,5 × 5,9 cm, pánt sz.: 0,9 cm. Ezüst alapú ötvözetből készült, elkeskenyedő végű *huzalkarperec* (4. kép 4). Átm.: 7,7 × 7,8 cm, huzal átm.: 0,2–0,45 cm. Ezüst alapú ötvözetből készült, elkeskenyedő végű *huzalkarperec* (5. kép 5). Átm.: 9 × 8,8 cm, huzal átm.: 0,2–0,4 cm.

²⁹ DIENES 1964, 23.

³⁰ MESTERHÁZY 1996, 398.

³¹ IRÁSNÉ MELIS 1992, 103.

³² MADARAS 2014, 38.

³³ Dienes István cikkében, a történeti források alapján a karancslapujtói lelőhelyet földrajzi elhelyezkedése miatt a kavár törzsekhez kapcsolta és ebből kifolyólag mordvinföldi párhuzamát is. Ez a megállapítás azonban régészetileg nem megalapozott, mivel a kavárak hagyatéka mindmáig nem különíthető el a honfoglaló leletkörön belül, illetve a Kazár Kaganátus tágabb területéről sem került elő eddig hasonló övtípus.

³⁴ DIENES 1964, 22–23.

Az 505. sír leírása

Hamvasztásos rítusú sír. A sírgödör alakja nyújtott ovális, mérete 300 × 165 cm, hosszabb tengelye É–D-i irányban tájolva. Az égett csontok fenyőkoporsó alján helyezkedtek el; az ásató megfigyelése szerint kis számban. A mellékleteken nem látszottak tüztől származó nyomok, az ékszerek és viseleti elemek azonban egy helyre voltak gyűjtve. Mell.: 1–2. A gödör északi végében (a „fejrészen”) vas *láncsahegy* (12. kép 1) feküdt és fából készített *ivóedény*, melyet a pereme mentén ezüst lemezből kivágott négyzetes veretekkel díszítettek (11. kép 1). 3–5. A „lábaknál” (a gödör déli részén) vasból készült karikás *zabla* (12. kép 6), négyzet alakú vas *hevedercsat* (12. kép 4) és egy *vaskolomp* (12. kép 3) került elő. 6–9. A koporsó középső részén gyűrű alakú *halántékkarika* (11. kép 3), *ruhakapcsoló* (*szjulgama*) (11. kép 2), kanócos *vascsövecske* (12. kép 2), illetve a tarsolyhoz tartozó bronz *peremveret* feküdt.³⁵ Mellette volt az ezüst *övkészlet* (az egykori övvel együtt) kör alakban elhelyezve. Maga az öv, bőrszíjra felszerelt ezüst övdíszekből állt (6–10. kép), alapjául durva kidolgozású, 2–2,5 mm vastag bőr szolgált, melynek szélessége 2,8 cm. Ezt az alapot egy vékonyabb, 1 mm-nél vékonyabb, finom kidolgozású bőr vonta be, melynek szélessége 5 cm. Az illesztések helyét hátul vékony, 1–1,2 cm széles bőrszalaggal fedték le, melynek segítségével az öv valamennyi bőr részét rögzítették. Az öv megmaradt részének hosszúsága 115 cm, melyen a rajta elhelyezett övveretek lenyomatai, illetve azok rögzítő szegecseinek átütései jól kivehetők. A bőrovet nagyméretű, ezüst alapú ötvözetből készült veretekkel díszítették. Napjainkban a Morsanszki Történeti-Művészeti Múzeum raktárában mind a 48 db övveret megtalálható, valamint a szíjvég, a csat és a szíjbújtató is (11. kép 4). 10. A csatkarika háromszög alakú, lekerekített sarkokkal, melyen a csatpecsek közvetlenül a csattesthez kapcsolódik (10. kép 1). A csattest három, félkör alakú kidudorodásban végződik. Csatkarika h.: 3,3 cm, sz.: 1,9 cm, csattest sz.: 3 cm. 11. A *szíjvég* felső végének íve mentén három félkör alakú bemélyedéssel tagolt, hátoldalát sima ezüstlemezzel fedték (10. kép 2). H.: 6,5 cm, sz.: 2,8 cm. A készletben kétféle övverettípus található. 12–34. 23 db *veret* (6–7. kép; 8. kép 1–2) téglalap alakú, felső széle mentén két, háromszög alakú bemélyedéssel, amelyekben félgömbös plasztikus minták láthatók. Alsó oldaluk mentén téglalap alakú áttörés húzódik. H.: 3,8 cm, sz.: 3 cm. 35–59. 25 db *veret* szintén négyzetes alakú, de két oldaluk mentén tagoltabbak (8. kép 3–9; 9. kép; 10. kép 3–8). A minta alsó és felső végéhez közelebbi oldaluknál három félkör alakú kiugrás van, míg az ellentétes oldal mentén szintén három darab ugyanilyen bemélyedés látható. H.: 3,2 cm, sz.: 3 cm.

Az övkészlet minden eleme bemélyített, szárhoz kapcsolódó háromlevelű stilizált mintával és bemélyedő szegéllyel ellátott. A téglalap alakú áttört vereteken a stilizált minta függőlegesen, a négyzeteseken vízszintesen helyezkedik el. A csat, a veretek és a szíjvég pereme aranyozott, ugyanígy a rajtuk bemélyített minták is.

A bőrszík jó megtartása, illetve a nittszegeknek a szíjon megmaradt áttörései alapján elmondhatjuk, hogy az alul áttört téglalap alakú veretek közvetlenül egymás mellett sűrűn, szorosan helyezkedtek el (11. kép 5–12). A négyzetes alakú, félkör-félhold alakú kiugrásokkal és bemélyedésekkel tagolt peremű veretek szintén szorosan egymásba kapcsolódtak, így díszítve az öv lelógó részét. Az öv végére szíjvég került, melynek hátuljára vékony lemezt szereltek. Az öv eredeti hossza, valamennyi fennmaradt részletét figyelembe véve 170 cm lehetett. Pjotr P. Ivanov az ásatási naplóban feljegyezte, hogy az övhöz két szíjvég tartozott, a második lefelé lógott, mint egy függő.³⁶ A második szíjvég nem maradt fenn, de valószínűleg az ehhez kapcsolódó kiegészítő, belső szík segítségével záródott az öv. Emellett szól az a tény is, hogy a sírból előkerült egy 1,2 cm széles, bronzból készült övbújtató (11. kép 4), melyen a zárószíjat fűzték át és így záródott az öv. Tehát az övet egy belső szík segítségével lehetett becsatolni, míg maga a főszík szabadon lévő, veretekkel ellátott végét áthurkolták az övön és a szíjvéggel díszített vége lefelé lógott. A krjukovokuzsnovói 206. sírban is fennmaradt a teljes öv, ez bizonyíthatóan ilyen mellékszíjjal záródott,³⁷ mely alátámasztja ezt a rekonstrukciót.

A belső szíjas záródású övrekonstrukciót javasolta Dienes István is 1964-es dolgozatában, melynek szerkezete a honfoglalás kori magyar övek sajátossága.³⁸ Hasonló szerkezetű öveket rekonstruáltak

³⁵ MATYERIALI 1952, 160.

³⁶ MATYERIALI 1952, 160.

³⁷ MATYERIALI 1952, табл. XXVII.

³⁸ DIENES 1964, 30, 8. kép; DIENES 1960, 185, 9. kép.

továbbá a Rusz területén feltárt gnyozdovói (RU) kurgánok leletei alapján is. A magyar típusú övek szolgálhattak alapul más rusz öveknél,³⁹ illetve ilyen öveket figyelhetünk meg ebben a korban az ősmordvin és mari temetők hagyatékában is.

Fontos hangsúlyozni, hogy a leírt típus és az öv rögzítésének ezen módja, nem feltétlenül a legkényelmesebb viselet a mindennapi élet során. Masszív és díszes kialakítása arról tanúskodhat, hogy a viselet ezen eleme inkább méltóságjelölő célt szolgált, amint erre Dienes István is utalt.

A krjukovo-kuzsnovói temetőben a veretes övek közel 70%-a férfiak temetkezéseiből került elő. Az övkészletek a fegyvermellékletekkel is korrelálnak, ami alapján arra lehet következtetni, hogy ez a viseleti elem kifejezetten a katonai rétegre volt jellemző, vagyis az elhunyt társadalomban betöltött szerepét (is) jelezte.⁴⁰

Az 505. sírban eltemetett férfi katonai státuszáról vas lándzsahegye (12. kép 1) és fából készült, veretes ivóedénye (11. kép 1) tanúskodik. A lándzsahegy formáját tekintve *lancetta* alakú és Anatolij N. Kirpicsnyikov tipológiájában az I. típusba sorolható, míg időrendje 900-tól keltezhető.⁴¹ A fa ivóedény peremére ún. fehér fémből készült, téglalap alakú lemezes vereteket erősítettek fémszegecsekkel. A nyelét ugyani-lyen fémből készült verettel díszítették, szélén fogazott mintával. Fa ivóedények ismertek a Tyesa menti mordvin temetők harcos sírjaiból, ahol a 10–12. századig adatoshatók.⁴² A peremén bronz lemezekkel díszített faedény ismert a szaltovói kultúrába sorolható Nyizsnyije-Ljubljanki (RU) temetőből is.⁴³

Az eltemetett feltehetően lovas harcos volt, erről a lószerszámzat elemei árulkodnak: vas hevedercsat (12. kép 4), kétkarikás csuklós zabla (12. kép 6) és kolomp vagy csengettyű (12. kép 3). A téglalap alakú hevedercsat ismert a mordvinoknál és a muromáknál a 8–9. században.⁴⁴ A kétkarikás csuklós zabla karikája kerek átmetszetű (átm.: 5,6 cm), mely típus a Rusz és teljes Kelet-Európa legelterjedtebb zablatípusa volt a 10. századtól.⁴⁵ A hengeres testű kolomp csonkakúp alakú, mely a mordvinoknál már korábban, a 8–9. századtól ismert,⁴⁶ a muroma temetőkben pedig, a lovas sírokban a 10. század első felétől keltezhető.⁴⁷

Az ékszemléletek közül a kerek átmetszetű, levágott végű drótból formált halántékkarika (11. kép 3) és a ruhakapcsoló (*szjulgam*) említhető (11. kép 2).

A korszakban a gyűrű alakú halántékkarika elterjedt viselet volt a férfiak körében. A mordvin temetőkben kizárólag férfi sírokból ismerjük a 10–11. században.⁴⁸ A Közép-Volga-vidéken bolgár telepleletek alapján szintén a 10–11. századra keltezhetőek.⁴⁹

A cső alakban csavart, hosszú végű ruhakapcsolók jellegzetes tárgyak a mordvin temetőkben a 10–11. században.⁵⁰ A *szjulgam*nak nevezett speciális ruhakapcsolók a mordvinoknál mind a női, mind a férfi sírokban megtalálhatók. A férfi sírokban egyesével fordulnak elő a nyak tájékán, és feltehetően az ing nyakkivágását fogták össze.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy az 505. temetkezést harcos férfi sírjának tarthatjuk és a 10. századra keltezhető. A sír korai jellegű leletei (hevedercsat, kolomp) alapján pedig feltételelesen a 10. század első felére szűkíthetjük kronológiai helyzetét.

³⁹ MURASOVA 1997, 72, рис. 3. б.

⁴⁰ ZELENCOVA–SZAPRIKINA 2013, 89.

⁴¹ KIRPICSNYIKOV–MEDVEGYEV 1985, 308, табл. 125. I.2.

⁴² MARTYJANOV 2001, 37, табл. 51–52.

⁴³ PLETNYOVA 1981, 72, рис. 46. 40.

⁴⁴ SZEDISEV 2010, 134–135; GRISAKOV 1990, 144, табл. V. 3.

⁴⁵ KIRPICSNYIKOV–MEDVEGYEV 1985, 317, табл. 145. IV.

⁴⁶ SZEDISEV 2010, 136.

⁴⁷ GRISAKOV 1990, 141, табл. II. 6.

⁴⁸ PETYERBURGSZKIJ–AKSZJONOV 2006, 19; PETYERBURGSZKIJ–AKSZJONOV 2008, 52, рис. 32. 14–15.

⁴⁹ KAZAKOV 1991, 114.

⁵⁰ ZELENCOVA 1996, 69–70.

A KRJUKOVO-KUZSNÓVÓI ÉS A KARANCSLAPUJTÓI ÖV TECHNOLÓGIAI ÉS ANYAGÖSSZETÉTELI VIZSGÁLATA

A készítése technikai nyomok vizsgálatát valamennyi övvereten elvégeztük, melyhez Motic BA-300 (4x\0.10, 10x\0.25) típusú mikroszkópot, a fényképezéshez pedig Moticam 2300 (0.5x) színes mikroszkópkamerát használtunk (15. kép 8–11). Az övek nemesfém anyagának összetételét roncsolásmentes XRF vizsgálattal határoztuk meg a Moszkvai Állam Egyetem Geológiai Intézetének laboratóriumában.⁵¹ Az így kapott eredményeket a fémekre és ötvözeteikre alkalmazott klasszifikáció szerint dolgoztuk fel.⁵²

A Krjukovo-Kuzsnovo 505. sír övkészletének anyagösszetételét a csattesten, a szíjvégen és 20 (eltérő formájú) övvereten vizsgáltuk.⁵³ Összesen 28 tárgyat mértünk, míg az általános analitika a kiegészítő mérésekkel együtt 39 vizsgálatot foglalt magába (1. táblázat). Néhány tárgynál a hátoldaláról is vettünk mintát kiegészítésként (7 minta), míg egyes veretekből a kémiai összetétel pontosítása érdekében többet is (8 minta). Vizsgálatunkat kiterjesztettük továbbá a felszerelőcsapokra és a forraszanyagra is (2 minta; 15. kép 6–7). Az XRF anyagvizsgálat eredményeképpen az övkészlet színoldalán tűziaranyozás nyomait sikerült kimutatni (Au, Hg) (3. táblázat). Ahhoz, hogy megbízható eredményeket kapjunk, az ötvözetek anyagösszetételét illetően számítógépes színkép-korrekciót alkalmaztunk, kihagyva az aranyat és a higanyt a vizsgálatból (2. táblázat).

A mérési eredmények alapján megállapíthattuk, hogy az öv vizsgált részei ólom, valamint kétkomponensű sárgaréz és ezüst ötvözetéből készültek, ahol az ezüsttartalom 15,14–38,13%, a cink 2,24–15,42% között mozog. Az ón, sárgaréz és ezüsből álló ötvözet aránya 60% körül volt valamennyi megvizsgált tárgy esetében, míg az ólom aránya 1,28–5,39% között változott. A felszerelőcsapok szintén sárgaréz–ezüst ötvözetből készültek, melyeket forrasztással erősítettek a veretekre, forraszanyagként pedig ónt használtak.⁵⁴

A karancslapujtói övön két övveret anyagát vizsgáltuk, szintén a fenti módszerrel. A veretek alapanyaga fémötvözet, mely az általános klasszifikációs besorolás szerint az alacsony tisztaságú, sok-komponensű ezüstötvözetek közé tartozik. Ezüsttartalmuk 65,76 és 73,2% között, a vörösréz 19,67 és 16,7% között, az arany 8,75 és 3,84%, az ólom 2,72 és 3,91%, az ón 2,51 és 1,53% között mozog. Mint látható, a karancslapujtói öv jóval magasabb ezüsttartalmú ötvözetből készült. Megállapíthatjuk, hogy a karancslapujtói és a krjukovo-kuzsnóvói veretes övek anyagösszetétele meglehetősen eltérő, bár alapvetően hasonló elemekből készültek.⁵⁵

A két övkészlet az alapanyag mellett készítése technikai is eltérő, de közös vonásuk, hogy alapvetően öntéses eljárással állították őket elő. A karancslapujtói övveretek vastagsága 0,2–1 mm. A minta az öntés során került rá, amit utándolgoztak (a lemélyedő részeket feltehetően utánvésték), tehát a felületét cizellálták. 12 veret átvizsgálása alapján megállapítható, hogy az övkészlethez legalább két eltérő meszterdarabot használtak.

Az övcsatot talán öntőmintában készítették a mintával együtt, erre annak meglehetősen jól kirajzolódó domború körvonalai utalnak. Az előlap mintázatának bemélyedéseit aranyozták, mely minden valószínűség szerint tűziaranyozással történt (habár az anyagvizsgálatnál higanyt itt nem sikerült kimutatni). Egyes vereteknél megfigyelhető, hogy a letört felszerelőcsapokat huzaldarabokkal pótolták, végüket

⁵¹ A vizsgálat a JENYIOSZOVA ET AL. 2008, 114–120 által közölt módszer szerint készült.

⁵² JENYIOSZOVA ET AL. 2008a, 125–132.

⁵³ ZELENCOVA ET AL. 2012, 46–48.

⁵⁴ Az egyelőre nem világos, hogy az önforrasztás vajon a javítás nyoma a vereteken, vagy már azok készítésénél is szerepet játszott.

⁵⁵ Rendelkezésünkre áll még a tipológiai hasonló minyinói övveretek anyagösszetételei eredménye is, mely alapvetően tér el a két fenti esettől, mivel a minyinói veretek többkomponensű, réz alapú ötvözetből készültek (ZAJCEVA 2009, 193, табл. VI, обр.162).

elkalapálták és szegecsként helyezték be a rögzítő lyukakba (15. kép 5).

A krjukovo-kuzsnovói övkészlet készítésénél alkalmazott módszerről⁵⁶ a 48 övveret vizsgálata alapján megállapíthatjuk, hogy itt egy mesterdarabról készítették viaszmodellt valamennyi veret öntéséhez, melyek vastagsága 0,7–1,09 mm között mozgott. A veretek alapvető méretadatai és a díszítéseik vizsgálata azt mutatja, hogy az övkészlet elkészítése során az egykori mester kevesebb, mint 5–7% hibahatárral (eltéréssel) dolgozott az azonos típusú veretek kialakítása során.

Az övcsatot valószínűleg kétrészes öntőmintában készítették, de a csatkarikát és a csattestet külön mintában. Az öntést követően zsanéros szerkezettel kapcsolták össze azokat. A csattest öntéséhez nagy valószínűséggel hasonló formát használtak, mint a négyzetes vereteknél. Az öntőminta két részét egy pecek segítségével fogták össze közepén, mely egyben a csatpecek felszereléséhez szükséges nyílás kialakítását is szolgálta a csattesten.

Az aranyozást a minta előre kialakított mélyedéseibe vitték fel tűziaranyozással. Ehhez eszközként kis lapát vagy ecset szolgált, mivel az aranyozás kifutása a minták szélén nyomon követhető (15. kép 8–9).

Az anyagösszetételt vizsgálva megállapítható, hogy arany 78,81–92,63%-ban, a higany pedig 7,37–21,29%-ban van jelen (3. táblázat). A tűziaranyozással készült középkori leletek vizsgálata alapján elmondható, hogy a minőségi tűziaranyozásnál a higany aránya meghaladja a 20%-ot.⁵⁷ Az aranyozást előzetesen megfelelő hőmérsékletre felhevített felületre vitték fel.

A krjukovo-kuzsnovói övkészlet készítése technikai vizsgálata során szembeötlő annak gondos kivitele. Ez a veretek megformálása mellett a felszerelésben is megmutatkozik: a sűrűn elhelyezett veretek szorosan illeszkednek egymáshoz. A felület profilált díszítése az aranyozás után nem kapott utómunkát, melyről az aranyozás mintákon és veretszéleken való túlfutása tanúskodik. A veretek peremén ugyan megfigyelhető kiegészítő reszelés, melyet az övveretek felszerelésének fázisában a szorosabb illesztés érdekében végeztek. Valószínű, hogy az övet nem használták rendszeresen, mivel a vereteken semmilyen kopásnyom nem figyelhető meg.

A kémiai összetétel és a készítése technikai megfigyelések alapján összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a karancslapujtói övkészletet kis tisztaságú, többkomponensű ezüst alapú ötvözetből öntötték, ahol több matricát és viaszmintát használhattak. A krjukovo-kuzsnovói öv ellenben ezüsttel kevert, de réz alapú ötvözetből készült, ahol a tárgyak egy mesterdarab segítségével, egyedi viaszmintákkal kerültek kiöntésre.

Noha a két öv eredeti mérete közel azonos és a minták is igen hasonlóak, néhány részletben formai alapon is eltérés mutatkozik. A veretek szegélyénél, a mordvinföldi lelet esetében hiányzik a gyöngykeret, ugyanakkor ezek is kereteltek egy sima felülettel. A két övkészletben a leginkább eltérő tárgyak a csatok. A krjukovo-kuzsnovói csat mintázata a szíj lelógó részéről származó övveretekével azonos. A csattest vége határozottan kidomborodik, karikája pedig a csatpecek vége alatti részen sokkal jobban hegyesedik. Ugyanitt a szíj derék részéről származó övvereteknél, az alsó oldaluk mentén valódi áttörések figyelhetők meg, míg a karancslapujtói övnél ezeket már nem reszelték ki. Dienes István ebből arra következtetett, hogy a mordvinföldi öv időben megelőzi Kárpát-medencei párját, ahol a mellékszíjak rögzítésére használt befűző réseket csak szimbolikusan alakították ki.⁵⁸ A fenti eltérések összefoglalva arra utalnak, hogy hasonlóságuk ellenére a két öv eltérő kialakítású, azokat feltehetően más technikát és ötvözeteket használó műhely/mester készítette.

⁵⁶ JENYIOSZOVA–MURASOVA 1998, 45.

⁵⁷ BARRIO ET AL. 2009, 409.

⁵⁸ Ebből a szempontból érdemes még megemlíteni a budaörs-tűzkőhegyi övvereteket, melyek szintén négyzetesek, felületükön pedig gyengébb kivitelben, de szintén háromkaréjos levélpár, alattuk pedig szíjbefűző áttörés látható (IRÁSNÉ MELIS 1992, 103).

A KÉT ÖVKÉSZLET ELEMZÉSÉNEK ÖSSZEFOGLALÁSA

Dolgozatunkban a karancslapujtói típusú övvereteket dolgoztuk fel és a honfoglalás kori, valamint a mordvinföldi övkészletet hasonlítottuk össze részletesen. Ennek eredményeként elmondhatjuk, hogy tipológiai és szerkezeti szempontból megalapozottan feltételezi a kutatás, hogy a leletek közös előzményre mennek vissza. Erről tanúskodik a veretek formai hasonlósága, a veretek megformálása és azok díszítése, aranyozása, valamint elhelyezésük az övszíjon, de még inkább az övek speciális, belső szíjas záródási szerkezete.

A készítéstechnikai különbségek alapján azonban kizárható a szorosabb összefüggésük, egy műhelyhez köthető kapcsolatuk, illetve, hogy egymás utánzatainak tekintsük. A karancslapujtói öv csatteste két sorban díszített a növényi mintákkal (összesen négy), míg a mordvin temetőben feltárt csattesten ennek a fele látható, és az is 180°-al eltérő tájolásban. A csattest peremének gyöngykeretezése, mint honfoglalás kori jellegzetesség, szintén a karancslapujtói csaton tűnik fel, míg a másik esetben az sima és aranyozással díszített. A két készlet anyagösszetétele is eltérő, miként a készítéstechnikájuk is.

A mordvin öv a részletek kidolgozását illetően készítéstechnikailag magasabb színvonalat képvisel. A karancslapujtói öv elnagyoltabb kidolgozása, az álló veretek alsó harmadában az áttöréseket csak jelezték, de nem dolgozták ki. Ugyanakkor a magyarországi övkészlet nemesfémtartalma jóval nagyobb.

Mindkét sír lovas harcos férfi temetkezése és a további nemesfém tárgyak mindkét eltemetett előkelő státuszáról árulkodnak. A mordvin lelet esetében a kopásnyomok teljes hiánya és az aranyozás utal annak díszöv jellegére és tulajdonosának magas státuszára. Ritka előfordulásuk alapján tehát mindkét esetben egyedi megrendelésre készült övekről beszélhetünk.

A KARANCSLAPUJTÓI TÍPUSÚ ÖVVERETEK ELTERJEDÉSE

A karancslapujtói típusú övek, övveretek egy ritka kora középkori típust képviselnek, melynek analógiáját sokáig csak a krjukovo-kuzsnovói 505. sírból ismertük. Az utóbbi években három további lelőhelyről váltak ismertté (16. kép 1).

A Minyino II. lelőhelyről származó gyenge minőségű öntvények közül négy darab közel ép, illetve egy további töredék említhető. Azonban megtalálható közöttük mindkét változat, vagyis a derékrészre rekonstruálható fekvő veret is (13. kép 1, 2–5). A növényi minták (gyökerénél) lévő részen látható kör alakú minta alapján – szíjbefűző áttörés vagy annak jelzése nélkül is – jó párhuzama a két, részletesen tárgyalt leletegyüttesben megfigyelt hasonló típusnak. A szíj lelógó részén lévő, fekvő veretek keret nélküliek, szabálytalanabb kialakításuk miatt inkább a karancslapujtóiékhöz állnak közelebb. Az ásatók elsősorban nem a sír rétegtani helyzete, hanem a lelőhelyről származó többi növényi és geometrikus díszes veret (13. kép 6–20) alapján keltezték a vereteket a 10. század végére – 11. század első felére.⁵⁹

A rozsdesztvenszki 55. sírban más típusú, kisméretű veretek, továbbá két szíjvég került elő, vagyis a belső záródású öv itt is joggal feltételezhető. A sírt al-Mu‘taǧid abbászida uralkodó Shasból származó verete keltezi a 10. század elejére, melyet 894–895-ben vertek.⁶⁰

A Szumi határából (?) (UA) ismert leletegyüttes a dolgozatunkban részletesebben tárgyalt két övkészlet nagyobb veretszámával rokon (14. kép 1–68). Az öv derék részéről származó verettípus darabjai (14. kép 1–9) a mordvinföldi készlettel mutatnak hasonlóságot, míg a lecsüngő részről származó fekvő veretek (14. kép 11–17) mintához illeszkedő ívelt oldalkialakítása a rozsdesztvenszki 55. sírban feltárt leletek között figyelhető meg (14. kép 73–75). A leletegyüttesben kisméretű veretek (14. kép 18–21) utalnak a belső szíjas záródás lehetőségére, illetve a számos szíjvég is (14. kép 22–32).

⁵⁹ MAKAROV–ZAJCEVA 2007, 181.

⁶⁰ VILDANOV 2008, 536.

A karancslapujtói típusú övkészletek napjainkban rendelkezésünkre álló leleteiből – azok egy részének szórvány jellege miatt – csak korlátozottan vonhatunk le bővebb következtetéseket. Annyi azonban látszik, hogy a 9. század legvégén – 10. század első felében elterjedt típusról van szó. A derék mentén és a lelógó részen elhelyezett verettípusok, a belső szíjas záródásra utaló további leletek azonban arra engednek következtetni, hogy egy közös előképre mehet vissza a típus. Az anyagösszetételi adatok arra utalnak, hogy több műhelykörben is gyártották, valószínűleg egymástól függetlenül. De elterjedésük érdekes módon csak olyan régiókban figyelhető meg Keleten, melyekkel a honfoglalás kori hagyaték eddig is kapcsolatot mutatott. A leletek közül feltehetően a rozsdesztyvenszki 55. és a krjukovo-kozsnovi 505. sír a legkorábbi, a karancslapujtói 1. sír a leletkeveredés miatt pontosan nem keltezhető, valószínűleg a 10. század első felére tehetjük, míg a Minyino II. lelőhelyről ismert veretek feltehetően a legfiatalabbak.

TÖRTÉNETI-RÉGÉSZETI ÉRTÉKELÉS

A krjukovo-kuzsnovi temetőben az 505. számú sír mellett több temetkezésből is ismertek 10. századi magyar jellegű/stílusú leletek, melyek valamennyi esetben fegyveres férfisírokból kerültek elő. Ezekre a sírokra a magyar jellegű övek mellett a szaltovói típusú fülbevalók, a halántékkarikák, illetve a nagyszámú és változatos fegyvermelléklet (lándzsa, harci balta, tör, nyílhegyek, stb.) jellemzőek. Másrészt ugyanezen sírok jellegzetes leletei az olyan egyedi előfordulású tárgyak, mint a (fémveretes) faedények, fémüstök, pecsétgyűrűk és olyan speciális fegyvermellékletek, mint pl. a láncos buzogány. A temetőben a magyar jellegű leleteket eredményező sírok a temető legkésőbbi fázisához tartoznak, a 10. századra, illetve a 11. század első felére keltezhetők.⁶¹ Ugyanebben az időben Kelet-Európában a magyar jellegű övveretek és további tárgytipusok elterjedése több területen is megfigyelhető.⁶²

Gyakran találunk (magyar jellegű) övvereteket a Rusz területén ismert ún. druzsina temetőkben, mely jelenség arról tanúskodhat, hogy Kelet-Európában létezett egy szélesebb körben elterjedt katonai jellegű kultúra az adott korban. Ennek egyik jellegzetes eleme, a veretes övek esetében pedig erős magyar hatásról beszélhetünk.⁶³ Az általunk részletesebben vizsgált két övkészlet, de talán valamennyi karancslapujtói típusú övkészlet ebbe a körbe tartozhat.

A Cna folyó középső folyása menti mordvin temetőkben előforduló jelentős számú harcossír arról tanúskodik, hogy az egykor itt élt népesség jelentős katonai potenciált képviselt a Kazár Kaganátus északi határán (16. kép 2). Valószínűleg ezzel függhet össze, hogy József kagán levelében az Itil folyó mentén élő népek között említett *burtasz* és *ariszu* törzsek a kazárok katonai segédnépeként és adófizetőiként szerepelnek.⁶⁴

Egyúttal az is megállapítható, hogy a karancslapujtói típusú övveretek kelet-európai elterjedése alapvetően illeszkedik a magyarság elődeinek jelenleg feltételezett nyugati vándorútjához (16. kép). Az útvonalból kieső lelőhelyeken pedig, mint divatjelenség értelmezhetők, és a magyarság elődeinek a Kr. u. I–II. évezred fordulóján Kelet-Európában végbement politikai folyamataiban való részvételéről tanúskodik. A történeti-régészeti értékelésnél földrajzi elterjedésük tehát akkor is nagyobb súllyal esik latba, ha időrendjük ma még helyenként bizonytalan, illetve közel egykorúnak tűnnek. A karancslapujtói típusú övveretek elterjedése ugyanis specifikus és nem terjed ki egész Euráziára, de még Kelet-Európára sem. Vagyis továbbra is arra hívja fel a figyelmünket, hogy a honfoglalás kori hagyaték milyen más régiókkal állt egykor kapcsolatban.

⁶¹ VIHLJAJEV ET AL. 2008, 145–146.

⁶² RJABCEVA–RABINOVICS 2007, 205–207.

⁶³ MURASOVA 2000, 91; RJABCEVA–RABINOVICS 2007, 225.

⁶⁴ KOKOVCEV 1932, 99.

KÖSZÖNETNYÍLVÁNÍTÁS

A karancslapujtői leletek vizsgálati lehetőségéért Révész Lászlónak, a krjukovo-kuzsnovói tárgyakért pedig a Morsanszki Történeti-Művészeti Múzeum munkatársainak mondunk köszönetet. A fotókat Olga V. Zelencova és Dömötör Mihály készítette, a rajzok és a képtáblák összeállítása Ambrus Edit munkája, melyért fogadják köszönetünket.

BIBLIOGRÁFIA

- BARRIO ET AL. 2009: Barrio, J. – Chamon, J. – Arroyo, M. – Pardo, A. I. – Ferretti, M.: Metallographic study of gold amalgams and gilding technology of Medieval Islamic gilded objects from the Iberian peninsula. In: *Archaeometallurgy in Europe 2007. Aquileia. Italy. Selected papers*. Editore: Associazione Italiana di Metallurgia. Milano 2009, 402–409.
- BELAVIN–KRILASZOVA 2008: Белавин, А. М. – Крыласова, Н. Б.: *Древняя Афкула: археологический комплекс у с. Рождественск*. Пермь 2008.
- BOLLÓK 2015: Bollók Á.: *Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formátörténeti tanulmányok a magyar honfoglalás kori díszítőművészethez (The Ornamental Vocabulary of the Tenth Century in the Carpathian Basin. Form-historical Studies in the Decorative Arts of the Hungarian Conquest Period)*. Budapest 2015.
- BULGARICA 2012: *Bulgarica. Время и пространство Болгарской цивилизации: Атлас*. Гл. ред.: Хакимов, Р. С. Казань 2012.
- DARNAY 1948: Dornyai B.: *Vándortűz*. Salgótarján 1948, 21–23.
- DIENES 1960: Dienes I.: Honfoglaló magyarok sírjai Nagykörösön (Могила венгров-завоевателей родины в Надькёрёше). *Archaeologiai Értesítő* 91 (1960) 177–187.
- DIENES 1964: Dienes I.: A karancslapujtői honfoglalás kori öv és mordvinföldi hasonmása (Пояс эпохи завоевания Родины и его мордовская аналогия). *Archaeologiai Értesítő* 91 (1964) 18–40.
- FODOR 1996: Fodor I.: Dr. Dienes István (1929–1995). *Folia Archaeologica* 45 (1996) 7–17.
- FODOR 2008: Fodor I.: Az őscseremisztarsoly-lemez. In: *Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére. Uralisztikai Tanulmányok* 19. Szerk.: Klima L. Budapest 2008, 163–171.
- GRISAKOV 1990: Гришаков, В. В.: Конские погребения VIII – первой половины IX в. Чулковского могильника. In: *Новые источники по этнической и социальной истории финно-угров Поволжья I тыс. до н.э. – I тыс. н.э.* Ред.: Зеленева, Ю. А. Йошкар-Ола 1990, 127–146.
- HORVÁTH C.: Karancslapujtő-Nyárvas-dűlő. In: Horváth C.: *Nógrád megye honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 11. Budapest–Szeged 2018, 42–45.
- IRÁSNÉ MELIS 1992: Irásné Melis K.: Honfoglalás kori leletek Budaörs-Tűzkőhegyről (Funde von Budaörs-Tűzkőhegy aus der Zeit der ungarische Landnahme). *Budapest Régiségei* 29 (1992) 95–106.
- JENYIOSZOVA ET AL. 2008: Ениосова, Н. В. – Митоян, Р. А. – Сарачева, Т. Г.: Методы исследования химического состава цветных металлов. In: Коновалов, А. А. – Ениосова, Н. В. – Митоян, Р. А. – Сарачева, Т. Г.: *Цветные и драгоценные металлы и их сплавы на территории Восточной Европы в эпоху средневековья*. Москва 2008, 113–120.
- JENYIOSZOVA ET AL. 2008a: Ениосова, Н. В. – Митоян, Р. А. – Сарачева, Т. Г.: Классификация металлов и их сплавов. In: Коновалов, А. А. – Ениосова, Н. В. – Митоян, Р. А. – Сарачева, Т. Г.: *Цветные и драгоценные металлы и их сплавы на территории Восточной Европы в эпоху средневековья*. Москва 2008, 107–188.
- JENYIOSZOVA–MURASOVA 1998: Ениосова, Н. В. – Мурашёва, В. В.: Технология производства Гнез-

- довской ременной гарнитуры. *Археологический сборник. Труды Государственного исторического музея* 96 (1998) 43–51.
- KAZAKOV 1991: Казаков, Е. П.: *Булгарское село X–XIII вв. низовий Камы*. Казань 1991.
- KIRPICSNYIKOV–MEDVEGYEV 1985: Кирпичников, А. Н. – Медведев, А. Ф.: Вооружение. In: Колчин, Б. А.: *Древняя Русь. Город, замок, село*. Археология СССР. Москва 1985, 298–325.
- KOKOVCEV 1932: Коковцев, П. К.: *Еврейско-хазарская переписка в X веке*. Ленинград 1932.
- MADARAS 2014: Madaras L.: „Ez itt az én hazám.” A Közép-Tiszavidék honfoglalás kori emlékeinek üzenete. *Szolnoki Tudományos Közlemények* 18 (2014) 32–41.
- MAKAROV–ZAJCEVA 2007: Макаров, Н. А. – Зайцева, И. А.: Мининский археологический комплекс: погребальные памятники. In: *Археология северорусской деревни X–XIII веков. Средневековые поселения и могильники на Кубенском озере* 1. Ред.: Макаров, Н. А. Москва 2002, 130–185.
- MARTYJANOV 2001: Мартыянов, В. Н.: *Арзамасская мордва в I – начале II тысячелетия*. Арзамас 2001.
- MATYERIALI 1952: *Материалы по истории мордвы VIII–XI вв. Дневник археологических раскопок П. П. Иванова*. Отв. ред.: Смирнов, А. П. Моршанск 1952.
- MESTERHÁZY 1996: Mesterházy K.: Karancslapujtó. In: *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus*. Szerk.: Fodor I. et al. Budapest 1996, 398.
- MURASOVA 1997: Мурашёва, В. В.: Реконструкция облика древнерусского наборного пояса X–XI вв. (по материалам «дружинных» курганов). *Труды Государственного Исторического музея* 93 (1997) 71–79.
- MURASOVA 2000: Мурашёва, В. В.: *Древнерусские ременные наборные украшения (X–XIII вв.)*. Москва 2000.
- PATAY 1954: Patay P.: Nógrád megye régészeti emlékei. In: *Nógrád megye műemlékei. Magyarország Műemléki Topográfiaja* III. Szerk.: Genthon I. Budapest 1954, 28.
- PATAY 1957: Patay P.: Adatok a nógrádi dombvidék X–XI. századi településtörténetéhez (Data on the settlement history of the hilly country of Nógrád county). *Archaeologiai Értesítő* 84 (1957) 60–67.
- PETYERBURGSZKIJ–AKSZJONOV 2006: Петербургский, И. М. – Аксёнов, В. Н.: *Вадская мордва в VIII–XI вв.* Саранск 2006.
- PETYERBURGSZKIJ–AKSZJONOV 2008: Петербургский, И. М. – Аксёнов, В. Н.: *Древние памятники на реке Ляча*. Саранск 2008.
- PLETNYOVA 1981: Плетнёва, С. А.: Салтово-маяцкая культура. In: *Стени Евразии в эпоху средневековья*. Археологии СССР. Отв. ред.: Плетнёва, С. А. Москва 1981, 62–75.
- RJAVCEVA–RABINOVICS 2007: Рябцева, С. – Рабинович, Р.: К вопросу о роли венгерского фактора в Карпатско-Днестровских землях в IX–X вв. *Revista arheologică, serie nouă* vol. III. 1–2 (2007) 195–230.
- SAPRYKINA ET AL. 2010: Saprykina, I. – Zelentsova, O. – Mitoyan, R.: Warrior’s Belt from the Middle Volga Burial Ground X A.D. – Technology and Origin. In: *2nd Latin-American Symposium on Physiscal and Chemical Methods in Archaeology, Art and Cultural Heritage Conservation. Selected Papers Archaeological and Arts Issues in Materials Science*. Eds.: Ruvalcaba Sil, J. L. et al. Mexico, 2010, 62–65.
- SZEDISEV 2010: Седышев, О. В.: Снаряжение коня VIII–X вв. (по материалам мордовских могильников). In: *Пензенский археологический сборник*. Ред.: Ставицкий, В. В. Пенза 2010, 121–149.
- VINLJAJEV ET AL. 2008: Вихляев, В. И. – Беговаткин, А. А. – Зеленцова, О. В. – Шитов, В. Н.: *Хронология могильников населения I–XIV вв. западной части среднего Поволжья*. Саранск 2008.
- VILDANOV 2008: Вильданов, Р. Ф.: Монеты из сборов и раскопок на Рождественском археологическом комплексе в Карагайском районе Пермского края. In: Белагин, А. М. – Крыласова, Н. Б.:

- Древняя Афкула: археологический комплекс у с. Рождественск*. Пермь 2008, 536–542.
- ЗАЙЦЕВА 2005: Зайцева, И. Е.: Наборные пояса могильника Минино (Belts of Composite Type from the Cemetery Minino). *Российская археология* 2005:4, 125–133.
- ЗАЙЦЕВА 2008: Зайцева, И. Е.: Изделия из цветных металлов и серебра. In: *Археология северорусской деревни X–XIII веков. Средневековые поселения и могильники на Кубенском озере*. 2. Ред.: Макаров, Н. А. Москва 2008, 57–142.
- ЗАЙЦЕВА 2009: Зайцева, И. Е.: Сплавы цветных металлов сельских памятников северо-восточных окраин Древней Руси. In: *Археология северорусской деревни X–XIII веков. Средневековые поселения и могильники на Кубенском озере*. 3. Ред.: Макаров, Н. А. Москва 2008, 155–167.
- ZELENCOVA 1996: Зеленцова, О. В.: Сюлгамы из среднецнинских могильников. *Финно-угроведение* 1996:3, 58–73.
- ZELENCOVA ET AL. 2012: Зеленцова, О. В. – Митоян, Р. А. – Сапрыкина, И. А.: Поясной набор из погребения 505 древнемордовского могильника Крюковско-Кужновский. *Российская археология* 2012:2, 42–52.
- ZELENCOVA–SZAPRIKINA 2013: Зеленцова, О. В. – Сапрыкина, И. А.: Критерии выделения статусных погребений на основе комплексного анализа поясных наборов VIII–XI вв. по материалам мордовских могильников. *Краткие сообщения Института археологии* 229 (2013) 84–90.

ПОЯС ЭПОХИ ЗАВОЕВАНИЯ РОДИНЫ И ЕГО МОРДОВСКАЯ «АНАЛОГИЯ». ПОЯСНЫЕ НАКЛАДКИ ТИПА КАРАНЧЛАПУЙТЕ (ВЕНГРИЯ) И ИХ РАСПРОСТРАНЕНИЕ В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ В X в.

Поясной набор из погребения 505 мордовского Крюковско-Кужновского могильника относится к редкому типу поясов, аналогии которому известны в могильниках Karancslapujtő (Nógrád область, север Венгрии), Минино II (Кубенское озеро), Рождественское городище, п. 55 в Прикамье и в качестве случайных находок из окрестностей г. Сумы (Украина). Анализ погребального инвентаря погр. 505 показал, что захоронение относится к первой половине X в. и принадлежит воину; к этой же категории погребений относится и захоронение I. в могильнике Karancslapujtő и кажется и другие аналогии.

Поясные наборы из этих могильников объединяет стилистическое единство в оформлении. Однако проведенный сравнительный анализ способов изготовления и химического состава деталей поясных наборов из могильников Среднего Поволжья и Венгрии показал, что они были изготовлены в разных мастерских, хотя и могли иметь общий образец. Высокое качество техники изготовления, особенности оформления поясов из Каранчлапуйте и Крюковско-Кужновского могильника указывают что они были штучными изделиями, изготовленными по специальному заказу. Отсутствие следов изношенности на крюковско-кужновском поясе косвенно указывают на парадный характер его использования, а богатство оформления, в том числе с применением позолоты свидетельствует о достаточно высоком статусе погребенного и социальной дифференциации общества, где статусные пояса могли служить своего рода знаком отличия.

Сопоставление этих двух погребений демонстрируют не только стилистическое сходство в оформлении поясных наборов, но и близость элементов погребального обряда. Инвентарь погребений включает детали конского снаряжения (кольчатые удила и стремя в Каранчлапуйте, кольчатые удила, подпружная пряжка и ботало в Крюковско-Кужновском), что позволяет интерпретировать их как захоронения всадников; кроме того, в венгерском захоронении присутствовали перстневидное височное кольцо и браслеты, а в костюме мордовского воина височное кольцо и сюлгама. Могиль-

ная яма из Каранчлапуйте ориентирована по линии север-юг, что, как в свое время отмечал И. Диенеш, нетипично для венгерских могильников, но поскольку погребение было обнаружено не археологам, это не факт.

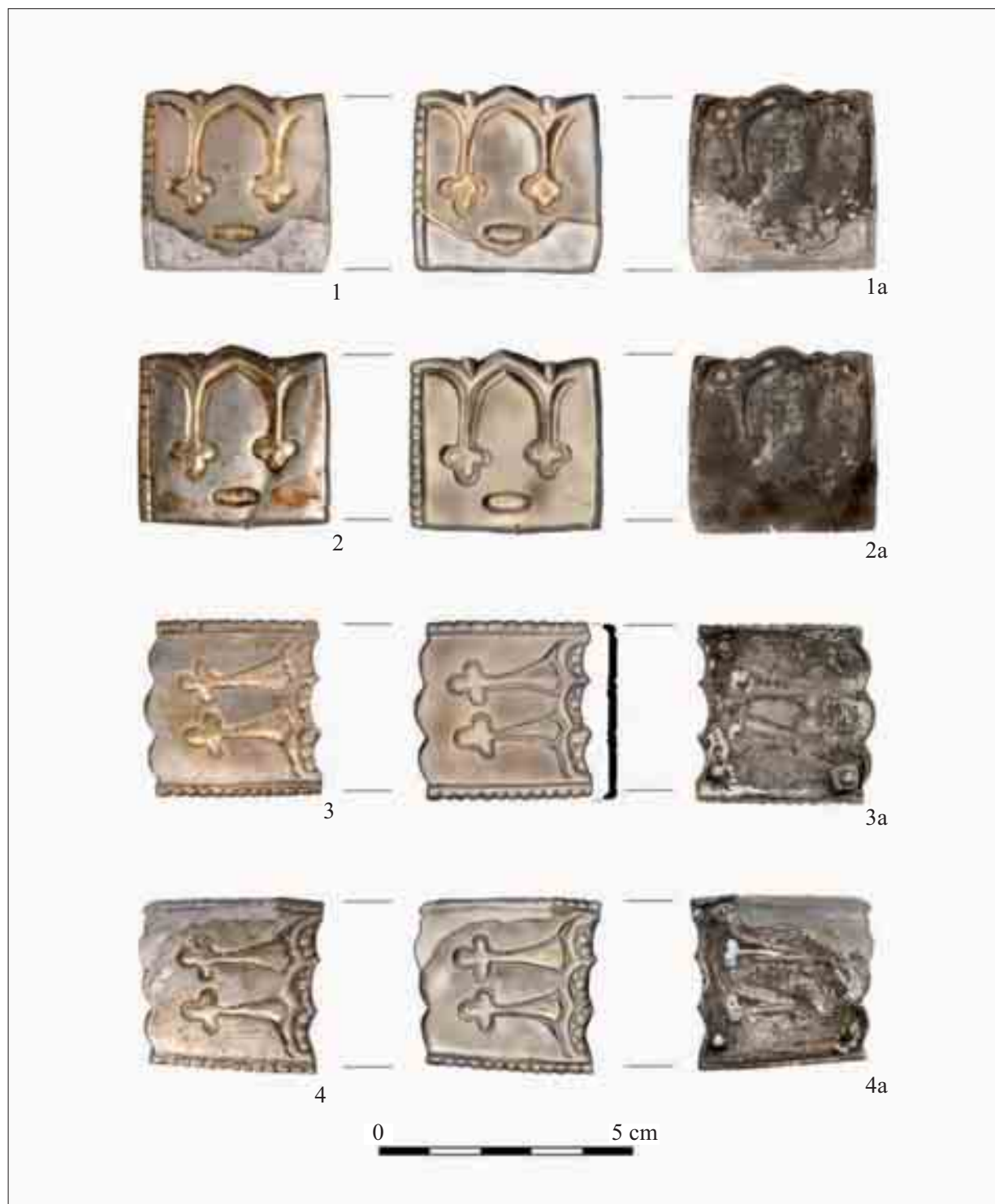
Мордовские могильники на Цне расположены севернее от основных хазарских территорий, но, без сомнения, это население играло роль своеобразного буфера на северных границах Хазарского государства. Об этом свидетельствует достаточно заметный вес воинских захоронений, мода на салтовские и венгерские пояса, оружие и детали костюма, а также упоминания о живущих по реке Итиль племенах *Бур-т-с* и *Апису*, как о народе, которые служат и платят дань хазарскому царю.

1. táblázat. Krjukovo-Kuzsnovo 505. sír övkészletének kémiai anyagösszetételi vizsgálati eredményei (XRF módszer)
Таблица 1. Результаты анализа химического состава металла деталей поясного набора из погр. 505
могильника Крюковско-Кузновский (метод РФА)

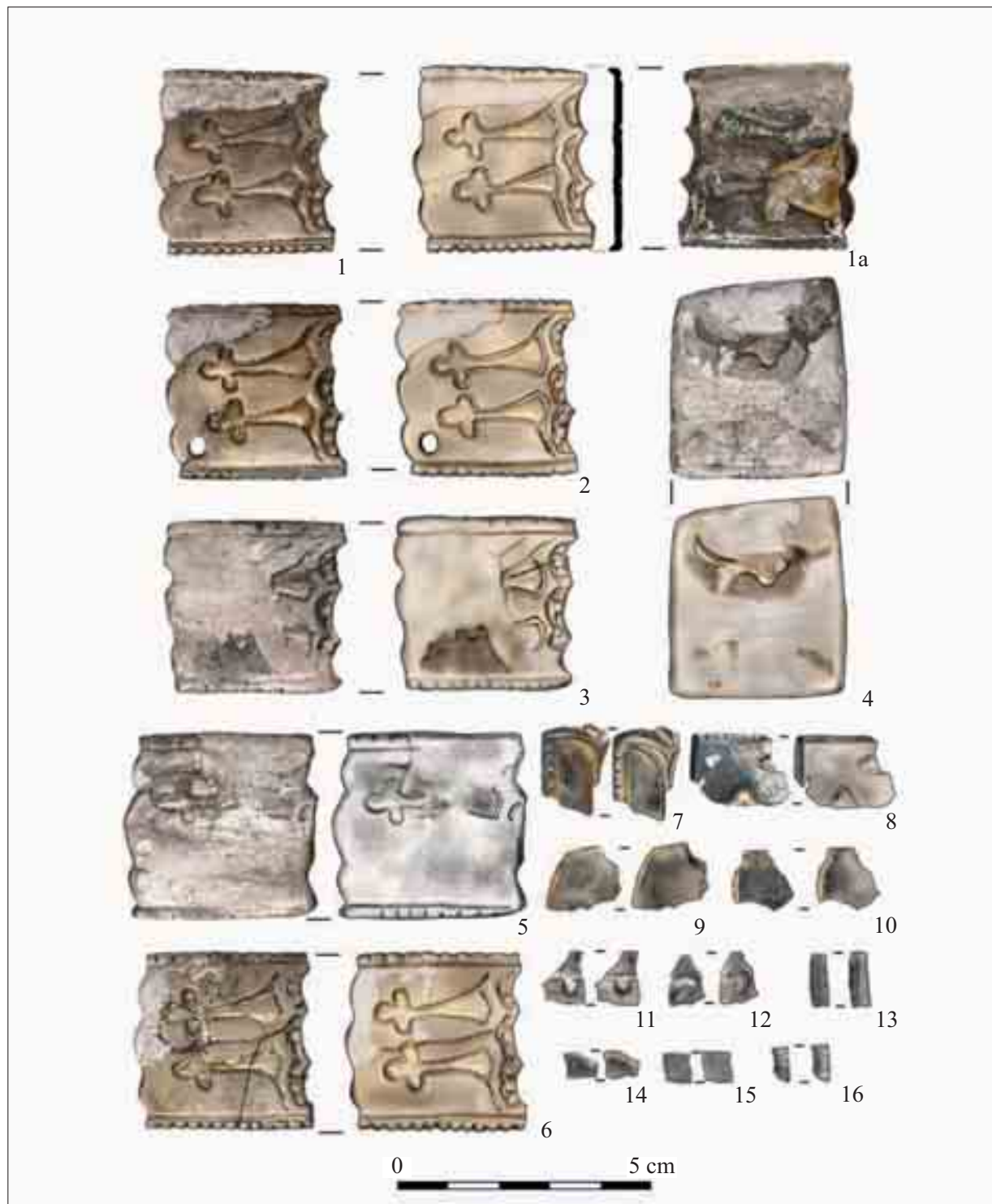
Mérési kód	Mérési hely	Tárgytípus	Cu	Sn	Pb	Zn	Ag	As	Fe	Au	Hg
374	Hátoldal	Övcsat	53.33		3.83	5.34	33.08		4.41		
374a	Előoldal		38.61			6.07	21.32		0.23	29.69	4.08
375	Előoldal	Szíjvég	54.49		1.68	6.77	36.01		0.76	0.3	
376	Előoldal	Négyzetes veret	24.3			3.38	15.97		0.25	51.81	4.3
376a	Hátoldal		75.6		2.62	5.01	15.14	0.09	1.55		
377	Forrasztás	Négyzetes veret	58.85	9.72	1.42	6.24	21.52	0.09	2.15		
378	Hátoldal	Négyzetes veret	70.18	0.35		2.24	24	0.31	2.93		
379	Hátoldal	Négyzetes veret	50.07		5.39	3.69	27.64	0.27	12.93		
380	Hátoldal	Négyzetes veret	61.67	0.51	3.56	5.14	25.42	0.02	3.69		
381	Előoldal	Téglalap alakú veret	60.28	0.54	1.6	4.9	31.84	0.08	0.77		
382	Előoldal	Téglalap alakú veret	52.92	0.57		3.85	24.99		0.74	15.24	1.69
383	Előoldal	Téglalap alakú veret	62.51	0.55	1.69	6.8	26.89	0.06	1.51		
384	Előoldal	Téglalap alakú veret	61.08	0.52	1.8	6.03	29.71		0.68	0.18	
385	Előoldal	Téglalap alakú veret	55.63	0.59	1.39	4.53	35.02		0.96	1.32	0.57
413	Előoldal	Téglalap alakú veret	55.4		1.17	6.28	33.2		0.41	2.93	0.61
414	Előoldal	Téglalap alakú veret	36.59			5.53	21.92		0.38	32.01	3.56
415	Előoldal	Téglalap alakú veret	26.02			3.29	20.61		0.47	45.03	4.58
416	Előoldal	Téglalap alakú veret	61.11		1.01	5.78	30.55		0.95		
417	Előoldal	Téglalap alakú veret	60.49		1.3	6.36	27.68		0.83	3.34	
418	Előoldal	Téglalap alakú veret	65.33			9.14	25.18		0.36		
418a	Hátoldal		63.65			11.35	23.76		1.24		
419	Előoldal	Téglalap alakú veret	59.08		1.28	5.71	29.02		0.77	4.14	
420	Előoldal	Téglalap alakú veret	59.09		1.89	6.51	31.38		0.83		
421	Előoldal	Téglalap alakú veret	57.79		1.69	5.61	34.14		0.8		
421a	Előoldal		51.48			5.35	30.18		0.3	10.99	1.7
421b	Felszerelő-csap		63.91			4.03	29.51		2.55		
421b	Hátoldal		54.37		2.8	15.42	24.62		2.8		
422	Előoldal	Téglalap alakú veret	58		1.61	5.45	34.36		0.58		

1. kép. Karancslapujtói (HU) 1. sír: Övcsat és övveretek
 Рис. 1. Каранчлапуйте (Венгрия), погребение 1: Пряжка и поясные накладки

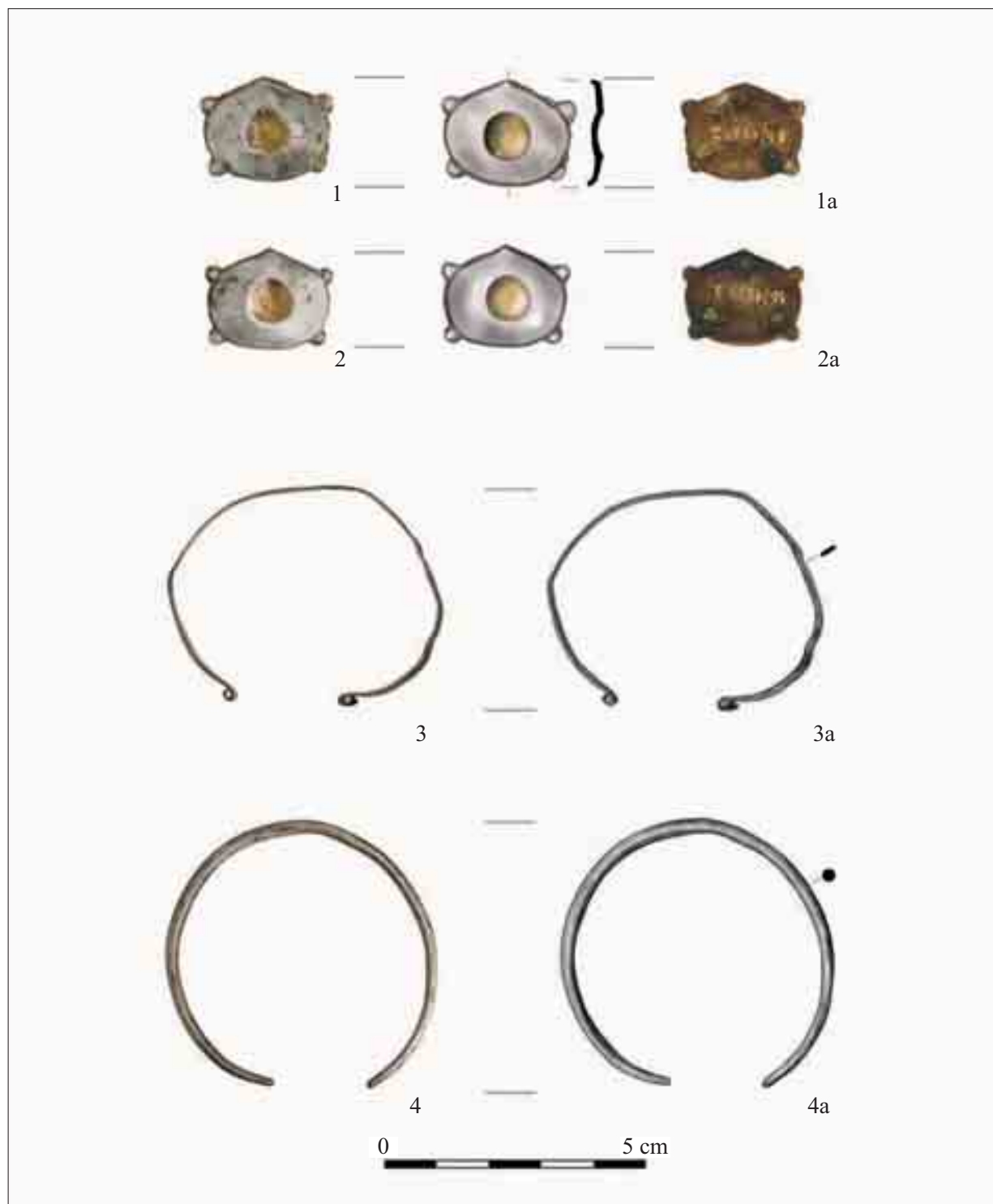

2. kép. Karancslapujtő (HU) 1. sír: Övveretek
 Рис. 2. Каранчлапуйте (Венгрия), погребение 1: Поясные накладки

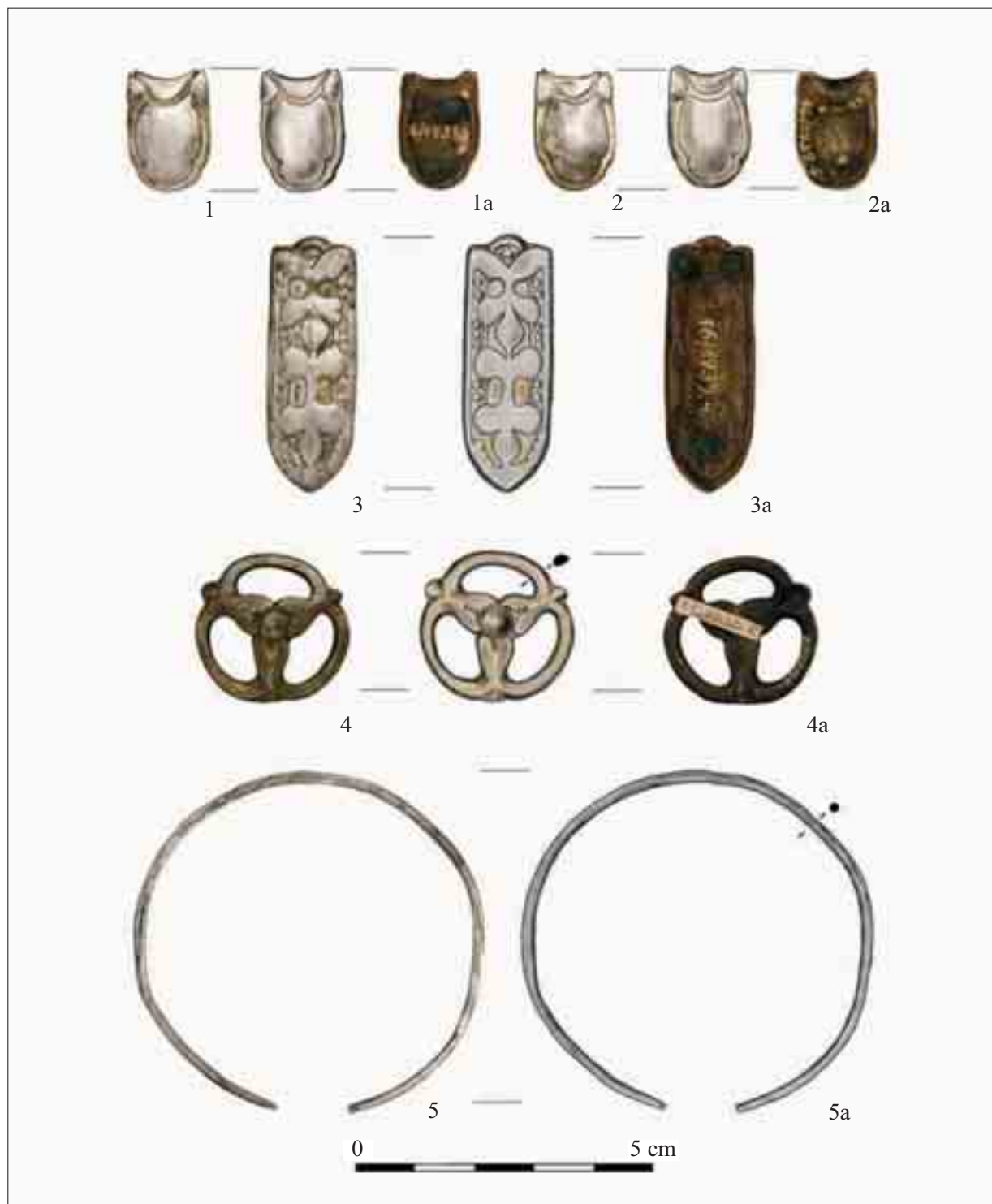
3. kép. Karancslapujtói (HU) 1. sír. 1–4: Övveretek; 7–16: Az övveretek töredékei

Рис. 3. Каранчлапуйте (Венгрия), погребение 1. 1–4: Поясные накладки; 7–16: Фрагменты накладок

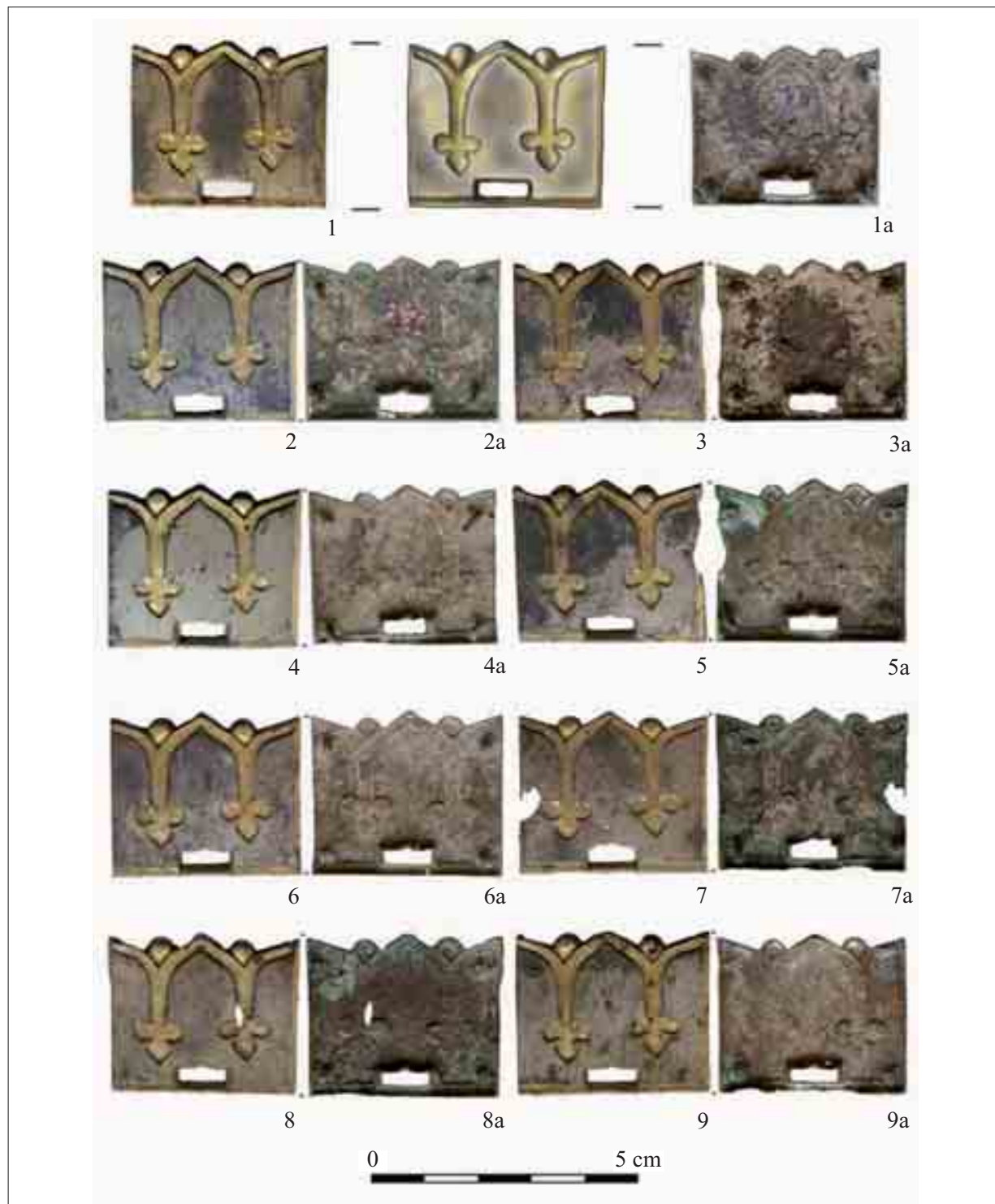

4. kép. Karancslapujtő (HU) 1. sír. 1–2: Veretek; 3–4: Karperecek (1. vagy 2. sír)

Рис. 4. Каранчлапуйте (Венгрия), погребение 1. 1–2: Накладки; 3–4: Браслеты (погребение 1. или 2)

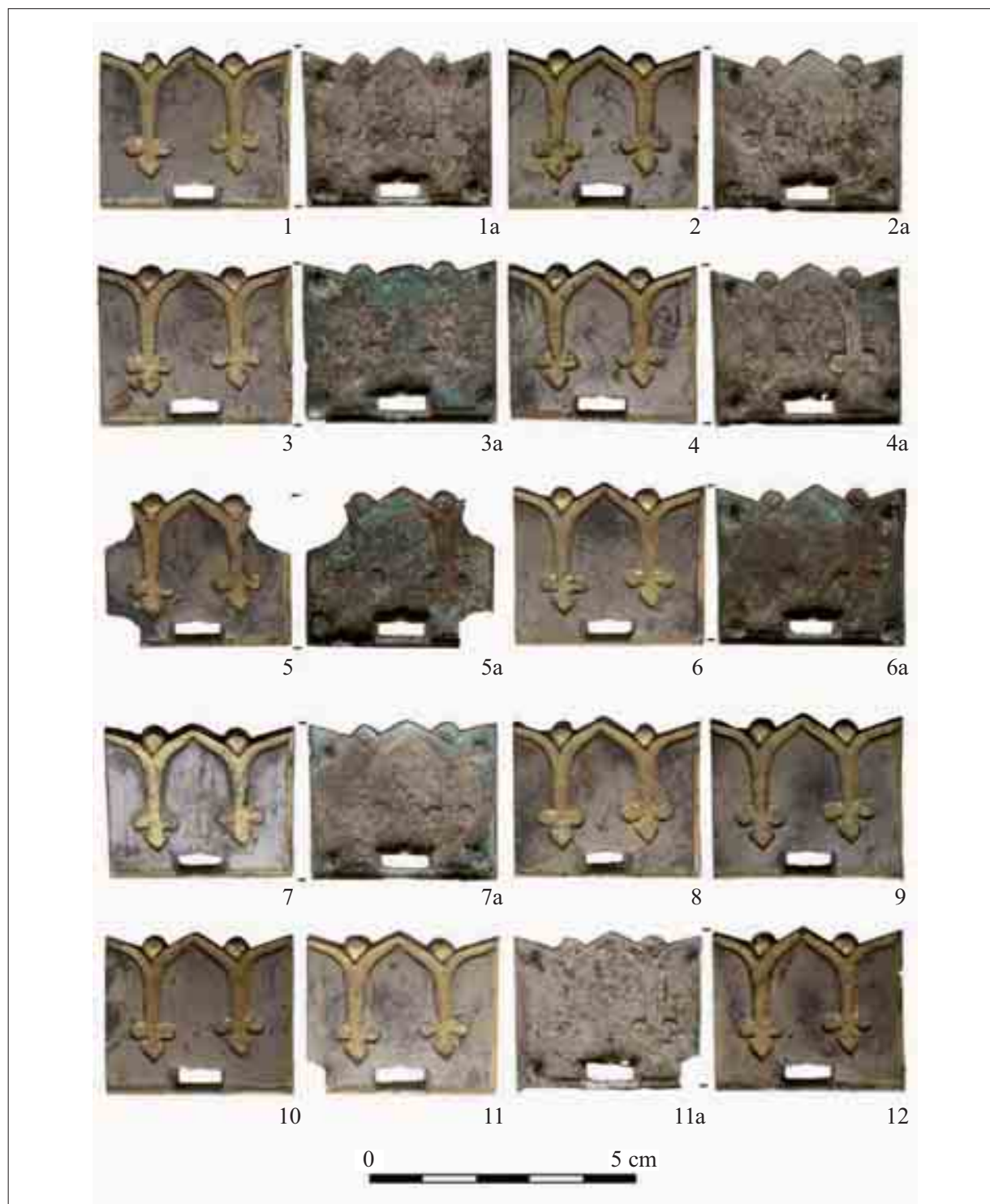

5. kép. Karancslapujtói (HU) 1. sír. 1–2: Veret; 3: Szőjvég; 4: Küllős szíjelosztó; 5: Karperec (1. vagy 2. sír)
 Рис. 5. Каранчлапуйте (Венгрия), погребение 1. 1–2: Накладки; 3: Наконечник пояса; 4: Разделитель ремня;
 5: Браслет (погребение 1. или 2)

6. kép. Krjukovo-Kuzsnovo (RU) 505. sír: Övveretek

Рис. 6. Крюковско-Кузновский могильник (Россия), погребение 505: Поясные накладки

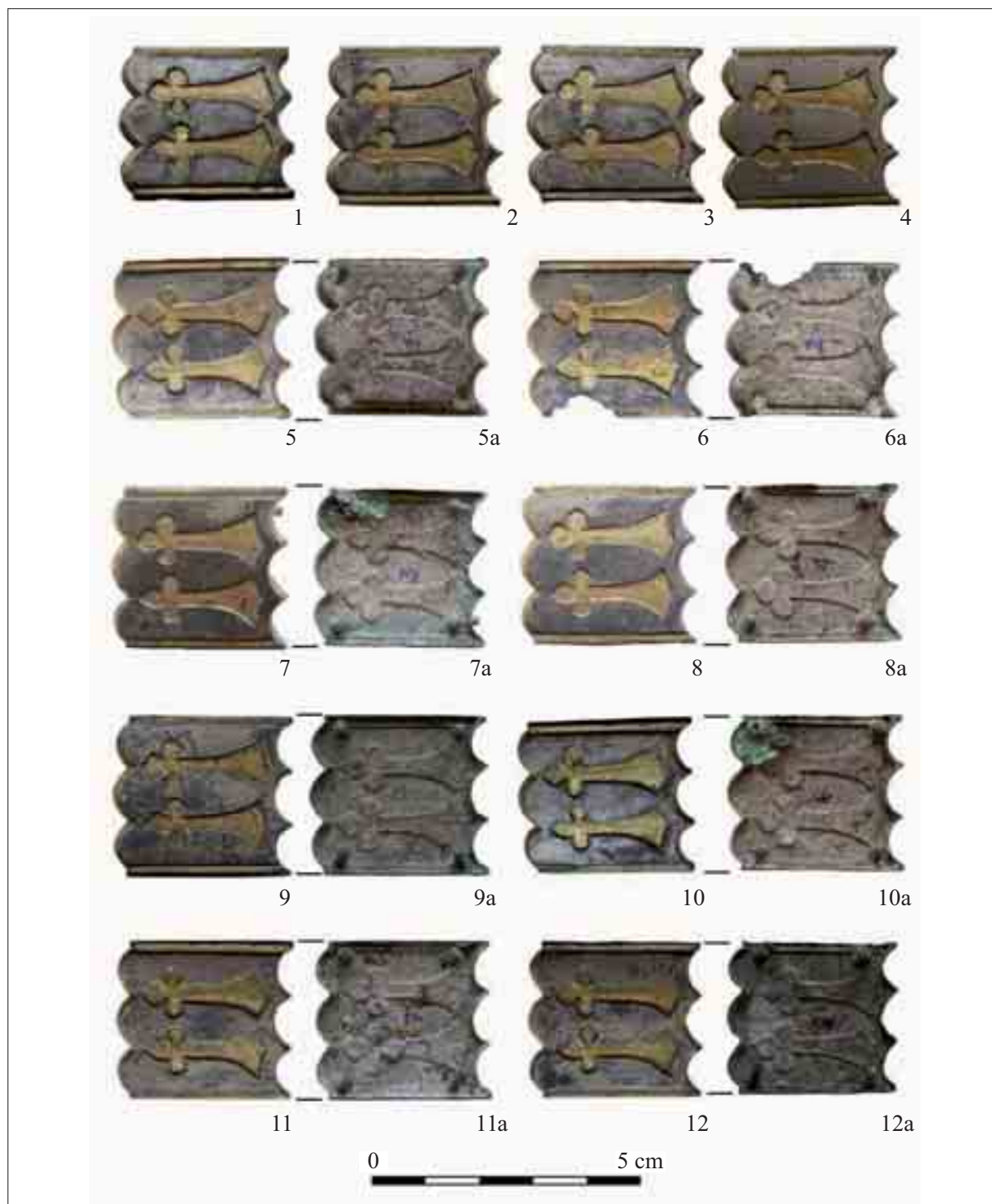
7. kép. Krjukovo-Kuzsnovo (RU) 505. sír: Övveretek

Рис. 7. Крюковско-Кужновский могильник (Россия), погребение 505: Поясные накладки

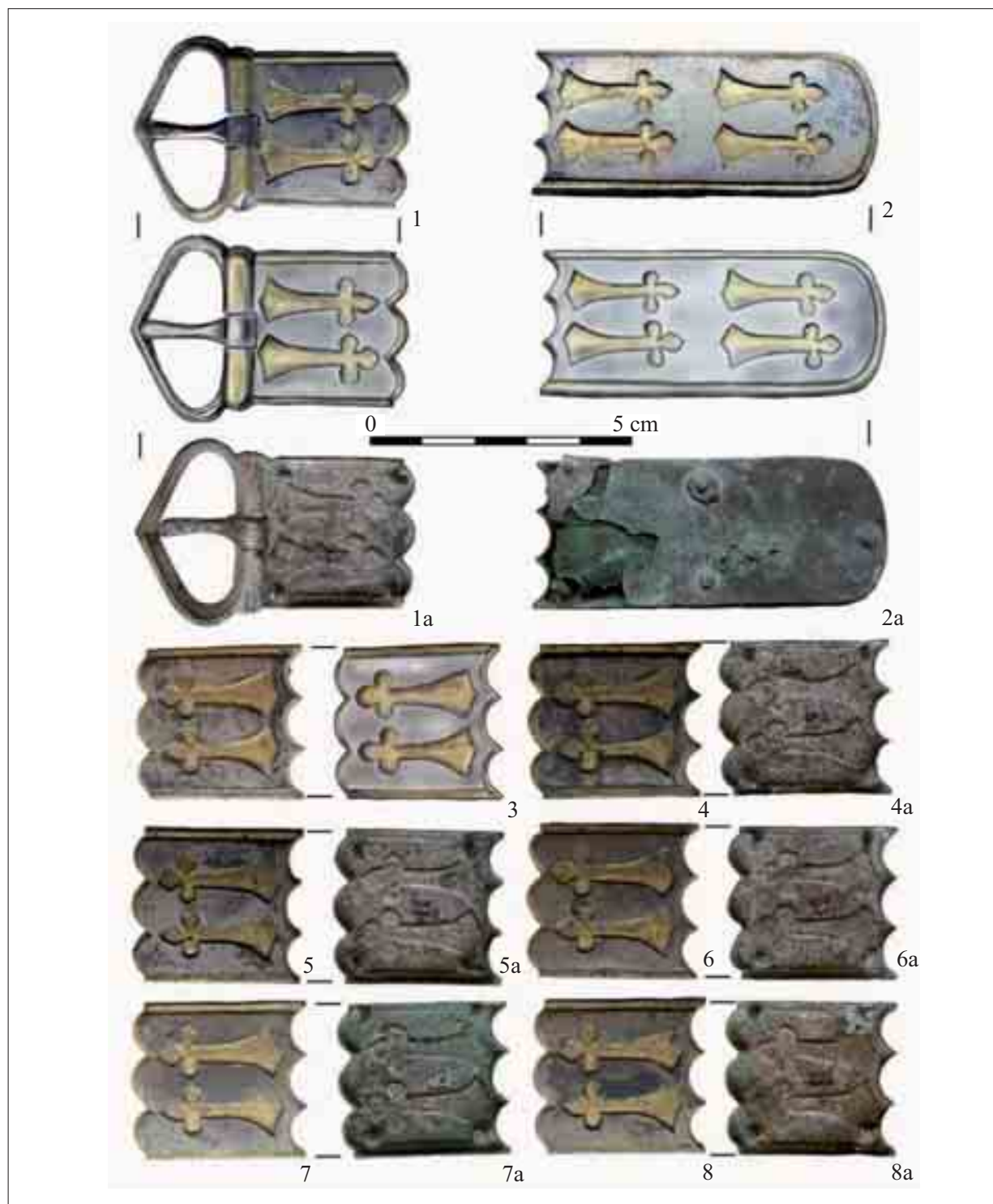
8. kép. Krjukovo-Kuzsnovo (RU) 505. sír: Övveretek

Рис. 8. Крюковско-Кужновский могильник (Россия), погребение 505: Поясные накладки

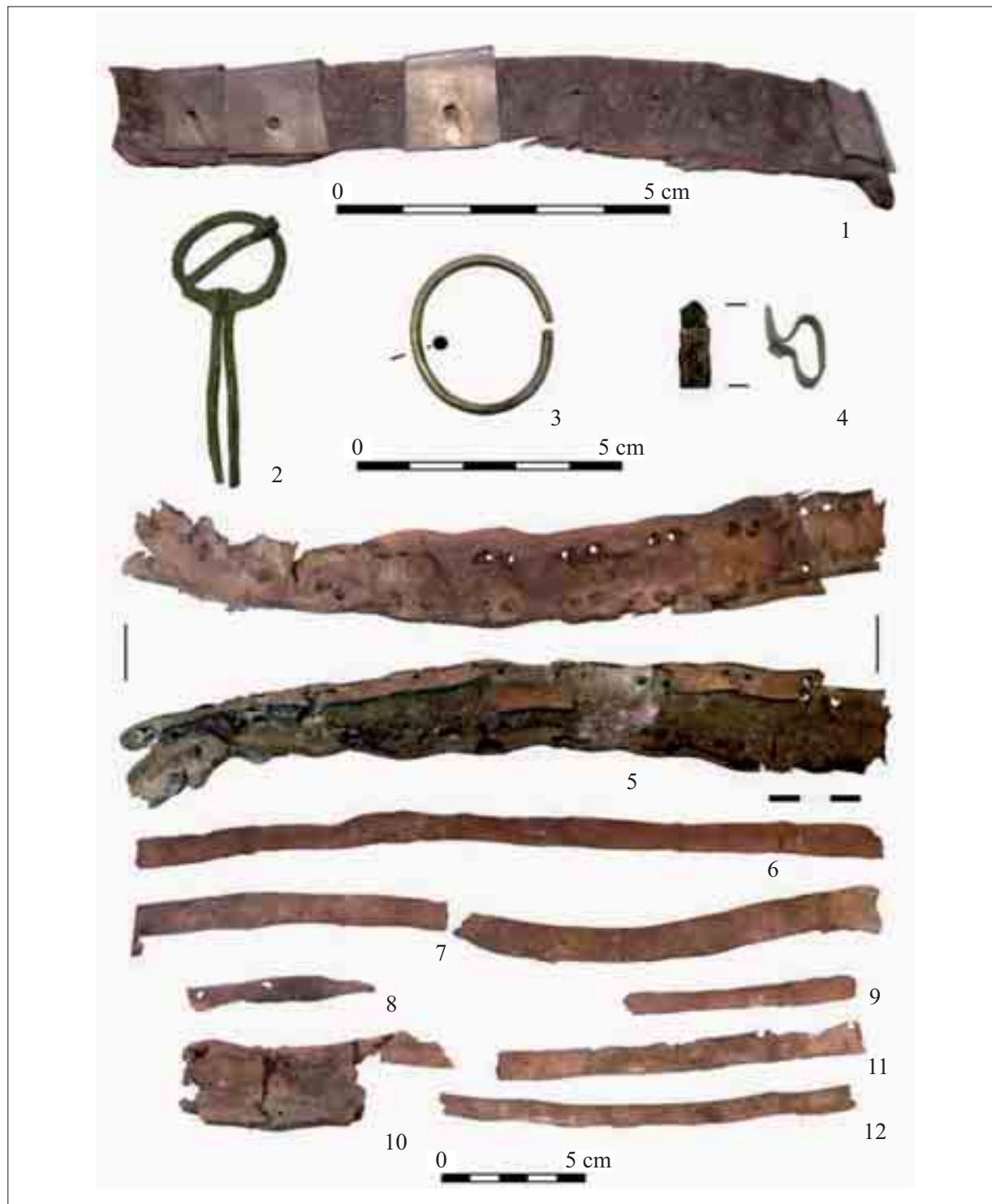
9. kép. Krjukovo-Kuzsnovo (RU) 505. sír: Övveretek

Рис. 9. Крюковско-Кузновский могильник (Россия), погребение 505: Поясные накладки

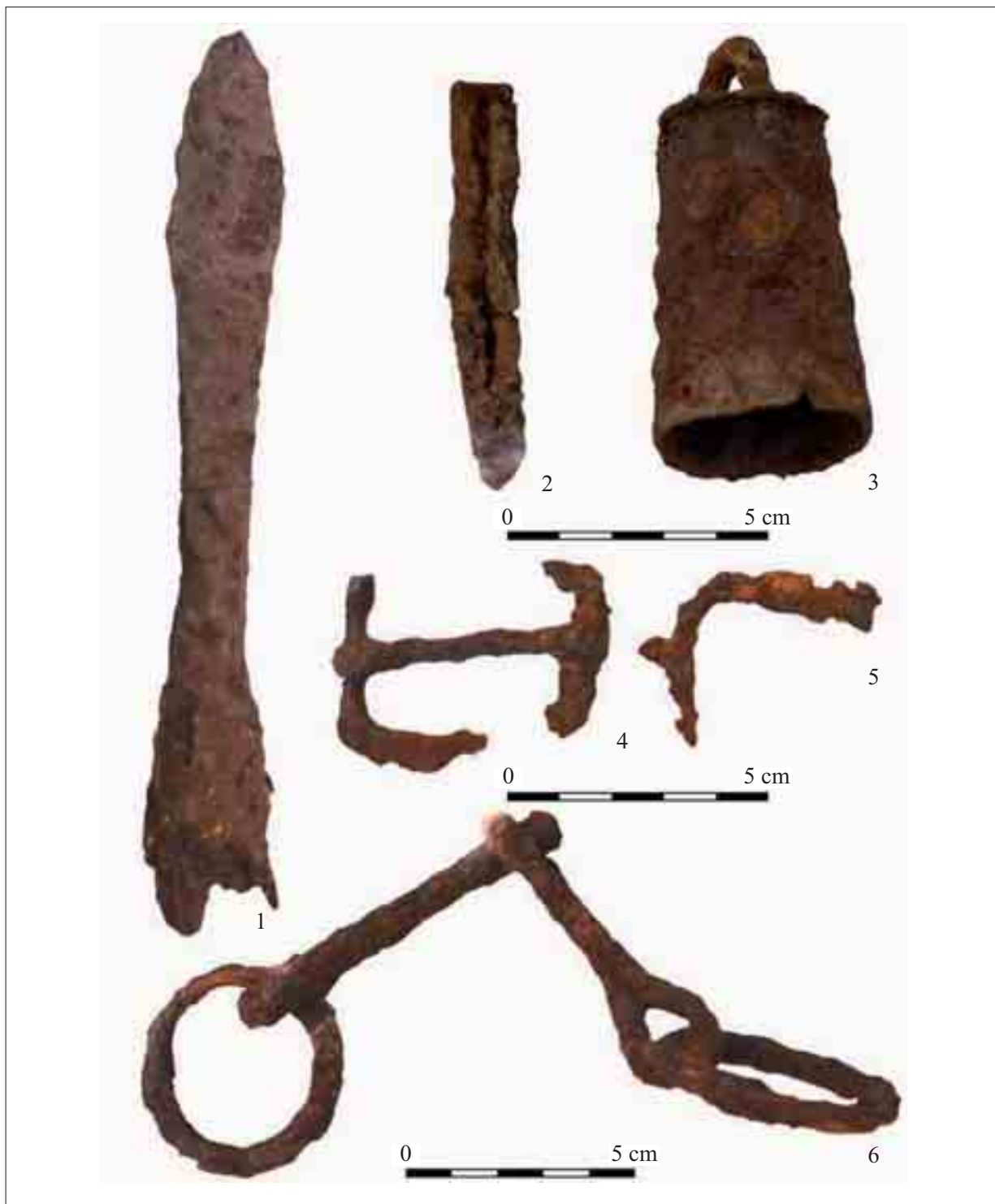
10. kép. Krjukovo-Kuzsnovo (RU) 505. sír. 1: Csát; 2: Szíjvég; 3–8: Övveretek

Рис. 10. Крюковско-Кужновский могильник (Россия), погребение 505. 1: Пряжка; 2: Наконечник пояса; 3–8: Поясные накладки

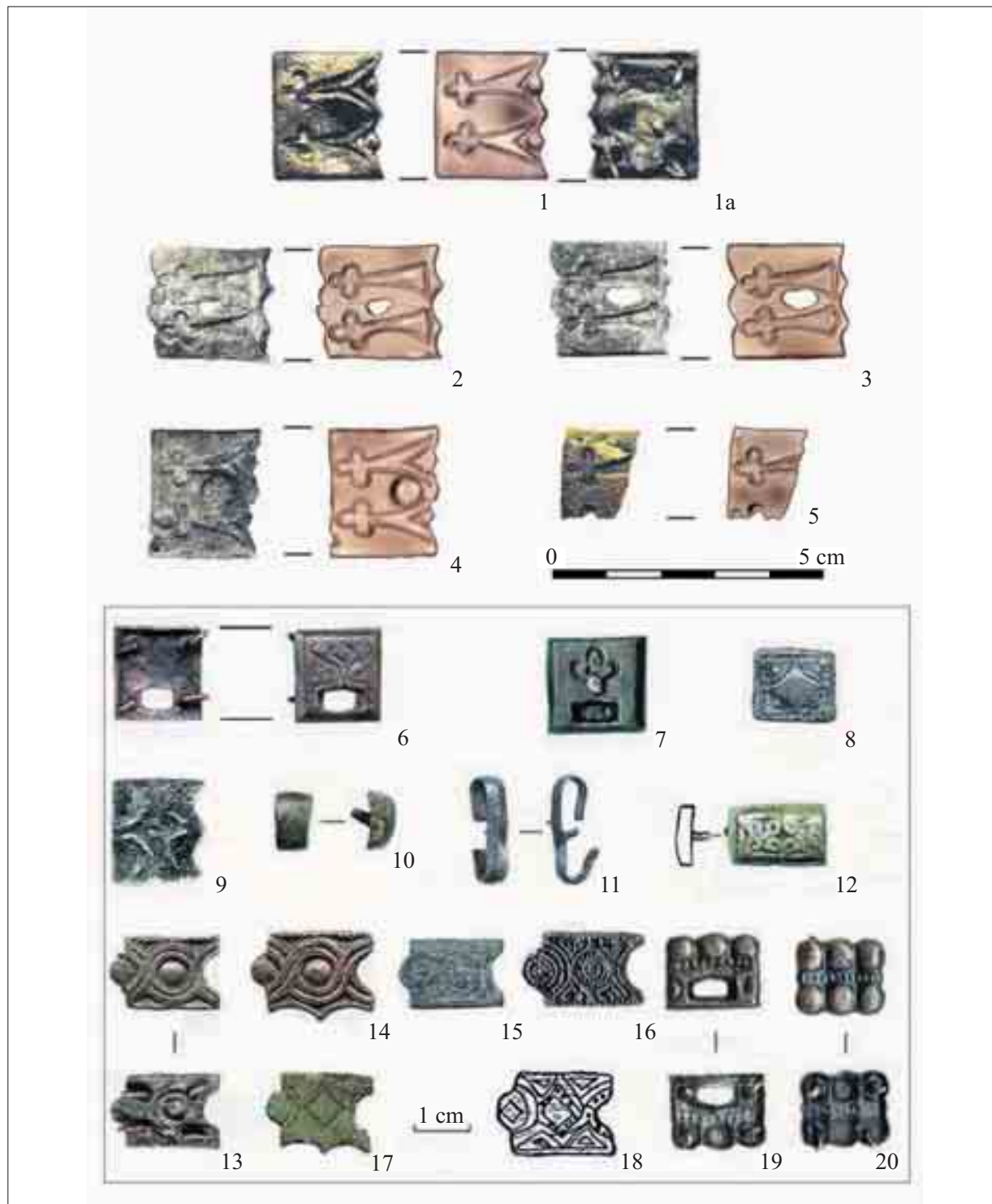
11. kép. Krjukovo-Kuzsnovo (RU) 505. sír. 1: Faedény töredéke ezüstveretekkel; 2: Ruhakapcsoló; 3: Karikaékszer; 4: Szíjbűjtató; 5–12: A bőröv maradványai

Рис. 11. Крюковско-Кузновский могильник (Россия), погребение 505. 1: Фрагмент деревянного ковша с серебряными накладками; 2: Сялгма; 3: Височное кольцо; 4: Обойма от пояса; 5–12: Фрагменты кожаного пояса

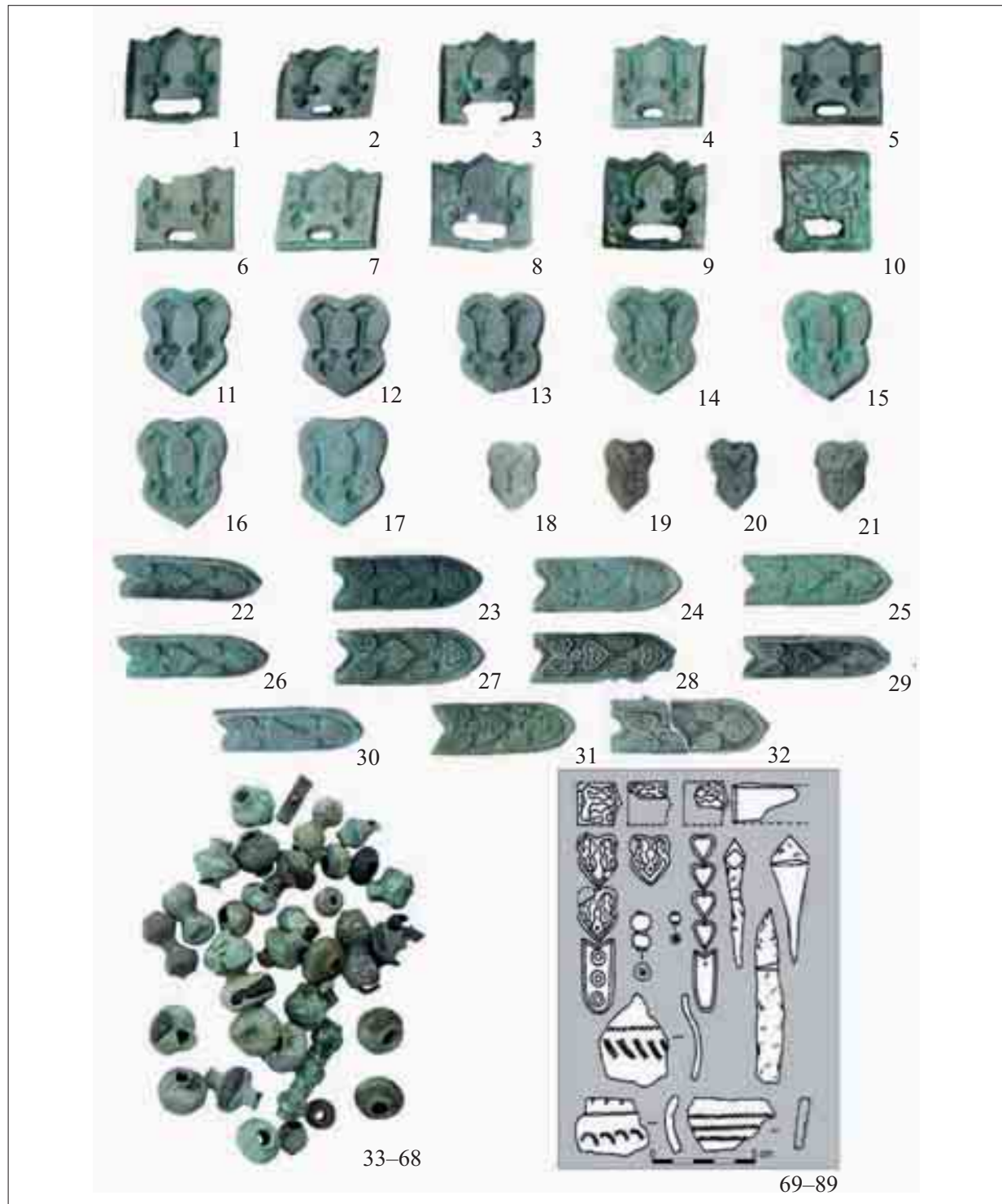
12. kép. Krjukovo-Kuzsnovo (RU) 505. sír. 1: Lándzsahegy; 2: Kanócos vascsövecske; 3: Kolomp;
4–5: Vascsat; 6: Zabla

Рис. 12. Крюковско-Кузновский могильник (Россия), погребение 505. 1: Наконечник копья; 2: Фитильная трубка; 3: Ботало; 4–5: Пряжки; 6: Удила

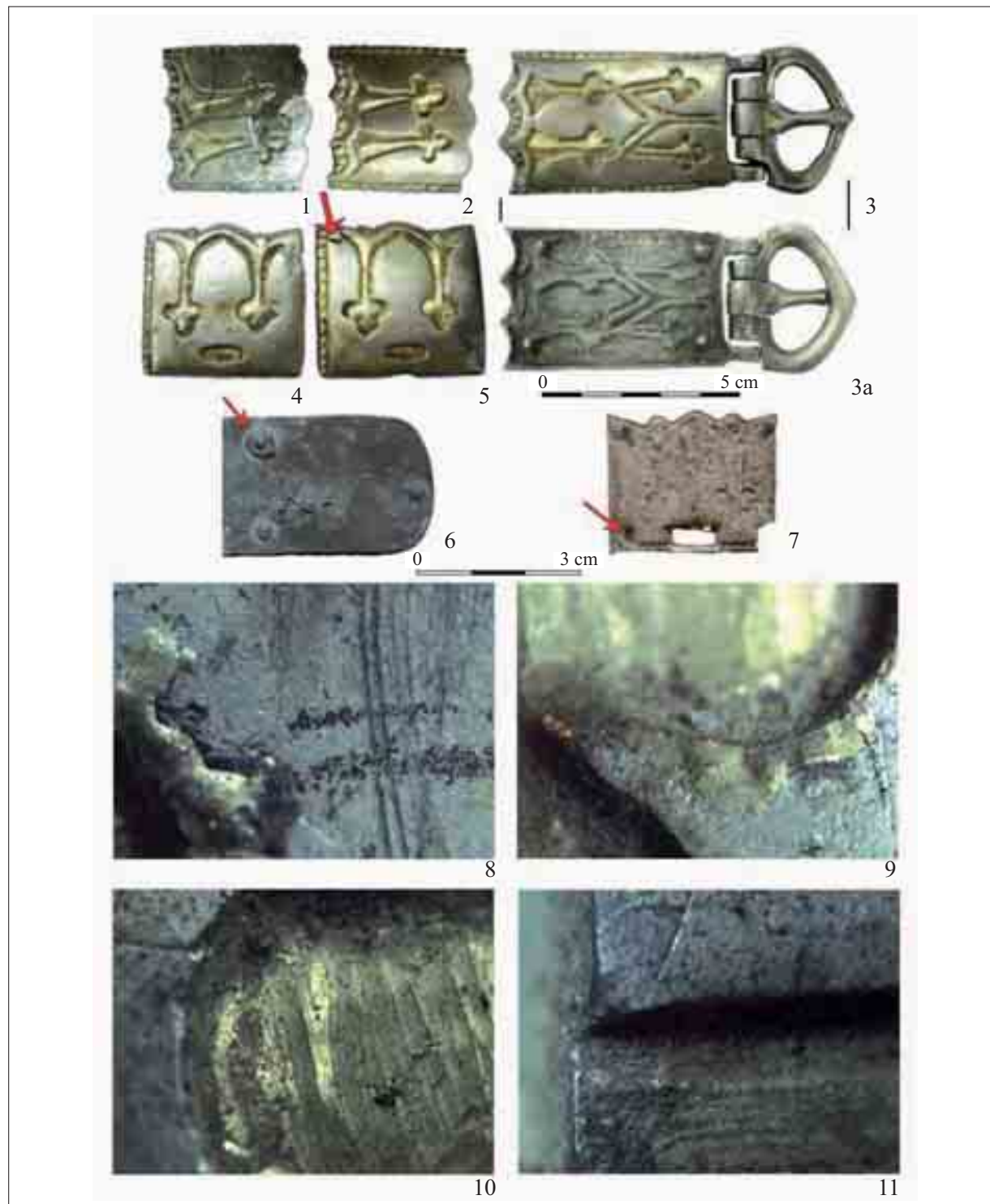
13. kép. Minyino II. (RU). 1–5: Övveretek (ZAJCEVA 2008, 95, рис. 88 nyomán); 6–20: Válogatás a lelőhelyen feltárt veretekből (ZAJCEVA 2008, 88, рис. 76 nyomán)

Рис. 13. Минино II (Россия). 1–5: Поясные накладки (по ЗАЙЦЕВА 2008, 95, рис. 88); 6–20: Разные поясные накладки (по ЗАЙЦЕВА 2008, 88, рис. 76)

14. kép. 1–68: Szórvány leletek Szumi (?) (UA) térségéből; 69–89: Rozsgyesztvenszk (RU) erődtített telep, 55. sír (BELAVIN–KRILASZOVA 2008, puc. 62 nyomán)

Рис. 14. 1–68: Случайные находки из окрестностей г. Сумы (?) (Украина); 69–89: Рождественское городище (Россия), п. 55. (по BELAVIN–KRILASZOVA 2008, puc. 62)

15. kép. Az övveretek vizsgálata (1–5: Karancslapujtó 1. sír; 6–11: Krjukovo-Kuzsnovo 505. sír). 5: A sérült felszerelőcsap átfúrással való javítása; 6–7: A felerősítés elemei (ellentettlemezt, illetve a felforrasztás gömb alakú nyoma); 8–9: Az aranyozás mintán túlfutó részletei; 10–11: A tüziaranyozás során végzett felület megmunkálási nyomok (megmunkálás a tüziaranyozás felvitele előtt, illetve az öntés utáni eldolgozás nyoma a peremen)

Рис. 15. Исследование поясных накладок (1–5: Каранчлапуйте, п. 1.; 6–11: Крюковско-Кузновский могильник, п. 505). 5: Пример ремонта штифта методом пробивки; 6–7: Крепежные элементы накладок (закрепление штифта с помощью шайбы и шарики припоя); 8–9: Участки „выплесков” амальгамы за пределы участка золочения; 10–11: Следы подготовки участка амальгамирования методом подрезки поверхности (участок доработки рельефа перед нанесением позолоты и участок послелитейной доработки рельефа)

16. kép. 1: A karancslapujtői típusú övveretek elterjedése Kelet-Európában; 2: A 9–11. századi ősmordvin temetők és természetföldrajzi viszonyok a Középső-Volga vidéken, illetve a magyarok elődeinek feltételezett vándorútja a régióban (BULGARICA 2012, 244 nyomán)

Рис. 16. 1: Распространение накладок типа «Каранчлапуйте» в Восточной Европе; 2: Ландшафтные зоны и древнемордовские могильники в бассейне Средней Волги и гипотетический путь протомадьяр на запад (по BULGARICA 2012, 244)